

Zgodovina otroštva / History of Childhood

Uredili:

**Aida Škoro Babić, Mateja Jeraj, Matevž Košir,
Bojan Balkovec**

zbirka **45**

Zč

Zgodovina otroštva / History of Childhood

* * *

Zbirka Zgodovinskega časopisa 45

Odgovorni urednik: Peter Štih

Uredniki tega zvezka: Aida Škoro Babić, Mateja Jeraj, Matevž Košir, Bojan Balkovec

Uredniški odbor: Tina Bahovec, Bojan Balkovec, Borut Batagelj, Rajko Bratož, Ernst Bruckmüller, Ivo Goldstein, Žarko Lazarević, Dušan Mlacović, Božo Repe, Franc Rozman, Janez Stergar, Marta Verginella, Peter Vodopivec, Marija Wakounig

Uredniški odbor tega zvezka: Dragica Čeč, Mateja Jeraj, Matevž Košir, Aida Škoro Babić, Branko Šuštar, Andreja Valič Zver, Marta Verginella

Recenzenti člankov: Dragica Čeč, Mateja Jeraj, Alenka Klemenc, Matevž Košir, Aida Škoro Babić, Branko Šuštar, Nevenka Troha, Marta Verginella, Lilijana Žnidaršič Golec

Prevod povzetkov: Aida Škoro Babić (angleški jezik, bosanski jezik, srbski jezik)

Oblikovanje: Mima Suhadolc

* * *

Slika na naslovnici: Matevž Langus: Portret Karla Hummla ml., olje / platno; 109 x 73 cm; Narodna galerija, inv. št. NG S 306
© Narodna galerija, Ljubljana, 2012 (foto: Janko Dermastja). Vse pravice pridržane.

* * *

Izdala: Zveza zgodovinskih društev Slovenije
Izid knjige je finančno podprla Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

* * *

Tisk: Littera Picta d.o.o., Ljubljana 2012
Naklada: 200 izvodov

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

Kazalo

Predgovor	8
<i>Uwe Krebs: O kulturni in naravni zgodovini otroštva</i>	<i>14</i>
<i>On Cultural History and Natural History of Childhood</i>	
<i>Darja Mihelič: Otroci v izročilu slovenskih ljudskih pesmi</i>	<i>27</i>
<i>Children in the Songs of Slovenian Folk Heritage</i>	
<i>Anja Paulič: Oris podobe otrok v času reformacije s primeri iz besedil</i>	
<i>Primož Trubarja</i>	<i>42</i>
<i>Images of Children During Reformation with Examples from Primož Trubar's</i>	
<i>Texts</i>	
<i>Milena Mileva Blažič: Podoba otroka v slovenski mladinski književnosti</i>	<i>53</i>
<i>The Image of a Child in Slovenian Youth Literature</i>	
<i>Kristina Preininger: Upodobitve otrok Matevža Langusa</i>	<i>69</i>
<i>Children Portraits of Matevž Langus</i>	
<i>Maja Lozar Štamcar: Otroško pohištvo v Sloveniji</i>	<i>80</i>
<i>Children's Furniture in Slovenia</i>	
<i>Marjetka Balkovec Debevec: Obleka v otroštvu</i>	<i>103</i>
<i>Clothes in Childhood</i>	
<i>Sonja Škrlić Počkaj: Matične knjige in zapisniki duš kot vir za preučevanje</i>	
<i>otroštva v 19. stoletju</i>	<i>118</i>
<i>Birth Registers and Libri Status Animarum as Sources for Childhood Research</i>	
<i>in 19th Century</i>	
<i>Nina Vodopivec: Otroci in raziskovalci: pripovedi o otroštvu in spomini</i>	<i>133</i>
<i>Children and Researchers: Stories About Childhood and Memories</i>	
<i>Vitaly Bezrogov: Idealno otroštvo na naslovnici</i>	<i>146</i>
<i>Ideal Childhood on the Front Cover</i>	
<i>Barbara Turk Niskač: »Čas iger in čas dela.« Podobe otroštva, kot jih je</i>	
<i>za preteklo stoletje izrisala slovenska etnologija</i>	<i>163</i>
<i>»Time of Play and Time of Work.« Images of Childhood Drown Down</i>	
<i>by the Slovenian Ethnology for the Last Century</i>	
<i>Katarina Jurjavčič: Lučke prihodnosti: Otroci 20. stoletja na fotografijah</i>	<i>174</i>
<i>The Lights of the Future: Children of the 20th Century in on the Photographs</i>	
<i>Marko Kambič: Rimskopravni temelji varovanja koristi mladoletnih otrok –</i>	
<i>primer srednjeveške Izole</i>	<i>193</i>
<i>Roman Law Foundations of Protecting Minors – the Example of Medieval Izola</i>	

<i>Zdenka Bonin: Skrb za najdenčke in sirote v Kopru od 16. stoletja do konca prve svetovne vojne.....</i>	204
<i>Care for Foundlings and Orphans in Koper from the 16th Century till the End of the World War I</i>	
<i>Dragica Čec: Pravni položaj in življenjske usode otrok revežev in revščini izpostavljenih otrok na koncu 18. in v začetku 19. stoletja.....</i>	217
<i>Legal Status and Destines of Children of Poors and Children Exposed to Poverty at the end of 18th and in the Beginning of 19th Century</i>	
<i>Gorazd Stariha: Izkoriščanje otrok in njih pravna (ne)zaščita v 19. stoletju</i>	231
<i>Child Exploitation and their Legal (Un)Protection in 19th Century</i>	
<i>Tanja Gomiršek: Skrbništvo mladoletnih v jugovzhodnem delu Goriških brd v 1. polovici 19. stoletja – pravni vidik in realnost.....</i>	243
<i>Custody of Minors in the South-Eastern Part of Goriška Brda in the First Half of the 19th Century – the Legal Aspect and the Reality</i>	
<i>Jelka Melik: Otroci – storilci kaznivih dejanj na Slovenskem.....</i>	256
<i>Children – Criminal Offenders in Slovenia</i>	
<i>Ana Cergol Paradiž: »V oteti deci je zaloga za našo močno in silno državo« – skrb za zaščito otrok v prvi Jugoslaviji</i>	266
<i>“In abducted Children is the Strength for Our Powerful and Strong Country” – Care for Protection of Children in the First Yugoslavia</i>	
<i>Ljiljana Stankov: Jugoslovenska unija za zaščito dece (1933–1941).....</i>	278
<i>Yugoslav Union for Children Protection (1933–1941)</i>	
<i>Markus Fath: Nasilje nad otroki.....</i>	290
<i>Violence Against Children</i>	
<i>Ksenija Domiter Protner: Razvoj raziskovanja in družbenega odnosa do nasilja nad otroci v družinskem okolju.....</i>	299
<i>Development of Researching and Social Attitude Towards Violence Against Children in the Family Environment</i>	
<i>Branko Šuštar: Otrok na poti do učenca in dijaka: pogledi na šolanje kot del otroštva v 19. in 20. stoletju</i>	311
<i>Child on his Path to becoming a Pupil to a Student. Education as a Part of Childhood in 19th and 20th Century</i>	
<i>Maria Papathanassiou: Approaches to Child Neglect and Neglected Children in early 20th Century Vienna: Some evidence from the Pestalozzi Society.....</i>	325
<i>Pogledi na zanemarjanje otrok in zanemarljive otroke v začetku 20. stoletja Dunaj: nekateri dokazi iz društva Pestalozzi</i>	
<i>Mateja Tominšek Perovšek: Vzgoja iz ljubezni po načelih dr. Franciška Lampeta</i>	337
<i>Education Under the Sign of Love on the Principles of Dr. Francišek Lampe</i>	
<i>Irena Selišnik: Vrtci – med starorežimsko vzgojo in novimi pedagoškimi pristopi</i>	349
<i>Kindergartens – between Education of Old Style Disciplines and New Pedagogical Approaches</i>	

<i>Petra Testen: »Kaj pa ti počenjaš, ljuba mi ženica? ... Ako čuvaš v sebi novo bitje, misli da je v njem najina prihodnost.«</i>	358
<i>“What Are You Doing, My Dear Spouse? ... If You Are Caring a New Life Inside Of You, Think, It Is our Future in It.”</i>	
<i>Aleksandra Serše: Otroška dnevna zavetišča, ki so delovala v Ljubljani v obdobju prve svetovne vojne</i>	372
<i>Day Shelters for Children that Operated in Ljubljana during the First World War</i>	
<i>Dunja Dobaja: Gluhonemnica v Ljubljani 1919–1940</i>	385
<i>School for Deaf Children in Ljubljana, 1919–1940</i>	
<i>Irena Rožman: Prolog v problematiko spolne vzgoje na Slovenskem v 20. stoletju</i>	397
<i>Prologue to the Issue of Sex Education on the Slovenian Territory in the 20th Century</i>	
<i>Stanislav Južnič: Geniji v kratkih hlačah za zgodovino znanosti in tehnike</i>	409
<i>Child Prodigies in History of Science and Technology</i>	
<i>Zvonko Zupanič Slavec: Pomen medicine za otroštvo v svetu in na Slovenskem</i>	420
<i>The Importance of Medicine for the Childhood in the World and in Slovenia</i>	
<i>Urška Železnik: Bolni otroci in starševske skrbi: odnos do otroškega zdravja na primeru preprečevanja koz v 19. stol.</i>	438
<i>Sick Children and Parental Care: Attitude Toward Child Health in the Case of Prevention of Smallpox in the 19th Century</i>	
<i>Katarina Keber: Socialno-zdravstveni položaj rudarskih otrok premogovnika Leše pri Prevaljah v 19. in v začetku 20. stoletja</i>	450
<i>Social and Health Situation of Miners' Children in Leše Coalmine near Prevalje in the 19th and Beginning of early 20th Century</i>	
<i>Senta Jaunig: Delajmo za našo deco! Pogled na zdravstveno vzgojo otroka od 19. do srede 20. stoletja</i>	463
<i>Let's Work for our Children! Review of Medical Child Education from 19th to 20th Century</i>	
<i>Oskar Habjanič: Življenjska doba otrok v 1. polovici 19. st. na Spodnjem Štajerskem: Analiza smrtnosti v Mariboru, Lovrencu na Pohorju in v Lobnici v letih 1833–1847</i>	477
<i>Life Expectancy of Children in the First Half of 19th Century in Lower Styria: The Analyses of Mortality in Maribor, Lovrenc na Pohorju and in Lobnica in Years 1833–1847</i>	
<i>Petra Kavrečič: Bolni otroci na okrevanju v zdraviliščih Avstrijskega primorja</i>	491
<i>Ill Children at Recovery in the Austrian Littoral Convalescent Centres</i>	
<i>Mirjana Kontestabile Rovis: Posebna šola pri Ortopedski bolnišnici Valdoltra 1956–1994</i>	502
<i>Special School by Orthopaedic Hospital Valdoltra 1956–1994</i>	

<i>Egon Pelikan: Šola in otroštvo v Julijski krajini med obema vojnama</i>	515
<i>School and Childhood in the Venezia Giulia region in the period between the two world wars</i>	
<i>Vida Deželak Barič: Nasilnost druge svetovne vojne in otroštvo</i>	532
<i>Violence of the Second World War and Childhood</i>	
<i>Riccardo Damiani: Italijanska liktorska mladina Ljubljane: ustanovitev in organizacija</i>	545
<i>Italian Lictor Youth of Ljubljana: the Foundation and the Organisation</i>	
<i>Tone Kregar: »Reich računa na vas«: Organizacija Nemška mladina (Deutsche Jugend) v Celju 1941–1945</i>	560
<i>“Reich is counting on you”: The German Youth organization (Deutsche Jugend) in Celje 1941–1945</i>	
<i>Metka Gombač: Otroci v italijanskih koncentracijskih taboriščih 1942–1943</i>	574
<i>Children in Italian Concentration Camps 1942–1943</i>	
<i>Marjan Toš: Otroci med holokavstom</i>	588
<i>Children in the Holocaust</i>	
<i>Renato Podbersič: Jud in Slovenec, združena pri reševanju judovskih otrok</i>	597
<i>Jew and Slovenian, United in Rescuing Jewish Children</i>	
<i>Marta Milena Keršič, Majda Pučnik Rudi: Otroštvo, ki ga ni bilo</i>	610
<i>Childhood That did not Exist</i>	
<i>Mateja Jeraj: Otroci socializma (Skrb za otroke v Sloveniji po drugi svetovni vojni)</i>	624
<i>Children of Socialism</i>	
<i>Ivanka Zajc Cizelj: Pionirska organizacija – otroštvo med igro in dolžnostjo</i>	639
<i>Pioneer Organisation – Childhood between a Game and a Duty</i>	
<i>Jože Dežman: Otroštva diskriminiranih otrok žrtev titoističnega terorja in tabujev</i>	651
<i>Childhood of discriminated child victims of Titoist terror and taboos</i>	
<i>Deborah Rogoznica: Otroštvo v razmerah vojaške uprave. Skrb za otroke v coni B Svobodnega tržaškega ozemlja s posebnim poudarkom na koprski okraj</i>	662
<i>Childhood under the military administration. Children welfare in the zone B of the Free territory of Trieste, with particular emphasis on the contribution of the area of Koper</i>	
<i>Marjan Drnovšek: Otroci in izseljenstvo v prvi Jugoslaviji</i>	679
<i>Children and the emigration in the first Yugoslavia</i>	
<i>Jure Gombač: Deca begalci v Sloveniji 1948–1952</i>	689
<i>Deca begalci (Children Refugees from Greece) in Slovenia 1948–1952</i>	
<i>Maja Nikolova: Detinjstvo u drugom mestu – Slovenačka osnovna škola Ivan Cankar u Beogradu 1945–1965</i>	702
<i>Childhood in Another Town – Slovenian Primary School Ivan Cankar Belgrade 1945–1965</i>	

<i>Edin Omerčić: Djetinjstvo uz Modru lastu, od Maršala do Bana (1989–1992)</i>	714
<i>Childhood with Modra Lasta, From Marshall to Ban (1989–1992)</i>	
<i>Gašper Šmid, Žarko Štrumblj: Begunski otroci iz Bosne in Hercegovine</i> <i>v šolah v Republiki Sloveniji</i>	726
<i>Refugee Children from Bosnia and Herzegovina in Schools in Slovenia</i>	
Kazalo osebnih imen	737

Predgovor

Ko želimo vzeti v pretres koncepte otroštva, ne moremo mimo glavnih teorij in njihovih zagovornikov, ki se vedno znova pojavljajo v obstoječi znanstveni literaturi. Arièsova trditev, da se je čustveni odnos do otrok izkristaliziral šele v 17. stoletju in potem v 18. stoletju v Franciji in v drugih visoko urbaniziranih področjih Evrope in Amerike, še vedno zaznamuje velik del prispevkov. Čeprav bodo nekateri zastopniki te teorije mejnike nekoliko prestavili in dodali, da je mogoče beležiti vzpone že v renesančni Italiji in v protestantski Nemčiji. V poznem 18. stoletju so se meščanske in plemiške matere bolj pogosteje odločale, da bodo dojile svoje otroke, rojena je bila industrija in razvijati se je začelo potrošništvo, ki je s seboj prineslo otroške knjige, obleke, pohištvo in igre. Vse to naj bi vzpostavilo pogoje za zgodovinski premik od dominacije k čustvom, ki naj bi bili posledica novega tipa družine: privatizirane, čustvene družine, ki izgubi svoje tradicionalne funkcije patriarhalne produkcijske enote. Srednji sloj je začel izražati izredno skrb za spodbujanje in vzgajanje svojega potomstva. Preučevanje zgodovine otroštva v (evropskem) zgodovinopisju bi lahko v grobem strnili v tri faze: začetno obdobje, herojsko obdobje (1960–1985)¹ in obdobje zapolnjevanja vrzeli (1985–). Če omenjene trditve predstavimo drugače, s pomočjo metodologije, ki so jo uporabljali različni avtorji, je bil Ariès humanist, ki je uporabljal vizualne in teoretične tekste, namenjene zlasti plemiškim in meščanskim okoljem (večinoma gospodarske in zdravstvene), medtem ko je bilo glavni vir podatkov raziskovalcev t. i. herojskega obdobja arhivsko gradivo ali bolje: davčni sezname, notarski dokumenti in matične knjige² (King, 2007). Pregledne študije, ki so v zadnjem desetletju naredile bilanco raziskav na področju družine in družinskih struktur, so v nekaterih raziskovalnih okoljih že izenačile pomen dveh koncepcij otroštva in ju označile kot tezi o »črni« in »beli« legendi.³ Črna legenda zastopa prepričanje, da so bili otroci zaradi velike umrljivosti, prevelikega števila rojenih otrok in zaradi gospodarskih pritiskov deležni le skromne pozornosti s strani odraslih. Po njihovem mnenju se je priznanje otroštva kot posebne faze v življenju posameznika, ki je ločena od sveta odraslih, zgodilo šele z oblikovanjem meščanske družine in njenih idealov (Philippe Ariès, Edward Shorter,⁴ Lawrence Stone in Elisabeth Badinter).

¹ V tej fazi so se ukvarjali z družinskimi strukturami in njihovim hitrim spreminjanjem (Laslett, Macfarlane, Herlihy, Mitterauer, Klapisch-Zauber), fazami v življenju posameznika (Mitterauer), tipologijo evropske oziroma zahodnoevropske družine (mejniki pomeni Hanjalova črta), ki kot osnovno značilnost zahodnoevropske družine izpostavi neolokalnost in v katerem je nov par praviloma ustvaril svoje gospodinjstvo. Le v južni Franciji, ruralnem delu Toskane in deloma na Beneškem so bratje živeli v isti družini, da so si potem delili premoženje. Za sever je značilno pozno poročanje, v delih Italije in Grčije pa poročanje deklet že v adolescenci (Kertzer, Barbagli, *Family Life in Early Modern Times (1500–1789)*, (2001), Goody, *Evropska družina*). Precej zgodaj se v okviru demografske zgodovine razbije tudi mit o jedernih družinah, ki naj bi bile značilnost 19. stoletja. Razširjene družine so nastajale glede na okoliščine: več jih je bilo v času velike smrtnosti, saj je bila za zgodnji novi vek značilna izredna demografska adaptacija: po obdobjih lakote, bolezni in vojne so se Evropejci poročali mlajši in so posledično imeli več otrok. Ko produkcija dobrin ni več dosegala stopnje rasti prebivalstva, so se praviloma poročali starejši in so zato imeli manj otrok.

² Prim.: King, *Concepts of childhood*, str. 371–407.

³ Greyerz, *Passagen und Stationen. Lebensstufen zwischen Mittelalter und Moderne*. Göttingen 2010.

⁴ Lynch meni, da je bil glavni namen izvrstne naracije Shortove knjige, da šokira (Lynch, *Infant mortality*, str. 135). Za nižje sloje prebivalstva je zagotovo na mestu trditev, da so sicer družbe prepoznale različna življenjska obdobja, a da so jih redko posebej poimenovali oziroma označevali (Simonton, *Childhood*, str. 58–63), čeprav avtorica trdi, da prve faze otroštva – dobe malčka v nobeni družbeni skupini niso povezovali z delom, obdobje otroštva je pomenilo privajanje na delo skladno s fizičnimi in psihičnimi zmognostmi posameznika. Naslednje obdobje – mladost pa so že povezali s delom, zlasti s služenjem, obdobje starejše

Torej v času, ko je bila s pospešenim razvojem naravoslovnih znanosti, zlasti medicine (pozneje pa tudi psihologije, pedagogike in antropologije), naravnega prava, vzponom romantike in racionalizma materinska kot biološka značilnost ženske povzdignjena na pedestal. Med najbolj radikalnimi teorijami je zagotovo teorija Lloyda deMause iz uvodnika zbornika *Centuries of Childhood* iz 70. let 20. stoletja, ki meni, da se je dojemanje in izkušnja otroštva šele v zadnji četrtini 20. stoletja počasi prebudilo iz stoletne more. Glavna kritika metodološkega pristopa k najbolj uveljavljenim konceptom zgodovine otroštva je, da so se njeni avtorji osredotočili na preučevanje odnosa med starši in otroci. Pod vplivom Eliasove teorije civiliziranja prva struja zagovarja tezo, da lahko v zgodovini otroštva spremljamo spremembe v odnosu do otrok tako na čustveni kot ekonomski ravni in da je bilo šele od 17. stoletja otroštvo dojeto kot ločena faza psihičnega in fizičnega razvoja. Na drugi strani zagovorniki bele legende (med najbolj vplivnimi so predstavniki angleške in nemške historične šole) trdijo, da gre v odnosu do otrok za kontinuirano in nadčasovno čustvo, sicer različnimi pojavnimi oblikami in kvalitetami (Linda Pollock, Barbara Hanawald, Alain MacFarlane, Steven Ozment, Illana Ben Amos) in da je imel otrok skozi različna zgodovinska obdobja enako pomembno emocionalno kot ekonomsko vrednost. Znatno del avtorjev, ki sicer pritrjujejo interpretacijam zagovornikov bele legende, med drugim trdi, da gre v zgodovinskosti otroštva za fazo razvoja posameznika, otroštvo sicer je biološko in psihološko določeno, a se spreminja v načinih, kako je bilo izkušeno s strani tako odraslih kot otrok. Vsekakor bi lahko med zagovornike prve teorije uvrstili tudi najbolj vplivno delo o otroštvu v 19. stoletju na Slovenskem: delo Alenke Puhar, ki je začela z načrtnim preučevanjem zgodovine otroštva na Slovenskem. Poleg 19. stoletja je v slovenski historiografiji zagotovo najbolj načrtno raziskan položaj otrok v srednjem veku s številnimi članki Darje Mihelič, in zgodovina šolstva, ki ima že dolgo institucionalno zgodovino preučevanja zgodovine šolstva z Slovenskim šolskim muzejem in temeljno študijo Vlada Schmidta. Ne moremo mimo šolskih nalog osnovnošolcev, ki so o zgodovini otroštva s pomočjo (večinoma) profesorjev zgodovine – mentorjev na osnovnih šolah raziskovali otroštvo na Slovenskem že leta 1992.⁵ Zagotovo ne smemo prezreti niti prispevkov slovenske etnologije, ki je s preučevanjem šeg življenjskega kroga, ljudske medicine, vraževerja in ljudskega izročila, ki jih pregledno predstavijo na razstavi *Vrata kroga*. O teh vprašanjih se na metodoloških ravni ukvarjajo naslednji prispevki na tem simpoziju: Krebs, Bezrogov, Vodopivec, Fath in Domiter Protner, ki že zaradi svoje različne humanistično in družboslovno izobrazbo kažejo na prepletenost ved na področju raziskovanja zgodovine otroštva. Metodološka izhodišča različnih ved (poleg zgodovinopisnih usmeritev še etnologija, antropologija, umetnostna zgodovina, sociologija, medicina, pravo, psihologija, literarne študije), ki vstopajo na polje zgodovine otroštva, predstavljajo tudi eno od temeljnih značilnosti 36. srečanja slovenskih zgodovinarjev. Predstavljajo prvi pregled zgodovine otroštva na Slovenskem, ki je bil odprt za kompleksnost metodoloških pristopov. Po preučevanju zgodovine turizma in zgodovine žensk je letošnji simpozij šele tretji, ki že v svojem naslovu posega na področje novih zgodovinopisnih usmeritev.

mladosti je zaznamovano s počasnim pridobivanjem neodvisnosti. Bolj specifične študije dokazujejo, da so določeni mejniki v otroštvu obstajali, saj so že srednjeveški samostani recimo poznali t.i. oblatio, mejnik, ko so sprejeli otroke v samostan, razlikovali so med dvema mejnikoma zrelosti, duhovno, idealno (adolescenca) in/ ali biološko – seksualno zrelostjo (puberteta).

⁵ »Ko sem še majhen bil«: 23. srečanje mladih zgodovinarjev v Velenju 5. 6. 1992.

Vsekakor je treba pred vzpostavitvijo »nove dobe otroštva« slediti osnovnemu načelu, da je bila izkušnja otroštva s strani otroka odvisna najprej od socialne in poklicne skupine, v kateri je bil rojen. Socialni izvor posameznika pa je do določene meje določal tudi tip družine, v kateri je živel. Načini preživljanja otroštva so bili odvisni tudi od otrokovega kulturnega in nato bivalnega okolja, ki je zaznamovalo odnos do otroka in njegovih potreb, od specifičnih okoliščin družine in gospodinjstva, v katerem je živel,⁶ od njenega ekonomskega položaja, individualnih konfliktov in priložnosti, splošnih političnih, mentalnih,⁷ družbenih, pravnih, socialnih, okoljskih in ekonomskih okoliščin (obdobja ekonomske prosperitete in kriz, okoljskih kriz in nesreč). Razlika je bila, ali je posameznik otroštvo preživel v času konjunktura poznega 19. stoletja v bogati meščanski družini tovarnarja Gorjupa ali pa v družini delavca in se gnetel v prenatrpanih delavniških stanovanjih, bil sin ali hči rudniškega delavca v črnem revirju, demografsko najbolj rastočega dela slovenskega ozemlja in v stanovanjih, ki jih je gradila rudniška uprava z namenom, da bi pritegnila novo delovno silo. Drugačno je bilo tudi življenje otrok na podeželju ali v najbolj revnih družinah dninarjev in revežev. Del takšnih otroških zgodb bomo našli v člankih Turk Niskač, Močnik; bolj posredno pa tudi v člankih Jurjavčič, Lozar Štamcar in Debevec Balkovec, pa tudi vseh, ki se ukvarjajo s podobami otroštva v umetnosti in literaturi.

Otroštvo posameznika je bilo odvisno tudi od tipa družine, v kateri se je rodil otrok⁸ ali v njej preživljal otroštvo. »Tip« družine, v kateri je odraščal otrok, in mejnik, kdaj je družino svojih staršev zapustil, sta kdaj narekovala starost staršev ob rojstvu otroka in njihovo zdravstveno stanje. Poleg tega so mnogi otroci vse do srede 19. stoletja, nekje pa še pozneje, izkusili izgubo vsaj enega od staršev ali življenje s krušnim staršem in polbrati in polsestrami. Čeprav je izkušnja otroškega življenja statistično najpogostejša v krogu njegove družine, je prav izkušnja otroštva v povezavi z njegovo družino v člankih zelo redko izpostavljena (npr. Testen, Gomiršek, Čeč). O vsakdanjem življenju otrok v okviru družine lahko pogosto sklepamo zgolj posredno (npr. Mihelič, Jurjavčič).

Na splošno ostaja odprto tudi vprašanje mejnikov otroštva. Avtorji tako dokazujejo, da je do otrok skozi različna zgodovinska obdobja obstajala čustvena navezanost in odgovornost, ki ni bila zgolj odgovornost do lastne krvi, ampak je izkazovala družbeno solidarnost, a tudi prestiž in je pogosto temeljila na recipročnosti v odnos vpletenih strani. Mnogokrat je bil odnos do otrok povezan s čisto jasnimi ekonomskimi motivi, kot sta bila nasledstvo rodbinske časti (in je bilo posebej izpostavljeno pri plemstvu) in premoženja (Kambič). Na drugi strani pa bomo med prispevki našli tudi najbolj ekstremne izkušnje otroštva, ki so se končale s smrtjo otrok ali pa so izredne izkušnje otroštva fizično in psihično zaznamovale otroka, s čemer se ukvarjajo zlasti nekateri članki o 20. stoletju.

Prispevki, ki so prispeli na poziv zveze zgodovinskih društev, so zagotovo spodbudili celo vrsto novih raziskav bogatega literarnega (Paulič, Mileva Blažič, Preininger), arhivskega, materialnega in slikovnega gradiva (Lozar Štamcar, Debevec Balkovec, Jurjavčič, Turk Niskač, Močnik). Vsekakor dokazujejo, da se da o otroštvu na Slovenskem

⁶ V slovenskem jeziku na te metodološke probleme zagotovo najbolje opozarja knjiga R. Siederja, *Socialna zgodovina družine*.

⁷ V smislu mentalnih okvirov je zlasti pomemben odnos družbe in posameznih družbenih skupin do nečastnosti nezakonsko rojenih otrok, odnosa do mater z nezakonskimi otroci in njihove stigmatizacije.

⁸ Po Laslettovi tipologiji je lahko družina tudi skupnost matere/očeta in otroka, starih staršev in otroka, rejnikov in otroka (Prim.: Laslett et al., *Family forms*).

v preteklosti napisati marsikaj – pa začnimo z njihovim normiranim in kodificiranim umeščenim pravnim položajem. Osnove prava so lahko ali religiozne ali temelječe na običajnem pravu ter od 17. stoletja dalje umeščene na polje naravnega prava, kot kažejo prispevki Kambič, Mihelič, Gomiršek, Melik, Keber in drugi. Vsekakor je velik poudarek člankov na specifičnih institucionalnih možnostih oskrbe otrok ali posameznikov, ki so bili vključeni v javno ali privatno oskrbo, začenši z zgodnjim novim vekom in še daleč v 20. stoletje (Bonin, Konestabile, Selišnik, Serše, Cergol, Stankov).

Skladno s poseganjem cele vrste ved na področje otrok in njihove zaščite, ki postane eden od pomembnih državnih ciljev od 18. stoletja dalje, ko postane bogastvo države tudi njena primerno »disciplinirana« populacija, država posega na številna področja odnosa do otroka in omogoča celemu spektru ved, da se ukvarjajo z njim: medicina s splošno preventivnimi ukrepi, med katerimi je zagotovo manjšo revolucijo v demografskih kazalnikih sprožilo cepljenje proti črnim kozam (Železnik), in spodbujanjem higiene ter preventivnih ukrepov proti najhujšim in kroničnim otroškim boleznim (Kavrečič, Zupanič Slavec, Habjanič, Dobaja, Zupanič Slavec, Keber, Jaunig). Del teh študij so tudi specialne študije o posebni vzgoji, zaščiti oziroma skrbi za zdravje otrok (Konestabile Rovis, Serše, Selišnik). O najbolj splošnih demografskih značilnostih otroštva na zgolj podlagi mikro primerov govorita Škrlj Počkaj in Habjanič. Še vedno lahko trdimo, da bo potrebnih še nekaj študij, da bo mogoča tipizacija različnih demografskih vzorcev na slovenskem ozemlju v različnih časovnih obdobjih. Izrazito skrb za spreminjanje odnosa do otrok in globalizacijo njihove zaščite pod vplivom cele vrste ved, ki se ukvarjajo z njimi (pravniki, uradniki, učitelji – pedagogi) kažejo med drugim prispevki Papatthanassiou, Melik.

Nekaj je tudi prispevkov s področja zgodovine šolstva, saj je bilo o tem v preteklih desetletjih izvedenih že veliko študij, vsekakor pa je dobrodošla primerjava med slovenskim (Šuštar, Tominšek Perovšek) in drugimi prostori⁹ (Nikolova), v našem primeru zlasti z državo, kjer je bilo v prvi polovici 19. stoletja najbolj razvito otroško delo, med uspehe izobraževanja pa zagotovo sodijo tudi izredno nadarjeni posamezniki (Južnič). Na področju formalizacije in nadzorovanja izobraževanja otrok, omenjeni simpozij prinaša sicer nekaj prispevkov, začenši z meščanskimi protestantskimi šolami (Paulič), a brez prispevkov o šolah v poznem srednjem veku. Za razliko od tipičnih pregledov zgodovine otroštva je za slovenski prostor popolnoma odsotna izkušnja vzgoje in tudi izobraževanja v samostanskih šolah, tako značilna za plemiško in meščansko okolje, kjer je bila oddaja otrok v samostan dojeta kot pomembna strategija družin. Pozornost člankov je namenjena tudi ideološkemu ozadju izobraževanja v 20. stoletju, v ta okvir sodijo prispevki treh avtorjev: Pelikana, Kregarja in Damiana. In nenazadnje nas prispevki opozarjajo na različne odnose do otrok v evropskem prostoru, zlasti do pravnega položaja otrok (a tudi žensk), časa in načina vpeljave obveznega šolstva, nadzora nad otroci in pravnega položaja (Fath) obstajajo velike razlike med posameznimi evropskimi državami in deželami.¹⁰

⁹ Glej tudi zbirko: Foyster, E., Heywood, C., *A cultural history of childhood and family*, Oxford [u.a.]: Berg, 2010, 1–6.

¹⁰ Anglija je leta 1804 sprejela podobna načela kot jih je določal francoski Code civil, spreminjati so jih začeli šele okoli leta 1904, medtem ko so pravila poročnega prava v tej kraljevini (Matrimonial causes law) po 500 letih obstoja prvič spremenili leta 1857. Področje nezakonskih otrok so uredili šele leta 1871. Po tem letu je bila uzakonjena tudi kazenska odgovornost staršev, ki svojih otrok niso pošiljali v šolo.

Programski skupini ni uspelo pritegniti večjega števila prispevkov o osebnih izkušnjah otroštva različnih socialnih skupin od plemstva do revežev pred 20. stoletjem; o osebnem, meščanskem nadzoru in tudi izkustvu materinstva, vzgoje otrok je na zborovanju le en članek (Testen), delno pa prek dojemanja spolnosti in nezaželene nosečnosti o tej temi govorita še Rožman in Mihelič.¹¹ Takšne izkušnje pa objavljajo avtorji v drugih člankih.¹² Prevladujoče osebne izkušnje otrok v tem zborniku so omejene na izjemne ali neobičajne izkušnje otroštva (Stariha, Deželak Barič, Gombač, Toš, Keršič, Podbersič, Pučnik Rudl). Različne izkušnje otroštva 2. polovice 20. stoletja na izbranih primerih in pogosto zelo posredno predstavljajo prispevki Jeraj, Zajc Cizelj, Dežman in Rogoznica. Posredno o izkušnjah otroštva govorijo tudi prispevki, ki sodijo na področje etnologije in zgodovine vsakdanjega življenja. Vsekakor je pričakovano veliko člankov povezanih z materialno kulturo otrok (Lozar Štamcar), ki se kaže na upodobitvah otrok, kjer lahko deloma pritrdimo Arièsovi trditvi, da se začnejo pojavljati šele v 17. stoletju. Veliko več materialnih dokazov o izkušnjah otroštva pa je zbrala slovenska etnologija s terenskimi prispevki in sodijo v čas 19. in prve polovice 20. stoletja (Turk Niskač, Močnik).

Za Uredniški odbor Dragica Čeč

V članku je bila med drugim omenjena literatura:

- Ariès, P., *Otrok in družinsko življenje v starem režimu* [Centuries of Childhood]. Prevod in spremna beseda B. Baskar. Ljubljana, 1991.
- Ben-Amos, K., *Adolescence and Youth in Early Modern English Society*. New Haven, 1994.
- Cunningham, H., *Children and Childhood in Western Society since 1500*. London, 1995.
- O'Day, R., *The Family and Family Relationships 1500–1900*. Basingstoke, 1994.
- Flandrin, J. L., *Družina: sorodstvo, družina in spolnost v Franciji od 16. do 18. stoletja*; [prevedel G. Moder; spremno besedo napisala G. Čalinovič-Vogrinčič]. Ljubljana, 1986.
- Greyerz, K., *Passagen und Stationen. Lebensstufen zwischen Mittelalter und Moderne*. Göttingen 2010.
- Foyster, E., Heywood, C., *A cultural history of childhood and family*, Oxford [u.a.]: Berg, 2010, 1–6.
- Heywood, C., *A History of Childhood: Children and Childhood in the West from Medieval to Modern Times*. Polity Press, 2001.
- King, M. L., *Concepts of childhood: what we know and where we might go. Renaissance Quarterly*, Summer 2007, 60, str. 371–407.
- Laslett, P., *The World We Have Lost: Further Explored*, London, 1983.
- Macfarlane, A., *Marriage and Love in England 1500–1800*. Oxford, 1986.
- deMause, L., (ed.), *The History of Childhood*. London, 1976.
- Ozment, S., *When Fathers Ruled: Family Life in Reformation Europe*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983; 1985.
- Pollock, L., *Forgotten Children – Parent: Child Relations from 1500–1900*. Cambridge University Press, 1983.
- Stone, L., *The Family, Sex and Marriage in England 1500–1800*. Penguin books, 1990.
- Pavlovič, Z., *Psihološke pravice otroka: otrokove pravice onstran pravnega varstva*. Radovljica: Didakta 1993.
- Puhar, A., *Prvotno besedilo življenja, Oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. Stoletju*. Zagreb, 1982.
- Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970.
- Schmidt, V., *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem 1–3*, ponatis. Ljubljana, 1988.
- Sieder, R., *Socialna zgodovina družine*. SH, Ljubljana, 1998.

¹¹ Obdobje otroštva je velikokrat težko ločiti od obdobja mladosti, saj tudi v mladosti posameznik še ne poseduje samostojnega pravnega položaja, je pa omenjeno obdobje pomembno za določanje kvalitete odnosov med starši in otroci.

¹² Naj omenimo samo prispevke v Kroniki (2012/2) in članek A. Hribar v Kroniki 2009.

Mihelič, D., O otroštvu v srednjem veku (Trst, Koper, Izola, Piran). *Etnolog : glasnik Slovenskega etnografskega muzeja* 17, 2007, str. 17–29.

Tomažič, T., Igrače. *Zbirka Slovenskega etnografskega muzeja*, 1999.

Žagar, J., *Vrata kroga. O rojstvu in zgodnjem otroštvu na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1997.

Uwe Krebs

On Cultural History and Natural History of Childhood

KREBS, Uwe, Ph.D., Ph.D., Prof. iR., Philosophische Fakultät der Universität Erlangen-Nürnberg, D-91054 Erlangen, Hindenburgstraße 34, krebs.uwe@t-online.de

On Cultural History and Natural History of Childhood

The contribution has three parts. At first epistemological and methodological questions are addressed to the subject 'childhood'. Secondly the contents of the main findings of Aries ("L'enfant et la vie familiale sous l'ancien regime"; 1960) and deMause ("The History of Childhood", 1974) are questioned with respect to their breadth of validity for the subject 'childhood'. Thirdly anthropological data, derived from biological anthropology and ethnology, were taken in order to correct partly the picture of the history of childhood.

Key words: anthropology of childhood; childhood interdisciplinarily; natural history of childhood, cultural history of childhood

KREBS, Uwe, DDr., Prof., Dipl. psih., Filozofska fakulteta Univerze Erlangen-Nürnberg, D-91054 Erlangen, Hindenburgstraße 34, krebs.uwe@t-online.de

O kulturni in naravni zgodovini otroštva

Prispevek je sestavljen iz treh delov. V prvem delu postavlja epistemološka in metodološka vprašanja, ki se nanašajo na otroštvo. Nato predstavi vsebino in glavne ugotovitve Ariesa («L'enfant et la vie familiale sous l'ancien regime»; 1960) in deMausea («The History of Childhood», 1974) ter ju presoja z vsem spoštovanjem do njunega širokega pristopa k raziskavi otroštva. Avtor na koncu s pomočjo antropoloških podatkov, ki izhajajo iz biološke antropologije in etnologije, poskuša delno popraviti sliko zgodovine otroštva.

Ključne besede: antropologija otroštva, interdisciplinarnost otroštva, naravna zgodovina otroštva, kulturna zgodovina otroštva

Introduction: an example of every day education in a tropical culture

Some years ago in a traditional culture in Papua-New Guinea Irenäus Eibl-Eibesfeldt (pers. Comm. 2004) observed the following scene:

A girl about 3 years old came to her mother holding a sago-cake. Her elder brother, about 6 years old grabbed the cake, but the mother now intervened. What did she do? What do you think? She took the sago-cake, broke it in two parts, and gave them to the young girl.

You probably will agree that this was an intelligent pedagogic intervention. I mention this to show that educational processes are not developed only in the humanities nor have they existed only since the epoch of the Enlightenment. On the contrary, they are to be found all over the world and have probably existed as long as humans have.

The purpose of my lecture is to gain your interest in an interdisciplinary perspective on childhood. In this perspective the phenomenon 'Childhood' is at least about

6 million years old, if we restrict the concept 'Childhood' to humans, which I will do, even though apes like chimpanzees clearly also have juveniles and adolescents.

So childhood is an important concept in natural sciences, e.g. Biology, which considers in the case of childhood the fundamental facts and the general processes and their durations.

Childhood is an important term of the humanities as well because a given culture moderates the biological processes and develops the methods of learning in a given epoch.

We will first address some methodological aspects concerning interdisciplinarity. Next we will turn to the book by Philip Aries on childhood in France at the time of Absolutism (1960) and the book "History of Childhood" (1974) edited by Loyd de Meuse for a brief discussion and evaluation. Finally, we will look at anthropological data on childhood from biology and ethnology and draw some short conclusions.

Remarks on concept, epistemology and method

One must confess that epistemology, methodology, and concept formation might be considered boring. But I'm still convinced that for this review such remarks are indispensable to draw conclusions on childhood. For this topic the concept "Childhood" could be considered as *the time from birth to puberty* in human life. It seems more difficult to determine childhood under epistemological aspects. To which disciplines does this topic belong? Traditionally childhood is subject of pedagogics as well as a subject of psychology. But as a rule both disciplines have already in principle different methods and goals. Psychology traditionally and typically looks for *quantities*, for nomothetic rules like other empirical sciences, e.g. a rule like "most of the children reach puberty between an age of eleven to 15 years".

Pedagogics in contrast traditionally and typically look for *qualities*, for an idiographic description of a phenomenon, e.g. "the single characteristics of the pupil X and the pedagogical consequences".

More in former times than nowadays the *identity* of the both disciplines had depended in some extent on these differences. And still today the resulting conflicts are more avoided than really solved. The historical structure of our universities as ordered in disciplines rather than topics, has supported the mutual blindness and makes an interdisciplinary approach harder than it should be.

In my opinion, the most efficient way to overcome such conflicts may be a strict orientation *not* on the given discipline, but on the given *topic*, in our case on childhood.

If we will give full priority to the *topic*, the borders of our own discipline will come into our consciousness and we will see the possibilities for the topic that other disciplines, humanities as well as sciences, could offer. We then may consider that not only psychology and pedagogics will deliver important contribution on a better, deeper and more complete understanding of childhood.

Even if one admits that interdisciplinarity causes new problems as well as advantages in concepts, methods and goals, the power of the advantages prevails by far. The problems of interdisciplinarity could be solved with time. For example, some institutions founded

to solve a given problem as in astronautics have worked for many years interdisciplinary with success. This could be called the 'practical reason' for interdisciplinarity. But there is a second reason, in future possibly even more important than the practical reason.

This reason for interdisciplinarity is an epistemological one.

The recent 'state-of-the-art' in the depth of our penetration into the laws of nature has consequences in the applied areas. The applications exceed the possibilities of a given science and affect more and more often the humanities and the social sciences. One example from modern biology is the philosophical and political questions that has been arisen with modern human genetics. One from modern physics is the political and social consequences of atomic physics. One from modern medicine is at what point should the life support be withdrawn from a patient suffering from a terminal disease.

The topic of childhood is not as dramatic as those mentioned above, but it is also a subject for several disciplines.

I will later try to demonstrate that this topic can profit from humanities like history and ethnology as well as sciences like biological anthropology and medicine. But before that, we must deal with two contributions on childhood that have been very effective in the pedagogical community.

The books of Philippe Aries and of Lloyd de Meuse on childhood

Case I: The French historian Philippe Aries gave his influential book the title "L'enfant et la vie familiale sous l'ancien regime" (1960), in my translation "The Child and Family-life at the Time of Absolutism in France." From a methodological point of view this restricts the *validity* of the findings to France during a time span of about 200 years, from the 16th century up to the French revolution in 1789.

While the Aries' in his original French title exactly indicated, what his book deals with, the title of the translation into English – done two years later – lost this precision: "Centuries of Childhood. A social History of Family Life" postulates a general validity for some centuries.

The German title of the translation – done 15 years after the French original – went even further than the English title in being inaccurate. The title "Geschichte der Kindheit" – in my translation "History of Childhood" – suggests not only a general validity for some centuries as the English version did, but also a general validity without restriction of time and space. This title may fit the expectations of those in the pedagogical community of the sixties, who liked to believe that childhood was a more or less modern idea, generated mainly by philosophers and pedagogics in the few last centuries after the Enlightenment (comp. Neumann 2008). Although Philippe Aries named the second chapter "The Discovery of Childhood," (p. 92) it becomes clear after a few sentences that only the fine arts and the artists, especially the painters and sculptors, had been considered. This is because up to the 17th century, the children were depicted as little adults in clothing and in proportions.

This is not the place to discuss whether it is admissible to infer from depictions the contemporary conception of childhood. Nevertheless, with an overwhelming quantity

of different facts, conclusions, and coherences in different areas of life, Aries proved for a time period in France between 16th and 18th century at least this:

1. In comparison to today childhood in the sense in which we understand it was much shorter and youth rarely existed. After a late weaning, children joined the social life of adults at about seven years.
2. All this was embedded in a very different meaning of family and society in comparison to today.
3. In strong opposite to some of his interpreters, *no word* of Aries postulated that childhood did not exist there at that time. His point has been that of this time at France, for the large majority of children, childhood was mainly free from *formal* instruction.

Generally speaking, Philippe Aries had shown a degree of variation of childhood and youth in a determined time and place. At no place in his book did he postulate a *general* history of childhood. On the other hand, there is some evidence, that a very different meaning of childhood, mainly in the sense of an incorrect understanding of the needs of this part of the ontogenesis, appeared elsewhere.

An example from Russian history:

In 1760 in a letter to the consultant of tsarina Katharina the great, Iwan Schuwalow, Michail Wassiljewitsch Lomonossow estimated that half of the 500 000 children born yearly in Russia died before the age of three. And he made proposals to reduce 90 % of the mortality (Dunn 1977: 536). In 1761 Lomonossow rejected the common custom of baptizing the newborn children in wintertime in unheated churches by dipping those newborns three times into ice-cold water. Priests, who persists in this custom, he called „excecutioner“, because often deadly pneumonias resulted (Dunn 1977: 542). But still in 1832 out of 4600 newborn boys in Moscow, 1300 died (Dunn 1977, 537).

For the topic ‚childhood‘ we can record that *in detail* the situation Aries reported is different from the situation Lomonossow reported, but their *common ground* is very different from *recent opinions* on correct treatment of children.

Case II: In 1974 the American psychoanalyst Loyd de Meuse edited an anthology titled “The History of Childhood”. But this anthology includes 10 contributions on childhood, which cover the *time* from the early middle ages to the 19th century. Nine contributions deal with Europe, one with North-America. All authors are psychoanalysts with historical interests.

From a methodological point of view, the book can be questioned. In opposite to Aries, de Meuse postulates a *general validity* on the basis of a few hundred years and *one continent, Europe*. The one contribution dealing with American people is methodologically not a real exception from Europe, because it deals with white settlers from Europe. De Meuse stated (I translate from the German edition) that “The childhood is a nightmare, from which we are just now waking up. The more we go back in history, the more insufficient is the nursing and care of children. And the higher is the probability that children get killed, exposed, beaten, and suffer from pain and sexual abuse”. (1974:12)

To sum up both cases: Although it is very commendable to invest time and experienced knowledge in the research on the history of childhood as done by Aries and de Meuse, it seems to me indispensable, to make explicit – firstly, the methodological restriction which accompanies nearly every attempt and – secondly, the breadth of

validity of the findings. In other words: for which time and for which region shall my data be valid.

While Aries and de Meuse *both* reflected methodological aspects with their sources, only Aries restricted clearly the *breadth of validity*.

Anthropological data on childhood

The concept 'anthropology'

The concept 'anthropology' has different meanings. The Latin root only states knowledge about human beings. More precise are different concepts like 'pedagogical anthropology', 'social anthropology', 'biological anthropology' and 'medical anthropology'.

The claim for anthropological data on childhood is in my opinion not only justified but necessary, because the child itself could be called an 'interdisciplinary phenomenon'. For a bundle of different disciplines the child is the subject of research. Some disciplines are known as responsible for children, e.g. paediatry, developmental psychology, pedagogics. That further disciplines may contribute to a better understanding of childhood is much lesser known. Archeology, biological anthropology, history, religious studies and philosophy also contribute to a better and more complete understanding of childhood.

All these disciplines work more or less unconnected to each other. From time to time they present new single findings about childhood. And at the same time the children themselves display in a fascinating, but *still not fully understood coordination* of physical, mental, and social areas childhood as an entity.

For the topic 'childhood' we can generate important data from biological anthropology and social anthropology. The research of biological anthropology is mainly addressed to the biological aspects of humans like the physical changes in its phylogenesis and its ontogenesis.

Social anthropology is often also called 'ethnology' and compares mainly the different human cultures. Under methodological aspects we may state, that biological anthropology analyses by a *longitudinal section* while social anthropology analyses by a *cross-section*.

Biological anthropology

Although a division into natural and cultural history is not fully possible in humans because of the strong tendency of all humans to optimize their life with cultural products and processes, this division is made here for reasons of analyses. Biological anthropology includes at least two dimensions that are important for understanding childhood: Firstly, the development of the human brain in natural history and secondly, the duration of childhood and youth in comparison to our nearest zoological relatives.

Brain development

In the species *Homo sapiens* the development of the adult brain exceeds the brain of its zoologically close relatives by about three times. Beside other consequences like abstraction and consciousness this has important consequences for the process of giving birth and for human childhood: The newborn baby must be born with a brain that is not three times – like the adults – but “only” about twice in newborn apes. The degree of maturity of the brain of human newborns however is in correspondence much lower than in newborn apes. The degree of maturity of the brain in newborn apes is reached in human babies much later, at the age of one year. In this first year on earth the volume of the human brain doubles. It makes sense to interpret the immature brain at birth as an adaptation to the maximal possible birth canal of the human female’s pelvis. The inner female pelvis in humans is larger in diameter than in apes and much more different from that of the male than between female and male apes. It makes sense to interpret this as an adaptation to the needs of the newborns’ brain size (Vogel 1974, Knußmann 1980, Grupe & Christiansen 2005).

This resulting helplessness of the human newborn anticipates already a more sophisticated handling and service from its mother than female apes are mentally able to give. This behavior – probably supported by a genetically fixed tendency for bonding between mother and her baby – we call ‘mother love’. In the first two years this is mainly, but not only, a two person partnership integrated with others (Bowlby 1975, Ainsworth 1978, Papusek 1977, Grossmann & Grossmann 2000, 2006, Spangler & Zimmermann 2002). In our natural history in total, and in our cultural history up to the present time, a *desired* human newborn always could expect this type of motherhood in the first two years. The empirical research on bonding, done within about the last 50 years, shows that in the case of an unstable bonding in early childhood, there is in adult life a reduced ability to bond and a reduced achievement motivation (Grossmann 1984, Spangler & Zimmermann 1995).

The extension of childhood and youth

The childhood and youth of humans are biologically about twice as long as in chimpanzees and other apes. Humans are biologically adult, in the sense of biological criteria, with the appearance of the *last* permanent tooth at about 21 years. With this criterion of tooth eruption childhood ends with the appearance of the *first* permanent tooth, about six years. Using the same criterion, chimpanzees have three years of childhood and eight years of youth (Vogel 1974, Knußmann 1980) These are very long time spans for the ontogenesis of mammals. And these very long time spans are even doubled in humans.

Both the volume of the brain and the prolonged time of childhood and of youth reflect the roots of the *two premises of any pedagogical anthropology*: the ability to learn, as shown by the brain, and the necessity to learn as shown by the long childhood and youth.

We can now answer the question of why Lloyd de Meuse and some interpreters of Aries postulated that childhood is only some hundred years old. What was described there is not the absence of childhood, but rather an often endangered childhood in a given time of history at a given place.

But our Genus ‘*Homo*’ is at least about 4 million years old, and its most modern species about 40 thousand years. In the mentioned parameters of brain volume we are more or less unchanged, as data from archaeology prove (Vogel 1974, Knußmann 1980,

Grupe et al. 2005). From there it could be concluded that the duration of childhood also will have been more or less unchanged. By psychological and social criteria childhood is defined as the time from birth to puberty. Today the time of puberty is some years earlier in modern societies. But this is a very recent process, caused mainly by better nutrition and more stimuli. It only demonstrates that the genetically programmed phenomenon 'puberty' is to some extent moderated by several different external factors and has never been totally fixed.

There is no doubt, that the *function* of this prolonged childhood and youth, in comparison to our next zoological relatives, the apes, is to *adapt by learning*, or specifically, to adapt to very different circumstances as given by different human cultures at different times in different climates. Homo was the only species that conquered all climatic zones of the world, from arctic to tropic zones. To find out how variable and how constant the phenomenon 'childhood' was in detail and which concrete types of childhood, which contents and which forms of learning took place, we can turn to *social anthropology*.

Social anthropology

Even though it seems impossible to cover all cultures at all times by social anthropology and archaeology and to extract in this way data on childhood, it should be mentioned that at least as a theoretical frame this approach seems to be more appropriate. It fits with the theoretical scope not only from a methodological perspective but also from one of content if the topic deals with 'history of childhood'. In this context the term 'history' could not get restricted to the only five thousand years with written history, starting with the Mesopotamian cultures, but should get expanded to all cultures of humans.

The author published a study in German (Krebs 2001) on rearing and education in traditional cultures (revised Russian translation 2006). The term 'traditional cultures', introduced by the ethnologist Schuster (1992) was given preference over the popular term 'tribal cultures' to avoid connotations of discrimination, which members of this cultures often feel if addressed as 'tribal'. About 100 classical ethnographies of traditional cultures were selected for analysis. Criteria were the inclusion of cultures on all continents except Europe and in all climatic zones, far-reaching autochthonous conditions at the time of description and described by good scientific standards.

In particular the criterion of pre-modern conditions caused a disproportionate number of African cultures, because Ethnology as a discipline started in Europe and Africa is our neighbouring continent. By the way: I don't know whether the old reports on the many different traditional cultures in Russia, especially in Siberia, done in the last centuries, are examined for educational reasons. If not, it would be fruitful.

In case of childhood, the material on tribal cultures showed that it would make sense to differ childhood into two parts, because the handling of the children was differed in these two parts.

The first part was the time of birth up to independent walking of the child at about two years, and the second part the time of independent walking up to puberty. In the first part- birth up to walking age – four aspects of special interest for the topic were selected from a larger variety to be mentioned here: the 'mortality of the newborn

and the mother'; the 'breast feeding and the mother-child contact'; 'infanticide'; and 'play in early childhood'.

Mortality of newborn and mother.

From our perspective today the mortality of newborns and mothers at birth is high in traditional cultures and was recognized by their members. With special treatments, mainly magical and religious practices and spatial separation of mother and newborn from other people for some time, these cultures wanted to reduce the risks of mortality. The meaning is common in all this cultures, that the newborn is endangered by some magic influences and protected by other magic influences. So a large variety of magic practices and charms resulted.

At this point we may remember that in our cultures only since about the last 200 years the mortality of the newborn and the mother was reduced by medical progress, mainly the progress in hygiene with knowledge about bacteria and their impact on giving birth. In our natural history as well as in older cultural history, only our comparatively high fertility, compared to apes, balanced the raised mortality risk at birth for the infant and the mother in humans.

Breast feeding and mother-child contact.

In the analysed traditional cultures without any exception infants were breastfed for a long time and were kept in close physical contact to their mothers' day and night. The infants were often carried at mothers' bodies while working inside or outside or while walking. This is the case in tropical climate, e.g. the Pygmies of the rain forest in central Africa as well as in Arctic climate such as the Inuit culture. In the analysed cultures breastfeeding was done whenever the infant wanted it, not at a fixed time. For a period of two years in most of these cultures, infants are breastfed. But there are a few cultures, e.g. Inuit and Australian Aborigines, who breastfed about four to five years.

Although the compared cultures vary from Arctic (e.g. Inuit) to tropic (e.g. African Pygmies), from hunter and gatherer to farmer and cattle breeder, there was very little variation in the intensity of the mother child contact in these first two years.

In light of the already mentioned modern data on bonding research, these are good conditions for early childhood. Also the longer breastfeeding is a positive phenomenon, because mother's milk is physiologically the best adapted nutrition and delivers some antibodies that protect from some diseases. For example the 'German Science Foundation' (DFG) recommends breast feeding for six months because after six months the positive effects of taking over mother's antibodies is finished, while the impairment of dangerous modern chemicals in the mothers' milk, mainly PCB, goes on. (DFG 1984) Because of a massive individual variation in the amount of PCB in the mothers milk in our modern cultures, mainly dependent on the mothers intake of contaminated meat, individual measurement of the milk is recommended before stopping breastfeeding with six months.

Infanticide.

Although this topic had been a taboo, in some traditional cultures there is clear evidence for infanticide. The reasons could be magic or real. In some tribal cultures, a rare event like the birth of handicapped, or birth of twins, is the reason for infanticide

(Krebs 2001). In some cultures, not magic but social reasons lead to infanticide. If an Inuit mother at her first birth delivered a girl, it was in former times neglected up to a quick death. She had then a better chance to get pregnant soon, perhaps with a boy. In the Inuit culture the first born child should be a boy, because the boys have as adults to care for the old parents, while the girls have to marry out of their settlement (Rasmussen 1931). Play in early childhood.

With the ability to walk without help, often accompanied by weaning, the child in tribal cultures generally reaches a degree of freedom of action and enlarges its area of activity so that we can call it a turning point, especially in comparison to our children at this age.

The very tight bond with the mother looses intensity, caused by new possibilities. No person in the settlement is a stranger to the child and children are beloved by the other adults of a settlement, too. The play group of children of different ages now takes on an increasingly important role, but as the child gets older.

Second part of childhood: Time of independent walking up to puberty.

The childhood of this age showed more pedagogical phenomenon. As the monographs mentioned, in tribal cultures the children became competent in politeness and etiquette much earlier in comparison with modern societies.

The treatment of children could be summarized from the monographs of the different cultures as mainly free and affectionate, and this results in compliant children. It doesn't matter whether an African, American, Asian or Pacific culture was the case. The form of subsistence with its consequences for life also has no great influence on the intensity of education at this age stage, but on later age stages it had.

The European authors of the ethnological monographs commented on this treatment. Their evaluation of the described behaviour of the children extended from admiration to rejection, depending on the authors and their own opinions on education.

Children play group and its function.

In traditional cultures the children of a village constitute a play group and spend increasingly more time there. These groups of children and of youth are important educational institutions. Although the childrens' play groups differ between different traditional cultures in size and in activities, it is noticeable how much they correspond in their *functions*.

Where there is no school, the children have plenty of time in this group, which is always heterogeneous in age and some later years becomes homogeneous in sex. The older children spend the whole day with this group and often already in sex specific groups. For example the ethnologist Ralph Linton (1933) reported that among the Tanalas from Madagascar, the boys' play groups concentrated on fishing, hunting, or playing 'war'. The report of Paul Schebesta (1948) about the Bambuti Pygmies of Africa was similar. He mentioned that boys of 10 years of age were surprisingly independent as they hunted and gathered already successfully to feed themselves and they organized their day themselves in their group. Colin Turnbull (1965), an English ethnologist, shared their life and stated that the main educational authority for the Bambuti boys' play group were not the parents or other adults but the male youth group. In traditional cultures, the girls typically had to assist their mothers and other relatives at an earlier

age than boys had to assist their fathers and relatives. Girls had more social relations with females of different ages, including adults, while older boys mainly stayed in their groups and had fewer social relations to adult males (Schlegel & Barry 1991).

Toys and play.

The types of play of the children of traditional cultures are of scientific interest, because they show us better than in our own modern society that the play of children has clear functions.

That function is to prepare for ones' society and on the level of ones' age. This is much better to observe in traditional cultures. The play of their children has some general marks shared by all these cultures, as well as some specific marks. The specific marks fit the type of subsistence of a given culture. The general marks correspond also to the types of play the children in our society display. The general types of play could be ordered, as Einsiedler (1991) suggested, into "psycho-motoric play", "role and fantasy play", "construction play" and "plays with specific rules". Children in traditional cultures had, in comparison to our children, only few toys.

To interpret child play as non utilitarian seems to be a cultural artefact of our own culture and would probably not happen if one observed and compared occupation of the adults and children's play in traditional cultures. The distance between our some hundred different professions, on the one hand, and the in principle unchanged types of play of our children, on the other hand is often very large. And this circumstance may cause us to overlook the functions of children's play.

Instruction of children and children at work.

The play of our children and the professional training of our youth are also far from each other, and this is a main difference from traditional cultures. The professional activities of the parents in traditional cultures is already known by late childhood by observation and imitation. Parents and other relatives supported this development by pedagogical interventions. It is common that parents of cattle-breeding cultures give a small goat or calf to their child and the child takes responsibility for it. This may start more as play and it will end more as a serious ability of the child. Traditional cultures of farmers often give a little garden with little garden tools to their children with a similar intention and with similar results. This *soft transition from play to work* could be interesting even for our society in that the search for a suitable profession for our youth could become more efficient than it is today.

Physical punishment.

The vast majority of the analyzed traditional cultures did not usually practice corporal punishment but there were some exceptions in different cultures. These traditional cultures punished their elder children and youth with pain and to an extent which we would call cruel, as O. F. Raum (1940) mentioned about the African Chagga and P. Arndt (1954) about the Southeast Asian Ngadha.

Sex specificity in childhood.

In all examined traditional cultures there was a striking degree of sex specificity in adult life and in child-rearing and educational processes. The education of the children

and especially of the youth is specific to the sex, the specificity varying between the cultures but not within them. Several factors are influential, e.g. the legal order and the religion. An extreme example is the tribal culture of the Yatmul of New Guinea, where the marriage partners meet each other daily only short time because work, social activities, and meals are sex specific (Weiss 1981). The constitution of adult life begins to influence children and their lives across cultures at different ages and with different intensity, but mainly not earlier than an age of about seven. While the girls can stay together and with their mothers and other adult females mostly up to puberty, the boys spend more and more time with their age group and later with the male adults, too.

Conclusions

1. Today the generating of data on childhood could and should no longer be the matter of a single discipline, neither pedagogics nor developmental psychology and also not of history as the mentioned books of Aries and de Meuse showed, but rather from an interdisciplinary approach. The store of data on childhood meanwhile includes several other disciplines. Biological and social anthropology/ethnology especially, should be taken into account. They can deliver important contributions to the topic 'childhood' and related fields of education.
2. It must be admitted that some new problems on concepts and methods may occur with interdisciplinarity. But these problems will be solved more and more, with the help of the epistemology, because the borders between sciences, whether we call them humanities or natural sciences, are human constructions to order the world. In a longer historical perspective, the borders of the disciplines always change as new knowledge and deeper insight increase.
3. If we take childhood as a universal biological phenomenon of humans, which is not created but only *moderated by a given culture* in respect to content and methods, it would make sense to focus on constance and variance of the phenomenon of childhood. Such an approach may lead us to a better estimation of the degree of plasticity of childhood. Such a better estimation may be useful in respect to our recent childhood and its needs. Could the some million year old phenomenon 'childhood' get adapted to our modern society or does it make more sense to adapt parts of the modern society to the essential needs of any childhood? The congruence of the basal patterns of childhood was striking. Although the children lived in different traditional cultures with different subsistence techniques, in all climatic zones, and were derived of different human races, they displayed similar patterns of childhood.
4. A Russian project 'history of childhood in Russia' would give an important and rare opportunity to measure constance and variance of childhood. This is because there are more than 100 different ethnic groups inside one state with one common language, Russian, as a 'lingua franca'. The long written history and the diversity of cultures of Russia give us a rare Opportunity to do both longitudinal and cross-sectional studies of Russian childhood, and thus to draw general conclusions from

this large data base. It would allow us to differentiate between those aspects of childhood that are indispensable and those that are not.

Acknowledgements

I am indebted to Alice Schlegel, University of Arizona, Tucson, USA, for her patience with my limited English as shown in a previous draft of this manuscript.

This paper is the English version of my keynote – lecture “Correcting Aries and de Meuse with anthropological Data. On cultural and natural History of Childhood.”, given in Moscow at the 2. 10. 2009, Russian State University for Humanities, on the occasion of the international Conference „History of Childhood as a Field of Research“. The conference papers are to be published in Russian language in 2012 (in print).

Literature cited

- Aries, Ph. (1960): „L' enfant et la vie familiale sous l'ancien regime.“ Paris. (first German edition 1978, 16th edition 2007. München).
- Arndt, P. (1954): „Gesellschaftliche Verhältnisse der Ngadha.“ Wien.
- Ainsworth, M. D (1878): „Patterns of attachment.“ Hilsdale, NY, USA.
- Bowlby, J. (1975): „Bindung. Eine Analyse der Mutter-Kind-Beziehung.“ München.
- DFG (1984): Senatskommission zur Prüfung von Rückständen in Lebensmitteln, Mitteilung XII, 99 S., Weinheim.
- Dunn, P.P. (1980): „Der Feind ist das Kind“. Kindheit im zaristischen Russland. In: L. de Meuse (ed.): Hört ihr die Kinder weinen. Eine psychogenetische Geschichte der Kindheit. Frankfurt/M. pp. 553–564. (English edition 1974, New York, entiteled „The History of Childhood.“).
- Einsiedler, W. (1991): Das Spiel der Kinder. Zur Pädagogik und Psychologie des Kinderspiels. Bad Heilbrunn.
- Grossmann, K. E. (1984): „Die Ontogenese kindlicher Zuwendung gegenüber Bezugspersonen und gegenüber Dingen.“ In: Eggers, C. (ed.): Bindungen und Besitzdenken beim Kleinkind. München, pp121–154.
- Grossmann, K. E. & Grossmann, K. (2000): Das eingeschränkte Leben. Folgen mangelnder und traumatischer Bindungserfahrungen. Akademievorträge 27. Regensburg.
- Grossmann, K. E. & Grossmann, K. (2006): Bindung und Bildung. Über das Zusammenspiel von psychischer Sicherheit und kulturellem Lernen. In: <http://www.liga-kind.de/fruehe/606-grossmann.php> (called at 15. 1. 2009)
- Grupe, G. , Christiansen, K. et. al. (2005): Anthropologie. Ein einführendes Lehrbuch. Heidelberg.
- Knußmann, R. (1980): Vergleichende Biologie des Menschen. Stuttgart.
- Krebs, U. (2001): „Erziehung in Traditionalen Kulturen. Quellen und Befunde aus Afrika, Amerika, Asien und Australien 1898–1983.“ Berlin.(revised Russian edition 2006, Krasnoyarsk).
- Linton, R. (1933): „The Tanala. A Hilltribe of Madagascar.“ Chicago.
- Neumann, D. (2008): Die „68er“ – Bewegung und ihre pädagogischen Mythen. Auswirkungen auf Erziehung und Bildung. Konrad- Adenauer- Stiftung e.V., St. Augustin/Berlin.
- Papousek, H & Papousek, M (1977): „Die ersten sozialen Beziehungen: Entwicklungschancen oder pathogene Situation.“ In: Praxis der Psychotherapie 3: pp 97–108.
- Rasmussen, K. (1931): The Netselik-Eskimos. Social Life and Spiritual Culture. Report of the fifth Thule Expedition 1921–24. The Danish Expedition to Arctic North America in Charge of Knud Rasmussen. Kopenhagen.
- Raum, O.F. (1940): „Chaga Childhood. A Description of indigenous Education in an East African Tribe.“ Oxford–London.
- Schebesta, P. (1948): „Die Bambuti-Pygmäen vom Ituri.“ In: Die Pygmäen-Völker der Erde. Reihe I, Wien.
- Schlegel, A. & H. Barry (1991): Adolescence. An anthropological Inquiry. New York.
- Schuster, M.(1992): Erziehung und Schulung in traditionellen Kulturen. Das Beispiel Neuguinea., in: J.G. von Hohenzollern, U. Krebs und M. Liedtke (Hrsg.): Erziehung und Schule zwischen Tradition und Innovation. Bad Heilbrunn, S.155–163.

- Spangler, G & Zimmermann, P. (2002): „Die Bindungstheorie. Grundlagen, Forschung, Anwendung.“ Stuttgart.
- Turnbull, C. (1965): „The Forest People.“ New York.
- Vogel, Ch. (1974): Biologie in Stichworten. V. Humanbiologie. Menschliche Stammesgeschichte. Populationsdifferenzierung. Kiel.
- Weiss, F. (1981): „Kinder schildern ihren Alltag. Die Stellung des Kindes im ökonomischen System einer Dorfgemeinschaft in Papua Neuguinea (Palimbei, Iatmul, Mittelsepik)“. Aus: Basler Beiträge zur Ethnologie, Bd. 21. Basel.

Darja Mihelič

Otroci v izročilu slovenskih ljudskih pesmi

MIHELIČ, Darja, dr., redna profesorica/znanstvena svetnica, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, mihelic@zrc-sazu.si

Otroci v izročilu slovenskih ljudskih pesmi

Prispevek predstavlja otroke različnih starostnih obdobij skozi izročilo slovenskih ljudskih pesmi. Najprej obravnava pesmi, ki govorijo o nosečnosti in pripravah na rojstvo otroka, sledijo pesmi, ki govorijo o dojenčku in otroku v prvih letih starosti, o času odraščanja, ko je bil otrok po ljudskem izročilu pogosto deležen surovega, če ne celo usodnega ravnanja s strani staršev, zlasti pa krušnih staršev (mačehe). Sledi obdobje »zrelega« otroštva, ko dekleta in fantje zahajajo na pota mladostne ljubezni, ko trpijo zaradi dogovorjenih porok ali morajo zaradi odločitev staršev v samostan, nekatera dekleta pa so tudi žrtve ugrabitev.

Ključne besede: zgodovina otrok, slovenska ljudska pesem, nezakonska mati, detomor, sirota, mačeha

MIHELIČ, Darja, Ph.D., full professor/scientific counsellor, Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, mihelic@zrc-sazu.si

Children in the Songs of Slovenian Folk Heritage

Paper is representing children of different ages through songs of Slovenian folk heritage. At the beginning it is dealing with songs on the topic of pregnancy and preparations for the birth of a child. Then the author represents songs about the infant and its first years, about growing, when the child was – according to folk heritage – often molested by its parents, especially stepparents (stepmother), sometimes fatally. In the period of "mature" childhood, when girls and boys are stepping on the road of youth love, when they are suffering because of arranged marriages or they have to go to convent on their parent's decision, some girls are even victims of abduction.

Key words: child history, Slovenian folk song, unwed mother, infanticide, orphan, stepmother

O viru

Kakšen vir je (slovenska) ljudska pesem?¹ – Gre za péta besedila, ki so se z ustnim izročilom predajala iz roda v rod, pri čemer so se prilagajala govoru in razmeram določenega prostora in časa. Vzporedno s tradicijo ljudske pesniške kulture skozi čas se je odvijala tudi njena difuzija v geografskem območju slovenskega, deloma tudi hrvaškega govora, pri čemer se je jezik pesmi prilagajal narečnim posebnostim različnih okolij.²

Čeprav omenjajo tudi kralje, graščake in gradove, ljudske pesmi z enostavnim, vsakdanjim besediščem in izražanjem nagovarjajo preproste ljudi, ne družbenih elit. Prvotni stvaritelj posamezne pesmi je anonimen. Njegov cilj ni bil umetniški, literaren, ampak sporočilen in v mnogih primerih poučen. Poduki in nauki ljudskih pesmi imajo namen sooblikovati pravila in načela človeškega vedenja v nekem prostoru in času, zato sklepamo, da vsaj pesmi tovrstnih vsebin ni sestavljala neuka oseba. Številne med pesmimi predstavljajo zgled (*exemplum*) oz. življenjsko vodilo in vključujejo konkreten poduk,

¹ Kumer, *Vloga, zgradba, slog slovenske ljudske pesmi*.

² Kumer, *Narečje v slovenski ljudski pesmi*.

nauk in slabo izkušnjo za tiste, ki se ga ne bi držali. Take pesmi so imele formativno vlogo, ki je skušala vplivati na ravnanje skupnosti, uravnavati sobivanje ljudi v skladu s šegami – običaji in uvajati kolektivni življenjski red.

Vsebina pesmi se pogosto zdi verodostojna, zlasti ko se v njih omenjajo znane okoliščine in v njih nastopajo individualne, konkretne osebe z imeni (npr. Jurek, Janoš, Vanček, Ančka, Breda, Jerica, Lenčka, Micika, Nežika, Urša, Vida, Zora itd.), vendar pa je potrebno njihovo pripoved razumeti kot analogijo vsakdanjega življenja skupnosti, ne kot poročilo o konkretnih resničnih dogodkih, čeprav je pesem lahko daljni odmev takega dogodka.³ Vsekakor pa imajo tudi analogije dogodkov ob kritičnem pretresu zgodovinsko sporočilno vrednost, iz katere je mogoče sklepati o stvarnih pojavih nekdanjega vsakdanjega življenja.

V pesmih se – vsaj glede medsebojnih odnosov med ljudmi – pojavlja veliko brutalnosti, maščevalnosti, srhljivih krivic. Mar smemo iz tega sklepati, da je bilo življenje v srednjem in zgodnjem novem veku, ko je nastal večji del izročila slovenskih ljudskih pesmi, res tako nečloveško grobo? – Tovrstno sporočilnost ljudskih pesmi je treba sprejeti z veliko mero previdnosti. Človeški spomin praviloma ne beleži običajnega vsakdanjega dogajanja, ampak se vanj vtisnejo zanimivi, stresni in eklatantni dogodki, ki burijo čustva in posledično spodbujajo nastanek pesemskega izročila. Pesem, ki bi péla o dolgočasnem, sivem vsakdanjiku, ki ga vsakdo živi iz dneva v dan, pač ne bi nikogar pritegnila in se stvariteljem ter posredovalcem izročila ne bi zdela vredna zapomnjenja. Pesmi torej pripovedujejo o občečloveških relevantnih temah in predstavah in o doje-manju ljudi nekega časa. Zgodovinar more povzeti njihovo vsebino, v nadaljnji fazi pa iz njih izluščiti nesporne segmente značilnosti nekdanjega življenja, ki so večkrat omenjene slučajno in nehöteno.

Vsaka pesem ali skupina pesmi je vredna lastne obravnave,⁴ ki je lahko literarna, jezikovna, vsebinska, primerjalna ipd. Po drugi strani pa so vredne posebne pozornosti tekstovne in vsebinske nianse ter spremembe v razvoju posamezne pesmi, ki morda nakazujejo zunanje okoliščine in vplive, ki so jih povzročili. Taka detajlna analiza je predvsem naloga etnomuzikologa in literarnega zgodovinarja.

Ta prispevek temelji na objavi slovenskih ljudskih pesmi slavista, jezikoslovca in narodopisca Karla Štreklja (1859–1912).⁵ Pesmi, na katere se prispevek sklicuje, so v besedilu citirane s številko (rimsko) zvezka Štrekljeve objave in z zaporedno (arabsko) številko pesmi v njej. Pesmi, ki omenjajo otroke, so vsebinsko razvrščene glede na starost otrok: prispevek najprej obravnava pesmi, ki govorijo o nosečnosti in pripravah na rojstvo otroka ter pričakovanja in strahove v zvezi z njim, sledijo pesmi, ki govorijo o dojenčku in otroku v prvih letih starosti, o času odraščanja, ko je bil otrok po ljudskem izročilu pogosto deležen surovega, če ne celo usodnega ravnanja s strani staršev, zlasti pa krušnih staršev (mačehe). Sledi obdobje »zrelega«otročstva, ko dekleta in fantje zahajajo na mamljiva pota mladostne ljubezni, ko trpijo zaradi dogovorjenih porok ali morajo zaradi odločitev staršev v samostan, nekatera dekleta pa so tudi žrtve ugrabitev. V obravnavo niso vključene »Pesmi otroške«, ki jih pojejo otroci za zabavo in v igri, kakor tudi ne uspavanke (IV. 7406–8183), ki bi potrebovale posebno, drugačno obravnavo.

³ Kumer, *Odsev resničnosti v baladi o obsojeni detomorilki*.

⁴ Prim. Grafenauer, *Lepa Vida*; Grafenauer, *Spokorjeni grešnik*; Kumer, *Balada o nevesti detomorilki*; Kumer, *Eine slowenische Volksballade vom Galeerensträfling*.

⁵ *Slovenske narodne pesmi* 1–4.

Ljudske pesmi o otrocih različne starosti

Pred rojstvom

V zakonu rojene otroke razglašala slovenska ljudska pesem za božji blagoslov. Več pesmi iz ciklusa »Marija gre z Jezusom na božjo pot« navaja, da je dekleta ob poti prosila, naj ji pomagajo nositi dojenčka. Prevzetna županova hči jo je zavrnila, češ da se bo umazala, siromašno dekle (vdovina hči, sirota) pa ji je pomagalo. Za plačilo naj bi prva na tem svetu dobila dosti »blaga« in nič otrok, na onem svetu pa bi bila pogubljena, medtem ko bi druga za nagrado dobila v življenju malo »blaga« in veliko otrok, v onostranstvu pa bi jo čakalo zveličanje (I, 466–469, 471, 474). Nauk iz pesmi odseva resnično življenje: ubogim na tem svetu ne obljublja blagostanja: ostali bodo reveži in imeli kup otrok, v uteho pa jim ponuja nebesa na drugem svetu.

V času, ki ni poznal kontracepcije, razen vzdržnosti in prekinitve odnosa, je prihajalo do nezaželenih zunajzakonskih zanositev, ki jih je skupnost stigmatizirala, a se jim ni mogla izogniti. Več pesmi vključuje svarila dekletom pred izgubo nedolžnosti: »Če si krancelj zgubila,/ boš pa sinka (redno se omenja pričakovanje moškega potomca, skoraj nikoli hčerke) zibala,/ oh, adijo ljubica!« (II. 2262).

Pesmi omenjajo tudi primere »neljubih« nosečnosti, ki jih udeleženci sprejemajo dokaj ravnodušno. Fant prigovarja dekletu, naj skriva ljubezen, da ne bodo zanj izvedeli ljudje, ona pa mu odgovori: »Kaj jo bom skrivala!/ Sinka bom zibala./ Sinka ravnala bom,/ študirat ga dala bom« (II. 2273, podobno 2272). Dekle se izpoveduje, da jo je fant nosečo zapustil. Obljubljala mu je svileni srajco, on pa ji je odvrnil, naj srajco shrani za sinka, ki naj ga krsti po njem za Vaneka in naj bo hlapec kot on, če pa bo rodila hčerko, naj bo Ančka in dekla kot ona (II. 2258). Hlapec in dekla nedvomno nista imela možnosti, da bi si ustvarila lastno eksistenco, njun zarod pa tudi ni imel druge življenjske perspektive, kot da je v poklicu sledil staršema – kar pa je v pesmi razumeti kot vdanost v usodo. Tudi poimenovanje po starših je bilo tedaj običajno.

V skrbi za še nerojenega otroka je dekle potrebovalo denar, da bi kupila zibelko zanj (II. 2266–2269), za plenice pa je razrezala predpasnike, ki jih je nosila, ko je s fantom brezskrbno pohajala po semnjih (II. 2270–2271). Dekle v pesmi obžaluje: »Letos sem štela reparjel tolarje,/ k leti bom štela povojce« (II. 5431–5432). Hudomušnih in pikrih primerjav, kako je bilo lani in kako je letos, je veliko, v več inačicah (II. 2280–2287), kot: »Lani sem s fantami derkala,/ letos pa z zibikoj terkala./ Lani so mi rekli pojď ga pit,/ letos pa pravijo: piš' me v rit!« (II. 2283) in: »Lan sim pela tičica,/ letos pa teče zibelka./ Lan sem hodila po semjäh,/ letos sem doma pri svinjäh./ Lan sim plela majeron, letos še kopriv ne bom./ Lan sim s fanti rajala,/ letos pod kloppo javkala./ Lan sim nosila rdeče pušclce,/ letos pa mlečne cizeje« (II. 2284).

Nosečnost in porod sta bila v srednjem in novem veku življenjsko nevarna in tvegana za mater in otroka. Zato med ljudskimi pesmimi ne presenečajo priprošnje za porodnice. Številne so tovrstne Marijine prošnje, naslovljene na Jezusa (I. 475–479). Porodnicam po njegovem nasvetu pomaga molitev (I. 475, 476). Nosečnice omenja tudi Marijina prošnja »majcenemu fantu« sv. »Johanu«, ki je na poti v Jeruzalem, kjer naj bi »delal« sodni dan, naj tega ne stori zaradi nosečih žena in majčkenih otrok (I. 480). Podobno prošnjo naslavlja Marija na »majhnega fanta« sv. Florijana, ki grozi s svetovnim požarom (I. 481). Jezus pa takole roti bajeslovno – mogočnejšo od njega? – ribo

faroniko, naj ne zvije repa in se ne obrne na hrbet, s čimer bi potopila in pogubila svet: »O nikari, nikari, riba,/ riba faronika!/ *Zavolj nedolžnih otročičev,/ zavolj porodnih žen*« (I. 493, podobno: 492).

Strah pred porodom je nedvomno botroval zaobljubam nosečnic, ki so še nerojene otroke namenjale za božjo službo: sina za mašnika, hčerko za nuno. Ko se je že odrasla obljubljen Kristusova nevesta želela poročiti, jo je doletela tragična smrt (I. 224, 226).

Kako naporen je mogel biti porod, mimogrede omenja pesem o hudi mačehi (I. 344): »*Preuboga porodna žena/ celi teden se je trudila,/ od nedelje do nedelje*«, kakor tudi inačici Marijinih priprošenj Jezusu, naj se usmili porodnic, ki sta rojevali že 14 oziroma 16 dni; srečno sta rodili šele, ko sta zmolili rožni venec (I. 476, 475). Pred tveganim porodom nosečnicam pač ni preostalo nič drugega kot upanje in molitev. Bog naj bi bil tisti, ki naj bi v nosečnosti in ob porodu ženam, ki bi molile, pomagal. A ne vedno: v eni od pesmi Jezus v nebesih zaupa Mariji, da bo vzel k sebi eno od treh nosečih žena (I. 482). Podatek v pesmi se ujema z realno izkazanim deležem smrtnosti pri porodih, pri katerih je umrla tretjina porodnic.⁶

V pesmih so tudi omembe in opisi umiranja ter smrti ob porodu. Mati je leto dni po poroki rodila otroka, ga zavila v plenice in položila v zibelko, nato pa se poslovila od staršev, moža in sveta (I. 337). O tragični usodi, ki je doletela družino, tarna oče, ki se je leto poprej oženil, zdaj pa mu je umrla žena in ga pustila z dojenčkom (I. 316–336). Na grobu jo prosi, naj pride podojit otroka, ona pa ga tolaži, da otrok sladko spi, ker ga je podojila Marija in ga zazibal Jezus (oz. angelci/sv. Jožef (I. 331)). V enem primeru je pripoved bolj nedvoumna: angela sta otroka odnesla na pokopališče k materi (I. 323). Otrok je v nekaj primerih sinček, enkrat (I. 327) pa deklíč. Tradicija iz Frama (I. 319) vključuje tudi ganljivo kitico: »*Nijedna postel' al blazinal' mi še tako mehka ni,/ ko so materne roke,/ ko mi dete na njih spi*.«

Smrt pri porodu ali kmalu po njem mimogrede omenjajo pesmi o hudi mačehi, ki jo je oče neposredno po ženini smrti pripeljal k hiši (I. 344–348). Na smrt ob porodu smemo posredno sklepati tudi v pesmi »V deveto deželo omožena« (I. 97, 98, Redakcija I. in II.). Noseča hčerka, ki so jo starši (mati) poročili na grad v deveto deželo, si pred porodom želi videti svojo mater in pošlje ponjo slà, a mati pride prepozno in od žalosti za umrlo hčerko tudi sama umre (I. 98, Redakcija I. in II.).

Nekatere pesmi pojejo o težko dojemljivih primerih, ko so porodnico živo zakopali in je rodila v grobu. Na porodu se je onesvestila in so jo pokopali. Oče je lačne otroke poslal na njen grob, češ da jim bo dala kruha. Otroci so jo slišali v grobu, tekli so domov po pomoč in mater so skupaj z novorojenčkom odkopali. Mati in otrok enkrat ostaneta živa (I. 338), drugič je otrok mrtev, mati pa umre takoj za njim (I. 339). Srhljiv je opis porodnice, ki se muči na porodu, in nameni sv. Mariji na Višarjah svoja oblačila, obutev in naglavne pentlje, ki jih je nosila kot nevesta, nato pa prosi, naj jo razrežejo, a jo raje živo pokopljejo. Mežnar je slišal njen jok in petje iz groba. Ko so grob odprli, so jo s sinkom vzeli ven. Živelaj naj bi še tri dni, nato pa naj bi umrla (I. 340). Smisel pokopa porodnice pred porodom pri živem telesu ni jasen, morda so se bali, da bi hkrati z materjo ob porodu umrl tudi otrok, ki bi mu bila brez zakramenta – krsta zaprta pot v nebesa.

⁶ Mogorović Crljenko, *Nepoznati svijet istarskih žena*, str. 78.

Smrt komaj rojenih dojenčkov omenjajo pesmi iz cikla »Otrokova duša se pokori« (I., 371, Redakcija I. in II., 372, 373); majceni duši so bila vrata v nebesa zaprta: prej se je morala pokoriti (za dva brata razbojnika (I. 371, Redakcija I. in II.)).

Pesem o zlobni materi, ki je nahujkala sina zoper snaho, češ da je jalova, in je zato ženi izrezal nerojeno dete (I. 861), po krutosti presega našo domišljijo: »*Uzme Ivo andžar od pojasa,/ pa udari Katu nemileno,/ odma jo' je čedo izvadijo,/ pa ga nosi svojoj staroj majki:/ 'Eto, majko, jabuka zelena,/ kojoj nesi dozreliti dala'.*« Enako zahrbtno vlogo je imela tašča, ki snahi ni dajala jesti, sinu pa jo je očrnila kot lažnivko, ki da je zanosila z drugim. Mož je ženi odsekal glavo in jo razsekal v pasu, pobral nerojenega otroka, ga zavil v pisano ruto in odnesel materi (I. 248). V drugem primeru (I. 249) pa je sin verjel ženi, vzel materi ključce in jih predal ženi z navodilom, naj ravna z materjo tako, kot je mati prej ravnala z njo samo.

Rosno otroštvo

Kot smo omenili že zgoraj, so matere dojenčke dojile, jih povijale v plenice, pestovale in zibale v (pisani (I. 553)) zibelki. Otroke so uspavale s petjem. Številne pesmi omenjajo ptico, ki poje pesem o Mariji. Ko jo ta vpraša, kje se je pesmi naučila, je njen odgovor: »*Mene so to mati naučili,/ kdaj so me zibali*« (I. 545, podobno 566). Večkrat je odgovor ptice, da je pesem slišala od zamorske deklice (I. 546, 547, 549, 551–554, 556, 560 (Redakcija I. in II.), 561, 564), ki pa pove, da jo je pesmi naučila njena mati (I. 546, 549, 553, 556, 560, 561, 564). V eni inačici je ptica pesem slišala od zamorske deklice, ki jo je pela, ko je zibala sinka (I. 560, Redakcija II.), drugič se omenja le deklica (ne zamorka), ki je pesem pela sinku (I. 562, 563, 565), enkrat poje deklica (ne ptica), kot jo je naučila mama (I. 558). Nenavadna je pesem o ptici, ki se je pesmi naučila od ribe: tej je pesem kot otroku (očitno deklici) v zibelki pela mati, ker pa je punčka jokala, je razjezila mater, ki jo je vrgla v morje (I. 568). Po drugi varianti je otroka vrgla v morje huda mačeha (I. 570).

Materinsko srečo in ponos pa izraža pesem o dekletu, ki pluje ali brodi (I. 885) po vodi (Sava, Donava, Mura, morje). Moški jo snubijo, ona pa jim samozavestno pove, da ni več dekle, ampak mati treh sinov, ki vsi opravljajo pomembne službe, zato si želi še treh (I. 883–887).

Vsi otroci niso bili zaželeni. V prvi vrsti je šlo pri tem za nezakonske otroke. Nezakonska mati (II. 2324) v pesmi toži, da jo je fant pretental: »*Ker je ljubi telo opijanil/ in mojo dušo vkanil.*« Zdaj je domači ne marajo, dekleta pa se ji posmehujejo: »*Da mati me od zaja majo,/ ino skozi glih špotuvajo./ Da ne smem pri sestri spati,/ morem v slami se kotati;/ da oča nočjo me poznati,/ 'z hiše čejo me pognati./ Brati, sestre me črtijo,/ ob svojem si od mene gučijo;/ da se deklina vkup smejiol/ no s tem me najbolj žalostijo.*« Otrok ji ne da spati, namesto da bi šla v krčmo, mora posedati pri zibki.

Včasih pa so bile nezakonske mame podmladka kar vesele: »*Kaj maram, kaj maram,/ če sineka mam:/ Če kruhek je trdi,/ mi žemljo hrustlja./ Kaj maram, kaj maram,/ če sineka mam:/ Si v zibelko sedem,/ mu zizati dam*« (II. 3741). Ali ob enem redkih primerov, ko je dojenček punčka: »*Kaj maram, kaj maram,/ če liliko mam:/ Pa v senco dol sedem,/ pa ji ziziko dam!*« (II. 3742).

Nekatere matere so dojenčka zapustile. Vzorčni primer je Lepa Vida,⁷ ki jo je zamorec od doma, ostarelega moža in dojenčka zvabil na tuj dvor dojit tujega princa, kar kasneje – vendar prepozno – bridko obžaluje (I. 73, 74, Redakcija I. in II., 75). Včasih so matere dojenčke zavrogle. Rodile so jih skrivaj in jih nekje pustile: »*Nas so mati prašali:/ 'Kje ste to dete najdeli?'/ 'Tam le v zeleni praproti' »* (I. 2278, podobno 2277). Mati je po tradiciji ljudske pesmi pri treh letih zavrгла tudi sv. Petra (I. 413, 414): »*Ti nesi vredno mojih oči,/ na da bi bilo moje kervi!*« (I. 414).

Skrajni primeri ravnanja z dojenčki so bili detomori. Pesmi s tako vsebino je precej in domnevamo lahko, da detomori v času nastajanja slovenskega pesemskega izročila niso bili redkost: nezakonski otrok je mater stigmatiziral, živela je v sramoti in izobčenosti, tako da se je v obupu otroka znebila. Nezakonsko mater detomorilko srečamo na Dolenskem, Gorenjskem in Štajerskem (I. 182–189). »*Kaj se je Urški primerilo,/ da je imela sinka./ Kakor hitro ga je imela,/ prec mu je zavila vrat*« (I. 182); »*O preljuba Zefka, Zefka,/ ti si nevsmljenga srca,/ ker si sinka umorila,/ v Ljubljancico si vrgla ga*« (I. 183); »*Povej da meni, Mica,/ kam si ti sinka skrila? Pod vago sem ga djala,/ no s peskom posipala*« (I. 186); »*Tako dolgo sem tancala,/ da sem sinka dobila./ Vsej me tisto nič ne griva,/ če sem ga glih dobila,/ pa me to iz serdca griva,/ da sem ga zapravila:/ Vergla sem ga noter v' morje,/ da ne vidlo dneva belega,/ ker ne vidlo belega dne,/ tud' ne solnca rumenega*« (II. 188); »*Rada je k maši hodila,/ lepo je Boga molila./ Bog pa joj da sinka dva,/ krstit dala je oba./ Krstit dala je oba,/ v morje hitila oba*« (I. 189). Skesana detomorilka rajši sprejme kazen – obglavljenje kot ponudbo poroke, ki bi prinesla oprostitev od sodbe zanjo⁸ (I. 182–184, 187). Med pesmi o detomoru moremo umestiti tudi že omenjeno pesem o materi, ki je dojenčici v zibelki pela, ker pa je otrok jokal, ga je v jezi vrgla v morje, kjer se je deklica spremenila v pojočo ribo (I. 568). Svojo hčerko je zaklela v ribo tudi mati sv. Lovrenca (I. 163).

Več variant (kranjska, goriška, gorenjska, koroška, štajerska) pesmi poje o zavrženem nezakonskem otroku, ki se pojavi na poroki in razkrinka svojo mater, nevesto z vencem (I. 171–181). V nekaterih primerih pastir najde dojenčka (I. 174–176, 181), v drugih pride otrok k njemu in ga ogovori z »ujcem«; pastir mu odvrne, da ne more biti njegov ujec, saj se njegova sestra šele poroča. Otroku pastirju pove, da je to njegova mati. Skupaj gresta na poroko in jo razkrinkata (I. 171–173, 177–180). Po nekaterih inačicah je nevesta poprej umorila že dva (I. 177, 178, 180, 181) oz. tri (179) otroke oz. devet sinov, dete, ki pride na poroko, je deseto (I. 175, 176). Otroka, ki jo je razkril, je mati pustila pod murvo, pod bukovo klado, v borovem trnju. Otrók se je znebila tako, da jih je vrgla v morje, jih pustila v puščavi, pod bukovo klado, jih vrgla svinjam. Starešina je otroku ob poroki natočil polno majoliko vina (!) in mu dal piti, potem so prišli po otroka angeli (I. 171). Tudi sestra, ki je bila devetič noseča z bratom (!), je osem prejšnjih otrok odvrгла v »zeleno mejé« in »bistre vodé«.⁹

Duše detomorilk, »ki detco vmarjajo«, »ki svoje otroke zapravljajo« ali jih pustijo umreti brez krsta, naj bi bile pogubljene (I. 392–395). Za detomorilke se v pesmih vzema Marija, ki reši iz pekla grešno dušo detomorilke (I. 403). Jezusa prosi, naj izpusti duše iz vic v nebesa; prosi tudi za dve detomorilki, ki sta ubili po dva (!) otroka (I. 449), a sta vseeno nosili ob poroki venec. Prosi ga tudi za tri detomorilke – romarke, ki so se tudi poročile z »zelenimi krancelni« (I. 463). Jezus ji pojasni, da vsem ljudem odpušča

⁷ Grafenauer, *Lepa Vida*.

⁸ Kumer, *Odsev resničnosti v baladi o obsojeni detomorilki*, str. 406.

⁹ Golež Kaučič et al. (ur.), *Slovenske ljudske pesmi 5. Pripravljene pesmi 5*, št. 273 (3.).

grehe, le tistim ne, ki umorijo po dva (!) otroka in nosijo venec nedolžnosti (I. 465). Marija je tudi spreobrnila razbojnika in pripravila njegovega osemletnega otroka, da je shodil in spregovoril (I. 521, Redakcija I. in II., 522).

Žrtev nenačrtovane, stvarne življenjske nesreče pa je bil otrok, ki ga je v naročju neslo dekle, ko je šlo k nedeljski maši. Spotaknilo se je in padlo, tako da sta oba z otrokom umrla (III. 6349). Pač pa ni jasno, kaj imajo z resničnostjo skupnega hude sanje, ki jih je imel pastirček. Sanjalo se mu je, da so mu tri žene jemale srce iz prsi. To so bile mati, teta ali sestra in sestra ali njegova draga (I. 159–189).

Otrok je bil razlog in žrtev družinskih tragedij, ki jih je povzročilo prešuštvo enega od staršev. Kot detomorilka otroka svojega moža in mladenke s pristave (májarice) se pojavlja grajska gospa, ki pa jo graščak nato za kazen ubije (I. 123 (Redakcija I., II.) – 127). Pesmi omenjajo tudi graščakovo prešuštvo in otroke, ki jih ima z županovo hčerko, ki umre (I. 129 (Redakcija I., II.)); podobno najde Marko svojo ljubico Nežico, ki mu je rodila sina in nato umrla (I. 130).

Grof, ki se je po daljši odsotnosti vrnil domov, je našel ženo s poldrugo leto starim dojenčkom oz. z dvema sinkoma in jo v besu ubil (I. 121, 122). Nesrečno usodo pa je brez maščevalnosti sprejel galjot, ki je bil dolgo na morju, in izvedel, da bo sin pel novo mašo, da se hčerka moži in da ima žena drugega moža; v žalosti je odplul nazaj na morje (I. 250–251).¹⁰

V jezi nad ženo je v nekaterih primerih zagrešil detomor oče. Tak je primer povodnega moža, ki je na plesu ugrabil Miciko. Rotila ga je, naj jo pusti na obisk k materi. To ji je dovolil, ko mu je rodila sina. Ko se ni vrnila, je otroka pretrgal na pol: »*On ga pretrgal je čez pol! Ga bova imela vsaki pol!*« (I. 81). Inačica (I. 89) o Trdoglavu, ki je kot otroka, ki ga niso pokrižali, odnesel Marjetico (I. 86–88), ga predstavlja kot povodnega moža. Materi, ki je šla po vodo, je ukradel hčerko Marjetico. Rodila mu je sina, potem pa šla obiskat mater. Ko se ni hotela vrniti, je ubil otroka: »*Terdoglav se močno razjezi, / prime otroka za peté, / vdar' ga per biši ob voglé.*« Razlog, zakaj je oče ustrelil svoja sinova, najprej mlajšega, nato še starejšega, ki ga je rotil, naj mu prizanese, iz pesmi ni razviden.¹¹

Starši so odločali o življenjski poti otrok. Poroke za dekleta so včasih sklepali, ko so bile še v zibelki: »*K' sô te mamca obljubili, / k' še s' v zibuki bva!*« (II. 2638–2643). Usoda teh deklet je v mnogih pesmih tragična: so žrtev zlobne tašče ali moža (I. 106). Najbolj znan primer take dogovorjene poroke s tragičnimi posledicami je balada o Mladi Bredi: bila je žrtev hudobne tašče, ki sinu ni privoščila neveste (I. 102, 103). Podobna je pesem o dekletu, ki so jo starši kot otroka obljubili španskemu kralju, da bi odkupili zastavljeni grad (I. 107).

Otroke naj bi pred zlim varoval Bog, zato naj bi jih matere redno pokrižale. To naj bi jih obvarovalo zarečenih besed, s kakršnimi naj bi Jerco že v zibki obljubili hudiču (I. 195), Majdalenko, ki se ni hotela poročiti, pa je mati preklela (I. 196); obe sta se z božjo pomočjo rešili iz hudičevih krempljev. Mati, ki ni mogla pomiriti otroka, se je pridušala, da ga bo prodala (I. 293, 296), ali pa ga je prodala (I. 294, 295) – hudiču. Otrok je po sporočilu pesmi rešen, mati pa kaznovana. Preizkušanje zaupanja v Boga pa izraža pesem o sv. Marku, ki je bil Jezusu na ukaz pripravljen za večerjo zaklati in ponuditi sedemletnega sina sv. Štefana, kar pa se ni zgodilo (I. 636).

¹⁰ Kumer, *Eine slowenische Volksballade vom Galeerensträfling*.

¹¹ Golež Kaučič et al. (ur.), *Slovenske ljudske pesmi 5. Pripovedne pesmi*, št. 277.

Odraščanje

Otroci so odraščali v družini, zato večina pesmi o njih opisuje znotrajdružinska razmerja. Najbolj znana je usoda desete hčerke – grofične, desetnice. Ko je bila stara sedem let, je mati po navodilu angela v pogačo zamesila zlat prstan in jo razrezala hčerkam na deset kosov. Najmlajša je dobila kos s prstanom, kar je določilo, da mora od doma po svetu. Čeprav so jo imeli radi, je starši čez sedem let, ko se je siromašna vrnila, niso spoznali, zato jih je za vedno zapustila (I. 310–313). Najmlajšo, deseto sestrico, ki je s sestrami žela na njivi in je edina odzdravila mimoidoči Mariji, pa je ta vzela s seboj, češ: »*Kaj je le desetega, / vse mora v desetino iti*« (I. 314).

Otroci so bili včasih neubogljivi in niso spoštovali cerkvenih praznikov. Ko Ančka v nedeljo ni hotela vstati, ji je mati zagrozila: »*Hudobi bom te črez dala*«. Svatje so prišli ponjo z žarečo kočijo. Rešila se je z molitvijo v kapeli sv. Ane (I. 198). Sinova, ki sta nagajala materi in sta na »kvaterno« nedeljo poležavala, pa sta se po njenih zarečenih besedah (»*De bi zletela ko dva vrani!*«) spremenila v vrana (I. 289).

Otroci so včasih preklinjali starše ali pa jih ostarele vrgli čez prag, zaradi česar naj ne bi dočakali zveličanja (I. 392, 393). Sv. Tomaž naj bi z goslanjem pred peklom izprosil izpustitev očetove, bratove, sestrine in materine duše. Mati ni bila zadovoljna (»*Nesrečni bodi ti moj sin, / ko si mene rešil zdaj tu vun: / Ko je meni tu notre dobro bilo, / sem glažeke naličeval, / sem druge duše zalival!*«), zato jo je vrgel nazaj na dno pekla (I. 419).

Matere so bile stroge do hčer. Ko je fant prosil deklico v vrtu, naj mu da rožmarin, je odklonila, češ da jo bo videla mati. Nagovarjal jo je, naj mater pretentata, a se je zbala Boga (II. 1295). Podobno strahospoštovanje do matere izraža tudi fantovo sporočilo dekletu: »*Neka otac zna, / da te ljubim ja, / samo nemoj ti / majki kazati!*« (II. 1355). Mati je bila tista, ki je v zibelki obljubila deklico možu (II. 2638–2643), ona je omožila hčerko daleč od doma in je prišla k njej prepozno, da bi jo še videla živo (I. 97, 98). Zaljubljeni mladenič je prosil za roko mladenke njeno mater (II. 2644, 2645): »*Bom pa dov' poklekno, / pa prosov za njo, / da bi cartana mamical dali mi jo*« (II. 246), če pa mu je ne bi dala, bi jo vzel s silo: »*Če te neče meni dati, / ja te oču silom vzeti: / Svojoj majki na lehkotu, / tvojoj majki na sramotu!*« (II. 1395). Ljubosumna mati, katere sin je izbral nevesto po svoje, pa je povzročila sinovo smrt: nevesti je ponudila čašo s strupom, ki pa jo je dekle odklonilo, češ, naj najprej pije ženin, ki je tako postal žrtev lastne matere.¹²

Na stara leta so bili starši odvisni od otrok, ti pa so se jih otepal. Sv. Jedrt je imela devet sinov. Kupili so karte oz. pisane »kostke« in igrali, pri kom bo živela. Dobil jo je najmlajši sin, ko pa jo je pripeljal domov, je snaha ni marala in je vprašala moža: »*Kam peješ ta stara baba?*«. Jedrt je bila pripravljena pomagati pri hiši in učiti otroke molitev, a ji je snaha to preprečila in Jedrt je odšla od hiše (I. 609, 610).

Ljudsko izročilo omenja tudi sina, ki je na tastovo pobudo umoril lastno mater, kar mu je tast postavil za pogoj, da mu bo dal svojo hčer:¹³ »*S kolom jo je trikrat vdaru, / dol na zemlo jo je pobov. / S čevli je po glavi hodu, / s čevlem jo v obraz suvav*«. Računica pa se ni izšla, dekle je izgubil.

Usodno sovraštvo ovdovele matere do lastnega sina Verjanka in njen pohlep po premoženju, ki naj bi se razdelilo med njiju, razkriva pesem o Rošlinu in Verjanku (I. 139–141). Mati se poroči s hudobnim Rošlinom kljub sinovi prošnji: »*Vzamite, kogar*

¹² Golež Kaučič et al. (ur.), *Slovenske ljudske pesmi 5. Pripovedne pesmi 5*, M.

¹³ Golež Kaučič et al. (ur.), *Slovenske ljudske pesmi 5. Pripovedne pesmi 5*, št. 276.

bočete,/ le hudiga Rošlina ne,/ ki velik moj sovražnik je:/ Je bratca in očeta vbil,/ in komaj sim mu jest ušel» (I. 140). Mati nagovori Rošlina, naj počaka Verjanka pri studencu, kamor ga bo poslala po vodo, in ga ubije. Verjanko pa je pogovor slišal in sam ubil očima.

Tašče imajo v pesmih negativno vlogo. Tiste, ki so trpinčile snahe, je po pesemskem izročilu včasih doletela »pravična« kazen. Marko se je po sedmih letih vrnil domov in našel ženo strohnelo v kamrici, kamor jo je zaprla njegova mati. Zato ji je odsekal glavo: »*Naj ide glava za glavo,/ naj ide duša za dušo!*« (I. 51). Mati je v več primerih nahujskala sina proti ženi, češ da ga ne mara in mu ni zvesta, zato je sin ženo ubil (I. 859, 861, 862).

Pesmi večkrat omenjajo uboje v družini. Izpovedi pogubljenih duš v peklu omenjajo očetomor (I. 397), umor očeta in namen umora matere, umor brata in namen umora sestre (I. 398), umor očeta in matere, umor brata in sestre (I. 402), umor očeta, matere, sestre in brata (I. 399). Pesmi o spokorjenem grešniku¹⁴ omenjajo njegove izpovedi: »*Jest sem oče jen mater vbu,/ brat mi je še kumej všu*« (I. 485), po drugih inačicah naj bi ubil očeta in mater, ki je bila noseča z bratcem (I. 486), ubil naj bi očeta in mater ter »predal« strica in sestro (I. 487), ubil naj bi očeta in mater ter utopil brata in sestro, grešil s krstno botro ter razdružil dva zaljubljenca (I. 488), ubil naj bi očeta in mater, sestra pa naj bi mu ušla (I., 489, 490). Zaveden od hudobca naj bi očeta in mater, ki sta ga prišla obiskat, ubil tudi sv. Lukež, misleč da pri njegovi ženi spijo drugi (I. 608).

V pesmih so najbolj pretresljivo opisane usode sirot. Oče jih lačne pošlje na grob pravkar pokopane matere prosit kruha (I. 338, 339). Sinek na grobu joka za maminimi prsmi, ki so ga dojile (I. 343).

Krušni starši so bili do otrok kruti, mačehe celo pregovorno zlobne. Sestra pred smrtjo prosi brata, naj skrbi za njene otroke, naj bo njihov oče in mati, naj jih skromno oblači in hrani, a še preden umre, brat jokajočim že grozi s šibo: »*Holete, holete, oče naš,/ kaj nas bote uže topli vi?*« (I. 341, podobno 342). Oče z majhnimi otroki se je po ženini smrti vnovič poročil. Dojenčka dvojčka sta živela le štiri leta; mačehe sta prosila kruha, ko jima ga ni dala, sta na grobu prosila za kruh mater (I. 344). Hudobijo mačehe še bolj poudarjajo motivi, da malemu otroku namesto kruha daje vodo s kamenjem (I. 345–347, Redakcija I. in II.), ga vrže na tla in tepe (I. 347, Redakcija I. in II.) do krvi (I. 348). Hčerka prosi mater, naj vstane iz groba, kajti mačeha »*Kruh nam li peče s pepela,/ jesti nam kūba iz čemera./ Jest je naše čemer zdaj,/ piri pa žvepleno takaj!*« (I. 349). Najbolj znana je pesem o siroti Jerici, ki jo je mačeha še pred svitom in petelinjim petjem nagnala past vole: »*Vstani, vstani, Jérica!/ Vstani, ženi vole past/ tjakaj v reber zeleno!*«. Ko so se volički pasli, se je šla Jérica potožit na materin grob: mačeha ji peče kruh iz pepela, ga soli s peskom, »*reže ga tak tankiga,/ da se vidi skoz njega*«, ob tem pa jo krega. Ko jo češe, jo grebe do krvi. Trde postelje ji ne postilja in ne rahlja, v vzglavje ji daje trnje, v vznožje pesek, zato se deklica noče več vrniti, ampak se odloči ostati pri materi (I. 350, podobno 351). Hudo izkušnjo z mačehe je imela po ljudskem pesemskem izročilu tudi sv. Kristina. Ko je bila bolna, je prosila mačehe za vodo, ta pa ji je dala piti gnojnice iz kurje lobanje, ko ji je postlala posteljo, ji je dala v vzglavje trnje oz. kamne, v vznožje pa droben pesek, pri česanju pa jo je grebla do krvi (I. 611, podobno 612–614).

Motiv mačehe morilke je redkejši. Sem sodi izpoved ribe, od katere se je ptica naučila pesmi o Mariji: »*Kaj je pa tebe sem vpravilo,/ o ti drobna ribica?/ Mene je pa sem*

¹⁴ Grafenauer, *Spokorjeni grešnik*.

vpravila/ moja huda mačoha» (I. 570). Mačeha, ki so jo v peklu ovijale kače in ji pile oči, je sv. Mikuli zaupala, da se je trikrat mlada omožila, trikrat je bila mačeha in je tri pastórke izstradala do smrti (I. 353). Grdo ravnanje zbudi maščevanje: ko je odrasel, je pástorek Štefan mačehi odsekal glavo: »*Trnjičom si m' postiljala,/ s koprivcam' odevala!*« (I. 352).

Edinstveno izjemo – primer dobrosrčne krušne matere pa predstavlja »žlahtna« grajska gospa, ki želi svojo rejenko omožiti tako, kot da bi bila njena prava hči. Dekle jo prosi za rojstni list, da bi šlo iskat očeta in mater. Mačeha pa ji ne more ustreči: »*Tebe Turki so ukrál,/ ino pôtlej meni dal!*« (I. 118, Redakcija I., podobno 118, Redakcija II., 119).

Ljudska pesem opisuje tudi razmerja med otroki. Tragična balada o Zariki in Sončici pripoveduje o sestromoru. Lah in Lahinja sta imela dve hčerki, Sončico so kot otroka ukradli Turki, Zarika pa se je poročila s španskim kraljem. Ta ji je na semnju za darilo kupil Sončico. Zaradi ljubosumja nad njeno lepoto je Zarika sestro, ki je ni prepoznala, zastрупila s kačjim strupom. Šele umirajočo sestro je spoznala in skupaj z njo izdihnili (I. 71, 72).

Bratje so se čutili odgovorne za sestre. Mlada Zora je pretentala svoja brata, s pomočjo »korena lečena« zaigrala navidezno smrt, potem pa se z izbranim kraljevičem izmuznila in odšla živet na njegov grad. Brata sta jo našla, jo ugrabila, potem pa v srditem spopadu kraljeviča ubila (I. 114). Sestra, ki je želela pridobiti fanta, ki se je je izogibal, ker je imela hudega brata, ki bi ji zvezo branil, je le-tega zastрупila, a cilja vendar ni dosegla – izbrani fant je zaradi njenega dejanja ni več maral (I. 156, 157). Razlog, zakaj so trije bratje kljub temu, da jih je prosila milosti, zaklali sestro, ki je šla po vodo, ni razviden.¹⁵ Naklonjenost bratov do sestre pa je spodbudila njuni zlobni ženi, da sta v ljubosumju do svakinje le-tej podtaknili umor konja, hrta, strica in nečaka. Brata sta sestro za kazen ubila. Resnica je prišla na dan, ko je ena od svakinj umrla, pa je niso mogli pokopati na cerkvenem pokopališču, ki se je pogrebce odmikalo; ker je sprla brata in sestro, pa sta jo odklonila tudi »črna gora« in morje.¹⁶

Več pa je primerov naklonjenosti in – tudi nedovoljenih – simpatij med bratom in sestro. Sedemletna brata in sestro so ugrabili Turki. Šele po sedmih letih in pol sta izvedela, od kod sta, in zbežala domov (I. 95). »Črnomaljsko kolo« vsebuje motiv, da dekle žanje deteljo za bratove konje: »*Pijte, jejte, moj'ga brata konjci!*« (III. 5201, Varianta I. in II.). Ko sta se po dolgem času iz vojske vrnili dekletov brat in fant ter dekle spraševala, koga ima rajši, brata ali ljubega, je odgovorilo, da brata; fant je zato dekletu odsekal (I. 711–713) oz. hotel odsekati glavo (I. 714, Redakcija I. in II.).

Še več pa je primerov incestne privlačnosti, ki jo čuti brat do sestre. Med pesmimi, ki se pojejo pri kresu, deli brat sestri poklone: »*Oj sestrice, lepa si mi,/ .../ Bila si bi lepa gliha!*« (III. 5014, podobno 5015–5017) ali »*Oj sestrice prebeloga lica,/ da bi mene Bogom dano bilo,/ ti bi bila draga luba moja!/ Naj ti, bratec, toga govoriti!/ Jedna nas je majka porodila,/ jedna nas je krvca polejala,/ jedna nas je zibka odzibala,/ jedne su nas prsi oddojile:/ Bratec dragi, grehota bi bila!*« (III. 5018). O nedovoljeni zvezi zaradi sorodstva govori tudi nekaj kratkih pesmi (II. 3803–3805), ki poznajo tudi možnost »brisanja« sorodstva: »*Ti lepa, jest lep,/ saj sva lepa oba:/ K b' žlahta ne bila,/ b' se vzela midva./ V Gorico bom pisal,/ bom žlahto ven zbrisal:/ Bom tebe uzel,/ da bom nimer vesel!*« (II. 383).

¹⁵ Golež Kaučič et al. (ur.), *Slovenske ljudske pesmi 5. Pripovedne pesmi 5*, P.

¹⁶ Golež Kaučič et al. (ur.), *Slovenske ljudske pesmi 5. Pripovedne pesmi 5*, Š.

Pesmi pa omenjajo tudi konkretne incestne zahteve do sestre s strani brata. Ko se mu ne vda, jo ubije:¹⁷ »Sestrica, sestrica draga!/*Jel češ z menoj greh učiniti/ al češ rajši mrtva biti?*« in »Le holaj, holaj, Marinkica,/ *dopolni ti zdaj voljo mojo!*«. Ena od inahic pesmi¹⁸ omenja tudi otroke iz krvoskrunske zveze med bratom in sestro: »Morda si hčérka noseča?/*Saj nisem prvič zdaj,/*saj sem devetič noseča.* O, kam si jih k(urba) dela bla?/*Nekolko sem jih v zelene mejé,/*nekolko sem jih v bistre vodé.* O povej, povej, hčérka moja,/*s kom si ti noseča,/*kdo je ljubček tvoj?/*Ljubček moj je bratec moj.*****

»Zrela« otroška leta

Z odraščanjem so se dekleta in fantje znašli tudi na mamljivih tveganih poteh zagledanosti in ljubezni. Starša, pa tudi »vsa žlahta« (II. 3826, 3833), so dekletom preprečevali ljubezen (II. 3806, 3808, 3809, 3824, 3825): »Očka me kregajo,/ *mamca pretepljejo*« (II. 3810), sinu pa starša nista dovoljevala nočnega pohajanja: »Če boš ponoči ven hodev,/ *ti bova dala slovo!*« (II. 3822, 3823). Čeprav ga je oče kregal in mati tepla, se dekleta ne more odpovedati fantu (II. 3827), fant, ki ga je kregala mati in tepel oče, pa ne dekletu (II. 3829). Neuspešnih prepovedi staršev je še več (II. 3830–3832, 3834): »Atej se kregajo,/ *mamka mermrajo,/*k' te paverske 'čere/ urlaubarje 'majo*« (II. 3837, podobno 3838). V enem primeru pa ostareli oče spodbuja (!) sina, naj gre k dekletu: »Muj ače je star,/ *pa neumen je še:/ Če h dičiwi na grem,/*pa je jezen na me!*« (II. 3840).**

Pesmi omenjajo skrivna srečanja in vasovanja: »Pietnajst parov coklov strgu,/ *ki sen pojbič u vas hodu*« (II. 2150); »Mamka po štengah gor,/ *pobič skoz okno doll!*«/ »Piš' ma, ti mamka, v ret,/ *sej sem že ljubce set!*« (II. 2092, podobno 2091), pa: »Očka po štengah gor,/ *jest pa po lojtrah dol;/ Pište me, očka, v rit,/*saj sem jo sit!*« (II. 2093). Matere so budno pazile na hčere in jih tudi zalotile pri vasovanju (II. 1885–1899). Kot vasovalec se omenja tudi grajski gospodič (II. 1900). Zasačena hčérka je skušala mater pretentati, češ da je slišala mačka, ki je lovil miši, a ta jo je trdo prijela, jo zlasala in ji prisolila zaušnico (II. 1885, 1888, 1891–1894). O nosečnosti kot posledici »sladkih« nepremišljenosti je bilo že govora, v zvezi z vasovanjem pa jo omenja tudi pesem o dekletu, ki je lagalo materi: »Pri frišnem studencil/ *je prala plenice,/*je mivo jokaval/ ko dekleta ni več*« (II. 1891).**

O predzakonskih izkušnjah deklet poje svatovska pesem (»Nevesta se je udala,/ *zdaj ledik ni več,/*bo per možu ležala,/*per pobeh nič več*« (III. 5402)), omenja pa jih tudi slovo dekleta od fanta, s katerim je preživljalo noči, zdaj pa jo poročajo s starim Hrvatom (I. 101).**

Redko je omenjena starost zaljubljenih deklet: »Ja sem ti dala pušcl lep,/ *da sem bla stara štirnajst let,/*z rožmarina zelenoga,/*z fajdelna erdečoga*« (I. 775). Zaljubljena nuna, ki si želi iz samostana, pa obžaluje, da je starši niso dali v samostan pri sedmih letih, ampak pri dvanajstih (I. 275), šestnajstih (I. 276, 278) oz. sedemnajstih (I. 273, 277), ko je že spoznala, kaj je fantovska ljubezen.**

Grajski gospodje niso radi videli »plebejcev«, ki so se motali okrog njihovih hčerà. Tako je graščak dal ubiti vrtnarja in paža, ker sta bila zaljubljena v njegovo hčerko (I. 115, 116). Nad nedomačim mladeničem, ki se je družil z domačim dekletom, pa so se kruto znesli domači fantje. Mladeniča so čez noč vpeli v klado, dekleta pa z železno verigo priklenili na skedenj, zjutraj pa so njega vrgli v ječo, dekleta pa zaprli v stolp (I. 705).

¹⁷ Golež Kaučič et al. (ur.), *Slovenske ljudske pesmi 5. Pripovedne pesmi 5*, št. 273 (1., 2.).

¹⁸ Golež Kaučič et al. (ur.), *Slovenske ljudske pesmi 5. Pripovedne pesmi 5*, št. 273 (3.).

Ob poroki, s katero sta se strinjala, sta starša dala dekletu doto; zanjo sta prodala plemenskega vola, konja z žrebetom pa tudi kokoši s piščeti (II. 4675–4679). Poroke so bile pogosto dogovorjene s strani staršev brez upoštevanja želja mladoporočencev, včasih celo že v rosnih mladosti (II. 2638–2643). Starši so daleč od doma poročili hčerko, ki je na porodu umrla, ne da bi prej videla svojo mater (I. 97, 98, Redakcija I. in II.), hčeri so izbrali za ženina roparja, ki je ubil in oropal njenega brata (I. 99, 100). V pesmi se dekle, ki jo dajejo za ženo staremu Hrvat, »*k' ma moštafe do uha inu blače do peta*«, poslavlja od bližnjih in od svojega »šocelna« s katerim je prespala dosti noči (I. 101). Baladni ciklus pesmi »Nesrečna nevesta« (I. 102–107) na čelu z Mlado Bredo je ves namenjen tragičnim usodam nevest, ki so jih starši poročili brez njihovega privoljenja.

V nekaterih primerih starši niso hoteli dati mladenke njenemu zaljubljenemu izbrancu, pa jo je s pretvezo, da je mrtev, zvabil k sebi in se z njo poročil, njen oče pa je tarnal: »*Vsak oča je brez pameti, / kter svojo kčer od sebe pusti*« (I. 112, podobno 113). Mati, ki je nasprotovala sinovi zvezi z dekletom, je povzročila smrt obeh (I. 206, 207). Drugič je zvezo preprečila družina in zaljubljenca sta od žalosti umrla. Z njegovega groba je zrasel »barbarik zeleni« in ovil vrtnico, ki je zrastle na njenem (I. 740).

Marsikateremu potomcu so starši namenili duhovni poklic. Tako odločitev staršev omenja že opisana tragična smrt neveste, ki jo je še nerojeno mati obljubila za nuno (I. 224, 226). Oče, gospod Zorman, se je odločil, da eno hčerko poroči, drugo, ki je imela že pripravljeno balo, pa da za nuno. Zarotila je očeta, zbolela, poklicala duhovna in umrla (I. 233). Mlada zaljubljena nuna, ki jo je fant vabil iz samostana, nune pa je niso pustile, si je vzela življenje (I. 273–279, Redakcija I. in II.). Nauki in spoznanja, ki jih sporočajo te pesmi, pa so: »*To naj pa zgled vsim staršam bo, / ki hčerko v kloster silijo*« (I. 273), »*Vse to so uzrok oče in mat', / ki čejo hčerko v kloster dat', / kadar že ve, kadar že zna, / kaj je ljubezen fantovska*« (I. 279, Redakcija II., podobno Redakcija I.) in »*Tür si v kloster izvoli, / nikoli ž njega rešan ni*« (I. 278).

V posvečenem stanu pa niso trpela le dekleta. Ko je mladeničev oče izvedel, da ima sin dekle, ga je poslal v šolo za duhovna. Ko je bral novo mašo, je njegova ljubica v cerkvi omedlela in umrla, takoj za njo pa še on. Vsakega od njiju so pokopali na eno stran cerkve. Iz njegovega groba je zrastle vrtnica, iz njenega lilija. Prerasli sta cerkev in se nad cerkvijo sklenili: »*Tuka vidite sdej vsi ludi, / da sta si od Boga všafana, / od hudah ludi razšajdana*« (I. 726).

Pesmi omenjajo tudi ugrabljena mlada dekleta. Poleg Trdoglava in povodnega moža, ki sta ukradla majhno deklico, se kot ugrabitelji pogosto omenjajo Turki. Kljub materinemu svarilu je hčerka trgala rože ob turški meji. Turek, ki jo je že sedem let snubil, a mu je starši niso hoteli dati, jo je ugrabil. Prosila ga je, naj jo pusti k materi. Mož pa je ni več pustil domov, čeprav je zanosila, mu rodila sina in je ta odrasel (I. 90, 91); nauk pesmi je: »*Vsak otrok brez pameti, / kter' ne vboga svoje matere!*« (I. 90). – Ribniško Alenčico pa je ugrabil njen lastni brat janičar, ki je bil že petnajst let v turški vojski. Alenčica je klicala grofa na pomoč; ta je odjezdil za Turkom in ga obglavil. Turki so kot otroka ugrabili tudi rejenko, ki ji je dobra mačeha – grofica obljubljala poroko kot za lastno hčer (I. 118, Redakcija I. in II., 119).

Pesmi pa pripisujejo kruto ravnanje tudi grajski gosposki. Grof si je pozelel prelepe mlinarjeve hčere. Ko mu je oče kljub grožnji, da mu bo požgal hišo, ni hotel dati, je njemu, dekličini materi in bratu odsekal glavo, izbrano nevesto pa odpeljal, a je še isti dan umrla (I. 237, podobno 238). Za primer, da mu njena mati ne bi dala dekleta, pa je grozil z njegovo ugrabitvijo tudi zaljubljeni mladenič (II. 1395).

Mladi ljudje so bili včasih žrtve vsakdanjih življenjskih nesreč, ki jih tudi omenjajo pesmi. Micka je šla vroča v pregloboko vodo in se utopila, dekle je pokopal pod seboj voz z drvmi, usad je zasul tri dekleta, eno je umrlo, mlado dekle je doletela (nenadna) smrt, sin je umrl v vojski, mladenič je zapustil ta svet (III. Razdelek V. Pesmi obsmrtnice. C. Dodatek A, a, b, c, d, h, i, o, s).

Zaključek

Ljudske pesmi so péta besedila, ki so se z ustnim izročilom predajala iz roda v rod, pri čemer so se prilagajala govoru in razmeram določenega prostora in časa. Nagovarjajo preproste ljudi, ne družbenih elit. Čeprav je povod za nekatere pesmi konkretni dogodek, je njihovo pripoved treba razumeti kot analogijo vsakdanjega življenja skupnosti, ne pa kot poročilo o resničnem dogodku. Tudi tovrstne analogije imajo sporočilno vrednost, iz katere je mogoče sklepati o stvarnih pojavih nekdanjega življenja.

Prispevek temelji na objavi slovenskih ljudskih pesmi Karla Štreklja (Ljubljana, 1895–1923). Pesmi, ki omenjajo otroke, so vsebinsko razvrščene glede na starost otrok. Prispevek najprej obravnava pesmi, ki govorijo o nosečnosti in pripravah na rojstvo otroka, sledijo pesmi, ki govorijo o dojenčku in otroku v prvih letih starosti, o času odraščanja, ko je bil otrok po ljudskem izročilu pogosto deležen surovega, če ne celo usodnega ravnanja s strani staršev, zlasti pa krušnih staršev (mačehe). Sledi obdobje »zrelega« otroštva, ko se v dekletih in fantih porajajo simpatije in ljubezen, ko trpijo zaradi dogovorjenih porok ali morajo zaradi odločitev staršev v samostan, nekatera dekleta pa so tudi žrtve ugrabitev.

V zakonu rojene otroke razglša slovenska ljudska pesem za božji blagoslov. V času, ki ni poznal druge kontracepcije kot vzdržnost in prekinitev odnosa, pa je prihajalo tudi do zunajzakonskih zanositev, ki jih je skupnost stigmatizirala. Nosečnost in porod sta bila v srednjem in novem veku življenjsko nevarna in tvegana za mater in otroka. Zato med ljudskimi pesmimi ne presenečajo priprošnje za porodnice. Pred tveganim porodom nosečnicam ni preostalo nič drugega kot upanje in molitev. Pesmi pogosto omenjajo umiranje in smrt mater in otrok ob porodu.

Matere so dojenčke dojile, jih povijale v plenice, jih pestovale in zibale v zibelki. Uspavale so jih s petjem. Vsi otroci – zlasti nezakonski – pa niso bili zaželeni. Matere so jih včasih zapustile ali zavrgle. Skrajni primeri ravnanja z dojenčki so bili detomori: nezakonska mati je živela v sramoti in izobčenosti, tako da se je v obupu otroka znebila.

Otrok je bil razlog in žrtev tragedij, ki jih je povzročilo prešuštvo enega od staršev. Kot detomorilka otroka svojega moža in mladenke s pristave se pojavlja grajska gospa. V jezi nad ženo je včasih zagrešil detomor tudi oče. Tak je primer povodnega moža in Trdoglava.

Otroci so odraščali v družini, zato večina pesmi o njih opisuje znotrajdružinske odnose. Najbolj znana je usoda desete hčerke, ki je morala od doma po svetu. Otroci so bili včasih neubogljivi, včasih so preklinjali starše ali pa jih na stara leta vrgli čez prag. Matere so bile stroge do hčera in imele pri njihovi vzgoji ter izbiri fanta in moža pomembno vlogo, izbranke svojih sinov pa so trpinčile in jim stregle po življenju. Ostarele matere so se sinovi otepali, snahe pa so z njimi grdo ravnale. Ljudsko izročilo omenja sina, ki je umoril lastno mater in mater – vdovo, ki je v pohlepu po premoženju

načrtovala umor sina Verjanka; umor se je izjalovil, žrtev pa je bil predvideni morilec, njen novi mož Rošlin. Izpovedi pogubljenih duš v peklu in pesmi o spokorjenem grešniku omenjajo umor očeta, matere, brata in sestre.

V pesmih so pretresljivo opisane usode sirot. Krušni starši so bili do njih večinoma kruti, mačeha celó pogovorno hudobne. Najbolj znana je pesem o siroti Jerici, ki jo je mačeha še pred svitom in petelinjim petjem nagnala past vole. Ko so se pasli, se je šla deklica potožit na materin grob. Zaradi krutega mačehinega ravnanja se je odločila ostati pri materi. Grdo ravnanje mačeha je pri pastorku zbudilo maščevalnost: ko je odrasel, ji je odsekal glavo.

Ljudska pesem opisuje tudi razmerja med otroki. Tragična balada o Zariki in Sončici pripoveduje o sestromoru. O usodi sestrà so večkrat odločali bratje. Mlado Zoro, ki je zbežala s svojim izbrancem, sta brata ugrabila, potem pa v srditem spopadu ubila njenega ljubega. Da bi pridobila fanta, je sestra zastrepila lastnega brata. Ljudsko pesemsko izročilo omenja tri brate, ki so zaklali sestro. Brata sta za kazen ubila sestro, ki sta ji njuni ljubosumni ženi podtaknili umor konja, psa, strica in nečaka. Bratje so bili včasih do sestra nasilni, včasih so jim bili naklonjeni – zaslediti je mogoče tudi nedovoljene simpatije med bratom in sestro. »Črnomaljsko kolo« vsebuje motiv, da dekleta žanje deteljo za bratove konje. Dekletu, ki ji je bil ljubši brat od fanta, je slednji odsekal glavo. Več je tudi primerov incestne privlačnosti, ki jo čuti brat do sestre in jo izraža v poklonih. Pesmi pa omenjajo tudi konkretne incestne zahteve do sestre s strani brata. Ko se mu ne vda, jo ubije.

Z odraščanjem so se dekleta in fantje znašli na mamljivih poteh zagledanosti in ljubezni. Starša in sorodniki so dekletom preprečevali ljubezen, a prepovedi so bile pogosto neuspešne. Pesmi omenjajo skrivna srečanja in vasovanja, katerih posledica je bila lahko tudi sramotna nosečnost. Ob poroki, s katero sta se strinjala, sta starša dala dekletu doto. Poroke so bile pogosto dogovorjene s strani staršev, včasih celo že v rosní mladosti, nemalokrat v nasprotju z željami mladoporočencev, ki so jih takšne poroke lahko za vedno onesrečile. Baladni cikel pesmi »Nesrečna nevesta« opisuje tragične usode nevest, ki so jih starši poročili brez njihovega privoljenja. Marsikateremu potomcu – pesmi omenjajo predvsem dekleta – so starši namenili duhovni poklic. Tudi take odločitve staršev so imele pogosto tragične posledice. Ljudska pesem ne odobrava niti zakonskih zvez otrok brez njihovega soglasja niti samovoljne odločitve staršev, da hčerko pošljejo v samostan.

Mlada dekleta so bila tudi žrtev ugrabitev. Ugrabljali so jih Turki, nasilni plemiči, zaljubljeni mladeniči. Beremo lahko tudi o vsakdanjih nesrečah mladih ljudi, padcih, utopitvah ipd. Te pesmi ne vsebujejo naukov ali spoznanj, ampak ohranjajo spomin na dogodke, ki so se nekoč verjetno tudi dejansko zgodili.

Ljudske pesmi pripovedujejo o raznovrstnih vidikih življenja otrok in mladostnikov v preteklosti. Skozi čas so se spreminjale, prilagajale so se značilnostim dobe in okolja. Dogodke, ki so spodbudili njihov nastanek, je pogosto »zabrisal« čas, tako da moremo v njih videti predvsem analogije vsakdanjemu življenju. Tudi te pa razkrivajo številne značilnosti življenja ter predstave in dojemanje ljudi v danem času in okolju.

Literatura

- Golež Kaučič, Marjetka et al. (ur.), Slovenske ljudske pesmi 5. Pripovedne pesmi 5. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.
- Grafenauer, Ivan, Lepa Vida. Študija o izvoru, razvoju in razkroju narodne balade o Lepi Vidi. Ljubljana: [s. n.], 1943.
- Grafenauer, Ivan, Spokorjeni grešnik. Študija o izvoru, razvoju in razkroju slovensko-hrvaško-vzhodnoalpske ljudske pesmi = Das slowenisch-kroatische Volkslied vom Bussfertigen Sünder. Slovenski napevi legendarne pesmi »Spokorjeni grešnik« = Slowenische Melodien des Legendenliedes vom Bussfertigen Sünder. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1965 (Dela. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede = Opera. Academia scientiarum et artium Slovenica, Classis II: Philologia et litterae, 19. Inštitut za slovensko narodopisje = Institutum ethnographiae Slovenorum, 8).
- Kumer, Zmaga, Balada o nevesti detomorilki. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1963 [i. e.] 1964 (Dela. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede = Opera. Academia scientiarum et artium Slovenica, Classis II: Philologia et litterae, 17. Inštitut za slovensko narodopisje = Institutum ethnographiae Slovenorum, 6).
- Kumer, Zmaga, Odsev resničnosti v baladi o obsojeni detomorilki. Zbornik občine Slovenska Bistrica, Zv. 2. Slovenska Bistrica: Skupščina občine; Kulturna skupnost, 1990, str. 403–409.
- Kumer, Zmaga, Eine slowenische Volksballade vom Galeerensträfling. V: Bernhard Habla (Hg.), Festschrift zum 60. Geburtstag von Wolfgang Suppan. Tutzing 1993, str. 205–208.
- Kumer, Zmaga, Vloga, zgradba, slog slovenske ljudske pesmi. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1996 (Zbirka ZRC, 12).
- Kumer, Zmaga, Narečje v slovenski ljudski pesmi. V: Alenka Klemenc (ur.), Vita artis perennis. Ob osem-desetletnici akademika Emilijana Cevca. Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC, 2000, str. 515–523.
- Mogorović Crljenko, Marija, Nepoznati svijet istarskih žena. Položaj i uloga žene u istarskim komunalnim društvima: primjer Novigrada u 15. i 16. stoljeću. Zagreb: Srednja Europa, 2006.
- Slovenske narodne pesmi. Iz tiskanih in pisanih virov zbral in vredil Karol Štrekelj, 1–4. [Ljubljana]: Slovenska matica, 1895–1923.

Anja Paulič

Oris podobe otrok v času reformacije s primeri iz besedil Primoža Trubarja

PAULIČ, Anja, univ. dipl. zgodovinarica in slovenistka, svetovalka, Arhiv Republike Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, anja.paulic@gov.si

Oris podobe otrok v času reformacije s primeri iz besedil Primoža Trubarja

Položaj otroka v zgodnjenovoveški družbi je zaznamovan z nastopom nove krščanske veroizpovedi, ki je občutno vplivala na vzgojo in šolanje odrasčajočih. Nastajajoča protestantska družba je morala z odklonom od katoliške cerkve vzpostaviti nov socialni red, ki ni več temeljil na organizirani cerkveni strukturi, ampak na domu, kot osrednjem prostoru družbe. Dom naj bi postal prostor verske in posvetne vzgoje, ki naj bi jo dopolnjevala mreža šol. Protestantki pisci so otroke izredno cenili, kvaliteten vložek vanje naj bi se, če ne prej, starešem skoraj zagotovo povrnil na starost.

Ključne besede: otroštvo, protestantizem, otrok, šolanje, vzgoja otrok

PAULIČ, Anja, B.A. in History, Counsellor, Archives of the Republic of Slovenia, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, anja.paulic@gov.si

Images of Children During Reformation with Examples from Primož Trubar's Texts

The situation of children in Early Modern society is characterized by the onset of a new Christian confession, which affected especially child rearing and schooling of children. Emerging protestant society had to establish, because of the diversion from the Catholic Church, a new social order that was no longer based on the organized church structure, but on home as the centre of society. Home became a place of religious and secular education, which supposed to be complemented by a network of schools. Protestant writers highly appreciated the children; quality investment in child should sooner or later benefit the parent.

Key words: childhood, Protestantism, child, education, childrearing

Uvod

Gerald Strauss, ameriški zgodovinar in specialist za nemško reformacijo, v enem izmed temeljnih del o položaju otrok v zgodnjem novem veku *Luther's house of learning: Indoctrination of the young in the German Reformation* nekaj strani nameni delu vizitatorjev iz 16. stoletja, ki so s Saškega poročali o poznavanju temeljnih verskih resnic med prebivalstvom. Nad ljudstvom so bili poslani možje razočarani; njihova vprašanja iz katekizma so ostala bodisi neodgovorjena bodisi so nanje dobivali povsem nepričakovane odgovore.¹ Nič bolje se ni, če sklepamo po duhovščini, odrezalo prebivalstvo slovenskih dežel.² Vzrok za pomanjkljivo znanje je seveda treba iskati v času otroštva izpraševancev, menijo vizitatorji, in še, da tistega, kar se človek dobro nauči v zgodnjih letih svojega življenja, ne pozabi nikoli. Kakšen je torej odnos do otrok in otroštva v protestantski skupnosti v času zgodnjega novega veka, v kateri, se zdi, vlada dvojnost med učenjaškimi

¹ Strauss, *Luther's house*, str. 268–273.

² Schmidt, *Pedagoško delo slovenskih*, str. 6. Katoliški vizitatorji znanja ne preverjajo neposredno pri vernikih. Prim. Žnidaršič Golec, *Duhovniki kranjskega dela*, str. 186–190.

načeli teoloških piscev in dejanskim mišljenjem in razumevanjem običajnih ljudi? Kaj je protestantska skupnost (oziroma njen družbeno angažirani del) storila, da je svojemu potomstvu zagotovila večno življenje, do katerega se je lahko priklopalo le s pravo vero? In kam je, nenazadnje, s svojimi izpričanimi nazori spadal začetnik reformacije na Slovenskem Primož Trubar?

O ideji

Iz razumljivih razlogov o doživljanju svojega otroštva ne pišejo otroci; o njem premišlujejo, ko dosežejo določeno raven umske in socialne zrelosti, skratka, ko nekoliko ali pa povsem odrastejo. Prav tako so sodobnemu zgodovinopiscu razumljivi razlogi za skromnost virov, ki jih je napisala ženska. Ko torej pišemo zgodovino otroštva skozi prizmo protestantizma 16. stoletja, pišemo zgodovino ideje, ki jo imajo o otrostvu v veliki večini odrasli moški tega časa. Ohranjeni dokumenti, kot so pisma, medicinski, vzgojni, verski in drugi priročniki, katerih količina je skokovito narasla s pojavom tiska, nam razkrivajo, na kakšen način se v družbi fiksirajo in prenašajo najrazličnejša ravnanja z otroki, ki zajemajo vse od postopanja bodočih staršev ob in pred rojstvom, negovanja v zgodnjih letih, pomoči pri plejadi bolezni ter manjših in večjih nezgodah, preko vzgoje in izobraževanja (njun svetni in posvetni vidik) do sodelovanja staršev pri ženitvi že odraslih otrok.³

Gerald Strauss, Steven Ozment, Carmen Luke, Linda Pollock in drugi, ki pišejo socialno zgodovino in zgodovino občutij, zavračajo osrednjo tezo Phillippa Arièsa o zgodnjenovoveškem odkritju otroštva kot obdobja, ki je bistveno drugačno od odraslosti. Zlasti Carmen Luke je mnenja, da je pri proučevanju zgodovine otroštva bistveno ugotoviti, kako je otrok postal predmet zanimanja raziskovalcev. Nasprotovanje prej omenjenih zgodovinarjev Arièsovim ugotovitvam izhaja iz teze, da zgodovinska sprememba, kamor sodijo tudi spremembe socialnih odnosov, ni nenadna, ampak postopna, zato je treba na spremembe v občutju otroštva in odnosu do otrok gledati skozi prizmo socialne in kulturne zgodovine, prezreti pa ne gre niti ostalih spremenljivk, kot sta razvoj medicine, višanje in nižanje ekonomskega standarda in podobno.⁴

Zaradi česa drugega pa mi stari ljudje sploh obstajamo, če ne zaradi skrbi za mlade?⁵

Večina ljudi je do nekje 18. stoletja menila, da je otrok, ker je že ob rojstvu omadeževan z izvirnim grehom, nagnjen k slabostim in hudobiji. Malega grešnika je s poti v večno pogubljenje lahko spravila le dobršna mera discipline. S kasnejšima pogledoma na otroka, ki sta se pod vplivom razsvetljenstva oblikovala v 18. stoletju (to sta otrok kot nedolžno bitje, ki ga je treba varovati, in otrok kot nepopisan list), se prvi stika v

³ Luke, *Pedagogy, printing and*, str. 16 in Strauss, *Luther's house*, str. 85.

⁴ Luke, *Pedagogy, printing and*, str. ix, x, xi.

⁵ Misel Martina Lutra, povzeto po Strohl, *The child in*, str. 134.

mišljenju, da je otroka mogoče oblikovati, kar se v vzgojnih priročnikih zgodnjega novega veka kaže v pogostih primerjavah vzgoje z vrtnarjenjem ali oblikovanjem voska.⁶

Osnovna celica družbe 16. stoletja je bila nuklearna družina, v kateri sobivata dve generaciji; starši in njihovi otroci. Osrednji prostor socializacije v zgodnjemnovoveški družbi je bil dom⁷, kar je spričo neobstoja organiziranih oblik izobraževanja, ki bi zajele vso populacijo, razumljivo. Družina je bila odločilnega pomena za dobrobit posameznika, države in družbe. Skrb za otroke je bila bistvena naloga obeh staršev in je bila trojna: priskrbeti otroku osnovne dobrine, kot so hrana, oblačila, streha nad glavo in podobno, vzgajati otroka z zdravo disciplino in izobraziti otroka tako v praktičnih kot duhovnih zadevah.⁸ Tako protestanti kot katoliki so verjeli, da ima patriarhalna družina največ možnosti za vzdrževanje družinskega in socialnega reda,⁹ kar pa še zdaleč ne pomeni, da je bila skrb za otroke prepuščena zgolj očetu ali materi. Zaželeno je bilo, da sta si partnerja starševske naloge enakovredno porazdelila, s tem da je bila materina vloga nekoliko bolj izrazita v prvih šestih oziroma sedmih letih, očetova pa kasneje.¹⁰ Sredstva discipliniranja, ki so jih uporabljali starši in drugi odrasli, so segala od običajnega tepeža, strašenja z bitji, ki prežijo na poredne otroke, obljubljanja nagrad za lepo vedenje, do vzbujanja občutkov sramu in krivde. Prijemi naj bi bili sorazmerni z otrokovim prekrškom, starostjo, pa tudi z značajem otroka.¹¹

Po prelomu z nekaterimi katoliškimi cerkvenimi strukturami so protestantski teologi najpomembnejši verskovzgojni aparat prepoznali v družini, ki posnema cerkveno hierarhijo: oče je »škof« v svojem domu in zato odgovoren za versko vzgojo družinskih članov.¹² Največje darilo staršev otrokom je bilo vzgajanje otroka v pobožnega in bogaboječega kristjana. Kljub vsemu trudu moralistov in duhovnikov je zelo verjetno, da se je versko navdahnjena vzgoja vršila v relativno majhnem, dovolj pobožnem delu družbe; skrb za tovrstno vzgojo je namreč vedno bolj prehajala na župnije, kot je bilo to v navadi že pri katolikih.¹³

Šolska izobrazba je dosti bolj variirala kot verska, saj je bila močno odvisna od spola in družbenega položaja. Revnejše otroke so starši, če so jih sploh poslali v šolo, prej potrebovali za delo doma, zato so običajno znali brati, pisati pa ne. Velika večina deklic ni dosegla niti osnovne pismenosti; šole za dekleta so bile redke, izobrazba za hčere pa je bila ob utilitarističnem pogledu staršev na svet nepotrebna ali celo moralno vprašljiva.¹⁴ Takemu mišljenju navkljub je sledil porast katekizmov, ki so v svojih nalogah spodbujali odrasle člane gospodinjstva, naj znanje delijo z mlajšimi in/ali manj izobraženimi. Protestantje so v grobem zagovarjali šolanje otrok obeh spolov in vseh stanov, ne pa tudi po snovi enako izobraževanje dečkov in deklic.¹⁵

⁶ Pollock, *Parent-child relations*, str. 191.

⁷ Pollock, *Parent-child relations*, str. 197.

⁸ Luke, *Pedagogy, printing and*, str. 191.

⁹ Watt, *The impact of*, str. 143.

¹⁰ Ozment, *When fathers ruled*, str. 132.

¹¹ Pollock, *Parent-child relations*, str. 198, 199.

¹² Watt, *The impact of*, str. 143.

¹³ Pollock, *Parent-child relations*, str. 202.

¹⁴ Pollock, *Parent-child relations*, str. 202–204.

¹⁵ Watt, *The impact of*, str. 144, 146 in Žnidaršič Golec, *Šolska določila Trubarjeve*, str. 351–352.

... mišljenje človekovega srca je hudobno od njegove mladosti ...¹⁶

Precej intrigantno se je moralo zdeti protestantskim avtorjem in seveda učenjacom mnogo pred njimi vprašanje otrokove narave, da so ji posvečali toliko svojega časa. Navdahnjeni z biblijo, poučeni s cerkvenimi očeti in pretreseni nad lastno empirično izkušnjo so skušali zlepiti kolaž otroškega značaja. Bržkone se jim je neprekrivnost podatkov, ki so jih črpali iz prej navedenih virov, zazdela izziv, ki so se ga lotili tako, da je praktično izkušnjo prekrila stran iz dela katerega od cerkvenih očetov, nad obema pa se je bohotil svetopisemski nauk, ki je bil edini zveličaven.

Protestanti so tako kot že srednjeveški avtorji obdobje do odraslosti razdelili na tri obdobja, od katerih vsako traja nekje sedem let. Do približno sedmega leta otrok še ne razvije vseh umskih in telesnih sposobnosti, zato za svoja grešna dejanja ne more biti v celoti odgovoren. V vsakem primeru pa, kot je ugotovil Luter, neustavljivo teži h grehu, kar se kaže v raznih otroških prestopkih, kot je recimo ukraden posladek.¹⁷ Protestantski vzgojitelji in moralisti so verjeli, da lahko otroci storijo smrtni greh, ko dosežejo šesto ali sedmo leto. Takrat so lahko podvrženi tudi posebni otroški spovedi in pokori. Nezanemarljiv del piscev je menil, da naj očetje sami presodijo, kdaj njihov otrok postane zadosti razumen.¹⁸

Na vprašanje, kdaj otrok doseže leta razuma, protestantski teologi sicer različno odgovarjajo: Calvin je bil po klasičnem avguštinskem zgledu prepričan, da okrog sedmega leta¹⁹, prav tako Luter, podobno pa smemo misliti tudi za Trubarja, čeprav natančne starosti od njega ne izvemo. Nekaj posebnega so v protestantskih ločinah menoniti, ki zelo izrazito poudarjajo otrokovo individualnost. Vsakemu posamezniku je treba verski oziroma posvetni pouk prilagoditi in primeri se celo, da nekateri določene stvari razumejo pri sedmih, medtem ko jih drugi tudi pri štirinajstih ne.²⁰

Rojstvo in krst otroka ... per nashim zhaffu skora le mladi Otrozhzyzhi, kir nemaio she te cele faftopnosti, se Kerfzhuio²¹

Otroci so se običajno rojevali v prvem letu zakona. Na njihovo rojstvo so se starši, če je bilo le mogoče, intenzivno pripravljali, saj je bilo potomstvo načeloma zaželeno, božji dar, vir pomoči in naložba za starost. Ob vsej skrbi, ki so jo v protestantski Evropi namenjali novorojencem, teorija, da se zaradi visoke smrtnosti starši niso navezovali na svoje komaj rojene otroke, ne zdrži. Ravno zaradi visoke umrljivosti naj bi starši otroke bolj cenili, saj je roditi in nato otroka še obdržati pri življenju pomenilo vložiti precej truda, zdravja in tudi denarja. Kot je razbrati iz virov, niso, ko je bilo treba zavarovati zdravje in življenje komaj rojenih otrok, niti za trenutek oklevali. Tudi natančnost, s katero so neke vrste novoveški porodničarji in pediatri, kot sta bila na primer Nemca

¹⁶ 1 Mojzes 8, 21.

¹⁷ Strohl, *The child in*, str. 145.

¹⁸ Ozment, *When fathers ruled*, str. 144.

¹⁹ Pitkin, *The heritage of*, str. 164.

²⁰ Miller, *Complex innocence, obligatory*, str. 205–207.

²¹ Trubar, *Cerkovna ordninga*, fol. 95.

Eucharius Rösslin z delom *Rosengarten* in Coler s priročnikom *Hausbuch*, opisovali ravnanje z dojenčkom, daje slutiti pristno naklonjenost do otrok.²² Smrtnost med dečki in deklicami je bila približno enaka, kar kaže na dokaj enakovreden odnos in ravnanje z novorojenci obeh spolov.²³ V teoloških razpravah je obveljala tradicionalna vloga ženske, v kateri je bila žena poleg izkazovanja ljubezni do moža dolžna rojevati znova in znova, tudi če jo, kot je zagrmel Martin Luter, to stane zdravja in življenja.²⁴

Primož Trubar je kot luteranec in podobno kot kalvinisti zagovarjal krst otroka ob rojstvu in svaril pred anabaptisti, ki so trdili, da so majhni otroci brez vere in zato zanje krst nima pomena.²⁵ Za nekaj sto besedami, ki jih Trubar v *Cerkovni ordningi* posveti katekizemskemu vprašanju o krstu *mladih otročičev*, se skriva obširna teološka razprava o tem, kako krst vpliva na posmrtno življenje ljudi, ali je krščen otrok rešen pred peklom ali ne, kakšna je otrokova vera, kako je z grehom pri komaj rojenih otrocih in podobno. Med ljudmi zgodnjega novega veka, ko je bila smrtnost otrok in zlasti novorojencev precej visoka (vsaj tretjina otrok je umrla pred petim letom starosti²⁶), je bil krst kot neke vrste zagotovilo za večno življenje temeljni zakrament. Strah preveč pobožnih oziroma praznovernih staršev je dobil takšne razsežnosti, da so protestantski pastirji v dveh pridigah, nastalih v sredini 20. let 16. stoletja, omenjali poročene pare, ki so se zaradi bojazni, da bi njihov bodoči novorojenec umrl pred krstom, odpovedali spolnim odnosom. Prepričanje, da gredo nekrščeni otroci naravnost v pekel, so protestantski pridigarji zavračali, hkrati pa so za nepravoverno označevali tudi verovanje, da gre vsak dojenček, krščen ali ne, v nebesa, kar, si lahko predstavljamo, za bodoče starše ni moglo biti posebej tolažeče.²⁷

Zdi se, da je bila zaradi strahu staršev precej razširjena navada zasilnega krsta, ki naj bi ga v trenutku, ko je otrok rojen²⁸, pred pričami izvedel kateri koli moški ali ženska, če moški ne bi bil prisoten. Zasilni krst je veljal, kot da bi ga opravil duhovnik, ob pojavu kakršnega koli dvoma o izvedbi ali izgovorjenih besedah, pa naj bi duhovnik otroka brez nadaljnega krstil. Otroke, krščene v sili, so starši lahko vseeno prinesli v cerkev in z njim opravili zgolj ceremonije, ki so spremljale sam zakrament. Obred krsta otroka je bil namreč v 16. stoletju zaradi svoje simbolne vloge, če je bilo le mogoče, izrazito javen dogodek, na katerem se je zbralo celotno občestvo. Zbrani so bili opomnjeni, kakšen pomen ima krst za kristjana in kaj je v njihovo življenje prinesel, starši, *Botri, Stryci, Shlahta, Periateli inu Sošfedi*²⁹ otroka pa so bili povabljeni k njegovi vzgoji v krščanskem duhu. Skozi celoten tekst o krščevanju je pri Trubarju prisotna skrb zaradi morebitne zgodnje smrti otroka. Ta je po eni strani izražena kot strah, da bi otrok umrl še preden bi bil krščen, in po drugi kot upanje, da bo šibak otrok vendarle preživel do starosti, pri kateri bo razumel, kaj točno je sploh prejel ob krstu.³⁰

²² Ozment, *When fathers ruled*, str. 116.

²³ Pollock, *Parent-child relations*, str. 192.

²⁴ Ozment, *When fathers ruled*, str. 100.

²⁵ Trubar, *Cerkovna ordninga*, fol. 18.

²⁶ Ozment, *When fathers ruled*, str. 101.

²⁷ Ozment, *When fathers ruled*, str. 164.

²⁸ Trubar opozarja na to, da se sme zasilno krstiti le otroka, ki je v celoti izven materinega telesa in nikakor ne prej. Krst je namreč drugo rojstvo, ki se lahko zgodi šele, ko je prvo v celoti končano. *Cerkovna ordninga*, fol. 93.

²⁹ Trubar, *Cerkovna ordninga*, fol. 94.

³⁰ Trubar, *Cerkovna ordninga*, fol. 92 in 94, [...] knega faštopu, vumu ino pameti pryde [...].

Zgodnje smrti otrok so, kot je v svoj cerkveni red zapisal Primož Trubar, botrovali tudi odklonu od starokrščanskega načina krščenja, ki se je vršilo dvakrat letno. Protestanti in z njimi Trubar so se odpovedali biblični tradiciji zaradi zavedanja, da na novorojence preži mnogo nevarnosti, zato naj bi se jih h krstu prineslo čim prej. V primeru, da je bil otrok zadosti močan, se ga je lahko krstilo na katerega izmed prihajajočih prazničnih dni.³¹

Šolanje

Na reformacijo v primerjavi s srednjim vekom z današnjega vidika mnogi gledajo kot na obdobje precejšnjih sprememb. Med reformacijskim gibanjem so teologi poskušali vplivati na versko zavest večjega števila ljudi in skozi različne procese ustvariti *idealnega župljana*.³² Razmišljanje dela humanistov o šolanju otrok vseh stanov in obeh spolov je bilo pomemben miselni preskok s srednjega v novem veku in ga lahko štejemo kot enega izmed korakov k formalizaciji družbe. Poleg vzpostavljanja šol in pritiska, ki so ga pridigarji izvajali nad starši, ki niso kazali pretiranega navdušenja nad pošiljanjem otrok v šolo, se je vzporedno vzpostavila vrsta nadzornih institucij, ki so proces izobraževanja nadzorovale. Tako civilne oblasti kot protestantske cerkvene vizitacije so pod drobnogled vzele vse vidike šolskega procesa od ustanavljanja šol in kurikulumov do privatnega življenja učiteljev in šolarjev, ki so bili vključeni v izobraževalni proces. Uspeha bodoče cerkvene in družbene reforme se je bilo možno nadejati le, če bi bile spremembe vključene v proces šolanja, ki naj bi zaobjel kar se da veliko število otrok.³³ Pedagoški cilj reformatorjev je bil vzgojiti družbo bralcev³⁴, ki bo lahko sama posegla po svetem pismu.

Protestantje so se zavedali pomena šole kot odličnega sredstva širjenja veroizpovedi, posebej če bi šlo za šole, v katerih se učenci učijo v njim razumljivem jeziku. Trubar se v *Cerkovni ordningi* sicer ni posvečal konkretnim načrtom v zvezi s šolsko infrastrukturo³⁵, je pa z znamenitimi besedami izrazil podporo ustanavljanju šol za vse otroke:

»Rauen tige en vsaki Pridigar inu Farmoshter, ima tudi per suie Farry eniga Shulmojstra Meshnaria imeiti inu dershati, De te mlade Hlapzbyzhe inu Deklyce, Purgarske in kmetishke Otroke vuzhi Slouvenski brati inu Piffati, ta Catechismus fred fto kratko Islago ifuuna poueidati.«³⁶

Šolski redi, ki so veljali za Kranjsko, so urejali vsebino pouka, način plačevanja šolanja in število učiteljev, določali pa so tudi, kakšno je primerno vedenje šolajočih se mladine, in načine discipliniranja šolarjev. Napotki in določila so veljali tudi zunaj šolskih prostorov, na ulici in doma, pisci redov pa se niso ustavili zgolj pri opisovanju primerne obnašanja otrok. Frischlinov šolski red (1575) je na primer otrokom zaradi nevarnosti, ki prežijo v vodi, pod najstrožjo kaznijo prepovedoval kopanje v Ljubljani in celo približevanje tej reki.³⁷ Avtor reda je nagovoril tudi starše, ki naj poskrbijo za vzgojo doma in pošiljanje otrok, primerno opremljenih³⁸ z zvezki in potrebščinami, v

³¹ Trubar, *Cerkovna ordninga*, fol. 87.

³² Dickson, *The reformation in*, str. 166.

³³ Luke, *Pedagogy, printing and*, str. 83.

³⁴ Strauss, *Luther's house*, str. 202.

³⁵ Žnidaršič Golec, *Med zelenim in*, str. 237.

³⁶ Trubar, *Cerkovna ordninga*, fol. 100.

³⁷ Schmidt *Pedagoško delo slovenskih*, str. 98.

³⁸ [...] da bodo vse njihove knjižice (s katerimi naj jih njihovi starši, če sploh želijo svojim otrokom

šolo. Šolski red je torej urejal ne le razmerja v šoli, ampak tudi širše, postal je pravcati pedagoški priročnik:

»Učenec, ki bo iz šole kaj izblebetal in opravljal pred svojimi starši součence ali učitelje, jih bo dobil s palico, kakor naj se učitelji tudi pobrigajo, da bodo starši spoštovali nauk Jezusa Siraha, ki uči, da z otroki ne smemo biti premehki, se z njimi ljubkovati, še manj pa jim dajati potuho ali opravičevati njihovo hudobijo, čeprav zopet ni treba, da bi učitelji vihteli palico kar tako brez pravega vzroka.«³⁹

Adam Bohorič je svoj šolski red iz leta 1568 zastavil nekoliko bolj humanistično in morda še bolj upoštevajoč sodobna pedagoška besedila. Manj kot Frischlin je poudarjal telesne kazni in svaril učitelje pred surovim ravnanjem z učenci. Zagovarjal je starševski odnos do učencev:

»Če bo temu tako – ako bo učenec delal kakor sin, učitelj pa kakor oče – se bo moglo zgoditi, da bodo mladini olajšali trud, ki bi bil sicer obojim silno nadležen, kajti česa ne doseže očetovska ljubezen do lastnih otrok.«⁴⁰

Če primerjamo mnenja o vzgoji v pedagoških delih slovenskih protestantov s tujimi, lahko opazimo, da so si načelno zelo blizu. Oboji svari pred pretirano uporabo palice pri doseganju discipline. Viri iz nemških dežel pričajo, da se je med starši in učitelji vzpostavilo šibko ravnotežje; prvi so branili svoje otroke pred ostrimi ukrepi slednjih, drugi pa prve obtoževali, da s permissivno vzgojo svoje potomstvo vzreajo v bodoče prestopnike in pridaniče. Načeloma pa se Martin Luter, zdravnik Otto Brunfels, Adam Bohorič in meščan Stralsunda Bartholomäus Sastrow strinjajo, da naj roka ali palica ne bosta pretežki, in korenček ne predaleč. Zmernost pri kaznovanju naj bo vodilo tako doma kot v šoli.

Smrt otroka

Vprašanje odnosa odraslih do smrti otroka je eno izmed ključnih, s katerim se ukvarjajo raziskovalci zgodovine občutij, različni odgovori nanj pa so v 70. letih prejšnjega stoletja oblikovali dva različna pogleda na zgodovino otroštva in odnos do otroka v zgodnjem novem veku. Zavračanje tez, katerih glavni zagovornik je bil Philippe Ariès, je temeljilo na številnih zasebnih pismih, ki so jih užaloščeni starši pošiljali svojim prijateljem ob smrti otroka. Primerjava osebnih pisem in religioznih protestantskih tekstov je pokazala, da se uradni in osebni pogled oziroma odnos zlasti ob in do smrti otroka lahko zelo razlikujeta. Primerjava besedil istega avtorja pred in po smrti otroka, kot jo lahko vidimo pri Jane E. Strohl kar na primeru začetnika reformacije Martina Lutra,⁴¹ razkrije kompleksnost doživljanja ob smrti potomca, ki se na eni strani kaže kot nekoliko resignirano žalovanje in po drugi strani kot poskus iskanja tolažbe v veri. Mnogokrat se je pri starših pojavil občutek krivde zaradi žalovanja, spraševali so se, ali morda ne žalujejo preveč, saj je, konec koncev, njihov otrok združen z Bogom v nebeškem kraljestvu. Tako je bilo tudi stališče protestantskih pridigarjev; ti so v javni sferi delovali

uspeh, oskrbijo po potrebi in učiteljevih navodilih ter naj se temu ne upirajo; če pa ne bodo tako ravnali, naj neuspeh svojih otrok pripišejo lastni zanikrnosti [...], Schmit, *Pedagoško delo slovenskih*, str. 97.

³⁹ Schmidt, *Pedagoško delo slovenskih*, str. 98.

⁴⁰ Schmidt, *Pedagoško delo slovenskih*, str. 141.

⁴¹ Strohl, *The child in*, str. 156–158.

kot tolažniki svojih faranov, in v zasebnem življenju kot tolažniki svojih prijateljev, ki so starem odsvetovali predolgo in pregloboko žalovanje, ki ni v skladu s krščansko vero. Nekateri med njimi, ki so nato na svoji koži izkusili smrt otrok, priznavajo, kako težko upoštevajo svoja lastna priporočila o žalovanju ob tako prevzemajoči žalosti.

Pomembno se zdi izpostaviti, da so v zgodnjem novem veku na smrt otrok gledali nekoliko drugače kot na smrt odraslih, kar razkrije branje ustreznih delov Trubarjeve *Cerkovne ordninge*. Za primer smrti otrok je Trubar sestavil pridigo z nekoliko večjim poudarkom na zveličanju, na nedolžnosti umrlega dečka ali deklice in na večnem življenju.⁴² Smrt otroka je bilo treba na nek način upravičiti in bolj nazorno prikazati razloge zgodnejšega odhoda v posmrtno življenje kot pri smrti odraslega in morebiti že ostarelega človeka. Človekovo življenje, je zapisal Primož Trubar v svoji pridigi, je silno kratko, *koker ena Ploha desbia, koker ene faine*⁴³. Trubar je v pridigi ob smrti dečka ali deklice, poudaril pomen izvirnega greha, ki je tisti, ki je med ljudi zasejal smrt. Izvirnemu grehu so podvrženi tudi otroci, zato njihova smrt ni nekaj izjemnega. Zapisal je še, da so v Kristusu vsi enaki, zato je odhod v njegovo naročje po plesu s smrtjo neodvisen tako od stanu in spola kot tudi od let.⁴⁴

Ozment meni, da je bila žalost staršev ob smrti otrok sorazmerna s starostjo umrlega otroka. Večja je bila pri starejših otrocih, vendar to ne pomeni, da za mlajšimi otroci niso žalovali. Kot primer je predstavil žalovanje Martina Lutra, sicer ostrega očeta, ob smrti komaj osemmesečne Elizabete in trinajstletne Margarete. Pri prvi smrti je Luter doživil globoko žalost, druga pa ga je tako pretresla, da je omajala njegovo vero. Kljub tragičnima izkušnjama je ostal zagovornik zmernega žalovanja in svaril pred pretiranim vdajanjem žalosti, ki naj bi bilo znamenje šibke vere in otročje čustvovanje.⁴⁵

Otroci iz pisem in besedil Primoža Trubarja

V ohranjenih Trubarjevih pismih so otroci redkokdaj tema pisanja in tudi kadar so, so omenjeni bolj kot ne mimogrede. To je sicer treba pripisati dejstvu, da Trubarjeva pisma v glavnem niso izrazito osebna, kaj šele intimna. V njih je največkrat govora o zadevah, ki se tičejo prevajanja in financiranja knjig ter drugih njegovih bolj ali manj »službenih« projektov. Poleg tega je Primož Trubar svoja pisma zaradi različnih zdravstvenih težav, ki so ga kar naprej pestile in je o njih brez zadržkov poročal naslovnikom, velikokrat narekoval, kar je najbrž deloma vplivalo na vsebino pisem. Ta so tudi izredno selektivno ohranjena, iz obdobja, ko so se Trubarju rojevali in umirali otroci, jih je namreč izredno malo oziroma nič.⁴⁶

»*Moji otroci so bili ta teden precej tihi in pobožni, sedaj pa so že spet razposajeni, veseli in neposlušni,*« je v neko nedeljsko pismo Joštu Gallenbergu, ki ga je bržkone po njih povprašal, zapisal Primož Trubar.⁴⁷ V pismih so omembe otrok kratke, malodane sprotne. V zgornji povedi je na primer povzeto več kot enotedensko razpoloženje vseh treh do tedaj rojenih Trubarjevih otrok. Tudi kadar sprašuje po zdravju naslovnikovih

⁴² Trubar, *Cerkovna ordninga*, fol. 168.

⁴³ Trubar, *Cerkovna ordninga*, fol. 170.

⁴⁴ Trubar, *Cerkovna ordninga*, fol. 169.

⁴⁵ Ozment, *When fathers ruled*, str. 167–169.

⁴⁶ Vsaj ne objavljenih. Gl. Elze, *Primus Trubers Briefe* in Rajhman, *Pisma Primoža Trubarja*.

⁴⁷ Rajhman, *Pisma Primoža Trubarja*, str. 190.

otrok in družine, pošilja pozdrave ali se zahvaljuje Božji previdnosti, ker sta se oče in sin izvlekla iz hude bolezni⁴⁸, se ne zamudi več kot z enim ali dvema stavkoma. Nekoliko dlje se je zadržal zgolj ob spornem potovanju Primoža Trubarja mlajšega, ki je devetnajst- ali dvajsetleten brez očetovega dovoljenja odpotoval v Ljubljano in tam hudo zbolel. V Pismu deželnemu glavarju, oskrbniku, odbornikom in blagajniku kranjskim⁴⁹ se zahvaljuje vsem, ki so njegovemu sinu pomagali prebroditi bolezen in mu pomagali z nasveti. Pojasnil je tudi, da ga je sin s potovanjem *hudo razjezil in razburil*⁵⁰, vendar se je sin opravičil, zato mu je odpustil. Nadaljuje s [...] teologi v Tübingenu me tolažijo, da bo dober služabnik Cerkve [...] ⁵¹, kar verjetno pomeni, da je očeta Trubarja za nekoliko neposlušnega sina skrbelo, svojo skrb pa je delil z ljudmi, ki so mu bili blizu in so ga bili pripravljeni potolažiti.

Mnogo več pozornosti je Primož Trubar namenjal otrokom v svojih delih. V *Cerkovni ordnini* ga je njihov duhovni razvoj skrbel od rojstva do smrti, otroci na splošno ali otroci Trubarjevih prijateljev pa so mnogokrat tudi naslovniki⁵² Trubarjevih del. Kako si protestantje in z njimi Trubar predstavljajo razmerja med starši in otroci, lahko precej dobro razumemo, če si pogledamo odlomek, ki opisuje odnos med Bogom in človekom. Ta naj bi bil podobno ljubeč kot odnos med očetom in otrokom.

»Sakai aku se se Bug glih ferdi, taku se on ferdi koker en Ozha, Inu nekar koker en Rabel. En Ozha vmei obuie, tu ie, ferditi inu lubiti. En Ozha se zheštu fuim ditetom oftru ferdi, tu iftu fuari tepe inu bye, oli per tim to deite ne fouurashi, nemu budu ne misli, temuch lubi inu dobro hozhe. [...] Sakai taka shtraifinga nei ena Rabelska shtraifinga, katera ednimu ta shiuot cilu ufame, temuzh ena Ozhina shtraifinga, de tu deite vezh ne krade, ne reshya inu hudiga ne dei. Taka straiifinga timu ditetu na ufem kdobrimu pryde, de tu deite hudiga konza ne ufame, inu uti ozhini lubefni inu perianfni oflane, inu de timu ozhetu nei potreba vezh steim ditetom se ferditi.«⁵³

Sklep

Gerald Strauss se je vprašal še, kaj so pedagogi, teologi in ostale avtoritete, ki so se namenili zapisati nekaj besed o vzgoji, o njej sploh vedeli. Odgovor naj po Straussu ne bi bil zelo težak: vedeli so tisto, kar so prebrali. V tej kratki ugotovitvi pa se presenetljivo skriva tudi odgovor na vprašanje, zakaj se dela prej naštetih, namenjena širšemu krogu ljudi, po načelih in vrednotah, ki jih zagovarjajo, vendarle nekoliko razlikujejo od pisanj, namenjenih prijateljem, znancem, torej od pisanj, namenjenih zasebni rabi. In še, katerega od diskurzov, ki sta si lahko tudi diametralno nasprotna, naj upošteva zgodovinar, če želi odkriti pravo naravo odnosa odrasel – otrok v zgodnjem novem veku.⁵⁴

Kot smo videli, imajo otroci v besedilih protestantov v zgodnjem novoveški družbi precejšnjo vlogo. Njihova pomembnost se kaže v porastu tiska in literature, ki sta se tikala otrok. Kljub temu da so poudarjali primernost verskih pripomočkov za vse

⁴⁸ Rajhman, *Pisma Primoža Trubarja*, str. 163.

⁴⁹ Rajhman, *Pisma Primoža Trubarja*, str. 248 in 249.

⁵⁰ Rajhman, *Pisma Primoža Trubarja*, str. 248.

⁵¹ Rajhman, *Pisma Primoža Trubarja*, str. 249.

⁵² Kranjc, *Antropološka sporočilnost Trubarjevih besedil*.

⁵³ Trubar, *Cerkovna ordnina*, fol. 146 (145).

⁵⁴ Strauss, *Luther's house*, str. 49.

starosti, so se teologi zavedali, da bo nova ideja najlažje vzknila, če jo zasadijo v učljive otroške glave. Vsi, pedagogi, zdravniki in duhovniki, so apelirali na starše, naj skrbijo za svoje otroke v vseh obdobjih njihovega življenja in z izbiro primerne babice še pred njihovim rojstvom. Njihove vzgoje naj nikakor ne prepuščajo naključjem. V priročnikih in katekizmijskih pisci seveda svetujejo in opisujejo optimalno vedenje otrok do staršev in obratno, njihova ciljna publika pa je bila meščanska družba 16. stoletja. Mnogih nasvetov, recimo tistega o izbiri dobre babice, nižji in revnejši sloj prebivalstva, če bi zanje sploh vedel, ne bi mogel upoštevati, saj so zahtevali precejšnje finančno zaledje. Revnejši ljudje so bili prisiljeni otroke uporabiti kot delovno silo, zlasti v mestih pa so jih pošiljali beračit, kar je med meščani 16. stoletja veljalo za precej nemoralno početje in je sprožalo različne intervencije, kot sta na primer prepoved beračenja in izgon ali v najboljšem primeru denarna pomoč družini.⁵⁵ V kolikšni meri so nasveti in priporočila iz verskovzgojne literature padli na plodna tla, razkrivajo poročila vizitacij, zapisane tožbe protestantskih piscev in ohranjena pravna besedila, katerih predmet so otroci in starši.⁵⁶ Neznanje med vizitacijskimi izpraševanji smo že omenili, pritožbe pa so letele tudi na preveč popustljive starše, brezbožne starše in starše brez moralnih kvalit, potrebnih za vzgojo. Harrington⁵⁷ ugotavlja, da je za običajnega opazovalca družinskih razmerij iz 16. stoletja večji greh pretirana prijaznost do otrok ali njih razvajanje kot pa trda roka staršev, kar kaže na to, da je bil odnos med starši in otroci v glavnem precej pristen. Prav tako, trdi Harrington⁵⁸, je malo ohranjenih pravnih virov, ki bi obravnavali malomarno ravnanje staršev ali zlorabo otrok, iz česar pa ne sledi, da do zlorab ni prihajalo. Večinoma so te ostajale znotraj štirih sten. V Evropi 16. stoletja so se odrasli bolj bali, da bo otrok vzgojen in odrasel v posameznika, ki bo škodoval družbenemu redu, kot pa tega, da bi bil podvržen različnim zlorabam.⁵⁹

Odnos protestantskih avtorjev do mladih ljudi, pa naj ima pisec sam otroke ali ne, narekuje religiozni vzgib – skrb za otrokovo večno življenje. Smiselno pa je, da ločimo odnos med starši in otrokom in odnos, ki ga orišejo pisci v besedilih, namenjenih javni rabi, še posebej zanimivo pa je analizirati razmerje med odraslim in otrokom, kadar odrasel hkrati nastopa v funkciji protestantskega teologa in starša. Ob smrti otroka nam besedila staršev, ki so hkrati avtorji protestantskih tekstov, ponavadi razkrijejo izjemno, povsem človeško navezanost na potomstvo, ki je močnejša od tolažilne moči verovanja v posmrtno življenje. Prav v teh ohranjenih drobcih, ki razkrivajo avtorjeva intimna doživljanja ob tragičnem dogodku, je treba iskati bistvo odnosa posameznika do otroka v času 16. stoletja.

Literatura

- DeMolen Richard L.: *Childhood and the sacraments in the sixteenth century. Archiv für Reformations Geschichte/Archive for Reformation History* 66, 1975, str. 49–70.
 Dickson Scott C.: *The reformation in Germany*. Oxford: Blackwell Publishers, 2002.
 Elze Theodor: *Primus Trubers Briefe mit den dazu gehörigen Schriftstücken gesammelt und erläutert*. Tübingen: H. Laupp Jr., 1897.

⁵⁵ Harrington, *Bad parents, the*, str. 26.

⁵⁶ Glej Harrington, Strauss, Schmidt.

⁵⁷ *Bad parents, the*, str. 22.

⁵⁸ *Bad parents, the*, str. 23–24.

⁵⁹ Pitkin, *The heritage of*, str. 174.

- Harrington Joel: Bad parents, the State and the Early Modern Civilizing Process. *German History* 16, 1998, str. 16–28.
- Luke Carmen: *Pedagogy, printing and protestantism. The discourse on childhood*. New York: State University of New York Press, 1989.
- Miller Keith Graber: Complex innocence, obligatory nurturance, and parental vigilance: The child in the work of Menno Simons. Ur. Marcia J. Bunge. *The child in Christian thought*. Grand Rapids: W. B. Eerdmans, 2001.
- Mojzes 1 8,21: *Sveto pismo na internetu* biblija.net. <http://www.biblija.net/biblija.cgi?m=1+Mz+8%2C+21&id13=1&pos=0&set=2&l=sl>. 26. 6. 2012.
- Ozment Steven: *When fathers ruled: Family life in Reformation Europe*. Cambridge: Harvard University Press, 1983.
- Pitkin Barbara: The heritage of the Lord: Children in theology of John Calvin. Ur. Marcia J. Bunge. *The child in Christian thought*. Grand Rapids: W. B. Eerdmans, 2001.
- Pollock Linda: Parent-child relations. Ur. Marzio Barbagli in David I. Kertzer. *Family life in early modern times, 1500–1789*. New Haven: Yale University Press, 2001.
- Rajhman Jože: *Pisma Primoža Trubarja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1986.
- Schmidt Vlado: *Pedagoško delo protestantov na Slovenskem v XVI. stoletju*. Pedagoški tisk, zvezek 6. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1952.
- Strauss Gerald: *Luther's house of learning. Indoctrination of the young in Reformation Germany*. Baltimore: John Hopkins University Press, 1978.
- Strohl Jane E.: The child in Luther's theology: »For what purpose do we older folks exist, other than to care for ... the Young?«. Ur. Marzio Barbagli in David I. Kertzer. *Family life in early modern times, 1500–1789*. New Haven: Yale University Press, 2001.
- Trubar Primož: *Cerkovna ordninga Slowenische Kirchenordnung*. Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen, X. Band. Munchen: Rudolf Trofenik, 1973.
- Vrečko Kranjc Fanika: Antropološka sporočilnost Trubarjevih posvetil in predgovorov. *Locutio* 42, 2008. Način dostopa: <http://www.locutio.si/index.php?no=42&clanek=999>. 26. 6. 2012
- Watt Jeffrey R.: The impact of the Reformation and Counter-Reformation. Ur. Marzio Barbagli in David I. Kertzer. *Family life in early modern times, 1500–1789*. New Haven: Yale University Press, 2001.
- Žnidaršič Golec Lilijana: *Duhovniki kranjskega dela ljubljanske nadškofije do tridentinskega koncila*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti, 2000.
- Žnidaršič Golec Lilijana: Šolska določila Trubarjeve Cerkovne ordninge (1564) v širšem kontekstu. *Šolska kronika* 18, št. 2, 2009, str. 347–355.
- Žnidaršič Golec Lilijana: Trubarjeva Cerkovna ordninga med želenim in živetim. Ur. Sašo Jerše. *Vera in hotenje: Študije o Primožu Trubarju in njegovem času*. Ljubljana: Slovenska Matica, 2009, 224–242.

Milena Mileva Blažić

Podoba otroka v slovenski mladinski književnosti

BLAŽIĆ, Milena Mileva, dr., prof., Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 16, milena.blazic@pef.uni-lj.si

Podoba otroka v slovenski mladinski književnosti

Otroštvo naj bi bilo zaščiteno obdobje, odrasli naj bi vedno ravnali v dobrobit otrok, vendar v realnosti to ni tako. Tudi etimologija besede otrok (France Bezljaj, Marko Snoj) kaže na neskladje med besednim in dejanskim pojmovanjem otroka. Na osnovi analize etimologije besede otrok v Bezlajevem in Snojevem etimološkem slovarju lahko ugotovimo, da se beseda otrok pojavlja najpogosteje v smislu delavec, hlapec, paž, sluga, služabnik, suženj, tlačan in manj pogosto kot deček, fant, malček, mož, otrok. Odsotnost omembe otroka ženskega spola je sama po sebi zgovorna. Stephen Hawking je manjša, vzporedna vesolja poimenoval otroška vesolja (*baby universes*).

Ključne besede: otrok, slovenska mladinska književnost, sončno otroštvo, senčno otroštvo, idealizacija, romantizacija podoba otroka

BLAŽIĆ, Milena Mileva, Ph.D., Prof., University in Ljubljana, Faculty of Education, SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 16, milena.blazic@pef.uni-lj.si

The Image of a Child in Slovenian Youth Literature

Period of childhood is supposed to be protected period. Adults are supposed to act for the benefit of the child, but reality shows us it is not like that. Even the etymology of the word »child« in Slovene (France Bezljaj, Marko Snoj) is showing the disparity in understanding of the word and of the real understanding of the child. On the basis of the etymology analyses of the word »child« in the Bezljaj's dictionary and in Snoj's dictionary, we can say the word "child" appears the most often within the meaning of worker, farmhand, page, servant, slave, serf, and less as a boy, nipper, youngster, man, little boy. The absence of the mentioning of feminine child is self-explanatory. Stephen Hawkin called smaller, parallel universes baby universes.

Key words: child, Slovenian youth literature, sunny childhood, cloudy childhood, idealisation, romanticism, image of child

Uvod

Prvotni pomen besede otrok je tisti, ki ne govori, ki nima govora, ki še ne zna ali nima pravice govoriti. V prenesenem pomenu pomeni otrok stranski poganjek pri prosu, kar nazorno in dejansko prikaže marginalizacijo vloge otroka in otroštva v družbi ter tudi področja mladinske književnosti v primerjavi s književnostjo za odrasle. Vidimo, da obstaja tipična razlika med transparentnim pojmovanjem otroka v krščanskem smislu (nedolžnost, čistost, rajskost) in resničnim pojmovanjem, ko je otrok pojmovan večinoma kot suženj. Ta dihotomija zaznamuje ne le idealizirano pojmovanje otroka in otroštva v primerjavi z resničnim, ampak tudi dvojnost, ki je prisotna ne le v slovenski, ampak tudi v drugih kulturah. V *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* je beseda otrok nadpomenka za dečka ali deklico v prvih letih življenja; človeškega potomca v odnosu do staršev; je

osebek ter rezultat, sad, kar je velik napredek v sodobnem pojmovanju otroka. Zadnje poimenovanje je v slovenščini v pisni obliki prisotno od 14. stoletja dalje in se pojavlja kot stalnica tudi do začetka 21. stoletja.

Podoba otroka v starejši, novejši in sodobni slovenski oz. mladinski književnosti v tisočletni tradiciji kaže, da obstaja dihotomija med deklarativno idealizirano podobo otroka in otroštva. Na eni strani je otroštvo prikazano kot čas nedolžnosti, čistosti in rajskosti – na drugi strani imamo realistične podobe, ki jim ustreza pomen besede otrok v etimoloških slovarjih, v katerih je otrok prikazan večinoma kot delavec, suženj ali metaforično kot stranski poganjek pri prosu. Književnost je bila v času starejše in novejše slovenske (mladinske) književnosti v skladu s tovrstnim pojmovanjem otroka (kot nižjega, neukega bitja) sredstvo socializacije ali celo instrumentalizacije (Anton Martin Slomšek). Novo senzibilnost pri pojmovanju otroka in otroštva nakažeta Fran Levstik in Josip Stritar, zelo jasno pa jo izrazi in kakovostno nadgradi Oton Župančič. Otrok in otroštvo, ne le transparentno, ampak tudi dejansko, postaneta vredna posebne skrbi in zaščite. Otrok – čeprav dela, vendar ne tako kot v 19. stoletju, ko je le pomanjšan odrasel, ki so mu glavna skrb preživetje in hrana – dobi pri Župančiču pravico do igre. Otrok postaja subjekt, kar je izraženo tudi na ravni jezika in s sredstvi za izražanje naklonjenosti. Nadaljevanje v kakovostnem pojmovanju otroka nadgradi Srečko Kosovel, vendar pride do pravega razcveta po drugi svetovni vojni. V obdobju sodobne slovenske (mladinske) književnosti se motiv pomanjkanja hrane sprevrže v svoje protislovje – otrok se začne preobjedati, mogoče zaradi čustvene praznine doma. Starši se po drugi svetovni vojni preselijo z vasi v mesto, ostajajo dlje v službi, otrok živi v bloku. Otrok, ki se je v 19. stoletju grel za pečjo v izbi, dobi sobo, v kateri je sam, postaja ga strah. Po letu 1950 dobimo v mladinski književnosti množico novih podob otroka, po letu 1990 pa se vloge zamenjajo (odrasli otroci in otročji odrasli), priče smo prehodu od arhetipa prek stereotipa do novih stereotipov oz. nove podobe otroka, ki ni več stranski poganjek pri prosu, ampak je osrednji. Ta navajanja naj potrди obravnava nekaterih primerov skozi čas.

Podoba otroka v starejši slovenski (mladinski) književnosti

V obdobju pismenstva v Brižinskih spomenikih (972–1032) beseda otrok ni samostojno omenjena, le posredno prek samostalnikov moškega spola (*brat, bratje, ded, sin, sinki, sinovi*).

brata	ded	gospod	oče	Sin	sinovi	Marija	Laurenz	Mihael	pe ta
Brat	ded	gospod	oče	Sin	sinovi	Marija	Laurenz	Mihael	Peter

Slika 1: Brižinski spomeniki¹

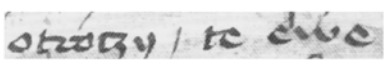
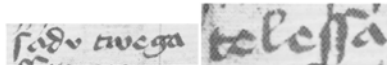
V Celovškem rokopisu (1362–1390) je otrok omenjen le kot *sad tvojega telesa* in moški potomec (*sin edini*).

¹ <http://nl.ijs.si/c-zrc/bs/html/bsTR.html#bsTR-slv.1.001> (13. 7. 2012)

	
Sad tvojega telesa	Sin edini

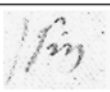
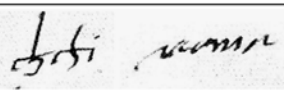
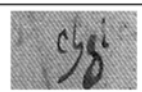
Slika 2: Celovski rokopis

V Stiškem rokopisu (1428–1440) je beseda otrok omenjena le v besedni zvezi *Otroci Evini* in *sad tvojega telesa*.

	
Otroci Evini	sad tvojega telesa

Slika 3: Stiški rokopis

V Čedadskem rokopisu (1497) je otrok omenjen kot moški potomec oz. *sin* in novost je, da je dvakrat omenjena *hči* (*hči*, *hči Menija*). Zanimive so omembe lastnih imen (*Daniel, Juraj, Miklav, Simon, Stefan* idr. ter *Fuska, Joanna, Katarina, Menija, Sabina* idr.)

		
Sin	hči Menija	hči

Slika 4: Černejski rokopis

Kakovosten napredek v pojmovanju otroka in otroštva je zaslediti v starejši slovenski književnosti v Trubarjevih knjigah. Prvič je v Abecedariju (1550) že v podnaslovu omenjen ne otrok, ampak mladi Slovenci (*»ty mladi inu preprosti Slouvenci«*), pozneje v Katekizmu (1550) omenja *»otrozie molitue«* in omembe otrok, npr.: *adamovi, božji, brumni*. Drugič, zelo napredno pojmovanje je v Katekizmu (1575), ko Trubar omenja igrače iz ličkanja in obdarovanja otrok (*»tim Otrokom na vezher pod nih skledice oli Baretice lizhkako Iegrazho polagaio, Inu te Otroke pregovore, tu je nim St. Niclaush dal«*). Napredek v pojmovanju otrok je v Hišni postili (1595), kjer je omenjeno, da se otroci, poleg tega, da imajo *»otrozbie molitue«*, pri Trubarju igrajo v družbi otrok (*»s drugimi Otruki okuli tekal inu Se ygral«*). Tretjič, pri Trubarju najdemo tudi čustva do otrok. Otroci so sicer *»hudizbovi otroci«*, toda starši žalujejo za njimi (*»ino otroke is serza shalovali«*). Trubar pogosto omenja otroke, kot npr. *izraelski, lubi, mladi, nepokorni, njegovi, offertni, redoljubni, sakonski, sludievi, svoji, svoji lubi, vasi, zhlovcikih*). Vse značilnosti omemb otrok kažejo na napredno pojmovanje otroka in otroštva.

V Šolskem redu stanovske šole v Ljubljani avtorjev Adama Bohoriča in Nikodema Frischlina iz leta 1575 in 1584 je zapisano vedenje učencev doma:

»Doma

Ko se vrne domov, naj učenec – če ni zadržan z delom, ki mu ga zaukažejo starši – uporabi ves, od nujnih domačih opravil preostali čas s ponavljanjem in pisanjem.

Pri jedi

Če mu ukažejo, naj pripravi mizo, kakor zahteva premoženje in običaji staršev.

Čez mizo naj pregrne prt.

Prinese naj krožnike, žlice, čaše in drug pribor.

Nato naj pri mizi moli, po latinsko, po nemško, ali tudi v domačem jeziku.

Če starši tako ukažejo, naj sede potem k mizi na svoje mesto; če pa more streči, naj stopi k mizi v pravilni drži in naj stalno pazi, ali česa ne primanjkuje, ali je treba kaj ponuditi, prinesiti, odnesti, da bo to marljivo storil. Če je sedel pri mizi, naj po jedi, ko je dobil dovoljenje, prvi vstane in odnese svoj krožnik in žlico z nožem nazaj na mesto, kamor je treba postaviti tudi ostali pribor.

Če pa mora streči, naj stalno stoji pri mizi v taki drži, kakršna se spodobi za plemenitega učenca in naj ne odide, če mu starši ali njihovi namestniki ne dovolijo ali če mu naravnost ne zapovedo. Ko je slednjič treba po jedi zmoliti hvalnico, naj opravi to v istem redu kot pred jedjo. Nato naj tudi poje, če to zahteva običaj, toda ne z velikim naponom, da se ne bo želodec, ki prebavlja jed, zaradi prevelike razgibanosti pri petju odprl, s čimer bi se ovirala prebava, in da ne bo zamračil možganov s surovimi parami, ki jih izvablja iz želodca pretirana razgibanost – to namreč ovira tudi spomin in druge duševne sile.«²

Pohlinova podoba otroka v družini je tipična, otroka od rojstva do 2. leta imenuje otrok, v srednjem otroštvu, približno od 2. do 7. leta, pa deček (tudi pubec) in deklica (punčka: cartana punčka). Omenja, da mati *»te male otroke je k sebi k mizi vzela ter je obsedela, deslih so se načednu zaderžali toku, da smrad je vsem lušt jesti odvozle«*.³ Otroci so tudi delali, npr. *»kamenje so pustili skus otroke po njivah pobirati, inu kader so is nive nazaj s praznem zozom šli, je vsak en kup kamenov, koker je njemu na roki bil, is sabo uzel. Na tako vižo je vas čedna inu suha postala«*.⁴ Pohlin je zagovarjal enak odnos med sorojenci, dejal je: *»Ta faler, de enkrat starši enega izmed svojeh otrok več štimajo, koker tega drugega, pokasi te mlada serca do konca«*.⁵

Oče je dominiral v družini – gospodar, hišni gospodar, na svojem domu gospod; podoben nemu kralju ali velikemu gospodu, kateri hoče dobre podložnike imeti.⁶ Znotraj družine so bili otroci deležni skrbi, vendar so morali biti ubogljivi. Pohlin omenja podobo otroka s samostalnikom otrok in potomci (*sin, pubec, hčer, punčka*), tudi z besedo dete (*detešna leta detezhnen lejtab*).⁷

»Ta pogoj, vse boljši napraviti in upanje, da bo njemu dosti ratalo, stori sam, da leta gospod pri svojih tolikajh opravkih, inu naluštah dobre volje ostane, ter napreneha zmirej naprej kaj dobrega storiti. Vse zgolj dobre misli, da škoda, da ne ratajo!«.⁸ Iz navedenega citata je razvidno, da je bil Pohlin razsvetljenec, da je vedel, da so ljudje lahko boljši, več kot očitno je, da je bil tudi realen in se je zavedal, da so dobre misli premalo, da štejejo dobra dejanja. Med razsvetljenska dejanja, ki povezujejo dobre misli in dobra dejanja, sodi tudi njegova knjiga oz. prevod poljudno-vzgojnega priročnika *Kmetam sa potrebo inu pomozh ali uka polne vesele, inu shalostne zgodbe te vasy Midlbajm: sa mlade, inu stare ludy* iz leta 1789.

² Ahačič, Primož Trubar, str. 9.

³ Pohlin, *Kmetam sa potrebo*, str. 149.

⁴ Pohlin, *Kmetam sa potrebo*, str. 169.

⁵ Pohlin, *Kmetam sa potrebo*, str. 199.

⁶ Pohlin, *Kmetam sa potrebo*, str. 211.

⁷ Pohlin, *Kmetam sa potrebo*, str. 216.

⁸ Pohlin, *Kmetam sa potrebo*, str. 401.

Slika 5: Marko Pohlin: *Kmetam sa potrebo inu pomozh ali uka polne vesele, inu shalostne zgodbe te vasy Midlhajm: sa mlade, inu stare ludy iz leta 1789.*

V obdobju starejše slovenske (mladinske) književnosti je otrok iz podnaslovov (književnih) besedil (npr. 1550 Katekizem: *Anu kratku podvučene, s katerim vsaki človik more v nebu pryti*; 1550 Abecedarij: *ena knjiga iz katere se mladi in preprosti Slovenci morejo lahko v kratkem času brati naučiti.*; 1555 v Abecedariju: *ena knjiga iz katere se mladi in preprosti Slovenci morejo lahko in hitro brati in pisati naučiti*; 1575 v Katekizmu z dvema izlagama: *Ena pridiga od starosti te prave in krive vere, kerstovane, mašovane, čestčena tih svetnikov, od cerkovnih in domači božji službi, iz Sv. pisma, starih kronik in učencem zbrana skupaj. Ta majhna agenda, otroške molitve, skozi Primoža Trubarja idr.*) v procesu nastajanja novoveškega koncepta otroka in otroštva postopoma postajal tudi naslovnik (npr. 1566 S. Krelj *Otročja biblija*; 1580 A. Bohorič *Otročja tabla* idr.)

Podoba otroka v novejši slovenski (mladinski) književnosti

Slovenska mladinska književnost je nastajala sredi 19. stoletja v obdobju prevajanja predvsem iz nemške verske književnosti, npr. Christopha von Schmidta (1768–1854), kjer je bilo pojmovanje književnosti instrumentalizirano kot vzgojno sredstvo.

1. Prva prelomnica v pojmovanju otroka in otroštva je ustanovitev posvetne revije Vedež: časopis za šolstvo mladost (1848–50), katere urednik je bil Ivan Navratil, izdajateljica pa Rozalija Eger.
2. Druga prelomnica je ustanovitev literarne revije Vrtec: časopis s podobami za slovensko mladost (1871–1845) urednika Ivana Tomšiča idr.

3. Tretja prelomnica so prve objave avtorskih pesmi Frana Levstika z naslovom *Otročje igre v pesencah*, sicer objavljenih pod psevdonimom M. I. od leta 1880⁹.

Mladinska književnost v času novejšje slovenske (mladinske) književnosti je bila izrazito sredstvo socializacije ali celo instrumentalizacije (A. M. Slomšek), pozneje z novo senzibilnostjo pri pojmovanju otroka in otroštva, ki ju nakažeta Levstik in Stritar, zelo jasno izrazi Župančič in jo kakovostno nadgradi. Otrok in otroštvo ne le transparentno, ampak tudi dejansko postaneta vredna posebne skrbi in zaščite. Otrok, čeprav dela, vendar ne tako kot v 19. stoletju, ko je le pomanjšan odrasel, ki mu je glavna skrb preživetje in hrana, se kdaj pa kdaj tudi igra, pri Župančiču dobi pravico do igre, postaja subjekt, kar je izraženo tudi na ravni jezika in s sredstvi za izražanje naklonjenosti. Nadaljevanje v kakovostnem pojmovanju otroka nadgradi tudi Srečko Kosovel, vendar pride do pravega razcveta po 2. svetovni vojni.

Sončna podoba otroka

V času starejše, predvsem pa novejšje slovenske književnosti, sta se izoblikovala dva koncepta otroka, ki ju Maria Nikolajeva v monografiji *From Mythic to Linear* (2000) imenuje utopija, karneval in kolaps, ki jih v slovenščini lahko preimenujemo v idealizirano, romantizirano in problematizirano podobo otroka.

Slika 6: *Otrok s sončnico*, 1983.

V času socialnega realizma ali med dvema vojnama izstopa podoba otroka v pesmih Srečka Kosovela z osrednjo metaforo za otroka – soncem. Na osnovi Jungovih simbolov za otroka v monografiji *Four archetypes* gre za enega izmed najmočnejših simbolov za

⁹ Fran Levstik je v reviji Vrtec v času od 1880 do 1886 objavil naslednje pesmi: Črno kravo, molzo našo; Voli ženem vitore, Najdihojca, palček naš; Božič odpisuje Najdihojci; Dete jezdi na olei; Vrana poje: korenjak!, Kadar se otrok uči držati žlico; Ležaj, ninaj, tut ujač; Pedenj-človek in leket-brada, kako sta se metala; Kolina; Kadar pridejo vojaki; Malo tacih mož; Gosli, Kadar otrok lovi luno in zvezde, Cvilimož; Psiček laje: hov, hov, hov!; Otrok sedi očetu na kolenu; Rimska cesta; Kako je v Korotani.

otroka in otroštvo – sonce, zlato, krog, cvet/roža, ki je izražen tudi v naslovu *Otrok s sončnico*, ki je postal metafora otroštva v slovenski mladinski književnosti.

Številne druge Kosovelove pesmi nosijo osrednji simbol otroštva tudi v naslovu (npr. Deček in sonce, Sonce ima krono).

Marsikateri slovenski mladinski avtorji idealizirajo podobo otroka in otroštva, ki jo lahko imenujemo tudi sončni koncept. Med njimi prevladujejo optimistični avtorji, npr. Oton Župancič, Srečko Kosovel, Tone Pavček, Anja Štefan.

Senčna podoba otroka

V drugo skupino avtorjev sodijo tisti, ki prek podobe otroka problematizirajo neodgovoren odnos odraslih do otrok, kar bi lahko metaforično imenovali senčna podoba otroka. Tudi Ivan Tavčar je v zbirki kratkih realističnih pripovedi *Med gorami*, posebno v Tržačanu, predstavil realistično podobo viktimiziranega otroka in brezbriznih odraslih.

V kratki realistični pripovedni prozi Tavčar prikazuje tipično otroštvo v 19. stoletju – umiranje in smrt posvojenega otroka. Ne le to, ampak tudi surovo ravnanje in umor otrok. Tavčar prikaže ne le surovo ravnanje posvojiteljev do posvojenega otroka, ampak tudi zanemarjanje lastnega otroka.

»Že tedaj, ko je Matevž še rad imel otroka, že tedaj se nam je smilil ta otrok prav močno. In dejali smo, da ga bode umoril.

A umoril ga je tudi!«¹⁰

Med dvema vojnama, in sicer s podobo otrok v zbirki Frana Milčinskega *Ptički brez gnezda* (1917), je avtor senzibilno prikazal otroke brez otroštva, otroke brez krivde krive. Gre tudi za koncept ali arhetipe otrok, kot jih je C. G. Jung predstavil v knjigi *Four archetypes* (2003), in sicer: otrok sirota, nedolžni otrok, božanski otrok in ranjeni otrok. Podoba sirote in ranjenega otroka sta tipični podobi za senčno podobo otroštva.

»Vrh stopnic, stisnjeni v kot, sta stali Nanča in Jerajeva.

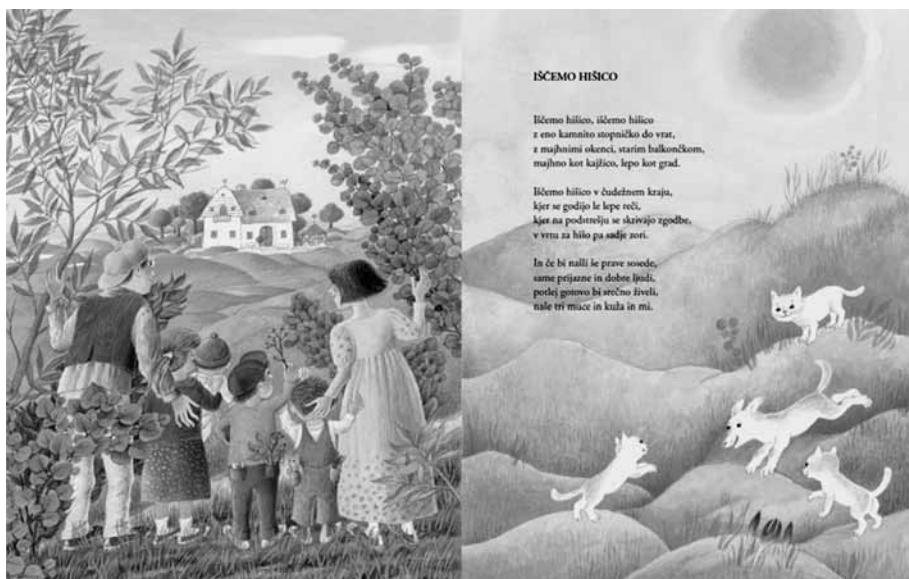
Jerajeva je vprašala: 'Ali ata res mislijo, da sin Anton še živi?'

'Včas. – Včas so pa čisto dobri. Preveč so ga imeli radi. Naju deklet ne tako. Prej pač, dokler so mama živeli. Pa so umrli, ko sva bili še takole majceni. Mačeha naju ni marala, večkrat sva bili tepeni kakor siti. Tukaj na čelu se mi še zdaj pozna, ko me je udarila z grebljo, tri dni sem ležala v omedlevici, luč so že držali nad mano. Ja! Pa ji vendar sveče prižigam na vernih duš dan.'«¹¹

Realistično ali senčno podobo otroka je predstavil tudi France Bevk v kratki realistični pripovedi *Pestrna*, v kateri je prikazal petletno deklico kot varuško otroku.

¹⁰ Tavčar, *Med gorami*, str. 68.

¹¹ Milčinski, *Ptički brez gnezda*, http://sl.wikisource.org/wiki/Ptički_brez_gnezda (2. 8. 2012)

Slika 7: Anja Štefan: *Iščemo hišico*, 2005, ilustrirala Ančka Gošnik Godec.

Podoba otroka v sodobni slovenski mladinski književnosti

Sončna (idealizacija) in senčna (problematizacija) podoba otroštva je značilna za sodobnega klasika Toneta Pavčka, ki je ustvarjal v času modernizma (1950–1980) in sodobnosti (1980–2010). Njegove Majnice: fulaste pesmi (1995) so ponarodele, posebej pa pesem iz ciklusa Drobtnice:

»Na svetu si, da gledaš sonce.
Na svetu si, da greš za soncem.
Na svetu si, da sam si sonce
In da s sveta odganjaš – sence.«¹²

Boris A. Novak je v sonetu Kronanje predstavil sončno podobo otroka in otroštva:

»Otrok gradi ves svet iz žive gline.
Zanj vrata niso le porod prostora –
So rojstni prostor sam; otrok ga mora
Odpreti in postati princ širine.«¹³

Anja Štefan je sodobna slovenska mladinska avtorica, ki se medbesedilno navezuje na tradicijo sončnega otroštva preko Otona Župančiča, Srečka Kosovela, Tone Pavčka, Borisa A. Novaka in drugih. Avtorica izraža pozitiven odnos do otrok, otroštva, sprejetost otrok, ki je izrazit v avtorskih pesmih, tudi v pesmi *Iščemo hišico*.

¹² Pavček, Majnice: fulaste pesmi, str. 39.

¹³ Novak, *Kronanje*, str. 120.

Slika 8: Saša Végri:
*Kaj se zgodi, če kdo
ne spi, ilustracija Marjan
Manček, 1993.*

Kdaj in zakaj

Kdaj in zakaj
tepejo odrasli otroke?
Odrasli tepejo
takrat otroke,
ko jim od glave
in srca
odnese roke.
Takrat brezglavo
brezsrčna dlan
kakšen deževen dan
sploh ne ve,
kaj naj počne.

Kaj pa počne?
Tako ko kje
kakšno živahno
betico uzre,
ji eno primaže.

In zakaj to počne?
KER MISLIJO VSI,
DA JE DOBRO PRETEPATI
MAJHNE LJUDI.

Slika 9: Svet iz besed 8, ilustracija
Polona Lovšin, 2003.

Senčna podoba otroka je značilna za pesnico Sašo Vegri (1934–2010) v obdobju sodobne slovenske mladinske književnosti (1980–2010) v pesmi *Kdaj in zakaj*.

Podoba ranjenega in subverzivnega otroka v Svetlaninih pravljicah

Svetlana Makarovič (1939) je v obdobju od 1980 do 2010 najbolj reprezentativna slovenska mladinska avtorica, ki je začela objavljati za mlade po letu 1970, vendar je glavnino svojega opusa napisala v času sodobne slovenske (mladinske) književnosti. V njenih kratkih sodobnih pravljicah za mlade je predstavljena problemska tematika (bolezen, kanibalizem, kraja, pijanost, politika, motnje hranjenja, religija, samomor, smrt, spolnost, striptiz idr.). V ospredju je glavna književna oseba, najpogosteje sirota (brez staršev (Nočna lučka), v nasilni družini (Netopir Kazimir), v nadomestni družini (Netopir Kazimir), z nestarševskimi starši (Zajček gre na luno) ipd.). Pomembno je, da je avtorica oz. pripovedovalec vedno na strani otrok, ki so brez krivde krivi, radovedni, nagajivi, zmotljivi, vendar dobrosrčni, socialno in emocionalno občutljivi.

Zanimiva je kratka sodobna pravljica z naslovom *Netopir Kazimir*, kjer predstavi vedoželjnega netopirja v primarni ali biološki družini, v kateri je deležen fizičnega in psihičnega nasilja, zato odide v sekundarno ali nebiološko družino miši, kjer nadaljuje iskanje identitete. V tretji fazi Netopir Kazimir sprejme identiteto, od začetne, da »ni ne ptič ne miš«, do zaključne faze, da so »netopirji mišji angeli«, kar temelji na analogiji s človeškimi angeli na freskah.

»Spráševal je na primer, ali muha še živi, potem ko si jo požrl, spráševal je, kako se počuti luna, če jo skriva oblak, in kaj bi bilo, če bi drevesa rasla s koreninami navzgor, netopirji pa spali z glavami navzgor – in take neumnosti. Vsem pa je neznosno začel presedati z vprašanjem, ali so netopirji krilate miši ali mišji ptiči.«¹⁴

Nedvomno gre za avtorico, ki si je izborila prostor v slovenski mladinski književnosti z ranjenim, drugačnim otrokom s posebnimi potrebami, nadarjenim posameznikom (npr. *Veverček posebne storte*).

Biblijsko prisposodob o levici in desnici je aplicirala na politične razmere v pravljici *Desna in leva roka*, kjer je s humorno distanco obravnavala dobesedni in metaforični dialog med desno in levo roko:

»Desnica je pogledala levico in rekla: 'Čakam.'

'Na kaj pa?' se je delala nevedno levica.

'Na kaj neki? Da se tudi ti urežeš, ne? Saj sva sestri. Ureži se še ti, da bova enaki.'«¹⁵

Svetlana Makarovič je v slovenski javnosti znana kot izredno kritična do države, politike, religije oz. do vseh ideologij, kar je nazorno prikazano v naslednjih izjavah, namenjenih mlademu naslovniku:

»Spomnila se je bila, da bo jutri praznik, vzela je s police zastavo in jo izobesila skozi podstrešno okno. Mračilo se je že, zato ni opazila malega rumenega madeža, ki ga je bil tam napravil muc.«¹⁶

¹⁴ Makarovič, Svetlanine pravljice, str. 84.

¹⁵ Makarovič, Svetlanine pravljice, str. 141.

¹⁶ Makarovič, Svetlanine pravljice, str. 65.

Avtorica s pogosto rabo otroških kletvic slogovno zaznamuje otrokov subverziven odnos do sveta bodisi pozitivno bodisi negativno (*o, jebelacesta; tristo praprotnih semen, tristo sapramišjih vragov; tristo darvinov* idr.). Nasilje nad otroki je pogosta tematika v besedilih Svetlane Makarovič, prikazano je v pretepanju otrok oz. poosebljenih živali (npr. *Netopir Kazimir*) in sploh fizičnem in psihičnem nasilju. V pravljici *O strašni lisički* je predstavljeno kaznovanje otrok s hrano, v *Vili Malini* je proti lovu (lovca Cuzej in Guzej), kritizira Darwina (*Kako se je opica spremenila*) in odrasle. V znak spoštovanja otrok je avtorica nehala pisati za odrasle z zadnjo pesniško zbirko *Samost* (2008) in od takrat piše le za otroke oz. mlade. Za njene literarne like sta značilna osamljenost in iskanje, kar je slikovito predstavljeno tudi na naslovnici ilustratorke Alenke Sottler.

Slika 10: Svetlana Makarovič:
Svetlanine pravljice, 2008,
ilustrirala Alenka Sottler.

Posebno pozornost je treba posvetiti najnovejšim baladnim pravljicam, s katerimi avtorica ustvarja nov pravljичni žanr. Zaradi tragičnih zaključkov najnovejše pravljice temeljijo v mitskem izročilu (*Rdeče jabolko*, 2008, *Katalena*, 2009; *Saga o Hallgerd*, 2010; *Berto, zajec Langobardski*, 2011, *Balada o Sneguročki*, 2012 idr.). V zadnji pravljici *Balada o Sneguročki*, ki je bila predstavljena 8. marca 2012 v Mini Teatru, je avtorica predstavila prozno-pesniško besedilo, ki je etiološka ali razlagalna pravljica, ki se intertekstualno navezuje in hkrati asociativno oddaljuje od Grimmove Sneguljčice (1812). Avtorica je ubesedila motiv (vojaškega) posilstva in glavna književna oseba je otrok, ki se rodi, mati pa umre pri porodu. Besedilo se intertekstualno navezuje na antični motiv in posilstvo Evrope, Andersenovo *Snežno kraljico*, kjer je avtorica tenkočutno predstavila podobo

otroka sirote, arhetip ranjenega otroka, deklice, dekleta, ki ni sposobno ljubiti. Ko se zaljubi, pa mitsko iz nje zrastejo spomladanski zvončki oz. sneguročke.

Mladinska književnost kot samocenzura ali prostor svobode

Po drugi svetovni vojni se pojavi mladinska književnost kot samocenzura odraslih, ki so svojo kritiko družbe projicirali in postavili v svet mladih odraslih, npr.:

- L. Suhodolčan: *Narobe stvari v mestu Pet-pedi* (1967), v kateri nastopa potujoča gledališka skupina, ki ji je prepovedano petje, igranje in nastop v mestu.
- M. Dekleva: *Magnetni deček* (1985), v katerem naletimo na kritiko koncepta usmerjenega izobraževanja, sicer v prispodobi »usmerjene učiteljice«, namesto kritiziranja nadrejenih pa so kritizirali ženske.
- E. Flisar: *Alica v nori deželi: ekološka farsa* (2008, 2010), v katerem je prikazana distopija in kritika dežele, v kateri imajo ministrstvo za »sesirjene možgane«. Tekst je namenjen mladim, kontekst pa odraslim naslovnikom.

Postavi se vprašanje, zakaj nekateri avtorji ne obravnavajo določene politične teme v književnosti za odrasle, ampak obravnavajo to kot otroško ali mladinsko književnost. Značilnost samocenzure je, da številni avtorji namenijo besedilo mladim, kontekst pa odraslim bralcem. Mogoče pa je tudi, da je mladinska književnost prostor svobode in upanja, ki so ga avtorji izgubili na področju književnosti za odrasle?

Otročji odrasli in odrasli otroci

Identitetne zgodbe odraslih so značilnost postmodernizma¹⁷ tudi v Sloveniji¹⁸, npr. kratka sodobna pravljica Darinke Kobal, ki temelji na osebni zgodbi avtorice, ki je pripovedni kontekst besedila (stvarni podatki o skoraj tragičnem dogodku). Pravljica Darinke Kobal *Radovedni medvedek – zgodba o medvedku, deklici in trenutku, ki je pravljico spremenil v resnično zgodbo* (1998) ima zavajajoč podnaslov, ker je ravno obratno, avtorica je opisala resnično zgodbo v obliki kratke sodobne pravljice, ki je na ravni osnutka in ni kakovostno literarno besedilo, ampak literarizirana traumatska izkušnja. Na osnovi številnih predstavitev slikanice v vrtcih avtorica od otrok pričakuje razumevanje za identitetno zgodbo in pričujoča slikanica je le eden izmed primerov psihoterapevtskega pisanja in podcenjevanja otroškega naslovnika.

Otroška in otročja književnost

Po letu 1980, posebno 1990, pride do paradoksa, da je mladinska književnost, ki je sicer nadpomenka za otroško in mladinsko književnost, psihoterapija odraslih, zato je mogoče razlikovati med otroško in otročjo mladinsko književnostjo (npr. Milica Šturm: *O deklici, ki ni mogla zaspati*, 2006).

¹⁷ Ule, *Sodobne identitete*, 257–260.

¹⁸ V svetu je največ promocije doživela literarno neakovostna kratka sodobna pravljica Madonne z naslovom *Angleške rožice* (2003), ki je primer tržnega uspeha.

Identitetne zgodbe odraslih kot slikanice za otroke

K svetovnemu trendu v času postmodernizma (od 1980 dalje) se je pridružila tudi Slovenija, in sicer z identitetnimi zgodbami odraslih ali slavnih, ki sredi svoje kariere začutijo potrebo, da svojo identitetno zgodbo napišejo tudi za otroke. K temu svetovnemu trendu¹⁹ (B. Obama: *Of Thee I Sing: a letter to my daughters*, 2010; B. Dylan: *Man Gave Names to All the Animals*, 2010; Madonna: *The English Roses*, 2003, idr.) so prispevale tudi slovenske javne osebe, npr. glasbenik Tomaž Domicelj z *Basnijo o lenem komarčku* (2010) in *Pravljico o pridni voluharaci* (2011).

Senzibilizacija in desenzibilizacija

Književnost kot zrcalo družbe, posebno mladinska književnost, ki je nadpomenka za otroško (od rojstva do 12. leta) in mladinsko (od 12.–18. leta), je na deklarativni ravni področje senzibilizacije otroka za literarno-estetska doživetja:

»Razmišljujoče in kritično sprejemajo umetnostna/književna besedila slovenskih in drugih avtorjev. Branje prepoznajo kot užitek, prijetno doživetje in intelektualni izziv. Stopajo v dialog s književnim besedilom in v dialog o književnem besedilu. Branje jim daje priložnost za oblikovanje osebne in narodne identitete, širjenje obzorja ter spoznavanje svoje kulture in kulture drugih v evropskem kulturnem prostoru in širše. S spoznavanjem druge kulture in skupnih kulturnih vrednot gradijo strpen odnos do drugih in drugačnih. Tako razvijajo svojo socialno, kulturno in medkulturno zmožnost.«²⁰

Sistemske nasilje nad otroci

Kot izrazit primer sistemskega nasilja nad otroki bi omenila tri primere, ki so onkraj književnosti in so tudi močno odmevali v javnosti. Prvi je iz leta 2011, ko je Predmetna komisija za slovenščino pri Zavodu RS za šolstvo in šport za priznanje za Cankarjevo tekmovanje predlagala za 8. in 9. razred dve besedili, ki obravnavata problemsko tematiko. Prvo besedilo je prvenec Andreja Predina *Na zeleno vejo* (2007) in drugo zbirka šestih realističnih kratkih zgodb Andreja Makuca *Oči* (2001, 2011). Obe besedili sta bolj primerni za srednješolske naslovnike oz. študentsko populacijo. Besedilo *Oči* je zaporedje šestih zaključenih zgodb (*Pasje, Konjske, Mišje, Žabje, Moje, Jočeve*), združenih v okvirno zgodbo na temo mučenja živali. Besedilo se nanaša na afero t. i. tržiških srednješolcev, ki so bili pred leti (1999, 2000) obravnavani na sodišču zaradi mučenja mačk. V besedilu *Oči* so motivno-tematske reminiscence na pričujoči dogodek. Avtorjevo besedilo sicer obravnava motiv mučenja živali, ki je bil že nekajkrat obravnavan v književnosti za odrasle (I. Cankar), mladinski književnosti (S. Makarovič) in je napisan s stališča simpatije do otrok in do žrtev oz. živali, ki ne zaslužijo takšnega krutega ravnanja. V književnem besedilu *Oči* je odprto vprašanje perspektive pripovedovalca, ki ne kaže emocionalne empatije do mučenja živali, npr. mučenje in ubijanje

¹⁹ Bill Cosby, Kylie Minogue, Maria Shriver, Will Smith, John Travolta.

²⁰ Poznanovič, *Učni načrt*, str. 6.

breje psičke, ki jo je S. Jesenjin tenkočutno prikazal v svoji pesmi in ki izziva sočutje do vseh bivajočih. V besedilu so dominantni motivi smrt, smrtna groza, mrtve oči, usmrnitev, umor, umiranje ipd. Tudi štirje protagonisti že prodajajo konja Puba, ki so ga na grozljiv in surov način ubijali in ubili, kar je sugestibilno in neempatično ilustrirano:

»Se je malo pozabilo na zoprniho, ki so jo oni štirje zganjali s Pubanom.

'Meni pet kil za golaž, za salame bom povedal, ko bodo povojene', se je obrnil k njej, ki je Pubana že prodajala še za živa, Ivčev stari. 'Kaj pa, če bo do takrat že vse šlo?'«²¹

»Ubij jo. Gabi se mi.«²²

»Jezni [miš] se je dlaka zoprno lepila ob zdaj še neznatnejše telesce, ki se je v drgetu postavljalo na tace. Rep se je ostudno²³ vlekel za njo, ko je izdelana začela kolovratiti po okroglem hodniku.«²⁴

Komisija za Cankarjevo tekmovanje pričakuje od mladih bralcev, starih od 13 do 14 let, da bo delo o antijunakih, ki sadistično mučijo in ubijajo živali, zbudilo sočutje »*per negationem*«, kar je nelogično mladim bralcem, ki na osnovi branja književnega besedila dobijo odpor do načina obravnavane tematike, ker je knjiga napisana s stališča sadista. Tudi jezik besedila je instrument nasilja. Kako je lahko branje te knjige »*užitek, prijetno doživetje in intelektualni izziv*«, kar so cilji učnega načrta za Slovenščino.²⁵

Drug primer je dolgotrajajoča javna debata o avtorju (na katerega je že leta 1980 opozoril Miran Hladnik²⁶), pravnomočno obsojenem že leta 2000 za spolno zlorabo otrok, ki mu je prek besedil in številnih literarnih delavnic (tudi le za dečke) omogočeno, da prihaja v stik z otroki, in zoper katerega so tudi v času posodabljanja nacionalnega dokumenta – učnega načrta *Slovenščina* (2005–2010), ki je postal obvezen leta 2011, ponovno potekali številni predkazenski in kazenski postopki v zvezi s spolno nedotakljivostjo mladoletnih otrok. Gre za razvpit primer Vitana Mala in stališče vladnega ministrstva za šolstvo oz. ministrstva za izobraževanje, znanost, kulturo in šport, ki daje legitimnost pornografski literaturi z udeležbo otrok in za otroke, omogoča in financira neposredne stike pravnomočno obsojenega avtorja z mladoletnimi otroki (več kot 500 literarnih delavnic) in z nepristransko interdisciplinarno komisijo ne preveri podatkov oz. ne izkoristi možnosti varovalnega ukrepa in skladnosti 56. člena Ustave RS, ki govori

²¹ Makuc, *Oči*, str. 42.

²² Makuc, *Oči*, str. 73. Počrtala M. M. Blažič.

²³ Podčrtala M. M. Blažič.

²⁴ Makuc, *Oči*, str. 73.

²⁵ Poznanovič, *Učni načrt*, str. 6.

V pričujočem besedilu pripovedovalec izraža sartrovski gnus (barva rane, z gnusom, nepremična gnusoba, ogaben, s studom, rep se ji je ostudno vlekel idr.) in neobčuljitovitost do bivajočih preko štirih protagonistov do žrtev mučenja »... zato lahko z odebeljenim, umetelno prepletenim ročajem točno zadeva zdaj čez eno in potem čez drugo oko. In udari vedno takrat, ko je konjska veka široko odprta. Puba pa joče.« (Makuc, *Oči*, str. 39). Makučevi štirje mladoletni protagonisti ali antijunakinja na besedni ravni izražajo gnus in absurd, na ravni dejanj (sadistično mučenje živali) je čutiti odvečnost, praznino, iskanje smisla v bizarnosti, sadizmu, šokantnosti. Gre za izrazito problemsko literaturo za odrasle, kjer antijunaki pojmujejo svobodo kot razčlovečenje. Besedilo ne ponuja upora gnusu in absurdu, ki pelje k naklepnim umorom šestih nedolžnih živali, ne ponuja nove morale ali novega smisla v svetu štirih mladoletnikov, ki ga osmisli le dehumanizacija. Gre za nihilističen svet uživanja v mučenju, umiranju in umoru živali. Protagonisti so postavljeni kot nadljudje, ki jim je v imenu njihovega sprevrženega užitka vse dovoljeno. Narator tudi nima distance do početja mladih, ki se znašajo nad šibkimi, nemočnimi in ranljivimi, ne dvigne se nad situacijo, vztraja v absurdnem in junaki oz. antijunaki ne ohranijo svoje človeškosti, ampak odsotnost. Ne kažejo empatije do umirajočih in ne spoštujejo bivajočih, ne glede na to, ali je to človek ali žival. Človeško dostojanstvo se je v pričujoči zbirki kratkih grozljivih zgodb, soočilo s točko nič v humanističnem smislu. (Blažič, *Problematičen izbor knjig*, str. 12).

²⁶ Hladnik, *Mali veliki junak*, str. 14.

o pravicah otrok in predlaganja pravnomnočno obsojene osebe zaradi pedofilije.²⁷ Zastavi se vprašanje, ali je avtor z besedili, o katerih je sam izjavil, da jih piše z namenom »razveseliti pedofile«, primeren za branje in neposredne stike z otroki v nacionalnem dokumentu in pod okriljem ministrstva za izobraževanje, znanost, kulturo in šport:

»S svojim Ganimedom sem želel razveseliti pedofile, pa tudi vse tiste, ki so pripravljeni priznati, kako se v nas samih skriva poleg dobre tudi zlo. Glavni junak povesti si ves čas dopoveduje, da goji do dečkov platonsko ljubezen; ko pa se mu ponudi priložnost, da sanje spremeni v realnost in z lastno roko odtrga še nezrel sadež, začuti njegov kisel okus. Ta mu ne prinese zadovoljstva, kakršnega se je nadejal. Spozna namreč, da z vdorom v dečkovo telo ne doseže popolne združitve. Lepota bo res šele njegova in večna, če bo mlado žrtev použil. Z umorom, žal, uniči lepoto, torej smisel svojega žitja.«²⁸

Tretji primer je, ali so besedila in avtor s psevdonimom Anej Sam z novodobnim konceptom, imenovanim *Onežimo svet*, primerna za promocijo in neposredne stike s predšolskimi in osnovnošolskimi otroci s projektom Eko-bralna značka.

Ne gre za osamljene primere, vendar gre za tri izstopajoče primere onkraj književnosti, ki se zaradi pomanjkljivosti v literarnem, šolskem in družbenem sistemu dogajajo in so eklatanten primer kršenja otrokovih pravic, zagotovljenih z Ustavo RS, s Konvencijo o otrokovih pravicah in drugimi akti.

Razprava

Senzibilizacija (nostalgični odrasli, infantilizacija odraslih) in desenzibilizacija (adultizacija otrok) – v slovenski mladinski književnosti je opaziti trend pisanja nostalgčnih odraslih prek identitetnih zgodb in prevladujočega pojmovanja utopije v kratkih sodobnih pravljicah v slikaniški knjižni izdaji, npr. Bina Štampe Žmavc v *Popravljalnici igrač* (1990), kjer odrasti pomeni umreti in kjer so odrasli pojmovani kot »majstri za ustvarjanje težav«.

Zaključek

Podoba otroka v starejši, novejši in sodobni slovenski književnosti oz. mladinski književnosti v tisočletni tradiciji kaže, da obstaja dihotomija med deklarativno idealizirano podobo otroka in otroštva in dejansko realistično podobo. Na eni strani je otroštvo prikazano kot čas nedolžnosti, čistosti in rajskega – na drugi strani imamo realistične podobe, ki jim ustreza pomen besede otrok v etimoloških slovarjih, v katerih je otrok prikazan večinoma kot delavec, suženj ali metaforično kot stranski poganjek pri prosu.

Književnost je bila v času starejše in novejše slovenske (mladinske) književnosti v skladu s tovrstnim pojmovanjem otroka (kot nižjega, neukega bitja) sredstvo socializacije ali instrumentalizacije (Anton Martin Slomšek).

²⁷ Blažič, *Besedila s pornografsko*, str. 28–31.

²⁸ Knabino, *Ganimed in drugi*, str. 668.

Novo senzibilnost pri pojmovanju otroka in otroštva nakažeta Fran Levstik in Josip Stritar, zelo jasno pa jo izrazi in kakovostno nadgradi Oton Župančič. Otrok in otroštvo, ne le transparentno, ampak tudi dejansko postaneta vredna posebne skrbi in zaščite. Otrok – čeprav dela, vendar ne tako kot v 19. stoletju, ko je le pomanjšan odrasel, ki so mu glavna skrb preživetje in hrana – dobi pri Župančiču pravico do igre. Otrok postaja subjekt, kar je izraženo tudi na ravni jezika in s sredstvi za izražanje naklonjenosti. Nadaljevanje v kakovostnem pojmovanju otroka nadgradi Srečko Kosovel, vendar pride do pravega razcveta po drugi svetovni vojni.

V obdobju sodobne slovenske (mladinske) književnosti se motiv pomanjkanja hrane sprevrže v svoje protislovje – otrok se začne preobjedati, mogoče zaradi čustvene praznine doma. Starši se po drugi svetovni vojni preselijo z vasi v mesto, ostajajo dlje v službi, otrok živi v bloku. Otrok, ki se je v 19. stoletju grel za pečjo v izbi, dobi sobo, v kateri je sam, postaja ga strah.

Po letu 1950 dobimo v mladinski književnosti množico novih podob otroka, po letu 1990 pa se vloge zamenjajo (odrasli otroci in otročji odrasli), priče smo prehodu od arhetipa prek stereotipa do novih stereotipov oz. nove podobe otroka, ki ni več stranski poganjek pri prosu, ampak je »*baby universes*«.

Literatura

- Ahačič, Kozma, *Primož Trubar.doc: za domišljjsko potovanje in domače branje (izbor odlomkov iz del Primoža Trubarja)*. Ljubljana: Rokus Klett, 2008.
- Aries, Philippe, *Otrok in družinsko življenje v starem režimu*. Ljubljana: ŠKUC: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1991.
- Blažič, Milena Mileva: Problematičen izbor knjig: Cankarjevo priznanje 2011/12. *Vzgoja* 13, 2011, str. 10–15.
- Blažič, Milena Mileva, Besedila s pornografsko udeležbo otrok in za otroke v učnih načrtih za slovenščino: študij primera Vitan Mal. *Vzgoja* 14, 2012, str. 28–31.
- Hawking, Stephen W., *Black Holes and Baby Universes and the other essays*. New York: Bantam books, 1993.
- Hladnik, Miran, Mali junak za književnost za otroke (Mali veliki junak). *Delo*, 24. 4. 1980, str. 14.
- Jung, Carl Gustav, *Four Archetypes: mother, rebirth, spirit, trickster*. London, New York: Routledge, 2003.
- Knabino, Ino (Mal, Vitan), Ganimed in drugi; Mortimer, *Sodobnost* 42, Ljubljana, 1994, str. 668–669.
- Makuc, Andrej, *Oči*. Cankarjevo tekmovanje 2011/2012.
- Makarovič, Svetlana, *Svetlanine pravljice = Svetlana's Fairy Tales*. Dob pri Domžalah: Miš, 2008.
- Milčinski, Fran, *Ptički brez gnezda*. http://sl.wikisource.org/wiki/Ptički_brez_gnezda (02. 08. 2012)
- Novak, Boris A., *Kronanje*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1984.
- Orme, Nickolas, *Medieval children*. New Haven, London: Yale University press, 2001.
- Pavček, Tone, *Majnice: fulaste pesmi*. Ljubljana: Mladina, 1996.
- Pohlin, Marko, *Kmetam sa potrebo inu pomozh ali Uka polne vesele, inu shalostne pergodbe te vasy Mildhajm: sa mlade, inu stare ludy*. Dunaj: Christian Grosser, 1789.
- Poznanovič, Mojca, *Učni načrt. Program osnovna šola. Slovenščina*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport: Zavod RS za šolstvo, 2011.
- Shachar, Schulamit, *Childhood in Middle Ages*. London: Routledge, 1990.
- Tavčar, Ivan, *Med gorami: slike iz Loškega pogorja*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1947.
- Ule, Mirjana, *Sodobne identitete – V vrtincu diskurzov*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 2000.

Kristina Preininger

Upodobitve otrok Matevža Langusa

PREININGER, Kristina, univ. dipl. um. zgod., višja kustosinja, Narodna galerija, SI-1000 Ljubljana, Puharjeva 9, kristina_preininger@ng-slo.si

Upodobitve otrok Matevža Langusa

Prispevek predstavlja nekaj najznačilnejših upodobitev otrok Matevža Langusa. Izpostavlja različne vloge in načine upodabljanja otrok, ki so značilni za prvo polovico devetnajstega stoletja. Slikarja Matevža Langusa predstavi kot značilnega bidermajerskega portretista otrok. Obravnava predvsem gradivo iz Narodne galerije, kot referenčna pa vključuje tudi dela iz drugih nacionalnih (in zasebnih) zbirk.

Ključne besede: Podobe otrok, Matevž Langus, Narodna galerija, otroški portret, otroški žanr

PREININGER, Kristina, B.A., Art Historian, National Gallery of Slovenia, SI-1000 Ljubljana, Puharjeva 9, kristina_preininger@ng-slo.si

Children Portraits of Matevž Langus

The paper represents some of Matevž Langus' distinctive children portraits. It exposes different roles and ways of portaiting the children that are typical for the first half of the 20th century. The painter Matevž Langus is presented as a distinctive Biedermeier portraitist of children. The article deals mostly with works from National Gallery, but it also refers to works from other national (and privat) collections.

Key words: portraits of children, Matevž Langus, National Gallery, children portrait, children genre

Od leta 2009 si lahko v stalni zbirki starejše slovenske likovne umetnosti v Narodni galeriji ogledamo obogaten izbor slik, katerih pomensko žarišče je otrok. Med njimi velja izpostaviti celopostavni otroški portret *Karl Hummel ml.*,¹ sliko Matevža Langusa iz leta 1848, ki je bila izbrana za naslovno podobo zbornika.

Problematika upodabljanja otrok je bila v umetnostnozgodovinskem kontekstu obravnavana ravno ob razstavah, ki jih je pripravljala Narodna galerija.² Resnici na ljubo je treba povedati, da jih je bila večina manjšega obsega in postavljena ob posebnih priložnostih. Prvo tematsko zaokroženo razstavo z naslovom *Otrok v sliki in plastiki* je leta 1938 pripravil Ivan Zorman še v Jakopičevem paviljonu.³ Leta 1975 je ljubljanski kongres pediatrov Jugoslavije spremljala priložnostna razstava *Otrok in družina v slovenski likovni umetnosti*.⁴ Ob mednarodnem letu otroka pa je bila leta 1978 pripravljena

¹ Matevž Langus: *Karl Hummel ml.*, 1848, olje na platno, 109 x 73 cm, signatura desno spodaj: *Langus pinx 1848*, Narodna galerija, Ljubljana, inv. št. NG S 3067. Jaki, Langusov portret, str. 498.

² Med muzejskimi institucijami, ki so s tematskimi umetnostnimi ali kulturnozgodovinskimi razstavami (in katalogi) iz svojih fondov prispevale pomembnejše izsledke o upodobitvah otrok, navajam še Muzej in galerije mesta Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, Umetnostno galerijo Maribor, Pokrajinski muzej Maribor in Pokrajinski muzej Celje, ki v svojih zbirkah hranijo številne in prepoznavne podobe otrok.

³ Arhiv NG, Razstave. Na ogled so bila galerijska in dela zasebnih lastnikov, predvsem bidermajerski otroški portreti, največ – sedem – je bilo Langusovih.

⁴ Cevc, *Otrok*. Razstavljenih je bilo 24 umetnin 13 slikarjev in 1 kiparja. Razstava je bila na ogled v Narodni galeriji, od 20. 5. do 24. 5. 1975.

Slika 1: Matevž Langus: *Dekle s košaro sadja in zelenjave*, risba s svinčnikom iz skicirke, Narodna galerija, Ljubljana, inv. št. NG G 140, 19r.
Foto: Arhiv fototeke Narodne galerije.

obsežnejša razstava *Podobe otrok v preteklosti* in izdan je bil tudi katalog.⁵ Slike otrok so bile vključene tudi v priložnostno razstavo⁶ ob mednarodnem tednu družin leta 2006. Na vseh omenjenih razstavah je bil kot eden ključnih umetnikov zastopan Matevž Langus (1792–1855). V svojem času je bil eden najbolj zaposlenih cerkvenih in posvetnih slikarjev. Slikal je freske, oljne oltarne slike in bandera, napravil je številne portrete, tudi krajine in žanrske slike.⁷ Ni še doživel monografske predstavitve, nazadnje pa je bilo največ njegovih slik s posvetno vsebino razstavljenih v Narodni galeriji leta 2000 na razstavi *Meščanska slika. Slikarstvo prve polovice 19. stoletja iz zbirk Narodne galerije*.⁸

⁵ Šerbelj, *Podobe*. Razstava je bila na ogled v Narodni galeriji, v razstavišču Galerija Narodni dom, 12. 12.–31. 12. 1979. Naslednje leto je gostovala še v likovni galeriji Trbovlje (19. 6.–30. 6. 1980). Razstavljeni so bili štiri Langusovi portreti.

⁶ Razstava *Naslikane družine* je bila postavljena v mali dvorani stalne zbirke *Umetnost na Slovenskem*, od 16. 4. do 20. 4. 2006. Razstavljenih je bilo šest slik z družinsko motiviko, med njimi dve Langusovi.

⁷ Preininger, *Opus*.

⁸ *Meščanska slika. Slikarstvo prve polovice 19. stoletja iz zbirk Narodne galerije*: Narodna galerija, Ljubljana, 10. maj–31. avgust 2000. Jaki, *Meščanska slika*, str. 158–181.

Tik pred odprtjem razstave je bil Narodni galeriji podarjen tudi njegov portret Karla Hummla ml.⁹

V prvi polovici devetnajstega stoletja sledimo skokovitemu naraščanju upodobitev otroških likov v slikarski umetnosti. Po eni strani se ohranjajo tradicionalne kodirane vloge otroškega lika v religioznem slikarstvu. Otroci nastopajo v podobah puttov kot božje spremstvo oz. svetniški asistenti ali pa v moralno in poučno poudarjenih vlogah pomembnih svetih otrok. Po drugi strani pa nam čas bidermajerja, kot v umetnosti najpogostejše imenujemo meščansko angažirano prvo polovico devetnajstega stoletja,¹⁰ razodene posebno zanimanje za upodabljanje otrok kot enkratnih in svojstvenih posameznikov. V posvetnem slikarstvu se razširi nabor motivov, v katerih nastopajo otroci. Na prvem mestu je otroški – meščanski portret. Razmah otroške portretistike je logični nasledek vsesplošnega portretnega razcveta, ki ga po francoski revoluciji sproži meščanstvo.¹¹ Otroški portret, tako kot portret odraslih, postane vprašanje družbenega statusa. Hkrati je bila meščanska družba zazrta v idilično družinsko življenje, ki se je vrtelo okrog otrok.

Zaradi povečanega zanimanja meščanov za otroške portrete postanejo nekateri slikarji pravi specialisti za to zvrst in razvijejo svoj prepoznavni slog. Obenem nam kompozicijski in formalni elementi ter ikonografski detajli na otroških portretih razkrivajo takratno pojmovanje otroštva kot privilegirane življenjske dobe. Od naših bidermajerskih slikarjev so otroške portrete slikali Andrej Janez Herrlein (1738–1817), Janez Potočnik (1749–1834), Matevž Langus (1792–1855), Mihael Stroj (1803–1871), Jožef Tominc (1790–1866), Pavel Künl (1817–1871), Viljem Künl (1811–?), Vincenc Dorfmeister (1774–1839), Jožef Kogovšek (1809–1859), Anton Karinger (1829–1870) in Henrika Langus (1836–1876). Glede na številčnost ohranjenih otroških portretov v nadaljevanju izpostavljamo Matevža Langusa. Kot kaže, se je Langus spretno in uspešno prilagodil željam predvsem ljubljanskih meščanov, ki so poleg lastnih vedno pogostejše naročali portrete svojih naslednikov, in postal od dvajsetih let naprej najbolj iskani portretist otrok.

V Langusovem opusu, pa naj gre za religiozno ali profano motiviko, se ves čas pojavljajo otroci. V religioznem slikarstvu nastopajo otroci v vlogi puttov, angelov, svetih otrok, zlasti Jezusa in male Marije, na slikah s profano vsebino pa so največkrat portretno obravnavani, pri čemer so portreti najmlajših pogosto dopolnjeni z žanrsko vsebino. Otrok je tudi vsebinsko jedro Langusove edine ohranjene oljne žanrske slike *Sirota*.¹²

Dragocen vir za proučevanje spontanah otroških podob so slikarske skicirke. V Narodni galeriji hranimo osem skicirk¹³ Matevža Langusa, v katerih je zbrana pestra paleta otroških likov. Te risbe so po motivnem značaju portretne ali žanrske. Največ otroških portretov je narisanih v G 140 (R VI) in G 136 (R VII), bolj ali manj natančne študije drž in obrazov pa najdemo še v G 137 (R IV), G 141 (R V) in G 139 (R VIII). Skice spečih otrok,¹⁴ tudi dojenčkov, male bolnice v postelji,¹⁵ razigrane dvojice, ki se

⁹ Glej op. 1.

¹⁰ Jaki, *Meščanska slika*, str. 22, 25.

¹¹ Jaki, *Meščanska slika*, str. 29.

¹² *Sirota*, 1854, olje na lepenko, 62,5 x 49 cm, signatura levo spodaj: *Langus 1854*, Narodna galerija, Ljubljana, NG S 1870. Pogojno bi lahko med žanrske slike uvrstili tudi Langusovo sliko *Deklici bereta ob oknu*, olje na platno, 41,5 x 34 cm, signatura: *ML 1823*, Narodna galerija, Ljubljana, inv. št. NG S 196.

¹³ Narodna galerija, Ljubljana, inv. št. NG G 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141. Oznake risank z veliko črko R in rimsko številko so povzete po: Cankar, *Langusove risanke*.

¹⁴ Inv. št. NG G 141 (R V): 22v, 48v.

¹⁵ Inv. št. NG G 140 (R VI): 25r.

Slika 2: Matevž Langus: *Portret dveh otrok s psičkom*, okoli 1830, olje na platno, Narodna galerija, Ljubljana, inv. št. NG S 194.

Foto: Arhiv fototeke Narodne galerije.

prepira za jabolko,¹⁶ in otroka na skiroju¹⁷ učinkujejo v primerjavi z mnogimi portretnimi risbami otrok neposredno in doživeto. Večkrat opazimo, da je nameraval bežno ujete žanrske podobe otrok kasneje uporabiti kot predloge za angele in putte. V skicirki G 137 (R IV) je na strani 2v narisana bosa deklica v tuniki, ki se kobaca na noge. To je neposredna predloga za otroško figuro, ki sedi v travnatem – zemeljskem delu na severozahodnem delu velike freske v šmarnogorski kupoli. V skicirki pa je ob deklici v tej pozi narisane še gol angelček s perutničkami. Lep primer iz vsakdanjika zajete predloge, ki jo je predelal v priljubljeni religiozni motiv *Sv. Ana uči brati Marijo*,¹⁸ najdemo tudi v zaporednih risbah skicirke G 136 (R VII).¹⁹

V skicirkah naletimo tudi na otroške portrete. S posebno prisrčnostjo sta narisana dva portreta deklice v G 140 (R VI) na strani 25v, oba skrbno senčena, spiralni kodri obdajajo obraz s poudarjenimi mandljastimi očmi. Portretni risbi izražata dekličino razpoloženje: leva doseže izraz otroške radoživosti z nasmeškom, na desni pa zaslutimo dekličino bojazen. V isti skicirki je na strani 19r narisana portret dekleta s košaro sadja in zelenjave (slika 1). Portret je v ozadju dopolnjen s pokrajino, ki prehaja na sosednji, levi strani skicirke v portret gospodarskega poslopja ob vodi z mlinskim kolesom.

¹⁶ Inv. št. NG G 136 (R VII): 35v.

¹⁷ Inv. št. NG G 136 (R VII): 3r.

¹⁸ Znane so mi štiri Langusove slike s tem motivom. Za primer navajam: *Sv. Ana uči brati Marijo*, 1840, olje na platno, 158 x 94 cm, signatura levo spodaj: *M. Langus / 1840*, Narodna galerija, Ljubljana, inv. št. NG S 2639. Preininger, *Opus*, str. 109, 128, 136.

¹⁹ Inv. št. NG G 136 (R VII): 34v, 35v, 36v.

Najbolj značilni izraz Langusove portretistike so oljni portreti, ki imajo za ozadje topografsko določljivo krajinsko veduto. Takšne portrete srečujemo od druge polovice dvajsetih let in med najstarejše primerke uvrščamo ravno otroške portrete. Čeprav se na prvi pogled zdi, da se Langusove portretne sheme otrok v dobršni meri naslanjajo na vzorce portretov odraslih, nam otroški portreti odkrivajo nekaj skupnih posebnosti. Praviloma so otroci upodobljeni celopostavno, največkrat sedeči, skoraj vedno so jim dodani atributi otroštva – igrače. Otroške portrete pa v primerjavi s portreti odraslih zaznamuje tudi večpomenska floralna simbolika.

Iz leta 1828 poznamo skupinski portret *Gromatzkijevih otrok*²⁰ pred domačo graščino Rakovnik na desni in grajskim gričem na levi, okoli leta 1830 sta nastala *Portret dveh otrok s psičkom*,²¹ (slika 2) kjer na levi prepoznamo obris Rožnika s cerkvico, in *Lojzika Orel*,²² kjer je v zadnjem planu naslikan pogled na Štepanjo vas in Gruberjev kanal. Za Langusov najbolj reprezentativni otroški portret pred domačim mestom pa lahko označimo *Portret Karla Hummla ml.*²³ iz leta 1848. Ker gre za portrete, je osrednja pozornost seveda vselej namenjena otroškim likom, ki vedno zasedejo prvi plan slike. Ta pozornost se izraža tako v skrbno, poudarjeno plastično modeliranih obrazih otrok kot v nadrobnem opisovanju njihovih oblačil in atributov. Enako prepoznavno kot fiziognomske značilnosti otroških obrazov je slikar topografsko sledljivo obravnaval tudi krajinske izseke. Tu in tam je skušal ujeti celo živahen predmestni utrip. Vendar natančni, zgledni način slikanja otroških teles nima nadaljevanja v krajinskem obravnavanju. Četudi upoštevamo efekt atmosferske perspektive, deluje zaledje preveč medlo in shematizirano. Krajinska podoba služi kot geografski atribut v koordinatah sveta odraslih in je smiselno pomaknjena daleč v ozadje. Domišljjski otroški svet pa ograjujejo otipljivo natančno naslikane bilke in razpredeni pisani cvetovi domačega – »čudežnega« vrta, v katerega so največkrat posajeni portretirani otroci.

Značilni atributi na Langusovih portretih otrok so igrače, največkrat kar domače živali: kokoš, piščanček, ovčica, zajček, pes, ptič ... Slikar običajno ne slika otrok pri igri, ampak s predmeti oz. živalmi igro le nakazuje, otroci pa so v izrazu zadržani in plašno pogledujejo proti gledalcu. Naslikane otroške igrače nam več kot o igrivi razposajenosti mladih lastnikov povedo o premožnosti družine, iz katere so prihajali upodobljeni otroci. Kajti le bogati meščani so lahko privoščili svojim otrokom razkošje, h kateremu so v tem času sodile tudi igrače.²⁴ Leseni konjiček na kolesih se je kot statusna fantovska igrača pojavil že na portretu mladega barona Hanibala Ignaca Lazarinija,²⁵ ki ga je leta 1796 upodobil Janez Potočnik. Dobrih sto let kasneje vidimo na portretnih fotografijah sinov ljubljanskih meščanov domala enake stružene konjičke, ki potrjujejo pripadnost bogatejšemu stanu.²⁶ Kot statusni simbol lahko označimo tudi lesenega igralnega

²⁰ Matevž Langus: *Gromatzkijevi otroci*, 1828, olje na platno, 110 x 150 cm, signatura desno spodaj: *M. Langus pinx. 1828*, zasebna last.

²¹ Matevž Langus: *Portret dveh otrok s psičkom*, (*Otroka*), okoli 1830, olje na platno, 59,5 x 75 cm, signature ni, Narodna galerija, Ljubljana, inv. št. NG S 194.

²² Matevž Langus: *Lojzika Orel*, okoli 1830, olje na platno, 114 x 95 cm, signature ni, zasebna last. Mesesnel, Portretno slikarstvo, str. 118, 119, sl. 6.

²³ Glej op. 1.

²⁴ Tomažič, *Igrače*, str. 34, 74.

²⁵ Janez Potočnik: *Hanibal Ignac baron Lazarini*, 1796, olje na platno, 67 x 48,5 cm, signatura na hrbtni strani: *peint par Mon Pototschnig le 14 d'April l'Ann 1796*, Narodna galerija, Ljubljana, inv. št. NG S 319. Šerbelj, *Podobe*, str. 8, 13, sl. 4.

²⁶ Tomažič, *Igrače*, str. 35, sl. 10, str. 73.

Slika 3: Matevž Langus, pripisano: *Julija Primic z bratom Janezom*, okoli 1823, olje na platno, Narodna galerija, Ljubljana, inv. št. NG S 1366.

Foto: Bojan Salaj, Narodna galerija.

konjička na Langusovem portretu Karla Hummla ml.²⁷ Fantkova sproščena drža pri igri in zvedavi pogled vnašata v portret otroško pristnost in dinamiko. To pa sta odliki, zaradi katerih lahko ta portret izpostavimo v vrsti negibno predstavljenih otroških podob.

Portret Karla Hummla ml. v formalnem in vsebinskem smislu odraža razmerje takratne družbe do otroka. Fantek je predstavljen celopostavno pred značilno veduto Ljubljane. Pred domala enakim ozadjem je slikar naslikal tudi adolescenta Petra Kozlerja²⁸ v tričetrtinskem in odraslega moža Adama Heinricha Hohna²⁹ v dopasnem izrezu. Iz-bira izreza namiguje na favoriziran status, ki ga je otroštvo pridobivalo v devetnajstem stoletju. Otroštvo ni bilo več razumljeno kot nepomemben prehod v odraslost, temveč kot specifično obdobje, ki ga je bilo vredno ohraniti v spominu. Na spominski značaj otrokovega portreta namigujejo tudi spominčice v spodnjem desnem in levem kotu slike. Poleg spominčic lahko v ospredju na desni prepoznamo še značilno barjansko cvetlico močvirski tulipan in ripečo zlatico, na levi pa liste regrata, morda tudi kalužnice. Ne gre spregledati dejstva, da so izbrane spomladanske, večinoma rumenocvetne rože, ki kažejo na vitalistično simboliko, poznano z romantičnih otroških portretov.

Spominčice se kot atribut neskajenih spominov na brezskrbno otroštvo pojavljajo na vseh Langusovih portretnih podobah otrok v eksterierju. Pravkar utrgane spominčice

²⁷ Glej op. 1.

²⁸ Matevž Langus: *Peter Kozler*, olje na platno, 82,5 x 64,5 cm, signature ni, Muzej in galerije mesta Ljubljana, Ljubljana, inv. št. 851.

²⁹ Matevž Langus: *Ljubljanski trgovec Adam Heinrich Hohn*, 1834, olje na platno, 82 x 63 cm, signatura levo spodaj: Langus pinxit 1834, Narodna galerija, Ljubljana, inv. št. NG S 205.

v rokah golega otroka, ki se šele kobaca na noge, spominjajo na čas prvih korakov (*Portret dveh otrok s psičkom*),³⁰ vpletene v cvetno kito obujajo skupna doživlja bratov in sester (*Gromatzkijevi otroci*),³¹ povezane v košarici pa aludirajo na varno zavetje ljubečih staršev (*Družinski portret Amalije Gressel*).³²

Langus je pri portretiranju premišljeno izbiral med različnimi takrat uveljavljenimi možnostmi predstavljanja otrok in pri tem upošteval zakoreninjene oblačilne vzorce. Le najmlajše se je spodobilo naslikati gole. Golota je zaznamovala nebogljenost in hkrati prvinskost najzgodnejšega otroštva. Slikovitost in razgibanost razigranih otročajevo so v te portrete vnašali žanrski elementi. Takšen je *Portret dveh otrok s kužkom*,³³ kjer se srečamo z Langusovim karakterističnim dvojnimi otroškim portretom.

Za shemo dvojnega otroškega portreta je slikar izjemoma izbiral interier. Le v najzgodnejšem primeru, *Primičeva Julija z bratom Janezom*³⁴ (slika 3) iz okoli 1823, je oba otroka posadil pred zaprto ozadje in kompozicijo strogo simetrično uredil. Dvojni, dokolenski, sedeči otroški portret se uvršča v vrsto idealiziranih, v detajlih natančno slikanih portretov v nedoločljivem interierju s tonsko prelivajočim se sivo zelenim ozadjem.

V tridesetih letih se v Langusovem opusu poleg portretov, ki imajo polno razvito krajinsko kuliso, pojavijo tudi portretna ozadja z reducirano krajinsko zasnovo, kjer celotno površino zapolni modro nebo, prepleteno z oblaki. V zgodnjih štiridesetih letih je porabil romantično oblačno shemo tudi za ozadje dveh ovalnih dvojnih portretov Crobathovih otrok.³⁵ (slika 4) Portreta delujeta formalno uravnoteženo, slikar pa je z izbiro iluzornega ovalnega formata, z nežnim dvogovorom teles in z odprtim pogledom na nebo v ozadju odpravil togost portretov. Oba dvojna portreta Crobathovih otrok lahko označimo kot uspeli bidermajerski podobi s klasicističnimi poudarki v oblikovanju teles in oblačil.

Galerija Langusovih otroških portretov omogoča rekonstrukcijo posameznih etap na poti odrasčanja, ki jih zaznamujejo ustrezni atributi in način oblačenja. Na nekaterih otroških portretih je Langus tudi dokumentiral oblačilne navade, ki namigujejo na specifične v odnosu do fantkov in punčk. Razlikovanje dečkov in deklic pred četrtem oz. petim letom je bilo skorajda nemogoče, saj ni bilo razlik med načinom oblačenja otrok enega ali drugega spola. Deklice so že od majhnega oblačili v pomanjšana oblačila odraslih žensk, dečki pa so v prvih letih posnemali videz vrstnic. Petletni Karl Hummel ml.³⁶ je tako oblečen v daljšo, prepasano rožnato tuniko, pod katero so vidne hlače. Njegovo zgornje oblačilo pravzaprav bolj spominja na deklško obleko. Poženščenje malega dečka je bila takrat že stara navada, ki ji sledimo od sredine šestnajstega stoletja in traja še vse do konca devetnajstega stoletja.³⁷ Po drugi strani pa je A. Vrišer³⁸

³⁰ Glej op. 21.

³¹ Glej op. 20.

³² Portret je bil uničen med 2. svetovno vojno in je znan samo po fotografiji. Preininger, Opus, str. 94.

³³ Glej op. 21.

³⁴ Matevž Langus, pripisano: *Primičeva Julija z bratom Janezom*, okoli 1823, olje na platno, 57,5 x 74 cm, signature ni, Narodna galerija, Ljubljana, inv. št. NG S 1366. Portret sta, najprej Mesesnel, nato pa ponovno leta 2000 Jaki, pripisala Langusu. Mesesnel, Portretno slikarstvo, str. 83, 84. Jaki, *Meščanska slika*, str. 161.

³⁵ Matevž Langus: *Luiza in Evgen Crobath*, okoli 1840, olje na platno, 63 x 49 cm, signature ni, Narodna galerija, Ljubljana, inv. št. NG S 1333. Matevž Langus: *Ludovik in Amalija Crobath*, okoli 1840, olje na platno, 62 x 48,5 cm, signature ni, Narodna galerija, Ljubljana, inv. št. NG S 190.

³⁶ Glej op. 1.

³⁷ Ariès, *Otrok*, str. 80, 81.

³⁸ Vrišer, *V fraku*, str. 54.

Foto 4: Matevž Langus: *Luiza in Evgen Crobath*, okoli 1840, olje na platno, Narodna galerija, Ljubljana, inv. št. NG S 1333.

Foto: Bojan Salaj, Narodna galerija.

ob Hummlovem portretu opozorila na posebne igralne halje, ki jih imajo v tem času tako fantki kot deklice.

Brezskrbno obdobje otroštva pa se je prehitro končalo. Otroci so v družbeno življenje stopali zelo zgodaj. Na omenjenem Hummlovem portretu opazimo poleg nedvomnih atributov otroštva morda že tudi opozorilo na aktualne družbene polemike. V povezavi z letnico nastanka slike je B. Jaki opozorila na barve biča v otrokovi desnici, ki so enake barvam kranjske deželne zastave.³⁹

Pri dečkih je bil prehod v svet odraslih nakazan v načinu oblačenja. Tako vidimo na nagrobnem portretu *Ovsenekovih dečkov*⁴⁰ oba otroka oblečena po takratni modi odraslih

³⁹ Jaki, Langusov portret, str. 500.

⁴⁰ Matevž Langus: *Ovsenekova dečka*, olje na pločvino, mere neznane, zasebna last. Kidrič, *Prešernov album*, str. 147, 310.

moških, čeprav sta stara šele pet oz. šest let. Seveda ne gre prezreti dejstva, da gre za nagrobni portret, zaradi česar ju je bilo nujno označiti kot moška pripadnika družine.

Čas, v katerem so fantje morali dokončno prevzeti načrtovano družbeno vlogo, je bil čas adolescence. Portret Petra Kozlerja⁴¹ nam predstavlja približno dvanajstletnega fanta, ki se je po takratnih zahtevah že moral obleči kot odrasel moški. Format in tip portreta je enak portretu uspešnega triinšestdesetletnega ljubljanskega trgovca Adama Heinricha Hohna,⁴² le otrpla spuščena levica in plah pogled izdajata mladostno nerodnost fanta, ki se bo moral kmalu privaditi družbenim kodom. Tudi rdečelični petnajstletni Anton Rudež⁴³ se je moral posloviti od brezskrbnih fantovskih dni in prevzeti odgovornosti bogatega posestnika. Postrani položena kapa in pritaknjena puška izražata fantovo zadrego in neizkušenost. Toda lovska oprava s puško je obvezen, skoraj arhetipski atribut moškosti. Tudi ko je bil Fidelis Terpinc pri petindvajsetih letih na vrhuncu svojih moči in se je dal portretirati Langusu, ga je ta naslikal v lovski opravi s puško⁴⁴. Obred iniciacije je v portretu Antona Rudeža v slikarskem pogledu zaključen.

Omenimo še Langusove slikarske vzornike. Najprej se je potrebno ozreti na Dunaj, kjer je Langus začel svoje formalno izobraževanje. Otroci so bili posebej priljubljeni modeli dunajskim bidermajerskim slikarjem.⁴⁵ Mnogi, npr. Josef Kriehuber (1800–1876), Franz Eybl (1806–1880), Johann Matthias Ranftl (1804–1854), so slikali portrete otrok v enakih, navadno doprsnih ali dopasnih izrezih kot odrasle. Drugi, npr. Josef Danhauser (1805–1845), Ferdinand Georg Waldmüller (1793–1865), Friedrich von Amerling (1803–1887), so otroke zajeli celopostavno in jih postavljali v idilični otroški svet ali pa so jih posadili v polepšano krajino. Pri Waldmüllerjevih in Amerlingovih upodobitvah otrok se portretna doslednost večkrat umakne žanrskim, celo moralističnim poudarkom.⁴⁶

Ob iskanju Langusovih slikarskih vzornikov se srečamo še z enim vsebinskim sklopom, to so upodobitve družine. Langusova žanrska podoba družine sicer sodi med značilne bidermajerske teme, saj je družina v devetnajstem stoletju predstavljala središče življenja. Mnogi literarni zapisi pričajo o raziskovanju njenega bistva.⁴⁷ Pri tem so njeno podobo velikokrat idealizirali, pogosto pa zasledimo tudi moralizirajoče tendence. Podobne vsebine odkrivajo tudi Langusove slike, saj se je slikar večinoma naslanjal na tuje predloge. Povečani status družine predstavlja Langusova oljna slika *Gospa Orlova z otroki*,⁴⁸ (slika 5) ki je kompozicijsko povzeta po grafični predlogi Carla Gignanija (1628–1719) *Caritas Romana*.⁴⁹ Med družinskimi prizori izstopa še risba s slikarjem, ki slika svojo ženo med pletenjem, medtem ko se otrok na tleh kratkočasi z risanjem.⁵⁰ Idilično predstavo družinske sreče, ki predpostavlja tudi igrivo ustvarjalnega

⁴¹ Glej op. 28.

⁴² Glej op. 29.

⁴³ Matevž Langus: *Anton Rudež*, 1833, olje na platno, 82 x 63 cm, signatura desno spodaj: *Langus pinx.*, Narodna galerija, Ljubljana, inv. št. NG S 1367.

⁴⁴ Matevž Langus: *Fidelis Terpinc kot lovec*, 1826, olje na platno, mere neznane, zasebna last. Mesesnel, Portretno slikarstvo, str. 132, 133, sl. 9.

⁴⁵ Bisanz, *Das Wiener Kinderporträt*, str. 64–67.

⁴⁶ Grabner, *Romantik*, str. 74, 75.

⁴⁷ Kolar Sluga, *Zgodovinski oris*, str. 53.

⁴⁸ Matevž Langus: *Gospa Orlova z otroki*, (*Lojzka Orel z otroki*), 1830, olje na platno, 90 x 105 cm, signatura spodaj v sredini: *Langus pinxit 1830*, Narodna galerija, Ljubljana, inv. št. NG S 1190.

⁴⁹ Rozman, *Slikarja*, str. 103–108.

⁵⁰ Cankar, *Langusove risanke*, str. 6.

Slika 5: Matevž Langus: *Gospa Orlova z otroki*, 1830, olje na platno, Narodna galerija, Ljubljana, inv. št. NG S 1190.

Foto: Bojan Salaj, Narodna galerija.

potomca, je Langus povzel po sliki škotskega slikarja Davida Allana (1744–1796).⁵¹ Obema Langusovima deloma, sliki in risbi, lahko zoperstavimo predirni, socialnokritični pogled na realnost družbe, v kateri so tudi sirote, na eni zadnjih Langusovih slik. *Sirota*⁵² iz leta 1854 je kopija slike norveškega slikarja Tidemanda Adolpha (1814–1876), kot navaja zapis v inventarnih knjigah Narodnega muzeja,⁵³ kjer so hranili sliko pred njeno izročitvijo Narodni galeriji.

Langus svojih otrok ni imel. Po bratovi smrti je posvojil nečakinji Marijo in Henriko. Slednja je šla po stričevih slikarskih stopinjah. Prevzela je Langusov zglašeni način slikanja in tudi repertoar motivov, med katerimi izstopajo ravno otroški portreti. Henrikine podobe otrok so v primerjavi s stričevimi manj reprezentativne. Slike so bistveno manjših mer, bolj izrazit pa je žanrski moment, ki pripomore k vtisu otroške spontanosti in neposrednosti.⁵⁴

Matevža Langusa poznamo danes predvsem kot portretista, njegova največja želja pa je bila postati ugleden cerkveni slikar. To mu je nenazadnje tudi uspelo s prestižnimi

⁵¹ Tavčar, Langusova risba.

⁵² Glej op. 12.

⁵³ Horvat, Kos, *Zbirka slik*, str. 261.

⁵⁴ Jaki, *Meščanska slika*, str. 153–157.

fresko poslikavami v ljubljanski stolni in redovni frančiškanski ter romarski šmarnogorski cerkvi, kot tudi z mnogimi oljnimi oltarnimi slikami. Otroško okroglolični, svetlolasi in kodrolasi putto pa je nepogrešljiv spremljevalec svetih oseb nad oblaki ali svetniških zamaknjencev na poti do tja. Otroški zgovorni pogledi nas uvajajo v dogajanja in otroški dvignjeni kazalci nas poučujejo o svetniških usodah in svetih resnicah. Radoživi otroški lik je postal vezni člen med naslikanim in realnim prostorom in hkrati *nezgrešljiv slikarjev podpis*.

Viri in literatura

Literatura

- Ariès, Philippe, *Otrok in družinsko življenje v starem režimu*. Ljubljana: ŠKUC. Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1991.
- Bisanz, Hans, *Das Wiener Kinderporträt – Voraussetzungen und Wandlungen. Kindsein in Wien*. Dunaj: Historisches Museum der Stadt Wien 1992, 1993 [razst. kat.].
- Cankar, Izidor, *Langusove risanke. Začetki romantičnega slikarja*. SAZU, Razprave, IV/4. Ljubljana, 1957.
- Cevc, Anica, *Otrok in družina v slovenski likovni umetnosti*. Ljubljana: Narodna galerija, 1975 [razst. kat.].
- Grabner, Sabine, *Romantik Klassizismus Biedermeier. In der Österreichischen Galerie Belvedere*. Dunaj: Österreichischen Galerie Belvedere, 1997.
- Horvat, Jasna, Kos, Mateja, *Zbirka slik Narodnega muzeja Slovenije*. Viri. Gradivo za materialno kulturo Slovencev 10. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2011.
- Jaki, Barbara, *Meščanska slika. Slikarstvo prve polovice 19. stoletja iz zbirk Narodne galerije*. Ljubljana: Narodna galerija, 2000 [razst. kat.].
- Jaki, Barbara, *Langusov portret Karla Hummla mlajšega. Vita artis perennis. Ob osemdesetletnici akademika Emilijana Cevca*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2000, str. 497–504.
- Kidrič, France, *Prešernov album*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980.
- Kolar Sluga, Breda, *Zgodovinski oris do XX. stoletja. Od rojstva do rojstva, od sebe k drugim. Podobe družine v XX. stoletju na Slovenskem*. Maribor: Umetnostna galerija Maribor, 2001 [razst. kat.].
- Mesesnel, France, *Portretno slikarstvo na Slovenskem od 16. stoletja do danes, Umetnost in kritika*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1953.
- Preininger, Kristina, *Opus Matevža Langusa*, Ljubljana, 2002 [diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, Oddelek za umetnostno zgodovino].
- Rozman, Ksenija, *Slikarja Carlo Cignani in Matevž Langus. Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. XXXI/XXXII. Ljubljana, 1995/1996, str. 103–108.
- Šerbelj, Ferdinand, *Podobe otrok v preteklosti*. Ljubljana: Narodna galerija, 1979 [razst. kat.].
- Tavčar, Lidija, *Langusova risba po škotskem slikarju Davidu Allanu. Acta historiae artis Slovenica*, 7, Ljubljana, str. 155–163.
- Tomažič, Tanja, *Igrače. Zbirka Slovenskega etnografskega muzeja*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1999.
- Vrišer, Andreja, *V fraku in krinolini. Moda v obdobjih bidermajerja in drugega rokokoja na likovnih delih in fotografijah na Slovenskem*. Maribor: Pokrajinski muzej Maribor, 2006 [razst. kat.].

Viri

- Arhiv Narodne galerije, *Razstave v Jakopičevem paviljonu od 1925–1942*, fascikel 7, mapa: Atena: 16. 10.–3. 11. 1938.

Maja Lozar Štamcar

Otroško pohištvo v Sloveniji

LOZAR ŠTAMCAR, Maja, dr. umetnostne zgodovine in gimn. prof. anglistike, muzejska svetnica in višja znanstvena sodelavka, Narodni muzej Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Prešernova 20, maja.lozar@nms.si

Otroško pohištvo v Sloveniji

Na podlagi slikovnega in pisnega gradiva ter ohranjenih kosov je prvič pregledno predstavljen razvojni lok otrokom namenjenega pohištva, ki se od srednjega veka do danes rabi in izdeluje v Sloveniji. Zibelke in posteljice, stolčki in klopce, mizice in pisalne mizice, omarice in cele sobne garniture, pa tudi (pred)šolsko pohištvo odsevajo spreminjajoč se odnos do otroka, otroštva, vzgoje in izobraževanja, opremljanja stanovanj in javnih prostorov. Imenovani so slovenski in tuji izdelovalci, opozorjeno je tudi na izbiro materialov in tehnik izdelave.

Glavne besede: zgodovina slovenskega otroškega pohištva, otroci, pohištvo, slovenski oblikovalci in izdelovalci

LOZAR ŠTAMCAR, Maja, Ph.D. in Art History and Prof. of English, The National Museum of Slovenia, SI-1000 Ljubljana, Prešernova 20, maja.lozar@nms.si

Children's Furniture in Slovenia

Based on pictorial and written sources as well as surviving pieces, this study is the first comprehensive sweep of the evolution of furniture specially designed for children, that has been made and used since the Middle Ages in Slovenia. Cradles and cribs, little chairs and benches, little tables and desks, wardrobes and sets of nursery furniture, as well as (pre)school furniture, all reflect the ever-changing attitude in our society towards the child in general, the notion of childhood, the upbringing and education, in addition to the history of home and public space furnishings. A number of Slovenian and foreign manufacturers are mentioned, as well as the choice of furniture materials and manufacturing techniques across the centuries.

Key words: history of Slovenian children's furniture, children, furniture, Slovenian designers and furniture makers

Uvod

Raba in razvoj pohištvene opreme za otroke na Slovenskem sta, v srednjeevropskem okviru, vedno šla v korak z razvitim svetom. Tako kot drugod je tudi pri nas na deželi in v mestu velika večina družin¹ do devetnajstega, mnoge pa še do dvajsetega stoletja živela v istem prostoru – kuhala in jedla, spala in delala, kmetovala in opravljala kak drug poklic. Otroci so odrasčali ob starših in od igre neposredno prešli k delu. Še pred dobrimi stotimi leti je bila življenjska doba precej krajša kot danes, hkrati pa se je rojevalo ogromno otrok, od katerih mnogi zaradi različnih razlogov niso doživeli niti prvega rojstnega dneva. Nanje se je gledalo kot na pomanjšane odrasle, ki morajo čim hitreje odrasti in se koristno vključiti v družbo – z delom za dom, pa tudi za plačilo. Razvoj industrije je te odnose korenito spremenil, delovni prostor se je sčasoma ločil od bivališča. Očetje so začeli hoditi na delo zdoma, ob finančni in številčni krepitvi srednjega sloja so se meščanske matere lahko bolj začele posvečati domu in otrokom.

¹ *Familie. Ideal und Realität*; Dressel, *Familiäre Wohnräume im historischen Wandel*; Dessai, *Wohnen mit Kindern*; Hanreich, *Wohnen. Alltag des Kindes*.

Slika 1: Pogled na stalno razstavo *Vse za otroka* v Narodnem muzeju Slovenije na Metelkovi, foto NMS (T. Lauko).

V trgovinah se je dobilo vedno več vabljevih, cenovno dostopnih industrijsko izdelanih predmetov, vrata potrošništvu so bila odprta. Izjemne tehnične izboljšave so znanstveno pozornost usmerile tudi k vprašanju razvoja človeka in možnosti vpliva nanj. Rodila se je razvojna psihologija in z njo nov odnos do družinske in družbene vzgoje otrok.² Na eni strani je bila želja nuditi oporo za razvoj vsestransko čustveno, intelektualno in duhovno razvite samostojne ustvarjalne osebnosti, sposobne kritičnega mišljenja, na drugi strani pa so težnje po nadzorovanem oblikovanju vodljivih indoktriniranih množic pomagale ustvariti skrajne totalitarizme. Kljub različnim pogledom na vzgojo doma in v šoli pa se je ugotovilo, da ožje in širše okolje zelo vpliva na otrokov razvoj. Medtem ko so se otroci nekoč morali popolnoma prilagoditi okolju odraslih, njihovega življenjskemu tempu in meram, so v dvajsetem stoletju odrasli postopoma začeli upoštevati njihove potrebe in želje, tudi v arhitekturi in opreми. Otroško pohištvo³ je dolgo obstajalo le na ravni posameznih kosov, ki so ga v domači režiji izdelali spretni sorodniki in prijatelji. Sodilo je med reči, ki so se nekoč uporabljale iz roda v rod in se delno še danes izmenjujejo v krogu družine in prijateljev, da ne bi nakup zaradi kratke uporabnosti le nekaj let predstavljal dodatnega stroška. Lahko je bilo zgolj utilitarno ali pa prestižno, kakršno zlasti v slogu, pa tudi materialu in tehniki izdelave izdaja določen čas in prostor, naročnike in uporabnike. Doba množične izdelave je pritegnila poklicne oblikovalce, katerih izdelki so lahko ostajali na ravni pomanjšanih kosov za odrasle ali pa so pustili domišljiji prosto pot in našli popolnoma nove praktične rešitve, pa tudi izumili živahne oblike z le kratkotrajnim življenjem. Nekoč najpomembnejšima kriterijema pri oblikovanju in izdelavi, varnosti in trpežnosti (s higieničnostjo) sta se pridružili še pisanost in igrivost. Dejstvu, da otroci hitro rastejo in se njihove potrebe skozi tedne in mesece hitro spreminjajo, so znali izdelovalci po svetu in delno tudi pri nas dobro prisluhniti. Nastala je donosna tržna niša, ki je bila nekoč namenjena le elitam, pozneje

² Hagströmer, Endlich ein »Jahrhundert des Kindes«?

³ *Kid size. Möbel und Objekte für Kinder*, Maino, *A misura di bambino*; Ottillinger, *Zappel*.

še srednjemu sloju, danes pa domala vsem. Ob močnem čustvenem naboju se polni z igračami, oblačili, knjigami in šolskimi potrebščinami. Dolga stoletja je bilo otrokom namenjeno malo reči, danes je izbira z zvišanjem bivalnega standarda in z dostopom do svetovnega trga (tudi z nakupi prek svetovnega spleta) neskončna. V potrošništvu je otroke težje navaditi na red in včasih otroške sobe postanejo skladišča ali celo razmetana smetišča. Povprečno živimo dosti dlje kot nekoč in hkrati se v razvitih deželah rojeva vedno manj otrok, ki so zato deležni velike pozornosti. Priznava se jim doba, rezervirana samo za igro in izobrazbo. Nekateri nočejo zares odrasti in svet dojemajo kot igralnico, tako da je včasih tudi kak dom v celoti urejen kot otroška soba.

Otroci od rojstva do pubertete rabijo doma najprej košare oziroma zibelke, potem posteljice, visoke stolčke, hojice in stajice, stolčke in mizice, med vrstniki pa pohištvo v vrtcih in klopi oziroma mize in stole v šolah. Kakšen je bil torej kronološki razvoj vsake od teh skupin otroškega pohištva?

Otroci doma

Košare za dojenčke

Za otročke so v prvih mesecih intenzivna rast in sprejemanje množice novosti na čustveni, inteligentni, motorični in drugih ravneh tako naporni, da rabijo ogromno spanja, na lastnem malem ležišču in v mirnem zavetju. Po Svetem pismu so za prvo silo novorojenčku lahko postlali kar v hlevskih jasliah. Jezušček na freski iz okrog 1470–80 v cerkvi na Vrzdencu leži v preprostem zabojčku, v cerkvi na Seničnem pri Golniku iz okrog 1490 pa v nečkah, lesenem koritu za mesenje testa.⁴ Predvsem pa je že od pradavnine do danes ostala v rabi košara. Lahke, prenosne, trpežne in zračne košare, spletene iz gibkih vej bližnjega grmičja, so primerne za shranjevanje vsega mogočega, tudi najdragocenejšega – drobnega bitjeca. V starozavezni zgodbi je v pleteni košari na rečnem bregu egipčanska princesa našla malega Mojzesa. Košaro najdemo na motivu Jezusovega rojstva na pečatu gornjegrajskega samostana iz leta 1242,⁵ pleteno ležišče je videti tudi na oltarni sliki mojstra Matije Planerja v cerkvi v Petrovčah, datirani 1605. Košara z zložljivo kupolasto strešico, okrašena s temnozelenim trakom in mehko oblazinjena, je na dvojnem otroškem bidermajerskem portretu, ob koncu devetnajstega stoletja pa na oljni sliki otročka s kužkom in na panjski končnici z motivom Poklona svetih Treh kraljev.⁶ Običajno je pletenje gosto, občasno z okrasnimi vzorci oziroma v kombinaciji z redkeje pletenim pasom pod robom.⁷ Košara je lahko postavljena na visok podstavek, nad zamazana tla in domače živali, pa še mami se ni treba preveč sklanjati. V dvajsetih in tridesetih letih dvajsetega stoletja so različne košare izdelovali v pletarskih šolah in delavnicah v Radovljici in furlanskem Foljanu.⁸ Za lažje premikanje po

⁴ Kuret, *Jaslice*, str. 77 in 78; Jagodic-Makarovič, Zibelka, str. 11–16.

⁵ Kuret, *Jaslice*, str. 76.

⁶ NMS inv. št. N 9897 in 8591; SEM inv. št. 2461.

⁷ Med vojnama je novega družinskega člana v košari fotografiral slikar Gojmir Anton Kos (fotografska zbirka Moderne galerije v Ljubljani).

⁸ Prodajni katalog *Prva gorenjska industrija za košarstvo Radovljica* (sl. 8/182 na str. 8) in *Consorzio fra cestai el basso Isonzo Fogliano* (št. 39, 40 in 41).

Slika 2: *Dvojni otroški portret, olje na platno, bidermajer, prva polovica 19. stoletja, NMS inv. št. 9897, foto NMS (T. Lauko).*

stanovanju in vrtu so jim lahko dodali lesena kolesca.⁹ Priljubljene so ostajale tudi ves čas po drugi vojni.¹⁰ Do osemdesetih let so jih pletli še domači pletarji, na primer Oton Jereb v Stražišču pri Kranju,¹¹ potem pa vedno več na Hrvaškem in v Bosni. Danes jih na tržnicah še vedno prodajajo ribniški suhorobarji.

Zibelke

Dojenčka v spanec najlažje zaziblujemo. Poznosrednjeveška zibelka kot kvadrast zabojček na ločno oblikovanih prečkah in z ročaji na vogalih je naslikana na freski cerkve na Seničnem pri Golniku. Med najstarejše ohranjene sodi obredna božična zibelka iz sredine sedemnajstega stoletja z izbranim rezljanim in pozlačenim okrasom.¹² Arhivsko so izpričane v zapuščinskih inventarjih, recimo leta 1683 črno lužena otroška zibelka s stolom v ljubljanski rezidenci knezov Thurn-Valsassina.¹³ Za naše kraje tipična baročna

⁹ V očetovem varstvu pod obešenim perilom spi otroček v košari s kolesci na fotografiji iz tridesetih let in taka je tudi v pohištveni zbirki (inv. št. N 5867), oboje v NMS.

¹⁰ Npr. košara, obešena na vrveh, *Naš dom* september 1974, str. 7; in julij 1978, str. 16–17.

¹¹ Lozar Štamcar, *Pleteno pohištvo*, str. 130.

¹² Iz samostana klaris v Mekinjah in zbirke Karla Strahla v Stari Loki pri Škofji Loki, SEM inv. št. 3201; gl. Kuret, Mekinjska božična zibelka; *Theatrum*, Katalog, kat. št. 21 na str. 37–38; Keller: *Wiege des Christus Kindes*.

¹³ AS 309, Zapuščinski inventarji, šk. 113, Lit. T, št. 18.

zibelka s trapezastima stranicama in z lesenimi gumbi, med katere se čez otročka preplete varovalni trak, je vidna na loški meščanski votivni sliki iz leta 1666 iz cerkve sv. Andreja nad Škofjo Loko. Podobne rezljane baročne zibelke srečamo tudi na votivnih slikah iz osemnajstega stoletja.¹⁴ V Slovenskem etnografskem muzeju, Narodnem muzeju Slovenije in drugih muzejih hranimo lepo število zibelk,¹⁵ od preprostih domačih del do bogato poslikanih iz podobarskih delavnic, ki so jih uporabljali v devetnajstem in v kmečkem okolju še v dvajsetem stoletju.¹⁶ Oblike korit iz desk so ostajale baročne. Poleg fizične je bila zelo pomembna tudi duhovna oziroma magična zaščita otroka, za katero so poskrbela različna zlo odvrčajoča (apotropejska) znamenja. Med ohranjenimi izstopa na stojalo obešena zibelka Prešernovega prijatelja pesnika Anastazija Zelenca.¹⁷ V drugi polovici devetnajstega stoletja so si premožne družine privoščile romantično okrašene poslikane in intarzirane zibelke. Že v šestdesetih letih devetnajstega stoletja so bile na voljo na stojalih tudi iz železne žice pletene zibelke, kakršne je oglašala dunajska tovarna Reichart.¹⁸ Več desetletij so bile izredno priljubljene bolj ali manj umetelne na stojalo obešene zibelke iz krivljenega lesa, ki so jih sprva izdelovali v tovarnah znamenite dunajske firme Thonet. Lastniki tovarne pohištva iz krivljenega lesa Thonet so uvedli velikoserijsko izdelavo standardiziranih sestavnih delov in kosov, še posebno otroškega pohištva in jih v zgodnjih časih potrošništva reklamirali na nov prodoren način.¹⁹ Od zadnje tretjine devetnajstega stoletja so take zibelke delali tudi v Thonetovim konkurenčnih slovenskih in drugih, predvsem dunajskih tovarnah Fischel in Kohn. V Loškem muzeju je Kohnova zibelka, dar jugoslovanskega kralja in kraljice družini ljubljanskega župana Tavčarja.²⁰ Za dolgotrajno uspešnico se je izkazala tudi na stojalo obešena zibelka iz balustrsko struženih palic, kakršne po več kot sto letih izdelujejo še danes. Zraven sodi nad vzglavjem baldahinček iz tankega blaga. Vzporedno se pojavljajo nove domače rešitve. Leta 1970 je bila na naslovnici revije *Les* zanimivo oblikovana zibelka,²¹ v začetku devetdesetih na primer jajčasto oblikovana zibelka iz sintetičnega materiala, zamislili pa so si tudi tako, sestavljeno iz izrezanega kartona.

Posteljice

Na vasi so nekoč večji otroci spali na senu, tam in v mestu tudi na klopeh, v večjih predalih ali skupaj z več drugimi v isti, običajno veliki postelji. Le za odrasčajoče otroke premožnih staršev je bilo lahko poskrbljeno s posteljicami, primernimi njihovi velikosti. Leta 1629 so imeli plemeniti Lambergi na gradu Kamen poleg drugega pohištva v šolski sobi tudi posteljico z baldahinom, leta 1665 je bila otroška posteljica z ograjico

¹⁴ Z letom 1742 datirana slika NMS inv. št. N 2906; in NMS inv. št. N 9989.

¹⁵ Zibelke iz različnih delov Slovenije na stalni razstavi SEM; naslikani zibelki iz ok. 1800 in 1787. Makarovič, Rogelj Škafar, *Poslikane panjske končnice*, kat. št. 168 in 214; NMS inv. št. N 4119, 5182, 5196, 7558.

¹⁶ Tipično zibelko je videti na fotografiji starejšega kmečkega para, ki okrog leta 1900 v svoji kuhinji čuva vnučka ali vnučko (fotografska zbirka OZUU NMS inv. št. N 24731). Jagodic-Makarovič, Zibelka; Makarovič, *Slovenska ljudska umetnost*, str. 205–209; Keršič, Oris stanovanjske kulture, str. 362–363; ista, Zibelka ES, str. 178–179; ista, Zibelka, *Slovenski etnološki leksikon*, str. 708–709.

¹⁷ Anastasius Grün = Anton Aleksander grof Auersperg se je rodil leta 1806. NMS inv. št. N 4965. Gl. Lozar Štamcar, Zibelka.

¹⁸ *Laibacher Zeitung* 1870, št. 137, str. 988 in nasl. do št. 202, str. 1446.

¹⁹ Že od okrog leta 1865. Prim. Ottillinger, Pioniere, str. 35–36.

²⁰ *Fabrike*, kat. št. 316 na str. 140.

²¹ *Les* 1, 1970, naslovnica in str. 17.

tudi pri Turjaških na gradu Dragomelj.²² V tridesetih letih osemnajstega stoletja je bila v ljubljanski palači Franca Žige grofa Engelshausa v sobi, katere okna so gledala na hiše sosedu grofa Gallenberga, črno lužena otroška posteljna miza, prevlečena z rdečim usnjem.²³ V Narodnem muzeju Slovenije hranimo bidermajersko otroško posteljico iz prve polovice devetnajstega stoletja, tipičnih preprostih kvadrastih oblik in v orehovem furnirju, katere daljši stranici imata pod robom črno politirano paličasto ograjico. Na gradu Snežnik je posteljica pozno bidermajerskih oblik že brez ograjice.²⁴ Poleg lesenih posteljic so se v drugi polovici devetnajstega in prvi dvajsetega stoletja uveljavile kovinske, ki so že prej zaradi higienskih razlogov postale standardna oprema bolnišnic, vojašnic in drugih ustanov. Ogrodja otroških posteljic so bila iz železnih cevi ali trakov, vzglavja in vznožja iz pločevine, na eni ali obeh stranicah pa je bila paličasta ograjica ali vrvnata mreža. Ko je otrok posteljico prerasel, so jo razstavili in spravili za mlajšega bratca ali sestro. Tako kot zibelke so bile tudi posteljice za otročke običajno v spalnici staršev, npr. pri Šantlovih v Gorici okrog leta 1880: »Spalnica staršev je imela rjavo politirano opravo v slogu tistega časa – z ovalnim vložkom. Dve postelji, dve omari, dve nočni omarici, otroška posteljica z zeleno mrežo, umivalnik s pokrovom, nekaj stolov z okroglim sedalom, spletenim iz industrijskega trsa. /.../ Nad umivalnikom je viselo precej veliko zrcalo s širokim, rjavo politiranim okvirjem.«²⁵ Leta 1870 je pri nas kovinske posteljice reklamirala dunajska tovarna Reichart, na začetku dvajsetega stoletja so jih na primer prodajali v ljubljanskih trgovinah s pohištvo Mathian, Dogan, Pogačnik in Lang.²⁶ Polne stranice kovinskih posteljic so bile v pretisku okrašene s pisanimi cvetličnimi in drugimi okrasnimi motivi. Pozneje so izgubile ves okras in so bile prebarvane v higienično belo. Leta 1929 so jih oglaševali tudi v *Ilustriranem Slovincu*²⁷ in ena takšnih je v pohištveni zbirki Narodnega muzeja Slovenije. V petdesetih in šestdesetih je bilo v strokovnem časopisju objavljenih nekaj kvalitetnih skandinavskih in švicarskih otroških postelj.²⁸ Tudi naši oblikovalci so zasnovali več uspešnih sodobnih rešitev, nagrajenih na sejmi in razstavah, a v serijski proizvodnji so vztrajale tradicionalne rešitve.²⁹ Z oblikovanjem posteljic se je ukvarjala Biba Bertok,³⁰ leta 1970 je Slovenijales na pohištvenem sejmu v Kölnu med drugim pohištvo za majhne otroke pokazal tudi privlačno posteljico.³¹ Poleg posteljic z ograjico ali mrežo³² so se udomačili tudi pogradi. V sedemdesetih so naše pohištvene tovarne začele izdelovati garniture otroških sob, praviloma za večje

²² *Theatrum*, Razprave, str. 108; AS 309, Zapuščinski inventarji, šk. 59, Lit. L, št. 13 in šk. 1, Lit. A, št. 11.

²³ Ta opis si lahko razlagamo kot mizico, ki jo je otroček uporabljal v postelji za jed in igranje. AS 309, Zapuščinski inventarji, zap. inv. iz leta 1739, po leta 1731 umrlem F. Ž. Engelshausu, str. 29.

²⁴ NMS inv. št. N 5185 in NMS inv. št. SNE 440.

²⁵ Šantel, *Življenje v lepi sobi*, str. 57.

²⁶ Prodajni katalog firme Mathian okrog 1900 (kat. št. 702, 703, 716 in 719), reklamni plakat J. Dogan iz 1903 (s predalom spodaj kat. št. 110 in brez njega št. 111), prodajni katalog J. Pogačnik leta 1908 (kat. št. 181) in ilustrirani oglas Lang v Narodnem tedniku št. 467 leta 1912. Prim. tudi prodajna kataloga dunajskih prodajalcev in izdelovalcev pohištva Heinricha Marsa in Rudolfa Haasa iz okrog 1910.

²⁷ NMS inv. št. N 808; *Ilustrirani Slovinc* 1929, str. 78.

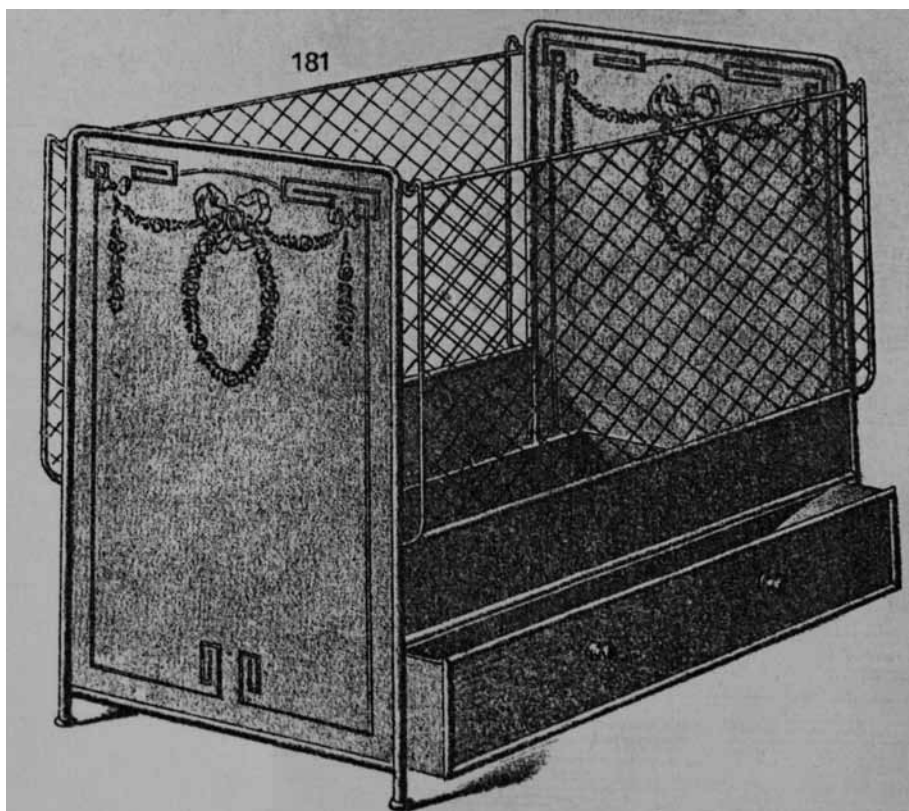
²⁸ Ob članku Nika Kralja Današnje evropsko pohištvo so fotografije skandinavskih otroških sob na 11. trienalu v Milanu, *Les* 1958, št. 6–7, str. 77.

²⁹ *Tovariš* 1966, št. 17–18, str. 96.

³⁰ *Sinteza* 1964, 1/1, str. 76; razstavni katalog *Bienala industrijskega oblikovanja 1975 in 1977*; Bajželj, *20 let otroškega pohištva*.

³¹ *Les* 22/1, 1970, str. 17.

³² Oglas tovarne Bor Laško, *Tovariš* 1965, št. 8, str. 29; objave v *Naš dom* september 1974, str. 7; pohištvo Dota, izdelek Lip Bled, *Naš dom* 1978, str. 10 in julij, str. 16. in 17.

Slika 3: Kovinska postelja v prodajnem katalogu ljubljanske trgovine s pohištvom Pogačnik, okrog 1910 (foto MLŠ).

otroke in s posteljami v dimenzijah za odrasle. Šele v zadnjih dvajsetih letih, po odprtju meja uvozu, je na našem trgu mogoče dobiti več pohištva tudi za manjše otroke. Poleg prijaznih posteljc iz svetlega lesa so danes za mobilne starše posebno privlačne zložljive posteljske s kovinskimi in plastičnimi ogrodji in opete s pisanim blagom in plastiko.

Visoki stolčki

Enako kot ležišče rabi otrok tudi primerno postreženo hrano. Po prvih mesecih, ko je dojen, pride na jedilnik gosta hrana z žličko. Že so tu prvi zobki in obvladanje sedenja. Poleg naročja so – premožnejše družine – vsaj od sedemnajstega stoletja uporabljale stolčke z visokimi nogami in varovalno prečko, v katerih so otroci za jedilno mizo lahko varno sedeli na isti višini z odraslimi; v sedežih je bil pogosto okrogel izrez za nočno posodo. V ljubljanskem plemiškem gospodinjstvu Lambergov so imeli otroški stolček že leta 1629.³³ V Loškem muzeju se je ohranil baročen visok stolček,³⁴ kakršni so bili v navadi v drugi polovici sedemnajstega in v osemnajstem stoletju: miniaturna različica stolov za odrasle s težko leseno konstrukcijo z ravnimi oporami in usnjeno

³³ *Theatrum*, Razprave, str.108.

³⁴ *Theatrum*, Katalog, kat. št. 77 na str. 66.

Slika 4: Visok stolček, barok, 18. stoletje, Loški muzej, Škofja Loka, foto NMS (T. Lauko).

oblazinjenima sedežem in hrbtnim naslonjalom. Pozneje so se uveljavile lažje različice.³⁵ Od druge polovice devetnajstega stoletja so v splošni rabi visoki stolčki iz krivljenega lesa s stabilnimi razkrcenimi nogami, poličko za nogice in varnostno prečko, včasih s hrbtnim naslonjalom iz dveh ločno ukrivljenih palic kot znani stol št. 14, ki so jih izdelovali v inventivnih Thonetovih in njim konkurenčnih, tudi naših tovarnah.³⁶ Lahko so bili sestavljeni iz balustrsko struženih ali le rahlo ukrivljenih gladkih palic, npr. stolčki, izdelani v Stolarni v Sodražici.³⁷ Nekateri visoki stolčki so na kolescih in dvonamenski: podnožje z vmesno vezano ploščo se da na tečajih obrniti navzgor in iz visokega nastane nizek stolček z mizico.³⁸ To preverjeno obliko je šele v sedemdesetih letih dvajsetega stoletja nadomestil modernističen skandinavski stolček z imenom trip-trap. Zgrajen je v obliki diagonalno postavljene črke L s sedežem in poličko, ki sta nastavljiva po višini, zato se lahko spremeni iz visokega v običajen stolček.³⁹ V zadnjih desetletjih smo na ljubljanskem pohištvenem sejmu videli nekaj domačih zamisli za lesene visoke stolčke, na trgu pa je tudi izbira barvitih tujih plastičnih.

³⁵ Kot npr. na ilustraciji pesmice Na stolčku avtorja Igorja, podpisani s H. Lefler 1889, *Zvonček* 3, 1902, str. 26.

³⁶ Prodajni katalog ljubljanske tovarne Mathian, ok. 1900, kat. št. 591; tudi trije visoki stolčki, ki so jih prodajali za vso državo v dunajski veletrgovini Heinrich Marso okrog leta 1900, razstavljen in nerazstavljen visok stolček iz struženih palic v posnemanju bambusa (kat. št. 1557 in 1559) in visok stolček iz krivljenega lesa (kat. št. 1558); visoka stolčka iz krivljenega lesa v prodajnem katalogu ljubljanske tovarne pohištva iz krivljenega lesa med vojnama, str. 21 (NMS).

³⁷ Otroček sedi v takem visokem stolčku na fotografiji ljubljanskega studia Berthold (fotografska zbirka OZUU NMS); visok stolček iz struženih palic, *Prodajni katalog stolarne v Sodražici*, št. 11b na str. 4 (NMS).

³⁸ NMS inv. št. N 5548.

³⁹ Zasnoval leta 1972 oblikovalec Peter Opsvik, pri nas izdeloval Lik Kočevje (*Naš dom* maj 1978, str. 8); primerek v NMS z inv. št. N 30774.

Hojice in stajice

V mesecih pred prvim rojstnim dnom otroček pridno vadi hojo. Že od poznega srednjega veka mu pri tem lahko poleg zanesljivih rok odraslih pomagajo različne premikajoče se opore, hojice.⁴⁰ Pred poškodbami je lahko zavarovan tudi v ograjenem prostoru, stajici. Leta 1953 je v *Tovarišu* mariborska tovarna pohištva oglašala leseno stajico z zunanjimi stranskimi policami (morda tudi v vlogi posteljice).⁴¹ Lesene kvadratne stajice s preprosto ograjico so izdelovali v tovarni Bor v Laškem,⁴² Niko Kralj je eno zasnoval leta 1980 za tovarno v Pohorju pri Mirni.⁴³ Arhitektka Marija Jamšek je leta 1968 predlagala, naj se namesto majhne stajice kar z lestvijo zagradi del kuhinje ali dnevne sobe in s tem spremeni v igralni kot.⁴⁴ V zadnjih štiridesetih letih so se uveljavile zložljive, ponavadi okrogle plastične stajice z mrežo in mehkim penastim robom, ki so pralne, pisanih barv in poživljene s sličicami.⁴⁵

Stolčki in mizice

Ko otroček obvlada hojo, se noče igrati več samo na tleh, ampak hoče v posnemanju odraslih sedeti na stolčku, z nogami na tleh in prilagojenemu njegovim meram. V tej vlogi so se lahko uporabljale že pručke, enojne klopce brez naslonjala z ovalno odprtino v sredini sedežne deske za lažje prenašanje,⁴⁶ ki jih sicer uporabljamo tudi odrasli. Moderno je iz ukrivljene vezane plošče pred časom zasnovala oblikovalka Nataša Koselj.⁴⁷ Omenili smo že konstrukcijsko povezana stolček in mizico, ki lahko nastaneta iz visokega stolčka. Taka kombinacija je lahko tudi stalna, taka je vidna na sliki Ivana Žabote iz začetka dvajsetega stoletja.⁴⁸ Otroci si k stolčku želijo tudi posebno mizico za igranje in risanje. Otroška mizica je omenjena že v zapuščinskem inventarju pokojnega grofa Lamberga na gradu Kamen leta 1629.⁴⁹ Vedno so bile v rabi bolj ali manj natančne kopije sedežnega pohištva za odrasle, ki z izbiro materialov, tehnik izdelave in okrasja verodostojno odsevajo svoj čas. Tako kot prej omenjeni visoki stolčki in zibelke so bili od sredine devetnajstega stoletja del ponudbe tovarn pohištva iz krivljenega lesa po zgledih prve Thonetove tudi miniturni kosi sedežnega pohištva, npr. stolček št. 14 iz okrog leta 1870 ali klopca iz konca devetnajstega stoletja na družinski fotografiji na dvorišču boštanskega gradu.⁵⁰ V prodajnih katalogih domačih prodajalcev in izdelovalcev sedežnega pohištva iz struženega in krivljenega lesa najdemo za otroke posamezne

⁴⁰ Npr. na sliki Sveto sorodstvo Mojstra iz Okoličnega iz leta 1510 (NMS inv. št. N 1528) in Komenski, *Orbis pictus*, str. 250.

⁴¹ *Tovariš* 35, 1953, str. 986.

⁴² *Tovariš* 18, 1965, str. 29; z garnituro štirih stolčkov in mizice je taka stajica na stalni razstavi v Mestnem muzeju v Ljubljani.

⁴³ Predan in Šubic, *Niko Kralj*, str. 186.

⁴⁴ Prostor za otroka, *Naša žena* 28/2, 1968, str. 92–93.

⁴⁵ *Naš dom* julij 1978, str. 17.

⁴⁶ Nastopajo na ljubkih slikah z otročki, objavljenih v otroških revijah, npr. v *Zvončku* 3, 1902, str. 244 in *Vrtcu* 1913, 43/5, str. 83. V svoj prodajni program jo je uvrstil izdelovalec sedežnega pohištva Boucon (str. 21, NMS).

⁴⁷ Pručka Rita, *Pohištvo* 8, 2002, str. 100.

⁴⁸ Fotografska zbirka OZUU NMS.

⁴⁹ Gl. op. št. 22.

⁵⁰ Fotografija dečka iz ateljeja Jerneja Reiterja iz okrog 1870 in družinska fotografija (fotografska zbirka OZUU NMS).

Slika 5: Lastniki bošanjkega gradu, okrog 1900, fotografska zbirka OZUU NMS.

stolčke, pa tudi dva povezana nasproti si stoječa z vmesno mizico in cele male garniture z mizico in več stolčki.⁵¹ Praktični so stolčki, ki jih otroci lahko brez škode uporabljajo tudi na prostem, kovinski, pleteni, leseni in zadnja desetletja plastični. V drugi polovici devetnajstega stoletja so bili med elitami priljubljeni stolčki iz krivljenih železnih cevi, na prelomu stoletja pa so postale širše dosegljive miniature škarjasto zložljivih stolov iz železnih trakov in lesenih letvic za gostilniške vrtove. Še danes se prodajajo tudi preprosti, scela leseni škarjasto zložljivi otroški stolčki in mizice.⁵² Še posebej primerni za otroško rabo v hiši in na prostem pa so se izkazali lahki, trpežni, higienično zračni in ceneni pleteni stolčki. Ob koncu devetnajstega stoletja so bili še historičnih form, v prvi polovici dvajsetega pa so jih v secesijskih in modernističnih oblikah izdelali v slovenskih pletarskih šolah in delavnicah, npr. v Radovljici in šoli za slepe in slabovidne otroke v Kočevju.⁵³ V drugi polovici dvajsetega stoletja se jih je dalo kupiti v trgovini Dom,⁵⁴ danes pa na tržnicah. Medtem ko so se v tretji četrtini dvajsetega stoletja na tujih trgih pojavili najrazličnejši stolčki iz plastike, sta pri nas predvsem iz struženega lesa in vezanih plošč nove oblikovalske rešitve iskala npr. Niko Kralj s sodelavci (otroški garnituri Mirna in Sandi) in Marjan Gašperšič (raznobarvni »naložni« leseni stolčki Minor).⁵⁵

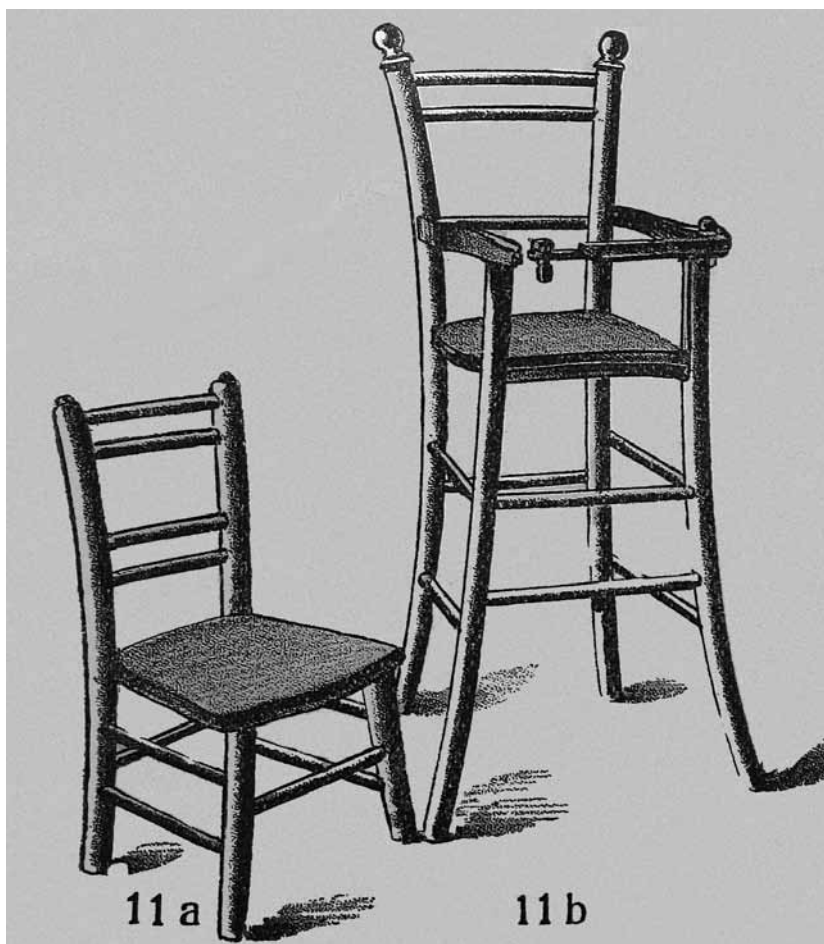
⁵¹ V prodajnem katalogu ljubljanske tovarne pohištva Mathian okrog leta 1900 (kat. št. 592); v dvajsetih in tridesetih v katalogih Stolarne v Sodražici (kat. št. 11a), Bouconove v Ljubljani (str. 21) in Remčeve v Duplici pri Kamniku (str. 31 št. 1000 G in 1100 G).

⁵² Na fotografiji iz industrijske razstave v Kranju (*Tovariš* 1952, št. 15, str. 235); *Tovariš* 1961, 42, str. 64.

⁵³ Na družinski fotografiji fantek spredaj sedi na pletenem stolčku (atelje ljubljanskega in koroškega fotografa Lobenweina); Lozar Štamcar, *Pleteno pohištvo*, str. 25, 64, 100; 47, 82, 85.

⁵⁴ *Tovariš* 1966, št. 30, str. 66.

⁵⁵ Npr. »naložni« stolčki italijanske firme Kartell (*Schöner Wohnen*, 1984, 6, str. 91–97); v letih 1975 in 1978 (Predan in Šubic, *Niko Kralj*, str. 184 in Hrovatin, *Niko Kralj*, str. 213); Sinteza 1975, str. I.

Slika 6: Stolčka v prodajnem katalogu Stolarne v Sodražici, dvajseta leta 20. stoletja, NMS (foto MLŠ).

Slabi odzivi domačih izdelovalcev pohištva pri uporabi novih materialov in oblik, so se nadaljevali tudi v devetdesetih, ko tudi snovalca Vilina Hauser in Dejan Jordan s kotni-ma stolčkoma z mizico Go za majhne otroke nista prodrla na trg.⁵⁶ Otroci zelo uživajo v guganju, zato so bili zanje včasih narejeni tudi mali gugalniki, kakršen je viden npr. na fotografiji deklice in dečka med igračkami iz okrog 1870.⁵⁷ Iz gladkih struženih in ukrivljenih palic jih je med vojnama prodajala tovarna Remec v Duplici pri Kamniku,⁵⁸ ki je izdelovala tudi gugalnice iz krivljenega lesa za vrtove. Nekaj desetletij pozneje so v Našem domu predlagali postavitve gugalnice tudi v stanovanju, npr. obešene na vratni podboj.⁵⁹ Pred časom je bil na Bienalu industrijskega oblikovanja opažen stolček Ga Ga Ivana Nahbergerja za Vitto Ptuj, ki se lahko uporabi kot gugalnica.

⁵⁶ Bajželj, *20 let otroškega pohištva*.

⁵⁷ Fotografska zbirka OZUU NMS.

⁵⁸ Prodajni katalog Remec med vojnama, kat. št. 214 na str. 31; in Zupanec Slavec, *Razvoj javnega zdravstva*, str. 140.

⁵⁹ *Naš dom* september 1974, str. 7.

Slika 7: Tri deklice, trideseta leta, fotografska zbirka OZUU NMS.

Otroške pisalne mize

Med petim in desetim letom nastopi čas za učenje branja in pisanja. Otroci začnejo hoditi v šolo, doma pa delajo domače naloge, se učijo in imajo spravljene učne potrebščine. Delajo lahko pri kuhinjski ali kaki drugi skupni družinski mizi, a več reda in zbranosti omogoča posebna pisalna mizica, ki stoji v mirnem kotu v kuhinji, dnevni sobi, ali, še bolje, v otroški sobi. Med vojnama so za domače naloge nekateri predlagali podobno pohištvo kot v šoli. Ljubljanski podjetnik Ignac Repše je npr. oglaševal otroško pisalno mizico, ki je bila konstrukcijsko povezana s sedežem in na več načinov nastavljiva, s čimer naj bi otroka silila k pravilni drži.⁶⁰ Do šestdesetih let dvajsetega stoletja so se morali šolarji doma večinoma zadovoljiti s kupljenimi pisalnimi mizami za odrasle ali pa so jih izdelali mizarji, npr. po priporočilih Branke Tanzig leta 1965 in Marije Jamšek leta 1968 v Naši ženi.⁶¹ V sedemdesetih je ta revija bralce spodbujala k lastnoročni izdelavi preprostega pohištva iz ivernih plošč, tudi otroških pisalnih miz.⁶² Redno pa so bile tudi vključene v garniture otroških in mladinskih sob, ki so jih začele izdelovati naše pohištvene tovarne. Za Soro v Medvodah je pisalno mizo leta 1973 oblikovala Tatjana Coloni, iz krivljenih in veselo pobarvanih aluminijastih cevi pa leta 1977 Lado Ercegovič in Marjan Gašperšič.⁶³ Od devetdesetih let so na trgu domače in tuje

⁶⁰ Ilustrirani oglas, *Ponedeljek* 3/41, 1929, str. 6.

⁶¹ Bt, Oprema za šolarja, *Naša žena* 25/9, 1965, str 32; Delovni kot za naše šolarje, *Naša žena* 28/12, 1968, str. 542–543.

⁶² Prva pisalna miza, *Naša žena* 38/9, 1978, str. 9.

⁶³ Rk, Otroško pohištvo 1993; *Sinteza* 43–44, 1978, str. 63.

Slika 8: Mizica in stolček Ibis, po zasnovi Marjana Gašperšiča in Lada Ercegoviča 1976 (foto Naš dom 1978).

pisalne mize za otroke in mladino, prilagojene delu z računalnikom in v najrazličnejših materialih, od naravnega lesa do jekla in stekla, za zraven pa ergonomski, pogosto vrtljivi stoli. Nenavadna klečala za pravilno držo pri mizi se niso obnesla.⁶⁴

Pohištvo za otroške sobe

Otroške sobe so bile sprva opremljene le za spanje in za več otrok. Tako je bilo tudi pri Šantlovih v Gorici okrog leta 1880: »V prvi sobi so bili dve postelji, stara poltirana omara maminih staršev, miza in stoli. V postelji sva imeli Jeti in jaz samo slamnjačo, napolnjeno s koruznim listjem. Sploh nas mama ni razvajala, pernic nismo poznali, tudi ne s perjem napolnjenih blazin. In za to sem ji še danes hvaležna.«⁶⁵ Z večjim blagostanjem srednjih slojev se je skozi devetnajsto stoletje polagoma večalo število domov, v katerih so otroške sobe postajale tudi igralnice, in sicer posebej za fantke in posebej za deklice. V dvorcu Rubije, južno od Gorice, je imela domača hčerka ob koncu devetnajstega stoletja prijetno sobico, opremljeno s pletenim sedežnim pohištvom in stolčkom iz krivljenega lesa, zraven pa tudi polno miniaturnega pohištva za punčke, s katerim se je lahko igrala gospodinja in mamo. Pohištvo za dekliške sobe v obdobju med vojnama je bilo izdelano v velikostih za odrasle in vedno v nežnih svetlih tonih, a v različnih slogih: hči ljubljanskega župana Hribarja Zlatica je imela sobico v novo rokokojskem slogu, morda izdelek ljubljanske tovarne Naglas; dekliška

⁶⁴ Kozinc, *Šolsko pohištvo*, str. 36 in 37.

⁶⁵ Šantel, *Življenje v lepi sobi*, str. 58.

soba, ki jo je po zasnovi profesorja Grebenca izdelal mizar Ahačič in je bila leta 1925 razstavljena na znameniti razstavi dekorativnih umetnosti v Parizu, je imela nadih ljudske umetnosti; deklška sobica naročnika g. V. v Ljubljani, ki jo je po zasnovi arhitektov Omahna in Serajnika izdelal mizar Kregar, pa je bila v preprostem modernističnem slogu.⁶⁶ Profesorica Štefanija Humek je leta 1930 pisala o pomenu lastnega kotička,⁶⁷ v katerem se manjši otrok nemoteno igra in dela, mati pa med gospodinjскими opravki lahko hkrati pazi nanj. Še boljša je lastna soba z zdravo in sončno lego, v kateri naj sam pospravlja omarico za igrače. V poljudni reviji *Življenje in svet* I. D. leta 1932 svetuje uporabo zlozljivih postelj, nizkih omar brez ostrih robov, linoleja in luči z razpršeno svetlobo.⁶⁸ Arhitektka Dušana Šantel je v reviji *Gospodinja* leta 1935, v razširjeni obliki pa v knjigi *Kako opremim stanovanje* leta 1939,⁶⁹ pisala o pomenu doma kot prve šole za življenje. V njem ima otrok lahko kotiček za spanje povsod, razen v kuhinji, kotiček za igranje in učenje za šolo pa v dnevni sobi ali bivalni kuhinji in pozneje, če je le mogoče, v lastni sobici, kjer se lahko v miru zbere in privadi samostojnosti. Sobica mora biti svetla, z zavarovanimi okni, priporočljivo je pritličje z vrati na vrt ali teraso ali vsaj telovadni kotiček. Tla naj bodo iz linoleja ali parketa s preprogo, stene barvane in s prvovrstnimi slikami, tkanine pralne, veselih barv in drobnih vzorcev. Za najmlajše našteva pleteno košaro, zibelko ali voziček in stajico, za starejše do desetega leta posteljico, emajlirano železno ali leseno z vrvično mrežo oziroma pregrado, otroški kavč in omarico. Po visokem lesenem patentnem stolčku in mizici iz ukrivljenega lesa z dvema klopčama je za otroke od treh do desetih let primerna miniaturna mizica s čim večjo ploščo in stolčki, v dimenzijah, ki jih po starostnih skupinah priporoča profesor Neufert. Moderni stolčki in posteljice iz jeklenih cevi so predragi,⁷⁰ najprimernejši so ceneni in trpežni stoli iz krivljenega lesa in pletenja. Šantlova kot zanimivost omenja igralno pohištvo, garnituro enakih kockastih stolcev po zasnovi arhitekta Herberta Schneiderja. Po desetem letu so na vrsti delovne mize za spodbujanje ustvarjalnosti. Za shranjevanje je najboljša nizka in podolgovata omara, v kateri so najprej spravljene reči za dojenčka, postopoma pa mati police odstopa otroku, za igrače, obleke in knjige, ki jih pospravlja sam in se tako navaja na red. Pohištvo naj bo iz trpežnega macesnovega ali cenenege mehkega in prebarvanega lesa s preprostimi okraski iz rastlinskega in živalskega sveta ali v narodnem slogu. Istega leta je v reviji *Žena in dom* izšel članek *Otroška soba raste z otroki*,⁷¹ s posteljico s pokončnimi letvami in previjalno mizo, ki se predelata v stajico, pozneje pa tudi v mizo in klopco ali malo zofo in stojalo za knjige za šolskega otroka. Po drugi vojni so načrtno gradili majhna stanovanja in pregrajali večja, prostora za otroke in otroško pohištvo ni bilo veliko.⁷² Zato je bilo še v predvojni tradiciji leta 1952 na Prvi razstavi pohištva v Ljubljani razstavljeno otroško pohištvo Okrajne lesne industrije Litije z mizico in stolčki, kredenco in posteljico z zaobljenimi robovi in

⁶⁶ Danes v Mestnem muzeju v Ljubljani (prim. Moder, Meščan na gradu); *Ilustrirani Slovenec* 27. 9. 1925, 230 (40), str. 2; *Arhitektura* 5, 1932, str. 3.

⁶⁷ Štefanija Humek, *Otroške sobe*, Mladika 1930, str. 273–5.

⁶⁸ *Otroška soba*, rubrika *Človek in dom*, *Življenje in svet* 1932, 23, str. 608 in 609.

⁶⁹ Dušana Šantel, *Otroško pohištvo*, *Gospodinja* 4/10, 1935, str. 10–11; ista, *Otroško pohištvo*, *Kako opremim stanovanje*, str. 71–76.

⁷⁰ Ottillinger, *Designentwicklung*.

⁷¹ *Žena in dom* 10/4, 1939, str. 152–153.

⁷² Fiedler, *Aus deutschen Kinderzimmern*; Ottillinger, *Wiederaufbau*; Fiedler, *Kinderzimmern zwischen 1945 und 1975*.

Slika 9: Otroška soba Mak, izdelava Slovenijales (foto Sinteza 1978).

ograjico pod robom označeno kot nemoderno.⁷³ Oblikovalci so od druge polovice petdesetih kot vzorčne predlagali skandinavske rešitve.⁷⁴ Leta 1964 sta zakonca Ivanšek, ki sta imela priložnost oditi na Švedsko, pokazala na Gospodarskem razstavišču na razstavi Sodobna oprema svoje prototipe otroškega pohištva Bambino in dopolnilnega otroškega pohištva Hobby.⁷⁵ V priročniku Stanovanje, oprema in ureditev sta leta 1960 Ivan Špolar in Mitja I. Tavčar⁷⁶ za sobo, ki naj vedno ustreza temperamentu otroka, priporočala opremo svetlih barv, brez ostrih robov, čim več plastike, pralne tkanine, risbe, ki spodbujajo domišljijo, t.i. švedski pograd s tretjim izvlečnim ležiščem, za igro in šolo trdno mizico z dvigujočo se ploščo iz plastične mase, za igrače na steni polico, ki jo lahko doseže, in omaro običajnih mer, v katero najprej mati spravlja vse za dojenčka, pozneje pa se otrok navaja pospravljati sam. Branka Tancig je v članku Oprema za šolarja leta 1965 pisala predvsem o merah domače delovne mize s spremenljivo višino in stola.⁷⁷ V Tovarišu je bila v šestdesetih letih peščica člankov na to temo, npr. Police in otroška soba, Oprema za fantovsko sobo, prosim! in nasvet za dve različici sobe.⁷⁸ V novi reviji Naš dom so v članku Oblikovanje pohištva za otroke⁷⁹ obžalovali, da se na trgu dobi le pomanjšane različice pohištva za odrasle, čeprav je dobre oblikovalske rešitve spodbudil že štiri leta prej natečaj razstave Družina in gospodinjstvo na zagrebškem

⁷³ *Arhitekt* 1952, str. 29.

⁷⁴ Niko Kralj je ob članku o sodobnem pohištvu na 11. trienalu v Milanu leta 1957 objavil fotografije danskega otroškega pohištva, *Les* 1958, 5, str. 59–63; prim. tudi Pogled v otroško sobo, *Naša žena* 1958, 17/12, str. 366; Franc Berlič, Sejem pohištva v Kölnu, *Les* 1964, 1, str. 17.

⁷⁵ Sinteza 1969, 13–14, str. 76.

⁷⁶ Špolar in Tavčar, *Stanovanje*, str. 78–81.

⁷⁷ *Naša žena* 1965, 25/9, str. 32.

⁷⁸ *Tovariš* 1965, št. 20, 64; 1967, št. 16–17, 94–95; 1968, št. 13, str. 64–5.

⁷⁹ *Naš dom* 28/9, 1968, str. 18–20.

Slika 10: *Otroško pohištvo Konstrukta, po zasnovi Nika Kralja 1977 (foto BIO 1979).*

velesejmu, na primer modularno kockasto igralno pohištvo s premičnimi poličkami v vlogi stolčka, mizice, poličke ali igrala arhitektov Jožeta Dobrina in Aleksandra Ažmana ali podobne lesene kocke z delno zaprtimi stranicami hrvaškega arhitekta Andrije Mutnjakovića. S podobnimi zasnovami se je v tistem času ukvarjal tudi Branko Uršič v tovarni Stol Kamnik.⁸⁰ Risbe preprostega praktičnega pohištva, katerega izdelave se lahko lotijo sami, je v letih 1968 in 1970 objavila Marija Jamšek v člankih *Delovni kot za naše šolarje* in *Naredi si sam*.⁸¹ Tudi za manjše otroke se je bilo najbolje preizkusiti kar v lastni mizarski spretnosti, posebno, če so starši želeli otroku preskrbeti domišljijo spodbujajoče pohištvo za igro.⁸² V sedemdesetih in osemdesetih letih so slovenske pohištvene tovarne, npr. Bor Laško, Lik Savinja, Sora Medvode, Brest Cerknica, Meblo Nova Gorica in Alples Železniki, kupcem končno ponudile posebej mladim namenjene pohištvene garniture po zasnovah domačih arhitektov, npr. Tatjane Koloni, Bibe Bertok, Mateje Cukala, Marjana Gašperšiča in Iztoka Pečarja.⁸³ Naprodaj je bilo tudi nekaj izdelkov iz drugih delov Jugoslavije, sodobnega zahodnega pohištva pa ne. V *Naši ženi* je Marija Jamšek leta 1974 ugotavljala, da praktičnega sestavljivega pohištva, ki bi ga z otrokovim odraščanjem dopolnjevali, še vedno ni.⁸⁴ T.i. regali – odprte in zaprte

⁸⁰ Matija Murko, Raznovrstnost v preprostosti. Elementi otroškega pohištva Branka Uršiča 1968, *Sinteza* maj 1969, 13–14, str. 72–74 s primerki iz *Domus* 461, str. 36–7.

⁸¹ *Naša žena* 28/12, 1968, str. 542–543; 30/3, 1970, str. 54–55.

⁸² Pohištvo za igro – Naredi sam, *Naš dom* december 1970, str. 22–23.

⁸³ Ilustrirani oglasi npr. *Naš dom* januar 1972, str. 22–23; februar 1972, str. 11–12; marec 1972, str. 10–17; december 1975, str. 60–61; *Tovariš* 1973, 49, zadnja notranja platnica; *Naša žena* 1982, 42/7–8, str. 8; 1983, 43/1, str. 2; *Naš dom* september 1976, str. 15; september 1976, str. 54; december 1976, str. 4–5; maj 1978, str. 6–12; 1985, št. 10, str. 10.

⁸⁴ Doma. O opremitvi prostorov za otroke, *Naša žena* 34/11, 1974, str. 54–5.

police in omare, ki so v enem prekrivale cele stene tudi v višino, postelje, pisalne mize in nočne omarice se oblikovno niso dosti razlikovale od pohištva za običajne dnevne sobe, spalnice in kuhinje, ki so ga v tisti dobi obvladovale minimalistične, a voluminozne in statične kubične forme in slaba izdelava iz ivernih plošč. K lahkotnejšemu in veselemu videzu so pripomogle le žive barve, pogosto v dveh tonih. To pohištvo je bilo bližje nemškemu in avstrijskemu,⁸⁵ medtem ko sta npr. Niko Kralj in Matjaž Deu s pohištvom iz naravnega svetlega lesa za Hojo Ljubljana bolj sledila skandinavskemu okusu.⁸⁶ Njegovi privrženci so postali stalni kupci v trgovinah firme Ikea v sosednjih državah. V devetdesetih se je tudi v naših pohištvenih trgovinah izbira tujih izdelkov močno povečala, uveljavljati pa se je začel tudi nov rod slovenskih oblikovalcev, npr. Zmaga Gale, Slavojka Krapovič, Krajc in Škuljeva.⁸⁷ V zadnjih dveh desetletjih so napredaj posamezni kosi pohištva za majhne in večje otroke ter zelo razgibane garniture otroško-mladinskih sob z več višinami, mostovi, pisarniškimi stoli, pisalnimi mizami, policami in omaricami iz različnih materialov, zelo različnih oblik, tekstur in barv. Po okusu se lahko uredijo sobe – pokrajine, npr. s kosmatimi tlemi, posteljo v votlini in zelenjem okrog okna, romantične sobe s ponarejenim starinskim pohištvom in igračami, tehnicistične sobe z veliko stekla in kovine itd. Pri vseh pa je izziv preprečevanje kopičenja obleke, igrač, drugih predmetov in tudi (običajnega in igralnega) pohištva in obvladovanje uporabe danes nepogrešljivih elektronskih naprav.

Otroci med vrstniki

Pohištvo za vrtce

Organiziranje varstva in vzgoje predšolskih otrok v vrtcih sega v sredino devetnajstega stoletja. S korenitimi družbenimi spremembami, dvema svetovnima vojnoma in emancipacijo žensk pa je na pomenu ključno pridobilo v dvajsetem stoletju.⁸⁸ Na prelomu v dvajseto stoletje so na podlagi spoznanja, kakšen pomen za razvoj ima smiselno zasnovano okolje,⁸⁹ v vrtcih začeli skrbeti tudi za pohištveno opremo malčkom prilagojenih dimenzij, ob kateri so se ti ne samo dobro počutili, ampak jim je bilo lažje osvajati delovne navade in se samostojno naučiti gospodinjskih opravil. V tridesetih letih so bili v Ljubljani na primer tako prijetno opremljeni prostori Zavoda za zdravstveno zaščito mater in otrok, leta 1949 pa tudi prostori vrtca na Kersnikovi ulici.⁹⁰ Leseni stolčki iz struženih palic in počivalniki iz družine Rex, fotografirani in objavljeni leta 1969 v *Tovarišu*, so po zamislih oblikovalca Nika Kralja prišli iz tovarne Stol Kamnik.⁹¹ Deset let pozneje je Kralj za firmo Mirna zasnoval še otroški ležalnik – počivalnik z

⁸⁵ Npr. *Schöner Wohnen*, avgust 1978, str. 64 in str. 48–9; junij 1984, str. 91–97; in Ottillinger, Wiener Kindermöbel.

⁸⁶ Hrovatin, *Niko Kralj*, str. 203; in Forsström, Die Kinderjahre guten schwedischen Designs.

⁸⁷ *Jana Ambient* maj 1994, str. 56.

⁸⁸ Ottillinger, Möbel für den Kindergarten.

⁸⁹ Na spoštovanju in spodbudah temelječe vzgojne metode prve italijanske zdravnice dr. Marie Montessori so vplivale na koncepte javnih vrtcev, npr. na Nizozemskem in Švedskem, ki so se posebej trudili spodbujati nagnjenja posameznikov, samostojnost, ustvarjalnost, obzirnost, strpnost, občutek za lepoto. Gl. Oldiges, Maria Montessori Koncept.

⁹⁰ Zupanec Slavec, *Razvoj javnega zdravstva*, str. 144; *Koledar Prešernove knjižnice*, str. 178.

⁹¹ *Tovariš* 1969, 17–18, str. 32 in 33.

Slika 11: *Ljubljanski vrtec, trideseta leta 20. stoletja (foto Zupanec Slavec, Razvoj javnega zdravstva).*

napetim blagom.⁹² »Naložni« leseni stolčki, mizice in samostojne odprte police za vrtece najdemo leta 1971 na naslovnici strokovne revije *Les*.

Šolske klopi, mize in stoli

V srednjeveških samostanskih šolah na Slovenskem so se otroci učili pisati na pisalnih pultih, kakršne najdemo naslikane na naših freskah. Premožni so stoletja imeli za svoje otroke domače učitelje, ki so poučevali na domu enega ali več otrok iz ene družine, včasih pa tudi iz več družin. Na gradovih je včasih omenjena šolska soba, kakršna je z mizicami in pulti prikazana v sredini sedemnajstega stoletja tudi v knjigi *Svet v slikah* pionirja pedagogike Jana Komenskega.⁹³ Opismenjevanje in osnovno šolanje se je vedno bolj uveljavljalo, obvezno ljudsko šolo za vse otroke je pri nas leta 1774 uvedla cesarica Marija Terezija. Šole so bile povezane z veroukom in dolgo organizirane v župniščih. Otroci so sedeli kar v starih lesenih cerkvenih klopih, kot je videti na hudomušnem prizoru na panjski končnici z letnico 1865 v radovljiškem muzeju. Sprednja stran ozkega pulta, na katerem je prostora le za voščeno ploščico ali zvezek, je bilo lahko hkrati hrbtno naslonjalo in opora za sedež sprednje klopi. V vrsti je lahko drug poleg drugega sedelo več učencev in je bil tako prostor učilnice dobro izkoriščen. Pri tleh je bilo več klopi

⁹² Predan in Šubic, *Niko Kralj*, kat. št. 24, 25 in 51.

⁹³ Komenski, *Orbis pictus*, str. 97.

konstrukcijsko povezanih s skupnim lesenim podom. Izrecno za šolske potrebe pa so bile, zaradi precej vstajanja in sedanja, narejene klopi za največ štiri učence. Ščasoma se je izkazalo, da so za odrasčajočo mladino, ki je zelo različnih velikosti in je v klopeh obvezno na miru prebela veliko učnih ur, neprilagojene mere in prisilna drža lahko nevarne, saj lahko povzročijo zdravstvene težave, celo nepravilno raščeno hrbtenico. Zato so po sredini devetnajstega stoletja intenzivno iskali boljše rešitve in nove šolske klopi redno uvrščali tudi na svetovne razstave.⁹⁴ Tudi avstrijsko ministrstvo za uk in bogočastje je poleg standardiziranja šolskih stavb izdajalo napotke o izdelavi primernih klopi.⁹⁵ Učitelj Josip Levičnik je leta 1876 v *Učiteljskem tovarišu* navdušeno pisal o švedskih, ameriških, portugalskih in švicarskih šolskih klopeh, tri leta prej razstavljenih na dunajski svetovni razstavi.⁹⁶ Predlaganih je bilo več velikosti, preklopni sedeži za lažje vstajanje in čiščenje, po telesu umerjene višine, nakloni, delno preklopne pisalne plošče s prostorom za šolsko torbo, poličke za knjige in zvezke, na pisalni površini vdolbine za pisala in črnilnik, pri dnu zadrževalne deščice. V devetdesetih je Ivan Weixl, učitelj v Puščavi in Kamnici pri Mariboru, s priporočili zdravnikov in učiteljev v Jelšanah in Vipavi prodajal patentirano šolsko klop za štiri učence s preklopnim sedežem,⁹⁷ objavljena je bila tudi risba šolske klopi po patentu nekega Rozmana.⁹⁸ Veliki premiki v razvoju pedagogike so v prvih desetletjih dvajsetega stoletja pospešili nastanek novih konceptov javnega šolanja, s tem pa tudi šolske arhitekture in opreme.⁹⁹ Po slovenskih šolah so uporabljali različne klopi, še tradicionalne lesene, pa tudi trpežne litoželezne.¹⁰⁰ V svoj proizvodni program je vsaj tri različne modele nastavljenih šolskih klopi iz krivljenega lesa uvrstila tudi tovarna pohištva Remec v Duplici pri Kamniku.¹⁰¹ Ponekod so se klasične lesene šolske klopi ohranile v slovenskih nižjih, posebno podeželskih šolah, še po drugi svetovni vojni,¹⁰² čeprav so jih začele zamenjevati mize in stoli. V *Tovarišu* so bile leta 1948 objavljene dvosedežne klopi in vrtljivi stol, izdelek tovarne Pionir v Novem mestu. V Arhitektu je leta 1951 Oton Gaspari¹⁰³ pisal o lahki serijski opremi vzorčnega šolskega razreda, ki jo je zasnoval za razstavo ob kongresu higienikov v Opatiji, in za primerjavo dodal dobre angleške in švicarske primere dvojnih in enojnih šolskih mizic in stolov iz krivljenih vezanih plošč in cevi. Stoli so bili serijski iz tovarne v Duplici, Gasparijeve mizice pa so

⁹⁴ Scholda, Die Entwicklung des Schulmöbels.

⁹⁵ *Učiteljski tovariš* 3/8, 1863, str. 114; *Laibacher Schulzeitung* 1, 1873, 217; *Učiteljski tovariš* 15/23, 1875, str. 360–361.

⁹⁶ Josip Levičnik, Spominske slike iz svetovne razstave 1873, *Učiteljski tovariš* 16/6, 1876, str. 89; 16/7, str. 106–108; 16/9, str. 136; 16/12, str. 184; 16/19, str. 297–298.

⁹⁷ Nova šolska klop, *Popotnik. Glasilo Zaveze slovenskih učiteljskih društev* 13/24, 1892, str. 375–376; oglasi na primer v *Popotnik* 14/5, 1893, str. 80, 112; 16/19, 1895, str. 301; 17/12, 1896, str. 192.

⁹⁸ *Popotnik* 15/20, 1894, str. 320.

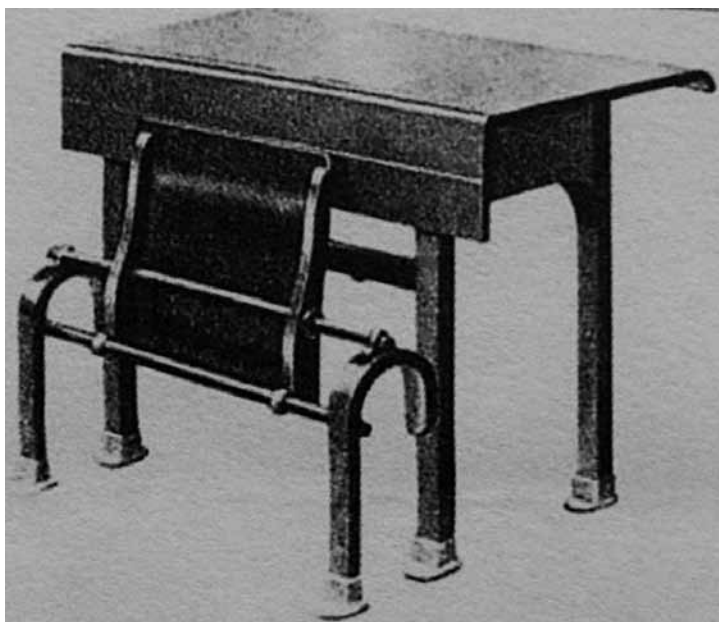
⁹⁹ Vedran, Utopie als Tradition; Oldiges, Maria Montessori Konzept; Scholda, Die Entwicklung des Schulmöbels.

¹⁰⁰ Okoliš, *Šolstvo na Slovenskem II*, str. 66, 73. V Slovenskem šolskem muzeju (ustanovljen leta 1898) imajo lepo zbirko šolskih klopi, miz in stolov, tudi na stalni razstavi. Ohranile so se tudi drugje, npr. v župniščih v Libeličah (spletna stran Koroškega pokrajinskega muzeja) in Mali Nedelji (spletna stran župniškega urada Mala Nedelja). *Koledar za leto 2010* so v Slovenskem šolskem muzeju sestavili iz slik iz življenja šolarjev, objavljenih v 19. in začetku 20. stoletja v periodiki, tudi s pohištvo. Prim. tudi 40 letnica kmetijske šole na Grmu, *Ilustrirani Slovenec* 2/278 (49), 5. 12. 1926, str. 411; Srebrni jubilej slovenske gimnazije – Škofovi zavodi, *Ilustrirani Slovenec* 6/38, 21. 9. 1930, str. 300–301.

¹⁰¹ Prodajni katalog Remec, Slovenski šolski muzej; Kozinc, *Šolsko pohištvo*, str. 53–54.

¹⁰² *Tovariš* 4/7, 1948, str. 147; Kozinc, *Šolsko pohištvo*, sl. 67.

¹⁰³ *Arhitekt* 1/1, 1951, str. 30–32. Gasparijeve mizice so šle v serijsko izdelavo, nekaj se jih je ohranilo v Radovici pri Metelki (prim. spletna stran Turističnoinformacijskega centra Metlika OŠ Brihtna glava).

Slika 12: Šolska klop v prodajnem katalogu tovarne pohištva iz krivljenega lesa Remec v Duplici pri Kamniku, trideseta leta 20. stoletja, Slovenski šolski muzej (foto Kozinc, Šolsko pohištvo).

imele po dve stranski deskasti opori, ki sta bili lahko tudi razcepljeni. Deseti trienale v Milanu, slovita oblikovalska razstava, je bil leta 1954 posvečen šolam. Naš mednarodni nastop je bil odpovedan, zato so ustvarjalci v Moderni galeriji v Ljubljani priredili lastno razstavo *Od stare k novi šoli* in tej temi posvetili vrsto člankov. V Arhitektu s tematsko naslovnico Edvarda Ravnikarja so ob uvodnem besedilu o novem kolektivnem duhu v šoli tri risbe stare in dveh modernih učilnic arhitekta Marijana Amaliettija. Dr. Slava Lunaček je pisala o razponu primernih mer za serijske šolske stole in mize in članek opremila z ilustracijami Gasparijeve mizice, pohištva Hrvata Bauerja in »zahodnjakov«. ¹⁰⁴ Naslednje leto je bilo ob prvi mednarodni razstavi predelave in uporabe lesa na novem Gospodarskem razstavišču v Ljubljani v reviji *Les* objavljenih tudi nekaj fotografij šolskega pohištva in člankov o njem. Ob člankih Milana Simića in Nika Kralja o tej razstavi je prvič objavljena dvojna lesena šolska miza s stoloma in za manjše otroke šolski delovni kotiček s stolčkom, večjo mizo in omaricami, kakršne so tedaj začeli izdelovati v tovarni Les v Ljubljani. To šolsko pohištvo je v slovenskih šolah, še posebno v novo zgrajenih sodobnih z velikimi avlami brez hodnikov arhitekta Emila Navinška, ¹⁰⁵ npr. v ljubljanskem Trnovem, prevladovalo še tja do sedemdesetih. ¹⁰⁶ Oblikovalec Niko Kralj je v istem času za tovarno Stol Kamnik po Eamesovem in Eiermannovem vzoru zasnoval šolska stola iz krivljenega lesa oziroma kovinskih cevi in vezanih plošč ter šolsko mizico.

¹⁰⁴ *Arhitekt* 4/12–13, 1954, str. 7; Šolska oprema, str. 39–42 in pogled na razstavo *Od stare k novi šoli* na str. 47–48.

¹⁰⁵ Briški, *Emil Navinšek*.

¹⁰⁶ Na podlagi meritev študije *Dnevno varstvo otrok v komuni in v stanovanjski skupnosti* arhitektke Vide Battelino na Centralnem zavodu za napredek gospodinjstva, le lesena ograjica bočne poličke za šolsko torbo je bila pozneje zamenjana z ukrivljeno cevjo. *Les*, 7/4–5, 1955, str. 68 in 6, str. 77; in 7/7, str. 91; *Naša žena* 25/9, 1965, str. 32; Rajko Lukman, *Sodobno šolsko pohištvo*, *Les* 7/6, 1955, str. 78–79.

Kraljeve stole je uporabil arhitekt Danilo Fürst za svojo šolo v Stražišču pri Kranju.¹⁰⁷ V Delu je Kralj leta 1966 v članku Šolsko pohištvo za naše razmere pisal o prototipnem modularnem šolskem pohištvu Olge Rusanov za Industrijo pohištva v Kočevju in Igo v Ljubljani, ki je bilo uvrščeno na razstavo na Gospodarskem razstavišču.¹⁰⁸ Uveljavilo se je tudi oglati šolsko pohištvo iz tankih železnih cevi s kvadratnim prerezom. Stole in mize s podnožji iz ukrivljenih cevi za šole so še do nedavna izdelovali v Kočevju.¹⁰⁹ V devetdesetih so poleg pisanja na roko začeli uvajati v šole tudi računalnike, ki so sprva zahtevali veliko prostora, tipkovnice so morali celo umakniti na lastno poličko pod mizno ploščo. Današnji računalniki in druge elektronske naprave za pomoč pri učenju so tako majhne, da se lahko spet uporabljajo na običajnih mizah. Izbira domačega in tujega šolskega pohištva je velika, zahteve pa še vedno enake kot nekoč, čim trpežnejše, varnejše, cenovno ugodno in lahko, hkrati pa tudi privlačno – in enako velja prav za vse pohištvo, ki ga doma ali drugje uporabljajo naši otroci.

Viri in literatura

Krajsave

NMS Narodni muzej Slovenije OZUU Oddelek za zgodovino in uporabno umetnost NMS SEM Slovenski etnografski muzej.

Arhivski viri

AS 309 Zapuščinski inventarji.

Časopisni viri

Arhitekt 1951, 1952, 1954, 1960; *Delo* 1966; *Ilustrirani Slovenec* 1925, 1926, 1929; *Laibacher Zeitung* 1870; *Laibacher Schulzeitung* 1873; *Les* 1958, 1959, 1964, 1969, 1970; *Mladika* 1930; *Naša žena* 1958, 1965, 1973, 1974, 1978, 1982, 1983; *Naš dom* 1958, 1965, 1968, 1970, 1971, 1972, 1974, 1978; *Pohištvo* 2002; *Ponedeljek* 1929; *Popotnik* 1892, 1893, 1894; *Sinteza* 1964, 1969; *Tovariš* 1948, 1949, 1952–4, 1961, 1965–9, 1973; *Učiteljski tovariš* 1863, 1875, 1876; *Vrtec* 1913, *Zvonček* 1902, *Žena in dom* 1939; *Življenje in svet* 1932.

Knjige

Razstavní katalogi Bienala industrijskega oblikovanja, 1975, 1977, 1979, 1994.

Šantel-Kanoni, Dušana, *Kako opremim stanovanje*. Ljubljana: Žena in dom, 1939.

Šantel, Avgusta ml., st. in Sašo, *Življenje v lepi sobi* (ur. Janez Kajzer). Ljubljana: Nova revija 2006.

Špolar, Ivan, Tavčar, Mitja I., *Stanovanje. Oprema in ureditev*. Ljubljana: Prešernova založba, 1960.

Literatura

Bajželj, Lenka, *20 let otroškega pohištva*. razstavna zloženka, Sekretariat BIO, Jakopičeva galerija in Arhitekturni muzej: Ljubljana, 1993.

Briški, Boris, Osnovne šole Emila Navinška, *Arhitektov bilten*, 33, 159–160, 2003, str. 34–35.

Dessai, Elisabeth, Wohnen mit Kindern. *Kid size. Möbel und Objekte für Kinder*, Alexander von Vegesack (ur.). Milano: Skira–Vitra Design Museum, 1997, str. 203–209.

¹⁰⁷ Hrovatin, *Niko Kralj*, str. 80 in 89; Predan in Šubic, *Niko Kralj*, str. 62; *Les* 10/5, 1958, str. 61; *Les*, 11/1, str. 6–7; *Arhitekt* 1, 1960, str. 10, 11.

¹⁰⁸ *Delo* 21. 3. 1966, št. 79, str. 5.

¹⁰⁹ Kozinc, *Šolsko pohištvo*, str. 60–63.

- Dressel, Gert, in Novy, Katharina, *Familiare Wohnräume im historischen Wandel. Familiae. Ideal und Realität*, Elisabeth Vavra (ur.). Niederösterreichische Landesausstellung. Barockschloss Riegersburg. Horn: Verlag Berger, 1993, str. 229–240.
- Familiae. Ideal und Realität*, Elisabeth Vavra (ur.). Niederösterreichische Landesausstellung. Barockschloss Riegersburg. Horn: Verlag Berger, 1993.
- Fiedler, Jeannine, *Raum für Kinder, kein Raum für Forschung? Über Kindermöbel am Bauhaus. Zappel, Philipp! Kindermöbel. Eine Designgeschichte*, Eva B. Ottillinger (ur.). Eine Publikationsreihe der Museen des Mobiliendepots, Band 24, Wien–Köln–Weimar: Böhlau Verlag, 2006, str. 45–66.
- Fiedler, Jeannine, *Von der Mangelwirtschaft zum Öko–Siegel. Aus deutschen Kinderzimmern zwischen 1945 und 1975. Zappel, Philipp! Kindermöbel. Eine Designgeschichte*, Eva B. Ottillinger (ur.). Eine Publikationsreihe der Museen des Mobiliendepots, Band 24, Wien–Köln–Weimar: Böhlau Verlag, 2006, str. 97–102.
- Forsström, Stina, *Die Kinderjahre guten schwedischen Designs. Kid size. Möbel und Objekte für Kinder*, Alexander von Vegesack (ur.). Milano: Skira–Vitra Design Museum, 1997 str. 197–201.
- Gradovi minevajo, fabrike nastajajo. Industrijsko oblikovanje v 19. stoletju na Slovenskem*, Mateja Kos in Matija Žargi (ur.). Ljubljana: Narodni muzej, 1991.
- Hagströmer, Denise, *Endlich ein »Jahrhundert des Kindes?«, Kid size. Möbel und Objekte für Kinder*, Alexander von Vegesack (ur.). Milano: Skira–Vitra Design Museum, 1997 str. 183–195.
- Hanreich, Eugenie, *Wohnen. Alltag des Kindes. Familiae. Ideal und Realität*, Elisabeth Vavra (ur.). Niederösterreichische Landesausstellung. Barockschloss Riegersburg. Horn: Verlag Berger, 1993 str. 149–150.
- Hrovatin, Jasna, *Niko Kralj*, Ljubljana: Visoka šola za design, 2010.
- Jagodic-Makarovič, Marija, *Zibelka za Slovenskem. Slovenski etnograf 12*, 1959, str. 11–16.
- Keller, Peter, *Wiege des Christus Kindes: ein Haushaltsgerät in Kunst und Kult*, Worms; Wernersche Verlagsgesellschaft, 1998.
- Keršič, Irena, *Oris stanovanjske kulture slovenskega kmečkega prebivalstva v 19. stoletju. Slovenski etnograf 33–34*, 1988–1990, str. 329–388.
- Keršič, Irena, *geslo Zibelka. Enciklopedija Slovenije 15*, Ljubljana, 2001, str. 178–179.
- Keršič, Irena, *geslo Zibelka. Slovenski etnološki leksikon*, Ljubljana, 2004, str. 708–709.
- Kid size. Möbel und Objekte für Kinder*, Alexander von Vegesack (ur.). Milano: Skira–Vitra Design Museum, 1997.
- Koledar Prešernove knjižnice*. Ljubljana: Prešernova družba 1949.
- Komenski, Jan Amos, *Orbis sensualium pictus 1658*, izdaja Praha, Karlovske vinohrady: F. Strnad 1942.
- Kozinc, Darinka, *Šolsko pohištvo. Tihi spremljevalec učnega procesa*. Nova Gorica: Educa, 2008.
- Kuret, Niko, *Mekinska božična zibelka. Zbornik za umetnostno zgodovino*, n.v. 5–6, 1959, str. 53–541.
- Kuret, Niko, *Jaslice na Slovenskem. Kulturnozgodovinski in narodopisni oris*. Ljubljana: Družina 1981.
- Lozar Štamcar, Maja, *Zibelka in legenda z gradu Šrajbarski turn. Etnolog 14*, 2004, str. 231–241.
- Lozar Štamcar, Maja, *Pleteno pohištvo v Sloveniji*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2008.
- Maino, Maria Paola, *A misura di bambino. Cent'anni di mobili per l'infanzia in Italia (1870–1970)*. Editori Laterza: Roma–Bari, 2003.
- Makarovič, Gorazd, *Slovenska ljudska umetnost*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1981.
- Makarovič, Gorazd in Rogelj Škafar, Bojana, *Poslikane panjske končnice. Zbirka Slovenskega etnografskega muzeja 8*, Ljubljana 2000, kat. št. 168 in 214.
- Moder, Gregor, *Mešcan na gradu. Iz zapuščine Ivana Hribarja na gradu Podsreda, Argo, 44/2*, 2001, str. 111–115.
- Okoliš, Stane, *Šolstvo na slovenskem II*. Slovenski šolski muzej: Ljubljana, 1999.
- Oldiges, Denise, *Maria Montessoris Konzept der vorbereiteten Umgebung – Der Raum als bildende Lebenswelt. Kid size. Möbel und Objekte für Kinder*, Alexander von Vegesack (ur.). Milano: Skira–Vitra Design Museum, 1997, str. 175–181.
- Ottillinger, Eva B. (ur.), *Zappel, Philipp! Kindermöbel. Eine Designgeschichte*, Eine Publikationsreihe der Museen des Mobiliendepots, Band 24, Wien–Köln–Weimar: Böhlau Verlag, 2006.
- Ottillinger, Eva B, *Pioniere des Kindermöbeldesigns. Zappel, Philipp! Kindermöbel. Eine Designgeschichte*, Eva B. Ottillinger (ur.), Eine Publikationsreihe der Museen des Mobiliendepots, Band 24, Wien–Köln–Weimar: Böhlau Verlag, 2006, str. 35–44.
- Ottillinger, Eva B., *Möbel für den Kindergarten: ein Sozialprojekt. Zappel, Philipp! Kindermöbel. Eine Designgeschichte*, Eva B. Ottillinger (ur.), Eine Publikationsreihe der Museen des Mobiliendepots, Band 24, Wien–Köln–Weimar: Böhlau Verlag, 2006, str. 53–66.
- Ottillinger, Eva B, *Kindermöbel im Spiegel der internationalen Designentwicklung 1900–1970. Zappel, Philipp! Kindermöbel. Eine Designgeschichte*, Eva B. Ottillinger (ur.), Eine Publikationsreihe der Museen des Mobiliendepots, Band 24, Wien–Köln–Weimar: Böhlau Verlag, 2006, str. 81–86.

- Ottillinger, Eva B, Wiener Kindermöbel zu Zeit des Wiederaufbaus. *Zappel, Philipp! Kindermöbel. Eine Designgeschichte*, Eva B. Ottillinger (ur.), Eine Publikationsreihe der Museen des Mobiliendepots, Band 24, Wien–Köln–Weimar: Böhlau Verlag, 2006, str. 87–96.
- Predan, Barbara in Šubic, Špela, *Niko Kralj. Neznani znani oblikovalec*, razstavni katalog Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje, 2011.
- Prodajni katalogi in plakati pohištvenih izdelovalcev Boucon, Dogan, Mathian, Pogačnik, Stolarne Sodražica, Remec, pletarskih šol v Radovljici in Foljanu in dunajskih firm Haas in Marso *Šolska kronika* 2011.
- Scholda, Ulrike, »Rührt die Hände« statt »Hände auf die Bank«. Die Entwicklung des Schulmöbels in Österreich. *Zappel, Philipp! Kindermöbel. Eine Designgeschichte*, Eva B. Ottillinger (ur.), Eine Publikationsreihe der Museen des Mobiliendepots, Band 24, Wien–Köln–Weimar: Böhlau Verlag, 2006, str. 67–79.
- Theatrum vitae et mortis humanae. Podobe iz življenja na Slovenskem v 17. stoletju*, Razprave. Katalog (ur. Maja Lozar Štamcar, Maja Žvanut), Ljubljana: Narodni muzej Slovenije 2002.
- Vavra, Elisabeth (ur.), *Familie. Ideal und Realität*, Niederösterreichische Landesausstellung. Barockschloss Riegersburg, Horn: Berger, 1993.
- Vedran, Mimica in Shannon, Kelly, Utopie als Tradition. *Kid size. Möbel und Objekte für Kinder*, Alexander von Vegesack (ur.). Milano: Skira–Vitra Design Museum, 1997, str. 163–173.
- Zupanec Slavec, Zvonka, *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno in njegov utemeljitelj dr. Ivo Pirc*. Ljubljana: Inštitut za varovanje zdravja RS 2005.

Marjetka Balkovec Debevec

Obleka v otroštvu

BALKOVEC DEBEVEC, Marjetka, mag. etnologije in prof. zgod., muzejska svetnica, Slovenski šolski muzej, SI-1000 Ljubljana, Plečnikov trg 1, marjetka.balkovec@guest.arnes.si

Obleka v otroštvu

Prispevek osvetljuje zgodovino otroštva s pomočjo oblačilnega videza otrok skozi čas. Predstavlja predvsem ugotovitve o otroški obleki, kakršno so otroci nosili ob vstopu v šolo in v osnovnošolskih letih. Na obleko učencev so vplivale širše družbene in socialne razmere, opazne so bile razlike v oblačilnem videzu vaških in mestnih otrok, premožnejših in revnejših slojev. O obleki otrok od druge polovice 19. stoletja do sredine 20. stoletja pričajo nekatere avtobiografije, šolske fotografije, posebna anketa o oblekah osnovnošolskih otrok, pedagoški tisk in strokovna literatura.

Gljučne besede: obleka, oblačilni videz, otroci, zgodovina šolstva

BALKOVEC DEBEVEC, Marjetka, M.A. in Ethnology and Prof. of History, museum councillor, Slovenian School Museum, SI-1000 Ljubljana, Plečnikov trg 1, marjetka.balkovec@guest.arnes.si

Clothes in Childhood

Paper is presenting the history of childhood through children cloths. It represents mostly conclusions about children clothing worn at the beginning of schooling and in years of primary school. Pupils' clothes were influenced by society and the social situation. There was a difference in dressing between country and urban children, rich and poor children. There are some autobiographies, school photos, a special questionnaire about clothes of pupils, pedagogical press releases and literature that testify about children's clothes at the end of the 19th century and early 20th century..

Key words: clothes, dressing, children, history of school

Uvod

Z obravnavami otroške in mladostniške obleke in oblačenja se ukvarjajo različni strokovnjaki, tako etnologi, folkloristi, zgodovinarji, strokovnjaki s področja tekstila in mode, večinoma so obravnave otroške obleke del širših obravnav noše, oblačilnega videza, oblačilne kulture določenega kraja ali območja.¹ V Slovenskem šolskem muzeju nas posebej zanima oblačilni videz otrok, ki je bil in je povezan s šolo, zato prispevek predstavlja predvsem nekaj ugotovitev o otroški obleki, kakršno so otroci nosili ob vstopu v šolo in v osnovnošolskih letih.²

¹ Več glej dela Marije Makarovič (npr. serija knjig Slovenska ljudska noša v besedi in podobi, Obleka predela človeka, Po sledih bele noše v Beli krajini), dela Janje Žagar, Bojana Kniflica, Angelosa Baša idr.

² Tematika je bila podrobneje obdelana na razstavi »Kaj naj oblečem za v šolo?« Razstava o oblačilnem videzu učencev in učiteljev skozi čas, Slovenski šolski muzej 2010/2011 in v tematski številki revije *Šolska kronika* 20/ 2011/št. 3.

O oblačilih za otroke v prvi slovenski krojaški knjigi za otroška oblačila ob koncu 19. stoletja

Krojaški mojster Matija Kunc iz Ljubljane, ki se je izobraževal na Dunaju in v Pragi, je ob koncu 19. stoletja odigral pomembno vlogo pri izobraževanju za krojaško obrt, saj je leta 1890 v Ljubljani ustanovil šolo za pri krojevanje, pozneje imenovano »Krojaško obrtno učilišče«. Širši pomen so imele njegove učne knjige s krojnimi polami, med njimi prva tovrstna strokovna knjiga pri nas *Knjiga krojaštva* (leta 1890). Za pomoč pri šivanju otroških oblačil je bila posebej pomembna Kunčeva knjiga *Krojni vzorci za otroška oblačila*, s podnaslovom: »Navod za pri krojevanje oblačil za deklice in dečke v starosti 1.–12. leta«, ki je izšla leta 1895. Uvod v knjigo nam nudi tudi zanimive podatke o razmerah in odnosu do otroške obleke v tem obdobju, pred skoraj stodvajsetimi leti.³ Prvo poglavje v knjigi je Kunc naslovil: »O ustroju života v otroških letih«. Tu je še posebej opozarjal, da morajo biti otroške obleke krojene drugače kot obleke odraslih, kajti: »Kdor ne ve, da je ustroj otroškega života povsem drugačen, kakor pri odraslem človeku ter načrtuje kroje tako, da za odrasle osebe prirejene vzorce zmanjšuje, ta ne more doseči povoljnih uspehov. Poleg tega pa se razmerje med životnimi deli spreminja vsako leto /.../ Do starosti treh let ni, glede na obleko, posebne razlike med otroci moškega in ženskega spola /.../ otroška obleka nikdar ne sme pretesna biti, tudi je napačno napravljati nad pasom previsoke hlače, ker take hlače istotako stiskajo život ob rebrih, kakor ovira pretesen telovnik ali pa jopič naravni životni razvoj.«⁴ Ob knjigi Matije Kunca, *Krojni vzorci za otroška oblačila*, lahko ugotavljamo, da pred letom 1895 na Slovenskem verjetno ni bilo posebnih krojev za otroška oblačila, da so kroje za oblačila odraslih le pomanjševali, prav tako nam njegov zapis potrjuje, da so bili otroci v zgodnjem otroštvu, do tretjega leta, oblečeni enotno, največkrat v srajčno oblačilo. Dodatno je zanimiv seznam oblačil s podatki in kroji zanje, ki nam tako nudi vpogled v otroška oblačila ob koncu 19. stoletja, kakšna naj bi šivali vsaj za mestne otroke od 1. do 12. leta starosti. Predstavljeni so bili naslednji kroji: za najmlajše »Pestovalni plašček s palerino«, ki je bil enoten za otroke obeh spolov, »Otroško oblačilce brez rokavov za dečke in deklice«, za katero je Kunc navedel, da se »oblačilca v tej obliki delajo navadno za otroke od 1. do 3. leta« in se največkrat zapenjajo »po hrbtu«. Prav tako je bil za 1–2 letne dečke in deklice primeren enoten »Jopič«. Posebna oblačila za deklice in posebna za dečke najdemo od 4. leta naprej. Tako je v Kunčevi knjigi poseben kraj za »Oblacilce za deklice v starosti 4.–6. let«, ki se je lahko zapenjalo spredaj ali zadaj, lahko je imelo stoječ ali ležeč ovratnik, lahko so bili dodani svilnati trakovi. Deklicam je bil namenjen tudi »Jaket«, torej krajši plašček z enojnim ali dvojnimi zapenjanjem, ter »Na pol priležni plašček za deklice v starosti 2.–5. leta« in »Princes obleka za večje deklice. Za manjše fantke so bili v knjigi objavljeni kroji za »Jednošivne hlače za dečke«, »životek« ali srajčka, ki se je zapenjalo zadaj, kratke hlače in »Mornarska obleka za dečke v starosti 2–3 let«. Za malo starejše, od 5 do 8-letne dečke je bil narisana kraj za »Fantazie obleko«, ki jo je sestavljal suknjič, telovnik in dokolenske hlače, za 6 do 12-letne dečke pa je bila primerna »Štajerska ali lovska obleka«, pri kateri je imel suknjič dvovrstno zapenjanje. Na upodobitvah je bil pri tej obleki predviden tudi klobuk, pri prejšnjih oblekah pa slamnik. Za fante, stare od 10 do 12 let, so bili

³ Kunc, *Kroji za otroška oblačila*, str. 1.

⁴ Kunc, *Nav. d.*, str. 5–6.

Sliki 1 in 2: »Mornarska obleka« za dečke od 2. do 3. leta in »Štajerska ali lovska obleka« za dečke od 6. do 12. leta. (Matija Kunc, *Krojni vzorci za otroška oblačila*, Ljubljana 1895.)

dodani kroji za kratke in dolge hlače, za telovnik in sako ter za zimsko vrhno suknjo ali »paletot« z enojnim ali dvojnim zapenjanjem.⁵

Ob izidu Kunčeve knjige so posebej opozarjali, kako pomembno je, da v slovenskih deželah poleg leposlovnih in znanstvenih knjig izdajamo »tudi knjižne pripomočke za raznovrstne stroke praktičnega življenja«, ter ob tem »dokazujemo potrebnost, pa tudi sposobnost domačega govora za katerokoli svrbo«. ⁶ Predvidevamo lahko, da so *Krojni vzorci za otroška oblačila*, ki jih je Matija Kunc pripravil in izdal v slovenskem jeziku lažje našli pot tudi do preprostejšega slovenskega prebivalstva.

⁵ Opis krojev in kroji v: Kunc, *Kroj za otroška oblačila*, str. 11–16 in priloge I.–VIII.

⁶ Bežek, Matija Kunc. *Ljubljanski zvon, letnik 15, številka 9.*, <http://www.dlib.si>.

Obleka šolarja ob vstopu v šolo

Začetek obiskovanja šole je pomembno zaznamoval otrokovo življenje. Vstop v šolo je bil pogosto povezan tudi s pripravo primerne obleke. Tam, kjer so razmere omogočale, so za mladega šolarja nabavili novo obleko in obutev, drugje so poskušali otroka tudi v najbolj skromnih možnostih primerno obleči, največkrat tako, da so oblačila sešili oziroma prekrójili iz blaga odrabljenih oblek odraslih. Skrb za obleko je bila posebej poudarjena ob začetku šolanja, kot nam nakazujejo različna ohranjena opozorila, pa so med šolskim letom na urejenost in čistočo tudi pozabljali. To nam potrjuje zapis iz leta 1875, ko so učitelji staršem svetovali: »*V sedmem letu pride otrok v šolo. Prvi dan pride v nedeljski suknji, ima nov klobuk in rudeč robec za vratom; danes so ga pripeljali starši vpisat. Komaj pa preteče par dni, mladi šolar ne da se spoznati več. Umazan je in razcapan ...*»⁷

Pomen obleke ob vstopu v šolo se je mnogim ohranil v spominu, zapise o tem najdemo tudi v biografskih in avtobiografskih zapisih in v drugi literaturi. Predvsem siromašna ali kako drugače neprimerno izstopajoča obleka je največkrat pustila senco v otroški duši ob spominu na začetke šolanja. V prispevku predstavljamo nekaj primerov, ki osvetljujejo pomen otrokove obleke ob vstopu v šolo.

Odnos do obleke in priprava obleke za prve šolske dni za otroka iz kmečke družine je nazorno opisana v prispevku Prva pot v Ljubljanske šole. Zapis je bil objavljen v Letopisu Matice Slovenske leta 1870, napisal ga je kasnejši škof in publicist Anton Bonaventura Jeglič (1850–1937). Kot devetletni fantič je šolanje iz domačih Begunj na Gorenjskem leta 1859 nadaljeval v Ljubljani. Že med pripravami na ta veliki življenjski korak so se pokazale velike razlike med vaško šolo in šolanjem v mestu. »*Kaj meniš, da je v Ljubljani, kakor tukaj? Bos, umazan in razcepedran dirjaš v šolo, tam se dregate in trgate, da je joj /.../. V Ljubljani boš pa moral biti bolj čeden vsak dan, kakor si tukaj o praznikih, v šoli boš moral sedeti, kakor pribit ...*»⁸ Oče mu je obljubil, da bo poskrbel za primerno obleko in res so v hišo prišli rokodelci. »*Mojškre mi pomerijo srajce, neizrečeno jim zatrjujem, da je morajo ravno tako narediti, kakor gospodu učitelju. /.../ Zdaj pride krojač na vrsto. 'Oče, ali mu kratke irhaste hlače pomerim, takošni fant ne sme več dolzih nositi?' nagaaja on. 'Kratkih pa nočem, kar na drobne kosce je razsekam, če mi take narediš!' hudujem se jaz.*»⁹ Šolar si je oddahnil, ko je sprevidel, da se je krojač le šalil in da je imel s sabo primerno »*sukno*« za hlače in za suknjo, za katero je mali Anton prosil, da mu krojač izdelata takšno, »*ki ima na hrbtu prav velike gumbe*«. Posebne želje je imel še za čevljarja, želel si je namreč »*škornje na 'biks' in pa visoke pete*«, saj je take videl pri grajskem gospodu. Ko je napočilo jutro odhoda, se je napravil »*v škornje 'pobiksane', dolgo suknjo debelogumbasto. 'Zdaj sem že malo gospodu podoben!*' sem djal ogledovaje se v zrkalu, pa se mi je tudi dozdevalo, da sem s suknjo nekakošno družega, bolj 'gosposkega' duha oblekel.»¹⁰ V tem opisu nam avtor približa pomen, ki ga je imela obleka za posameznika, v našem primeru šolarja, za vključevanje v družbo, hkrati pa nakaže tudi psihološki vpliv, ki ga drugačna, bolj imenitna obleka lahko naredi na posameznika in vpliva tudi na njegovo obnašanje, razmišljanje.

V Ljubljani je bilo marsikaj drugače od pričakovanj mladega »študenta« Antona, tudi njegova nova obleka ni bila najbolj ustrezna. To, kar je na podeželju predstavljalo

⁷ Letno sporočilo Črnomelj, 1875, str. 5.

⁸ Jeglič: Prva pot v Ljubljanske šole, str. 202.

⁹ Jeglič, *Nav. d.*, str. 204.

¹⁰ Jeglič, *Nav. d.*, str. 205.

višek imenitnosti v oblačilnem videzu, ni ustrezalo ustaljeni, povprečni oblačilni podobi šolarja. Ko je Anton stopil med sošolce, je njegova obleka vzbudila posmeh. V spominih je zapisal: ».. a ko mene zagledajo v dolgi debelogumbasti suknji, zaženejo tak vriše, da mi je šlo vse skozi ušesa; brž me obsujejo, trgajo za suknjo, kriče, smeja se in me pehajo od klopi do klopi. Sam ne vem, kaj bi bilo z menoj in mojimi škrici, ko se ne bi bil prav močan glas med vrati oglasil ...«¹¹

Tudi slovenskemu pesniku, pisatelju in dramatik Ivanu Cankarju (1876–1918) je prvi šolski dan zaznamovala obleka. V črtici *Moja pot v šolo* je obudil neprijetni spomin na svoj prvi šolski dan v začetku osemdesetih let 19. stoletja. »Oblekli so me v novo obleko, ki mi je bila veliko preohlapna. S težkim srcem sem se napotil proti šoli. Brat, ki me je vodil, se mi je zdel kakor črn birič. Sveže jutro je bilo, čisto nedeljsko. Široka in bela je bila cesta, že posušena. Ena sama rumena luža je bila še na cesti. Ne vem, ali sem se zamaknil v svetlo nebo ali v temni potok. Nenadoma sem ležal z obrazom, z rokami in z nogami v tisti rumeni luži. Nesnaga nesrečna! Blatnega in kriččega me je vlekel brat domov. Tam so takoj razsodili, da ne bom učenjak. Objokan sem se vrnil v šolo v svoji stari, zakrpani obleki. In vsi so rekli, da je to slabo znamenje.«¹² Opis v črtici prikazuje, da so se s pripravo nove primerne obleke za mladega šolarja doma potrudili. Obleka je bila sicer »preohlapna«, kar spet kaže na ustaljeno navado pri revnejšem podeželskem prebivalstvu, saj so otroku namenoma dali izdelati malo večjo obleko. Tako so si zagotovili, da je obleko lahko nosil dlje časa, vse do takrat, ko mu je bila že prekratka in pretesna ter pogosto na več mestih zakrpana. Morda je mladega Cankarja ravno občutek, kako skrbno mora paziti na novo obleko, privedel do neprijetnega in nerodnega dogodka, da se je spotaknil, padel v lužo in obleko umazal.

Fran Saleški Finžgar (1871–1962), duhovnik in pisatelj, je imel do obleke poseben odnos in posebno znanje, saj je bil njegov oče priznan krojač, bil je še posebej »*mojster za irhaste blače*«. Bil je napreden in si je že v osemdesetih letih 19. stoletja prvi v fari kupil šivalni stroj, ki so si ga kot veliko zanimivost hodili ogledovati sovaščani, čeprav mnogi niso zaupali v kvalitetno delo strojnega šivanja.

Oče je že osemletnega Frana naučil šivati. Dobil je kar zahtevno prvo nalogo, saj je moral sešiti »*dolge spodnje blače iz debelega hodničnega platna*«. Res je vztrajal in ves teden »*šivaril*«, za kar ga je oče nagradil z 10 krajcarji in ga še posebej pohvalil z besedami: »*Vidiš, 'je rekel, 'toliko moraš znati, da si vsaj gumb sam prišiješ, če ti odleti od blač*.«¹³ Naučil se je tudi šivanja s šivalnim strojem in si v gimnazijskih letih s šivanjem prislužil kakšen krajcar.

Pri Finžgarjevih so se potrudili, da so fantu za v ljubljanske šole pripravili dobro obleko. Če je taka obleka v domačem okolju veljala za lepo in primerno, je v Ljubljani, v primerjavi z gosposko obleko, izgubila veljavo. Razlika med mestnim in vaškim oblačilnim videzom je bila v šoli opazna in premožnejši so na kmečke učence in njihovo obleko gledali zviška. Otroka je negativno zaznamovala, zunanji videz učenca je kazal, da ne sodi v mestno okolje, zato so jo mestni vrstniki takoj uporabili kot primerno možnost za poniževanje. Svojo zgodbo, povezano z obleko v šoli, je Finžgar zapisal v spisu *Študent naj bo*. Bilo ga je strah, ko je šel v ljubljansko šolo, tako da »*se je tresel, ko je obuval škornje in oblačil suknjič. /.../ Prava šiba božja se mu je zdela, da je moral*

¹¹ Jeglič, *Nav. d.*, str. 206–207.

¹² Cankar, *Moja pot v šolo*, str. 113.

¹³ Finžgar, *Nav. d.*, str. 20–21.

Slika 3: Finžgarjeva družina: oče sedi in drži med koleni sinčka Francka (roj. 1871), na desni mati Reza, pred njo sin Janez, na levi botra Maruša Pintar. (Finžgar, Fran, *Leta mojega popotovanja*, Celje 1957, str. 19.)

kljub zelo gorkemu septembrskemu soncu dan na dan obuvati škornje.«¹⁴ Kot razberemo iz Finžgarjevega zapisa, je ravno obleka ponujala priložnost za objestno vedenje mestnih sošolcev. »Pred uro so jim bili 'kmetje' redno v zabavo. Vsak kos obleke posebej so ograjali in osmešili. Koliko je trpel Franceljnov klobuk: piskrovezar so mu rekli. Silno je trpel ogromen ovratnik hodnične srajce in nič manj težki škornji, katerih nepočrjene golenice in dolge štrame so bile vsak dan nova zabava kratkobačnikom. Francelj ni trpel vdano, a trpel je.«¹⁵ Zmerjanja je Francelj vedno težje prenašal in med odmorom čez nekaj dni »so se spravili gosposki z vso ihto nad Franceljna. Oblegali so ga v klopi, napadali srajco, golenice, izmaknili izpod klopi klobuk in ga zalučali po razredu. V tistem hipu je mera prekipela. Francelj se je dvignil v klopi, pograbil tri najbolj objestne nagajivce, jih stisnil v klopi na kup, nato pa dvignil strahovito nakovane škornje in začel dajati paglavcem lekcijo, da se je pri tej priči razlegal

¹⁴ Finžgar, *Študent naj bo*, str. 138.

¹⁵ Finžgar, *Nav. d.*, str. 151.

jok po sobi. Takrat se nenadoma odpro vrata ...»¹⁶ Nesrečna zgodba se je nadaljevala tako, da je profesor Francija zapisal v črno knjigo, kar je pomenilo, da bo imel učenec slabo oceno iz vedenja (*»npravnosti«*), oče pa je moral plačati še *»deset goldinarjev šolnine«*.¹⁷ Mladega šolarja je dogodek, ki je nastal zaradi zasramovanja njegove podeželske obleke, zaznamoval z grozo in kesanjem.

Ljubljanski župan, bančnik, gospodarstvenik, politik in publicist *Ivan Hribar* (1851–1941) je svoje otroštvo preživel v družini skupaj s petimi brati in sestrami. Bil je bolehen otrok. Za družino je predano skrbela mati, oče pa se je za preživljanje družine ukvarjal z različnimi posli. Po Hribarjevih besedah je bil oče *»nenavadno prebrisan, zelo zgovoren in v družbi dovtipen. Zato je imel povsod znancev ... Eno le-teh je bilo poznanstvo z graščakom Staretom, katero je kasneje izkoristil v to, da si je zame izposodil obnošeno obleko njegovih sinov.«*¹⁸ Primerno obleko je Ivan Hribar potreboval za ljubljanske šole, kjer je bil uspešen dijak. O obleki v šoli je v svojih spominih zapisal še en dogodek, povezan s šolsko kaznijo. Eden od učiteljev je veliko pretepal učence. Nekoč je nekega učenca med pretepanjem po zadnji plati nenadoma prijel za hlače *»s takšno silo, da ga je za-nje vzdignil kvišku, pri čemer so se hlače raztrgale in je dokaj velik kos blaga ostal v njegovi roki.«* Tokrat je učitelj *»izprevidel, da ga je jeza predaleč zapeljala ...«*¹⁹

Tako je v pesmi *»Kako sem prvič v šolo hodil«* spomin na svojo obleko za prve šolske dni ohranil pesnik *Tone Pavček* (1928–2011).

*»...Pa so hlače mi sešili / in kupili mi klobuk, / staro čitanko dobili / vse za dober prid in uk: / in so rekli srečno pot, / da postaneš kdaj gospod ...«*²⁰

Nove hlače ob začetku šole mu je sešila njegova mama Ana iz blaga svoje stare obleke. Kot je Pavček v pesmi opisal, ga šola ni preveč veselila, mnogo zabavnejša je bila igra z mladimi mucki v hosti. Z novo šolsko obleko se je slabo končalo: *»A ta šola, bogme da, / strašno slaba je bila: / strgala klobuk in hlače, / moje lepe dolge hlače / in ostal sem teleban, / kot sem še današnji dan.«*²¹ Tone Pavček je kljub temu nesrečnemu pripetljaju iz prvih šolskih dni postal učen in moder mož, pesmico pa je rad pripovedoval šolarjem ob obiskih šol.

Razlike med mestnimi in vaškimi otroci, med premožnimi in revnimi, so vedno obstajale. Hitro so bile opazne tudi v oblačilnem videzu posameznega otroka. V posebej revnih predelih Slovenije, kot so bile na primer Haloze, se je siromašna obleka v otroštvu ohranjala še vsaj desetletje po drugi svetovni vojni. Zapis priča, da so v takih krajih *»otroci goli in bos, večkrat lačni kakor siti preživljali svoje otroštvo v razdrapanih kočah ...«*²² V njihovem otroštvu je bil čas za igro le skopo odmerjen, že od malih nog so poznali trdo delo. Tako so že majhni otroci z drobnimi rokami luščili koruzo, saj: *»Če ne boste luščili koruze, ne bo ne kruha in ne žgancev, jim je govorila mati, ki je ta čas navadno krpala stara in raztrgana otroška oblačila.«*²³ Posamezni starši so kakšnemu od svojih bistrih otrok poskušali omogočiti boljšo izobrazbo, ki bi mu odprla vrata v boljše življenje. *»Jožik je moral v mestno šolo. Mama je nekaj dni skrbno pripravljal sinovo*

¹⁶ Finžgar, *Nav. d.*, str. 151–152.

¹⁷ Finžgar, *Nav. d.*, str. 152.

¹⁸ Hribar, *Moji spomini*, str. 13.

¹⁹ Hribar, *Nav. d.*, str. 28.

²⁰ Pavček, *Prvič v šolo*, str. 105.

²¹ Prav tam.

²² Žunec, *Otroštvo v Halozah*, str. 6

²³ Žunec, *Nav. d.*, str. 13.

Slika 4: Šolar iz ljubljanske meščanske družine, okrog leta 1887 (MGM, Mestni muzej Ljubljana).

popotnico. V kartonsko škatlo mu je zložila nekaj zakrpanih hlač, flanelastih srajc in spodnjih hlač ter skrbno zakrpanih nogavic. Iz starega očetovega plašča mu je sešila jopič. /.../ Med množico staršev, ki so pripeljali otroke v mestno šolo, sta bila Rozika in sin prava reveža. Mami se je ves čas zdelo, da ju lepo urejeni in razigrani otroci, ki so prihajali iz bližnje okolice mesta in z Dravskega polja, opazujejo prezirljivo in podcenjujoče ...²⁴

Pogled v nekaj avtobiografskih zapisov kaže na pomen obleke v šoli. V vsakem okolju je bilo nekaj otrok, ki so s svojim videzom izstopali iz povprečja, nekateri so imeli lepše, bolj kvalitetne obleke in obutev, zgledovali so se po bolj »gosposkih«, bolj mestnih oziroma bolj modnih oblekah. Drugi so iz povprečja odstopali po skrajno skromni obleki, včasih tudi raztrgani in zanemarjeni. Zato so si na šolah vztrajno prizadevali, da so pridobivali dobrotnike šol za pomoč pri vsakoletnih nakupih obleke, ki so jo, najpogosteje ob t. i. božičnicah, razdelili revnim otrokom na šoli. Oblečilni videz, ki je v določenem okolju veljal za primerne, je to primernost izgubil v drugem okolju. V pogosto krutih medosebnih odnosih v šoli, je moral učenec, ki je bil za določeno okolje oblečen v neprimerno obleko, preživeti marsikatero bolečo preizkušnjo. V obravnavanih primerih gre predvsem za otroke iz večinskega kmečkega ali kmečko-obrtniškega okolja. Drugačne spomine na svoje obleke so imeli otroci iz premožnejših meščanskih družin, ki so oblačilom za otroke namenjali veliko več sredstev in pozornosti in bi to oblačilno kulturo razkrila podrobnejša raziskava. Vsekakor je zelo zgovorna fotografija šolarja iz ljubljanske meščanske družine, ki kaže na to, da je otrok skrbno oblečen in opremljen od nog do glave.

²⁴ Žunec, *Nav. d.*, str. 53–54.

Anketa o obleki osnovnošolskih otrok

Spomini na oblačila, ki so jih otroci nosili v šolo, niso ohranjeni le v osebnih zapisih. O pomenu obleke kot o enem najosnovnejših elementov pri razvoju otroka so razmišljali tudi slovenski učitelji in učiteljice in želeli ugotoviti, kakšno je stanje na tem področju. V drugi polovici 30. let 20. stoletja so si tako zadali pomembno nalogo – izpeljati anketo o obleki učencev. Anketo so utemeljevali tako: »*Nam kot pedagogom, ki imamo pred seboj rast in razvoj našega otroka, gre prvenstveno za tem, da ugotovimo kako in s čim je dejansko oblečena danes naša mladina: za nas je važen vidik osebne in socialne higijene, ki kakor tisoč drugih činiteljev vpliva na njeno telesno in duševno rast.*«²⁵ Ker je gospodarska kriza tudi pri oskrbi z obleko otežila razmere, so učitelji tako odgovarjali tistim, ki niso videli prave povezave med vzgojnim delom in šolo: »... *izhajamo iz edino pravilne osnove, da je treba za normalen otrokov razvoj materialnih pogojev, med katere štejemo ne v zadnji vrsti tudi obleko /.../ Tako bomo razkrili vzročno zvezo med nedostatki v obleki in neuspehi v šoli. Koliko je tu zavijanja, zapostavljanja, občutja manjvrednosti, šibke volje in še drugih senčnih strani!*«²⁶ Eden od namenov ankete je bil zato tudi ta, da bi učitelji tako spoznali in lažje razumeli položaj učencev ter ga upoštevali pri svojem učno-vzgojnem delu.

Pred razpošiljanjem anketnih pol po šolah so sicer ugotavljali, da »*se vrsta obleke in način oblačenja bistveno ne razlikuje po posameznih predelih Slovenije, v kolikor pri tem ne igrata usodne vloge gospodarske in socialne prilike. Tradicionalne narodne noše v posameznih pokrajinah so izginile. Ročne statve je nadomestil električni pogon v tovarnah, domače izdelke pa raznovrstna tekstilna industrija. /.../ In vendar ni vsa naša mladina enako oblečena.*«²⁷ Na vse šole so poslali »*anketne pole o obleki našega učenca*« in dobili precejšnje število odgovorov iz vseh predelov Slovenije. Pri analizi ankete so anketirane predele razdelili v t. i. »*izrazito agrarna, polindustrijska in industrijska področja*«, poseben del je obravnaval »*otrokovo obleko v Trbovljah*«. Analiza ankete je bila leta 1939 objavljena v *Prosveti*, v prilogi *Učiteljskega tovariša*.²⁸

Dobljene podatke so primerjali s takratnimi osnovnimi standardi glede primerne obleke in higijene. Z današnjimi pogledi so bili že ti standardi zelo nizki, a jih vendarle marsikje niso dosegali. Osnovna vrhnja obleka pri kmečkih dečkih je bila: *hlače, suknjič, pulover in plašč*, pri kmečkih deklicah pa: *obleka, plašč in pulover*. Poleg tega so izračunali, »*da človek pri navadnem življenju zamaže nogavice v enem, srajco v štirih, spodnje hlače pa v osmih dneh*« in se ob tem spraševali, ali lahko šolska mladina zadosti »*tem osnovnim zdravstvenim in higienskimi zahtevam*«. ²⁹

Ker je v šolah prevladovala kmečka mladina, je bil prvi, obširen del, namenjen obleki slovenske kmečke mladine. Po statističnih podatkih je bilo leta 1931v Sloveniji 154.628 *poljedelskih gospodarstev*. Med temi je bilo *malih kmetov* 76 %, *srednjih kmetov* 16 % in *velikih kmetov* 8 %. Posebej so bili uvrščeni še *poljski delavci (kmečki posli, dninarji, gozdni delavci)*, ki so predstavljali najnižji sloj prebivalstva oz. »*tipično vaško bednoto*«, ki je zajemala 11 % vsega prebivalstva.³⁰ Najbolj siromašna je bila obleka najrevnejšega

²⁵ *Prosveta*, priloga »Učiteljskega tovariša«, 1939, str. 1.

²⁶ *Prosveta*, str. 40.

²⁷ *Prosveta*, str. 1.

²⁸ *Prosveta*, str. 19–50 in Učiteljski pokret, *UT* 1938, št. 17, str. 2.

²⁹ *Prosveta*, str. 22, 25.

³⁰ *Prosveta*, str. 21.

dela prebivalstva, še posebej izrazita v posameznih predelih Slovenije. Eden od učiteljev je v svojem poročilu zapisal: »*Dan za dnem opazujem to našo mladino, kako v grupah prihaja v šolo premražena in le za silo oblečena.*«³¹ Posebno slaba poročila so prihajala iz Haloz: »*Pri nas otrok ni tisto brezskrbno, v soncu mladosti se razvijajoče bitje, kakršnega ima običajno pred očmi naš pedagoški svet. On stroji v vsakdanji borbi za obleko in kruh v vrstah odraslih.*«³² Največkrat so ti, že od 8 do 10-letni otroci, delali kot hlapci in dekletke in si služili za obleko in čevlje »*z motiko v roki in s košem na hrbtu.*«³³ V šolo so največkrat prišli le ob deževnem vremenu, ko je bilo doma manj dela. Dežnikov niso imeli, zato so bili do kože premočeni in pogosto še do zime bosi, saj svojih čevljev niso premogli. Če so imeli čevlje, so bili ti na različne načine pokrpani, sicer pa preveliki, ker so bili od gospodarjev ali od staršev, ali pa premajhni in so jih ožulili do krvi. Iz šol so tudi poročali, da mlajši otroci nosijo prevelike obleke, ker jih podedujejo od starejših otrok. Te obleke so bile v glavnem tudi zakrpane, kar je bila ena od vsakodnevnih skrbi žena, saj so navajali, da so »*v krpanju naše matere pravi mojstri. Polagajo zaplato na zaplato, krpo na krpo dokler je sploh mogoče.*«³⁴ Na splošno je veljalo, da so deklice bolj oblečene od dečkov. Razloge za to so videli v večji skrbnosti deklet in tudi v tem, »*da dekliška obleka neprimerno manj stane kot fantovska.*«³⁵ Učitelj Štefan Blažič je ob zbiranju podatkov o obleki spoznal: »*Delovna obleka je sicer cela in zašita ter na prvi pogled dobra, toda anketa me je uverila, da večina učencev nosi le eno obleko, dokler jo popolnoma ne raztrga in šele potem so starši prisiljeni kupiti novo, kvaliteta blaga je navadno cajtj' ...*«³⁶

Le iz dveh krajev, kjer je prevladovalo kmečko prebivalstvo, so prejeli ugodnejša poročila, iz vseh ostalih pa je bilo razbrati, da je obleka otrok pomanjkljiva in slaba. Eno od ugodnejših poročil je bilo iz Martinj vrha v škofjeloškem srezu, od koder je šolski upravitelj poročal: »*Naši učenci v splošnem, razen par izjem, niso slabo oblečeni in je stanje še zadov-
ljivo. Vsi otroci imajo trojno obleko: praznično, šolsko in domačo za vsakdanja dela po šoli.*«³⁷

Splošni pregled je podal slabo podobo. Le otroci velikih kmetov so bili bolj preskrbljeni z obleko, sicer pa je velik delež otrok imel le po eno obleko in v njej so bili »*preko dneva in po večini tudi preko noči.*«³⁸ Če so za vrhnjo obleko še nekako poskrbeli, pa so bili podatki o spodnjem perilu zares zaskrbljujoči, saj je bilo »*nad tretjino vaških dečkov sploh brez spodnjih hlač,*«³⁹ ogromna večina pa je imela le po ene ali dvoje spodnje hlače. Nekoliko boljše je bilo pri deklicah, kjer je bil manjši delež brez spodnjega perila, sicer pa so dekleta imela več spodnjega perila, čim starejše so bile. Le iz enega kraja, iz Žiberš (pri Logatcu), so poročali, da so že deklice v šoli nosile svileni spodnje perilo. Razlog so videli v bližini takratne italijanske meje in v dostopnejši, cenejši italijanski svili in blagu.⁴⁰ Zelo slabo so bili kmečki otroci opremljeni z nogavicami, kar četrtnina dečkov jih sploh ni imela, polovica pa komaj po en par. Malo bolje je bilo pri deklicah. Posebno težavo je pomenila obutev. Ob anketi so ugotovili: »*Četrtnina kmečkih otrok je brez lastnih čevljev in nad polovica razpolaga samo z enim parom. Tu tudi otroci velikih*

³¹ Prav tam.

³² Prav tam.

³³ *Prosveta*, str. 22.

³⁴ *Prosveta*, str. 24.

³⁵ *Prosveta*, str. 22.

³⁶ Prav tam.

³⁷ Prav tam.

³⁸ *Prosveta*, str. 23.

³⁹ *Prosveta*, str. 26.

⁴⁰ Prav tam.

Slika 5: Otroci pred osnovno šolo Telče pri Tržišču na Dolenjskem v vsakdanjih šolskih oblačilih. Šolske potreščine so prenašali v cekarčkih. Razglednica je bila odposlana leta 1920. (Lastnik originala je Milan Škrabec, prof.)

kmetov niso izvzeti. /.../ Gotovi predeli Slovenije – predvsem kraji na Štajerskem, ki gravitirajo proti Koroški – imajo neko posebnost v obutvi. Ta posebnost so cikle. Tu je običajno obuvalo: nogavice in lesene cikle.⁴¹

Podrobno so anketirali tudi učence v polindustrijskih krajih, kjer so prišli do splošne ugotovitve, da je bila »dobra tretjina dečkov in slaba četrtnina deklic nezadostno preskrbljenih z obleko«.⁴² V tej anketi in v anketi industrijskih krajev so bili normativi o osnovni obleki otrok nekoliko višji. Dobro oblečen deček naj bi imel »vsaj 1 plašč, 2 obleki (2 hlači, 2 suknjiča s telovnikoma ali pulovrom), 3 spodnjih hlači in 3 srajce, 3 pare nogavic, 1 pokrivalo in 2 para čevljev.«⁴³ Dobro oblečena deklica pa naj bi imela: »2 plašča, 3 obleke, 2 pulovera, 3 spodnjih hlači, 3 srajce, 3 pari nogavic, 1 pokrivalo in 2 para čevljev.«⁴⁴ Ugotovitve so pokazale, da večinoma ne dečki ne deklice niso dosegali teh osnovnih meril za primerno oblečenega otroka.

⁴¹ Prosveta, str. 28.

⁴² Prosveta, str. 36.

⁴³ Prosveta, str. 42.

⁴⁴ Prosveta, str. 43.

»Vzgojitelje rudarske dece« v Trbovljah so prav tako zanimale oblačilne razmere. Ugotavljali so, da je imelo »trboveljsko industrijsko delavstvo kot najštevilnejši družabni sloj dokaj visoko razvit smisel za oblačilno kulturo. Po svoji zunanosti se ne loči mnogo od ostale slovenske meščanske publike.«⁴⁵ Predvsem je to veljalo za obdobje pred gospodarsko krizo v začetku 30. let 20. stoletja, saj so takrat starši »skrbeli za zadostno garderobo svojih otrok. Med krizo so stare zaloge obleke ponosili in danes komaj sproti krijejo oblačilne potrebe.«⁴⁶

Rezultati ankete, ki so bili objavljeni v letu 1939, so prinesli splošno ugotovitev, da »povprečja ne ustrezajo urejenim razmeram«,⁴⁷ vendar so učitelji imeli načrte, da tudi te ugotovitve vključijo v svoje delo in pomagajo izboljšati razmere, a so se razmere še poslabšale z drugo svetovno vojno, ki je v naslednjih letih zajela naše kraje, prinesla trpljenje in še večje pomanjkanje. Napredek pri oblačilih otrok lahko opazimo šele od petdesetih let 20. stoletja naprej.

Nasveti za otroška oblačila

Z razmahom konfekcije se je ob koncu petdesetih in v začetku šestdesetih let prejšnjega stoletja vedno pogostejše kazala skrb za primerna otroška oblačila. Tako lahko sledimo nasvetom predvsem modnih strokovnjakinj, ki so v mladinskem tisku in v različnih revijah (npr. *Mladi svet*, *Pionirski list*, *Otrok in družina*, *Ženski svet*) svetovale kakšna so primerna oblačila za otroke različnih starosti in obeh spolov.⁴⁸ Med drugim so slovensko javnost seznanjale tudi s tem, kako je s skrbjo za otroška oblačila po svetu: »Čeprav se o modi za male deklice malo govori, so po svetu modne hiše, ki ustvarjajo samo zanje. Premišlujejo o dolžini kril in prinašajo kolekcijo živahnih kril za šolo, modele za šport, dnevne in svečane obleke.«⁴⁹ Med konkretnimi nasveti so v letu 1962 kot lepo in praktično oblačilo za deklice svetovali »v životek podaljšano krilo pod katerim nosi punčka različne bluzice in pulije«, za mladega moža pa so ugotavljali, da se bo »najbolje počutil v športni garderobi /.../ in je smešen v kravati in obleki, ki bi bila rada pretirano čista in naškrobljena.«⁵⁰

Sklep

Oblčila otrok imajo lahko mnogo širše razsežnosti od tiste primarne, ki pomeni le eno od osnovnih materialnih pogojev za življenje. S pomočjo oblek spoznavamo širše družbene zakonitosti, vaško in mestno podobo otrok, življenje premožnejših in revnejših slojev. Na obleki otrok se riše čas, doba, razmere, družbeni položaj, način življenja. V ospredju prispevka so predvsem ugotovitve o otroški obleki, kakršno so otroci nosili ob vstopu v šolo in v osnovnošolskih letih.

Oblčilni videz šolarjev je bil omenjen že v šolskih redih v 16. stoletju, saj so od učencev zahtevali, da so spodobno oblečeni. Pričujoča obravnava zajema predvsem nekaj

⁴⁵ *Prosveta*, str. 45–50.

⁴⁶ *Prosveta*, str. 46.

⁴⁷ *Prosveta*, str. 42.

⁴⁸ Nekaj primerov: *Mladi svet* 1956–1958; *Otrok in družina* 1959–1964, *Pionirski list* 1963, 1964.

⁴⁹ Paulin, *Kaj naj oblečem?*, str. 62.

⁵⁰ Paulin, *Kaj naj oblečem?*, str. 62–63.

Slika 6: Učence in učenci ljudske šole pri Sv. Katarini nad Trbovljami (OŠ Čeče) z nadučiteljem Adolfom Pacherjem, okoli leta 1905. (Fotograf: Wincenc Cukjaty, Slovenski šolski muzej, razstavna zbirka, inv. št. 1703.)

pogledov na obleko otrok od druge polovice 19. stoletja do druge svetovne vojne in kaže smer razvoja v začetku 60. let 20. stoletja. Podatke o oblekah otrok prinaša analiza nekaterih avtobiografij, šolskih fotografij, posebne ankete o oblekah osnovnošolskih otrok, pedagoškega tiska in strokovne literature.

Fantje so prve hlače dobili okrog četrtega leta starosti, ponekod prve dolge hlače šele ob vstopu v šolo. Te so zamenjale preprosto krojeno srajčno oblačilo, ki je bilo kot enotno oblačilo za dečke in deklice v prvih letih starosti najbolj razširjeno na slovenskem podeželju.

Čeprav bi lahko še na šolskih fotografijah iz prve polovice 20. stoletja oblačilno podobo dečkov enačili s podobo odraslih moških in oblačilni videz deklic s podobo odraslih žensk, le da oboje v pomanjšani velikosti, je že krojaški mojster Matija Kunc iz Ljubljane, ob koncu 19. stoletja opozarjal, da otroci rabijo posebne mere in posebne kroje. Oblačila ob vstopu v šolo so imela svoj pomen tudi v življenju posameznih znanih osebnosti, ki so svoje izkušnje, povezane z obleko, zapisali v spominih. Te spomine dodatno podkrepijo tudi strokovne raziskave. Pomembno pričevalno vrednost ima za obdobje pred drugo svetovno vojno posebna akcija slovenskih učiteljev, ki so z namenom, da bi izboljšali kvaliteto svojega dela, izpeljali več anket o razmerah in položaju osnovnošolske mladine. Za pomembnega pokazatelja razmer so šteli tudi obleko otrok, zato so izpeljali anketo o obleki učencev. Analiza ankete je pokazala, da so predvsem pri prevladujočem kmečkem prebivalstvu v letih pred drugo svetovno vojno oblačilne in z

njo povezane higienske razmere slabe, celo zaskrbljujoče. Anketa je tako dopolnilo ali potrdilo spominskim zapisom, ki večinoma opisujejo zgodbe, povezane s siromašno ali kako drugače izstopajočo obleko. Seveda so v oblačilni kulturi otrok obstajale razlike, v meščanskih krogih je bil oblačilni videz otrok posebej izbran in pomemben, kar bi kazalo v prihodnje podrobneje raziskati. Po drugi svetovni vojni so oblekam otrok postopoma namenjali večjo in posebno pozornost, na kar nas v mladinskem tisku in v drugih publikacijah od začetka šestdesetih let 20. stoletja opozarjajo različni prispevki o šolski oblačilni modi, ki prav tako odražajo duh časa, razmere in vlogo, ki jo je otrok pridobival v družbi.

Viri in literatura

Tiskani viri

Letno sporočilo čveterorazredne ljudske šole v Črnomlji, 1875.

Časopisni viri

Mladi svet 1956–1958.

Otrok in družina 1959–1964.

Pionirski list 1963, 1964.

Prosveta, priloga »Učiteljskega tovariša«. Ljubljana 1939 (2. 3.), št. 2, str. 19–50 (avtorji: Martin Mencej, Vladko Majhen, Franc Kimovec, Marijan Pavčič).

Učiteljski tovariš 1938 (24. 11.), št. 17, str. 2.

Spletni viri

Bežek, Viktor (1895). Matija Kunc. *Ljubljanski zvon, letnik 15, številka 9*. URN:NBN:SI:DOC-0LTTZ8JQ, dostopno na: <http://www.dlib.si>

Literatura

Baš, Angelos, *Noša na Slovenskem v poznem srednjem veku in 16. stoletju*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1970.

Baš, Angelos, *Opisi kmečkega oblačilnega videza na Slovenskem v 1. polovici 19. stoletja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1984.

Cankar, Ivan *Moja pot v šolo*, Prvo berilo. Ljubljana: DZS, 1961, str. 113.

Finžgar, Fran Saleški, *Leta mojega popotovanja*. Celje: Mohorjeva družba, 1957.

Finžgar, Fran Saleški, *Študent naj bo*, Zbrani spisi, Mladinski spisi, zvezek XII. Ljubljana: Nova založba, 1943.

Hribar, Ivan, *Moji spomini* (I. del od 1853. do 1910. leta). Ljubljana 1928.

J(eglič) A(nton), *Prva pot v Ljubljanske šole*, Letopis Matice Slovenske za leto 1870. Ljubljana 1870, str. 201–208.

Knific, Bojan, *Interpretacije oblačilne dediščine v kostumiranju otrok na Slovenskem*, Šolska kronika: zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje (ur. Marjetka Balkovec Debevec), 20/ 2011, št. 3, str. 333–363.

Knific, Bojan, *Markova herbija : interpretacije oblačilne dediščine Prekmurcev – posebno Beltinčanov – v folklornih skupinah na Slovenskem*. Beltinci: Kulturno društvo Marko, 2011.

Kunc, Matija, *Krojni vzorci za otroška oblačila*. Ljubljana, 1895.

Makarovič, Marija, *Po sledeh bele noše v Beli krajini*. Ljubljana: Javni sklad Republike Slovenije za kulturne dejavnosti, 2009.

Makarovič, Marija, *Slovenska ljudska noša*. Ljubljana: Centralni zavod za napredek gospodinjstva : Slovenski etnografski muzej, 1971.

Makarovič, Marija, *Obleka predela človeka: oblačilna kultura v kmečkem okolju na severu in jugovzhodu Štajerske od 18. do 20. stoletja*. Maribor: Litera, 2007.

Pavček, Tone, *Kako sem prvič v šolo hodil*, Prvo berilo. Ljubljana: DZS, 1961, str. 105.

Paulin, Eva, *Kaj naj oblečem? Mala potrošnikova knjižica*. Ljubljana: Centralni zavod za napredek gospodinjstva, 1962.

Šolska kronika: zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje (ur. Marjetka Balkovec Debevec), 20/ 2011, št. 3.

Žagar, Janja, *Oblačilna kultura delavcev v Ljubljani med prvo in drugo svetovno vojno*. Ljubljana 1994.

Žagar, Janja, *Oblačilni videz: govorica brez besed*, Obleka po meri človeka : oblačila in obutev v preteklosti : zbornik strokovnih prispevkov za mentorje zgodovinskih krožkov (ur. Nadja Terčon, Iris Furlan), Ljub-

ljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije, Komisija za delo zgodovinskih krožkov, 2007, str. 13–21.

Žunec, Adi, *Otroštvo v Halozah*. Bistrica ob Dravi: samozaložba, 1997.

Sonja Škrlić Počkaj

Matične knjige in zapisniki duš kot vir za preučevanje otroštva v 19. stoletju

ŠKRLJ POČKAJ, Sonja, magistrica znanosti, Šolski center Postojna, SI-6230 Postojna, Cesta v Staro vas 2, sonja.skrli-j-pockaj@guest.arnes.si

Matične knjige in zapisniki duš kot vir za preučevanje otroštva v 19. stoletju

Prispevek predstavlja primer uporabe matičnih knjig in popisov duš kot vir za preučevanje otroštva v župniji Trnovo v 19. stoletju. Raziskava se ukvarja s številom rojstev, z dnevom opravljenega krsta in z imeni novorojenčkov ter deležem nezakonskih otrok. Pri smrtnosti ugotavlja število smrti, razlike v številu smrti po posameznih mesecih, starost umrlih ter vzroke povečane smrtnosti otrok v posameznih letih. S pomočjo popisov duš (*Status animarum*) predstavlja povprečno število otrok na družino, s tem pa poskuša ugotoviti, ali mit o »veliki družini« velja za ta del slovenskega ozemlja.

Ključne besede: župnija Trnovo, matične knjige, rojstvo, smrt, *Libri status animarum*

ŠKRLJ POČKAJ, Sonja, M.A. in History, School center Postojna, SI-6230, Postojna, Cesta v Staro vas 2, sonja.skrli-j.pockaj@gmail.com

Birth Registers and Libri Status Animarum as Sources for Childhood Research in 19th Century

Paper represents an example of the use of register books and *Libri Status Animarum* as sources for childhood research in the Trnovo parish in the 19th century. Research is dealing with the numbers of births, days of Baptism, names of newborns and the percentage of illegitimate children. It analyses numbers of deaths, differences in the numbers of deaths by months, the age of deceased and causes for increased numbers of children deaths within families per year. With *Libri status animarum* the author represents the average number of children per family and tries to find out if the myth of the »big family« stands in this part of Slovenian land.

Key words: Parish of Trnovo, register books, birth, death, *Libri Status Animarum*

Uvod

V župnijo Trnovo¹ (danes Ilirska Bistrica) je bilo v 19. stoletju vključenih 17 naselij oziroma vasi, in sicer: Bistrica, Trnovo, Topolc, Koseze, Šembije, Jasen, Vrbovo, Vrbica, Jablanica, Gornji Zemon, Dolnji Zemon, Mala Bukovica, Velika Bukovica, Zarečica, Dobropolje, Zarečje in Brce.

Leta 1830 je imel celoten okraj Bistrica 9723 prebivalcev,² v raziskavo zajete vasi pa skupaj 4076 prebivalcev ali 41,9 % vsega prebivalstva v okraju.

To področje je relativno oddaljeno od večjih urbanih središč,³ ki jih je v 19. stoletju že zajela industrializacija in tržno gospodarstvo; kljub intenzivnim trgovskim povezavam so novi družbeni in ekonomski odnosi le počasi prodirali na to področje, zato je tudi prehod iz tradicionalne kmečke družine v jedro potekal počasi, zavlekel se je še

¹ Vasi, ki so spadale v župnijo Trnovo, so spadale tudi v okvir katastrske občine Bistrica, tako da bomo v nadaljevanju uporabljali oba pojma enakovredno.

² Valenčič, *Gospodarske in družbene razmere ...*, str. 2.

³ V mislih imamo predvsem Trst in Reko/Rijeko.

daleč v 20. stoletje. V 19. stoletju je glavni vir preživetja kmetov še vedno predstavljalo kmetijstvo. Toda zemlja je kmetom zagotavljala le skromno preživetje, poleg tega pa je to območje zajel tudi intenzivni proces delitve kmetij.

Skromna posest in naslanjanje na tradicijo sta ovirala napredek kmetijstva. V drugi polovici 19. stoletja so kmetje tako začeli iskati dodaten zaslužek v prevozništvu, žagarstvu, mlinarstvu, gostinstvu in drugih obrtnih dejavnostih, pa tudi kot sezonski delavci v tujih deželah. Tem spremembam je postopno sledil tudi proces razslojevanja prebivalstva. Večje spremembe na gospodarskem področju in počasi tudi v načinu življenja so obravnavane vasi doživele šele na prelomu v 20. stoletje, ko doseže te kraje železna cesta, ko se razvije zadružništvo in zadružniška dejavnost poseže tudi na druga področja (ustanovitev Prve kranjskolesne zadruga, Mlekarske zadruga ...) in ko postopno pride tudi do industrializacije – odprtje tovarne testenin Pekatete s prvim parnim strojem.

Rojstva

Rojstva so bila v 19. stoletju pogost dogodek v družini in vsekakor so jim, tako dogodku kot tudi materi in novorojencu, namenjali veliko manj pozornosti kot danes. To je razumljivo, saj so bile ženske pogosto noseče, materialno stanje kmečke družine je bilo v 19. stoletju slabo in če bi vsakokrat prekinile z delom na polju ali v gospodinjstvu, bi trpeli ostali otroci oziroma družina. Lahko pa danes skozi krstne knjige sledimo povečanju ali zmanjšanju števila rojstev, kar je bilo pogosto povezano z gospodarskimi in političnimi razmerami področja, tu najdemo podatke o otroku (dan krsta in rojstva), starših, njihovem poklicu oziroma stanu, botrih otroka, prisotnosti babice med porodom ali pa (v redkih primerih) celo zdravnika.

V bistrškem okraju so ženske, tako kot večina žensk na slovenskem ozemlju v 19. stoletju, rojevale doma, če se je le dalo v sobi (kamri). Ponavadi so jim pomagale starejše, izkušene ženske. Pripravljene so imele najnujnejše stvari, kot so topla voda, večja posoda (škaf) in čiste povoje za novorojenčka.⁴

V krstni knjigi župnije Trnovo⁵ za leto 1890 sta pri vseh porodih v Bistrici, Trnovem in na Topolcu zabeleženi imeni dveh babic. Pri 25-tih porodih je pomagala Marjeta (Margareta) Dolgan, pri 23-tih pa Barbara Strle.

Po rojstvu so otroka umili in ga povezali s povoji. S povoji so mu povili celo telo, tudi roke. Dojenčka so tako povijali približno štiri mesece štirikrat na dan. V začetku so matere otroke dojile, kasneje so jim dajale kravje mleko, pomešano z vodo. Dojenčki so spali v zibelkah, starejši otroci pa v predalih, v posteljah pri tetah ali pri stricah na seniku.⁶

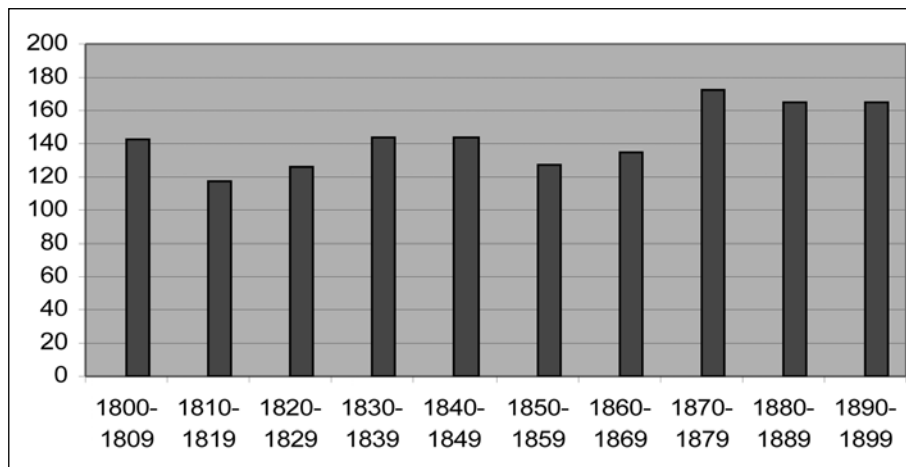
V 19. stoletju je v krstnih knjigah župnije Trnovo⁷ zabeleženih 14018 krstov oziroma rojstev, v povprečju torej več kot 140 na leto. V številu rojstev pa so bile po posameznih letih oziroma desetletjih velike razlike. Najmanj jih je bilo zabeleženih v letih 1815 in 1816, ko se je rodilo 95 oziroma 93 otrok, sledita še leti 1817 in 1854 s po 99 rojstvi.

⁴ Ustni vir: Valerija Zidar.

⁵ *Krstna knjiga XV. (1874–1892).*

⁶ Ustni vir: Valerija Zidar.

⁷ Arhiv župnije Trnovo. *Krstna knjiga XII., Krstna knjiga XIII., Krstna knjiga XIV., Krstna knjiga XV. in Krstna knjiga XVI.*

Graf 1: Povprečno število rojstev na leto v posameznem desetletju 19. stoletja.

V povprečju se je število rojstev skozi stoletje višalo, njihov padec pa zaznamo po stabilnih prvih letih 19. stoletja v drugem desetletju ter v 50. letih. Obema desetletjema je sledilo desetletje postopnega naraščanja rojstev.

V drugem desetletju je do padca rojstev vsekakor prišlo zaradi nemirnega časa Napoleonovih osvajanj v Evropi in francoske zasedbe velikega dela slovenskega ozemlja, tudi bistrškega okraja. Poleg tega je bila v letih 1816 in 1817 na Bistriškem velika lakota. Manjše število rojstev je bilo zaznati tudi v 50. letih 19. stoletja, torej v času epidemije kolere. Največje povišanje pa so prinesla sedemdeseta leta, ko se je v povprečju rodilo 172,2 otrok na leto. Do konca 19. stoletja sledimo stabilizaciji števila rojstev, v povprečju z nekaj več kot 160 rojstvi letno ter z dvema padcema, v letu 1883 na 138 in v letu 1894 na 136 rojstev. Višek pa pomeni leto 1882 s 199 rojstvi.

Primerjava rezultatov naših raziskav z rezultati⁸ iz drugih delov slovenskega ozemlja pokaže, da se pojavljajo v letih oziroma obdobjih naraščanja in upada števila rojstev skozi 19. stoletje na posameznih območjih razlike, pogojene z gospodarskimi in socialnimi razmerami.

Število rojstev pa ni nihalo samo po posameznih letih, temveč tudi po mesecih. Za župnijo Trnovo na splošno lahko rečemo, da so rojstva težila k naravni krivulji rojevanja po mesecih – največ jih je bilo v prvih treh mesecih leta in v novembru, najmanj pa v juliju in avgustu. Ta krivulja sovпада s časom spočetij (največ jih je bilo pomladi, najmanj v pozni jeseni in pozimi) in z intenzivnostjo kmečkih opravil. Do podobnih rezultatov so prišli tudi pri preučevanju krstnih knjig za druge dele slovenskega ozemlja.⁹

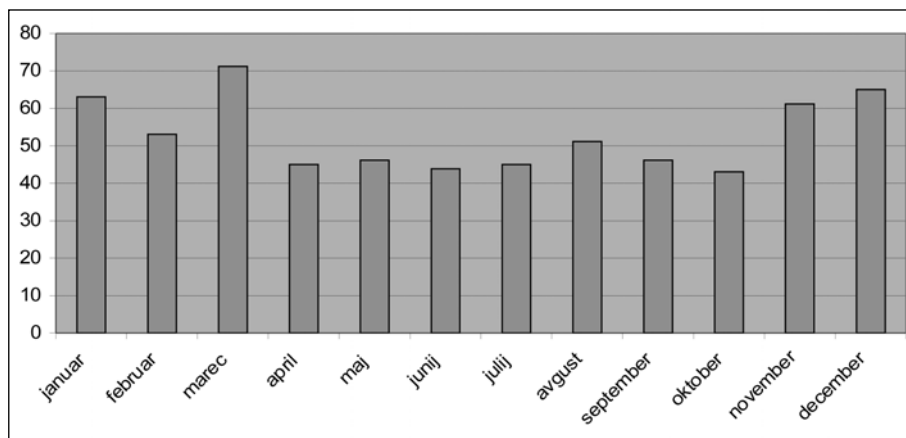
Glede števila rojenih po spolu se je pokazalo, da se je v omenjenih letih rodilo nekaj več dečkov kot deklic. Razmerje med spoloma je bilo tako 51,5 % dečkov in 48,5 % deklic. Povprečno večji delež rojenih dečkov je bil običajen tudi na drugih delih slovenskega ozemlja.¹⁰

⁸ Več o tem glej v: Pančur, *Celjani v krstnih ...*, str. 190; Piškurič, *Prebivalstvo na Izanskem ...*, str. 4; Balkovec, *Paberki o rojstvih ...*, str. 53; Žibert, *Družina v Kranju ...*, str. 83.

⁹ Več o tem glej: Hudales, *Od zibel do ...*, str. 79; Pančur, *Celjani v krstnih ...*, str. 209; Žibert, *Družina v Kranju ...*, str. 80; Piškurič, *Prebivalstvo na Izanskem ...*, str. 5; Balkovec, *Paberki o rojstvih ...*, str. 54.

¹⁰ Več o tem glej: Balkovec, *Paberki o rojstvih ...*, str. 54–55; Piškurič, *Prebivalstvo na Izanskem ...*, str. 4; Pančur, *Celjani v krstnih ...*, str. 211.

Graf 2: *Rojstva po mesecih skupaj za leta 1801, 1811, 1821, 1831, 1841, 1851, 1861, 1871, 1881 in 1891.*

Krst

Popoln vstop v družinsko in vaško skupnost pa ni bil dosežen z rojstvom, temveč s krstom otroka. Izbira botrov ni bila naključna, pomembna sta bila družbeni položaj in ugled. Krstne botre, večinoma sta bila to mož in žena, so otrokom iskali v sosesčini, največkrat pri sorodnikih ali prijateljih v bolj oddaljenih vaseh. Nekateri so se držali reka: »Ženi se bliže ko moreš, botri se dlje ko moreš.« Botri so ostali pri družini v veliki časti in čeprav so bili iz bližnjega sorodstva, so se po krstu začeli med seboj vikati. Na Bistriškem botrov niso nagovarjali s krstnimi imeni, temveč s priimkom, ki so mu dodali še besedi gospod boter. Na splošno so ljudje veliko dali na dobro sorodstvo in botrstvo.¹¹

Kot je bilo že omenjeno, so pri izbiri botrov upoštevali družbeni položaj. Tako so leta 1890 kmetje izbrali za botre¹² svojim otrokom kmete, obrtniki (čevljarji, kovač, sedlarja, kramar, mizar, klepar, pilar) so izbrali trgovce, posestnike, gostilničarje in sodniškega slugo. Gostilničar in trgovci so izbrali posestnike in druge trgovce, sodni sluga je izbral za botra sodnika, železniški čuvaj posestnika in cerkovnik trgovca.

Analiza krstnih knjig župnije Trnovo za leta 1831, 1851, 1871 in 1891 je pokazala, da so največ otrok krstili prvi in drugi dan po porodu. Prvi dan so krstili 46,2 % novorojenčkov, drugi dan pa 40,6 %.

V drugi polovici 19. stoletja se je delež krstov, opravljenih prvi dan po porodu, zmanjševal, povečeval pa se je delež tistih, opravljenih drugi dan po porodu (ta je verjetno že pred letom 1871 presegel delež krstov, opravljenih prvi dan po rojstvu). Do podobnih rezultatov so prišli tudi pri analizi krstnih knjig za Celje, kjer so ugotovili, da naj bi s krstom za en dan prvič počakali šele leta 1804, pozneje pa je postal takšen zamik običajen in je sčasoma celo naraščal.¹³ Za tako hiter obred krsta je bil glavni razlog v visoki smrtnosti novorojenčkov – starši so pohiteli s krstom in tako otroku zagotovili pot v nebesa, če ga je doletela prezgodnja smrt. Hkrati pa je tudi sam krst,

¹¹ Valenčič, *Narodopisni drobci...*, str. 2–3.

¹² Arhiv župnije Trnovo. *Krstna knjiga XV.*

¹³ Pančur, *Celjani v krstnih...*, str. 205–206.

Tabela 1: *Dan krsta glede na rojstvo otroka.*

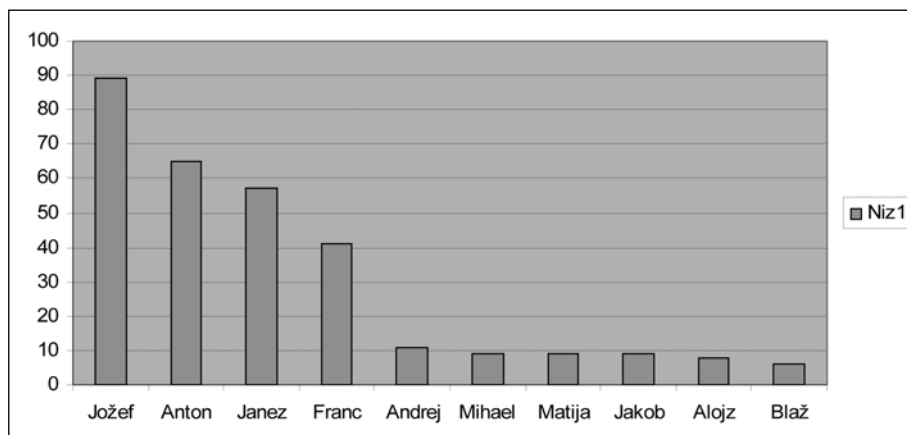
Dan krsta	Leto 1831	Leto 1851	Leto 1871	Leto 1891	Skupaj
Prvi dan	94	60	73	46	273
Drugi dan	25	46	86	83	240
Tretji dan	4	6	16	20	46
Četrti dan	1	2	3	4	10
Peti dan ali več	1	/	11	10	22
Skupaj	125	114	189	163	591

zlasti v zimskih mesecih, predstavljal veliko nevarnost, saj so z novorojenčkom hodili na primer s Topolca v tri kilometre oddaljeno farno cerkev v Trnovem tudi v snegu, burji, dežju. Najstarejši prebivalci na Topolcu povejo, da so še pred drugo svetovno vojno otroke nosili takoj po rojstvu h krstu, čez nekaj dni pa se je pogosto dogodilo, da so šli po isti poti z belo krsto k otrokovemu pogrebu.

Imena novorojenčkov

Pri poimenovanju otrok v preteklosti so starši upoštevali različne dejavnike, kot so tradicija imena v družini in njihovi okolici, vera in s tem povezana imena svetnikov, imena botrov, nenazadnje pa tudi modnost nekaterih imen in politične dejavnike, ki se kažejo skozi izbiro imen vladarjev in politikov.

Na poimenovanje otrok na Bistriškem je v 19. stoletju vplival predvsem prvi dejavnik (tradicija družine in okolja), saj se skozi celotno stoletje najpogostejše srečujemo z enakimi imeni (Franc in Marija). Med moškimi imeni sta skozi 19. stoletje dobivala na priljubljenosti Anton in Franc, med ženskimi pa Johanna.

Graf 3: *Najpogostejša moška imena, prikazana skupaj za leta 1811, 1831, 1851, 1871 in 1891.*

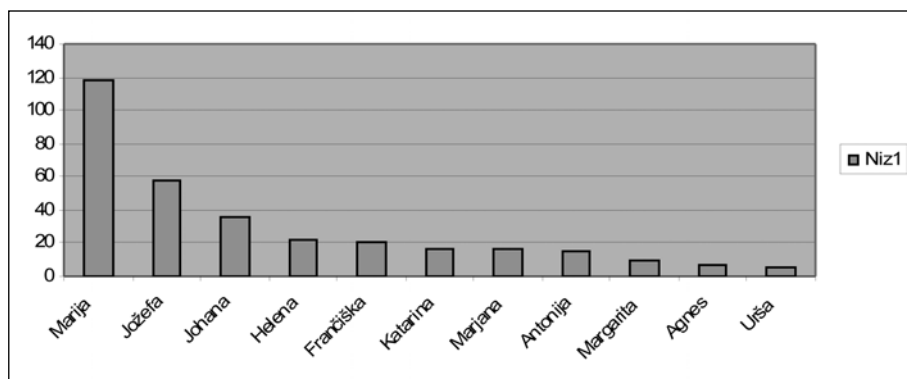
Analiza imen, zapisanih v krstnih knjigah župnije Trnovo v letih 1811, 1831, 1851, 1871 in 1891, je pokazala, da je bil nabor v 19. stoletju skromen. V vseh omenjenih letih

skupaj se pojavlja le 29 različnih moških in 35 ženskih imen. Imena, zapisana v krstnih knjigah župnije Trnovo v omenjenem obdobju, lahko glede na jezikovno področje, iz katerega izhajajo, razdelimo v pet skupin.¹⁴ V skupino hebrejskih oziroma svetopisemskih imen sodijo Ana, Gabrijel, Jakob, Janez, Jožef, Magdalena, Marija, Matej, Matija, Mihael. Med imeni slovanskega izvora najdemo imeni Ljudmila in Bogomila. Med grška imena spadajo Andrej, Angela, Barbara, Ciril, Helena, Jurij, Katarina, Terezija, Zofija. V skupino latinskih imen, ki so se k nam razširila s krščansko vero, sodijo Alojz, Anton, Franc, Ignacij, Luka, Marjeta, Marko, Martin, Urša, Viktorija, Vida. Germanskega izvora so imena Karel, Karolina, Leopold, Leopoldina, Wilhelmina.

V letih 1811, 1831, 1851, 1871 in 1891 je bilo v krstne knjige vpisanih 347 dečkov z imeni V tem številu niso zajeti mrtvorojeni otroci, ki so sicer zapisani v krstne knjige, a brez imena, le z zaznambo »*ob necessitate*«, »*im Noth*« ali »*NN*« – krščeni so bili torej »*v nuji*«.

V letih 1811, 1831, 1851, 1871 in 1891 je bilo v krstnih knjigah župnije Trnovo poimensko evidentiranih 361 deklic. Od tega jih je bilo kar ena tretjina poimenovanih Marija, 58 deklic pa je dobilo ime Jožefa.

Graf 4: Najpogostejša ženska imena, prikazana skupaj za leta 1811, 1831, 1851, 1871 in 1891.

Če primerjamo rezultate naše analize imen z rezultati drugih analiz, opravljenih na Slovenskem¹⁵, vidimo, da je bilo ime Marija v večini primerov daleč najpogostejše ime za novorojenke, pri drugih imenih pa so opazne nekatere razlike.

Nezakonski otroci

Nezakonske otroke so po določilih patentov iz let 1784 in 1787 vpisovali v matične knjige tako kot zakonske, očeta pa so vpisali samo v primerih, če so duhovniki in botri potrdili, da je oče prisoten in da je priznal očetovstvo. Mati ni bila dolžna navesti imena nezakonskega očeta.¹⁶

¹⁴ Več o izvoru imen glej: Keber, *Leksikon imen*, 1996.

¹⁵ Več o tem glej: Piškurič, *Prebivalstvo na Ižanskem ...*, str. 7; Pančur, *Celjani v krstni ...*, str. 212; Balkovec, *Paberki o rojstvih ...*, str. 55–56.

¹⁶ Umek, *Vodnik po matičnih ...*

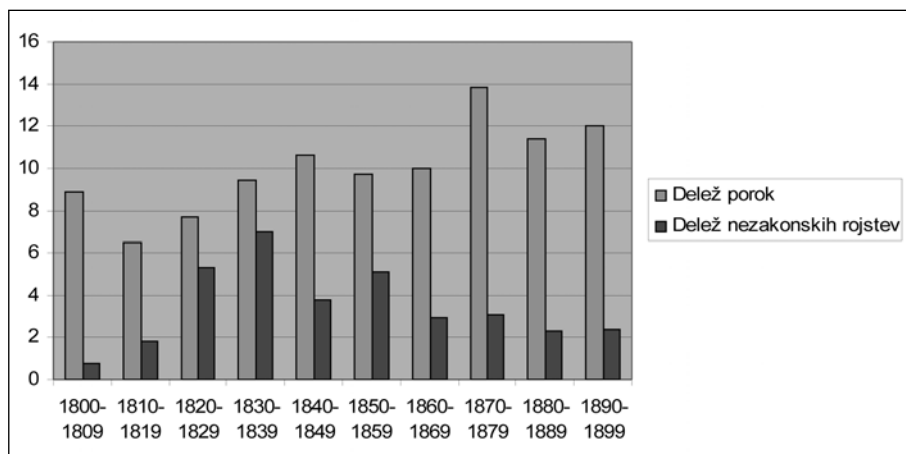
V prvi polovici 19. stoletja je bil delež nezakonskih otrok v petih obravnavanih vaseh župnije Trnovo 3,9 %, med posameznimi leti oziroma desetletji pa so bile velike razlike. V nekaterih letih sploh ni bilo nobenega nezakonskega rojstva, največji delež nezakonskih otrok pa je bil v letih 1815, 1821, 1825, 1831, 1834 in 1844, ko je v povprečju znašal čez 10 %.

Delež nezakonskih otrok je bil tako najvišji v 20. in 30. letih 19. stoletja, ko je dosegel 5,3 % oziroma 7 % vseh novorojenčkov, upad deleža nezakonskih otrok pa je zaznati v 40. letih. Delež nezakonskih otrok je nato ponovno porasel v 50. letih, v naslednjih desetletjih pa se je gibal delež nezakonskih otrok med 2,3 % in 3,1 %.

Zanimalo nas je, če je na delež nezakonskih otrok vplivala gradnja železniške proge. Med letoma 1850 in 1899 je bilo v petih vaseh (Trnovo, Bistrica, Topolc, Koseze in Šembije) župnije Trnovo 3394 rojstev, od tega je bilo 105 otrok ali 3,1 % nezakonskih otrok. Med gradnjo železniške proge in še leto po njenem odprtju, torej med letoma 1869 in 1874, pa je bilo rojenih 485 otrok, od tega je bilo 18 otrok ali 3,7 % nezakonskih, kar bistveno ne odstopa od povprečja nezakonskih rojstev v drugi polovici 19. stoletja.

Primerjava števila porok in deleža nezakonskih otrok pokaže nekaj vzporednic. Tako je bilo v drugem in tretjem desetletju 19. stoletja porok manj kot v prvem desetletju, delež nezakonskih otrok pa je bil večji. V sredini stoletja je bilo porok manj, delež nezakonskih otrok pa večji kot ob koncu stoletja, ko je bil relativno nizek.

Graf 5: Število porok in delež nezakonskih rojstev v posameznem desetletju 19. stoletja.

Na celotnem ozemlju Kranjske je bil odstotek nezakonskih otrok na prehodu iz 19. v 20. stoletje bistveno nižji kot na Koroškem ali Štajerskem. Tako je bilo leta 1896 6,9 %, leta 1898 6,6 % in leta 1910 6,5 % nezakonskih otrok glede na vse rojene.¹⁷

Vzroki za takšne razlike znotraj slovenskega prostora v deležu nezakonskih otrok so bili številni, dotaknili se bomo dveh. Prvi je zaprto, podeželsko okolje, kamor vsekakor sodi župnija Trnovo, kjer je bilo manj nezakonskih rojstev, saj so upoštevali moralne norme in zakon, nezakonska rojstva pa so bolj prevladovala v mestih.¹⁸ Drugi

¹⁷ Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 108; Več o nezakonskih rojstvih glej tudi v: Žagar Žnidaršič, *Demografija kranjskih žensk ... in Slovenska kronika XIX. stoletja ...*, str. 198–199.

¹⁸ Chaunu, *Civilizacija klasične Evrope*, str. 173.

razlog so bila prav gotovo ženitna dovoljenja. Potem, ko so patenti Marije Terezije in Jožefa II. ukinili omejitve ženitne svobode, ki so izvirale iz podložniških razmerij, so se v začetku 19. stoletja pojavila razmišljanja, da prevelika ženitna svoboda povzroča prevelik porast prebivalstva. Namen ženitnih dovoljenj je bil preprečevanje porok osebam brez zadostnega stalnega zaslužka in s tem rojstva otrok, ki jih starši ne bi mogli preživljati. Ženitna dovoljenja naj bi bila nekakšno sredstvo za regulacijo rojstev. V veljavo so stopila v 20. letih 19. stoletja, imeti pa so jih morali pripadniki nižjih slojev, kot so dninarji, posli in rokodelski pomočniki. Na slovenskem ozemlju se te omejitve sprva niso splošno uveljavile, večji obseg so verjetno imele le na Štajerskem. Ženitne dovolilnice so se ohranile nekako do sredine 60. let 19. stoletja, »*ko sta zakonodajalec in centralna vlada prišla do prepričanja, da institucija ženitnih omejitev ni v skladu z načeli političnega in gospodarskega liberalizma ter človekovo osebno svobodo.*«¹⁹

Če pogledamo stanje nezakonskih otrok v župniji Trnovo, ugotovimo, da se je njihov delež po uvedbi ženitnih dovolilnic v 20. letih 19. stoletja povečal, upad števila nezakonskih otrok pa je zaznati v drugi polovici stoletja, ko so opuščali omenjene dovolilnice.

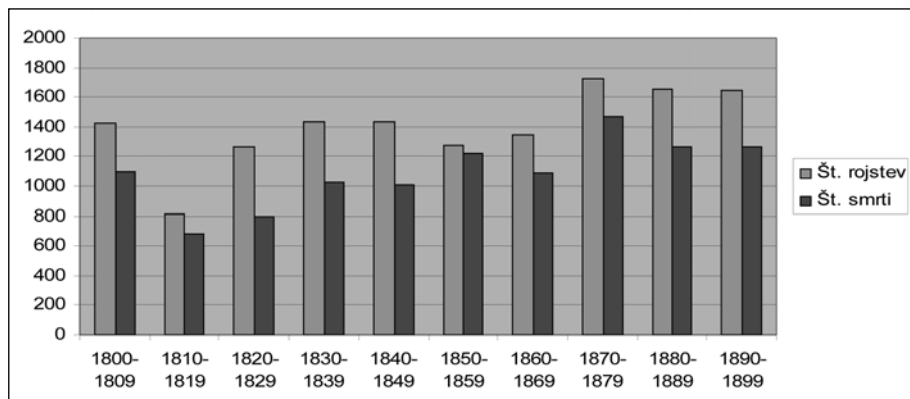
Smrtnost

Smrt je bila stalna in neizbežna spremljevalka naših prednikov. Ljudje so umirali ne glede na starost, spol in letni čas. V preteklosti so smrt določale slabe letine in podhranjenost, slaba higiena, slabe bivalne razmere, kužne bolezni, vojne.

V 19. stoletju je v mrliških knjigah župnije Trnovo²⁰ zabeleženih 11000 smrti oziroma pogrebov, v povprečju torej 110 pogrebov letno. Število smrti je bilo najvišje v 70. letih 19. stoletja, temu pa sledita zadnji dve desetletji in 50. leta. Najmanj smrti je bilo v mrliških knjigah zabeleženih v drugem in tretjem desetletju 19. stoletja. Toda pri primerjavi rodnosti in smrtnosti med letoma 1870 in 1879 vidimo, da so v tem obdobju poleg števila smrti svoj vrh dosegla tudi rojstva. Ugotovimo tudi, da je bil najnižji naravni prirastek sredi stoletja, saj se je med letoma 1850 in 1859 rodilo le 51 oseb več, kot jih je umrlo. V tem desetletju se namreč zniža število rojstev glede na predhodni desetletji, poveča pa se, glede na prvo polovico stoletja, število smrti. Manjši naravni prirastek je bil tudi v katastrofalnem drugem desetletju ter nato v 60. in 70. letih 19. stoletja (epidemije kolere). Najvišji naravni prirastek pa je bil v 20., 30. in 40. letih 19. stoletja, ko je bilo rojenih nad 400 oseb več, kot pa jih je umrlo. Sicer pa sta se krivulji rodnosti in smrtnosti v župniji Trnovo v 19. stoletju gibali dokaj sorazmerno. V vseh desetletjih je število rojstev preseglo število smrti, ob zvišanju števila rojstev se je seveda zvišalo tudi število smrti.

¹⁹ Valenčič, *O ženitni svobodi* ..., str. 256–257.

²⁰ Arhiv župnije Trnovo. *Mrliška knjiga III.*, *Mrliška knjiga IV.*, *Mrliška knjiga V.* in *Mrliška knjiga VI.*

Graf 6: Razmerje med številom rojstev in številom smrti v posameznih desetletjih 19. stoletja.

Tudi rezultati, dobljeni na drugih predelih slovenskega ozemlja, nam kažejo, da se je stopnja smrtnosti gibala nekje med 20 in 30 promilov.

Vzroki povečane smrtnosti

Vzroki smrtnosti prebivalstva v 19. stoletju na Bistriškem so bili podobni kot v drugih predelih slovenskega ozemlja:²¹ vročina, krči, griža, oslabelost, astma, pljučnica, tuberkuloza, nalezljive bolezni, kot so črne koze, kolera in tifus, pa božjast, jetika, vodenica, škrlatinka, želodčne bolezni, različne nesreče in kap. Toda zavedati se moramo, da podatki o vzrokih smrti po župnijah niso vselej primerljivi, saj pri beleženju vzrokov smrti vsi duhovniki niso bili dosledni in so se bolj osredotočili na znake bolezni. Do leta 1815 so mrljskih knjigah župnije Trnovo kot vzroki smrti navedene le *Pustul*, *Morba Pustularum*, *Morte Naturalis* in *Morte Ordinaria*. Pri številnih osebah pa vzrok smrti sploh ni napisan.

V prvem desetletju 19. stoletja sta bili za prebivalstvo, zlasti pa za otroke, na Bistriškem najbolj katastrofalni leti 1801 in 1807. Leta 1801 se je v župniji Trnovo rodilo 147 otrok, umrlo pa je 192 oseb. Smrtnost se je tistega leta povečala že februarja, ko je umrlo 36 oseb, in se nadaljevala še marca (53 umrlih) in aprila (24 umrlih). Umirali so predvsem otroci do desetega leta starosti, povprečna starost umrlih pa se je tedaj gibala med 5,8 in 7,8 leta. Edini navedeni razlog za smrt pri otrocih je bil *Pustul* (latinsko), kar lahko prevedemo kot zagnojek, ognojek. Za verjetni vzrok smrtnosti imamo tako lahko črne koze, saj se ta bolezen kaže v obliki gnojnih mehurčkov po telesu, ali pa tudi endemski sifilis oziroma škrljevko, ki se je ravno v tem obdobju razširila na nekatere predele Kranjske iz Škrljevega na Hrvaškem (pri umrlih nad 20. letom starosti pa pri vzroku za smrt ni bilo nobenega zaznamka). Vendar pa velika smrtnost otrok v letu 1801 ni vseh vasi zajela v enaki meri, saj so bile prizadete predvsem vasi ob glavni cesti Pivka–Knežak–Bistrica in naprej proti Hrvaški ter ob cesti Bistrica–Zabiče.

²¹ Več o tem glej; Piškurić, *Prebivalstvo na Izanskem* ..., str. 14; Žibert, *Družina v Kranju* ..., str. 102–110; Hudaes, *Od zibel do ...*; Verginella, *Družina v Dolini* ..., 1990.

V letu 1807 se je rodilo 138 otrok, umrlo pa je 140 oseb. Tudi v tem letu so umirali predvsem otroci do 10. leta starosti, največja smrtnost je bila v mesecih julij in avgust. Kot vzrok smrti je pri otrocih zapisan *Morbo Pustularum*, pri starejših osebah pa *Morte Naturalis* in *Morte Ordinaria*. Tudi v tem letu so bile nekatere vasi župnije Trnovo bolj prizadete kot druge, večinoma pa prav tiste kot leta 1801.

V drugem desetletju 19. stoletja si sledijo tri krizna leta: leto 1815, ko se je rodilo 95 otrok, umrlo pa 89 oseb, leto 1816 s 93-timi rojstvi in 99-timi smrti ter najbolj katastrofalno leto 1817 z 99-timi rojstvi in 140-timi smrtmi. Splošno znan vzrok smrti so bile slabe letine in s tem povezane lakote po koncu Napoleonovih vojn. Kot vzroki za smrtnost v omenjenih letih se v mrljskih knjigah pojavljajo *Restat*, *Ording restat*, pri starejših pa *Morte Naturalis*.

Letu 1817 je sledilo osemnajst stabilnih let, s povprečjem 131,8 rojstev in 91,6 smrti na leto. Smrtnost ponovno preseže rojstva v letu 1836, ko se je rodilo 160 otrok, umrlo pa 179 oseb. Tega leta je bila namreč na Bistriškem epidemija kolere, največ umrlih je bilo v mesecu juliju in avgustu, kar pomeni, da je epidemija zajela vasi v župniji Trnovo slab mesec kasneje kot na primer Ljubljano.²²

Epidemije kolere so se nato pojavljale ciklično še do leta 1886, ki pa niso imele le demografskih posledic, zaradi bolezni je veliko družin še dodatno zapadlo v revščino. Tako je okraj Bistrica Deželno zdravstveno komisijo zaprosil za pomoč »za dvajset najrevnejših družin, ki so zaradi epidemije dokončno obubožale. Kar v devetih primerih gre za vdove z otroki, v treh za vdovce z otroki, v štirih primerih gre za devet sirot, v dveh primerih je starš izgubil otroke, v ostalih primerih pa gre za tri rekonvalescente in tri še bolne otroke.«²³

Smrtnost po posameznih mesecih

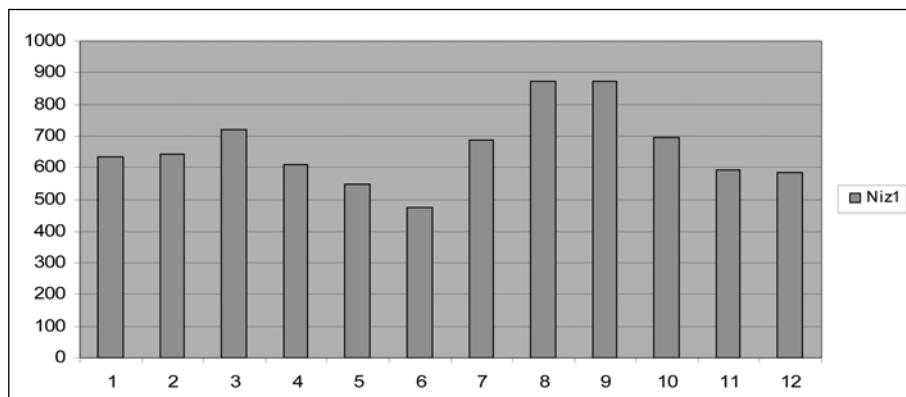
Tako kot za rojstva in poroke lahko tudi za smrtnost rečemo, da je bila sezonsko pogojena. V 19. stoletju je bila v župniji Trnovo v povprečju najvišja stopnja smrtnosti avgusta in septembra. V teh dveh mesecih je umrlo tudi veliko dojenčkov, kar lahko povežemo s črevesnimi boleznimi novorojenčkov, poleg tega pa so bile v tem času matere izčrpane od napornega dela v času žetve, v povezavi s slabo prehrano pa je prihajalo tudi do izgube mleka.²⁴ Do povečane smrtnosti je prihajalo tudi v mesecih marec, oktober in julij. Najmanjša stopnja smrtnosti je bila v juniju in maju. Upamo si trditi, da je mesec marec prinesel več smrtnih žrtev zaradi izčrpanih zalog hrane pri prebivalstvu in zato slabše odpornosti.

So pa bile v župniji Trnovo razlike med posameznimi leti oziroma obdobji glede razporeditve smrtnosti po posameznih mesecih. Na smrtnost so poleg omenjenih črevesnih bolezni, ki so bile prisotne največkrat v poletnih mesecih, vplivale še pljučne bolezni, zaradi katerih so ljudje umirali predvsem v zimskih mesecih, pa lakote in kužne bolezni.

²² V Ljubljani je za kolero največ ljudi umrlo junija in julija. Glej: Keber, *Čas kolere*, str. 67.

²³ Prav tam, str. 139.

²⁴ Chaunu, *Civilizacija klasične Evrope*, str. 184–185.

Graf 7: Smrtnost v posameznih mesecih v 19. stoletju.

Umrli glede na starost

Smrt je bila v 19. stoletju del vsakdanjika. Umirali so ljudje vseh starosti, največja stopnja smrtnosti pa je bila med otroci v prvih letih življenja. Velika smrtnost med najmlajšimi je vplivala tudi na povprečno starost prebivalstva.

Tako so v povprečju najmlajši umirali januarja (predvsem na račun nizke starosti umrlih v letih 1801 in 1831), marca (najnižja starost v letih 1801 in 1821) ter avgusta in septembra. Najvišja starost umrlih pa je bila novembra in februarja, sledijo še april, oktober in december.

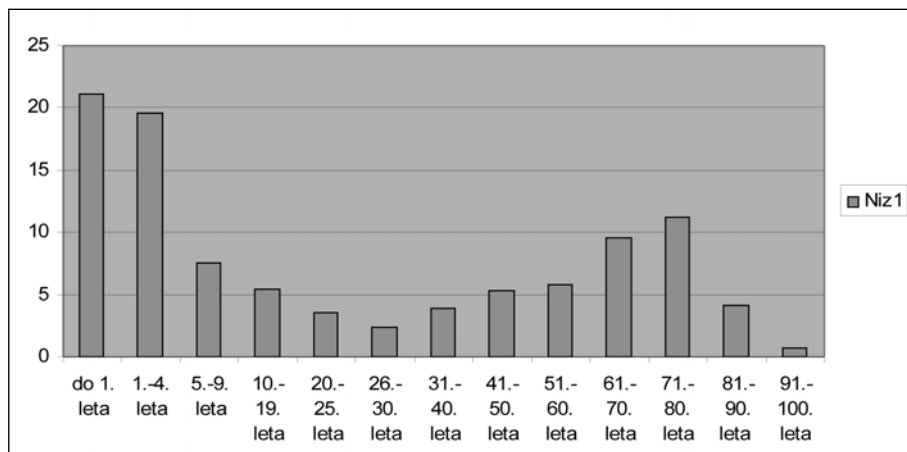
Tabela 2: Povprečna starost umrlih po mesecih v letih 1801, 1811, 1821, 1831, 1841, 1851, 1861, 1871, 1881 in 1891.

Mesec Leto	Jan.	Feb.	Mar.	Apr.	Maj	Junij	Julij	Avg.	Sep.	Okt.	Nov.	Dec.
1801	22	5,8	7,7	7,8	14,6	18	29	30,3	21	40,9	24,6	35,8
1811	1,4	45,8	26,2	37	38,4	21,3	7,9	22	14,9	32,3	45,3	18,9
1821	22,4	8,3	8,7	6,2	40,3	11,3	43,8	35,6	18,7	28,1	55	20,3
1831	0	27,1	33,4	10	38,6	2,7	26,1	10,9	36,6	38,3	59,1	54,7
1841	46,8	35,2	25,6	47	15	24,2	36,4	34,8	46,7	21,2	12,9	27,1
1851	19	59,2	40,9	49	43	47,3	28,9	21,5	15,2	30,9	26	41
1861	30,7	50,9	27,4	39,5	39,4	29,3	16,7	19,7	28,1	32,5	21,4	17
1871	29,6	31,3	18,4	20,5	20,3	46,3	16	13,9	18,5	30,7	29,6	14,9
1881	43,4	46,8	40,8	43	10,5	36,3	49,9	36	29,8	32	49,7	33,1
1891	40	40,8	24,1	42,1	20,1	54,6	27,6	44,4	31,9	11,7	35,6	34,8
Povprečna starost v letih	25,5	35,1	25,3	30,2	28	29,1	28,2	26,9	26,1	29,9	35,9	29,8

Povprečna starost umrlih je bila v 19. stoletju v trnovski župniji 29,7 leta. Skozi stoletje se je postopno dvigovala, gibala se je med 21,5 in 37,6 leta. V letih 1861 in 1871 pa je ob sicer višji stopnji umrljivosti prebivalstva zaznati padec povprečne starosti na 29,4 oziroma 24,2 leta. Vzrok za nižjo povprečno starost umrlih v letu 1861 je zopet predvsem velika smrtnost otrok do 2. leta starosti. Ti so umirali v večjem številu predvsem v drugi polovici leta, glavna razloga pa sta bila griža in vročina. Podobno stanje zasledimo tudi v letu 1871, najnižja povprečna starost je bila v tem letu avgusta (13,9 leta) in julija (16 let). V juliju in avgustu je bila povečana smrtnost predvsem na račun tuberkuloze, pri najmlajših pa zopet zaradi griže. Decembra sta smrtne žrtve zahtevali davica in tifus.

Med spoloma pa ni bilo, vsaj v obravnavanih letih prve polovice 19. stoletja, občutne razlike glede povprečne starosti umrlih. Le-ta je bila za malenkost višja pri moških, znašala je 27,45 leta, za ženske pa 27,08 leta.

Graf 8: Odstotki umrli v letih 1801, 1811, 1821, 1831, 1841, 1851, 1861, 1871, 1881 in 1891 glede na starost.

V preučevanih letih je bil v mrliških knjigah župnije Trnovo v 19. stoletju zabeležen najvišji odstotek umrlih, to je 21,1 %, v starostni skupini do enega leta starosti, sledi pa delež umrlih (19,6 %) otrok med 1. in 4. letom starosti. Pri odraslih osebah je bil delež umrlih največji med 71. in 80. letom (11,2 %), med 61. in 70. letom (9,6 %), tem nato zopet sledijo otroci, in sicer med 5. in 9. letom starosti (7,5 %). Najmanj smrti je bilo, poleg starostne skupine ljudi med 91. in 100. letom, tudi med ljudmi med 20. in 40. letom.

Se pa je delež umrlih glede na starostne skupine skozi 19. stoletje spreminjal. V letih 1801, 1811, 1821, 1831 in 1841 je bil največji delež umrlih do 1. leta starosti, v drugi polovici stoletja pa je bil največji delež umrlih med 1. in 4. letom. V letih 1851, 1861, 1871, 1881 in 1891 se je znižal delež umrlih otrok in mladostnikov ter se dvignil delež umrlih med 51. in 80. letom.

Po zapisih v mrliških knjigah so otroci največkrat umirali zaradi različnih krčev, vročine, oslabelosti, griže, nalezljivih bolezni. Velika smrtnosti otrok je bila na Slovenskem problematična še v 20. stoletju. Temu problemu so se posvetili leta 1938 tudi

v časopisu *Učiteljski tovariš*, kjer so zapisali, »da so že leta in leta izpodjedane te nežne koreninice slovenskega naroda.«²⁵ Vzroke so iskali v slabih higienskih razmerah bivališč, predvsem pa v podhranjenosti slovenskih otrok. Zapisali so tudi, da morajo otroci v težkih razmerah tako doma kot tudi drugod opravljati težka in neprimerna dela, da živijo v tesnih stanovanjih, hkrati pa so slabo prehranjeni. Ugotovili so, da so zadostno prehranjeni le otroci delavcev, ki sestavljajo okrog 14 % populacije, ostalo pa so kmečki otroci, ki so podhranjeni, saj je pridelek kmetov zelo skop: »Vpogled v te razmere, ki nosijo v sebi vzroke podhranjenosti, nam more biti vodnik pri iskanju odgovorov na vprašanja, ki se nam vsiljujejo dan na dan, ko srečujemo nezdrave in nenormalne pojave pri deci. Prav tako razumemo, zakaj je vztrajno kradel kočarski otrok součencem peresa, radirke, svinčnike in podobno, da jih je zamenjal za kruh ali jabolka. Pojasnjeno nam je, zakaj otroci v šoli »spijo«, kljub grožnji s palico. /.../ Koliko pokvarjenosti in nenravnosti! Pa vsemu je kriv glad. /.../ Slaba in pomanjkljiva hrana je vzrok, da pomre letno ogromno število otrok, ki bi v normalnih razmerah lahko živeli.«²⁶

Tudi v raziskavah,²⁷ opravljenih na drugih delih slovenskega ozemlja, vidimo, da je bilo vseskozi največ umrlih v starosti do 5. leta, delež glede na vse umrle se je povsod gibal nad 40 %.

Libri status animarum in velikost družine

Popisi duš (*Status animarum*)²⁸ župnije Trnovo izpričujejo, da se je v drugi polovici 19. stoletja v obravnavanih vaseh v povprečju največ otrok na družino rodilo v Šembijah, in sicer 7,2 otroka na gospodinjstvo, sledi Topolc s 6,1 otroka, nato Dobropolje s 5,7 otroka, Vrbica s 5,6 otroka, Zarečica s 5,3 otroka in Jasen ter Zarečje s 5,1 otroka na gospodinjstvo. V ostalih vaseh, to je v Trnovem, na Brcah, v Jablanici in v Vrbovem, pa se je povprečno število otrok na družino gibalo med 4,7 in 4,5. Mit o »veliki družini« tako lahko ovrzemo tudi na tem delu slovenskega prostora.

Iz virov je tudi razvidno, da je v družinah, kjer se je rodilo veliko otrok, veliko le-teh v prvih letih življenja tudi umrlo. Pogosto se je tudi zgodilo, da se je veliko otrok rodilo v družinah, kjer so se možje poročili dvakrat ali trikrat. Naj navedemo nekaj primerov. Tako se je v Trnovem največ, to je 16 otrok, rodilo eni družini (7 otrok je umrlo v prvih letih življenja), v treh družinah se je rodilo po 14 otrok (v eni družini je umrlo v prvih letih življenja 6 otrok, v drugi 4), v dveh družinah se je rodilo po 12 otrok (v eni družini je umrlo 9 otrok, v drugi 3), v treh družinah po 11 otrok (v prvi družini je umrlo 5 otrok, v drugi 3, v tretji pa 1 otrok v prvih letih življenja), v sedmih družinah pa se je rodilo 10 otrok (od skupno sedemdesetih otrok jih je v prvih letih življenja umrlo 21). Na Topolcu se je v eni družini rodilo 12 otrok (dve materi, 4 otroci so umrli v prvih letih življenja), v dveh družinah 11 otrok (v prvi družini sta bila dva moža in dve ženi, v drugi pa dve ženi; v drugi družini je 6 otrok umrlo v prvih letih življenja), v eni družini pa 10 otrok

²⁵ *Prebrana otrok*, str. 2.

²⁶ Prav tam.

²⁷ Več o tem glej: Piškurić, *Prebivalstvo na Ižanskem* ..., str. 13; Žibert, *Družina v Kranju* ..., str. 96; Hudales, *Od zibel do* ..., str. 164; Torkar, *Beži Ljubljana, Gradec* ..., str. 125; Verginella, *Družina v Dolini* ..., str. 27.

²⁸ Arhiv župnije Trnovo. *Status animarum Trnovo, Bistrica 1857; Status animarum Jasen, Vrbovo ... 1857 in Status animarum Brce, Topolc ... 1857.*

(6 jih je umrlo v prvih letih življenja). V Zarečju je imela ena družina 15 otrok, ena 13 otrok (rodili so se moškemu, ki je bil dvakrat poročen) in ena družina 11 otrok. Po 11 otrok so imele tudi največje družine v vaseh Vrbovo, Vrbica in Jablanica, po deset otrok so imele največje družine v Zarečici, Dobropoljah, Brcah in Jasenu. V Jasenu je bilo kar pet družin s po desetimi otroki, v štirih družinah so bili to otroci dveh mater.

Ob primerjavi rezultatov o povprečnem številu rojenih otrok v družini v vaseh župnije Trnovo z rezultati,²⁹ ki so bili na slovenskem ozemlju dobljeni s podobnimi študijami, ugotovimo, da je pri številu rojstev v družin nekaj razlik znotraj slovenskega prostora, povsod pa se število rojenih otrok na družino v drugi polovici 19. stoletja giblje med 5 in 6, 2.

Sklep

Na prvi pogled nam župnijske matične knjige nudijo zgolj podatke o demografskem gibanju, toda ob natančnejši analizi lahko iz njih razberemo, kdaj so bile na določenem področju ugodne razmere, ki so vplivale na povečano število rojstev, in kdaj so določeno področje pestile bolezni in lakote. Razberemo lahko vedenjske vzorce ljudi na določenem področju, njihov odnos do tradicije, spoznamo lahko usode posameznikov, družin in naselij, ne nazadnje pa tudi usode oziroma položaj otrok.

Matične knjige župnije Trnovo za 19. stoletje nam tako pokažejo, da so rojstva na Bistriškem v splošnem težila k naravni krivulji rojevanja po mesecih, da je bila v prvi polovici 19. stoletja velika večina otrok krščena že prvi ali drugi dan po rojstvu, v drugi polovici 19. stoletja pa se je delež krstov, ki so bili opravljeni prvi dan po porodu, zmanjševal, povečeval pa se je delež krstov, opravljenih drugi dan po rojstvu.

Nadalje pokažejo, da je na poimenovanje otrok na Bistriškem vplivala predvsem tradicija, da je bil delež nezakonskih otrok največji v 20. in 30. letih 19. stoletja in da je bil delež umrlih največji pri otrocih do 4. leta starosti.

Vzroki smrtnosti otrok v 19. stoletju na Bistriškem so bili podobni kot v drugih predelih slovenskega ozemlja. To so bile nalezljive bolezni, kot so črne koze, kolera in tifus ter vročina, krči, griža, oslabelost, pljučnica ...

Tako kot za rojstva lahko tudi za smrtnost rečemo, da je bila sezonsko pogojena, saj je v povprečju več otrok umrlo poleti.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije, AS 176, *Franciscejski kataster, Postojnska kresija*, A 26 k. o. Trnovo.

Arhiv župnije Trnovo. *Copulati ex estraneis parochijs* (1804–1841).

Arhiv župnije Trnovo. *Krstna knjiga XII. (1791–1803), Krstna knjiga XIII. (1804–1841), Krstna knjiga XIV. (1842–1873), Krstna knjiga XV. (1874–1892) in Krstna knjiga XVI. (1893–1912).*

Arhiv župnije Trnovo. *Mrliške knjige III. (1791–1803), IV. (1804–1841), V. (1842–1877) in VI. (1878–1906).*

Arhiv župnije Trnovo. *Status animarum Brce, Topolc, Dobropolje, Zarečica, Šembije, Zarečje 1857.*

²⁹ Več o tem glej: Hudales, *Od zibel do ...*, str. 137; Verginella, *Družina v Dolini ...*, str. 14; Torkar, *Beži Ljubljana, Gradec ...*, str. 104; Žibert, *Družina v Kranju ...*, str. 64.

Arhiv župnije Trnovo. *Status animarum Jasen, Vrbovo, Vrbica, Jablanica, Gornji Zemon 1857.*

Arhiv župnije Trnovo. *Status animarum Trnovo, Bistrica 1857.*

Special-Orts-Repertorium von Krain (Obširen imenik krajev na Kranjskem), Dunaj, 1884.

Special-Orts-Repertorium von Krain (Specijalni repertorij krajev na Kranjskem), Dunaj, 1894.

Ustni viri

Informator: Valerija Zidar, rojena 1925, umrla 2012. Prebivalca Topolca. Intervju je v pisni obliki, hrani ga avtorica članka.

Literatura

Balkovec, Bojan (2003): *Paberki o rojstvih in porokah v župniji Preloka*. V: *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, letnik 51, št. 1, str. 51–60.

Chaunu, Pierre (1977): *Civilizacija klasične Evrope*. Beograd.

Hudales; Jože (1997): *Od zibel do groba*. Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije, Ljubljana; Kulturni center Ivana Napotnika, Velenje.

Keber, Katarina (2007): *Čas kolere. Epidemije kolere na Kranjskem v 19. stoletju*. Založba ZRC SAZU, Ljubljana.

Keber, Janez (1996): *Leksikon imen: Izvor imen na Slovenskem*. Mohorjeva družba, Celje.

Lipič, Viljem Fran (2007): *Bolezni Ljubljancev*. Založba ZRC, Ljubljana.

Ložar-Podlogar, Helena (1999): *Šege ob smrti na slovenskem podeželju. Etnološki in antropološki vidiki preučevanja smrti*. V: *Etnolog*, letnik 9 (60), št. 1, str. 101–115.

Novak, Vilko (1960): *Slovenska ljudska kultura*. Državna založba Slovenije, Ljubljana.

Orel, Boris (1944): *Slovenski ljudski običaji*. V: *Narodopisje Slovencev*, 2. del. Založba Klas, Ljubljana, str. 263–350.

Pančur, Andrej (1996–2006): *Celjani v krstnih knjigah od 1773 do 1857*. V: Počivavšek, Marija (ur.). *Iz zgodovine Celja*. Muzej novejšje zgodovine, Celje, str. 185–234.

Piškurč, Jelka (2002): *Prebivalstvo na Ilžanskem skozi matične knjige*. V: *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, letnik 50, št. 1, str. 1–16.

Prehrana otrok (1938). V: *Učiteljski tovariš*, letnik 78, številka 32, str. 2.

Puhar, Alenka (1982): *Prvotno besedilo življenja: oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stoletju*. Globus, Zagreb.

Rožman, Irena (2001): *Sezona sklepanja zakonskih zvez v drugi polovici 19. stoletja na Slovenskem*. V: *Traditiones*, 30, št. 2, str. 53–64.

Rožman, Irena (2004): *Peč se je podrla! Kultura rojstva na slovenskem podeželju v 20. stoletju*. Slovensko etnološko društvo, Ljubljana.

Slovenska kronika XIX. stoletja (2001–2003). Nova revija, Ljubljana.

Studen, Andrej (1995): *Stanovati v Ljubljani*. IHS – Institutum studiorum humanitatis, Ljubljana.

Torkar, Zora (1996): *Beži Ljubljana, Gradec se skrij, Dunaj tud' Kamniku gliha nič ni*. Kulturni center, Kamnik.

Umek, Ema, ur. (1972–1974): *Vodnik po matičnih knjigah za območje SR Slovenije 2*. Skupnost arhivov Slovenije, Ljubljana.

Valenčič, Vlado (1968): *O ženitni svobodi in njenih omejitvah od fevdalizma do liberalizma*. V: *Zgodovinski časopis*, letnik 22, št. 3–4, str. 225–260.

Valenčič, Vlado (1989): *Gospodarske in družbene razmere bistrškega okraja v 19. stoletju*. V: Bonano, Dimitrij et al. (ur.): *Bistrški zapisi 3*. Društvo za krajevno zgodovino, Ilirska Bistrica, str. 1–35.

Valenčič, Vlado (1994): *Narodopisni drobci iz začetka 19. stoletja*. V: Bonano, Dimitrij et al. (ur.): *Bistrški zapisi 4*. Društvo za krajevno zgodovino, Ilirska Bistrica, str. 1–8.

Verginella, Marta (1990): *Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju*. Zveza zgodovinskih društev, Ljubljana.

Verginella, Marta (1999): *Sprememba občutja smrti na Slovenskem v 19. in na začetku 20. stoletja*. V: Granda, Stane; Šatej, Barbara (ur.): *Množične smrti na Slovenskem*. Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, str. 111–122.

Žagar Žnidaršič, Sabina (1993). *Demografija kranjskih žensk na prelomu zadnjega stoletja*. V: *Anthropos* 25, št. 3–4, str. 220.

Žibert, Marjana (2009): *Družina v Kranju 1750–1850*. Magistrsko delo. Kranj.

Nina Vodopivec

Otroci in raziskovalci: pripovedi o otroštvu in spomini

VODOPIVEC, Nina, dr. socialne antropologije (znanstvena sodelavka), Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, ninav@inz.si

Otroci in raziskovalci: pripovedi o otroštvu in spomini

V prispevku gre za pregled nekaterih osrednjih konceptualizacij otroštva, vsebin in načinov preučevanja otrok predvsem v zgodovini, antropologiji in sociologiji. Umestitev otroštva v raziskovalno polje, njegova postavitev kot objekta oz. subjekta preučevanja je tesno prepletena s tem, kako se je otroštvo obravnavalo in zamišljalo v družbi. Pripovedi o otroštvu so povezane z vprašanjem oblikovanja identitet in spominov. Avtorica opozarja, da čeprav gre pri otroških spominih za osebna spominjanja na preteklost, se spomini na otroštvo oblikujejo v sodobnosti in v družbi.

Gljučne besede: zgodovina otrok, antropologija otroštva, spomini, identitete, imaginariji otroštva, ideal otroka

VODOPIVEC, Nina, Ph.D. in Social Anthropology (Research Fellow), Institute of Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, ninav@inz.si

Children and Researchers: Stories About Childhood and Memories

The paper is offering a view of some central conceptualisations of childhood, contents and ways of studying children, especially in history, anthropology and sociology. Placing the childhood into the field of research as an object or a subject of a study is in close interaction with an issue of perception of childhood in the society. Stories about childhood are connected with an issue of forming identities and memories. The author emphasises that even though children's memories are personal recollections of the past, memories of childhood are formed in present time and in society.

Key words: history of children, anthropology of childhood, memories, identities, imageries of childhood, ideal of the child

Odkritje zgodovinskega otroka

V pred štiridesetimi leti izdani prvi knjigi zgodovine otroštva na Slovenskem, ki jo je napisala Alenka Puhar, je Andrej Inkret v uvodniku enega razlogov za brezbriznost raziskovanja otrok v zgodovini pripisal *vsesplošnemu prepričanju, da otrok ni subjekt*. Otroci niso bili zanimivi za preučevanje, saj niso bili percipirani kot *ljudje s svojo voljo in odgovornostjo*, ni jim bila pripisana zmožnost dejanj, s katerimi bi se zapisali v zgodovinski spomin.¹ Umestitev otroštva v raziskovalno polje, njegova postavitev kot objekta preučevanja je tesno prepletena s tem, kako se je otroštvo obravnavalo in zamišljalo v družbi. V nadaljevanju zato podajam pregled nekaterih tem in načinov preučevanja otroštva v zgodovini, antropologiji in sociologiji, ki so se oblikovale ob prepletu s filozofijo, psihologijo, študijami spola in kulturologijo.

¹ Inkret, *Neprizanesljiva in presunljiva dokumentacija*, str. 9.

S študijo Philippa Arièsa leta 1960² in odkritjem zgodovinskega otroka postane jasno, da otrok ni biološki proizvod. Teza o izumu otroštva v poznem 18. stoletju številnim kritikam navkljub predstavlja prelom. Ariès ne prinaša le nova spoznanja o preteklosti otrok, nov pogled raziskovanja, temveč tudi nov način zamišljanja otrok v sodobni družbi: otrok ni več naraven, brezčasen in ahistoričen. Prelom z esencialističnim pristopom razumevanja otroštva odpira pot k procesualnem, kontekstualno usmerjenem in konstruktivističnem pogledu.

Po tem je raziskav o zgodovini otroštva vedno več, ne le na področju zgodovinopisja, ampak tudi antropologije, sociologije, filozofije, psihoanalize in (razvojne) psihologije. Zgodovina otroštva se je v mednarodni znanstveni sferi uveljavila kot pomembna tema raziskovanja. Paradoks pa je, da kljub temu kot tema ni bila uvrščena v šolske učne načrte. Medtem ko je raziskav o zgodovini otrok, otroštva, vzgoje, šolstva, otroške literature, ipd. vedno več, se o tem ne uči otroke v šoli,³ zgodovina otroštva ostaja v alternativnih (učnih) prostorih (muzeji, društva in v okviru krožkov).

Zgodovinsko zasnovane raziskave otroštva so se oblikovale v sklopu zgodovine mentalitet, družine in demografskih analiz. Z demografskimi podatki so raziskovalci slikali visoko smrtnost otrok v srednji Evropi: eden od treh otrok je umrl že v prvem letu starosti, vsak drugi otrok pa do enaindvajsetega leta.⁴ Demografske podatke so nizali ob iskanju razlag o pomanjkanju emocionalne navezanosti staršev in otrok. Transformacijo rodnoti žensk in smrtnosti otrok so postavili za mejnik v razvoju čustvovanja oz. ljubezni do otrok. Padec rodnoti⁵ je bil v takšnih okvirih obravnavan v povezavi z razvojem materinske ljubezni. Socialni zgodovinar Edvard Shorter je poleg ekonomskih razmer pri takšnih spremembah poudaril pomen medicinskih spoznanj in sekularizacije življenja. Razvoj dobrega materinstva je bil izum modernizacije⁶ povezan z medicinskimi spremembami. S *čutom za otroštvo* se je porodila zavest o posebni »naravi« otroka in s tem moderna ideja vzgoje.⁷ Otrok je v moderni dobi postal nekdo, ki je bil potreben pomoči, skrbi za telesno zdravje in higieno. Takšni pogledi so bili povezani z ustanavljanjem vzgojnih institucij, z razvojem vednosti o vzgoji, s spreminjanjem materinstva, družine in oblikovanjem subjektivitete.

Z zahtevo po varstvu otrok se je preoblikovala podoba matere v družbi. Takšnih sprememb si seveda ni moč misliti zunaj spremenjenih družbeno političnih okvirov, oblikovanja nuklearnih in neo-lokalnih družin, predrugačenja javne in zasebne sfere oz. ločnic med njima. Poleg družbene pozicioniranosti žensk in rekonceptualizacije materinstva je za razumevanje načina ravnanja z otroci pomembno vprašanje redefiniranja ženskega telesa.⁸ Medicinsko znanje je imelo dvojni učinek na »naravo« materinstva. Po eni strani je delovalo kot rešitev in hkrati nov način nadzorovanja življenja žensk. Odnos do ženskega telesa, ki je definiral žensko, je opredelila družbena težnja po nadzoru reprodukcije. Razvile so se številne disciplinske prakse, ki so bile tesno povezane z naturalizacijo razlik med moškimi in ženskami, z oblikovanjem številnih razlag o t.i. ženski naravi, spolu in seksualnosti, s katerimi so družbene avtoritete legitimirale

² V slovenščini je bilo delo izdano leta 1991 (Ariès, *Otrok in družinsko življenje*).

³ Mitterauer, *Theoretical perspectives*, str. 13.

⁴ Shorter, *The making of the modern family*.

⁵ Flandrin, *Družina: sorodstvo, družina in spolnost*.

⁶ Shorter, *nav. delo*, str. 168, po Drglin, *Kriki in šepetanja*, str. 446.

⁷ Bahovec, *Avtoriteta in vzgoja*, str. 15.

⁸ Drglin, *nav. delo*, str. 449.

družbene pozicioniranost in vloge v družbi. Zgodovino ravnanja z otroki moramo zato, kot opozarja Zalka Drglin,⁹ povezati z ne/svobodo ženskih teles, s kontekstom odnosov med moškimi in ženskami, z vprašanjem ženske neenakosti, s pogoji materinstva ipd.¹⁰

Za razliko od moderne družine, ki je konceptualizirala materinstvo, naj bi bila postmoderna doba čas konceptualizacije očetovstva. S takšnimi preoblikovanji so se spreminjali tudi ideali materinstva. Razvila se je zahteva po senzitivnem materinjenju.¹¹ Razlage v okviru postmodernih teorij so razvoj protektivnega otroštva povezale s potrebo odraslih po večji stabilnosti. Postmoderni svet je bil svet visoke rizičnosti in zato neprestanega iskanja stabilnosti. Zaradi vedno večje izpostavljenosti družine številnim tveganjem v industrijskem modernem svetu, se je povečala potreba po njihovi stabilizaciji. Fenomen protektivnega otroštva je bil v takšnih okvirih povezan s funkcijo stabilizacije odraslih.¹²

Konceptualizacije otroštva niso povezane le z družbenimi ureditvami temveč tudi s političnimi interesi in razmerji moči. Odpirajo vpogled v imaginarije idealnega otroka in hkrati s seboj prinašajo vizijo širše bivanjskosti in to ne glede na to da simbolna vloga otroka ne sovpada z dejanskimi vlogami različnih otrok določene skupnosti. Z družbenopolitičnimi spremembami so se spreminjali pogledi na otroka in otroštvo: iz-prijenega in z izvirnim grehom prežetega otroka je nadomestila nova različica racionalno zasnovanega in kasneje romantičnega ideala nedolžnega otroka, ki še danes obvladuje tradicionalne načine razumevanja sicer povsem raznoterih otroštev.¹³

Lilijana Burcar je opozorila, kako ideal otroka in imaginarij otroštva nastopita kot pomembno politično in simbolno orodje v legitimaciji družbenih sprememb oz. konkretne ureditve. Imaginarij nedolžnega oziroma družbeno nezaznamovanega, izkustveno izvotljenega in sentimentalno čistega otroka, ki se pojavi (v britanski) literaturi druge polovice 19. stoletja, je popolno nasprotje razsvetljskega ideala racionalnega otroka. Racionalni otrok je nepopisani list papirja, a je vodljiv in perceptiven, zaradi svojih racionalnih sposobnosti ga je mogoče usmerjati v pravilne moralne odločitve. Romantična ideologija postavlja otroka v povsem drug svet: v družbeno nezaznamovani svet narave. S tem se briše pogled na njegovo družbeno umeščenost, ukinja vpogled v večplastnost in kompleksnost otrokove identitete: njegovo razredno, etnično, nacionalno, spolno in socialno zaznamovanost. Takšno načrtno odmikanje ustvarja svojevrstno slepoto za razumevanje dejanskega položaja otroka v družbi.¹⁴ Ikona nedolžnega in sentimentalno čistega romantičnega otroka je odrešilna in hkrati poučna za odrasle: v svet odraslih naj bi povrnila vrednote.¹⁵

Druga polovica 20. stoletja (socialni realizem in postmodernizem) je razdrla mit o nedolžnem otroku, v sodobnem času pa prihaja do njegovega obujanja. Pri obujanju imaginarija nedolžnega otroštva ne gre »zgolj za nostalgijo« v smislu spregledanja in zasanjane zazrtosti v preteklost. O tem je pomembno misliti v navezavi na vztrajanje

⁹ Isto.

¹⁰ O zgodovini žensk v družini, odnosu do ženskega telesa, nadzoru njene spolnosti, pogojih materinstva so med drugimi pisale Sabina Ž. Žnidaršič, Marta Verginella in Vesna Leskošek.

¹¹ Švab, *Družina od modernosti*, str. 138.

¹² Zahteva po protektivnem otroštvu ima zametke v konstituiranju modernega otroštva, razvoja ekspertnega svetovanja (medicinskega in psihološkega) materam, oblikovanja »pravilne« vzgoje in dobrega materinjenja (Roberts, *Women and Families*, str. 140, po Švab, *nav. delo*, str. 135).

¹³ Burcar, *Pojav in zakorenitev romantičnega*, str. 11–34.

¹⁴ Burcar, *nav. delo*, str. 17.

¹⁵ Reynolds, *Children's Literature*, str. 13, po Burcar, *nav. delo*, str. 20.

pri posebni vrsti identitete. Ponovno oživljanje romantične ikone nedolžnega otroka namreč vtihotaplja zahtevo po koncipiranju identitete otroka in s tem odraslega kot izvorno preproste, enovite in vedno že stabilne.¹⁶

Številna razmišljanja o otroštvu posredno ali neposredno trčijo na vprašanje razcepa med tem, kaj si želijo odrasli in kaj hočejo otroci. Po Jacqueline Rose gre pri otroštvu za fantazmo o nedolžnosti otroka in besede. Rose se je ukvarjala z romantično podobo otroštva v literaturi, predvsem s paradigmo Petra Pana.¹⁷ Ugotavljala je, da je ideal otroštva pomemben za odrasle, saj jim zagotavlja, da je nekoč bil čas, ko so bili popolni. To je bil svet koherentnosti, avtentičnosti, kar pa je zdaj izgubljena izkušnja. Rose je preučevala fiktivne narativne sheme v otroških pripovedih skozi psihoanalizo Jacquesa Lacana.¹⁸ Skozi zgodbo Petra Pana, ki jo je obravnavala kot paradigmo otroške literature, je odkrivala fantazmo o otroku. Roman o Petru Panu Jamesa Barrierja je v šole vstopil kot šolsko berilo šele takrat, ko so zgodbo preoblikovali in jo jezikovno očistili. Jezikovno očiščenje je v tem smislu pomenilo ideološko preoblikovanje po fanatazmi o »nedolžnosti otroka in besede«.¹⁹

Novejši pogledi v psihoanalizi, študijih spolov in kulturologiji so se osredotočili na analize otroške literature, razvoja vzgoje – kot prenosa vednosti in oblikovalca subjektivnosti, ter vzgojnih institucij, predvsem šole – kot institucije moderne države in mesta oblasti.

Poudarek v raziskavah je bil na konceptualizacijah otroštva in na odraslih, na različnih načinih vzgoje, na odnosu odraslih do otrok. Otroci so pogosto ostajali nemi, portretirani kot pasivni objekti, zamišljeni kot rezultat ideologij, družbenih razmer in mentalnih struktur. Raziskav o zgodovini otroštva je bilo vedno več tudi v večjem zanimanju za socialno, kulturno in ustno zgodovino, za zgodovino »navadnih« ljudi in zgodovino vsakdanjega življenja. Vsaka življenjska zgodba se začne z otroštvom. Kot da bi bilo otroštvo pomembno za razumevanje kasnejših odločitev in življenjskih usod. Žaner, ki je sčasoma postal popularen, so bili otroški spomini. Preden preidem k vprašanju o spominu, pa bom pogledala, kako se je oblikovalo preučevanja otroštva v antropologiji.

Otroci kot aktivni subjekti

Prostorsko in kulturno različne konceptualizacije otroštva je v antropologiji obravnavala Margaret Mead. S terensko študijo na Samoi²⁰ (v dvajsetih letih prejšnjega stoletja) je opozorila na kulturno raznolike oblike vzgoje otrok in mladostnikov. Kljub številnim kasnejšim kritikam je s tem Margaret Mead ovrgla tezo o univerzalnosti otroštva. Mead se je osredotočila na odkrivanje procesov socializacije in prenosa kulturnih vzorcev. Čeprav se je Mead pogovarjala z otroki in je analizirala njihove izjave, so otroci v njenih raziskavah ostajali pasivni, portretirani kot prenašalci kulturnih vzorcev. Kar ni kritika Margaret Mead, temveč refleksija načina mišljenja otrok in otroštva njenega

¹⁶ Burcar, *nav. delo*, str. 31.

¹⁷ Rose, *Peter Pan*.

¹⁸ Mit o otroštvu je po takšnih razlagah rezultiral v protislovju in v konfliktu, ki je bil ponotranjen v otrocih in se je kazal kot nelagodje v kulturi.

¹⁹ Rose, *nav. delo*, str. 118–135.

²⁰ Mead, *Coming of age in Samoa*.

časa in prostora.²¹ Raziskovalci vstopamo na terene in v arhive s svojimi raziskovalnimi interesi in z družbenimi pogledi, ki so produkt konkretnega prostora in časa, okolja, iz katerega izhajamo.

V drugi polovici 20. stoletja se fokus antropološkega preučevanja otrok in otroštva ni spremenil. Raziskovalci so popisovali kulturne konceptualizacije otroštva (predvsem pri staroselskih družbah oz. v neevropskih kulturah), načine, kako različne kulture organizirajo otroštvo in kakšno vlogo namenijo otrokom. Medkulturne raziskave so se osredotočale na rituale, ki so zaznamovale različne prehode v odrasčanju (na t.i. *rites de passage*), na norme starševstva in na vzgojne prakse. V ospredju je bilo iskanje t.i. tradicionalnosti, kulturnih vzorcev, ki so omogočala kontinuiteto in stabilnost družbe. Čeprav je bil takšen pristop pomemben za analiziranje odnosa med otroško vzgojnimi praksami in družbeno organizacijo ter ohranitev sistema, vendar ni omogočal vpogleda v dinamiko odnosov med otroci, družbo, državo in (globalnimi) ekonomskimi političnimi silami. Otroci so se kazali kot produkt določenih razmerij, ki so zagotavljali mehanizme reprodukcije, ne pa možnosti sprememb.

Etnografska pričevanja so pričela postopoma poudarjati različna doživljanja otroštva. Opozarjala so na razkorak med konceptualizacijami otroštva, ideali in pričakovanji ter otroškimi različnimi realnostmi. Vedno glasnejše so bile kritike, ki so se usmerjale proti portretiranju otrok kot pasivnih in nemih objektov. Otrok namreč ni zgolj učinek različnih konceptualizacij in ideologij. Sodobne usmeritve so začele otroke prikazovati kot aktivne subjekte in so izpostavljale različne prostore njihove participacije v družbenem svetu. Takšne študije so opozarjale na pojav raznolikih otroštev (v množini) v različnih družbah. Otrok po takem ni predstavnik homogene kategorije otrok, temveč ima spol, nacionalnost, etničnost in je družbeno pozicioniran.

Konceptualizacija otroštev v množini v okviru družbeno konstruktivističnih pristopov poudarja prostorsko časovne specifičnosti konkretnih otroških realnosti in hkrati pluralnost različnih otroštev. S konceptom otrokovih otroštev opozarjamo, da so otroci sami pomembni akterji pri pripisovanju konkretnih pomenov in organizaciji svojih vsakdanjih življenj. Poudarek je na raziskavi otrokovih perspektiv in zato uporabi etnografskih metod.²² Redefinicija analitičnega pogleda postavi v ospredje otroško subjektiviteto z vprašanjem, kako otroci reinterpreterajo ideologije. Otroci niso več predstavljeni zgolj kot učinek ideoloških mehanizmov, produkt družbenih procesov, temveč kot njihov pomemben sooblikovalec.²³

Ob tem so se spreminjale tudi vsebine raziskav. V ospredje so stopili sodobni problemi: bolezní otrok (Aids), problematika otroškega dela (predvsem v t.i. deželah razvoja), migracij (ter trgovine z belim blagom) in otroci kot potrošniki. Otroci so se kot aktivni subjekti oz. oblikovalci svojih življenjskih usod najpogosteje pojavljali v študijah otrok ulice ali revščine, kjer se je preučevalo njihove preživitvene strategije. V teh študijah je bil še posebej izpostavljen problem portretiranja otrok kot nemočnih žrtev, potrebnih pomoči in varstva. Nekateri antropologi so opozarjali, kako nevarne so

²¹ Podobne so bile tudi raziskave njene sodobnice Ruth Benedikt (*Patterns of Culture* leta 1934). Obe sta pripadali šoli Franz Boasa o študiju kulture in osebnosti, zanimal ju je predvsem odnos med kulturo in razvojem otroka.

²² Do takšnih sprememb ni prišlo le na področju preučevanja otroštva temveč s širšim paradigmatskim prelomom v družbeni teoriji. Raziskovalci so se pričeli odklani od preučevanja (družbenih) struktur ter se začeli zanimati za delovanje posameznika. Na posameznika so pričeli gledati kot na aktivnega subjekta.

²³ Schwartzman, *nav. delo*, str. 3–5.

takšne predpostavke, ki so se v nadaljevanju uporabljale kot izhodišče za oblikovanje konkretnih politik, praks socialnega dela, različnih razvojnih projektov, ipd.²⁴

Podobna vprašanja so se odpirala v družboslovju in humanističnih znanosti. Raziskovalci so se začeli ukvarjati s svojo lastno pozicioniranostjo oz. s situiranostjo raziskovalnih pogledov. Opozarjali so, da se interes raziskovalcev, način nabora gradiv, organizacije in predstavitve prepleta s sodobnimi interesi vednosti in politike ter načina razumevanja različnih okolij, iz katerih prihajamo raziskovalci. Načini obravnave otrok v raziskavah so kazali na prevladujoče paradigme, kot tudi na alternativne načine mišljenja oz. aktualne razprave. Ko je Margaret Mead zbirala terensko gradivo na Samoi, so se v ZDA odpirale razprave o permissivni vzgoji otrok. Način, kako je Mead strukturirala svoje izsledke in kakšne poudarke je dala svojim spoznanjem, je treba umestiti v takšne okvire. Razumljivi postanejo, ko jih beremo kot odziv oz. odgovor na takratne razprave o vzgoji v ZDA.

Podobno je tudi v zgodovinsko zasnovanih raziskavah. Pogled na pretekle fenomene je pogosto, pa čeprav implicitno postavljen v primerjalni okvir s sodobnim časom oz. s sodobnimi konceptualizacijami. Povedano na primeru študije Philippa Ariès: ne gre za to da v srednjem veku ni bilo predstav o otrocih, ampak da so bile te drugačne od naših. Eden izmed očitkov je bil, da je Ariès o moderni konceptiji otroka govoril kot o objektivni naravi otroka in da ni razločeval med konceptiji, predstavami in ravnanji.²⁵

Predstavitve družbenega fenomena v okviru nacionalne zgodovine lahko hitro zdrsne v primerjalni okvir s sodobnostjo, saj preteklost vzpostavljamo v primerjalni perspektivi navidezno istega okolja – tistega, ki ga delimo z našimi predniki – čeprav v drugem času.²⁶ Zato so pomembne multilokalne ali primerjalne zgodovinske raziskave, skozi katere predstave, konceptualizacije otroštva ali pa otroške realnosti umestimo v širši družbeni prostor preteklega časa in v širšo mrežo raznolikih odnosov (tudi med moškimi in ženskami).²⁷

Michael Mitterauer je v uvodniku k zborniku o zgodovini otroštva na jugovzhodu Evrope še posebej poudaril, da je preučevanje zgodovine otroštva povezano s številnimi sodobnimi vprašanji. Zgodovina otroštva je tesno prepletena z oblikovanjem konkretnih zgodovinskih spominov, z razmerji moči, politike in družbenih avtoritet. Portretiranje otrok in njihove preteklosti je ujeto v boj za njihovo polastitev. Ideološka vrednotenja in različna tolmačenja, ki spremljajo številne pripovedi o preteklosti in sodobnosti otrok, so povezana s ključnim vprašanjem, komu pripadajo otroci, državi ali družini.²⁸

Razvojna paradigma, po kateri se je o razvoju razmišljalo v okviru zahodno evropske zamisli po modelu linearno evolucionistično zasnovane modernizacije, je predstavljala osrednji problem antropologom. Nekateri raziskovalci so opozarjali, da so modeli otroštva koncipirani po zahodnoevropskem idealu implicitno in prikrito vplivali na prakse socialnega dela in projektov razvojnega sodelovanja v t.i. državah v razvoju. Poudarjali so škodljivosti pogledov, po katerih so raziskovalci otroke obravnavali kot

²⁴ Prout in James, *A new paradigm*, str. 7–34; Wiencke, *Theoretical Reflections*, str. 1–24.

²⁵ Baskar, *Nedeljski zgodovinar*, str. 516.

²⁶ Čeprav temu ni tako, saj družbenost določata časovno prostorsko dimenziji vzajemno, s časom se spreminja tudi prostor.

²⁷ Primerjalne zgodovinske raziskave in interdisciplinarne prijeme so podčrtali številni avtorji v zborniku o zgodovini otrok v jugovzhodni Evropi (Naumović in Jovanović, *Childhood in South East Europe*).

²⁸ Mitterauer, *nav. delo*, str. 18.

šibke, ranljive, pasivne, kot »nedokončane odrasle«, brez pravic in sposobnosti aktivnega delovanja. Otroci ulice niso zgolj pasivne žrtve družbeno ekonomskih razmer, so poudarjale sodobnejše raziskave. Nekateri antropologi so zato pozivali k preučevanju aktivne vloge otrok v okviru (globalnih) političnih ekonomskih sprememb. Odmik od razvojnega modela v antropologiji, ki se je osredotočal na otroke kot na potencialne odrasle, je pomenil reorientacijo k otrokovi perspektivi.²⁹

Ob tem se je pokazal kot problematičen termin »otrok ulice«, saj je namigoval na negativne aspekte življenja, na delinkvenco in nasilje, vnašal je številna moralna vrednotenja s težnjo po pomoči in umiku otrok z ulice. Avtorji so dekonstruirali takšna pojmovanja ob osvetljevanju širokega spektra dejavnosti, skozi katere so otroci oblikovali svoje identitete in samopodobe. Opozarjali so, da je treba poudariti konstruktivne vidike, otrokove subjektivne sposobnosti, ki se kažejo predvsem skozi njihovo delo.³⁰ Etnografije, ki so vključevale pogovore z otroci, njihove slikovne in fotografske upodobitve življenjskih okolij, so se osredotočile na raznolike dejavnosti otrok.

Skozi delo, kar zajame tudi različne izkušnje, avtonomijo in svobodno izbiro, otroci oblikujejo svoje identitete. Poudarek je na pozitivnih vidikih identitete in ne zgolj na opisu statusa žrtve. Otroci ulice niso zgolj žrtveni produkt družbeno ekonomskih procesov. Namesto prikazovanja otrok kot ranljivih žrtev, izpostavljanja izkoriščanja otroškega dela, postane ključno popisati prostore, kjer so otroci dejavni, se pravi poiskati pozitivne aspekte teh dejavnosti. Etnografije opozarjajo, da je pri razvoju identitete in samopodobe za otroke ulice njihovo okolje ključnega pomena. V takšnih okvirih je ulica upodobljena kot okolje, v katerem se otroci učijo, je njihov prostor znanja, je prostor, kjer se otroci učijo veščin družbenega kapitala.³¹ Etnografije se osredotočajo na vsakdanje izkušnje, na ulično na/povezanost pri oblikovanju identitet. Otroci aktivno oblikujejo različne mreže, v katerih delujejo, te mreže so pomembne za medsebojno podporo in sodelovanja.³² Nova paradigma omogoča drugačen pogled na otroke: ne gre le za vprašanje potreb, ki jih morajo zadovoljiti odrasli. Otroci so družbeni akterji, subjekti sami po sebi, odgovorni za svoja dejanja.

Takšne obravnave so povezane s težnjo po zmanjšanju stigmatizacije nekaterih otrok v družbi in njihovem bolj odprtem sprejemanju. Ideologija otrok kot družbenih udeležencev in aktivnih članov je močno navzoča tudi v sodobnem evropskem prostoru. Ne pojavlja se le v raziskovanju, v redefiniranih pedagoških pogledih in prenovljenih šolskih učnih načrtih (po konceptu aktivnega državljanstva) temveč tudi v političnih diskurzih, v povezavi na politično participacijo in državljske pravice.³³

V zadnjih dvajsetih letih je narastlo število raziskav, ki so se ukvarjale z razmerjem med političnimi diskurzi, ideologijami (predvsem nacionalizmom) in otroštvom. Ene Kõresaar³⁴ je konstitucijo otroštva, političnih ideologij in nacionalizma povezala z oblikovanjem otroških spominov. Analizirala je spomine, ki so jih na svoje otroštvo v medvojnem času napisali starejši Estonci ob družbeno političnih spremembah devetdesetih let dvajsetega stoletja. Kõresaar je poudarila, da imajo spomini na otroštvo v

²⁹ Schwartzman, *nav. delo*, str. 4.

³⁰ Schibotto, *Unsichtbare Kindheit*, citirano po Wiencke, *nav. delo*, str. 3.

³¹ Luig in Seebode, *Einleitung. Ethnologie der Jugend*, citirano po Wiencke, *nav. delo*, str. 3.

³² Wiencke, *nav. delo*.

³³ Stephens, *Children and the Politics of Culture*, citirano po Kjørholt, *Childhood as a Social and Symbolic Space*, str. 5.

³⁴ Kõresaar, *Memory and history*.

življenjskih zgodbah osrednjo vlogo, pomembni so za oblikovanje identitete starejših generacij. Otroška spominjanja je obravnavala kot zamišljeno otroštvo. Pri otroških spominih namreč gre za različne retrospektivne predstave o otroštvu. Te predstave je povezala z zamišljanjem naroda.

Kõresaar je ugotavljala, da so bili otroški spomini povezani s specifičnimi predstavami o narodu. Spomini na otroštvo so bili spomini na podeželje, vas in družino. Posamezniki so v spominskih pripovedih na podlagi toka svojega življenja popisovali vpliv družbe in takratne vlade na njihove konkretne življenjske razmere. T.i. velika zgodovina je bila sestavni del njihovih pripovedi. Usoda družine ali posameznika je bila prikazana v razmerju do zgodovine naroda. Ljudje so verjeli, da so dogodki »velike zgodovine« definirali njihovo generacijo na prav poseben način. Generacija je bila po eni strani zaznamovana s prelomom – s sovjetsko okupacijo in trpljenjem, a hkrati tudi s kontinuiteto – s preživetjem. Preživetje naj bi po spominskih pripovedih ljudi omogočile prav estonske vrednote, izkušnja estonske neodvisnosti med obema vojnama. Prisposobe, ki so jih pripovedovalci uporabljali v spominih na otroštvo, so bile prisposobe nacionalne zgodovine – sestavni del nacionalno modernizacijskega diskurza, ki se je aktualiziral v ozračju patriotskega navdušenja ob koncu osemdesetih oz. začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja. Otroški spomin je reprezentiral skupinsko specifično razumevanje zgodovinske realnosti.³⁵ Zamišljanje³⁶ nacije (kot zamišljenih skupnosti po Benedict Andersonu) je bilo v tem primeru povezano z zamišljanjem otroštva (po Marianne Gullestad).

Otroštvo se je kazalo kot obdobje srečnih in toplih spominov. Vprašanje pa je, zakaj in v kakšnih okvirih je prišlo do oblikovanja takšnih spominov. Kõresaar je pokazala, kako je sam proces uzgodbljanja prinesel določene pomene. Spomini na otroštvo so delovali kot retorično sredstvo: so bili tisti, ki so tekstualizirali sodobno izkušnjo. Spominjanje na otroštvo je konstituiralo sodobne identitetne pozicioniranosti. Ljudje so pripovedovali zgodbe o otroštvu in s tem utemeljevali sodobne pozicije. Spomini na otroštvo so bili zato povezani z načini, kako so ljudje dojemali sodobnost.

Pripovedi o otroštvu so povezane z oblikovanjem spominov in identitet. Spominjanje je proces, ki se odvija, oblikuje in preoblikuje v specifičnih kontekstih – v konkretnih situacijah in relacijah. Čeprav gre za osebna spominjanja in za preteklost, se spomini oblikujejo v sodobnosti in v družbi. V nadaljevanju bom zato zgodbe o otroštvu povezala z vprašanjem oblikovanja spominov. Študije spomina so široko področje³⁷ in moj namen ni podati celovit pregled spoznanj in poudarkov. Opozorila pa bi na nekatere dimenzije: prvič, da je spomin družbeno konstruiran. Drugič, spomini so pripovedne konstrukcije, ki se oblikujejo v sodobnosti.

³⁵ Kõresaar, *nav. delo*, str. 21.

³⁶ Prevod termina *imagined communities* kot zamišljenih skupnosti je nekoliko problematičen, gre pa za skupnosti, ki obstajajo v predstavah ljudi.

³⁷ Študije spomina so postale popularne predvsem v zadnjih dvajsetih letih. Zajemajo različne disciplinarne perspektive, kot tudi analize reprezentacij preteklosti v literaturi, muzejih, v filmu ali ustnih zgodovinah, ipd; od spomina nacionalnih, etničnih do socialnih, generacijskih ali spolnih (in drugih) skupin (več o študijah spomina glej Vodopivec, *nav. delo*).

Spomini

Kot že rečeno, pripovedi o otroštvu so pomembne za naše sodobne identitete. Številni avtorji, ki se ukvarjajo z analizo pripovedi, zgodb, izkušenj ali spominov, opozarjajo na pomen razumevanja naracij kot ontološkega bistva družbenosti. Skozi pripovedi pripisujemo dogodkom konkretne pomene. Kar pomeni, da skozi zgodbe uokvirimo izkušnje, oblikujemo spomine, povežemo dogodke v določeni vrstni red. Specifična postavitev pripovedi (narativna konstrukcija) je relevantna, saj skozi pripovedi osmišljamo svet. Način ubesedanja izkušenj predstavlja način postavljanja dogodkov v zgodovinske in relacijske kontekste, to pa način lastnega pozicioniranja v družbi. Skozi zgodbe oblikujemo osebne in družbene identitete.

Čeprav gre za zgodbe o preteklosti, se spomini oblikujejo tukaj in zdaj. To, kar vidimo danes, se umešča v okvir naših spominov, hkrati pa se ti spomini prilagajajo skupku sedanjih zaznavanj, je zapisal francoski sociolog Maurice Halbwachs eden prvih teoretikov spomina.³⁸ Po njegovi ideji so naši spomini kolektivni, četudi smo bili v dogodke vpeti sami. Tudi na videz še tako zasebni, individualni spomini oz. sam kognitivni proces spominjanja je družbeno pogojen. Halbwachsova obravnava spomina v okvirih družbenega in kulturnega, kasnejšim kritikam navkljub pomeni prelom. Spomin ljudi namreč ni več obravnavan le v domeni posameznikov in psihologije, raziskovalci ga ne razlagajo kot nekaj naravnega, temveč kot kulturno in družbeno oblikovan fenomen.

Spomini na otroštvo kljub psihofiziološkim sposobnostim človeka, ki je že v zgodnjem otroštvu sposoben ločevati časovne intervale kot hitrost dogodkov ne bi bila možna brez prejšnje socializacije. Dojemanje prostora je tako še posebej v otroštvu vezano na določeno socialno skupino, predvsem na družino. Osebni spomini imajo že v svojem temelju socialne nastaveke, a ostajajo spomini posameznika, le ta jih dojema kot svoje in iz svojega zornega kota, vse dokler jih ne predstavi in začne deliti skupaj z drugimi. Vsak posameznik svoje spomine obravnava kot del lastne osebnosti. Nekatere spomine, tudi tiste, ki jih deli z drugimi, vpne v subjektivna dojetanja, jih na nek način poosebi.³⁹ Kolektivno, skupno v tem primeru služi za okvir, je kot referenca, ki pa ni sestavljena iz letnic in imen, temveč predstavlja miselni in izkustveni tok.

Spomini ostajajo osebni, dokler jih človek ne predstavi in začne deliti z drugimi člani skupine. Po takem prepričanju človeški spomin oblikuje skupinska identiteta. Posamezniki se spominjajo v fizičnem smislu, družbene skupine pa določajo, kaj in kako si bodo zapomnili.

Posamezniki oz. skupina izbirajo posamezne detajle iz neskončnega niza spomina in jih povezujejo med seboj.⁴⁰ Konkretna selekcija so pomembne, saj določajo perspektivo, skozi katero posamezniki interpretirajo svoje izkušnje v sedanjosti.⁴¹ Oblikovan spomin skupnosti oz. skupinsko oblikovane podobe o preteklosti povezujejo ljudi oz. vzpostavljajo skupinske vezi med njimi. Takšne podobe kot tudi vezi pa niso dokončne. Socialni spomini zato niso poenotene pripovedi o preteklosti (kot na primer pogosto

³⁸ Halbwachs, *Kolektivni spomin*, str. 23.

³⁹ Brumen, *Sv. Peter in njegovi časi*, str. 26, 27.

⁴⁰ Spomin pripovedovalcev ni odvisen le od dogodkov, ki so jih preživeli posamezniki, prav tako ni popolnoma ločen od zgodovinskih, medijskih ter političnih reprezentacij in diskurzov (Brumen, *nav. delo*, str. 29).

⁴¹ Fentress in Wikham, *Social Memory*, str. 51.

prikazani nacionalni spomini), temveč so polni protislovij.⁴² Redefinicija spomina je povezana z redefinicijo osebne ter skupinske identifikacije in je zato fluidna, spremenljiva in situacijska. Ljudje pripadamo različnim skupinam. V različnih odnosih in razmerah redefiniramo svoje pripadnosti, poglede ter s tem tudi spomine. Spomin je spremenljiv glede na relacije in situacije, v katere vstopamo.

Bistvenega pomena pri spominu je njegova artikulacija oz. sam proces prenosa.⁴³ Na pomen vsakdanje komunikacije in imaginarija socialnega diskursa je opozoril že Halbwachs. Spomin ni vedno verbalno artikuliran; poleg eksplicitnega spomina govorimo tudi o implicitnem, ki čeprav neozaveščen in verbalno neartikuliran oblikuje dejanja ljudi.⁴⁴ V skupnem komunikacijskem in performativnem prostoru ljudje oblikujejo svoje izkušnje in podobe preteklosti. Paul Connerton je s konceptom performativnosti opozoril, da ljudje⁴⁵ nismo prenašalci spomina ali izkušenj, temveč jih ravno preko same akcije oblikujemo. Po ljudski razlagi je spomin vedno nekje v nas in čaka, da bo odkrit. Vendar nismo raziskovalci tisti, ki bi ga pomagali odkrivati, temveč ga sooblikujemo. Konkretni poudarki v pripovedih ljudi ali v njihovih življenjskih zgodbah, povezave, načini uokvirjanja izkušenj nastajajo v interakciji, v skupnem komunikacijskem prostoru med raziskovalci in pripovedovalci. Spomine priključijo dejanja, prakse in dogodki, tudi raziskovalci s svojim spraševanjem.⁴⁶

Ni pomembno zgolj vprašanje, kaj se ljudje spominjajo, temveč zakaj se spominjajo na način, kakor se. Idealizirane pripovedi o preteklosti, očiščene vsakdanjih tegob, med drugim sooblikujejo prenos miselnih vzorcev, namen takšnih pripovedi je v posredovanju moralnih vrednot in z njimi povezanih tradicij.⁴⁷ Pomembno je posvetiti pozornost protislovjem v pripovedih ljudi in ob pripovedi o *dobrih starih časih* ne le zamahniti z roko, češ da gre za nostalgijo. Pripovedi o dobrih starih časih so spremenljive. Pri tem ne gre vedno za nostalgijo,⁴⁸ temveč tudi za način, ki povečuje tiste, ki so preživeli.⁴⁹ Pri raziskovanju družbenih zgodb in zgodovin je pomembno upoštevati protislovja, protislovja so namreč pomemben del naših vsakdanjih življenj. Nastanejo zaradi razkoraka med našimi pričakovanji, željami oz. željo okolice in možnostmi ter dejanji, ki so vedno rezultat številnih pogajanj.

Spomin temelji na dramatičnih poudarkih preloma. Med preteklostjo in danes obstaja prelom: tedaj, ko se je vse »*prekucnilo na glavo, družbeno življenje se je v celoti na lepem zamajalo in vse se nenehno spreminja*«. ⁵⁰ A hkrati sodobne pripovedi o strategijah preživetja kažejo, da odnos ljudi do preteklosti ni popolnoma prelomen. Spomin utemeljuje neka stalnost in trajanje. Socialni spomin pripoveduje zgodbo o drugačnosti in

⁴² Vodopivec, *Labirinti postsocializma*, str. 113.

⁴³ Fentress in Wickham, *nav. delo*, str. 47.

⁴⁴ Comaroff in Comaroff, *Ethnography and Historical Imagination*, str. 35.

⁴⁵ Connerton, *How societies remember*.

⁴⁶ Ljudje, s katerimi sem se pogovarjala, so svoje zgodbe vedno oblikovali v okviru tega, kako so percipirali mene: bila sem Ljubljanka, predstavnica mlajše generacije, ženska, študentka antropologije in etnologije, ipd. Ko sem analizirala spomine tekstilnih delavk in delavcev za doktorsko disertacijo, sem ugotavljala, kako so se moji sogovorniki zaradi neprestanih vprašanj pričeli intenzivneje pogovarjati o preteklosti s svojimi starši, stariji starši, kolegi in sodelavci.

⁴⁷ Bahlouhl, *The Architecture of Memory*, str. 133–134.

⁴⁸ Sodobne raziskave nostalgije ne pojmujejo kot pasivnega hrepenenja, temveč v smislu aktivne uporabe in predelave vrednot, s katerimi ljudje osmislijo sodobnost in iščejo svoje identitne pozicioniranosti (Petrović, *When we were Europe*, str. 127–153).

⁴⁹ Bahlouhl, *nav. delo*, str. 39.

⁵⁰ Zonabend, *Dolgi spomin*, str. 15.

»skupini daje identiteto, imetje zgodovine, ki se je ne deli z nikomer«. ⁵¹ Po eni strani se spomin oblikuje v razliki do preteklega časa, po drugi pa je moč spomina v kontinuumu.

Spomin ima eno ključnih vlog pri človeškem opredeljevanju časa. S svojo sposobnostjo povezovanja dogodkov, »prej in potem«, uspeva človek v spominu preplesti pogosto zgolj navidezno dogodkovno kontinuiteto. ⁵² Socialni spomini so povezani s socialnimi časi, s ključnimi organizatorji določene skupnosti, označujejo meje, prehode, ritme v življenju posameznika in skupnosti. ⁵³ Razkrivajo nam večplastnost posameznikovega in skupinskega dojemanja sedanjosti, preteklosti posameznika in skupnosti.

Konceptualizacije preteklosti je potrebno brati v okviru razmerij moči. Kar pa ne zajame le vprašanja spominjanja, temveč tudi molka in pozabe. Pomanjkanje ali odsotnost komunikacijskega prostora lahko onemogoči oblikovanje spominov ali uzgodbljanja izkušenj. Molk in tišina se izražata na različne načine, zato gre o molku razmišljati v konkretnih kontekstih, razmerij moči ter avtoritet. ⁵⁴ Kaj pomeni tišina o zgodovini otrok na Slovenskem, kaj o številnih njihovih sodobnih realnostih? ⁵⁵ Molčanje in prikrivanje ne gre pripisati zgolj cenzuri naših prednikov temveč tudi nas, je pred štiridesetimi leti poudarila Alenka Puhar. Je danes tako drugače? Je raziskav na temo res toliko več?

Zaključek

Študije spomina so se preusmerile od preučevanja spomina *per se*, od analize preteklih reprezentacij na to, kako spomin aktivno organizira ter hierarhizira družbena in kulturna razmerja. ⁵⁶ Čeprav nekoliko posredno je na to opozorila tudi Alenka Puhar, ko je razmišljala, kako je sodobna potreba – potreba po čustvenem zaledju slovenskega naroda spregledala drugačnost otroštva. Sicer se ni spraševala zakaj temu tako, razmišljala je o posledicah takšnega mišljenja. Teme zato ni neposredno povezala s sodobnim političnim diskurzom, z oblikovanjem specifičnega zgodovinskega pogleda, zgodovinskega spomina v navezavi na nacionalno. Poudarila pa je, da je bilo portretiranje zgodovine otroštva kot nekonfliktnega pomembno za sodobnost, za razvoj slovenske skupnosti. Za oblikovanje slovenskega naroda je bila pomembna predvsem literatura in za literaturo 19. stoletja je značilen ideal družine. Zgodovina slovenskega naroda se je konstituirala na družini kot vrednoti, ki po besedah Dimitrija Rupla temelji na zgodbi »o trdnosti in zdravju slovenske domačije, domače družine oziroma plemenske tradicije«. ⁵⁷

Alenka Puhar si je za cilj izbrala »razbijanje molka, mitov in nostalgичne sentimentalne zazrtosti«. Morda je čas, da si postavimo drugačne cilje in na zgodovino otroštva pogledamo skozi študije spomina. Zgodovina otroštva je tesno prepletena z oblikovanjem konkretnih spominov, s sodobnimi razmerji moči, politike in družbenih avtoritet. Zgodovina otroštva nastaja danes, v prepletu sedanjosti, preteklosti in slutnje o prihodnosti, zato jo je pomembno ujeti v svoji situiranosti in družbeni kontekstualiziranosti. Hkrati to ni poenotena zgodba o preteklem otroštvu temveč zajema raznolike otroške

⁵¹ Zonabend, *nav. delo*, str. 225.

⁵² Brumen, *nav. delo*, str. 23.

⁵³ Več o socialnih časih glej Brumen, *nav. delo*.

⁵⁴ Vodopivec, *nav. delo*, str. 182.

⁵⁵ Drglin, *nav. delo*, str. 457.

⁵⁶ Confino in Fritzsche, *nav. delo*, str. 1–21.

⁵⁷ Puhar, *Prvotno besedilo*, str. 20.

realnosti, številna protislovja in pogajanja med pričakovanji, ideali, konceptualizacijami in možnostmi. Čas je, da med te zgodbe uvrstimo tudi sodobne otroške izkušnje, med katerimi so zgodbe izbrisanih, zgodbe migrantov in diskriminiranih, spolnih zlorab in nasilja kot tudi številnih drugih otroških realnosti.

Literatura

- Ariès, Phillipe: *Otrok in družinsko življenje v starem režimu*. Ljubljana: ŠKUC, FF, 1991.
- Bahlouhl, Joelle, *The architecture of Memory*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Bahovec, Eva: Avtoriteta in vzgoja. V: *Vzgoja med gospostvom in analizo*, Eva D. Bahovec (ur.). Ljubljana: Krt, 1992, str. 7–21.
- Baskar, Bojan: Nedeljski zgodovinar in »desni anarhist« Phillipe Ariès (*Spremna Beseda*). V: *Otrok in družinsko življenje v starem režimu*, Phillipe Ariès. Ljubljana: ŠKUC, FF, 1991, str. 501–522.
- Benedict, Ruth: *Patterns of culture*. New York: New American Library, 1952 [1934].
- Brumen, Borut: *Sv. Peter in njegovi časi: socialni spomini, časi in identitete v istrski vasi Sv. Peter*. Ljubljana: Založba cf., 2000.
- Burcar, Lilijana: Pojav in zakorenitev romantičnega diskurza nedolžnega otroštva v britanskem in širšem evropskem prostoru. *Monitor ISH* 9/1, 2007, str. 11–34. <<http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-ZPVNMG46>>
- Comaroff, Jean in John Comaroff: *Ethnography and Historical Imagination*. Chicago: Chicago University Press, 1992.
- Connerton, Paul, *How societies remember*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- Confinio, Alon in Paul Fritzsche: Introduction: Noises of the Past. V: *The work of Memory*, Alon Confinio in Paul Fritzsche (ur.). Illinois: University of Illinois Press, 2002, str. 1–21.
- Drglin, Zalka: Kriki in šepetanja (*Spremna beseda*). V: *Prvotno besedilo življenja: oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. Stoletju*, Alenka Puhar. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2004, str. 439–458.
- Fentress, James in Chris Wickham: *Social Memory*. Cambridge, Massachusetts: Blackwell Publisher, 1992.
- Flandrin, Jean-Louis: *Družina: sorodstvo, družina in spolnost v Franciji od 16. do 18. Stoletja*. Ljubljana: Delavska Enotnost, 1986.
- Halbwachs, Maurice: *Kolektivni spomin*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2001.
- Inkret, Andrej: Neprizanesljiva in presunljiva dokumentacija o otroštvu (*spremna beseda*). V: *Prvotno besedilo življenja*, Alenka Puhar. Zagreb: Globus, 1982.
- James, Allison in Alen Prout: A new paradigm for the sociology of childhood: Provenance, promise and problems. V: *Constructing and reconstructing childhood: Contemporary issues in the sociological study of childhood*, James Allison in Alen Prout (ur.). London: The Falmer Press, 1990, str. 7–34.
- Kjórholt, Anne Trine: *Childhood as a Social and Symbolic Space, Discourses on Children as Social Participants in Society* (doktorska disertacija). Department of Education / Norwegian Centre for Child Research Faculty of Social Sciences and Technology Management Norwegian University of Science and Technology, NTNU Trondheim, 2004. (<https://ntnu.diva-portal.org>; 23. 4. 2012).
- Köresaar, Ene: *Memory and history in Estonian post soviet life stories, private and public, individual and collective, from the perspective of biographical syncretism*. Taru: Taru University Press. (<http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/1185/Koresaar.pdf>; 23. 4. 2012).
- Luig, Ute in Jochen Seebode: Einleitung. *Ethnologie der Jugend: Soziale*.
- Praxis, moralische Diskurse und inszenierte Körperlichkeit. V: *Ethnologie der Jugend: Soziale Praxis, moralische Diskurse und inszenierte Körperlichkeit*, Ute Luig in Jochen Seebode (ur.). Münster: LIT., 2003, str. 9–40.
- Mitterauer, Michael: A History of Childhood, research and teaching in South Eastern Europe. V: *Childhood in South East Europe: historical perspectives on growing up in the 19th and 20th century*, Slobodan Naumović in Miroslav Jovanović (ur.). Belgrade: Impresum, Graz: Udruženje za društveno istoriju, Institut für Geschichte der Universität, Abteilung Südosteuropäische Geschichte, 2001.
- Mead, Margaret: *Coming of age in Samoa: a psychological study of primitive youth for western civilisation*. New York: Random House, 1953 [1928].

- Naumović, Slobodan in Miroslav Jovanović (ur.): *Childhood in South East Europe : historical perspectives on growing up in the 19th and 20th century*. Belgrade: Impresum, Graz: Udruženje za društvenu istoriju, Institut für Geschichte der Universität, Abteilung Südosteuropäische Geschichte, 2001.
- Petrović, Tanja: When we were Europe : socialist workers in Serbia and their nostalgic narratives. V: *Remembering communism : genres of representation*, Maria Todorova (ur.). New York: Social Science Research Council, 2010, str. 127–153.
- Reynolds, Kimberley: *Children's Literature in the 1890s and the 1990s*. Plymouth: Northcote House, 1994.
- Roberts, Emily: *Women and Families: An oral History 1940–70*. Cambridge, Oxford: Blackwell, 1995.
- Rose, Jacqueline: Peter Pan, jezik in država. V: *Vzgoja med gospostvom in analizo*, Eva D. Bahovec (ur.). Ljubljana: Krt, 1992, str. 118–135.
- Schibotto, Giorgi: *Unsichtbare Kindheit: Kinder in der informellen Ökonomie [Invisible childhood: Children within the informal economy]*. Frankfurt a. M.: IKO, 1993.
- Schwartzman, Helen: Introduction, Questions and Challenges for a 21st Century Anthropology of Children. V: *Children and anthropology, perspective for the 21st Century*, Helen Schwartzman (ur.). Westport, Connecticut, London: Bergin & Garvey, 2001, str. 1–15.
- Shorter, Edward: *The making of modern Family*. New York: Basic Books, 1975.
- Stephens, Sharon: Children and the Politics of Culture in Late Capitalism. V: *Children and the Politics of Culture*. Sharon Stephens (ur.). Princeton: Princeton University Press, 1995, str. 3–48.
- Švab, Alenka: *Družina od modernosti k postmodernosti*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče (Sodobna družba), 2001.
- Vodopivec, Nina: *Labirinti postsocializma: socialni spomin tekstilnih delavk in delavcev*. Ljubljana: Institutum Studiorum Humanitatis, Fakulteta za podiplomski humanistični študij, 2007.
- Wiencke, Markus: Theoretical reflections on the life world of Tanzanian street Children. *Anthropology Matters Journal* 10 (2), 2008. ([http://www.anthropologymatters.com/index.php?journal=anth_matters&page=article&op=view&path\[\]=35&path\[\]=63](http://www.anthropologymatters.com/index.php?journal=anth_matters&page=article&op=view&path[]=35&path[]=63); 23. 4. 2012)
- Zonabend, Françoise: *Dolgi spomin. Časi in zgodovine v vasi*. Ljubljana: ŠKUC/FF, 1993.

Vitaly Bezrogov

Ideal Childhood on the Front Cover: Sovietness, Folkness and Globality in Russian Reading Primer 1980s–2000s

BEZROGOV, Vitaly, Ph.D., Institute of Theory and History of Education, RUS-129626 Moscow, Pavla Korchagina Ulica, dom 7, vbezrogov@yandex.ru

Ideal Childhood on the Front Cover

The author investigates the ideal child images as they are reflected through the elementary textbooks' covers in the Late Soviet and Post Soviet periods in Russia. One can see the history of childhood 'icons' constructed both for pupils and adults. Four periods of such history are the following: early 1980s (romantic Soviet childhood), late 1980s (monumental Soviet childhood), the 1990s (traditional folk childhood), and the 2000s (knowing childhood for globality).

Key words: childhood, childhood icons, text books, Russia

BEZROGOV, Vitaly, Dr., Institut za teorijo in zgodovino šolstva, RUS-129626 Moskva, Pavla Korchagina Ulica, dom 7, vbezrogov@yandex.ru

Idealno otroštvo na naslovnici

Avtor raziskuje temo o idealni podobi otroka preko naslovnice osnovnošolskih učbenikov v poznem sovjetskem ter post sovjetskem času v Rusiji. Predstavljena je zgodovina ikon otroštva, ki so bile oblikovane tako za otroke kot tudi za odrasle. Avtor je tematiko razdelil v štiri časovna obdobja: zgodnja 80. leta (»romantično« sovjetsko otroštvo), pozna 80. leta (»monumentalno« sovjetsko otroštvo), devetdeseta leta (»tradicionalno ljudsko« otroštvo) ter obdobje po letu 2000 (otroštvo, ki se zaveda globalizma).

Ključne besede: otroštvo, ikone otroštva, učbeniki, Rusija

Introduction¹

"Pictures of children are at once the most common, the most sacred, and the most controversial images of our time", wrote Anne Higonnet in 1998 the first phrase in her "Pictures of Innocence. The History and Crisis of Ideal Childhood" meant mainly photographs and other visual arts.² Through her marvelous book one couldn't find any notions about child visualizing in school textbooks. Historians of children's literature, book design and printing and historians of reading themselves speaking about personages in texts and figures rarely mention 'routine' school manuals as 'real true books'.³ And of course we remember the long discussion about the limits of visual sources started

¹ The author would like to say many thanks to the support of the Russian Foundation for the Humanities (grant 11-06-00275a) and the Georg-Eckert Institute (Braunschweig, Germany). It would be otherwise absolutely impossible to make this study without the working at such unique center for *internationale Schulbuchforschung* like GEI. Of course only the author is responsible for all errors and mistakes in this paper.

² Higonnet, *Pictures of Innocence*, p. 7.

³ See: Coveney, *Poor Monkey*; Brook, *When Russia Learned*; Lovell, *The Russian Reading*; etc.

by Philippe Ariès in 1960.⁴ Consequently, 'pure' historians of childhood don't like to investigate school textbooks' images and prefer to deliver them to educators (except such special topics like Nazi time books exchange or early political education in the Soviet Russia).⁵ From their side, historians of education put into question even the possibility to investigate the school textbooks not just for the sake of history of schooling but also as an evidence of children's everyday life and as a source of childhood concepts accepted by the scholars and by common people.⁶ An interesting sub-discipline between historical anthropology and history of childhood is a historical Sozialisationsforschung.⁷ On the margins between it and a history of children's literature one can meet a fundamental study made by Felicity Ann O'Dell on the socialization through children's literature including the reading primers' investigation. It's a pity that detailed text analysis was not supported by visual anthropology/sociology approaches to the textbooks.⁸ Feministic studies took some attention toward the role of textbooks in evolvement of femininity but also look into the texts mostly.⁹

At the same time the school literature of last three centuries usually portrays/ announces the ideal childhood in pictures which directly relates to personality model of each era and its depicting. What has been portraying in them? Was it an actual child to whom the book was addressed? The child of the past or an ideal for the future, never once and nowhere person, a kind of so cold 'primerchild/Fibelkind'?¹⁰ One can see the elementary textbook images both as a picture of recent past and a kind of positive pedagogic utopia. The schoolbook presents possible variants of children's images, childhood's spaces, spectrum of possible and recommended children's roles within stereotypes and norms. When the textbook demonstrates a child on its cover what do their constructors depict? In the schoolbook the utopian and the practical meet in a conventional image of social ideal of childhood and this ideal the designers would like to project onto the textbook's cover and from it to the public. A schoolbook in general and its cover in particular re-define the reality and this redefinition is offered to built the new adult generation from 'ideal children' made by and via the school manual. With the schoolbook adults can name and define wanted potential patterns of conduct for children, for their behavior as well as for their mental environment.¹¹

The design of a school textbook is a very important element. Especially the design of textbook's cover. Most authors view the textbook's cover as an exterior feature separated from its content, but not as a part of it; something similar to the title sheet,

⁴ His book has been translated in Russian only in 1999. Since 1973 Russian historians knew his name but history of childhood was unpopular even semiforbidden in the USSR.

⁵ See, for example, about the textbooks exchange after Nazi in: Stargardt, *Witnesses of War*; and about reading ideology in the early Soviet ABC books: Kirschenbaum, *Small Comrades*, p.154; Kelly, *Children's World*, pp.528–531.

⁶ Berelowitch, *La soviétisation*; Holmes, *The Kremlin and the Schoolhouse*; Mchitarjan, *Das "russische Schulwesen"*; etc. Sheila Fitzpatrick wrote some interesting pages about the "saga of the [Soviet] textbook" but mainly from the social history point of view without any discussion on their design (Fitzpatrick, *Education and Social Mobility*, pp.35, 74, 154, 157, 221, 224–5, 230, 231–3).

⁷ See: Gestrich, *Vergesellschaftungen des Menschen*; also look at: Schlumbohm, *The School of Life*, pp. 305–327; Idem. *Kinderstuben*; Idem. „Traditionale“ Kollektivität, S. 265–320; etc.

⁸ O'Dell, *Socialisation*, pp.75–121.

⁹ Clark, *Schooling the Daughters*.

¹⁰ The term 'Fibelkindern' was used (invented?) by Sybille Bauer in 1976 (Bauer, *Erste Pflichtlektüre*, S.180). By the moment I've not met its English or other languages' counterpart in any publications.

¹¹ Höhne, *Schulbuchwissens*.

the publishing house contact information, promotional leaflet for the book. Ingeborg Willke, for instance, distinguishes the illustrated books among the Swedish ABC books but does not comments the evolution of their covers.¹² The special study of 20th century textbooks doesn't pay any attention to the covers either, etc.¹³ Meanwhile, from the perspective of the textbook's functioning practices its cover serves as "the first meeting place" of children, adult society, and education, and their further relationships greatly depend on the décor of that place.

The elementary school textbooks, especially reading primers accentuate cultural and ideological matters much more than the textbooks of the next stages when the particular scientific influences start to dominate and became more valid and valuable than in the primary school. The reading books for the elementary school introduce young person to the rules and help them orientate themselves in an unfamiliar world. They are based on the ideas of the abilities and possibilities of the child of specific historical period and at least on the idea of childish nature in general.

At the same time the textbook's cover serves as its publicity agent and herald of the truth or verity the book promises to impart. This truth/verity of the cover is a kind of meta-narrative, slogan, appeal, and promise to "selflessly" embody the content of the study course. The child image whether it would be depicted on the front cover plays a role of the paradigm which all pupils, their parents and teacher would ought to follow up to. In this case this image became an emblem of the childhood given both to the concrete epoch and to the future. We could name the textbooks' covers a Visual Aid/Teacher in the process of Comprehension of the Idea of Childhood presented by educational culture or/and policy.¹⁴ The historical evolution of such images would show us an important part of the evolution/variety of the concepts of childhood during the chosen period. Here we try to find, to formulate and to systemize an analytical criteria for the study of visual images of children depicted on the covers of Russian reading primers published in the 1980s–2000s.

In terms of the textbook's visual evolution the Russian school didactics of this transitional late Soviet to post-Soviet 30-year period boasts a unique type of books that were created in the beginning of the mentioned period of time and managed to stay the course till the end of it. We are talking about the books meant for reading in the first till the fourth grade compiled by a group of teachers, linguists and educators joint in the team of Vseslav Goretsky (1924–2009). Compiled at the end of the 1970s as experimental, the reading schoolbooks were soon subjected to an evaluation by the USSR Ministry of Education and published in various versions for thirty years, first in multimillion copies (*G 1982–1984, 1987–1989, 1992–1994*) as the only standard, so-called "main" textbook. And later, after the numerous other textbooks came out, they remained one of the leaders of the modern educational practices (*G 2005, 2006*). During this historical period the political and cultural reality of the former Soviet Union changed dramatically, the didactical requirements of ministry officials, school principals, educators, teachers and parents have also changed; the very process of publishing textbooks and "taking" them to schools went through considerable transformation. But the so-called "Goretsky textbook" which we chose as the basis for our analysis remains

¹² Willke, *ABC-Bücher*.

¹³ Thiele, *Der Beitrag der Fibel*.

¹⁴ Cp.: Heinze, *The discursive construction*, p.172 & footnote 8.

on the top of the list among the other textbooks. The fact that this reading book has existed for thirty years is a symbolic cultural phenomenon and its cover serves as a record of different visual images which reflect the complex and multi-dimensional process of changes in Russian society and its evaluation of childhood and pedagogical problems.

The analyze of this source let us to determine the visual concepts of “the Soviet Childhood”, “the Folk Russian Childhood”, and “the Globality Childhood” implemented through the reading book for grades 1–3 (grades 1–4 of the late 1980s). The material accumulated in the process of this research reveals the mechanisms of self-representation of Soviet and post-Soviet attitude toward child and his place in pedagogical culture and ideology.

To summarize the whole system of denotations related to visual image construction on the textbooks’ covers we used the semiotic approach to their analysis. We divided the images into elements, described every one of them, analyzed their symbolic weight in the overall system and interpret the meaning of the cover’s messages.¹⁵ The textbook’s cover can be analyzed as a mass-consumption product with quite important statements.

The Early 1980s: Soviet Romantic Childhood

1982

1983

1984a

The early 1980s began with new “Reading book” that became the standard textbook for the elementary school (*G 1982–1984*). Being approved by the USSR Ministry of Education, these four¹⁶ textbooks were immediately printed in the enormous quantity of 4,000,000 copies.

On the cover of the first grade book a boy is holding one of two squirrels in his hand and a girl is opening the whole universe as a book inviting the reader inside. Inside the ‘virtual’ book within the frame of the cover’s picture we see a landscape showing “a happy Soviet country for happy new children”. Like the children, it dominates the page. At the same time, the main issue here is the child’s emotion (happiness, joy, content-

¹⁵ See: Barthes, *Rhétorique de l’image*.

¹⁶ Third grade textbooks consist of two parts. The covers are identical save the part number. The Roman number “I” (*G 1984a*) is replaced by “II” (*G 1984b*).

ment, pride) on the harmony with the “image from the life of the Soviet Union”. Young schoolchildren must respectfully read about natural (then on the next two covers about cultural/urban and historical/struggles-for-communism) heritage of their country with the animals and birds acting as their friends and helpers. The cover shows how Soviet child while growing up can join the happy social reality with the help of canon reading and a proper lifestyle.

The covers of the books for the second and third grades are similar in composition to the first grade textbook. Again we can see a boy and a girl with an open book on the background. On one of the covers they are surrounded by doves. There is a picture inside the book: “Moscow is the capital of our motherland”. The children don’t keep the book in their hands any more; they are actively involved in social life and take part in the life of their happy capital (happy socialist urban childhood legitimizing ‘peace polity’ of the regime). They are happy to find themselves right at the heart of the ‘world progress’, and the depiction shows their ability to support the proper social order in their city, country and the whole world with their own actions.

The book on the cover of the third grade textbook shows us a childhood with a background of characters from Russian and Soviet history. Main theme of the 3rd grade’s cover is heroic history/memory. The boy and the girl form a guard of honor at the eternal light, the central war monument in every Russian region. Thus illustrates the idea that “the Russian and Soviet defense stands strong” because of the new generation’s support. The main characters are the schoolchildren as citizens of a powerful country that has solid national roots and traditions. The cover expressed and maintained the bonds the Soviet childhood had to have with three ‘military memories’: WWII, 1917–21 Revolution & Civil War and medieval wars against different enemies. The complete picture has also created an epic attitude toward not only the very remote past but also to a much more recent, to the Civil War and so called Great Patriotic War 1941–45 (Soviet part of the WWII). The epic design style has been used on the cover to describe not only medieval Russian history but the Civil War 1918–21 and War 1941–45 as parts of the same great tradition. Romanticized children must respect their country’s legendary/revolutionary/recent military past, diligently express their deep sorrow over this past, and their confidence in the current strength and power of the country, their pride in its defensive capacity. The cover demonstrates the worship to the militarized social reality and shows childhood as a “bloomery” for the new persuaded ‘citizens of the bright future’.

The image of childhood is romanticized but still totalitarian from the 1st till the 3rd grade’s cover. A single structural and compositional concept, the idea of perfect childhood personifying the romanticism of socialism is accomplished through the display of socially important emotions. The textbook takes it to help children to develop a deeply personal and simultaneously ideologically proper connection with the joyful present of their country (first grade), its politics (second grade), and military power (third grade). The child-reader is encouraged to take care of his country; s/he must also be politically literate and defend his/er motherland. The well-planned system of roles stood on an ideological base firm in its self-romanticizing. The textbook, acting virtually as a tribune, invades the personal intimate space of an individual and delivers “Soviet Childhood” as a system of officially approved, “heartfelt” gestures, asserting it as a base for patriotic education. At the final stage the elementary student is ready to “appear at the Red Square of our capital city with flowers”, completely subduing his/er

growing up body to the powers that control his/her every step (the issue of “what they’ll think when they see me from the Mausoleum” was raised in child ritual practices at the time). The cover as an ‘advertising’ package makes ideologically attractive childhood’s symbolic image for the first grade, ideologically significant image for the second grade, and at least, for the third grade, it declares patriotic childhood as a final goal for the whole process of education in the past (elementary school) and in the future (secondary school). Getting the same meta-narrative, the child “heard” different voices from the different covers and was encouraged to sing along, consistently celebrating the present successes, the Soviet ideology and the country’s defensive capacity. The integration of historical legends and even some elements of fairy tales into reality was the typical feature of the late Soviet mythology. It skillfully used the images of the long-ago adults’ past to glorify the happy present of their children. The cover’s system of meanings was meant both for children and adults. Three reading textbooks’ covers looked like a slide film on the liquidation of political illiteracy and demonstrated the relevant ideological objectives of every stage of elementary learning in a romantic halo designed through the image of the modeled childhood.

The Late 1980s: Soviet Monumental Childhood as the dying Regime’s Anti-Mirror

1987

1988a

1989b

The new edition of these books was printed in late 1980s, during the last years of the Soviet regime, and consisted of five¹⁷ books (G 1987–1989). Like the manuals from the beginning of the 1980s these schoolbooks were also published in numerous copies several years. All covers of this group display an even more unified compositional solution than in early 1980s. The schoolchildren are shown on the edge between childhood and grown up status against a background of “posters” hanging as though on the walls of a class-room and showing current and future states/spaces for the children (from

¹⁷ The third and fourth grade textbooks consist of two parts. The covers are identical save for the part number.

folktales till involvement into production processing). The two-parts shot arrangement elevates the status of the young schoolchild to “unimaginable heights”: what is “the ultimate achievement” for the native word of mother tongue is the lowest bar (nothing outside words) and starting point for young schoolchildren.

The cover of the second grade textbook shows second-graders reading fairy-tales. For this kind of childhood the fairy-tales’ book (like oral/written speech) is estimated as a key to the correct understanding of the reality of the late Soviet children. At the same time children are encouraged to be diligent students and are warned against reckless actions (the top left poster). They should also work to make their country stronger (the posters on the right) and, finally, master the principle of fitting in the well organized social reality with nice prospects for their generation in rural as well as in urban landscapes. The wonderful new world depicted on the cover represents to the small reader and his/er parents nice future within well-organized state-oriented Soviet childhood monumentalized on the next cover. There is no gap on the cover between fairy tales, childhood and the bright future of the children of the USSR.

The third-graders are sending a model of an airplane on a flight to the sky. The fairy tales have been associated with female orientation toward the humanities, the flying model is bound with male repertoire of social roles arranged for these children by the forthcoming future. Once again like in the early 1980s emotion becomes the object of the image, even though this emotion is not very well-expressed now. It is framed by the state-estimated activities and arranged as a monument. The legs and arms of the children look dispassionate and their gestures are held down. The figures look like a sculptural group. The boy is proud of his model (a symbol of the USSR’s technological and defensive might). The girl shares his feelings. Shared emotions are supposed to make both children to do good in school, to avoid the recklessness (the lower right poster is an illustration to Leo Tolstoy’s short story “The Jump”) and give all their physical and spiritual energy to their motherland (the posters “Pioneer at the Steering Wheel”, “Malchish-Kibachish¹⁸ Fighting the Bourgeoisins”). Unlike those meant for the second-graders, the images of childhood on the third grade textbook’s cover demonstrate the active building of social reality actively and “independently”. And exactly this construction became a monument to the great Soviet childhood.

The fourth grade Pioneers are going to school and into their great future as adult citizens of the USSR. The children on the cover are two-three years older than their readers. One can see here the last and highest stage of the ideal late Soviet childhood. Children are confident that they’ve chosen the proper path and are getting ready to join the Youth Communist League (Komsomol) as go through the rite of passage to be a ‘good basement’ for the regime. As diligent (=proper) students children are emotionally focused on execution of their social duty before their country, on being strong and heroic supporters of the state. On the eve of the Soviet Union collapse they are ready to throw their childhood away in order to be new Soviet adults. It is no wonder that during the period of deideologization in early 1990s “the Goretsky team” has started its dramatic revision of the last Soviet set with the fourth grade textbook.

¹⁸ “The Tale of Malchish-Kibachish” is a story written by the famous Russian author Arkadiy Gaidar. The story tells about the heroic acts of the youngest residents of a village who weren’t afraid to defend their homes after their fathers and elder brothers had perished.

The structural and compositional consistency of the all series of books dating to the late 1980s is aimed at the visual monumentality of Socialist Childhood within the USSR as a Great Savior Fortress of the communism. The constrained movements of the children's figures speak of the priority of "party" discipline over the Octobrist and Pioneer lives.

The disciplining of a child considered to be the starting point of a proper lifestyle. Proper childhood at the end of the socialism's history was portrayed not in especially romantic way but in a monumental one for the sake of creation of a magic power to prolong the USSR's existence via childish ideal images. At the second grade level the cover demonstrated "The Native Word"¹⁹ as a source of knowledge about the past and present of the Soviet Union, at the third grade level it provided the children with important information and convictions for an outstanding and proper life, while at the fourth grade level it served as the basis for cultural enrichment, technological might, and the victorious past of the Soviet homeland. From the start and till the end the system of meanings is focused on such bulky and politically important, but alien to children, concepts as "the country, motherland; the past, the present; nature, culture; technology, might, victory". With the help of the children's skills and abilities the middle focus symbolically digests the heavy adult instead child construction. The jump into "pseudo-childishness" helps to make the leap from external (Octobrists, 2nd grade, child as a small and ideal adult) to internal (Pioneers, 4th grade) maturity. The word "maturity" is personified in the figures of the unexpectedly mature twelve-thirteen-year-old students who, in their role of teacher assistants, share the required behavioral strategies with the pupils marching out of their childhood. The textbook was an ode to the Soviet Union policy of "creating efficient work force" (2nd and 3^d grades) and its intellectual power (4th grade). In three years of study in elementary school the child, encouraged to reach the level of the mature doctrine-brainwashed teenager, was supposed to go from a literate pupil (2nd grade) to a builder (3^d grade) and citizen (4th grade) of his country, thus becoming a socially stable and politically well-heeled member of the Soviet society by default. The textbook delivers "Ideal Soviet Childhood (=small and good for authorities adulthood)" as a component of the educational culture (2nd grade), a part of the culture of skills and abilities (3^d grade), the foundation of all cultural achievements (4th grade). To be an elementary school student meant not to be just a child but a disciplined adult-like "cultured individual" and "a builder of the socialist culture". The monumentalized disciplinary concept of the late 1980s likely reflected the heroic efforts of the old system aimed at its preservation and conservation. The children are presented as conscientious, goal-oriented members of the socialist country inspired by the importance of its historic monumental targets.

The 1990s – Traditional Folk Childhood vs Child Image

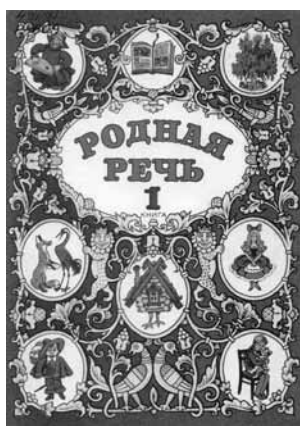
Although the beginning of perestroika in the Soviet Union dates back to 1985, it was the disintegration of the USSR that triggered a search for new visual solutions in 1991. Before 1992 the textbook titled "The Native Word" had a Soviet appearance. After

¹⁹ "The Native Word" is the name of the textbooks shown in the pictures titled 1987, 1988a and 1989b.

the revolutionary events of August 1991 the Soviet world order has been destroyed but the symbolic images of the new era had not been found yet. The cover of the standard textbook of the 1990s did not show the social reality of the day in any way. It refers the reader/viewer to the pre-modern past, where world order was based on traditional relationships perceived, in retrospective, as “unshakable” and “truly” Russian. The idea of monumentality of the socialist world was transformed into the idea of conserving of the past’s “spiritual achievements”.

From a tribune of “Soviet Childhood” the textbook has been converted into a guard of “Russian Folk Childhood”, and its main goals became to preserve the traditions of the pre-Soviet past and to pass them onto the new young generations. The textbooks’ constructors interpreted the folk ethnic tradition as an important symbol of/for the newborn Russian non-Soviet democracy. The adults tried to explain to the child the “a” and “b” of the old times, the knowledge of which was absolutely forbidden by the Soviet education. The metamessage of the “transformed” covers was meant to generate a response: *I want to learn about the bygone pre-Soviet past of my country*. Under no circumstances the doubts in historical events should not penetrate the world of the young reader. To sell Folk Russianness as unshakable and dependable reality the textbook appealed to the adult (teacher, parents) through a style that combined tranquility, reliability and security. The only way they could create such an image was to take a step back from what was happening in the country. In order to preserve the meanings of the past, the non-reality of the visual row mostly forces out the images of children from reading textbook covers. The idea of reviving Russianness starts to dominate over education and the practices of school classes.

The idea of reviving Russianness going back to the beginning became the core of the new *Goretsky textbook set* that was issued in 1992–1994 under the title “The Native Speech”. It was printed in an edition of numerous copies in the early-mid 1990s (an average of 4,000,000 copies a year) and continues to be reprinted up to this day. The cover of the first book looks like a folio of medieval manuscript or an old rare printed book’s

G 1992

cover filled with a floral and zoomorphic ornament. This cover was designed in a way to create feelings toward the book as a treasure which has come from the deep past. The cover doesn’t have a single focus point, the reader’s attention is spread out: in addition to the title of the book there are 8 illustrations showing characters from Russian (6) and foreign (2) literary works. The background turns the words and illustrations into a picture gallery with the title playing the main role. The cover helps the readers to enter the magical past (“Russian”: a guslar, a hut on chicken legs; “foreign”: puss in boots, Thumbelina) and “their” very real present (Russian nature, a girl with a puppy²⁰). Childhood of the 1990s was taken out from its contemporary world and placed into the historical (legendary) past and not into the future like in Soviet

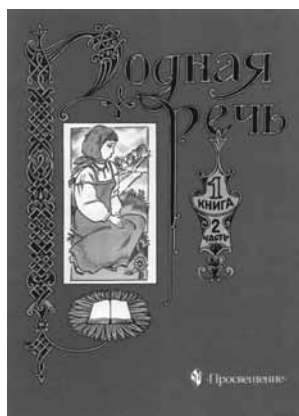
²⁰ This was the first time after 1911 when a toy was pictured on the front cover of the reading primer (see: [Anon.] *Russkaya azbuka*). One can see a strict difference between the covers’ portrayals of preschool picture ABC books and those for schooling. Former could have got toys in the covers’ space latter couldn’t.

period. Child, adult, plants, animals and fairy-tale characters all of them live in the mythical space of the cover according to the same laws based on the traditions of the past: the ornament unifies past and present, the familiar and the strange.

The covers of the second and third grade textbooks also look like the pages of old Cyrillic books. They create a mystical nostalgic *reality* that is fundamentally different from the society of the early-mid 1990s and that allows the reader to dream of Russianness as a world of unlimited magical opportunities for reviving Russian culture renovated by the students' efforts. The reader is encouraged to implement the principle of cultivating the "magical" gifts of the native language.

The main idea declared at the elementary education level is the reviving and interiorizing national traditions by nowadays children. The usage of ornamental motifs in the visual row of the first book can be interpreted as a "careful interest" in internationalism (zoomorphic elements are reminiscent of the European book miniatures and even sculpture), the embodiment of a dream to unite with the rest of the world over the collapsed iron curtain. Through the familiar pre-school images the international "fairy-tale gallery" of the first grade cover directly targets the child. The cover, like an antiquarian/storyteller, aspired to help to master step by step equally their own and foreign legacy. Filling the teaching materials with these so called seduction techniques, they presented the native language as understandable and open; a visual language that loves a world where it's easy to "belong to" everything and everyone. However, the openness of this world contradicted the general concept of Russianness, so in 1998 the first-grade cover was replaced by another one bearing not a hint of internationalism. We can see thinking or playing Russian girl and boy, dressed in national clothes.

The fairy-tale-like motifs of the cover visualize nostalgia for the past. Power comes through tradition. Leaving from the social theme, the schoolbooks' covers of the 1990s refer the reader to the ethnic folk childhood looking mostly at fairy-tale. Its "seduction techniques" initially directed on the child (the first version; G 1992c) gradually drift into gravity and pathos thus helping represent the concept of "ethnic oriented folk childhood as self-reproduction of Russian spiritual riches". Rural traditional childhood was represented as an ideal paradigm for the new Russia during the first decade of the post-Communist history.

1998a

1998b

2003–2006 – A Child without Limits: Global Dimension of Knowing Childhood

2003

2004a

2005b

The “youngest” recently published *Goretsky textbook set*, made by the personal participation of V. Goretsky, consist of 7 books. Its bright glossy packaging makes it stand out among the late-Soviet and early post-Soviet reading schoolbooks. By the beginning of the 2006–2007 academic year an impressive number of 1,820,000 copies of all books from this set had been in use in Russian schools. The textbooks share a common arrangement of the front shot. All the covers are done in the collage technique and present to the young reader the images of seven-nine-year-old children, characters from various literary works, children’s and “adult” books. We look at ‘real’ children’s photos along with fiction books’ characters. And we recognize quite different concept of childhood hidden in the basement of these textbooks. It is a childhood of the open liberal world that has been taken as a main concept for the new Russian school books in the beginning of the 3d millennium.

The images of children briskly talking to each other occupy 40% of the first grade textbook cover sheet. The large scale allows to the viewer to see their inextinguishable laughter in detail. The main object of the image is emotion and children’s welfare. The viewers are “seduced” by the happy moments given not in the remote past but in present. It is the nowadays childhood that the book can provide by the way of its reading or just considering its pictures. The smiling faces of the children and the contagious laughter of fairy-tale characters displayed on the cover of the first part of the second grade textbook help to develop this theme. The joyous emotions originate in a world of warm relationships (the smiling boy hugs the girl who looks happy) and of traveling with the characters of children’s books. In the second part of the third grade textbook the cause of happiness and joy is shown in even more detail. The boy is happy because he can take care of his puppy. The puppy is happy with its owner. The crocodile is proudly rubbing its full belly. Murzilka²¹ is happily jumping on top of stacks of books. Reading, taking care of one’s neighbor and eating are vitally important, emotionally positive processes. Thanks to such nuances the reader knows that there is joy in every learning situation

²¹ Murzilka is a Russian comic strip character.

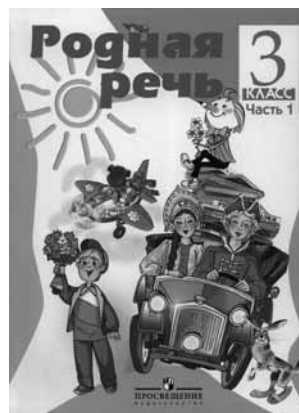
and in every cultural context of childhood. The new schoolbook set of the 2000s doesn't have a clear ethno-cultural or folk-linguistic bias and departs from an understanding of the Russian language as one of the means of socialization in a global world that has left confrontation, the Berlin Wall and iron curtains behind.

One of the main objects of the analyzed covers is a positively painted action. The child is not an innocent human being but very optimistic, glad and joyful person. We should title this type as a *Knowing child* following Anne Higonnet's term.²² The boy and girl from the cover of Part II of the second grade textbook are sailing on a ship together with fairy-tale characters (5 mice, an owl, and a bunny, Humpty Dumpty, the Fisherman and the Golden Fish²³) and books.

The viewers are invited to "take part" in their exciting journey and to discover new, previously unfamiliar worlds. All the characters on the cover of the first part of the third grade textbook (the kitten, bear cub, boy with a bouquet, Ivan-Tsarevich, Vasilisa the Beautiful²⁴, Karandash²⁵, and a bunny) travel by different means: on foot, on an airplane, in a car. The movement of thought and the physical movement in spaces throughout the whole globe are declared to be equal values. It encourages the freedom of reading that opens up to the children real and fantasy global space.

2004b

2005a

2006a

2006b

²² "Images... represent children who, far from being psychically or sexually innocent, are what I call Knowing children. Unlike Romantic images, Knowing images... endow children with psychological and physical individuality at the same time as they recognize them as being distinctively child-like. ... Is a Knowing childhood leading us away from defense of children on the grounds of innocence? Absolutely not. Though new images of childhood call into question children's psychic and sexual innocence by attributing to them consciously active minds and bodies, those images leave intact the concept of children's social innocence, including innocence of adults' socially formed psyches and sexuality" (Higonnet, *Pictures of Innocence*, p.12).

²³ The tale "Fisherman and the Golden Fish" is known for Russian public via a fairy-tale by Alexander Pushkin.

²⁴ Ivan-Tsarevich and Vasilisa the Beautiful are heroes of Russian folklore.

²⁵ Karandash, or Pencil, is a character from the book by the Soviet children's writer Nikolai Nosov "The Adventures of Neznaika and his Friends".

The cover elements of the fourth grade textbook follow a similar hierarchic structure. The central object is a children's character: American boy from circa hundred fifty years past Tom Sawyer (Part I) and Alice, Russian schoolgirl from hundred years forward future created by the Russian science fiction writer Kir Bulychev (Part II). The boy is portrayed rather traditionally, whereas the image of the girl is considerably emancipated. The girl is relaxed and is dressed in a suit of the cosmonaut. She is a combination of "female" and "male" qualities: intellect, fearlessness, resourcefulness and good look. Children/characters are looking directly at the viewers as though daring them to participate in exciting pranks and to render out-of-the-box solutions. During the thirty years of the "the Goretsky textbooks'" existence the only edition which had an explicit liberal engendered concept for childhood as a part of life was the edition of 2000s. The concept declares that life achievements can be approached equally via the masculine (through adventure) and feminine (with the help of brains and charm) strategies (instead of Soviet complementarity idea of two sexes in the 1980s). This concept have not got any mark of oppression or narrowing frame toward/for children and childhood itself. Late Soviet and Folk Russian childhoods' images represented traditional views on gender differences and tried to frame the child within the ethnic tradition or communist bloc/USSR itself.²⁶

The covers of the newest Goretsky textbooks for the first – fourth grades share an important characteristic: the continuous dialog between them and the child who at the same time is the main addressee and central image of the visual range. The covers show children, not students like during the Soviet period. Their cloth doesn't resemble a uniform or folk rural dress. The image of the 2000s shows a self and life satisfied child who's lifestyle emphasizes such qualities as independence, openness, contentment and the state of being in demand universally in every country and place, both on the personal and social levels. This image can be compared with the similar images in the Europe and USA: active, fascinated with the world around them, windswept, heterogeneous, bursting with health and energy Western childhood of the same 2000s.²⁷

The textbook aims to become child's best friend in any of his/her ways, it's ready to help users to find happiness and friendship, to make any fantasy "come alive" including those related to conquering physical, virtual and cosmic space while recognizing their gender identity. Such an investment of the reader with superabilities is a popular technique in the modern media culture. Here we see contemporary childhood in the media milieu. A reader floating in its stream by means of native and other languages, he becomes part of the polystylistics of the global virtual and physical world.

The newest textbook renounces the obviously fairy-tale-like symbolism and exaggerated meaning of magic. All the covers meticulously create a sense of the reality of the image and demonstrate the vividness of the childhood moments. Child's fantasies are shown as "real", existing characters whose figure proportions, image development and emotional reactions are an honest match to the images of the children. The embodiment of the fantasy reminds the child of the computer games, and the native language is delivered as part of a child's familiar world that has no place for adults, their dictates or didactics. "Seduction techniques" are targeted at emotional openness and trust on behalf of the intrigued reader.

²⁶ Cp.: Bühlmann, *Geschlechterrollenstereotype*, pp. 593–619; Schärer, Franziska. *Père, mere, roi et sorcière*, etc.

²⁷ Holland, *Picturing Childhood*, p.X.

As a citizen of the world such a child-reader only once, but still remembers his or her national roots. The entourage of the third grade covers works at a swift but unobtrusive denotation of Russianness, the national identity, and the introduction of “the Russian hospitality” stereotype into the emotional sphere.

This enters the contemporary ideal child into a concentric system of meanings: seducing by the global (1st and 2nd grades), liberal construction of local identification (3rd grade), and internalization of the global on the basis of a dialogue with the local (4th grade). The procedure has been modeled by nowadays adults following their understanding of the ideal/typical childhood of our days. Typical and ideal here are much more nearer to each other than during several historical periods before our days.

Conclusion

Through the covers of the elementary schoolbooks we have examined processes of formulating, adopting and destroying of two concepts of the late-Soviet childhood, then the concept of ethnic folk childhood in the first post-Soviet period, and finally the creation of new concept of global childhood. The attempts to romanticize the idea of Soviet childhood in a moment of crisis were replaced with rigid monumentality as a means of saving the Soviet system, which, incidentally, didn't help at all. The aspiration to be a Soviet child as an ideal child has been failed. At the beginning of the post-Soviet period liberalization can be seen in form of an ethno-cultural revival of folk traditional rural Russian childhood (also ideal one) as a best source for a new progress. The 2000s set is aimed at a global world, where it tries to represent a non-ideal, seemed ‘normal’ childhood of our days. During the revision or destruction of childhood concepts we can see very slight inclination towards internationalism and open dialogue between cultures, states, genders and generations. The child becomes the main addressee of the textbook cover. In the process of designing the visual concept in the late Soviet and early post-Soviet times the cover message was redirected to the adult consumer audience and clients, which are much more indoctrinated and closed. The 2000s textbooks can be estimated as the attempt to consciously depart from such adult indoctrination/closeness. We believe that in the 2000s the authors themselves try to eliminate the possibility of indoctrinating children. First of all they've created a new image of children and childhood. They claim that the children's cosmopolitan independence and ethnicity open to dialogue with other cultures will serve as a fool-proof way of avoiding totalitarian or fundamental indoctrination. However, the development of liberal, state-oriented, nationalist, and totalitarian ideologies of childhood to illustrating elementary school textbook covers shows a lack of pure variants: under the cover every one of them bears some elements of the others. The child image on the cover which serves as the textbook's business card alternates between showing itself as a travel companion, a village friend, a political tribune. The evolution of the cover and the interplay of the images on it in the 1980s – the 2000s was an evolution of the visual message about childhood arranged by didactically rich images for the contemporary and future adults driving ‘ideal identities’ from the closed into the open society.

References

Sources

[Anon.] *Russkaya azbuka v kartinkakh*. Moscow: Sytin, 1911.

- G 1982** Goreckij, Vseslav; Klimanowa, Lyudmila; Piskunowa, L.; Gellerstein, Lev. *Kniga dlja chtenija*. 1 klass. Moskva: Prosveschenie.
- G 1983** Goreckij, Vseslav; Gellerstein, Lev; Klimanowa, Lyudmila; Piskunowa, Lidiya. *Kniga dlja chtenija*. 2 klass. Moskva: Prosveschenie.
- G 1984a** Goreckij, Vseslav; Klimanowa, Lyudmila; Piskunowa, L.; Gellerstein, Lev. *Kniga dlja chtenija*. 3 klass, chast 1. Moskva: Prosveschenie.
- G 1984b** Goreckij, Vseslav; Klimanowa, Lyudmila; Piskunowa, L.; Gellerstein, Lev. *Kniga dlja chtenija*. 3 klass, chast 2. Moskva: Prosveschenie.
- G 1987** Goreckij, Vseslav; Klimanowa, Lyudmila; Piskunowa, L.; Gellerstein, Lev. *Rodnoe slovo. Uchebnik po chteniju dlja uchaschikhsya 2 klassa chetyrehkhetnej nachalnoj shkoly*. Moskva: Prosveschenie.
- G 1988a** Goreckij, Vseslav; Klimanowa, Lyudmila; Piskunowa, L.; Gellerstein, Lev. *Rodnoe slovo. Uchebnik po chteniju dlja uchaschikhsya 3 klassa chetyrehkhetnej nachalnoj shkoly*. W 2kh chastyakh. Chast 1. Moskva: Prosveschenie.
- G 1988b** Goreckij, Vseslav; Klimanowa, Lyudmila; Piskunowa, L.; Gellerstein, Lev. *Rodnoe slovo. Uchebnik po chteniju dlja uchaschikhsya 3 klassa chetyrehkhetnej nachalnoj shkoly*. W 2kh chastyakh. Chast 2. Moskva: Prosveschenie.
- G 1989a** Goreckij, Vseslav; Klimanowa, Lyudmila; Piskunowa, L.; Gellerstein, Lev. *Rodnoe slovo. Uchebnik po chteniju dlja uchaschikhsya 4 klassa chetyrehkhetnej nachalnoj shkoly*. W 2kh chastyakh. Chast 1. Moskva: Prosveschenie.
- G 1989b** Goreckij, Vseslav; Klimanowa, Lyudmila; Piskunowa, L.; Gellerstein, Lev. *Rodnoe slovo. Uchebnik po chteniju dlja uchaschikhsya 4 klassa chetyrehkhetnej nachalnoj shkoly*. W 2kh chastyakh. Chast 2. Moskva: Prosveschenie.
- G 1992** Golowanowa, Mariya; Goreckij, Vseslav; Klimanowa, Lyudmila. *Rodnaya rech. Uchebnik po chteniyu dlya uchaschikhsya nachalnoj shkoly*. W 3 knigakh. Kniga 1. Moskva: Prosveschenie.
- G 1993a** Golowanowa, Mariya; Goreckij, Vseslav; Klimanowa, Lyudmila. *Rodnaya rech. Uchebnik po chteniyu dlya uchaschikhsya nachalnoj shkoly*. W 3 knigakh. Kniga 2, chast 1. Moskva: Prosveschenie.
- G 1993b** Golowanowa, Mariya; Goreckij, Vseslav; Klimanowa, Lyudmila. *Rodnaya rech. Uchebnik po chteniyu dlya uchaschikhsya nachalnoj shkoly*. W 3 knigakh. Kniga 2, chast 2. Moskva: Prosveschenie.
- G 1994a** Golowanowa, Mariya; Goreckij, Vseslav; Klimanowa, Lyudmila. *Rodnaya rech. Uchebnik po chteniyu dlya uchaschikhsya nachalnoj shkoly*. W 3 knigakh. Kniga 3, chast 1. Moskva: Prosveschenie.
- G 1994b** Golowanowa, Mariya; Goreckij, Vseslav; Klimanowa, Lyudmila. *Rodnaya rech. Uchebnik po chteniyu dlya uchaschikhsya nachalnoj shkoly*. W 3 knigakh. Kniga 3, chast 2. Moskva: Prosveschenie.
- G 1998a** Golowanowa, Mariya; Goreckij, Vseslav; Klimanowa, Lyudmila. *Rodnaya rech. Uchebnik po chteniyu dlya uchaschikhsya nachalnoj shkoly*. W 3 knigakh. Kniga 1, chast 1. Moskva: Prosveschenie.
- G 1998b** Golowanowa, Mariya; Goreckij, Vseslav; Klimanowa, Lyudmila. *Rodnaya rech. Uchebnik po chteniyu dlya uchaschikhsya nachalnoj shkoly*. W 3 knigakh. Kniga 1, chast 2. Moskva: Prosveschenie.
- G 2005a** Goreckij, Vseslav; Klimanowa, Lyudmila; Golowanowa, Mariya. *Rodnaya rech. Uchebnik dlya 1 klassa nachalnoj shkoly*. 3 izd. Moskva: Prosveschenie.
- G 2005b** Goreckij, Vseslav; Klimanowa, Lyudmila; Golowanowa, Mariya. *Rodnaya rech. Uchebnik dlya 2 klassa nachalnoj shkoly*. W 2 chastyakh. Chast 1. 2 izd. Moskva: Prosveschenie.
- G 2005c** Goreckij, Vseslav; Klimanowa, Lyudmila; Golowanowa, Mariya. *Rodnaya rech. Uchebnik dlya 2 klassa nachalnoj shkoly*. W 2 chastyakh. Chast 2. 2 izd. Moskva: Prosveschenie.
- G 2005d** Goreckij, Vseslav; Klimanowa, Lyudmila; Golowanowa, Mariya. *Rodnaya rech. Uchebnik dlya 3 klassa nachalnoj shkoly*. W 2 chastyakh. Chast 1. 2 izd. Moskva: Prosveschenie.
- G 2005e** Goreckij, Vseslav; Klimanowa, Lyudmila; Golowanowa, Mariya. *Rodnaya rech. Uchebnik dlya 3 klassa nachalnoj shkoly*. W 2 chastyakh. Chast 2. 2 izd. Moskva: Prosveschenie.
- G 2006a** Goreckij, Vseslav; Klimanowa, Lyudmila; Golowanowa, Mariya. *Rodnaya rech. Uchebnik dlya 4 klassa nachalnoj shkoly*. W 2 chastyakh. Chast 1. Moskva: Prosveschenie.
- G 2006b** Goreckij, Vseslav; Klimanowa, Lyudmila; Golowanowa, Mariya. *Rodnaya rech. Uchebnik dlya 4 klassa nachalnoj shkoly*. W 2 chastyakh. Chast 2. Moskva: Prosveschenie.

Literature

- Barthes, R. "Rhétorique de l'image", *Communications*, 4, 1964.
- Baudrillard, J. *De la seduction*. Paris: Galilee, 1979.
- Bauer, Sybille. Erste Pflichtlektüre: Die Fibel als Instrument der Sozialisation, in: *Die heimlichen Erzieher: Kinderbücher und politischen Lernen*. Hrsg. von Dieter Richter und Jochen Vogt. Reinbek bei Hamburg: Rowolt, 1976.
- Berelowitch, Wladimir. *La soviétisation de l'école Russe, 1917–1931*. Lausanne: L'âge d'Homme, 1990.
- Brook, Jeffrey. *When Russia Learned to Read. Literacy and Popular Literature, 1861–1917*. Princeton: UP, 1985.
- Bühlmann, Marc. Geschlechterrollenstereotype in Lesebüchern. Eine quantitativen Inhaltsanalyse von Schulbuchtexten aus drei Generationen von Schweizer Lesebüchern, in: *Swiss Journal of Sociology*, 35: 3, 2009, pp. 593–619.
- Clark, Linda L. Schooling the Daughters of Marianne. *Textbooks and the Socialization of Girls in Modern French Primary Schools*. Albany: State of New York UP, 1984.
- Coveney, Peter. *Poor Monkey. The Child in Literature*. L.: Rockliff, 1957.
- Dankwerth, Hartwig. *Verordnete Illusionen. Zum Bildungsangebot in Lehrmaterialien fuer Schulanfänger: Analyse und Kritik*. Berlin, 1974.
- Ehlers, Swantje. *Der Umgang mit dem Lesebuch: Analyse – Kategorien – Arbeitsstrategien*. Hohengehren, 2003.
- Fitzpatrick, Sheila. *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934*. Cambridge: UP, 2002.
- Gestrich, Andreas. *Vergesellschaftungen des Menschen. Einführung in die Historische Sozialisationsforschung*. Tübingen: diskord, 1999.
- Heinze, Carsten. The discursive construction and (ab)uses of a "German childhood" in primers during the time of national socialism 1933–1945, *Paedagogica Historica: International Journal of the History of Education*, 48:1, 2012, pp. 169–183.
- Higonnet, Anne. *Pictures of Innocence. The History and Crisis of Ideal Childhood*. L.: Thames & Hudson, 1998.
- Höhne, Thomas. *Schulbuchwissens. Umriss einer Wissens- und Medientheorie des Schulbuches*. Frankfurt/M: Goethe Universität, Druck on Demand, 2003.
- Holland, Patricia. *Picturing Childhood. The Myth of the Child in Popular Imagery*. L.: Taurus, 2004.
- Holmes, Larry E. *The Kremlin and the Schoolhouse. Reforming Education in Soviet Russia, 1917–1931*. Bloomington: Indiana UP, 1991.
- Kelly, Catriona. *Children's World. Growing Up in Russia, 1890–1991*. New Haven: Yale UP, 2007.
- Kirschenbaum, Lisa A. *Small Comrades. Revolutionizing Childhood in Soviet Russia, 1917–1932*. N.Y.: RoutledgeFalmer, 2001.
- Lindner, Viktoria. *Geschlechtsrollenstereotype im deutschen Schulbuch*. Eine inhaltsanalytische Untersuchung von Schulbüchern für Grund-, Haupt- und Realschulen der Fächer Deutsch, Mathematik, Heimat- und Sachkunde sowie Religionslehre in Bayern, Nordrhein-Westfalen und der ehemaligen DDR zugelassen im Zeitraum 1970 bis 1992. Regensburg, 1994.
- Lovell, Stephen. *The Russian Reading Revolution. Print Culture in the Soviet and Post-Soviet Eras*. L.: Macmillan, 2000.
- Mchitarjan, Irina. *Das "russische Schulwesen" im europäischen Exil. Zum bildungspolitischen Umgang mit den pädagogischen Initiativen der russischen Emigranten in Deutschland, der Tschechoslowakei und Polen (1918–1939)*. Bad Heilbrunn: Klinkhardt, 2006.
- Notarp, Ulrike. *Der Russische Interdiskurs und seine Entwicklung. Eine kultur- und diskurstheoretische Analyse am Material von Schulbüchern (1986–1991 und 1993–1997)*. München, 2001.
- O'Dell, Felicity Ann. *Socialisation through children's literature: the Soviet example*. Cambridge: UP, 1978.
- Osorina M. Идеологическое лицо книги: психологический анализ обложек советского «Букваря» и «Азбуки» А. Бенуа // *Детский сборник: Статьи по детской литературе и антропологии детства*. М. 2003.
- Schärer, Franziska. *Père, mere, roi et sorcière. La représentation des deux sexes et la catégorie du genre dans les manuels scolaires de l'école primaire de la Suisse alémanique et de la Suisse romande*. Bern: Peter Lang, 2008.
- Schlumbohm, Jürgen. "Traditionale" Kollektivität und "moderne" Individualität: Einige Fragen und Thesen für eine historische Sozialisationsforschung. Kleines Bürgertum und gehobenes Bürgertum in Deutschland um 1800 als Beispiel, in: *Bürger und Bürgerlichkeit im Zeitalter der Aufklärung*, hg. R. Vierhaus (Wolfenbütteler Studien zur Aufklärung, Bd. 7). Heidelberg 1981, S. 265–320.

Schlumbohm, Jürgen. *Kinderstuben: Wie Kinder zu Bauern, Bürgern, Aristokraten wurden, 1700–1850* (dtv dokumente, Bd. 2933). München: dtv, 1983.

Schlumbohm, Jürgen. The School of Life: Reflections on Socialization in Preindustrial Germany, in: *Childhood and Children's Books in Early Modern Europe, 1500–1800*. Ed. By Andrea Immel & Michael Witmore. N.Y.: Routledge, 2006, pp. 305–327.

Schmack, Ernst. *Der Gestaltwandel der Fibel in vier Jahrhunderten*. Ratingen, 1960.

Stargardt, Nicholas. *Witnesses of War: Children's Lives under the Nazis*. New York, 2005.

Thiele, Jan. *Der Beitrag der Fibeln des Dritten Reiches zur Vermittlung der nationalsozialistischen Ideologie – eine kritische Analyse ihrer Inhalte*. Diss. Uni. Oldenburg, 2005.

Willke, Ingeborg. *ABC-Bücher in Schweden*. Stockholm: Svenska bokförlaget bonniers, 1965.

Barbara Turk Niskač, Teja Močnik

»Čas iger in čas dela.«¹ Podobe otroštva, kot jih je za preteklo stoletje izrisala slovenska etnologija

TURK NISKAČ, Barbara, dipl. etnologinja in kulturna antropologinja, SI-1000 Ljubljana, Zavetiška 5, barbara.turkniskac@ff.uni-lj.si

MOČNIK, Teja, dipl. etnologinja in kulturna antropologinja, SI-4000 Kranj, Hrastje 82, teja.mocnik@gmail.com

»Čas iger in čas dela.« Podobe otroštva, kot jih je za preteklo stoletje izrisala slovenska etnologija

Avtorici izhajata iz predpostavke, da sta koncepta otroštva in otroka ter posledično tudi obnašanje in odnos odraslih do otrok družbeno in kulturno pogojena. V tem kontekstu so tudi pisci podvrženi določenim znanstvenim paradigmam. Prispevek oriše razvijajoči se odnos slovenske etnologije do otrok in otroštva ter na podlagi analize etnoloških del rekonstruira otroštvo na Slovenskem v 20. stoletju, s poudarkom na vlogi otrok v družinski ekonomiji, vpeljevanju v delo, igri ter šolanju. Avtorici predpostavljata, da lahko odnos družbe do otrok ter načine vzgoje razumemo s pomočjo razumevanja družbenih razmer nekega časa, hkrati pa iščeta vzporednice, ki povezujejo različne podobe otroštva s konceptom učenja.

Ključne besede: zgodovina otroštva, vzgoja, delo, igra, igrače, šolanje, družbeno učenje

TURK NISKAČ, Barbara, B.A. in Ethnology and Cultural Anthropology, SI-1000 Ljubljana, Zavetiška 5, barbara.turkniskac@ff.uni-lj.si

MOČNIK, Teja, B.A. in Ethnology and Cultural Anthropology, SI-4000 Kranj, Hrastje 82, teja.mocnik@gmail.com

»Time of Play and Time of Work.« Images of Childhood Drown Down by the Slovenian Ethnology for the Last Century

Authors derive from the presumption that concepts of childhood and children and consecutively behaviour of the adults toward children are socially and culturally conditioned. In that context writers are also submitted to some scientific paradigms. The article presents a developing attitude of Slovenian ethnology toward children and childhood and on the base of analyses of ethnological work reconstructs a childhood in Slovenia in 20th century, all that with emphasis on the role of children in family economy, work introducing, play and education. Authors assume that we can understand the attitude of society toward children and their upbringing with understanding of social situation of that period, yet at the same time they search for parallels that connect different images of childhood with the concept of learning.

Key words: history of childhood, upbringing, work, play, toys, education, social learning

¹ Prispodoba, s katero so Šupetrci delili dve obdobji življenja. V: Brumen, Sv. Peter, str. 171.

»Izbirčna etnologija«: Preučevanje otroštva in klima v etnološki stroki v 20. stoletju

Alenka Puhar je v osemdesetih letih prejšnjega stoletja v svojem odmevnem delu² etnologiji očitala, da se osredotoča le na šege in običaje, ničesar pa ne pove o življenju otrok. S svojim zapisom je etnologiji stopila na žulj ravno v času, ko si je ta šele oblikovala svojo identiteto. Kot bomo videli v pričujočem besedilu, lahko fragmente iz življenja otrok odkrijemo že pri samih začetnikih etnološke stroke,³ vedno pogostejše pa prav v delih od sedemdesetih let dalje.⁴

Težnja po celovitem preučevanju načina življenja Slovencev, ki se je pojavila v petdesetih letih 20. stoletja, se je najvidneje izrazila z obsežnim projektom v sedemdesetih letih, imenovanim Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja (ETSEO). Ta si je s pomočjo različnih tematskih sklopov vprašalnic prizadevala obširno popisati in analizirati način življenja Slovencev v 20. stoletju. Tako so bila v sklopu družbene kulture v vprašalnice vključena tudi področja, ki so se navezovala na konkretno obravnavo otrok in otroštva, in sicer na tematskih področjih rojstva, vzgoje ter otroške igre.

Prav s tem si lahko pojasnimo tudi pogostejše pojavljanje prispevkov na temo vzgoje in otroške igre od sedemdesetih let 20. stoletja naprej, saj jih je večina nastala prav pod vplivom vprašalnic VI (1976) ter IX (1978). Še posebej z ozirom na študentske naloge, ki jih je moč najti na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo, najdemo na to temo obsežno bibliografijo prispevkov. Na ta način smo dobili etnološke poglede na vzgojo v različnih slovenskih krajih.⁵ Študentske naloge so tudi sicer največ povedale o takratnem »spreminjanju raziskovalnih težišč«⁶ v etnologiji. V povezavi s preučevanjem otrok so se počasi razširile onkraj meja, ki jih je zarisovalo zanimanje za vzgojo in igro. Tako lahko v osemdesetih in devetdesetih letih najdemo tudi že prve prispevke o življenju otrok v urbanih naseljih,⁷ kakor tudi o specifičnih fenomenih otroške kulture, kot sta »Dedek Mraz«⁸ ali »dinomanija«.⁹ Hkrati pa se tematika v nekoliko večji meri prične pojavljati tudi v strokovni literaturi.

Sistematiko etnoloških prizadevanj glede otrok in otroštva je Mojca Ramšak sicer zvedla na tri bistvene usmeritve: na znanstveno preučevanje otroštva, na pedagoški smoter z uvajanjem etnologije v šolo ter aplikativne vidike, ko gre za priredbe etnološkega gradiva v pravljice, slikanice, televizijske serije in podobno.¹⁰ V pričujočem članku se

² Puhar, *Prvotno besedilo življenja*.

³ V Štrekljevi zbirki *Slovenske narodne pesmi* (1895), najdemo otroške pesmi, ki pripovedujejo o humorju med otroki, njihovih prehrabnih navadah, o odnosih med vrstniki, o odnosu do živali in o otroški igri.

⁴ Za celoten pregled glej Ramšak, »Etnološko preučevanje otrok«.

⁵ Prispevki o vzgoji: Zdenka Širok Stergelj, *Rojstvo in nega dojenčka ter vzgoja otrok v Mirkah in Re-tovljah pri Vrhniki* (1977); Mojca Čehovin, *Vzgoja otrok v Logatcu po II. svetovni vojni* (1977); Cveta Barbo, *Vzgoja od rojstva do polnoletnosti v Smledniku* (1978); Nevenka Židov, *Vzgoja predšolskih otrok v Vitanju danes* (1979). Prispevki o igri in igračah: Ivica Anžič, *Otroške igre na Prulah* (1977); Marcela Pavlin Uršič, *Igra, igrače in izraba prostega časa otrok v litostrujskem naselju v Podutiku v letu 1990* (1990); Roman Gašperin, *Igre in igrače v prostoru od Radovljske kotline do Rateč in Bohinja v obdobju med 1900–1950* (1985); Jerneja Hederih, *Otroške igre in igrače v Mariboru* (1991).

⁶ Slavec Gradišnik, *Etnologija na Slovenskem*, str. 468.

⁷ Sem štejevala dela Milivoja Stankoviča *Vrstniki našega bloka med seboj* (1980), Karmen Ferik »Naša ulica« – oživitve uličnega ambianta z otroško igro ali poskus živeti (1981) ter Tomaža Pevca *Izraba prostega časa otrok na OŠ Boris Kidrič (Savsko naselje)* (1985).

⁸ Katarina Hergold, *Dedek Mraz in obdarovanje otrok v Radljah ob Dravi po 2. svetovni vojni* (1992).

⁹ Irena Rožman, *Dinomanija kot kulturni pojav: poskus orisa množično kulturnega pojava* (1994).

¹⁰ Prim. Ramšak, »Etnološko preučevanje otrok«.

bomo osredotočili predvsem na prvo, torej akademsko raven. Sem sodi tudi najobsežnejši etnološki projekt po ETSEO, *Slovenski etnološki leksikon*, ki zanimanje za otroke v etnologiji opredeljuje z gesli: otroci, otroška igra, otroška igrača, otroška pesem, otroška slovstvena folklor, otroški ples, otroški vrtec, otroško igrišče in otroško krilce kot del oblačilne kulture iz preteklosti.¹¹ Omenjena gesla lahko beremo tudi kot nekakšen povzetek tega, k čemur so se do nastanka in izida leksikona, se pravi do začetka 21. stoletja, povečini usmerjale raziskave otrok in otroštva v etnologiji, katerih domet pa je bil, kot nam bo poskušal orisati pričujoči članek, v resnici mnogo širši.

Podobe otroštva preteklega stoletja v etnoloških tekstih

Kot smo že lahko ugotovili, otroštvo v etnologiji ni povsem slepa pega, kljub temu da je »še v zadnjih dveh desetletjih vsakdanji otroški svet vreden večje akademske pozornosti«.¹²

Na tem mestu bomo izluščili nekatere bistvene poteze ter jih strnili v podobo otroštva, kot jo je etnologija v svojih prispevkih zarisala za 20., mestoma še za rep 19. stoletja. Pri tem se ne bomo opirali samo na dela, ki se eksplicitno navezujejo na otroke in njihovo kulturo, pač pa tudi na dela, ki obravnavajo različne sloje prebivalstva, na raziskave sorodstva in družine. Še posebej za slednje velja, da so prispevale bogato bero etnološke dokumentacije o tem področju,¹³ z njihovo pomočjo pa se lahko dokopljemo predvsem do podatkov o »*družbeni kulturi in odnosih z otroki v ožjem ali širšem okolju*«.¹⁴

Intenzivnejše zanimanje za raziskovanje življenja otrok je spodbudila Konvencija Združenih narodov o otrokovih pravicah iz leta 1989, zaradi česar so se raziskave z eksplicitno navezavo na življenje otrok v angleško govorečem svetu pričele predstavljati pod združeno zastavo tako imenovanih »childhood studies« – raziskav otroštva, katerih osnovno težišče je bilo razširiti znanje in razumevanje otroštva v vsej njegovi kompleksnosti.¹⁵

Trend počasi pronica tudi v sodobne etnološke raziskave, saj otroštvo ni več obravnavano zgolj v okviru družine sorodstva in drugih družbenih oblik, temveč postaja samostojno raziskovalno polje. S tem se nam otroštvo odstira kot kulturni konstrukt različnih časov, prostorov in ideologij. Njegovo variabilnost nam potrdi že primerjava med preteklim stoletjem in sodobnimi naracijami v etnologiji. Obenem moramo v analizi etnoloških tekstov upoštevati tudi, da »*specifično izrazje in retorika razkrivajo, kako raziskovalci doživljajo svet, kakšno je njihovo razmerje do 'predmeta'*«.¹⁶ Gre torej tudi za nekakšen avtorski pečat,¹⁷ ki pa je hkrati preglašen z določenimi znanstvenimi paradigami, ki narekujejo raziskovalni skelet.

¹¹ SEL, str. 396, 397.

¹² Ramšak, »Etnološko preučevanje otrok«, str. 33.

¹³ K tej tematiki so prispevala dela *Hmeljnik: Način življenja plemiške družine Wamboldt von Umstadt med prvo in drugo svetovno vojno* Bernarde Potočnik, *Bratje-sestre-strniči-zermani: Družina in sorodstvo v vaseh v Slovenski Istri* (1996) Mojce Ravnik, *Od zibel do groba* (1997) Jožeta Hudalesa ter *Štiri matere – ena ljubezen: Zgodba neke družine* (1997) Marije Stanonik (prim. tudi Slavec Gradišnik, *Etnologija na Slovenskem*, str. 498), *Družina skozi življenjsko zgodbo: pričevalnost gradiva s Kozjanskega* (2003) Jasne Sok in druga.

¹⁴ Ramšak, »Etnološko preučevanje otrok«, str. 32.

¹⁵ James in James, *Key Concepts*, str. 3.

¹⁶ Slavec Gradišnik, *Etnologija na Slovenskem*, str. 502.

¹⁷ Prim. tudi Geertz, *Works and Lives*.

Kakšno podobo otroštva nam je torej izrisalo preteklo stoletje v etnologiji? To nam bo odstrl pogled na pričevanja o življenju otrok, ki so jih s pomočjo opazovanja, intervjujev in arhivskega gradiva zapisovale, dokumentirale in interpretirale etnografske raziskave, opravljene po vsej Sloveniji in v zamejstvu.

Vzgojni principi v kontekstu kmečkega načina gospodarjenja

Za kmečki način gospodarjenja, ki se je na Slovenskem ponekod ohranil vse do konca druge svetovne vojne oziroma do mehanizacije kmečkih delovnih opravil, je bilo značilno, da sta bili ekonomija družine in njeno preživetje odvisni od fizičnega dela v agrarnem sektorju, saj so si kmečki sloji večino hrane za preživetje pridelali sami. Pri tem pa je bilo treba vključiti prav vse člane družine oziroma gospodinjstva.¹⁸ Podobno so tudi porajajoči se delavski sloji v Mariboru in Ljubljani stremeli k temu, da bi bili, kar se tiče hrane, čim bolj samozadostni.¹⁹

Vloga posameznih članov znotraj družine je bila strogo hierarhično določena. Očetu je pripadla vodilna vloga v družini in otrokom je predstavljal najvišjo avtoriteto. Vzgoja in skrb za otroke je bila vse do obdobja okoli druge svetovne vojne pretežno materina naloga, pri nekaterih družinah so veliko pripomogli tudi stare matere in drugi sorodniki.²⁰ V nasprotju s tem pa je na Galjevici v številnih družinah z otroki največ časa preživel oče, ki je z njimi hodil na izlete ali sprehode, medtem ko je mati ostajala doma in kuhala.²¹ Dom je imel pogosto važnejšo vzgojno vlogo od šole, »saj so otroci v njem pridobivali vrednote in navade iz sveta odraslih«²² ter znanje starejših generacij. V primerih, ko so otroci pri šestih ali sedmih letih začeli služiti kruh pri tujih ljudeh kot pastirji, pestrne, mali delavci v industriji ali obrtnih delavnicah, so vzgojo in včasih tudi odločanje o nadaljnji usodi otrok prevzeli ljudje, pri katerih so »otroci delali in stanovali, šolski učitelji in župniki, pa seveda vaša skupnost s svojim sistemom vrednot in norm o tem, kaj nekomu pritiče in kaj ne«.²³ Poleg družbeno-ekonomskih razmer ter s tem povezanih družinskih preživetvenih strategij je pomembno vlogo v vzgoji in odnosu do otrok odigrala tudi Katoliška cerkev s svojo pedagogiko.²⁴

Odnosi so večinoma vse do petdesetih let temeljili na spoštovanju in strogem odnosu do otrok.²⁵ Vsak ugovor ali nepokorščina je bila kaznovana s tepežem²⁶ ali drugimi vzgojnimi metodami, ki so temeljile na emocionalnem ustrahovanju in kaznovanju.²⁷ Fizično kaznovanje otrok sta zagovarjali tako pedagoška literatura kot Katoliška cerkev.²⁸

¹⁸ Brumen, *Sv. Peter*, str. 213.

¹⁹ Kremenšek, *Ljubljansko naselje*, str. 23; Ravnik, *Galjevica*, str. 62, 69; Godina, *Iz Mariborskih predmestij*, str. 68.

²⁰ Makarovič, *Predgrad*, str. 303; Godina, *Iz Mariborskih predmestij*, str. 103; Brumen, *Na robu zgodovine*, str. 151; Ravnik, *Bratje, sestre, strniči*, str. 169; Žagar, *Vrata kroga*, str. 10; Ramšak, *Portret glasov*, str. 237; Sok, *Družina*, str. 82.

²¹ Ravnik, *Galjevica*, str. 89.

²² Ravnik, *Galjevica*, str. 176.

²³ Žagar, *Vrata kroga*, str. 14.

²⁴ Ramšak, *Portret glasov*, str. 275; Ravnik, *Bratje, sestre, strniči*, str. 173.

²⁵ Sok, *Družina*, str. 212.

²⁶ Makarovič, *Predgrad*, str. 304; Ramšak, *Portret glasov*, str. 275, 276; Sok, *Družina*, str. 83; Puhar, *Prvotno besedilo*, str. 105.

²⁷ Brumen, *Sv. Peter*, str. 185.

²⁸ Puhar, *Prvotno besedilo*, str. 136.

Vendar pa lahko pri odnosih, »ki niso izvirali iz delovnih obveznosti, začutimo veliko mero pozitivne starševske popustljivosti.«²⁹ Čeprav način življenja, ki ga je narekovalo delo, ni dopuščal mnogo časa za ukvarjanje z otroki in so bili telesni stiki (božanje, ljubkovanje, pestovanje) in igranje z otroki redki, pa je bil vendar otrok vedno obdan z družino, redko je bil sam.³⁰ Starševsko naklonjenost so otroci »razbrali iz njim posvečenega časa, ko so jim brali, pripovedovali zgodbe in skupaj z njimi prepevali«³¹. Odnosi med otroki in odraslimi so se tudi sicer oblikovali na več ravneh. V spominu prebivalcev Sv. Petra zaznamo ločnico »med vzgojo starih staršev, v bližini katerih so otroci preživljali zgodnje otroštvo, in vzgojo staršev, ki so jih začeli redno spremljati pri njihovih vsakdanjih opravilih nekje med vstopom v šolo in birmo«.³² Če so se s starimi starši veliko več pogovarjali, pa je bil čas, ki so ga preživljali s starši, zaznamovan z delom in molkom, kar so starši tudi pojasnili: »Če čes kaj znat, je treba gledat, je treba krast z očmi.«³³ Zgornji primer lepo nakazuje različne pristope k socializaciji in učenju. Po prvem pristopu je treba otroka o vsem direktno poučiti, po drugem pa je odgovornost po učenju postavljena na otroka, ki se uči predvsem z udeležbo, opazovanjem in posnemanjem.³⁴ Tovrstne socializacijske procese bi lahko poimenovali tudi vajeništvo ali participacija. Participacija otrok v družinski ekonomiji se tako začne z manjšimi nalogami, sprva otroci le opazujejo, naposled pa usvojijo zahtevnejše naloge.³⁵

Čas dela

Kmečki otroci so že od malega pomagali pri delu in se vključevali v kmečka opravila,³⁶ kar moramo razumeti v kontekstu skupnosti, ki je bila nagnjena k preživetvenemu vzorcu³⁷ in kjer je delo veljalo za najvišjo vrednoto. Ne le da je bila »otroška pomoč dobrodošla v gospodarstvu«, na tak način so otroke tudi »zgodaj učili sprejeti odgovornosti in razdelitev vlog v skupnosti« ter »preganjali brezdelje«³⁸. Tudi igra in šolske obveznosti so bile navadno podrejene delovnim³⁹. Šupeterci so otroštvo delili na čas iger in čas dela, ki se je začel z obiskovanjem šole.⁴⁰ To obdobje se kaže kot »neke vrste ločnica med prvim, brezskrbnim otroštvom pod nadzorom starejših bratcev, sestra in drugih sorodnikov, in začetkom drugega dela otroštva, ko so otroci začeli dejavno sodelovati v organizaciji kmečkega gospodarstva in se tako spoznavati s svojimi vlogami v skupnosti in družbi«.⁴¹

Med tretjim in četrtnim letom so otroci navadno prevzeli resnejše delovne dolžnosti: »prinašali so vodo, drva, pasli živino, snažili v hiši«.⁴² Številni iz revnejših slojev ali pa

²⁹ Sok, *Družina*, str. 213.

³⁰ Žagar, *Vrata kroga*, str. 10; Destovnik, *Moč šibkih*, str. 213.

³¹ Prav tam.

³² Brumen, *Sv. Peter*, 184.

³³ Brumen, *Sv. Peter*, 184; o vzgoji »z očmi« glej tudi Kremenšek, *Ljubljansko naselje*, str. 33; Brumen, *Na robu zgodovine*, str. 143.

³⁴ Glej npr. Gaskins, »Children's Daily Lives«.

³⁵ Lave in Wenger, *Situated learning*.

³⁶ Ravnik, *Bratje, sestre, strnici*, str. 177; Žagar, *Vrata kroga*, str. 13.

³⁷ Sok, *Družina*, str. 174.

³⁸ Ramšak, *Portret glasov*, str. 316.

³⁹ Tomažič, *O življenju otrok*; Žagar, *Vrata kroga*; Destovnik, *Moč šibkih*; Sok, *Družina*.

⁴⁰ Brumen, *Sv. Peter*, str. 171.

⁴¹ Brumen, *Sv. Peter*, str. 175, 176.

⁴² Ramšak, *Portret glasov*, str. 237.

kjer je bilo otrok preveč, so si pri sedmih, osmih letih začeli sami služiti kruh: »*odhajali so v bližnje in daljne vasi za pastirje, pastirice ali pestrne*«. ⁴³ Otroci, navadno deklice, so med petim in devetim letom že pazili na mlajše bratce in sestre. ⁴⁴ Dela sta delila oče in mati ter so bila navadno ločena po spolu otrok, ⁴⁵ z odraščanjem pa so otrokom nalagali tudi vedno bolj odgovorna dela. Z vpeljevanjem v delo se je brezskrbno otroštvo tako končalo nekje okrog desetega leta. ⁴⁶ Čeprav so tudi delavski otroci poznali določene delovne obveznosti, pa so bile te v primerjavi z dolžnostmi kmečkih otrok minimalne in so imeli veliko prostega časa. ⁴⁷ Med najvišjimi socialnimi sloji je bilo fizično delo izrazito zaničevano. ⁴⁸

V kontekstu sposobnosti in odgovornosti otrok antropološke raziskave kažejo, da se starost, ko se otrokom pripisujejo določene sposobnosti, spreminja tako skozi čas kot skozi družbeno-kulturna okolja. Slednje se pogosto navezuje na vprašanje vloge otrok v družinski ekonomiji. Šele ko je otrok izgubil svojo vlogo v produkciji za preživetje družine, je postal cenjen predvsem iz čustvenih razlogov ter se iz proizvajalca dobrin spremenil v potrošnika. ⁴⁹

Čas iger

Etnološka dela dokumentirajo številne raznovrstne otroške igre ⁵⁰ (besedne igre, različne rabe telesa, skupinske igre z gibanjem v prostoru – npr. trden most, fantazijske igre, miselne igre, igre z vlogami ⁵¹ ter igre z odvzemanjem in privzemanjem, ki jih spremlja petje ⁵²). V domačem okolju so bile pogoste igre, ki so posnemale svet odraslih. Otroci iz mariborske pekovske družine so se tako na primer igrali trgovino in posnemali dogajanje v domači pekovski trgovini. ⁵³ Med priljubljene igre so sodili tudi smučanje, sankanje, drsanje, kopanje, ravbarji in žandarji, frnikolanje, gnilo jajce, skrivanje ter igranje z domačimi živalmi. Deklice so rade nabirale rože in spletale venčke. ⁵⁴ Pripadniki višjih slojev v Mariboru so prirejali tudi domače hišne zabave za svoje otroke: otroške čajanke in hišne zabave s plesom za mladino. V mariborskem mestnem parku so že med vojnami prirejali tudi organizirane otroške igre in tekmovanja. ⁵⁵ O Zeleni jami Kremenšek piše, da so se fantje tam šli Slovence in Nemce, gradili so si poljske kuhinje, kuhali, rabutali,

⁴³ Ramšak, *Portret glasov*, str. 258; glej tudi Ravnik, *Bratje, sestre, strniči*, str. 178; Žagar, *Vrata kroga*, str. 13.

⁴⁴ Tomažič, *O življenju otrok*, str. 53; Brumen, *Sv. Peter*, str. 167; Sok, *Družina*, str. 57; Rožman, *Peč se je podrla*, str. 147.

⁴⁵ Stanonik, *Otroštvo*, str. 138.

⁴⁶ Žagar, *Vrata kroga*, str. 13; glej tudi Kremenšek, *Ljubljansko naselje*, str. 23; Godina, *Iz mariborskih predmestij*, str. 106; Stanonik, *Otroštvo*, str. 138; Brumen, *Sv. Peter*, str. 182; Sereinig, *Križ kraž kralj*, str. 16; Sok, *Družina*, str. 174.

⁴⁷ Kremenšek, *Ljubljansko naselje*, str. 33; Brumen, *Na robu zgodovine*, str. 149.

⁴⁸ Brumen, *Na robu zgodovine*, str. 152-154.

⁴⁹ Montgomery, *An introduction to childhood*, str. 67; Zelizer, *Pricing the priceless*.

⁵⁰ Stanonik, *Otroštvo*; Ravnik, *Bratje, sestre, strniči*; Tomažič, *Igrače*; Sereinig, *Križ, kraž, kralj*.

⁵¹ Stanonik, *Otroštvo*.

⁵² Ramovš, *Otroške igre*.

⁵³ Ferlež, *Igre in igrače*, str. 29.

⁵⁴ Kremenšek, *Ljubljansko naselje*, str. 32, 33; Godina, *Iz mariborskih predmestij*, str. 143; Ferlež, »Igre in igrače«, str. 28, 29.

⁵⁵ Ferlež, *Igre in igrače*, str. 28, 29.

lovili ribe in pekli krompir.⁵⁶ Mestni otroci so se pridruževali tudi raznim športnim in kulturno-prosvetnim društvom ter hodili na izlete.⁵⁷

Tako delavski kot kmečki otroci so se igrali večinoma na prostem, bodisi na domačih dvoriščih bodisi v bližnjih gozdovih.⁵⁸ V Ljubljani in Mariboru so nastala tudi prva javna otroška igrišča,⁵⁹ na podeželju pa so se urejena otroška igrišča pojavila v drugi polovici 20. stoletja.⁶⁰ Čas za igro so imeli kmečki otroci predvsem ob praznikih, sobotah popoldne in nedeljah. Našli so ga tudi na poti med šolo in domom,⁶¹ med delovnimi opravili⁶² ali pa ko staršev ni bilo doma.⁶³ Igrali so se predvsem z doma narejenimi igračami.⁶⁴ Med kupljenimi igračami zasledimo predvsem punčke, konjičke na kolesih in vozičke,⁶⁵ sicer pa so največ pripomočkov za igranje in igral otroci »našli v svojem neposrednem okolju, v naravi«.⁶⁶

Do preobrata in mnenja, da je otroku igra potrebna, igrača pa nuja, je prišlo v prvi polovici 20. stoletja.⁶⁷ Takšno razmišljanje zasledimo tudi v Kuretovi monografiji.⁶⁸ V primerjavi med otroci, ki se lahko igrajo, in tistimi, ki se zaradi okoliščin ne morejo (npr. otroci iz kmečkih slojev, ki so morali že zgodaj poprijeti za delo), zelo jasno izraža svoje mnenje, da otrok ne bi smel delati, temveč se zgolj igrati.⁶⁹ Pa vendar se je ločnica med igro in delom pogosto rahljala.⁷⁰ Stanonikova poleg različnih vrst iger našteva tudi igre kot delo, delo kot igro in igre ob delu.⁷¹ Ideja, da odrasli delajo, otroci pa se igrajo, je namreč značilna zgolj za določen tip otroštva, ki izhaja iz določenega zgodovinskega in kulturnega konteksta. Številne antropološke raziskave nakazujejo, da so ločnice med igro, socializacijo, izobrazbo in delom pogosto nejasne ter da se v kontekstu medkulturnih raziskav kategorije raziskovalcev dela in igre ne skladajo vedno z lokalnim razumevanjem le-teh.⁷²

Šolanje in izobrazba

Šola je na podeželju še v začetku 20. stoletja delovala kot tujek, ki se je »vrinil med starše in otroke in jih vsak dan časovno, teritorialno, delovno in miselno ločeval«.⁷³ Kot smo že omenili, so bile šolske obveznosti pogosto podrejene delovnim. Borut Brumen nas opozarja na povezavo med odnosom do šolanja in ekonomskim položajem družin.

⁵⁶ Kremenšek, *Ljubljansko naselje*, str. 32, 33.

⁵⁷ Kremenšek, *Ljubljansko naselje*, str. 81–83; glej tudi Ravnik, *Galjevica*; Godina, *Iz mariborskih predmestij*.

⁵⁸ Godina, *Iz mariborskih predmestij*; Ferlež, *Igre in igrače*.

⁵⁹ Ravnik, *Galjevica*; Tomažič, *Igrače*; Baš, *SEL*; Kikelj, *Ljubljanska otroška igrišča*.

⁶⁰ Baš, *SEL*, str. 397.

⁶¹ Sok, *Družina*, str. 93.

⁶² Tomažič, *Ko si otrok*, str. 33.

⁶³ Stanonik, *Otroštvo*, str. 138.

⁶⁴ Tomažič, *Ko si otrok*; Godina, *Iz mariborskih predmestij*; Sok, *Družina*.

⁶⁵ Tomažič, *Igrače*, str. 47.

⁶⁶ Sereinig, *Križ, kraž, kralj*, str. 15; glej tudi Žagar, *Vrata kroga*, str. 12.

⁶⁷ Tomažič, *Igrače*, str. 19.

⁶⁸ Kuret, *Igra in igrača*.

⁶⁹ Kuret, *Igra in igrača*, str. 43.

⁷⁰ Stanonik, *Otroštvo*, str. 133; glej tudi Brumen, *Sv. Peter*; Sok, *Družina*.

⁷¹ Stanonik, *Otroštvo*, str. 133–135.

⁷² Montgomery, *An Introduction to Childhood*, str. 150.

⁷³ Sok, *Družina*, str. 81; glej tudi Brumen, *Sv. Peter*, str. 290.

Če je v murskosoboških kmečkih, polkmečkih in malotrgovskih ali obrtniških gospodinjstvih družina predstavljala »*kooperativno gospodarsko enoto, ki je omogočala tudi (samo)reprodukcijo delovne sile, potrebne za preživetje in poklicno življenje družine*«,⁷⁴ je družinsko gospodarstvo predstavljalo zaključeno obliko gospodarskega uspeha, ki se ga ne da preseči.⁷⁵ Nasprotno gospodarska funkcija družin prišlekov, bogatejših soboških trgovcev in posestnikov ni bila več »*speljana zgolj na reprodukcijo in ohranitev doseženega, temveč se je za njo ves čas poudarjala potreba po nadgradnji gospodarske stabilnosti družine, ki so jo videli predvsem v nabiranju znanja. Zaradi tega so te družine maksimalno vlagale v šolanje svojih otrok, kar jim je predstavljalo zagotovilo za nadaljnje blagostanje in gospodarski razvoj družine*«. ⁷⁶

Odnos do šolanja se je postopoma spreminjal. V obdobju med obema vojnama so se starši trudili, da bi bilo otrokom v življenju čim boljše, ter si želeli, da bi jih otroci na družbeni lestvici prerasli, kar se je odražalo predvsem v skrbi za izobrazbo.⁷⁷ Po drugi svetovni vojni lahko zaznamo povečano zanimanje za gimnazije ter srednje tehnične, ekonomske in zdravstvene šole.⁷⁸

V splošnem lahko torej rečemo, da so šele modernizacija, mehanizacija kmečkega dela in opuščanje obdelovalne površine od konca štiridesetih let dalje spremenili način življenja, socialne razmere in delovne ritme.⁷⁹ V obdobju po drugi svetovni vojni so otroci predvsem zaradi zgoraj omenjenih dejavnikov delali manj kot pred njo.⁸⁰ S spremenjenim načinom življenja pa se je spremenil tudi odnos do dela.

Prevladovati je pričelo prepričanje, »*da je nadaljevanje šolanja oziroma pridobljeni poklic in zaposlitev veliko boljši način preživetja kot delo na kmetiji ali opravljanje neusposobljenega dela*«. ⁸¹

Učenje kot vzporednica

Otroštvo v preteklem stoletju je etnologija zarisala v družbenih okoliščinah vzgoje, igre, dela in izobraževanja. Skozi vse omenjene dejavnosti lahko začrtamo povezovalno nit, v kateri razpoznavamo največjo in najpomembnejšo dejavnost otrok – učenje.

Učenje je tista univerzalna človeška prvina, ki otroku pomaga usvojiti osnovne preživetvene strategije v povsem biološkem smislu, po drugi strani pa se otrok uči veščin kulture, ki ji pripada, in na ta način postaja njen polnopravni član. Vzgoja, igra, delo in šolanje so povezani z različnimi tipi učenja, ki se izražajo v opazovanju, posnemanju, preizkušanju v igri, pridobivanju konkretnih izkušenj z delom, ter učenja na principu napotil, razlag in reševanja nalog v okviru šolanja. Tipe učenja lahko razlikujemo predvsem po okolju, v katerem potekajo. Tako se je vzgoja v družinskem okolju, ki je temeljila pretežno na opazovanju in posnemanju konkretnih zgledov, razlikovala od šolskega tipa učenja in bila z njim pogosto tudi v konfliktnem razmerju. Otroci so

⁷⁴ Brumen, *Na robu zgodovine*, str. 136.

⁷⁵ Prav tam.

⁷⁶ Prav tam.

⁷⁷ Kremenšek, *Ljubljansko naselje*, str. 80.

⁷⁸ Kremenšek, *Ljubljansko naselje*, str. 116.

⁷⁹ Makarovič, *Predgrad*; Brumen, *Sv. Peter*; Ogorevc-Feinig v Sereinig, *Križ, kraž, kralj*.

⁸⁰ Makarovič, *Predgrad*, 308.

⁸¹ Makarovič, *Predgrad*, 309.

se nemalokrat znašli na bojnem polju med svojimi delovnimi obveznostmi doma ter šolskimi zahtevami.

Kot lahko razberemo iz etnoloških besedil, še vsaj za prvo polovico preteklega stoletja to še posebej velja za kmečke skupnosti, za katere je bila značilna osredinjenost na delo. Pri tem Nieuwenhuysova opozarja na ideološke razlike med domačim delom in zaposlovanjem otrok. Delo v domačem okolju naj bi imelo poleg ekonomskih koristi tudi številne vzgojne lastnosti in je pomembno v pridobivanju večšin, medtem ko gre pri zaposlovanju otrok predvsem za izkoriščanje njihove delovne sile.⁸² Za mnoge je bilo, zlasti takoj po vojni, delo tudi edini način preživetja: »[...] Hrane ni bilo dovolj. Mama pa sama za delo [očeta so tik po koncu vojne ubili, op. p.], samo terala nas je. Delat, pa delat. Mi smo tako delali. Pa še drugim smo hodili delat. [...] Največkrat sem mogla iti jaz. Me je mama poslala: Ti pojdi, tebi delo gre! Pa sem bila za vse.«⁸³ Na drugi strani pa je delo v kmečkem okolju predstavljalo tudi vrednoto, medtem ko je delavstvo in meščanstvo že vnašalo nove vzgojne principe z manj delovnimi obveznostmi na plečih otrok in z več prostega časa. V drugi polovici 20. stoletja so se vrednote od dela že počasi pričele pomikati v prid šolanju.⁸⁴

Poleg sredstva za preživetje in vrednostnih aplikacij je delo pomenilo polje, na katerem so se najbolj očitno oblikovale spolne vloge. Skozi učenje in usvajanje specifičnih znanj, kot so čiščenje hiše, paša in podobno, so otroci postajali ženske in moški. Zahtevnejše delo, ki so ga naložili otrokom, je bilo v preteklosti pogosto tista ločnica, ki je zaznamovala prehod iz enega obdobja odrasčanja v drugega,⁸⁵ prehod iz časa iger v čas dela. Sicer pa sta bila delo in igra pogosto prepletena. Chick meni, da je striktno ločevanje med delom in igro bolj posledica kulturnih opredelitev, s katerimi odrasli pojmujejo delo, medtem ko otroci teh ločnic ne občutijo tako ostro.⁸⁶

Čeprav s primesmi igranja, pa delo le ni dopuščalo toliko improvizacije kot igra sama in prav v tem se neposredno zrcali tudi ustvarjalnost otrok, utemeljena na učenju in privzemanju kulturnih prvin. O igri »ti si lepa, ti si lepa, ti si najlepša« Mirko Ramovš denimo piše, da gre »morebiti za odsev svatbenih šeg, zlasti prizora z lažno nevesto. [...] Otroci so ta prizor nedvomno spremljali, saj je bil po svoji dramatičnosti zelo mikaven in ni čudno, če je našel odmev v njihovi igri.«⁸⁷ Učenje torej ni bilo le pasivno opazovanje, pač pa tudi kreativen proces, v katerega so bili otroci aktivno vključeni.

Sklenemo lahko, da se nam skozi etnološke prispevke pravzaprav izrisuje specifična družbena slika otroštva nekega časa in prostora. Skozi to lečo se nam otroštvo lahko le še enkrat potrdi kot kulturni in zgodovinski konstrukt, ujet v različne družbene paradigme in ideologije. Prav skozi slednje se nam jasno kaže ločnica, ki jo je proizvedel oziroma jo proizvaja pričujoči čas, v katerem v postindustrijskem svetu obravnavamo otroštvo kot »sfero zaščitenosti in nedolžnosti, ločenosti od politične sfere, javne sfere in od dela«,⁸⁸ kot takega pa ga pogosto prepoznavamo skozi pojem protektivnega otroštva.⁸⁹

⁸² Nieuwenhuys, v: Chick, *Work, Play*, str. 120.

⁸³ Močnik, *Koncept mladosti*, str. 51.

⁸⁴ Močnik, *Koncept mladosti*, str. 52.

⁸⁵ Prav tam.

⁸⁶ Chick, *Work, play*, str. 121; glej tudi Stanonik, *Otroštvo*, str. 135

⁸⁷ Ramovš, *Otroške igre*, str. 137.

⁸⁸ Zidar, *Nove – stare reprezentacije*, str. 359.

⁸⁹ Zidar, prav tam; primerjaj tudi Pišot, *Sociološka analiza*.

Etnografsko gradivo nam pripoveduje o vpetosti otrok v družinsko življenje, o organski vključenosti vanj, ki jo narekujejo vzgoja, delo, šolanje in igra. To je z ozirom na današnje poudarke o participaciji otrok na vseh ravneh družbenega življenja⁹⁰, skorajda nekoliko paradoksalno, saj otroci, vsaj v diskurzu protektivnega otroštva, nastopajo v mnogo bolj izolirani vlogi, kot nam to kaže podoba iz preteklosti, kjer so bili otroci tesno povezani s svetom odraslih ter so se o njem in iz njega neposredno učili. Razlike lahko iščemo bolj v možnostih odločanja, za katere kaže, da jih otroci v družinski in družbeni hierarhiji preteklega stoletja niso mogli izvrševati, medtem ko je danes poudarek prav na teh možnostih, čeprav se pogosto zdi, da so tudi danes te le fiktivne: »otroci menijo, da so samostojni, ker se pogovarjajo, preden na koncu (načeloma kljub svoji volji) ustrezajo staršem«.⁹¹ Vzporednica, ki povezuje pretekle (etnološke) predstave s sedanjimi in je lastna otroštvu ne glede na avtorske, paradigmatične in druge družbene konotacije, je torej prav učenje v vsej svoji globini.

Literatura

- Baš, Angelos (ur.), *SEL – Slovenski etnološki leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004.
- Brumen, Borut, *Na robu zgodovine in spomina. Urbana kultura Murske Sobote med letoma 1919 in 1941*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1995.
- Brumen, Borut, *Sv. Peter in njegovi časi. Socialni spomini, časi in identitete v istrski vasi Sv. Peter*. Ljubljana: Založba Cf, 2000.
- Chick, Garry, »Work, Play, and Learning«. V: Lancy, David, John Bock in Suzanne Gaskins (ur.), *The Anthropology of Learning in Childhood*. Walnut Creek, Lanham, New York, Toronto, Plymouth: Altamira Press, 2010, str. 119–143.
- Destovnik, Irena, *Moč šibkih: Ženske v času kmečkega gospodarjenja*. Celovec: Založba Drava, 2002.
- Ferlež, Jerneja, »Igre in igrače v Mariboru med obema vojnama«. V: *Folklorist* 1, 2005, str. 28–32.
- Gaskins, Suzanne, »Children's Daily Lives among the Yucatan Maya«. V: LeVine, Robert A. in Rebecca S. New (ur.), *Anthropology and Child Development: A Cross-Cultural Reader*. Malden, 2008, str. 280–288.
- Geertz, Clifford, *Works and Lives. The Anthropologist as Author*. Kalifornija: Stanford University Press, 1988.
- Godina, Maja, *Iz Mariborskih predmestij: O življenju in kulturi mariborskih delavcev v letih 1919 do 1941*. Maribor: Založba Obzorja, 1992.
- Kikelj, Urša, *Ljubljanska otroška igrišča*. Neobjavljeno diplomsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta. Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2011.
- James, Allison in Adrian James, *Key Concepts in Childhood studies*. Los Angeles, London: Sage, 2008.
- Kremenšek, Slavko, *Ljubljansko naselje Zelena Jama kot etnološki problem*. Ljubljana: SAZU, 1970.
- Kuhar, Metka, »Palica in korenček v kot!«. V: *Emzin, revija za kulturo* XXI/1-2, 2011, str. 71–73.
- Kuret, Niko, *Igra in igrača v predšolski in šolski dobi*. Maribor: Obzorja, 1959.
- Lave, Jean in Etienne Wenger, *Situated learning: Legitimate peripheral participation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Makarovič, Marija, *Predgrad in Predgrajci: Narodopisna podoba belokranjske vasi*. Ljubljana: Kresija, 1985.
- Močnik, Teja, *Otroške krajine med fikcijo in realnostjo*. Neobjavljeno diplomsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta. Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2007.
- Močnik, Teja, »Koncept mladosti in odrasčanja skozi družinske zgodbe treh generacij: pripovedi babice, hčere in vnukinje«. V: *Razpotja*, 5, 2011, str. 51–54.
- Montgomery, Heather, *An Introduction to Childhood: Anthropological Perspectives on Children's Lives*. West Sussex: Wiley Blackwell, 2009.
- Narat, Tamara, Tatjana Rakar, Nadja Kovač, *Participacija otrok v postopkih odločanja. Končno poročilo*. Ljubljana: Inštitut Republike Slovenije za socialno varstvo. Ljubljana, 2010.

⁹⁰ Primerjaj Narat in drugi, *Participacija otrok*.

⁹¹ Kuhar, *Palica in korenček*, str. 72.

- Pišot, Saša, *Sociološka analiza fenomena »protektivnega« otroštva: primer vzgojnih imperativov staršev predšolskih otrok*. Magistrsko delo. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije Koper, 2008.
- Puhar, Alenka, *Prvotno besedilo življenja*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2004.
- Ramovš, Mirko, »Otroške igre z odzemanjem in privzemanjem na Slovenskem«. V: *Traditiones* 20, 1991, str. 127–142.
- Ramšak, Mojca, *Portret glasov: raziskave življenjskih zgodb v etnologiji – na primeru koroških Slovencev*. Ljubljana: Društvo za proučevanje zgodovine, antropologije in književnosti, 2003.
- Ramšak, Mojca, »Etnološko preučevanje otrok v slovenski etnologiji in folkloristiki«. V: *Etnolog* 17 (68), 2007, str. 31–41.
- Ravnik, Mojca, *Galjevica*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1981.
- Ravnik, Mojca, »Slavko Kremenšek – šestdesetletnik«. V: *Traditiones* 20, 1991, str. 211–214.
- Ravnik, Mojca, *Bratje, sestre, strniči in zermani: družina in sorodstvo v vaseh v slovenski Istri*. Ljubljana: ZRC SAZU; Koper: Lipa, 1996.
- Rožman, Irena, *Peč se je podrla. Kultura rojstva na Slovenskem podežlju*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2004.
- Sereinig, Ursula, *Križ kraž kralj Matjaž: otroške pesmi, igre in igrače na južnem Koroškem*. Celovec: Slovenski narodopisni inštitut in društvo Urban Jarnik, 2003.
- Slavec Gradišnik, Ingrid, *Etnologija na Slovenskem. Med čermi narodopisja in antropologije*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2000.
- Sok, Jasna, *Družina skozi življenjsko zgodbo: pričevalnost gradiva s Kozjanskega*. Neobjavljeno magistrsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2003.
- Stanonik, Marija, »Otroštvo med igro in delom«. V: *Žirovski občasnik* 13/14, 19/20, 1992–1993, str. 105–140.
- Stanonik, Marija, »Otroška slovstvena folklor«. V: *Traditiones* 10–12, 1984, str. 85–94.
- Štrekelj, Karel, *Slovenske narodne pesmi*. Ljubljana: Slovenska matica, 1895.
- Tomažič, Tanja, »Ko si otrok, je vedno in povsod lepo: o življenju otrok v Beli Krajini pred drugo svet. vojno: zapiski etnologinje«. V: *Rodna gruda: revija za Slovence po svetu* 7, 1990a, str. 33.
- Tomažič, Tanja, »O življenju otrok in mladine, o njihovi vzgoji in vlogi v družbi«. V: Dular, Andrej (ur.), *Etnološki mladinski raziskovalni tabor Stari trg ob Kolpi 1989*. Ljubljana, 1990b, str. 51–60.
- Tomažič, Tanja, *Igrače: zbirka Slovenskega etnografskega muzeja*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1999.
- Zelizer, Viviana, *Pricing the priceless child: The changing social value of Children*. New Jersey: Princeton University Press, 1985.
- Zidar, Marija, »Nove – stare reprezentacije otrok in otroštva: Dekonstrukcija 'protektivnega' otroštva«. V: *Teorija in praksa* 40 (2), 2003, str. 357–374.
- Žagar, Janja, *Vrata kroga: o rojstvu in zgodnjem otroštvu na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1997.

Katarina Jurjavčič

Lučke prihodnosti: Otroci 20. stoletja na fotografijah

JURJAVČIČ, Katarina, univerzitetna diplomirana zgodovinarica in sociologinja kulture, Muzej novejšje zgodovine Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Celovška 23, katarina@muzej-nz.si

Lučke prihodnosti: Otroci 20. stoletja na fotografijah

Fotografska podoba poskuša ovrednotiti pogled na otroka od obdobja med obema svetovnjima vojnama do začetka 90. let prejšnjega stoletja, torej v času, ki je bil poln političnih, družbenih in kulturnih sprememb. Te spremembe so seveda vplivale tudi na fotografske tehnike in prakse, kar se zrcali prek izbora podob iz fotografskih fondov Muzeja novejšje zgodovine Slovenije.

Ključne besede: fotografija, otroci

JURJAVČIČ, Katarina, B.A. in History and Sociology of Culture, National Museum of Contemporary history, SI-1000 Ljubljana, Celovška 23, katarina@muzej-nz.si

The Lights of the Future: Children of the 20th Century on the Photographs

Photographic image is trying to evaluate the view of a child from the period between the World Wars to the beginning of the 90ties of the last century, in a time that was full of political, social and cultural changes. These changes also affected the photographic techniques and practices, which is reflected through a selection of images from photographic funds of the National Museum of Contemporary History.

Key words: photography, children

Danes moderna fotografija v ospredje postavlja zgodbe in čustva ter skuša čim bolje prikazati medsebojna razmerja. Moderna fotografija, ki bi ji lahko rekli tudi fotografija prikazovanja življenjskega sloga, ne govori samo kako, temveč tudi kaj fotografirati. Ne izogiba se prikazu (otrokovih) temnih plati; moderni portreti ne prikazujejo le prijazne in lepe plati, ampak skušajo (otrokovo) osebnost predstaviti celovito. Namesto da bi otrokom ukazali, naj mirno sedijo, jim fotografi naročijo, naj se igrajo ali počnejo, kar si želijo, da le neobremenjeno komunicirajo eden z drugim.¹ Potrebna so bila desetletja, da so fotografiji priznali status umetnosti. V primerjavi s slikarstvom v fotografiji ni pomembna kreativnost fotografove vizije, bi pa brez poznavanja osnovnih zakonitosti razmerij v fotografiji svojih idej ne predstavil tako, da bi se vtisnile v zavest.² Pri razlagi teh zakonitosti pa je treba pogledati v preteklost.

Obravnavanih fotografij ne bomo le gledali, temveč bomo predvsem brali njihovo vsebino. Opazovani posnetek časa lahko interpretiramo na več načinov, saj diskurz, ki ga med nami in svetom ustvarja fotografija, ni nikoli nevtralen. Čeprav je fotografski aparat, morda celo fotograf, nevtralen, pa to gledalec ni nikoli. V prvih desetletjih 20. stoletja lahko opazujemo dejavnost fotografskih ateljejev na eni in delovanje fotoamaterjev v njihovih združenjih na drugi strani. Slovenski ateljejski fotografi so si prizadevali za likovno kakovost svojih del. Ideal je bila realistična fotografija, v skladu s tedanjimi

¹ Lackey Tamara, *The art of children's portrait photography*, 2009, str. 11.

² Ibid., str. 13.

Božidar Novak leta 1939.

Foto: Peter Lampič.

nazori čim bolj zvesta naravni predlogi. Ateljejski mojstri so sodelovali tudi z amaterji, izjemoma celo kot njihovi mentorji, toda hkrati so od njih prevzemali posamezne slogovne in motivne prvine.³ Z zgodovinskega vidika so fotografski ateljeji odigrali izjemno pomembno vlogo pri uveljavljanju fotografskega poklica. Že zelo zgodaj pa so se mojstri, ki so delovali v njih, izkazali za izvrstne kroniste družbenega in družabnega življenja svojega časa. Čeprav so jih zanimali najrazličnejši vidiki vsakdanjega dogajanja, so posebno pozornost posvečali eni najzahtevnejših fotografskih nalog – portretu. In prav portretna fotografija je proslavila številne mojstre, ki so delali predvsem po naročilu ter si le kdaj pa kdaj privoščili ekskurz v motiviko, s katero so nakazali intimnejše ustvarjalne ambicije.⁴ O portretirancih pa lahko zapišemo, da se, ko zagledajo objektiv, spremenijo: konstituirajo, »pozirajo«, »izdelajo drugo telo«, že vnaprej spremenijo podobo. Želijo, da fotograf ujame prav nežno moralno teksturo, ne pa zgolj mimike. Odločijo se, da bodo na ustnicah in v očeh »pustili plavati« rahel nasmeh, za katerega bi radi, da bi bil »nedoločljiv«; poleg tega pa želijo poudariti kvaliteto svoje narave in razkrivati zabavno zavest: vdajajo se družabni igri, pozirajo, vedo, kaj hočejo.

Na lestvici zgodovine je bilo dejanje videti samega sebe nekaj novega: portret – naslikan, narisan ali na miniaturi – je bil namreč do takrat, ko se je fotografija razširila med množice, omejen na ozek krog in je oznanjal finančni ali družbeni status; v vsakem primeru pa slikani portret, naj je izvirniku še tako podoben, ni fotografija.⁵ Številni ljudje imajo tremo pred fotografranjem, ker se bojijo, da ne bodo všeč fotoaparatu. Ljudje hočejo idealizirano podobo: fotografijo, na kateri bodo videti kar najbolje. Deset let po tem, ko je postopek »negativ – pozitiv« Foxa Talbota sredi štiridesetih let 19. stoletja začel izpodrivati dagerotipijo,⁶ je neki nemški fotograf izumil tehniko retuširanja negativov.

³ *150 let fotografije na Slovenskem*, 1989–1919, str. 18.

⁴ http://www.fotoateljje-potrc.si/slo/fotoateljje_kovic.htm.

⁵ Barthes Roland, *Camera lucida: Zapiski o fotografiji*, 1992, str. 16, 17.

⁶ Prvi praktičen, uporaben fotografski postopek.

*Deček in deklica na konjičku v času med obema svetovnima vojnama.
Foto: Peter Lampič (privatni fond).*

Ob novici, da zna fotografska kamera lagati, je nastavljanje fotografa postalo veliko bolj priljubljeno.⁷

Fotografsko pripoved o otrocih iz izbranih bogatih fotografskih arhivov Muzeja novejšje zgodovine Slovenije začenjamo z ateljejskim fotografom Petrom Lampičem. Tudi on se je kot mojster fotografije z retušo srečeval pri vseh svojih posnetkih. Vse steklene plošče so, ne glede na portretiranca, polepšane. Včasih je z retuširnim svinčnikom poudaril portretirančeve obrvi, včasih brke, spet drugič popravil pričesko, nato uho, oko ali, da je ustvaril večji kontrast z ozadjem, tudi silhueto obraza. Prav za vse portretirance pa velja, da jim je zmeščal oziroma odstranil gube.⁸ Svoj atelje v Stožicah je, da bi fotografiral na primerni, ne premočni svetlobi, obrnil proti severu in večino svojih portretov naredil pri dnevni svetlobi. Otroci v objektivu Petra Lampiča so po navadi resni, včasih rahlo nasmejani ali pa tudi zamišljeni, le redko tudi prestrašeni, njihov pogled pa je usmerjen ven iz fotografije. Vprašanje je, kako se je otrok počutil pred fotografskim objektivom, ko mu je bilo rečeno, naj pri miru sedi ali stoji, pogled pa upira v določeno točko. Vsekakor pa na njihovih obrazih ni znakov obupa ali joka, ki se pojavi, če jih fotograf predolgo namešča, obrača, jim popravlja držo.⁹ Skoraj vse otroke, stare manj kot eno leto, je fotografiral na ovčjih kožuhih, po navadi oblečene v spodnjo majico in hlačke, včasih z nalašč odpetim gumbom in golimi rameni. Tiste, ki še niso znali sedeti, je povečini gole diskretno fotografiral v položaju, v katerem so »pasli kravice«, in to tako, da so bile vidne

⁷ Sontag Susan, O fotografiji, str. 82, 83.

⁸ Lampič Peter, Stoletje tisočerih svetlob: Ateljejski fotograf Peter Lampič, 2010, str. 16.

⁹ Ibid., str. 17.

Otroci pastirji pasejo ovce na Jezerskem vrhu. Fond časopisa Slovenec / Ilustrirani Slovenec.

le silhuete. Pri malih portretirancih seveda opazimo tudi njihovo oblačilno kulturo, ko so pozimi male gospodične oblečene v krznene plašče s prav takšno kučmo na glavi, roke pa skrivajo v mufu. Druge, verjetno iz manj premožnih družin, pa so oblečene v navadne, ne tako prefinjene zimske plašče. Poleti deklice nosijo krila in obleke, obute so v salonarje, roke jim krasijo ure, za vratom jim visi verižica, lase na glavi pa krasí ogromna pentlja. Fantje so pozimi oblečeni v hlače ali kombinacijo pletenih hlačnih nogavic in kratkih hlač, puloverji so pleteni iz volne. O nepriročni obleki fantkov nekaj let pred začetkom druge svetovne vojne piše tudi Vladimir Braco Mušič, ko komentira fotografijo, na kateri sta z bratom »opremljena z abotnima predpasnikoma in dolgimi nogavicami enalevaenadesna, ki naj bi se spodobile za meščanske otroke«. ¹⁰ Poleti fante največkrat vidimo v kratkih hlačah z naramnicami, včasih brez srajce. Nekateri fantje so oblečeni kot odrasli moški v telovnik s tremi gumbi, ki pokriva srajco, hlače so zlikane na črto. Tisti iz bogatejših družin so fantu nadeli kravato in ga oblekli v pomanjšano različico moškega zimskega plašča. Bosonogi so predvsem dojenčki, ki so od vseh otroških portretirancev tudi najmanj oblečeni, preostali otroci pa nosijo dolge ali kratke nogavice, seveda odvisno od letnega časa, v katerem je fotografija nastala, in so poleti obuti v nizke čevlje z zaponko, pozimi pa v gležnjnarje oziroma škornje. Pri večjih otrocih, starih več kot štiri leta, lahko na čevljih opazimo že tudi peto. Fotograf Primož Lampič je svoj fotografski aparat seveda uporabljal tudi zunaj svojega ateljeja. Tam posnete fotografije kažejo večjo sproščenost, saj bi za mnoge otroke lahko rekli, da jih je fotoaparat med njihovimi dejavnostmi vsaj malo presenetil.

¹⁰ Mušič Vladimir Braco, *Otroštvo v znamenju vojne*, 2006, str. 204.

*Otrok z butaro v Ljubljani.
Fond časopisa Slovenec /
Ilustrirani Slovenec.*

Dotaknimo se še fotografije v tisku. Časopisna fotografija se je pravzaprav oblikovala (že) v 19. stoletju z nastankom katoliškega časopisa *Dom in svet*, katerega urednik je fotografijo promoviral kljub precejšnjim tehničnim težavam. Dnevno časopisje ni redno objavljalo fotografij vse do srede dvajsetih let 20. stoletja, ko so se pojavili prvi foto-reporterji.¹¹ V času med obema svetovnjima vojnama so željo po senzacijah zadovoljevale tedanje ilustrirane revije, ki so prikazovale že prve reportažne posnetke, v tridesetih letih pa so socialni nemiri že narekovali zanimanje za fotografijo kot dokument in dokaz.¹² Ko je 25. decembra 1924 začela izhajati tedenska ilustrirana priloga *Slovenca, Ilustrirani Slovenec*, je bil to zametek prve s fotografijami ilustrirane revije pri nas.¹³ Arhiv teh fotografij je Muzej dobil leta 1964, ko mu je tiskarna Ljudska pravica posredovala, po zadnjih ocenah,¹⁴ okrog 15.000 predvojnih fotografij.

Naslovnice časopisov so okna v realnost dneva; so manifestacije svetovnega nazora v javnem diskurzu in izhajajo iz novic in zasledovanja dejstev. Naslovnice ponujajo tudi vpogled v kulturo novinarstva, ki privilegira besedo in hkrati mobilizira fotografije, da bi okrepile predstavitev nazora, objektivnosti in resnice.¹⁵ Na naslovnica ilustrirane priloge časopisa *Slovenec* so le štiri fotografije otrok, če odštejemo nekaj portretov

¹¹ Hardt Hanno, Predstavljanje osamosvojitve: Podoba/tekst slovenskega fotožurnalizma; v: Teorija in praksa 40(4), 2003, str. 606.

¹² Lampič Primož, Slovenska fotografija med obema vojnoma; v: 1990, 150 let fotografije na Slovenskem, str. 12.

¹³ Ibid., str. 14

¹⁴ Ocena je nastala na podlagi inventarizacije gradiva v letu 2011. Ker digitalizacija in inventarizacija fonda še nista končani, se bo ocena obsega fonda še spreminjala.

¹⁵ Hardt, Predstavljanje osamosvojitve ... , str. 608.

Visoko v hribih deklica posluša radio. Fond časopisa Slovenec / Ilustrirani Slovenec.

prestolonaslednika Petra Karadžordževića, katerega pojavljanje na naslovnici izhaja iz položaja njegove družine. Naslovne fotografije so podnaslovljene Večerna molitev,¹⁶ Na klancu,¹⁷ Pri resnem opraviilu,¹⁸ tri naslednje pa z Po ljubljanskih šolah letošnjo zimo mladina pridno pije biorizirano mleko osrednjih mlekar.¹⁹ Vse štiri predstavljajo vsakdanje življenje otrok. Otrok v nočni srajčki, z rokami, sklenjenimi za molitev, kleči na postelji, zimski posnetek fantov na saneh, ki se spuščajo po klancu navzdol, deklica resno opazuje starejša fanta pri pihanju milnih mehurčkov, na zadnjih treh fotografijah otroci v šolskih klopi ali pa skupaj za veliko mizo nekje v šolskih prostorih po slamici iz steklenic pijejo mleko. V muzejskem fondu ni nobene izmed naslovnih fotografij in se zato znajdemo pred majhno zagato: fotografij predšolskih otrok je zelo malo.

Vse fotografije, ki so bile prvotno v arhivu, se namreč niso ohranile. Nekaj sicer lahko pove današnje stanje, saj so »otroci«²⁰ dobili svojo, torej še Slovencevo inventarno številko, Sl650, pod katero je moralo biti najmanj 17 posnetkov; ostali so le trije. Na srečo se motivika z otroki pojavlja še drugod. Otroci v gorah, nov gasilski rod, otrok hrani psa pred božičnim drevesom, deček z butarico. Fotografija otrok nad robom prepada z ovci na Jezerskem vrhu pritegne tudi zato, ker skupinskih portretov v gorah tudi planinski tisk ni pogosto objavljaj. Masivni in težki fotoaparati, plošče, ki so zahtevale pazljivo ravnanje in razmeroma dolge osvetlitvene čase ter objektivni kratkih žariščnih razdalj so bili ves čas primernejši za snemanje krajine. Tudi staromodna fotografska kamera je bila obupno okorna in jo je bilo težje napolniti kot mušketo.²¹

¹⁶ Fotografija je bila objavljena v dne 29. decembra 1929. Foto: Čatar.

¹⁷ Fotografija je bila objavljena v dne 26. januarja 1930.

¹⁸ Fotografija je bila objavljena v dne 3. maja 1931. Foto: Kocjančič.

¹⁹ Fotografija je bila objavljena v dne 17. januarja 1932.

²⁰ Fotografije so v fondu klasificirane po tematiki.

²¹ Sontag, O fotografiji, str. 17.

Deklica opazuje frizerja pri delu, 1944. Foto: Božidar Jakac (Tekoči fond).

Človeška figura se je v kadru začela pojavljati večinoma le kot dopolnitev glavnega motiva. Pogosto so uporabljali romantični obrazec postavitve figure v pokrajino: s hrbtom obrnjena proti objektivu strmi proti goram na obzorju. Tako(e) postavo(e) navadno interpretiramo kot ponazoritev samega procesa fotografiranja, saj fotografija nadomešča prisotnost fotografa in to, kaj nam ta želi povedati.²² Fotografija mladega gasilskega rodu priča o gasilskem društvu kot enem izmed številnih, saj so se pripadniki raznih strok in poklicev združevali v strokovnih in stanovskih društvih, kjer se je dogajal velik del strokovnih, kulturno-prosvetnih in rekreativno-družabnih dejavnosti. Leta 1927 je bilo v jugoslovanski Sloveniji več kot 4.300 takšnih društev, torej eno na 250 prebivalcev.²³ Tudi otroke so zgodaj vpeljali v društveno in zato tudi družabno življenje, o čemer pričajo tudi otroške gasilske uniforme, ko »najmlajši naraščaj celjske prostovoljne požarne brambe stoji ob svoji motorni brizgalni tipa Rosenbauer«.²⁴

Med obema svetovnima vojnama sta priljubljena nova medija postala kino in radio; kino so obiskovali tudi manj premožni, radio pa si je še konec tridesetih let lahko privoščila le manjšina.²⁵ Fotografija deklice, ki posluša radio, sicer ni datirana, dokumentacija pa je zgovorna, ko pove: »radio visoko v hribih«. Tako se ob fotografiji srečamo z različnimi ugibanji, ki bi se morebiti laže rešila, če bi znali fotografijo natančno časovno umestiti. Prav ob takem posnetku lahko ugotovimo, da ima fotografski medij

²² Lampič Primož, *Slovenska planinska fotografija v času med obema vojnama*: Razstava v Gorenjskem muzeju v Kranju, december 1990–januar 1991.

²³ Vodopivec Peter, *Od Poblinove slovnice do samostojne države*, str. 206, 207.

²⁴ Ohranjena dokumentacija fotografije z inventarno številko SL6409.

²⁵ Vodopivec, *Od Poblinove slovnice do samostojne države*, str. 213.

Mala Marica iz požgane vasi Papeži v kočevskem okraju, ki je bila rojena v koncentracijskem taborišču na Rabu, na ruševinah svojega doma s psičkom, ki je domače pričakal sam doma, 1945. Foto: Edi Šelhaus (Tekoči fond).

tako različno paleto ciljev in ambicij, da je ob fotografiji nemogoče govoriti samo o eni sami zgodbi. Fotografije vedno prikazujejo košček spomina, del preteklosti, dokazujejo, da je nekaj nekoč obstajalo in da so prikaz neke realnosti.²⁶ Ostanimo pri prikazanem motivu fotografije: to je radijski aparat, deklica s slušalkami in moški, ki upravlja z radijsko napravo. Osredotočimo se še na eno fotografijo: na saneh sedeča deklica hrani psa pred božičnim drevescem. Ornamentni vzorec tapete zabriše obrise božičnega drevesa, tako da svetleči okraski na njem še bolj izstopijo. Deklica v volneni obleki s kapo na glavi priključuje spomin na idealiziran mrzel božični večer, nujno zabeljen s snegom, na kar nas spomnijo sani, na katerih deklica sedi. Fotograf je želel prinesiti nekaj prazničnega vzdušja in je k drevesu postavil otroka in žival, ki je ta dan mogoče preživela na toplem in v krogu družine kot eden izmed njegovih polnopravnih članov. Prazniki so povezani s celotno družbo, katere vitalnost občasno izkazujejo. Otroci so pri prazničnih dejavnostih sodelovali z enakimi pravicami kot drugi člani družbe; najpogosteje pa so igrali vlogo, ki jim jo je namenilo izročilo.²⁷ Dan, ko otroci po katoliškem izročilu na cvetno nedeljo nosijo butarice, sicer ni tako pomemben kot obred prejetja prvega svetega obhajila. Kljub temu pa ta praznik potisne otroke v ospredje, saj prav oni povezano zelenje nosijo v cerkev. Ljubljanski deček je nalogo opravljal z velikim ponosom, kar nam prikazuje še ena fotografija iz Slovencevega fonda. Fotografija iz obdobja med obema svetovnima vojnoma ponazarja, da sta se slovenska poklicna in ljubiteljska fotografija že pred prvo svetovno vojno bolj ali manj zvesto držali utrjenih fotografskih oblikovnih načel.

Ob začetku druge svetovne vojne pa je fotografija postala zgolj zapisovalka in s tem dokument o okoliščinah in grozodejstvih spopada.²⁸ Pojem dokumentarne fotografije se

²⁶ Badger Gery, *The Genius of Photography*, 2010, str. 8.

²⁷ Philippe Ariès, *Otrok in družinsko življenje v starem režimu*, 1991, str. 98.

²⁸ *150 let fotografije na Slovenskem*, 1989–1919, str. 8.

Dečka nosita otroško izvedbo domobranske uniforme; desni je vnuk generala Leona Rupnika, Niko Suvajdžič, na uniformi pa ima oznaki čina podnarednika (Tekoči fond).

je začel uporabljati v tridesetih letih prejšnjega stoletja v Združenih državah Amerike in se je nanašal na prikaz vsakdanjega življenja malih ljudi, zlasti revnih, kot je to mogoče videti s posnetkov avtorjev Jacoba Riisa, Dorothee Lange in Lewisa Hinea.²⁹ Prikaz realnega na fotografiji in njena možnost, da realnost prikaže veliko bolj izrazito, kot bi lahko verjeli, fotografa umesti v polje zgodovine, ki jo ta razlaga s pomočjo svojega slikovnega materiala. Dokumentiranje tako postane najvišji cilj vsakega fotografa. Kot primer fotografskega materiala, ki potrebuje dodatno ali dopolnilno dokumentacijo v besedi, preden fotografija prevzame funkcijo prvega pričevalca, so posnetki taborišč kot najhujšega nasilja v drugi svetovni vojni. Dokumentarne fotografije Georgea Rodgerja³⁰ niso več samo del zgodovine fotografije, ampak prehajajo v polje kulturne zgodovine. Tako kot zgodovina je tudi fotografija nenehno spreminjajoči se konstrukt, vedno odprt za reinterpretacijo.³¹

Za kapitulacijo Italije so interniranci v koncentracijskem taborišču na otoku Rabu izvedli 8. septembra popoldne. 11. septembra 1943 pa je bil za internirance najpomembnejši dan, saj so razorožili italijansko posadko, internirance pa je čakala pot v domovino.³² Družino male Marice, ki se je rodila v taborišču na otoku Rabu, je v domači kočevski vasi Papeži pričakala požgana hiša. Opazujemo dve fotografiji, na eni

²⁹ Burke Peter, Eyewitnessing, str. 22.

³⁰ Rodger je leta 1945 posnel serijo fotografij o koncentracijskem taborišču Bergen-Belsen in tako postal prvi fotograf, ki je vstopil v to koncentracijsko taborišče (http://sl.wikipedia.org/wiki/George_Rodger).

³¹ Badger Gery, The Genius ..., str. 91, 92.

³² Janež Herman, Koncentracijsko taborišče Kampor na otoku Rabu, 2003, str. 35.

*Pastirček z jagnjetom
za vratom v Medani,
16. 4. 1949. Foto:
Peter Kocjančič (fond
Foto Slovenija).*

bosonoga Marica sedi na majhni mizi in objema psa, na drugi pa na njej stoji in joče. Na levi strani posnetka vidimo le del (verjetno) materinega telesa in stegnjeno roko, ki bo kmalu pomirila otroka. S pomočjo spominov fotografa Edija Šelhaus, ki je fotografijo posnel, raziščemo ozadje nastanka fotografij. Takole opisuje:

»V zadnjem letu vojne sem se kot partizan – vojni reporter potikal ob Kolpi. Hodil sem po zasneženih in ledenih poteh mimo požganih in porušenih hiš. Pred neko podrtijo zagledam psa v globokem snegu. Stopim bliže in vidim, da se iz nekega nastavka, ki naj bi bil dimnik, kadi. Odrinem nekaj desk, ki so nadomestovale vrata, in vstopim v prostor, kjer je bilo okrog kamnitega ognjišča zbranih nekaj žensk in otrok. Vsi so imeli nekaj skupnega: bili so brez obutve, le nekateri so imele debele domače volnene nogavice, s teles so jim visela ponošena, zakrpana oblačila. Stal sem v hiši porušene kočevske vasice pred vaščani, ki so se vrnili iz taborišča na Rabu. Povabili so me, naj prisedem k mizi, na katero je gospodinja postavila pravkar kuhan krompir v oblicah. V pogovoru z njimi sem zvedel, da so se po mesecih internacije vrnili domov, kjer jih je na ruševinah pričakal samo pes. Najbolj je bil vdan triletni bosi deklici, ki se je rada stiskala k njegovemu toplemu kožuščku. Prisotnost te zveste živalce je bila za vse nas v tem krutem času razdejanja nekaj, kar nas je pomirilo. Na filmu v fotoaparatu mi je ostalo nekaj posnetkov, te pa sem moral hraniti za morebitne pomembne dogodke. Toda nisem pomišljal, povabil sem bosonogo deklico ven, jo posadil na mrzlo preperelo mizo zunaj na snegu, poleg nje pa se je usedel še kuža. Tokrat izjemoma nisem izrekel tistega običajnega poziva, ko fotografiram otroke: 'Daj, nasmej se malo.' Do nasmeha ni bilo ne otroku ne meni.«³³

Zgodbo o nastanku fotografije malega partizana Hermana Malnarja z leseno puško in preveliko titovko na glavi, katerega noge kljub globokemu snegu tičijo samo v volnenih nogavicah, je pripovedovala Jurcljeva mama iz Trave. Med vojno je prišel

³³ Kolar Vitka, Šelhaus Edi, Dobro jutro, živali, 1991, str. 13, 14.

Deček na vrtu, 1951.

Foto: Vlastja Simončič

v vas (Trava) neki partizan³⁴ in opazil otroka, ki je kar naprej jokal. Fantek je imel na glavi preveliko titovko in partizan ga je hotel po vsej sili slikati. To mu je uspelo šele tedaj, ko so iz hleva prinesli otrokovo najljubšo živalco – zajčka in jo položili predenj.³⁵

Edi Šelhaus, Čoro Škodlar, Alfred Kos, Stane Viršek, France Cerar in Milan Štok so bili najvidnejši poklicni fotografi oziroma člani fotosekcij pri posameznih partizanskih enotah. Partizansko gibanje je v okviru Odseka za informacije in propagando dne 22. aprila 1944 izdalo Pravilnik o organizaciji fotoreporterske službe, s katerim so želeli urediti zbiranje fotografskega gradiva iz partizanskega življenja ter tako ustvariti vsestranski arhiv propagandnega in dokumentarnega fotografskega gradiva. V 9. točki je tudi jasno priporočilo vsem fotografom, da »si morajo fotoreporterji točno zapisovati dan in kraj, kdaj je bil posnetek narejen, kaj predstavlja, imena fotografiranih. Po možnosti je treba dodati kratko poročilo o fotografiranih dogodkih, da bi se tako zbral tudi že material za reportažo, ki naj bi se objavila v zvezi s fotografskim materialom.«³⁶

Večji del omenjenega fotografskega materiala Muzej hrani v fondu Tekoče gradivo. Deklici na pragu hiše v Vojni vasi, ki v roki stiskata prve pomladne cvetlice, je 15. marca 1945 fotografiral France Cerar, deklico v strgani obleki pa je Božidar Jakac leta 1944 fotografiral nekje v Beli krajini. Če upoštevamo še sosednje posnetke, ugotovimo, da je

³⁴ To je bil fotograf Edi Šelhaus.

³⁵ Šelhaus Edi, Fotoreporter, 1982, str. 56.

³⁶ Franc Fabec, Dejan Vončina, Slovenska odporniška fotografija 1941–1945, 2005, str. 96.

*Ena izmed oblik lesene
igrače – sestavljanke.
Kolesa in konjička v stran,
razpimo jadro, april 1951.
Foto: Marjan Pfeifer (fond
podjetja Exportprojekt).*

deklica opazovala frizerja, ki je strigel lase odraslemu moškemu, verjetno njenemu očetu. Božidar Jakac se je partizanskemu gibanju pridružil leta 1943.³⁷ Jakca bi lahko povezali z drugimi umetniki, ki so prav tako fotografirali, na primer z Rihardom Jakopičem, saj je bil obema motiv pomembnejši od tehnične izvedbe. Po njunih željah so bile tudi fotografije slabše kakovosti, saj sta znala izkoristiti bistvene lastnosti same fotografije. Za fotografije namreč nikoli ne moremo reči, da so le delo »mrtvega aparata«, vedno so namreč tudi interpretacije; ne moremo jih namreč ločiti od fotografa in njegovih občutij.³⁸

Med v arhivu maloštevilčnimi fotografijami protipartizanske strani bi izpostavili fotografijo prizora, ki ga vidimo na vseh pomembnejših sestankih političnih veljakov. A tokrat nista glavni dve (moški) odrasli osebi, temveč dva dečka, ki si zadovoljno in ponosno segata v roko. Dečka nosita otroško izvedbo domobranske uniforme; eden od dečkov je vnuk generala Leona Rupnika, Niko Suvajdžić, na uniformi pa ima oznaki čina podnarednika.³⁹

Če bi Edija Šelhausa vprašali, kaj najraje fotografira, bi odgovoril, da otroke in živali, saj, kot je rekel, posnetki otrok in živali ne morejo biti drugačni kot naravni.⁴⁰ Večkrat se zazdi, da so (poklicni ali amaterski) fotografi med drugo svetovno vojno ujeli v fotoaparat otroke kot tisti motiv, ki so ga posneli zase, za svoje lastno veselje, lahko bi rekli – za dušo. Ko so dan za dnem fotografirali po službeni dolžnosti, je bilo fotografiranje otrok tisto, na kar je leta 1934 opozoril Walter Benjamin: fotografska kamera zdaj ni zmožna

³⁷ Dr. Tomaž Kladnik, Katarina Jurjavčič, Jože Dežman, *Vojna fotografija 1941–1945: Partizanske enote*, 2010, str. 53.

³⁸ Marc Urša, Rihard Jakopič, fotograf, v: *Fotoantika* 24, 2007, str. 11, 13.

³⁹ *Mati, domovina, Bog*, 1999, str. 65.

⁴⁰ Šelhaus, *Fotoreporter*, str. 269.

*Stara ženska in otrok, 23. 6. 1965.
Foto: Marjan Ciglič*

fotografirati stanovanjske hiše ali kupa smeti, ne da bi ju preobrazila. O rečnem jezui ali tovarni električnih kablov raje niti ne govorimo: vpričo takih prizorov fotografija ne zna reči drugega kot »kako lepo« ...⁴¹ Tako so tudi fotografije malih otrok, čeprav so njihove noge bose, obleka raztrgana, obrazi umazani, na nek skriti način lepe in se nas s svojo neposrednostjo dotaknejo. Treba je poudariti, da prav obleka in obutev otrok pričata o stiski. Z namenom so izbrane fotografije, ki hkrati prikazujejo različna družinska okolja otrok med vojno vihro, kajti od tega je bila odvisna tudi usoda njih samih.

Če povzamemo, je bilo med drugo svetovno vojno fotografsko dokumentirano predvsem partizansko gibanje in marsikateri takratni posnetek zasluži pozornost ne le zaradi dokumentarne, temveč tudi estetske vrednosti. Po vojni pa je kmalu lahko oživila pikturalistična tradicija, deloma dopolnjena z ikonografijo graditve in obnove, v bistvu pa zavezana iz slikarstva prevzetim tematskim in motivnim sklopom. Na to najbolj nazorno kaže opus Petra Kocjančiča, pri katerem med fotografijami otrok v družinskem okolju in pri igri izstopa nekaj izvrstnih kompozicijsko in vsebinsko dinamičnih rešitev, ki učinkujejo neposredno kot pristni zapisi »odločilnega trenutka« v živem dogajanju pred kamero,⁴² v ospredje postavljamo tri od skoraj šest tisoč posnetkov fotografa Petra Kocjančiča, ki so hranjene v fotografskem fondu, imenovanem Foto Slovenija. Deček,

⁴¹ Sontag, O fotografiji, str. 103.

⁴² 150 let ..., 1989–1919, str. 10.

*Punčke od Jankota iz Hajdine,
25. 5. 1966. Foto: Marjan Ciglič.*

ki v plenica sediš v peskovniku in nasmejan v usta tišči svojo lopatko, pred njim pa je pločevinasto vedrce. Večjega dečka, ki na drugem posnetku pase ovce v cvetočem vinogradu, je fotograf slikal med svojim potepanjem po Medani v Goriških brdih. Na tretjem posnetku pa je dekličino razpoloženje v nasprotju z njenim nasmehom, saj si prav resno ogleduje punčke, za katere lahko, glede na datacijo in nekaj podatkov o posnetku, ugotovimo, da jih ji je prinesel dedek Mraz. S pomočjo posnetkov zaznavamo vzdušje prvih povojnih let, ko se je vpeljeval nov družbeni red z novimi praznovanji – iz Rusije prihaja dobri mož, ki smo ga pri nas oblekli v plašč, okrašen s slovenskimi vzorci ter mu na glavo poveznili tradicionalno polhovko.

V kontinuiteti s predvojno tradicijo moramo omeniti še Marjana Pfeiferja, Jožeta Kološo in Slavka Smoleja, čeprav v tem prispevku ne bomo obravnavali njihovih posnetkov otrok. Odmevi avtorskih hotenj po uveljavitvi fotografije kot umetniškega izraza so bili nekaj let po vojni še precej opazni, čeprav so doslej omenjeni povojni avtorji že kmalu začeli reagirati na aktualnejše evropske in svetovne tokove in vsaj s posameznimi fotografijami nakazali, da so dovzetni tudi za drugačno miselnost.⁴³

⁴³ Ibid., str. 10.

*Otrok doma, Marija
Lovrenčak, 25. 3. 1970.
Foto: Marjan Ciglič.*

Ena od poti iz omenjenih okvirov je vsekakor vodila skozi tisk oziroma ilustrirano periodiko, v kateri je fotografija postajala vse pomembnejša. Med publikacijami, ki so posebej cenile fotografske prispevke in spodbujale reportersko dejavnost, je prednjačila revija *Tovariš*. Zanj je med letoma 1946 in 1957 kot fotoreporter delal Vlastja Simončič; bralcem so se vtisnili v spomin številni posnetki s podpisom Foto Vlastja.⁴⁴ Muzej hrani največ Simončičevega novinarskega arhiva, prvi film, ki ga je fotograf posnel, je iz oktobra 1946, zadnji posnetki so iz leta 1956.⁴⁵ Simončiča so kot fotografa hkrati zanimale številne teme, žanri in pristopi. Na njegovo ustvarjanje so vplivale neprijazne politične razmere v povojni Sloveniji ter tudi precej nespodbudne razmere v fotografski dejavnosti, delno pa je to izraz človeka, katerega osebno in poklicno življenje je bilo nenavadno protislovno.⁴⁶ V muzejski fototeki hranimo Simončičevo prvo fotoreportažo, ki jo je objavil v 7. številki revije *Tovariš* oktobra 1946. Že to prvo objavo je podpisal z znamenitim »Foto: Vlastja«. Kot celota dajejo reportažne fotografije nekoliko medel vtis, a upoštevati moramo, da je bil tisk res slab, fotografije pa majhne, brez izrisanih detajlov, neizrazite, v obrisih, ponekod tudi grobo retuširane. Šlo je za izrazito propagandno-verbalno in naštevalno fotoreportažo, edino naslovnice so skušali izbrati tako, da so bralca s podobo pritegnile na prvi pogled.⁴⁷

A najprej se osredotočimo na tri izbrane posnetke Vlastje Simončiča; nobeden med njimi ni bil objavljen v *Tovarišu*: v pikčaste kopalke oblečen deček zliva vodo iz

⁴⁴ Ibid., str. 10, 11.

⁴⁵ http://www.fzs-zveza.si/x/index.html?http://www.fzs-zveza.si/x/razno/Fotomuzej_Vlastja.html.

⁴⁶ Lampič Primož, Foto Vlastja: Življenje in delo Vladimirja Simončiča Vlastje (1911–2000), 2011, str. 18.

⁴⁷ Ibid., str. 19, 20.

vedrca, otroci na bazenu ugotavljajo, ali je obroč dovolj napihnjen, ter dva bratca v »večnem« sporu. Izbor dveh fotografij s »poletno« motiviko ni naključen, saj fotografij s to tematiko vse do petdesetih let ni veliko, vsaj takšnih ne, ki bi prikazovale brezskrbno igro v vodi.⁴⁸ Simončičeva fotografija dveh bratcev pritegne ob dejstvu, da je bilo treba ob pomanjkljivi dokumentaciji pogledati okvir nastanka posnetka, torej upoštevati še dva sosednja posnetka. Dečka sta na prvem posnetku srečna in nasmejana, čez trenutek, ko je fotograf, verjetno iz hudomušnosti, še enkrat pritisnil na sprožilec, pa je mlajši bratec že izkoristil priložnost za bližnje spoznavanje obraza svojega sorojenca. Fotografiska tehnika je sedaj že omogočala hitrejše odzivanje na dogajanje za fotografskim objektivom in ga seveda zabeležila.

Vrnimo se še nazaj k tisku in časopisu *Tovariš*, saj bomo tako pogledali v še en muzejski fotografski fond. Pri pregledu časopisa ugotovimo, da je le malo naslovnih,⁴⁹ na katerih so upodobljeni otroci. Ustavili pa bi se pri fotografiji dečka na leseni igrači, ki je videti kot avtomobil in je bila na naslovnici objavljena 28. maja 1951. Dokumentacija fotografskega fonda podjetja Exportprojekt je bila skopa, saj je govorila samo o leseni igrači – sestavljaniki, ki jo je fotografiral fotograf Marjan Pfeifer. V časopisu *Tovariš* pa izvemo še, da je na »velesejmu v Parizu zbujala zanimanje obiskovalcev priročna otroška igrača, za katero je izdelala načrte absolventka arhitekture pri prof. Mihevcu, Olga Černičeva«.⁵⁰ Časopis je prinašal še posnetke o raznoliki uporabnosti nove otroške igrače, ki je lahko postala jadrnica, kolo, mizica, avtomobil. Ta kratka predstavitev je nagovarjala starše k nakupu in kratko fotoreportažo spremenila v reklamo za, po mnenju časopisa, odlično igračo.

Marjan Ciglič je bil v letih 1958–1998 fotoreporter dnevnika *Dnevnik* in tednika *Nedeljski dnevnik* in je spremljal različne vsakdanje dogodke. Ni pa bil le fotograf po službeni dolžnosti, temveč je zaradi svoje človeške širine, razgledanosti in zanimanja s seboj vedno nosil fotoaparat. Tako je v štiridesetih letih nastalo preko tristo tisoč posnetkov življenja, dela in dogodkov na slovenskih tleh.⁵¹ O Marjanu Cigliču kot fotografu ni veliko zapisanega, zanj govorijo njegove fotografije, ena med njimi je bila leta 2008 razstavljena v Mestni galeriji v Ljubljani⁵² na razstavi Podobe Evrope, ki je v fotografiji prikazovala zgodovino držav članic Evropske unije kot skupno zgodovino evropske celine.⁵³ Posebnost Cigličevega fotografskega opusa je v tem, da je na filmski trak ujel številne preproste ljudi in na videz nepomembne dogodke iz vsakdanjega življenja, ki jih uradna zgodovina ni zabeležila, so pa dragocen dokument časa.⁵⁴ Otroci v objektivu Marjana Cigliča premorejo vse razpoloženske izraze. Pri izbranih fotografskih podobah bi seveda radi vedeli še kaj več kot le »*Lampretov otrok, stara ženska in otrok, punčki od Jankota iz Hajdine*«.⁵⁵ »Fotoreporter mora biti vedno na preži,« je nekoč rekel

⁴⁸ Na tem mestu so mišljene fotografije, ki bi v ospredje postavljale figuro otroka v vodi ali urejenem kopališču.

⁴⁹ Zakaj imajo naslovnice pomembno vlogo, smo razložili že pri ilustrirani reviji.

⁵⁰ 16, 21. maj 1951, str. 230.

⁵¹ http://www.muzej-nz.si/slo/fond_marjana_ciglica.html.

⁵² <http://www.rtvsllo.si/kultura/razstave/sintetiziranje-evropske-zgodovine-v-fotografiji/154750>.

⁵³ Da Cigličeva fotografija pušča pozitivne vtise, je izrekel tudi direktor Mestne galerije Ljubljana, Aleksander Bassin, ob odprtju razstave, saj se mu je med štirimi izbranimi fotografijami drugih fotografov prav Cigličeva fotografija Lipicancev zdela najbolj izjemna.

⁵⁴ http://www.muzej-nz.si/images/muzejska_ponudba/muzejske_novice/muzejske_novice_2008_2.pdf.

⁵⁵ Podatki iz inventarne knjige fotografij Marjana Cigliča.

Mati z otrokom, Haloze, poletje 1969. Foto: Tone Stojko

fotograf Marjan Ciglič, kajti »kakšen dogodek se zgodi hitro in je neponovljiv. Zato moraš biti vedno pripravljen. Res pa je tudi, da se nenehno učiš. Vsaka fotografska zvrst zahteva določeno znanje, določene izkušnje. Brez tega ne gre.«⁵⁶

Ob bok velikim fotografom iz našega arhiva, kot sta Edi Šelhaus in Marjan Ciglič, postavljamo tudi nekdanjega fotoreporterja in urednika fotografije pri časopisni hiši *Dnevnik*, Naceta Bizilja.

»S fotografiranjem otrok se posebej nisem ukvarjal. Sem pa sovražil tiste fotografije otroka s torto in prizore s pihanjem svečk. Najbolj sem se razveselil otroka, ki ni poslušal svojih staršev, segel v torto, jo začel jesti in takrat sem lahko naredil najbolj spontane posnetke. Pomembno je, da otroka ne preusmeriš na kamero in naj ta ne bo predmet njegovega zanimanja. Skratka, posneti je potrebno otroka med njegovo igro, naj se ne zaveda, da je v objektivu. Sam otroka tudi ne želim postavljati, kajti potem otroka zanima kamera. Otroci se tudi zna nastavit, igrati in to ni tista spontanost, ki sem jo želel dobiti.«⁵⁷

V sedemdesetih letih je poleg mariborskega kroga na spremenjeno pojmovanje fotografskega medija močno vplivalo dogajanje okrog Fotogrupe ŠOLT, ki je združevala domala vse tedanje ustvarjalne potenciale. Iz iskateljskega vzdušja je izšel tudi Tone Stojko, ki se je preskusil in potrdil tako v reporterski kot avtorski fotografiji. V obeh je razprl številne nekonvencionalne od norm odstopajoče poglede. Njegovo reportersko in uredniško delovanje pri reviji *Mladina* je v veliki meri pripomoglo k uveljavitvi drugačne vloge slikovnega gradiva v tiskanih publikacijah.⁵⁸ Dojenček z materjo v Halozah leta 1969 in sproščujoča igra očeta, mladinskega pisatelja Slavka Pregla s sinovoma – z

⁵⁶ Marjan Ciglič, starosta reporterske fotografije; v: *Turist* 12 (julij/avgust), 1995, str. 83.

⁵⁷ Intervju z Nacetom Biziljem 8. 5. 2012 o fotografiranju otrok.

⁵⁸ *150 let ...*, 1989–1919, str. 18, 19.

dojenčkom v naročju in dečkom na pločniku – leta 1991 sta Stojkovi fotografiji. Fotografija iz Haloz je bila posneta ob »ekspediciji« kakih dvajset slovenskih pisateljev in publicistov z namenom ubeseditve in upodobitve razmer doživete revščine.⁵⁹

V 20. stoletju je prevladal koncept otroštva kot edinstvenega in posebnega obdobja. Pojavljala so se spoznanja o družinski in institucionalni vzgoji ter to, da so otroci »naša skupna prihodnost«. ⁶⁰ Fotografije vedno kažejo košček spomina, del preteklosti, kažejo na to, da je nekaj nekoč obstajalo in da je to prikaz neke realnosti. ⁶¹ Posameznikove fotografije so torej vedno vgrajene v življenje tistih, ki so jih fotografirali ali pa so se dali fotografirati. ⁶² Fotografija ne govori (nujno) o tem, česar ni več, pač pa zgolj in zagotovo o tem, kar je bilo, če parafraziramo Rolanda Barthesa. ⁶³ Fotografije pričajo o resničnih ljudeh in resničnih situacijah, ki preživijo v fotografiji. Pravzaprav je fotografija podoba spomina in izraz neprekinjenega nizanja preteklosti in sedanjosti. ⁶⁴ Ko se fotograf odloča o videzu posnetka, ko da prednost taki in ne drugačni osvetlitvi, vedno na nek način vsiljuje merila tistemu, kar fotografira. Čeprav v nekem smislu fotografska kamera zares ujame – in ne zgolj interpretira – stvarnost, je fotografija prav toliko interpretacija sveta, kolikor sta to slika ali risba. ⁶⁵

Vse obravnavane fotografije so črno-bele. S tem se pridružujemo mnenju več fotografov, ki se jim črno-bele podobe zdijo obzirnejše, manj vsiljive od barvnih – ali pa manj vojaške in manj sentimentalne ali surovo »življenjske«. ⁶⁶ Izbrane fotografije imajo moč, saj so podobe (ali posnetki) sveta. Izbrane fotografije so vsaka sama po sebi sled osebnega videnja človeka, ki fotografira, v napoto prvotni funkciji, ki jo zahtevamo od fotografije: da dokumentira, diagnosticira, obvešča ⁶⁷ ter da nas napeljuje k razmišljanju. ⁶⁸

Viri in literatura

Literatura

150 let fotografije na Slovenskem 1839–1919, 1919–1945, 1945–1990, 1989.

Ariès Philippe, *Otrok in družinsko življenje v starem režimu*, 1991.

Badger Gery, *The Genius of Photography*, 2010.

Barthes Roland, *Camera lucida: Zapiski o fotografiji*, 1992.

Burke Peter, *Eyewitnessing: the uses of images as historical evidence*, 2001.

Fabec Franc, Vončina Dejan, *Slovenska odporniška fotografija 1941–1945*, 2005.

Ciglič Marjan, *Marjan Ciglič, starosta reporterske fotografije / pogovor vodil Jurij Popov; v: Turist 12 (julij/avgust) 1995.*

Janež Herman, *Koncentracijsko taborišče Kampor na otoku Rabu*, 2003.

Kolar Vitka, Šelhaus Edi, *Dobro jutro, živali*, 1991.

⁵⁹ Ta obisk je opisan v *Siti in lačni Slovenci: Publikacija dialogov*, 1969.

⁶⁰ http://www.investigalog.com/humanidades_y_ciencias_sociales/razvoj-pojma-otrostva-skozi-zgodovino/.

⁶¹ Badger Gery, *The Genius ...*, str. 8.

⁶² Wells Liz, *Photography: A Critical Introduction 2009*, str. 121–123.

⁶³ Barthes, *Camera lucida ...*, str. 75.

⁶⁴ Hardt ..., *Predstavljanje osamosvojitve ...*, str. 605, 606.

⁶⁵ Sontag, *O fotografiji*, str. 10, 11.

⁶⁶ *Ibid.*, str. 121.

⁶⁷ *Ibid.*, str. 125, 126.

⁶⁸ Barthes, *Camera lucida ...*, str. 37.

Lackey Tamara, *The art of children's portrait photography*, 2009.

Lampič Peter, *Stoletje tisočerih svetlob: Ateljejski fotograf Peter Lampič*, 2010.

Lampič Primož, *Foto Vlastja: Življenje in delo Vladimirja Simončiča Vlastje (1911–2000)*, 2011.

Dr. Kladnik Tomaž, Katarina Jurjavčič, Jože Dežman, *Vojna fotografija 1941–1945, Partizanske enote*, 2010.

Mati, *domovina, Bog*, 1999.

Mušič Vladimir Braco, *Otroštvo v znamenju vojne*, 2006.

Sontag Susan, *O fotografiji*, 2001.

Šelhaus Edi, *Fotoreporter*, 1982.

Vodopivec Peter, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*, 2006.

Wells Liz, *Photography: A Critical Introduction*, 2009.

Članki

Hardt Hanno, *Predstavljanje osamosvojitve: Podoba/tekst slovenskega fotožurnalizma; v Teorija in praksa* 40(4), 2003.

Lampič Primož, *Slovenska planinska fotografija v času med obema vojnama: Razstava v Gorenjskem muzeju v Kranju, december 1990–januar 1991*, 1990.

Lampič Primož, *Slovenska fotografija med obema vojnama; v: 150 let fotografije na Slovenskem*, 1990.

Marc Urša, *Rihard Jakopič, fotograf*, v: *Fotoantika* 24, 2007.

Elektronski viri

http://www.fotoateljje-potrc.si/slo/fotoateljje_kovic.htm (27. 2. 2012)

http://www.fzs-zveza.si/x/index.html?http://www.fzszeva.si/x/razno/Fotomuzej_Vlastja.html (25. 1. 2012)

http://www.muzej-nz.si/slo/fond_marjana_ciglica.html (8. 3. 2012)

<http://www.rtvsllo.si/kultura/razstave/sintetiziranje-evropske-zgodovine-v-fotografiji/154750> (8. 3. 2012)

http://www.muzej-nz.si/images/muzejska_ponudba/muzejske_novice/muzejske_novice_2008_2.pdf (13. 3. 2012)

http://www.dnevnik.si/novice/aktualne_zgodbe/1042449009 (3. 4. 2012)

http://www.investigalog.com/humanidades_y_ciencias_sociales/razvoj-pojma-otrostva-skozi-zgodovino/ (9. 1. 2012)

Ustni viri

Intervju z fotografom Nacetom Biziljem 8. 5. 2012.

Marko Kambič

Rimskopravni temelji varovanja koristi mladoletnih otrok – primer srednjeveške Izole

KAMBIČ, Marko, dr. pravnih znanosti, izredni profesor, Univerza v Ljubljani, Pravna fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Poljanski nasip 2, marko.kambic@pf.uni-lj.si

Rimskopravni temelji varovanja koristi mladoletnih otrok – primer srednjeveške Izole

Za varovanje koristi mladoletnih otrok brez očetovega oziroma starševskega varstva se je že v preteklosti oblikoval institut varuštva. Rimljani so v več kot tisoč letih, skladno z napredkom družbenoekonomskih odnosov varuštvo izpopolnili, rimsko pravo pa je pozneje s pomočjo srednjeveške znanosti zaznamovalo razvoj tega instituta v celotni Evropi. Tako lahko štejemo večji del sodobne ureditve varovanja koristi mladoletnih otrok, ki so brez varstva staršev, za rezultat recepcije rimskega prava. Kot nazoren primer zgodnje recepcije prispevek analizira določila o varuštvu v Izolskem statutu (1360).

Ključne besede: varuštvo, skrbništvo, *tutela impuberum*, otroci, recepcija

KAMBIČ, Marko, Ph.D., Associate Professor, University of Ljubljana, Faculty of Law, SI-1000 Ljubljana, Poljanski nasip 2, marko.kambic@pf.uni-lj.si

Roman Law Foundations of Protecting Minors – the Example of Medieval Izola

The legal institute of guardianship intended for the protection of interests of minors without the father's or parental care was created already in the past. In more than a thousand years, along with the progress of socio-economic relations, Romans had improved the institute of guardianship. Later on, with the help of medieval science, Roman law marked the development of this institute throughout Europe. Most of the modern regulation of the protection of interests of minors without parental care can be seen as the result of the reception of Roman law. As an illustrative example of the early reception this contribution analyses the provisions on guardianship in the Statute of Izola (1360).

Key words: tutelage, guardianship, *tutela impuberis*, children, reception

Uvod¹

Skrb za potomce je praviloma že po sami naravi ena temeljnih človekovih okupacij. Z otroki se nadaljuje rod, po njih se prenaša družinsko premoženje, pa tudi obnavlja in krepi moč skupnosti. Dokler otroci ne dorastejo, načeloma niso sposobni skrbeti zase in za svoje koristi. Zato za njih skrbijo starši.² V patriarhalnih družbah je ta pravica in dolžnost praviloma pripadala očetu. Do problema je prišlo, kadar je oče umrl preden so otroci odrasli, saj so s tem potomci ostali brez potrebnega varstva. Da se ustrezno poskrbi za otroke in njihovo premoženje, ni bilo samo v interesu staršev, širše družine in otrok,

¹ Prispevek je prirejen del širše razprave o varuštvu, ki jo pripravljam za Zbornik znanstvenih razprav Pravne fakultete v Ljubljani.

² Sodobno slovensko pravo pravice in dolžnosti staršev ureja v okviru roditelske pravice, ki pripada obema staršema. Zakon o zakonski zvezi in družinskih razmerjih (ZZZDR), 4. čl.

ampak tudi v interesu posamezne družbe oziroma njene oblasti.³ Če so imeli starši praviloma pred očmi le otrokove oziroma rodbinske koristi, je bil interes družbe vsekakor širši.

Odgovor na omenjeno problematiko predstavlja institut varuštva za nedorasle ali, kot ga imenuje sodobno slovensko pravo, skrbništva nad mladoletnimi.⁴ Poimenovanje »skrbništvo nad mladoletnimi osebami« je bilo pri nas uvedeno šele po drugi svetovni vojni.⁵ Z njim so nadomestili po Občem državljskem zakoniku (ODZ) ustaljen izraz »varuštvo za nedoletne«, pri čemer je ostalo tudi današnje pravo.⁶ Med institutoma varuštva in skrbništva je razlikoval še § 188 ODZ. Po njem je bilo varuštvo namenjeno otrokom brez starševskega varstva, temu torej, kar naše pravo imenuje skrbništvo nad mladoletnimi osebami. Za ostale primere polnoletnih oseb, ki niso sposobne same skrbeti zase oziroma za posebne primere, pa je v poštev prihajalo skrbništvo.⁷

Precej razdelana pravila o varuštvu lahko zasledimo že v antičnem grškem (atiškem) pravu.⁸ Podobno ureditev je poznalo tudi rimsko pravo, ki je v tisoč letih razvoja skladno z napredkom družbenoekonomskih odnosov institut še razvilo in izpopolnilo. Zaradi svoje kvalitete je rimsko pravo pozneje s pomočjo srednjeveške pravne znanosti pomembno zaznamovalo razvoj tega instituta v Evropi. Tako lahko večji del sodobne ureditve štejejo za rezultat recepcije rimskega prava.⁹

Osnove rimskopravne ureditve

Varuštvo in skrbništvo

Rimsko pravo je glede otrok, ki niso bili pod očetovo oblastjo, ločevalo varuštvo za nedorasle (*tutela impuberum*) in skrbništvo za nedoletne (*cura minorum*).¹⁰ Varuštvo za nedorasle je prihajalo v poštev za deklice do dopolnjenega 12. leta in za dečke do dopolnjenega 14. leta starosti. Znotraj omenjene kategorije nedoraslih, tj. mlajših od 12 oziroma 14 let, so Rimljani ločili še dve skupini, in sicer otroke (*infantes*) do 7. leta in starejše nedorasle (*impuberes infantia maiores*) od 7. do 12. oziroma 14. leta. Oboji so bili

³ Skrb je v zgodovinski perspektivi še bolj razumljiva, saj je bila v preteklosti pričakovana življenjska doba krajša kot danes.

⁴ Institut skrbništva je po našem pravu širok. Poleg skrbništva nad mladoletnimi osebami, za katere ne skrbijo starši, vsebuje še skrbništvo za polnoletne osebe, ki niso sposobne same skrbeti zase (npr. zaradi duševne bolezni) in skrbništvo za posebne primere (npr. za neznanega lastnika premoženja). ZZZDR, čl. 9. Interes države na tem področju je jasno razviden že iz dejstva, da je varstvo mladoletnikov brez starševske skrbi ustavna kategorija. Tretji odstavek 56. čl. Ustave RS: »Otroci in mladoletniki, za katere starši ne skrbijo, ki nimajo staršev ali so brez ustreznih družinske oskrbe, uživajo posebno varstvo države ...«

⁵ Menim, da je treba institut, kadar ga obravnavamo s historičnega vidika, poimenovati s takratnim izrazom. Zato za obdobje pred drugo svetovno vojno uporabljam izraz varuštvo. Drugače npr. prevod Izolskega statuta (Kos, Sadek, *Stari izolski statut*), ki institut *tutela* (varuštvo) prevaja s sodobnim izrazom skrbništvo.

⁶ Kljub temu pa sodobno slovensko pravo subjekt skrbništva nad mladoletnimi, to je otroka brez starševskega varstva, še vedno imenuje varovanec, kar ni dosledno, saj bi nomotehnično ustrežal izraz skrbljenec.

⁷ V Avstriji, kjer ODZ (sicer precej noveliran) še vedno velja, so razlikovanje med varuštvom (*Vormundschaft*) in skrbništvom (*Kuratel*) poznali vse do nedavne korenite reforme tega področja.

⁸ O tem obsežno: Schulthess, *Vormundschaft nach Attischem Recht*.

⁹ Splošno o pojmu recepcije z lit. gl.: Kambič, *Dednopravni položaj hčera*, str. 770–772.

¹⁰ Podrobneje o obeh institutih gl.: Krek, *Obligacijsko pravo*, str. 422–426; Korošec, *Rodbinsko, dedno in civilno pravno pravo*, str. 307–315; Id., *Rimsko pravo*, 103–107, 312–315, 390–394; Kranjc, *Rimsko pravo*, 282–295, 668–671; Kaser, *Das römische Privatrecht* I, str. 85–91; Kaser, *Das römische Privatrecht* II, str. 222–237.

zaradi naziranja, da so nesposobni skrbeti za svoje koristi, pod varuštvom.¹¹ Razlika med njimi je bila v tem, da so bili otroci popolnoma poslovno nesposobni, starejši nedorasli pa zgolj omejeno poslovno sposobni. Slednje je pomenilo, da starejši nedorasli niso mogli napisati oporoke in skleniti zakonske zveze, ostale pravne posle pa so lahko sklepali, vendar je bil tak pravni posel pomanjkljiv (t.i. šepav pravni posel – *negotium claudicans*). Na njegovi podlagi je bil namreč varovanec načeloma le upravičen, ne pa tudi iztožljivo zavezan.¹² Veljavno se je starejši nedorasli lahko zavezal le s pomočjo varuha, ki je pravni posel avtoriziral (*auctoritas tutoris; auctoritas interpositio*).¹³ Položaj starejšega nedoraslega je ilustrativno označil Justinijan : »... *placuit meliorem quidem suam condicionem licere eis facere etiam sine tutoris auctoritate, deterioorem vero non aliter quam tutore auctore*«. ¹⁴ Za poslovno nesposobne otroke (*infantes*) pa je pravne posle sklepal varuh.

Z dopolnjenim 12. oziroma 14. letom so osebe postale dorasle (*puberes*) in s tem poslovno sposobne, kar je pomenilo, da so lahko same pravno veljavno sklepale vse pravne posle. Zaradi njihove neizkušenosti in marsikdaj tudi dejanske nezrelosti (*inconsulta facilitas*) pa so bile pogosto žrtve raznih goljufij. Zato je bil okrog leta 193 pr. Kr. izdan zakon *lex Laetoria*, ki je v pravnem prometu zaščitil dorasle moške, mlajše od 25 let (t.i. nedoletni – *minores XXV annis*).¹⁵ S sklicevanjem na dejstvo, da so bili zaradi svoje neizkušenosti ogoljufani, so lahko dosegli razveljavitev sklenjenega pravnega posla in povračilo škode. Ker je bilo s tem izpodkopano zaupanje v sklepanje pravnih poslov z nedoletnimi, saj nasprotna stranka nikoli ni mogla vedeti, ali se bo pozneje tak subjekt premislil in skliceval na svojo neizkušenost, je bil nedoletniku na njegovo prošnjo določen skrbnik (*curator*) in sicer najprej za vsak posamezen pravni posel posebej. Če je pri poslu izrazil svoje soglasje (*consensus*) tudi skrbnik, se nedoletni ni mogel več sklicevati na letorijski zakon.¹⁶ Skrbništvo nedoletnih je še pridobilo pomen, odkar je pretor nedoletnim pomagal (s postavitvijo v prejšnje stanje) tudi tedaj, kadar niso bili ogoljufani, ampak zaradi svoje neizkušenosti le oškodovani. Ob koncu klasične dobe je imela zato stalne skrbnike večina nedoletnikov. Po Dioklecijanovi konstituciji iz leta 293 je bil nedoletni, ki je imel stalnega skrbnika v poslovni sposobnosti omejen tako, da ni mogel odsvajati premoženja in sprejemati obveznosti brez njegove odobritve, kar je pomenilo, da je bil v podobnem položaju kot starejši nedorasli.¹⁷ S tem je razlika med varuštvom in skrbništvom precej zbledela, čeprav se je formalno še ohranila.¹⁸

¹¹ Starostna meja 12 let za deklice oziroma 14 let za dečke je bila kot ločnica med nedoraslostjo in doraslostjo postavljena glede na spolno zrelost prebivalcev Rima. Štelo se je namreč, da spolna zrelost kaže tudi na zadostno umsko zrelost. V obdobju rimske republike so menili, da je treba doraslost dečkov ugotavljati od primera do primera (šlo je za tim. *inspectio corporis*), na koncu razvoja pa je obveljalo merilo dosežene starosti, na podlagi katere so domnevali, da je oseba dorasla. Gl.: Gai. 1, 196 in Inst. 1, 22.

¹² Paul. D. 44, 7, 43. Ščasoma je bilo od njega možno zahtevati le obogatitev.

¹³ Paul. 50, 17, 5. V začetku se je avtorizacija izvedla s pomočjo formalnega akta, s katerim je varuh izrazil soglasje s pravnim poslom, pozneje naj bi zadoščala že neformalna potrditev.

¹⁴ ... nedorasli lahko tudi brez varuhove avtorizacije izboljšajo svoj položaj, poslabšajo pa ga lahko le z varuhovim soglasjem. Inst. 1, 21 pr.

¹⁵ Zakon se je nanašal le na moške. Dorasla, svojepravna ženska, je morala po rimskem pravu imeti posebnega varuha (*tutor mulieris*), ki pa za razliko od varuha za nedorasle ni upravljal njenega premoženja, saj je bilo to prepuščeno ženski sami. Varuh je varovanki omogočal predvsem, da je sklepala najpomembnejše, oblične pravne posle civilnega prava. Potrebo po varuštvu za ženske so utemeljevali z njihovo večjo lahkomišelnostjo, zaradi katere utegnejo biti lažje ogoljufane. Takšno naziranje so šteli že v klasični dobi za preživeto, zato je izgubil pomen tudi omenjeni institut. Gl.: Gai. 1, 190.

¹⁶ Zato je oseba dejansko postala poslovno sposobna šele z dopolnjenim 25. letom starosti.

¹⁷ C. 2, 21, 3.

¹⁸ Skrbnika npr. praviloma niso mogli postaviti proti nedoletnikovi volji. Inst. 1, 23, 2.

Tutela impuberum

Institut varuštva za nedorasle je poznalo že zgodnje rimsko civilno pravo. Varuštvo je predstavljalo, kot pravi rimski predklasični jurist Servij: »... *vis ac potestas in capite libero ad tuendum eum, qui propter aetatem sua sponte se defendere nequit*«. ¹⁹ Iz celotne rimskopravne ureditve instituta je razvidno, da so stroge določbe, ki varujejo otrokove koristi, uvedene relativno zgodaj, primarno v interesu države. Varuštvo je bilo pojmovano kot družinsko razmerje v javnem interesu. Javni interes varuštva se med drugim kaže v naziranju, da je varuh vedno odgovoren za svoje delo in da ga od tega ne more odvezati niti izrecna oporočna odredba varovančevega pokojnega očeta. ²⁰ Varuštvo je kmalu postalo javna dolžnost (*munus publicum*), ki se ji je bilo možno ogniti le iz vnaprej določenih razlogov. Delo varuhov je nadziral državni organ, od cesarja Marka Avrelija dalje poseben magistrat (*praetor tutelarius*). ²¹

Že po zakoniku XII plošč je smel varuha otroku določiti družinski oče (*pater familias*) ²² v oporoki (im. *tutor testamentarius* – oporočni varuh). ²³ Če tega ni storil oziroma, če je oporočni varuh umrl pred oporočiteljem, je kot varuh prišel v poštev otrokov najbližji sorodnik (im. *tutor legitimus* – zakoniti varuh). ²⁴ To je bil mož, ki je imel zaradi stopnje sorodstva pravico do neoporočnega dedovanja za varovancem. ²⁵ Ko je kot potencialni dedič skrbel za varovančevo premoženje, je hkrati zasledoval lastni interes. ²⁶ S tem so utemeljevali tudi sorodnikovo dolžnost, da prevzame varuštvo. ²⁷ Kadar ni bilo niti oporočnega varuha niti primerne sorodnika ali pa je oporočnemu varuhu prenehala funkcija, je otroku varuha postavil za to pooblaščen državni organ. Takega varuha zato Justinijan imenuje *tutor dativus* (od magistrata postavljeni varuh). ²⁸ Za postavitev je smel zaprositi vsak varovančev sorodnik ali prijatelj. Nekateri subjekti pa so bili k temu celo zavezani. Posamezen varovanec je lahko imel več varuhov. ²⁹

Varuštvo se je po rimskem pravu štel za moško dolžnost (*virile munus; munus masculorum*), kar pomeni, da ga ženske načeloma niso mogle opravljati. ³⁰ Ženska ni prihajala v poštev niti kot zakonita varuhinja. Če je imela položaj najbližjega sorodnika, ki je moral prevzeti varuštvo, ker ni bilo oporočnega varuha, so jo enostavno preskočili in za varuha postavili naslednjega najbližjega moškega sorodnika. ³¹ Šele po postklasičnem pravu so matere lahko zaprosile za varuštvo svojih otrok, kadar ni bilo

¹⁹ ... moč in oblast nad svobodno osebo, ki jo daje in dovoljuje civilno pravo, da bi se zaščitilo tistega, ki se zaradi starosti sam ne more varovati. Serv. pri Paul. D. 26, 1, 1 pr. Vsebinsko enako Inst. 1, 13, 1.

²⁰ Ulp. D. 26, 7, 5, 7.

²¹ Mod. D. 27, 1, 6, 13; C. 5, 33, 1 pr.

²² Otroku je lahko po rimskem pravu v oporoki varuha določila tudi mati, vendar samo pod pogojem, da je otroka postavila za dediča. C. 5, 25, 4. Če otroka ni postavila za dediča, je moral varuha potrditi pretor. Ner. D. 26, 3, 2 pr.

²³ Ulp. Reg. 11, 14; Gai. 1, 144; Inst. 1, 13, 3. Klasični juristi so oporočnega varuha imenovali *tutor dativus*. Gl. npr.: Ulp. Reg. 11, 14; Gai. 1, 154. Justinijan je tako poimenoval zakonitega varuha.

²⁴ Inst. 1, 15 pr. in 2. Inst. 1, 16, 7; Gai. 1, 155; 1, 164; Ulp. Reg. 11, 3; Ulp. D. 26, 4, 5 pr.; Ulp. D. 26, 4, 6.

²⁵ Po Justinijanovem pravu je bil to lahko agnatski ali kognatski sorodnik. Nov. 118, 4–5.

²⁶ Ulp. D. 26, 4, 1 pr.

²⁷ Inst. 1, 17 pr: »... *ubi successionis est emolumentum, ibi et tutelae onus esse debet* ...« (kjer je korist dedovanja, tam mora biti tudi breme varuštva).

²⁸ Inst. 1, 20 pr.; Ulp. D. 26, 1, 6, 2; Ulp. D. 26, 2, 11, 1.

²⁹ Npr.: Pomp. D. 26, 8, 4; C. 5, 59, 5; Paul. Sent. 11, 26.

³⁰ Nerat. D. 26, 1, 18; C. 5, 35, 1.

³¹ Hermog. D. 26, 4, 10 pr.

oporočnega ali zakonitega varuha. Ob tem so se morale zavezati, da se ne bodo znova omožile.³² Justinijan je po več posegih na tem področju³³ končno določil, da naj se ohrani izključitev žensk od varuške funkcije, z izjemo mater in babic, ki so bile lahko varuhinje svojim otrokom oziroma vnukom, če so se bile pripravljene vzdržati ponovne poroke in odpovedati pravni dobroti velejskega senatovega sklepa.³⁴

Po razvitem rimskem pravu je bila varuhova primarna dolžnost upravljanje varovančevega premoženja.³⁵ Za vzgojo varovanca v klasičnem obdobju varuh ni bil dolžan osebno skrbeti. Kadar za to oče v oporoki ni določil primerne osebe, je skrb za vzgojo in izobraževanje po navadi pripadla materi.³⁶ Ob nastopu varuštva je varuh običajno sestavil popis varovančevega premoženja (inventar), kar je sčasoma postalo obvezno.³⁷ Če je začel premoženje upravljati brez inventarja in za to ni imel posebno utemeljenega razloga, so šteli, da goljufa.³⁸ Zakoniti in v določenih primerih tudi postavljeni varuh je moral poleg tega zagotoviti varščino (*satisfactio rem pupilli salvam fore*), s katero je varovancu jamčil za izgubo, ki bi nastala zaradi njegovega ravnanja v nasprotju z načelom dobre vere in poštenja.³⁹ V zavarovanje zahtevkov so varovancu v postklasičnem pravu priznali tudi zakonito vesoljno zastavno pravico na varuhovem premoženju.⁴⁰

Pri upravljanju varovančevega premoženja je varuh neposredno pridobival za varovanca samo posest in lastninsko pravico. Če je bil varovanec starejši nedorasli, pa je, kot smo že omenili, pravne posle lahko sklepal sam. Pri tistih, kjer se je tudi zavezoval, je moral s svojo avtorizacijo sodelovati varuh.⁴¹ Morebitne varuhove zlorabe so skušali preprečiti s tem, da varuh ni mogel veljavno avtorizirati pravnih poslov, pri katerih bi bil sam udeležen kot stranka.⁴² Zato tudi ni mogel kupiti stvari od varovanca,⁴³ razen če je pravni posel odobril sovaruh.⁴⁴ Sicer ozko možnost odsvajanja varovančevega premoženja so od konca klasične dobe še bolj omejevali. Senatov sklep *Oratio Severi* iz leta 195 je prepovedal, da bi varuh brez oblastne odobritve odsvajal varovančeva kmečka in primestna zemljišča.⁴⁵ Cesar Konstantin je leta 326 prepoved razširil na vse nepremičnine in premočnine.⁴⁶ Brez odobritve je smel varuh prodati le hitro pokvarljive stvari, staro obleko in odvečno živino.⁴⁷ Skrb, da varovančeva gotovina ne bi izgubljala vrednosti zaradi inflacije, pa kaže zahteva, da mora varuh denar naložiti v obrestna posojila ali z njim kupiti nepremičnine.⁴⁸

³² Nerat. D. 26, 1, 18.

³³ C. 5, 35, 3; Nov. 89, 14; Nov. 94, 2.

³⁴ Nov. 118, 5. S.C. Vellaeum je preprečeval, da bi se ženske zavezale za druge osebe.

³⁵ Ulp. D. 26, 7, 1 pr.; Inst. 1, 25, 17.

³⁶ Korošec, *Rodbinsko, dedno in civilno pravdno pravo*, str. 310.

³⁷ C. 5, 51, 13.

³⁸ Ulp. D. 26, 7, 7 pr.

³⁹ Pomp. D. 46, 6, 9; Ner. D. 46, 6, 11; C. 5, 42, 1. Inst. 1, 24.

⁴⁰ C. 5, 37, 20.

⁴¹ Ulp. D. 26, 7, 10.

⁴² Ulp. D. 26, 8, 1 pr: »*Regula est iuris civilis in rem suam auctorem tutorem fieri non posse*« (Pravilo civilnega prava je, da varuh ne more avtorizirati pravnega posla v lastni zadevi).

⁴³ Paul. D. 18, 1, 34, 7: *Tutor rem pupilli emere non potest* ... (Varuh ne more kupiti varovančeve stvari).

⁴⁴ Ulp. D. 26, 8, 5, 2.: ... *ipse tutor et emptoris et venditoris officio fungi non potest: sed enim si contutorem habeat* ... (sam varuh ne more nastopati kot kupec in prodajalec, razen če ima sovaruha ...).

⁴⁵ Ulp. D. 27, 9, 1, 2. Pristojni organ naj bi dal dovoljenje samo v primeru, če drugače ne bi bilo mogoče poplačati varovančevih dolgov.

⁴⁶ C. 5, 37, 22.

⁴⁷ C. 5, 72, 4; C. 5, 37, 22, 6 in 7. Prim.: Ulp. D. 26, 7, 7, 1.

⁴⁸ C. 5, 37, 24.

Pri upravljanju premoženja je moral varuh ravnati skrbno. Že po klasičnem pravu je odgovarjal varovancu za škodo, ki bi nastala, če bi pokazal manjšo skrbnost kot v lastnih zadevah (*culpa in concreto, diligentia quam in suis rebus*).⁴⁹ Varuh je bil zavezan tako za škodna dejanja, kot tudi za opustitve, kar pomeni, da ni odgovarjal samo za posle, ki jih je opravil, ampak tudi za tiste, ki bi jih moral opraviti, pa jih ni.⁵⁰

Po končanem varuštvu je moral varuh podati obračun o upravljanju premoženja in varovancu premoženje izročiti z vsemi pridobljenimi koristmi.⁵¹ Varovanec pa mu je bil dolžan povrniti stroške in morebitno škodo.⁵² Hkrati je varuh od njega lahko zahteval, da mu odvzame vse obveznosti, ki jih je sprejel kot varuh.⁵³ Varuh na podlagi varuštva zase ni smel ustvarjati dobička.⁵⁴ Načeloma je bilo varuštvo kot javna dolžnost neodplačno, dopuščala pa se je možnost, da se varuha nagradi.⁵⁵

Zaradi upravljanja premoženja je med varuhom in varovancem nastalo posebno obligacijsko razmerje (*quasi ex contractu* – kvazikontrakt), na podlagi katerega sta stranki lahko po koncu varuštva druga proti drugi uveljavljali svoje zahtevke v civilni pravdi.⁵⁶ Poleg varuha in njegovih morebitnih porokov so bili od cesarja Trajana naprej varovancu odgovorni tudi municipalni magistrati, če so za varuha postavili osebo, ki je bila ob koncu varuštva neplačevita.⁵⁷ Med varuštvom pa je bilo varuha mogoče tožiti s posebnima tožbama, ki ju je poznalo že zgodnje civilno pravo. Tožba na predložitev računov (*actio rationibus distrabendis*) je prihajala v poštev v primeru, ko bi varuh poneveril varovančevo premoženje.⁵⁸ Obsodba se je glasila na dvojno vrednost utajenega premoženja. *Z accusatio suspecti tutoris* (obtožba sumljivega varuha) pa so preganjali tistega, ki so mu očitali, da zlorablja zaupanje in ravna nepošteno. Posledica je bila njegova odstavitev (*remotio*).⁵⁹ Ob omenjenih tožbah so sčasoma uvedli varuhovo kazensko odgovornost tudi v nekaterih drugih primerih.⁶⁰

De tutoribus po Izolskem statutu

Izolski statut iz leta 1360 na koncu sklopa določil iz dednega prava v treh zaporednih členih (poglavjih) precej izčrpno ureja tudi vprašanje varuštva. Po statutu so starši v Izoli varuha svojim otrokom lahko določili v oporoki, pri čemer je smel biti za varuha postavljen tako sorodnik kot tudi tisti, ki z varovancem ni bil v sorodu. Če varuh v oporoki ni bil imenovan, je po pokojnem očetu statut za varuhinjo določal otrokovo mati, po pokojni materi pa otrokovega očeta.⁶¹ V primeru, ko sta otroku umrla oba starša

⁴⁹ Ulp. D. 27. 3. 1.

⁵⁰ Ulp. D. 27, 3, 1 pr.

⁵¹ Inst. 1, 20, 7. Gai. 1, 191. Ulp. 27, 3, 1, 3 in 9.

⁵² Ulp. D. 27, 3, 1, 9.

⁵³ Paul. D. 27, 4, 6.

⁵⁴ Tryph. pri Scaev. D. 26. 7, 58 pr.: *Lucrum facere ex tutela non debet* (Iz varuštva se ne sme ustvarjati dobička).

⁵⁵ Callistr. D. 26, 7, 33, 3.

⁵⁶ Inst. 3, 27, 2.

⁵⁷ D. 27, 8. C. 5, 75, 5

⁵⁸ TryPh.D. 26, 7, 55, 1; Ulp. D. 27, 3, 1, 19–24.

⁵⁹ Ulp. D. 26, 10, 1, 5; Ulp. D. 26, 10, 7, 1.

⁶⁰ Marc. D. 26, 1, 9; Paul. D. 26, 7, 49; Pap. D. 26, 10, 3, 16; Inst. 1, 26, 11.

⁶¹ Izo. II, 24 in 25.

in ni bilo oporočnega varuha, pa je bilo odrejeno, naj otroku varuha postavi podestat, pri čemer je moral izbrati najprimernejšo osebo.⁶²

Tovrstna ureditev kaže, da so v Izoli poznali tri vrste varuhov, oporočnega, zakonitega in postavljenega. Ob tem nam pozornost zbudi dejstvo, da so imele sposobnost postati varuhinje tudi ženske,⁶³ kar potrjuje ugotovitve o precej izenačenem zasebnopravnem položaju žensk in moških v istrskih komunih.⁶⁴ Ne samo, da je mati lahko postala varuhinja, z oporoko je lahko od te funkcije očeta celo izključila.⁶⁵ Da ni šlo za emancipacijo žensk v današnjem smislu, pa dokazuje pogoj, ki se je nanašal samo na mater kot varuhinjo. Varuštvo je lahko opravljala, dokler je živela čisto in se ni ponovno omožila.⁶⁶ Prav tako je le v členu, ki govori o materi kot varuhinji navedeno, naj se ji varuštvo odvzame, če se ugotovi, da ni primerna, ker je zapravljala otrokovo premoženje.⁶⁷

Varovanci niso mogli razpolagati s svojim premoženjem brez varuhove privolitve in soglasja ter pooblastila podestata, ki je presojal, ali je pravni posel v korist varovanja. Odsvojitve premoženja in pogodbe, sklenjene v nasprotju z omenjeno zahtevo, so bile nične.⁶⁸ Varuštvo je trajalo do doraslosti, ki so jo po Izolskem statutu ženske dosegle s štirinajstimi, moški pa s petnajstimi leti.⁶⁹ Kljub prenehanju varuštva nekdanji varovanci niso mogli razpolagati s svojim premoženjem brez podestatovega dovoljenja vse do dopolnjenega osemnajstega leta. Izjemoma, če je bolezen ogrožala njihovo življenje, so po dopolnjenem štirinajstem letu smeli napisati oporoko. Takrat jim je bilo dopuščeno z dovoljenjem krvnih sorodnikov skleniti tudi zakonsko zvezo.⁷⁰

Varuh je moral za varovančevo premoženje skrbeti tako, da ga je ohranil v najboljšem stanju (*in culmo*), razen če bi bilo dogovorjeno ali odrejeno (*pactum vel dispositum*) drugače.⁷¹ Takšna ureditev je precej nenavadna, saj gre za tipično dispozitivno pravilo, kar pomeni, da je bilo možno tako občutljivo razmerje urediti v nasprotju s postavljenim pravilom, kar statut slikovito potrjuje z besedami: »*Quoniam lex pacto cedit et pacto lex omnis obedit*«. ⁷²

V obsežnem členu Izolski statut posebej določa tudi posamezne dolžnosti varuha in pravne posledice njihovega neizpolnjevanja.⁷³ Vsak varuh je moral ob navzočnosti dveh varovančevih sorodnikov v tridesetih dneh od postavitve sestaviti popis (inventar) varovančevega premoženja, o čemer je bilo treba pri notarju sestaviti javno listino.⁷⁴ Za

⁶² Izo. II, 25. Statut pravi, naj se varuštvo podeli tistemu, ki ponuja več in je primernejši (*tutela plus offerenti et magis idoneo concedatur*). Iz tega bi lahko sklepali, da se je varuška funkcija v primeru več interesov dodelila na podlagi dražbe. O tem piše za Trst: Mihelič, *Odnos oblastnih ustanov*, str. 332 in id., *O otroštvu*, str. 21.

⁶³ Statut tudi večinoma uporablja hkrati moško in žensko obliko (*tutor vel tutrix*).

⁶⁴ Gl.: Mihelič, *Žena v piranskem območju*, str. 23–36; id., *Odnos oblastnih ustanov do žensk*, str. 329–348; Kambič, *Dednopravni položaj hčera*, str. 769–788 (z lit.).

⁶⁵ Naj kot pomenljivo zanimivost navedem, da je bila v Avstriji diskriminacija matere glede varuštva popolnoma odpravljena šele leta 1977. Floßmann, *Österreichische Privatrechtsgeschichte*, str. 127.

⁶⁶ Izo. II, 25.

⁶⁷ Ibid. Slednji pogoj je najverjetneje po analogiji in glede na ostala določila (Izo. II, 27) veljal tudi za očeta, česar za pogoj čistega življenja gotovo ne moremo trditi.

⁶⁸ Izo. II, 28.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Izo. II, 26.

⁷² Kajti zakon se pogodbi podredi in pogodbo vsak zakon spoštuje. Ibid.

⁷³ Izo. II, 27.

⁷⁴ Če sorodnikov ni bilo, statut pravi: »*faciat de auctoritate domini potestatis*« (Izo. II, 27), kar bi lahko razumeli v smeri, da mora v tem primeru podestat kot javni organ poskrbeti, da bo inventar ustrezel dejanskemu varovančevemu premoženju, morda s tem, da bo njegov pooblaščenec popisal dediščino ali pa, da bo vsaj določil dve verodostojni priči.

nespoštovanje te določbe je bila zagrožena kazen petindvajset liber. Enaka globa je bila predpisana tudi, če varuh v inventarju namenoma ne bi zabeležil celotnega premoženja. V tem primeru je moral varuh poleg plačila globe varovancu v celoti vrniti utajeno premoženje, odvzeto pa mu je bilo tudi varuštvo. Glede inventarja člen dalje določa, da mora dati varuh vanj zabeležiti starost varovanca in da mora biti v njem popisano celotno varovančevo premoženje, tudi premično, ki ga morajo oceniti v denarju skupaj varuh, podestatos pooblaščenec in dva ali trije varovančevi sorodniki. Za to premoženje je varuh dolžan skrbeti v skladu z določili statuta, kar pomeni, da je zanj tudi odgovoren. Po koncu varuštva je – kot poudarja statut – varuh zavezan nemudoma prepustiti premoženje varovancu, nepremičnine izboljšane in ne poslabšane (*»meliorata, non deteriorata«*), glede premičnin pa njihovo denarno vrednost (*»in denariis«*), ki je razvidna iz popisa.⁷⁵

Isti člen določa tudi, da naj v primeru, ko je bil varuh obsojen na plačilo varovančevega dolga ali dolga njegovih staršev, le-tega poplača iz varovančevega premoženja, in sicer najprej iz premičnega premoženja. Če bi ga bilo premalo, je smel varuh za poplačilo dolga na podlagi podestatovega dovoljenja prodati tudi nepremičnine. Izbrati pa je moral tisto nepremično premoženje, ki je s prodajo varovancu povzročilo manjšo izgubo (*»de bonis immobilibus ipsorum pupilorum minus damnoris«*). S tem so verjetno mišljene tiste nepremičnine, ki jih varovanec najlažje pogreša in katerih vrednost je čim bolj sorazmerna z višino terjatve. Skrb oblasti, da varuh ne bi utajil morebitnega presežka izkupička od prodane stvari nad terjatvijo, pa kaže zahteva, da mora dati varuh morebitni presežek zapisati v inventar varovančevega premoženja v roku petnajstih dni od prejema plačila za prodano premoženje, sicer se ga kaznuje z globo petindvajset liber beneških denaričev.

Varovančevo premoženje je pred varuhom dodatno ščitila določba, po kateri je smel varovanec v enem letu od prenehanja varuštva oziroma od trenutka, ko mu je varuh podal obračun, od varuha zahtevati vrnitev stvari, ki jo je iz njegovega premoženja sam ali po kom drugem kupil varuh, seveda pod pogojem, da je varovanec varuhu povrnil znesek kupnine. Če bi varuh to odklonil, je moral za vrnitev stvari in povrnitev kupnine poskrbeti podestat.⁷⁶ Kupna pogodba, na podlagi katere bi varuh pridobil varovančevo stvar, je bila torej izpodbojna. Prav tako je smel varovanec izpodbijati vse prodaje njegovega premoženja tretjim osebam, kadar je prodana stvar na koncu končala v varuhovem premoženju. Da je dobil nazaj to premoženje, je moral varuhu plačati znesek, za katerega je bilo premoženje odtujeno osebi, ki ga je prva kupila.⁷⁷ Namen te določbe je bil po vsej verjetnosti preprečiti kakršnekoli mahinacije z varovančevim premoženjem, na podlagi katerih bi varovančeve stvari prešle v varuhovo last.⁷⁸

Primerjava varuštva po Izolskem statutu s statuti Kopra in Pirana pokaže, da je ureditev zelo podobna oziroma v določenih delih skoraj identična v vseh treh mestih, s tem, da sta koprski in piranski obsežnejši oziroma izčrpnjši.⁷⁹ Glede na to dejstvo

⁷⁵ Izo. II, 27.

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Z izvajanjem v tem poglavju je treba korigirati kratko predstavitev varuštva po Izolskem statutu v: Kos, *Odsevi stare Izole*, str. 129–130. Omenjeno delo na primer pravico do izpodbijanja prodaje varovančevega premoženja posplošuje (*»... prodano pa so varovanci še eno leto po koncu skrbništva lahko odkupili«* – ibid., str. 130). Kot vidimo, je to veljalo samo v tistih primerih, ko je varovančevo premoženje prešlo v varuhovo last, pa še takrat ni šlo za odkup, ampak za izpodbijanje kupne pogodbe.

⁷⁹ Na veliko podobnost dotičnih izolskih členov s koprskima je opozoril že Kos (*Statut izolskega komunom*, str. 204 in 205). Naj na tem mestu opozorim, da je omenjena ureditev skupna tudi ostalim istrskim komunom. Gl. npr.: Mogorović Crljenko, *Women, Marriage, and Family*, str. 147–151.

si lahko ob pomanjkanju virov, ki bi odsevali prakso v Izoli, pomagamo z ohranjenim piranskim gradivom. Imbreviature piranskih oporok kažejo, da so bile postavitve varuhov njihova običajna sestavina, pri čemer so oporočiteljji za varuhe praviloma določali preživelega zakonca. To pomeni, da so za varuhinje pogosto postavljene tudi matere oziroma, da matere kot oporočiteljice za varuha svojih otrok izrecno postavljajo svojega moža (otrokovega očeta).⁸⁰ Na prakso, povezano s statutarnimi določili, pa kažejo tudi ohranjeni popisi varovančevega imetja, pogodbe, pri katerih sklepajo varuhi posle za varovance in zapisi o sporih pred podestatom glede varovančevega premoženja.⁸¹

Sklep

Če ureditev varuštva po Izolskem statutu soočimo z rimskim pravom, lahko že na prvi pogled ugotovimo, da je slednje precej vplivalo na nastanek izolskih določil, na kar poleg latinske terminologije, skladne z rimskopravnimi viri, kažejo predvsem naslednje značilnosti: vrste varuštva, prednost oporočnih pred ostalimi varuhi, pravica matere, da postane varuhinja svojim otrokom pod pogojem, da se ne bo znova omožila, dolžnost popisa varovančevega premoženja, možnost odvzema varuštva v primeru nepoštenega ravnanja, omejitev razpolaganja z varovančevim premoženjem, ki je vezano na soglasje oblastnega organa, in dolžnost skrbnega upravljanja premoženja.

Poleg rimskopravnih osnov se v določilih statuta zrcali tudi lokalna specifika, kar ni nič nenavadnega. Kljub priznavanju avtoritete občega prava je namreč veljalo splošno sprejeto prepričanje, da ima statutarno pravo prednost pred obćim pravom (*«Ubi cessat statutum, habet locum ius civile»*).⁸² Kot tipična primera takšne ureditve lahko navedemo zakonito varuštvo in prenehanje varuštva. Za razliko od rimskega prava prihajata namreč kot zakonita varuha v poštev le otrokova starša. Drugače od rimskega prava se je v Izoli varuštvo tudi končalo, za dekleta s štirinajstim, za dečke pa s petnajstim letom.⁸³ Pod neke vrste skrbništvom podestata pa so bili nekdani varovanci še do dopolnjenega 18. leta, saj so šele takrat lahko brez njegovega dovoljenja neomejeno razpolagali s svojim premoženjem, v čemer lahko zaznamo idejo rimskega skrbništva. Kljub lokalni specifikki, ki preveva tudi večino, v osnovi rimskopravnih določb o »tuteli«, lahko ureditev varuštva po Izolskem statutu štejemo za rezultat zgodnje recepcije.⁸⁴ To se sklada s takratnimi splošnimi razvojnimi tendencami, saj vpliv rimskega prava na ta institut

⁸⁰ Gl. npr. imbreviature oporok pri: Mihelič, Piranska notarska knjiga.

⁸¹ Gl.: Mihelič, *O otroštvu*, str. 26.

⁸² Rimsko pravo naj bi v poštev prihajalo le subsidiarno, to je takrat, kadar domače, lokalno oziroma partikularno pravo, ni imelo ustrezne določbe. O hierarhiji pravil gl.: Bellomo, *The common legal past*, str. 78, 151–52. Primer za Piran: Kambič, *Dednopravni položaj hčera*, str. 771, op. 10.

⁸³ Kljub temu so lahko z dopolnjenim štirinajstim letom s soglasjem krvnih sorodnikov sklenili veljavno zakonsko zvezo in izjemoma napisali oporoko, kar je bilo vsaj delno v skladu z rimskim pravom.

⁸⁴ Z ozirom na veliko podobnost osnovnih določb o varuštvu v statutih danes slovenskih primorskih mest sklepam, da so snov zajemali iz istega vira. To bi bil lahko kakšen priročnik, možno pa bi bilo tudi, da je statutom za predlogo služil najstarejši med njimi. Domneva, da so morali zaradi interesa oblasti v mestih pod beneško nadvlado pri sestavi statotov upoštevati njihovo statutarno ureditev, se mi na podlagi vpogleda v statut J. Tiepola iz leta 1242 ni potrdila. Možna pa bi bila tudi Margetičeva, previdno postavljena hipoteza, ki pravi, da bi izvor podobnosti ali enakosti besedila številnih določb istrskih statotov morda lahko iskali v prvem zapisu, ki ga omenja zabeležka v *Thesaurus Ecclesiae Aquileiensis: Item statuta Istrie in forma publica confirmata et de novo facta per dominum patriarcham Pertoldum in MCCXII* – Margetić, *Statut koprškega komuna*, str. XV z op. 27.

zaznamo tudi v mnogih drugih evropskih mestih.⁸⁵ Zunaj mest naj bi po večinskem prepričanju občepравни nazoni glede varuštva občutneje prodrli bolj pozno.⁸⁶

Viri in literatura

Kratice

C.: Codex Iustinianus
D.: Digesta Iustiniani
Gai.: Gaius, Institutionum commentarii quattuor
Inst.: Institutiones Iustiniani
Izo.: Izolski statut (1360)
Nov.: Novellae Constitutiones Iustiniani
ODZ: Obči državlanski zakonik
Ulp. Reg.: Ulpianus, Liber singularis regularum
ZZZDR: Zakon o zakonski zvezi in družinskih razmerjih

Viri

Gordon, William M.; Robinson, Olivia F.: *The Institutes of Gaius*, (with the Latin Text of Seckel and Kuebler), Duckworth: London 1988.
Kos, Dušan, Sadek Mitja: *Stari izolski statut od 14. do 18. stoletja, prevod s študijo*. Koper: Univerzitetna založba Annales, 2010.
Kos, Dušan: *Statut izolskega komuna od 14. do 18. stoletja*. Koper: Založba Annales, 2006.
Krueger, Paul (recognovit): *Institutiones Iustiniani*. Ed. 15., Berolini: Apud Weidmannos, 1928.
Krueger, Paul: *Codex Iustinianus*. Ed. 7., Berolini: Apud Weidmannos, 1900.
Margetič, Luj: *Statut koprškega komuna iz leta 1423 z dodatki do leta 1668. Lo Statuto del comune di Capodistria del 1423 con le aggiunte fino al 1668*. Koper – Capodistria, Rovinj – Rovigno: Center za zgodovinske raziskave. Centro di ricerche storiche, 1993.
Mihelič, Darja: *Piranska notarska knjiga (1284–1288)*. Drugi zvezek, Viri za zgodovino Slovencev 9, SAZU: Ljubljana, 1986.
Mommsen, Theodor; Krueger Paul (retr.): *Digesta Iustiniani*. Ed. 15., Berolini: Apud Weidmannos, 1928.
Občni državlanski zakonik z dne 1. junija 1811, št. 946 zb. p. z. v besedilu treh delnih novel, Prevedla dvorno-sodna svetnika B. Bežek in F. Regally, Ljubljana 1928.
Pahor, Miroslav, Šumrada, Janez: *Statut piranskega komuna od 13. do 17. stoletja I, II. Viri za zgodovino Slovencev 10*, Ljubljana: SAZU, 1987.
Ramac, Ante: *Regularum liber singularis Ulpiani*. Latina et Graeca XI, VPA: Zagreb, 1987.
Schoell, Rudolf (recognovit): *Novellae*. G. Kroll (absolvit), Berolini: Apud Weidmannos, 1899.
Ustava Republike Slovenije, Uradni list RS, št. 33-1409/91-I z dne 28. decembra 1991.
Zakon o zakonski zvezi in družinskih razmerjih, Uradno prečiščeno besedilo (ZZZDR-UPB1), Uradni list RS, št. 69-3093/04 z dne 24. junija 2004.

Literatura

Bellomo, Manlio: *The common legal past of Europe 1000–1800*, Chatolic Univ. of America Press: Washington, 1995.
Coing, Helmut: *Europäisches Privatrecht*, Bd. I, Älteres Gemeines Recht (1500–1800), C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung: München, 1985.

⁸⁵ Prim.: Coing, *Europäisches Privatrecht*, str. 256 z op. 5 in 6 (kjer kot tipičen primer med drugim navaja beneški statut iz leta 1242).

⁸⁶ Floßmann, *Österreichische Privatrechtsgeschichte*, str. 124. Za slovensko ozemlje enako: Dolenc, *Pravna zgodovina*, str. 310. Kratko o razvoju za Nemčijo in Avstrijo gl.: Hansbauer: *Hauptlinien der Geschichte*, str. 13–40 in Schenk, *Die österreichische Vormundschaft*; za Francijo gl.: Levy, Castaldo, *Histoire du droit civil*, str. 218–229.

- Dolenc, Metod: *Pravna zgodovina za slovensko ozemlje*, Sostavni očrt, Akademsko založba: Ljubljana, 1935.
- Floßmann, Ursula: *Österreichische Privatrechtsgeschichte*, Zweite, neubearbeitete Auflage, Springer-Verlag: Wien, New York, 1992.
- Hansbauer, Peter: *Hauptlinien der Geschichte des Vormundschaftswesens für Minderjährige*. Peter Hansbauer (Hg.), *Neue Wege in der Vormundschaft?*, Diskurse zu Geschichte, Struktur und Perspektiven der Vormundschaft, Votum Verlag: Münster, 2002, str. 13–40.
- Kambič, Marko: *Dednopravni položaj hčera po statutih piranskega komuna: recepcija ali kontinuiteta rimskega prava*. Acta Histriae 18, 2010, 4, str. 769–788.
- Kaser, Max: *Das römische Privatrecht, Erster Abschnitt, Das Altrömische, das Vorklassische und Klassische Recht*. Zweite, neubearbeitete Auflage, (Rechtsgeschichte des Altertums im Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft, dritter Teil, dritter Band, erster Abschnitt), C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung: München, 1971.
- Kaser, Max: *Das römische Privatrecht, Zweiter Abschnitt, Die nachklassischen Entwicklungen*. Zweite, neubearbeitete Auflage, mit Nachträgen zum Ersten Abschnitt, (Rechtsgeschichte des Altertums im Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft, dritter Teil, dritter Band, zweiter Abschnitt), C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung: München, 1975.
- Korošec, Viktor: *Rimsko pravo*, 2. izpopolnjena izdaja (reprint), DDU Univerzum: Ljubljana, 1980.
- Korošec, Viktor: *Rodbinsko, dedno in civilno pravdno pravo*. Korošec Viktor, Krek Gregor, *Zgodovina in sistem rimskega zasebnega prava I/2*, Družba sv. Mohorja: Celje, 1941.
- Kos, Dušan: *Odsevi stare Izole v njenih satutih*. D. Kos, M. Sadek, *Stari izolski statut od 14. do 18. stoletja*, Prevod s študijo, Annales: Koper, 2010, str. 15–49.
- Kranjc, Janez: *Rimsko pravo*. 2. pregledana in dopolnjena izdaja, GV Založba: Ljubljana 2010.
- Krek, Gregor: *Obligacijsko pravo*. Korošec, Viktor; Krek Gregor, *Zgodovina in sistem rimskega zasebnega prava II*, Družba sv. Mohorja: Celje, 1937.
- Levy, Jean-Philippe; Castaldo, André: *Histoire du droit civil*, Dalloz: Paris, 2002.
- Mihelič, Darja: *Žena v piranskem območju do srede 14. stoletja*. Zgodovinski časopis 32, 1978, 1–2, str. 23–36.
- Mihelič, Darja: *Odnos oblastnih ustanov do žensk in otrok v srednjeveških mestih severozahodne Istre*. Acta Histriae 7, 1999, 1, str. 329–348.
- Mihelič, Darja: *O otroštvu v srednjem veku (Trst, Koper, Izola, Piran)*. Etnolog 17, 2007, str. 17–29.
- Mogorović Crljenko, Marija: *Women, Marriage, and Family in Istrian Communes in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. J. G. Sperling, S. Kelly Wray, *Across the Religious Divide, Women, Property, and Law in the Wider Mediterranean (ca. 1300–1800)*, Routledge: New York, London, 2011, str. 137–157.
- Schenk, Johann: *Die österreichische Vormundschaft im 16. und 17. Jahrhundert*. Braumüller: Wien, 1863.
- Schulthess, Otto: *Vormundschaft nach Attischem Recht*, Akademische Verlagsbuchhandlung von J. C. B. Mohr: Freiburg I. B., 1886.

Zdenka Bonin

Skrb za najdenčke in sirote v Kopru od 16. stoletja do konca prve svetovne vojne

BONIN, Zdenka, dr., doc., arhivska svetovalka, Pokrajinski arhiv Koper, SI-6000 Koper, Kapodistriassov trg 1, zdenka.bonin@gmail.com

Skrb za najdenčke in sirote v Kopru od 16. stoletja do konca prve svetovne vojne

V času beneške oblasti so za koprške najdenčke krajši čas poskrbeli v špitalu sv. Nazarija, nato pa so jih v spremstvu varuške poslali v beneško sirotišnico. S prehodom Istre pod francosko oblast leta 1806 so v mestu ustanovili Dobrodelno kongregacijo, ki je morala poskrbeti za najdenčke. Koprski špital, ki je po letu 1814 za njihovo vzdrževanje porabil 17.056 goldinarjev, se je omenjenega finančnega bremena rešil konec leta 1826, ko so najdenčke začeli pošiljati v tržaško sirotišnico. Za revne otroke od 3 do 6 leta starosti je bil po prizadevanjih Antonia de Madonizze, Francesca del Tacca in Francesca ter Marianne Grisoni v Kopru leta 1839 ustanovljen dobrodelni vrtec, leta 1859 pa še dobrodelna ustanova Grisoni, ki je skrbela za vzgojo in izobraževanje otrok med 6 in 20 letom starosti.

Ključne besede: Koper, najdenčki, sirote, dobrodelni vrtec, dobrodelna ustanova Grisoni

BONIN, Zdenka, Ph.D. in History, Regional Archives Koper, SI-6000 Koper, Kapodistriassov trg 1, zdenka.bonin@gmail.com

Care for Foundlings and Orphans in Koper from the 16th Century till the End of the World War I

In the time of the Venetian governance Koper's foundlings were taken care of in the »Spittal« of Saint Nazarius, where they remained for a brief period before being sent accompanied by a childminder to a Venetian orphanage. When the French took over the government in Istria in 1806 a beneficent congregation was founded in the town to take care of the foundlings. After 1814 the »Spittal« in Koper spent 17.056. goldinars for the care of foundlings and it was relieved of its financial burden in 1826 when the problem was solved by sending children to the orphanage in Trieste. In 1839 a beneficent kindergarten for poor kids aged from three to six years was established in Koper by the effort of Antonio de Madonizze, Francesco del Tacca and Francesco and Marianne Grisoni and followed later in 1859 by a beneficent institution Grisoni being in charge of the bringing up and the education of children from six to twenty years of age.

Key words: Koper, foundlings, orphans, beneficent kindergarten, beneficent institution Grisoni

Zapuščanje otrok je mogoče opaziti pri vseh evropskih kulturah od najstarejših obdobij do danes. Vzroki za zapustitev so bili najrazličnejši, velikokrat med seboj prepleteni in večplastni. Ob družbeno nesprejemljivem detomoru je bila odložitev otroka na obljudenih krajih (pred cerkvenimi in samostanskimi vrati, na hišnem pragu premožnejših družin, ob vhodu na pokopališče in podobno), kjer bi ga najhitreje našli (novorojenčki so le tako imeli možnost preživetja), navadno najboljša rešitev za nezaželeno nosečnost (npr. prešuštvo, incest, posilstvo, nezakonski otrok). Nemalokrat je zapustitvi otroka botrovala tudi materina revščina, preveliko število otrok v družini, bolezen in deformirani rojenčki; na tak način so lahko reševali problem dedovanja in podobno. V srednjem veku so se pojavile tudi druge metode zapuščanja otrok: oblacija,¹ oddaja

¹ Krščanstvo je zlasti od 5. stoletja dalje v primerjavi z antično dobo uvedlo nove moralne norme in pravila glede zapuščanja otrok. Na Apeninskem polotoku je že konec 5. stoletja obstajal običaj »oddajanja« otrok v samostan. Sv. Benedikt je v redovnih pravilih že predvidel to možnost, in prav pri benediktincih se

(včasih celo prodaja) otroka »premožnejšemu« sorodniku ali tujcu za slugo (pestrna, dekla, hlapec) ali za vajenca.² Od 13. stoletja dalje se je z oživitvijo blagovno–denarnega gospodarstva, širjenjem mestne civilizacije in s tem povezanim naraščanjem števila prebivalstva število zapuščenih otrok še povečalo. S problemom zapuščenih otrok, ki so velikokrat izhajali iz najnižje družbene plasti prebivalstva (za preživetje so prosjačili, pa tudi kradli, se potepali ali kako drugače nadlegovali meščane), so se najprej začeli ukvarjati v mestih severnega in osrednjega dela Apeninskega polotoka. Da bi otroke odstranili z javnih mest in jih umaknili pred pogledi ljudi, so zanje začeli ustanavljati najdenišnice, ki so se sčasoma razširile po vsej Evropi. Apeninski model reševanja problema so najprej prevzeli na Pirenejskem polotoku, v katoliških deželah severno od Alp (Poljska, Irska in Belgija) pa so bile najdenišnice redke. Pogostejše so se tam začele pojavljati šele od sredine 18. stoletja dalje, ko se pojavijo tudi v Rusiji, v Londonu in nekaterih protestantskih deželah. Najdenišnice so praviloma ustanovljale laične organizacije (npr. bratovščine; *Ca'di Dio* v Benetkah, v Padovi) ali posamezniki, po 1790 (kar sovpada s francosko revolucijo) pa se je v problematiko vključila država, ki jih je s pomočjo mestnih oblasti tudi financirala. Njeno vključevanje v reševanje problematike je mogoče razumeti tudi v duhu časa in novih idej o vzgoji otrok (npr. Maximilien de Robespierre) in zlasti pripadnosti najdenčkov. Država naj bi jim bila »oče«, ponekod so bili ti otroci imenovani tudi »državne sirote«, v Trstu npr. »otroci njenega veličanstva«.³

Zapuščanje otrok je višek doseglo med drugo polovico 18. in koncem 19. stoletja. Po nekaterih podatkih naj bi bilo tedaj zapuščenih do 40 odstotkov vseh rojenih otrok, njihovo število je v velikih mestih (npr. London, Milano, Pariz, Petrograd) letno dosegalo tudi 7000. V večjih mestih so po 30 letih 19. stoletja dalje začeli ustanavljati posebne ustanove, ki so skbele za zapuščene otroke. Praviloma so za novorojenčke oz. otroke do 6 let starosti skrbeli v najdenišnicah – brefotrofijih, za starejše otroke pa v sirotišnicah – orfanotrofijih, vendar so bili velikokrat brefotrofiji hkrati tudi orfanotrofiji. V njih so skrbeli za otroke do njihovega 18. oz. 21. leta starosti, lahko pa tudi do smrti.⁴ Na Kranjskem so sredi 18. stoletja urejali ustanovitev in delovanje sirotišnic s posebnimi patenti.⁵ Sirote naj bi naučili brati in pisati ter jih podučili o vseh stvareh, potrebnih za deklo (npr. predenje, pletenje, šivanje in druga ženska dela) oz. za vajence (fante). Za najboljše fante so celo predvideli, da jim omogočijo šolanje. Zaradi velike umrljivosti otrok v sirotišnicah so v drugi polovici 18. stoletja začeli spodbujati rejništvo. Rejniki so za rejence do sedmega leta prejeli finančno pomoč države. Leta 1804 so višino podpore prilagodili starosti otrok. Najvišje premije so rejnikom pripadale za novorojenčke do enega leta starosti, srednja jim je pripadala do napolnjenega otrokovega 8. leta, najnižja pa do dopolnjenega 12. leta starosti. Po tem letu rejniki niso več prejeli denarne podpore, saj je veljalo, da rejence od tedaj dalje lahko uporabljajo za delo in zaslužek. Rejniki so jih kot delovno silo lahko obdržali do dopolnjenega 22. leta starosti.⁶

je pojavila t. i. oblacija – podaritev oz. zapustitev otroka samostanu. To je bil le eden od načinov zapuščanja otrok, predvsem bogatih staršev (Primerjaj Bertosa, *Djeca iz obrtaljke*, str. 42).

² Janeković Römer, *O napuštanju, udomljivanju i posvajanju djece*, str. 15–17.

³ Bertosa, *Djeca iz obrtaljke*, str. 42–45.

⁴ Bertosa, *Djeca iz obrtaljke*, str. 21–24.

⁵ V Ljubljani je bila prva najdenišnica z majhno porodnišnico ustanovljena leta 1788. Delovala je do leta 1871 (Golec, *Tržaški in ljubljanski najdenčki*, str. 192).

⁶ Čeč, *Dojemanje obdobja mladosti*, str. 190–191.

Med katoliškimi in protestantskimi deželami je mogoče opaziti razlike v pojmovanju odgovornosti do nezakonskih otrok, še posebej po obdobju protireformacije. Poročeni moški so bili zakonsko oproščeni skrbi za nezakonske otroke, te pa je bilo potrebno dati v najdenišnice. Nezakonske matere so bile označene kot nemoralne, predstavljale so nevarnost za javno moralo in od njih so do sredine 19. stoletja zahtevali, da se, če želijo biti priznane v družbi, odrečejo materinstvu. V ta namen so obstajali špitali za neporočene nosečnice, ob njih pa najdenišnice s t. i. vrtljivim »odložiščem« za otroke (*ruota* ali *torno*⁷). Medtem ko sta jim že Marija Terezija in zlasti Jožef II. v deželah pod habsburško oblastjo zagotovila anonimnost⁸ (otroka so lahko rodile v »javni porodnišnici« in ga pustile v najdenišnici), je bilo v protestantskih deželah obvezno ugotavljati očetovstvo, oba starša (ali pa njuni sorodniki) pa sta morala skrbeti za otroka.⁹

Koprski najdenčki

Koprski okrajni zdravnik Giovanni Andrea de Manzoni je na osnovi njemu dostopnih pisnih virov¹⁰ sredi 19. stoletja poročal, da Koper nikoli ni imel prave sirotišnice, ki bi sprejemala najdenčke iz celotne Istre, temveč jih je sprejemala mestna bolnišnica. Enako dolžnost je imel tudi njen predhodnik – mestni špital sv. Nazarija, ki je prav tako moral poskrbeti za najdenčke, cerkev sv. Bassa pa je imela pravico do njihovega krščenja.¹¹

Špital sv. Nazarija je imel sedež v stavbnem kompleksu pri Mudinih vratih, na današnjem Prešernovem trgu,¹² kjer je sedaj cerkev sv. Bassa. Ustanovila ga je koprška komuna, škof Conrad pa ga je »razbremenil vseh dajatev, obveznosti in pravic, ki bi jih morda kdaj terjala njegova Cerkev, v cerkveni pristojnosti pa je zadržal le potrjevanje priorja oziroma rektorja ustanove in pravico do zelo skromne dajatve obema blagajnama, škofovski in kapitelski«.¹³ Meščani so špitalu darovali kruh, vino in olje za vzdrževanje 10 revežev, poleg tega pa še druge prihodke in denar v višini 13 lir grošev.¹⁴ Koprski podestat in

⁷ Na beneškem področju so uporabljali izraza *rioda* (kolo) in zlasti *scafetta* (koritce). Slednjega ni bilo mogoče obračati, saj je bilo navadna poglobljena niša v zidu, kamor so odlagali zapuščene otroke. V *ruota* položeni zapušteni otroci so ponekod imeli poseben status. V Neaplju jim je bila zagotovljena posebna skrb, saj so jih imeli za Marijine otroke. Podobno je bilo tudi v Franciji (Bertoša, *Djeca iz obrtaljke*, str. 24–27).

⁸ Na osnovi vpisov v tržaški in dunajski najdenišnici je kljub temu mogoče opaziti razlike. Revnejše ženske, ki so jih brezplačno sprejeli v »porodnišnico«, so morale ob sprejemu navesti svoje ime in kraj bivanja, če se je le dalo, pa so hoteli, da povedo tudi ime otrokovega očeta, da bi od njega lahko pridobili denarno podporo za vzdrževanje rojenca. Matere so morale določen čas preživeti v najdenišnici kot dojljke, vendar niso smele dojeti lastnega otroka. Ženskam, ki so plačale polno ali pa znižano ceno (npr. služkinje), je bila zagotovljena popolna anonimnost. Lahko so bile pokrite celo čez obraz, ni jim bilo potrebno povedati pravega imena in prav tako ne dojeti otrok. Tudi po zaprtju *ruote* leta 1869 so ženske, če so plačale 270 goldinarjev, lahko ostale anonimne, v rubriko ime in priimek matere pa so zapisali »neznana« (Bertoša, *Djeca iz obrtaljke*, str. 51–52).

⁹ Bertoša, *Djeca iz obrtaljke*, str. 48.

¹⁰ V dopisu omenja mestni statut in Naldinijev opis koprške škofije iz leta 1700.

¹¹ SI PAK KP 304, t. e. 9, a. e. 17.

¹² *Piazza del Ponte* ali *Ponte di Pietra*, tudi *Piazza del Traffico*. V istrskih mestih so bili špitali organizirani že v 13. stoletju, torej še pred nastopom beneške oblasti. Piranski je bil ustanovljen 14. 12. 1222, koprski 7. 4. 1262 (Naldini, *Cerkveni krajepis*, str. 182–184), verjetno pa tudi ustanovitev izolskega sega v 13. stoletje (Darovec, *Oris zgodovine zdravstva*, str. 259). Giuseppe Caprin navaja, da je špital v Izoli omenjen že v dokumentu iz leta 1152 (Caprin, *L'Istia nobilissima*, str. 253).

¹³ Naldini, *Cerkveni krajepis*, str. 182. V istem delu je objavljena tudi listina (indult) škofa Conrada z dne 7. 2. 1262. Prepis listine je objavljen tudi v: Kandler, *Codice Diplomatico Istriano*, vol. II, str. 548–549.

¹⁴ V Beneški republiki je bil od konca 13. do druge polovice 14. stoletja uveljavljen sistem »libra do groša« (*libbra ad grossus*), ki je temeljil na razmerju med zlatnikom in srebrnikom 1 : 26, po letu 1356 pa bilo

kapitan Simone Dalmazio je leta 1389 senatu predlagal, naj imenuje upravo špitala s priorjem in enim članom. Senat je imenovanje uprave prepustil komuni,¹⁵ ki je s posebnimi odloki v mestnem statutu¹⁶ uredila volitve dveh prokuratorjev in špitalskega priorja¹⁷ ter pridobivanje premoženja za špital,¹⁸ ki je večino denarja dobil z volili v testamentih.¹⁹ Kot pravi škof Naldini, pa naj bi se pozneje finančno stanje te dobrodelne ustanove postopoma slabšalo, in tako je komunska oblast aprila leta 1454 dala špital v upravljanje najpremožnejši koprski bratovščini sv. Antona opata.²⁰

Ko je veronski škof Agostino Valier med 4. in 22. februarjem 1580 v duhu navodil tridentinskega koncila vizitiral koprsko škofijo, je med drugim popisal tudi delovanje in premoženje obeh koprskih špitalov.²¹ Špital sv. Nazarija, ki je sprejemal reveže obeh spolov iz mesta, tujce, bolnike in najdenčke (*infanti*), je imel približno 2000 lir dohodkov od premičnin in nepremičnin.²² Špital naj bi sprejemal samo koprške najdenčke in kvečjemu najdenčke, ki so jih iz bližnjih vasi, sicer nezakonito, položili v *ruoto*, ki je bila pri vhodu v špital. V njem naj bi jih imeli le nekaj dni, tednov oz. največ kakšen mesec. Ko so bili trije ali štirje, jih je prior v spremstvu dojelje z ladjo poslal v Benetke v t. i. *Casa di Pietà* (tudi *Casa di Dio*, *Ospitale della Pietà*), dojelja pa je ob vrnitvi morala prinesiti potrdilo omenjene ustanove o njihovi predaji.²³ Začetki omenjene beneške najdenišnice naj bi segali v leto 1335/36, ko naj bi fra Pietro iz reda manjših bratov sv. Frančiška začel zbirati beneške najdenčke in sirote, pravno pa je bila ustanovljena leta 1346. Dve leti zatem je ločil fantke od deklic. Za prve je skrbela moška bratovščina sv. Frančiška, za deklice pa ženska kongregacija, imenovana *Suore di Santa Maria dell'Umiltà*. Dekleta so naučili brati in pisati, fante pa izučili rokodelstva in obrti. Veliki svet je leta 1535 tudi fantovski

razmerje med njima 1 : 24. Ko je začela vrednost srebra padati, so Benečani prenehali kovati groše in so jih ohranili le še kot obračunsko enoto pri dukatu, in sicer: 1 lira grošev = 10 dukatov = 20 soldov grošev = 32 lir = 240 grošev = 640 soldov = 7680 denaričev. Obračunska vrednost denarja se je po letu 1472 spremenila, in sicer: 1 dukat = 124 soldov oz. 6 lir in 4 solde (Darovec, *Davki nam pijejo kri*, str. 67–70).

¹⁵ Schiavuzzi, *Le istituzioni sanitarie*, str. 381–382.

¹⁶ Originalni statut iz leta 1423 hranijo v Državnem arhivu na Reki, Pokrajinski arhiv Koper pa hrani tiskano verzijo statuta (v nadaljevanju STKP) iz leta 1668 (SI PAK KP 299, a. e. 68).

¹⁷ O tem glej STKP, 3. knjiga, 3. in 4. poglavje, str. 117–118.

¹⁸ STKP, 2. knjiga, 53. poglavje, str. 76–77, in 81. poglavje, str. 96.

¹⁹ Giuliano del Bello naj bi 19. 11. 1440 špitalu izročil 1000 dukatov, ki jih je bil dolžan dati kot izpolnitev volje pokojnega očeta, saj je ta v testamentu zapisal, naj sin ubogim iz špitala izplača četrtno vseh prihodkov, ki jih bo dobil od trgovine v Kopru (Schiavuzzi, *Le istituzioni sanitarie*, str. 382).

²⁰ Ena izmed pomembnih oblik dobrodelnega delovanja bratovščine je bila tudi skrb za sirote umrlih članov bratovščine in izplačevanje dot štirim revnim dekletom. Več o njenem delovanju glej v Bonin, *Bratovščine v severozahodni Istri*, str. 131–180.

²¹ Blizu Vrat Zubenaga je deloval še špital sv. Marka, kjer je bilo tedaj nastanjenih 6 revnih žensk. Njegov ustanovitelj je bil Benečan Marco Trivisano (Lavrič, *Vizitacijsko poročilo*, str. 135–136).

²² Prihodke so porabili za potrebe špitala, oblačila, kruh, vino, meso in druge potrebščine za reveže in bolne, ki niso bili v špitalu, za obdelovanje špitalskih vinogradov in oljčnikov, za zdravnika in kirurga, ki sta zdravila uboge v špitalu ter za stroške tistih, ki so bili v špitalu, vendar niso mogli iti iz špitala in si s prosjačenjem zaslužiti denarja. Valier navaja, da je imel špital dobro vzdrževano poslopje. Spodaj je bila soba z nekaj »posteljami«, ki niso bile opremljene, v zgornjem delu pa je bilo šest sob, od katerih jih je bilo pet opremljenih z žimnicami, rjuhami in precej dobrimi odejami. Če je bilo treba, so lahko iz spodnjega dela prinesli dodatne »postelje«. Špital je imel tudi dobro urejeno kuhinjo in druge prostore. V njem so živeli reveži in dva upravnika (priorja), ki sta tam imela stanovanje ter za svoje delo prejemala plačo. Prihodke je upravljal nobil, ki so ga vsako leto izvolili izmed članov bratovščine sv. Antona opata (Lavrič, *Vizitacijsko poročilo*, str. 136–137). Špital je imel lastni oratorij, posvečen sv. Jerneju (Lavrič, *Vizitacijsko poročilo*, str. 67), konec 16. stoletja so na tem prostoru zgradili cerkev sv. Bassa (Lavrič, *Vizitacijsko poročilo*, str. 173, primerjaj tudi Caprin, *L'Istria nobilissima*, II., str. 149).

²³ SI PAK KP 304, t. e. 9, a. e. 17. Primerjaj tudi Lavrič, *Vizitacijsko poročilo*, str. 136–137.

del najdenišnice dal v upravo omenjeni ženski kongregaciji, ustanovo pa je vodila njena priorka. V špitalskem zidu so v 17. stoletju uredili nišo, t. i. *scafeto*, kamor so starši ali drugi lahko položili zapuščene otročičke. Senat je dobrodelni ustanovi namenil del prihodka od izrečenih denarnih kazni, dobrine (npr. stavbe, zemljišča) pa so ji s testamentarnimi volili zapuščali tudi posamezni dobrotniki. Zaradi precejšnjega premoženja je nadzor nad upravo imel dož oz. providurji za špitale (*Provveditori agli ospedali*). Leta 1703 je v njej začel glasbeno nadarjene deklice poučevati duhovnik in glasbenik Antonio Vivaldi. Po ukinitvi Beneške republike 1797 pa je špital, imenovan *la Pietà*, do leta 1807 upravljala komuna. Tedaj so bile vse dobrodelne ustanove, ki so delovale na področju Benetk, združene v t. i. Dobrodelno združenje (*Congregazione di Carità*) in so pod enotno upravo delovale do leta 1861, ko je avstrijska oblast ustanove, namenjene nastanitvi, ločila od dobrodelnih, ki so prejemale miloščino. Te je upravljala t. i. komisija za javno dobrodelnost (*Commissione di pubblica beneficenza*). Po združitvi Italije je leta 1880 ponovno prišlo do združitve vseh teh ustanov, v obdobju fašistične oblasti pa so bile leta 1937 take dobrodelne kongregacije preimenovane v občinske ustanove za pomoč (*Enti Comunal di Assistenza* – ECA); iz njih se je leta 1939 razvila institucija za nastanitev (ostarelih in mladih) in izobraževanje (*Istituzione di Ricovero e di educazione* – IRE).²⁴ V slednji v Benetkah hranijo arhivsko gradivo vseh beneških dobrodelnih ustanov, vendar ni bilo uporabljeno v tej raziskavi. V koprskem arhivu o pošiljanju otrok v Benetke niso bili najdeni podatki, nekoliko bolje pa je ohranjeno gradivo za 19. in začetek 20. stoletja.

Po prehodu Istre pod francosko oblast in njeni vključitvi v Italijansko kraljestvo²⁵ ter z ukinitvijo bratovščin,²⁶ ki so dotedaj skrbele za ubožne ustanove, je bila problematika zapuščenih otrok tudi zakonsko urejena. 4.12.1806 je bil sprejet Napoleonov odlok, ki je podrobneje urejal vlogo t. i. dobrodelnih špitalov (*Ospizi di carità*), zlasti skrbništvo nad njimi. Otroci so spadali pod skrbništvo špitalske uprave, v primeru zapustitve špitala in odhoda otroka bodisi v uk za poklic ali za posle (sluge in služkinje) pa je skrbništvo prešlo na upravo špitala, ki je bil najbližje novemu otrokovemu prebivališču. Ustanova je zanje obdržala skrbništvo do polnoletnosti, poklicne osamosvojitve ali poroke. Ob osamosvojitvi je mirovni sodnik izdal poseben odlok. Če so oskrbovanci imeli lastno premoženje, je zanj skrbela špitalska uprava. Denar v vrednosti nad 150 italijanskih lir so vložili v zastavljalnico (*Monte di Pietà*), če pa teh ni bilo, pa v t. i. *Monte Napoleone*; z manjšimi vsotami je uprava prosto razpolagala. Prihodke od imetja oskrbovancev so do njihovega odhoda iz dobrodelnega špitala namenili za stroške njihove prehrane in vzdrževanja. Če so oskrbovanci umrli v ustanovi in se ni javil zakonit dedič, je imetje pripadlo špitalu, če pa so se dediči javili, so morali iz tega imetja poravnati stroške vzdrževanja umrlega.²⁷

Sprejemanje zapuščenih otrok (*figli esposti, abbandonati, orfani poveri*) v za to namenjene ustanove je bilo podrobneje urejeno z dekretom z dne 17.1.1812. Ta je določal,

²⁴ www.fioretombolo.net/istituto della pietà.htm in www.tridente.it/progetto/services/it/ire.html

²⁵ Z Napoleonovim ukazom je bila Istra 30.3.1806 priključena Italijanskemu kraljestvu, aprila 1806 pa je bil ustanovljen istrski departma. Prefekt je postal Angelo Calafati. V skladu z dekretom z dne 22. 12. 1807 je bil departma razdeljen na koprski in rovinjski distrikt (Vodnik po fondih in zbirkah PAK, str. 60).

²⁶ Francozi so na osnovi dekretov z 8. junija 1805 in 24. maja 1806 ukiniteli večino bratovščin (razen bratovščin sv. Zakramenta in Krščanske ljubezni) in njihovo premoženje podržavili. Tako je v dokumentu z 19. septembra 1806 vidno, da so v Istri podržavili 434 cerkvenih združenj (samostani, špitale, bratovščine), od tega 420 bratovščin, ki so imele skupno 91.870 beneških lir premoženja. Na koprskem teritoriju so tako ukiniteli 58 bratovščin s 24.420 lirami premoženja, v Piranu 21 s 3510 in v Izoli 9 z 2940 lirami premoženja (Bonin, *Bratovščine v severozahodni Istri*, str. 37).

²⁷ Bollettino delle leggi, 1806, 3. del, N. 251, str. 1041–1044.

da mora vsaka dobrodelna ustanova, ki je namenjena sprejemanju najdenčkov (*esposti*), imeti posebno *ruoto*, v katero so starši (ali kdo drug) položili zapuščenega otroka. V vsakem okrožju je bila predvidena vsaj po ena takšna ustanova. Uslužbenci so morali v posebne registre dnevno vpisovati zapuščene otroke (njihov prihod, spol, starost, telesne značilnosti oz. znamenja, obleko in druge morebitne predmete, s katerimi so jih starši zapustili in na osnovi katerih bi jih kasneje lahko spoznali). Odlok je predvidel, da naj vse novorojene najdenčke in revne sirote čimprej oddajo dojljam (*balia*), če pa niso bili več dojenčki, pa naj bi za njih skrbela kakšna druga ženska. Otroci so prejeli oblačila in pri dojlji oz. ženski ostali do starosti 6 let, nato pa so jih namestili pri kmetih ali obrtnikih. Plačilo za njihovo oskrbo se je do 11. leta starosti vsako leto zmanjševalo. Ko so fantje dorasli, da so lahko služili, so bili hkrati tudi na razpolago ministrstvu za vojsko in mornarico. Hromi in nemočni so ostali v oskrbi sirotišnice, kjer so poskrbeli za njihovim zmožnostim primerno zaposlitev. Ustanove za najdenčke so morale poskrbeti za njihovo obleko, prehrano in vzgojo. Letno je notranje ministrstvo za dojlje in namestitev otrok namenilo 600.000 lir, ki so jih med ustanove razdelili sorazmerno glede na njihove potrebe oz. upravo. Če denar ni zadoščal za oskrbo otrok, so morale v skladu z odlokom z dne 21. 12. 1807 za to poskrbeti občine. Vse ustanove so morali najmanj enkrat letno obiskati posebni komisarji ali pa zdravniki oz. kirurgi. Dvanajstletni otroci so bili dani v uk za poklic ali obrt; dečki h kmetom ali obrtnikom, deklice pa h kmeticam, šiviljam, drugim delavkam oz. v manufakturne ali podobne delavnice. Ob podpisu učnih pogodb niso denarja prejeli niti mojstri niti vajenci, pri gospodarju pa so vajenci morali brezplačno ostati do največ 25. leta starosti, so pa v zameno prejeli prehrano, namestitev in vzdrževanje. Dolžnosti vajenca so prenehale z vpoklicem v vojsko.²⁸

Na osnovi omenjenega dekreta iz leta 1806 so bile v vsaki občini, ki so že prej imele ubožne ustanove, ustanovljene Dobrodelne kongregacije oz. družbe. Tistim z več kot 10.000 lir dohodka je moralo stanje blagajne na prefektov predlog potrditi ministrstvo za notranje zadeve, tistim z manj dohodka pa le prefekt. Oblast je tudi določila število plačanih uslužbencev.²⁹ V istrskem departmaju so leta 1808 dobrodelni zavodi delovali v dvanajstih občinah, in sicer v: Kopru, Miljah, Piranu, Umagu, Poreču, Motovunu, Grožnjanu, Bujah, Buzetu, Rovinju, Pulju in Labinu. Prebivalci Izole, Vižinade in Oprtlja so uporabljali usluge koprskih ustanov, prebivalci Novigrada piranskih, iz Vrsarja, Bal, Vodnjana, Barbane, Svetvinčenata usluge rovinjske in prebivalci Plomina labinske ustanove. Koprška Dobrodelna družba je tako skrbela za nekdanji špital sv. Nazarija, t. i. Dobrodelno ustanovo (*Istituto della Carità*) in zastavljalnico (*Monte di Pietà*). Člani omenjene družbe so bili: prefekt Angelo Calafati, škof Bonifacio da Ponte, podestat grof Giovanni Totto ter Andrea Manzoni, Bonomo Tagliaferro, Pietro Bratti in Antonio Scher. Sestajali naj bi se enkrat na teden. Kongregacije so v prvi vrsti morale poskrbeti za najdenčke,³⁰ a so jim lahko ob krstu dali le ime, ne pa priimka, skrbele pa so tudi za reveže, ki so prosjačili (bodisi ker niso imeli dela bodisi zaradi starosti ali zdravstvene nesposobnosti oz. zaradi hib). V špitale so morali brezplačno sprejeti tudi duševne bolnike iz vrst revežev (*pazzi poveri*), ki so jih kot take spoznali zdravniki. Zanje je bila predvidena dnevna oskrba v vrednosti 1,25 italijanske lire.³¹

²⁸ Bollettino delle leggi, 1812, 1. del, N. 18, str. 42–48.

²⁹ Cigui, *Alcuni aspetti*, str. 213–214.

³⁰ Zanje so morale poskrbeti na osnovi vladnega dekreta z dne 4.12.1806 (glej Bollettino delle leggi, 1806, 3. del, str. 1041–1044).

³¹ Odlok prefekta Angela Calafatija z dne 29.3.1808 (SI PAK KP 291, t. e. 39, a. e. 90).

Ob špitalu sv. Nazarija, ki je leta 1808 imel nastanjenih 24 bolnih (*infermi*) in naj bi premogel prostora za 40 ljudi, je v mestu delovala še ubožnica oz. zavetišče (*casa di ricovero*) sv. Antona. Ta je imela možnost za nastanitev 15 bolnikov, špital sv. Marka pa naj bi bili zaradi slabega vzdrževanja ukinili.³² Leta 1810, ko naj bi špital sv. Nazarija imel 30 postelj oz. prostora za 19 bolnikov,³³ je bil skupaj s sirotišnico iz prostorov na Mudi preseljen v nekdanje poslopje servitskega samostana. Po ponovni avstrijski zasedbi Istre leta 1813 so špitalu ukinili letni prispevek, ki so ga posamezne istrske občine plačevale za koprsko sirotišnico. Za najdenčke je moralo denar prispevati sedem občin, in sicer Izola, Koper, Milje, Buzet, Oprtalj, Motovun in Vižinada. Nekatere so prispevale po 500, druge pa po 250 frankov. Ob koncu francoske vladavine so občine špitalu (mestni bolnišnici³⁴) dolgovale kar 1041 frankov. Avstrijska vlada je 14. 11. 1814 izdala dekret, s katerim je za najdenčke morala poskrbeti davčna blagajna, in ti so postali t. i. *figli dello stato*. Koprška bolnišnica je po letu 1814 za vzdrževanje najdenčkov porabila 17.056 goldinarjev, omenjenega finančnega bremena pa se je rešila 14. 12. 1826, ko je bilo sklenjeno, naj najdenčke pošilja v tržaško sirotišnico (*I. R. Orfanotrofio Provinciale in Trieste*).³⁵ Tržaško najdenišnico je dejansko ustanovila Marija Terezija, ko je avgusta 1769 odredila vzpostavitev novega špitala (bolnišnice), ki je moral sprejemati tudi nosečnice in najdenčke.³⁶ Ko so 1784 na Dunaju ustanovili najdenišnico, je slednja postala model za delovanje podobnih ustanov po celotnem cesarstvu. Leta 1794 so v tržaškem špitalu uredili *ruoto*, kot samostojna ustanova pa je bila najdenišnica ustanovljena leta 1841.³⁷ Najdenišnica se je vseskozi spopadala s težavami zaradi pomanjkanja dojilj, zato so problem skušali rešiti s pošiljanjem novorojenčkov v istrske vasi, ki so tako imele stalen dotok novorojenih najdenčkov, rejniške družine pa dodaten vir zaslužka.

Podatke o najdenčkih iz Istre hrani tržaški državni arhiv (*Archivio di Stato di Trieste*) v fondu, kjer je zbrano gradivo tržaških bolnišnic. V obdobju med februarjem 1826 in septembrom 1827 je bilo iz celotne Istre v tržaško sirotišnico sprejetih 31 najdenčkov, in sicer iz piranskega območja 9 (4 deklice in 5 fantkov), iz koprskega pa 8 (6 deklic in 2 fantka). Iz piranske občine jih je bilo 7 krščenih v Piranu, šestmesečna Maria Barbara v Savudriji, trimesečna Maria Grebizza, Giovannina hčerka (le pri njej je zabeleženo materino ime) pa v Krkvčah. Poreklo drugih otrok je bilo neznano, pri dveh (Maria Polani in Maria Solani) pa je v rubriki, kjer so vpisani razpoznavni znaki, zabeleženo, da je bil ob sprejemu najden listek z otrokovim imenom. Iz koprške sirotišnice je bila 21. 3. 1827 kot prva najdenka v Trst premeščena 9-mesečna Margaritta Mirabelli, naslednji dan pa enako stara Francesca Vitellig (tudi Villeglia), drugi pa so bili mlajši od enega meseca. Razen Elia Gioconde, ki je bil krščen v tržaški bolnišnici, so bili vsi drugi že krščeni v Kopru. Pri štirih je kot razpoznavni znak naveden prav koprski krstni list. Pri nekaterih najdenčkih v knjigi ni zabeležena njihova nadaljnja usoda, pri drugih pa je zabeležen datum oddaje v rejo oz. smrti. Sedem koprskih najdenčkov in dva piranska so dali v rejo na Kranjsko, dva piranska pa sta še pred oddajo umrla.³⁸

³² Cigui, *Alcuni aspetti*, str. 215–216.

³³ Cigui, *Alcuni aspetti*, str. 226.

³⁴ Špital sv. Nazarija je status javne mestne ustanove dobil že leta 1821, z odlokom notranjega ministrstva z dne 16. 8. 1859 pa je bila potrjena t. i. mestna bolnišnica, ki je bila ustanovljena kot deželna bolnišnica (*Ospedale civico provinciale*) (Darovec, *Oris zgodovine zdravstva*, str. 267).

³⁵ SI PAK KP 304, t. e. 9, a. e. 17.

³⁶ Trisciuzi – de Rosa, *I bambini di Sua Maesta*, str. 19.

³⁷ Trisciuzi – de Rosa, *I bambini di Sua Maesta*, str. 38.

³⁸ AST, *Giornale degli orfanelli*, N. 59.

Tako kot v ostale sirotišnice tudi v tržaško niso bili sprejeti le nezakonski otroci, temveč je zaradi siromaštva tja prišlo tudi precej v zakonu rojenih otrok. Čeprav zakonodaja ni omogočala zapuščanje nezakonskih otrok zaradi materine revščine, je to mogoče v veliki meri potrditi z arhivskimi viri. Iz vpisov v registrih sprejetih otrok je mogoče razbrati, da so z župnikovim potrdilom o uboštvu otroke v najdenišnici puščale tudi vdove (in vdovci); med takimi pa je bilo tako puščenih tudi precej nezakonskih otrok. Smrtnost v najdenišnicah je bila izredno visoka. V njih naj bi 50 odstotkov otrok umrlo že v prvem letu starosti (v domači oskrbi pa le okoli 20 odstotkov), kar 80 odstotkov pa v starosti do deset let. Le redki izmed teh najdenčkov so bili staršem vrnjeni živi. Navadno so matere, ki so se nameravale vrniti po otroka, tega označile. Če se jim je finančno stanje izboljšalo ali so kako drugače izboljšale svoj položaj (nekateri so se celo poročile z otrokovim očetom), so se vrnile po otroka v najdenišnico.³⁹ V tržaški sirotišnici je med vpisanimi najdenčki mogoče zaslediti tako izmišljena imena in priimke kot tudi družinska ali materina imena.⁴⁰

V Italiji, pa tudi v Istri in na Kranjskem,⁴¹ so mnogi najdenčki, ki so jih »rejniki« vzele iz sirotišnic, po vaseh delali kot hlapci in služkinje. Nekateri so pri gospodarjih ostali tudi, ko so odrasli. Tržaški arhiv hrani obsežne registre otrok, oddanih na dojenje oz. v rejo. Iz tržaške sirotišnice je bilo npr. v obdobju od 22. 11. 1839 do 31. 12. 1843 v rejo oddanih 856 otrok: največ na Goriško (565 oz. 66 %), 241 oz. 28,15 % v Istro in 50 na področje Trsta. Na Koprsko jih je bilo na dojenje poslanih le 5 v starosti med štirimi in šestimi tedni: zakonca Maria in Andrea Zoubin iz Rožarja sta vzela deklico, fantke pa rejniki iz Kopra; po enega so vzele zakonca Margaritta in Giorgio Grio (dva otroka sta imela v reji že prej) ter zakonca Giovanna in Benedetto Verzier (deček je umrl star 7 mesecev), Maria in Domenico Zudich pa sta prvega vzela oktobra 1839 (ta je v reji ostal 10 let), drugega pa maja 1843.⁴² Na področju Istre so največ otrok sprejemale dojlje iz okolice Pazina. Verjetno se je kasneje število na koprski teritorij sprejetih sirot povečalo. Ko je koprška občina morala leta 1870 na zahtevo okrajnega glavarstva sestaviti sezname najdenčkov, gluhonemih in duševno bolnih, so na seznam najdenčkov, ki so pripadali tržaški sirotišnici in so bili nastanjeni pri rejnikih na koprskem teritoriju, vpisali 96 otrok v starosti med tremi in 16 leti. Med njimi je bilo 52 dečkov in 44 deklic. 14 rejencev so vrnili materam, enega pa v tržaško sirotišnico. Osemnajst otrok med 10. in 16. letom starosti je bilo v rejništvu že deset let.⁴³

Čeprav so bili najdenčki že leta 1818 razglašeni za državne zaščitence, so zanje kljub temu morale denar prispevati tudi province. Ker so se zlasti okoliška mesta izmikala plačevanju vzdrževanja najdenčkov iz njihovega področja, je deželni zbor leta 1865 sprejel sklep o ukinitvi *ruote*. Ta je bila odpravljena leta 1869, istočasno pa je bil odprt Urad za sprejem zapuščenih otrok (*Ufficio d'accettazione*).⁴⁴ Stroške za najdenčke iz svojega področja je predvidela tudi istrska provinca. V finančnem načrtu za leto 1875 so med stroški za dobrodne namene od 23.000 goldinarjev skupnih stroškov za najdenčke predvideli 2000 goldinarjev.⁴⁵

³⁹ O tem glej Golec, *Tržaški in ljubljanski najdenčki*, str. 196–198.

⁴⁰ Bertoša, *Djeca iz obrtaljke*, str. 58–61.

⁴¹ Usode najdenčkov je mogoče zaslediti tudi v literaturi, npr. Ivan Tavčar, črtica Tržačan v delu Med gorami.

⁴² AST, Protocollo degli Orfanelli dati in allevamento, N. 16.

⁴³ SI PAK KP 7, t. e. 96, spis 1440.

⁴⁴ Bertoša, *Djeca iz obrtaljke*, str. 83–86.

⁴⁵ La provincia dell'Istria, 1. 9. 1874, letnik 9, št. 17, str. 1515–1516.

V tistih najdenišnicah, ki so znotraj svojih zidov imele tudi prostor za rojevanje nezakonskih otrok, so se pojavili začetki porodničarstva. V njih so prakso pridobivali tako zdravniki kot študenti, (na nosečnicah kot tudi njihovih otrocih so se učili, oboji pa so bili klinični raziskovalni objekt), v njih lahko iščemo začetke porodničarstva (ostetrike), zdravljenja novorojencev (neonatologije), pediatrije, pa tudi spoznavanja in kasnejšega zdravljenja otroških bolezni.⁴⁶

Ustanovitev in delovanje dobrodelnega vrtca

Koprski dobrodelni vrtec je bil odprt 25. 11. 1839. Zasluge za njegovo ustanovitev so imeli odvetnik Antonio de Madonizza, grof Giuseppe del Tacco ter grofa Francesco in Marianna Grisoni. Francesco Grisoni mu je ob ustanovitvi dodelil 5000 goldinarjev, njegova žena pa leta 1841 še poslopje s pripadajočim vrtom. Ustanovo so z donacijami podprli tudi številni meščani.⁴⁷ Žal je zaradi pomanjkljivo ohranjenega arhivskega gradiva malo podatkov iz prvih desetletij delovanja vrtca. Leta 1847 je kapitularni vikar Jacopo Bernardi iz Pinerola, ki je v času štiridesetdnevnega posta obiskal mesto, poročal, da je bilo vanj vključenih 42 deklic in 48 dečkov. Vsi so bili oblečeni v enako vrhnje oblačilo. V obednici so jim postregli z mineštro, ki so jo otroci pojedli stoje.⁴⁸

Dobrodelna ustanova je dobro delovala do leta 1866, ko je bila zaradi vojne in epidemije kolere zaprta. Ponovno so jo odprli leta 1868, in čeprav se ji je zmanjšala javna finančna pomoč, je delovala do konca septembra 1870, ko je umrl njen dolgoletni direktor dr. Antonio Madonizza.⁴⁹ Kmalu po njegovi smrti so na zasедanju občinskega predstavništva 21.9.1870 predlagali novo ureditev vrtca. Dobrodelni vrtec, ki je bil dotlej privatna ustanova, naj bi spremenili v občinskega. Izbrana je bila tričlanska komisija, ki je pripravila načrt za njegovo ponovno delovanje in predvidene stroške poslovanja. Predlagali so, da zaradi pomanjkanja učiteljskega kadra (imeli so le eno učiteljico) ne bi ločili dečkov in deklic, vrtec pa naj bi uredili po metodi priznanega nemškega pedagoga Friedericha Fröbla (1782–1852); otroke naj bi motivirali z igro in gibanjem na prostem. Opozorili so, da delovanje vrtca lahko omogoči delo številnim materam, hkrati pa pozitivno vpliva na fizični in umski razvoj otrok in celotne družbe.⁵⁰

Vrtec je bil slavnostno odprt 1.5.1873.⁵¹ Vanj so brezplačno sprejemali dečke in deklice iz revnih družin v starosti od treh do dopolnjenih šestih let. Otroke so sprejemali enkrat letno, in sicer v novembru. Na družino je bil lahko sprejet samo eden od otrok, v posebnih primerih pa je direkcija odločala o vključitvi drugega otroka. Otroci so bili v vrtcu vse dneve v tednu, z izjemo praznikov. Dnevno so prejeli porcijo mineštre in

⁴⁶ Bertoša, *Djeca iz obrtaljke*, str. 64.

⁴⁷ SI PAK KP 7, t. e. 187, spis 331/1882 in SI PAK KP 498, t. e. 1, a. e. 3. Maria de Bartolomei je npr. prispevala 300 goldinarjev, Giuseppe del Tacco 400, grofica Marianna Pola-Grisoni je dala tedanje poslopje, Maria Volpi pa hišo in torkljo.

⁴⁸ Bernardi, *Lettere sull'Istria*, str. 45–46.

⁴⁹ Od ustanovitve leta 1839 dalje je bil edini direktor. Vrtec je po njegovi smrti ostal zaprt naslednja tri leta.

⁵⁰ SI PAK KP 7, knjige, t. e. 83, a. e. 163, str. 41, 44–46 in SI PAK KP 7, t. e. 111, spis 2510/1872.

⁵¹ Podestat Cristoforo de Belli je ob tem poudaril, da je bil »koprski vrtec za vzgojo revnih otrok med prvimi v Italiji«, prof. Vincenzo da Castro pa, da je najstarejši v istrskih mestih (SI PAK KP 7, knjige, t. e. 83, a. e. 163, str. 237). V sosednjem Trstu je bil vrtec ustanovljen leta 1841. Njegov prvi direktor je postal Pietro Kandler (Fabi, *La carità dei ricci*, str. 101).

kruh. Vzgajali so jih v verskem duhu, v ljubezni do družine in domovine, privzgojili so jim odnos do dela, reda in osebne higiene. Vrtec je bil v obdobju med 1. aprilom in 1. oktobrom odprt med 8. in 18. uro, drugače pa med 9. in 16. uro. Starši so morali otroke pripeljati točno ob uri, čiste in z robčkom za nos, prav tako pa jih niso smeli predčasno odpeljati iz vrtca. V primeru zanemarjenosti in večkratnega učiteljičinega opozorila so bili otroci najprej začasno odstranjeni iz vrtca, lahko pa celo izključeni. Vrtec je moral na komunske stroške najmanj enkrat tedensko obiskati zdravnik.

Vzgojiteljica je morala v vrtec prihajati pol ure pred predvidenim prihodom otrok, ni pa bila dolžna otrok sprejeti, če so prišli z več kot enournim zamudo. V primeru kaznovanja je glede na težo prestopka lahko le začasno ločila posameznika od skupine in mu prepovedala sodelovanje pri telovadbi. Pri težkih prestopkih je morala obvestiti direkcijo, strogo pa je bilo prepovedano telesno kaznovanje.⁵²

Vrtec je imel malo zaposlenega osebja. Poleg treh direktorjev oz. upravnikov so v njem delovale še vsakokratna oskrbnica, ki je živela v vrtcu in hkrati opravljala delo kuharice, služkinja ter vzgojiteljice. Antonia Utel, ki je bila vzgojiteljica v vrtcu od leta 1841 dalje, je leta 1893 zaradi starosti in bolezni zaprosila za upokojitev in dosmrtno vzdrževanje v višini 240 goldinarjev.⁵³ Na njeno mesto je bila sprejeta Giovanna Vicentini, ki je bila v vrtcu zaposlena vsaj še do leta 1922. Iz finančnih poročil je razvidno, da je vrtec vseskozi posloval pozitivno. Med prihodki je velikokrat mogoče opaziti prostovoljne prispevke dobrotnikov (društev in posameznikov) in volila, kar nakazuje, da sta bila dobrotelost ter čut za bolne in revne močno prisotna med ljudmi. Čeprav so se v času prve svetovne vojne in v prvih dveh letih po njej zaradi pomanjkanja in visokih cen živil srečevali s težavami, je vrtec leta 1920 obiskovalo okoli 70 otrok. Za delovanje vrtca se je v imenu državnega združenja za pomoč krajem, ki so bili priključeni Italiji (*Opera Nazionale di Assistenza all'Italia Redenta*) zanimala tudi Clara Valli, pokrajinska inšpektorica za Julijsko krajino, ki mu je dodelila 300 lir pomoči na mesec.⁵⁴

Delovanje dobrodelne ustanove Grisoni

Tudi nastanek t. i. Dobrodelne ustanove Grisoni (*Pio Istituto Grisoni*) – nekakšne sirotišnice – sta finančno omogočila grof Francesco de Grisoni⁵⁵ in njegova žena Marianna. Dobrodelna ustanova je bila ustanovljena z ukazom tržaško-koprškega škofa z dne 15.11.1858. Sprejemala je otroke revežev (deklince in dečke) v starosti od 6 do 20let. S prihodki, ki jih je ustanova dobila od najemnin nepremičnin, vlaganja in posojanja denarja, solin ter drugih virov, so imeli gojenci preskrbljeno nastanitev, hrano in oblačila. Vzgajali so jih v verskem duhu, jih učili pisanja, branja in računanja ter izučili za poklic, ki so si ga izbrali. Predsednik dobrodelne ustanove je bil (vsakokratni) škof, ki je imel pravico imenovati upravni odbor.⁵⁶ Leta 1871 so bili v upravni odbor imenovani koprski

⁵² SI PAK KP 7, t. e. 187, spis 331/1882 in SI PAK KP 498, t. e. 1, a. e. 3.

⁵³ SI PAK KP 7, t. e. 243, spis 888/V. Omenjeno vsoto je prejela še vsaj do leta 1902.

⁵⁴ SI PAK KP 7, t. e. 376, spis 2349 in t. e. 377, spis 2349 in 2846.

⁵⁵ Francesco je s testamentom določil, naj bi v njegovi hiši ustanovili zavetišče (*casa di ricovero*), v katero naj bi sprejeli toliko revnih otrok (polovico deklince in polovico dečkov), kot bi jih iz prihodkov premoženja lahko vzdrževali. Štirje naj bi bili doma iz Pirana, dva iz Novigrada, drugi pa iz Kopra (ti naj bi bili iz dobrodelnega vrtca).

⁵⁶ SI PAK KP 7, t. e. 126, spis 4. Člani upravnega odbora so odločali o delovanju ustanove, sprejemu in prehrani otrok.

župnik mons. Elio Nazario Stradi, Giorgio de Baseggio in dr. Pietro del Bello, upravnik pa je bil Andrea Bratti. Direktor in učitelj gojencev je bil dr. Pietro Sincich, katehist dr. Pietro Grassi, direktorica in upravnica Edvige Lucrenti, učiteljica gojenk pa Cristina D'Andri. V ustanovi je bilo po 20 dečkov in deklic. Ocenjena vrednost vseh nepremičnin in ustanovitvenega kapitala je znašala 200.000 goldinarjev, letni prihodki, ki so bili odvisni od prihodkov od zemlje in soli, pa okoli 11.000. Stroški za vzdrževanje gojencev, živež in obleke, plače direktorja, učiteljice in služkinj so znašali 11.200 goldinarjev.⁵⁷

V obdobju med letoma 1860 in 1914, za katero je ohranjen register z imeni gojencev in gojenk, je bilo v omenjeno dobrodelno ustanovo vpisanih 243 dečkov in 175 deklic. Prvi gojenci so bili vpisani 1. junija 1860, in sicer 8 deklic in 12 dečkov. Najstarejši deček je ob vstopu imel 13 let, šest jih je bilo starih približno 10 let, štirje 7,5, najmlajši pa 6 let. Eden izmed njih je umrl v ustanovi že naslednjo pomlad, drugi pa v piranski bolnišnici leta 1862. Dva so poslali v goriški seminar, dva sta bila v ustanovi 7 let, ostali pa 9–12 let. Tri deklice so imele ob vstopu v ustanovo 7 let, štiri 9, ena pa 10 let. Slednja je po 5 letih umrla, druge pa so ostale v njej več kot 10 let (večinoma do 20. leta starosti). Ob odhodu so razen ene, ki podpore ni prejela, dobile med 20 in 105 goldinarji podpore.

Žal ohranjeni seznam gojencev dobrodelne ustanove ni povsem natančno voden (podatkov o izpisu ni za 25 fantov in 24 deklet), vendar je iz njega mogoče razbrati nekatere ugotovitve. Štiri petine vseh gojencev je bilo doma iz Kopra, med drugimi kraji pa velja izpostaviti Piran, Novigrad, Trst in Milje. Precej otrok je iz ustanove odšlo (bodisi zaradi bolezni, nekateri so bili izključeni ali so zbežali) že v prvem letu, v prvih dveh letih pa kar 26,6 % dečkov in 15,6 % deklic. Fantje so v povprečju prej odhajali (kar 73,4 % jih je bilo v ustanovi manj kot 7 let) kot dekleta (prej jih je ustanovo zapustilo 43 %). Dekleta so praviloma tudi dlje ostala, manj je bilo izključenih (izključitev je izrecno navedena le pri 5), ob odhodu pa so večinoma prejela podporo (do leta 1905 praviloma 105 goldinarjev – nekatere tudi manj, po tem letu pa 210 goldinarjev). Kar nekaj gojencev je izstopilo zaradi bolezni, po 5 dečkov in deklic pa je umrlo v času bivanja v ustanovi (bodisi v ustanovi bodisi v bolnišnici). Med gojenci so prevladovali otroci, ki jim je umrl eden izmed staršev, 16 deklet in 19 fantov pa je bilo sirot (brez obeh staršev). Nekajkrat so bili v ustanovo poslani tudi bratje in sestre. Med dekleti sta bili po dve sestri iz 8 družin, med fanti pa po dva brata iz 14 družin, iz ene pa trije.⁵⁸

Sklep

Razvoj družbe se zrcali tudi v njenem odnosu do skupin prebivalstva, ki so najbolj potrebne pomoči, med katere prav gotovo sodijo najdenčki in sirote. Bolj ko je družba omikana in izobražena, bolj je občutljiva za težave drugih ljudi in se skuša s takimi težavami spopasti in jih odpraviti. Pri skrbi za neobgljene otroke in mladostnike je najprej prišla do izraza dobrodelnost premožnih posameznikov in različnih laičnih ustanov, od začetka 19. stoletja dalje pa se je v duhu razsvetljskih idej tudi državna oblast vključila v reševanje teh problemov, in sicer s svojo zakonodajo, ustanavljanjem najdenišnic, organiziranjem rejništva, odpiranjem vrtcev in vključevanjem otrok v šole.

⁵⁷ SI PAK KP 7, t. e. 99, 1871, spis 154.

Čeprav je bilo še daleč do moderne socialne politike, so bili s tem postavljeni temelji enakopravnjega obravnavanja te najbolj ogrožene skupine prebivalstva.

Viri in literatura

Arhivski viri

AST – Archivio di Stato di Trieste.

AST, Ospedali riuniti di Trieste, serie Esposti ed orfani, Giornale degli orfanelli del 1. 1. 1827 al 31. 12. 1828, N. 59.

AST, Ospedali riuniti di Trieste, Protocollo degli Orfanelli dati in allevamento a Trieste e nel Circolo d'Istria e Gorizia nel giorno 22 Novembre 1839 a tutto di Dicembre 1843, N. 16.

PAK KP – Pokrajinski arhiv Koper.

SI PAK KP 7, Občina Koper, t. e. 99, 111, 126, 187, 243, 376, 377.

SI PAK KP 7, Občina Koper, knjige, t. e. 83.

SI PAK KP 291, Rodbina Cadamuro Morgante, t. e. 39.

SI PAK KP 300, Rodbina Grisoni, t. e. 12, 45.

SI PAK KP 304, Rodbina Manzoni, t. e. 9.

SI PAK KP 498, Dobrodelna ustanova Grisoni, t. e. 1, 5.

Časopisni in elektronski viri

La provincia dell'Istria, 1. 9. 1874, letnik 9, št. 17.

www.fioretombolo.net/istituto della pietà.htm, 12. 3. 2012.

www.tridente.it/progetto/services/it/ire.htm, 12. 3. 2012.

Literatura

Bernardi, Jacopo: Lettere sull'Istria. Capodistria : Tipografia di Giuseppe Tondelli, 1866.

Bertoša, Mislava: Djeca iz obrtaljke. Nametnuto ime i izgubljeni identitet (imena i prezimena nahoda u XX. stoljeću), Zagreb : Profil international, 2005.

Bonin, Zdenka: Bratovščine v severozahodni Istri v obdobju Beneške republike. Koper : Pokrajinski arhiv Koper, 2011.

Caprin, Giuseppe: L'Istia nobilissima. Trieste : Italo Svevo, 1992.

Cigui, Rino: Alcuni aspetti dell'organizzazione sanitaria in Istria durante la dominazione Francese (1806–1813). *ATTI. Rovigno : Centro di ricerche storiche di Rovigno*, vol. XXXVI, 2006, str. 211–265.

Čeč, Dragica: Dojemanje obdobja mladosti v teoretičnih tekstih in poselski zakonodaji habsburške monarhije v drugi polovici 18. stoletja. *Filli, filiae ... : položaji i uloga djece na jadranskom prostoru*. 4. Istarski povijesni bienale, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Poreč : Printera, 2011, str. 184–203.

Darovec, Darko: Oris zgodovine zdravstva v Kopru. *Studia Historica Slovenica : Časopis za humanistične in družboslovne študije, Mlinaričev zbornik I*. Maribor : Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča v Mariboru, letnik 5 (2005), št. 1–3, str. 257–272.

Darovec, Darko: Davki nam pijejo kri: gospodarstvo severozahodne Istre v novem veku v luči beneške davčne politike. *Knjižnica Annales Majora*. Koper : Univerza na Primorskem : Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, Koper : Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2004.

Fabi, Lucio: La carità dei ricchi. Povertà e assistenza nella Trieste laica e asburgica del XIX secolo. Milano : Franco Angeli Editore, 1984.

Golec, Boris: Tržaški in ljubljanski najdenčki v kumljanskih hribih. *Kronika : Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, letnik 37, 1989, str. 192–202.

Janeković Römer, Zdenka: O napušanju, udomljivanju i posvajanju djece u srednjovjekovnom Dubrovniku i Dalmaciji. *Filli, filiae ... : položaji i uloga djece na jadranskom prostoru*. 4. Istarski povijesni bienale, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Poreč : Printera, 2011, str. 15–32.

Kandler, Pietro: Codice Diplomatico Istriano, vol. II, Trieste, 1986.

- Lavrič, Ana: Vizitacijsko poročilo Agostina Valierja o koprski škofiji iz leta 1579. Ljubljana : Znanstveno-raziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Umetnostno-zgodovinski inštitut Franceta Steleta, 1986.
- Naldini, Paolo: Cerkevni krajepis ali Opis mesta in škofije Justinopolis, ljudsko Koper. Koper : Zgodovinsko društvo za južno Primorsko : Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije: Škofija, 2001 (urednik Darko Darovec).
- Statut koprskega komuna iz leta 1423 z dodatki do leta 1668 (STKP): za objavo priredil Lujo Margetić, Koper – Capodistria : Pokrajinski arhiv Koper, Rovinj – Rovigno : Center za zgodovinske raziskave, 1993.
- Schiavuzzi, Bernardo: Le istituzioni sanitarie Istriane nei tempi passati. *AMSI (Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria)*: vol. VIII, fascicolo 3-4. Parenzo : Società istriana di archeologia e storia patria. Tipografia Gaetano Coana, 1892, str. 315–407.
- Vodnik po fondih in zbirkah Pokrajinskega arhiva Koper (2006): Koper : Pokrajinski arhiv Koper (urednica Zdenka Bonin).
- Trisciuzzi, Leonardo – De Rosa, Diana: I bambini di Sua Maestà. Esposti e orfani nella Trieste del '700. Milano : Franco Angeli Editore, 1986.

Dragica Čeč

Pravni položaj in življenjske usode in revščini izpostavljenih otrok na koncu 18. in v začetku 19. stoletja

ČEČ, Dragica, dr., Znanstveno-raziskovalno središče Koper in Fakulteta za humanistične študije, Univerza na Primorskem, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1, dragica.cec@zrs.upr.si.

Pravni položaj in življenjske usode otrok revežev in revščini izpostavljenih otrok na koncu 18. in v začetku 19. stoletja

Prispevek se osredotoča na dva aspekta preučevanja življenjskih usod otrok »z ekonomskega dna«, tistih, ki niso posedovali nobenega premoženja in so bili odvisni od kolektivnega in individualnega čustvovanja. Tovrstno čustvovanje je bilo povezano tudi z občutkom družbene odgovornosti in recipročnosti posameznikov. Analizirana sta dva vidika odnosa do otrok. Najprej pravni, ki določa splošni položaj otrok, a tudi meje družbene solidarnosti, ki je v tej starostni skupini posebej poudarjena. Sledi rekonstrukcija življenjskih usod skupine revnih otrok – najdenčkov v različnih življenjskih obdobjih. Gre torej za položaj tistih, s katerimi bi najprej in najbolj zlahka dokazovali zgolj črno in v slovenskem prostoru zagotovo najbolj uveljavljeno teorijo na polju odnosov do otroštva in otrok, a katerih življenjske usode kažejo tudi drugačne nianse.

Ključne besede: pravna zaščita otrok, kazenski zakon 1803, obč. državljanski zakonik, rejništvo, najdenčki, 18. stoletje, 19. stoletje

ČEČ, Dragica, Ph.D., Scientific and Research Centre Koper and Faculty for Humanities, University of Primorska, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1, dragica.cec@zrs.upr.si.

Legal Status and Destinies of Children of Poors and Children Exposed to Poverty at the end of 18th and in the Beginning of 19th Century

Paper is focusing on two aspects of researching destinies of children from the "economic bottom", those who did not own any property and who were dependent on the collective and individual emotions. Such sentiment was also connected with a sense of social responsibility and reciprocity of individuals. Two aspects of attitudes to children are analysed. First aspect is a legal aspect, which sets a general position of children but also limits of social solidarity, which is in this age group particularly emphasized. Then there is a reconstruction of life destinies of poor children – foundlings in different life periods. It is about the position of those with whom we could easily prove only black and on Slovenian territory certainly the most well-established theory in the field of attitudes and relationships to childhood and children, whose life destinies also reflect different colors.

Key words: Legal Protection of Children, Criminal Law 1803, General Civil Code, Foster Care, Foundlings, 18th Century, 19th Century

Otroci revežev

Franc Korun je s tremi brati in sestrami leta 1798 živel v Ljubljani. Gre za petnajstletnika, ki je tako po statističnih kot po socialnih kriterijih že sodil med mladostnike. Tako kot njegova 24 let stara sestra in 23 let star brat. Štirih otroke v tej družini je preživljala mati. Ta je bila sicer poročena, a kaj ko je njen mož kot mnogi drugi moški iz revnih družin zapustil družino in odšel (verjetno iskati zaslužek) neznano kam. Ker je tretji otrok, petnajstletni Franc Korun kradel, je primer prišel pred mestnega

sodnika.¹ Ta je na zagovor oziroma zaslišanje poklical kar vse. Materi in otrokom je zagrozil, da si morajo najti delo v poselskih službah,² v primeru petnajstletnika pa se je v sodbi zavezal, da bo delo našel kar mestni magistrat.³ Za predstavnike mestnih elit v tej družini ni bila problematična revščina, ampak zlasti beračenje in brezposelnost, ki je vodilo neposredno v nemoralno življenje. In v tem primeru so se strahovi elit izvrstno pokrili: mladi Franc je raje kartal, kot da bi si našel delo kot hlapec.⁴

Študije o življenjskih perspektivah otrok revežev odkrivajo številne nove konture raziskovanja in dojemanja obdobja otroštva. Primeri odnosa do otrok v tem članku se nanašajo na pozno 18. in prvo polovico 19. stoletja. Gre za čas nove politike, ki prek novih teoretičnih podlag in zlasti povečanega interesa države dojema otroštvo⁵ kot polje državnega interesa. Gre pa tudi za obdobje, ki ga je zaznamoval na eni strani vpliv del zgodnjih merkantilistov in kameralistov, ki spodbudijo sistem načrtnega nadzorovanja in izvajanja socialne oskrbe za določene družbene skupine.⁶ Spremembo v 18. stoletju predstavlja poudarjena skrb za ekonomiko dobrodelnosti, ki ob omejenih finančnih zmožnostih⁷ določa posebna prioriteta polja reševanja problemov revščine in z njimi povezane določene socialne skupine, ki so bolj kot druge upravičene do socialne oskrbe, med njimi tudi otrok kot bogastva države.⁸ V 18. stoletju se tako razvijejo novi načini skrbi in nadzora nad otroki revežev. Najprej sicer v okviru sirotišnic, a se v 80. letih 18. stoletja sistem popolnoma spremeni. Za sirote in za otroke, ki so jih zapustile nezakonske matere ali revni starši, se takrat vzpostavi sistem rejništva, s katerim je država prek svojih institucij in mehanizmov nadzora zagotovila zapuščenim otrokom dojenje v prvem obdobju otroštva. Te pa so postale v drugem obdobju otroštva njihove rejnice.

¹ O vlogi nižjega sodišča in dojemanju vloge uradne avtoritete in pravno formalnih sredstev kaznovanja pri reševanju vedenjskih problemov mladostnikov v 18. stoletju glej: Čeč, Jo s hudim kaznovanjem, str. 175–194.

² O poselskem delu v 18. in 19. stoletju glej zlasti temeljne študije Studen, *Stanovati v Ljubljani*, za 18. stoletje pa tudi Čeč, *Rejni, berači in kriminalci*.

³ ZAL, LJU-489, Reg. I, šk. 67, 556.

⁴ ZAL, LJU-489, Reg. I, šk. 67, 547–555, 23. 11. 1792.

⁵ O mejnikih otroštva, ki nasprotujejo Ariesovi interpretaciji (Aries, *Zgodovina otroštva*, str. 22–27) glej zlasti Ehmer, *Lebenstreppe* in Greyerz, *Passagen*.

⁶ O tem problemu imamo še vedno premalo raziskav. Študijo primera za Ljubljano med leti 1820 in 1840 je naredila: Čeč, *Personal Charitableness*. Dobrodelnost rodbin Kalister in Gorjup predstavljajo prispevki v posebni številki *Kronike* (2010 – Boštjančič, Šušteršič, Slana); Josipine Hočevar pa razstava v muzeju v Krškem avtoric Porenta in Černelič Krošelj.

⁷ Večino sredstev za delovanje ubožnih ustanov so namreč predstavljale individualne donacije, saj je zgodnjenovoveška podpora revnim temeljila na dobrodelnosti posameznikov (prim. Čeč, *Personal Charitableness*). Ustanove so se praviloma financirale iz obresti na osnovni kapital in z majhnimi prostovoljnimi prispevki, ki so se načrtno zbirali za delovanje posamezne socialne ustanove. »Donacije« države, bodisi v obliki neposrednega darila cesarja ali v obliki pravno določenih deležev državnih dohodkov (v obliki davkov), so večinoma predstavljale manjšinski delež dohodkov v letni proračun katerekoli ubožne ustanove. Za delovanje ljubljanske sirotišnice so recimo namenili ubožni davek na luksuzno, zlasti kolonialno blago (sladkor, kavo, čaj, kakav in čokolado), finančne odkupe rekrutov (t.i. bonifikacije rekrutov) in davek na hube ter polovico »manjših« glob, ki so jih naložili za manjše prekrške (Radics, *Zgodovina*, str. 27).

⁸ Fenomen otrok brez staršev, ki jih tako sodobniki kot strokovna literatura imenujejo najdenčki, se začne v 70. letih z izjemnimi deli V. Hunecka, *Findelkinder*, Kertzerja, *Abandoned for honor* in Pawlowsky, *Mutter ledig*, nam najbližje najdenišnice pa strokovno obdelajo Meumann, *Findelkinder*, Kurmanowitsch, *Grazer Gebährhaus*. Uporabljam termin otroci brez bioloških staršev, saj tudi študije, nastale v zadnjem času, opozarjajo na nejasnost ločevanja med zapuščenimi in osirotelimi otroci (prim.: Bräuer, *Weggelegte Kinder*, str. 26). Do terminološke zmede prihaja zlasti v okoljih, kjer se razvije rejniški sistem. V dojenje in nato v rejo so bili dani nezakonski, a pogosto tudi zapuščeni otroci in otroci revnih staršev. Izkušnja dojenja tujega otroka je na slovenskem ozemlju v določenih okoljih precej pogosta, a študije o tem fenomenu so omejene na čas in prakse Aleksandrink.

Preučevanje življenjskih usod otrok »iz ekonomskega dna« je posebej izpovedno.⁹ Gre za tiste otroke, ki torej niso posedovali nobenega premoženja in so bili odvisni od kolektivnega in individualnega čustvovanja, povezanega s času primernim občutkom odgovornosti in simbolične recipročnosti akta podpore.¹⁰ Vsekakor otroštvo v družinah z zelo omejenimi resursi in zaznamovanih s t.i. ekonomijo priložnosti zaznamuje okoliščina, da so otroci delali in prispevali k družinski ekonomiji.¹¹ Skladno z doktrino 18. stoletja je bilo sicer otroško delo v razumnih okvirih dojeta kot del socializacije in privzgajanja delavnosti.¹² Po drugi strani pa si družina »omejenih resursov« ni mogla predstavljati preživetja članov družine brez dela, ki je bilo poleg javnega beračenja (dokler ni bilo to posebej rigorozno preganjano)¹³ del vsakdanjika revnih družin od otroštva do pozne starosti.

Članek se bo omejil na pravni položaj otrok na prehodu iz 18. v 19. stoletje in na življenjske perspektive otrok, ki so postali del institucionalizirane skrbi za revne.¹⁴ Prav s preučevanjem področja revščine lahko pokažemo kompleksnost izkušenj otroštva.

Pravni položaj otroka¹⁵ na prehodu iz 18. v 19. stoletje

Za razumevanje politike države na polju odnosa do otrok je nujno predstaviti pravni položaj otrok na prehodu iz 18. v 19. stoletje, ki ga je zaznamovala najprej izdaja jožefinskega občega državlanskega zakonika (1786) in nato občega državlanskega zakonika (1811) ter na drugi strani kazenska zakonodaja. Pravna ureditev položaja mnogih družbenih skupin na prehodu iz zgodnjega novega veka v 19. stoletje je pogosto ostala zgolj črka na papirju, ki se je v pravni praksi redko izvajala, a so se konec 18. stoletja z izenačenjem pravnega položaja vseh družbenih skupin vendarle začrtale splošne konture, ki so urejale tudi odnos do otrok.

Glavni državni teoretiki, med katerimi je Joseph von Sonnenfels, ki je s svojimi deli ustvarjal posebno »zamišljeno skupnost« uradnikov, že leta 1770 zapisal, da je dolžnost staršev skrbeti za vzgojo svojih otrok, »nadzorniki« pa morajo skrbeti, da jo starši izpolnjujejo. Po mnenju tega vplivnega političnega in pravnega teoretika je namreč

⁹ Vse tiste sirote, ki so po svojih starših podedovale premoženje, so skladno s civilnim pravom, ki je bil leta 1811 izdan kot obči državljanski zakonik, dobile varuha. Njihov položaj je zato drugačen.

¹⁰ Predstavnik reformnega katolicizma v 18. stoletju je skrb za dobrobit otrok in bolnih (torej tudi za izražanje dobrodelnosti do otrok) označil kot enega od temeljev civilizacije (Muratori, Von der Glückseligkeit, str. 256).

¹¹ Delitev dela znotraj gospodinjstva je imela številne stopnje in svojo hierarhijo. In na drugi strani se je ekonomija družine – gospodinjstva ravnala po prisotnosti ali odsotnosti otrok (prim.: Hufton, Poor).

¹² Kljub novim poudarkom lahko reševanje socialnih vprašanj še vedno razdelimo po tipologiji V. Hunecka, ki je že v 80. letih vpeljal delitev politike in zakonodaje do revežev na tri obdobja (več o razvoju v: Čeč, Odnos do mobilnega, str. 191–193). In v zadnjem obdobju, ki je po svojih temeljnih značilnostih poimenovano kot obdobje delujoče revščine, postane delo ena od pomembnih vrednot in poleg religije eno od temeljnih sredstev vzgoje in resocializacije posameznikov. Delo postane sredstvo in način, kako se lahko posameznik izogne revščini in življenju pod eksistenčnim robom (glej tudi: Studen, Človek mora delati, str. 8–10 (v tisku)).

¹³ Kazenski red leta 1803 je prepovedi beračenja otrok namenil celo samostojen člen. Prepovedano je bilo tudi »posojanje« otrok, da bi beračili skupaj z drugimi berači (Kazenski zakonik 1803, čl. 265).

¹⁴ Vprašanje razmerja med običajnim in izjemnim, pogosto družbeno deviantnim, je tudi pri preučevanju odnosa do otroka posebej problematično. Pregled metodoloških problematik in nujnosti dobrega poznavanja kazenskega prava glej tudi: Čeč, Zapustil me je bog, kjer so navedena tudi temeljna dela o tem problemu.

¹⁵ Obči državljanski zakonik loči med otroci (do 7 let), nedoletniki do 8–14 let, mladoletniki od 15–24 (ODZ, art. 21). O obdobjih glej Zeiler, Commentar, 116.

vzgoja (poleg religije) največ prispevala k vzpostavljanju splošne morale kot enega od pomembnih polj državne politike. Hkrati je bila polje, ki je sodilo v okvir dolžnosti staršev, kajti oni so »tisti, ki postavljajo temelje izobraževanja bodočih meščanov«. ¹⁶ Če je ne izpolnjujejo, lahko država proti staršem uporabi prisilna sredstva, in še več, tistim staršem, ki živijo sprieno, grešno in torej nemoralno življenje (in sem so sodili tudi javni berači), lahko otroke odvzamejo.

Izhajajoč iz takšnih načel zavzema osrednje mesto ob koncu 18. stoletja med pravnimi akti, ki urejajo tudi področje otroštva, Obči državljanski zakonik (ODZ), izdan leta 1811, ¹⁷ Kot nadrejeni akt je usmerjal tudi vso drugo zakonodajo, ¹⁸ ki je izhajala v 19. stoletju. Razmerju med otroki in starši je bil namenjen že obsežni del jožefinskega občega državljskega zakonika iz 1786. ¹⁹ Z ozirom na položaj otrok ²⁰ je ključen 137. člen ODZ, ki postavi naslednje načelo: »*ko so otroci rojeni v zakonu, nastane nov pravni odnos, z njim so določene pravice in dolžnosti med zakonskimi starši in otroci.*« ²¹ Zeiler, član komisije za pripravo zakonika, v prvih komentarjih ODZ razlaga, da so tako dolžnosti kot pravice staršev in otrok obojestranske. Kvaliteta pravic in dolžnosti je sestavljena iz dveh tipov: na eni strani gre za osebne, na drugi pa za stvarne pravice. Če se stvarne pravice osredotočajo zlasti na pravico do dedovanja, pa v okviru osebnih pravic Zeiler razloži, da imajo starši dolžnost do oskrbe, nege in izobraževanja svojih otrok: »*Brez vzgoje bi otroci kmalu propadli ali postali breme drugih*«, zato »*od svojih stvariteljev terjajo svojo existenco s pravico, da ne bi padli v to slabo stanje*«. ²² In doda, da omenjene pravice terjajo tako sodelovanje zakonca (zaradi prostovoljnega pristanka za poroko) kot države (ki v tem oziru in pod določenimi pogoji zakonski skupnosti ²³ nudi posebno zaščito). ²⁴ Dolžnosti otrok pa so bile, da je bil otrok staršem dolžan izkazovati poslušnost in spoštovanje (ODZ, čl. 144). Po občem državljskem zakoniku imajo starši dolžnost svoje zakonske otroke vzgajati, kar pomeni, kot razlaga naprej, da morajo skrbeti za življenje in zdravje otrok ²⁵ in jim dajati primerno podporo, razvijati njihove telesne in duševne sposobnosti in jim prek poučevanja o religiji in koristnih znanostih dati podlago za

¹⁶ Sonnenfels, *Grundsätze*, str. 84.

¹⁷ Tako jožefinski obči državljanski zakonik kot pozneje obči državljanski zakonik je sestavljala ista skupina pravnikov. Vodil jo je Carl Anton Martini, med najbolj dejavnimi učenci pa je kot poseben referent deloval prvi komentator zakonika Franz Zeiler.

¹⁸ Tako posebne patente, okrožnice in druge pravne akte.

¹⁹ *Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch* (ODZ, nemška kratica pa ABGB) kodificira prakse in načela, ki so jih uradniki v pravni praksi uporabljali že nekaj časa. Poseben poročni patent, ki je bil izdan že leta 1783, je bil v skoraj nespremenjeni obliki vključen v jožefinski obči državljanski zakonik (Cvirn, *Boj za sveti zakon*, str. 9 in 4–9).

²⁰ O njih izčrpno piše Ammerer, *Ende für Schwert*.

²¹ V tem členu je bil zakon iz leta 1811 bolj napreden, saj je 26. člen veliko manj obsežnega jožefinskega občega državljskega zakonika določal le, da imata zakonca pravico do spočetja in da uživata pravice, ki jih prinaša [zakonski] stan (*Allgemeines*, III, art. 26.).

²² Zeiler, *Commentar*, II, str. 315.

²³ V to v okviru osebnih pravic (oziroma družinskega prava): zakonsko pravico, starševsko pravico in pravico do varuha, ki je namestnik staršev (ki je najprej pravica bližnjih sorodnikov). Zeiler, *Commentar*, I, 164. Že sama definicija zakona po 44. členu občega državljskega zakonika je seveda skladno z naravnim pravom zakon definirala kot družbeno pogodbo in kot tako prostovoljni akt dveh posameznikov, s katerim se zavežeta, da bosta živela v nerazdružljivi skupnosti, da bosta spočela otroke in da jih bosta vzgajala (tega določila jožefinski še nima) ter da si bosta nudila podporo (Zeiler, *Commentar*, I, art. 44).

²⁴ Zeiler, *Commentar*, II, str. 313–315.

²⁵ V velikih mestih so mestni organi pregona – mestni policijski stražniki (kot se zdi iz sicer nepopolno ohranjenih dokumentov), prijavili vsako otroško nesrečo. Leta 1801 preberemo v dnevnem poročilu ljubljanske policijske direkcije, da je sedemletni otrok po imenu Marija padel v Ljubljano, a so ga srečno rešili (ZAL, LJU-489, šk. 89, 6. 7. 1801, p. 311).

bodoče blagostanje (ODZ, čl. 139).²⁶ Vsekakor je bil pravni položaj otroka določen v njegovi podrejenosti avtoriteti družinskega očeta (*pater familias*),²⁷ ki je pravno zastopal nedoletne otroke in jih razumno kaznoval, pa tudi odločal o njihovem nadaljnjem življenju. In sicer tako, da jim je dajal nasvete in jih »poskušal voditi« skozi življenje.²⁸ Državljski zakonik je določal tudi, da so starši upravičeni, da iščejo pobegle otroke in jih zahtevajo nazaj v lastno oskrbo ter da imajo pravico do kaznovanja.²⁹ Vsekakor je obči državljanski zakonik v vseh ozirih ohranjal tradicijo paternalistične ureditve družbe.

Poseben pravni položaj na področju starševskih dolžnosti je predstavljal položaj matere z nezakonskim otrokom.³⁰ Po določilih državljskega zakonika iz leta 1786 je bila nezakonska mati v primeru finančne zmožnosti dolžna skrbeti za otroka (10. in 11. člen).³¹ Po ODZ iz leta 1811 pa mati z nezakonskim otrokom nima več tako neposrednih dolžnosti, prav tako so bile njene pravice kot tiste, ki nima neposredne oblasti družinskega poglavarja,³² manjše.³³ Zakon torej ni več zahteval, da sama nosi stroške vzdrževanja otroka. Nositi bi ga moral otrokov oče, a le, če je priznal očetovstvo.

Drugo pravno polje, ki je omejevalo zlasti deviantne odnose med starši in otroci, je bilo od leta 1787 tudi kazensko pravo,³⁴ četudi sprva le v enem členu.³⁵ Kazenski red iz leta 1803 je odnosu med starši in otroki posvetil več prostora in načine zlorabe bolj natančno definiral. Če sta bila delikta detomora in namernega zapuščanja otroka³⁶ sankcionirana že ves zgodnji novi vek, le da se je kazenska odgovornost očeta otrok bolj ali manj upoštevala, ostaja kazenska odgovornost obeh staršev tudi v kazenskem redu iz leta 1803.³⁷ Bistvena razlika s kazenskim redom iz 1787 je v trajanju kazni, ki je

²⁶ Kot sistematični pravnik Zeiler razdeli pojem vzgoje na 4 polja: fizično, moralno, versko in tehnično vzgojo. Moralna vzgoja je po Zeilerju v tesni povezavi z zagotavljanjem javne varnosti in se jo zagotavlja tako z domačo vzgojo kot z javnimi vzgojnimi ustanovami in političnimi sredstvi (Zeiler, *Commentar*, I., str. 318–320). Za fizično vzgojo je mati zadolžena bolj kot oče, pri čemer se Zeiler sklicuje na naravno pravo in iz njega izhajajoče postulate v kazenski zakonodaji, zlasti na člene, ki zadevajo detomor in splav (Kazenski zakon (StG), I, art. 128–132) in II. art. 130, 132 in 183. Pri zahtevi staršev do verske vzgoje otrok (art. 140) je Zeiler izpostavil, da politični zakoni določajo, kdaj se začne javni verski pouk. Glede zahteve po vzdrževanju je zapisal, da je ta del skrbi za otroka prepuščen staršem, dokler otroku sredstva za življenje ne omogočajo, da preživi sam sebe.

²⁷ Glede členov o vzgoji otrok je komentator menil, da sicer pomeni vzgoja otroka konsenz obeh staršev, da pa gre očetu kot glavi družine večja avtoriteta, zlasti v primeru, ko pride do različnih pogledov na vzgojo.

²⁸ *Allgemeines*, V., art. 18.

²⁹ Kot kaže pravni razvoj stoletij pred tem, je to tudi pomenilo, da so najhujši mladoletni prestopki (sicer po arbitražni odločitvi sodnika) kaznovani po pravni poti, seveda z upoštevanjem omejitev v procesnem pravu, ki jih prinaša mladoletnost.

³⁰ Ker je zakon o varstvu onemogočal, da bi bila edini varuh sirot biološka mati (če otrok nima staršev, sorodnikov ali skrbnikov), je v prepletu obeh pravnih podlag padla skrb za vzgojo in šolanje nezakonskih otrok, otrok ostarelih staršev in otrok, ki nimajo premoženja, na državo.

³¹ Jožefinski obči civilni zakonik iz l. 1786 je omogočal očetu odločitev (12. člen), da bo otroka vzel v »lastno vzgojo«, torej v svoje gospodinjstvo. Glavna značilnost zakonika je sicer bila, da je omogočal vsem otrokom, da dedujejo po svojih starših.

³² Omogoča pa že državljanski zakonik (v 19. členu) tudi posvojitev polnoletne ali mladoletne osebe, ki jo mora dovoliti gosposka, ki mora izdati dovoljenje, če gre za udeležbo tega posameznika v določenih pravicah in časteh (*Allgemeines*, II, 28–32).

³³ Omenjena okoliščina je bila posebej izpostavljena v 26. členu občega državljskega zakonika.

³⁴ Naziv jožefinskega kazenskega zakonika je *Allgemeines Gesetz über Verbrechen und deren Bestrafung*.

³⁵ Če otroka ali človeka, ki ni sposoben skrbeti zase, nekdo povozi, če pade v vodo, se rani ali umre, je takšno pomanjkanje nadzora kaznovano kot politični zločin (ga torej kaznujejo politične oblasti) (*Allgemeines Gesetz über Verbrechen*, II, art. 22).

³⁶ Delikt namernega zapuščanja (izpostavitve) otrok se je v vsakem zakoniku omejeval na zapuščanje otrok v prvi fazi otroštva, ki še niso bili sposobni preživeti brez pomoči drugih – torej za dojenčke in malčke.

³⁷ Glej v: Čeč, Nasilne detomorilke, str. 415–440.

prvič skladno z meščansko ideologijo povezana s častnostjo otroka (nezakonska mati je nekoliko mileje kaznovana kot zakonska). S kazenskim redom leta 1803 pa se usmeri pozornost organov nadzora tudi na starše otrok, vzgojitelje in učitelje ter obrtnike in na njihov odnos do vajencev ter na odnose med hišnimi gospodarji in njihovimi posli (Kazenski red 1803,³⁸ II, čl. 165–169), zlasti v primeru telesne ogroženosti otrok. Po tem zakoniku je bila kazniva tako slaba vzgoja kot preveč samovoljno kaznovanje vseh avtoritet, ki so imele nadzor nad otroci. Vsako pretirano kaznovanje otrok ali pomanjkanje varstva otrok, ki se konča s telesno poškodbo ali ogrožanjem življenja, je na formalni ravni kaznovano. Za posamezne specifične prekrške znotraj teh odnosov so določene tudi kazni, seveda ob upoštevanju splošnih olajševalnih in oteževalnih okoliščin. Zakon omogoča tudi, da se ob hudih kršitvah staršem vzame otroke, jih da v rejo, od bioloških staršev pa zahteva plačilo vzdrževanja otrok (Kazenski red 1803, II, čl. 165–169). Moralne dolžnosti staršev, skrbnikov, rejnikov, zlorabo starševske avtoritete oziroma pomanjkanje vzgoje kazenski red iz leta 1803 sistematično zaobjame v 130. členu. V tem členu so starše definirali kot tiste, ki imajo, kot piše v tem členu zakonika, na naravnem pravu temelječo dolžnost skrbeti za otroke. Rejnike pa so opredelili kot tiste, ki jim je bila naložena skrb za otroke.³⁹ Ta člen zakona se neposredno sklicuje na načela naravnega prava, zato tovrstna kazniva dejanja označi kot dokaz nenaravnih čustev. Ljubezen do otrok je torej eno od temeljnih naravnih čustev. Čeprav je bila pravica staršev, da kaznujejo otroško neposlušnost in nespoštljivo obnašanje do svojih staršev, si je država prilastila pravico, da posebej nemoralne oblike otroškega nespoštovanja avtoritete staršev kaznuje sama.⁴⁰

Načela, zapisana v občem državljskem zakoniku, in njihova razlaga, skladno z ideološkimi in političnimi imaginariji časa, je bila tista podlaga, ki je narekovala tudi odnos do otrok revežev v deželnem glavnem mestu. Med vrsticami sklepov ubožne oskrbe vedno najdemo dosledno sledenje tistim načelom občega državljskega zakonika, ki določajo, kdo je dolžan skrbeti za preživljanje otrok.⁴¹ Členi drugega dela kazenskega zakonika iz leta 1803 so postavili osnovne temelje zaščite otrok. Diskurzi in tudi statistika skozi 19. stoletje kažejo, da so se določeni členi kazenskega zakonika iz leta 1803 uporabljali zgolj občasno in je bilo njihovo izvajanje odvisno od sistema nadzora, legitimnosti dejanj (torej kolektivnih in individualnih mentalitet) v določeni skupnosti, politike oblasti in socialne institucije,⁴² ki je dejanje ovadila ali zamolčala, pa tudi od načel, vneme in finančnih omejitev upravne in sodne oblasti (števila uradnikov, organov nadzora), v katere pristojnost je sodil primer. Zagotovo lahko trdimo, da so primeri nasilja prej postali javni, če so se zgodili v velikem mestu, kot je bila Ljubljana, z od konca 18. stoletja izpopolnjenim sistemom policijskega nadzora in posebnim organom

³⁸ Kazenski zakon iz leta 1803 ima uradni naziv: *Gesetzbuch über Verbrechen und schwere Polizeiüber-tretungen*.

³⁹ Kazen je bila od 3 dni do 3 mesece zapora in je bila poostrena s postom in telesno kaznijo, če so nastopile dodatne obremenilne okoliščine (Kazenski red 1803, II, čl. 66).

⁴⁰ Kazenski zakonik, čl. 269.

⁴¹ Ta je določal, da breme vzdrževanja otrok v primeru, da oče umre ali je nesposoben preživljati otroke, preide najprej na pleča očetovih staršev, šele nato materinih staršev, če je mati brez sredstev za preživetje. Če so starši sami brez sredstev za preživljanje otroka, potem odpade finančno breme vzgoje, a jim ostane dolžnost, da vzgajajo svoje otroke. V kolikor so tudi slednji nesposobni izpolnjevati svoje zakonsko predpisane dolžnosti, preide skrb najprej na stare starše v istem vrstnem redu in šele nato na javno oskrbo.

⁴² To se zlasti kaže v kaznovanju zlorab rejniškega sistema, o katerih poročajo že ob koncu 18. stoletja, zares pa jih sankcionirajo šele od začetka 19. stoletja – prim.: Stariha, Krvave rejnice, str. 5–18.

policijskih vojakov,⁴³ drugod pa le v najhujših primerih – ko je prišlo do težkih telesnih poškodb ali celo smrti »zlorabljenega« otroka.⁴⁴ Že ob koncu 18. stoletja je sodni postopek proti otrokom (pri kazenskem obravnavanju je mejo predstavljala starost 7 let), vedno usmerjen tudi v pregled družinskih razmer. Izvrsten primer socialnega discipliniranja s strani elit predstavlja v uvodu predstavljen primer Franca Koruna.

V delovanju komisije za ubožne zadeve pa je skladno z imaginariji elit najti tudi načela socialnega discipliniranja deprivilegiranih družbenih skupin. Z vzpostavitvijo župnijskih ubožnih inštitutov in ubožnih očetov se je funkcija socialnega nadzora revežev po začetnem uvajanju po letu 1820 prenesla tudi na člane ubožne komisije. Kako je potekal nadzor, priča primer Marie Verhov. Pod njihov nadzor je prišla leta 1820 kot noseča vdova, katere mož je tisto zimo umrl v nesreči. Ubožni oče je menil, da mati ni sposobna zaslužiti toliko, da bi preživela tri in šest let stara otroka. Predlagal je, da ji otroka odvezamejo in ju dajo v rejo na deželo, ona pa se naj se po rojstvu tretjega otroka vrne v službo kot dekla. Svojo rigorozno idejo je utemeljeval z dejstvom, da bo breme oskrbe otrok tako ali tako padlo na skupnost.⁴⁵ Podobno burno so pazili tudi na nezakonskega otroka dekletke Helene Pančuk. Dolgotrajna bolezen jo je sicer odrezala od poselskih služb, zato je lahko skrbela za svojega otroka, za majhno plačilo pa tudi za otroke drugih prebivalcev mesta. V njenem primeru so od ubožnega očeta posebej zahtevali, da spremlja razvoj otroka. In naročili, da mora ubožni oče zahtevati prekinitev otrokovega šolanja in poskrbeti za napotitev otroka v uk k obrtniku, če ta ne bo izkazoval posebne nadarjenosti za študij.⁴⁶

Seveda sirote bolj spoštovanih obrtnikov v Ljubljani niso bile deležne tako rigoroznega nadzora, saj se kaže določena solidarnost znotraj poklicnih skupin in socialnih skupin, zlasti tistih, ki so sestavljale ljubljansko meščanstvo. Tipičen primer je družina čevljarja Jožeta Volte. Vdovec sprva ni zaprosil za pomoč iz ubožnega fonda, saj je socialna pomoč zanj pomenila tudi sramoto. Toda v njegovem gospodinjstvu je živelo kar osem otrok, ki so ostali brez matere. Šolo je obiskovala samo ena deklica, skrbel pa je še za svojo 72 let staro mater.⁴⁷ Vsekakor njegov primer opozarja še na en element časti družine obrtnika. Za njegovo družino se več kot očitno ni spodobilo, da bi otroke oddal v službo kot posle. Ta načela je tiho tolerirala tudi ubožna komisija, saj od očeta (v nasprotju z drugimi primeri) niso zahtevali, da jih da v poselske službe. A kljub temu uradniki sicer niso odobrili pomoči otrokom, ki so hodili v šolo, in so si bili – po strogem branju ODZ – sposobni sami priskrbeti del sredstev za preživetje.

Zlasti v velikih mestih so mestni organi nadzora (policijski stražniki) od konca 18. stoletja budno bdeli nad izvajanjem določil policijskega reda, ki je določal tudi prekrške nevarne zdravju in življenju. Rigorozno so mestni organi bdeli tako nad primeri odkritja mrtvih otrok kot nad primeri zapuščanja otrok, medtem ko so primeri pomanjkljive vzgoje ali nasilja prišli na dan zgolj pri najhujših kršitvah. Počasno nadzorovanje in ovajanje prekrškov, ki sodijo v okvir zlorabe starševske in rejniške oskrbe, razkrivajo tudi

⁴³ Prim.: Škofljanc – Klasinc, Ljubljanska policija, str. 539–556.

⁴⁴ Poleg kratkih primerov, ki jih navajam v tem članku, takšne primere izčrpno predstavljata Stergar (O posilni nečistosti, oskrumbi, str. 74–91). Budna Kodrič (O igrah in zabavi otrok, str. 249–262), pa opozori tudi na nasilje med brati in sestrami (Puhar, *Prvotno besedilo*, str. 315–318). A nasilje v družini (zlasti spolno) je bilo del zarote molka še v 1. pol. 20. stol. (Podgornik, V namenu posilne nečistosti, str. 102–110).

⁴⁵ ZAL, LJU-508, šk. 11, št. 50, 1820, 48.

⁴⁶ ZAL, LJU-508, šk. 11, št. 50, 1820, 45.

⁴⁷ ZAL, LJU-508, šk. 16, št. 138, 47.

podatki prve ohranjene statistike⁴⁸ izrečenih kazni za policijske prekrške⁴⁹ na Kranjskem⁵⁰ (v tem času je bil v upravnem okviru Kranjske še Beljaški okraj) v letih 1817 in 1818 (prim. tabela 1). Vsekakor je statistika za leto 1817 zaradi eksistenčne krize, ki je vladala v tem letu, in posledično izrednih razmer,⁵¹ nekoliko drugačna kot leto pozneje. Statistika prekrškov, ki vsebinsko združuje posamezne prekrške v policijskem delu kazenskega zakonika in zato ne omogoča popolnoma natančne analize po posameznih členih kazenskega zakonika dokazuje, da sta bila prekrška nasilja in zlorabe otrok ter opuščanja njihove vzgoje v prvem obdobju veljave nove kazenske zakonodaje prikrita in sta praviloma ostajala skrita v sferi patriarhalne oblasti hišnega gospodarja. Zloraba starševske oblasti (le 78 promilov vseh prekrškov) in nasilje v zakonu (59 promilov) sta bila kaznovana samo v letu 1817. Kljub nizkemu deležu tovrstnih prekrškov sta še dve značilnosti statistike prekrškov v izbranem obdobju pomembni. Nenavadno visok delež dveh prekrškov opozarja na prekrške, ki so že veliko pred vpeljavo tega kazenskega zakonika veljali za nelegitimne in so jih zato preganjali – gre za preganjanje in kaznovanje malih kraj in javnih pretepov, ki posledično nižajo delež vsem drugim tipom prekrškov.⁵² Večinski del prekrškov je v torej obeh letih pripadel ravno tema dvema deliktoma (leta 1817 predstavljata skoraj 70 % vseh prekrškov in leta 1818 42 %). Vsi ostali prekrški so imeli približno podoben delež izrečenih kazni. Vendarle pa je na postopno nadzorovanje določenih deliktov, ki so postali kaznivi šele s kazenskim redom 1803, kazala v popolni odsotnosti kazni zanje. Kljub temu pa so v letu 1818 približno procent vseh prekrškov predstavljali delikti nasilja nad posli (največji je bil delež ljubljanskega okrožja), ki so sodili tudi v avtoriteto in pravno avtonomijo oblasti hišnega očeta (tako kot vzgoja otrok).

Tabela št. 1: *Delež izbranih kazni za določene prekrške v letih 1817 in 1818 na Kranjskem (z beljaškim okrajem).*

	1817	V procentih	1818	V procentih
Tatvine male vrednosti	307	59,96 %	102	24,17 %
Samopoškodbe	0	0,00 %	0	0,00 %
Zloraba starševske oblasti	4	0,59 %	0	0,00 %
Prikrite nosečnosti ⁵³	1	0,20 %	4	0,95 %
Nasilje nad zakonci	3	0,59 %	0	0,00 %
Nasilje nad posli	3	0,59 %	4	0,95 %
Javni pretepi	56	10,94 %	76	18,01 %
Opuščanje skrbi za bolne	0	0,00 %	4	0,95 %
Zloraba javnih ustanov ⁵⁴	9	1,76 %	21	4,98 %
Skupaj	512	100 %	422	100 %

⁴⁸ Sestavljena je bila na podlagi poročil okrožnih komisarjev in je bila torej odvisna od vestnosti posameznega uradnika, kar seveda potvarja sliko realnosti, a je hkrati edini vir, ki nam omogoča kakršno koli primerjavo med zakonom in prakso.

⁴⁹ SI AS 14, fasc. 11, 1819, s. 4386.

⁵⁰ Zelo pomembna bi bila primerjava s prijavljenimi primeri, a takšnih statističnih podatkov nimamo.

⁵¹ Zaenkrat o njej ni raziskano več kot je zapisano v Kroniki 19. stoletja (Cesar daj nam kruha, Rumfordska juha, str. 126–127).

⁵² Čeprav je tudi res, da se odnos do javnega nasilja in tudi do javnih pretepov v zgodnjem novem veku spreminja (prim.: Elias, *O procesu civiliziranja*).

Bele in črne usode otrok – odnos do zapuščenih otrok⁵³

Skrb za otroke je v zgodovini pomenila splošno družbeno odgovornost. In tu bi se lahko navezali na trditev R. Siederja. Njegova teza je, da je šlo le za njihovo drugačno zaznavanje in izražanje – ne preko čustev in jezika, temveč preko simbolov in ritualnih vedenjskih vzorcev.⁵⁴ V tem primeru gre za v člankih o otroštvu v zadnjih letih najbolj pogosto citirano teorijo. Vsekakor se je v iskanju čustev do otrok pozabljalo na magično moč otrok in na religioznost, ki sodi tako na polje empatije kot na polje rituala. V okviru ritualov so imeli umrli otroci posebno mesto. Magično moč nedolžnih otrok na najbolj ekstremen način prikazuje dejanje umsko zaostalega Janeza Stoparja, ki je umoril njemu nepoznanega triletnega otroka. V svoji obrambi se je skliceval na splošno vero o magični moči otrok.⁵⁵ Svoje dejanje je namreč opravičeval z okoliščino, da so mu ljudje rekli, da bo imel mir še le, če bo umoril otroka. Otrok se je igral skupaj z dvema bratoma (starima manj kot šest let) na vrtu hiše svojih staršev. Berač ga je hladnokrvno ubil. Tudi v pričevanju detomorilke Elizabete Rems je bila posebej izpostavljena magična moč mrtvega otroka kot zaščitnika staršev in družine, ki jo je pogosto najti tudi v izročilu.⁵⁶ Ko je Elizabeta Rems pripravila strup, s katerim je umorila svojega otroka, naj bi se obrnila k podobi križanega in otroku izrekla te besede: »*Ti nedolžen otrok, tebi in meni, ko sem te še pod srcem nosila (...), ti mali boš moral sedaj umreti in postati angelček v nebesih, prosi pri Bogu zame, da mi bo ta greh odpustil.*«⁵⁷

Čustveno in religiozno vrednost otrok zagotovo najbolje prikaže ravno izražanje neformalne dobrotelčnosti, ki jo moramo ločiti od institucionalizirane.⁵⁸ Pri tem mislimo zlasti na dolžnost skrbi za zapuščene otroke. Že oporočna volila, na podlagi katerih je v Ljubljani sredi 18. stoletja ustanovljena sirotišnica (in ko se je pozneje po ukinitvi te njen kapital stekel v fond za vzdrževanje rejniškega sistema – t.i. najdenišnice) sploh zaživela, kaže na posebno afiniteto ljudi, ki so posedovali določeno premoženje, do otrok. Na drugi strani pa opozarja na recipročnosti (torej bonitete) darovanja denarja otrokom, saj so še daleč v 19. stoletje, ne glede na družbeno skupino, verjeli v posebno moč molitve nedolžnih otrok.⁵⁹ Čustvena povezanost z otroki je torej do določene meje povezana z recipročnostjo darovanja, saj je donator pričakoval, da bo otrokova molitev bistveno pripomogla k njegovemu blagostanju – tako pred kot tudi po smrti.

⁵³ Zaradi uredniške omejitve bo fenomen odnosov med starši in otroci predmet drugega članka, ki bo objavljen še v tem letu (Glej tudi: Walles, Poverty).

⁵⁴ Odnose naj bi določal način, kako je posameznik izpolnjeval svoje mesto v sistemu družbe (Seider, *Socialna zgodovina*, str. 34).

⁵⁵ SI AS 308, leto 1820, 19. 5. 1821.

⁵⁶ Prim.: daljši neobjavljen tekst članka Angelike Hribar »Josip Gorjup in njegova rodbina«, *Kronika* 2010, str. 111–156, kjer med spomini Milene Gorjup najdemo tudi aspekt posebne moči, ki jo predstavlja molitev otrok (kot nedolžnih bitij). Na terenske zapiske Goriškega muzeja, v katerih govorijo informatorji o otrocih, ki po smrti postanejo angelčki in nudijo živečim članom družine posebno zaščito, opozori Gomiršek, *Materialne razmere*, str. 235–248.

⁵⁷ SI AS 308, leto 1821, sache 236. Različno obravnavanje detomorov nezakonskih in zakonskih otrok je privedlo pri preiskovanki (preseгла je starostno mejo 20 let) do prepričanja, ki ga je izrazila tudi na sodišču, da je umor nezakonskih otrok manjši greh.

⁵⁸ Obstoj socialnih institucij kdaj poveča tudi dobrotelnost posameznikov, saj te z različnimi sredstvi komunikacije neposredno narekujejo dobrotelnost posameznikov (prim. Čeč, *Srce vsakega*).

⁵⁹ Radics citira sicer napačno (in zato še ne najdeno) delo Steske, ki navaja, da so dečki iz sirotišnice (t.i. otroške hiše) v cesarskem špitalu peli v stolnici, kar zopet opozarja na posebno religiozno vrednost otrok (Radics, *Wohltätigkeit*, str. 10).

Različne odnose med otroki in njihovimi straši ali skrbniki bomo prikazali na najbolj ekstremnem primeru skrbi za zapuščene otroke v okviru v 80 let 18. stoletja v okviru formaliziranega in institucionaliziranega sistema rejniške oskrbe. Ti odnosi do določene mere vplivajo tudi na življenjske perspektive teh otrok. Sistem rejniške oskrbe je vzpostavil posebno ustanovo t.i. najdenišnico in od drugih fondov ločen fond rejniškega sklada.⁶⁰ Najdenišnica se je uveljavila kot poseben prostor za oddajo otrok, nato pa kot prostor, iz katerega so dojenčke (otroke), kakor hitro je bilo mogoče, oddajali v formalno – plačano oskrbo. Sistem je bil natančno normiran, vključno s pogoji primernosti rejnice, ki je vzela otroka v rejo. Ta je morala biti mati otroku, ki ga je še dojila ali ki je umrl. Morala je biti tudi moralno zgledna. Patent je določal tudi, da mora biti družina, ki prevzema otroka, dovolj premožna, da bo lahko preživela še enega otroka. A vendarle je rejniški sistem postal eden izmed najboljše izkoriščenih novih absolutističnih ustanov, ki so jo izkoriščali tudi revni prebivalci.⁶¹

Z vsako rejniško materjo je najdenišnica sklenila pogodbo o rejništvu, ki je od mater zahtevala materinsko skrb za otrokov telesni razvoj in primerno vzgojo, ki se je nadaljevala z zahtevo po pošiljanju otroka v šolo. Za nadzor nad vzgojo otrok so uvedli več sredstev, naprej je bil za nadzor nad njimi in njihovimi boleznimi zadolžen župnik, nato okrajni komisar in nazadnje še t.i. »sirotinski« oče, uradnik, ki je pri deželni vladi skrbel za nadzor nad sistemom oskrbe najdenčkov in razdeljevanjem ubožne oskrbe. Glede na fond in nadzorstvo nad njimi so ločili med ljubljanskimi in tržaškimi najdenčki, starostno pa so bili ločeni na tiste stare manj kot leto in tiste od enega do sedmih let. V oskrbi na deželi bomo najdenčke na koncu 18. in v začetku 19. stoletja našli zlasti v fari Moravče, nekaj pa tudi v farah sv. Martina pri Litiji, Vačah, Dobu in Višnji gori, v dveh desetletjih⁶² pa tudi v župniji sv. Jurij. S posebno pogodbo so se njihovi starši zavezali, da jih bodo do dopolnjenega sedmega leta oskrbovali skladno z navodili, ki so jih prejeli ob prevzemu – to je po črki zakona pomenilo, da jih ne bodo hranili s posebej mastno in težko hrano in da jih bodo poslali v šolo. V posebnih moralnih potrdilih pa so župniki zagotavljali, da so matere, ki bodo skrbele zanje, ob prevzemu najdenčkov še vedno sposobne dojenja.⁶³

Poleg formaliziranega rejniškega sistema je obstajal tudi neformalni sistem. Tega so se poslužile zlasti matere, ki so za dojenčke skrbele do približno enega leta (ko so jih še dojile), nato pa so svoje otroke pustile ostarelim ženskam, ki so imele v določenem okolju izdelano mrežo socialnih vezi. Starejšim ženskam je reja nezakonskih otrok

⁶⁰ To bi sicer lahko govorilo v prid neobčutljivosti mater, ki podležejo sramoti in revščini, s katero so soočene z rojstvom nezakonskega otroka. Te matere zavržejo oziroma potlačijo »biološko« in torej nagonso plat ženske narave. Dejstvo, da so bile pripravljene otroka oddati v najdenišnico, je postalo v 2. polovici 19. stoletja na Kranjskem eden od glavnih argumentov za ukinitev rejniškega sistema in leta 1880 za odprtje deške sirotišnice – t.i. Marijanišča (prim. Anžič, *Skrb za uboge*, str. 69, 70 in 72; avtorica podaja tudi splošni pregled delovanja zavoda). O stiski in stigmati povezani z rojstvom nezakonskega otroka ljudskega pevca Vodovnika: Studen, Zum Alltag von Dienstmädchen.

⁶¹ Golec je izračunal, da je v tej majhni župniji vzelo v rejo najdenčke 63,2 % družin, v poprečju je družina prevzela dva najdenčka. Najdenčki predstavljajo v drugem obdobju sprejemanja najdenčkov kar 13,81 % prebivalstva v tej sicer majhni župniji (Golec, Tržaški najdenčki, str. 198–199).

⁶² 1830 in 1840 in 1850 in 1860.

⁶³ Smrtnost med temi otroki je bila velika, za približno 10 % večja od povprečne otroške smrtnosti na Slovenskem v tem obdobju. V kumljanskih hribih je tako do 15. leta umrlo 36,08 % otrok (čeprav avtor ne izračuna otroške smrtnosti brez upoštevanja smrtnosti najdenčkov, glej: Golec, Tržaški najdenčki, str. 198–199), kar pa ni samo znak slabe skrbi zanje, ampak še številnih drugih okoliščin (zapuščanja otrok pozimi, dolgih potovanj z novorojenčki, ki jih je uprava porodnišnice oddajala, ne ozirajoč se na letni čas in vremenske razmere).

predstavljala možnost dodatnega zaslužka, tako kot je ostarelim ženskam varstvo otrok obrtnikov in drugih mestnih mater nižjih slojev prebivalstva predstavljalo lahko delo, s katerim so si zagotovile brezplačno spanje ali hrano, ki so jo zaužile skupaj z družino.⁶⁴ Rejniški sistem je bil zlasti zaradi svoje »profitne naravnosti«⁶⁵ deležen številnih zlorab. Za zlorabe rejniških otrok so vedeli tako župniki, ki so delovali kot nadzorniki, kot deželne in lokalne oblasti. Kdaj pa kdaj so zlorabo zavestno zamolčali.⁶⁶ V primeru smrti otrok so kazen za rejnike predvidevali že posamezni patenti o rejniškem sistemu, sankcije proti staršem pa so lahko izrekli tudi zaradi nespoštovanja rejniške pogodbe.⁶⁷ Celó v propagandi oblasti je bila izpostavljena ekonomska vrednost otrok, saj je bilo posebej določeno, da rejniki uporabljajo rejniške otroke po dopolnjenem sedmem letu kot delovno silo. Država je svojo recipročnost podpore udejanjila tako, da so morali za vojsko primerni »najdenčki« pri 22 letih oditi kot rekruti v vojsko.⁶⁸

Vsekakor pa zgodbé rejniških otrok niso bile tako temne, kot se zdi na prvi pogled. A kljub temu se je v meščanskem kulturnem okolju, še zlasti v uradniškem in pravnem, uveljavil črni imaginarij rejnice, saj je veljalo, da »prava mati skrbi in ljubi otroke veliko bolj kot rejniška mati, še posebej če gre za bolne otroke.«⁶⁹ V svoji prošnji po zaščiti nezakonskih otrok svoje pastorké je takšne meščanske imaginarije razkril vrhniški trški sodnik Ivan N. Jurkovič, ki se je zavzel za svoja nezakonska otroka. Podobnega mnenja o zlorabah rejniških otrok so bili tudi sodniki kriminalnega sodišča in vsi svetniki revizijskega sodišča v Gradcu. Na njihov način razmišljanja o rejniških starših so zagotovo vplivali številni primeri zlorab, ki so v obliki sodnih primerov prihajali na višje kazensko sodišče (združeno z apelacijskim sodiščem) v Celovcu in o katerih so odločali. Neki detomorilki, ki je bila praktično od svojega rojstva v graški porodnišnici v rejniški oskrbi, so sodniki v končni potrditvi obsodbe zahtevali tudi, da jetnišnica poskrbi za njeno versko vzgojo. V tem kriminalnem primeru so se vsi kazenski referenti strinjali z imaginarijem in obsojenki v bran zapisali, da se rejniških otrok ne vzgaja in da se jih na splošno zlorablja.⁷⁰ Seveda je zaradi obeh olajševalnih okoliščin (njena mladost in pomanjkanje vzgoje) dobila posebej milo kazen.⁷¹ Tudi Franc Pirnat, ki je sodnim oblastem prijavil neko drugo zlorabo najdenke, je v svoji ovadbi krivdo za nemoralnost te najdenke in hkrati njegove mlade pestrne najprej naprtil njeni nadomestni materi.⁷² Dojenčka je

⁶⁴ Dokazov je veliko, eden od njih je primer ostarele dekle (ZAL, LJU-508, šk. 12, št. 52, 114), ki je vzela v oskrbo dve siroti umrlega soseda.

⁶⁵ ZAL, LJU-489, šk. 89, 1803, p. 328. Diskurz zlorab je prisoten tako v največjih najdenišnicah (prim. Dunaj) kot tudi na podeželju. V času odločanja o ohranitvi rejniškega sistema na Kranjskem leta 1865 je pristojna komisija zastopala načelo, da je vzgojne namene lažje doseči v sirotišnici, saj je dokazano, da se le revni kmeti odločajo za rejništvo in da rejence sprejemajo le zaradi povrnitve stroškov za hrano in delo ter zaslužek in ne iz »pravih človekoljubnih« namenov (Anžič, *Skrb za uboge*, str. 69).

⁶⁶ Statistika je v letu 1818 beležila kar 21 zlorab javnih ustanov in mednje bi bili lahko uvrščeni tudi primeri »rejniških zlorab« (nekaj o tem v: Stariha, Krvave rejnice).

⁶⁷ Usode rejniških otrok, ki so preživeli 15. leto življenja, so bile zelo različne, kot ugotavlja že Golec. Med sledljivimi primeri razširjenega rejniškega sistema je sicer dokazal nizko povprečno starost rejencev in zelo majhen delež posvojencev kot najbolj svetle usode rejencev. Še manjši delež pa predstavljajo najbolj temne usode rejencev – tisti, ki so zapadli v kriminal. Prav slednji motiv je prevladoval v pedagoških, pravnih in drugih diskurzih. V njegovi študiji pa je ostala neizsledljiva usoda in delež tistih rejencev – fantov, ki so bili skladno z zakonodajo, oddani za vojake.

⁶⁸ Prim.: NŠAL, Župnija Moravče, spisovno gradivo.

⁶⁹ ZAL, LJU-498, Reg. I., šk. 69, 13. 6. 1803 in 11. 3. 1801.

⁷⁰ Ta je bila dojeta kot sestavni del resocializacije še nedoletne storilke zločina.

⁷¹ StLA, AG, 1818, 29.8. 1818.

⁷² ZAL, LJU-489, Reg. I., fasc. 67, p. 346–359.

proti plačilu treh mesečnih oskrbnin vzel k sebi samo gostač Štefan Vidmar, »ostareli«⁷³ hlapec. Navkljub brezplačni oskrbi je Ivan Vidmar pri 11 letih obiskoval prvi razred višjega oddelka šole in je veljal za vzornega učenca (»muster Kind«).⁷⁴

Ne smemo zanemariti niti okoliščine, da so nezakonski otroci, ki so ostali pri starših ali rejnikih, pri iskanju poselskih služb nekoliko lažje našli primerno poselsko službo. Vendar pa so bili strahovi elit, da se družbeno stigmatiziran posameznik ne bo integriral v družbo, pogosti. Na dan so prihajali v sodnih primerih, v katerih je za olajševalno okoliščino posameznika veljala tudi pomanjkljiva vzgoja v otroštvu. Zlasti je bila taka olajševalna okoliščina pri nedoletnih ali mladih zločincih. Tudi nekatere matere iz ekonomsko šibkejših družin so same poskrbele za svoje nezakonske otroke. Takšno zgodbo lahko preberemo v ozadju prošnje Antona Jančerja, 59 let starega vdovca. Zanj je skrbela 35 letna hčerka, ki je tudi imela nezakonskega otroka. Preživljala se je s prodajo sadja. Njen sin je pri desetih letih še obiskoval šole in ni bil oddan za hlapca.⁷⁵ A strahove o življenjskih perspektivah otrok so imeli tudi straši iz družbenega dna. Elizabeta Romšek je svoje ekstremno dejanje, ko je zastupila svojega komaj rojenega sina, pripisala želji in groznji njegovega očeta, ki ni hotel, da bi otrok doživel isto kruto usodo kot on – da bi postal vojak.⁷⁶ Če bi preiskali vse primere zapuščenih otrok, bi verjetno našli še kakšno podobno izjavo.

O odnosih med starši in otroki priča tudi skrb za ostarele starše. Ekonomika in tudi logika ubožne oskrbe sta namreč narekovali, da bi morali za starše najprej poskrbeti njihovi otroci. Seveda so že nadzorniki nad ubožno oskrbo ugotavljali, da je kaj takšnega od otrok revežev utopično pričakovati. A vendarle je najti tudi takšne primere. 55 letna vdova po dninarju Elizabeta Vernic je leta 1832 pridobila ubožno oskrbo, ker je bil v vojsko oddan še drugi sin, ki jo je prej podpiral.⁷⁷

Namesto zaključka

Nanizani primeri, začeni z zgodbo petnajstletnega Franca Koruna leta 1798, ki sodijo na polje reševanja socialnih vprašanj, izvajanja policijskega nadzora v mestu in največjih družbenih odklonov, razkrivajo različne nianse odnosa do otrok. Vsekakor pa so bile usode družin revežev na podeželju precej drugačne od usod revnih družin z otroki v mestih. Zlasti slednja so namreč s svojimi potrebami ponudila več institucionalnih možnosti za boljše življenjske perspektive tudi otrokom revnih.

Seznam literature⁷⁸

Ammerer, Gerhard, *Das Ende für Schwert und Galgen? Legislativer Prozess und öffentlicher Diskurs zur Reduzierung der Todesstrafe im Ordentlichen Verfahren unter Joseph II. (1781–1787)*. Salzburg, Studienverlag, 2010.
Ariès, Phillipe, *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*, New York, 1962.

⁷³ To pomeni, da ni več služil kot hlapec.

⁷⁴ ZAL, LJU-508, šk. 12, št. 52, 95.

⁷⁵ ZAL, LJU-508, šk. 16, št. 138, 77.

⁷⁶ StLA, AG, 1821, s. 8859.

⁷⁷ ZAL, LJU-508, šk. 18, št. 216, 44.

⁷⁸ Zaradi prostorske stiske in konsistentnosti teksta sem bila prisiljena skrajšati seznam literature. Natančen seznam uporabljenе literature lahko bralec najde v drugih člankih avtorice.

- Bräuer, Helmut, *Kinderbettel und Bettelkinder Mitteleuropas zwischen 1500 und 1800. Beobachtungen – Thesen – Anregungen*. Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 2010.
- Coster, Will, "To Bring Them Up in the Fear of God: Guardianship in the Diocese of York, 1500–1668," *Continuity and Change*, 10, 1995, str. 9–32.
- Cunningham, Hugh, *Children and Childhood in Western Society since 1500*. London, 1995.
- Čeč, Dragica, »Jo s hudim kaznovanjem opomniti, kje so meje častnosti«: načini discipliniranja meščanskih hčera na prehodu iz 18. v 19. stoletje. *Kronika* (Ljublj.), 2009, 57, izr. št., str. 175–194.
- Čeč, Dragica, »Zapustil me je bog, ko sem se ga nehala bati«. Mikrosgodovinska analiza izseka družbe starega reda. *Acta Histriae*, 2006, 14, 2, str. 339–362.
- Čeč Dragica, »Nasilne detomorilke ali neprištevne žrtve? Spreminjanje podobe detomora v 18. in začetku 19. stoletja«. *Acta Histriae*, 2007, 2, str. 415–440.
- Čeč, Dragica, Personal Charitableness In Ljubljana At The Beginning Of The 19th Century (On The Basis Of Lists Of Donators), paper at the Glasgow, 2012.
- Ehmer, Joseph, The Life Stairs: Aging, Generational Relations, and Small Commodity Production in Central Europe. V: Hareven, Tamara K. (Ur.), *Ageing and Generational Relations over the Life Course*. 1996, str. 53–74.
- Gesetzbuch über Verbrechen oder schwere Polizey Übertretungen. Wien: gedruckt bey Johann Thomas Edlen von Trattnern, 1803.
- Henderson John; Wall Richard, *Poor Women and Children in the European Past*, London, Routledge, 1994.
- Hunecke, Volker, *Die Findelkinder von Mailand: Kindsaussetzung und aussetzende Eltern vom 17. bis zum 19. Jahrhundert*. Stuttgart: Klett-Cotta 1987.
- Golec, Boris (1989). Tržaški in ljubljanski najdenčki v Kumljanskih hribih. *Kronika* (Ljubljana), letnik 37, številka 3, str. 192–202.
- Heywood, Colin, *A History of Childhood*. Cambridge: Polity Press, 2001.
- Gavitt, Philip, *Charity and Children in Renaissance Florence. The Ospedale degli Innocenti, 1410–1536*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1990.
- Krausman Ben-Amos Ilana, Reciprocal Bonding: Parents and Their Offspring in Early Modern England. V: *Journal of Family History*, 2000, 25, str. 291–312.
- Kertzer, David, Barbagli, *Family Life in Early Modern Times (1500–1789)*. Yale, Yale University press, 2001.
- Kertzer, David I., *Sacrificed for honor: Italian infant abandonment and the politics of reproductive control*. Boston, Mass. : Beacon Press , 1993.
- Kurmanowytsh, Hemma, *Das Grazer Gebaerhaus von seinen Anfaengen 1764 bis 1914. Ein Beitrag zu 150 Jahren Medizingeschichte der Steiermark*. Graz, 2002.
- Lynch, Katherine A., Social Provisions and the Life of Civil Society in Europe: Rethinking Public and Private." *Journal of Urban History*, 36, 3 (2010), str. 285–299.
- Lynch, Katherine A., "Infant Mortality, Child Neglect, and Child Abandonment in European History: A Comparative Analysis." V: Bengtsson Tommy in Saito Osamu (ur.), *Population and Economy: From Hunger to Modern Economic Growth*. Oxford: Oxford University Press, 2000, str. 133–164.
- Macfarlane, Alain, *Marriage and Love in England 1500–1800*. Oxford, 1986.
- Medick Hans; Warren Sabean, David, "Interest and Emotion in Family and Kinship Studies: A Critique of Social History and Anthropology," V: *Interest and Emotion: Essays on the Study of Family and Kinship*, Cambridge, 1984, str. 9–27.
- Meumann, Markus, *Findelkinder, Waisenhäuser, Kindsmord : unversorgte Kinder in der frühneuzeitlichen Gesellschaft*. München : Oldenbourg 1995.
- Mitterauer, Michael; Sieder, Reinhard, *Vom Patriarchat zur Partnerschaft: zum Strukturwandel der Familie*. München : Beck, 1991.
- Mitterauer, Michael; Sieder Reinhard, The reconstruction of the family life course: theoretical problems and empirical results. V: Wall, R. *Family Forms in Historic Europe*, Cambridge University Press, pp. 309–346.
- Ozment, Steven, *When Fathers Ruled: Family Life in Reformation Europe*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1985.
- Pawlowsky, Verena, Die Mütter der Wiener Findelkinder. Zur rechtlichen Situation ledig gebärender Frauen im 18. und 19. Jahrhundert. Frauen in der Geschichte des Rechts / hrsg. von Ute Gerhard. – München, 1997.
- Pollock, Linda, *Forgotten Children – Parent : Child Relations from 1500–1900*. Cambridge University Press, 1983.
- Puhar, Alenka, *Prvotno bosedilo življenja*, Ljubljana, Studia humanitatis, 2004.
- Sokoll, Thomas, "The Household Position of Elderly Widows in Poverty: Evidence from the English Communities in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries," V: *Henderson in Wall (ur.), Poor Women and Children*, str. 207–24;
- Stone, Lawrence, *The Family, Sex and Marriage in England 1500–1800*. Penguin books, 1990).

- Stariha, Gorazd, Krvave rejnice. O primerih zlorabe rejništva iz prve polovice 19. st. V: *Zgodovina za vse*. XVII-1, Celje 2010, str. 5–18.
- Studen, Andrej, Človek mora delati za svojo srečo! Pretekla razpravljanja o delu s poudarkom na drugi polovici 18. in prvi polovici 19. stoletja. V tisku v zborniku Samoodgovornost.
- Thane, Pat: "Old People and their Families in the English Past," V: Daunton, Martin, *Charity, Self Interest and Welfare in the English Past*, ed. (London, UCL Press, 1996), str. 113–138.
- Zeiller, Franz von, *Commentar über das allgemeine bürgerliche Gesetzbuch für die gesammten deutschen Erbländer der oesterreichischen Monarchie*. Wien, Triest: Bei Geistinger, 1811–1813.
- Wales, Tim, *Poverty, poor relief and the life-cycle: some evidence from seventeenth-century Norfolk*, Richard M. Smith Land, Kinship and Life-Cycle Cambridge Studies in Population, Economy and Society in Past Time, str. 351–404.

Gorazd Stariha

Izkoriščanje otrok in njih pravna (ne)zaščita v 19. stoletju

STARIHA, Gorazd, dr. zgodovine, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj, SI-4000 Kranj, Savska cesta 8, gorazd.stariha@guest.arnes.si

Izkoriščanje otrok in njih pravna (ne)zaščita v 19. stoletju

Na otroke iz nižjih socialnih slojev včasih niso gledali dosti drugače kot na delovno živino in so jih začeli izkoriščati že v najranejši mladosti. K temu je pripomoglo splošno naziranje o »koristnosti«¹ otrok in pa tudi uzakonjeno nasilje staršev nad njihovimi otroki, skrbnikov nad varovanci, enega zakonca nad drugim, vzgojiteljev in učiteljev nad njihovimi gojenci in učenci ter gospodarjev nad služinčadjo. V prispevku so predstavljeni trije primeri zlorabe otrok in neučinkovitost pravosodja pri zaščiti njihovih pravic zaradi omejenosti s pozitivno zakonodajo dobe in splošnega stanja duha glede vloge otrok v družbi.

Gljučne besede: otroško delo, zakonodaja, pravosodje, 19. stoletje.

STARIHA, Gorazd, Ph.D., Historical Archive Ljubljana, Gorenjska Unit Kranj, SI-4000, Kranj, Savska cesta 8, gorazd.stariha@guest.arnes.si

Child Exploitation and their Legal (Un)Protection in 19th Century

In the past children from lower social classes were in a lot of ways treated like working animals and they were exploited from the very early youth. A general perception of children "usefulness" and legal violence of parents against children, guardians against their wards, of one spouse against another, of educators and teachers against their inmates and pupils, and in the end of masters against their servants contributed a lot to this attitude. Paper presents three examples of child abuse and the inefficiency of legal justice in protecting of their rights because of the limitations of positive legislation of that period and a general state of mind about the role of children in the society.

Key words: child labour, legislation, legal justice, 19th century

Na otroke iz nižjih socialnih slojev včasih niso gledali dosti drugače kot na delovno živino in so jih začeli izkoriščati že v najzgodnejši mladosti. K temu je pripomogel splošen nazor o »koristnosti«² otrok, družbene razmere so se odražale tudi v zakonodaji, ki je priznavala uporabo nasilja staršev nad njihovimi otroki, skrbnikov nad varovanci, enega zakonca nad drugim, vzgojiteljev in učiteljev nad njihovimi gojenci in učenci ter gospodarjev nad služinčadjo.

V prispevku si bomo pogledali tri primere zlorabe otrok, oziroma kaznovanja letih v »delovnem procesu«³ in sodelovanje zakonodaje in pravosodja pri zatiskanju oči pred očitnimi nečednostmi. Lahko bi seveda tudi ugotavljali, da je šlo glede na »duha dobe«⁴ za logičen odziv na dogajanje.

Najprej si pogledjmo najbolj klasičen in najhujši primer, s področja industrializacije naših krajev, in sicer iz tekstilne tovarne v Ajdovščini, ki je pričela z delom leta 1828. Tovarno v Ajdovščini so ustanovili tržaški trgovci posamezniki, pozneje jo je prevzela tržaška družba, v kateri so že sedeli nosilci dunajskega kapitala. Za tekstilno tovarno v Ajdovščini so lastniki dobro skrbeli, saj so leta 1844 v njej uvedli Fourneyronovo vodno

turbino, ki je bila prva te vrste v Avstriji.¹ Lahko bi torej rekli, da je bila tovarna napredna, delovne razmere v njej pa so bile tudi povsem primerljive s tistimi v Angliji. V tekstilni industriji je vedno prevladovala ženska delovna sila, močno pa je bilo nekoč v tovarnah razširjeno tudi delo otrok. Prav tako v Ajdovščini. In tu se prične naša kriminalna zgodba, ki se nam je ohranila v arhivskem gradivu ljubljanskega deželnega sodišča.²

Okrajno gospodstvo Vipava v vlogi sodišča je uvedlo preiskavo glede trpinčenja Marijane Ipavic ter zločina uboja kot posledica telesnega kaznovanja osumljenega Ludvika Flore. Rezultate preiskave so poslali v nadaljnje ukrepanje Deželnemu sodišču v Ljubljani. Iz preiskave izvemo, da je mati umrle Marijane glede nenadne smrti zaradi poškodb umrle hčerke pod prisego izjavila, da je 27. 11. 1833 opoldne prišla Marijana domov iz predilnice v Ajdovščini z očmi zatečenimi od joka, vendar pa na vprašanje, ali je bila tepena, ni hotela povedati nič določenega in je le malo pojedla. Popoldne se je vrnila na delo v tovarno. Naslednjega dne, v četrtek, je tožila nad hudimi bolečinami v trebuhu. Mati ji je povila trebuh in ji svetovala, naj ostane doma, vendar je hči v strahu, da bi ji odtegnili od tedenskega zaslužka, vseeno šla na delo. Opoldne so ji prinesli obed v tovarno, ker je težko hodila. Ko je prišla zvečer domov, je ponovno tožila nad bolečinami v trebuhu in mati ji je skuhala kavo, ki pa ji ni ublažila bolečin. V petek, 29. 11., se je kljub hudim bolečinam v trebuhu in pri strani spet odpravila na delo. Ponovno so ji prinesli obed v tovarno, vendar ni pojedla ničesar. Popoldne se je zgrudila zaradi vročice, zvečer pa so jo pripeljale domov deklice sodelavke, ker sama ni mogla več hoditi. Bila je smrtno bleda in mati ji skuhala kavo. Začela je izkašljevati kri in hropsti, noč na soboto je prebila brez spanja in stalno je tožila nad bolečinami ob strani in kar naprej je izkašljevala krvavo sluz.

V soboto popoldne je prišla bolnico obiskat sodelavka Katarina Kalin in njej je Marijana zaupala, da jo je pri strani, kjer jo najmočneje boli, pretepal tovarniški nadzornik »Ludva« (Ludvik Flora), iz Šturij, ker pri svojem stroju ni pravilno ravnala z bombažem. Katarina je šla k Marijanini materi v kuhinjo in ji povedala vzrok za bolezen njene hčere. Mati je to hotela slišati iz ust hčere in jo je v prisotnosti Kalinove vprašala, kdo da jo je tepel v tovarni. Deklica je odgovorila: »Ludva me je tepel po boku, nikdar več ne bom mogla hoditi pokonci.« Bolnica je bila vedno šibkejša, bolečine vedno hujše, dokler ni v soboto okrog pol šestih popoldne v največjih bolečinah izpustila duše.

Mati je nadalje povedala, da je bila hčerka do 27. 11. 1833, ko so jo pretepli v tovarni, vedno zdrava.

Kalinova je na sodišču zapriseženo izjavila, da ji je Marijana na vprašanje, kaj ji je, odgovorila, kažoč na desno stran: »Ludva me je v tovarni pretepel z vrvjo.«

Katarina Ferjančič (13), delavka v tovarni, je potrdila, da je nadzornik Ludvik Flora 27. novembra Marijano dvakrat z največjo silo udaril po desni strani z iz več vrvi povito, če dva prsta debelo in vatel dolgo vrvjo, na koncu speto s kovinskim gumbom, ker ni bila pazljiva pri svojem stroju. Marijana je od tistega časa dalje tožila nad najhujšimi bolečinami. Nadalje je povedala, da je tovarniški nadzornik že zaradi najmanjše napake otroke neusmiljeno pretepal s to prepleteno vrvjo. Takrat ko je bila pretepena Marijana Ipavic, je ta vrv izginila in nadzornik je pokazal direktorju tovarne, ki mu je očital grobo

¹ Kresal, *Vloga in pomen*, str. 85, 87–88.

² AS 307, F2 629/1834. Čeprav je bila predilnica na goriški strani Hublja, je primer obravnavala okrajna gosposka Vipava, ker je bila umrla deklica najverjetneje s Kranjske, mogoče iz Šturij. Tako je zadeva prišla na kranjsko deželno sodišče v Ljubljani. So se pa v nadaljnji obravnavi obračali tudi na ajdovsko okrajno gosposko Sveti Križ in na Primorski gubernij.

Otroci v tovarni okoli leta 1800.
http://www.praktik.org/media/raziskujem_preteklost8_89-119.pdf

ravnanje z otroki, navadno vrv, brez kovinske sponke na koncu. Od tedaj dalje je bil tepež z vrvo v tovarni prepovedan, vendar so za vsako napako otroka kaznovali z vlečenjem za lase in uhlje. Enako je izpovedala tudi deklica Jožefa Batič (11), delavka v tej tovarni.

Ana Bulič, 15 let stara delavka, je rekla, da je slišala o tem, da je Flora pretepel Ipavčevo, da pa tega ni videla. Je pa videla, kako je v petek, 29. 11., drug nadzornik, Čopič, Marijano, ki ni mogla stati vzravnano in je imela smrtni pot na čelu, ošteval in ji grozil s tepežem, če ne bo marljiveje poprijela za delo. Ana se je zavzela za Marijano, da naj je ne tepe, saj da je že brez tega skoraj mrtva. Čopič se je nato pomiril in Marijani rekel: »Pazi se, danes boš gotovo še tepena!« Ali je Čopič svojo grožnjo uresničil, Ana ni vedela. Pripomnila pa je, da Čopič ravna z otroki še okrutneje kot Flora in da je pred 29. 11. večkrat videla, kako je Čopič Marijano Ipavic suval in tepel.

Jožefa Mavrič (11), prav tako delavka v tovarni, je videla, kako je Flora Marijano z vso silo udaril s povito vrvo, speto na koncu z za pest debelim gumbom, po desni strani, deklica je začela bridko jokati in od takrat dalje tožiti o hudih bolečinah. Nadalje je videla, da je v petek popoldne Marijana komaj še stala pokonci in ker ni mogla svojega stroja natančno oskrbovati z bombažem, jo je nadzornik Čopič udaril z roko, da je padla po tleh, ležečo na tleh je nato še večkrat brnil, rekoč: »Če te Flora še ni dovolj pretepel, ti bom jaz dal preostanek, da te bodo morali nesti domov!« Marijana pa je odgovorila: »Že brez tega ne bom mogla sama iti domov, saj že sedaj ne morem stati pokonci.« Nadalje je še povedala, da oba nadzornika skoraj vsak dan pretepata otroke brez vsakega vzroka, Marijano pa sta zdaj eden, zdaj drugi tepla skoraj vsak dan.

Po obdukcijski so izvedenci zapisali, da naj bi kontuzija na desnem boku povzročila vnetje, ki je povzročilo prisad, ki je bil vzrok za smrt.

Zaslišali so tudi delavce – Jožefa (28), Filipa Benedeta (22), Janeza Slejka (28), Franca (26), Antona Zajca (28). Prvi trije so podali nezaprisežene izjave, zadnja dva pa pod prisego. Pretepanja Marijane Ipavic sicer niso vedeli neposredno, so pa potrdili (razen Slejka), da so višji nadzornik Pregl ter nadzornika Flora in Čopič otroke pogosto pretepali s prepleteno vrvo ali s pasom, vendar pa da Pregl manj kot druga dva. Franc je povedal, da so nadzorniki otroke brezobzirno pretepali in niso gledali, kam je padlo. Jožef je nadalje povedal, da je pred pol leta videl, kako je Čopič to deklico, ker se je šalila z drugimi in ni pazila na delo, po hrbtu tepel z jermenom.

Na zaslišanju je osumljeni nadzornik Ludvik Flora (24) lepo znal povedati, da nadzornik v tovarni nima pravice kaznovati neskrbnih delavcev, ampak da jih lahko samo opomni in če ni bolje, jih prijavi direktorju, čemur lahko sledi odbitek od plače. Priznal je le, da je Marijo tri tedne pred smrtjo udaril z dlanjo po ramenu, da bi jo opomnil k delu, ker da se je pogovarjala z drugimi deklicami in zanemarjala delo pri stroju. Razen v tem primeru da se je ni dotikal, kaj šele, da bi jo poškodoval. V nadaljevanju zasliševanja je vendarle priznal, da je po ukazu prvega nadzornika Antona Pregla, ki je imel navodilo tovarniškega direktorja, včasih telesno kaznoval delavce, pri čemer je uporabljal prepleteno vrv. Med tako kaznovanimi je bila tudi Marijana, ni pa mogel reči, kdaj jo je tepel nazadnje, vsekakor pa da ne od zadnje srede pred njeno smrtjo. V želji, da bi se čim bolj opral krivde, je celo priznal, da mu je direktor, preden so ga poklicali na zagovor, ukazal: »Nikakor ne smeš priznati, da ti je Pregl v mojem imenu ukazal, da naj tepeš otroke!«

Nadzornik Andrej Čopič (26) je prav tako vedel, da nadzorniki nimajo nobene pravice kaznovanja, vendar pa mu je višji nadzornik Anton Pregl večkrat ukazal, da naj neskrbneže tepe s prepletenimi vrvmi, ki so visele na nekem stebru v tovarni, vendar pa on tega ni počel, ker da so se mu otroci smilili(!). Sicer je priznal, da je Marijano potegnil za ušesa, ker je bila nepazljiva pri stroju, v petek, 22. novembra, jo je s prepleteno vrvjo udaril po zadnjici, ker se je pogovarjala z drugimi deklicami in zanemarjala svoje delo pri stroju. Razen tega je ni nikdar tepel, ker je bila precej marljiva.

Višji nadzornik Anton Pregl (28) je dejal, da je dolžnost nadzornikov v predilnici popravljati napake delavcev, ko gre za večje, delavce zapišejo v zato namenjeno knjigo in jih nato kaznujejo z odtegljajem od plačila. Da za vsako malenkost ne nadlegujejo direktorja, kaznujejo napake z udarcem dlani po zadnjici ali s potegom za lase. Marijana Ipavic je bila vedno pridna in ni bilo vzroka, da bi jo kaznoval, in je tudi ni. Menil je, da ima pravico kaznovati otroke na blažji način in je vedel, da jih je prepovedano huje telesno kaznovati. Tega se drži toliko bolj, ker naj bi bila glede kršenja te prepovedi zagrožena celo kazen odpovedi.

Čeprav so deklico očitno pretepli do smrti, je pravna znanost ugotavljala, da je bila smrt deklice posledica nasilja hišnega telesnega kaznovanja (*»häusliche Züchtigung«*), zaukazanega po direktorju (da torej pri tem ni šlo za samovoljo nadzornikov) in da zato poškodovanja Marijane Ipavic ne gre jemati kot zločina uboja in tudi ne kot zločin težkega telesnega poškodovanja. Pač pa je to v smislu paragrafov 165³ in 173⁴ drugega dela kazenskega zakonika (le) težak policijski prekršek.

Nadalje so ugotavljali, da čeprav paragrafa 165 in 173 izrecno ne omenjata nasilja domačega telesnega kaznovanja, ki bi imelo za posledico smrt ali težko telesno poškodbo, je glede na zakonodajne določbe gotovo, da je tudi nasilje hišnega reda vedno opredeljeno le kot težak policijski prekršek, četudi je posledica smrt ali težka telesna poškodba, ker je v osmem, devetem in desetem poglavju drugega dela kazenska

³ Zakon o zločinih, § 165 drugega dela: Pravica domačega, hišnega kaznovanja nikakor ne sme preiti v nasilje, ki bi imelo za kaznovanega telesne posledice. Torej gre takšno nasilje staršev nad njihovimi otroki, skrbnikov nad varovanci, enega zakonca nad drugim, vzgojiteljev in učiteljev nad njihovimi gojenci in učenci ter gospodarjev nad služinčadjo kaznovati kot težak policijski prekršek.

⁴ Zakon o zločinih, § 173 drugega dela: Nasilje gospodarja ali učitelja nad služinčadjo ali vajenci, se glede na konstitucijo zlorabljenе osebe in na težo nasilja kaznuje z denarno kaznijo od pet do sto goldinarjev, ali z zapornom od treh dni do enega meseca. Če gre za pogosta ponavljanja, ali če je nasilje še posebej hudo, se zapor poostri s postom in samico.

zakonika, kjer so določbe o težkih policijskih prekrških glede varnosti življenja, zdravja in telesne varnosti, izrecno govora tudi o takšnih ravnanjih, ki imajo za posledico smrt oziroma težko telesno poškodovanje. To naziranje utemeljujejo tudi zakonske določbe glede zločina uboja in težke telesne poškodbe, ker domače telesno kaznovanje nima sovražnega namena niti namena škodovati.

Tako so na Deželnem sodišču v Ljubljani sklenili, da v »nanosu kontuzije«, ki je imela za posledico smrt Marijane Ipavic, ni osnove za zločin, ker ji je bila »nanešena po hišnem redu«. Zato so vse preiskovalne akte vrnili okrajni gosposki Vipava v politično uradovanje, sklep sodišča pa so skupaj s preiskovalno dokumentacijo poslali apelacijskemu sodišču v Celovec (20. 5. 1834).

V odgovoru (12. 6. 1834) je prizivno sodišče v postopku našlo pomanjkljivosti, ki jih je naštel v treh točkah. Najprej, da bi si morali z zaslišanjem zdravnikov, ki sta opravila obdukcijo, priti na jasno glede notranjih poškodb, koliko je bilo najti iztekle in zastale krvi. Nadalje bi se morali izreči, ali bi Marijani lahko pomagali, če bi ji nudili takojšnjo zdravniško pomoč, ali pa so bile poškodbe v vsakem primeru smrtne, in če je bilo to drugo, ali je bila smrt posledica nasilja le z dne 27. 11. ali pa je bilo to v povezavi z udarci z dlanjo in brcami z dne 29. 11. In če je z medicinskega stališča možno, da je 28. in 29. še šla delat v tovarno, če so bile že poškodbe s 27. 11. neizogibno smrtne. Nadalje naj poizvedo, na kakšen način sprejemajo deklice v tovarno, ali imajo le-te na začetku kakšno posebno uvajanje, ali imajo morda položaj vajenk, ter kako deklice plačujejo.

Avgusta so iz Ljubljane v Celovec poslali izpopolnjeno poročilo, prizivno sodišče je sprejelo razlago deželnega sodišča, da ne gre za uboj, so pa v Celovcu naložili ljubljanskemu deželnemu sodišču, da seznanijo Primorski gubernij posebej glede tega primera, kot tudi nasploh glede barbarskega ravnanja z otroki v ajdovski predilnici. Deželno sodišče je to tudi storilo – in to je bilo tudi vse.

Kar zadeva otroško delo v tekstilnih tovarnah, so se naše dežele v 19. stoletju očitno lahko primerjale z razmerami na anlgških tleh. Leta 1846 je delalo v treh prvih predilnicah na slovenskem ozemlju 257 otrok pod 14. letom starosti ali 28 % vseh zaposlenih. V Ajdovščini so delali otroci od 9. do 14. leta starosti po 13 in pol ur na dan, v Ljubljani od 13 do 14 ur, dostikrat so delali tudi ob nedeljah in praznikih. Delali so od petih zjutraj dopoldne in od enih do šestih ali sedmih zvečer.

Oblast dela otrok po tovarnah sicer ni prepovedovala, pač pa samo prekomerno izkoriščanje, ki bi imelo za posledico vidno zaostajanje v telesnem razvoju in neobiskovanje šolskega pouka. V drugi polovici 19. stoletja je deželna vlada vodila resor z naslovom »otroško delo«. Poročilo za leto 1873/74 pravi, da je v ljubljanski predilnici in tkalnici delalo 23 otrok v starosti od 12 do 14 let ali 7 % vseh zaposlenih in da so imeli v podjetju organiziran šolski pouk z lastnim učiteljem. Tri leta pozneje je bilo v tej tovarni zaposlenih 25 takih otrok, trije celo v starosti od 11 do 12 let. Za predilnico v Ajdovščini pravi poročilo iz leta 1877, da je delalo v tej tovarni 56 otrok iz okoliških vasi Ustje in Šturje in da je bil direktor predilnice Mojzes Durante 23. septembra 1875 kaznovan z 10 goldinarji globe, ker se je okrožni zdravnik dr. Raspet pritožil, da so otroci v tej tovarni preobremenjeni in zaradi tega vidno zaostajajo v telesnem razvoju.⁵

To nečloveško izkoriščanje in pohabljanje otrok je potekalo nekako na način, da je »vrhovna oblast« prepovedovala grdo ravnanje z otroki in se zgražala ob poročilih,

⁵ Kresal, *Vloga in pomen*, str. 90.

storila seveda ni ničesar. Ubogi direktor Mojzes je bil leta 1875 kaznovan z 10 goldinarji – po veljavnem občinskem redu za Kranjsko iz leta 1866 je bila to globa, ki jo je »v rečeh občinskega nadzorstva« smel izrekati župan in je bila enaka 48 urni kazni zapora!⁶ Toliko je bilo vredno otroško »vidno zaostajanje v telesnem razvoju«!

»Kolkjo revnih, zapušenih, je po faberkah otrok!«⁷ – je leta 1846 zapisal Anton Martin Slomšek v Drobntincah. Svoje pretresljive verzne obsodbe brezobzirnega in nečloveškega izkoriščanja otrok v industriji pa vseeno ni upal podpisati. Leta Metternichovega absolutizma niso bila primerna za odkrito obsodbo nebrzdanega kapitalizma, kar je njegova pesem nedvomno bila.⁸

Manj je bil v zadregi, kaj si misli oblast, Engels pri svojem opisovanju delavskih razmer v Angliji: »Na vsak način pa je neopustljivo, žrtvovati lakomnosti neusmiljenih podjetnikov tisti čas otrok, ki naj bi bil posvečen samo njihovemu telesnemu in duševnemu razvoju, ter jih odtegniti šoli in prostemu zraku zato, da jih gospod tovarnar izrablja v svojo korist.«⁹ Seveda se tudi tovarnarji v Angliji niso mogli povsem izogniti določenemu nadzoru in konkretna poročila o razmerah v tovarnah so precej slikovita: »Če pa beremo šele posamezne primere surovosti, kako so pazniki vlekli otroke gole iz postelj in jih noseče obleko v rokah s klofutami in brcami podili v tovarno, kako so jim s pretepanjem preganjali spanec, kako so kljub temu pri delu zaspali, kako je nek ubog otrok še v spanju, ko se je stroj že ustavil, na paznikov klic skočil kvišku in z zaprtimi očmi ponavljal ročne gibe svojega dela; če beremo, kako so se otroci, preutrujeni, da bi šli domov, skrili v sušilnici pod volno, da bi tam prespali, in jih je bilo mogoče samo z jermenom nagnati iz tovarne, koliko stotin jih pride vsak večer tako utrujenih domov, da zaradi zaspanosti in pomanjkanja teka ne morejo večerjati, da so jih starši našli klečeče pred posteljami, kjer so med molitvijo zaspali; če beremo samo v enem poročilu vse to (...) in če pomislimo, da je to 'liberalno', buržoazno poročilo (...)«¹⁰

Ampak kdor je na oblasti in komur dobro gre, res živi v svojem svetu in česar noče videti, tudi ne vidi. Tako je tudi mogoče, da je kljub takim poročilom, ki jih je poznal, vneti sodobni zagovornik manufakturnega sistema in profesor na univerzi v Glasgowu, Andrew Ure, leta 1835 zapisal: »Marsikatero tovarno sem obiskal v Manchestru in okolici, pa nisem nikoli videl, da bi bili grdo ravnali z otroki, ali da bi jih topli, še to ne, da bi bili slabe volje. Vsi so bili videti vedri in živahni; veseli poigravanja svojih mišic in so v polni meri uživali njihovi starosti primerno gibanje. Prizor tovarniškega dela mi niti malo ni vzbujal žalostnih čustev v srcu, ampak me zmerom razvedril. Nad vse zabavno je bilo opazovati urnost, ki so z njo otroci zavezovali odtrgane nitke, med tem se je voziček mjula (stroja – op. pis.) vračal, in jih, potem ko so se njihovi drobni prstki nekaj sekund gibali, gledati, kako so izrabili prosti čas in se v vseh mogočih položajih zabavali, dokler ni bila preja izvlečena in spet navita. Delo teh urnih škratov je bilo podobno igri, v kateri so bili zaradi svoje vaje prikupno spretni. Zavedajoč se te spretnosti so jo radi kazali pred vsakim tujcem. O izčrpanosti nobenega sledu, kajti takoj ko so prišli iz tovarne, so začeli noreti na bližnjem igrišču z isto živahnostjo kot otroci, ki so pravkar prišli iz šole.«¹¹

Opisov delovnih razmer v tovarnah 19. stoletja pri nas sicer ni toliko kot v bolj razvitih deželah v tem času, vendar pa, čeprav redkejši, izpričujejo enak odnos do dela

⁶ Občinski red, § 59.

⁷ Slomšek, *Poezija*, str. 290–291.

⁸ Šepetavc, *Ubogi otrok*, str. 289–290.

⁹ Marx, Engels, *Izbrana dela*, str. 727.

¹⁰ Prav tam, str. 745.

¹¹ Prav tam, str. 746.

otrok in do otrok samih. Otrok je bil vreden zgolj toliko, kolikor »je lahko dal od sebe« (če pustimo ob strani premožne sloje, kjer so bili otroci namenjeni za vzdrževanje oziroma povečevanje že nagrabljenega). Ko je šlo za delo, potrebno za preživetje ali za dodatni dobiček, so bili tudi starši trdi do otrok. In seveda jih je zakonodaja v njihovem ravnanju podpirala. Poglejmo si primer »domačega kaznovanja«, za katerega je zaradi posledic izvedela tudi oblast in nam ga ohranila v arhivskem gradivu ljubljanskega deželnega sodišča.¹²

Avgustovske noči leta 1843 je šestnajstletna Marija Thaler, tako kot že od svojega dvanajstega leta dalje, kovala s svojim očetom Matevžem v vigenjcu, v Železnikih. Z delom je pričela ob pol polnoči in je bila ob dveh zjutraj že utrujena in je težko delala, tako da jo je oče glede tega opomnil. Pa mu je odgovorila nazaj in to ugovarjanje je očeta razjezilo, da jo je hotel z žarečim železom, ki ga je ravno držal v rokah, udariti po levem boku (*»so me otli po strane oplasiti«*). Dekle se je ustrašilo in se je hotelo izogniti, tako da jo je zadel s konico žarečega železa, kjer je bila že oblikovana špica žeblja, ravno v trebuh, kjer je bil usnjeni zaščitni predpasnik strgan. Dekle in oče sta se tega dogodka ustrašila, čeprav oče takrat še ni vedel, kako hudo jo je poškodoval. Dekle je še izdelalo začeti žebelj, se sesedlo poleg nakovala in nato takoj odšlo k staremu očetu, kjer je stanovala že vse od sv. Jurija prejšnjega leta, ker se z mačeho nista mogli prenašati. Tam je legla in poklicali so zdravnika. Oče je k njej prišel šele naslednjega dne zvečer, ko je poprej poslal ženo povprašat, kako je z njo in ko je ta prinesla slabe novice, je šel hčer iskat in jo prinesel domov v oskrbo.

Dekle je povedalo, da je oče drugače ni nikdar tepel z razžarjenim železom, da pa jo je velikokrat ošteval zaradi dela. Plačeval ji je po delovnih dnevih in po narejenih žebljih. Dekle je bilo tudi prepričano, da je oče ni namenoma ranil. Rana na trebuhu se ji je nato zagnojila in stresala jo je vročična mrzlica. Čez tri dni je zdravnik ugotovil, da gre za poškodovanje in vnetje črevesja, kar je bilo sicer ovrednoteno kot težka in življenjsko nevarna poškodba.

Oče (40) je izpovedal, da že štiri leta dela žeblje s hčerko. Tiste noči se je razjezil in *»sem jo otu ke po strani na rit oplast«*, pa se je izmaknila ravno toliko, da je zadel raztrgano mesto na usnjenem predpasniku. Priznal je, da se je s hčerko velikokrat prepiral in da jo je v prejšnjih letih zaradi odgovarjanja in neubogljivosti pogosto tepel s palico.

Zadevo so z deželnega sodišča poslali nazaj okrajni gosposki Loka, ker niso našli »zločinskosti« v njej. Že res, so zapisali, je šlo za poškodbo, kot jo je ugotovil zdravnik, vendar da ni šlo za zloben namen nekoga poškodovati, ampak je oče le hotel kaznovati hčer za odgovarjanje in je uporabil »očetovsko nasilje«, ter jo hotel udariti po zadnji plati. Bil je le nesrečen slučaj, da je zadel ravno mesto na trebuhu, kjer je imela strgan predpasnik. Zaradi tega mu ne gre pripisati zlih namenov, saj je tudi oškodovanka izpovedala, da jo je hotel oče (le) udariti po levi strani in ne zabosti. Zaradi odgovarjanja ogorčeni oče je bil pač upravičen do kaznovanja. Zato so zadevo vrnili okrajni gosposki, oziroma sodišču, če bi le-to morebiti zadevo obravnavalo uradno, kar pomeni, če bi očetu mogoče izreklo kakšno globo ali opomin zaradi »neprevidnosti«.

Ponovno lahko vidimo vsemogočnost »domačega strahovanja«, po katerem so lahko starši mladoletne otroke »kaznovali« tudi do smrti. Po nesreči ali ne, za to niso bili kaznovani, ker »domače strahovanje« po zakonu ni vsebovalo namernega poškodovanja

¹² AS 307, F2 2087/1843.

Otroci v tovarni v začetku 20. stoletja.
http://www.praktik.org/media/raziskujem_preteklost8_89-119.pdf

in tudi posledic zato niso mogli obravnavati kazensko, mladoleten otrok pa tudi ni mogel tožiti staršev zaradi posledic nad njim izvajanega nasilja.¹³ Za rano, ki jo je zadal oče hčeri, in ki jo je zdravnik opredelil kot »težko telesno poškodovanje«, bi oče po prvem delu takrat veljavnega kazenskega zakonika iz leta 1803 dobil najmanj od pol do enega leta težke ječe, oziroma od enega do pet let, odvisno kako bi se odločilo sodišče.¹⁴ Povedano drugače – če so se vaški fantje »nožkali« na kakšni veselici in je kdo komu malo »vampe narezal«, je šel najmanj za eno leto v ječo. Oče, ki je z žarečim železom skoraj zaklal lastno hčer, pa je bil po lastni nerodnosti zgolj ob poceni delavko. Seveda ne gre vsega pripisati zgolj »duhu časa«, ki je bil zelo odpustljiv do takšnih »malenkosti«, gre tudi za zelo pomembno dokazovanje namena oziroma nenamena v kazenskem pregonu.

V »duhu dobe« je sodišče odločalo tudi o posledicah otroškega dela v zadnjem, za naše kraje malo manj tipičnem izkoriščanju zanemarjenih otrok.¹⁵

Nekega poletnega dne leta 1856 sta ob enajstih zvečer v parku Zvezda v Ljubljani k c. kr. uradniku pristopili osem in deset let stari prodajalki cvetja in ga prosili, če bi lahko prespali pri njem, češ da je ena razbila cvetlični lonček, druga pa izgubila deset krajcarjev in da si zato ne upata domov. Uradnik jima je rekel, naj ga počakata, sam je vstopil za kakšno uro še v kavarno, potem pa je vzel deklici k sebi domov. Vsi so legli v eno posteljo in preko noči naj bi vsako dvakrat posilil. Seveda se je na sodišču zagovarjal, da to ni res, da deklici lažeta, vendar ga je ljubljansko deželno sodišče obsodilo na dve leti zapora in plačilo stroškov, a se je pritožil na prizivno sodišče v Gradcu, ki ga je oprostilo vsega, nakar se je pritožilo državno pravdníštvo (tožilstvo), vendar je vrhovno sodišče potrdilo drugostopenjsko odločitev o nedolžnosti uradnika. Bolj kot samo zaslišanje in izpovedi strank nas bo zanimalo odločevanje sodišča, v katerem se vidi odnos družbe do takšnih dejanj v tistem času.

Na zaslišanju sta materi izpovedali, da sta vedeli, da njuna otroka prodajata cvetje in da sta jima to seveda dovoljevali. Vedeli sta tudi, da sta deklici nekajkrat izostali preko

¹³ Zakon o zločinih, v §§ 165 in 166 drugega dela je ob ponavljajočih se zlorabah sicer predvidena tudi možnost odvzema otroka in postavitve skrbnika.

¹⁴ Zakon o zločinih, §§ 136–138.

¹⁵ AS 307, F1 1375/1857.

noči od doma in da sta takrat prespali v kočiji pri Maliču. Ko sta izvedeli za dogodek z uradnikom, sta dekleti telesno kaznovali in jima prepovedali prodajati cvetje in tudi vsakršno potepanje po ulicah. Ena od mater je celo dejala, da je svoji hčeri zagrozila, da jo bo sicer vrgla v vodo, s čimer jo je hotela prestrašiti. Materi sta tudi zahtevali odškodnino, saj naj bi bila njuna otroka v mnogočem oškodovana glede prihodnosti (izgubo nedolžnosti, slab glas).¹⁶

Obtoženi se je zagovarjal, da sta si deklici posilstvo v svoji pokvarjenosti izmislili, da sta samo prespali pri njem na zofi in nič drugega. Da sta stalno v gostilnah, kavarnah in tako dalje, kjer večkrat prespita v kočijah in se pri takšnem načinu življenja zlahka zgodi z njima kaj takega, sedaj pa da mora biti on nedolžno žrtveno jagnje, ki mu hočejo vse obesiti. Na pripombo sodnega svetnika, da bi on kot državni uradnik moral vedeti, kaj je treba storiti z majhnimi otroki, na katere naleti človek pozno ponoči na ulici (predati jih policijski straži), je odvrnil: »Bi moral morda še z njimi okrog letati?« Značilna je tudi pripomba njegovega zagovornika pred izrekom sodišča o krivdi in kazni, da ne velja pozabiti, da je Silič cesarski uradnik in da bi čast njegovega stanu z njegovo obsodbo zelo trpela. Zato je seveda predlagal razglasitev njegove nedolžnosti.

Glede kazni je državni pravdnik ugotavljal, da gre za posilstvo, ki se kaznuje s kaznijo od pet do deset let težke ječe. Otežujoče za obdolženca je bilo, da je bilo dejanje izvršeno na dveh deklicah, torej je šlo za ponavljanje. Pri tem »izvajanju dejanja« sta bili tudi ena drugi za zgled pohujšanja, nadalje je bila obremenjujoča njuna mladost, njegova izobrazba in meščanski položaj v družbi ter lažnivi odgovori. Olajševalno zanj je bilo, da sodno še ni bil kaznovan, da naj bi bili deklici moralno pokvarjeni in da dejanje ni pustilo na deklicah nobenih posledic. Zato je državni pravdnik predlagal kazen šestih let težke ječe, plačilo stroškov in možnost zahtevanja odškodnine v privatni tožbi. V obrazložitvi sodbe same so kot oteževalno okoliščino navedli samo, da je zlorabil dve deklici in da gre torej za ponavljanje zločina. Zelo uvidevni pa so bili pri naštevanju olajševalnih okoliščinah:

- a) da sodno še ni bil kaznovan in da je kot uradnik pohvaljen;
- b) da je bil v zločin zapeljan, saj da sta deklici sami prišli k njemu in ga prosili, da bi prenočili pri njem in
- c) da sta torej tudi sami krivi, še posebej, ker naj bi jima materi zabičali, da naj kaj takega ne počneta;
- d) da je oče majhnega otroka, ki bi nedolžen trpel (pomanjkanje), če bi bil oče dalj časa v ječi;
- e) če bo obsojen, da ga bo doletela še nič manj težka kazen odpustitve iz službe.

Čeprav je bil uradnik obsojen za dejanje, ki se je kaznovalo z od pet do deset let težke ječe,¹⁷ je sodišče vendarle naštel dovolj olajševalnih okoliščin, da mu je lahko zagroženo kazen znižalo na minimum dveh let težke ječe.¹⁸

Vendar uradnik s tem ni bil zadovoljen, pritožil se je in prizivno sodišče ga je opustilo zaporne kazni in plačila stroškov zaradi nezadostnosti dokazov. Z utemeljitvijo,

¹⁶ Zdravnika, ki sta deklici pregledala, sta bila mnenja, da do popolnega občejanja ni moglo priti zaradi disproporca genitalij – nasilno prodiranje moškega uda da bi pri tako majhnih deklicah povzročilo razširjenje nožnice in raztrganje sramne vezi – kar pa se ni zgodilo. Do poskusa občejanja je vsekakor prišlo, vendar samo »tako daleč, kot se je le dalo«. Na kakšen način pa je prišlo do strganja deviške kože, pa da je težko ugotoviti, do tega bi lahko prišlo na različne načine, tudi s prstom.

¹⁷ Kazenski zakon, § 127.

¹⁸ Red kazenske pravde, § 286.

da sta obe deklici na slabem glasu, da sta kot prodajalki cvetja pozno v noč obiskovali gostilne in kavarne ter po lastnih izjavah in izjavah mater tudi izostajali od doma preko noči. Nadalje sta uradniku lagali, da si ne upata domov, ker sta izgubili denar in razbili lonček. Nadalje trdita, da kaj takega nista počeli ne prej ne pozneje. In vendar zdravniško poročilo pravi (zdravniški pregled deklic so opravili tri do štiri tedne po dogodku) da naj bi glede na stanje spolnih organov ene od deklic prišlo do poskusa občevanja z njo največ nekaj dni pred pregledom. Torej laže, da ni občevala, oziroma poskusila občeovati po dogodku, razen če se ni oskrnila sama. Njima torej ne gre verjeti, drugih zadostnih dokazov za obsodbo uradnika pa ni. Samo zaradi tega, ker je na slabem glasu in privržen drugemu spolu (!), pa tudi ne gre sklepati, da bi spolno zlorabljal nezrele deklice.

Na sodbo prizivnega sodišča se je, kot že rečeno, pritožilo državno pravdnništvo, vendar je vrhovno sodišče potrdilo sodbo drugostopenjskega sodišča. Vrhovno sodišče je v svoji utemeljitvi izhajalo iz obrazložitev prizivnega sodišča. Bistveno pri stvari je bilo, da naj bi bili deklici lažnivki in da jima torej ne gre verjeti.

V zadnjem primeru ni šlo za posledice klasičnega izkoriščanja in trpinčenja na delovnem mestu, ampak za zlorabo, kakršnim so bile izpostavljene mladoletne prodajalke cvetja. Več kot očitno je bilo, da so ju obravnavali kot dva nadležna otroka samohranilk, ki nista mogli kaj dosti skrbeti zanju. In če je ljubljansko deželno sodišče še zmoglo obsoditi pedofila na dve leti ječe, čeprav je bil že to za tri leta zmanjšani minimum zagrožene kazni za takšno dejanje, pa prizivno in vrhovno sodišče nikakor nista pristala, da bi bil cesarsko kraljevi uradnik »žrtev« dveh punčar, ki bosta tako ali tako končali kot prostitutki.

Pravice otrok so bile v zakonodaji varovane pač primerno dobi, zanje so bili odgovorni starši in ostali nadrejeni. Samo v primeru najhujših zlorab, ki pa jih niso nič kaj radi ugotavljali, je bil možen odvzem otroka in postavitve (drugega) skrbnika. Sicer je že Jožef II. leta 1787 izdal odredbo, da otroci, mlajši od devetih let, ne bi delali v tovarnah, če to ni nujno. Ta odredba je bila kmalu po njegovi smrti, tako kot njegove preostale liberalne odredbe, preklicana. Zakonsko prepoved otroškega dela, oziroma omejitev delovnega časa otrok, je Avstrija dobila šele z Obrtnim zakonom leta 1859.¹⁹ Za primerjavo, prvi zakon glede otroškega dela je leta 1833 dobila Anglija (prepoved dela v predilnicah za otroke, mlajše od devet let, prepoved nočnega dela in ne več kot dvanajsturni delavnik za mladino pod osemnajstim letom starosti); leta 1839 je v Prusiji izšla prepoved dela v tovarnah za otroke pod desetim letom starosti ter prepoved nedeljskega in nočnega dela za otroke do šestnajstega leta starosti.²⁰ Avstrijski obrtni red iz leta 1859 je glede otroškega dela predpisoval:

§ 86 o »uporabi« (zaposlovanju) otrok:

V večjih obrtnih podjetjih (več kot 20 zaposlenih) oziroma v tovarnah, ni dovoljeno zaposlovati otrok pod 10 letom starosti, od 10–12 let stare pa le s pisno privolitvijo očeta oziroma skrbnika, ki jo izda županstvo – in sicer samo za dela, ki niso škodljiva za zdravje in ki ne zavirajo telesnega razvoja. Dovoljenje se lahko izda samo v primeru, če zaposlitev ne ovira obiskovanja redne šole, ali če tovarnar poskrbi za posebno (lastno) šolo za pouk teh otrok, po navodilih šolskih oblasti.

¹⁹ Schermeier, *Zum Begriff*.

²⁰ http://de.wikipedia.org/wiki/Soziale_Frage.

Otroško delo leta 2005. http://www.praktik.org/media/raziskujem_preteklost8_89-119.pdf

§87 – o delovnem času:

Posamezniki pod 14 let ne smejo dnevno delati več kot 10 ur, stari od 14 do 16 let pa ne več kot 12 ur. Morajo pa imeti tudi dovolj počitkov med delom. V nočnem času, od devetih zvečer do petih zjutraj, ne smejo delati mlajši od 16 let (razen v podjetjih, kjer se dela dan in noč in bi to ogrozilo dejavnost podjetja, vendar pa tudi tu ne smejo delati mlajši od 14 let; in pa samo za začasno, v izrednih razmerah, največ za en teden, za dve uri lahko podaljšajo delavnik tudi tistim pod 16 let).

§133 a) – o prestopkih in kaznih:

S kaznijo od 10–100 goldinarjev se kaznuje delodajalca, ki ravna proti predpisom glede zaposlitve, dela in ravnanja s pomočniki in vajenci – v tem členu ni govora o otrocih – ti so omenjeni v

§137 – o odvzemu pravice do imetja vajencev:

Če je kršitev predpisov glede ravnanja z vajenci ali z otroki v delovnem razmerju take narave, da jih delodajalcu ne gre zaupati, se mu lahko odvzame pravice do imetja vajencev ali do zaposlovanja otrok, ne glede na siceršnje kazni, določene po tem zakonu ali po splošnem kazenskem zakoniku, za določen čas ali za vedno.²¹ Z novelo Obrtnega reda iz leta 1885 je bilo prepovedano vsako obrtno zaposlovanje otrok, mlajših od dvanajst let.²²

Seveda pa moramo vedeti, da so izvajanje teh predpisov lahko nadzorovali v večjih obratih, tovarnah. Za malo rokodelsko obrt, domače, »hišno« delo in predvsem za delo v kmetijstvu pa praktično še naprej ni bilo nobene zakonske zaščite za otroke. Položaj otrok se je zakonsko in v splošnemboljševal postopoma, s splošnim socialnim stanjem delavstva in pravicami drugih zastavljenih kategorij.

²¹ Obrtni red, §§ 86–87, 133 a, 137.

²² Schermeier, *Zum Begriff*.

Literatura in viri

Viri

Arhiv Republike Slovenije, fond: Deželno sodišče v Ljubljani (AS 307).
 Zakonik o zločinih in težkih policijskih prekrških, Dunaj, 1803.
 Kazenski zakon o hudodelstvih, pregreških in prestopkih z dne 27. maja 1852. Državni zakonik, št. 117/1852.
 Red kazenske pravde z dne 29. julija 1853. Deželni vladni list za krajnsko vojvodino, XXXIII. del, leto 1853.
 Obrtni red z dne 20. 12. 1859. Državni zakonik, LXV. del, leto 1859.
 Občinski red za vojvodstvo Kranjsko. Zakonik in ukazni list za vojvodstvo Kranjsko, II. del, leto 1866.
http://de.wikipedia.org/wiki/Soziale_Frage.
http://www.praktik.org/media/raziskujem_preteklost8_89-119.pdf.

Literatura

Karl Marx, Friedrich Engels, *Izbrana dela. I. zvezek*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979.
 France Kresal, Vloga in pomen tekstilne industrije v industrializaciji 19. stoletja na Slovenskem. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, letnik 17/2, 1969, str. 85–91.
 Anton Martin Slomšek, *Zbrano delo I/I. Poezija. Objavljene pesmi*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2007.
 Anton Šepetavc, Ubogi otrok v faberkah. *Slovenska kronika XIX. stoletja, 1800–1860*, Ljubljana: Nova revija, 2001, str. 289–290.
 Josef Schermeier, *Zum Begriff Sozialpädagogik*: https://www.sbg.ac.at/erz/salzbürger_beitraege/herbst99/schermaier_99_2_h.htm#_ednref31.

Tanja Gomiršek

Skrbništvo mladoletnih v jugovzhodnem delu Goriških brd v 1. polovici 19. stoletja – pravni vidik in realnost

GOMIRŠEK, Tanja, univerzitetni diplomirani zgodovinar, višja kustodinja, Goriški muzej, SI-5000 Nova Gorica, Grajska cesta 1, grad.dobrovo@volja.net

Skrbništvo mladoletnih v JV delu Goriških brd v 1. polovici 19. stoletja – pravni vidik in realnost

Zapisovalec elaborata franciscanskega katastra je o možeh v Goriških brdih zapisal, da so »*podvrženi neverjetnim naporom, kar je vzrok njihovemu dolgemu otroštvu ter kratki življenjski dobi in večina odraslih (moških) ima kilo in upognjen hrbet*«. Družba se je zaradi pogoste smrti enega od zakoncev srečevala s kopico mladoletnih otrok brez enega roditelja. Zanje je bil na sodišču vedno določen skrbnik. Pravno gledano je skrbnik za siroto upravljal dediščino, jo preživil in vzgajal, zato mu je pripadal del dohodka varovančevega premoženja. Za skrbnike mladoletnih z znatno dediščino je ta zadolžitev pomenila finančne ugodnosti. Skrb za otroke iz ubožnih družin zakupnikov pa je bila povezana z reševanjem socialnih vprašanj v okviru sorodstvene oziroma vaške strukture.

Ključne besede: Goriška brda, skrbništvo, mladoletne sirote, otroško delo

GOMIRŠEK, Tanja, B.A., curator superior, Gorica Museum, SI-5000 Nova Gorica, Grajska cesta 1, grad.dobrovo@volja.net.

Custody of Minors in the South-Eastern Part of Goriška Brda in the First Half of the 19th Century – the Legal Aspect and the Reality

The writer of the Franciscan cadastre elaborate had written about husbands in Goriška brda that they are "submitted to the incredible effort, which is the cause for their long childhood and short life time and the majority of adults (men) have a hernia and a rounded back". Because of the frequent dying of one of the spouses the society was facing a number of underaged children without one parent. In the first half of the 19th century there were 419 cases of death of either father or mother in that area and in 128 of those cases the presence of minor children was recorded. The court always appointed a legal guardian for them. In case of mother's death the father was named a guardian and in case of father's death besides the mother a co-guardian was named, usually another family member or otherwise related male person. Legally, the guardian was managing the heritage for the orphan, raised an orphan and that is why he got a part of the income of the proteges' property. For guardians of minors with a significant heritage thus assignment meant financial benefits. Caring for the children of poor tenants was connected with the resolving of social issues within the family or village structure.

Key words: Goriška brda, guardianship, minor orphans, child labor

Goriška brda, kot jih opredeljujejo geografi, spadajo med kulturne pokrajine sredozemskih gričevij.¹ V 1. polovici 19. stoletja je bila njihova podoba bistveno drugačna, kot jo poznamo danes. Na gričih in v ravnini je prevladovala tako imenovana mešana kultura vinske trte, žitaric in sadnega drevja, ki je bila značilna za mediteranska področja.²

¹ Urbanc, *Kulturne*, str. 105.

² Verginella, *Družina*, str. 9.

Večji del Goriških brd je v 18. stoletju upravno spadal pod Goriško grofijo³ in je bil območje na prehodu⁴ med Jadranskim morjem in Julijskimi Alpami. Zemljiško je bila posestna struktura zelo pisana. Prevladovali so zakupniki in polzakupniki, ki so imeli svoje kmetije v kratkoročnem, srednjeročnem in dolgoročnem najemu. Zaradi izključno ročne obdelave zemljišča v terasah je bilo potrebno na majhni površini vložiti veliko dela, zato so bile zakupne kmetije v primerjavi z jugozahodnim, bolj ravnim delom Brd, majhne. Povprečna velikost zakupnih kmetij je bila 8 njiv.⁵ Večje kolonije, predvsem v jugozahodnih Brdih (na primer v vasi Medana), pa so imele 15 njiv obdelovalnega zemljišča.⁶ Najpomembnejši pridelek, namenjen plačilu najemnine in trgovini, je bil, tako v Goriški grofiji kot Brdih, vino.⁷ Zakupniki z njihovimi družinami so uspeli plačati gospodarju predpisano najemnino in hkrati preživeti s tisto malo pridelka, ki so ga pridobili s sajenjem v brajdah in njivah ter z dohodkom od sadja. Mešana kultura je v 1. polovici 19. stoletja zagotavljala skromen pridelek in obenem nizek donos poljščin ter ni dosegala praga samozadostnosti, h kateri so težile vse ruralne skupnosti v Evropi do 2. polovice 19. stoletja.⁸ To je bil eden ključnih vzrokov vključevanja kmeta v trgovsko dejavnost. Prebivalci Brd so se ukvarjali s tovarništvom, prevozništvom in tihotapstvom,⁹ večina pa je pridelke nosila ali vozila na trg v Gorico, Trst in Videm.¹⁰

Nehomogeno socialno strukturo na proučevanem teritoriju, kljub temu da gre za svet kmečkega prebivalstva, lahko povežemo z različnimi družinskimi strukturami in strategijami. Tudi na mikro nivoju Brd, tako kot za makro nivo Anglije ugotavlja Stone,¹¹ lahko proučujemo pluralnost kulture in posledično različne družinske tipe in vrednote. Stonovim tezam o spremembah v družinskem življenju je, ne glede na ugovore antropologov in medievalistov, potrebno pritrditi v tezah, ki zadevajo kulturne in socialne razlike med skupinami znotraj posameznega razreda.¹² Pri tem je na mestu trditev Roberta Wheatona, da je v predindustrijski družbi znotraj enega razreda¹³ velikost in sestava družinskega jedra tesno povezana z lastnino, s katero jedro razpolaga.¹⁴ Laslett v svoji študiji o angleški družbi v novem veku poudari, da so bile znotraj razreda lahko velike socialne razlike, kar je značilnost celotnega evropskega ozemlja v obdobju starega režima.¹⁵ »Družina je v primeru, ko ni imela dovolj zemlje, sama izločila novo nastalo družinsko jedro«,¹⁶ zato je zaradi majhnih kmetij najemna pogodba v Brdih lahko prehajala kvečjemu na enega sina, če tega ni bilo, pa na zeta. Zakupno kmetijo je

³ Marušič, Brda, str. 117.

⁴ »Goriška grofija je bila tako območje, kjer sta se stikali dve obliki fevdalnih sistemov: gospostvo srednje-evropskega oziroma avstrijskega tipa ter furlanska različica fevdalizma, ki je bila značilna za Brda« (Panjek, O mejnosti, str. 171).

⁵ V Brdih je bila ploščinska mera za zemljišča njiva oziroma čamp, ki je obsegal 3650 m² (Zuljan, Leksemi, str. 13).

⁶ ASG, Elaborati, 15, 39.

⁷ Panjek, Kmetijstvo in trgovina, str. 153–162.

⁸ Huppert, *Storia sociale*, str. 16.

⁹ Panjek, O mejnosti, str. 167.

¹⁰ ASG, Elaborati, 15, 66, 69.

¹¹ Stone, *The family*, str. 24.

¹² Stone, *The family*, str. 24.

¹³ Laslett definira dva pojma: *statusno skupino* in *razred*. Razred so ljudje, ki jih skupaj »povezuje prizadevanje za kolektivno politično in ekonomsko avtoriteto«. Statusna skupina pa je skupina ljudi, ki »uživa enak socialni status« (Laslett, *The world*, str. 22–23).

¹⁴ Wheaton, *Famiglia e parentela*, str. 368.

¹⁵ Laslett, *The world*, str. 22.

¹⁶ Verginella, *Družina*, str. 16.

obdelovalo eno družinsko jedro,¹⁷ ki je bilo včasih razširjeno navzgor ali stransko.¹⁸ Ostali otroci so si poiskali partnerje z zemljo ali pa prosto zakupno kmetijo. Večgeneracijsko več jedrno družino najdemo le v redkih primerih velikih posestnikov, kot je npr. družina Cotič v Dolnjem Cerovem ali pa Urbančič v Brestju. Pri tem je potrebno razbiti tudi mit o družinah z veliko otroki, saj je v času 1. polovice 19. stoletja¹⁹ odraslo še zelo malo otrok.²⁰ V posamezni družini je v katastrski občini Števerjan živelo 5,3, v katastrski občini Cerovo 4,5 in v katastrski občini Šentmaver 6,5 oseb.²¹

Prva polovica 19. stoletja je še obdobje zadnje velike lakote, bodisi zaradi slabih letin, epidemij bodisi zaradi počasnega uveljavljanja modernizacije.²² Gre za družbo, ki sta jo²³ »nenehno ogrožali lakota in izčrpanost« ter tudi pogosta smrt. Tako so elaborati franciscjskega katastra za vse obravnavane vasi zabeležili, da je bilo moralno stanje »povprečno dobro«, kar je izhajalo iz velike revščine oziroma velikega pomanjkanja (lakota) spomladi²⁴ in s tem povezanega oderuštva pri posojanju denarja. Z izjemo kakšnega posestnika, ki se je zelo posvečal svojemu gospodarstvu, drugi temu »niso poklanjali preveč skrbi«. Zakupniki, ki jih je bila »tu večina«, so bili »vsí zelo revní«. To stanje je bilo posledica visokih najemnin, ki so jih morali dajati gospodarju zemljišča, in njihove nerazumljive nepremišljenosti, ko so kaj posedovali. Rajši so podaljševali dolgove, kot da bi jih poplačali. To prakso še podrobneje razloži pripomba katastrskega popisovalca, kako so prebivalci ves dohodek od prodanega sadja, ki so ga prodali na trgih v Gorici, Trstu ali Vidmu, večinoma že na poti domov zapravili v gostilni, preostanek pa »brezpogojno naslednjo nedeljo, namesto da bi pomislili na splošne potrebe pozimi in spomladi«. Imeli so »preveliko zaupanje v božjo previdnost« in zmotno so od vinogradov vedno pričakovali večje dohodke, s katerimi bi pokrili vse potrebe. Že ena toča jim je lahko uničila ves pridelek in za preživetje so morali jemati oderuška posojila. Možje so bili »podvrženi neverjetnim naporom, kar je bilo vzrok njihovemu dolgemu otroštvu ter kratki življenjski dobi in večina odraslih (moških) je imela kilo in upognjen hrbet«. ²⁵ Iz katastrskega elaborata, podobno kot v tržaški okolici v Dolini pri Trstu, odseva opis tradicionalne družbe, katere glavna skrb je bilo preživetje.²⁶

Družba se je zaradi pogoste smrti enega od zakoncev srečevala s kopico mladoletnih otrok brez enega roditelja. V obravnavanem obdobju je bilo v jugovzhodnih Brdih od 419 primerov smrti očeta ali matere (glej grafikon 1) v 128 primerih zabeležena prisotnost

¹⁷ Za definicijo uporabljam klasifikacijo angleškega zgodovinarja Lasletta, ki definira te tipe družine kot jedrno družino tipa 3a do 3d. Tip 3a pomeni jedrno družino, kjer živi poročen par brez potomcev. Tip 3b pomeni poročen par s potomci. Tip 3c pomeni vdovca s potomci, medtem ko tip 3d pomeni vdovo s potomci (Laslett, *Forme di famiglia*, str. 259).

¹⁸ Družina je bila lahko razširjenega tipa, če so v njej poleg jedrne družine bivali stari starši (tip 4a), vnuki, če je bil družinski poglavar še vedno stari oče (tip 4b) ali sorojenci očeta in matere (tip 4c) ter (tip 4d) kombinacije prejšnjih treh tipov (Laslett, *Forme di famiglia*, str. 259).

¹⁹ Davis, *Vzpon*, str. 46.

²⁰ Analiza zapuščinskih razprav pokaže, koliko otrok je štela posamezna družina ob smrti očeta ali matere. V povprečju je v obdobju od 1832 do 1840 v jugovzhodnih Brdih v družini odraslo 2,5 otroka, kar kaže na t. i. »starorežimsko« stanje, ko je zgodnje otroško obdobje preživelo zelo malo otrok. Večina odraslih (93,4 %) je bila zato poročenih.

²¹ ASG, Elaborati, 15, 66, 69.

²² Smerdel, Prelomna, str. 25.

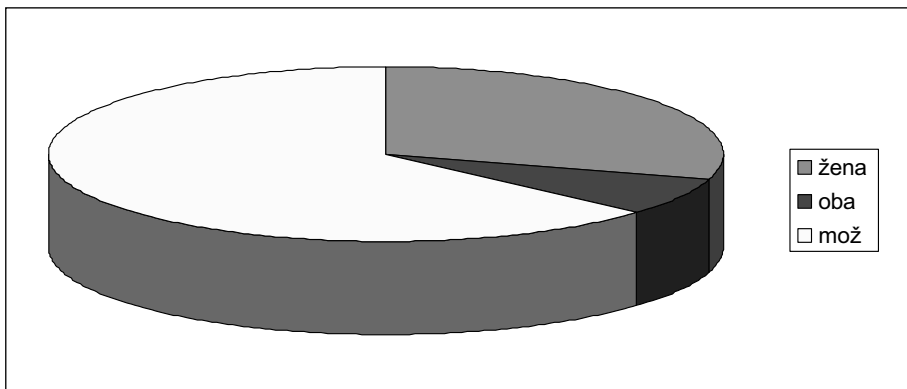
²³ Enako za kraj Santeno v 17. stoletju ugotavlja Levi (*Nematerialna*, str. 57).

²⁴ Spomladi je zaradi zelo težkega dela, kot je bilo kopanje v brajdah in lakote prihajalo, do kraje živil.

²⁵ ASG, Elaborati, 15, 66, 69.

²⁶ Verginella, *Družina*, str. 9.

mladoletnih otrok.²⁷ Za Brda je bilo tudi značilno, da so se vdovci in vdove redkeje kot v drugih deželah Avstro-Ogrske odločali za ponovno poroko.²⁸ Namen zapuščinske razprave po smrti posameznika je bil ugotavljanje višine dediščine, da je bila le-ta predana pravno legalnemu dediču ali dedičem in da je bilo poskrbljeno za mladoletne otroke.²⁹ Zanje je bil na sodišču vedno določen skrbnik, kar je že od 16. stoletja dalje poskušala nadzirati država. Konec 18. stoletja je izvrševanje skrbniških dolžnosti in pravic postalo uradni posel.³⁰ Skrbnik je postal zakoniti zastopnik varovanca, toda sodišče je moralo v določenih primerih njegove ukrepe potrditi, sicer niso imeli veljave. Za skrbnike niso postavljali duhovnikov, tujcev ali žensk, razen mater³¹ in starih mater.³²

Grafikon 1: Deleži umrlih roditeljev, ki so ob smrti zapustili mladoletne otroke.³³

Civilni zakonik³⁴ je v členih 196, 197, in 198. določil vrstni red postavljanja skrbnikov. Kot prvo je izpostavil željo pokojnega očeta ali matere.³⁵ Če umrli roditelj ni imenoval nikogar, se je skrbništvo najprej poverilo dedu po očetovi strani, nato materi, dalje babici po očetovi strani in nato kakemu drugemu moškemu iz bližnjega sorodstva. V Brdih je bil tako kot v večini kompleksnih kmečkih družb prenos lastnine in sistem sorodstvenih povezav patrilinearen.³⁶ Tudi v Brdih so se ob poroki navadno ženske priseljevale v moževo hišo in družino.³⁷ Za otroke in njihovo dediščino je bilo navadno najbolje,

²⁷ Podatke navajam glede na analizo gradiva zapuščinskih razprav med leti 1820 in 1840. Proučevano območje Goriških Brd zajema sklenjeno področje JV dela, v katerega so vključene vasi: Brestje, Hum, Dolnje in Gornje Cerovo, Kojsko, Oslavje, Pevma, Snežatno, Števerjan, Šentmaver in Podsabotin, za katere je ohranjenih 449 aktov Zapuščinskih razprav (ASG, Ventilazioni ereditarie, 83–87).

²⁸ Na to posebnost je konec 19. stoletja opozoril tudi Rutar (*Poknežena*, str. 57).

²⁹ *Zbirka avstrijskih zakonov*, str. 22–131.

³⁰ Jožef II. je leta 1781 izdal patent, da morajo o skrbništvu odločati zemljiški gospodje, kjer imajo okrajno sodišče (Dolenc, *Pravna zgodovina*, str. 315).

³¹ Mati je bila nujna *varuhinja* (Dolenc 1935: 313).

³² Dolenc, *Pravna zgodovina*, str. 310.

³³ V 63 % primerov je mladoletnim umrl oče, v 30 % mati, v 7 % primerov pa sta jim umrla oba roditelja.

³⁴ ODZ, str. 76–77.

³⁵ Dejansko je tudi ob zgodnji smrti enega od zakoncev živelo le malo njihovih staršev. Že ob poroki v Kožbanskem kotu v obdobju od 1825 do 1848 je manj kot 50 % ženinov in približno 67 % nevest še imelo živa oba starša (ŽA Kožbana, Liber matrimoniorum 1823–1920).

³⁶ Wheaton, *Famiglia e parentela*, str. 361.

³⁷ O večjem vplivu in vlogi moževe družine v južni Evropi v novem veku glej Goody, *Evropska družina*, str. 117.

da je bil njihov skrbnik oseba, ki je živela v njihovi bližini.³⁸ Sodišče je pri postavljanju oskrbnika ženi-vdovi upoštevalo pokojnikovo željo, če pa ta ni bila izražena, je bil skrbnik ali pravni zastopnik mladoletnega imenovan glede na materino željo. »31. 10. 1828 je prišla pred skrbniški urad Marijana Kumar mati in skrbnica mladoletnih Ivana in Marijane. Ker je do sedaj imenovani skrbnik Valentin Kumar zaprosil za oprostitev od skrbništva, je za soskrbnika predlagala Antona Lenardič pok. Štefana iz Kojskega«. ³⁹ Sorodstvene povezave so v kmečkem življenju imele posebno vlogo in »celo oddaljenejši sorodniki so se čutili odgovorni za svoje nečake, nečakinje, vnuke in male bratrance in tudi javno mnenje jih je imelo za odgovorne«. ⁴⁰ Navidežno osebne izbire za skrbnika pa je potihoma potrjevala ali zavračala tudi skupnost, v kateri je družina živela. Tako je bilo na primer ob smrti 41-letne Štekar Ane v Podsenici skrbništvo Jožefa (23), Uršule (20), Andreja (14 let), Marijane (9 let) in Ane (7 let) poverjeno očetu Jožefu, saj sta predstavnika skupnosti izjavila, da »je Jožef Stergar močan in deloven mož ter bo gotovo skrbel za svoje otroke«. ⁴¹ Skupnost je po smrti vdove Agnes Jug s svojim mnenjem sodelovala pri izbiri skrbnika za mladoletni siroti Ano in Katarino. V hišo se je že pred vdovino smrtjo priženil Jakob Primožič. Njegova žena, Agnesina najstarejša hčerka Doroteja, je bila duševno zaostala. Ob poroki je vdova novoporočencema z darilno pogodbo zapustila večino premoženja, mladoletnima hčerama pa zapisala dedne deleže. Skupnost je skrbelo, da drugi dve hčerki ne bi bili oškodovani za delež, ki jima je pripadel, zato so njeni predstavniki na sodišču izrazili dvom o primernosti Primožiča kot možnega skrbnika zaradi njegovih potencialnih zahtev po dediščini. Prav tako so menili, da je neprimeren materin brat Štefan Štekar, ker je bil znan kot slab gospodar, zato so za skrbnika predlagali njegovega sina Petra. ⁴² Možno osiromašenje dednega deleža dveh upravičenk in s tem zmanjšanje vrednosti njune dote ⁴³ bi prizadelo tudi ugled skupnosti. Slednja je v opisanem primeru poskušala preprečiti konflikt znotraj družinskega jedra in posledično znotraj nje same. Pogosto se je dogajalo, da so majhne skupnosti predindustrijske Evrope namreč več investirale v status kot v dediščino. V predindustrijski družbi je bil človek in z njim skupnost, v kateri je živel, »hočeš nočeš deležen tako slave svojih sorodnikov kot tudi njihove sramote, in sicer toliko bolj, kolikor bližji so si bili«. ⁴⁴

Predlagani skrbnik je moral za opravljanje službe dati tudi svoj konsenz, lahko pa se ji je odpovedal, vendar je moral navesti enega od v 195. členu navedenih vzrokov. Ti so bili: starost nad 60 let, skrb za 5 ali več bodisi otrok bodisi vnukov, že eno težavno ali tri manjša skrbništva in posebne službe (vojak, duhovnik, javni uradnik). Največkrat se kot razlog pri odpovedi omenjajo starost ali pa lastni otroci. Odpoved službi se navadno navezuje na socialni status mladoletnih. V vseh primerih gre za otroke iz družin

³⁸ Oddaljenost je eden od argumentov s katerim predlagani skrbnik v virih zavrača prošnjo za sprejem službe.

³⁹ ASG, Ventilazioni ereditarie, 83, inv. 45.

⁴⁰ Flandrin, *Družina*, str. 43.

⁴¹ ASG, Ventilazioni ereditarie, 85, inv. 316.

⁴² ASG, Ventilazioni ereditarie, 84, inv. 135.

⁴³ V družini, kjer ni bilo moškega potomca, je bila dedinja hčerka, ki je dobila zemljo in stavbišča oziroma zakupno pogodbo. V vseh ostalih primerih je ženska za doto prejela denarno vsoto in balo (skrinjo ter obleke, ki jih viri imenujejo ženska oprava-*corredo donnesco*). Denarna vsota ni bila izplačana ob poroki, temveč v več obrokih. Velikokrat je iz gradiva razvidno, da so starši obljubili neko vsoto, ki pa je niso mogli izplačati. Hčerke iz družin revnih zakupnikov so si doto pogosto zaslužile same.

⁴⁴ Flandrin, *Družina*, str. 48.

zakupnikov, ki imajo malo ali pa nič dediščine. V takih primerih je nastopila vaška skupnost⁴⁵ in soserbništvo je prevzel kateri izmed vaških veljakov.

Ta formalno sicer odgovorna funkcija se je v primeru skrbništva revnih zakupnikov velikokrat izkazala kot neučinkovita. Tudi iz elaboratov franciscejskega katastra je razvidno, da so bili zakupniki tako ubožni, da ob smrti niso zapustili ničesar in so bili mladoletni otroci prepuščeni sami sebi.⁴⁶ V družini leta 1833 umrlega zakupnika Antona Lenardiča je poleg žene Ane živel še 6-letni sin Ivan in leto dni stara Katarina. Za skrbnika predlagani brat pokojnega, zakupnik Štefan Lenardič, se je 22. 5. 1833 javil na skrbniškem uradu in izjavil, da *»ima sam 6 otrok in zato prosi, da za skrbnika otrokom določijo njihovega strica po materini strani, Martina Kumar s Huma«*. Družini obeh bratov sta bili očitno na robu preživetja, saj sta 5 let po Antonovi smrti (25. 7. 1838) oba skrbnika sodno pozvala omenjenega Štefana Lenardiča, da izplača bratov dedni delež v višini 79 goldinarjev 20 krajcarjev, ki mu je bil dodeljen 22. 6. 1830 na podlagi oporoke očeta Ivana Lenardiča. Štefan Lenardič, ki tedaj ni zmozel tega plačila, se je obvezal plačati 50 goldinarjev, ko bosta otroka dopolnila starost 24 let, in vsako leto do tedaj 5 % obresti. Prepuščenost otrok revnih družin samim sebi je še bolj razvidna iz primera, ko je 27. 8. 1849 prišel na skrbniški urad 22-letni Ivan in prosil, da ga razglasijo za polnoletnega, *»saj je skrbnik Martin Kumar s Huma umrl letos spomladi, mati pa je od pasu navzdol nepokretna«*. Takrat je bil prisoten vaški veljak Sebastijan Maraž⁴⁷ iz Števerjana, ki je potrdil resničnost navedenih podatkov in jamčil za fantovo sposobnost upravljanja s kmetijo.⁴⁸ Zanimivo je tudi poročilo o mladoletnih otrocih umrlega zakupnika Florijana Martiniča iz Gornjega Cerovega. Kmetijo je poleg vdove obdeloval njegov brat, ki je postal skrbnik Marijane in Uršule. Poročilo o stanju sirot devet let kasneje nam pove, da je Uršula umrla, Marijana pa je *»živela z materjo in se bo izučila za kmetico (villica)«*. Breme vzdrževanja je padlo na ramena matere in strica. Vsa dediščina umrlega je bila obljubljeni očetov dedni delež v znesku 15 goldinarjev, ki se ga ni dalo izterjati, saj ni imel njegov še živi oče v lasti ničesar.⁴⁹ V spisih skrbniškega urada o mladoletnih iz sloja zakupnikov zasledimo še veliko takih in podobnih primerov.

V primeru smrti matere je bil otrokom za skrbnika določen njihov oče, v primeru očetove smrti mati in še soserbnik. Mati je bila iz skrbništva izločena le v primeru kake posebno hude obremenilne lastnosti. Tako je skrbniški urad sodišča v Kojskem slaba dva meseca po smrti Štefana Štekarja, 23. 3. 1827, skrbništvo njegovih mladoletnih otrok Ane Marije, rojene 28. 4. 1805, Katarine, rojene 4. 11. 1807, Lucije, rojene 13. 7. 1810, in Agnes, rojene 19. 1. 1812, poveril dvema moškima osebama in sicer polnoletnemu sinu Štefanu, rojenemu 17. 10. 1802 in njegovemu stricu, materinemu bratu, Jakobu Figlu z Oslavja. V obrazložitvi je zabeleženo, da se *»skrbništva mladoletnih ne more poveriti vdovi Ani Štekar, ker je zloglasna pijanka. Da bi dobila vino, je sposobna prodati vse stvari iz hiše, tako da je moral že njen mož zakleniti vse, kar bi lahko žena prodala, da bi si kupila vino«*.⁵⁰

⁴⁵ Vaška skupnost ni bila idilična, ampak rezultat nujnosti. Vsak posameznik je bil odvisen od pomoči drugih. Eden glavnih vzrokov za njen nastanek je bila medsebojna pomoč ter nadzor nad skupnimi vaškimi viri kot so voda, pašniki, gozdovi, in srenjska zemlja (Rösener, *Kmetje*, str. 201).

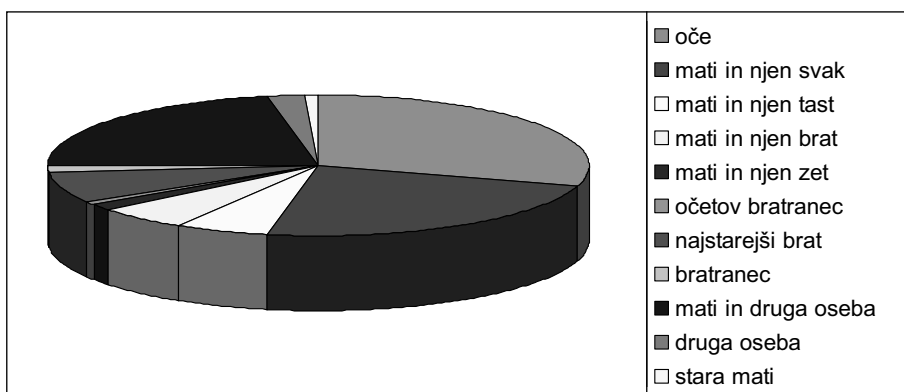
⁴⁶ ASG, Elaborati, 66.

⁴⁷ Sebastijan Maraž iz Števerjana je eden redkih pismenih posestnikov, ki velikokrat prisostvuje sestavi zapuščinskih inventarjev in zapisuje oporoke v Števerjanu.

⁴⁸ ASG, Ventilazioni ereditarie, 85, inv. 350.

⁴⁹ ASG, Ventilazioni ereditarie, 84, inv. 130.

⁵⁰ ASG, Ventilazioni ereditarie, 83, inv. 57.

Grafikon 2: *Skrbniki mladoletnih*

Kljub temu, da je zakonik kot soskrbnike materi določal moževe starše, se je to redkokdaj zgodilo, saj so bili ti navadno že pokojni. V večini primerov je bil soskrbnik vdovin svak, njen brat, ob ponovni poroki pa tudi njen novi mož. Redkokdaj ni razvidno kakšna je bila povezava⁵¹ z imenovanim skrbnikom. Gotovo pa je obstajala neka sorodstvena ali prijateljska vez med družinama.⁵² Meje domačega jedra so bile namreč bolj porozne in so lahko obsegale ter vključevale tudi osebe, ki niso bile v sorodstveni povezavi. V primeru zaporedne smrti obeh roditeljev, so skrbništvo opravljali bodisi stari starši bodisi strici ali tete mladoletnih, če ti tega niso bili zmožni, pa drugi sorodniki. Takoj ko je bil najstarejši otrok oziroma glavni dedič bodisi polnoleten bodisi poročen, je skupaj z materjo ali pa sam, če te ni bilo več, prevzel funkcijo soskrbnika svojih mlajših bratov in sester. V družini pokojnega Lovrenca Markočiča, ki je umrl star 62 let, so bili otroci večinoma že odrasli in razpršeni na vse vetrove: sin Jurij se je nahajal v Trstu, bivališče Petra, ki je bil francoski vojak,⁵³ ni bilo znano, Katarina je bila poročena v Podsabotinu, Marijana in Jožef sta se poročila in živela (v drugih družinah) v domači vasi Števerjan. Doma je bival glavni dedič – sin Luka, ki je poleg matere Marije prevzel skrbništvo mladoletnih Andreja in Uršule.⁵⁴

Mladoletni brez enega od staršev je tako navadno ostal (to ne izključuje dnevnega ali sezonskega dela za drugo družino) v svoji izvorni, sicer začasno ali trajno okrnjeni⁵⁵ družini. Ta je bila za posameznika v tem obdobju poleg skupnosti najmočnejši socialni⁵⁶ kontekst: določala je, s kom se bo sobivalo in delalo.⁵⁷ Poročila skrbnikov skrbniškemu

⁵¹ Odnosi med sorodniki, ki so se nahajali znotraj domače skupine, so bili v bistvu koncentriranje mreže sorodstvenih odnosov, ki so se razširjali preko te skupine (Wheaton, *Famiglia e parentela*, str. 361).

⁵² Sorodstvene povezave so, kot je to pokazal Seider (*Socialna*, str. 11–12), ne glede na načelo o porokah znotraj iste statusne skupine, tekale prek vseh družbenoekonomskih slojev, še posebno v predelih z načelom nedeljivosti, kjer so otroci iz kmečkih družin zelo neenako dedovali po starših. Strici in tete so bili že zaradi sorodstvene povezave potencialni skrbniki sirot (Perrot, *Figure e compiti*, str. 140).

⁵³ V tem obdobju v Brdih še ni bilo osnovnih šol in vsi stroški za šolanje otrok so bili na plečih družine (Tul, *Briške šole*, str. 188–195). Pisanja ter branja se je naučila le peščica ljudi na podeželju. Razen za vojaka, ki se je nahajal v Trstu in je lahko prišel osebno v stik z domačini, ki so tu prodajali sadje, ter poslal domov sporočilo, domači niso vedeli, kje so se nahajali njihovi sinovi.

⁵⁴ ASG, *Ventilazioni ereditarie*, 83, inv 32.

⁵⁵ Seider (*Socialna*, str. 54) prikaže potrebo, da sta v kmečki družbi zasedena oba položaja kmeta in kmetice. Izjema so bila krizna obdobja in redkečasne rešitve.

⁵⁶ S tem je bila povezana tudi skrb za otroke, pomoč ostarelim, invalidom in bolnikom.

⁵⁷ Barbagli, Kertzer, *Storia della famiglia*, str. 4.

uradu glede bivanja mladoletnih so skoraj enaka. Živel so skupaj z očetom ali materjo skrbnico in se izučili za opravljanje poklica kmeta (*contadino*) oziroma kmečke gospodinje (*domestica economia*). Edine izjeme so bili otroci stanovsko in poklicno bolje razvrščenih družin posojevalca denarja Ivana Graunarja in grajskega oskrbnika Luke Komjanca iz Števerjana. Ivan Graunar zaradi nenadne smrti ni zapustil oporoke. Dediščina v višini 3455 goldinarjev in 35 $\frac{3}{4}$ krajcarja, se je v enakih deležih razdelila vsem otrokom in vdovi, tako da je vsakemu dediču pripadel delež v znesku 575 goldinarjev in 56 krajcarjev. Mlada in premožna Jožefa (vdova Graunar) se je ponovno poročila (Maraž) in prvorojenko Uršulo za 9 let poslala na šolanje k uršulinkam v Gorico, kjer se je le-ta naučila tudi šivanja. Drugorojeno Terezo, rojeno 10. 7. 1809, je med letoma 1824 in 1825 poslala v Gorico, da se je naučila šivanja in branja. Tretje rojeni Franc, rojen 25. 9. 1811, je bival in se šolal na gimnaziji v Gorici. Četrta po vrsti – Franciška, rojena 13. 9. 1814, in zadnji – Ivan, ki se je rodil dobro leto pred očetovo smrtjo, sta v času popisa še bivala z materjo. Ta je s stroški vzdrževanja vseh otrok obremenila njihove dedne deleže.⁵⁸ Podobno se je zgodilo z otroki grajskega oskrbnika Luke Komjanca. Vdova je še ne sedemletno Katarino nastanila v Gorici, kjer se je izučila branja, pisanja in šivanja. Enako se je zgodilo sestrama Franciški in Jožefi. Slednja, rojena kmalu po očetovi smrti (12. 6. 1834), je bila za 11 mesecev oddana v rejo dojlji Katarini Planišček, saj je mati zaradi pomanjkanja mleka ni mogla dojiti. Vdova, ki je bila dokaj premožna,⁵⁹ se je ponovno poročila z Janezom Krstnikom Nadalutijem in se preselila k njemu v Pevmo.⁶⁰

Pravno gledano je skrbnik za siroto upravljal dediščino, jo preživeljal in vzgajal, zato mu je pripadal del dohodka varovančevega premoženja. Za skrbnike mladoletnikov z znatno dediščino je ta zadolžitev pomenila finančne ugodnosti.⁶¹ Skrb za otroke iz ubožnih družin zakupnikov pa je bila povezana z reševanjem socialnih vprašanj v okviru sorodstvene oziroma vaše strukture. Ob začetnem branju virov se pojavi vprašanje, zakaj predvsem matere, skrbnice mladoletnih otrok z znatnim očetovim dednim deležem, pikolovsko zabeležijo vsakodnevno prehrano, gretje, obleko, varstvo svojih lastnih otrok, v primerjavi z otroci družin zakupnikov, ki naj bi jih mati in sorodniki vzdrževali z lastnim delom in trudom. Odgovor se skriva v drugačnem pogledu in vlogi, ki so jih v tem obdobju imeli otroci. Otroke iz družin zakupnikov in revnih posestnikov so imeli za delovno silo⁶² v okviru kmečkega posestva.⁶³ Bili so pridobitev in ne ekonomsko breme, saj so že od najzgodnejših let pomagali pri gospodinjskem delu, pazili na mlajše in pomagali pri vsakdanjih domačih opravilih pa tudi pri delu na kmetiji.⁶⁴ Prevzeli so jih sorodniki, ki sami niso imeli veliko ali pa nič otrok, in tudi že polnoletni

⁵⁸ ASG, Ventilazioni ereditarie, 83, inv. 6.

⁵⁹ Leta 1857 je hčerki Jožefi ob poroki s posestnikom Sebastijanom Knezom dala doto v višini 1000 goldinarjev, in sicer 500 goldinarjev v gotovini in 500 goldinarjev za balo. Še posebej je bilo poudarjeno, da navedena dota ne izhaja iz očetovega, temveč iz materinega premoženja (ASG, Ventilazioni ereditarie, 86, inv. 393).

⁶⁰ ASG, Ventilazioni ereditarie, 86, inv. 393.

⁶¹ Za skrbništvo premožnih sirot se je, kot je za srednjeveška istrska mesta Koper, Piran, Izolo in Trst ugotovila Darja Mihelič (in to gotovo ne brez razloga), »*občasno potegovalo več sorodnikov*« (Mihelič, O otroštvu, str. 21).

⁶² Največjo sposobnost preživetja so imeli odrasli, dela zmožni ljudje, otroci kmečkih družin pa so bili vir zastojne delovne sile (Žagar, *Vrata kroga*, str. 2).

⁶³ Za ekonomsko preživetje je morala skrbeti vsa družina (Goody, *Evropska družina*, str. 182). Otroško delo je bilo v socialnem kontekstu družbe »*starega režima*« slabo le, če otroku ni privzgojilo čuta za prizadevnost, poštenost, podrejenost in zmožnost (Becchi, *I bambini*, str. 252).

⁶⁴ Oakley, *Gospodinja*, str. 38.

glavni dediči. Vzdrževanje so plačevali z delom, pa tudi z obrestmi na dedni delež, če so ga imeli. Vsi ti otroci niso obiskovali nobene šole ali pouka pisanja in so torej rasli z delom v okviru kmečkega obrata. Potrebno »izobrazbo« so dobili s skupnim delom z odraslimi v okviru družine ali skupnosti.⁶⁵ Otroci zakupnikov so lahko tudi prej začeli s služenjem⁶⁶ in večina se jih je v odrasli dobi ob pridobitvi ekonomske osnove, ki jo je predstavljala sklenjena zakupna pogodba, poročila.⁶⁷ Ti mladi hlapci (in dekle) niso oblikovali posebnega razreda,⁶⁸ bili so mladi,⁶⁹ ki so bili najeti za opravljanje določenih ekonomskih opravil za drugo družinsko jedro in za določen čas.⁷⁰ V kmečki družini so bili njen sestavni del⁷¹ in niso bili obravnavani kot uslužbenci,⁷² sorodstvene vezi pa so »delodajalcu« pomenile delovno silo, vredno zaupanja. V družinskem jedru so nadomeščali delo bodisi še premajhnih bodisi premalo ali nič domačih otrok.⁷³ Bogate družine so imele večje potrebe po hlapcih in več možnosti, da so jih dobile.⁷⁴ Obenem to vrsto moralne dolžnosti premožnih lahko razumemo kot protiutež, ki je blažila napetosti⁷⁵ bodisi od njih odvisnih bodisi v okviru skupnosti sobivajočih kmetov.⁷⁶ Dobrine, ki so jih imeli premožnejši, so uporabljali za ohranjanje socialnega statusa⁷⁷ in družbenega ravnovesja znotraj skupnosti. Družba, ki jo je nenehno ogrožalo vprašanje preživetja, je v materialnih (tudi sorodstvena razmerja so imela neko ekonomsko vrednost) resursih videla in iskala emotivno varnost.

Otroci premožnih družin so bili ne glede na spol navadno deležni neke izobrazbe. Kmalu po najnežnejših letih so bili poslani v uk. V tem oziru niso bili nobena ekonomska pridobitev, saj je njihovo šolanje zahtevalo finančna sredstva. Njihove matere in tudi vse druge kmečke matere v obravnavanem teritoriju materinstva še niso štele za polno zaposlitev, kot je bilo to značilno za moderno mater, zlasti v meščanskem okolju 19. stoletja. Od kmečkih mater v 19. stoletju so pričakovali, da bo vzredila nekaj od svojih številnih otrok, ki niso imeli otroštva, kot ga pojmuje danes,⁷⁸ in da bo to storila kar najpreprosteje. Iz virov izvemo, da so v Brdih otroci poleg paše⁷⁹ skupaj z ženskami nabrali 2/3 sadja, ki je bilo namenjeno trgu. Elaborat celo oceni, da so bili

⁶⁵ Heywood, *A history*, str. 160.

⁶⁶ Shorter, *Famiglia*, str. 31.

⁶⁷ O praksi, da so si ženske iz revnih slojev v večini evropskih dežel v 19. stoletju same prislužile svojo doto, govori tudi Goody (*Evropska družina*, str. 137).

⁶⁸ Služenje kot del življenjskega ciklusa je dokumentirano v srednji in severni Italiji (Kertzer, *Economia*, str. 102).

⁶⁹ Seider (*Socialna*, str. 44) čas služenja v srednji pa tudi zahodni Evropi zaradi njegove nestalnosti ne definira kot družbeni razred, temveč kot posebno sociokulturno starostno obdobje.

⁷⁰ Berkner, *La famiglia-ceppo*, str. 130.

⁷¹ Tako so bili ti otroci v procesu socializacije poleg družine deležni socializacije v okviru drugega družinskega jedra. V primeru oddaljenosti niso uspeli vzpostaviti tako trdne identifikacije z izvirno skupnostjo in družino (Segalen, *Le condizioni*, str. 134). V Brdih je takih primerov malo.

⁷² Berkner, *La famiglia-ceppo*, str. 131.

⁷³ Berkner, *La famiglia-ceppo*, str. 133.

⁷⁴ Berkner, *La famiglia-ceppo*, str. 135.

⁷⁵ Levi, *Nematerialna*, str. 76.

⁷⁶ Flandrin, *Družina*, str. 47.

⁷⁷ Douglas, *The world*, str. 39.

⁷⁸ Aries v svoji študiji *Otrok in družinsko življenje v starem režimu* (str. 446) predstavi mesto otroka v tradicionalni družbi. Otrok se je vsega, kar je moral znati, naučil tako, da je pomagal odraslim pri njihovem delu. Preskočil je etape mladosti, ki so danes postale bistveni sestavni del sodobne družbe in dajejo otroku novo mesto v njej.

⁷⁹ Otroci so do starosti okoli 6 let pazili na perutnino, nato pa na večje živali, če so bile pri hiši (Pellis, *L'infanzia*, str. 73).

otroci v količini nabranega sadja izenačeni z odraslimi, saj zapiše, da »en moški, ženska ali otrok lahko pobere in prinese domov dnevno: 80 funtov češenj, 2000 funtov brusik, 150 funtov sliv, 150 funtov marelic, 200 funtov breskev ali 100 funtov fig.« Kostanj so klatili moški, »otroci in ženske so ga pobirali, znosili domov in ga oluščili«. ⁸⁰ Otroci so bili v pomoč tudi pri povezovanju drv v butare, ⁸¹ ki so jih prodajali.

Mladenci so že sodelovali pri okopavanju ⁸² in osipavanju, ⁸³ ki se je v Brdih opravljalo ročno z veliko motiko. Izrecno je poudarjeno, da mladeniči v starosti od 15 do 18 let ⁸⁴ lahko opravijo polovico enakega težavnega obdelovanja v terasah, kjer se je gojila vinska trta, kot odrasli moški. Prav tako nas opazka, da zaradi izredno neverjetnih naporov pozno dozori in da »mladenič star 24 let zgleda kot 16 do 17 letnik«, ⁸⁵ navede na to, da so otroke že od zgodnje mladosti postopno ⁸⁶ vključevali v vsa dela v okviru kmečkega gospodarstva. 13 ali 14 let stare deklice so v 2. polovici 19. stoletja pomagale materam pri prodaji sadja v tujini. ⁸⁷ Delo žensk in mladeničev je bilo tudi košnja, žetev in mlačev žita ter koruze. ⁸⁸ Puharjeva poroča, da je otrok začel opravljati prva koristna dela med tretjim in četrtem letom starosti. V starosti med petim in sedmim letom je oznaka priden že postala sinonim za delavnost in marljivost. ⁸⁹

Iz gradiva je tudi razvidno, da so poskušali skrbniki otrok z dediščino le-to marsikdaj obrniti v svojo korist. ⁹⁰ Razmere postanejo jasne v luči naslednjega primera, ki pa ni bil osamljen. Tridesetletni posestnik Ivan Tomažič je zapustil vdovo Jožefo in 3 sinove: Ivana, starega 6, Andreja, starega 4 in Jožefa, starega 1 leto. Vdova se je kmalu vnovič poročila z Jožefom Boletom, ki je postal tudi sovaruh sinov Ivana in Jožefa. Andrej je umrl, sin Ivan pa ni dobil svoje dediščine do dopolnjenega 24 leta starosti. Šele ob njegovi polnoletnosti sta skrbnika predložila račune in sin je za soskrbnika mlajšega brata izbral vaščana in morda tudi sorodnika Jožefa Jančiča. Oba sta v 6 dneh po predaji skrbništva sodno naznanila zakonca Bole, da (kot skrbnika) »nista porabila toliko kot izjavljata«. Ob temeljitem pregledu računov s strani skrbniškega urada, sta zakonca priznala, da sta znesek odhodka v višini 1152 goldinarjev nelegalno povišala za 791 goldinarjev in 50 krajcarjev. Priznala sta tudi, da sinu Ivanu in soskrbniku Jančiču nista izročila celotne dediščine, ki je bila popisana v Inventarju 14. 3. 1836. Obljubila sta, da se ne bosta vtikala v zadeve skrbništva, in prosila, naj skrbniški urad ukine kazen, ki jima je bila predpisana po dekretu. ⁹¹ Obtožba utaje dela dediščine v znesku 1000 goldinarjev in nezakonite uporabe premičnin v korist matere varuhinje Agnes Graunar je bila zaradi slabo evidentirane premične dediščine in upov umrlega moža zavržena.

⁸⁰ ASG, Elaborati, 66, 69.

⁸¹ SEM, Orlove ekipe 1953.

⁸² Za en oral je bilo pri okopavanju potrebnih 5 moških ter 2 ½ mladeniških dnin.

⁸³ To delo je zahtevalo pol več dela kot okopavanje. Za 1 oral je bilo potrebnih 7 ½ moških dnin in 3 ¾ mladeniških.

⁸⁴ V 16. stoletju so največ smatrali za delovno sposobne okoli 12 let stare otroke, polno odgovornost pa so največkrat zahtevali od 16 do 18 let starih mladostnikov. V sredini 18. stoletja so menili, da je treba v delo vključevati že 5 ali 6 letne otroke (Makarovič, *Slovenci*, str. 358–359).

⁸⁵ ASG, Elaborati, 66.

⁸⁶ »Otroci so prevzeli princip postopnega stopnjevanja delovne storilnosti po kateri se je določal njihov ugled znotraj biše, količina hrane, ki jim je bila dodeljena in simbolični vrstni red« (Seider, *Socialna*, str. 39).

⁸⁷ *Soča*, 7. 6. 1889, tečaj XIX, št. 23.

⁸⁸ ASG, Elaborati, 39.

⁸⁹ Puhar, *Prvotno*, str. 228.

⁹⁰ O dokumentiranih zlorabah skrbnikov plemiških mladoletnih otrok glej Štuhec, *Ščurki*, str. 147.

⁹¹ ASG, Ventilazioni ereditarie, 86, inv. 427.

Skrbnika sta ob sumu zlorabe dediščine mladoletnih otrok pokojnega Graunarja na skrbniškem uradu izjavila, da so premičnine, popisane v inventarju, tako malo vredne in jih je tako malo, da jih ni vredno prodati na dražbi (ki je bila tudi strošek), da bi jih kasneje, ko bi jih mladoletni dediči potrebovali, ponovno kupili. Po njunih navedbah so mladoletni uporabljali tudi očimove premičnine, saj so živeli v njegovi hiši, ki je bila opremljena z vsemi družinskimi potrebščinami. V zaščito mladoletnih pa je bil sestavljen detajlni popis dediščine in delitve na mladoletne sirote.⁹²

Kmečka družina je, ne glede na materialne pogoje ki jih je imela, preživljala prvo najtežje obdobje, ko so bili otroci še majhni in jih je bilo treba vzdrževati, in drugo, ko so postali starši preveč onemogli, da bi lahko z delom prispevali k domačemu gospodarstvu. Prvi problem je odpravilo zgodnje vključevanje otrok v delovne procese, drugega pa so reševale solidarnostne vezi in obveze, da morajo otroci živeti z starši in jim pomagati.⁹³ Proces odkrivanja otroštva v 1. polovici 19. stoletja v Brdih še ni zaznati. Matere so zaradi potrebe po preživetju sodelovale v različnih delih znotraj in zunaj družinske sfere in v ta vzorec so bili vključeni tudi otroci – takoj, ko je bilo to možno, so se po svojih najboljših močeh vključili v delo in družbo odraslih. Zaradi komercializacije kmečkega obrata se je konec 19. stoletja še zmanjšal čas,⁹⁴ ki so ga matere preživljale z otrokom. V raziskovanju odnosa med starši in otroci, kot ga opisujejo nekateri raziskovalci (Puhar, Stone), menim, da ne bi smeli pritrditi tistim, ki trdijo, da je bil le-ta brez kakršnihkoli čustev. Lahko bi rekli, da je bila narava teh odnosov drugačna in se je drugače kazala – v skladu s takratnim načinom razmišljanja in razumevanja. Otrokom pa je v družbi starega režima vseeno pripadalo posebno mesto. Zaradi njihove čistosti in nedolžnosti jih je skupnost v času hude suše ali epidemije postavila za posrednike in priprošnjike pri svetnikih.⁹⁵ Skrb za otroke so starši lahko pokazali tudi s čim boljšim poukom obdelovanja in gospodarjenja na kmetiji, kar je otroku v odrasli dobi lahko povečalo možnost preživetja in izbiro primerne zakonca.⁹⁶ Racionalnemu vedenju je bila podvržena tudi materialna plat otroškega življenja, saj so bili otroci deležni le – v takratnih okvirih nujno potrebne (dostopne) – hrane in obleke.

⁹² ASG, Ventilazioni ereditarie, 83, inv. 6.

⁹³ To razlikuje kmečko družino od družine v moderni urbano-industrijski družbi. Tudi v slednji so gotovo obstajale čustvene in solidarnostne vezi med sorodniki, še posebno med starši in otroci. Za moderno nuklearno delavsko družino niso obstajale obveze skrbi za starše. Družina je lahko to naredila, ni pa bila obvezana (Apple, *L'influenza*, str. 419, Verginella, *Ekonomija*, str. 256–262).

⁹⁴ Ženske začnejo v 2. polovici 19. stoletja, po razvoju železniškega omrežja, pozno pomlad in poletje preživljati v raznih večjih mestih Avstro-Ogrske, kjer prodajajo domače sadje (Gomiršek, *Delo in položaj*, str. 350–351), dohodek dopolnjujejo tudi s služenjem v Egiptu (Gomiršek, *Delo in položaj*, 357–358).

⁹⁵ Znanе so organizirane procesije otrok v času hudih kriz, ki naj bi skupnost zaščitile pred vplivi zlih sil (Pellis, *L'infanzia*, str. 59).

⁹⁶ V predindustrijski družbi je bila poroka politično in gospodarsko vprašanje, ki pa je vključevalo tudi čustva (Casey, *La famiglia*, str. 110). Poroka je predstavljala združitev dveh družinskih sistemov, ki sta ju zanimala predvsem stabilnost zavezništva, v katerega sta vložili materialno in moralno podporo, vendar je bilo le-to odvisno od tako krhkega elementa, kot je bil odnos dveh zakoncev. Poroka je morala v tem okolju čustva dveh mladih uskladiti z interesom družine na dolgi rok (Casey, *La famiglia*, str. 111).

Literatura in viri

Viri

- ASPG, Archivio storico provinciale di Gorizia.
 ASPG, Atti degli stati Provinciali, sez. II, 555/2.
 ASG, Archivio di stato Gorizia.
 ASG, Catasto teresiano, Cerou inferiore, busta 4, reg. 17.
 ASG, Catasto teresiano, Quisca, busta 6, reg. 30.
 ASG, Catasto teresiano, Peuma, busta 16, reg. 79.
 ASG, Catasto teresiano, St. Mauro, busta 20 reg. 105.
 ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, Operato d'estimo della comune di Cerou superiore ed inferiore, busta 15.
 ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, Operato d'estimo catastale della comune di Medana, busta 39.
 ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, San Floriano del Collio, Operato d'estimo catastale della Sottocomune di San Floreano, Operato d'estimo catastale della Sottocomune di Peuma, busta 66.
 ASG, Catasti sec. XIX–XX, Elaborati, San Mauro all Isonzo, Operato d'estimo della Comune di San Mauro e Podsenizza (con Podsabotino), busta 69.
 ASG, Giudizio distrettuale del circondario di Gorizia – Anteatti del Giudizio distrettuale di Quisca (tranne le località di Visnovico, Vipulzano, Cosana, Vedrignano) ceduti nel 1846 al Giudizio Distrettuale del Circondario, Ventilazioni ereditarie, busta 83–87.
 ASG, Giudizio distrettuale del circondario di Gorizia, Anteatti del Giudizio distrettuale di Quisca (tranne le località di Visnovico, Vipulzano, Cosana, Vedrignano) Ceduti nel 1846 al Giudizio Distrettuale del Circondario, Contratti degl'instromenti ut amichevoli convenzioni dell'anno 1819, busta 87, filza 159.

ŽA – Župnijski arhiv

ŽA Kožbana, Liber matrimoniorum 1823–1920.

DA – Družinski arhiv

DA Obljubek, Kronika

SEM – Slovenski etnografski muzej

Poročevalka Jožefa Bavdaž, rojena 1881, 1953 – terenski zapiski Orlovih ekip, neprepisani zvezek št. 14.

Časopisni viri

Soča: 7. 6. 1889, tečaj XIX, št. 23.

Literatura

- Apple, Sweetser, Dorian, L'influenza dell'industrializzazione sull solidarietà intergenerazionale. *Famiglia e mutamento sociale*. Bologna, 1977, str. 116–140.
 Aries, Philippe, *Otrok in družinsko življenje v starem režimu*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 1991.
 Barbagli, Marzio, *Sotto lo stesso tetto. Mutamenti della famiglia in Italia dal XV al XX secolo*. Bologna: Il mulino, 1984.
 Barbagli, Marzio; Kertzer, David I. (ur.), *Storia della famiglia in Europa. Il lungo Ottocento*. Roma: Editori GLF editori Laterza, 2005.
 Becchi, Egle, *I bambini nella storia*. Roma [etc]: Laterza, 1994.
 Berkner, Lutz, K., La famiglia-ceppo e il ciclo di sviluppo della famiglia contadina. *Famiglia e mutamento sociale*. Bologna, 1977, str. 116–140.
 Bianco, Furio, *Nobili castellani, comunità, sottani. Il Friuli dalla caduta della repubblica alla restaurazione*. Monfalcone: Edizioni della Laguna, 1997.
 Casey, James, *La famiglia nella storia*. Roma: Editori GLF editori Laterza, 1999.
 Cunningham, Hugh, *Children & childhood in western society since 1500*. London; New York: Longman, 1996.
 Davis, James, Cushman, *Vzpon z dna*. Ljubljana: Slovenska matica, 1989.
 Dolenc, Metod, *Pravna zgodovina za slovensko ozemlje*. Ljubljana: Akademsko založba, 1935.
 Douglas, Mary, *The world of goods: towards an anthropology of consumption: with a new introduction*. London; New York: Routledge, 2006.

- Flandrin, Jean, Louis, *Družina: sorodstvo, družina in spolnost v Franciji od 16. do 18. stoletja*. Ljubljana: Delavska enotnost, 1986.
- Giorgetti, Giorgio, *Contadini e proprietari nell'Italia moderna*. Torino: Giulio Einaudi, 1974.
- Gomiršek, Tanja, Delo in položaj žensk v Goriških brdih 19. stoletja. *Goriški letnik* 33–34, 2010, zv. 1, str. 335–369.
- Gomiršek, Tanja, Spremembe na področju agrarnih panog v jugovzhodnem delu Goriških brd v 19. stoletju. *Kronika* 59, 2011, str. 257–282.
- Goody, Jack, *Evropska družina: zgodovinskoantropološki esej*. Ljubljana: *cf, 2003.
- Heywood, Colin, *A history of childhood*. Cambridge, UK: Polity; Malden, MA: Blackwell, 2001.
- Huppert, George, *Storia sociale dell'Europa nella prima età moderna*. Bologna: Il mulino, 1990.
- Kertzer, David, I., *Economia e organizzazione della famiglia. Storia della famiglia in Europa. Il lungo Ottocento*. Roma, 2005, str. 48–129.
- Laslett, Peter, *Forme di famiglia nella storia europea*. Bologna: Il mulino, 1984.
- Laslett, Peter, *The world we have lost*. London: Routledge, 2005.
- Levi, Giovanni, *Nematerialna dediščina: življenjska pot piemontskega eksorcista iz XVII. stoletja*. Ljubljana: ŠKUC: Filozofska fakulteta, Znanstveni inštitut, 1995.
- Makarovič, Gorazd, *Slovenci in čas*. Ljubljana: Krtina, 1995.
- Marušič, Branko, Brda in državne meje (1797–1947). *Briški zbornik*. Dobrovo, 1999, str. 116–131.
- Mihelič, Darja, O otroštvu v srednjem veku (Trst, Koper, Izola, Piran). *Etnolog*, 17, 2007, str. 17–30.
- Oakley, Ann, *Gospodinja*. Ljubljana: Založba *cf, 2000.
- ODZ-Občni državljanski zakonik za vse nemške dedne dežele avstrijskega cesarstva 1811–1853. 1. del. Dunaj: C. k. dvorna in državna tiskarnica, 1811.
- Panjek, Aleksander, Kmetijstvo in trgovina na Goriškem v novem veku: kmečki upor leta 1713 iz gospodarsko-zgodovinske perspektive. *Annales*, 10, 1997, str. 153–162.
- Panjek, Aleksander, O mejnosti goriške grofije v baroku – gospodarski in družbeni pogled. *Barok na Goriškem*. Nova Gorica, 2006, str. 167–171.
- Pellis, Aversa, Olivia, *L'infanzia, scuola, lavoro nei ceti popolari*. »Borč San Roc« 6, 1994.
- Perrot, Michele, Figure e compiti. *La vita privata. L'Ottocento*. Roma; Bari, 2001, str. 99–148.
- Puhar, Alenka, *Prvotno besedilo življenja*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2004.
- Rösener, Werner, *Kmetje v evropski zgodovini*. Ljubljana: *cf, 2007.
- Rutar, Simon, *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska*. Nova Gorica: Branko; Ljubljana: Jutro, 1997.
- Segalen, Martine, Le condizioni materiali della vita familiare. *Storia della famiglia in Europa. Il lungo Ottocento*. Roma, 2005, str. 43–87.
- Seider, Reinhard, *Socialna zgodovina družine*. Ljubljana: Studia humanitatis, 1998.
- Shorter, Edward, *Famiglia e civiltà*. Milano: Rizzoli editore, 1978.
- Smerdel, Inja, Prelomna in druga bistvena dogajanja v zgodovini agrarnih panog v 19. stoletju na Slovenskem. *Slovenski etnograf* 33–34, 1991, str. 25–60.
- Stone, Lawrence, *The Family, sex and marriage in England 1500–1800*. London: Penguin, 1990.
- Štuhec, Marko, *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren*. Ljubljana: ŠKUC: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995.
- Tul, Vlasta, Briške šole pred sto leti. *Briški zbornik*. Dobrovo, 1999, str. 188–213.
- Urbanc, Mimi, *Kulturne pokrajine v Sloveniji*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2002.
- Verginella, Marta, *Družina v Dolini pri Trstu*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1990.
- Verginella, Marta, *Ekonomija odrešenja in preživetja*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko: Znanstveno raziskovalno središče Republike Slovenije, 1996.
- Wheaton, Robert, *Famiglia e parentela nell'Europa occidentale. Il problema della famiglia congiunta. Famiglia e mutamento sociale*. Bologna, 1977, str. 360–386.
- Zbirka avstrijskih zakonov v slovenskem jeziku*, IV. zvezek. Predpisi o nespornih pravnih stvareh. Ljubljana: Društvo pravniki, 1910.
- Zuljan, Danila, Leksemi romanskega izvora v briški vinogradniško-vinarski terminologiji. *Izvestje raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici* 5, 2008, str. 12–16.
- Zonabend, Françoise, *Dolgi spomin: časi in zgodovine v vasi*. Ljubljana: Studia humanitatis, 1993.
- Žagar, Janja, *Vrata kroga: o rojstvu in zgodnjem otroštvu na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1997.

Jelka Melik

Otroci – storilci kaznivih dejanj na Slovenskem

MELIK, Jelka, dr. zgodovine, mag. arhivistike, Arhiv Republike Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Zvezdarska 1, jelka.melik@gmail.com

Otroci – storilci kaznivih dejanj na Slovenskem

Otroci in mladoletniki, ki so storili kazniva dejanja, so imeli v zgodovini evropskih prav vedno poseben položaj, kljub temu, da so bila načela glede kazenske odgovornosti drugačna. Otroke in mladostnike so torej v kazenskem pravu vedno obravnavali drugače kot odrasle storilce kaznivih ravnanj. Menjavale pa so se starostne meje otrok oziroma mladoletnikov, poimenovanja različnih starostnih skupin in obravnava pred sodiščem. Vendarle pa pomeni začetek dvajsetega stoletja močno prelomnico v kazenskem pravu – nastanek mladoletniškega kazenskega prava in mladinskega sodstva. Ljubljana je po zaslugi Frana Milčinskega na tem področju odigrala pomembno vlogo. Od leta 1930 dalje slovenski otroci do štirinajstega leta ne morejo biti več storilci kaznivih dejanj.

Glavne besede: mladoletniška zakonodaja, mladoletniško sodstvo, Fran Milčinski

MELIK, Jelka, Ph.D. in History, M.A. in Archival Science, Arhiv Republike Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Zvezdarska 1, jelka.melik@gmail.com

Children – Criminal Offenders in Slovenia

Children and minors who committed an offence in European history have had always a special position, although principles of criminal liability were different. Children and minors in criminal law have always been treated differently than adult criminal offenders. But there were changes in age limits for defining children and minors, in defining different age groups and in treating before the court. But the beginning of 20th century was a turning point in criminal law – the beginning of juvenile criminal justice and juvenile law. Thanks to Fran Milčinski Ljubljana had an important role in this area. From 1930 on Slovenian children under the age of fourteen are no longer treated as be criminal offenders.

Key words: juvenile law, juvenile criminal justice, Fran Milčinski

Otroci in mladoletniki, ki so storili kazniva dejanja, so imeli v zgodovini evropskih prav vedno poseben položaj, kljub temu da so bila načela glede kazenske odgovornosti drugačna. Otroke in mladostnike so torej v kazenskem pravu vedno obravnavali drugače kot odrasle storilce kaznivih ravnanj. Menjavale pa so se starostne meje otrok oziroma mladoletnikov, poimenovanja različnih starostnih skupin in obravnava pred sodiščem. Izraz otrok je bil v glavnem pridržan najmlajšim, za starejše otroke so se uporabljali izrazi nedorasli, nedoraščeni, maloletniki, mladoletniki in podobno. Kljub temu pa pomeni konec devetnajstega stoletja oziroma začetek dvajsetega stoletja močno prelomnico v kazenskem pravu – nastanek mladoletniškega kazenskega prava, ki je del tako materialnega kot procesnega kazenskega prava. Na tem mestu nas zanimajo predvsem otroci do štirinajstega leta starosti na Slovenskem.

Razvoj kazenskega prava v avstrijski monarhiji¹

Prvi splošni kazenski zakonik, ki je veljal za vse avstrijske dežele, je bil *Constitutio Criminalis Theresiana* iz leta 1768. Vseboval je določbe o kazenskem postopku, organizaciji sodišč ter določbe o kaznivih dejanjih in kaznih. V dodatku je bil tudi opis postopka pri uporabi torture s slikami. Postopek je bil v glavnem inkvizitoren kazenski postopek, ki je bil tajen in pismen, sestavljen iz dveh glavnih delov: preiskave (*inquisitio*) in sojenja. Obtožba in sojenje sta bila združena pri enem sodnem organu. Zakon je vseboval tudi določbe o otrocih, storilcih kaznivih dejanj. Razlikoval je otroke, nedorasle in mladoletnike. Otroci do sedmega leta starosti, pa tudi vsi, ki so bili bližje sedmim kot štirinajstim letom, niso bili kazensko odgovorni. Ukorili so jih s šibo, kar je bilo prepuščeno predvsem staršem in učiteljem. Mladoletniki, ki so bili bližje štirinajstim kot sedmim letom, in tisti, ki so že dopolnili štirinajst let, so bili lahko kaznovani, a se zanje niso smele izrekat strožje kazni in še posebej ne smrtna kazen. Za vse, ki še niso dopolnili štirinajst let, torture praviloma niso uporabljali, dopustna je bila le izjemoma, kadar je bila mladoletnikova hudobija večja, kot pa je bilo to pričakovati glede na njegovo starost. Do priznanja so jih pripravili z grožnjo ali z nekaj udarci s šibo.

Januarja leta 1776 je bila tortura odpravljena in za oceno dokazov sprejeta pozitivna dokazna teorija, kar je pomenilo, da je sodišče moralo izreči obsodilno sodbo, kadar so obstajali po zakonu predpisani dokazi (npr. priznanje). Drugi del zakona, ki je vseboval materialno kazensko pravo, je leta 1787 zamenjal Zakon o kriminalnih hudodelstvih in kriminalnih kaznih, ki je pod vplivom razsvetljenskih idej odpravil smrtno kazen. Določal je, da zaradi pomanjkanja svobodne volje ni mogoča obtožba za kriminalno hudodelstvo, ki ga je storilec zagrešil v otroški dobi, to je do dopolnjenega 12. leta.

Dve leti kasneje, leta 1788, je dobila Avstrija Splošni kazenski sodni red Jožefa II., ki je z določbami o kazenskem postopku zamenjal prvi del *Thesiane*. Postopek je bil inkvizitoren. Torture ni bilo, a ostale so kazni za neposlušnost, kadar obdolženec ni hotel odgovarjati na vprašanja ali pa je zavajal z lažjo. Pravice do zagovornika ni bilo.

Naslednji kazenski zakonik, Zakonik o hudodelstvih in težkih policijskih prestopkih iz leta 1803, je vseboval določbe o kaznivih dejanjih in policijskih prestopkih ter kaznih ter procesne določbe. Najtežja kazniva dejanja so bila hudodelstva. Kazniva dejanja, ki jih je storil otrok do dopolnjenega desetega leta, je zakon prepuščal »domačemu strahovanju«. Protizakonita dejanja in opustitve otrok od začetka enajstega do dopolnjenega štirinajstega leta ni bilo mogoče šteti za hudodelstva. Kaznovala so se kot težki policijski prestopki – z zaporom od enega dne do šestih mesecev v posebnem oddelku zapora. Ta kazen se je lahko poostрила s postom, telesno kaznijo ali težkim delom. Pri njeni odmeri je bilo treba med drugim upoštevati: starost storilca, način čustvovanja, sposobnost samoodločanja, ki se je pokazala pri protipravnem dejanju in preteklem vedenju, škodljivih nagnjenj, zlobnosti in neposlušnosti, ter kot olajševalno okoliščino tudi zanemarjeno vzgojo. Ureditev kazenskega postopka ni prinesla večjih novosti razen negativne dokazne teorije.

Spremembe v letu 1848 in nova ustava 1849 so povzročile spremembe tudi na področju kazenskega prava. Kazensko materialno in kazensko formalno (procesno) pravo sta imela poslej vsako svoj zakon.

¹ Več o tem: Melik, *Kazensko sodstvo...*, str. 20–25; Melik, *V imenu njegovega...*, str. 14–33; Skaberne, *Razvoj kazenskega prava*, str. 205–225.

Kazenski procesni zakon iz leta 1850 je vpeljal mnoga, še danes v zahodni in osrednji Evropi veljavna načela kot obtožno (akuzatorno) načelo, načelo javnosti, ustnosti, svobodne presoje dokazov in načelo iskanja materialne resnice. Vlogi sodnika in tožilca sta bili torej ločeni. Obdolženec je imel po opravljeni preiskavi pravico do zagovornika. Vpeljana je bila porota, ki je odločala o krivdi pri težjih kaznivih dejanjih in tiskovnih deliktih. Naslednji zakon, ki je urejal kazenski postopek, je nosil letnico 1853 in je bil razumljivo velik korak nazaj. Porote ni poznal, močno je zmanjšal vlogo tožilstva, omejil javnost kazenskega postopka. Leta 1873 je bil sprejet nov kazenski procesni zakon, ki je z nekaj manjšimi spremembami veljal vse do leta 1918. Uvedel je mešani kazenski postopek, ki se je delil na dva glavna dela in vmesni del. Ta delitev naj bi omogočila zadovoljiti dve nasprotujoči si potrebi: po učinkovitem kazenskem postopku kot orodju države v boju zoper hudodelstvenost v prvem delu in po zaščiti obdolženca pred krivico v drugem delu. Prvi del je bil pripravljalni postopek. V vmesnem delu je tožilec, ko je prejel od preiskovalnega sodnika spise, obdolženca obtožil in izročil sodišču ali pa ustavil postopek. Najvažnejši del postopka je bila glavna obravnava, kjer je sodišče ob navzočnosti tožilca in obtoženca izvedlo dokaze in sprejelo sodbo.

Prvi kazenski zakon, ki je vseboval le kazensko materialno pravo, je bil Kazenski zakon o hudodelstvih, pregreških in prestopkih iz leta 1852². Bil je, kljub uvedbi načela »nulla poena sine lege«, več ali manj le prečiščena in dopolnjena izdaja kazenskega zakona iz leta 1803. Pomembnejše dopolnitve, ki so omilile njegove določbe, so sledile šele desetletje kasneje. Zakon je poznal, kot je razvidno že iz imena zakona, tri vrste kaznivih dejanj: hudodelstva, pregreške in prestopke. Prvi del zakona je vseboval določbe o prvih. Hudodelstva so bila najtežja kazniva dejanja, za katera se je zahteval »hudobni naklep«. Zagrožene kazni so bile: smrtna kazen, »težka ječa« in navadna »ječa«. Jetniki so delali. Kazen ječe je sodišče odmerilo dosmrtno ali pa za čas od šestih mesecev do dvajsetih let in jo je lahko še poostrilo s postom, s trdim ležiščem, z zaprtjem v samico, z zaprtjem v temnico in izgonom. Do leta 1867 so zapornike vklepali v verige, prav tako je poznal zakon do tega leta tudi tepež kot redno postrožitev zopora. Določbe o pregreških in prestopkih je vseboval drugi del kazenskega zakona. Delili so se na kazniva dejanja zoper javno varnost, zoper varnost posameznih ljudi in zoper javno nravnost. Pregreški so bili težja kazniva dejanja od prestopkov. Splošnega pravila za ločevanje ene vrste kaznivih dejanj od drugih pa zakon ni vseboval, temveč je za vsak posamezen delikt določil, ali je pregrešek ali prestopok. Pregreški in prestopki so bili kazniva dejanja tudi tedaj, kadar niso bili storjeni naklepno in tudi, če niso povzročili škode. Zakon je za to vrsto kaznivih dejanj predvideval denarno kazen, kazen odvzema blaga ali opreme, izgubo pravic in dovoljenj, zapor, tepež in izgon. Zapor, ki je bil lahko zapor prve ali druge stopnje ter strogi in hišni zapor, je trajal od štiriindvajset ur do največ šest mesecev. V tem delu zakona so bile tudi določbe o mladoletnih storilcih kaznivih dejanj. Otroci do izpolnjenega desetega leta niso bili kazensko odgovorni, temveč prepuščeni »domačemu strahovanju«. Mladoletniki od začetega enajstega do izpolnjenega štirinajstega leta so bili za storjena hudodelstva kaznovani kot za prestopke (§237). Celo tretje poglavje (§§ 269–273) je vsebovalo določbe o kaznovanju »nedoraslih«. Ti so bili lahko krivi kaznivih dejanj: »ki bi po svoji lastnosti hudodelstva bila, pa se, če jih nedorašeni store, ... samo kakor prestopki kaznujejo« in kaznivih dejanj, »ki so že sama na sebi le pregreški ali prestopki« (§269). Pri prvi vrsti kaznivih dejanj je bila predvidena kazen zopora v

² *Kazenski zakon ... z dne 27. maja 1852.*

Hinko Smrekar, ilustracije k Ptiki brez gnezda 1950

»odločenem zapirališču« od enega dne do šestih mesecev (§270). Zapor se je lahko poostрил s postom, težjim delom, trdim ležiščem, zaprtjem v samici, zaprtjem v samici in temnici ter tepežem (§253). Okoliščine, ki so vplivale na določitev trajanja kazni ali strožje kazni, so bile: velikost in lastnost kaznivega dejanja; krivčeva večja starost, njegova »čud ali dušna narava, samostanost volje kakor se iz navzočega dejanja ali iz poprejšnjega obnašanja kaže, po škodljivejših nagnenjih, hudobiji ali nepopoljšljivosti« (§271). Kaznovanje naj bi se dopolnjevalo s primernim delom in poukom dušnega pastirja ali kateheta (§272). Druge vrste kaznivih dejanj, ki so jih storili nedorasli, so prepuščali »domačemu strahovanju« ali odredbi (naredbi) varnostnega oblastva (§273).

Po zakonu iz leta 1985³, ki je določal pogoje oddaje v prisilne delavnice in »popravnice«, je sodišče lahko mladoletnika oddalo v popljševalnico, in sicer po prestani kazni. Kadar so otroci, stari enajst do štirinajst let, storili pregrešek ali prestop in je sodišče prepustilo kaznovanje varnostnim organom, so po tem zakonu iz 1885 lahko oddali zanemarjenega mladoletnika v popljševalnico, če je bil povsem zanemarjen in ni bilo druge izbire (§8). To ni bila kazen, temveč upravni ukrep v okviru državne podpore pri vzgoji. V takem zavodu je lahko ostal mladoletnik do dvajsetega leta starosti.

19. stoletje pomeni za kazenskopravno znanost pomembno razdobje. Velik napredek naravoslovnih znanosti in spremenjene družbene razmere so spodbudile nastanek novih pravnih šol, ki so se rodile v Italiji. Klasični šoli C. Beccari, ki se je zavzemala za milejše kaznovanje in je temeljila na svobodni volji vsakega posameznika, se je pridružila antropološka šola, katere ustanovitelj je bil C. Lombroso, in nato še, kot njena nasprotnica, sociološka šola, katere močnejši predstavniki so bili A. Vaccaro,

³ Zakon zakon ... z dne 24. maja 1885.

E. Carnevale in F. Turati. Z raziskovanjem telesnih in duševnih lastnosti hudodelcev so pripadniki antropološke šole odkrivali vzroke hudodelstvenosti, ki so skriti v človeku samem. Na podlagi te svoje usmeritve so poudarjali, da ustvarja storilce kaznivih dejanj predvsem in v prvi vrsti narava sama, družba pa nudi le ugodne pogoje in priložnosti za storitev takih dejanj. Trdili so, da mora biti kazen predvsem ukrep družbene zaščite in ne povračilen ukrep. Nadaljnji razvoj znanosti je ovrgel mnoga njihova prepričanja, vendar so bistveno pripomogli k spoznanju, da notranjih vzrokov hudodelstvenosti ni mogoče zanemariti. Sociološka šola je poudarjala predvsem zunanje dejavnike hudodelnosti. Trdila je, da družba s svojimi nepravilnostmi ustvarja storilce kaznivih dejanj. V kazni, ki naj bi bila čim bolj prilagojena posamezniku, so zato videli najmočnejše sredstvo za preprečevanje kaznivih dejanj. Pogledi na kriminaliteto so se temeljito spremenili. Leta 1890 je bila ustanovljena Mednarodna kriminalistična zveza. Ob tem so v začetku dvajsetega stoletja počasi rasle tudi nove zakonodaje, ki so bolj ali manj predstavljale neko srednjo pot med trditvami klasikov in novimi dognanji. Pomemben je bil premik težišča od kaznivega dejanja k storilcu dejanja, za katerim stojita ideja specialne prevencije in ideja resocializacije kot cilja kazenskega prava. Vse to se je odrazilo tudi v mladoletniškem kazenskem pravu.

Mladoletniško kazensko pravo

Pod vplivom naraščanja mladinske kriminalitete v zadnjih desetletjih 19. stoletja se je pojavil dvom o pravilnosti tedanje ureditve mladinskega kazenskega prava. Pod vodstvom mednarodne kriminalistične zveze se je začelo počasi uveljavljati načelo o varstvu družbe in poboljšanju storilca ter glede mladoletnikov zanikati idejo o možnosti zastraševanja s kaznijo ter poudarjati krivdo družbe za neustrezne življenjske razmere in za pomanjkanje vzgoje.

Mladoletniško kazensko pravo je vse bolj upoštevalo človekov razvoj, njegovo zorenje. Prav tako je tudi na področju postopka, pri obravnavanju storilcev kaznivih dejanj postopoma prodiralo spoznanje, da je pri mladostnikih potrebno in tudi mnogo učinkovitejše drugačno ravnanje kot pri odraslih storilcih kaznivih dejanj. Počasi je stopalo v ospredje naziranje, da je treba najprej vzgajati, nato poboljševati in šele potem kaznovati.

Ob prelomu stoletja se je tudi v avstro-ogrski monarhiji začelo živahno gibanje v kazenskem pravosodju v prid nedoletnikom. Neposredni povod je bila severnoameriška zakonodaja z določbami o mladinskih sodiščih.⁴ S prehodom v novo stoletje so začeli zahteve po mladinskem sodstvu prenašati v prakso, najprej po upravni poti.⁵ Država je tudi v Avstriji začela vse bolj posegati na področje mladinskega skrbstva, ki je bilo do tedaj prepuščeno zasebnim, predvsem verskim društvom. Tako je leta 1893 izšel ukaz pravosodnega ministrstva, naj sodišča poskrbijo ne le za premoženjske razmere, temveč tudi za osebne razmere mladoletnikov. Od tedaj so postajala sodišča vse pomembnejši faktor mladinskega varstva. Pravosodno ministrstvo je v prvih letih 20. stoletja izdalo več ukazov, ki so zadevali obravnavo mladoletnih storilcev kaznivih dejanj. Leta 1902 je na primer določilo, da se za mladostnike, ki so že bili kazensko odgovorni, a so bodisi

⁴ Dolenc, *Mladinsko kazensko pravosodstvo ...*, str. 103.

⁵ ES, geslo: *Mladoletniško ...*

zaostali v duševnem razvoju bodisi niso mogli predvideti posledic svojih dejanj ali pa niso imeli dovolj trdne volje, da bi se uprli hipnim nagonom – doseže pomilostitev.⁶ Leto kasneje je uredilo kazenski postopek zoper mladoletnike.⁷ Leta 1905 je ministrstvo za pravosodje opozorilo sodišča, da je pri svojem delu naletelo na sodbe, ki so bile v škodo mladim obdolžencem, ker se je premalo upoštevalo njihovo duševno stanje. Zato je nasvetovalo, da pri obravnavanju nedoraslih in tistih, ki so šele prekoračili mejo nedoraslosti, pazljivo in vestno razmislijo, ali je bilo s kaznivim dejanjem združeno zlo v resnici preudarjeno in sklenjeno. Pri vprašanju prištevnosti pa naj skrbno upoštevajo nezrelost, kakor tudi zunanje vplive kot vzglede, ukaze, bedo.⁸ Istega leta je z novim ukazom med drugim tudi določilo, da se mora kaznovanje mladoletnikov tako urediti, da se pospešujeta vzgoja in poboljšanje.⁹ Spomladi, marca 1907, je bil na Dunaju prvi avstrijski kongres za otroško varstvo. Udeležil se ga je tudi Slovenec, Fran Milčinski, prvi pravnik, ki se je v slovenskem strokovnem slovstvu ukvarjal z vprašanji mladinske kriminologije. Leta 1905 je namreč sprejel nalogo pripraviti poročilo za pripravljalni odbor kongresa o zanemarjeni in izprijeni mladini na Kranjskem.¹⁰ Milčinski je poslej načrtno deloval na tem področju. Sodeloval in predaval je v različnih društvih ter z razpravami opozarjal na probleme »neprilagojene« slovenske mladine. Tako je bilo že aprila ustanovljeno Društvo za otroško varstvo in mladinsko skrb v sodnem okraju Ljubljana, katerega namen je bil varovati zapuščeno in osirotelo mladino, kakor tudi skrbeti za vzgojno ogroženo mladino. Tajnik je bil Milčinski, ki je ob vsej publicistični in društveni dejavnosti močno deloval na področju mladinskega varstva tudi kot sodni tajnik na ljubljanskem okrajnem sodišču. Društvo je bilo zelo dejavno in uspešno, pohvaljeno od pravosodnega ministrstva in postavljeno celo za vzgled tovrstnim avstrijskim društvom.

Mladinsko sodstvo

V letu 1908 je v Avstriji začelo delovati mladinsko sodstvo. In prav na tem začetku stoji Ljubljana. Z uredbo pravosodnega ministrstva je bilo namreč oktobra leta 1908¹¹ določeno, da se kazenski postopek zoper mladoletnike, ki še niso dopolnili osemnajst let, vodi posebej. Takoj ko je začela uredba prvega januarja veljati, je začel pri okrajnem sodišču v Ljubljani poslovati IX. sodni oddelek, ki je obravnaval »otroško varstvo, mladinsko skrb in pripadajoče kazenske stvari«. Bil je prvi tovrstni oddelek v Avstriji. V njem sta delala dva sodnika: Fran Milčinski in Valentin Levičnik. Milčinski je delo mladinskega sodnika opravljal do konca aprila leta 1913 in mladoletniško kazensko pravo obravnaval v znanstvenih in literarnih delih.

Leta 1910 je Fran Milčinski objavil članek v Slovenskem pravniku, kjer je obrazložil nastanek in pomen mladinskega sodstva pri nas in poudaril: »Mladinsko sodstvo se je pričelo v naši državi z lanskim letom in sicer brez sleherne izpremembe kazenskega zakona ali postopanja zgolj s preprosto odredbo, da se kazensko postopanje

⁶ Ukaz pravosodnega ministrstva z dne 5. 11. 1902.

⁷ Ukaz pravosodnega ministrstva z dne 10. 7. 1903.

⁸ Ukaz pravosodnega ministrstva z dne 15. 3. 1905.

⁹ Ukaz pravosodnega ministrstva z dne 30. 9. 1905.

¹⁰ Poročilo z naslovom Verwahrloste und entartete Jugend in Krain je bilo najprej objavljeno v *Lai-bacher Zeitung* aprila 1906.

¹¹ Uredba pravosodnega ministrstva z dne 21. 10. 1908.

zoper mladostne osebe pod 18. leti izloči iz dosedanje razdelitve opravi in da je od- slej prestopke mladostnikov soditi varstvenemu sodniku, pregreške in hudodelstva pa posebnemu stalnemu mladinskemu senatu ... Vsa novotarija tiči torej le v izpremembi osebe sodnika: to je videti malo! Toda z osebo naj (!) se je izpremenil duh postopanja zoper mladino, to pa je veliko.«¹² Osredotočil se je na pomen delovanja mladinskega sodnika pri okrajnem sodišču in želel čim bolj plastično prikazati njegovo vlogo. Bil je prepričan, da je med navadnim kazenskim sodnikom in mladinskim sodnikom bistvena razlika in to trditev ponazoril najprej s primerom: Oče jezen kaznuje svojega sina za neprimerno dejanje tako, da ga natepe in potem vzame klobuk in odide v kavarno taro- kirat. To je kazenski sodnik. Drugi oče ravno tako kaznuje sina, a je zaradi njegovega dejanja žalosten in ga želi poboljšati, ostane doma in potrpežljivo sede k sinu in se z njim uči. Tak je mladinski sodnik. Nato je Milčinski v razpravi podčrtal več razlogov, ki so govorili v prid mladinskemu sodstvu:

- Kazenski sodnik sodi pravzaprav le kaznivo dejanje, obdolženec ga zanima le površno. Mladinski sodnik pa povsem drugače sodi predvsem človeka, ki je storil protipravno dejanje. Preden obsodi, želi dodobra spoznati mladoletnika in preiskati vzroke, ki so ga pripeljali do dejanja. Prizadeva si ustvariti jasno sliko »o telesni in duševni kakovosti mladostnika, njegovih osebnih in družinskih razmerah in njegovem dosedanjem življenju.«

Dve dejanji sta si namreč lahko zelo podobni, pa zaslužita zaradi različnih storilcev in njune krivde povsem drugačno sodbo in vzgojne ukrepe, ki ji sledijo. Milčinski je opisal primer desetletnega dečka, ki je bil ovađen, da je kot član organizirane družbe mladih tatov zakrivil več tatvin, katere bi mu bilo objektivno prištevati za »prestopke nedoraslih«. Fant je vse priznal. Po poizvedbah pa je bilo ugotovljeno: »Telesno je šibek, v rasti zaostal, ima dolgo koničasto glavo. Govori še po otroški, hodi že četrto leto v prvi razred, od 30 nazaj ne zna šteti, koliko je 6 in 2 zračuna na prstih. Izpoved in birmo je opravil. Hoditi je pričel šele z dvema letoma, govoriti s petimi leti. Mati mu je umrla, ko je bil star tri leta, za jetiko. Ima še mlajšo sestro, ta je gluha. Trije nadaljnji otroci so umrli za božjastjo. Oče je železniški delavec in se je v drugič oženil. Mačeha je fantiča pretepala.«¹³ Otrok je bil oproščen obtožbe, ker je brez lastne razsodnosti delal le to, kar so mu ukazovali starejši tovariši.

- Glavna obravnava, poudarja Milčinski, se mora osredotočiti na mladega obdolženca. Ni dovolj, da se konča le z obsodbo ali oprostitvijo, temveč mora nuditi tudi pouk in spodbudo za prihodnost. Prirejena mora biti tako, da ji mladi človek lahko sledi in jo razume, »in ne le to, tudi v dušo naj mu sega! Ni vseeno, kako razpravljam z mladost- nikom. Ali sedim na podiju, odet v bajno čudni talar, pred menoj se sveti krucifiks in se blesketata dva svečnika, in od zgorej doli izprašujem globoko pod menoj stoječega, od novih vtiskov povse raztresenega 14 let starega frkolina, ali se pa menim brez podija in brez talarja lepo po domače s fantičem, prijemši ga za roko in tolažec ga, naj se me nikar ne boji! Poizkušal sem oboje in ostal pri drugem domačem načinu.«¹⁴ O glavni obravnavi je treba obvestiti tudi očeta oziroma zakonitega zastopnika, ki naj bi imel nekakšno pravico zagovornika. Milčinski je razložil, da se obravnav udeležuje le tretjina, a je bil mnenja, da pravzaprav niso kdovekaj koristni. »Edini hasek, ki ga prinese njih prisot-

¹² Milčinski, *Iz delovanja mladinskega ...*, str. 97–121.

¹³ Milčinski, *Iz delovanja mladinskega ...*, str. 103.

¹⁴ Milčinski, *Iz delovanja mladinskega ...*, str. 104–105.

nost... je ta, da jih sodnik lahko pošteno ošteje za preteklost in pouči za bodočnost». ¹⁵ Milčinski je bil prepričan, da je mladinski sodnik sam najboljši zagovornik otroka. Pri glavni obravnavi, navaja Milčinski, se presoja dejanje, ki je bilo podano v ovadbi in to v objektivnem in subjektivnem oziru. V drugem primeru je bilo torej treba ugotoviti, ali je obdolženec storil očitano mu kaznivo dejanje in tudi, ali mu je to dejanje »prištevati« glede na posebno kakovost njegove osebnosti. Spoznati, kaj je mladi obdolženec storil, navadno ni posebno težko, saj otroci le malokrat tajijo, priznavajo celo več, kot so res storili. Obstajajo seveda tudi izjeme, mladoletniki, ki trdovratno taje in močno lažejo. Mednje so sodili, kot našteva Milčinski, psihopatični mladostniki in tisti, ki so jih doma naučili, da morajo lagati in jih tudi naučili, kako lagati. Ne priznajo dejanja, skušajo prepričati, da še niso stari štirinajst let. Navadno pridejo v teh primerih na obravnavo tudi očetje »da nadzirajo in podpirajo nadobudnega sinka pri naučenih lažeh.« ¹⁶ To se dogaja predvsem pri tatvinah rib, divjačine, lesa in podobno. Tretja vrsta mladih lažnivcev so deklice, ki praviloma vse lažejo. »Mladostna obtoženka, ki govori resnico, je redka kakor bela vrana. Ne lažejo le z besedo, temveč tudi z obrazom, pogledi. Res je, da je ženskih obtoženk petkrat manj nego moških, zato pa te v povprečni izprijenosti daleko prekašajo moške.« ¹⁷ Mladinski sodnik, še poudarja Milčinski, ne sme varčevati z dokazi, saj ni pomembno le, da prepriča sebe o krivdi mladostnika, temveč mora biti tudi mlademu prestopniku jasno, da je poražen. Težja od ugotovitve dejanskega stanja, trdi Milčinski, je rešitev vprašanja, ali je dokazano dejanje mladostnemu obdolžencu z ozirom na stanje njegovega duševnega razvoja v resnici prištevati v krivdo ali ne. Za umobolne mladostnike je bila rešitev najenostavnejša. Kazenski zakon je umobolne tako ali tako odvezal vsake krivde, štel za neprištevne, da je mladostnik duševno bolan, pa so ugotavljali izvedenci. Težje je bilo z ostalimi, saj so tudi med njimi taki, ki so neizkušeni, nezreli in nimajo dovolj trdne volje. Bilo bi krivično, zatrjuje avtor, soditi jih »po tistem kopitu kakor odrasle.« ¹⁸ Toda zakonske podlage ni bilo, kajti veljavni kazenski zakon ni upošteval »problematične zrelosti mladostnika«. ¹⁹ Nesoglasje svojega pravnega čuta z zakonom, pojasnjuje Milčinski, skušajo mladinski sodniki prepričati vsak na svoj način. Posledica je neenakost mladinskih sodb. »V istini imamo težko nalogo: vidimo cilj, poznamo smer, a pot naravnost tja nam je prepovedana, prepoveduje jo zakon.« ²⁰ Toda kljub tem pomanjkljivostim je Milčinski opozoril, da se stanjeboljšuje. Leta 1909 je namreč vlada predložila osnutek novele o kazenskopravnem ravnanju z mladostniki in njihovi kazenskopravni zaščiti, kjer je bilo določeno, da ni kazniv, kdor ob dejanju še ni dopolnil štirinajstega leta, pa tudi ne mladostnik, star od štirinajst do osemnajst let, ki zaradi zaostalega razvoja ne sprevidi krivičnosti svojega dejanja ali pa ni zmožen svojemu vedenju podrediti svojo voljo. Pozneje je vlada predložila prednacrt novega kazenskega zakona, pri katerem je ta določba še milejša.

● Končno mora mladinski sodnik dodobra premisliti, kakšna kazen bo za mladega storilca protipravnega dejanja najprimernejša in najbolj učinkovita. Za primer navaja Milčinski dvanajstletnega dečka, ki je ukradel svojemu gospodarju iz zaklenjene omare 20 kron, ki jih je zapil. »Fantič je zelo razborit z živahno domišljijo, ima pa to slabo

¹⁵ Milčinski, *Iz delovanja mladinskega ...*, str. 105.

¹⁶ Milčinski, *Iz delovanja mladinskega ...*, str. 105.

¹⁷ Milčinski, *Iz delovanja mladinskega ...*, str. 106.

¹⁸ Milčinski, *Iz delovanja mladinskega ...*, str. 106.

¹⁹ Milčinski, *Iz delovanja mladinskega ...*, str. 108.

²⁰ Milčinski, *Iz delovanja mladinskega ...*, str. 108.

lastnost, da se že od 10. leta opija do nezvesti. In krađe. Oče je že parkrat za njim poravnal škodo. Žal mi je bilo za fantiča, da bi se pogubil, in obsodil sem ga baš zato za šest mesecev v zapirališče na odločenem prostoru, kakor se imenuje zaporna kazen za nedorasle pod 14. leti. 12. leten deček – morebiti bi ga bil lahko tudi oprostil! Toda storil mu ne bi bil s tem nič dobrega. Kazen zapirališča se namreč pri nas ne izvršuje v sodnih zaporih, ampak v salezijanskem zavodu na Rakovniku, kjer ima ta kazen le ime kazni, v istini je pa vzgoja, dobra, uspešna vzgoja, in če sem hotel fantiču to dobro uspešno vzgojo nakloniti na državne stroške, sem ga moral obsoditi v takozvano zapirališče.«²¹ Ob sklepu svojega članka Milčinski še dodaja, da se tudi z odmero kazni ali oprostitvijo delo mladinskega sodnika ne konča. »Le redki so tisti slučaji, kjer zadošča primeren, obdolžencu, pa tudi staršem naklonjeni pouk pri glavni razpravi in gredo potem spisi lahko počivat.«²² Mladinski sodnik naj bi s primernimi sredstvi podprl domačo vzgojo ali pa jo nadomestil.

Zaključek

Prva Jugoslavija je poenotila kazensko zakonodajo šele v drugi polovici svojega obstoja, ob koncu dvajsetih let dvajsetega stoletja. Do takrat je na Slovenskem v pretežni meri še veljalo staro avstrijsko kazensko pravo. IX. oddelek na ljubljanskem okrajnem sodišču je deloval vse do leta 1923, ko je bil opuščen. Kazenske zadeve je prevzel I. oddelek. Tako je prenehalo edino slovensko mladinsko sodišče, ki je združevalo mladinske civilne in kazenske zadeve. Novo kazensko pravo, tako materialno kot procesno, je prineslo tudi nove določbe glede mladoletnikov. Sledile so v veliki meri modernim tokovom v kazenskopravni znanosti.²³ A. Maklecov je ob izidu novih odredb zapisal: »Psihološka, pedagoška in sociološka poglobitev v problem kriminalitete mladostnikov in njenih vzrokov je utrla pot spoznanju, da se zločinstvenost mladostnikov bistveno razlikuje od zločinstvenosti odraslih ter da se vsaj v večini primerov da razložiti s pomanjkljivo vzgojo.«²⁴ Podobno je novo zakonodajo predstavil tudi M. Dolenc, ki je v komentarju k novemu zakonu o kazenskem postopku zapisal²⁵: »Zločinstvenost mladostnih kršiteljev kazenskopravnih predpisov more biti le posledica krive ali zanemarjene vzgoje. Moderno kazensko pravo upošteva to docela in pri velikem delu mladoletnih kršiteljev sploh ne uporablja kazni, ampak samo vzgojna sredstva, ki naj povedejo maloletnika za bodoče življenje na pravo pot. Temu naziranju se je pridružil naš k.z. v polnem obsegu.« Kazenski zakon je opredelil tri vrste mladoletnih storilcev kaznivih dejanj: »otroci so osebe, ki niso dovršile 14 let; mlajši maloletniki so osebe, ki imajo 14 let, a niso dovršile 17 let; starejši maloletniki so osebe, ki imajo 17 let, a niso dovršile 21. leta«. Otroci niso bili kazensko odgovorni. Izročeni so bili staršem, varuhom, skrbnikom ali šolski oblasti v kaznovanje, skrbstvo in nadzor, v težjih primerih pa zavodu ali primerni družini.

Otroci pod štirinajstim letom torej niso bili več storilci kaznivih dejanj. Tako je ostalo do današnjih dni, saj danes veljavni kazenski zakon pravi: »Kdor je storil

²¹ Milčinski, *Iz delovanja mladinskega ...*, str. 115.

²² Milčinski, *Iz delovanja mladinskega ...*, str. 119.

²³ Dolenc, *Sodni kazenski postopnik ...*, str. 422.

²⁴ Maklecov, *Pravna narava odredb ...*, str.

²⁵ Dolenc, *Sodni kazenski postopnik ...*, str. 422.

protipravno dejanje, ko še ni bil star štirinajst let (otrok), ne more biti storilec kaznivega dejanja.«²⁶

Literatura in viri

Literatura

- Dolenc, Metod: Nove smeri v kazenski vedi. *Slovenski Pravniki* XIV/1908, str. 39–46, 65–72.
- Dolenc, Metod: Mladinsko kazensko pravosodstvo. *Pravni Vestnik* 2/1922, str. 103–106, 113–119.
- Dolenc, Metod: *Sodni kazenski postopnik kraljevine Jugoslavije*, Tiskovna zadruga, Ljubljana 1932.
- Dolenc, Metod: *Tolmač h kazenskemu zakoniku kraljevine Jugoslavije*, Tiskovna zadruga, Ljubljana 1929.
- Jančič, Ivan: Mladinsko sodstvo. *Slovenski Pravniki* XLV/1931, str. 1–18.
- Maklecov, Aleksander: Pravna narava odredb zoper otroke in mlajše maloletnike v kazenskem pravu kraljevine Jugoslavije. *Zbornik znanstvenih razprav* IX/1932–1933, str. 130–158.
- Melik, Jelka: *Kazensko sodstvo na Slovenskem 1919–1929*, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 1994, str. 20–25.
- Melik, Jelka: *V imenu njegovega veličanstva kralja*, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 2000, str. 14–33.
- Mrgole, Albert: *Malopridna mladež med zaščitniki in pregnjalci*, Založba /*cf., Ljubljana 1999.
- Skaberne, Bronislav: Razvoj kazenskega prava za mladoletnike. *Zbornik znanstvenih razprav*, 32, Ljubljana 1966.
- Skaberne, Bronislav: *Fran Milčinski, Pionir slovenske mladinske kriminologije (1867–1932)*, Kriminalistična služba, IX letnik, Državni sekretariat za notranje zadeve LRS, Ljubljana 1958. str.163–176.
- POLEC, Janko: Nove kriminalistične šole. *Slovenski pravnik* XVII/1901, str. 231–239, 261–272, 294–307.
- ES, geslo Mladoletniško kazensko pravo (zvezek 7, Mladinska knjiga, Ljubljana 1993).
- ES, geslo Milčinski, Fran (zvezek 7, Mladinska knjiga, Ljubljana 1993).

Viri

- Kazenski zakon o hudodelstvih, pregreških in prestopkih; drž. zak. št. 117/1852.
- Zakon s katerim se okrepljejo kazensko-pravna določila o tem, koga je dopuščeno držati v prisilnih delavnicah ali popravnicah, drž. zak. št. 89/1885.
- Kazenski zakon za kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev; Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, št. 74/1929.
- Kazenski zakonik, Uradni list RS, št. 55/2008.

²⁶ Kazenski zakonik, Uradni list RS, št. 55/2008.

Ana Cergol Paradiž

»V oteti deci je zaloga za našo močno in silno državo« – skrb za zaščito otrok v prvi Jugoslaviji

CERGOL PARADIŽ, Ana, profesorica zgodovine in sociologije, SI-1000 Ljubljana, Litostrojska 10, cergolana@gmail.com

»V oteti deci je zaloga za našo močno in silno državo« – skrb za zaščito otrok v prvi Jugoslaviji

Prispevek bo orisal zakonodajo in nekatere poglobitvene ukrepe na področju otroško-skrbstvene zaščite otrok v prvi Jugoslaviji, hkrati pa v grobem predstavil na to vprašanje osredotočene zasebne organizacije na področju Dravske banovine. V središču bo delovanje (Dravske sekcije) Jugoslovanske unije za zaščito dece, *zveze*, ki je v tridesetih letih koordinirala društva za zaščito otrok v državi. Hkrati bo predstavil ideološko ozadje tovrstnih pobud oziroma ukrepov.

Ključne besede: Obdobje med obema vojnama, zaščita otrok, Jugoslovanska unija za zaščito dece, zakonodaja, Ženevska deklaracija

CERGOL PARADIŽ, Ana, B.A. in History and Sociology, SI-1000 Ljubljana, Litostrojska 10, cergolana@gmail.com

“In Abducted Children Is the Strength for Our Powerful and Strong Country” – Care for Protection of Children in the First Yugoslavia

Paper is describing legislation and some key measures on the field of protection of children in first Yugoslavia, at the same time it is presenting private organisations that have been dealing with this issue in Dravska banovina (Drava province). It presents activities of Yugoslav Union for the Protection of Children (Drava section), the union that coordinated all societies for the protection of children in the country. It also presents ideological backgrounds of such initiatives and actions.

Key words: period between world wars, child protection, Yugoslav Union for Child Protection, Geneva Declaration

Uvod

Modernizacijski procesi preteklih stoletij niso zajeli samo človekovega okolja, pač pa tudi njegovo telo, na katerega se je začelo gledati kot na naložbo. V tem kontekstu se je kot na simbol prihodnosti nacije še posebej želelo investirati v otroka. Njegova zaščita je predstavljala garancijo za napredek, če ne že kar rešitve pred trajno pogubo, ki je po prepričanju mnogih grozila prav zaradi njegove zanemarjenosti in prezgodnjega umiranja. Prva svetovna vojna je tovrstno občutje še okrepila. Umiranje vojakov na fronti ter posledični strah pred depopulacijo, epidemije, stradanje v zaledju, mnogoštevilne vojne sirote – vse to je mobiliziralo tako zasebno kot državno iniciativo. Potreba po zaščiti otrok se je iz sprva lokalnega, prelevila v nacionalni, nato pa tudi mednarodni problem.¹

¹ Bolzman, *The advent of child rights*, str. 26–36; Turda, *Modernism and eugenics*, 2010.

Da je »v oteti deci ... zaloga za našo močno in silno državo«², so po prvi svetovni vojni verjeli tudi mnogi v novoustanovljeni Kraljevini SHS. V njeni ustavi, izdani leta 1921, je namreč izrecno pisalo, da »država skrbi ... za posebno zaščito mater in dece«³. V prispevku bom orisala, kako so državne oblasti zakonsko uresničevale to obljubo, torej kakor so skrbele za zaščito otrok, hkrati pa v grobem predstavila na to vprašanje osredotočene zasebne organizacije na področju Dravske banovine. V središču bo delovanje (Dravske sekcije) Jugoslovanske unije za zaščito dece, zveze, ki je v tridesetih letih koordinirala društva za zaščito otrok v državi. Skozi oris delovanja in akcij teh ustanov in organizacij bom pokušala vsaj v obrisih odgovoriti na to, kako so tedaj videli pravice in odgovornosti države do otrok, do kolikšne mere so mislili, da ima država pravico posegati v intimo družine in končno, kako so sploh razumeli in definirali otrokove pravice.

Zaščita otrok na slovenskem pred prvo svetovno vojno

Povečano zanimanje oblasti in društev za zaščito otrok beležimo že za časa Avstro-Ogrske. »Epohalen dogodek«⁴ v zgodovini razvoja slovenskega otroško-mladinskega skrbstva naj bi po besedah Zlate Pirnat in Otona Fetticha predstavljal »prvi kongres za zaščito mladine avstrijskih dežel«, ki je bil organiziran leta 1907. Na njem so delegati iz posameznih dežel podali poročila o stanju tovrstne zaščite v državi. O nezavidljivih razmerah na Kranjskem je spregovoril sodnik Fran Milčinski in tako dal povod za intenzivnejše delo na tem področju. Naslednje leto so ustanovili Društvo za otroško varstvo in mladinsko skrb v Ljubljani, ki ga je vodil predsednik deželnega sodišča Albert Levičnik. To naj bi odtlej ščitilo osirotele otroke in skrbelo za njihovo vzgojo s tem, da bi jih nameščalo v primerne zavode, družine, učna mesta ali službe. Hkrati naj bi tudi sodelovalo pri gradnji tovrstnih ustanov ter poučevalo ljudi o potrebnosti mladinske zaščite.⁵

Pomembno pri uresničevanju društvenih ciljev je bilo delo, ki ga je opravljala t.i. *sirotinska skrbnica*, ki so jo izbirali iz vrst Vincencijevih sester. Skrbela je predvsem za pregled in posredovanje dobrih rejniških mest, nato pa nadzorovala, kako so rejniki skrbeli za svoje varovance. Pod okriljem društva so delovali tudi t.i. »skupni varuhi«, ki so pravno ščitili otroke, npr. posredovali na sodišču pri izterjevanju alimentov itd.⁶ Leta 1913 je bilo ustanovljeno še »zdravniško posvetovališče«, ki je materam in rejnicam bolnih in zdravih predšolskih otrok nudilo brezplačne nasvete.⁷

Društvo za otroško varstvo in mladinsko skrb v Ljubljani je v dveh letih dobilo svoje podružnice v 30 okrajnih mestih in se združilo v Deželno zvezo za otroško varstvo in mladinsko skrb⁸, vendar je potem njegov uspešen razvoj prekinila vojna. Njegovo delo se je odtlej osredotočalo le na najnujnejše primere, predvsem na pomoč vojnim sirotam.

² Goršič, *Socialna zaščita dece*.

³ Ustava Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, str. 13.

⁴ Pirnat, *Zaščita otrok*, str. 111; Fettich, *Dvajset let*, str. 3.

⁵ Poročilo Društva za otroško varstvo, 1908, zadnja stran.

⁶ Poročilo Društva za otroško varstvo (vsi letniki).

⁷ Delovanje društva leta 1913. Poročilo Društva za otroško varstvo, 1912, str. 6.

⁸ Pirnat, *Zaščita otrok in mladine*, str. 109–119.

Državna zaščita po drugi svetovni vojni

Zaščito otrok je, kakor pojasnjuje Dunja Dobaja, v ospredje postavila že Deželna vlada za Slovenijo, ki »*je takoj po prevratu oblikovala pri poverjeništvu za socialno skrbstvo poseben oddelek za zaščito mladine*«. S tovrstnim delom so nadaljevali tudi, ko je nastala Kraljevina SHS.

Na začetku leta 1919 je tako na pobudo takratnega ministrskega predsednika dr. Antona Korošca izšla uredba o ustanovitvi Državnega oddelka za zaščito dece.¹⁰ Omenjeni oddelek je sprva deloval samostojno, septembra pa je prešel pod ministrstvo za socialno politiko,¹¹ ki je 1. 10. izdalo tudi (nov) pravilnik, po katerem se je – če se osredotočimo na Slovenski prostor – pri poverjeništvu za socialno skrbstvo v Ljubljani ustanovil Oddelek za zaščito dece, ki se je nadalje členil na okrožne in krajevne zaščite. Za neposredno izvajanje dela v sklopu krajevnih zaščit, so skrbeli t.i. poverjeniki, ki so lahko bili tako ženskega kot moškega spola, njihovo poslanstvo se je sprva predvsem osredotočalo na skrb za vojne sirote, v smislu, da so določali njihove skrbnike, odredili njihove materialne podpore in jih oddajali v šole. Poleg poverjenikov so v sklopu krajevnih zaščit otrok delovale tudi t.i. *krajevne dečje postaje*, ki so poleg *sirotišča*, otroške in dijaške kuhinje, dnevnega zavetišča in še nekaterih drugih oddelkov predvidele tudi organiziranje posvetovalnic za matere, v katerih naj bi zdravniško pregledovali dojenčke, dajali materam navodila za njihovo vzgojo, prirejali tečaje itd.¹² Po poročanju Franceta Goršiča so se do leta 1921 na slovenskem ozemlju, tedaj vključenem v Kraljevino SHS, organizirale tri posvetovalnice za matere, in sicer v Ljubljani, Trbovljah in na Jesenicah, ustanoviti pa so jo nameravali tudi v Mariboru.¹³

Leta 1924 je na temelju Zakona o zaščiti otrok izšel še pravilnik o državnih dečjih domovih, ki jih je ustanavljalo in vzdrževalo ministrstvo za socialno politiko.¹⁴ T.i. *dečki domovi* so delovali kot nekakšna »*zbirališča in prebirališča*« za otroke, ki so jih nato oddali v rejo ali druge primerne zavode. Pomemben mejnik za razvoj tovrstnih institucij je predstavljalo leto 1928, ko so te iz državne prešle pod oblastno samoupravo, kar jim je po mnenju nekaterih takratnih slovenskih piscev omogočalo uspešnejši razvoj. Na Slovenskem sta tedaj delovala dva »*dečja domova*« in sicer v Ljubljani in Mariboru. Poleg teh so pod bansko samoupravo spadali še trije drugi zavodi za otroke – Zavod za slepe v Kočevju, Vzgojališče za dečke in prisilna delavnica.¹⁵ Nad otroki v reji je, podobno kot v času pred vojno, bdela mladinska skrbnica. Oskrbni stroški teh otrok so znašali mesečno 150–200 din in so se, kakor poroča Dragaš, krili iz prispevkov svojcev (zlasti alimentov nezakonskih očetov), občin in banske uprave. Iz predvojnega časa se je ohranilo tudi generalno varuštvo za otroke. »*L. 1935. je zastopal generalni varuh 393 varuštvo s 629 varovanci*.«¹⁶

Kakor poudarja Ljiljana Stankov, so v strokovni literaturi medvojnega obdobja problematizirali in poudarjali zlasti visoko umrljivost, smrtnost ter splošno slabo higienko

⁹ Dobaja, *Socialna in zdravstvena zaščita mater*, str. 7–26.

¹⁰ Goršič, *Socialna zaščita dece*; Dobaja, *Socialna in zdravstvena zaščita mater*, str. 7–26.

¹¹ Uradni list Deželne vlade za Slovenijo, letnik 1, str. 578.

¹² Uradni list Deželne vlade za Slovenijo, letnik 1, str. 626–627.

¹³ Goršič, *Socialna zaščita dece*.

¹⁴ Stankov, *Vaspitna uloga ustanova*.

¹⁵ Jarč, *Osnove sodobne zaščite otrok*, str. 14; Dragaš, *Osnove sodobne zaščite*.

¹⁶ Dragaš, *Osnove sodobne zaščite*.

in zdravstveno stanje otrok v Jugoslaviji. V vrsti novih zakonov glede skrbi za otroke so zato zdravstveno zaščitni ukrepi zavzemali osrednje mesto.¹⁷

Če se osredotočimo na slovenski prostor, je do pomembnega premika v tem oziru prišlo leta 1923. Tedaj so tudi v Ljubljani ustanovili Zavod za socialno-higiensko zaščito dece, ki naj bi bil širše odgovoren za celotno Slovenijo in so ga sestavljali dispanzer za »deco« (otroke), dom za matere in dojenčke in higienska šola materinstva.

Prvi je vrata odprl Dispanzer za deco, ki je opravljal funkcije otroške poliklinike, tako, da je nudil brezplačno zdravljenje in pregledovanje revnih otrok do štirinajstega leta starosti. Poleg tega pa je v istih prostorih delovala že zgoraj omenjena posvetovalnica za matere.¹⁸

Omenjene organizacije seveda niso nudile zgolj prepotrebne pomoči, pač pa so, kakor je možno sklepati iz pravilnika, noseče ženske tudi nadzorovale. Tako je npr. posvetovalnica od žensk zahtevala redna poročila, tistim, ki je niso redno obiskovale, pa je lahko celo odrekla pomoč. Svoje »sestre-posetnice« je pošiljala tudi materam na dom.¹⁹ Tovrstni mehanizmi na področju skrbi za porodnice in dojenčke ter materinstva nasploh so ob dragocenem izboljšanju zdravja tako pomenili tudi poseganje oblasti v odnos med materjo in otrokom.²⁰

V sklopu Zavoda za socialno-higiensko zaščito dece je deloval tudi Dom za matere in dojenčke, ki je v nasprotju z dispanzerjem skrbel za, če prevzamemo izrazje Dragaša, »zaprtro zaščito otrok«²¹, potrebni nege so v njem torej tudi bivali. Dom je bil naslednik istoimenske ustanove, ki je prej delovala v sklopu Dečjega in materinskega doma Kraljice Marije. V sklopu zavoda sta delovali še materinska šola²² in šola za sestre,²³ po predpisih državnega pravilnika iz leta 1930 pa še mlečna kuhinja, kolonija za dojenčke in majhne otroke in posvetovalnica za noseče ženske.²⁴ Za zdravje nosečnic, porodnic in otrok naj bi bilo, sodeč po zakonodaji, poskrbljeno tudi na ravni nižjih upravnih območjih. Znotraj zdravstvenih domov, organiziranih po posameznih sedežih sreskih ali mestnih načelstev, naj bi prav tako načeloma delovali dispanzerji za matere in otroke. Zavodi za zaščito otrok so kasneje prešli pod okrilje Higienskih zavodov, organiziranih po posameznih banovinah. Sodelovali so tudi s Centralnim higienskim zavodom v Beogradu.²⁵

Poleg omenjene organizacije zdravstveno zaščitnih ustanov so na položaj otrok v prvi Jugoslaviji vplivali še drugi zakoni in pravni predpisi. Posredno so se na to področje vezale uredbe o družinskih dokladah in davčnih olajšavah. V Kraljevini Jugoslaviji je od leta 1931 npr. veljal zakon, da osebe z devet ali več otroki niso plačevale davkov. Isti zakon je uvedel tudi »davek na samce«.²⁶ Pomembna v tem oziru so bila tudi posamezna določila leta 1922 izdanih Zakona o zaščiti delavcev in Zakona o zavarovanju delavcev, po katerih je bil za matere predviden 4 mesečni porodniški dopust (2 meseca pred in 2 meseca po porodu), med katerim naj bi dobivale denarno nadomestilo v vrednosti

¹⁷ Stankov, *Vaspitna uloga ustanova*.

¹⁸ Dobaja, *Socialna in zdravstvena zaščita mater*, str. 11.

¹⁹ Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo, letnik 5, str. 436–438.

²⁰ Glede normalizacije materinstva v 20. stoletju glej: Žnidaršič-Žagar, *Novo materinstvo*.

²¹ Dragaš, *Osnove sodobne zaščite*.

²² Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo, letnik 5, str. 436–438; Dobaja, *Socialna in zdravstvena zaščita mater*.

²³ Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo, letnik 5, str. 653–654.

²⁴ Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine, letnik 1, str. 139–143.

²⁵ Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine, letnik 1, str. 65–66.

²⁶ Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, letnik 3, str. 72–73.

»treh četrtn zavarovane mezde na dan«²⁷ in še nekatere druge ugodnosti. Ista zakona sta, z nekaterimi izjemami, prepovedovala otroško delo do 14. leta starosti in nočno delo do 18. leta starosti.²⁸

Iz povedanega je razvidno, da je Kraljevina Jugoslavija v obdobju med obema vojnama razvila dokaj ambiciozne načrte na področju otroške zaščite (še zlasti v preventivno zdravstvenem smislu). Vendar je treba dodati, da so ti zaradi različnih razlogov, od zmanjšanja dohodkov zaradi političnih preobratov in gospodarske krize do nasprotovanja predstavnikov kurativne medicine, ostajali v povojih oziroma mnogi tudi nerealizirani.²⁹ Tako je časopis *Zaščita otrok in mladine* še leta 1939 ocenjeval, da je sicer otroško skrbstvo »kot socialno politična panoga postala najvidnejša in najbolj dominantna v vsem javnem delovanju ...«, vendar »da so vsa vprašanja, ki neposredno ali neposredno zadevajo njena področja, še negativna, nekatera celo obupno negativna«.³⁰ Pobuda zasebne iniciative, društev, je zato v tem času ostajala še kako pomembna.

Jugoslovanska unija za zaščito dece

Na Slovenskem je v tridesetih letih delovalo več kot 300 društev, katerih osrednja ali vsaj postranska dejavnost je bila zaščita otrok. Tovrstna razdrobljenost je ob kroničnem pomanjkanju sredstev po mnenju Zlate Pirnat še dodatno prispevala k njihovi neefektivnosti in zato nujno zahtevala ustanovitev krovne organizacije. To vlogo je nato prevzela Jugoslovanska unija za zaščito dece oziroma njena Dravska sekcija.³¹

Jugoslovanska unija za zaščito dece je bila pod častnim predsedništvom kraljice Marije ustanovljena 9. 7. 1933 v Beogradu z namenom, da bi širila načela Ženevske deklaracije (več o tem v nadaljevanju) in vsesplošno zavest o pomoči otrokom, podpirala in povezovala društva in državne organe (resorna ministrstva, banovine, občine), ki so delovali s tem namenom, spodbujala raziskovanje metod otroške zaščite v strokovnih zavodih, na strokovnih kongresih in sestankih ter organizirala akcije za otroke ob velikih katastrofah. Predsedniško mesto je na začetku prevzel prof. dr. Josip Šilović (senator in zaslužni predsednik velike organizacije Dečja zaštita v Zagrebu), podpredsedniki so postali Naka Spasić (predsednici društva kneginje Zorice in Doma učenika v Beogradu), Leposlava Petković (predsednica Jugoslovanske ženske zveze) ter Matija Ambrožič (šef Univerzitetne dečje klinike v Beogradu).³² Od leta 1938 je bila predsednica Naka Spasić.³³ Poleg Matije Ambrožiča so kot člani in predstavniki raznih društev in ustanov v teh prvih letih delovali še drugi Slovenci, npr. Vida Novak (soproga ministra Frana Novaka) in defektolog Anton Skala (v imenu ministrstva prosvete).³⁴ V prvem letu so pod okriljem Unije delovale naslednje slovenske organizacije oziroma ustanove: Dečji in materinski dom kraljice Marije, Društvo za otroško varstvo, Kolo jugoslovanskih

²⁷ Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo, letnik 4, str. 404.

²⁸ Stankov, *Vaspitna uloga ustanova*.

²⁹ Glede težav, s katerimi se je spopadala »preventivna medicina« in otroško zaščitne ustanove glej: Pirc, *Zdravstvene prilike*.

³⁰ *Zaščita otrok in mladine* letnik 1, št. 1, str. 1.

³¹ Pirnat, *Zaščita otrok in mladine*, str. 109–119.

³² Narodni podmladak letnik 1, str. 125–135.

³³ Narodni podmladak, letnik 4, str. 137–146.

³⁴ Narodni podmladak letnik 1, str. 125–135.

sester, Telesno kulturno društvo Atena, Banovinski dečji dom iz Ljubljane, Društvo za varstvo otrok in mladeži iz Trbovelj, Kolo Jugoslovanskih sester iz Celja, Društvo za zdravstveno zaščito otrok in mladine.³⁵

Dečji (otroški) dnevi

Unija za zaščito otrok je vsako leto v maju, v sodelovanju z nekaterimi večjimi društvi oziroma zvezami in otroškimi državnimi ter samoupravnimi ustanovami organizirala t.i. dečje oziroma otroške dneve, med katerimi je prirejala razne manifestacije v korist zaščite otrok. »Dečje dneve« so v Jugoslaviji sicer praznovali že vsaj od leta 1921, ko je določilo o njihovem praznovanju na pobudo mednarodne zveze za zaščito otrok Jugoslavija zapisala celo v svoj državni zakonik.³⁶ Željo, da bi se po zgledu drugih avstrijskih dežel tudi na Kranjskem letno organizirala »otroška razstava« pa lahko zasledimo celo v predvojnem času.³⁷ Ne glede na pretekli razvoj pa so pravi organizacijski zagon te prireditve dobile šele, ko jih je pod svoje okrilje prevzela Unija.

»Dečji dnevi«, ki so bili vsako leto organizirani pod drugim geslom,³⁸ so bili podobno kot zgoraj opisani kongresi in razstave, predvsem propagandnega in izobraževalnega značaja.³⁹ Na vseh osnovnih, poklicnih in srednjih šolah ter ljudskih univerzah so organizirali učno uro, prirejali so razne razstave in prireditve ter celo tekmovanja najbolje negovanih otrok, izhajale so posebne številke časopisov, predvajali so posebne programe na radiu in v kinematografih.⁴⁰ Najbolj spektakularni dogodek so bile zagotovo otroške pavorke. Po ulicah Beograda je denimo v letu 1935 korakalo več tisoč otrok v različnih kostumih, npr. v narodnih nošah.⁴¹ Poleg propagandnih ciljev so imeli otroški dnevi tudi svojo »finančno nalogo« – zbirali so sredstva za vsestransko zaščito otrok.⁴² S tem namenom so, kot zanimivost, vsako leto prišle v promet poštne znamke »Za naše otroke«, katerih dobiček je nato pripadal Uniji. Tako so v letu 1937/38 z njihovo pomočjo zbrali okrog 550.000 din.⁴³ Dohodek so prinašale tudi razne predstave, vstopnice za kino in celo državna loterija. Obdarovalo se je dojenčke, rojene v tem času.⁴⁴

Otroški teden so organizirali tudi v Dravski banovini. Dnevno časopisje je poročalo o otroških predstavah po različnih slovenskih mestih, od Murske Sobote do Kranja.⁴⁵ Posebej živahno je, sodeč po številuotic, bilo vsako leto v Mariboru. Leta 1934 so tam npr. priredili povorko, v kateri sta sodelovala otroški orkester in otroški pevski zbor, šole so organizirale razna predavanja in ulično razstavo, katere izkupiček

³⁵ Narodni podmladak, letnik 1, str. 46–49.

³⁶ Jarc, *Osnove sodobne zaščite otrok*, str. 14.

³⁷ Poročilo zaščite otrok, 1909.

³⁸ Leta 1934 so javnost ozaveščali o ciljih Ženevske deklaracije o pravicah otrok. Praznovanje v letu 1935 je potekalo pod geslom »Niti eno dete v Jugoslaviji ne sme stradati«, v letu 1936 pod geslom »Vzgojimo zdrav naraščaj«, v letu 1938 pod geslom »Poučujmo starše, kako naj skrbijo za otroke« in v letu 1939 pod geslom »Kako naj poučimo kmečko mater in kako naj ji pomagamo pri odgoji otrok«.

³⁹ Zaščita otrok in mladine, letnik 4, 5, 6, str. 1.

⁴⁰ Stankov, *Vaspitna uloga ustanova za zaščito dece*.

⁴¹ Jutro, letnik (Ponedeljska izdaja) 8, št. 20, str. 1.

⁴² Otroški dnevi 39, Zaščita otrok in mladine, letnik 1, str. 1.

⁴³ Narodni podmladak, letnik 4, str. 147.

⁴⁴ Narodni podmladak, letnik 1, str. 44–45.

⁴⁵ Murska Krajina, str. 6.; Jutro, letnik 16 (24. 2. 1935), str. 8.

so dobili mariborski siromašni otroci.⁴⁶ Leta 1937 so se izkazala predsedništva občin Trbovlje, Hrastnik in Zagorje.⁴⁷ Istočasno so na območju Dravske banovine na predlog Jugoslovanske ženske zveze organizirali tudi obširno akcijo za nabiranje otroškega perila za nepreskrbljene dojenčke.⁴⁸

Mednarodna zveza za zaščito otrok

Jugoslovanska unija za zaščito otrok je nastala pod idejnim okriljem istoimenske mednarodne človekoljubne organizacije s sedežem v Ženevi (»Save the Children International Union«), ki je bila ustanovljena leta 1920 na pobudo »Save the Children Fund« iz Londona, »Comité International de Secours aux Enfants«, Mednarodnega komiteja Rdečega križa in Društva narodov kot odgovor na uničujoče posledice prve svetovne vojne. Mednarodna unija za zaščito otrok je posebej pomembna kot pobudnica leta 1924 sprejete Deklaracije otrokovih pravic oziroma Ženevske deklaracije, dokumenta, ki je vprašanje zaščite otroka odločno postavil na mednarodno prizorišče. V Deklaraciji otrokovih pravic je otrok predstavljen kot izolirana žrtev, ločena od svojega družinskega in nacionalnega okolja, katerega zaščita mora biti zato globalnega značaja. Kakor poudarja Lara Bolzman, tovrstno idealistično reprezentacijo pooseblja emblem Mednarodne unije, ki ga kasneje prevzame tudi Jugoslovanska unija za zaščito otrok. Omenjena deklaracija hkrati predstavlja otroka tudi kot sredstvo, in sicer v tem smislu, da morajo njegove sposobnosti služiti skupnemu dobremu človeštva. S tem ponazarja jasen preobrat od malthuzianskega modela, ki odvečno število otrok razume kot grožnjo v ravnovesju med populacijo in surovinami, k sentimentalnemu in utilitarnemu razumevanju otroka. Nov model predpostavlja, da je otrok kot nedolžno bitje potreben zaščite tudi kot sredstvo, v katerega je vredno investirati, saj bo le tako v prihodnosti omogočal napredek naroda in človeštva.⁴⁹ Podobno dojemanje je razvidno tudi v Dečjih poveljih, dokumentu, ki ga lahko štejemo za nekakšen program Jugoslovanske unije za zaščito otrok. Tudi tu je otrok predstavljen kot »*najdragocenejše narodno imetje*«. ⁵⁰

Mednarodna zveza za zaščito otrok je organizirala tudi odmevne kongrese in široko zastavljene dobrodelnosti akcije, sprva predvsem za žrtve vojnega nasilja.⁵¹ Pomoč (zlasti v obliki posvojitve na daljavo) je pošiljala tudi v Jugoslavijo, vsaj od leta 1934 dalje.⁵² Korespondenca Kola Jugoslovanskih sester (KJS), ki je delovalo kot posrednik pri pošiljanju pomoči, razkriva, da je bil vsaj eden tovrstni posvojenec, Vladimir Snoj, tudi na območju takratne Dravske banovine. Kdaj in zakaj ga je gospa Haas iz Ženeve posvojila, ni znano, ker korespondenca KJS za obdobje pred letom 1935 ni ohranjena. Prvo pismo zasledimo junija 1936. V njem KJS glavnemu odboru Unije sporoča, da je društvo prejelo redni mesečni prispevek v vrednosti 130 din za Vladimirja Snoja in istočasno poslalo še zahvalno pismo omenjenega.⁵³ Podobna pisma in podpora so

⁴⁶ Slovenski narod letnik 67, št. 103, str. 3.

⁴⁷ Narodni podmladak, letnik 3, str. 137–139.

⁴⁸ Letno poročilo Dravske banovinske sekcije, Narodni podmladak, 1938, str. 149–150.

⁴⁹ Bolzman, The advent of child rights.

⁵⁰ Narodni podmladak letnik 2, str. 138–139.

⁵¹ Mulley, The Woman Who Saved the Children.

⁵² Narodni podmladak, letnik 1, str. 125–135.

⁵³ AS KJS 613, šk. 6, mapa 26.

prihajali zagotovo do decembra 1937. V naslednjem letu je KJS poslala formular, v katerem je pojasnila, da je Vladimir še vedno potreben pomoči, vendar je iz izostanka nadaljnjih pisem možno sklepati, da je bila prošnja najbrž zavrnjena.⁵⁴

Doba razstav in mladinsko zaščitnih kongresov

Vprašanje otroka je bilo v prvi polovici dvajsetega stoletja odločno postavljeno na vsedržavno in mednarodno prizorišče, ne le v smislu humanitarnega, pač pa tudi »znanstvenega« delu. O tem pričajo tudi (Mednarodni) kongresi strokovnjakov, na katerih je sodelovala ali jih celo organizirala Jugoslovanska Unija za zaščito otrok.

Od 30. 11. do 1. 12. 1935 je bil v Beogradu prvi kongres Unije, katerega razprave so se v prvem delu nanašale na rejništvo, v drugem pa na »*rasno higieno in dečjo zaščito*«. Med predavatelji je bil tudi že omenjeni Matija Ambrožič, ki je v svojem govoru poudaril visoko rodnost, a hkrati tudi smrtnost jugoslovanskih otrok, s čimer je argumentiral potrebo po njihovi javni in družinski zaščiti. Zavzel se je za rejniški sistem, združen z ustanavljanjem kolonij. Pri tem se je skliceval na interes naroda, ki sicer propade in se stopi z drugimi narodi.⁵⁵

Ambrožičevo razmišljanje kaže, kako tesno je bilo novo »znanstveno« dojemanje otroka vtkano v kolektivni etos dobe, ki je v zaščiti mlade generacije videla garancijo za napredek naroda. Ideja o otroku kot naložbi je zagotovo prispevala k izboljšanju njegovega položaja. Toda, ker so to stremljenje za zaščito v ozadju poganjali drugi interesi, se je v nekaterih primerih izteklo tudi v svoje nasprotje. Investicija v »*biološki kapital*« ni vselej obetala kasnejše povrnitve, zato je bila »zaščita«, o kateri se je v tistem času toliko razpravljalo, pogosto selektivna, kakor zgovorno priča razmišljanje Aleksandra Kostića na zgoraj omenjenem kongresu: »zaščititi (je potrebno) predvsem one, ki so zdravega pokolenja in ki obetajo postati dobri državljani in imeti zdrave potomce ... le-ti so potrebni zaščite, dočim so defektni potrebni predvsem skrbstva.«⁵⁶

O tem, kako zmanjšati število »*manjvrednih otrok*«, torej o evgeniki, v prvi polovici dvajsetega stoletja niso razmišljali in razpravljali samo nacistični skrajneži, pač pa mnogi ugledni strokovnjaki, ki so pripadali različnim političnim usmeritvam. Mnogi med njimi so se hkrati deklarirali tudi kot vneti borci za zaščito otrok. Tovrstne ideje je denimo zagovarjala celo Ellen Key, švedska avtorica znane študije Stoletje otroka.⁵⁷

»*Rasna higiena*« oziroma evgenika je bila druga osrednja tema prvega kongresa Jugoslovanske unije za zaščito otrok. Razpravljali so o dednih posledicah tuberkuloze, alkoholizma, duševnih in spolnih bolezni, predlagali uvedbo študija rasne higiene v učni načrt jugoslovanskih fakultet in prepoved poročanja »*dedno manjvrednih*« oseb.⁵⁸ Podobno kot v Dečjih poveljih je bila humanitarna želja po zaščiti otroka torej povezana s kršenjem človekovih reproduktivnih pravic in je pravzaprav pomenila kategorizacijo tistega, kar so v splošnem tako idealizirali, se pravi otroka.

⁵⁴ AS KJS 613, š.k. 6, mapa 29.

⁵⁵ Narodni podmladak, letnik 2, str. 16–19.

⁵⁶ Jagodič, *Prvi kongres*, št. 20, str. 2.

⁵⁷ Tydén, *The Scandinavian states*, str. 363–376.

⁵⁸ Jagodič, *Prvi kongres*, št. 20, str. 2; Jagodič, Vojko, *Prvi kongres*, št. 21, str. 1–2.

Naslednje leto je sledila še ena konferenca. S ciljem, da »se prikažejo rezultati dela ... na področju zaštite otrok v balkanskih državah« in da se ustvarijo možnosti za medsebojno sodelovanje teh držav, je bil na iniciativo Mednarodne unije za zaščito otrok od 5. do 9. 4. 1936 v Atenah organiziran I. balkanski kongres »za zaščito dece«. Privabil je okoli 300 predstavnikov različnih držav, med njimi tudi predstavnika Mednarodne unije za zaščito dece in sekretarja Društva narodov iz Ženeve. Vsebinsko so se predavanja delila v tri sekcije (zaščita zdrave »dece«, bolne in nenormalne »dece« ter zaščita »dece« in mladine na delovnem mestu).⁵⁹ Hkrati s pričetkom kongresa so odprli tudi Balkansko razstavo o otroku, na kateri so predstavili delo na področju zaštite otrok v posameznih balkanskih državah. Na kongresu v Atenah je Jugoslavijo predstavljalo 30 predavateljev, med njimi tudi Slovenci Anton Skala, Bojan Pirc in medicinska sestra Antonija Šifer.⁶⁰

Prvemu je sledil še drugi balkanski kongres za zaščito otrok, ki ga je od 1. do 7. oktobra 1938 v Beogradu organiziral poseben odbor jugoslovanske unije, ki mu je predsedoval Aleksandar Kostić. Vsebinsko se je delil v dve sekciji, prva je tematizirala položaj podeželskih otrok, druga pa »Formacijo socialno-medicinskega osebja za zaščito otrok«. Enako kot ob prvem je bila tudi ob drugem kongresu odprta razstava, na kateri je bil del posvečen tudi Dravski banovini.⁶¹ Gradivo zanj je pripravila in zbrala Dravska sekcija Jugoslovanske unije za zaščito otrok.

Dravska sekcija jugoslovanske unije za zaščito dece

Dravska sekcija Jugoslovanske unije za zaščito dece je bila ustanovljena maja 1936. Že v prvem letu se je vanjo vključilo 8 društev oziroma ustanov,⁶² v slabih dveh letih pa je njihovo število narastlo na 29. Na čelu vseh včlanjenih društev je bil Banovinski odbor, ki mu je sprva predsedoval Oton Fettich (podpredsednik je bil najprej Viljem Krejči, nato pa Vida Novak).⁶³ Poleg občasne pomoči države in občin ter daril se je Sekcija financirala tudi s članarino (dobivala je 75 % članarine včlanjenih društev in 90 % članarine posameznikov, preostali del je dobil glavni odbor Unije), zadržala pa je tudi 90 % dohodka od otroških dnevo.

Programsko si je prizadevala predvsem za razširjanje načel Ženevske deklaracije in koordinacijo vseh društev, ki so se ukvarjala z zaščito otrok.⁶⁴ Te cilje je uresničevala z raziskovalnim delom – zbiranjem podatkov o razmerah, v katerih so živeli otroci. Leta 1937 je npr. preučevala uredbe in zbirala material za bodoči mladinski zakon ter na podlagi ankete, razposlane društvom, ustanovam in organizacijam, preučila usposobljenost strokovnega osebja za zdravstveno, moralno, pravno in vzgojno zaščito otrok, raziskovala pa je tudi položaj otrok s posebnimi potrebami in vajencev.⁶⁵ Naslednje leto je organizirala

⁵⁹ Zečević, *Prvi balkanski kongres*, str. 184–220.

⁶⁰ Schiffer, *Prvi Balkanski kongres*, str. 145–147.

⁶¹ Zaščita otrok in mladine, letnik 1, št. 1, str. 6.

⁶² Dečji in materinski dom kraljice Marije, Društvo za otroško varstvo in mladinsko skrb v Ljubljani, Kolo jugoslovanskih sester v Ljubljani in Celju, Telesno kulturno in izobraževalno društvo »Atena«, Banovinski dečji dom v Ljubljani, Društvo skrb za mladino v Ljubljani, Zavod za poplajševanje in vzgajanje mlajših nedoletnikov v Ljubljani, Društvo Dom visokošolk, Dravska župa skavtov in Društvo za varstvo otrok in mladine v Zagorju. Dravska banovinska sekcija, Učiteljski tovariš, str. 2.

⁶³ Narodni podmladak, letnik 4, str. 149–150.

⁶⁴ AS KJS 613, šk. 6, mapa 26.

⁶⁵ Narodni podmladak, letnik 3, str. 137–139.

anketo o oskrbi nosečnic in porodnic. Pridobljeni podatki so služili v izobraževalne in propagandne namene ter za lobiranje pri samoupravnih in državnih organih. Ankete o oskrbi porodnic so pokazale zaskrbljujoče stanje na tem področju. Posledično je unija sprejela resolucijo o ustanovitvi nove posvetovalnice za matere in bolnišnice za noseče ženske v Ljubljani in jo poslala na ljubljansko občino in druge ustanove.⁶⁶

Sekcija je tudi zbirala sredstva in delila materialno pomoč otrokom in otroškim ustanovam. Leta 1939 se je npr. posvetila sistemski propagandi zaščite mater in otrok na podeželju ter organizirala pomoč zanje – nabavili so 40 košar v vrednosti 400 din za revne matere v slovenskem hribovju. Začele so se tudi že priprave na zaščito otrok med vojno.⁶⁷ Istega leta je, zavedajoč se da »izmed vseh 218 slovenskih časopisov in revij ni niti enega, ki bi se posvetil izključno zaščiti otrok«, začela izdajati tudi glasilo »Zaščita otrok in mladine« ki ga je urejal Vojko Jagodič⁶⁸. Revija je predvsem prinašala poročila o delovanju otroških in mladinsko zaščitnih ustanov, tolmačila mladinsko zaščitne zakone ter si prizadevala za uveljavitev novih ukrepov (zavzemala se je npr. za omejevanje otroškega dela in uvedbo šolske malice). Pozornost je posvečala tudi vplivu t.i. »socialnih bolezni« na otroke, pri tem pa ni pozabila opozoriti na evgenični moment. V duhu interesa države in njene tekme sosednjimi narodi je – podobno kot številni drugi zdravstveni časopisi tistega časa – poudarjala tudi problema padanja rodnosti in visoke smrtnosti dojenčkov ter zadnjega povezovala s potrebo po njihovi zaščiti ob rojstvu in z zaščito nosečnic ter mater.⁶⁹

Zaščita otrok in mladine je izhajala tudi v letu 1940, vendar se je njena vsebina znatno spremenila. Skoraj vsi prispevki so se nanašali na zaščito otrok pred vojno, kar je bila v tistem času osrednja naloga tako Jugoslovanske Unije kot Mednarodne zveze za zaščito otrok. Iz poročil je razvidno, da se je Jugoslovanska unija tedaj tesno povezala z državnimi organi in institucijami in strnila delo od vrha do svojih najnižjih enot, t.i. krajevnih odborov. Po zgledu Francije in Anglije je poskušala organizirati zaklonišča in poskrbeti za pravočasno izseljevanje otrok ob morebitnem izbruhu konflikta. V ta namen je prirejala tudi roditelske sestanke, na katerih je starše seznanjala z možnimi ukrepi in popisala vse otroke v krajih, iz katerih naj bi se organizirala evakuacija. Tako pripravljena je v naslednjem letu dočakala vojno.⁷⁰

Zaključek

V prepričanju, da otroci predstavljajo bodočnost naroda, so se v prvi polovici 20. stoletja tudi na Slovenskem mobilizirale kolektivne sile in pokušale bolje organizirati njihovo zaščito. Že pred prvo svetovno vojno so društva za otroško varstvo in mladinsko skrbstvo postavila temelje nekaterim pomembnim kasnejšim smernicam. »Skupni varuhi« so npr. zagovarjali pravice otrok na sodišču, »Sirotinske skrbnice« pa kapilarno nadzorovale rejniški sistem. V zametkih se je organizirala tudi zdravstvena zaščita, nadgrajevala se je institucionalna skrb. Razmere po prvi svetovni vojni so še

⁶⁶ AS KJS 613, škatla 7, mapa 30.

⁶⁷ Narodni podmladak, letnik 6, str. 128–129.

⁶⁸ Zaščita otrok in mladine, letnik 1, 1939, št. 1, str. 1.

⁶⁹ Zaščita otrok in mladine, letnik 1.

⁷⁰ Narodni podmladak, letnik 6, str. 128–129; Zaščita otrok in mladine, letnik 2.

pomnožile potrebe po tovrstnem delu. Tako v ustavi kot v Zakonu o zaščiti otrok, ki je bil v končni različici sprejet leta 1922, se je novo ustanovljena Kraljevina SHS zavzela za socialno, moralno, zlasti pa zdravstveno zaščito otrok. Vendar so njene pobude zaradi kroničnega pomanjkanja sredstev večkrat ostale neuresničene. K podobnim ciljem so sicer tedaj stremela tudi mnoga dobrodelna društva v državi, ki so se po zgledu istoimenske mednarodne organizacije leta 1933 združila v Jugoslovansko unijo za zaščito dece, ki je odtlej predstavljala »forum za skupno akcijo v mladinsko zaščitne namene«.

Kljub neizpodbitno pozitivnim posledicam – smrtnost otrok se je v teh letih precej zmanjšala – zgoraj opisanih pobud (tako državnih kot zasebnih) ni mogoče razumeti, če jih interpretiramo zgolj v smislu progresivnega napredka znanosti in nove »socialne zavesti«. Treba je pretresti tudi ideološke interese v ozadju tovrstnih sprememb. Preventivno znanstveni ukrepi, še zlasti izobraževanje in kapilarno nadzorovanje družin, so potekali v znamenju medikalizacije, večanja avtoritete zdravnikov in vdora oblasti v intimo družin. »Idealizacija otroka« in skrb za njegovo biološko vrednost pa sta služili pri gradnji evgenične utopije naroda oziroma države. Kakor kaže že prvo besedilo Ženevske deklaracije, je otrok bil odtlej res interpretiran kot izolirana žrtev, a hkrati tudi kot sredstvo.

Viri in literatura

Literatura

- Bolzman, Lara, The advent of child rights on the international scene and the role of The Save The Children International Union 1920–45. *Refugee Survey Quarterly* 27, 2009, No. 4, str. 26–36.
- Dobaja, Dunja, Socialna in zdravstvena zaščita mater in otrok v letih 1919–1939 na območju Dravske banovine, *Prispevki za novejšo zgodovino*, letnik 50, 2010, št. 3, str. 7–26.
- Dragaš, Bogomir, Osnove sodobne zaščite otrok v Sloveniji. *Kronika slovenskih mest*, letnik 3 (1936), št. 2, str. 115–123.
- Fettich, Oton, 20 let mladinske zaščite v Sloveniji, *Zaščita otrok in mladine* letnik 1, št. 3, str. 3.
- Goršič, France, *Socialna zaščita dece in mladine*. Ljubljana : Tiskovna zadruga, 1921.
- Jarc, Evgen, Osnove sodobne zaščite otrok v Sloveniji, *Kronika slovenskih mest*, letnik 3 (1936), št. 1, str. 1–18.
- Tydén, Mattias, The Scandinavian states: reformed eugenics applied. V: Alison Bashford; Philippa Levine (ur.). *The Oxford handbook of the history of eugenics*, Oxford, 2010, str. 363–376.
- Mulley, Clare, *The Woman Who Saved the Children: A Biography of Eglantyne Jebb the Founder of Save the Children*, Oxford, Newworld publication, 2009.
- Pirc, Ivo, *Zdravstvene prilike in delo higijenske organizacije v Sloveniji 1922–1936: spomenica ob petnajstletnici Higijenskega zavoda v Ljubljani* (Ljubljana : Higijenski zavod, 1938).
- Stankov, Ljiljana P., *Vaspitna uloga ustanova za zaščito dece i omladine u Srbiji : (1918–1941) : doktorska disertacija*. Beograd : [Lj. Stankov], 2011.
- Turda, Marius, *Modernism and eugenics*. New York: Palgrave Macmillan, 2010.
- Žnidaršič-Žagar, Sabina, Novo materinstvo : novi pogledi na matere in njihovo materinjenje od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne. *Annales : anali za istrske in mediteranske študije*, letnik 13, št. 2 (2003), str. 327–338.

Viri

- Ambrožič, Matija, Javna i porodična zaščita dece u predškolskoj dobi. *Narodni podmladak*, letnik 2 (1936), str. 16–19.
- Balkanski kongres. *Zaščita otrok in mladine*, letnik 1, št. 1, str. 6.
- Budžet za god. 1937/38. *Narodni podmladak*, letnik 4 (1938), str. 147.
- Dečja povelja. *Narodni podmladak*, letnik 2 (1936), str. 138–139.

- Dečji dan v Mariboru. *Slovenski narod*, letnik 67, (7. 5. 1934) št. 103, str. 3.
- Dečji dani: ni jedno dete v Jugoslaviji ne sme gladovati. *Narodni podmladak*, letnik 1 (1935), str. 44–45.
- Delovanje društva leta 1913*. Poročilo Društva za otroško varstvo in mladinsko skrb v sodnem okraju Ljubljana za 5. upravno leto 1912, str. 6.
- Dravska banovinska sekcija Jugoslovanske unije za zaščito dece. *Učiteljski tovariš*, letnik 76, 1939 (7. 5. 1939), številka 18, str. 2.
- Godišnji izveštaj glavnog odbora jugoslovanske unije za zaščito dece za vreme od 1. Decembra 1934 godine do 1. decembra 1935 godine, *Narodni podmladak* letnik 1 (1935), str. 125–135.
- Jagodič, Vojko, Prvi kongres Jugoslovanske unije za zaščito dece. *Učiteljski tovariš* letnik 57, št. 20 (12. 12. 1935), str. 2.
- Jagodič, Vojko, Prvi kongres Jugoslovanske unije za zaščito dece. *Učiteljski tovariš* letnik 57, št. 21 (19. 12. 1935), str. 1–2.
- Letno poročilo Dravske banovinske sekcije. *Narodni podmladak*, letnik 6, 1940, str. 128–129.
- Letno poročilo Dravske banovinske sekcije Unije za zaščito dece v Ljubljani čitano na II. redni skupščini 2. 3. 1938. *Narodni podmladak*, letnik 4, 1938, str. 149–151. *Murska Krajina*, 16. 6. 1935, str. 6.
- Otroški dnevi 39. *Zaščita otrok in mladine*, letnik 1, št. 4, 5, 6, str. 1.
- Pirnat, Zlata, Zaščita otrok in mladine v privatni inicijativi pri Slovencih. *Narodni podmladak* 3, 1937, str. 109–119.
- Program dečjih dnevo v Sloveniji. *Narodni podmladak*, letnik 3, 1937, str. 137–139.
- Poročilo Društva za otroško varstvo in mladinsko skrb v sodnem okraju Ljubljani za prvo upravno leto 1908, zadnja stran.
- Poročilo Društva za otroško varstvo in mladinsko skrb v sodnem okraju Ljubljani za prvo upravno leto 1909.
- Rad Jugoslovanske unije za zaščito dece. *Narodni podmladak*, letnik 1, 1935, št. 1–2, str. 46–49.
- Schifferr, Antonija, Prvi Balkanski kongres Unije za zaščito dece v Atenah. *Ženski svet*, letnik 6, 1936, str. 145–147.
- Sreski odbor Rdečega križa v Kranju. *Jutro*, letnik 16 (24. 2. 1935), št. 46, str. 8.
- Ustava Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev*. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1921.
- Zaščita otrok in mladine*, letnik 1, 1939, št. 1, str. 1.
- Zečević, Božidar, Prvi balkanski kongres za zaščito dece u Atini god. 1936. *Narodni podmladak*, letnik 2, 1936, str. 184–220.

Uradni listi

- (690), Uradni list deželne vlade za Slovenijo, letnik 1, št. 158 (8.10.1919), str. 578.
- (753), Pravilnik o uredbi oddelka za zaščito dece, Uradni list deželne vlade za Slovenijo, letnik 1, št. 170 (3. 12. 1919), str. 626–627.
- (262), Zakon o zaščiti dece in mladine, Uradni list deželne vlade za Slovenijo, letnik 4, št. 83 (9. 8. 1922), str. 554–556.
- (245), Pravilnik zavoda za socialno-higiensko zaščito dece, Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo, letnik V, št. 66, (17. 7. 1923), str. 436–438.
- (349), Pravilnik in načrt. Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo, letnik V, št. 105, (17. 11. 1923), str. 653–654.
- (14) Uredba o organizaciji in področju Higienih zavodov, zdravstvenih domov in zdravstvenih postaj, Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine letnik I, št. 6, (6. 6. 1930), str. 65–66.
- (46) Pravilnik o delokrogu zavodov za zdravstveno zaščito mater in otrok. Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine letnik 1, št. (7. 7. 1930), str. 139–143.
- (27) Zakon o davku na neoženjene osebe in davčni oprostitev oseb z devetimi ali več otroki, *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine za letnik 2/1931*, št. 3 (1931), str. 72–73.
- (169) Zakon o zavarovanju delavcev, *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo*, letnik 4, št. 62, (13. 6. 1922), str. 404.

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije, SI AS 613 Kolo Jugoslovanskih Sester, šk. 6.

Ljiljana Stankov

Jugoslovenska unija za zaštitu dece (1933–1941)

STANKOV, Ljiljana, dr., profesorica na Visoki šoli za strokovne studije za vgojitelje, RS-15000 Šabac, Dobropoljska 5, ljiljanastankov@yahoo.com

Izgradnja sistema zaštite otroke v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev se je odvijala počasi, spremljalo pa jo je veliko neuskkljenosti in napak. Pristojnosti s področja zaštite otrok so bile razdeljene na štiri ministrstva. Mreža ustanov za izvajanje zaštite ni bila razvita in tudi njihovo delo ni bilo koordinirano. Potreba po povezovanju elementov sistema zaštite otrok v koherentno celoto je vplivala na to, da se na pobudo humanitarnih društev in organizacij leta 1933 ustanovi Jugoslovenska unija za zaščito otrok kot centralni organ, ki bi prispeval k prebroditvi obstoječih problemov.

Ključne besede: zaščita otrok, humanitarna društva, otroški domovi, rejniške družine, vrtci

STANKOV, Ljiljana, Ph.D., professor on teh College of professional studies for kindergaten teachers, RS-15000 Šabac, Dobropoljska 5, ljiljanastankov@gmail.com

Yugoslav Union for Children Protection (1933–1941)

Building the system of children protection in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, was happening slowly, with lots of inconsistencies and mistakes. Four different miniseries had jurisdiction over the protection of children. Network of institutions for protection implementation was poorly developed and their cooperation was not coordinated. Out of a need to unite different systems of their protection under the initiative of humanitarian societies and organisations a Yugoslav Union for protection of children was founded in 1933, as a central organ that would make a contribution towards resolving existing issues.

Key words: children protection, humanitarian societies, children's homes, foster families, kindergartens

Prvu deceniju zajedničkog života u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, karakteriše neravnomerna razvijenost u privrednom, kulturnom i prosvetnom pogledu, kao i neusaglašenost zakonodavstava, između teritorija koje su ušle u njen sastav. U oblasti dečje zaštite, kao i u ostalim oblastima, postupak izrade novih jedinstvenih propisa bio je dugotrajan, zahtevao je angažovanje velikog broja stručnjaka, saradnju različitih ministarstava i ustanova koje su bile zadužene da njihove odredbe neposredno sprovedu u praksi.

Dečja zaštita u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca

Osnivanjem Odeljenja za zaštitu dece i mladeži 1919. u nadležnosti Ministarstva socijalne politike, učinjen je prvi korak ka izgrađivanju jedinstvenog sistema. Odeljenje je kao središnji državni organ dečje zaštite trebalo da preuzme upravu nad svim ustanovama i da koordinira njihov rad. Nacrt sistema državne zaštite sačinio je dr Miloš Đ. Popović, predsednik Društva za zaštitu dece iz Beograda, koji je postao i načelnik ovog Odeljenja.

Pravilnikom o uređenju Odeljenja za zaštitu dece i mladeži, opseg državne zaštite je uključio uzrast do navršene 18. godine, a po potrebi i do 21. godine, dok je

pružanje materijalne pomoći ograničeno do 16. godine. Postojanje sistema zaštite dece i omladine, podrazumevalo je osnivanje državnih organa u centrima administrativno-teritorijalnih jedinica, dečjih domova i dečjih naseobina, u kojima je trebalo da budu zastupljeni predstavnici političkih, sudskih, sanitetskih, privrednih, školskih, crkvenih vlasti i dobrotvornih društava. Neposredan rad na prikupljanju podataka o deci i omladini kojoj je potrebna zaštita i zbrinjavanje u porodicama, domovima, na zanatskoj obuci ili školovanju, bio je obaveza poverenika u svakom mestu. Obimni zadaci koji su im postavljeni, obuhvatali su i pružanje pravne pomoći, nadzor nad radom ustanova, staraocima štićenika i poslodavcima. Svako mesto trebalo je da ima svoju dečju stanicu sa skloništem za privremeni prihvata dece, savetovalištem za majke, dečjim kupatilom, igralištem, dečjom trpezom. Kao pomoć radničkoj deci, predviđen je smeštaj u zabavišta, obdaništa i dečje trpeze.

Položaj ratne siročadi i dece bez roditelja, bio je prvi problem koji je trebalo rešavati. Posledice rata bile su donekle ublažene radom humanitarnih društava i pomoći koja je stizala od stranih humanitarnih organizacija. Međutim, u uslovima u kojima je trebalo sprovesti zaštitu desetina hiljada nezbrinute dece, umesto uspostavljanja koherentnog sistema, u ovoj oblasti su se ispoljavali brojni socijalni, zdravstveni, vaspitno-obrazovni, finansijski problemi. Očekivanja da će sprovođenjem Zakona o zaštiti dece i mladeži, koji je stupio na snagu 1922. biti prevaziđene postojeće slabosti, nisu bila ispunjena. Nova administrativna podela Kraljevine SHS na oblasti 1922, reorganizacija Ministarstva socijalne politike kojom je i samo Odeljenje pretrpelo izmene, ukidanje tek uspostavljenih državnih organa zaštite i nerazvijena mreža ustanova, onemogućili su sprovođenje predviđenog.

Polazeći od toga kakav je položaj deteta u zakonodavstvu, naročito vanbračnog, zapažaju se znatne razlike u zavisnosti od teritorije u okviru Kraljevine SHS. U krajevima gde je važio srpski Građanski zakon, staranje o vanbračnom detetu je bilo samo obaveza majke i bilo je zabranjeno ustanoviti ko je otac. U krajevima gde je na snazi još uvek bio austrijski i ugarski građanski zakon, utvrđivanje vanbračnog oca bilo je ne samo dozvoljeno, već i dosta olakšano zakonskim odredbama. On je morao da snosi troškove izdržavanja deteta. U Sloveniji se vanbračni otac češće prihvatao svoje obaveze, dok je u drugim krajevima uglavnom nastojao da je izbegne. Ustanova starateljstva i postupak njegovog naimenovanja se takođe razlikovala.¹

Zaštita dece i omladine kao veoma kompleksna oblast društvenog života, namećala je potrebu da se sem Ministarstva socijalne politike, uključe i druga ministarstva. Zdravstveno-higijensko prosvetovanje stanovništva bilo je u nadležnosti Ministarstva narodnog zdravlja. Ministarstvo prosvete bilo je nadležno za osnovnu nastavu, nastavno i vaspitno osoblje u dečjim domovima, za organizovanje smeštaja u internate, obdaništa, đačka skloništa, đačke trpeze. Cilj državne zaštite bilo je profesionalno osposobljavanje štićenika. Orijeantacija ka pripremanju za zanate je bila dominantna i nalazila se u nadležnosti Ministarstva trgovine i industrije. Nadzor nad decom i omladinom koja su počinila krivična dela ili prestupe, bio je u nadležnosti Ministarstva pravde.

Dečja zaštita zatvorenog tipa. Dvadesetih godina prošlog veka bio je dominantniji zatvoreni tip zaštite. Organizovanje smeštaja u domove bilo je jednostavnije. Otvarani su od strane državnih organa ili u okviru humanitarnih društava. Novčana sredstva za

¹ Atanacković, Milena, Zakonodavstvo i organizacija zaštite dece u Jugoslaviji, *Narodni podmladak*, 1-2, 1935, str. 72-73.

njihovo izdržavanje su se s vremenom smanjivala a uslovi smeštaja bili su sve lošiji, pa je dolazilo do pojava epidemija zaraznih bolesti. Ispostavilo se da su domovi skuplji za izdržavanje a nije bilo ni dovoljnog broja stručno osposobljenih lica za rukovođenje i vaspitni rad u njima.

Dečja zaštita otvorenog tipa. Ranih dvadesetih godina prošlog veka pokušalo se sa smeštanjem dece bez roditeljskog staranja u hraniteljske porodice. Odgajanje dece u seoskim hraniteljskim porodicama imalo je svoje zagovornike među lekarima – pedijatrima, koji su nastojali da iznesu sve prednosti ovog tipa zaštite. Sistem porodičnog smeštaja imao je u različitim delovima Kraljevine SHS različit stepen razvijenosti. U delovima Slovenije (u Štajerskoj i Kranjskoj), bilo je najrazvijenije, nasleđeno iz prethodnog perioda. Godine 1926. donet je pravilnik kojim se osniva prva Kolonija za odojčad i malu decu, u Lukovici kod Ljubljane, uz saradnju Dečjeg materinskog doma.

Dečja zaštita poluotvorenog tipa. Ovaj tip zaštite bio je namenjen deci iz materijalno i socijalno ugroženih porodica, čiji roditelji nisu mogli da im pruže negu i nadzor tokom dana. Humanitarna društva su osnivanjem obdaništa, čiji je sam naziv ukazivao da tokom obdanice pružaju zaštitu, skloništa i đaćkih trpeza, nastojala da obuhvate i ovu kategoriju dece.

Pravne osnove dečje zaštite u Kraljevini Jugoslaviji (1929–1941)

U Ustavu Kraljevine Jugoslavije (1931) zakonodavac u § 21 kaže da su deca pod zaštitom države, što pokazuje da je zaštita dece dužnost kojoj država poklanja naročitu pažnju. Međutim, oni koji su se dečjom zaštitom bavili u praksi, imali su drugačije iskustvo.

Položaj deteta bez roditeljskog staranja. Zakonom o vanparničnom postupku (1934) predviđena je nova ustanova za maloletnike na celoj teritoriji države, organizovanje starateljskog povereništva u svim opštinama (ili zajedničko povereništvo za više manjih opština). Tamo gde povereništvo nije ustanovljeno, predviđeno je postavljanje starateljskih saveta, kao savetodavnog organa koji bi pomagao starateljskom sudiji. Deca u domu ili ona koja su smeštena u hraniteljsku porodicu, stoje pod tutorstvom uprave doma koji ga izdržava ili koji ga je smestio u dotičnu porodicu. Ako dete ima znatniju pokretnu ili nepokretnu imovinu, onda mu se naimenuje drugi tutor, koji je obavezan da se stara o njegovoj imovini ali nema pravo da se meša u odluke uprave, u pogledu vaspitanja. Ako se niko ne prihvati štićeništva siromašnog deteta, ova dužnost poverava se privatnoj ustanovi koja se bavi zaštitom dece.

Nadležnost Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja. Spajanjem dva ministarstva 1929. godine objedinjena je socijalna i zdravstvena uloga ustanova zaštite. Uredbom o uređenju Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja propisano je da postoji tri odeljenja: opšte, odeljenje za socijalno staranje i sanitetsko odeljenje. Odsek za zaštitu matera i dece bio je u okviru Sanitetskog odeljenja, kao njegov 13. odsek.

Osnova Zakona o javnoj zaštiti narodnog podmlatka. Tekst osnova zakona, koji su nazvali Zakon o zaštiti matera, dece i mladeži, izradili su dr Andrej Štampar i dr Matija Ambrožić. Na osnovu zapisnika sa sednica Vrhovnog zakonodavnog saveta, od 11. septembra 1930. do 31. januara 1931. godine, o postupku izrade zakona predloženog od Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, saznaje se kako se odvijala rasprava

i koje su primedbe stavljene.² Autori su nastojali da ispoštuju određene principe, pri čemu su pošli od toga da treba najpre pomoći porodici i majci da bi mogla da ispuni svoju ulogu i da treba stupiti u akciju tek onda kada je porodična zaštita nedovoljna. Za decu bez roditeljskog staranja, prednost su dali smeštaju u porodice. „*Svako dete kome je zaštita potrebna, mora i da je dobije, pri čemu mora da se zna ko je dužan da daje sredstva i na koji način je dužan da izdržava ili pomaže...*“³ Navedeno je ukupno 23 vrste ustanova za zaštitu, kojima su obuhvaćeni svi uzrasti dece kao i svi tipovi zaštite.

Naziv je tokom postupka izmenjen u Zakon o javnoj zaštiti narodnog podmlatka. Predložena Osnova je pretrpela i druge izmene, da bi je uskladili sa zakonima koji se na određeni način bave položajem deteta i njegovom zaštitom, a koje su propisala ostala ministarstva. Iako se uviđala neophodnost za donošenjem novog zakona, konačni tekst nije usvojen i on nije stupio na snagu.

Jugoslovenska unija za zaštitu dece kao koordinator delovanja na planu dečje zaštite

Razlozi za osnivanje Jugoslovenske unije za zaštitu dece. Sprovođenje zaštite dece i omladine, u uslovima kada je ona bila razdvojena u nadležnosti četiri različita ministarstva, nailazilo je na brojne prepreke. Materijalna sredstva koja su ulagana bila su nedovoljna, rad organizacija bio je često nestručan, međusobno neusklađen, pa zapravo sistem i nije postojao, već samo nepovezani elementi mogućeg sistema. Problemi koji su uočeni u prethodnom periodu, preneli su se i u četvrtu deceniju prošlog veka.

Osnivanje Jugoslovenske unije i organizacija rada. Jugoslovenska unija za zaštitu dece osnovana je 1933. „sa ciljem da radi na osnivanju društava za zaštitu dece, da dovodi u vezu postojeća društva i da koordinira njihov rad. Pored toga zadatak je Unije da proučava metode zaštite dece i da nastoji da se oni primene kod nas u raznim ustanovama i organizacijama, da dođu do izražaja u našim državnim zakonima, a dužnost je i da stoji u vezi sa Međunarodnom unijom za pomoć deci i drugim Međunarodnim organizacijama za pomoć deci.“⁴ Osnivačka skupština održana je 9. jula 1933. godine u Beogradu i učestvovalo je 40 društava za zaštitu i vaspitanje dece.

Jugoslovenska unija nije bila jedna nova organizacija za zaštitu dece već centar svih postojećih organizacija. Delovanje je trebalo da se ostvaruje putem predavanja koja bi se organizovala, stručnih sastanaka, izdavanja svog informativnog organa, organizovanjem manifestacije Dečji dani.

Unija je bila pod pokroviteljstvom kralja Aleksandra I Karađorđevića i počasnim predsedništvom kraljice Marije.⁵ Prva redovna skupština održana je 16. decembra 1934. godine, na kojoj je izabrana nova uprava i odobren budžet za narednu godinu. Za predsednika Glavnog odbora izabran je dr Josip Šilović, i tri potpredsednika: Naka Spasić (predsednica Doma učenica i Društva Kneginje Ljubice), Leposava Petković (predsednica Jugoslovenskog ženskog saveza), prof. dr Matija Ambrožić. Glavni odbor

² Arhiv Jugoslavije, fond Ministarstva pravde 63-47-144.

³ AJ, 63-47-144.

⁴ AJ, fond Dvora KJ, 74-106-157 Dopis potpredsednice Nake N. Spasić, upućen knezu Pavlu Karađorđeviću, 21. novembra 1934. godine.

⁵ AJ, 74-106-157 Kralj se prihvatio pokroviteljstva 26. marta 1934. godine.

je imao još 18 članova, predstavnika humanitarnih društava, zdravstvenih ustanova i državnih organa. Među članovima je bila i predstavica iz Ljubljane, Vida Novak.

Glavni odbor je konstituisao četiri odbora, sa posebnim zaduženjima: Odbor za organizaciju i zakonodavstvo; Odbor za zaštitu dece i mladeži (koji je rešavao molbe za pomoć i slao predloge Međunarodnoj uniji); Propagandni odbor koji je imao dve sekcije – za publikacije i za Dečje dane; Odbor za kongres koji je radio je na pripremi prvog kongresa Unije.

Pravilima Unije predviđeno je osnivanje banovinskih sekcija i prestoničke sekcije za područje Uprave grada. Sačinjen je i odbor koji ja sastavio projekat pravilnika, koji su poslati u banovinske centre. U drugoj godini postojanja Unije, bilo je 114 redovnih i 24 vanredna člana, od toga najveći broj (41) na području Uprave grada Beograda.⁶ Po odluci Glavnog odbora, koji je od svojih sredstava dao početni ulog, 1935. je osnovan Fond „Kralja Aleksandra Karađorđevića“ za podizanje dečjih ustanova.

Prvi Kongres Jugoslovenske unije za zaštitu dece održan je 30. novembra–1. decembra 1935. godine u Beogradu, a teme su bile: Smeštanje dece u porodice (6 referata), rasna higijena i dečja zaštita (5 referata). Učesnici su bili stručnjaci iz različitih oblasti medicinskih nauka, koji su se do tada istakli u organizovanju zdravstvene zaštite dece, humanitarnih društava, pokreta trezvenosti, skautskog pokreta.

Decentralizacija poslova i nadležnosti bila je neophodna da bi Jugoslovenska unija mogla da prati i usmerava rad ustanova za dečju zaštitu. Donet je Pravilnik o organizaciji i poslovanju mesnih odbora Jugoslovenske unije za zaštitu dece, koji je stupio na snagu 20. septembra 1939. godine. Njime je propisano da mesne odbore osnivaju banovinski odbori ili Središnja uprava Unije a inicijativu su davale same organizacije. Osnivaju se prvenstveno u sreskim mestima, samoupravnim gradovima i većim industrijskim centrima. Sačinjavaju ih predstavnici humanitarnih, prosvetnih, ženskih i drugih organizacija koje se bave zaštitom dece, predstavnici sreskih, samoupravnih, gradskih i opštinskih vlasti, školskih i crkvenih vlasti; poverenici koji su iskusni saradnici na dečjoj zaštiti (učitelji, učiteljice, opštinski službenici ili sveštenici).

Poslovi mesnog odbora navedeni su u okviru 15 tačaka: prikupljaju i proučavaju podatke o uslovima života dece, smrtnosti, ishrani, vaspitanju, o tome u kakvim uslovima se nalaze u toku zanatske obuke; vode evidenciju o nezbrinjutoj deci, bračnoj i vanbračnoj, o nezaštićenim majkama i odojčadi; o deci smeštenoj u tuđe porodice, na zanatu i vode nadzor nad njima; vode evidenciju o organizacijama i ustanovama za zaštitu dece, o broju dece u njima i onima koji primaju pomoć od organizacija i pojedinaca; vode evidenciju o izdatoj pomoći roditeljima, starateljima i deci, o broju majki i dece koji su slati u oporavišta, letovališta i lečilišta; organizuju i priređuju predavanja, šire odgovarajuću literaturu; organizuju Dečje dane po uputstvima banovinskih odbora i Središnje uprave Unije; idejno i materijalno pomažu privatne organizacije. Pokreću osnivanje savetovašta za majke i malu decu, prihvatilišta sa 5-10 postelja za prolaznu decu, dečjih obdaništa koja rade tokom cele godine ili za vreme većih poljskih radova, dečjih zabavišta i igrališta, mlečnih kuhinja i kuhinju za siromašnu decu, fondova za pomaganje siromašnih učenika i školskih kuhinja. Takođe je propisano da u svakoj opštini treba da postoji odsek za socijalnu zaštitu majki i dece, kojim treba da upravlja lice sa završenim socijalno-zaštitnim tečajem. U većim gradovima mesni odbor treba da daje

⁶ Vardarska banovina 12, Vrbaska 2, Dravska 9, Drinska 14, Dunavska 11, Zetska 6, Moravska 16, Primorska 7, Savska 10.

Članovi Glavnog odbora Jugoslovenske unije za zaštitu dece na proslavi Dečjih dana, Beograd, 9. maj 1937. godine, Pedagoški muzej, Beograd, zbirka fotografija.

inicijativu za osnivanje ustanova za zaštitu majki i dece na teritoriji celog sresa ili više srezova (opravišta, bolnica, bolnica za trudnice, domova narodnog zdravlja, savetovališta za pravnu zaštitu dece, za izbor zanimanja, letovališta i sličnih). U delokrug rada mesnih odbora je uključeno i primanje legata, sakupljanje priloga na svečanostima da bi se materijalno pomogle akcije, vođenje evidencije o primljenoj pomoći i njihovoj podeli korisnicima, saradnja u časopisu „Narodni podmladak“. Raspodela novca sakupljenog od članarine je bila sledeća: mesni odbor zadržava 75% a 25% se šalje banovinskom odboru; od priloga Dečjih dana takođe u istom srazmeru. U slučaju prestanka rada, imovina se predaje banovinskom odboru na čuvanje, do osnivanja drugog mesnog odbora.

„Narodni podmladak“ – informativni organ Unije. Pokrenut je 1935. godine. Urednici su bili dr Miloš Đ. Popović i Slobodan Ž. Vidaković. Kako je u pozivu saradnicima objavljeno, bio je to stručni list za dečja pitanja. Donosio je informativne i stručne članke, pregled rada na zaštiti dece u zemlji i inostranstvu. Izveštavao je o radu Unije, o tome na koji način su pristizala i kako su trošena sredstva, koje su sve organizacije i udruženja primale pomoć, i za koju namenu. Takođe su objavljivani izveštaji o radu odbora, učlanjenih organizacija, statistički podaci, preporuke za objavljena dela iz oblasti dečje zaštite.

Manifestacija Dečji dani. Ova manifestacija se održavala svake godine u maju mesecu, a teme su bile odabrane prema onim problemima i pitanjima za koja je ustanovljeno da imaju naročiti značaj. U većem broju mesta organizovane su povorke dece, prikupljani su novčani prilozi, održavana su predavanja u svim školama ili putem radio-emisija (honorar je takođe bio prilog za Uniju). Dodeljivane su nagrade majkama za najbolje odnegovanu decu.

Proslava Dečjeg dana 1934. pod parolom „Pomozimo decu“ imala je za cilj da se javnost upozna sa Zenevskom deklaracijom i pravima deteta. Naredne godine parola je bila „Ni jedno dete u Jugoslaviji ne sme gladovati“. Svesni da je to samo želja i da zemlja

ima dovoljno potencijala ali se raspodela hrane ne vrši ravnomerno, ova je parola imala za cilj da podstakne na rešavanje problema. Propagirana je ideja pravilne i higijenske ishrane, otvaranja dečjih i đачkih trpeza, čuvališta, skloništa i obdaništa, u kojima bi sem dece osnovnoškolskog uzrasta, hranu dobijala i trgovačka i zanatska omladina kao i sve ugrožene kategorije dece.

Narednih godina Dečji dani su imali isti karakter, sa sledećim parolama: „Podizimo zdrav podmladak“ (1936), „Opštine, starajte se o deci“ (1937), „Učimo roditelje da odgaje svoju decu“ (1938), „Kako da se uputi i pomogne majka-seljanka za podizanje i zaštitu dece“ (1939), „Detetu se mora prvo pomoći“ (1940). U Beogradu je manifestacija bila najmasovnija, uz učešće nekoliko hiljada dece a svake godine se povećavao broj učesnika i u drugim gradovima.

Aktivnosti Jugoslovenske unije na planu dečje zaštite

Deklaracija prava deteta je prihvaćena kao osnova rada Jugoslovenske unije: I detetu se moraju stvoriti uslovi za normalan telesni i duhovni razvitak; II dete gladno mora se nahraniti, bolesno – negovati, zaostalo – potpomoći, zabludelo – izvesti na pravi put, a siročić i napušteno – prihvatiti i obezbediti; III detetu se mora u slučajevima velikih nesreća prvo pomoći; IV dete se mora osposobiti da se samo izdržava i zaštititi od svakog iskorišćavanja; V dete se mora vaspitati u duhu da svojim sposobnostima posluži drugima.⁷

Polazeći od opšteg načela da su deca „najdragoceniji narodni imetak“ i da zaštita i pomoć ne smeju da budu samo delo milosrđa već dužnost društva i države, tekst Dečje povelje kojim su postavljeni zahtevi za dečji i narodni napredak, bavi se sledećim oblastima: zaštitom pre rođenja; zaštitom materinstva; pružanjem lekarske pomoći u ustanovama pre polaska u školu; zaštitom u školsko doba; zaštitom dece na radu; položajem vanbračne dece; dečjim sudovima i bezbednošću i dečjim zakonodavstvom. Dečja povelja pročitana na svečanoj akademiji povodom proslave Dečjih dana, u prisustvu kraljice Marije Karađorđević, 1934. godine.

Pomoć porodici – preventivna zaštita. U tekstovima objavljenim u Narodnom podmlatku, iznose se alarmantni podaci o mortalitetu dece, naročito odojčadi a zatim uzrasta 2–3 godine. Ustanovljeno je da su neposredni uzroci velike smrtnosti bili u nepovoljnim socijalnim uslovima, i to ne samo u uslovima stanovanja, već je najčešće uzrok bila neprosvećenost žena o pravilnoj ishrani i nezi dece. Trajne posledice bolesti takođe su predstavljale izražen problem, jer su deca ostajala slepa, gluvonema, imala su motoričkih problema, što je zahtevalo posebnu negu koju je mogao da dobije samo mali broj njih. Pružanje pomoći porodici prihvatano je kao put ka poboljšanju stanja, organizovanjem predavanja, pružanjem materijalne pomoći ugroženim majkama, organizovanjem svojevrstnih takmičenja najbolje odnegovane dece i dodeljivanjem novčanih nagrada njihovim majkama.

Dečji dispanzeri i savetovališta za majke. Sprovođenje zdravstvene zaštite odvijalo se u okviru delatnosti higijenskih zavoda, domova narodnog zdravlja, zdravstvenih stanica, dečjih dispanzera i savetovališta. Zavodi za zdravstvenu zaštitu matera i dece

⁷ Ženevska deklaracija, *Narodni podmladak*, 1-2, 1936, str. 113.

najpre su osnovani u Ljubljani, zatim u Beogradu pa u ostalim banovinskim centrima. Tek je krajem tridesetih godina, zahvaljujući delovanju Jugoslovenske unije i privatne inicijative, rad dispanzera i savetovašta za majke prihvatn kao potreba i u manjim mestima. Međutim, iako se mreža ustanova širila a broj redovnih korisnika povećavao, on je bio neuporedivo manji od ukupnog broja dece kojoj je bila potrebna pravilna nega i stručan zdravstveni nadzor.

Dečje kolonije. Na teritoriji Kraljevine Jugoslavije je početkom tridesetih godina postojalo 17 kolonija koje su se nalazile u selima ili predgrađima, a u odnosu na to ko ih je osnovao, bile su državne, banovinske, a negde i opštinske ustanove. Pokazalo se da su dečje kolonije sa obučanim starateljima veoma povoljne za pravilan razvoj i vaspitanje dece. Seosko stanovništvo ih je prihvatalo i više nego što se očekivalo. Jedan od razloga bio je taj da su zdravstvene stanice koje postoje u centrima dečjih kolonija bile korisne za seosku sredinu uopšte. Rezolucijom primljenom na Prvom kongresu Jugoslovenske unije za zaštitu dece 1935. preporučuje se otvaranje kolonija, organizovanih pod stručnim, pedagoškim rukovođenjem uz neophodnu saradnju medicinskog osoblja i školskog lekara. Takođe se preporučivao smeštaj samohranih majki zajedno sa odojčadima. Žena sa sela – hraniteljka, smatrana je za najbolji ali neiskorišćeni kapital.

Dečja zaštita poluotvorenog tipa – ustanove za dnevni smeštaj dece. Prema podacima za 1936. u celoj Kraljevini Jugoslaviji je bilo 59 obdaništa i to: 3 jaslje za odojčad; 19 obdaništa sa zabavištem za decu od 4 do 7 godina; 7 obdaništa za decu 2–15 godina i 30 obdaništa za školsku decu 7–15 godina. Osim ovako malog broja ustanova, ni kapacitet nije bio zadovoljavajući. Prosečno su mogla da prime po 80 dece, što je ukupno iznosilo broj od oko 4700 dece. Statistički podaci za period 1935–1937. godine ukazivali su da je 97 000 majki odlaskom na posao – u fabriku, radionicu, kancelariju, ostavilo više od 170 000 socijalno i zdravstveno ugrožene dece!⁸

Dečja oporavilišta i letovališta. Neuhranjenost i fizička nerazvijenost velikog broja dece uticali su da se otvaraju ustanove za boravak tokom letnjeg raspusta, uz lekarski nadzor. U Kraljevini Jugoslaviji je prema podacima iz 1935/6. postojalo šest škola za rekonvalescente u oporavilištima, koje je izdržavalo Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja: u Šumetliki kod Nove Gradiške, na Frušnogorskom vencu, na Palama kod Sarajeva; na Lokrumu, na Ozrenu kod Sokobanje i u Banji Koviljači. Za „slabunjavu“ decu otvorene su škole na čistom vazduhu i šumske škole, kojih je bilo tri: na Tuškancu u Zagrebu, u Novom Sadu i Somboru. Škole za decu koja boluju od zaraznih bolesti: za tuberkuloznu decu u Topolšici kod Šoštanja, za trahomatičnu decu u Pančevu.

Dečji domovi za maloletnike. Dečjih domova za maloletnike bilo je na teritoriji Kraljevine ukupno 6 – državni zavodi u Glini, Slavonskoj Požezi, Pahinskom kod Ivanca, svi iz Savske banovine i jedan u Beogradu. Samo je zavod u Slavonskoj Požezi bio namenjen za žensku decu. U Ponovičama kod Litije, bio je banovinski zavod Dravske banovine. Zavod u Klinči Selima kod Zdenčine, pod upravom grada Zagreba, bio je jedini opštinski zavod. Gradsko povereništvo je upućivalo decu 7– 14 godina, bez roditelja, o kojima nema ko da brine, siročad za čiji nadzor nije postojalo dovoljno novčanih sredstava pa je njihov telesni i moralni razvoj bio ugrožen, kao i decu koja su živele u veoma nepovoljnim socijalnim uslovima.

Zaštita privrednog podmlatka. Statistički podaci o položaju zanatske omladine su pokazivali da su vršene grube povrede odredaba Zakona o radnjama (1931) i Zakona

⁸ Statistika ustanova socijalne zaštite, *Narodni podmladak*, 1-2, 1937, str. 225.

Pitomci Doma za vaspitanje maloletnika, učesnici u povorci povodom Dečjih dana, Beograd, 9. maj 1937. godine, Pedagoški muzej, Beograd, zbirka fotografija.

o zanatskim školama (1932). Privatni poslodavci mogli su bez sklopljenog ugovora da prime i otpuste šegrtu i poslugu, kad god su to želeli. Položaj privrednog podmlatka bez roditeljske zaštite i ženske zanatske omladine, bio je još nepovoljniji. Bilo je brojnih primera da je „majstorova ćud zakon za šegrtu“. „Mnogi su se od njih spasavali begstvom sa zanata – na ulicu, koja je kod njih ubijala sve što je lepo, dobro i plemenito, dok ih najzad nije odvela u zatvore ili domove za popravku.“⁹ Zanatska omladina je bila u nepovoljnijem položaju i kada je u pitanju pravo na porodični dodatak. Kada stupi u službu, šegrt je gubio to pravo, dok je ono dete koje je nastavljalo školovanje u srednjoj ili višoj državnoj školi imalo pravo da dodatak do završetka školovanja a najdalje do navršene 21 godine. Nastojeći da se izbegne favorizovanje dece koja se školuju u odnosu na privredni podmladak, ovo pitanje je pokrenuto na skupštini Jugoslovenske unije za zaštitu dece 1936. godine. Upućen je predlog Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja da se donesu propisi u korist privrednog podmlatka. Međutim, i pored svih napora da se dođe do rešenja, predlozi nisu ostvareni.

Položaj seoske dece i omladine. Problem zaštite dece u gradskim sredinama nametao se kao važniji. Smatralo se da je seosko dete zbrinuto. Međutim, ovakvo mišljenje je po oceni pojedinih autora bilo „samoubilački lažno“. Prema podacima iz 1937. i 1938. godine, socijalno ugrožene dece bilo je čak 3 850 000. Kada je u pitanju samo ishrana, na osnovu istraživanja u periodu 1930–1937. došlo se do sledećih podataka: više od 78% dece hranilo se nedovoljno i nekvalitetno i to do uzrasta od 6 godina; 26% školske dece je gladovalo a 28 % je bilo nedovoljno ishranjeno.¹⁰ Jugoslovenska unija za zaštitu dece je pokrenula akciju za hitnu pomoć deci na selu, u saradnji sa Crvenim

⁹ Pavlović, Vlad. D., Vaspitanje, spremanje i osposobljavanje dece ratnih invalida, umrlih, poginulih ili nestalih ratnika, *Narodni podmladak*, 1, 1941, str. 12.

¹⁰ Vidaković, Slobodan Ž., Dužnosti seoskih opština na zaštiti detinjstva. Životne prilike seoske dece u Jugoslaviji, *Narodni podmladak*, 1-2, 1939. str. 45.

krstom, Jugoslovenskim ženskim savezom, školskim fondovima, opštinskim vlastima i drugim društvima.

Međunarodni kongresi i učešće Jugoslovenske unije. Prvi balkanski kongres za zaštitu dece održan je u Atini 1936. godine. Rad je podeljen u tri sekcije: zaštita zdrave i normalne dece (zakonodavstvo, opšta organizacija zaštite, razni oblici zaštite, zaštita u gradovima i na selu); zaštita bolesne i „abnormalne dece“; zaštita dece i omladine na selu (takođe se polazi od zakonodavstva ka praksi, naročito se poklanja pažnja njihovom napornom poljoprivrednom radu).

Drugi Balkanski kongres za zaštitu dece održan je 1–7. oktobra 1938. godine u Beogradu a učestvovali su predstavnici iz Bugarske, Grčke, Turske, Francuske, Italije, Nemačke, Albanije, Rumunije i Jugoslavije, ukupno 54 delegata, kao i izaslanici Međunarodne unije iz Ženeve, Međunarodnog biroa rada i Rokfelerove fondacije. Rad Kongresa odvijao se u okviru dve sekcije: zaštita seoske dece i rad socijalno-medicinskog osoblja za zaštitu dece.

Pripreme za delovanje dečje zaštite u ratnim uslovima. Iako je Pravilnik o organizaciji i poslovanju mesnih odbora Jugoslovenske unije upućen 1939. svim članovima Unije, učiteljskim društvima, ženskim organizacijama i sreskim načelnicima, tek je neposredna ratna opasnost uticala da se poveća njihova angažovanost. Organizacija i pripreme nisu bile podjednako završene u svim oblastima, kako teritorijalnim tako i u oblastima zaštite. Poslat je raspis svim banovinskim odborima u kojima se traže izveštaji o radu: da li je izvršen popis dece za evakuaciju, sa zahtevom da se pošalje njihov broj; da li su učinjene sve pripreme za evakuaciju dece – obezbeđen prevoz, mesta za prijem i boravak; da li je obezbeđen potreban broj osoblja za prevoz dece i rad u privremenim boravištima; oprema (odelo, obuća, rublje); ishrana dece; inventar u dečjim boravištima. Banovinski odbori su pozvani da podstaknu mesne odbore, da bi odmah poslali tražene podatke. Iako je iz Glavnog odbora stizalo upozorenje i uputstva, i dalje su postojale brojne slabosti u organizaciji.

Brojno stanje članstva Jugoslovenske unije za zaštitu dece – organizacija i ustanova, pokazuje da je 1. januara 1940. godine bilo ukupno 172 redovna člana (od toga u Dravskoj banovini 24) i 83 vanredna (u Dravskoj banovini 9). Na početku naredne godine bilo je 314 redovnih članova (u Dravskoj banovini 104) i 209 vanrednih (u Dravskoj banovini 98). Mesni odbori Jugoslovenske unije, čije je organizovanje otpočelo u novembru 1939, osnovani su u svim većim srezovima i gradskim opštinama. Na početku 1940. bilo ih je ukupno 66 i još 18 u osnivanju (od toga u Dravskoj banovini 11 osnovanih i 4 u osnivanju). Na početku 1941. bilo je ukupno osnovano 509 mesnih odbora i 6 u osnivanju (na teritoriji Dravske banovine osnovano je 263).

U poslednjem objavljenom broju „Narodnog podmlatka“ br. 1–2 za 1941. štampan je i poziv za glavnu godišnju skupštinu Jugoslovenske unije, u Beogradu, 6. aprila 1941. godine u Domu Crvenog krsta, u Siminoj ulici 19, u 10 časova pre podne. Bilo je pripremljeno 10 tačaka dnevnog reda.

Državna zaštita dece i omladine je, posle nekoliko neuspelih pokušaja stvaranja sistema, tek u četvrtoj deceniji prošlog veka počela da funkcioniše kao celina, preko svojih koordiniranih elemenata. Delovanjem Jugoslovenske unije za zaštitu dece ostvarena je kvalitetnija saradnja države – četiri resorna ministarstva, banovinskih i gradskih centara zaštite, profesionalnih organizacija i društava koja su se bavila različitim vidovima zaštite. Ostvarivanjem programa Unije, organizovanju dečje zaštite prišlo se planski, ispitivanjem

uzroka koji su dovodili do socijalnog zanemarivanja dece, organizovanjem predavanja i stručnih kongresa, pokretanjem Narodnog podmlatka kao jedine stručne publikacije iz ove oblasti, pružanjem materijalne pomoći postojećim i iniciranjem osnivanja novih ustanova zaštite, organizovanjem manifestacije Dečji dani, sa ciljem angažovanja što većeg broja saradnika. U upravi Unije bili su stručnjaci koji su se više decenija bavili organizovanjem zaštite dece i omladine – dr Josip Šilović, dr Matija Ambrožić, dr Miloš Đ. Popović. Organizacija sistema dečje zaštite, koji je uključivao veliki broj raznovrsnih ustanova, obuhvatajući decu od najranijeg uzrasta do njihovog potpunog osamostaljenja, bila je bliže ostvarenju tek krajem istraživanog perioda.

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori

Arhiv Jugoslavije
Fond Dvora K. J.
Fond Ministarstva pravde

Objavljeni izvori

II Balkanski kongres za zaštitu dece, *Narodni podmladak*, 1-2, 1939, str. 168–243.
Pravilnik za kolonije za odojčad i malu decu, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, 260-CIV, 1929, str. 1944–1946.
Raspored za upućivanje maloletnika-ca u zavode za vaspitanje i popravljanje, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, 5-I, 1930, str. 3–4.
Uredba o uređenju Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 152-LXIII, 1929, str. 1129–1131.
Uredba o osnivanju Državnog odeljenja za zaštitu dece, *Socijalni preporodaj*, Beograd, 6-7, 1921, str. 151.
Uredba o ustrojstvu Ministarstva socijalne politike, *Socijalni preporodaj*, Beograd, 5, 1925, str. [310]–319.
Ustav Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1931.
Zakon o zaštiti dece i mladeži, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 161, 1922, str. [1]–4.
Zečević, Bož., Prvi Balkanski kongres za zaštitu dece u Atini 1936. god. *Narodni podmladak*, 3-4, 1936, str. 184–194.
Ženevska deklaracija, *Narodni podmladak*, 1-2, 1936, str. 113.

Literatura

Ambrožić, Matija, Ideologija Jugoslovenske unije za zaštitu dece, *Narodni podmladak*, 1-2, 1935, str. 4–6.
Ambrožić, Matija, Javna i porodična zaštita dece u predškolsko doba, *Narodni podmladak*, 1, 1936, str. 14–19.
Ambrožić, Matija, Osnovi efikasne zaštite dece, *Narodni podmladak*, 3-4, 1939, str. 280–289.
Atanacković, Milena J., Državna zaštita dece i mladeži, *Beogradske opštinske novine*, 4-5, 1934, str. 325–326.
Atanacković, Milena J., Zakonodavstvo i organizacija zaštite dece u Jugoslaviji, *Narodni podmladak*, 1-2, 1935, str. 72–80.
Atanacković, Milena, Smeštanje dece u porodice, *Narodni podmladak*, 1-2, 1936, str. 20–30.
Atanacković, Milena, Zaštita dece na selu, *Narodni podmladak*, 1-2, 1939, str. 38–44.
Gajić, Marija, Ustanove za smeštaj gradske dece na selu, *Narodni podmladak*, 3-4, 1939, str. 373–379.
Ivković, Vlastimir, Higijena u dečjim obdaništima, *Narodni podmladak*, 3-4, 1937, str. 155–166.
Nikolić, Vera, Kako da zaštitimo ženske šegrte, *Narodni podmladak*, 1-2, 1938, str. 93–95.
Ostojić, Despot, Zaštita žena i dece u našem zakonodavstvu, *Narodni podmladak*, 1-2, 1935, str. 35–36.
Popović, Miloš Đ., Zadatak države na zaštiti dece, *Narodni podmladak*, 1-2, 1939, str. 111–116.
Popović, Miloš Đ., Osnivajmo ustanove za decu, *Narodni podmladak*, 5, 1940, str. 222–231.
Skala, Anton A., Zaštita napuštene i zanemarene dece, *Narodni podmladak*, 3-4, 1935, str. 104–107.
Trbojević, Mica, Seljanka kao čuvarica tuđeg djeteta, *Narodni podmladak*, 1-2, 1939, str. 34–37.

Vidaković, Slobodan. Ž., Dužnosti seoskih opština na zaštiti detinjstva, Životne prilike seoske dece u Jugoslaviji, *Narodni podmladak*, 1-2, 1939, str. 45–110; 3-4, str. 299–310.

Vidaković, Slobodan Ž., Zaštita dece u Jugoslaviji (od 1918–1938 god), *Pedagoška Jugoslavija 1918–1938*, Beograd, 1939. Pedagoška biblioteka sv. 9, str. 216–246.

Vidaković, Slobodan Ž., *Samouprava jugoslovenskih gradova*, Beograd, 1936.

Vidaković, Slobodan Ž., *Stanbena beda kao uzrok društvene degeneracije*, Beograd, 1935.

Časopis

Narodni podmladak, List za raspravljanje dečjeg pitanja, Organ Jugoslovenske unije za zaštitu dece, Beograd, 1935–1941.

Markus Fath

Violence Against Children Reflections from a Holistic Approach

FATH, Markus, Ph.D., professor, D-80802 Munich, Leopoldstr. 13, markus.fath@edu.lmu.de

Violence Against Children

This paper deals with the topic of violence against children as phenomenon within society as a whole. First of all there is a description of all forms of violence that are taken into account so far by research. It is pointed out that regarding these forms as separated or reducing research to only one form is no help for reaching a necessary holistic perspective. For that purpose there is a short introduction to a theoretical model developed for such a holistic analysis. The theoretical model is exemplified on the relations between the phenomena of ADHD and child molestation.

Key words: violence, children, theory, society, child molestation

FATH, Markus, dr. profesor, D-80802 Munich, Leopoldstr. 13, markus.fath@edu.lmu.de

Nasilje nad otroki

Prispevek obravnava problematiko nasilja nad otroki kot družbeni fenomen v celoti. V začetku je podan opis vseh oblik nasilja, ki so bile do danes upoštevane pri znanstvenih raziskavah. Ločene raziskave posameznih vrst nasilja nam ne pomagajo pridobiti celostnega pregleda nad problematiko. Zato prispevek podaja kratek uvod v teoretični model, ki je bil izdelan za celostno analizo. Teoretični model je izdelan na primeru povezav med fenomenom ADHD in zlorabo otrok.

Ključne besede: nasilje, otroci, teorija, družba, zloraba otrok

Some introducing remarks

The overall goal of this paper is to make a contribution to putting the topic of *violence against children* high on the priority list of society. If one was following the daily media over the last years there was almost no day without the topic of the so called financial crisis. Ludicrous sums were invested in saving banks and companies. Several hundred billion Euros were spent in revitalizing the market economy. Just one number for comparison: the Fund for safe Motherhood of the United Nations had a budget of 38 million US Dollars for the years 2008 to 2010. This sum is for the specific purpose of decreasing maternal deaths, i.e. women dying from complications related to pregnancy and giving birth. This sum is equal to 0.1% of the money spent in Europe during the same time for ice cream¹. Such proportions are raising a very serious question: what is the value place of children and care for children – which of course is inseparably from the value place of motherhood and care for (expectant) mothers?

How often was the fact, that all over the world every year 350.000 to 500.000 (about 40 to 60 every hour) women are dying from complications related to pregnancy and giving birth, present on the daily media? While the injustice of these conditions

¹ Leidinger, *Gesundheit und Gerechtigkeit*, in print.

is absolutely obvious it is inexplicable, why this topic does not even seem to appear on European priority lists? To say it in polite words: from a global perspective the care for children is subordinated.

The care for children will exactly be the centre of this paper. And to set things straight: the author refuses to reasoning about why it should be considered as an important topic to do everything in our power to prevent violence against children. There will be no discussion about the *why*, but about the *what* and *how*. Precisely: what forms of violence against children exist within our society? What are the sources of this violence? How can it be possible to prevent this violence?

To answer these fundamental questions three steps are necessary. First of all there will be an introduction to the term violence by pointing out what forms of violence are describable. Secondly there will be a short introduction to a theoretical approach that was developed by the author for the purpose of enabling a holistic analysis of the phenomenon of violence. Thirdly such an analysis will be done for the topic of violence against children within (especially German) society. Following these three steps should create more sensitivity for the topic of violence, a better understanding of the set of problems at a higher level and finally identify possibilities to prevent violence against children in society as a whole.

Forms of violence

First of all there is a need to clarify the term violence. The difference between violence and non-violence can be considered as one of the oldest topics mankind is dealing with. It is a clear understatement to say that much has been written and said about the phenomenon. Nevertheless considering the forms in which violence is appearing within society five characteristically types can be identified.

The first one can be described as *physical violence*. It is for sure the form of violence that needs only little explanation. This form means all actions shaped by the intention to harm a human being physically and succeed in doing this harm². What has to be pointed out especially on the topic of violence against children is that negligence of a ward is also considered as an act of physical violence. Furthermore there are two aspects that have to be pointed out. One is the necessity of intention. If the harming of a human being is the effect of a certain action but not at all intended by the person committing it we speak of an *accident*. The other is that mostly scientific research on the topic limits itself to this form of violence, because the other forms are hardly graspable with modern research methods. While this argument maybe appropriate for research pragmatism it is of no use aiming at a holistic view on the topic. So it is inevitable to take a closer look at the other forms of violence.

The second one can be described as *psychical violence*. This term indicates all human actions that follow an intention of harming another person, but that are doing no physical harm to the human body. It means all forms of verbal insults, humiliations, etc. If these actions are characterized by a methodological strategy we mostly speak of *bullying* or *mobbing*. But the argument that psychical violence does no physical harm

² Nunner-Winkler, *Überlegungen zum Gewaltbegriff*, pp. 21–61.

is only true if a very short-term perspective is taken. Many victims of these processes suffer from psychosomatic illnesses and there is a high risk of suicidal tendencies and suicides³. So the better verbalization would be that psychical violence does not lead to an immediate physical harm, but it can lead (e.g. through illnesses) doubtlessly to even the death of a human being.

The third one can be described as *subtle violence*. This is a special form of psychical violence. The difference is that subtle violence describes acts of violence where there is no intention in harming another human being. If you will you could speak of *psychical accidents*. Since this form of violence is also leading to severe physical consequences for the victims it is no less important to realize its characteristics. Subtle violence is psychical violence with all the good intentions. Mostly there is a strong moralization to this psychical violence. The victim is described as *black sheep* and the humiliation it suffers from to be for his own good. This violence shall get the victim back on the straight and narrow. Prototypical for subtle violence is the phenomenon of *emotional blackmail*. This term means all forms of communication in intimate relationships, respectively relationships with a strong emotional bonding, that are forcing one person to solely blame itself for all problems within the relationship. Emotional blackmail starts with comments like *if you would really love me, you would change your lifestyle* and escalates to severe threats like *if you leave me, I will burn down the house; I will kill myself; you will never see your children again*⁴. Emotional blackmail uses a strong emotion and thus an emotional dependency to manipulate a person. The goal is to achieve a change in the behaviour of the blackmailed person. We will come back to the importance of that form of violence in the context of child molestation.

The fourth one can be described as *structural violence*. The term goes back to Johan Galtung and it means all forms of violence where there is no specific offender. Structural violence means a certain shape of social structures that leads to violent effects. The most popular example is the so called *ghettos*. Confined living conditions, increased environmental pollution, increased noise pollution, problematic labour conditions, and so on. All these factors lead to an increased health hazard and in these areas psychosomatic illnesses and illnesses in general emerge much more than in other areas⁵.

The fifth one can be described as *legitimate/non-sanctioned violence*. As contrasted with structural violence this form is characterized by the fact that the *offender* is always an actor related to the state, respectively it is violence under the monopoly on legitimate use of force. This form of violence can be shaped by all other forms of violence. The only difference is that there is no sanction to these acts. These acts are rarely discussed under the topic of violence but mostly under the topics of power and politics. Nevertheless it is a form of violence and for a holistic understanding of the phenomenon it is inevitable to take it into account as well. We will also come back to the term of legitimate/non-sanctioned violence under the aspect of ADHD. What also has to be pointed out here is that the term *monopoly on legitimate use of force* has to be considered as simply wrong, for there is no such thing. This becomes obvious when we think of acts of self-defence. Average citizens can make legitimate use of force in a literally sense. Only the decision whether these acts were legitimate or not is done by

³ Kolodej, *Mobbing*, pp. 109–120.

⁴ Forward & Frazier, *Emotionale Erpressung*, pp. 44–73.

⁵ Fath, *Gewalt und Gewaltlosigkeit*, pp. 70–81.

government institutions (normally a courtyard). So it would be more precise to speak of a monopoly on legitimating the use of force⁶.

To close this chapter about forms of violence it is very important to point out that there is little sense in regarding these forms as isolated or separated phenomena. It is quite clear that physical violence can result out of an emotion of helplessness raised by structural violence. This can lead to acts of legitimate/non-sanctioned violence. Furthermore the fact that this violence is officially legitimate goes hand in hand with a high level of subtle violence, because this violence is publicly considered as *good intention* and to be *just the best for society*. This is only one short example that makes clear, that to focus on one form of violence, or reducing the phenomenon to only physical violence, may be useful for research pragmatism. It is never useful for a holistic understanding of violence and thus for a better understanding of how to make purpose on a road to a non-violent society.

A holistic approach

In the following there shall be a short introduction to a theoretical approach developed by the author for the task of what is called holistic analysis of violence. It has to be set straight that due to the expected length of a paper like this only the core aspects of the theoretical model can be explained. For a full explanation of the model please see the literature mentioned⁷.

The goal of the theoretical model is to be transferable to all forms of violence and thus make it possible to identify aspects that are always linked to the phenomenon of violence. For this it is necessary to use a highly abstract level. What are the core aspects of the theoretical model?

First of all it is necessary to describe the basics of everyday communication and action. This can be (related to terms of the systems approach) described as reduction of complexity. To put it in very simple words: The complexity of reality is always way much higher than the aspects we percept, interpret and finally (re)act to. We are so used to this process of reduction of complexity, that we are rarely aware of that it actually is a process. We consider it as absolutely normal. And indeed it is. What is important about it, considering the difference between violence and non-violence, is the degree to which the complexity is reduced. What we call violence is always linked to an extreme reduction of complexity, which is called the one-and-only-principle. There will be more about what is exactly meant by that below.

Secondly human action (or what is considered to be human action) is never committed solely by one human being. It is always committed by actor-networks (related to the terms of actor-network-theory). There is no action without the co-acting of so called non-human actors. Non-human actors can be objects (like weapons) but they can also be abstract principles, ideals, etc. (like logic). These non-human actors are characterized by inscriptions. This means that they are very closely related to a certain action. You could say they deliver a script for an action. These scripts have severe influence on human actions. For example the non-human actor *logic* is shaping scientific

⁶ Fath, *Gewalt und Gewaltlosigkeit*, pp. 82–102.

⁷ Fath, *Gewalt und Gewaltlosigkeit*, pp. 158–296.

communication by giving the inscriptions that argumentations must follow the principle of causality. If an argumentation does not fit to this inscription it is very likely that it is considered as non-scientific.

Thirdly the influence of these non-human actors can be considered as severe but not as absolute. This means that it is possible that inscriptions are fulfilled but it is as well possible that the inscriptions are denied. For this difference the intensity of the relation of the human actor(s) involved is of high importance. A very intense relation to a non-human actor makes it highly probable that the inscriptions are not reflected and fulfilled. They are considered as the *only right way* and without alternative. A less intense relation allows reflection and thus allows judging in every situation whether the inscriptions are appropriate and thus be fulfilled or denied. For example a less intense relation to logic allows the reflecting that with pure logic human feelings like love cannot be explained. For this a different perspective is needed. A very intense relation to logic may lead to the conclusion (causality!) that love is not logical and thus(!) a source of bad judgments.

Fourthly the relation to non-human actors is a highly dynamic one. The intensity can change over time and is influenced by experience, different events, etc. When people are confronted with very stressful situations, this leads to a focussing on non-human actors that are considered as normal and thus as good strategy to find resolutions. This is also related to less reflection about the inscriptions, especially when there is a need for quick reactions. So considering the social environment the level of stress is very important for the intensity of relations to non-human actors (think of structural violence and the emotion of being helpless and without alternatives as one crucial risk factor for physical violence!).

Fifthly and finally all these aspects are influencing each other reciprocally. The core hypothesis is that all forms of violence are related to the domination of certain non-human actors, very intense relations of the human actor(s) involved and stressful conditions that do not allow reflection on the inscriptions of these non-human actors. This is what is meant by an extreme reduction of complexity. One simple example: In a stressful environment all aspects of reality that can possibly be perceived are reduced to the one and only aspect of a health hazard. All motivations that a human being can possibly have are reduced to the one and only motivation of avoiding this hazard. An intense relation to the non-human actor of causality leads to the one and only very simple conclusion that the source for this hazard is migrants *making profit* of social insurance systems. Then all possible (re)actions are reduced to the one and only option to act violently against migrants. There is no need for a *bad intention*; this can be considered in such situations as being without alternative. Now, when so many reductions to a one and only possibility are intertwined this is called the *one-and-only-principle*. It can be characterized as an ultimate reduction of complexity (it is not possible to find a more simple resolution). Situations, interpretations, human beings and action possibilities are all reduced to one very simple aspect. Once more the core hypothesis: All forms of violence (including those related to all the good intentions) are always linked to the one-and-only-principle.

Vice versa if more aspects are perceived considering situations, interpretations, human beings and possible actions this will lead to reflection and slow down the process of escalation respectively start a process of de-escalation. So the raising of complexity is linked to actions that can be described as non-violent.

Two different forms of violence against children, one and the same dominant non-human actor

As mentioned before the last chapter focused only on the core aspects of the developed theoretical model. But these aspects will suffice to make clear why this approach is useful for a holistic analysis of violence. This shall be exemplified by the topic of violence against children. According to the chapter about forms of violence there shall be a comparison of two forms that seem to have nothing in common on first sight. One form is absolutely legitimate/non-sanctioned (also it is criticised intensely), the other form is without any trace of legitimating and can be even considered as branded. The legitimate/non-sanctioned form is the diagnosis and therapy of the phenomenon ADHD. The branded form is the phenomenon of child molestation.

ADHD stands for attention deficit hyperactivity disorder. The way in which this *disorder* is dealt with especially in the medical and educational system is highly problematic. This chapter cannot give a full discussion of this complex phenomenon, so there shall be a precise view to the critical voices. Mostly two aspects are in the centre of criticism: the practice of diagnosis and therapy. Why is diagnostic practice considered as problematic? Basically this has to do with the fuzziness of several diagnostic criteria. Among them you find behavioural patterns like the inability to sit still and focus on a topic, the inability to keep silent and wait until asked for talking and the inability of being obedient to adult authorities⁸. Of course these are not the only diagnostic criteria for ADHD and they are also not the only fuzzy ones. But it is not the intention of this paper to reproduce the full criticism. What is more important is that the fact, that these behavioural patterns are listed among the symptoms of a disorder, clearly reveals that these patterns are undesired by society. Perhaps you are likely to answer: so what? In this case remember to be careful of not reflecting aspects considered as *normal*.

What is indeed highly problematic is the fact that many of the children receiving the diagnosis ADHD are treated with methylphenidate. This dopaminergic substance is a psychostimulant and toxicologically pretty close to heroine. The children treated with this substance are showing a higher level of concentration and the ability of sitting absolutely silent for a long time, focussing obediently on the tasks given by adult authorities. But this substance comes with severe side effects. The list of side effects contains aggressive behaviour, gastrointestinal problems, cardiovascular diseases and even death. When the medication is discontinued the complete list of known withdrawal symptoms is emerging. What should be even more alarming is that a long use of dopaminergic substances leads to the body seizing the production of dopamine. And there are serious hints that a malfunction of dopamine emission is a serious risk factor for Parkinson syndrome. Considering all these side effects and risks it seems nothing but absolute irresponsibility that up to now there are no long-term studies on methylphenidate⁹. Remember once more that therapy of ADHD of course comes with all the good intentions. And remember also once more that good intentions will be no help at all for stopping anybody from doing terrible things.

If we take a look at the full picture it is quite disturbing. Children showing an undesired behaviour can be treated with a drug related to massive side effects while

⁸ Roggensack, *Mythos ADHS*, pp. 9–63.

⁹ Roggensack, *Mythos ADHS*, pp. 105–125.

there is no knowledge about long-term effects. This happens absolutely legitimated by the state and the medical system. This fact is from a historical as well as from an intercultural perspective unprecedented. But that is not yet the full picture.

Let us take a closer look on the other form of violence against children. As mentioned before this form of violence is not legitimated by the state, it is branded and prosecuted. We are talking about child molestation. Research about this phenomenon is mostly focused on the search for offender profiles. But it has to be said that up to now there are several offender profiles but they all have only one characteristic in common: a sexual desire for children¹⁰. Think about this for a second. The only commonality is exactly the behaviour that should be explained by the offender profiles. To say it directly: this form of research seems to be a dead end. But of course there are more approaches to this phenomenon and these approaches are able to identify clear commonalities. Two of them shall be highlighted here.

The first one deals with social risk factors. While it is not possible to identify characteristics of offenders there are indeed characteristics of the social environments in which child molestation happens. One of these characteristics that can be considered as severe risk factors is the social powerlessness of children. Here it gets clearer why it is so important to think about the commonalities of the two forms of violence. Within our society it is possible that children are exposed to severe health hazards, because they are showing an undesired behaviour. The last sentence could function as a good definition for social powerlessness of children. Furthermore if the social powerlessness is a characteristic of social environments that are a dangerous place for children to become victims of child molestation we have to face a cruel truth: our society as a whole is a dangerous place for children.

Unfortunately we have not yet reached the full picture.

The second commonality is that the offenders have no psychic characteristics in common, but indeed they always show a very similar behaviour. You could say they are always following the same strategy to seduce the children¹¹. To put it in one term the strategy is precisely what is called emotional blackmail. In almost all cases child molestation is a long-term process and the relation between offender and victim is shaped by a strong emotional dependence. The offenders make use of this dependence to manipulate the children. The children are forced to blame themselves for what happens to them and they are threatened with a potential suicide of the offender if they start telling other people what happened to them. Another typical threat which shows more clearly how the children are forced to blame themselves is that their family will be ruined if the truth is revealed. Thus the children should be responsible for harming the family by talking.

Now think once more about the undesired behavioural patterns of children within our society. The long-term process of child molestation is not even thinkable at all without children holding still, being absolutely silent and being obedient to adult authorities. Considering the phenomenon of child molestation the lack of these abilities can be regarded as safety factor. Considering the phenomenon of ADHD the lack of these abilities are regarded as symptoms of a disorder.

Now we have reached the full picture.

¹⁰ Kuhnen, *Kinderpornographie und Internet*, pp. 135–200.

¹¹ Kuhnen, *Kinderpornographie und Internet*, pp. 223–244.

Now we can identify an important commonality of violence against children from the perspective of a holistic approach. This commonality can be described as non-human actor and it is the image of childhood within our society. Here we have to face an unadorned truth. The ideal of the nice obedient quiet child, not disturbing our desire for quietness is almost the perfect victim for child molestation. Perhaps the most severe risk factor for children is our image of childhood. On the other hand what we consider as undesired behaviour is perhaps the most severe safety factor for children.

The phenomena of ADHD and child molestation share both an intense relation without reflection to the same image of childhood. This can be revealed by the introduced theoretical model. It can also reveal the necessity of a less intense relation to our image of childhood that allows reflecting on the things we desire. But if the image of childhood becomes part of a one-and-only-relation it is a first and crucial step to the one-and-only-principle. If we wish for a society that can be considered as safe haven for the upcoming generation it is inevitable to desire what we consider as undesired behaviour. Without this reflection all other measures will show almost no effect.

We will have to make a decision. Or more precisely: we are permanently making this decision, whether we are aware of it or not. It is a decision about what is more important to us: the abstract ideal of a good child or the protection of living and breathing children from unspeakable suffering?

Some closing remarks

Summing up we have to point out that there are many different forms of violence. There it makes no sense to focus on one single form or do regard these forms as separated. Furthermore there was a short introduction to a theoretical holistic approach that can reveal the importance of the intensity of relations to non-human actors and the degree of stress within a social environment. These factors are influencing one another reciprocally. Violence is always related to an ultimate reduction of complexity, which is called the one-and-only-principle. Regarding the phenomena of ADHD and child molestation it has to be said, that these two forms of violence against children do have one big commonality, which is a certain image of childhood. Without this image considered as without alternatives none of these forms of violence are even thinkable at all. The perspective of the holistic approach can reveal the necessity of regarding violence against children as a phenomenon of society as a whole. Without this perspective all other efforts will show little to no effect.

Furthermore it is important to say that the developed theoretical model is not to be thought as replacement for other theories or approaches. It is more adequate to consider it as an overarching theory that can show how different very specific approaches are located within a bigger picture. It is also possible to make clear what sort of research can be considered momentarily as most promising and fruitful projects. This would be above all a theoretical historical systemic analysis of the images of childhood throughout history and across cultural boundaries. In the focus of such a research could be the relation of dominating image of childhood and the degree of violence against children within the respective society. This can be considered as way more promising and fruitful than more accumulation of empirical data.

Finally of course such a short paper can offer no big answers or precise resolutions on the highlighted topic. But for sure it can draw attention to the phenomenon and make clear in which direction potential answers and resolutions are most likely to be found. Furthermore there is one finding that cannot be overestimated: it is not so important which image of childhood we have within society. It is way more important to ensure that it is never only one dominant (one-and-only-)image of childhood. Not by any means is it necessary to completely reject our current image of childhood. But by all means it is necessary to ensure that we are able to reflect this image and regard it as what it is: an image and not the absolute truth and for sure not without alternatives.

To put it in very simple words: if the image of childhood is colliding with a living child the choice is up to us whether we choose an abstract principle or the child's well-being. We will make this decision, whether we like it or not. First of all we truly have to recognize that it actually is a decision. This decision is made over and over again situation by situation. There is no such thing as a final resolution.

One thing is for sure. The children of today will shape the society of tomorrow. And if the future results out of the past we are the ones to shape the society they will be regarding as their past. One way or the other: Future is made today.

References

- Fath, Markus, *Gewalt und Gewaltlosigkeit. Entwicklung eines Theorie-Modells*. Münster: Lit, 2011.
- Forward, Susan & Frazier, Donna, *Emotionale Erpressung. Wenn andere mit Gefühlen drohen*. München: Wilhelm Goldmann, 2000.
- Kolodej, Christa, *Mobbing. Psychoterror am Arbeitsplatz und seine Bewältigung*. Wien: Facultas, 2005.
- Kuhnen, Korinna, *Kinderpornographie und Internet. Medien als Wegbereiter für das (pädo-)sexuelle Interesse am Kind?* Göttingen: Hogrefe, 2007.
- Leidinger, Johannes: Gesundheit und Gerechtigkeit. Fath, Markus (Ed.): *Bildung und Ethik*. Münster: Lit, in print.
- Nunner-Winkler, Getrud: Überlegungen zum Gewaltbegriff. Heitmeyer, Wilhelm & Soeffner, Hans-Georg (Eds.): *Gewalt. Entwicklungen, Strukturen, Analyseprobleme*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1996, pp. 21–61.
- Roggensack, Claudia, *Mythos ADHS. Konstruktion einer Krankheit durch die monodisziplinäre Gesundheitsforschung*. Heidelberg: Carl-Auer, 2006.

Ksenija Domiter Protner

Razvoj raziskovanja in družbenega odnosa do nasilja nad otroki v družinskem okolju

DOMITER PROTNER, Ksenija, profesorica pedagogike in sociologije, SI-2000 Maribor, Mladinska 4, ksenija.protner@guest.arnes.si

Razvoj raziskovanja in družbenega odnosa do nasilja nad otroci v družinskem okolju

Prispevek predstavlja zgodovinski pregled značilnosti izpostavljenosti otrok nasilju v družini in odnos tako družbe kot strokovnjakov do zlorabe otrok znotraj družinskega okolja v obdobjih pred letom 1962. Obstoj te problematike smo rekonstruirali na podlagi študij in analiz strokovnjakov, ki se ukvarjajo z zgodovino otroštva in družine (na primer deMause, Cunningham, Ann Tlusty), pa tudi študij sociologov in zdravnikov. Ta zgodovinski pregled omogoča bolj jasno razumevanje odnosa družbe do te problematike in s tem povezanega problema raziskovanja izpostavljenosti otrok nasilju v družini oziroma vpliva družbenega razvoja na raziskovanje.

Ključne besede: nasilje, otroci, družina, zgodovina

DOMITER PROTNER, Ksenija, B.A. in Pedagogy and Sociology, SI-2000 Maribor, Mladinska 4, ksenija.protner@guest.arnes.si

Development of Researching and Social Attitude Towards Violence Against Children in the Family Environment

Paper is representing a historical review of characteristics of children's exposure to family violence and the attitude of the society and experts towards the child molestation within family before 1962. We reconstructed the existence of this issue on the bases of expert studies and analysis that deal with history of childhood and families (for example deMause, Cunningham, Ann Tlusty) and studies of sociologists and doctors of medicine. This historical review allows us a better understanding of society's attitude towards this issue and correlated questions of researching the children's exposure to family violence and the impact of social development of research on this topic.

Key words: violence, children, family, history

Uvod

Zlorabe otrok imajo dolgo zgodovino. Še posebej, če jih vrednotimo z današnje perspektive in z vidika današnjega pojmovanja zlorabe ter odnosom do nje. Pri tem tudi ne moremo mimo dejstva, na katerega opozarjajo antropologi, da dejanje in vedenje, ki je v eni kulturi pojmovano kot nasilno, ni nujno enako vrednoteno v drugi kulturi. Benedict¹ tako navaja, da so pripadniki »ne-zahodnih« družb ob branju antropoloških poročil o vzgojnih pristopih in načinih discipliniranja otrok v »zahodnih« družbah ugotovili, da »beli« starši ne marajo svojih otrok. Nesporno dejstvo je, da v pojmovanju zlorabe otrok obstajajo kulturne razlike. Ob upoštevanju kulturnih in zgodovinskih razlik v pojmovanju zlorabe in nasilja nad otroki in mladostniki pa raziskovalec zgodovine

¹ Povzeto po Korbin, *Anthropological Contributions to The Study of Child Abuse*, str.11.

otročstva deMause² ugotavlja, da najdlje v preteklost sežejo odkrite in dokazane spolne zlorabe otrok. V preteklosti so namreč bile oblike spolnega zlorabljanja in tudi druge oblike zlorab, javno in večinoma tudi družbeno tolerirane, saj so pogosto predstavljale tudi običajni kulturni vzorec.

Pomemben mejnik v proučevanju izpostavljenosti otrok nasilju v družini v modernem času predstavlja po mnenju številnih avtorjev³, ki se v svetu in pri nas ukvarjajo s to problematiko, objava članka »The Battered Child Syndrome« v »Journal of the American Medical Association« leta 1962. Zdravnik Kempe in sodelavci so s to objavo, kot pravi eden izmed vodilnih raziskovalcev tega področja Gelles⁴, spodbudili zanimanje za proučevanje zlorab otrok. V naslednjih letih in desetletjih se je res po vsem svetu izjemno razširilo raziskovanje in tudi zavedanje o obširnosti in resnosti te problematike. Namen pričujočega prispevka je na podlagi študij in analiz rekonstruirati odnos družbe in tudi strokovnjakov do tega problema v različnih obdobjih pred Kemperjevim opozorilom.

Spolne zlorabe in fizično nasilje nad otroci v družinskem okolju od antike do 17. stoletja

Že antični grški in rimski otroci so od najzgodnejšega otroštva živeli v atmosferi spolnih zlorab⁵. Deklice so bile v določenih scenskih prizorih komedij pogosto posiljene in večinoma še pred puberteto poročene s starejšimi moškimi⁶. Tudi dečki niso bili v nič boljšem položaju, saj so jih starši že po sedmem letu starosti in ne »še« v času adolescence, kot je splošno znano, predali moškim sosedom in dovolili, da so jih le-ti zlorabljali in posiljevali⁷. Otroški bordeli, »rent a boy« servisi in otroški spolni sužnji so bili v antični družbi v vsakem mestu in zloraba otrok s strani odraslih moških je bila v tem času tako razširjena, da so sprejeli, kot navaja deMause⁸, zakon, ki je šolam zapovedoval zapiranje še pred sončnim zahodom, saj so otroke na ta način njihovi pooblaščenici lahko zaščitili pred zlorabo učiteljev.

Po ugotovitvah deMause⁹ se je stoletja toleriralo nasilno vedenje do otrok, tako pedofilsko kot surovo pretepanje otrok, zaradi izganjanja »hudiča« in zla, ki so ga videli v otroku. Šele v 13. stoletju so se pojavila prva nasprotovanja pedofiliji. Za 13. stoletje so značilne tudi razprave o vzgoji otrok, ki so jih nekateri napredni starši tistega časa poskušali upoštevati, a so uporabljali, kot pravi deMause¹⁰, ambivalenten način vzgoje, saj so še vedno v otroku videli nevarnosti (»hudiča« in drugega zla) in so ga zato poskušali »oklesati« in »oblikovati kot glino«. Posledica tega je bilo pogosto pretepanje otrok bodisi z rokami bodisi z različnimi, za ta namen izdelanimi pripomočki. Pretepanje

² deMause, *The History of Child Abuse*, str. 6.

³ Na primer: Gelles, *Violence in the Family*; Wolfe, *Child Abuse: Implications for Child Development and Psychopathology*; Zigler, *Foreword*. V: Feerick, Knutson, Trickett & Flanzner, *Child abuse and neglect: definitions, classifications, and a framework for research*; Filipčič, *Nasilje v družini*.

⁴ Gelles, *Violence in the Family*, str. 873.

⁵ Prav tam.

⁶ Prav tam, str. 7.

⁷ Prav tam.

⁸ Prav tam.

⁹ deMause, *The History of Child Abuse*, str. 7–8.

¹⁰ deMause, *The History of Child Abuse*, str. 8.

je bilo pogosto erotično obarvano, s poškodbami in krvavenjem, najpogostejše glave in bližine genitalij¹¹. Za otroka je takšno vedenje predstavljalo vsakdanji pojav, kateremu pa je javnost, kljub poznavanju pojava, nasprotovala v zelo redkih primerih¹². »Cerkveni moralisti«, kot navaja deMause¹³, so v tem času prvič pričeli nasprotovati spolnemu nadlegovanju otrok s strani staršev, vzgojiteljev in sosedov (matere so na primer svoje sinove še vedno učile masturbiranja).

Raziskovalec družinskega življenja v Nemčiji Steven Ozment¹⁴ opisuje značilnosti protestantske družine in vedenje staršev v 16. stoletju kot lomljenje otrokove sebičnosti in asocialnega vedenja z vsakodnevnim discipliniranjem z uporabo verbalnih postopkov in telesnim kaznovanjem ter podrejanjem racionalnim ciljem po socialni harmoniji¹⁵. Otroci, pravi Ozment¹⁶, so imeli v času otroštva več dolžnosti do svojih staršev in družbe kot pravci, saj so protestanti vztrajali, da je dobra ureditev v družbi odvisna od dobre urejenosti družine.

Spremembe v odnosu do otrok v 17. stoletju in izpostavljenost otrok nasilju v patriarhalni družini

Mnenja raziskovalcev o tem, kdaj se je pričel spreminjati odnos do otrok, so različna. Aries¹⁷ dokazuje, da je bilo 17. stoletje odločilno za spreminjanje položaja otrok in pogledov na otroštvo, a npr. Cunningham¹⁸ to pripisuje 18. stoletju. Po ocenah Ariesa¹⁹ pa se je prav v 17. stoletju dogajala evolucija otroštva. Tako je prepričan, da sta se konec 16. in v 17. stoletju pojavila psihološko zanimanje in moralna skrb za otroka, kar po njegovem mnenju dokazujejo tudi besedila iz tega obdobja, ki so »polna opazk o otroški psihologiji«²⁰.

Na spremenjen odnos do otrok v 17. stoletju opozarja tudi deMause²¹, ki meni, da so se takrat pričele pojavljati oblike prisilne vzgoje, še posebej v Angliji, Ameriki in Franciji. Otroci so bili prej brez plenice, niso jih več redno klistirali (kar je bilo do tedaj redna praksa od rojstva naprej), bili so še tepeni, a ne več bičani. Pogosto so bili kaznovani tudi za masturbacijo in zato so jih odrasli k temu redkeje spodbujali.²² Za novi vzgojni pristop je bilo značilno, da je psihološki pritisk pričel nadomeščati fizično zlorabo, namesto bičanja so preprečevali prekrške z zapiranjem v temne prostore za več ur ali celo dni brez hrane.

Za obdobje 17. stoletja je po eni strani značilno, kot pravi Aries²³, spremenjeno »občutje otroštva«. Po drugi strani pa je bila značilna še vedno velika tolerantnost do

¹¹ Prav tam, str. 7–8.

¹² Prav tam.

¹³ Prav tam, str. 8.

¹⁴ Prim. Cunningham, *Children and Childhood in Western Society since 1500*, str. 56.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Aries, *Otrok in družinsko življenje v starem režimu*, str. 156.

¹⁸ Cunningham, *Children and Childhood in Western Society since 1500*, str. 61.

¹⁹ Aries, *Otrok in družinsko življenje v starem režimu*, str. 156.

²⁰ Prav tam, str. 170–171.

²¹ deMause, *The History of Child Abuse*, str. 8.

²² Prav tam.

²³ Aries, *Otrok in družinsko življenje v starem režimu*, str. 172.

vsakodnevnega nasilja, ki je bila, kot pravi Muchembleda²⁴, del ljudske kulture v Franciji. Podobno Lacour²⁵ dokazuje za nemški prostor. Zaradi večanja zasebnosti družine je bilo odkrivanje in reagiranje na zlorabe otrok v družini še vedno prej izjema kot pravilo oziroma zelo redko. Na sodiščih so v tistem času, po ugotovitvah raziskave Rublack²⁶ o incestu v Nemčiji v 17. stoletju, obravnavali predvsem primere incestov, v katerih so očimi zlorabljali pastorko. Ti primeri so doživeli obravnave na sodiščih zato, ker se je posledično zgodilo rojstvo otroka, »škoda« pa, kot pravi Goody²⁷, sicer ni bilo. Tudi Lacour²⁸ dokazuje, da so bili spori in nasilje med starši in pastorki pogosti ter so postali javni in odkriti del družinskega nasilja. Pogosto je bil razlog za fizično nasilje v družini, vsaj v tedanji Nemčiji, tudi alkoholizem, predvsem moških, a tudi žensk²⁹. Tlustyeva³⁰ v preglednem članku o alkoholizmu in družinskih odnosih v zgodnji moderni Nemčiji v 16. in začetku 17. stoletja navaja številne primere nasilja v družini (dokumentirane v nemških mestnih arhivih) kot posledice ne samo alkoholizma, ampak tudi dominantne vloge moža in očeta v družini. Moški je imel v tem času pravico do discipliniranja žene, otrok in služabnikov z uporabo različnih vrst fizičnega in psihičnega kaznovanja, o čemer pričajo številni dokumenti v nemških arhivih³¹. Otroci so tako bili ne samo neposredno zlorabljeni, ampak tudi pogosto oziroma redno priče nasilnega vedenja v družini. Glede na to, da je bilo telesno kaznovanje žensk, otrok in služabnikov legalno, pravi Lacour³², je bila razveza možna samo v primerih nezvestobe ali številnih fizičnih zlorab, ki so že ogrožale življenje in zdravje; takšne družinske razmere so se odražale v odnosih vseh družinskih članov. Iz tega časa pa je, kljub še vedno visoki tolerantnosti do nasilja in naraščajoči zasebnosti družine, ohranjenih kar nekaj podatkov o nasilnem ravnanju v družini. Arhivski dokumenti³³ iz 17. stoletja kažejo, da je družinsko in spolno nasilje predstavljalo pomemben delež med vsemi dokumentiranimi oblikami nasilja, in sicer skoraj 15 % med vsemi izpričanimi primeri. Družinsko in spolno nasilje je bilo na drugem mestu, takoj za nasiljem zaradi premoženja³⁴.

Dominantna vloga moškega v družini, ki mu je omogočala discipliniranje žene in otrok, je bila tudi v 18. stoletju še vedno ohranjena. Tako je angleška zakonodaja v tem stoletju še vedno dovoljevala moškim telesno kaznovanje njihovih žena, vendar z nekaj omejitvami. Tako je zakon dovoljeval udarce in brce v hrbet, če niso pustili vidnih sledov (Buzawa&Buzawa, Dobash&Dobash)³⁵.

²⁴ Prim. Lacour, *Faces of violence revisited. A typology of violence in early modern rural Germany*, str. 649.

²⁵ Prav tam.

²⁶ Prim. Goody, *Evropska družina: zgodovinskoantropološki esej*, str. 206.

²⁷ Prav tam.

²⁸ Lacour, *Faces of violence revisited. A typology of violence in early modern rural Germany*, str. 656.

²⁹ Prav tam; Tlusty, *Drinking, Family Relations, and Authority in Early Modern Germany*, str. 253–273.

³⁰ Tlusty, *Drinking, Family Relations, and Authority in Early Modern Germany*, str. 253–273.

³¹ Prav tam, str. 258.

³² Lacour, *Faces of violence revisited. A typology of violence in early modern rural Germany*, str. 659.

³³ Eva Lancour (2001: 659) navaja arhivske podatke za Virnenburg, Blankenheim in Gerolstein v Nemčiji.

³⁴ Prav tam.

³⁵ Barata in Y.Senn *When two fields collide. An Examination of the Assumptions of Social Science Research and Law Within the Domain of Domestic Violence*, str. 4.

Začetki zaščite otrok in inkrimiranja zlorabe otrok v 19. stoletju

V 19. stoletju se je počasi pričel spreminjati odnos do telesnega kaznovanja in tudi do zlorab otrok, čeprav so samo največji tovrstni problemi vzbudili pozornost širše javnosti in bili obravnavani na sodišču (Nelson)³⁶. Redki primeri trpinčenja otrok so bili obravnavani, a še ti predvsem pri storilcih iz nižjih družbenih slojev. Osnovni namen interveniranja v teh primerih je bil preselitev teh otrok iz njihovih domov v posebne institucije³⁷, saj je bila večina njihovih staršev brez premoženja ter fizično in mentalno bolnih (Geiser)³⁸.

Od leta 1830 naprej beležimo obdobje intenzivnejšega ustanavljanja različnih institucij za zaščito in vzgojo otrok ter mladostnikov. Tako so v ZDA ustanavljali zatočišča po vsej državi. Samo v New Yorku je do leta 1850 nastalo 27 tovrstnih javnih in privatnih ustanov³⁹. Na Irskem pa je bilo v takšni institucionalni oskrbi leta 1850 120.000 otrok⁴⁰.

V prvi polovici 19. stoletja so bili tako javnost kot državne institucije še vedno dokaj brezbržni do zanemarjanja in zlorab otrok znotraj družine. Pinchbeck in Hewitt⁴¹ v njunem zgodovinskem pregledu »Otroci v angleški družbi« ugotavljata, da sta imela do poznega 19. stoletja tako angleški parlament kot državni tisk zelo indiferenten odnos do načina ravnanja staršev z njihovimi otroki.

V 18. in 19. stoletju je doseglo svoj vrh tudi zapuščanje dojenčkov. Matere so sicer zapuščale svoje dojenčke v vseh zgodovinskih obdobjih. Delež zapuščenih dojenčkov se je skozi čas spreminjal in Cunningham⁴² ugotavlja, da je bilo v 16. in 17. stoletju zapuščenih najmanj 12 procentov dojenčkov in malih otrok. V 18. stoletju je ta delež pogosto narastel na 25 odstotkov in v sredini 19. stoletja je bilo v Evropi vsako leto zapuščenih sto tisoč otrok (Kertzer)⁴³. Zapuščanje živih in mrtvih dojenčkov je bil en izmed večjih problemov v vseh urbanih središčih na svetu.⁴⁴ Radbill⁴⁵ navaja, da so leta 1869 v New Yorku odprli bolnišnico za najdene otroke (Foundling Hospital) in do konca leta 1873 so v njej pustili oziroma vanjo prinesli 1392 »najdenčkov«. Problem je dosegel pozornost, kot pravi Gillham⁴⁶, šele z »odkritjem delovanja otroških 'rejnikov' ('baby farmers'), ki so bili plačani, da poskrbijo za neželene dojenčke, jih ubijejo in razpolagajo z njihovimi telesi«. Razkritje tega dogajanja je doseglo tako družbeno kot državno pozornost in povzročilo leta 1872 sprejetje Zakona za zaščito življenja dojenčkov (Infant life Protection Act)⁴⁷. Po ocenah nekaterih zgodovinarjev (na primer Jonesa⁴⁸) je prav velika umrljivost majhnih otrok sprožila večjo potrebo po zaščiti otrok, medtem ko

³⁶ Prav tam.

³⁷ Že v 16., 17. in 18. stoletju so v mnogih evropskih mestih pričele nastajati institucije za vzgojo »cestnih otrok«, ki so bili v tistem času zaradi revščine kot brezdomci v mnogih mestih v vedno večjem številu (Cunningham, 1995: 114, 115).

³⁸ Prav tam.

³⁹ Cunningham, Children and Childhood in Western Society since 1500, str. 147.

⁴⁰ Prav tam.

⁴¹ Prim. Gillham, Physical abuse: the problem, str. 13.

⁴² Prav tam, str. 91.

⁴³ Prim. Prav tam, str. 92.

⁴⁴ Gillham, Physical abuse: the problem, str. 14.

⁴⁵ Prim. prav tam.

⁴⁶ Prav tam.

⁴⁷ Prav tam.

⁴⁸ Tomison, A history of child protection. Back to the future? str. 48.

drugi, na primer Goddard⁴⁹, navajajo, da so spremembe v zdravju otrok in pojmovanju družine ter otroštva skupaj prispevale k povečanemu zanimanju za otrokove pravice in s tem tudi za zlorabe otrok.

Večja pozornost do položaja otrok se je v tem obdobju kazala tudi z raznimi gibanji proti zaposlovanju otrok oziroma otroškemu delu. Do sredine 19. stoletja so se pojavljala predvsem v Britaniji, s širjenjem industrializacije pa tudi v drugih državah⁵⁰. Tako je v Franciji leta 1841 Zakon o delu otrok (Child Labour Law) opozoril na nujnost državnega nadzora nad delom otrok⁵¹. Večinoma pa so gibanja in debate o problemu otroškega dela le počasi prinašala napredek⁵². Rezultat zanimanja za problematiko otroškega dela v prvi polovici 19. stoletja se je pokazal kot spodbujeno zanimanje za razmišljanja o otrokovih posebnostih in s tem tudi pravicah otrok. Pomemben rezultat gibanj za zaščito zapuščenih in zanemarjenih otrok je bil nastanek prvih združenj za reševanje in zaščito otrok. Ustanovitev Združenja za preprečevanje krutosti do otrok (Societies for the Prevention of Cruelty to Children /SPCC/)⁵³ v 70 letih 19. stoletja v ZDA in v 80. letih 19. stoletja v Britaniji⁵⁴ je pomenila pomemben mejnik v družbenem odnosu do zlorab otrok in mladostnikov. Osnovna cilja delovanja teh organizacij sta bila:

- ureditev in vzpostavitev zakonodaje, ki bi inkriminirala zlorabo otrok,
- vzpostavitev nadzornega sistema za ugotavljanje primerov zanemarjanja ali zlorabe⁵⁵.

Tudi v Franciji so v 60. letih 19. stoletja pričele nastajati filantropske organizacije za zaščito otrok in leta 1889 so v Franciji in Britaniji sprejeli zakon, ki je obravnaval vedenje staršev, ki ogroža varnost, zdravje in moralnost njihovih otrok⁵⁶. Zanimivo in hkrati značilno za razumevanje položaja otrok v tistem času pa je bilo, da je bila tako v ZDA kot v Britaniji prej kot zaščita otrok pred trpinčenjem uzakonjena zaščita živali⁵⁷. Še bolj bizarno pa je bilo, tako Gillham⁵⁸, da je bila prva spodbuda za ureditev starševskih dolžnosti podana leta 1874 v New Yorku prav s strani združenja za preprečevanje trpinčenja živali (Society for Prevention of Cruelty to Animals). To združenje za zaščito živali je namreč uspešno tožilo posvojitelje deklice Mary Ellen, ki so jo brutalno pretepali in stradali (Fontana)⁵⁹. V tožbi pa so izhajali iz prepričanja, da je otrok kot »član živalskega kraljestva upravičen do najmanj takšnih pravic, kot jih ima običajno 'ščene' na cesti«⁶⁰. Desetletna Mary Ellen je bila tako po mnenju zgodovinarjev prvi otrok s tragično usodo, ki je javnost spodbudil k razmišljanju o spremembah dotedanje socialne politike⁶¹. Tudi britansko združenje (National Society for the Prevention of Cruelty to Children (NSPCC), ustanovljeno leta 1989, ima izvor v letu 1882 na srečanju Združenja za zaščito živali (Society for Prevention of Cruelty to Animals) v Liverpoolu, z zahtevo,

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ Cunningham, Children and Childhood in Western Society since 1500, str. 144.

⁵¹ Prav tam.

⁵² Gillham, Physical abuse: the problem, str. 13.

⁵³ Že do konca 70. let 19. stoletja je v ZDA nastalo 34 takšnih združenj (prav tam, str. 150).

⁵⁴ Prav tam.

⁵⁵ Prav tam, str. 150–151.

⁵⁶ Prav tam, str. 151.

⁵⁷ Gillham, Physical abuse: the problem, str. 14.

⁵⁸ Prav tam.

⁵⁹ Gillham, Physical abuse: the problem, str. 14.

⁶⁰ Prav tam.

⁶¹ Tomison, A history of child protection. Back to the future? str. 48. Prav tam.

da »pasje zavetišče« (Dogs' Home) postane pobuda in podlaga za ureditev tudi zaščite otrok (Pinchbeck in Hewitt)⁶².

S sprejetjem zakonodaje o preprečevanju trpinčenja otrok leta 1889 so bili podani prvi temelji za urejanje zaščite otrok tudi znotraj »zasebnosti« družine. Za Gilhama⁶³ pomeni prav ta zakonodajni začetek več kot je bilo narejenega stoletja prej. V petih letih po sprejetju Zakona za zaščito otrok je bilo na njegovi podlagi samo v Britaniji toženih več kot 6.000 ljudi⁶⁴. Takšno stanje je predstavljalo pomemben napredek tako v zaznavanju in toleriranju kot tudi obravnavanju zlorab otrok. Ferguson⁶⁵ je zato prepričan, da se je v obdobju med 1880–1914 družbeno formiral »modernejši koncept zlorabe otrok«.

Po letu 1889, ko je bilo nasilje nad otroki priznано kot posebna kategorija kaznivskega dejanja, je prišlo tudi do spremenjenega obravnavanja spolnih zlorab otrok, tako incesta kot drugih oblik posilstev. Vigarello⁶⁶ izpostavlja pomembno vlogo (ob že nastalih združenjih za preprečevanje trpinčenja otrok takratnega tiska⁶⁷, v katerem so bili pogosto (včasih tudi dnevno) objavljeni primeri posiljenih in nato umorjenih otrok ter v spreminjanju odnosa do nasilja nad otroki v tistem času. Spolna zloraba otrok je od takrat naprej postala vedno bolj nedojemljiva in znak duševne motnje povzročitelja.⁶⁸

Toda ne glede na pozitivne spremembe v odnosu do spolne zlorabe, se le-ta še vedno ni pripisala »normalnim« družinam in staršem (višjega srednjega in visokega družbenega razreda), ampak in predvsem tistim iz nižjega družbenega sloja, ki so »duševno bolni«.

Raziskovanje problema izpostavljenosti otrok spolnemu in fizičnemu nasilju v družini v drugi polovici 19. stoletja

V obdobje druge polovice 19. stoletja segajo tudi prve razlage spolne zlorabe z vidika socialne perspektive. S. J. Collings⁶⁹ ocenjuje, da je možno v delu francoskega znanstvenika in zdravnika sodne medicine Ambrosia Tardieua zaslediti prve izraze socialne interpretacije. Raziskoval in opisal je, kot navaja tudi Labbe⁷⁰, vse do takrat poznane oblike trpinčenja otrok. Leta 1857 je Tardieu objavil rezultate raziskave (»Étude medico-legale sur les attentats aux mœurs«⁷¹, ki jo je izvedel na 632 primerih spolne zlorabe žensk, med katerimi jih je bilo 85 % mlajših od 16 let⁷². Kot navaja Collings,

⁶² Gillham, Physical abuse: the problem, str. 14.

⁶³ Prav tam.

⁶⁴ Prav tam.

⁶⁵ Cunningham, Children and Childhood in Western Society since 1500, str. 151.

⁶⁶ Vigarello, A History of Rape: Sexual Violence in France from the 16th to the 20th Century, str. 170.

⁶⁷ Vigarello (prav tam) izpostavlja predvsem časopise La Gazette des tribunaux, Le Temps in Le Petit Journal v obdobju med 1880–1890.

⁶⁸ Prav tam, str. 165.

⁶⁹ Collings, See No Evil, Hear No Evil: The Rise and Fall of Child Sexual Abuse in The 20th Century, str. 67.

⁷⁰ Labbe, Ambroise Tardieu: the man and his work on child maltreatment a century before Kempe, str. 311.

⁷¹ Prav tam.

⁷² Collings, See No Evil, Hear No Evil: The Rise and Fall of Child Sexual Abuse in The 20th Century, str. 67.

je Tardieu med ostalim ugotovil⁷³:

- da je spolno zlorabo potrebno razumeti kot značilnost spola (najpogosteje so bili povzročitelji moški),
- da patriarhalna avtoriteta izrablja ranljivost otrok za spolno zlorabo, povzročitelji zlorabe so običajno otroku poznani (očetje, družinski člani ali znanci),
- da je spolna zloraba prisotna v vseh slojih.

Za tisti čas je bila presenetljiva že sama raziskava, še bolj pa slednja ugotovitev, saj so v 19. stoletju zlorabe, še posebej pa spolne zlorabe otrok, pripisovali predvsem nižjemu družbenemu sloju in duševno bolnim.

Tardieu pa je avtor še več drugih izjemno pomembnih in za tisti čas prav presenetljivih študij. Njegova sodno medicinska študija o trpinčenju in zdravljenju otrok »Etude medico-legale sur les seices et mauvais traitements exerces sur des enfants« iz leta 1860, po oceni J. Labbe⁷⁴, predstavlja klasični opis sindroma pretepenega otroka s podrobnimi opisi 32 primerov (od katerih je bilo 18 smrtnih). Leta 1862 je objavil »Dictionnaire d'hygiene et de salubrite«, ki je bila rezultat proučevanja in opisa delovnih razmer otrok v tovarnah in rudnikih ter nastalih fizičnih, mentalnih in zdravstvenih posledic tovrstnega ravnanja z otroki.⁷⁵ Hobbs in sodelavci⁷⁶ navajajo tudi Tardieujevo pregledno raziskavo posilstev, ki jo je izvajal v 11-letnem obdobju (med 1858 in 1869). V raziskavi je obravnaval 11576 ljudi, ki so doživeli posilstvo ali poskus posilstva v Franciji. Med temi primeri je bilo 9125 oziroma 80 % takih, kjer je bil kot žrtev vključen otrok, večinoma dekleta stara od 4 do 12 let.⁷⁷

Žal pa je Tardieujevo delo spodbudilo le začasen in obroben interes v publikacijah takrat nove revije »Archives of Criminal Antropology and Penal Science«⁷⁸. Kljub širini in velikemu ter verjetno pionirskemu pomenu njegovega dela ter interesu in poskusom Tardieuja, da bi vzbudil interes svojih kolegov za proučevanje trpinčenja otrok, je njegovo delo, po mnenju K. Ramsland⁷⁹, dolgo časa ostalo neopaženo. Še več, že takoj po njegovi smrti so njegovi sodelavci in drugi nasprotniki poskušali njegovo delo, še posebej odkritja o spolnih zlorabah, razvrednotiti. Tako Masson⁸⁰ navaja, da je njegov naslednik Alfred Fournier takoj po Tardieujevi smrti leta 1880 razglasil, da so si otroci spolne zlorabe izmislili in da so bili »ugledni moški tarča izsiljevanja izdajalskih otrok in njihovih staršev iz nizkega družbenega razreda«.

Tardieujevo delo je napadel tudi njegov študent Paul Brouardel, ki je trdil, da je 60–85 % spolnih zlorab otrok nedokazanih in obtoževal žrtve, da so želele vzbuditi pozornost.⁸¹ Ne glede na poskuse njegovih naslednikov (A. Fournier, P. Brouardel, A. Motet, L. Thoinot), da bi razvrednotili njegovo delo in ga prikazali kot problem otroških patoloških laži⁸², so bili tako njegov način kot rezultati raziskovanja »pre-

⁷³ Prav tam.

⁷⁴ Labbe, Ambroise Tardieu: the man and his work on child maltreatment a century before Kempe, str. 311.

⁷⁵ Prav tam.

⁷⁶ Hobbs, Hanks, Wynne, Child Abuse and Neglect, str. 17.

⁷⁷ Prav tam.

⁷⁸ Prav tam.

⁷⁹ Ramsland, Auguste Ambroise Tardieu: Investigator's methods become the standard for future forensic scientists, str. 1–2.

⁸⁰ Prim. Hobbs, Hanks, Wynne, Child Abuse and Neglect, str. 17.

⁸¹ Prav tam.

⁸² Collings, See No Evil, Hear No Evil: The Rise and Fall of Child Sexual Abuse in The 20th Century, str. 67.

zgodnji« za tedanji čas in odnos takratne družbe do zlorab otrok. Predvsem zato, ker so bila njegova odkritja vsaj dve desetletji pred ustanovitvijo združenj za zaščito otrok pred trpinčenjem in sprejetjem Zakona za zaščito otrok pred trpinčenjem ter skoraj pol stoletja pred zakonsko prepovedjo incesta⁸³. Kljub temu pa preseneča spoznanje, da so bila Tardieujeva odkritja tudi kasneje še dolgo prezrta.

Ugotavljamo, da Tardieujeve analize omogočajo razumeti značilnosti spolne zlorabe, kot pravi Collings⁸⁴, v terminih, ki so »osrednji za meščansko družbo, v kontekstu spola in družbenega sloja ter produkt patriarhalne avtoritete«. Tudi njegove razlage in ugotovitve značilnosti in posledic ostalega fizičnega trpinčenja so pionirske in, kar je pomenljivo, enake kot stoletje kasneje⁸⁵. Opisal je znake in značilnosti, ki se pojavljajo tako pri žrtvah kot tudi pri storilcih trpinčenja⁸⁶. Rezultati njegovega proučevanja so bili dolga desetletja, skoraj stoletje, prezrti in še danes ga omenjajo predvsem zdravniki in klinični psihologi⁸⁷.

Konec 19. stoletja se je s proučevanjem zlorab (predvsem spolnih) otrok ukvarjal tudi Freud. Problema spolne zlorabe otrok se je zavedal. Ne samo zaradi psihoterapevtskega dela z odraslimi, ampak tudi zaradi obiskovanja mrtvašnic v Parizu, kjer je proučeval znake posilstev pri otrocih⁸⁸. Iz Freudovega dela, predvsem iz serije člankov, ki jih je napisal v letu 1896, je, kot ocenjuje Collings⁸⁹, razvidna Freudova socialna interpretacija spolne zlorabe otrok. Razen poudarjanja psiholoških posledic spolne zlorabe otrok je Freud v teh člankih omenjal tudi socialno moč, razred in spol⁹⁰. Menil je, kot navajajo Olafson in sodelavci⁹¹, da je za spolno zlorabo otrok značilno, da je prisotna tudi v uglednih družinah, da odrasli z avtoriteto lahko kaznuje in zadovolji svoje »muhe« na nemočnem otroku in da ima večja pogostost histerije pri ženskah podlago v dejstvu, da so deklice v otroštvu pogostejše spolno zlorabljene od fantov. Zanimivo je tudi, da je v pismih Fleissu (v publikacijah pa ne) Freud navajal, da je izvajalec nasilja v vseh primerih oče⁹². Vsekakor je tudi Freud s psihoanalitično teorijo in s poudarjanjem pomena otroštva kot kritičnega obdobja v posameznikovem osebnostnem razvoju in nasploh pomena staršev in odraslih v odnosu do otrok prispeval tudi k raziskovanju nasilnega in seksualnega vedenja staršev do otrok.

⁸³ Na primer v Angliji je bil sprejet zakon o prepovedi incesta (The Punishment of Incest Act) leta 1908 (Hobbs et al., 1999, Trickett, 2006).

⁸⁴ Collings, See No Evil, Hear No Evil: The Rise and Fall of Child Sexual Abuse in The 20th Century, str. 67.

⁸⁵ Labbe, Les artisans de la reconnaissance des violences physiques, str. 4.

⁸⁶ Prav tam.

⁸⁷ Na primer Ramsland, Auguste Ambroise Tardieu: Investigator's methods become the standard for future forensic scientists, str. 1–2; Hobbs, Hanks, Wynne, Child Abuse and Neglect, str. 17; Christian, Block, Committee on Child abuse and Neglect. Abusive Head Trauma in Infants and Children;

⁸⁸ Hobbs, Hanks, Wynne, Child Abuse and Neglect, str. 17

⁸⁹ Collings, See No Evil, Hear No Evil: The Rise and Fall of Child Sexual Abuse in The 20th Century, str. 67.

⁹⁰ Prav tam.

⁹¹ Prim. prav tam, str. 68.

⁹² Prav tam.

Raziskovanje izpostavljenosti otrok fizičnemu nasilju v družini v prvi polovici 20. stoletja

Po že omenjenih raziskavah in opozorilih Tardieuja o problematiki pretepenih otrok se je vidnejše raziskovanje te problematike ponovno pojavilo šele več kot pol stoletja kasneje, in sicer v 40-tih in 50-tih letih 20. stoletja. Takrat so Caffey in pozneje Silverman ter drugi ugotavljali in dokazovali, da mnogokratni zlomi in dolgotrajni hematomi pri otrocih niso posledica neidentificiranih bolezni, ampak telesnih poškodb⁹³. Leta 1946 je radiolog John Caffey objavil rezultate in ugotovitve svojega dvajsetletnega zbiranja in ugotavljanja primerov večkratnih zlomov, hematomov in možganskih krvavit⁹⁴. McMahon in sodelavci⁹⁵ navajajo, da je Caffey ugotavljal in dokazoval povezavo med možganskimi krvavitvami in zlomih dolgih kosti pri dojenčkih, pri katerih sicer ni bilo zabeleženih nobenih (drugih) poškodb. Zaradi tega je priporočal rutinsko slikanje kosti pri vseh otrocih s kroničnimi hematomi⁹⁶. Zelo podobne primere poškodb pri otrocih so navajali Silverman leta 1956, pa tudi Woodley in Evans sta leta 1955 opisala 20 podobnih primerov, ki so vzbudili pozornost medicinske stroke, a še vedno ne širše javnosti⁹⁷. Pozornost javnosti in tudi strokovnjakov različnih strok pa je vzbudil šele Kempe s sodelavci leta 1962 z objavo članka o sindromu pretepenega otroka⁹⁸. Članek je povzročil izrazito aktivno družbeno gibanje, najprej zdravnikov in nato tudi strokovnjakov drugih strok, za ozaveščanje javnosti in države o problemu fizične zlorabe otrok⁹⁹.

Sklep

Pri vprašanju, zakaj so se večji družbeni in strokovni premiki zgodili šele s Kemperjevim opozorilom na problem pretepenih otrok v družinskem okolju, verjetno ni smiselno iskati razlik med ugotovitvami avtorjev raziskav, saj so bili vsi zdravniki. Razlike so pogojene z različnimi družbenimi okoliščinami. Ne glede na to, da so Tardieujeve številne in pomembne študije nastale v času pozitivnih družbenih sprememb v odnosu do problema zlorabe otrok, saj so takrat že obstajala tako gibanja za zaščito otrok kot tudi kasneje združenja ter tudi prva zakonodaja o prepovedi brutalnosti do otrok, je bilo to v času še vedno izrazito patriarhalne družbe. Žal, kot opisuje Vigarello¹⁰⁰, se je takratna javnost sicer šele pričela zanimati za primere spolnih zlorab otrok, a so le-te še vedno pripisovali predvsem duševno bolnim. Tardieu pa je v svojih raziskavah, kot že rečeno, ugotavljal, da so povzročitelji nasilja iz vseh družbenih slojev, torej tudi ugledni ljudje in ne samo bolni pripadniki nižjega družbenega sloja.

⁹³ Hobbs, Hanks, Wynne, *Child Abuse and Neglect*, str. 18.

⁹⁴ Gillham, *Physical abuse: the problem*, str. 17.

⁹⁵ McMahon, Grossman, Gaffney, Statinski, *Soft-tissue injury as an indication of child abuse*, str. 1181.

⁹⁶ Prav tam.

⁹⁷ Gillham, *Physical abuse: the problem*, str. 17.

⁹⁸ Kempe, Silverman, Steele, Droegemueller, Silver, *The Battered-Child Syndrome*.

⁹⁹ Prav tam.

¹⁰⁰ Vigarello, *A History of Rape: Sexual Violence in France from the 16th to the 20th Century*, str. 170.

Premiki v spreminjanju stališč in stereotipov ter s tem ne samo splošnega družbenega odnosa, ampak tudi strokovnega in znanstvenega, so bili zelo počasni in zaradi utečenih družbenih vzorcev rigidni. Znanstveno proučevanje fizičnih, spolnih in kasneje tudi ostalih vrst zlorabe otrok in mladostnikov v družini se je sicer razširilo po letu 1962, s problemom spreminjanja stereotipov širše družbene javnosti kot navaja Collings pa se žal srečujemo še danes.

Literatura

- Aries, P. *Otrok in družinsko življenje v starem režimu*. Ljubljana: ŠKUC. Filozofska fakulteta, 1991.
- Barata, P., Y. Senn, C. When two fields colidge. An Examination of the Assumptions of Social Science Research and Law Within the Domain of Domestic Violence. Rauma, *Violence & Abuse*, 2003, Vol. 4, No. 1. 3–21.
- Christian, C. W., Block, Committee on Child abuse and Neglect. Abusive Head Trauma in Infants and Children. *Pediatrics*, 2009, Vol. 123., No. 5: 1409–1411.
- Collings, S. J. See No Evil, Hear No Evil: The Rise and Fall of Child Sexual Abuse in The 20th Century. *PINS*, 2009, 38: 61–73.
- Cunningham, H. *Children and Childhood in Western Society since 1500*. London in New Yourk: Longman, 1995.
- Fauble, M. A. *How Maternal Childhood Maltreatment Negatively Impacts Children's Mental Helth Outcomes Among Polysubstance Exposed Children*. Case Western Reserve University, 2009. Pridobljeno: 5. 2. 2011. Dostopno na: http://rave.ohiolink.edu/etdc/view?acc_num=case1238242697.
- Filipčič, K. *Nasilje v družini*. Ljubljana: Bonex, 2002.
- Gelles, R. J. Violence in the Family: A Review of Research in the Seventies. *Journal of Marriage and Family*, 1980, Vol. 42, No. 4: 873–885.
- Gillham, B. *Physical abuse: the problem*. V: Gillham, B., Thomson, J. A. (ured.) *Child safety: problem and prevention from preschool to adolescence. A handbook for professionals*. London, New York: Routledge, 1996.
- Goody, J. *Evropska družina: zgodovinskoantropološki esej*. Ljubljana: Modra zbirka – Delajmo Evropo. Založba/ *cf., 2003.
- deMause, L. On Writing Chilhood History. *The Journal of Psychohistory*, 1988, 16. (2). Pridobljeno: 7. 2. 2011. Dostopno na: <http://www.psychohistory.com>.
- deMause, L. The History of Child Abuse. *The Journal of Psychohistory*, 1998. 25. (3). Pridobljeno: 7. 2. 2011. Dostopno na: <http://www.psychohistory.com>.
- Haugaard, J. J. *Characteristics of Child Maltreatment Definitions*. V: Feerick, M. M., Knutson, J.F., Trickett & Flanzer, S. M. *Child abuse and neglect: definitions, classifications, and a framework for research*. Baltimore-London-Sydney: Paul H. Brooks Publishing Co., 2006.
- Hobbs, C. J., Hanks, H. G. I., Wynne, J.M. *Child Abuse and Neglect. A Clinician's Handbook*. London: Churchill Livingstone, 1999.
- Kempe, C. H., Silverman, F. N., Steele, B. F., Droegemueller, W., Silver, H. K. The Battered-Child Syndrome. *Journal of the American Medical Association*, 1962, 181: 17–24.
- Korbin, J. Antropological Contributions to The Study of Child Abuse. *Child Abuse & Neglect*. 1977, Vol. 1. 7–24.
- Labbe, J. Ambroise Tardieu: the man and his work on child maltreatment a century before Kempe. *Child Abuse Neglect*. 2005, 29(4): 307–9.
- Labbe, J. Les artisans de la reconnaissance des violences physiques. *La Gazette de la Société Française d'Orthopédie Pédiatrique*. 2010, No. 31. Pridobljeno: 27. 2. 2011. Dostopno na: http://www.orthosud.com/docs/gazette_n31_m11_m12_a2010.pdf.
- Lacour, E. Faces of violence revisited. A typology of violence in early modern rural Germany. Universitat Berlin. *Journal of social history*. 2001. 34/3: 649–667.
- McMahon, P., Grossman, W., Gaffney, M., Statinski, C. Soft-tissue injury as an indication of child abuse. *The Journal of Bone&Joint Surgery*. 1995, 77: 1179–1183. Pridobljeno: 27. 2. 2011. Dostopno na: <http://www.jbsj.org>.
- Ramsland, K. *Auguste Ambroise Tardieu: Investigator's methods become the standard for future forensic scientists*, 2008. Pridobljeno: 5. 2. 2011. Dostopno na: http://findarticles.com/p/articles/mi_go1613/is_3_17/ai_n28566091/?tag=content;col1

- Tlusty, A. B. Drinking, Family Relations, and Authority in Early Modern Germany. *Jornal of Family History*. 2004, 29: 253. Sage Publications.
- Tomison, A. M. A history of child protection. Back to the future? *Australian Institute of Family Studies. Family Matters*. 2001. No. 60.
- Trickett, P. K. *Defining Child Sexual Abuse* v: Feerick, M. M., Knutson, J. F., Trickett & Flanzer, S. M. *Child abuse and neglect: definitions, classifications, and a framework for research*. Baltimore-London-Sydney: Paul H. Brooks Publishing Co., 2006.
- Vigarelo, G. *A History of Rape: Sexual Violence in France from the 16th to the 20th Century*. Polity Press, 2001.
- Wolfe, D. A. *Child Abuse: Implications for Child Development and Psychopathology. Developmental clinical psychology and psyhiatry.*, Vol. 10. Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE Publications, 1999.
- Zigler, E. *Foreword*. V: Feerick, M. M., Knutson, J. F., Trickett & Flanzer, S. M. *Child abuse and neglect: definitions, classifications, and a framework for research*. Baltimore-London-Sydney: Paul H. Brooks Publishing Co. 2006.

Branko Šuštar

Otrok na poti do učenca in dijaka: pogledi na šolanje kot del otroštva v 19. in 20. stoletju

ŠUŠTAR, Branko, dr. zgod., muzejski svetnik, Slovenski šolski muzej, SI-1000 Ljubljana, Plečnikov trg 1, branko.sustar@guest.arnes.si

Otrok na poti do učenca in dijaka: pogledi na šolanje kot del otroštva v 19. in 20. stoletju

Prehod v svet pridobivanja šolskega znanja so najprej doživeli le redki posamezniki, v drugi polovici 19. stol. pa odhod v šolo postaja običajen življenjski mejnik. Pot v šolo in šolski ritem sta vplivala na otroški vsakdan. Šola je oblika državne in cerkvene vzgojne ter izobraževalne dejavnosti, način prenašanja znanja, ki s širjenjem pismenosti spodbuja kulturni razvoj. Šola z jezikovno podobo, različnimi učitelji (nato vedno številčnejšimi učiteljicami) in s spreminjajočo se vsebino pouka pomembno sooblikuje učenkam in učencem njihovo različno doživljanje otroštva.

Ključne besede: osnovna šola, kulturni razvoj, pismenost, otroštvo, spomini

ŠUŠTAR, Branko, Ph.D. in History, Museum Councilor, Slovenian School Museum, SI-1000 Ljubljana, Plečnikov trg 1, branko.sustar@guest.arnes.si

Child on his Path to Becoming a Pupil and a Student. Education as a Part of Childhood in 19th and 20th Century

The transition into the world of the acquisition of school knowledge at first only few individuals experienced, then in the second half of 19th century going to school became an ordinary life's milestone. Going to school and the school rhythm influenced a children's everyday life. The school is a form of a state and a church educational and pedagogic activity, the method of transferring the knowledge, which promotes the cultural development with expend of literacy. School with the language image, different teachers (and then with a growing number of female teachers) and by changing the content of teaching helps children to create their different experience of childhood.

Key words: primary school, cultural development, literacy, childhood, memories

»Imenitni korak iz okrilja staršev v oblast učiteljev in kateheta« je naredil mladi Anton po veliki noči 1851, ko je dopolnil šest let in postal šoloobvezen. Od brata in sestre je podedoval ponošeno obutev in obleko, pa tudi obrabljene šolske knjige in druge potrebščine za šolo: kartonasto tablico s črkami, nemški abecednik za učenje branja po zlogih. Na šoli v Lučanah/Leutschach, ob slovensko-nemški jezikovni meji, sta tedaj poučevala dva učitelja iz učiteljske rodbine, ki je opravljala to delo kar tri rodove.¹ Podobno je pol stoletja kasneje s šestimi leti postal šoloobvezen na Koroškem mali Ivan, le da tedaj šolarji niso bili več tako redki. »Vpisali so me (1899 v šolo), mi kupili šolsko tablico in kamenček (pisalo) in začela se je šolska doba.«² **Obiskovanje šole**, ki ga je že od leta 1774 zapovedovala država, je od konca 19. stol. postajalo resničnost, saj je večina otrok v »šolski dobi« res bila šolarjev in šolanje je postalo del množičnega in

¹ Prispevek je dopolnjena predstavitev teme *Schooling as a part of childhood in Slovenia: a child on the way to becoming a pupil/student* s konference na Univerzi RGGU v Moskvi oktobra 2009. Prim. op. 11.

Anton Šantel, *Zgodbe moje pokrajine*, str. 46–47 in 49–51.

² Ivan Kordež, *Doživetja in spomini*, str. 69.

običajnega doživljanja otroštva. Od časa prvega slovenskega učbenika, ki je tudi prva slovenska knjiga (Trubarjev Catechismus; Abecedarium, 1550) in zamisli osnovne šole: šolanja za dečke in deklice v domačem jeziku, je bilo do 1870 z novo avstrijsko šolsko zakonodajo narejeno že veliko.

Zgodovine otroštva na Slovenskem so se dotaknile predvsem raziskave zgodovine šolstva in pedagogike, manj pa so se te tematike lotevali zgodovinarji (npr. v študijah o družini). Pomembna je spodbuda k raziskovanju otroštva pri nas v vsej pojavnosti: po različnih virih in brez vnaprejšnjih domnev, kot jih lahko oblikujejo »modna tuja sintetična dela«.³ Takšna dela nam manj govorijo o otroštvu na Slovenskem kot bi želeli, so pa vzbujala pozornost. Raziskave Ph. Arièsa (*L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Regime*, 1960/*Centuries of Childhood*, 1962) in Lloyda deMausa in sodelavcev (*The History of Childhood*, 1974) so bile bolj obsežno predstavljene pri nas leta 1993 ob vprašanjih otrokovih pravic.⁴ Arièsova knjiga, ki je po prevodu francoskega originala v angleščino in v druge jezike sčasoma spodbudila sodobne razprave o zgodovini otroštva, je izšla v slovenskem prevodu (1991) z zanimivo prevajalčevo spremno študijo,⁵ posamezna poglavja pa smo v slovenščini lahko brali že nekaj let prej.⁶ Prevod Arièsove knjige v srbsčino je izšel le par let pred slovenskim, na Hrvaškem so leta 2004 objavili analitično študijo o desetletjih Arièsove zgodovine otroštva.⁷ Delo o zgodovini otroštva, ki je bližje psihozgodovinskim deMausovim konceptom, je raziskava A. Puhar, 1982. Knjiga odpira tudi vrsto zanimivih vprašanj,⁸ saj predstavlja izrazito temno sliko otroštva v 19. stol. pri nas. Avtorica je 1994 pisala tudi o jugoslovanskem otroštvu.⁹ O otroštvu so 1992 pisali raziskovalne naloge tudi učenci osnovnih šol in njihovi mentorji.¹⁰ Več je pri nas tudi sociološkega raziskovanja mladinske tematike. Interesu za zgodovino otroštva sledimo tudi pri mednarodnih srečanjih zgodovinarjev (Moskva 2009)¹¹ in zgodovinarjev šolstva (ISCHE 33)¹² na 21. mednarodnem kongresu zgodovinskih znanosti CISH/ICHS (Amsterdam 2010).

Prva pobuda države za **obvezno šolstvo sodi** v čas reform cesarice Marije Terezije, ko je po 1765 krajši čas delovalo nekaj predilskih šol tudi v mestih slovenskih dežel. S tem je država prvič uvedla (delno in omejeno) šolsko obveznost za otroke med 7. in 15. letom, ki so jih starši lahko pogrešali pri delu doma. V miselnem svetu reform absolutistične države je 1774 nastala tudi obvezna osnovna šola. To je bila množična elementarna šola, ki naj s splošno izobrazbo pospeši gospodarski razvoj in z učenjem nemščine bolj poveže tudi jezikovno različne pokrajine v državi.¹³ Vprašanje učnega jezika naših šol, slovenščine kot materinščine učencev in nemščine kot prevladujočega jezika državne uprave, je bilo posebej pomembno v slovenskih deželah od 1848 do zloma

³ Žvanut, *Svetovi otrok*, str. 67.

⁴ Pavlovič, *Psihološke pravice otroka*, str. 53–126.

⁵ Baskar, *Nedeljski zgodovinar*, str. 501–522.

⁶ Tri poglavja so izšla v reviji *Problemi* (1985, št. 4, str. 51–59 in 1988, št. 11, str. 181–194).

⁷ Hameršak, *Desetletja Arièsove povijesti djetinstva*, str. 1061–1078.

⁸ Puhar, *Prvotno besedilo življenja*, 1982.

⁹ Puhar, [Yugoslav Childhood], 1994. Tak »poenostavljeni evolucionistični pristop k zgodovini (otročstva)«, ki s travmatičnim otroštvom v zadržni družini na Balkanu razlaga vojne ob razpadu Jugoslavije, zavrača M. Hameršak, *Desetletja Arièsove povijesti djetinstva*, str. 1074–1075.

¹⁰ SŠM, arhivska zbirka, *Ko sem še majhen bil: iz zgodovine otroštva*, 1991/92.

¹¹ *History of Childhood as a field of research*, 2009.

¹² *Discovery of Childhood in History*, avgust 2010.

¹³ Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike*, 1988.

Avstro-Ogrske ob koncu 1. svetovne vojne. Osnovna šola je pomenila splošni kulturni vpliv države, v sodelovanju s katoliško Cerkvijo, ki je med drugim osnovnošolskim zakonom 1806–1869 po škofijah tudi skrbela za osnovno šolstvo, pa so povezana tudi prizadevanja šole za verski in moralni pouk. Tretji avstrijski osnovnošolski zakon 1869 je moderniziral državno šolo: uvedel izobraževanje učiteljev, uredil njihovo plačilo v denarju in utemeljil sodobno osnovno šolo. Z obširnejšim predmetnikom in učili (učnimi sredstvi) je šola vedno večjemu številu otrok širše odkrivala tudi svet znanja.

V posameznih deželah, v katerih so živeli Slovenci, je imela deželna šolska zakonodaja tudi svoje posebnosti, tudi položaj slovenščine v šoli ni bil povsod enak. Boljši je bil slovenski pouk na Kranjskem in na Primorskem, razen v mestu Trst, nekoliko slabši na južnem Štajerskem, najslabši na južnem Koroškem. Glede učnega jezika v šoli so se občine ponekod celo v povsem slovenskih krajih odločile za nemški pouk, češ da otroci slovensko že znajo od doma. Materinščino učencev je vedno upošteval pouk verouka, drugod pa se je slovenščina uveljavljala v osnovnih šolah sprva z dvojezičnimi slovensko-nemškimi učbeniki in z nedeljskimi šolami. Začetni osnovnošolski pouk v tujem jeziku je bil v slovenskih krajih manj uspešen, zato se je šola na podeželju le počasi uveljavljala.¹⁴ Več je bilo v osnovnih šolah za slovenske otroke pouka v slovenščini, bolj je bila šola uspešna. Tudi šolske knjige so v 19. stol. povezale Slovence, živče v šestih upravnih deželah habsburške Avstrije s knjižnim jezikom in skupno pisavo (gajico).¹⁵

Slovenci smo bili vse 19. stol. pretežno kmečki narod in še pred 2. svetovno vojno je bilo med šolarji dobrih 60 % kmečkih otrok in malo nad 28 % delavskih otrok. Otroci so tako večinoma doživljali »vse sladkosti in bridkosti malega človeka, ki tvori večino slovenskega naroda.«¹⁶ Leta obveznega šolanja kot posebno obdobje otroštva so bila od konca 18. stol. tudi v slovenskih deželah čas od otrokovega 6. do 12. leta, po letu 1870 celo do končanega 14. leta. **Otroštvo je bilo tudi čas šolanja:** v začetku 19. stol. le za vsakega sedmega otroka v slovenskih deželah, pred letom 1848 pa je šolo obiskoval že vsak tretji. V šolskem letu 1864/65 je šestletna šolska obveznost zajela dobro polovico otrok v šolski starosti (54,3 %).¹⁷ Na kmečkem podeželju je prevladovalo mnenje, da je 1869 uvedeno osemletno šolanje za njihove otroke preveč in si ga lahko privoščijo le premožni, »revež mora pa pred vsem skrbeti, de imajo otroci kaj jesti, da so oblečeni.« Prevelika vpetost otrok v delo za preživetje pa tudi nerazgledani starši ali skrbniki so otrokom večkrat onemogočali dokončanje šolanja, kdaj pa tudi redni šolski obisk nasploh. Otroškega dela je bilo veliko: kmečko delo doma ali služenje na kmetiji drugod, pogosto povezano s pašo kot značilnim otroškim delom, pa tudi prezgodnje delo v obrti in industriji.¹⁸ Slomšek je 1846 poučeval starše, da »od sedmiga do štirinajstiga leta otroci niso za delo, ampak za nauk. Ne bodi vam šola predraga – ne predeleč; brez šole v' sedajnjih časih človek slabo izhaja. Starejši, ki otroke namesti v' šolo le na pašo pustijo, za živino več ko za otroke skerbijo; niso vredni, de živijo. Kaj pomaga, kedar se živince lepo redi, otroci pa požvinijo.«¹⁹

Šolski obisk je bil v mestih boljši, saj so bile tam šole blizu, na podeželju pozimi oddaljenih otrok tudi po mesec dni ni bilo v šolo zaradi vremena, poleti pa je bilo za izostanke krivo delo. Bolj redno so obiskovali šolo mlajši od 12 let. Na obisk pouka je

¹⁴ Osnovna šola na Slovenskem, str. 153–154; Slovenska novejša zgodovina I., 2005.

¹⁵ Hojan, Slovenska šolska knjiga, str. 30; Andoljšek, Naš začetni bralni pouk, 1960.

¹⁶ Jurančič, Življenje slovenskega otroka, str. 2.

¹⁷ Schmidt, Osnovna šola in osnovnošolska zakonodaja, str. 29.

¹⁸ Slomšek, Ubogi otrok v' fáberkah, str. 217.

¹⁹ Slomšek, Sedem prošenj materam ino očetam, str. 181–182.

vplivalo tudi siromaštvo (pomanjkanje primerne obleke in obutve) ali pa tudi svojevoljnost skoraj odrasle, a nerazsodne mladine. Otroci kočarjev – beremo 1880 – »*bi pač imeli čas hoditi v šolo do 14. leta in tudi še dalje, a nihče ne bode otroka v službo jemal, ga redil in oblačil zato, da bi ga v šolo pošiljal, – v cerkev in h kerkšanskemu nauku ga že pošlje, a v vsakdanjo šolo ga ne bode.*«²⁰ Še sredi 19. stol., občasno pa tudi kasneje, je učiteljstvo zavzeto razpravljalo, kako zagotoviti **redni šolski obisk**.

Šele po 1870 je država poskrbela tudi za kaznovanje staršev zaradi izostajanja otrok od pouka, uspešna so bila tudi desetletja prizadevanj učiteljev in duhovščine za šolo in postopoma se je uveljavila šolska obveznost. A lokalne oblasti so bile razumevajoče, saj so bili otroci na podeželju občasno nepogrešljiva delovna sila. Splošno zavedanje o **potrebnosti izobrazbe** se je uveljavljalo vse do začetka 20. stol. Že pred prvo svetovno vojno je ostalo brez pouka pri nas kvečjemu 10 % otrok. V nekaterih slovenskih historyčnih deželah je bila šolska obveznost že tedaj dejansko uresničena, saj ni hodilo v šolo le med 1 in 3 % otrok.²¹ Tak razvoj šolstva je sčasoma skoraj odpravil nepismenost in Slovencem omogočil kulturni in ob tem tudi večji gospodarski razvoj. Številna društva, tudi na podeželju, zadrugiško gibanje in razcvet časopisja so zaznamovali čas od konca 19. stol. naprej. Še 1880 je bila skoraj polovica Slovencev nepismenih (45,9 %), nato pa so se pokazali rezultati bolj rednega šolskega obiska in od konca 19. stol. se je število nepismenih od manj kot 30 % znižalo na manj kot 15 %. Med Slovenci v Jugoslaviji je bilo leta 1921 manj kot 9 % nepismenih (jugoslovansko povprečje je bilo 51,5 %), leta 1931 še nekaj nad 5 %, po letu 1971 pa 1 % ali manj.²²

Z boljšim šolskim obiskom v drugi polovici 19. stol. so bili tudi uspehi šole večji. K temu so pripomogle tudi nove šole na podeželju, saj so bile dežele in občine dolžne vsem otrokom zagotoviti obiskovanje šole z geografsko dostopnostjo (v razdalji ene ure hoda). Vse do razmaha avtomobilizma v 60. letih 20. stol. so **pot v šolo** na podeželju in v mestih zaznamovale večje ali manjše družbe šolarjev, njihove igre in različne dogodivščine. Šolarji iz različnih krajev ali šol so se tedaj pretepal, delali so škodo ali pa prijazno odkrivali zanimivosti sveta. Za spremembe v **obnašanju** otrok so bila potrebna desetletja vzgojnega dela v šoli in družinske vzgoje, kar je spremljal tudi splošni kulturni razvoj. Že v 19. stol. je šola spodbujala otroke k prijaznejšim odnosom do ljudi in tudi do živali. Znana so vzgojna prizadevanja šole zoper uničevanje ptičjih gnezd – tudi z berili in šolskimi pesmimi. Obnašanje šolarjev so usmerjala disciplinarna pravila in posebej prepovedi v njih. Konec 20. stol. s sodobnim 'dolгим otroštvom' je postopoma postalo običajno šolanje na srednji šoli in množični univerzitetni študij.

Šolske izkušnje otrok so bile različne glede na ekonomski in širši kulturni položaj družine, odvisne od razgledanosti staršev in okolja; marsikaj pa je bilo v njihovem otroštvu skupno. Za večino odraslih je bilo na vaškem podeželju, pa tudi v mestih, običajno trdo in skromno življenje. Podobno je veljalo tudi za njihove otroke, ki so jih še v začetku 20. stol. kmalu vpeljali v domače in kmečko delo. Čeprav je idila nekdanje skladne vaške skupnosti le romantičen privid, tudi v nekdanjem otroštvu ni bilo vse črno, bilo pa je skromno in ne povsod enako. Ob šoli so tako v bogatih kot revnih družinah za prenos tradicije in neformalno izobraževanje poskrbeli starejši. V tem ustnem izročilu so bile sredi 19. stol. žive pripovedi »*narodnih pesmi, pravljic, pripovedk, vraž in molitev*«, kar

²⁰ Šolski deček, str. 113–116.

²¹ Sagadin, *Osnovna šola na Slovenskem*, str. 151.

²² Melik, *Slovenci in »nova šola«*, str. 53–54; *Slovenska novejša zgodovina I*, str. 415.

vse so otroci poslušali, čeprav so bile zgodbe tudi grozljive.²³ V prvi polovici 19. stol. so bile to lahko tudi pripovedi pestunje ali deda in zgodbam o čarovnicah in strahovih so trdno verovali »*kakor v presveto Trojico*«. ²⁴ Celó v slovenski meščanski družini v Trstu so v začetku 20. stol. kljub prepovedim bolj izobražene matere njenim otrokom služkinje pripovedovale zgodbe o »*strahovih*«. ²⁵

A pismenost ni bila povezana le z rednim šolanjem otrok, saj je bilo ponekod že pred 1840 tudi na podeželju precej ljudi, ki so se sami naučili branja, posebno žensk. ²⁶ Veliko je za opismenjevanje kmečke mladine še pred sredo 19. stol. naredil **pouk v nedeljskih šolah** pod vodstvom slovensko usmerjene duhovščine. Veljalo je, da ima kmečka mladina delavnik za delo, nedeljo pa za počitek, obisk cerkve in šole. Slomškov učbenik (1842) za slovensko nedeljsko šolo je z zgodbo o dečku Blaže-tu in njegovi sestri Nežici zgledna pripoved o težki mladosti na podeželju in hkrati prava kmečka enciklopedija.

Oditi v šolo je pomenilo opustiti otroške igre, a tudi šolarji so predvsem pred in po pouku poznali različne igre. Tako igrače kot oblačila in obutev za šolo, ²⁷ pa tudi šolske potrebščine, ki so jih imeli šolarji, so bile odvisne od premožnosti staršev. Na podeželju je bilo vsega manj in je bilo bolj skromno. Še sredi 19. stol. tudi ni bilo nič neobičajnega, da so se **otroci šole prav bali**, saj so jih starši in starejši radi strašili »*Le čakaj, kadar boš hodil v šolo, bo vse drugače; tam bo šiba pela, da bo joj!*« Tako ni bilo čudno, da si otrok ni upal v šolo ali pa se mu je zdela »*kot temna ječa nedolžno obsojenemu*.« Pedagoški tisk je še v začetku 20. stol. spodbujal učiteljstvo, naj s prijaznostjo polepšajo prvi šolski dan. ²⁸ A marsikateremu šolarju se je imenitna šolska stavba, kakršne so pri nas gradili zlasti od konca 19. stol. tudi na podeželju, zdela taka le od zunaj, ko pa je pričel hoditi v šolo, pa mu je »*presenetljivo hitro postala zoprna in dolgočasna*«. ²⁹

Šolski pouk je otrokom odrejal tudi **dnevni, tedenski in letni ritem**. Običajno so šolarji ob koncu 19. stol. imeli dopoldanski in popoldanski pouk, na manjših šolah z enim učiteljem pa poldnevnega, ko so starejši otroci obiskovali eno, mlajši pa drugo skupino. Šol z enim učiteljem (pozneje tudi z dvema ali tremi) je bilo na Slovenskem veliko tudi še po letu 1960, ko je šolska reforma že vpeljala večje osemletne centralne šole in manjše **podružnične šole** le z nižjimi razredi. Podružničnih šol, ki na nek način spominjajo na šole 19. stol., je sicer vedno manj, a so uspešne in jih odlikuje izjemno osebni odnos z učiteljem. Poleg šolskega pouka v dveh delih, z vsaj enournim opoldanskim odmorom za kosilo, so v šolah poznali tudi proste dneve ali popoldneve. Še konec 60. let 20. stol. so bile proste sobote nenavadna novost, s katero smo se le polagoma sprijaznili. Tudi **počitnice**, »ta najboljši del pouka«, so pretrgale ritem pouka in konec 20. stol. odprle vprašanja pedagogike prostega časa. Osrednja zaposlitev večine sodobnih šolarjev – poleg pouka in učenja – ni več domače delo, temveč prav zabava in pristočasne aktivnosti, kar prinaša družbi nove izzive. Počitnice so imeli šolarji še v začetku 20. stol. urejene zelo različno po deželah in celo po posameznih okrajih, glede na sezonsko kmečko delo (krompirjeve počitnice ali ob trgatvi), da so lahko pri delu sodelovali tudi otroci. Pozneje so počitnice urejene bolj enotno. ³⁰

²³ Levec: *Janko Kersnik, Prijateljski spomini*, str. 538.

²⁴ Jurčič, *Spomini na deda*, str. 16.

²⁵ Bartol, *Pot do učenosti*, str. 97–98.

²⁶ Trdina, *Moje življenje*, str. 356–360.

²⁷ Tomažič, *Igrače*, 1999; *Šolska kronika* 2011, št. 3.

²⁸ Gerbic, *P prvi šolski dan*, str. 63–64; Post, *Šolski začetek*, 13. 9. 1908.

²⁹ Plevelov, *Kako so me likali*, str. 20–25.

³⁰ Hojan, *Šolski koledar*, 2000–2001.

Kiparske upodobitve šolarjev niso pogoste. Zelo imeniten je dvanajstletni šolar na vodnjaku postavljenem 1908 sredi Radovljice v čast šolske dobrotnice Josipine Hočevar (kipar Jožef Pavlin). V reviji Dom in svet (1906, str. 152–153) pa so malo pred tem objavili fotografiji kipov šolarica in šolar na tedaj novi meščanski šoli v Pragi, ki sta delo tudi pri nas znanega češkega kiparja Josefa Strachovskega.

Marsikomu so pogosto ostale v spominu na otroška leta tudi **šolske slovesnosti in praznovanja**, povezana s šolo, cerkvijo ali državno oblastjo. Zato so se tudi datumi šolskih slavnosti s spremembo vladarjev, držav in političnih sistemov tako menjavali.³¹ Posebej imenitne so bile pred 1870 na koncu šolskega leta javne »šolske skušnje« s slovesnim spraševanjem pred lokalnimi veljaki in s podelitvijo šolskih nagrad. Nekatere osnovne šole so v 19. stol. pripravile tudi tiskano letno poročilo s seznamom učencev po uspehu, kar je vsakemu od nagrajencev ostalo v lepem spominu. Tudi slovesno okrašeni šolski prostori so se spreminjali, a ohranjali značilno ikonografijo s podobo vsakokratnega vladarja, spreminjajoče se državne zastave in bolj stalne narodne zastave. Kljub velikim razlikam v šolanju v začetku 19. stol. in v letih po 1945 lahko najdemo tudi nekaj presenetljivih vzporednic sodelovanja (in doživljanja) učencev pri državnih slavnostih skozi čas. Ob zaključku kongresa, ki je preurejal Evropo, sta se 21. maja 1821 po skoraj petmesečnem bivanju pri nas odpeljala iz Ljubljane avstrijski cesar Franc in cesarica. »Iz mesta in še kar lep kos po glavni cesti sta se veličanstvi peljali med pojočimi in pozdravljajočimi šolskimi dečki, ki so držali v eni roki plapolajočo belo rutico, v drugi pa

³¹ Tul, *Šolska praznovanja skozi čas*, 1994.

zeleno vejico. «Bilo je ob pol sedmih zjutraj, oblačno in le 12 stopinj.³² Podoba šolarjev, ki z zastavicami mahajo državnikom, tako ni inovacija socializma.

Šolske slovesnosti so tudi na zunaj povezovala **šolo in cerkev**, saj se je še v letih pred drugo svetovno vojno šolsko leto začenjalo s šolsko mašo. Tudi **šolske zastave**, ki so jih šoli darovali šolski prijatelji, so bile pravzaprav cerkvena bandera z dvema podobama. Čeprav se je vloga Cerkve v šolstvu po 1870 zmanjšala, je ostal v osnovni šoli **verouk** prvi predmet, del pouka pa je bil tudi v prvi jugoslovanski državi. Še v avstrijskem obdobju so bolj liberalno usmerjeni starši odprli razpravo o »verskih vajah« v šoli ter o obiskovanju jutranjih šolarskih maš, ki večkrat otrokom niso ostale v prijetnem spominu. Povsem drugače je bilo s cerkvenimi slovesnostmi in prazniki, ki so bili za otroke vesel dogodek. Odnos države do verske dejavnosti se je po letu 1945 spremenil v odkrito nasprotovanje. Poučevanje verouka je bilo sicer do leta 1952 dovoljeno v šoli po rednem pouku, a le zaradi lažjega državnega nadzora in uspešnega zmanjševanja obiskovanja verouka.³³ Preštevanje otrok, ki so obiskovali verouk je bilo običajno vsaj še okoli leta 1965, kot zbiranje podatkov o eni od zunajšolskih dejavnosti, država pa je tako cerkveno poučevanje spremljala še pozneje.

Obiskovanje šol v večjih krajih, ki so z več pouka nemščine v 19. stol. omogočale nadaljnje šolanje na gimnazijah, je bil način *»kako se pride v hram modrosti in nemške učenosti«*, kot je bil predstavljen nemški pouk v šentpetrski šoli v Ljubljani 1842.³⁴ S podeželja so na šolanje v mesto prišli samo **najbolj nadarjeni dečki**, saj je najbrž ne le okoli 1860 *»kmetski oče vsaj trikrat premislil, preden je poslal svojega sina v drage latinske šole«*,³⁵ kot so rekli gimnaziji. Starši so svoje sinove, običajno na priporočilo učiteljev in duhovnikov, namenili za »študenta« in nadaljnji študij, najraje za cenjen in vpliven duhovniški poklic. Že pred začetki splošne šolske obveznosti so obiskovali šolo posamezniki, ki so jih namenili za študij. Odit v šolo je npr. 1767 za poznejšega pesnika pomenilo pri devetih letih opustiti otroške igre in poskusiti z učenjem.³⁶ Starši so se kot financerji otrokovega šolanja zavzeto zanimali za uspeh svojega šolarja še med študijem in neuspešnega dijaka s podeželja niso naprej šolali. Ko je postal v četrtem razredu pouk ves nemški, je učencu (poznejšemu profesorju in literatu) okoli 1844 *»pošla vsa njegova učenost«*, a se mu je naslednje leto, ko je leto ponavljal, kar naenkrat odprlo tudi za nemščino.³⁷ Tudi šolske knjige so bile strašljive. Kot beremo v spominih – *»pogledam in o strah in groza – vse nemške!«* Gimnazijski pouk v tuji nemščini je marsikoga od nadarjenih Slovencev odvrnil od študija,³⁸ trpka izkušnja dijaka pa je kasneje vplivala na nastanek prve gimnazije s slovenskim poukom (1905). *»Res izreden talent mora imeti slovenski fantič (so pisali še 1898), da se pri teh obstoječih razmerah priplazi v kakšno srednjo šolo.«*³⁹

Začetki »študija« na gimnaziji za veliko slovenskih dijakov s podeželja niso bili lahki. Zaradi opazne razlike v obleki, domačega narečja in slabšega poznavanja nemščine, so morali takrat *»kmetiški«* otroci npr. že na ljubljanski normalki trpeti nagajivosti *»od*

³² Holz, *Ljubljanski kongres 1821*, str. 71.

³³ Šuštar, *Verouk v šoli 1945–1955*, str. 269–287 in 399–411.

³⁴ V. Zarnik, *Nekoliko črtic*, str. 27.

³⁵ Fran Šuklje, *Iz mojih spominov*, I., str. 13.

³⁶ Vodnik, *Vodnikov življenjepis 1796*, str. [269–270].

³⁷ Levec, *Životopis Frana Erjavca*, str. 4.

³⁸ Jeglič, *Prva pot v Ljubljanske šole*, str. 206–208.

³⁹ Jeklinov, *S Koroškega*, 5. 4. 1898.

razposajenih predmestnih in meščanskih paglavcev«. ⁴⁰ Nič drugače ni bilo s kakšnim kmečkim gimnazijcem, ko so ga jeseni 1861 sošolci prvi dan zagledali »v dolgej debelogumbastej suknji«. ⁴¹ Če so se težko šolali dečki, so dekleta imela še manjše izobraževalne možnosti. V avstrijskem obdobju so le nekatere, predvsem iz premožnejših slojev, prišle do srednješolske izobrazbe (učiteljske, višji dekliški licej), redke med dekleti do gimnazijske izobrazbe (a so se lahko šolale le izredno), še manj do univerzitetnih študij. ⁴²

Spomini na šolanje so polni zapisov o **revnem dijaškem življenju** s skromnimi možnostmi prehrane in prenočevanja. Večina šolarjev se je s stradanjem in naklonjenimi dobrotniki prebila skozi ta leta, več pa jih je šolanje tudi predčasno končalo ali pa so po štirih letih gimnazije vstopili na učiteljske in prej prišli do poklica. S podporo od doma in sorodstva ter s poučevanjem mlajših šolarjev (z inštrukcijami), pa tudi štipendijami, ki so jih v ta namen ustanovili posamezni uspešni intelektualci, je bilo lažje preživeti že srednješolska leta. ⁴³ Nekateri šolarji so v mestih živeli v zasebnih, zlasti cerkvenih konviktih (dijaških domovih), poznanih po strogem redu. Navadno je podoben režim za šolarje veljal tudi pri tujih družinah ali študentskih gospodinjah, ki so bile kar značilnost posameznega dela mesta (npr. Študentovska ulica v Ljubljani ali Breg v Novem mestu s skrbnimi »študentskimi mamicami«⁴⁴).

Šolanje je pomenilo tudi **pouk v prenapolnjenih učilnicah**, posebno v začetnih šolah in tistih v mestih. V tretjem razredu šole v Celju, ki je omogočala študij na gimnaziji, je bilo 1843 kar 105 učencev, starih okoli 10 let, ki so »sedeli v šolskih klopih natlačeni kakor slaniki.« Podobno je bilo v Ljubljani kar 15 učencev v eni dolgi klopi. ⁴⁵ Izobraževanje je nadaljevalo več šolarjev iz tistih predelov Slovenije z boljšimi materialnimi možnostmi, spodbudami okolja in podporami izobraženih sorodnikov. Za večino otrok je šolanje **pomenilo pot od doma** že pri 9. ali 10. letih, ko so se iz domače ljudske šole odpravili na šolanje drugam. In obžalovanje odhoda iz podeželske idiličnosti v svet znanja in spoznanja, najbrž ni ostalo le v kakšnem romantičnem spominu pesnika na začetku 19. stoletja. Gotovo se je v stiski marsikdo vsaj za hip tudi pokesal »žeje po znanju«, ki ga je kot »goljufiva kača« speljala v Ljubljano ali drugo šolsko mesto, »saj bi bilo vendar boljše krave pasti, zraven pa ukati in repo peči!«⁴⁶ Kljub temu je bilo vsaj za del otrok bolj kot trdo domače kmečko delo privlačno nič lažje šolanje za intelektualni poklic.

Za šolarja – dijaka – študenta je **študirati** res pomenilo velik trud in prizadevanje. ⁴⁷ V večjem mestu (npr. v Ljubljani) so najprej končali še »latinske šole« (šestletno gimnazijo in licej, od 1850 osemletno gimnazijo z maturo), obiskovali realko, moško ali žensko učiteljske. Študirajočega – dijaka ali študenta (*genius universalis*) – so v Ljubljani leta 1879 ločili (po Aleševčevem humorističnem zapisu z latinizirajočimi oznakami) po starosti ali namenu v štiri vrste. ⁴⁸ Besedi »dijak« in starejšo »študent« so še v začetku 20. stol. uporabljali kot sopomenki za šolajočega se intelektualca. Ti šolarji so pravzaprav že zapustili otroštvo in so do neke mere sodili že k izobraženstvu: tako

⁴⁰ L. (? Fran Levec), opomba, str. 157.

⁴¹ Jeglič, *Prva pot v Ljubljanske šole*, str. 206–208.

⁴² Hojan, *Žensko šolstvo*, str. 28–34; Gabrič, *Od moškega do unisex šolstva*, str. 218–219.

⁴³ Ribnikar, *Študentske in dijaške štipendijske ustanove*, str. 9–16.

⁴⁴ Dražumerič, *Življenje na novomeškem Bregu*, str. 250.

⁴⁵ Vošnjak, *Spomini*, str. 13; Šuklje, *Iz mojih spominov*, I., str. 13; Zarnik, *Nekoliko črtic*, str. 27.

⁴⁶ Jeglič, *Prva pot v Ljubljanske šole*, str. 206.

⁴⁷ Susič, *Studere*, str. 99–100. »Študirati« je lahko tudi iz lat. *studere* (prizadevati si, učiti se).

⁴⁸ Alešovec, *Ljubljanske slike*, 1879.

dijaki na gimnazijah (tudi na realkah, učiteljiščih) kot študentje na bogoslovnih šolah v domačih deželah in na univerzah po monarhiji. Največkrat so šli na Dunaj,⁴⁹ tudi v Gradec, pozneje še v Prago, saj je bil Zagreb že v ogrski polovici monarhije.⁵⁰

Učenci so v prvih letnikih **gimnazije** še dopolnjevali svojo osnovnošolsko obveznost, od 5. razreda gimnazije naprej pa so jih tudi učitelji bolj upoštevali in jih imeli za študente in ne več šolarje. Od srede 19. stol. se je avstrijska gimnazija zaključila s posebnim zrelostnim izpitom (maturu), ki je tako s koncem srednje šole povezala pojem zrelosti (zrelost za študij na univerzi).⁵¹ Univerzitetno šolanje v slovenskem jeziku se je začelo v Ljubljani šele od 1919, na novi univerzi že v novi državi. Življenjska pot posameznikov, ki so vsaj stopili na pot šolanja, nam je zaradi napisane vrste spominov intelektualcev bolj poznana kot podrobnosti njihovih manj šolanih ali sploh neizobraženih vrstnikov.

Spomin na učitelje, od okoli 1880 vedno bolj tudi na učiteljice, kaže na njihovo zelo **različno podobo**, ki je večkrat sorazmerna rezultatom njihovega poučevanja. Vsekakor je podobo učitelja pred 1870 bolj označevala šiba kot pa knjiga. »*Palica je bila tudi po ljubljanskih šolah edina metoda, ...!*«⁵², beremo leta 1904 o minulih časih. A kljub temu je takšna »učiteljska grča« kot dober učitelj in dober človek – navadno ga je cela gruča učencev prostovoljno spremljala po pouku do doma – lahko v spisih hvaležnih učencev dobil še literarni spomenik.⁵³ **Učitelji** (moški) so bili običajno manj prijazni in potrpežljivi od učiteljic, ki so v šole prinašale drugačno razpoloženje, predvsem v šolski pouk prvošolcev.⁵⁴ **Učiteljice** so se šele po letu 1875 pričele bolj številčno vključevati v ta poklic, ki so jim ga omogočila ženska učiteljišča, a že pred drugo svetovno vojno so predstavljale skoraj že 2/3 učiteljstva. Poskrbele so tudi za boljšo vzgojo deklet in njihovih mater ter s tem vplivale tudi na zdravstveni in kulturni razvoj družin.⁵⁵ Pomen učiteljic v poklicnem, pa tudi gospodarskem in političnem osamosvajanju žensk je velik, saj so vodile žensko gibanje. Posebej so bile zavzete za kulturno delo z dekleti in ženami.⁵⁶ Napredek družinske vzgoje je bilo eno od pomembnih področij delovanja učiteljstva,⁵⁷ ki je s tem vplivalo na otroštvo svojih učencev in naslednje generacije, morda nič manj kot s šolskimi vrtovi in vodenjem podmladka športnih organizacij. Otroci so se v otroških vrtcih srečali tudi z vzgojiteljicami, a le manjšina v industrijskih centrih po 1834, bolj množično pa šele v drugi polovici 20. stoletja.⁵⁸

Učencem so ostale v spominu posebnosti učiteljev, saj je bilo med njimi kar nekaj pravih originalov. Pravzaprav preseneča velika toleranca nekdanjih učencev do običajno **stroge šolske discipline**, ki je do 1870 uradno in dejansko temeljila na palici kot učiteljevem žezlu, naslednjih 100 let pa samo dejansko. Nasilnih metod poučevanja pa niso sprejemali vsi učenci, nekateri so zaradi krivičnega ravnanja prestrogih učiteljev šolo celo zasovražili. Marsikdo je težko pozabil **šolske kazni**, kakšen je zaradi tega tudi prekinil šolanje. Negativni odnos učenca do šole tudi ni bil vedno povezan s poukom v tujem jeziku. Ni bil vsak slovenski narodnjak med učitelji tudi dober pedagog! Konec

⁴⁹ Cindrič, *Študenti s Kranjske*, 2009.

⁵⁰ Melik, Vodopivec, *Slovenski izobraženci*, str. 269–282.

⁵¹ *Od mature do mature*, 1998; *Šolska kronika*, 2005, št. 2, str. 201–455.

⁵² Dimnik, *Ljubljansko ljudsko šolstvo*, str. 171.

⁵³ Stritar, *Lešniki*, str. 169–175; Bežek, *Obično ukoslovje*, str. 244–246, 256.

⁵⁴ Matičič, N., *Moja hoya z očetom*, str. 186–187.

⁵⁵ Sagadin, *Kvalitativna analiza*, str. 162; Hojan, *Žensko šolstvo in učiteljstvo na Slovenskem*, 1970.

⁵⁶ Suštar, »*Žensko gibanje pri nas ...*«, str. 76–85.

⁵⁷ Dimnik, *Domača vzgoja*, 1895; Otrok, 1910.

⁵⁸ Pavlič, *Predšolske ustanove na Slovenskem 1834–1945*, 1991.

19. stol. je dotlej nemogoči učenec šele na nemški osnovni šoli dobil »*veselje za šolo, za knjige in pouk*«, prišel do intelektualnega poklica, a ni zamenjal narodnosti. Večkrat so bili učitelji tudi bolj naklonjeni urejenim in za šolo bolj vnetim otrokom iz premožnejših ali meščanskih družin.⁵⁹

Tudi v času, ko je bilo kaznovanje otrok s pretepanjem običajno, **niso bili tepeni vsi otroci** in ne kar povprek. Okoli 1840 »*se ni nihče spotikal nad tem, da palica poje v šoli*«, kot so se spominjali po 1. svetovni vojni, ko »*so ti časi minili in dobro, da so minili*«. ⁶⁰ Pri naših kritičnih presojah velja upoštevati tudi spremenljiv kontekst časa in razmer. Nemara ni bilo tako malo otrok, ki jih niso vzgajali s tepežem niti doma, a palica je bila običajno vzgojno sredstvo doma in tudi v šoli. »Šiba novo mašo poje!«, razodeva pregovor ljudsko modrost o dobrem rezultatu stroge vzgoje: deček bo s študijem postal duhovnik, dolgo časa edini pravi »gospod«. Šiba je kljub prepovedi takšne šolske kazni (1870) ostala domače vzgojno sredstvo. Nekateri učitelji so menili, da otrokom škoduje »*napačna, premehka otroška vzgoja*«, ⁶¹ tako pa so tudi ravnali. A za velik del pravih pedagogov so že vsaj od konca 19. stol. nasilni vzgojni ukrepi napačni. ⁶² Z uveljavljanjem človekovih pravic v družbi – in s tem tudi otrokovih pravic – je konec 20. stol. telesna kazen v šoli povsem izginila. Žal ostaja nasilje v šoli splošen, a ne prevladujoč problem: šola preganja nasilje med učenci, pozna pa celo nasilje najstniških učencev nad učitelji (cami). ⁶³

Zanimanje šolarjev za **posamezne učne teme** se je spreminjalo. Zaradi velikega izseljevanja Slovencev predvsem konec 19. in v začetku 20. stol. tudi v ZDA, so ponekod na revnem podeželju otroci bolje poznali **ameriška mesta** in reke kot pa geografijo domače dežele ali avstrijskega cesarstva. To kaže zanimiv primer iz Bele krajine 1905. ⁶⁴ Tedaj so se tudi spraševali ali šola z zanimivimi stenskiimi učnimi slikami o oddaljenih deželah pravzaprav ne zvabi mladine iz domačega okolja v izseljenstvo, v širni svet. Med šolanjem so otroke že od 1870 seznanjali tudi s šolskim vrtom in posameznimi dejavnostmi, ki jih je mnogo poznejši čas označil kot »krožke«: od kuhanja, recitacij, šolskih spisov in časopisov do uvajanja v raziskovalne dejavnosti. Šolsko leto so zaznamovali tudi izleti, od tradicionalnih **majskih šolskih izletov** v bližnjo okolico do spoznavanja domačih krajev, od okoli 1975 občasno celo tujine. Šolarji so se od konca 19. stol. vključevali tudi v športna in kulturna društva, kar je zaradi različne jezikovne in narodnostne, pa tudi politične usmeritve teh društev, prenašalo v šolo aktualne odnose okolice.

Država v vseh časih vpliva na šolo – tako s spodbujanjem »državnega« jezika, s spreminjajočo se šolsko in kulturno politiko posameznih režimov in posebej z vladajočo ideologijo. Na **jezikovno in nacionalno usmeritev učencev** v slovenskih deželah so od druge polovice 19. stol. vplivale tudi šole nacionalnih šolskih društev (italijanskih, nemških in slovenskih). Vendar pa šole slovenske Družbe sv. Cirila in Metoda (v Trstu, na Koroškem) niso potujčevale, temveč so delovale narodnoobrambno in skrbele za pouk slovenskih otrok v njihovi materinščini. ⁶⁵ Narodnostna usmeritev se je sredi 19. stol. šele oblikovala: tako kot so se nemško vzgojeni šolarji kdaj šele v višji gimnaziji usmerili slovensko, se je kdo od njih obrnil v nemško ali slovensko smer šele med študijem

⁵⁹ Prepeluh, *Pripombe k naši prevratni dobi*, str. 16–19.

⁶⁰ Dimnik, *Ljubljansko ljudsko šolstvo*, str. 170–172; Stritar, *Spomini*, str. 134–35.

⁶¹ Ks., *Nekaj o šolski disciplini*, str. 287–288.

⁶² Strmčnik, *Analiza šolskih kazni*, str. 184–216); *Šolska kronika* 12 / XXXVI, št. 2, 2003.

⁶³ Balkovec Debevec, *O nasilju v šoli*, str. 60–70.

⁶⁴ Drnovšek, *Pot slovenskih izseljencev na tuje*, str. 94–95. Za podatek se zahvaljujem dr. Marjanu Drnovšku.

⁶⁵ Drobesh, *Deutscher Schulverein*, str. 187–196; Vovko, *Oris dejavnosti*, str. 32–41.

ali še kasneje. Včasih je o jezikovni preusmeritvi otrok odločila družina. Kaže, da so bili za nacionalno usmeritev učencev bolj kot uradni učni jezik šole pomembni vplivi učiteljeve osebnosti, staršev ter naklonjenega okolja.⁶⁶ Šola je nedvomno (so)oblikovala učenca tudi kot državljana, pri 'oblikovanju' otroštva pa je bil vpliv šole zelo različen, posebej glede na posameznikovo (ne)redno obiskovanje šole, vsebino in trajanje pouka posameznih otrok.

V zadnjih letih smo v knjižnih izdajah dobili nekaj izjemno zanimivih spominov na kraje, kjer se je slovenščina prepletala z nemščino ali italijanščino. Ti spomini ljudi iz sveta izobraženstva v marsičem bogatijo našo podobo kmečkega in mestnega otroštva od srede 19. stol. do prve svetovne vojne. Vsi štirje **družinski spomini** rodbine Šantel⁶⁷ so bili pisani za domači krog v tradiciji družinske kronike. Spomine so pisali kmečki sin in gimnazijski profesor Anton Šantel (1845–1920) in njegova graška žena, ter njuna hči in sin. **Literarna spominska zapisa** Alme M. Karlin⁶⁸ in Vladimirja Bartola⁶⁹ pa sta nastala z mislijo na objavo. Spominski zapisi dogodkov »skozi otroške oči in starčevski spomin« postavljajo včasih več vprašanj kot ponujajo odgovorov o šolskih dneh. Na otroštvo je vplival tudi zdravstveni in populacijski razvoj, saj je dolgo v 19. stol. bila večja smrtnost prebivalstva prav med otroci. Šola, cerkev in družina vplivajo tudi na oblikovanje odnosa do smrti, saj so se še v prvi polovici 20. stol. šolarji pogosto srečevali s smrtjo vrstnikov. Čas šolanja z odrasčanjem pomeni za učence tudi čas šolskih ljubezni (»petošolska zaljubljenost«) in osebnega raziskovanja odnosov med spoloma. Večkrat beremo tudi o lepih mladostnih dneh, a je marsikdo med šolanjem doživljal tudi osebne stiske. V spominih na čas okoli 1900 najdemo tudi »hude duševne boje mladih ljudi, zlasti še pred zrelostjo, to je od 10. do 15. leta.«⁷⁰

Konec 1. svetovne vojne je za Slovence pomenil prehod iz južnih dežel habsburške monarhije v jugoslovansko kraljevino, kjer so predstavljali severni del. Za slovenske otroke je to večinoma pomenilo šolanje v slovenščini, saj je prišlo do slovenizacije šolstva. Pod vplivom nove države in političnih razmer v njej se je šolstvo razvijalo tudi v duhu jugoslovanskega povezovanja.⁷¹ Za skoraj tretjino Slovencev pod oblastjo Italije je ta čas zaradi poitalijančevanja prinesel doživljanje šolskih dni z velikimi osebnimi stiskami. Podobno je bilo s slovenskimi šolarji na Koroškem v Avstriji in na Madžarskem, saj je bil to čas nestrpnosti in netolerance do nacionalnih manjšin. Čas druge svetovne vojne zaznamujejo izjemne tragedije otrok, ki so doživeli tudi usodo izgnancev (v Nemčijo ali Srbijo)⁷² in celo taboriščnikov (kot na Rabu in v Gonarsu).⁷³ V vojnih letih so odredjale Slovincem učni jezik in vsebino šolanja vsaj kar tri okupacijske oblasti in partizansko gibanje, v katerem je prevladala komunistična usmeritev.

Izjemen vpliv uradne državne socialistične ideologije v šolstvu je po 1945 oblikoval šolske programe, učbenike, šolska praznovanja in tudi uniformiranje mladih (predvsem v pionirski organizaciji).⁷⁴ Kljub temu je bilo doživljanje otroštva pod vplivom ideološke

⁶⁶ Sernec, *Spomini*, str. 4–6.

⁶⁷ Šantel Anton, *Zgodbe moje pokrajine*, 2006; Šantel A. st., Šantel A. ml., Šantel S., *Življenje v veliki sobi*, 2006.

⁶⁸ Alma M. Karlin, *Sama*, 2010.

⁶⁹ Bartol, *Pot do učenosti*, str. 296.

⁷⁰ Frank Javh Kern, *Spomini*, str. 67.

⁷¹ Dolenc, *Kulturni boj*, str. 11–43.

⁷² *Izgnanci*, 1993; Franc Šetinc, *Otrok brez otroštva : šlezjske zgodbe*, 2009.

⁷³ M. Gombač, B. M. Gombač, D. Mattiussi, *Quando morì mio padre = Ko je umrl moj oče*, 2004.

⁷⁴ *Pionirska organizacija v Sloveniji 1942–1982*, 1983.

državne šole marsikdaj odvisno od let večjih ali manjših političnih pritiskov in tolerance lokalnih oblasti. Nič manj pa niso bile pomembne osebne kvalitete posameznega pedagoga, kar je splošna značilnost šolstva vseh obdobj.⁷⁵ Sodobni razvoj je pri nas s postopnim gospodarskim napredkom od 60. let 20. stol. zaznamovala tudi tehnična in pedagoška modernizacija šolstva. Spremembe so v življenju šolarjev prinašali tudi odprtost zahodnim vplivom, postopen vdor potrošništva, novi mediji, boljše komunikacije in vedno večje možnosti splošnega razvoja, številne šolske reforme in spremenjene populacijske razmere.⁷⁶ Po letu 1991 vpliva na otroštvo v vrtcih in šolah tudi demokratizacija s pluralistično in pestro vsebino pouka in življenje v samostojni državi,⁷⁷ v zadnjem času pa jo zaznamuje tudi gospodarska kriza in omejevanje državne podpore za otroško varstvo in šolstvo.

Na otroštvo posameznika tako vplivajo predvsem starši, njihov gospodarski in kulturni položaj, pa tudi gospodarske, politične in kulturne razmere v določenem času. Z množičnim obiskom osnovne šole smo Slovenci že konec 19. stol. postali pismeni in tako bolj razgledan narod, vnet tudi za pisno kulturo. Večja dostopnost nadaljnjega šolanja v času mladosti je tudi otrokom iz skromnejših okolij omogočala vključitev v svet inteligence, kar je nekdaj lahko pomenilo tudi socialni vzpon.

Viri in literatura

Arhivski viri

SŠM, arhivska zbirka, Ko sem še majhen bil: iz zgodovine otroštva, Raziskovalne naloge OŠ, (Komisija za delo zgodovinskih krožkov pri ZPMS / Zvezi prijateljev mladine Slovenije), 1991/92.

Časopisni viri

Ljubljanski zvon 1881, 1905; Novice 1880; *Popotnik* 1940/41; Slovenski narod 1898; Slovenski učitelj 1873, 1874; Učiteljski tovariš 1861, 1866, 1871, 1885, 1904; Štajerc 1908.

Elektronski viri

History of Childhood as a field of research: Philipp Aries's heritage in Europe and Russia, International Conference, RGGU University, Moskva, oktober 2009, <http://childcult.rsu.ru/article.html?id=89905>, 28. 4. 2012.
Discovery of Childhood in History, ISCHE 32 (The International Standing Conference for the History of Education), International Congress of Historical Sciences (IHS), Amsterdam, avgust 2010, <http://www.ische.org/wp-content/uploads/2010/08/ISCHE-32-Abstracts.revised.pdf>, 28. 4. 2012.
 Puhar, Alenka, [Yugoslav Childhood] Childhood Nightmares and Dreams of Revenge. *The Journal of Psychohistory* 22(2) Fall 1994. <http://www.psychohistory.com/yugoslav/yugoslav.htm>, 28. 4. 2012.

Tiskani viri

Aléšovec, Jakob, *Ljubljanske slike*, Ljubljana: [samozal.] 1879.
 Bartol, Vladimir, *Pot do učenosti. Mladost pri svetem Ivanu*, 2, Ljubljana: Sanje 2006.
 Baskar, Bojan, 'Nedeljski zgodovinar' in 'desni anarhist' Philippe Ariès. Philippe Ariès. *Otrok in družinsko življenje v starem režimu* (prevedel Bojan Baskar), Ljubljana: Studia humanitatis 1991, str. 501–522.
 Bežek, Viktor, *Občno ukoslovje z umoslovnim uvodom*, Ljubljana: Slovenska šolska matica 1917.
 Dimnik, Jakob, *Domača vzgoja*, Ljubljana: Društvo za zgradbo učiteljskega konvikta, 1895.

⁷⁵ *Učitelj v novi družbeni stvarnosti med 1945 in 1963*, *Šolska kronika* št. 2, 2008, str. 201–568.

⁷⁶ *Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja III*, 1918–1991, str. 91–156.

⁷⁷ *Slovensko šolstvo včeraj, danes, jutri*, 2007.

- Dimnik, Josip, Ljubljansko ljudsko šolstvo. *Učiteljski tovariš*, 1. 7. 1904, št. 19, str. 170–172.
- Gerbic, Fr., Pervi šolski dan. *Učiteljski tovariš* 1. 4. 1861, str. 63–64.
- Javh Kern, Frank, Spomini: ob tridesetletnici prihoda v Ameriko [Cleveland] : samozal., 1937.
- [Jeglič, Anton B.], (Spisal A. J.), Prva pot v Ljubljanske šole in prvi dan v njih. *Letopis Matice Slovenske za 1870* (ur. E. H. Costa), Ljubljana 1870, str. 201–208.
- Jeklinov, S Koroškega, *Slovenski narod*, 5. 4. 1898
- Jurčič, Josip, *Spomini na deda*, v: Jurčič naš sopotnik, Grosuplje 1994, str. 16.
- Karlin, Alma M., *Sama*, [Ein Mensch wird ... aus Kindheit und Jugend, prev. Mateja Korošec Ajdnik], Celje: In lingua, 2010.
- Kavčič, Pavel, Podrobni učni črtež za pouk v realijah na tro- in čveterorazrednih ljudskih šolah, s posebnim ozirom na Postojnski šolski okraj. *Učiteljski tovariš*, 1885, str. 376–377.
- Kordež, Ivan, *Doživetja in spomini*, Celje: Mohorjeva družba 2003.
- Levec, Fran: Janko Kersnik, Prijateljski spomini, Ljubljanski zvon, 1897, 17, št. 9, str. 538.
- Levec, Fran, *Životopis Frana Erjavca*, Ljubljana 1889.
- Matičič, Nada, *Moja hoja z očetom*, Ljubljana: Mladinska knjiga 1987.
- Post, E., *Šolski začetek*. Štajerc 13. 9. 1908.
- Prepeluh, Albin, *Pripombe k naši prevratni dobi*, Ljubljana: Založba univerzitetne tiskarne J. Blasnika, 1938.
- Plevelov, Vik, *Kako so me likali*, Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 1997.
- Sernec, Josip, *Spomini*, Ljubljana 1927.
- [Slomšek, Anton M.], Ubogi otrok v' fáberkah, Drobtnice 1846, str. 217.
- [Slomšek, Anton M.], Sedem prošenj materam ino očetam, Drobtnice 1846, str. 180–185.
- Stritar, Josip, *Lešniki*, Celovec: Družba sv. Mohorja, 1906.
- Stritar, Josip, *Spomini*, Izbor mladinskih spisov, Ljubljana: Družba sv. Mohorja, 1941.
- Šantel, Anton, *Zgodbe moje pokrajine* (ured. Janez Kajzer), Ljubljana: Nova revija, 2006.
- Šantel, Avgusta st., Šantel, Avgusta ml., Šantel, Saša, *Življenje v lepi sobi* (ured. Janez Kajzer), Ljubljana: Nova revija, 2006, str. 7–43.
- Šolski deček po ljudskih zastopih in parlamentih, *Novice* 15.4.1880, str. 113–116.
- Šuklje, Fran, *Iz mojih spominov*, I. Ljubljana: Katoliško tiskovno društvo, 1926.
- Trdina, Janez, *Moje življenje*. *Ljubljanski zvon*, 1905, 356–360.
- Vodnik, Valentin, *Vodnikov življenjepis* 1796. Vodnikov spomenik. Vodnik – Album (ur. E. H. Costa), Ljubljana 1859, str. [269–270].
- Vošnjak, Josip, *Spomini*, Ljubljana: Slovenska matica, 1982.
- Zarnik, Valentin, Nekoliko črtic iz iz polpreteklega časa. *Ljubljanski zvon*, 1881, str. 27–30, 245–249.

Literatura

- Andoljšek, Ivan, *Naš začetni bralni pouk in učbeniki zanj*. I. 1551–1869. DZS, Ljubljana, 1960.
- Ariès, Philippe, *Otrok in družinsko življenje v starem režimu*, (prevedel Bojan Baskar), Ljubljana: Studia humanitatis, 1991.
- Balkovec Debevec, Marjetka, O nasilju v šoli med preteklostjo in sodobnostjo. *Sodobna pedagogika* 54, št. 2, 2003, str. 60–70.
- Breznik, Anton, O tujkah in izposojenkah. *Slovenski pravnik* 1908, XXVI, 2, 41.
- Cindrič, Alojz, *Študenti s Kranjske na dunajski univerzi 1848–1918*, Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2009.
- Dolenc, Ervin, *Kulturni boj: slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929*, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.
- Dražumerič, Marinka, Življenje na novomeškem Bregu. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 1988, 36, št. 3, str. 246–252.
- Drnovšek, Marjan, Pot slovenskih izseljencev na tuje: od Ljubljane do Ellis Islanda – Otoka solza v New Yorku, Ljubljana: Mladika, 1991.
- Drobesch, Werner, Deutscher Schulverein : njegova ideologija, notranja struktura in delovanje s posebnim ozirom na Slovenijo. *Zgodovinski časopis* 46, št. 2, Ljubljana (1992), str. 187–196.
- Gabrič, Aleš, Od moškega do unisex šolstva. *Ženske skozi zgodovino. Zbornik referatov* 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev (ur. A. Žižek), Celje 2004, str. 215–221.
- Gombač, Metka, Gombač, Boris M., Mattiussi, Dario: *Quando morì mio padre : disegni e testimonianze di bambini dai campi di concentramento del confine orientale 1942–1943 = Ko je umrl moj oče : risbe in pričevanja iz koncentracijskih taborišč na italijanski vzhodni meji 1942–1943*, Gradisca d'Isonzo: Centro Isonzino di Ricerca e Documentazione Storica e Sociale »Leopoldo Gasparini«, 2004.

- Hameršak, Marijana, Desetljeća povijesti djetinstva. *Časopis za suvremenu povijest*, 36, št. 3, Zagreb 2004, str. 1061–1078.
- Hojan, Tatjana, *Žensko šolstvo in učiteljstvo na Slovenskem*, Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970, str. 5–50.
- Hojan, Tatjana, Slovenska šolska knjiga. Ob 200 letnici uradnih šolskih tiskov. *Slovenska šolska knjiga ob 200-letnici uradnih šolskih tiskov*, Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1972, str. 17–51.
- Hojan, Tatjana, Šolski koledar in slovenski pedagoški listi (1870–1918). *Šolska kronika*, 2000, št. 1, str. 28–42; Šolski koledar med 1919 in 1929. *Šolska kronika* 2000, št. 2, str. 254–273; Šolski koledar med 1929 in 1945, *Šolska kronika* 2001, št. 1, str. 7–22.
- Holz, Eva, Ljubljanski kongres 1821. (Tagebuch geführt während des Congresses in Laibach von Heinrich Costa), Ljubljana 1997.
- Izgnanci: zbornik slovenskih izgnancev 1941–1945*, (ur. Franc Šetinc), Ljubljana: Društvo izgnancev Slovenije, 1993.
- Jurančič, Josip, Življenje slovenskega otroka v predšolski dobi, *Popotnik* 1940/41, str. 2.
- Ks., Nekaj o šolski disciplini. *Kmetijske in rokodelske novice* 1876, str. 287–288.
- Melik, Vasilij, Slovenci in »nova šola«. *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969*, Ljubljana 1970, str. 31–63.
- Melik, Vasilij, Vodopivec, Peter, Slovenski izobraženci in avstrijske visoke šole 1848–1918. *Zgodovinski časopis*, 40, št. 3, Ljubljana 1986, str. 269–282.
- Od mature do mature, Zgodovinski razvoj mature na Slovenskem* (ur. M. Ribarič), Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1998.
- Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969*, (ur. V. Schmidt, V. Melik, F. Ostanek), Ljubljana: Slovenski šolski muzej 1970.
- Otrok: nasveti v dosego pametne domače vzgoje ob preprostih razmerah* (po nemškem izvirniku priredil Magister), Kamnik: A. Slatnar, 1910.
- Pavlič, Slavica, *Predšolske ustanove na Slovenskem 1834–1945*, Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo, 1991.
- Pavlovič, Zoran, *Psihološke pravice otroka: otrokove pravice onstran pravnega varstva*, Radovljica: Didakta 1993.
- Pionirska organizacija v Sloveniji: 1942–1982* (uredniški odbor Ančka Čerin ... [et al.], Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije, 1983.
- Puhar, Alenka, *Prvotno besedilo življenja, Oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stoletju*, Zagreb: Globus 1982 (druga izdaja: Ljubljana: Studia humanitatis 2004).
- Ribnikar, Peter, Študentske in dijaške štipendijske ustanove na Kranjskem. *Arhivi*, Ljubljana 1999, str. 9–16.
- Susič, Robert, *Studere. Problemi: revija za kulturo in družbena vprašanja*, 1980, letnik 18, številka 196, str. 98–103.
- Sagadin, Janez, Kvantitativna analiza razvoja šolstva na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem in Primorskem, v Schmidt, V., Melik, V., Ostanek, F. (ur.): *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969*, Slovenski šolski muzej, Ljubljana 1970, str. 65–170.
- Schmidt, Vlado, Osnovna šola in osnovnošolska zakonodaja pred sto leti. *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969*, Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970, str. 9–29.
- Schmidt, Vlado, *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem* 1–3, 2. izdaja, Ljubljana 1988.
- Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, Ljubljana: Mladinska knjiga: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Slovensko šolstvo včeraj, danes, jutri = *Slovene Education System yesterday, today and tomorrow*, Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport 2007.
- Strmčnik, France, *Analiza šolskih kazni (Telesna kazen* str. 184–216), Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1965.
- Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja* III, 1918–1991 (razstavni katalog), Ljubljana: Slovenski šolski muzej 2002, str. 91–156.
- Šuštar, Branko, Verouk v šoli 1945–195: odnos oblasti do pouka verouka na ljubljanskih šolah. *Sodobna pedagogika*, 1991, str. 269–287 in 399–411.
- Šuštar, Branko, »Žensko gibanje pri nas so začele in vseskozi vodile učiteljice.« : pogledi na prispevek slovenskih učiteljic h kulturnemu, socialnemu in narodnostnemu razvoju. *Slovenke v dobi moderne* (ured. Mateja Tominšek Perovšek, Božidar Jezernik, Jože Hudales), Ljubljana: Muzej novejša zgodovina 2012, str. 76–85.
- Tomažič, Tanja, Igrače: zbirka Slovenskega etnografskega muzeja, Ljubljana: SEM 1999.
- Tul, Vlasta, *Šolska praznovanja skozi čas*, razstavni katalog, Nova Gorica: Pokrajinski arhiv, 1994.
- Učitelj v novi družbeni stvarnosti med 1945 in 1963* (ur. M. B. Debevec) – *Šolska kronika* 17/XLI, št. 2, Ljubljana 2008, str. 201–568.
- Vovko, Andrej, Oris dejavnosti Družbe sv. Cirila in Metoda na šolskem področju, v: *Šolska kronika*, 3 / XXVII, 1994, str. 32–41.
- Žvanut, Maja, Svetovi otrok v starejših obdobjih na Slovenskem, *Šolska kronika*, 2006, št. 1, str. 61–68.

Maria Papathanassiou

Approaches to Child Neglect and Neglected Children in early 20th century Vienna: Some evidence from the Pestalozzi Society

PAPATHANASSIOU, Maria, Ph.D., Hellenic Open University, Departement of European Studies, elected Assistant Professor in Modern European History at the Department of History, University of Athens, raptiskm@hol.gr

Approaches to Child Neglect and Neglected Children in Early 20th Century Vienna: Some Evidence from the Pestalozzi Society.

The paper deals with aspects of the so-called "Verwahrlosung" of children on the basis of an extensive speech/report delivered at the 1907 First Austrian Child Protection Conference by Lydia v. Wolfring president of the Pestalozzi Society, one of numerous contemporary voluntary organizations dealing with child protection and youth welfare in the Habsburg Monarchy at the time.

"Verwahrlosung" referred to children's and youth's material, emotional and moral neglect and was intensively debated by state officials, university professors, school teachers as well as engaged individuals in early 20th century Austria, particularly within the scholarly, intellectual and political environment of the imperial capital, Vienna.

The paper brings forward the contents of "Verwahrlosung", attitudes and practices in regard to child "neglect", as well as children's experiences themselves.

Key words: Child Neglect, Neglected Children, History of Childhood

PAPATHANASSIOU, Maria, Dr., Hellenic Open University, Oddelek za evropske študije, izvoljena za Assistant Professor pri predmetu moderna evropska zgodovina na Oddelku za zgodovino, University of Athens, raptiskm@hol.gr

Pogledi na zanemarjanje otrok in zanemarjene otroke v začetku 20. stoletja. Dunaj: nekateri dokazi iz društva Pestalozzi

Prispevek predstavlja aspekte t.i. »Verwahrlosung« otrok na podlagi obsežnega govora oziroma poročila s prve avstrijske konference o zaščiti otrok leta 1907 avtorice Lydie v. Wolfring, predsednice društva Pestalozzi, ene izmed mnogih začasnih volonterskih organizacij, ki so se ukvarjale z zaščito otrok in blaginjo mladih v Habsburški monarhiji.

»Verwahrlosung« se nanaša na otroško in mladinsko materialno, čustveno in moralno zanemarjanje in o tem se je veliko debatiralo s strani uradnih oseb, univerzitetnih profesorjev, učiteljev kot tudi vpletenih posameznikov v zgodnjem 20. stoletju v Avstriji, predvsem v šolskih, intelektualnih in političnih krogih glavnega mesta Dunaja. Prispevek predstavlja vsebino, odnose in prakso »zanemarjanja« otrok, kot tudi izkušnje otrok samih.

Ključne besede: zanemarjanje otrok, zanemarjeni otroci, zgodovina otroštva

In 1907 Lydia von Wolfring, former general secretary of the "Vienna Child Protection and Rescue Society" ("Wiener Kinderschutz- und Rettungsgesellschaft"), author of various essays on child protection as well as president of the "Pestalozzi Society for the Promotion of Child Protection and Youth Welfare" in Vienna (founded in 1903)¹

¹ On Lydia v. Wolfring's engagement for the protection of children and youth see the text by the founder and leader of Austrian women's movement Marianne Hainisch, in, *Der Bund*, 5. Jg., Nr. 2, 1910, pp. 6–7, online in *ARIADNE – Projekt Frauen in Bewegung – Lydia von Wolfring.mht.*, where there is also a list of her publications. It seems that we lack further biographical data.

delivered an extensive and very informative speech on neglected children at the “First Austrian Child Protection Conference” held in the imperial capital.² She was the only woman among seventeen speakers presenting papers on the physical, moral and emotional neglect (“Verwahrlosung”)³ of children and youth; furthermore, and this may partly account for women’s absence among the speakers, Lydia von Wolfring was the only representative of a society, one of many modern voluntary organizations formed in the Habsburg Monarchy (particularly in Vienna during the late 19th and the early 20th centuries) in order to deal with the protection of children and youth,⁴ following the earlier example of the anglosaxon world. The rest of the (male) speakers delivered speeches in their capacities as court officials (for the most part), police advisors, university professors and directors of public institutions regarding children and youth (such as the Franz-Joseph Educational Establishment in Olbersdorf-Silesia – to give an example).⁵

Lydia von Wolfring’s speech discusses the causes for children being neglected drawing on almost eighty cases regarding around one hundred neglected children in the metropolitan area of Vienna, mostly cases in which the Pestalozzi Society was involved, often after a court or a school addressed the society asking for its assistance. The presentation of so many concrete individual examples distinguishes this report from the others and offers valuable insights not only in public and official perceptions regarding the neglect of children but to some extent also in children’s experiences themselves – especially when cases are presented in detail.

Drawing on Lydia v. Wolfring’s speech, this paper deals on the one hand with views, conceptions and attitudes, of an early 20th century social activist and the voluntary organization she represented, in regard to child neglect and neglected children, on the other hand with children themselves, their experiences, their sufferings, their actions and reactions – “Our remarks” notes the president of the Pestalozzi Society in Vienna “are not based on abstract studies, but spring from the experience of everyday life”.⁶

Lydia von Wolfring gives a definition of the term “Verwahrlosung” on the very first page of her report.

² “Die Ursachen der Verwahrlosung der Jugend”. Von Lydia v. Wolfring, Vorsitzenden des „Pestalozzi-Vereines zur Förderung des Kinderschutzes und der Jugendfürsorge”, pp. 121–172, in, *Schriften des Ersten Österreichischen Kinderschutzkongresses in Wien, 1907. Band I, Die Ursachen, Erscheinungsformen und die Ausbreitung der Verwahrlosung von Kindern und Jugendlichen in Österreich. Einzeldarstellungen aus allen Teilen Österreichs*, gesammelt von dem vorbereitenden Komitee des Ersten Österreichischen Kinderschutzkongresses in Wien, 1907, mit Vorwort und Einleitung von Dr. Joseph M. Baernreither. In Kommission bei der Manz’schen k.u.k. Hofverlags- und Universitätsbuchhandlung, I., Kohlmarkt 20. Wien 1906. Aus der k.k. Hof- und Staatsdruckerei. In the following: “Die Ursachen der Verwahrlosung der Jugend”.

³ In his article on youth delinquency in Austria Robert Wegs uses the terms „waywardness” and “wayward” for “Verwahrlosung” and “verwahrloste” children respectively. “Waywardness” means among other things “unaccountability”, “unconventionality” (Robert Wegs, “Youth delinquency and ‘crime’: the perception and the reality”, in, *Journal of Social History*, 32/1999, pp. 603–621). “Verwahrlosung” certainly includes such meanings. Here I make use of the more conventional “neglect”, which refers to the cause as well as the result of a situation.

⁴ For a list of societies regarding the protection of children see “Welches sind die Ursachen und Erscheinungsformen der Verwahrlosung von Kindern und Jugendlichen?” Von Dr. Gustav Schuster v. Bonnett, Gerichtsssekretär des Wiener Oberlandesgerichtes, pp. 25–110, in, *Schriften des Ersten Österreichischen Kinderschutzkongresses in Wien, 1907. Band I, ..., p. 26.*

On the history and action of such a voluntary organization see the book by Elisabeth Malleier, *Das Ottakringer Settlement. Zur Geschichte eines frühen internationalen Sozialprojekts*, Wien 2005.

⁵ See “Inhalt”, pp. III, IV, in, *Schriften des Ersten Österreichischen Kinderschutzkongresses in Wien, 1907. Band I, ...*

⁶ “Die Ursachen der Verwahrlosung der Jugend”, p.121.

“By ‘Verwahrlosung’”, she says, “abandon moral’ in french, which means being morally neglected, we usually designate an intensive, continuous, heavy and cruel child neglect, that often also refers to physical neglect and leads to degeneration (‘Entartung’).”

Her examples refer primarily, though not exclusively, to individuals at preschool and school age, thus generally speaking to boys and girls younger than fourteen.⁷ She argues for five “social causes” of children’s “physical and moral neglect” making extensive references to concrete examples and she structures her speech along them: the degeneration of the family, the insufficient legal protection of the child, the deficits in juvenile care, the wrong policies in regard to juvenile delinquency and, in extremely rare cases, individual criminal inclinations.⁸

The “First Austrian Conference on Child Protection” took place seven years before the outbreak of the First World War, in a period of growing unemployment and high prices.⁹

In this report, as in all other conference papers and generally in public discussion and discourse, child neglect is associated with poverty on the one hand, juvenile delinquency on the other – though occasionally it is admitted that child neglect may also regard well off familie, albeit in less obvious forms.¹⁰ The speaker argues that child neglect is for the most part a direct result of utter poverty and social degeneration: “The neglected youth of the big city mainly comes from the children of an indolent, morally defective, alcoholic and promiscuous Lumpenproletariat”.¹¹ The language used is rather contemptuous and overgeneralizing, but we should note that working class in Vienna (and elsewhere) did by no means constitute a homogeneous group and historians do recognize a “subproletariat” referring to the extremely poor, the marginalized and deprived ones.¹²

Lydia v. Wolfring is particularly critical of parents, their attitudes and behaviours. She does however make clear that not all parents are equally responsible for their children’s “Verwahrlosung” and shows an understanding for those “parents who suffer privation and are not responsible for this” – due to illness, unemployment, extremely low income or (as far as mothers are concerned) because the father, the “male wage earner” (she uses the word “Ernährer”) is ill, has disappeared or is a heavy drinker.¹³ In its turn this viewpoint still means that most parents of neglected children are considered responsible for their utter (as opposed to respectable) poverty and a way of life that leads to child neglect: “negligent parents”, “degenerated parents”, who push their children towards offending or whose parental behaviour is punishable, parents who abuse their children, make up this group.¹⁴

⁷ Ibid, p.121

⁸ Ibid, p.121,122.

⁹ Michael Mesch, *Arbeiterexistenz in der Spätgründerzeit. Gewerkschaften und Lohnentwicklung in Österreich 1890–1914* (=Materialien zur Arbeiterbewegung, 33), Vienna 1984, pp. 150, 360 ff.; David Good, The Cost of Living in Austria, pp. 391–400 in, *The Journal of European Economic History* 5 (1976), p. 399; Johann Freiler, *Die soziale Lage der Wiener Arbeiter in den Jahren 1907–1918*, Ph.D. thesis, Vienna 1966, p. 189.

¹⁰ See especially the introductory paper by the austrian deputy Dr. Joseph M. Barnreither, “Einleitung”, pp. 1–24, in *Schriften des Ersten Österreichischen Kinderschutzkongresses in Wien, 1907. Band I...*, pp. 52, 54.

¹¹ “Die Ursachen der Verwahrlosung der Jugend”, p. 129. See the article by Wegs, “Youth delinquency and ‘crime’: the perception and the reality”, where he briefly cites this phrase from Lydia v. Wolfring’s report as additional evidence for many in late 19th and early 20th century Austria seeing in changes in working class youth’s appearance and behaviour a threat to existing social relationships.

¹² Reinhard Sieder, *Zur alltäglichen Praxis der Wiener Arbeiterschaft im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts*, Habilitationsschrift, Vienna 1988, pp. 75–80.

¹³ Ibid, p. 122–126.

¹⁴ “Die Ursachen der Verwahrlosung der Jugend”, p.126–138.

Nevertheless Lydia v. Wolfring's viewpoint of child neglect is more subtle than her vocabulary, the use of words like "degeneration" in connection with poverty and youth (very common at the time) sometimes implies. State authorities' and ruling class observers' (undeniable) fears of uncontrollable, dangerous childhood and youth, that have been emphasized in literature on juvenile delinquency,¹⁵ does not, in my opinion, necessarily excludes genuine concerns in regard to endangered and also suffering childhood and youth.

Empathy with "neglected children" and a deep faith in the ability of the majority of these children to recover from their traumas and/or change their behaviour permeates Lydia v. Wolfring's text. Accordingly and interestingly she criticizes a public and official language as well as discourse that obscures and even distorts children's social and personal reality – a language that constructs the criminal youth. She thus recognizes that circumstances are largely responsible for juvenile offending.

"Causes and results are often confused as far as abused children's behaviour is concerned. A child who is systematically deprived of food finds something, takes it in order to allay its hunger and this is labelled as theft; a child runs away from home in order to avoid continual maltreatment and one ascertains a tendency to 'lead a vagabond life'; when caught by authorities the child gives the wrong name and address so that they don't send her back to her torturers and she is called a 'liar'".¹⁶

Public opinion and the authorities are then criticized of much too often treating children arbitrarily as "morally degenerated individuals", thus destroying their life prospects,¹⁷ due to gaps, inaccuracies, inefficiencies of legal and state mechanisms:

"Who examines what really happened? Primarily the police does, who, as we have seen, draws on testimonies of the child's legal protectors. Who then takes on the child's fate? The welfare establishments? They examine the official records but not the child herself and on the basis of these records they decide whether a child is "worthy" or "unworthy" of public care, providing that there are free places in the institutions. Who sees and listens to the child herself? The judge does? He hardly sees the child, and if so, then in the presence of her tormentors, whereby the child is shaking, half dead from fear. You must always take the official records into account, and we have already seen, what these records often mean."¹⁸

By references to numerous examples Lydia von Wolfring depicts a legal and public care system regarding child neglect and juvenile delinquency, that lacks coordination, is largely and unsuccessfully based on private charity as well as on communal care (by the one community to whose support each one is legally entitled) and gives parents (step- and fosterparents included) or guardians in general too much credit and thus power over children, who are weak by age and nature (she actually asks for indifferent and/or abusing fathers to be deprived from their parental rights).

The central point of the speech is the need to individualize, to examine and face each case separately as well as to recognize and respect children's own individual rights. Children should be protected from "degenerated parents", especially fathers: "This is what child protection requires first and foremost".¹⁹

¹⁵ See the article by Wegs, "Youth delinquency and 'crime': the perception and the reality".

¹⁶ Ibid, p.135.

¹⁷ Ibid, p. 142

¹⁸ Ibid, p. 143.

¹⁹ Ibid, p. 149. See also Lydia v. Wolfring, „Die Aberkennung der väterlichen Gewalt", Vienna 1902.

Along very old, traditional ways of thinking, the “unsystematic private charity, which falls into numerous large and small groups, each of whom wishes to provide for ‘its own’ poor” is thought to promote parasitism (“Schmarotzertum”) and corrupt the poor.²⁰ Dating from 1863 the legislation regulating people’s rights of residence and their claims upon communal support (the so called “Heimatsrecht”), comes up in the speech as communities are often asked by the court or the society itself to provide for children and youth enlisted among their members. Despite the 1896 amendment, the “Heimatsrecht” with its emphasis on rights drawn from the parents’ (primarily the father’s) rights at the time of a child’s birth,²¹ made little justice to a time of intense inner migration towards the Habsburg capital. In the multinational and multilingual empire, where between 1870 and 1900 the population of the capital doubled mainly due to intense immigration²²; “This so called ‘home’ (‘Heimat’), is often a remote place in a strange land, where another language is spoken, unknown and strange for the big city youth and the latter feels helpless and abandoned in it”, as the speaker puts it referring to policies against juvenile vagrancy.²³ And when commenting the case of a boy born and grown up in Vienna but sent to a reformatory in Moravia she notes

“in the case of A.P. his home is in fact Vienna, he has been born here, he has grown up here, he never left Vienna, until he had this misfortune at the age of sixteen, to commit a property crime, for which, after having served his sentence, he was, according to the law, deported to his legal home community.”²⁴

Destitute working class families and their children could hardly benefit from the 1896 amendment to the “Heimatsrecht” and obtain a claim to communal support in Vienna and its surroundings, since the law generally required a preceding decade of very stable and materially secure life in one and the same community of residence.²⁵

On the whole Lydia v. Wolfring and presumably the voluntary organization she represents consider *centralised* state policies necessary so that neglected children be “saved” and criminal behaviour prevented, thus relieving the finances of the austrian state which appears to have been aimlessly spending millions in order to fight juvenile delinquency. And modern child care organizations (like the Pestalozzi Society), formed along the english example, could help the state implement its policies: “Investigation of offences against children is extremely difficult and even the best organized police is in no position to carry it out without being assisted by private child protection organizations.”²⁶

The main principles of Lydia v. Wolfring’s speech, namely respect towards the individual child as well as the prevention of juvenile delinquency through child rescue and care, echoe the principles dominating the conference and much of the contem-

²⁰ “Die Ursachen der Verwahrlosung der Jugend”, p. 156,157.

²¹ See the regulations of the “Heimatsrecht” in: *Handausgabe österreichischer Gesetze und Verordnungen*, Heft 231, *Jugendrecht und Jugendwohlfahrtspflege* nach den Stände der österreichischen Gesetzgebung vom 30. November 1925. By Dr. Hans Fiala, Dr. Karl Licht and Dr. Emil Walkhoff, Vienna 1926, Druck und Verlag der österreichischen Staatsdruckerei, pp. 17–28.

On the „Heimatsrecht“ in relation to poor relief see Gerhard Melinz, Susan Zimmermann, *Über die Grenzen der Armenhilfe. Kommunale und staatliche Sozialpolitik in Wien und Budapest in der Doppelmonarchie*, (Ludwig Boltzmann Institut für Geschichte der Arbeiterbewegung – Materialien zur Arbeiterbewegung, Nr. 60), Vienna, Zurich 1991 pp. 104–110.

²² Melinz, Zimmermann, *Über die Grenzen der Armenhilfe*, p. 103.

²³ “Die Ursachen der Verwahrlosung der Jugend”, p. 161.

²⁴ Ibid, p. 162.

²⁵ Melinz, Zimmermann, *Über die Grenzen der Armenhilfe*, p. 110.

²⁶ “Die Ursachen der Verwahrlosung der Jugend”, p. 144, 157, 165.

porary debate in Austria, whereby reformatories and punitive policies were gradually becoming discredited as ineffective tools of an unenlightened past.²⁷ In 1907, the year the conference took place, Austria still lacked a clearly separate judicial system dealing exclusively with juvenile offenders (autonomous youth courts were founded as late as in the immediate aftermath of the First World War)²⁸.

However, one could plausibly claim that an old wish to discipline, teach and control lurks behind Lydia v. Wolfring's views and obviously behind her making a distinction between an extremely small number of "morally degenerated" and thus hopeless children from a large majority of "morally positive or even morally neutral individuals".²⁹

Nevertheless children's suffering was by no means a mere construction of elite observers. Concrete data on poverty, hardship, maltreatment, constantly coming up in the report we examine here, point to problematic situations, to dark sides of a past social reality and children's experiences – even if, unavoidably, through the lens of outsiders engaged in child protection.

The children who come up in Lydia von Wolfring's paper (about one hundred) appear to be entangled among different sources of adult authority: parents (including foster- and stepparents), guardians, courts, school teachers, police, public foundations, birth communities, voluntary organizations.

Societies and state as well as school authorities appear to have tightly cooperated in order to "save" them. Neglected children often came under the auspices of the Pestalozzi Society upon the request of judicial authorities – less often of police or school authorities, other officials and other societies (just once in the examples cited in the speech – by a society in Innsbruck, interested in a young prostitute who had previously worked in Innsbruck as domestic servant).³⁰ Upon request or on its own initiative the Pestalozzi Society would carry investigations on individual cases, give its opinion to state authorities and/or offer board and lodging to children for a specific time period. Extracts from the correspondence between authorities and the society in respect of neglected children are frequently cited in Lydia v. Wolfring's paper in a self evident way that points to close, intensive relations between authorities and voluntary organizations.

In one of the letters sent by a k. and k. county court ("Bezirksgericht") to the society we read for example:

"At the criminal procedure that took place on 8 November 1904, M.P. a charwoman who lives in Vienna was reprimanded because of loveless abuse of her son Karl, born out of wedlock (...) The research undertaken found that the minor Karl P. is being neglected by his mother and that he was expelled from school (...) The school direction claims that the boy should urgently be taken away from the supervision and the

²⁷ See especially the introduction to the conference papers by Dr. Joseph M. Baernreither (a bohemian landowner and at the time deputy of the Left), "Einleitung", pp. 1–24, in, *Schriften des Ersten Österreichischen Kinderschutzkongresses in Wien, 190, Band I*, ... On modernisation trends in regard to child and youth welfare in the austrian half of the Habsburg empire during the decade that preceded the First World War see Gerhard Melinz, Susan Zimmermann, "Zwischen Versorgung und 'Verwahrlosung'. Kinder- und Jugendfürsorge in Budapest und Wien im Zeitalter der Doppelmonarchie", pp. 161–163, in, *Wiener Geschichtsblätter*, 50 (1995), pp. 150–169.

²⁸ *Handausgabe österreichischer Gesetze und Verordnungen*, Heft 231, p. 356. Simone Teller, „Zur Heilpädagogisierung der Strafe“ oder Geschichte der Wiener Jugendgerichtshilfe von 1911 bis 1928, diploma thesis, Vienna 2009.

²⁹ "Die Ursachen der Verwahrlosung der Jugend", p. 171.

³⁰ *Ibid.*, p. 159, 160.

influence of his mother, but is clearly against giving him away to a reformatory, since the boy has by no means shown criminal dispositions(...) Our request to the "Vienna Protection Society for the Rescue of neglected Children" ("Wiener Schutzverein zur Rettung verwahrloster Kinder") was unsuccessful due to lack of free places which made acceptance in one of the society's establishments impossible..."

The Pestalozzi Society is then asked "if and under what conditions could acceptance of the boy among" the "association's protégés be possible". The Society examines the case; it finds out that the boy was born in the Vienna foundling hospital³¹ and taken back by his mother at the age of ten.

"The boy was well disposed, well behaved and obedient, but he was cruelly treated by his mother, who would chase him away from the house at night and would give him nothing to eat. The school spoke absolutely favourably in regard to him..."

Consecutively the society takes charge of the boy.³²

Apart from authorities, newspapers in Vienna were also a source of information for the Pestalozzi Society which appears to read the reports on neglected children, comment on them and contact the newspapers if need were.³³

On their part the poor themselves, above all the children's parents (including step-parents), appear in many cases to interact with state authorities and the society itself trying to benefit from them. They would either ask for assistance or denounce their children and ask that they be sent into reformatories usually in order, it seems, to get discharged of any parental/financial responsibility – their demands appear to have been strongly resisted by society members but also by early 20th century judicial authorities themselves who did not believe that reformatories could benefit the "endangered" youth and saw reformatories as the "ultima ratio".³⁴

To give an example: In September 1905 the Pestalozzi Society receives a letter by a county court in regard to a ten years old boy, Anton B., whom his "unmarried" (as noted in the report) parents (his father and stepmother) wish to send away to a reformatory because of his "waywardness". The court faces great difficulties in finding out which community the child belongs to (according to the prescriptions of the "Heimatrecht") and asks the Society to give shelter to the child.

"Our experience" we read "suggests that this is another case of an unhappy child, born out of wedlock, whom continual abuse has presumably turned into a cripple, physically as well as morally, of whom (...) one wishes to get rid of by handing him over to a reformatory".

The very detailed description of the situation and the various proceedings that follows compellingly shows not only how the Society's suspicions are confirmed but also to what extent reformatories were gradually becoming discredited in the eyes of the authorities themselves: True the court had attempted to hand Anton B. over to a

³¹ Several cases of children born in the foundling hospital are mentioned in the speech. For an elaborate history of the Vienna foundling hospital see the book by Verena Pawlowsky, *Mutter ledig – Vater Staat. Das Gebär- und Findelhaus in Wien 1784–1910*, Innsbruck, Vienna, Munich, 2001.

³² "Die Ursachen der Verwahrlosung der Jugend", p. 137.

³³ "Die Ursachen der Verwahrlosung der Jugend", p. 134, 136.

³⁴ See the commentary on reformatories by Dr. Gustav Schuster v. Bonnot, court secretary in Vienna, who delivered the first speech at the 1907 conference: "Welches sind die Ursachen ...". Von Dr. Gustav Schuster v. Bonnot ..., pp. 74–78. Among other things, in p. 76 he notes that in early 20th century Austria public reformatories had retained the character of penal houses and had not become foundations for children's education and welfare ("Strafhäuser" versus "Erziehungsanstalten")

house of correction in Bohemia but only after its continuous efforts to find a place for him in a series of welfare foundations had failed (the court had inquired at the Franz Joseph Asylum, the Child Protection Stations/"Kinderschutzstationen", the Protection Society for neglected Children/"Schutzverein für verwahrloste Kinder" as well as the Child Protection and Rescue Society/"Kinderschutz- und Rettungsgesellschaft").³⁵

In two further cases female beggars appear to ask the Pestalozzi Society for charity for the sake of their starving children. The Society makes clear that in principle no charities are given, but declares itself eager to take charge of the children temporarily, while helping the mothers to find a job, whereby it faces either reluctant consent or refusal to get separated from one's children.³⁶ Child Protection Societies may have wished to exert control on those whom they termed as "ignorant", "degenerated" parents but there was an interaction between the former and the latter that should be taken into account.

At best neglected children were "just" undernourished children, schoolchildren who did not attend school regularly or did not attend it at all, children working very hard and/or lacking adult care and support – at worst they were systematically and excessively beaten, financially exploited and/or sexually abused (usually by their parents, including foster- and stepparents). There were certainly overlappings and it is not always clear why some cases of neglect were considered by the speaker and the Society in general less serious than others – why for example a thirty years old newspaper seller, who lived with changing souteneurs in a small room, forced her eight years old daughter to work extremely hard (in housework and domestic industry) and regularly beaten her is classified as a "negligent" and not, like others in similar cases a "degenerated" parent.³⁷ But of course there were different degrees and forms of neglect. And we may reasonably assume that sexual abuse regarded many more among those hundred children referred to in the speech than the two girls reported to have been sexually abused by their father, an unemployed blacksmith assistant, and stepfather, a dayworker, respectively.³⁸

In fact "extreme" (but not unusual) cases are described in a more detailed way and appear to be at the core of the society's concerns – probably the state authorities' concerns as well. Why? Because, as seen in the reported examples, these children directly defied the law, begging, stealing or (as far as girls are concerned) working as prostitutes, usually on behalf of abusing adults.

Life on the streets in its various forms was thought to hatch up juvenile crimes – this was a widespread view that led contemporaries to obvious exaggerations at a time when streets were the playground for most working class children. According to police advisor Edmund Gayer who delivered his speech at the conference just before Lydia v. Wolfring: "The great majority of those who, left by themselves make the street their playground, sinks by seduction and idleness always morally deeper... and is led to crime"³⁹ In the first decades of the 20th century and well into the interwar period

³⁵ "Die Ursachen der Verwahrlosung der Jugend", p. 138–142.

³⁶ Ibid, p. 157–159.

³⁷ "Die Ursachen der Verwahrlosung der Jugend", p. 126.

³⁸ Ibid, pp. 134, 142.

³⁹ "Welches sind die Ursachen und die Erscheinungsformen der Verwahrlosung von Kindern und Jugendlichen?" Von Edmund Gayer, k.k. Polizeirat, pp. 111–120, in *Schriften des Ersten Österreichischen Kinderschutzkongresses in Wien, 1907. Band I*, ..., p. 115. On the rejection of the streets as working class children's "dangerous" playground see Reinhard Sieder, "Gassenkinder", pp. 8–21 in, *Aufrisse. Zeitschrift für politische Bildung* 5/4 (1984), p. 9ff. On the street as a place of „normality“ and „abnormality“ in the suburbs of Vienna around 1900 see Wolfgang Maderthaner, Lutz Musner, *Die Anarchie der Vorstadt. Das andere Wien um 1900*, Frankfurt a.M., New York, 1999, p. 145.

children's play on the streets was largely discredited in public and indeed pedagogical discourse.⁴⁰ Vagrancy itself was of course forbidden by a strict legislation that became even stricter in the 1880s, at the time of the 19th century "Great Depression".⁴¹ "Street children" (to use a contemporary term) were then already (if unwillingly) offending the law, by the mere fact of wandering in the streets, arousing the worries of politicians, state officials, teachers, social reformers and social activists – in Vienna as well as in other urban settings all over Europe and in the early 20th as well as in previous centuries.⁴²

In our example children selling goods on the streets, working on the streets with or as performers, working in public houses (and thus away from parental supervision), begging or prostituting themselves, speak for social realities in early 20th century Vienna that can hardly come to the surface and get registered without contemporaries' fieldwork, which is what the Pestalozzi Society did (even if biased by ruling class conceptions of acceptable and unacceptable practices).

Among other things, Lydia v. Wolfring's paper offers throws light on child beggar groups and child beggars in early twentieth century Vienna.⁴³ In one case members of the Society met seven children, boys as well as girls, between six and ten years of age who worked together as beggars in a small street. They invited them for a meal in a nearby tavern so that they gain an insight in their lives:

"Two girls and a boy were siblings; they were all forced to beg, they all attended school only irregularly; a fourteen years old brother, was in a house of correction because of theft; the girls raised two to three crones during the evening hours, the boy one to two; they would gather more money, thus earning between five and ten crones daily; the children's father was a jobbing cobbler, he was making a living by his children's begging and his job was just a pretext – two of the children were girls at the age of seven and nine; they had been sent begging when their father was hospitalized and the mother could not make it with four children; begging brought the family so much income that it seemed to secure its survival; when the father came out of the hospital he didn't find work immediately; the children were sent begging again; the income brought to the family was so easily earned, that the father finally did not care much about work – the other two boys, nine and ten years old, were the sons of an idle widower who lived in concubinage with an irresponsible person and did not take any care of the children".⁴⁴

The Society appears to have conducted further inquiries but not to have practically interfered with the case of these children.

In another case two sisters of eight and twelve years of age, Anna and Betty, appear to have been exploited by their stepmother, a day worker at a construction site, who sent them to beg and steal (f.e. from shop windows). Father, stepmother and a nineteen years old daughter of the latter who worked as a prostitute all lived together with other temporary lodgers in a small two room apartment. "The stepmother's demands were so high, that the children soon started prostituting themselves in order to avoid her abuses". The Society becomes initially aware of the case when maltreated girl is brought

⁴⁰ Hildegard Hetzer, *Kindheit und Armut. Psychologische Methoden in Armutsforschung und Armutsbekämpfung*, Leipzig 1929, p. 48.

⁴¹ Melinz, Zimmermann, *Über die Grenzen der Armenhilfe*, 114.

⁴² Compare in regard to early 19th century England: Heather Shore, *Artful Dodgers. Youth and Crime in early 19th-century London*, The Boydell Press, 1999, p. 24.

⁴³ "Die Ursachen der Verwahrlosung der Jugend", pp. 129–135.

⁴⁴ *Ibid.*, pp. 129, 130.

to it by an elderly neighbour, “wife of a lower middle class man” (“Kleinbürgersfrau”), as Lydia v. Wolfring characteristically notes, to whom the eight years old Anna sought refuge when beaten to bleeding by the stepmother.⁴⁵

On the whole the children referred to by the Pestalozzi Society’s president lived in circumstances of acute material, often followed by emotional insecurity. But though in a weak legal and social position, children were not just passive “objects” or “subjects” of adults’ dispositions or will. They would often react to abuse, usually by leaving or rather staying away from their parental home and conducting a life among peers in the streets of Vienna (which however did not necessarily mean that they cut ties with their parents – sometimes they would continue providing for them). And some would tragically try to escape abuse risking death or even committing/attempting suicide.

The extensively described case of Rudolf P. is a characteristic example of children acting and reacting to their suffering but also to middle classes’ will to “save” them – at the same time it speaks for middle class social reformers’/activists’ “modern” tolerance towards children themselves, for a gradual change in ruling classes’ attitudes away from disciplinary methods and wishes towards understanding and assistance. And it additionally shows that life in the streets was also a way out of abuse, with its own rules, promoting solidarity and moulding friendship among peers.

“Ten years old Rudolf P. son of a drunkard, who from time to time works as a mason, has jumped from the second floor to avoid being maltreated by his father. After he recovered we took charge of this totally neglected child. The boy could neither read nor write, he had never attended school and until then he had lived as a tramp. Since he was six he no more lived with his parents, but lived on begging with a band of children who were in the same situation. During the summer the children would work in the Volksprater (amusement park, M.P.) as bowling boys, on the side of “artists” etc.; the older ones, ten and twelve years old children, would go around selling lottery tickets in taverns at night, sometimes they would serve prostitutes as look-outs (...) The above mentioned Rudolf P. had left home because of his father’s brutal behaviour and because of hunger; but he likes his mother, he often waited for her in the street, when she returned home from her daily work by the masons, in order to give her the money from his ‘earnings’ (...) As we took care of Rudolf, he ignored any civilized way of life; he proved to be very docile, intelligent and grateful. In the beginning he had a very good time; after a few weeks he was missing his companions, from whom he had been separated, and one day he disappeared. He came back late in the evening, exhausted and excited, after having wandered all over the familiar places in the Prater (park, M.P.) and not found his old companions; he wanted to know how they were, whether they needed any help; he urgently came to us and asked us to look for the other children. In a touching way he tried to motivate us to find these children and take charge of them (...)”⁴⁶

In another example Ludwig, a boy born in 1894, accused of stealing and tramping by his father and stepmother who made continual efforts to send him to a reformatory, , proved, according to the Society’s investigations, to have stolen “in order to find something to eat, when he suffered from hunger” and to have wandered around in order to “avoid home and protect himself from abuse”.⁴⁷

⁴⁵ Ibid, p. 133, 134.

⁴⁶ “Die Ursachen der Verwahrlosung der Jugend”, p. 131.

⁴⁷ Ibid, pp. 145, 146.

In the most tragic way, child neglect (and life instability going hand to hand with destitution) appears responsible for suicides and suicide attempts by children.

Lydia v. Wolfring refers to the case of the eleven years old Stephanie B. who unsuccessfully tried to kill herself by jumping from the third floor and strongly criticizes daily papers' reports, attributing the attempt to the girl's fear of punishment because of a property crime she had committed and presenting Stephanie B. as an abnormal child who tended to steal and live as a tramp. The Pestalozzi Society's investigations proved that the girl, who was born out of wedlock, had been raised by her grandmother in the country and came to her parents at the age of nine, had been cruelly treated by her mother and forced to work extremely hard. "The child could no more bear the loveless, cruel treatment by her mother, the continual abuses; she often tried to escape...". The girl had found a purse in the street and wanted to keep it, in order to buy a ticket and return to her grandmother. "But her mother prevented her from doing this and in order to avoid perpetual maltreatment, she tried to kill herself jumping from the third floor".⁴⁸

At the 1907 conference on child protection in Austria it was reported that most suicides in the Austrian half of the Monarchy were committed or attempted by minors. Furthermore it was claimed that suicides and suicide attempts by younger children were mainly due to abuse and exploitation.⁴⁹

Lydia v. Wolfring's long speech at the 1907 First Austrian Conference for the Protection of Children in Vienna is a valuable source for historians of children and childhood. In her capacity as president of a contemporary society for child protection and youth welfare (but also due to her previous social engagement for children) she stands for those who pursued important changes in attitudes towards children and youth (especially in regard to juvenile delinquency) in late 19th and early 20th century Austria (and indeed in Europe). She advocates the need to treat individual cases separately showing respect towards children and has deep faith in most children's ability to overcome their traumas. Certainly middle or generally ruling class wishes to instruct and probably control the children of the poor, wishes linked to (conscious or unconscious) feelings of cultural superiority, seem to lurk behind her views. Furthermore, the working class families' poverty per se, as product of systemic inequality, does not seem to preoccupy Lydia v. Wolfring and her colleagues. But this may also be practically unavoidable for a society interested in direct action, in taking charge of individuals who due to their age can barely protect themselves – neglected children and not destitute parents are its first priority. The detailed and concrete evidence on individual cases does give invaluable insights into poor children's lives and suffering, showing – probably beyond the aims of the society's members – that family relations, and in particular parent-child relations are heavily influenced by harsh living conditions and material insecurity; it does so despite its fragmentary character, visible exaggerations and not that visible but very probable deep seated fears of an uncontrollable working class youth.

⁴⁸ Ibid, p. 136.

⁴⁹ "Welches sind die Ursachen...". Von Dr. Gustav Schuster v. Bonnot ..., pp. 97, 98.

I. From the Acts of the First Austrian Child Protection Conference in Vienna, 1907

[**Schriften des Ersten Österreichischen Kinderschutzkongresses in Wien, 1907. Band I, Die Ursachen, Erscheinungsformen und die Ausbreitung der Verwahrlosung von Kindern und Jugendlichen in Österreich. Einzeldarstellungen aus allen Teilen Österreichs**, gesammelt von dem vorbereitenden Komitee des Ersten Österreichischen Kinderschutzkongresses in Wien, 1907, mit Vorwort und Einleitung von Dr. Joseph M. Baernreither. In Kommission bei der Manz'schen k.u.k. Hofverlags- und Universitätsbuchhandlung, I., Kohlmarkt 20. Wien 1906. Aus der k.k. Hof- und Staatsdruckerei.]:

"Inhalt", pp. III, IV.

Dr. Joseph M. **Barnreither**, "Einleitung", pp. 1–24.

"Welches sind die Ursachen und Erscheinungsformen der Verwahrlosung von Kindern und Jugendlichen?" Von Dr. Gustav Schuster **v. Bonnett**, Gerichtssekretär des Wiener Oberlandesgerichtes, pp. 25–110.

"Welches sind die Ursachen und die Erscheinungsformen der Verwahrlosung von Kindern und Jugendlichen?" Von Edmund **Gayer**, k.k. Polizeirat, pp. 111–120.

"Die Ursachen der Verwahrlosung der Jugend". Von Lydia **v. Wolfring**, Vorsitzenden des „Pestalozzi-Vereines zur Förderung des Kinderschutzes und der Jugendfürsorge“, pp. 121–172.

II. Other References

David Good, The Cost of Living in Austria, pp. 391–400 in, *The Journal of European Economic History* 5 (1976).

Marianne Hainisch, in, *Der Bund*, 5. Jg., Nr. 2, 1910, pp. 6–7, online in ARIADNE – Projekt Frauen in Bewegung – Lydia von Wolfring.mht.

Hildegard Hetzer, *Kindheit und Armut. Psychologische Methoden in Armutsforschung und Armutsbekämpfung*, Leipzig 1929.

Handausgabe österreichischer Gesetze und Verordnungen, Heft 231, *Jugendrecht und Jugendwohlfahrtspflege* nach den Stände der österreichischen Gesetzgebung vom 30. November 1925. By Dr. Hans Fiala, Dr. Karl Licht und Dr. Emil Walkhoff, Vienna 1926, Druck und Verlag der österreichischen Staatsdruckerei.

Wolfgang Maderthaner, Lutz Musner, *Die Anarchie der Vorstadt. Das andere Wien um 1900*, Frankfurt a.M., New York, 1999.

Elisabeth Malleier, *Das Ottakringer Settlement. Zur Geschichte eines frühen internationalen Sozialprojekts*, Wien 2005.

Gerhard Melinz, Susan Zimmermann, *Über die Grenzen der Armenhilfe. Kommunale und staatliche Sozialpolitik in Wien und Budapest in der Doppelmonarchie*, (Ludwig Boltzmann Institut für Geschichte der Arbeiterbewegung– Materialien zur Arbeiterbewegung, Nr. 60), Vienna, Zurich 1991.

Gerhard Melinz, Susan Zimmermann, "Zwischen Versorgung und 'Verwahrlosung'. Kinder- und Jugendfürsorge in Budapest und Wien im Zeitalter der Doppelmonarchie", in, *Wiener Geschichtsblätter*, 50 (1995), pp. 150–169.

Michael Mesch, *Arbeiterexistenz in der Spätgründerzeit. Gewerkschaften und Lohnentwicklung in Österreich 1890– 1914* (=Materialien zur Arbeiterbewegung, 33), Vienna 1984.

Verena Pawlowsky, *Mutter ledig – Vater Staat. Das Gebä- und Findelhaus in Wien 1784–1910*, Innsbruck, Vienna, Munich, 2001.

Heather Shore, *Artful Dodgers. Youth and Crime in early 19th-century London*, The Boydell Press, 1999.

Reinhard Sieder, "Gassenkinder", pp. 8–21 in, *Aufrisse. Zeitschrift für politische Bildung* 5/4 (1984).

Reinhard Sieder, *Zur alltäglichen Praxis der Wiener Arbeiterschaft im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts*, Habilitationsschrift, Vienna 1988.

Simone Teller, „*Zur Heilpädagogisierung der Strafe*“ oder *Geschichte der Wiener Jugendgerichtshilfe von 1911 bis 1928*, diploma thesis, Vienna 2009.

Robert Wegs, "Youth delinquency and 'crime': the perception and the reality", in, *Journal of Social History*, 32/1999, pp. 603–621.

Lydia v. Wolfring, „Die Aberkennung der väterlichen Gewalt“, Vienna 1902.

Mateja Tominšek Perovšek

Vzgoja iz ljubezni po načelih dr. Frančiška Lampeta

TOMINŠEK PEROVŠEK, Mateja, magistrica teoloških znanosti, kustodinja z magisterijem, Muzej novejšje zgodovine Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Celovška cesta 23, mateja.tominsekperovsek@gmail.com

Vzgoja iz ljubezni po načelih dr. Frančiška Lampeta

Lampe je kljub zagovarjanju takrat še zakoreninjenega modela versko-nravnne vzgoje, utemeljene v apostolski avtoriteti, otroke obravnaval kot celovite osebnosti, ne kot tiste, ki so nedorasli ali nepopolni. Pri zagotavljanju vzgojno-pedagoških ciljev se je izogibal uporabi represivnih metod, saj je verjel v uspeh preventivnih vzgojnih ukrepov, ki otroku pomagajo pri njegovi celostni rasti. Spodbujal je versko vzgojo, ki temelji v enakosti vseh ljudi in iskrenem prijateljstvu ljudi vseh stanov in starosti. Na ta način je ustvarjal pozitiven premik iz tradicionalističnih patriarhalnih, v bolj sodobne, demokratične medčloveške odnose.

Ključne besede: Frančišek Lampe, neotomizem, Marijanišče, vzgoja, otroštvo

TOMINŠEK PEROVŠEK, Mateja, M.A., National Museum of Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Celovška cesta 23, mateja.tominsek-perovsek@muzej-nz.si, mateja.tominsekperovsek@gmail.com

Education Under the Sign of Love on the Principles of Dr. Frančišek Lampe

Despite defending in that time the rooted model of religious-moral education, which based on the apostolic authority, Lampe considered children as holistic personalities and not as juvenile and incomplete. In ensuring the educational and pedagogical goals he was avoiding the use of repressive methods, because he believed in the success of preventive pedagogical measures that help a child in its overall growth. He was encouraging a religious pedagogical approach which based on the equality of all people and sincere friendship of all classes and age. That way he was making a positive move from traditional patriarchal to modern, democratic human relations.

Key words: Frančišek Lampe, Neotomism, Marijanišče, education, childhood

Življenje in delo Frančiška Lampeta

Frančišek Lampe se je rodil 23. februarja 1859 v Zadlogu pri Črnem vrhu nad Idrijo. Po končani ljudski šoli, ki jo je obiskoval v Črnem vrhu in v Idriji, je prišel v Ljubljano in vstopil v gimnazijo. Leta 1871 je bil, kot brezplačno nastanjen gojenec, sprejet v dijaški zavod Alojzijevejšče.¹ Lampe se je v gimnazijskih letih gradil ob različnih profesorjih, največji vtis nanj pa je naredil profesor Nejedli, ki je Frančiška navdušil za filozofijo. Po končani gimnaziji se je na pobudo škofa Pogačarja odločil za študij teologije. Leta 1878 je bil sprejet v ljubljansko bogoslovje in bil ob koncu tretjega letnika leta 1881 posvečen v duhovnika.² Lampetovo mladostno hrepenenje po raziskovanju filozofije je med študijem preraslo v znanstveno usmeritev, hkrati pa se je stopnjevala tudi njegova ljubezen do leposlovnega dela.³

¹ Lampe, E., *Spomini na Frančiška Lampeta*, str. 610.

² Prav tam, str. 611.

³ Tominšek Perovšek, *Frančišek Lampe: Zmerno, z ljubeznijo*, str. 121–122.

Filozofski in teološki študij je nadaljeval v Gradcu, kjer je leta 1883 promoviral za doktorja teologije. Nato je bil imenovan za podvodjo in ekonoma v ljubljanskem bogoslovnem semenišču. Leta 1884 je prevzel še vsa vodstvena opravila in hišno gospodarstvo ter s poučevanjem bogoslovce navduševal za znanstveno delo in pisateljstvo.

Leta 1885 je promoviral za doktorja filozofije z doktorsko disertacijo *Die Causalität – ein Beitrag zur Erkenntnistheorie* (*Vzročnost – prispevek k spoznavni teoriji*).

Na pobudo Vincencijeve družbe je 24. septembra 1885 postal vodja deškega sirotišča v Marijanišču in to službo opravljal do smrti. 1. oktobra je nastopil tudi službo profesorja na prosti stolici za dogmatiko in osnovno bogoslovje na ljubljanskem bogoslovnem učilišču, kjer je nasledil pokojnega Andreja Čebaška. Leta 1886 je dosegel državno kvalifikacijo ljudsko-šolskega učitelja in bil hkrati imenovan za šolskega ravnatelja in učitelja verouka na marijaniški šoli, ki se je pod njegovim vodstvom iz enorazrednice razvila v štirirazrednico. Verouk je predaval še na Mahrovi trgovski šoli v italijanskem jeziku. Leta 1888 je ustanovil literarno revijo *Dom in svet* in bil njen urednik do smrti. Bil je tudi odbornik in podpredsednik Slovenske matice in Leonove družbe. Postal je prvi predsednik novoustanovljenega čebelarskega društva, januarja 1900 pa je bil imenovan še za kanonika ljubljanskega stolnega kapitlja (Lambergov kanonikat). Ljubljanski škof Missia ga je imenoval za konzistorialnega svetnika, opravljal pa je tudi škofijsko službo prosinodalnega eksaminatorja. Svojo življenjsko pot je Francišek Lampe končal 24. septembra 1900, star komaj 41 let.⁴

Francišek Lampe zavzema v slovenski kulturni zgodovini eno od najpomembnejših mest druge polovice 19. stoletja, saj je s svojim delovanjem, ki ga je v kratkem življenjskem obdobju tudi sam razumel kot poslanstvo razsvetljevanja slovenskega naroda, opravil velikansko delo. Slovenski katoliški svet je zaznamoval s populariziranjem tomistične filozofije, ki se je interpretativno izogibala tradiciji pretiranega ideološkega poseganja v politični prostor oziroma vplivanja na procese, povezane s takratnim strankarskim življenjem in kulturnoboju obračunavanjem. S poudarjanjem znanstvenih in filozofskih stališč, ki po izkustvenem svetu vodijo do popolnejše vednosti in do modrosti, je preusmerjal pozornost na kulturno-umetniško področje in s tem odpiral širše možnosti za ustvarjalnost individualnega značaja. Z izdajo svojih temeljnih filozofskih del, *Vvod v modroslovje* (1887), *Dušeslovje I–II* (1889/1900), *Cvetje s polja modroslovskega* (1897) in nedokončano razpravo *O lepoti* (1900), je skušal slovenskemu človeku približati svet takratne sodobne znanosti in mu hkrati vzbuditi zanimanje za poglobljeno premišljevanje o človeški zgodovini. Z izdajo znamenitih *Svetopisemskih zgodb*, ki so začele izhajati leta 1894, je v slovenskem prostoru tudi na področju biblicistike pustil pomembno sled. S svojim delovanjem v vzgojnem zavodu Marijanišče in z ustanovitvijo literarne revije *Dom in svet* pa je spodbudil širše množice za sodelovanje pri kulturnem prepovedu slovenskega naroda in se pri tem zavzel predvsem za mlade posameznike, ki so svoje poslanstvo videli v pisateljski in kulturno-umetniški dejavnosti.⁵ Z revijo *Dom in svet* je Lampe katoliškemu gibanju dal kulturno raven, ki je postala estetsko vodilo med Slovenci in pokazal, ne le da je možna umetnost na krščanski podlagi, pač pa da lahko krščanstvo usmerja celo umetniški čut kot tak.⁶

⁴ Prav tam, str. 76–77.

⁵ Prav tam, str. 9.

⁶ Juhant, *Lampe in moderna*, str. 201.

Kot duhovnik, pedagog in vzgojitelj je videl svoje poslanstvo v doslednem zagotavljanju pogojev in možnosti za spravo in mir med vsemi ljudmi, predvsem med Slovenci, da bi napredovali v omiki.⁷

Lampe in izzivi moderne pri postavljanju vzgojno-pedagoških načel

Da bi razumeli Lampetova načela, ki jih je uporabljal pri vzgoji in izobraževanju otrok ter mladine, se je treba ustaviti pri idejnih smernicah, ki so narekovale razvoj katoliškega gibanja v Lampetovem času in izhajajo iz prenove tomistične filozofije v drugi polovici 19. stoletja. Hkrati pa moramo biti pozorni tudi na to, da smo bili Slovenci sestavni del širšega kulturnega kroga, ki ga je v tedanjem času zaznamovalo dogajanje v tako imenovani napredujoči moderni.

Značilnost moderne je stopnjevanje napetosti, ki so vodile k sporom in ločitvam in tako oteževale dialog med nastajajočimi novoveškimi subjekti. Napetost se je stopnjevala od začetka novega veka, ko se je začela utrjevati miselnost človeka kot samostojnega osebk. Na verskem področju je nosil zastavo protestantizem v razvijanju ideje o avtonomiji subjekta, na gospodarsko-socialnem in političnem pa sta se uveljavljala liberalizem in nacionalizem. Zaradi tega je prišlo do sporov, ki so dosegli višek v dvajsetem stoletju.

Tak razvoj je vnašal negotovost in zmedo, ki sta povzročala napetosti v novoveški družbi. Na novo je bilo treba opredeljevati odnose med posamezniki in narodi. Nove družbene skupine so se borile za svoj prostor pod soncem. To agonijo so zaznamovale pridobitve znanosti in tehnike, ki so temeljito spremenile način družbenega življenja in omogočile vzpon novih družbenih slojev.

Moderna je zožila in absolutizirala subjektivne temelje novoveškega mišljenja, je stopnjevalo družbene napetosti, ki so jih izražali nastajajoči idejni, politični in socialni tokovi, ki so skušali izriniti drug drugega in doseči prevlado. To je značilno tako za scientistične in naturalistične ideje na področju znanosti in filozofije, kot tudi za politična in socialna gibanja, ki so vodila v družbene napetosti in prevrate.

Katoliška Cerkev se je na spremenjene razmere odzvala tako, da je skušala postaviti alternativni (univerzalni) sistem nasproti takratnim sistemom, ki so se v glavnem borili proti ustaljenim katoliškim stališčem. Katoliški verski voditelji so si tako še naprej prizadevali obdržati primat nad odločanjem o duhovnih, idejnih, socialnih in celo gospodarskih zadevah svojih vernikov.

Okrožnica Leona XIII. z dne 4. avgusta 1879 z naslovom *Aeterni Patris* je znova poudarila pomen filozofije Tomaža Akvinskega in njeno nujnost za utemeljitev teologije, kljub temu, da so medtem že nastale mnoge druge (moderne) filozofije. V tem smislu je Anton Mahnič (1850–1920) v *Rimskem Katoliku* poudaril, da sholastična⁸ filozofija ohranja dediščino Aristotela in Platona in s tem metafizično trojico: *resnično, dobro in lepo*, ki najprej oblikuje celostnost človekovega mišljenja, na kateri lahko gradi teologija.

Že omenjena okrožnica Leona XIII. je sprožila živahno kulturno gibanje, ki je poglobilo katoliško misel na filozofskem, teološkem, pa tudi na znanstvenem in

⁷ Tominšek Perovšek, *Francišek Lampe: Zmerno, z ljubeznijo*, str. 10.

⁸ Sholastika - srednjeveška filozofska smer, ki temelji zlasti na avguštinizmu in aristotelizmu.

gospodarsko socialnem področju. Zadnje je še okrepila okrožnica istega papeža *Rerum novarum* iz leta 1891, ki je dala temelje za socialne reforme, s katerimi se je Cerkev vključila v pereče vprašanje delavstva in kapitalizma. To je na Slovenskem sprožilo široko in živahno katoliško gibanje, ki se je razmahnilo s katoliškimi shodi in se je razvijalo do druge svetovne vojne.

Oživitev neosholastične dediščine je krepila idejno homogenost katoliške Cerkve in omogočalo njeno tekmovanje z novoveškimi tokovi.

Lampe je skupaj z drugimi sholastičnimi (tomističnimi) misleci opozarjal na enostranskost modernih tokov kot so voluntarizem, emocionalizem, romanticizem itd. V celoti je treba reči, da je bil največji problem neosholastikov, ker so taki tokovi zavračali objektivno spoznanje resničnosti in s tem tudi temelje, ki vodijo do Boga. Značilnost večine novoveških tokov pa je bilo ravno postavljanje pod vprašaj spoznanje Boga in zavračanje krščanstva. Neosholastiki so zato zavračali poskuse modernih, tako imenovanih subjektivističnih tokov, in zahtevali objektivnost mišljenja. Neosholastika je zato celostno, ne le teološko-idejno, pač pa tudi socialno in politično gibanje, je celostna kultura. Zato je razumljivo, da je Mahnič od katoličanov zahteval celostno opredelitev.⁹

Lampe je s svojimi empiričnimi zasnovami in predvsem s svojo človeško bližino in toplino sicer poskušal omiliti to absolutnost. V tem se je razlikoval od Mahniča, sicer pa zastopal podobna stališča. Dileme Cerkve so se ob razreševanju napetosti tistega časa toliko bolj razodevale ob posameznikih, ki so zastopali različne poglede na razvoj družbe in posameznika v njej. Lampe je v svojem delovanju, tako tudi na vzgojno-pedagoškem področju, izhajal iz klasične aristotelsko-tomistične tradicije razvijanja filozofskih načel, ki v okviru razlikovanja med kraljestvom razuma in kraljestvom razodetja, znotraj krščanske misli ustvarjajo prostor za razmeroma visoko spoštovanje do naravnega sveta in človeškega poznavanja narave.¹⁰ Najbolj uspešno se je Lampe soočil z dosežki moderne znanosti v psihologiji, ki je bila nekakšen nov pristop logike vključevanja dosežkov znanosti v tomističnem konceptu utemeljevanja filozofije, ki se z umskimi razlogi za verovanje ne izključuje.

Ker je pri Lampetu viden precej obširen razgled po sodobni psihologiji 19. stoletja, ki je vplival tudi na njegov odnos do vzgoje in izobraževanja otrok, bomo na kratko opozorili na poudarke, ki v Lampetovi psihologiji zajemajo tedanje moderne poglede in po Jermanovem mnenju med drugim napovedujejo tudi posebno fenomenološko filozofijo.¹¹

Lampe se v svojih spisih v glavnem ukvarja z odnosom filozofije do ostalih ved. Vendar pa po njegovem mnenju noben nauk toliko ne pripomore filozofiji, kot psihologija. V *Vvodu v modroslovje* jo obravnava pred logiko, se pravi na prvem mestu, in sicer zaradi propedevtičnega značaja empirične psihologije, ki posameznika uvaja v boljše razumevanje filozofskih problemov, povezanih z vsestranskim duševnim delovanjem in zakonitostmi mišljenja oziroma z logiko, ki se na psihologijo navezuje predvsem z vidika postavitve primerne podlage filozofiji.

⁹ Juhant, *Lampe in moderna*, str. 193–199. Glej tudi Petkovšek, *Novotomizem pri Janžekoviču*, str. 89–90; Jerman, *Slovenska modroslovna pamet*, str. 88–90; *Zgodovina Cerkve*, 5, str. 41, 153–154, 157–162; Juhant, *Ideje slovenskih filozofov*, str. 321, 330; isti, *Miselni svet Aleša Ušeničnika*, str. 109; isti, *Pomen Hermesove misli*, str. 315, 316, 318, 332; isti, *Ali vemo, kaj je naš svet?*, str. 464–465; *Zgodovina človeštva*, 3, str. 271; *Zgodovina človeštva*, 5, str. 2, 267; Janžekovič, *Osnove spoznavoslovja*, str. 222.

¹⁰ Tominšek Perovšek, *Francišek Lampe: Zmerno, z ljubeznijo*, str. 113.

¹¹ Jerman, *Slovenska modroslovna pamet*, str. 102.

Pri razdelitvi filozofskega sistema, kjer zavzema prvo mesto psihologija, se Lampe ravna po zgledu ostalih novoveških filozofov (prim. Schütz, Stöckl, Nejedli idr.), ki se ozirajo bolj na potrebe in razsežnost človekovega učenja, kot na predmet sam.¹²

Lampe je iz področja psihologije napisal štiri pomembne prispevke: *Spomin v Letopisu Matice Slovenske* (1886), poglavje *Dušeslovje v Vvodu v modroslovje* (1887), monografsko obdelavo psihologije v knjižnem delu *Dušeslovje I–II* (1890) in *Dušeslovna pisma v Domu in Svetu* (1894).

Najpomembnejše je precej obsežno delo *Dušeslovje*, saj ima kar 528 strani (po številu strani so ga presegle šele nekatere Trstenjakove knjige). Po Pečjakovem mnenju je v Lampetovem *Dušeslovju* pomemben predvsem strokovni vidik, ki pomeni velik korak naprej od Gabrškovega *Izkustvenega dušeslovja* in presega celo veliko kasnejši *Psihologiji* Vebra in Ozvalda. Nadaljevanje pisanja na takšni strokovni ravni po Pečjakovem mnenju pomenijo šele Rostoharjeve *Osnove obče psihologije* (1964) in Trstenjakov *Oris sodobne psihologije* (1969). Po Slakovem mnenju pa lahko Lampetovo delo primerjamo tudi s psihološkimi priročniki, ki so tedaj izhajali v Ameriki.¹³

Lampetovo *Dušeslovje* je izredno vsestranska knjiga in predstavlja dokaj veren prikaz tega, kar je dosegla psihologija ob koncu 19. stoletja, čeprav v njej prevladuje analitično-strukturna usmeritev. Lampe ni samo prevzemal pojmovanja drugih psihologov, temveč je sistematiziral njihova spoznanja v svoj psihološki sistem.¹⁴ V njem obravnava pomembne razsežnosti človekovega duševnega delovanja, kot so: fiziologija našega čutenja, zaznavanje in čutenje, predstavljanje, umsko delovanje, želenje, duševno življenje itd. V Lampetovi psihologiji prihajajo v poštev opazovanje, analiza in umevanje. Glavni vir pa so izkušnja oziroma opazovanje samega sebe, opazovanje drugih, zgodovina in pesništvo.¹⁵

Lampe opredeljuje čutno delovanje kot prejetje informacij s čutnimi organi, oziroma kot njihovo dopolnitev in shranjevanje. Umsko delovanje presega čutne izkušnje in prodira v bistva. Vsako od teh delovanj ima dva vidika: čutne težnje so produkt čutnih izkušenj, volja pa razumskega delovanja. Volja je svobodna, čeprav Lampe ni povsem zavrnil odvisnosti. V sintetičnem delu *Dušeslovja* je Lampe prikazal svojsko teorijo osebnosti z dinamičnega in razvojnega vidika, ki ni povsem brez povezave s sodobno psihologijo: »Duša in telo sta eden človek, eno bitje in eno bistvo. (...)« V vseh pojavih se kaže vzajemnost duše in telesa, taka vzajemnost, da je njuno delo eno samo delo.« V tem monizmu spoznamo Aristotelovo filozofijo, na katero se Lampe posebej sklicuje. Z malo prej omenjeno teorijo pa je povezana tudi Lampetova pomembna opredelitev razlik med spoloma, ki jo razlaga z vidika anatomske oziroma fiziološke zgradbe telesa, ki se odraža v duševnem življenju moškega ali ženske in je posledica skupka človekovih lastnosti, iz katerih izhaja njegovo ravnanje. Lampe zagovarja naslednje stališče: »Ta razlika izvira iz različne telesnosti, telesnost je z duševnostjo sklenena bistveno. (...) Napačna je misel, da je ženska čud in narava že sama po sebi slaba, ali k slabemu nagnena. V nravnem oziru je človek, bodisi moški ali ženska to, kar stori sam iz sebe, duševno življenje prvega kakor druge je toliko vredno, kolikor se trudi za doseganje nravnega vzora; v tem je ženska moškemu popolnoma kos in enakopravna.«¹⁶

¹² Lampe, F., *Vvod v modroslovje*, str. 49–56; isti, *Cvetje s polja modroslovskega*, str. 10–13.

¹³ Pečjak, *Poskus zgodovine psihologije*, str. 86–87.

¹⁴ Tominšek Perovšek, *Francišek Lampe: Zmerno, z ljubeznijo*, str. 115; Pečjak, *Poskus zgodovine psihologije*, str. 87.

¹⁵ Lampe, F., *Dušeslovje*, str. 75–77.

¹⁶ Prav tam, str. 521–552.

Pomembno je tudi Lampetovo pojmovanje družbe in njenih razsežnosti. V razvojnem hotenju posameznika upošteva predvsem pomen jezika, ki je zanj v okviru spoznavnih možnosti bistveno potreben, in predstavlja neko obče duševno življenje. To se vidi še zlasti v vzgoji, kjer se duševno življenje pretaka iz duše v dušo tako, da se družita v soglasje ali v enoto. Posameznikov razvoj je odvisen od družbe, saj mu le-ta omogoča spoznavanje njegovega lastnega namena, ki je bistveno odvisen od dobrih medčloveških odnosov. V tem pogledu je pomembna Lampetova ugotovitev, da je vedenje obča last vseh ljudi in zrcalo skupnega duševnega življenja in delovanja.¹⁷

Po Pečjakovem mnenju je Lampetovemu delu, če izvezemo nekatere krajše in manj pomembne spise, sledilo 30 let psihološkega molka.¹⁸

Lampetovo historično in razvojno stališče je bilo torej v sklopu tedanje tomistične filozofije precej bolj v skladu z zahtevami znanosti in filozofije kakor Mahničovo, kar je povezano tudi z razumevanjem njunih življenjskih vlog, ki sta jih kot filozofa in teologa različno interpretirala. Medtem, ko je Mahnič videl svoje poslanstvo predvsem v razvoju politične organizacije katolištva, je Lampe svoje videl v popularizaciji tomistične filozofije oziroma v utrditvi znanstvenih in kulturnih načel na katoliški podlagi, pomembnih za vsestranski kulturno-duhovni razvoj slovenskega naroda. To pa se je jasno pokazalo v njegovem vsestranskem delovanju, še posebej, če govorimo o vzgojno-pedagoškem delu, ki ga je opravljal praktično na vseh področjih svojega delovanja prav s širjenjem in utemeljevanjem tomistične filozofije oziroma krščanske ideje v svoji najčistejši obliki razširjanja ljubezni do sočloveka kot najbolj plemenitega in zrcalnega odseva posredovanja Božje ljubezni v svetu.

Lampetovo delo v vzgojnem zavodu Marijanišče (Collegium Marianum)

Lampe je Marijanišču posvetil precejšen del svoje življenjske energije v delu z osirotelimi dečki.¹⁹ Dejavno je sodeloval pri oblikovanju vzgojno-pedagoškega dela v Marijanišču in s tem opozoril na mesto, vlogo in na pomen, ki ga lahko ima takšen zavod v kulturnem življenju in razvoju naroda. Hkrati je opozoril tudi na pomen solidarnosti in medsebojne povezanosti v življenju, na soodvisnost posameznika od družbe in obratno, ter na potrebo po zagotavljanju pomoči tistim, ki jo potrebujejo. Pri tem je posebej poudarjal pomen dela z otroki in mladino, ki je izhajala iz družbenega obrobja.

Vodstvo Vincencijeve družbe je leta 1883 pripravilo osnutek Statuta deške sirotišnice Collegium Marianum in ga predložilo v oceno cesarsko-kraljevi deželni vladi. Ta si je z nekaterimi vsebinskimi popravki zagotovila tako formalni nadzor nad ustanovo kot tudi sprejemanje svojih gojencev-podpirancev deželnega sirotinskega sklada. Statut ustanove in navodila za šolskega oziroma pedagoškega vodjo skupaj s hišnim redom je potrdil »slavni deželni zbor« na seji konec leta 1884.

Po tem statutu je bilo Marijanišče zasebni zavod, ki sprejema uboge in zapuščene dečke katoliške vere, ki se »ondi preskrbujejo, odgojujejo in podučujejo, da se jim bode v prihodnje mogoče preživeti in vstopiti v državljansko službo«. Naloge zavoda so bile

¹⁷ Prav tam, str. 498–500.

¹⁸ Pečjak, *Poskus zgodovine psihologije*, str. 87.

¹⁹ Prim. Romih, *Kratek pregled zgodovine DIC*, str. 9.

predvsem: »krščansko-nravstvena vzgoja, poduk v vseh, za ljudsko šolo predpisanih predmetih, kakor tudi prisvojitve obeh deželnih jezikov v govoru in pisavi«. ²⁰

Po smrti prvega predsednika Vincencijeve družbe, Janeza Gogale, je leta 1884 vodstvo sirotišnice začasno prevzel novi predsednik Družbe, prošt Anton Jarc. Prvi uradni ravnatelj Marijanišča pa je leta 1885 postal komaj 26-letni Lampe. Pod njegovim vodstvom se je nadaljevala izgradnja zavoda. Zasebna deška šola v Marijanišču je leta 1886 dobila tako imenovano pravico javnosti in dve leti kasneje je postala dvorazrednica. Predstojništvo Vincencijeve družbe si je pomagalo z nabiranjem prispevkov dobrotnikov, ki so se odzvali na javne pozive po pomoči. ²¹ Tako so se nadaljevala gradbena dela in do leta 1887 so, poleg kapele, zgradili še gospodarski del: hlev, rastlinjak, čebelnjak in vrtnarsko hišico. Naslednje leto so končali še z gradnjo zadnje tretjine poslopja ob Poljanski cesti, v katerem so pridobili eno spalnico za gojence in dvorano za prireditve. V stranskem krilu glavnega poslopja, ki je bil dograjen leta 1892, so bile štiri šolske učilnice, v kleti stavbe pa je bila dobro opremljena telovadnica.

Šola v Marijanišču, ki je bila leta 1892 razširjena v štirirazrednico, je lahko sprejela 160 učencev, od tega je bilo v devetdesetih letih okrog 50 »zunanjih«. ²²

Apostolska avtoriteta in Lampetova načela vzgoje gojencev v Marijanišču

Po ugotovitvah nekaterih sodobnih pedagogov je apostolska avtoriteta neločljivo povezana s svetopisemskim pojmovanjem moči. V strnjeni obliki jih lahko predstavimo takole: »Vse moči ustvarjenega sveta izvirajo iz moči Boga – Stvarnika; v hierarhiji tuzemskih moči ima posebno vlogo človek, ki ga je Bog ustvaril za gospodarja nad zemeljskimi bitji, vendar tudi vse njegove moči izvirajo iz Boga oziroma božje milosti; hierarhija moči je tudi v medčloveških odnosih (tako na ravni medosebnih odnosov v družini, širši skupnosti ali celo med sosedskimi narodi), zasnovana pa je na milostnem podeljevanju božje (karizmatične) premoči, ki jo Bog daje izbranim posameznikom oziroma narodom; svetopisemski Bog si ves čas prizadeva, da človek ne bi pozabil, da je sam (Bog) vrhovna avtoriteta in absolutna moč, medtem, ko imajo (izjemni) posamezniki posebne moči, pooblastila oziroma darove izključno kot odraz nezasluženga božjega daru.« ²³

Po Krofliču je apostolska avtoriteta utemeljena z božjim poslanstvom, zato ni vezana na racionalno utemeljene kvalitete vzgojitelja: na moralno podobo njegove osebnosti, ne na v razumu utemeljeno prepričljivost sporočila. Vzgojiteljeva »karizma«, ki naj bi omogočala učinkovito podrejanje gojenca, je vezana na »božji dar«, predvsem pa izhaja iz njegove trdne »vere v lastno poslanstvo«, »po-klic«, ki mu daje še posebno prepričljivost. Ker učiteljeva avtoriteta ne temelji na kvalitetah njegove osebnosti niti na racionalni vrednosti sporočila, so vsak dvom, kritika ali distanca učenca do učitelja (oziroma do njegovega sporočila) povsem neupravičeni. ²⁴

²⁰ Prav tam, str. 15–16.

²¹ Prav tam, str. 17–18; Lampe, F., *Marijanišče*, str. 5–14; NŠAL, *Lampe, F.*, fasc. 33.

²² Romih, *Kratek pregled zgodovine DIC*, str. 17–18; Lampe, F., *Marijanišče*, str. 5–14.

²³ Kroflič, *Avtoriteta v vzgoji*, str. 138.

²⁴ Prav tam, str. 143.

Apostolska avtoriteta je povezana tudi z opredelitvijo krščanske patriarhalne vzgoje, ki naj bi bila zasnovana na krščanskem pojmovanju človeka, zakonske zveze in vzgoje. Krščansko patriarhalno vzgojno koncepcijo Kroflič strne v naslednje izhodiščne ideje: krščansko pojmovanje morale in predpostavljene vrednot; značilno delitev očetovske in materinske vloge pri vzgoji otrok; poseben pogled na otrokovo naravo, ki jo zaznamuje »nepopolnost« (»nedoraslost«) in obremenjenost z izvirnim grehom (»pokvarjenost«); ter izbiro vzgojnih sredstev, ki zagotavljajo ohranjanje očetovske apostolske avtoritete kot ene najvišjih vrednot in osnovnega vzgojnega sredstva.

Na tesno prepletenost načel patriarhalne moralne vzgoje in krščanstva kažejo praktično vsi (poljudni) pedagoški spisi, ki so se v našem prostoru pojavljali ob koncu 19. stoletja.²⁵

Omenjena poljudnost pedagoških spisov, ki jih je Lampe poznal, in v *Domu in svetu* pisal njihove kratke recenzije, kaže na neenotnost vzgojne doktrine, ki si jo je vsak katoličan ali nekatoličan lahko razlagal nekako po svoje.

Kot bomo lahko videli, so Lampetova vzgojna načela na videz usklajena s pojmovanjem apostolske avtoritete, o kateri govori Kroflič. Vendar Lampe pred avtoriteto vzgojitelja postavi avtoriteto vrednot, ki pospešujejo napredek otrok. Njegova vzgojna načela so bistveno vpeta v njegov koncept tomistične filozofije, ki poudarjajo umske razloge za verovanje in se v svoji nadgradnji prepletejo s svetopisemsko razodeto vero. Pravila vzgoje se tako prilagajajo življenjskemu položaju dečkov v Marijanišču, ki so največkrat osiroteli in brez enega ali obeh staršev. Opredelitev krščanske patriarhalne vzgoje v tem primeru ne zdrži, saj mora koncept ljubezni staršev do otrok zamenjati višja osmislitev starševstva, to je Božja ljubezen, v katerem je utemeljena tudi starševska ljubezen oziroma ljubezen do sočloveka, do vsega stvarstva. V tem pogledu tudi današnji raziskovalci prezrejo pomen takratne teološke znanosti, ki je bila v vseh pogledih, na različnih življenjskih poljih delovanja, prepletena z neotomističnim konceptom utemeljevanja vere in Cerkve v svetu.

In če pogledamo vzgojna načela, po katerih se je, v odnosu do otrok, ravnal Lampe v Marijanišču, lahko vidimo, da so v primerjavi s prej navedenimi načeli, povezanimi z apostolsko avtoriteto, kot jo opredeljujejo sodobni avtorji, razmeroma preprosta, razumljiva in za tedanje razmere tudi logična. Predvsem pa lahko ugotovimo, da pretirano ne posežejo v posameznikovo integriteto, saj ne nasprotujejo osebnostnemu razvoju otroka, temveč podpirajo bolj ali manj vse tiste elemente vzgoje in izobraževanja, ki zagotavljajo bolj zdravo skupnost in spoštljiv odnos do življenja.

Vzgojna načela Marijanišča

Svoja vzgojna načela je Lampe utemeljil takole:

1. Vzgoja temelji na nauku svete vere: »Najprej trdimo lahko, da se vzgajajo in poučujejo vseskozi po *nauku svete vere*. Marijanišče je zidano na podlagi katoliške vere v duhu prave krščanske ljubezni. V tem duhu tudi živi. Brez krščanske dobrotelosti bi moralo *Marijanišče* ponehati. Zato je tudi vzgojevanje popolnoma in čisto v tem duhu. Gojencem se oživlja v srcih močna vera

²⁵ Prav tam, str. 146. – O pojmovanju vzgoje, njenem socialnem kontekstu in odnosu krščanske pedagogike do vzgoje na prehodu iz 19. v 20. stoletje glej Govekar-Okoliš, *Disciplina in vzgojni režim*, str. 24–44.

in vnemajo se za krščansko življenje iz vere. Vsi predniki in učitelji pa tudi izkusijo, da je verski duh tista moč, ki stori največ za pravi napredek otrok v umu in v srcu. Ako so otroci dobri, so dobri, ker se dado voditi preprostim in tako močnim verskim naukom.«²⁶

2. Gojence se vzgaja kot v domači družini in z ljubeznijo do otrok: »Drugo načelo je, da se vsi otroci vzgajajo tako, kakor bi se vzgajali v domači družini, pri očetu in materi. To načelo je – z drugo besedo – *ljubezen* do otrok. Otroci v Marijanišču lahko spoznajo, da jim predniki hočejo prav in dobro; lahko razumejo ljubezen prednikov tudi tedaj, kadar ti kaznujejo. Tako n. pr. vem, da se je že reklo v zavodu: 'Tem ubogim otrokom, ki nimajo starišev ali so daleč od njih, ne moremo dati posebnih dobrot. Toda lahko jim damo nekaj, kar je boljše mimo vsake dobrote, in to je: *ljubezen*. Naj otroci vedo, da jih iz srca ljubimo.'«²⁷
3. Vzgoja je trda, moška: »Tretje načelo je, kakor je izraženo v domačih navodilih: 'Jarem Gospodov nositi.' Vzgoja v Marijanišču ni mehkužna, ampak kreпка, moška. Otroci se morajo utrditi, da bodo kdaj lahko prenašali težave življenja. Le taka vzgoja dela krepke in sposobne ljudi. Zato se ne trpi v hiši nobena mehkužnost, lenoba, postopanje: otroci naj se mnogo gibljejo in vadijo v delu in trpljenju. Četudi ne morejo dečki mnogo delati, vendar se jim mnogokrat pove, kako dobro, blagodejno in srečno je delo. Tako se dečki večinoma dobro pripravijo za svoj poznejši stan.«²⁸
4. Potreben je nenehen nadzor nad gojenci: »Četrto načelo pri vzgojevanju je predstojnikom to, da niso otroci *nikdar sami*: vedno je kdo pri njih, ki nanje pazi. Ne samo, da s tem zabranijo prestopke in napake, navadijo se otroci tudi, da se nikdar ne spozabijo, nikdar ne zanemarijo, nikdar ne zaidejo v napake, kakor bi zašli brez nadzorstva. In ako pravimo, da je za človeka čez vse koristno, ako se navadi biti v božji pričujočnosti, tedaj je gotovo to ravnanje prednikov za otroke najboljša vaja in priprava za tako mišljenje ali za neprestani spomin na božjo pričujočnost.«²⁹
5. Prestopkov se ne preiskuje, temveč se jih prepoveduje: »Poslednje načelo pri vzgoji v Marijanišču je, da se prestopki in *pregreški* toliko ne zasledujejo in preiskujejo, kolikor se zabranjujejo. To je sila važno. Človeka moramo obvarovati greha; kdor to stori, stori stokrat bolje, kakor da grešniku greh očita, ko je že storjen. Po tem načelu se vedno pazi, da otroci ne zaidejo v nevarnosti ali v slabe prilike; predniki jih svarijo, da tega in onega ne smejo; v vzgledih se jim pojasni, kaj jih čaka sedaj in pozneje, ako se dado zapeljati izkušnjam. Seveda se tudi tukaj ne zabranijo vsi grehi in prestopki, pač pa se zabranijo mnogi, in otroci se navadijo tega, kar nam naroča naš Izveličar, ki pravi: *Čujte in molite, da v izkušnjam ne padete!*«³⁰

²⁶ Lampe, F., *Marijanišče*, str. 27–28.

²⁷ Prav tam, str. 28.

²⁸ Prav tam, str. 29.

²⁹ Prav tam, str. 30.

³⁰ Prav tam, str. 30.

V *Navodilih šolskega vodja* so bile zapisane tudi naslednje vzgojne metode in ukrepi:

1. Darila in pohvale: »Gojencem se daje v obilnejši meri dobrot, na suknji nosijo odlična znamenja ali se podelijo kake primerne bukve«.
2. Kazni: »Opominovanje in navadni ukor, povstreni ukor, pridržanje v sobi med igranjem, pritrga se opoldne ali na večer kaka jed, post ob suhem kruhu in vodi s trdim ležiščem in poslednjič – udarci s šibo po vzadju, vendar s pristojno previdnostjo«. Gojenci, ki so bili večkrat kaznovani, predvsem zaradi »uhajanja«, so bili izključeni: »imajo se odpustiti, oziroma predati postavnim zastopnikom«.³¹

O skrajnih vzgojnih ukrepih je odločal ravnatelj, zato je zelo verjetno, da ti niso bili prav pogosto uporabljeni, saj je Lampe veljal za blagega moža in strpnega katolika. Visoki cerkveni krogi, še posebej škof Mahnič, so mu očitali, da je celo preblag.³²

Lampe je o zgoraj navedenih načelih, vzgojnih metodah in ukrepih zapisal naslednje: »Da je vzgoja po teh načelih dobra in plodovita, kažejo nam dosedanji uspehi. Nad 400 dečkov je zavod vzgojil za življenje, odkar deluje. (...) Zares, kaj bi bilo iz mnogih ubožnih dečkov, ki so letali po cestah in se potikali okrog brez varstva, ako bi ne prišli v zavod! Dandanes tožimo na vseh krajih, da so časi žalostni. Po pravici in resnici. Pa prav tako resnično je, da je teh slabih časov, da je raznih hudobij krivo pomanjkanje dobre vzgoje. Vse dere le za svojim veseljem; stariši puščajo, da hodijo otroci, koder hočejo. Ali, če že skrbe, skrbe samo za jed in obleko, za dušo se malo menijo. Pač ne more biti sad take vzgoje nikakor dober.«³³

Predstojništvo Marijanišča je dečkom po končanem šolskem letu ali šolanju nudilo tudi pomoč pri nadaljnji usmeritvi. Vzpostavljalo je stike z obrtniki, da so otroci lahko napredovali kot vajenci v različnih strokah. Iz Lampetove korespondence lahko vidimo, da so se obrtniki glede vajencev redno obračali po pomoč k Lampetu, izjemoma tudi med šolskim letom.

Marijanišče se je pod Lampetovim vodstvom zelo lepo razvijalo in napredovalo, vendar je Lampe zelo mlad umrl in njegovo delo so morali nadaljevati drugi. Po njegovi smrti, 24. septembra 1900, je vodstvo sirotišnice začasno prevzel njegov nečak, teolog, publicist in politik Evgen Lampe, ki je bil tudi sam nekoč gojenec Marijanišča. Od novembra 1900 pa je kot novi ravnatelj Lampetovo delo nadaljeval stolni prošt in generalni vikar Andrej Kalan.³⁴

Lampe je ob smrti zapustil sirotišnici vso svojo dediščino. Najbolj pomembna za Marijanišče je bila seveda njegova zapuščina na vzgojno-pedagoškem področju.

Lampe je bil sicer res zagovornik takrat še zakoreninjenega modela versko-nravne vzgoje, utemeljene v apostolski avtoriteti.³⁵ Vendar pa je otroke obravnaval kot celovite osebnosti, ne kot tiste, ki so nedorasli ali nepopolni. Upošteval je razvojne faze odrasčanja in se zavedal otrokovih prirojenih ali pridobljenih danosti. Pri zagotavljanju vzgojno-pedagoških ciljev se je v dobro otrok izogibal uporabi represivnih metod in upošteval tudi njihovo voljo. Kot dober poznavalec takratne sodobne znanosti, predvsem psihologije, je verjel v uspeh preventivnih vzgojnih ukrepov, ki otroku pomagajo pri njegovi

³¹ O zgodovinskem vidiku vprašanja pedagoške kazni prim. Strmčnik, *Zgodovinski oris pedagoške kazni*, str. 274–296; Kroflič, *O pedagoški vrednosti kazni*, str. 374–384.

³² Romih, *Kratek pregled zgodovine DIC*, str. 20–22.

³³ Lampe, F., *Marijanišče*, str. 30–31.

³⁴ Romih, *Kratek pregled zgodovine DIC*, str. 26.

³⁵ Kroflič, *Izbrani pedagoški spisi*, str. 53–54.

celostni rasti. Pri vzgoji je upošteval načela, ki spodbujajo k razumevanju, doživljanju, ohranjanju in priznavanju osebnih, družbenih, estetskih in moralnih vrednot kot so ljubezen, resnica, svoboda in druge vrednote, ki gradijo identitetno močnejšo in pravičnejšo skupnost. Lampe se je zavedal tudi vloge sočutja pri delu s čustveno prizadetimi otroci iz družbenega obrobja, zato je vzgojne procese prilagajal večjemu samospoštovanju svojih varovancev, ki bi jim pomagalo na poti izgrajevanja svoje osebnosti in pri prevzemanju odgovornosti v javnem življenju. V ta namen je spodbujal religiozno vzgojo, ki temelji v enakosti vseh ljudi pred Bogom ljubezni oziroma v iskrenem prijateljstvu ljudi vseh stanov in starosti. Tako je nevede, tudi zaradi spleta okoliščin, saj so bili otroci največkrat brez enega ali obeh staršev, ustvarjal pozitiven premik iz tradicionalističnih patriarhalnih, v bolj sodobne, demokratične koncepte medčloveških odnosov. S tem je pripomogel k večjemu razumevanju strpnosti in solidarnosti v družbi, predvsem v odnosu do drugačnih ali drugače mislečih. To potrjuje tudi njegova obsežna korespondenca, iz katere se v medsebojnem prepletanju dopisovanj, tudi njegovih gojencev, zrcalijo pozitivni odgovori na njegova prizadevanja.

Lampe je skupaj s svojimi sodelavci in s pomočjo mnogih dobrotnikov ubožnim in tudi drugim otrokom nudil veliko ljubezni, znanja in izkušenj in jim tako zagotovil lepšo in boljšo prihodnost, tedanji družbi pa pomagal vzgojiti vrsto kulturnih in drugih delavcev. Tako je na poseben način utemeljeval svoje poslanstvo duhovnika in vzgojitelja. Njegovo delovanje na vzgojno-pedagoškem področju je zgovoren in prepričljiv dokaz za to, da je mogoče različna področja (znanstveno, religiozno, socialno, gospodarsko, politično, kulturno) medsebojno prepletati, in graditi boljše vrednostne osnove za zdrav razvoj naroda, ki se uspešno spopada z dilemami sodobnega življenja.

Viri in literatura

Arhivski viri

Nadškofjski arhiv v Ljubljani, Zapuščine, Francišek Lampe, fasc. 33.

Revialni tisk

Dom in svet, Ljubljana, 1897, 1900.

Literatura

Govekar-Okoliš, Monika: *Disciplina in vzgojni režim v gimnazijah na Slovenskem v letih 1849–1914*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2001.

Janžekovič, Janez: *Osnove spoznavoslovja in druge razprave: izbrani spisi*: 5. Celje: Mohorjeva družba, 1978.

Jerman, Frane: *Slovenska modroslovna pamet*. Ljubljana: Prešernova družba, 1987.

Juhant, Janez: Pomen Hermesove transcendentalne misli za razvoj krščanske filozofije. *Bogoslovni vestnik*, 38, 1978, str. 310–332.

Juhant, Janez: Ali vemo, kaj je naš svet? *Bogoslovni vestnik*, 39, 1979, str. 463–473.

Juhant, Janez: Ideje slovenskih filozofov. *Bogoslovni vestnik*, 40, 1980, str. 321–334.

Juhant, Janez: Miselni svet Aleša Ušeničnika. *Aleš Ušeničnik: Filozofski slovar*. Ljubljana: Jutro; Nova Gorica: Branko, 2003, str. 107–130.

Juhant, Janez: Francišek Lampe in moderna. *Tominšek Perovšek, Mateja: Francišek Lampe: Zmerno, z ljubeznijo: portret slovenskega katoliškega misleca Franciška Lampeta (1859–1900) in njegova vloga v družbeni in kulturno-duhovni zgodovini na Slovenskem*. Ljubljana: Družina, 2006 [i. e. 2007], str. 193–203.

- Kroflič, Robi: *Avtoriteta v vzgoji*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1997.
- Kroflič, Robi: *Izbrani pedagoški spisi : vstop v kurikularne teorije*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo, 2002.
- Kroflič, Robi: O pedagoški vrednosti kazni. *Šolska kronika : zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje*, 12 (36), 2003, str. 374–384.
- Lampe, Evgen: Spomini na dr. Frančiška Lampeta. *Dom in svet*, 13, 1900, str. 609–613, 673–677.
- Lampe, Frančišek: *Uvod v modroslovje*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1887.
- Lampe, Frančišek: *Dušeslovje : I–II*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1889–1890.
- Lampe, Frančišek: *Cvetje s polja modroslovskega : kratek sestav glavnih modroslovnih nauk*. Ljubljana: Tiskala »Katoliška Tiskarna«, 1898.
- Lampe, Frančišek: *Marijanišče : ljubljansko deško zavetišče*. Ljubljana: Marijanišče = Collegium Marianum, 1898.
- Pečjak, Vid: Poskus zgodovine psihologije na Slovenskem. *Zgodovinski časopis*, 36, 1982, str. 85–94.
- Petkovšek, Robert: Novotomizem in vprašanje spoznavoslovja pri Janžekoviču. *Mislec in kolesja ideologij : filozof Janez Janžekovič*. Ljubljana: Družina, ZRC TEOF, 2002, str. 89–112.
- Romih, Rado: Kratek pregled zgodovine Dijaškega doma Ivana Cankarja 1882–1997. *Zbornik ob 115-letnici Marijanišča in 50-letnici Dijaškega doma Ivana Cankarja*. Ljubljana: Dijaški dom Ivana Cankarja, 1997, str. 11–66.
- Strmčnik, France: Zgodovinski oris razumevanja in pomena pedagoške kazni. *Šolska kronika : zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje*, 12 (36), 2003, str. 274–296.
- Tominšek Perovšek, Mateja: *Frančišek Lampe: Zmerno, z ljubeznijo : portret slovenskega katoliškega misleca Frančiška Lampeta (1859–1900) in njegova vloga v družbeni in kulturno-duhovni zgodovini na Slovenskem*. Ljubljana: Družina, 2006 [i. e. 2007].
- Zgodovina Cerkve : 5 : od cerkvene države do svetovne Cerkve : od 1848 do drugega vatikanskega koncila*. Ljubljana: Družina, 2000.
- Zgodovina človeštva : devetnajsto stoletje 1775–1905 : 3*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1976.
- Zgodovina človeštva : razvoj kulture in znanosti : 5*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1976.

Irena Selišnik

Vrtci – med starorežimsko vzgojo in novimi pedagoškimi prijemi

SELIŠNIK, Irena, dr. sociologije, asistentka, raziskovalka, Filozofska fakulteta – UL, Oddelek za zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, selisnik2@siol.net .

Vrtci – med starorežimsko vzgojo in novimi pedagoškimi prijemi

Članek tematizira nastanek *Zavetišča za varovanje malih otrok* (Kleinkinder Bewahranstalt) v Ljubljani leta 1834 in njegovo kasnejše delovanje. Zavetišče lahko razumemo kot predhodnika organiziranih vrtcev na Slovenskem. Zanj je značilna paternalistična in avtoritarna vzgoja. Koncept in zamisel o ustanovitvi takšnega društva sta na Kranjsko prišla iz tujine. Osnovna naloga zavetišč je bila otroke vzgajati k molitvi in pokorščini. Od kasnejših vrtcev, ki so bili ustanovljeni po Fröblovem pedagoškem modelu, so se razlikovali po pedagoškem prijemu, notranji organizaciji in tudi spolni sestavi učnega osebja.

Ključne besede: vrtci, zavetišče, Kranjska

SELIŠNIK, Irena, Ph.D., assistant, researcher, Faculty of Arts – University of Ljubljana, Department of History, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, selisnik2@siol.net .

Kindergartens – between Education of Old Style Disciplines and New Pedagogical Approaches

This article discusses the emergence of the Shelter for the protection of small children (Kleinkinder Bewahranstalt) in Ljubljana in 1834 and its subsequent activities. Shelter can be seen as a forerunner of the organized kindergartens in Slovenian territory. It was characterized by paternalistic and authoritarian upbringing. The concept and the idea to establish such a society in Carniola came from abroad. The basic task of the shelter was to educate children in prayer and obedience. From later founded kindergartens which were created by the pedagogical model of Fröbel, shelters differed by the pedagogical approach, the internal organization and the gender composition of the teaching staff.

Key words: kindergartens, shelter, Carniola

Zavetišče, vrtci, otroci, vzgoja

V prvi polovici 19. stoletja je država igrala vse bolj pomembno vlogo pri oblikovanju socialne politike, želela je centralizirati premoženjske sklade na socialnem področju in uveljaviti čimbolj pregledno pomoč za vse skupine pomoči potrebnih.¹ Tudi za ustanovitev dobrodelnega društva je bila tako potrebna zakonska podlaga, torej cesarski odlok, ki je prepoznal potrebo za ustanovitev društva in cilje v statutu za državno pomembne. S pospešeno modernizacijo družbe, ekonomskimi in socialnimi spremembami pa se je teh potreb pojavljalo vedno več. Napredek je imel za posledico tudi rastoče število ljudi zaposlenih v mestnih tovarnah, ki svojega dela niso več opravljali skupaj s preostalo družino, pojavile so se tudi intenzivne migracije, ki so pomenile odsotnost podpornih družinskih mrež namenjenih skrbi za šibkejšje člane družine (otrok, bolnih, ostarelih). Omenjeni problemi so se še bolj kot na Slovenskem pojavljali v ostalih krajih avstrijskega dela monarhije; v Zgornji Avstriji so npr. nezdrave življenjske razmere in pogoji

¹ Anžič, *Socialna politika*, str. 27.

dela pripomogli k tako visokemu deležu obolelih, da jih lokalne bolnišnice niso več mogle oskrbeti.² K tem novim težavam je sodila tudi skrb za predšolske otroke revnih, zaposlenih mater.

V prispevku bom tematizirala nastanek in delovanje *Zavetišča za varovanje malih otrok* (Kleinkinder Bewahranstalt) v Ljubljani leta 1834, ki ga lahko razumemo kot predhodnika organiziranih vrtcev na Slovenskem. Prvo zavetišče za majhne otroke na Kranjskem je bilo doslej že obravnavana tema posameznih zgodovinskih člankov; Ivan Slokar je leta 1963 opisal nastanek in prva desetletja njegovega delovanja,³ posebno mesto oziroma poglavje o delovanju prvega otroške zavetišča na Kranjskem pa najdemo tudi v knjigi Slavice Pavlič, *Predšolske ustanove na Slovenskem 1834–1945*.⁴ V svojem prispevku želim na novo osvetliti nekatere vidike delovanja te ustanove, ki doslej še niso bili dovolj obelodanjeni, predvsem pa pokazati na razmerja med pedagoškimi prijemi v zavetiščih in kasnejših vrtcih ter opozoriti na razlike med njimi. Kasnejši vrtci so bili namreč ustanovljeni po Fröblovem pedagoškem modelu in so se od zavetišč razlikovali po pedagoškem prijemu, notranji organizaciji ter spolni sestavi učnega osebja.

Nastanek

Prvo slovensko zavetišče za otroke je bilo ustanovljeno po zgledu iz Velike Britanije, kakor je v svoji jubilejni publikaciji zapisalo vodstvo zavetišča.⁵ V Veliki Britaniji naj bi prve tovrstne iniciative za otroško vzgojo spodbujal s svojimi socialnimi projekti znani filantrop Robert Owen v prvem desetletju 19. stoletja. Od tam naj bi se ideja razširila tudi v nemške dežele, in sicer v Prusijo že v dvajsetih letih, nato pa tudi v Avstrijo.⁶ Leta 1830 naj bi bilo na Dunaju ustanovljeno prvo otroško zavetišče, ki so se mu kmalu pridružila še druga v ostalih provincah monarhije.

Akcijo za ustanovitev zavetišča so vodili najodličnejši meščani mesta Ljubljane, pri tem je sodelovala tudi Kranjska hranilnica, pa takrat elitno društvo v Ljubljani – Kazina, ki je z organizacijo plesa in tombole tudi zbralo precejšen znesek. Novembra 1834 je bilo prvo zavetišče za majhne otroke končno odprto. Vodstvo je od dimnikarjeve vdove Katarine Helwig za svoje potrebe najelo nadstropje stavbe in vrt v Rožni ulici. Prvi učitelj je bil Anton Mahnič, ki se je o tem, kako voditi takšno ustanovo, pozanimal v Gradcu, prva »paznica« v zavetišču pa je bila Marija Dietrich. Nadzor nad ustanovo je prevzel župnik iz šentjakobske fare Johann Chrysostomus Pohlin, ki je tako postal njen direktor, v upravi ravnateljstva pa so se znašli še nekateri drugi pomembni meščani mesta Ljubljane, ravnatelj normalke, župan, upravnik nemškega viteška reda in predstavnik gubernije. Kot nekakšna pokroviteljica (patronica) oziroma zaščitnica zatočišča je delovala Magdalena baronica Schmidburg, soproga guvernerja. Ta je v prid društva organizirala družabne dogodke, s katerimi je zbirala finančna sredstva.⁷ V sestavi vodstva zavetišča se lepo prepozna način upravljanja s socialnimi institucijami v mestu Ljubljani in tudi

² Vögler, *Religion, Liberalism*, str. 35.

³ Slokar, *Prvo otroško zavetišče*.

⁴ Pavlič, *Predšolske ustanove*.

⁵ Radics, *Festschrift*, str. 5.

⁶ Taylor Allen, *Gardens of Children*, str. 434.

⁷ Radics, *Festschrift*, str. 9.

na Kranjskem. Posvetna in svetna oblast sta sodelovali v sožitju tudi pri upravljanju tega, po nekaterih zapisih, »najstarejšega dobrodelnega zavoda na Kranjskem«.⁸

Ob ustanovitvi so v zatočišče sprejeli 109 otrok revnega stanu, starih med dvema in petimi leti, že v šestih mesecih pa naj bi se pri njih pokazali koristni učinki zavetiščne vzgoje. V naslednjih letih se je število otrok povečalo na 130, v vsem tem času pa sta se z otroki ukvarjali le dve osebi, učitelj in nadzornica, čeprav sta se jima pridružili še dve dami iz posebnega ženskega odbora, o čemer bo tekla beseda v nadaljevanju. Ustanova si je zadala za cilj v otrocih »zasejati potrebno kal za religiozno otroško misel, za pokorščino, red, čistočo«.⁹ V nadaljevanju je Radics primerjal ustanovo z obče koristno rastlino, ki uspeva skozi dobrodelen smisel prebivalcev glavnega mesta in bo v prihodnosti »zrasla v plodonosno drevo«.¹⁰ Primerjava vzgoje s skrbjo za rastline bi ne mogla bolje ponazoriti še vedno močno zakoreninjen imaginarij družbe starega režima tudi na prehodu v njeno modernejšo, industrializirano različico.

V industrijski družbi so bili pogoji dela drugačni, delovno mesto staršev je bilo vezano na prostor zunaj doma, njihova odsotnost (skupaj z odsotnostjo mrež širše družine) pa je načela neprijetna vprašanja o vlogi družine v takratni družbi. Filantropi 19. stoletja so na to vprašanje odgovorili s podpiranjem starega modela – s povrnitvijo k prvotnemu »pravemu stanju stvari« in k tradicionalnemu razumevanju družine. Tudi ustanavljanje otroških zavetišč je bilo povsod po Evropi, pa tudi v Ljubljani, odgovor in odziv na upad religioznosti ter na manjše spoštovanje avtoritete.¹¹ Zato je v tem duhu imelo ljubljansko zavetišče predvsem nalogo, da zagotovi zatočišče revnim otrokom in tako od jutra do večera z ljubečim nadzorom preprečuje, da gojenci zapadejo moralnim in fizičnim nevarnostim, hkrati pa poskuša razviti pri otrocih krepost in uporabno znanje. Ustanova je tako obljubljala olikano obnašanje gojencev in gojenk: »*Njihove igre bodo očiščene vse vulgarnosti in grobosti, njihov intelekt pa se bo vadil v uporabi koristnih znanj.*«¹² V središču pozornosti so bili krščanski pogledi na otrokovo naravo, ki so vpeljali doktrino izvirnega greha; v vsakemu otroku naj bi se skrival greh. Učni načrt ljubljanskega zavetišča je tako predvideval, da se otroke vzgaja v religioznem smislu, še zlasti v smislu dolžnosti do staršev in v pokorščini do predstojnika ter bližnjih, obenem pa da se gojenci vzgajajo v koristne ljudi.¹³ Drug poglavitni cilj je tako bil, da se prihodnje generacije vzgoji v disciplinirane državljane.

Dejavnosti v zavetišču so bile strogo predpisane, natančno določene so bile ure za igranje in ure za pouk, ki ga je izvajal učitelj. Deklice so se učile plesti z volno, ki so jo podarile dobrotnice, namen teh izdelkov pa ni bil le pouk v pletenju in izdelava toplih oblačil, ki bi otroke zaščitila pred mrazom, saj je zavod svoje izdelke tudi prodajal.¹⁴ Cilj discipliniranja otrok je podrazumeval še en prav tako pomemben namen ustanove, in sicer pripraviti otroka, da bo postal koristen individuum, ki bo v prihodnje lahko opravljal kakšno mehanično delo, mu privzgojiti delovne navade in zanesljive roke.¹⁵ Še v ukazu ministra za bogočastje in uk iz leta 1872, ki je postavil stroga merila za delovanje

⁸ *Slovenec*, 22. 2. 1890, Otroško zavetišče pri Sv. Florijanu.

⁹ Radics, *Festschrift*, str. 8.

¹⁰ Radics, *Festschrift*, str. 8.

¹¹ Taylor Allen, *Gardens of Children*, str. 434.

¹² *Illyrisches Blatt*, 13. 2. 1836, Über die Klein-Kinder-Bewahranstalt in Laibach, str. 1.

¹³ Radics, *Festschrift*, str. 10.

¹⁴ *Illyrisches Blatt*, 17. 12. 1839, Hillyrien. Über die Kleinkinder. Bewahranstalt in Laibach, str. 1; Pavlič, *Predšolske ustanove*, str. 37.

¹⁵ Foucault, *Nadzorovanje in kaznovanje*, str. 231.

vrtcev in varovalnic ter predpisal strog nadzor, beremo, da je med poglavitnimi nalogami otroškega zavetišča tudi: »§. 26. *Otročje varovalnice imajo nalog, da sprejemljejo otroke delujočih staršev, da čujejo nad njimi in jim dajo kaj primernega opraviti, da taiste vadijo snažnosti, reda in lepega vedenja, ter bude pri njih ljubezen do dela.*«¹⁶

Zavetišče je prevzelo starševske dolžnosti, ki jih starši niso mogli opraviti. Institucija je reproducirala patriarhalno strukturo družbe pa tudi predindustrijskega doma. Slednjo delitev med drugim pooseblja tudi spolna struktura zaposlenih in voditeljev ustanove. Kot smo videli, so bili v vodstvu zavetišča v glavnem moški, ženske so vršile le materinsko nadzorstvo. Slednje je predstavljalo poseben odbor zavetišča oziroma dobrodelno žensko društvo za ohranjanje in delovanje zavetišča.¹⁷ Ženskam v ljubljanskem zavetišču je bila pripisana obrobna vloga, kljub temu da časopisni članki poudarjajo njihovo poslanstvo; tako naj bi bila »p/rihodnost ustanove varno položena v njihove roke, saj imajo v svojih srcih zapisani sveti besedi 'mati-ljubezen'«. ¹⁸ Poleg pokroviteljice – guvernerjeve soproge – je v ustanovi deloval tudi poseben odbor dvanajstih žensk. Leta 1839 se je ženskim odbornicam pridružilo še nadaljnjih ducat članic. Žensko društvo oziroma odbor je svoje naloge v zavetišču izvrševal vsak dan.¹⁹ Radics v svoji jubilejni publikaciji navaja zaporedje članic Damskega odbora v letu 1842, ko je bila v prvi polovici leta vsaka za zavetišče odgovorna dva tedna. Materinski nadzor je, če bi sklepali po zavetiščih drugod, pomenil dnevni nadzor prostorov, navzočnost pri razdeljevanju obrokov in razdeljevanje oblačil otrokom, ki so potrebovali pomoč.²⁰

Leta 1875 je bilo v varstvu 204 otrok.²¹ Kljub več kot očitni potrebi po varovanju otrok pa se v osemdesetih letih pojavijo tudi dvomi v potrebnost tovrstnih ustanov. Argumenti za njihov obstoj so ponavljali utemeljitve o potrebi iz časa ustanovitve in se kaj dosti niso spreminjali niti v naslednjem stoletju: »Ni mi treba poudarjati, da imajo taki zavodi tudi veliko važnost v npravstvenem oziru, kajti mnogokrat so roditelji, ki morajo po cele dneve biti v delu, primorani pustiti svojo deco doma brez nadzorstva in to ima po mestih, kjer mnogo rodbin stanuje vkupe in je deca v nežnej mladosti že izpostavljena raznim pogubnim uplivom, jako slabe nasledke za npravstveno odgojo. Tudi iz tega ozira tedaj otročja zabavišča, v katerih ostaja deca ves oni čas, ko jej nedostaja roditeljskega nadzorovanja, pod pažnjo učiteljskega osobja, prevažnega in velikega pomena.«²² V navedenem odstavku lahko prepoznamo tudi predromantično občutje otroštva, kjer je otrok predstavljal učenca, ki se pripravlja na odraslost. Odrasli so bili odgovorni za otroke, njihova najpomembnejša naloga pa je bila pomagati otroku premostiti njegove napake v značaju in jih voditi po pravi poti v zrelo dobo.²³

Fröbllov model

Do leta 1883 sta bili v Ljubljani le dve ustanovi za predšolske otroke – poleg že omenjene »varovalnice pri Sv. Florijanu« za otroke revnih staršev še plačljiva ustanova gospodičen Rehn. V naslednjem letu se jima je pridružil še nemški vrtec Schulvereina, ki naj bi bil brezplačen, vendar je deloval z »raznarodovalnimi cilji za slovenske otroke«.

¹⁶ *Učiteljski tovariš*, 1. 9. 1872, Ukaz, str. 263.

¹⁷ *Illyrisches Blatt*, 26. 3. 1836, Öffentliche Einladung, str. 4.

¹⁸ *Illyrisches Blatt*, 13. 2. 1836, Ueber die Klein-Kinder-Bewahranstalt in Laibach, str. 1.

¹⁹ *Illyrisches Blatt*, 17. 12. 1839, Hillyrien. Über die Kleinkinder. Bewahranstalt in Laibach, str. 1.

²⁰ Taylor Allen, *Gardens of Children*, str. 436.

²¹ *Učiteljski tovariš*, 15. 2. 1876, Varovalnica malih otrok, str. 64.

²² *Slovenski narod*, 24. 1. 1885, Dva samostalna predloga, str. 64.

²³ Scott MacLeod, *The Caddie Woodlawn Syndrome*, str. 216.

Še vedno naj bi bil v vseh treh ustanovah poučevalni jezik nemščina.²⁴ Kmalu zatem je na pobudo slovenskega mestnega svetnika začelo delovati otroško »zabavišče« v slovenskem jeziku.²⁵ V delovanju ustanov za varovanje majhnih otrok pa so se začele dogajati še druge spremembe. Začel se je uveljavljati nov koncept vrtčevske vzgoje. Leta 1885 se je v zavetišču pri Sv. Florijanu zgodil pomemben dogodek: na predlog dobrotnikov ustanove in direktorja zavoda Rozmana se je le ta spremenil v otroški vrtec.²⁶ Ta sprememba je s seboj prinesla novost – edini moški učitelj v zavetišču je zapustil svoje mesto, namesto njega pa so zaposlili le ženske.²⁷ Službo je dobila izšolana otroška vzgojiteljica oziroma vrtnarica, ki je prišla iz Gradca skupaj z asistentko; učno osebje so zdaj sestavljale tri izšolane otroške vrtnarice.²⁸ V naslednjih letih je število varovanih otrok začelo upadati: leta 1885 jih je bilo v varstvu 190, tri leta kasneje, pa se je številka zmanjšala že na 170.²⁹ Pri tem velja omeniti, da so nekateri prav »zabavišče« pri sv. Florijanu označili kot najlepše v Ljubljani.³⁰

V času, ko se je zavetišče preoblikovalo v vrtec, je *Laibacher Zeitung* objavil članek Družbeni pomen vrtcev, kjer se navezuje na ustanovitelja nemških vrtcev in začetnika ideje tovrstnih ustanov Friderika Fröbla.³¹ Njegov princip vzgoje je bil takrat na Kranjskem že razmeroma znan, najbolje pa ga ponazarjajo naslednje misli, za katere se zdi, da postavljajo na glavo predstave preteklih časov: »/.../ v vsakem otroku je, pravi Frobel, klica za vse, kar je dobro, lepo in resnično. To kal je treba samo pozorno gojiti, pa se bo razvijala in obilno sadu rodila. Najbolje in najgotovjeje se na otroka deluje z igro. A treba je podajati mu take igrače, katere more na vse strani pregledovati, na razne načine jih uporabljati in to in ono iz njih sestavljati. V vsaki igri mora biti klica za naslednjo, tako, da se delavnost od stopinje do stopinje naravno razvija. Igre morajo biti uravnane po sposobnostih in dobi otroka, in ž njimi se ima spodbujati um, srce in volja. Vrh tega je treba, da so zanimive in mile otrokom in da pospešujejo njih razvitek.«³² Fröblav vrtec tako ni bil mišljen kot nadomestilo za družinsko vzgojo, pač pa kot zeleno dopolnilo k njeni vzgoji. Korist naj bi sprva imeli otroci, nato pa vsa družba. Avtor je poudarjal koncept svobode in otrokov razvoj, ki naj bi temeljil na razvoju talentov. V tem smislu je bila tovrstna vzgoja izraz romantičnega občutja, ko je odrasel še vedno ostajal pomemben kot mentor otroka, le cilj zadane metode ni bil več zgolj preoblikovanje otroškega karakterja v sprejemljivo moralno in socialno obliko. Zdaj je bil glavni namen vzgoje – otroku olajšati pot v odraslost, ne da bi se ob tem uničile otroške vrline. Po romantičnem občutja sveta je bil najpopolnejši odrasel tisti, ki je najbolj popolno ohranil odlike svojega otroštva.³³

²⁴ *Slovenski narod*, 24. 1. 1885, Dva samostalna predloga, str. 2.

²⁵ *Popotnik*, 25. 2. 1885, Kranjska, str. 62.

²⁶ Ustanova pri Sv. Florijanu je leta 1884 navedena le kot varovalnica z učiteljem Šimen Jerino, čez štiri leta 1889 pa je bila v seznam šolskih ustanov na Kranjskem zapisana kot varovalnica in otroški vrt. Vodil naj bi jo ravnatelj Janez Rozman, vrtnarici pa sta bili Ana Herman in Ema Alpi. (Preadik Jakob, *Imenik šolskih oblastev, ljudskih šol, učiteljev in učiteljic na Kranjskem za leto 1885*, str. 13; *Popotnikov koledar za slovenske učitelje iz leta 1889*, str. 46).

²⁷ *Laibacher Zeitung*, 29. 1. 1886, Kleinkinder Bewahranstalt, str. 194.

²⁸ Radiscs, *Festschrift*, str. 40.

²⁹ Radiscs, *Festschrift*, str. 42; *Laibacher Zeitung*, 20. 2. 1885, Kleinkinder Bewahranstalt, str. 330.

³⁰ »Najlepša je otroška varovalnica pri sv. Florijanu pod vodstvom č. gosp. župnika pri sv. Jakobu. Ima svojo hišo z vrtom, za oddelke posebne izbe in obednico, kjer v zimskem času mnogo revnih otrok dobiva brezplačno hrano, ki se kuha v kotlih. Zavod vzdržujejo s prostovoljnimi doneski.« *Slovenski narod*, 16. 3. 1889, Otroška zabavišča, str. 4.

³¹ *Laibacher Zeitung*, 2. 4. 1885, Die sociale Bedeutung des Kindergartens, str. 595.

³² *Učiteljski tovariš*, 15. 9. 1887, Zgodovina pedagogije, str. 77.

³³ Scott MacLeod, *The Caddie Woodlawn Syndrome*, str. 216.

Standardi, ki jih je postavil pedagog Fröbel, so bili težko dosegljivi. Tako niso bile nič posebnega tožbe slovenskih vzgojiteljic, da morajo namesto predvidenih 40 otrok skrbeti za 80 ali celo več otrok, da jim manjka telovadnica pa tudi druge nujne potrebščine.³⁴ V Ljubljani je bilo razmerje boljše; pri Sv. Florijanu sta za 60 otrok skrbeli dve vzgojiteljici, v nemškem otroškem vrtcu, kjer so bile razmere verjetno najboljše, pa je bilo vanj vključenih le 12 otrok. V povprečju je bila nameščena ena vzgojiteljica na 30 otrok.³⁵ Pritožbe o neustreznih pogojih za delo za uveljavljanje Fröblovega koncepta pa niso bile značilne samo za Kranjsko, pač pa jih srečamo tudi v Prusiji, kjer naj bi se Fröblve igre uporabljale le za to, da so bili otroci tihi.³⁶ »Žalibog, da se lepa Fröbelova misel danes že mnogokrat pači in zavija na drugo stran. Iz splošnega otroškega vzgajališča so napravili tuintam otroško zavetišče, ki se v njem otroci takih staršev samo nadzorujejo, kateri sami tega ne morejo storiti zaradi obilnih drugih poslov. Tu se premalo gleda na vzgojo. Taka zavetišča zadostijo za prvo in drugo, za silo še tudi za tretje starostno leto, tukaj še zadostuje obvarovalno delovanje in postrežba telesnim potrebščinam, v četrtem letu najpozneje pa mora začeti smoteno vzgojno vplivanje.«³⁷ Tako ni nič čudnega, da je bil otroški vrtec izpostavljen kritikam, »da naredi otroški vrtec otroke starikavo pametne in da sploh neha biti otrok v otroškem vrtcu otrok«.³⁸

Mnoge težave kranjskih vrtcev in zavetišč so bile podobne tistim, s kakršnimi so se srečevale sorodne institucije po vsej srednji Evropi; kljub vsemu se ene izmed sicer značilnih pojavnih oblik v virih za Kranjsko ne zaznava. V šestdesetih letih opazimo na področju Evrope odprt konflikt med dvema konceptoma vzgoje – med pristopom zavetišča in vrtca. Vrtci naj bi bili nevarni in škodljivi, spodkopavali naj bi avtoriteto, kar so trdili zlasti cerkveni in aristokratski krogi. Veleposestniki in plemiški stanovi so zato marsikdaj raje prispevali za zavetišča.³⁹ Tudi na Kranjskem je prav ta sloj prebivalstva predstavljal glavne dobrotnike zavetišča, toda bistvenih nasprotij med obema konceptoma tu ni bilo zaznati. Bolj pomembni so bili nacionalni konflikti, povezani z učnim jezikom v vrtcih, in sicer med narodnimi in nemškimi krogi. Razlog, da je zgoraj navedeni spor med obema konceptoma vzgoje umanjkal na Kranjskem, se verjetno skriva v tem, da so vrtci na Slovenskem že naredili kompromis med obema modeloma vzgoje in ga kot takega prenesli v ta prostor. V Nemčiji se je stapljanje obeh pristopov zgodilo s Schraderjevim modelom Ljudskega vrtca, ki je predstavljal kompromis med Fröblom in zavetiščem in se je imenoval Pestalozzi-Fröbel hiša. Pestalozzi (1746–1827) naj bi bil tako začetnik moderne pedagogike in eden najbolj upoštevanih pedagogov tudi v slovenskem pedagoškem kanonu na prelomu stoletja. Vrtci na Slovenskem so tako kot preostali avstrijski vrtci imeli predvsem naslednje naloge:

1. Med domačo in šolsko izrejo pomanjkuje potrebno posredovanje.
2. To posredovanje je otroški vert, ki ne nadomestuje domačo izrejo, ampak je samo podpira. Za vsakega otroka je potrebno predšolanje za ljudsko šolo.
3. »Otroški vert je prva stopnja javne izreje.«⁴⁰

³⁴ *Učiteljski tovariš*, 28. 6. 1912, Ali so otroški vrtci koristni ljudski šoli ali ne?

³⁵ ZAL LJU 24, arh. enota 1170, t. enota 44. Poročilo o delovanju vrtcev v letu 1913.

³⁶ Taylor Allen, *Gardens of Children*, str. 442.

³⁷ *Pedagoški letopis za leto 1919*, Preosnova, str. 23.

³⁸ Strnad, *Otroška doba*, str. 288.

³⁹ Taylor Allen, *Gardens of Children*, str. 443.

⁴⁰ *Učiteljski tovariš*, 15. 10. 1872, *V. občni zbor avstrijskih učiteljev v Celovcu*, str. 314.

Posebne omembe vredna pa je še ena bolj opaznih sprememb v delovanju vrtca, in sicer sprememba značaja avtoritete, ki ga je v vrtcu zasedla ženska figura. Kot smo že omenili tudi na primeru ustanove Sv. Florijana, se učitelj umakne otroškim vrtnaricam. Uveljavila naj bi se materinska avtoriteta, ki jo nekateri označujejo kar za »materinsko revolucijo«, ki je spodkopala stare maskulistične koncepte avtoritete in discipline. Čeprav so moški še vedno upravljali obravnavane ustanove, so v učilnicah imele nadzor ženske. Disciplina pa je bolj kot na avtoriteti temeljila na empatiji in na opazovanju.⁴¹ Najboljša otroška vrtnarica naj bi tako bila mati.⁴² »Skrbna mati ima noč in dan svoje pazljivo oko nad svojim ljubeznjivim detetom odprto ter gleda, kaj misli, dela in počenja. Njeno uho čuje vsako najmanjšo besedo, katero njen otrok spregovori in njeno „materno srce“ vedno bije za blagor in srečo njenega otroka. Blagor taki materi! Oče naj pa materne skrbi in prizadevanja pri odgoji otrok s svojo veljavo in moštvom podpira ter naj stoji kot strah za maternimi nauki in svarili.«⁴³ Tako naj bi otroška vzgojiteljica nadomestila mater, pa tudi njeno ljubezen, opazovala naj bi »otročjo naravo in dušo«, bila pravična, otroke pa kaznovala že s pogledom, brez trivialnih besed in jeze ter seveda brez tepeža.⁴⁴

Medvojno obdobje – stare, nove skrbi

Prva svetovna vojna je pomenila konec delovanja Kleinkinder Bewahranstalt, saj je leta 1915 stavbo ustanove začasno prevzela v upravljanje vojska.⁴⁵ Leta 1917 pa je v njej začelo delovati zavetišče za šoloobvezno mladino V. mestne deške in III. dekleške šole.⁴⁶ Leta 1916 so namreč zavetišča z odredbo cesarja postala obvezna za vso šoloobvezno mladino, ki je čez dan ostajala brez primerne nadzorstva. Tako so v stavbo bivšega otroškega zavetišča namestili zavetišče za šoloobvezne otroke.⁴⁷ Po prvi svetovni vojni se je število vrtcev v Ljubljani zmanjšalo; delovali so le štirje, vsi nemški vrtci pa so prenehali delovati zaradi »prepičlega« obiska.⁴⁸ V povojnih letih je v stavbi na Florijanski ulici 27 zavetišče za šoloobvezne otroke nemoteno delovalo naprej, sprejemati pa je pričelo tudi predšolske otroke iz bližnje okolice. Zavetišče so odprli ob 8. uri in zaprli ob 18. uri. V njem so bili tako predšolski kot šolski otroci stari do 14 let. V letu 1927 je bilo v njem oskrbovanih skupaj 44 otrok, med njimi manjšina – le sedem – predšolskih.⁴⁹ Koliko so bili stari predšolski otroci, ostaja odprto vprašanje, zagotovo pa ne mlajši od treh let.

Vzdrževanje zavetišča je po prvi svetovni vojni prevzela mestna občina, nekoč lepi prostori pa so v naslednjih letih postali neprimerni za gojence in potrebni adaptacije.⁵⁰ Zavetišče je obdržalo lastno kuhinjo, v kateri so pripravljali obroke za otroke; tedenske jedilnike je pregledoval mestni zdravnik. Glede na mešano starostno strukturo

⁴¹ Taylor Allen, *Gardens of Children*, str. 437.

⁴² Dimnik, *Domača vzgoja*, str. 34–36.

⁴³ Dimnik, *Stariši, pomagajte učiteljem*, str. 319.

⁴⁴ Kamušič, *Navod slovenski vrtnarici*, str. 22.

⁴⁵ ZAL LJU 24, arh. enota 1170, t. enota 44. Poročilo o delovanju vrtcev v letu 1917.

⁴⁶ ZAL LJU 24, arh. enota 1170, t. enota 44. Poročilo o delovanju vrtcev v letu 1918.

⁴⁷ *Učiteljski tovariš*, 28. 7. 1916, Dnevna zavetišča, str. 3.

⁴⁸ ZAL LJU 24, arh. enota 1170, t. enota 44. Dopis 20. 8. 1919.

⁴⁹ ZAL LJU 24, arh. enota 1818, t. enota 102. Dopis mestnemu šolskemu svetu 27. 9. 1927.

⁵⁰ Jagodic, *Osnove sodobne zaščite*.

v zavetiščih pa se je leta 1931 ponovno pojavila potreba, da se poleg tovrstnih zavetišč posebej uredi tudi varovanje predšolskih otrok (tudi dojenčkov) in se jih tako odtegne »kvarnemu vplivu ulice«.⁵¹

Prvi tovrstni razmislek je prinesel že novi t. i. Koračev pravilnik, ki je zahteval, da se v vsakem kraju ustanovi t. i. dnevno zavetišče (dečje obdanišče), kjer naj bi se med dnevom oskrbovalo otroke staršev, ki so odsotni. Ti prostori naj bi bili spojeni z otroškim zabaviščem (vrtec) in kuhinjo, otroke pa naj bi se tu »prehranjevalo in zaposlilo«.⁵² Idejo o varovanju za otroke stare manj od štirih let oziroma treh let je ponovno oživel katoliški časopis leta 1931, kasneje pa se je le-ta potreba pojavila tudi v drugih člankih.⁵³ K temu pozivu je verjetno pripomoglo tudi dejstvo, da so bili tedaj otroci stari do treh let v Ljubljani še vedno brez javnega varstva.⁵⁴ Problem varovanja otrok zaposlenih mater, ki ga je pred dobrimi sto leti reševala zasebna iniciativa, je bil tako še vedno pereč. Predstave o tem, kakšno vlogo naj bi zavetišča imela, pa se ravno tako niso spremenila. Jagodic si je leta 1936 prostor zavetišča še vedno predstavljal približno tako, kot so si ga ob njegovi ustanovitvi leta 1834: »*Takšni otroci naj bi našli v dnevnem zavetišču prostor, v katerem je poskrbljeno za stalno nadzorstvo in dobro vzgojo, obenem pa tudi vsaj za opoldansko hrano in malico. Saj je danes zelo mnogo družin, kjer sta mati in oče ves dan odsotna, otroci pa prepuščeni sami sebi. Zato potrebuje taka mladina nadomestnega skrbnika in vzgojitelja, ki naj bi se brigal tudi za šolski uspeh teh otrok. /.../ Voditeljice in vrtnarice pomagajo otrokom za šolsko pripravo. Vse se vrši tako, kakor bi bila neke vrste šola s svojim programom in svojim lastnim delom.*«⁵⁵ Zavetišča tako ohranjajo svojo vlogo nadzornika in strogega vzgojitelja, medtem ko se je v vrtcih v medvojnem obdobju že priporočala kombinacija oziroma tudi že nadomeščanje Fröblovih metod s prijemom Montesorijeve, katere koncept vzgoje je temeljil na dopuščanju čim večje avtonomnosti otroka, katerega se le spodbuja pri pridobivanju novih veščin, ne pa redoljubno vanje vključuje.⁵⁶

Zgodovina Ustanove za varovanje malih otrok pripoveduje zgodbo o tem, kako hitro ali pa počasi se lahko spreminjajo prijemi v delovanju socialnih ustanov, pa tudi kako kratkotrajen je zgodovinski spomin. Nekoč pomembna zamisel – varovanje malih otrok v mestu – je že v medvojnem obdobju, torej dobrih deset let po prenehanju delovanja zavetišča, utionila v pozabo, plemiški donatorji in njeni predvsem nemški dobrotniki so bili poslani na smetišče zgodovine, z njimi pa tudi ideja o varovanju predšolskih otrok mater delavk. Tudi v pregledih zgodovine vrtcev na Slovenskem je bila ustanova pri Sv. Florijanu izpuščena iz pregledov, kot argument glavne vzpodbude za ustanavljanje vrtcev pa so se navajali nacionalno obrambni nameni in ne praktična potreba varovanja otrok zaposlenih staršev.⁵⁷ Hkrati pa nam razvoj te ustanove pove veliko o spremembah v principu delovanja vzgojnih ustanov, vzgojnih prijemih, zaposlenih v teh institucijah in končno tudi o pogledih na otroka in otroštvo.

⁵¹ Sedej, *Centralizacija karitativnega dela*.

⁵² Goršič, *Socialna zaščita dece*, str. 20; Uradni list deželne vlade za Slovenijo 15. december 1919 št. 178, str. 664.

⁵³ Sedej, *Centralizacija karitativnega dela*.

⁵⁴ Jurančič, *Življenje slovenskega otroka*, str. 3.

⁵⁵ Jagodic, *Osnove sodobne zaščite*, str. 184.

⁵⁶ Goršič, *Socialna zaščita dece*, str. 70.

⁵⁷ Skala, *Otroški vrtec nekdaj*.

Viri in literatura

Arhivski viri

ZAL LJU 24, Mestni šolski svet.

Objavljeni viri

Illyrisches Blatt

Laibacher Zeitung

Pedagoški letopis za leto 1919

Popotnik

Slovenski narod

Učiteljski tovariš

Uradni List 1919

Literatura

Anžič, Sonja, *Socialna politika na Kranjskem od srede 18. stoletja do leta 1918*. Zgodovinski arhiv Ljubljana.

Gradivo in razprave 22. Ljubljana: ZAL, 2002.

Dimnik, J., Starši, pomagajte učiteljem pri odgoji otrok. *Kmetijske in rokodelske novice*, 6. 10. 1883, letnik 41, str. 319.

Dimnik, Jakob, Domača vzgoja. *Učiteljski tovariš*, 1. 2. 1889, letnik 29, str. 34–36.

Foucault, Michel, *Nadzorovanje in kaznovanje. Nastanek zapora*. Ljubljana: Krtina, 2004.

Goršič, France, *Socialna zaščita dece in mladine*. Ljubljana: Tiskovna zadruha, 1921.

Jagodic, Vojko, Osnove sodobne zaščite otrok v Sloveniji. *Kronika slovenskih mest*, letnik 3, 1936, 183–186.

Jurančič, Josip, Življenje slovenskega otroka v predšolski dobi. *Popotnik* 1940/1941, letnik 62, str. 2–5.

Kamušič, Miloš, *Navod slovenski vrtnarici*. Ljubljana: Slovensko učiteljsko društvo, 1894.

Pavlič, Slavica, *Predšolske ustanove na Slovenskem 1834–1945*. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo in šport, 1991.

Radics, Peter, *Festschrift zur Feier des 75jährigen Bestandes der Kleinkinder-Bewahranstalt in Laibach*. Ljubljana: Ig.v.Kleinmayr&Fed.Bamberg, 1909.

Scott MacLeod, Ann, *The Caddie Woodlawn Syndrome. V: The Girls History and Culture Reader: The Nineteenth century*. University of Illinois Press, 2011, str. 199–221.

Sedej, L., Centralizacija karitativnega dela. *Slovenec*, 29. 3. 1931.

Skala, Anton, Otroški vrtec nekdanj in danes. *Popotnik* 1940/1941, letnik 62, str. 146–148.

Slokar, Ivan, Prvo otroško zavetišče v Ljubljani. *Kronika*, 1963, letnik 11, str. 118–120.

Strnad, Marica, Otroška doba. *Slovenka*, 1898, letnik 2, str. 288–292.

Taylor Allen, Ann, *Gardens of Children, Gardens of God: Kindergartens and Day-Care Centers in Nineteenth-Century Germany*. *Journal of Social History*, 1986, letnik 19, str. 433–450.

Vögler, Max Herbert, *Religion, Liberalism and the Social Question in the Habsburg Hinterland: The Catholic Church in Upper Austria 1850–1914*. Doktorska disertacija, Columbia University, 2006.

Petra Testen

»Kaj pa ti počenjaš, ljuba mi ženica? ... Ako čuvaš v sebi novo bitje, misli da je v njem najina prihodnost.«

TESTEN, Petra, dr. zgodovine, Inštitut za kulturno zgodovino, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 5, ptesten@gmail.com

»Kaj pa ti počenjaš, ljuba mi ženica? ... Ako čuvaš v sebi novo bitje, misli da je v njem najina prihodnost.«

Prispevek tematizira odnos zakoncev Marije in Henrika Tuma do svojih otrok med letoma 1894 in 1915, ko sta si ustvarjala dom in družino na Goriškem. Na podlagi njune zasebne korespondence in nabora literature iz knjižnice dr. Henrika Tume, ki je služil kot teoretična predloga pedagoškemu pristopu zakoncev, besedilo analizira presek teorije in prakse v odnosu staršev do svojih otrok.

Ključne besede: meščanska družina, odnos do otrok

TESTEN, Petra, Ph.D., Institute for Cultural History, Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 5, ptesten@gmail.com

»What Are You Doing, My Dear Spouse? ... If You Are Caring a New Life Inside of You, Think, It Is Our Future in It.«

Paper is dealing with the relations between spouses Maria and Henrik Tuma and their children in time between 1894 and 1915, when they were setting their home and family in Goriška region. On the basis of their private correspondence and range of literature from the library of Ph.D. Henrik Tuma that served as a theoretical proposal for the pedagogical approach of spouses, the text analyses the intersection of theory and practice in relation to the parents of their children.

Key words: Henrik and Maria Tuma, history of childhood

Uvod

Meščanski milje, ki ga je močno zaznamovala obsedenost z vzgojo in moralo, na katero je bil vezan tako koncept otroštva kot vloga očeta in matere (kot naravna vloga ženske), je ponudil prostor za »sentimentalizacijo« odnosov. Obenem je bila velika pozornost usmerjena k pedagoški ideologiji, ki se zrcali v poziciji dr. Henrika Tume, in je bila skupna predstavnikom srednjega sloja širom Evrope.

Besedilo je zasnovano na podlagi študije primera zakoncev Marije in Henrika Tuma, ki sta med letoma 1894 in 1915, ko sta si ustvarjala dom in družino, živela na Goriškem. Osrednje vodilo raziskave je predstavljala zasebna korespondenca zakoncev, pisana med letoma 1893 in 1924,¹ ki je razgrnila dinamiko družinskih odnosov in s

¹ Zasebna korespondenca zakoncev Tuma, ki je bila ustvarjena med letoma 1893 in 1924, je dragocen in vsestranski vir, hrani pa ga Raziskovalna postala ZRC SAZU v Novi Gorici. Zapisi so nastajali, ko sta bila zakonca vsak na svojem koncu; Marija je bila največkrat sama z otroki v Tolminu ali pa doma v Gorici, medtem ko je bil Henrik ločen od družine predvsem zaradi dela, študija, oddiha v toplicah, potovanj, alpinističnih podvigov itd.

tem omogočila vpogled v odnos staršev do svojih otrok. Kot protiutež slednji so služila teoretična besedila o vzgoji, izobraževanju, vedenju otrok itd., ki jih še danes ponuja knjižnica dr. Henrika Tume.²

Marija Gianola por. Tuma in Henrik Tuma

Meščanski »credo« in intelektualni horizont – oris družine Tuma

»Ljuba Marija!

Teži me vest, da sem te pustil samo. Trdno sicer upam, da si prav računala, se nisi uštela in te najdem tako, kakor sem te pustil. Očital si bodem večno, ako te prebiti. Prosim te najiskrenejše, da si mirna, se ne preoblagaš z delom in se ne huduješ na me. /.../ Vidim, da je moja bodočnost in sreča v delu in volji. Nisem za mir. Kakor terpim v njem. Iskati moram boja, ako se mi ne nudi sam. Drugi del sreče moje pa je v tebi, v tvojem mirnem, premišlenem značaju. Ta del pa moram štiti tem bolj, ker se mi ž njim podere tudi prvi. Hraniti si moram zaklad v tebi, moram najti moči, da te obdržim mirno poleg sebe, ko iščem boja. Bog mi daj zastavo v zdravem detetu. Bog mi daj vez med nama, cilj za katerega se bodem moral boriti. Marija, brž ko ne je moja usoda že odločena in tvoja. Postanem odvetnik.«³

Primer zasebne korespondence zakoncev Henrika in Marije Tuma je dragocen vir, ki omogoča večplasten pogled skozi okno meščanskega stanovanja na prelomu 19. in 20. stoletja. V tem obdobju je Henrik Tuma (1858–1935) postavil plodovite temelje za svojo odvetniško kariero in utrdil svojo pozicijo politika.⁴ To je bil tudi čas, v katerem so bili rojeni vsi otroci zakoncev Tuma.

² Kolenc, *Katalog*. Dostopno na: <http://zimk.zrc-sazu.si/sites/default/files/9789612540613.pdf>. O knjižnici Marije Tuma, ki je integralni del knjižnice dr. Henrika Tume, glej: Kolenc, *Knjižnica*.

³ ZHT, Henrik piše Mariji, Ljubljana, 11. 9. 1897.

⁴ Zasebna korespondenca zakoncev Tuma – za razliko od Henrikovega javnega delovanja (spomini in pisma) – še ni bila objavljena. Več o Henrikumu Tumi glej: spletna verzija SBL na <http://nl.ijs.si/fedora/get/sbl:3995/VIEW/>; PSBL, 16. snopič, str. 81–87; Tuma, *Iz mojega življenja*; Tuma, *Kronika*.

Iz zgoraj navedenega odlomka in zasebne korespondence zakoncev je razvidno, kako se je v njunem življenju prelamljala dihotomija javno-zasebno in kako se je skozi njega zrcalil meščanski »credo«, s tem pa tudi kakšen medsebojen odnos sta imela zakonca, kako sta oblikovala svoj odnos do otrok, služinčadi, kako sta ustvarjala in prenavljala dom, s kakšnimi težavami se je soočal Henrik v svojem javnem delovanju, a hkrati tudi v najbolj intimnih, zasebnih trenutkih notranjih bojov itd. Za Henrika je bila samoizpopolnitev v poklicni karieri ključna – tako kot opora, ki jo je iskal pri svoji družici Mariji Gianola (1877–1928) in ne nazadnje pri svoji družini nasploh. Sam je govoril takole: *»Dolžnost vsakega sposobnega značajnega moža je, da se udejstvuje v politiki, a javno delo prinese razočaranje – sreča je le v rodbini in pridnih otrocih!«*⁵

Marija in sestra Ida Gianola – v Egiptu

Zakonca sta se spoznala v Tolminu, rojstni vasi Marijine mame Avguste (družina Podšolarjevih – posestniki in gostilničarji), medtem ko je bil njen oče italijanski Švicar iz kantona Ticino in lastnik velike delikatesne trgovine v Aleksandriji, kjer je ne nazadnje spoznal tudi Marijino mamo in si ustvaril družino. Malo Marijo je kozmopolitska

⁵ Tuma, Iz spominov, str. 568.

prestonica zagotovo zaznamovala – že samo kar se tiče znanja jezikov, saj je poleg italijanščine in tolminskega narečja obvladala še francoski in nemški jezik. Po očetovi smrti – ko je Marija dopolnila trinajst let oz. pred letom 1980 – je skupaj s sestro Ido in materjo zapustila Egipt in se preselila na Tolminsko. Medtem ko je dejavno sodelovala v tolminskem čitalniškem življenju, je srečala svojega bodočega moža, šestintridesetletnega pravnika Henrika, ki je od leta 1890 kot sodnik služboval v Tolminu in bil hkrati soodgovoren za razcvet tamkajšnje čitalnice, ter se z njim 5. septembra 1894 poročila.⁶

Prav v leto pred poroko segajo prva pisma njune zasebne korespondence; zapisi so najprej v francoskem jeziku, nato nadaljujeta v slovenščini.⁷ Prvo Henrikovo pismo Mariji nosi datum 21. februar 1893. Njuna poznejša korespondenca med letoma 1894 in 1924, ko je bila Marija že Henrikova zakonska družica, obsega pisma in dopisnice v slovenskem, francoskem in celo ruskem jeziku. Njuna korespondenca nam omogoča vpogled v zakonsko in nasploh družinsko življenje Tumovih, hkrati pa si lažje predočimo tudi vlogo Marije, ki jo je po poroki skoraj zamen iskati v aktivni politični sferi (kar ne pomeni, da možu ni stala ob strani in spremljala aktualno dogajanje), saj se je raje posvečala svoji družini (možu in otrokom), prebiranju literature ter skrbi za skupni dom. Marija je bila kar osemnajst let mlajša od Henrika (ob poroki je štela šele dobrih sedemnajst let), ustvarila pa sta si družino s sedmimi otroki. Pravzaprav je Marija med svojim devetnajstim in sedemintridesetim letom rodila deset otrok, ki sta jih z možem poimenovala takole: Stanislava (prvorojenka, umre ob rojstvu leta 1896), Ivan Marija (Šani, Kikec, roj. 1897), Jaroslav (Jaro, Čača, roj. 1899), Ljubomir Anton (Ljubko, roj. 1901, zbolil za gripo in umre pri starosti dveh let), Ana Marija (Anka, roj. 1903), Boris Avgust (Knjiga, roj. 1908), Branimir Jožef (Brane, roj. 1904), Ostoj Alojzij (Stojko, roj. 1906), Zoran Matija (roj. 1912) in Marko (umre ob porodu leta 1914).

Leta 1915 se je družina Tuma zaradi nevzdržnih vojnih razmer v Gorici umaknila v Trst, a se je po vojni skušala vrniti v Gorico. Nazadnje so se zaradi težav, ki jih je imel Tuma z italijanskimi oblastmi, leta 1924 preselili v Ljubljano.

Henrik Tuma se je v goriško (javno) udejstvovanje vključil kot politik, pravnik, publicist in alpinist.⁸ Kot razgledan in vsestransko aktiven človek je bil predstavnik goriške elite in čeprav o (slovenskem) meščanstvu v pravem pomenu besede v goriškem kontekstu pravzaprav težko govorimo,⁹ je Tumove marsikatera karakteristika uvrščala k temu družbenemu sloju. Že sama opredelitev meščanstva, ki je podrazumevala »"kulturo", nekakšen kulturni habitus, skupno priznavanje določenega načina mišljenja in vedenja«,¹⁰ in je bila povezana tudi s (samo)razumevanjem posameznika glede na njegovo premoženje ter izobrazbo, hkrati pa se je utelešala v vedenjskih pravilih in vzorcih, ki so zasledovali merilo »materialnega »zlatega standarda«, je povezovala Tumove z ostalimi bankirji, industrijskimi podjetniki, veletrgovci, trgovci, tehniki, inženirji, advokati,

⁶ Več o skupnem življenju zakoncev Tuma glej: Kolenc, O Mariji Gianola.

⁷ Marija je slovenščino poznala le kot materino tolminsko narečje, zato sta si s Henrikom pričela dopisovati v njej bolj domačni francoščini, nato pa nadaljevala v čim bolj pravilni slovenščini, za kar je bil najverjetneje kriv Henrik, ki je Marijo vzel kar za svojo učenko. Glej: Kolenc, O Mariji Gianola, str. 373–374.

⁸ V »pred-goriškem« obdobju se je Tuma preizkusil tudi kot učitelj.

⁹ O vprašanju (slovenskega) (malo)meščanstva glej: Bruckmüller, Nove raziskave, str. 377; Grdina, Meščanska kultura, str. 46, 49; Studen, Meščanska stanovanjska kultura, str. 11; Verginella, Družbeni vzpon, str. 74 itd.

¹⁰ Bruckmüller, Nove raziskave, str. 372; Kocka, Borghesia, str. 28.

Otroci družine Tuma: Ivan Marija, Jaroslav, Boris Avgust, Branimir Jožef, Ostoj Alojzij, Zoran Matija in Ana Marija

zdravniki, profesorji, učitelji nameščenci in uradniki.¹¹ Končno je prav meščanstvo zgradilo svojstven, k otroku na specifičen način orientiran pogled, ki sta mu sledila tudi zakonca – o tem priča tako Marijina drža kot Henrikov pristop.

Ob pravkar naštetem je nujno opozoriti na intelektualni horizont družine Tuma, ki ga na nek način odstira prav ena najbogatejših zasebnih meščanskih knjižnic, ki so ob koncu 19. stoletja nastajale v Gorici – knjižnica dr. Henrika Tume; na eni strani njegova, na znanstveni in strokovni aparat oprta izbira knjig, ki so omogočale podporo njegovemu javnemu delovanju na pravnem, političnem in domoznanskem področju, na drugi pa njen izbor, posvečen njenemu zasebnemu življenju, vzgoji otrok in domu (kuharske knjige, knjige o krojenju oblek, glasbeni tiski, ženske revije,¹² knjige o vzgoji otrok, revije za mladino in otroke). Leposlovje je združevalo oba, tako Marijin kot Henrikov horizont.¹³ Izjemno bogata knjižnica dr. Henrika Tume, po kateri lahko danes listamo na Raziskovalni postaji ZRC SAZU v Novi Gorici, njeno vsebino pa je v katalogu temeljito popisala Petra Kolenc,¹⁴ je neusahljiv vir informacij za raziskovalca, ki ga zanima duhovno obzorje intelektualca in meščana Goriške na prelomu 19. in 20. stoletja.

¹¹ Bruckmüller, Nove raziskave, str. 372.

¹² Prav ženska periodika, med katero najdemo tudi *Slovenko* (1897–1902), *Ženski svet* (1923–1941) in *Ženski list* (1913) dokazuje, da se Marija ni odpovedala zanimanju za (žensko) javno sfero, le da sama ni aktivno posegala na to področje.

¹³ Kolenc, Knjižnica, str. 27.

¹⁴ Kolenc, *Katalog*.

Idejni itinerarji otroštva – med teorijo in prakso

Knjižnica dr. Henrika Tume je bila za zakonca pomemben vir informacij tudi glede vzgoje in izobraževanja svojih otrok. Medtem ko je vsakodnevni periodični tisk v glavnem ponujal predvsem podoba otroka ob nenadomestljivi vlogi ljubeče matere in očeta kot figure, ki skrbi za dotok prepotrebnih finančnih resursov – ob avtoritativni drži »pater familias« –, je bila v novicah, noticah in obvestilih aktualna predvsem podoba dobrotnic, ki skrbijo za sirote, vloga dobrodelnih ustanov, ki prirejajo kulturne večere in ob njih nabirke za pomoči potrebne otroke, največkrat pa so bili otroci preprosto tihi protagonisti črne kronike, kot npr. nesreč ob ognjiščih, detomorov, zapustitev itd. Po drugi strani pa najdemo v knjižnici tudi paleto periodike, ki se je ukvarjala bolj neposredno z vprašanji starševstva, vzgoje, pa tudi idejnih premikov med dijaštvom in mladino itd. Naj izpostavimo le najpomembnejši nabor, in sicer:¹⁵ *Domače ognjišče* (1907–1914), mesečnik za starše in vzgojevalce slov. mladine; *Omladina* (1904–1914), glasilo narodno-radikalnega dijaštva; *Pedagoški letopis* (1902–1920); *Popotnik* (1880–1941), pedagoški in znanstveni list; *Šolski prijatelj* (1852–1883); *Učiteljski tovariš* (1861–1941); *Zvonček* (1900–1939), list s podobami za mladino; *Pedagoški letnik* (1887–1898) itd.

Bera, ki jo je v smislu vzgoje, starševstva, pedagoških prijemov itd. ponujala knjižnica zakoncema Tuma, pa se s tem še zdaleč ne konča. Zanimiv je na primer nabor, ki je beležil seznam Marijin enot v (sicer skupni) knjižnici, med katerimi gre omeniti knjigo Friedricha Augusta von Ammona z naslovom *Die ersten Mutterpflichten und die Erste Kindespflege* (1894) in knjigo Ernesta Brückeja *Wie Behütet Man Leben und Gesundheit seiner Kinder?* (1892).¹⁶ Da je bila vzgoja in z odraščanjem otrok povezano znanje deloma odraz vedenja, ki so ga ponujale knjige in periodika, kaže tudi zapis Marije Tuma, ki je ob prvem otroku črpala priporočila iz razpoložljive literature ter o tem pisala Henriku: »Včeraj posilila sem mu malo juhe z rumenjakom, ker sem v knjigi brala, da naj se mu že z osmim mesecem daje, pa mu ni nič teknilo /.../.«¹⁷

Poglejmo še – prav tako poveden – seznam knjižničnih enot, ki so pripadale dr. Tumi in so zabeležene v katalogu pod interesnim področjem »Vzgoja, izobraževanje, šola, prosti čas«:¹⁸ tu najdemo poznejše delo Viktorja Bež(e)ka z naslovom *Občno ukoslovje z umoslovnim uvodom* (1917–1919), knjigo Ernesta Howarda Crosbyja *Tolstoj kot učitelj* (1909), *Vseučiliška ljudska predavanja* (1904) Františka Drtine, praktični vodnik Dragotina Pribila z naslovom *Šola in dom s posebnim ozirom na roditeljske večere* (1908), pa tudi delo Herberta Spencerja *Education: intellectual, moral and physical* (1861), potem *Philosophische Pädagogik* (1911) Augusta Stadlerja in nekaj poznejših del Franca Finka, Karla Ozvalda in Lea Pibrovca.¹⁹ Nenazadnje je v omenjenem naboru najti tudi Herderjevo *Schulreden* (18?). A kar je morda še bolj zanimivo, so knjižne enote, ki niso katalogizirane v omenjenem interesnem področju, a nakazujejo Henrikovo široko zanimanje za

¹⁵ Gre za nabor periodike, ki jo je vsebovala knjižnica pred prvo vojno in sovпада z v besedilu obravnavanim obdobjem.

¹⁶ Obe navedeni knjigi je Henrik podaril svoji ženi Mariji 27. 8. 1896. Kolenc, Knjižnica, str. 22, 23.

¹⁷ ZHT, Marijino pismo Henriku, 19. 8. 1898.

¹⁸ Kolenc, *Katalog*, str. 113–115. Med danes v knjižnici manjkajočimi, a s Henrikove strani skrbno zabeleženimi publikacijami, je bilo mogoče brati še: Bežek, *Občno vzgojeslovje*; Brunet, *Telovadba*; Ilešič, *O pouku*; Ozvald, *Srednješolska vzgoja*. Glej: Kolenc, *Katalog*, str. 8–23.

¹⁹ V besedilu so navedena le dela, ki jih je vsebovala knjižnica dr. Henrika Tume do prve svetovne vojne. Več glej: Kolenc, *Katalog*, str. 113–114.

polje pedagogike in z njim povezano vedenje. Tako najdemo pod oznako »Psihologija, psihoanaliza«²⁰ delo Đurota Arnolda z naslovom *Psihologija za srednja učilišta* (1905), serijo publikacij Karla Ozvalda, med katerimi so srednješolcem namenjena *Psihologija* (1913), *Volja in dejanje: psihologična analiza* (1911) in njegova poznejša dela, potem delo Petarja Raduloviča *Psihologija za škole i za samouke naročito za učitelje* (1892), ob katero je privezana njegova *Logika: za škole i za samouke naročito za učitelje* (1892), nato knjiga *Analiza duševnega obzorja otroškega in dušeslovni proces učenja: nauk o formalnih stopnjah* (1903) avtorja Henrika Schrelnerja in besedilo *Die Seele des Kindes: beobachtungen über die Geistige entwicklung des Menschen in den ersten Lebensjahren* (1905) pisca Wilhelma Preyerja. A tudi pod interesnim področjem »Logika, spoznavna teorija, logična metoda«²¹ najdejo poleg Aristotela, Johna Locka in Giovannija Gentileja svoje mesto tudi *Logika za srednja učilišta* (1907) Đura Arnolda in Ozvaldova *Logika kot splošno vedoslovje: za šole (na podlagi Husserl-Pfänder-ja)* (1911). In ne nazadnje se pod skupino »Etika in morala«²² nahajajo poleg knjig, ki tematizirajo predvsem vprašanje seksualnosti, pa tudi prostitucije, morale in ljubezni, in poleg Jegličevega dela z naslovom *Ženinom in nevestam: pouk za srečen zakon* (1910), besedilo Franja Žgeča *Ali spolna vzgoja res ni potrebna?* (s.a.) in končno zapis, ki pravzaprav sodi v knjižnico žene Marije – bonton Ivana Vesela z naslovom *Olikani Slovenec* (1868).²³

Ves ta vsestranski nabor literature, ki je bil na voljo pri Tumovih, je odlično služil kot (teoretična) predloga praktičnim, živim odnosom in pedagoškemu pristopu zakoncev Tuma do svojih otrok. Nekje med teorijo in prakso pa gre umestiti še ideal.

Ideal v znamenju bontonov

V knjižnici Marije Tuma, ki je ob poroki zakoncev Tuma postala sestavni del knjižnice dr. Henrika Tume, je zabeležena publikacija Jožefa Valenčiča *Vzgoja in omika ali izvir sreče* (1899), ob njej pa še publikacija Ivana Vesela *Olikani Slovenec* (1868).²⁴ Gre za knjigi o pravilih lepega vedenja ali t. i. bontonih.

Bontoni²⁵ so izjemno zanimiv vir za raziskovanje (idealnih) odnosov med starši/ odraslimi in otroki. V knjižni obliki so se na Slovenskem pojavili v drugi polovici 19. stoletja, s tem da so bila dostopna tudi nekatera dela tujih avtorjev, ki so jih pri nas pridno povzemali in se nanje sklicevali.²⁶ Na bontone vezana znanja, drža, gibi in geste človeškega telesa so zanimivi tudi zato, ker nam te podobe odpirajo vrata v nov interpretativni svet, kjer imamo opravka ne toliko z dokumenti »resničnih« odlikov preteklosti, ampak oblikami, ki povzemajo neke prakse določenega obdobja.

V bontonu so zajete vrednote novega meščanstva, ki so – kot del nove mentalitete – delovale v funkciji vzpostavitve meščanskega kroga, saj so omogočale identifikacijo

²⁰ Kolenc, Katalog, str. 66–69.

²¹ Prav tam, str. 69–70.

²² Prav tam, str. 70–73.

²³ Prav tam, str. 72. (Inv. št.: 30, Knjižnica žene Marije)

²⁴ Kolenc, Knjižnica, str. 24.

²⁵ Pred prvo svetovno vojno imamo na Slovenskem kar nekaj bontonov: Giontini, *Pravila dostojnosti*; Rozman, *O dostojnosti*; Stroj, *Spodobno vedenje*, 2 zvezka; Urbanus, *Knjiga*; Valenčič, *Vzgoja in omika*; Vesel, *Olikani Slovenec*.

²⁶ Žagar, Primerno in lepo, str. 56.

Jaroslav Tuma – Čača

nekega sloja prebivalstva z določenimi obrazci vedenja, hkrati pa izključevale vse ostale.²⁷ Bonton je bil razvojno vezan na srednjeveške dvorske ceremonialne prakse ter renesančno plemiško etiko. Vedenje, ki je vključevalo natančno izvajanje gibov in obvladovanje določenih znanj glede kulture telesa, je predvidevalo tudi primerne oblačilne oblike. Prav ugled in imenitnost dvora Sončnega kralja iz 17. stoletja je Evropo popeljala v množično posnemanje v želji po ločitvi tako vladarja od podrejenih kot plemiče, celoten dvor in seveda cerkveno aristokracijo od preostalega prebivalstva.²⁸ Za 19. stoletje pa je pomembno, da je bilo izhodišče olike, ki je diktiralo vsebino bontonov, krščanska morala, etika in s tem povezane vrednote. Tako je tudi eno prvih del na tem področju, Veselov *Olikani Slovenec* iz leta 1868, naslonjen prav na to vsebino – odnos človeka do Boga, do samega sebe in do drugih. Vse pod okriljem t. i. notranje omike ob dodani »zunanji obliki«, ki opredeljuje način vedenja ob različnih priložnostih.²⁹ Vesel tako o vedenju z otroki zapiše: »S kratka, kdor hoče spoznavati človeka, naj ne zanemarija obboje z otroci! /.../ Najsvetejša dolžnost je, da jih ne pohujšamo, da se zadržimo lahkomišelnih besed in djanj; otroci vse hitro zapazijo, vsako novost si vtisnejo v spomin; zato naj vidijo le najlepše izgledе dobrovoljnosti, zvestobe, odkritosrčnosti in spodobnosti.«³⁰ Ob vprašanju, kako naj se vedejo med seboj starši in otroci, pa Vesel celo vzporeja ljubezen otroka

²⁷ Kramberger, Morala, str. 27.

²⁸ Schmitt, *Geste*.

²⁹ Žagar, Primerno in lepo, str. 58.

³⁰ Vesel, *Olikani Slovenec*, str. 57.

do matere z domovinsko ljubeznijo: »Čustvu otročjemu je podobna domovinska ljubezen. Kdor matere ne ljubi, ktere prsi je sesal; čegar srce ne vskipi, ko zagleda domače livade, na katerih je preživel veselo in brezskrbno nedolžne mladosti srečna leta: kaj se smé pričakovati od takega človeka?«³¹

O vlogi otroka oz. o pomenu rojstva otroka zanj samega in za njegovo družino zapiše Valenčič v svoji knjigi *Vzgoja in omika ali izvir sreče* leta 1899 takole: »Rojstvo otroka je najvažnejši dogodek njegovega življenja; ž njim se potrdi tudi zakonska zveza starišev, se pomnoži njihova ljubezen in zvestoba in se predručajijo osebne pravice in dolžnosti.«³² Valenčič tudi poudari: »Sveta dolžnost starišev je od rojstva do 6. leta otroka osebno vzgajati.«³³ Otrok torej (p)ostaja središčna figura in osmišljevalec družine, Valenčič pa hkrati ohranja vlogo in pomen matere, ki s svojo ljubeznijo vzgaja in s svojo krvjo oz. lastnim mlekom vpahuje prave poteze prihodnjim rodovom. V tem smislu avtor npr. svetuje, naj matere same dojijo svoje otroke, saj to »koristi njej in otroku na zdravju in je koristno tudi zato, da vlije mati z lastnim mlekom svojo materno ljubezen otroku v kri in prevzame s svojim ljubeznipolnim ravnanjem njegovo nenačeto srce, ga vpelje, vodi in utrdi na dobro pot ter varuje prvih slabih vtiskov.«³⁴ In ko otrok nekoliko odraste, pride na vrsto očetova figura: »Ko začne otrok spoznavati, naj se začne baviti ž njim tudi njegov oče. Budi naj v otrokovem srcu pravo ljubezen in spoštovanje. Brani naj ga na vseh potih slabih nagibov in razvad. Prvi vtiski ostanejo neizpremenljivi in neizbrisni.«³⁵

In končno, tipologija besed, ki jo najdemo v bontonih in zajema vsebine, kot so ubogljivost in ljubezen do staršev ter vseh odraslih oseb, sočutnost, usmiljenje do revežev in bolnikov, spoštovanje, olika, hvaležnost, pokornost itd. so le del širše slike, ki se kot ideal ponuja meščanskemu razredu. Tako torej v teoriji. V praksi pa so zagotovo v ospredju živi odnosi.

Dinamika odnosov

»Kaj pa ti počenjaš ljuba mi ženica? Prav iskreno te prosim, da bodi vesela in uživaj kolikor le moč prosti zrak in gibaj zmerno. Ako čuvaš v sebi novo bitje, misli da je v njem najina prihodnost. Misli, da se tvoje obnašanje sedaj utiskava v mladi zarodek, da se bode enkrat na mladem obličju deteta čitala tvoja zmernost in premišljenost sedaj. Veruj mi Marija najistinitejša ljubezen je v odrekanji in v vladanji samega sebe! Privošči životu vse, kar mu dobro dě in ne štedi. Stori vse, kar ti velewa vest, da bode dobro za prihodnost!«³⁶

Zasebna korespondenca zakoncev Tuma razkriva dopolnjujoč in spoštljiv odnos med njima, hkrati pa fragmentarno podaja tudi odnos, ki sta ga kot starša gojila do svojih otrok. Marija je zavestno živela svojo vlogo matere in gospodinje, a hkrati ostajala trden temelj doma, ki ga je potreboval njen v javnosti delujoči mož. Ali kot je zapisala Petra Kolenc: »Bila je gospodarica njenega privatnega sveta, kakor je bil Henrik gospodar javne sfere.«³⁷ Tudi Henrik se je – kot izobražen meščan in mož – že od vsega začetka močno

³¹ Prav tam, str. 58.

³² Valenčič, *Vzgoja in omika*, str. 8.

³³ Prav tam, str. 13.

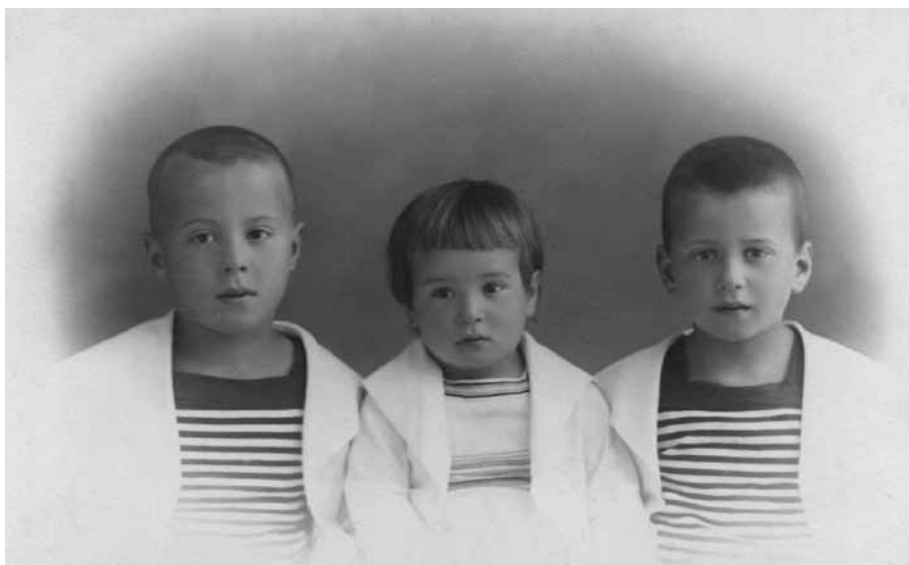
³⁴ Prav tam, str. 13.

³⁵ Prav tam.

³⁶ ZHT, Henrik piše Mariji, Gorica, 17. 9. 1895.

³⁷ Kolenc, Knjižnica, str. 27.

angažiral pri vzgoji otrok, kolikor mu je to seveda dopuščalo javno delovanje. O tem priča tako korespondenca zakoncev kot tudi številne slike in spomini njunih otrok ter prijateljev, ki so pripovedovali zgodbe o očetu, kako jih je vodil na izlete po njemu tako ljubih hribih, jih poučeval o življenju, rastlinah, živalih itd. Morda lahko sklepamo, da se je držal vodila, ki ga je sam podčrtal v eni izmed Ozvaldovih knjig v svoji knjižnici, češ da »/r/odbina brez otrok ne zasluži tega imena«. ³⁸ Hkrati pa je pomenljiv tudi naslednji poudarek, ki ga je Henrik izpostavil: »Vsakdo, ki hoče veljati za izobraženega, bi poleg drugega naj v glavnih potezah poznal tudi zakone, po katerih se vrši duhovna rast človeka in človeških zajednic.« ³⁹ Verjel je, da je »zajedniško življenje v svojem jedru – vzgojno dejstvo«. ⁴⁰ Obenem je Ozvaldovo besedilo podčrtal na mestu, kjer govori o svetu in življenju, ki se ga je treba »radovati«, ga občudovati in v njegovih pojavnih oblikah iskati smisla tako, da s pomočjo izobrazbe človek pridobi modroslovno znanje, ki je pravzaprav »cultura animi«. ⁴¹ In prav s to radostjo do življenja in vedenja se je obračal k svojim otrokom, ko je npr. leta 1902 Mariji pisal takole: »Ljuba Marija! Pošiljam ti »Sočo« če ne na čitanje – za fanta! /.../ Jutri ti pošljem nekaj knjižic za otroke za slučaj slabega vremena in nekaj igrač za gibanje na prostem. Kadar je lepo vreme pa je glavna tvoja naloga, da vodiš dečke okoli, jim razkazuješ pri kovaču, mizarju, v opekarni, v mlinu, na žagi v naravi – vse kar sama veš in poižveš. Išči pristne izraze slovensko-tolminske. Razkazuj naravo če in kolikor znaš.« ⁴² Henrik je – tako kot Marijo – svoje otroke vzgajal v ljubezni do slovenskega jezika, literature, glasbe in vsega, kar je lahko mladega človeka formiralo v ponosnega pripadnika slovenske narodne skupnosti v Gorici.

»Stoje, Boris, Brane« – Ostož Alojzij, Boris Avgust in Branimir Jožef Tuma.

³⁸ Ozvald, Kulturna pedagogika, str. 118. Podčrtani deli navedkov pri Ozvaldu so povzeti po podarkih Henrika Tume.

³⁹ Prav tam, str. 13.

⁴⁰ Prav tam, str. 21.

⁴¹ Prav tam, str. 149.

⁴² ZHT, Henrik piše Mariji, Gorica, 30. 7. 1902.

Henrik je Marijo vsestransko cenil in vzpodbujal. Bila mu je življenjska sopotnica, ki ji je popolnoma zaupal. Tako ji je v letu 1904 prostodušno pisal: *»Ne hrepeneti po mnogem in krotiti se, to je bistvo tvoje duše in nisem ti kos! /.../ Pusti me torej malo po svetu. /.../ pazi nase in tvoj plod. Obečaj mi to, da bodem lažje in dalje proč od vas! filozofiral bodem naprej – in morda pridem do tvoje mirne filozofije, ne priučene ne prigojene!«*⁴³ Prav njun odkriti odnos prinaša v korespondenci marsikdaj tudi trše, jasno in strogo stališče ter neposreden dialog. Kot v primeru, ko je Henriku prišlo na uho, da je Marija, ko je bila noseča z njunim šestim otrokom, v neki družbi spregovorila o tem, kako mora žena v zakonu marsikaj požreti. Nesporazum sta hitro zgladila, saj je Marija takšno komunikacijo obvladala in vedela, da tudi Henrik terja od nje odločnosti. A vendar poglejmo, kaj ji je ob tej priložnosti pisal:

*»Stvar, ki mene najbolj grize je, ako se jeziš na plod. Ali bodi žena ali pa ne, odloči se in se moraš! Ti si vzgojena katoliški jaz otresel sem se tega hinaustva. Jaz vidim v spolnem druženju največjo tajnost, in manj jo ko latinski zakrament. Imeti otroka je zame sreča in ponos, a žena mora biti srečna in ponosna z menoj, drugače raje nič. Nikakor pa ne misli, da bodem žaljen, ako se odrečeš spolnemu občevanju. Ne, – ako le si postaviš drugo lepo žensko nalogo – vzgajati sebe za družbo in vzgajati otroke. Sicer si pa sama kriva, ako si toliko življenja minila. /.../ Bodi drugače! – a ne zabi, da je poleg družbe – tvoja družina in ta boče imeti celo ženo z glavo in rokami.«*⁴⁴

V središču življenja Marije in Henrika so bili tudi njuni otroci. Henrik je vedno skrbno sledil nosečnostim svoje žene, Marija pa mu je redno in rada poročala o vseh najmanjših podrobnostih, ki so se dogajale v njegovi odsotnosti. Ko sta v letu 1897 pričakovala Ivana, prvega sina, je Tuma z ene svojih službenih poti, ko se je nastanil v Ljubljani, na trnih pisal ženi v Gorico takole: *»Prosim te prav nujno ljuba žena, da mi brzojaviš precej, ko bi te obhajali popadki.«*⁴⁵ V poletnih mesecih leta 1898 pa lahko že sledimo Marijinim poročilom o mirnem življenju v Tolminu: *»Mali je zdrav, veliko spi in ima tudi tek do jedi po navadi, samo žensk se strašno boji, moških pa ne. Pri nobenemu noče biti, samo pri meni, oklepa se me in tišči, in proč obrača. Prvi dan dozdevalo se mu je use čudno, in strah ga je bilo, posebno za zaspat je bil siten, potem pa je spal celo noč. Ljudje ga tako gledajo pravijo da tako lepega otroka niso še videli. /.../ Danes pride Anca – je popolnoma zdrava, in tudi fant mislem da bo rad pri njej, ker mu je vajena in lepo ravna z otrokom. – Kako pa je tebi kaj, ali ti je zelo dolgčas?«*⁴⁶ Henrik Mariji še istega dne, kljub preobloženosti z delom, odgovarja:

»Ljuba Marija!

*Če mi je dolgčas po Ivanu? Manjka mi povsod kamor pogledam. /.../ Varuj ga ljuba Marija kakor svoje oko. Ne zaupaj ga preveč družim. Razdeli celo tvoje življenje v Tolminu za svoj počitek in za Ivana. Ne glej na družega. Šla si v Tolmin za zdravjem sebi otroku in zarodku. Ta misel te mora vladati in ako se vsi dobro počutite moraš biti srečna z menoj vred. /.../ Zagotavljam ti, da mi ni težko, dokler si ljuba ti, dokler je moj sinko zdrav in vesel.«*⁴⁷

Henrik je v »pedagoškem duhu« sodeloval pri vseh stopnjah razvoja svojih otrok, kar zopet priča zasebna korespondenca zakoncev, le da je v zgodnjih obdobjih otroštva

⁴³ ZHT, Henrik piše Mariji, Gradež, 8. 7. 1904.

⁴⁴ ZHT, Henrik piše Mariji, Gradež, 12. 7. 1904.

⁴⁵ ZHT, Henrik piše Mariji, Ljubljana, 11. 9. 1897.

⁴⁶ ZHT, Marija piše Henrik, Gorica, 29. 7. 1898.

⁴⁷ ZHT, Henrik piše Mariji, Gorica, 29. 7. 1898.

bolj svetoval in spremljal Marijino početje ter odzive svojih otrok, pozneje, ko so otroci nekoliko odrasli, pa prevzel očetovsko vlogo vodnika in življenjskega učitelja. Končno je bilo usmerjanje, svetovanje in finančna pomoč otrokom v dijaških in študijskih letih predvsem Henrikova domena.⁴⁸

V avgustu 1898 je npr. dajal Mariji naslednje napotke: »*Najprej mi povedi kako se razvija moj ljubi sinko in kaj počenja. Ne sili ga jesti, kar mu ne diši in dajaj mu sveže, čisto mleko. Precedi je in odpravi mastni cink ki plava po njem. Mast otroka ne redi in mu pridi želodček. Ako spi mnogo in pije pravilno svoje mleko je itak vse v redu ž njim. Kako pa tebi ljuba, dobra mi Marija?*«⁴⁹ Takšnih navodil je v korespondenci veliko. Otroci so odrasčali, dobivali prve zobke, naredili prve korake, spregovorili prve besede ... Med Tolminom in Gorico, včasih pa tudi Gradežem, Laškim trgom in drugimi mesti, ki jih je Henrik obiskoval bodisi zaradi dela bodisi zaradi zdravja, ki mu je tu pa tam rado ponagajalo, je potekala živahna korespondenca. Na Tolminskem so otroci preživeli večino poletnih mesecev z mamo Marijo, »nono« Avgusto in teto Ido – tudi zato, da je Henrik lahko v Gorici nemoteno opravljal svoje delo –, nemalokrat pa tudi z deklami, ki so službovale pri Tumovih v Gorici in so bile aktivno vključene pri odraščanju mladih in najmlajših članov družine.⁵⁰

»Zorko« – Zoran Matija Tuma

⁴⁸ Kolenc, O Mariji Gianola, str. 380.

⁴⁹ ZHT, Henrik piše Mariji, Gorica, 21. 8. 1898.

⁵⁰ Glej npr.: Testen, Hišne pomočnice.

Zaključek

Ob stoletnici rojstva dr. Henrika Tume je njegova hči Anka zapisala: »*Moje življenje je potekalo pod močnim očetovim vplivom, položil mi je že kot otroku v srce ljubezen do prirode in hribov, pomagala sem mu tudi v pisarni pri dnevnem poslu in literarnem delu in z živim zanimanjem vedno spremljala njegovo snovanje.*«⁵¹ Ob spominu na odprtje Trilerjeve koče na Vršiču, kamor so se otroci odpravili s Henrikom, pa: »*Presenetili so nas češki turisti: Chodounski, Čermak in dr., ki so bili stalni gostje v Julijcih in se niso mogli načuditi, od kod nas je vse vzel. Saj je še kot petdesetletnik plezal, doma pa sedem frkovcev! Za čudo naša mama ni bila nič nervozna, tako silno je bilo njeno zaupanje vanj.*«⁵² Tako Marija kot Henrik Tuma sta zaznamovala svoje otroke vsak s svojo držo in tako, kot sta živela – skrbno, ljubeče, neposredno. Njuna zgodba odzvanja v njihovih potomcih in njihuni zapuščini še danes.

Viri in literatura

Arhivski viri

Raziskovalna postaja ZRC SAZU Nova Gorica, ZHT (Zapuščina Henrika Tume, korespondenca, fotografije)
<http://zimk.zrc-sazu.si/eknjiga/Tuma-katalog.pdf>

Časopisni viri

Domače ognjišče
Naši zapiski
Omladina
Pedagoški letnik
Pedagoški letopis
Popotnik
Slovan
Slovenka
Šolski prijatelj
Ženski list
Ženski svet
Učiteljski tovariš
Zvonček

Literatura

Ammon, Friedrich August von, *Die ersten Mutterpflichten und die Erste Kindespflege*. Leipzig: S. Hirzel, 1894.
 Arnold, Đuro, *Psihologija za srednja učilišta*. Zagreb: Narodna knjižnica, 1905.
 Arnold, Đuro, *Logika za srednja učilišta*. Zagreb: Kr. hrv.–slav.–dalm. zemaljske vlade, 1907.
 Bežek, Viktor, *Občno vzgojeslovje z dušeslovnim uvodom*. Ljubljana: Slovenska šolska matica, 1913.
 Bežek, Viktor, *Občno ukoslovje z umoslovnim uvodom*. Ljubljana: Slovenska šolska Matica, 1917–1919.
 Brunet, Franc, *Telovadba v petrazrednih in manj kot petrazrednih ljudskih šolah*. Ljubljana: pisatelj, 1907.
 Bruckmüller, Ernst, Nove raziskave zgodovine avstrijskega meščanstva. *Zgodovinski časopis*, 45, 1991, št. 3, str. 369–391.
 Brücke, Ernest, *Wie Behütet Man Leben und Gesundheit seiner Kinder?* Wien: Leipzig: W. Braumüller, 1892.

⁵¹ Tuma, Iz spominov, str. 565.

⁵² Prav tam.

- Crosby, Ernest Howard, *Tolstoj kot učitelj*. Celje: Zvezna Tiskovina, 1909.
- Drtina, František, *Vseučiliška ljudska predavanja*. [Ljubljana]: Naši zapiski, 1904.
- Giontini, I. M. (po raznih virih sestavil), *Pravila dostojnosti – Kažipot na polji olike in uljudnosti*. Ljubljana: I. Giontini, 1903.
- Grdina, Igor, Meščanska kultura med literaturo in glasbo. V: Melik, Vasilij (ur.), *To in ono o meščanstvu v provinci*. Celje: Pokrajinski muzej, 1995, str. 43–62.
- Herder, Johann Gottfried von, *Schulreden*. Leipzig: P. Reclam, 1877.
- Ilešič, Fran, *O pouku slovenskega jezika*. Ljubljana: Slovenska šolska Matica, 1902.
- Jeglič, Anton Bonaventura, *Ženinom in nevestam: pouk za srečen zakon*. Ljubljana: [s.n.], 1910.
- Kocka, Jürgen, *Borghesia e società borghese nel XIX secolo*. V: Kocka, Jürgen (ur.), *Borghesie europee dell'Ottocento*. Venezia: Marsilio, 1989.
- Kolenc, Petra, Knjižnica Marije Tume. *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici*, 7, 2010, str. 21–27.
- Kolenc, Petra, *Katalog knjižnice dr. Henrika Tume*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008.
- Kramberger, Taja, *Moralna in pravila obnašanja v družinskem krogu v luči meščanskih bontonov. Zgodovina za vse*, 6, 1999, št. 1, str. 25–41.
- Ozvald, Karel, *Logika kot splošno vedoslovje: za šole (na podlagi Husserl–Pfänder–ja)*. Gorica: A. Gabršček, 1911.
- Ozvald, Karel, *Volja in dejanje: psihologična analiza*. Ljubljana: Prosveta, 1911.
- Ozvald, Karel, *Srednješolska vzgoja*. Gorica: A. Gabršček, 1912.
- Ozvald, Karel, *Psihologija za srednje šole*. Ljubljana: Zavod sv. Stanislava, 1913.
- Ozvald, Karel, *Kulturna pedagogika: kažipot za umevanje včlovečevanja*. Ljubljana: Slovenska šolska matica, 1927.
- Preyer, Wilhelm, *Die Seele des Kindes: beobachtungen über die Geistige entwicklung des Menschen in den ersten Lebensjahren*. Leipzig: T. Grieben, 1905.
- Pribil, Dragotin, *Šola in dom s posebnim ozirom na roditeljske večere*. Ljubljana: Slovenska šolska matica, 1908.
- PSBL (Primorski slovenski biografski leksikon), 16. snopič, str. 81–87.
- Radulovič, Petar, *Logika: za šole i za samouke naročito za učitelje*. Pančevo: Brača Jovanović, 1892.
- Radulovič, Petar, *Psihologija za šole i za samouke naročito za učitelje*. Pančevo: Brača Jovanović, 1892.
- Rozman, Edvin, *O dostojnosti*. Ljubljana: samozaložba, 1910.
- Schmitt, Jean-Claude, *Geste v sednjem veku*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2000.
- Schreiner, Henrik, *Analiza duševnega obzorja otroškega in dušeslovni proces učenja: nauk o formalnih stopnjah*. [Ljubljana]: Slov. šolska Matica, [1903].
- Spencer, Herbert, *Education: intellectual, moral and physical*. London: Williams and Norgate, [1861].
- Stadler, August, *Philosophische Pädagogik*. Leipzig: R. Voigtländer Verlag, 1911.
- Stroj, Alojzij, *Spodobno vedenje*, 2 zvezka. Ljubljana: Katoliško društvo detoljubov, 1892, 1893.
- Studen, Andrej, *Meščanska stanovanjska kultura*. V: Melik, Vasilij (ur.), *To in ono o meščanstvu v provinci*. Celje: Pokrajinski muzej, 1995, str. 11–18.
- Testen Petra, *Hišne pomočnice – žensko delo v mreži narodnih in socialnih odnosov na Goriškem v 19. in 20. stoletju*, [doktorska disertacija]. Ljubljana: [P. Testen], 2010.
- Tuma, Anka, Iz spominov na očeta. *Planinski vestnik*, 61, 1961, št. 10, str. 565–568.
- Tuma, Henrik, *Iz mojega življenja: spomini, misli, izpovedi*. Ljubljana: Naša založba, 1937.
- Tuma, Matija, *Kronika rodbine Tuma*. Ljubljana: samozaložba, 2008.
- Urbanus (Franc Terseglav), *Knjiga o lepem vedenju*. Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1910.
- Valencič, Jožef, *Vzgoja in omika ali izvir sreče*. Ljubljana: samozaložba, 1899.
- Verginella, Marta, Družbeni vzpon slovenske elite v Trstu. V: Friš, Darko, Franc Rozman (ur.), *Od Maribora do Trsta: 1850–1914*. Maribor: Pedagoška fakulteta, 1998, str. 69–76.
- Vesel, Ivan, *Olikani Slovenec*. Ljubljana: Matica slovenska, 1868.
- Žagar, Janja, Primerno in lepo skozi bonton. *Etnolog*, 16=(67), 2006, str. 53–75.
- Žgeč, Franjo, *Ali spolna vzgoja res ni potrebna?* Maribor: Ljudska tiskarna, (s.a.).
- <http://nl.ijs.si/fedora/get/sbl:3995/VIEW/>; spletna verzija SBL (Slovenskega biografskega leksikona)

Aleksandra Serše

Otroška dnevna zavetišča, ki so delovala v Ljubljani v obdobju prve svetovne vojne

SERŠE, Aleksandra, mag., SI-1000 Ljubljana, Vožarski pot 5, aleksandra.serse@gmail.com

Otroška dnevna zavetišča, ki so delovala v Ljubljani v obdobju prve svetovne vojne

Prispevek o ljubljanskih dnevniških zavetiščih za šolsko mladino je nastal ob naključno najdenih spisih v arhivskem gradivu fonda Deželnega zbora in odbora za Kranjsko. V njem obravnavamo le kratko časovno obdobje medvojne doživetja, ko sta v Ljubljani in Spodnji Šiški delovali dnevni zavetišči za šoloobvezne otroke, ki sta pomenili začetek v razvoju zgodovine dnevnih in počitniških otroških zavetišč v Sloveniji.

Ključne besede: Ljubljana, Spodnja Šiška, prva svetovna vojna, počitniška dnevna zavetišča, dnevna zavetišča, varstvo učencev, pedagoško – karitativno delo

SERŠE, Aleksandra, M.A., SI-1000 Ljubljana, Vožarski pot 5, aleksandra.serse@gmail.com

Day Shelters for Children that Operated in Ljubljana during the First World War

The paper on day shelters for school children was written after randomly founded records in the archival records of Regional Assembly and Board of Carniola. The article deals with a short period of wartime events, when in Ljubljana and Spodnja Šiška operated two day shelters for school children, which marked the beginning in the development of day and holiday shelters for children in Slovenia.

Key words: Ljubljana, Spodnja Šiška, First World War, holiday day shelters, day shelters, pupil care, pedagogic-charity work

Prispevek o ljubljanskih dnevniških zavetiščih za šolsko mladino je nastal ob naključno najdenih spisih v arhivskem gradivu fonda Deželnega zbora in odbora za Kranjsko.¹ V njem obravnavamo le kratko časovno obdobje medvojne doživetja, ko sta v Ljubljani in Spodnji Šiški delovali dnevni zavetišči za šoloobvezne otroke, ki sta pomenili začetek v razvoju zgodovine dnevnih in počitniških otroških zavetišč v Sloveniji.

Med prvo svetovno vojno so bile družinske vezi zelo razrahljane, predvsem v velikih mestih in industrijskih krajih. Vzgoja znotraj družine je bila marsikje ovirana. Oče je bil na fronti, mati je ves dan delala, da je lahko prehranila sestrado družino. Ob celodnevem delu ji je zmanjkalo časa za nadzor in vzgojo otrok. Mladina je bila prepuščena ulici in njenim negativnim vplivom, ni imela več pravega odnosa do življenja, pojavilo se je potepušstvo, beraštvo, tatvine ... kriminal. Razmere so doprinesle k izpeljavi ideje o ustanovitvi dnevnih zavetišč. Z njimi so želele pomagati predvsem družinam brez očeta, družinam s številnimi otroki in otrokom brez staršev – sirotam. Poleg najrevnejših so bili pripravljeni vanje sprejemati tudi druge otroke, katerih starši so bili večino dneva odsotni in niso mogli primerno poskrbeti zanje. V zavetiščih bi bili otroci ves teden pod nadzorom učiteljskega osebja. Ob nedeljah in praznikih bi ostali doma v varstvu svojcev. V zavodu bi med tednom dobivali malico in kosilo, delali bi šolske naloge, se učili, igrali, se telesno primerno gibali na svežem zraku.

¹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), Deželni zbor in odbor za Kranjsko AS 38, IX/2 – ubožne zadeve II., 1914–1918.

Otroško in mladinsko skrbstvo so poznali v Ljubljani že pred začetkom prve svetovne vojne. Zavode te vrste (vrtce, zavetišča...) so ustanavljala zasebna, prostovoljna društva, ki so se vzdrževala s prostovoljnimi prispevki² in se niso potegovala za javna sredstva. Šele v začetku 20. stoletja je državna uprava pokazala več skrbí za otroke, a je praktično izvršitev prepuščala deželnim in okrajnim organizacijam.³

Med vojno se je skrb za mladino, ki je brezciljno tavela po mestnih ulicah, povečala in je postala nujna. Uredba ministrstva za uk in bogočastje, ki je izšla 15. 6. 1915/19441, je zahtevala, da se deželni šolski sveti soočijo s problematiko šolske mladine, ki je bila med počitnicami prepuščena vplivom ceste. V najkrajšem času so šolske oblasti morale prevzeti iniciativo in izpeljati akcijo organizacije dnevnih zavetišč, predvsem v mestih in krajih, kjer je bila razvita industrija. Na Kranjskem so bili ti kraji Ljubljana s Šiško, Vič, Polje, Moste, Idrija, Jesenice, Kropa, Zidani most, Javornik, Zagorje, Kočevje in Trzič.⁴

Na podlagi ministrske uredbe je deželni šolski svet⁵ 16. 6. 1916/2958⁶ poslal vsem šolskim avtonomnim upravnim organom razpis z zahtevo po ustanovitvi dnevnih zavetišč. Vsi okrajni šolski sveti so, brez odlašanja z določenimi zadolžitvami, sklicali krajeve šolske svete, šolska vodstva, deželne odbore in občinske odbore z nalogo, da morajo izpeljati akcijo za oskrbo mladine med počitnicami leta 1916. Okrajni šolski sveti in krajevni šolski sveti skupaj s šolami in občinami so prevzeli vso odgovornost za izvedbo akcije. Za delovanje teh zavetišč je bilo treba priskrbeti primerne prostore in razrešiti finančno vprašanje.

Ravnatelji ljubljanskih šol (voditeljska konferenca) so imeli dva sestanka, kjer so se domenili o ustanovitvi zavetišča.⁷ Na prvem sestanku, ki ga je sklical glavni pobudnik in organizator akcije Franc Lavtižar, okrajni šolski nadzornik, so določili, da do naslednjega sestanka na vseh šolah sestavijo seznam nepreskrbljenih, revnih otrok. Takoj po prvem sestanku so ravnatelji ljubljanskih šol izvedli evidenco vseh otrok in pripravili seznam učencev in učenek. O namenu in smotru akcije so natisnili navodila o zavetiščih. Ljubljanski mestni šolski svet ni imel posebnih izkušenj z zavetišči. Da bi priprave potekale čim bolje, je poslal pisna poizvedovanja v Gradec, Linz in Salzburg.⁸ Ker odgovorov ni dobil, sta Franc Lavtižar in Janko Nepomuk Jeglič odšla v Gradec. Slovenska predstavnika sta si ogledala avstrijska zavetišča, se poučila o njihovi organizaciji, vzdrževanju in se seznanila s pedagoškim delom.

² Slokar, *Prvo otroško zavetišče v Ljubljani*, str. 118–120. Leta 1835 je dobrodelno društvo v Ljubljani ustanovilo zavetišče za predšolske otroke (vrtce). Sprejemali so le otroke od 2 do 6 let, kasneje tudi 7.

³ Poročila Društva za otroško varstvo in mladinsko oskrbo v sodnem okraju Ljubljani, 1908. V Ljubljani je bilo 26. 4. 1908 ustanovljeno Društvo za otroško varstvo in mladinsko skrb v sodnem okraju Ljubljani. Društva so bila še v Ljutomeru, Kobaridu, v Idriji, Višnji gori, Škofji Loki, v Metliki, v Velikih Laščah in Tolminu. (str. 23, str. 46, str. 47, str. 75, str. 76, str. 91.).

⁴ ARS, AS 38, IX/2, spis 11655/1916. Počitniška akcija za zanemarjene otroke v Ljubljani, 17. 6. 1916 (gradivo za prvo sejo ravnateljev ljubljanskih šol).

⁵ *Slovenski učitelj*, IX/17, str. 173. Deželni šolski svet je sprejel predlog, da šolske oblasti v sodelovanju z županstvi ustanove v mestih in večjih industrijskih krajih dnevna zavetišča za mladino.

⁶ ARS, AS 38, IX/2, spis 11655/1916, t. e. 889. Deželni šolski svet je 15. 6. 1916 je poslal vsem okrajnim šolskim svetom in ljubljanskemu mestnemu šolskemu svetu dopis v smislu ministrske uredbe o počitniškem varovanju mladine.

⁷ ARS, AS 38, IX/2, spis 12781/1916. Prošnja za vzdrževanje dveh počitniških dnevnih zavetišč za otroke v vojni odsotnih očetov, 9. 8. 1916. Prvi sestanek je bil 24. 6. 1916 ob 18h, drugi 31. 7. 1916 ob 17h (zapisnika).

⁸ Prav tam. Mestni šolski svet se je z dopisom, 12. 7. 1916 obrnil na mestne šolske svete v Gradec, Linz in Salzburg s prošnjo, da sporočijo, kako poteka pri njih varstvo otrok med počitnicami.

Na drugem sestanku ravnateljev 31. 6. 1916⁹ so imeli že podatke o številu otrok in tudi okvirni izračun izdatkov ter informacije o delovanju inštitucij v Gradcu. Na podlagi zbranih podatkov so pripravili okvirni program za izpeljavo akcije. Seznami, ki so bili narejeni na posameznih šolah, so pokazali, da je bilo v Ljubljani in Šiški 252 otrok, ki so potrebovali dnevno varstvo, in sicer 192 dečkov in 60 deklic.

I. deška šola	30 dečkov	
II. deška šola	97 dečkov	
III. deška šola	10 dečkov	
IV. deška šola	4 dečki	
Šiška – šola	51 dečkov	30 deklic
Šentjakobska dekliška šola		30 deklic

Sklenili so odpreti dve poskusni počitniški dnevni zavetišči. V skladu z odredbama ministrstva za uk in bogočastje in deželnega šolskega sveta kranjskega za varstvo in zaposlitev šolske mladine v počitniški dobi ter sklepov sestanka ravnateljev je mestni šolski svet¹⁰ ustanovil dvojne počitniških dnevnih zavetišč, eno v Ljubljani, drugo v Spodnji Šiški. Prvo so odprli 7. avgusta 1916, drugo dan pozneje. Obe sta bili zaradi finančnih težav začasno zaprti že 12. septembra istega leta. Otroci so bili v obeh ljubljanskih zavetiščih pod nadzorom in varstvom pedagogov vsak dan, razen nedelj in praznikov, in sicer od 8. zjutraj do 6. ure zvečer. Dobivali so brezplačno dopoldansko in popoldansko malico ter kosilo. Glavni namen domov je bil zavarovati vsaj najbolj ogrožene, zanemarjene in zapuščene otroke.

Za 141 dečkov I., II., III. in IV. deške šole so predvideli zavetišče v **Ljubljani**, ki naj bi se razdelilo v 4 skupine po 35 otrok. Trideset deklic Šentjakobske šole bi prevzelo že obstoječe dnevno zavetišče v Lichtenthurnovem zavodu.

Za šišenskih 51 dečkov in 30 deklic bi se odprlo počitniško zavetišče v Spodnji Šiški s 3 skupinami (2 dečki po 25 in 1 dekliška po 30 otrok). Vsaka skupina je dobila enega oziroma dva učitelja (učiteljico) kot nadzornika /turnus – 15 dni/. Za to delo se je prijavilo 35 učiteljev in učiteljic.¹¹

Počitniško zavetišče v **Ljubljani** je vodil **Janko Nepomuk Jeglič**. Od 1. do 25. avgusta so skupine vodile naslednje učiteljice in učitelj:

- Olga Knez – skupino otrok, starih od 5. do 6 let,
 - Ana Fuks – skupino otrok, starih od 7 do 8 let,
 - Ljudmila Celestina, učitelj Josip(?) Jerše – skupino od 9 do 11 let,
 - Ljudmila Slanovec in Frančiška(??) Fabinc – skupino otrok, starih od 12 do 14 let.
- Od 25. avgusta do 15. septembra so skupine vodile :
- Josipina Černe – I. skupino,
 - Leopoldina Kump – II. skupino,
 - Ana Fuchs, Franja(?) Petrič – III. skupino,
 - Ana Krapš, Avgusta Pirc – IV. skupino,

K sodelovanju so povabili še Josipa Cepudra, Ljudmilo Čermak, Antona Smerdelja, Josipa Bezlaja, Matijo Janežiča, Ano Lebar, Marto Maier in Frančiško Hribernik, v primeru, ko je bil kateri od imenovanih učiteljev odsoten.

⁹ Prav tam. Zapisnik ravnateljske konference, 31. 7. 1916, ob 17h.

¹⁰ Prav tam. Mestni šolski svet je 5. 8. 1916 sporočil kranjskemu deželnemu odboru, da je zaradi vojnih razmer nujno ustanoviti primerna zavetišča za šolske otroke.

¹¹ Prav tam. Zapisnik ravnateljske konference, 31. 7. 1916, ob 17h.

Počitniško zavetišče v **Spodnji Šiški** je vodil **Josip Wagner**. Tam so imeli glede na število otrok le dve skupini, in sicer dve deški skupini po 25 otrok in dekliško skupino po 30 otrok:

II. skupina 5 do 9 let starosti

II. skupina 10 do 14 let – vse deklice.

Pedagogi v zavetišču so bili Fran (?)Lončar, Avgust Berglez, Ignacij Labernik, Angela Krakar, Berta Pišlar, Adela Zajc, Ivana Cerar, Marija Novak, Marta Andolšek, Milena Vencajz, Marija Cerar, Pavla Leskovec, Ana Košča, Ana Buda.

Na podlagi dobro pripravljenega načrta so izpeljali priprave in samo odprtje obeh zavetišč. Vse je potekalo brez večjih zapletov. V obe zavetišči se je proti pričakovanjem prijavilo več otrok kot jih je bilo evidentiranih.

Ljubljansko dnevno zavetišče¹² se je odprlo 7. avgusta z mašo v trnovski cerkvi. Maše se je udeležilo 26 vpisanih otrok in v zavetiščih zaposleni učitelji. Število gojencev in gojenk je od dne do dne naraščalo, tako da je bilo ob zaključku vpisanih 147 dečkov in 31 deklic, torej 178 otrok. Med temi je bilo 76 dečkov, katerih očetje so bili v vojski. Triindvajset je bilo popolnih ali delnih sirot, drugi pa so bili iz družin s 5 do 10 nepreskrbljenimi otroki ter 5 beguncev. Večinoma so bili to otroci delavcev, delavk, dalje raznih slug, obrtnih pomočnikov, rokodelcev, izvoščkov, upokoјencev, raznih paznikov, invalidov. Nekaj otrok je bilo iz družin nižjih uradnikov. Zaradi selitve iz Ljubljane ali kakega drugega vzroka, je predčasno izstopilo 13 otrok.

Bivanje v zavetišču je bilo načeloma brezplačno, a je 11 otrok prispevalo po 0,60, 0,50, 0,40, 0,30, 0,20 K. Kot smo že omenili, so bili otroci razdeljeni v tri skupine po starosti po 35. Trideset deklic je bilo v dnevnemu zavetišču Vincencijeve družbe v Lichtenthurnovem zavodu. Poleg tega je bilo nekaj dečkov tudi v dnevnem zavetišču Društva za otroško varstvo in mladinsko skrb v sodnem okraju Ljubljana na Bohoričevi, nekaj pa v dnevnem zavetišču Vincencijeve družbe v Rokodelskem domu.

V zavetišče je bilo vpisanih 147 otrok.¹³ Število otrok se je deloma razlikovalo od števila, ki so ga ob koncu šolskega leta zbrali ravnatelji.

Ljubljansko počitniško dnevno zavetišče je vodil, kot smo že omenili, Janko Nepomuk Jeglič, voditelj II. mestne deške šole. Učitelji in učiteljice v zavetišču pa so bili: Ljudmila Čermak – 17 dni, Ana Krapš – 18 dni, Avgust Pirc – 11 dni, Anton Smerdelj – 11 dni, Fran Fabinc – 23 dni, Josip Jerše – 21 dni, Leopoldina Kump – 10 dni, Ana Fuchs – 11 dni, Josipina Črne – 10 dni, Ljudmila Slanovec – 17 dni, Ljudmila Celestina – 14 dni, katehet Janez Smrekar – 7 dni, Josip Capuder – 8 dni, Fran Petric – 9 dni, Marta Maier – 16 dni, z barjanske šole Frančiška Hribernik – 13 dni in z meščanske šole Marija Jeglič – 15 dni.¹⁴

Zavetišče je imelo prostore v lokalih mestnega otroškega vrtca v Cerkveni ulici, igrišče pa v Hribarjevem gaju. Skoraj ves čas počitnic so gojenci preživeli na prostem, bodisi na igrišču v Hribarjevem gaju, bodisi na sprehodih po mestu ali na izletih v bližnjo okolico – Tivoli, Ljubljanski grad, Golovec, Vič. Hodili so tudi plavat. Vsak dan so hodili k maši. Raznovrstna gibanja na prostem jim je preprečil le dež. Ob slabem vremenu so se zadrževali v bivanjskih prostorih in se tam igrali, peli, risali ali ponavljali učno snov.

¹² ARS, AS 38, IX/2, spis 15327/1916. Poročilo okrajnega šolskega nadzornika Frana Lavtižarja na seji mestnega šolskega sveta, 12. 9. 1916 o počitniških zavetiščih za leto 1915/1916.

¹³ Prav tam.

¹⁴ Prav tam.

Dopoldansko in popoldansko malico so dobivali tam, kjer so tisti trenutek bili. Pri opoldanskem obroku so se načrtovanja izjalovila, ker so otroci dobili kosila v vojni kuhinji Domovina in Ljudski kuhinji, ne pa na Cojzovi. Deklice, ki so bile v Lichten-thurnu, so večino časa preživele na vrtu zavoda.

Predračun potrebščin za obe začasni zavetišči je znašal predvidenih 6561 K, in sicer za 252 otrok za dobo od 1. avgusta do 14. septembra, tj. 37 delovnih dni. Mestna uprava je bila pripravljena kriti stroške s podporo v višini 4000 K, kranjski deželni odbor pa 2000 K.¹⁵ Ostale finančne vire, prostovoljne prispevke, pa so morali poiskati pri trgovcih, bankah, posojilnicah itd.

Iz podatkov obračuna za 1915/1916 lahko sklepamo, da so znašali dnevni stroški za posameznega gojenca, gojenko 0,59 K. Če odštejemo izredne stroške, kot so začetna nabava inventarjev in pogostitev ob odprtju v mesecu avgustu, pa le 0,55 K po osebi. Hrano v Ljudski kuhinji so plačevali po 0,24 K, v vojaški kuhinji Domovini 0,50 K in v Lichten-thurnu 0,30 K na osebo.¹⁶

Počitniško dnevno zavetišče v Spodnji Šiški¹⁷ se je odprlo 8. avgusta 1916 z mašo v Spodnji Šiški. Takoj se je vpisalo 50 dečkov in 30 deklic. Ob zaključku je bilo v zavetišču 70 dečkov in 45 deklic, tj. 115 otrok. Pristojbino je plačevalo sedemindvajset staršev, in sicer od 0,10 do 0,50 K. Zavetišče je obiskovalo tudi 21 otrok (12 dečkov in 9 deklic), ki so imeli domačo prehrano. Zavetišče v Spodnji Šiški je skrbelo za 82 dečkov in 54 deklic – 136 otrok. Od teh je imelo 54 otrok očete v vojni službi, 25 je bilo popolnih ali delnih sirot, drugi pa so bili iz revnih družin z mnogimi otroki. Pokazalo se je, da je mnogo otrok v Šiški živelo v veliko večji revščini in bedi kakor otroci v Ljubljani. Zato je bilo začasno zaprtje zavetišča jeseni 1916 zanje hujši udarec kot za ljubljanske otroke. Starši so prosili, da bi se zavetišče znova odprlo.

Šišensko zavetišče je imelo 2 deški in 1 deklinško skupino. Bivalne prostore so uporabljali deloma v šolskem poslopu, deloma pa v prostorih otroškega vrtca »otroški prijatelj« v Favarjevi hiši poleg državnega kolodvora. Tu sta bili tudi kuhinja in obednica. Igrišče je bilo na voljo na Šišenskem hribu v Kozlovi dolinici. Poleg Favajeve hiše so bili za otroke sprva predvideni še prostori na Bellevuju in sokolski telovadnici. Zavetišče je vodil začasni voditelj šišenskih slovenskih šol Josip Wagner.¹⁸

Pedagoško delo v šišenskem zavetišču so opravljali sledeči učitelji in učiteljice: Marija Novak kot gospodinja in nadzornica kuhinje, Avgustin Bergles – 9 dni, Fran Lončar – 9 dni, Ignacij Labernik – 10 dni, Pavla Leskovec – 4 dni, Ana Košca – 6 dni, Ivana Cerar – 5 dni, Ana Buda – 5 dni, Marija Cerar – 6 dni, Berta Pišlar – 2 dni, Adela Zajc – 11 dni, Milena Vencajz – 2 dni in katehet Feliks Tavčar.

Zavetišče je imelo svoje gospodinjstvo, ki ga je vzorno vodila učiteljica Marija Novak. Prav po njeni zaslugi so gojenci in gojenke, navzlic finančnim težavam, in veliki

¹⁵ ARS, AS 38, IX/2, spis 15327/1916, t. e. 889. Poročilo okrajnega šolskega nadzornika Frana Lavtižarja, 12. 9. 1916 o počitniških dnevnih zavetiščih za 1915/1916. Za preostanek potrebnega denarja za neovirano vodenje obeh zavetišč je poskrbel deželni odbor, kar je razvidno iz dopisa mestnega šolskega sveta deželnemu odboru, 13. 9. 1916. Za zavetišči so darovali trdka Kollman 100 porcelanastih krožnikov, 100 kozarcev in 3 steklenice. Trdki Samec in Krisper pa po 6 ducatov žlic in neimenovana oseba 2K.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ ARS, AS 38, IX/2, spis 12781/1916. Zapisnik ravnateljske konference, 31. 7. 1916, ob 17h in spis 15327/1916, poročilo okrajnega šolskega nadzornika Frana Lavtižarja na seji mestnega šolskega sveta, 12. 9. 1916.

»racionalnosti« z živili, redno dobivali zelo dobro in kvalitetno pripravljeno hrano po primerni ceni 0,68 K s kruhom vred.¹⁹

Po sedemintridesetih uspešnih delovnih dneh sta septembra 1916 poskusni počitniški zavetišči delo začasno zaključili. V kratkem časovnem razdobju sta poskrbeli za vzgojo in prehrano tristo štirinajstih otrok. To je bilo pedagoško – karitativno delo. Otroci so se zbirali v skupni učilnici ob prostem času pod nadzorom učiteljic ali otroških vrtnaric. Prve izkušnje so pokazale, da bi se morali ti provizorični počitniški dnevni zavetišči preoblikovati v stalni in da bi bilo treba začeto delo nepreklicno nadaljevati.

Ob zaključku poskusne dobe delovanja dveh ljubljanskih počitniških dnevnih zavetišč se je sestal mestni šolski svet, 12. 9. 1916. O delovanju obeh je poročal okrajni šolski nadzornik Franc Lavtižar. Podal je podatke o ustanovitvi, o namenu, organizaciji, vodstvu, nadzorstvu, bivalnih razmerah, frekveni, razdelitvi in skupnem obračunu. Ob zaključku se je zahvalil vsem, ki so podprli idejo o zavetiščih in so prispevali finančna sredstva. Lavtižar se je zahvalil županu dr. Tavčarju in podžupanu Trillerju, mestni občini Ljubljana in deželnemu odboru. Prav tako se je zahvalil firmam Kollman, Sammec, Krisper ter zavodom, ki so mladini ponudili svoje prostore: obema kuhinjama, ki sta skrbeli za prehrano vojni kuhinji Domovina in Ljudski kuhinji, Lichtenthurnovem zavodu. V zahvali ni pozabil tudi pedagogov in obeh voditeljev zavetišč.²⁰ Poročanje je zaključil z mnenjem, da je treba nujno nadaljevati z začetim delom in podal je tudi predloge za prihodnje delo.²¹

Za varstvo otrok je bilo treba poskrbeti primerne **prostore**, kjer so otroci preživljali ure, ko niso bili v šoli. V teh prostorih so se učili, se igrali. V obednicah so dobivali kosila. Zavetišče v Spodnji Šiški v primerjavi z ljubljanskim ni imelo posebnih problemov s prostori. Že v poskusnem obdobju leta 1915/1916 so dobili prostore, ki so jih obdržali vso vojno. Ljubljansko zavetišče pa je z razliko od šišenskega skoraj vsako leto menjalo lokacije, ker je večino šolskih poslopij zasedla vojska.²² Težav niso imeli samo z bivalnimi prostori, ampak tudi s kuhinjo in obednico. Prvo leto ljubljansko zavetišče ni imelo lastne kuhinje. Gojenci so obedovali v vojaški kuhinji Domovina in v Ljudski kuhinji. Obe kuhinji sta že naslednje leto odpovedali gostoljubje, za potrebe kuhinje so preuredili barako na Bleiweisovi, a so jo leta 1918 zapustili. V šolskem letu 1917/1918 so poleg prostorov na Florijanski in v Mostah dobili še pritlične prostore na Cojzovi. S pridobitvijo novih prostorov pa so izpraznili barake na Bleiweisovi.

Kljub težkim vojnim razmeram se je delo na področju varstva šolske mladine nadaljevalo in preraslo iz začasnega poletnega v stalno. Obe zavetišči sta v naslednjem letu zbirali najrevnejše, zapuščene in zanemarjene otroke v starosti od 5. do 14. leta. Po izkušnjah iz leta 1916 so predvideli, da bo v obeh obstoječih zavodih najmanj tristo gojencev in gojenk.

V začetku šolskega leta **1916/1917** se je prijavilo veliko dečkov in deklic. Vse, brez izjeme, so sprejeli, saj se jih je nekaj zaradi selitve odjavilo, pa tudi starejših od 14 let v ta zavod niso sprejemali. Razdelili so jih v sedem skupin. Dnevni stroški za enega

¹⁹ ARS, AS 38, IX/2, spis 15327/1916. Poročilo okrajnega šolskega nadzornika Frana Lavtižarja na seji mestnega šolskega sveta, 12. 9. 1916 o počitniških zavetiščih za leto 1915/1916.

²⁰ Prav tam.

²¹ ARS, AS 38, spis 11536/1917 in spis 12199/1917, t. e. 889. Dopis deželnega šolskega sveta kranjskemu deželnemu odboru o stalnosti zavetišč v Ljubljani in o treh novih stalnih učnih mestih, 8. 9. 1917.

²² ARS, AS 38, IX/2, spis 15327/1916. Poročilo okrajnega šolskega nadzornika Lavtižarja o delu dnevnih zavetišč v letu 1915/1916, Ljubljana, 12. 9. 1916.

otroka pa so po predračunu in iz izkušenj preteklega leta znašali 0,70 K.²³ Dečkov in deklic je bilo ob vpisu skupaj 482, konec meseca avgusta pa 611. V tem šolskem letu so razdelili 70.428 kosil, 13.099 zajtrkov in 16.560 kosov kruha.²⁴

		Število otrok 1916/1917 ²⁵					
		Ob pričetku			31. 8. 1917		
Zavod Dnevna zavetišča	Odprt	Dečki	Deklice	Skupaj	Dečki	Deklice	Skupaj
		65	66	131	114	118	232
Na Bleweisovi	19. 12. 1916						
Vincencijeve konf. v Rokodelskem domu/ od 4. 6. 1917 na Bleiweisovi	20. 12. 1916	78		78	88		88
V Spodnji Šiški	15. 12. 1916	63	53	116	57	54	111
V Florijanski ulici	15. 2. 1917	35	60	95	45	93	138
Šolska kuhinja v Mostah	26. 3. 1917	26	16	42	26	16	42
SKUPAJ		267	195	462	330	281	611
HRANA 1916/1917 – stanje 31. 8. 1917 ²⁶							
Zavod Dnevna zavetišča	Odprt	Število dni do 31. 8. 1917	Kosilo	Zajtrk	Hlebček	Izdatki za osebje	Izdatki za kruh
Na Bleweisovi	19. 12. 1916	205	25.216	8.202	6.352	946.40	2286.72
Vincencijeve konf. v Rokodelskem domu/od 4. 6. 1917 na Bleiweisovi	20. 12. 1916	131	10.218		2.096		754.56
V Spodnji Šiški	15. 12. 1916	207	19.794		5.504	1162	1981.50
V Florijanski ulici	15. 2. 1917	156	10.084	4.897	2.608	628.69	936.36
Šolska kuhinja v Mostah	26. 3. 1917	116	5116				
SKUPAJ		815	70.428	13.099	16.560		5959.14

Po tabeli je bilo v naslednjem šolskem letu **1917/1918** v zavetiščih 374 otrok. Razdeljeno jim je bilo v 1156 delovnih dneh 91209 kosil in 26676 hlebčkov. V tem letu so pozimi prenehali deliti zajtrke.

²³ Prav tam. Prošnja za prispevek iz zbirke Tedna Rdečega križa in za podporo iz vojnega pomožnega sklada-ministrstva za notranje zadeve, Ljubljana, 5. 10. 1916.

²⁴ ARS, AS 38, IX/2, spis 7154/1918. Proračun potrebščin za šolsko leto 1916/1917, ki je znašalo v celoti 72.932.94 K. Sestavljen in odobren je bil na seji Upravnega odbora, 28. 9. 1917.

²⁵ Prav tam. Pregled za šolsko leto 1916/1917, stanje 31. 8. 1917.

²⁶ Prav tam.

Računski zaključek za 1917 pa je pokazal, da je bilo v 300 dneh prehranjenih 550 otrok na dan. Posamezni otrok je stal na leto 144 K, na dan pa 0,48 K. V letu dni je bilo razdeljenih 11.000 kosil.²⁷

Število otrok in razdeljena hrana 1917/1918 ²⁸				
Dnevno zavetišče	Otroci	Število dni	Kosilo	Hlebček
Cojzova ²⁹	141	292	35370	14396
Šiška	92	293	24033	7350
Florijanska	99	290	20004	4930
Moste	42	281	11802	–
SKUPAJ	374	1156	91209	26676

Za zadnje šolsko leto v vojni **1918/1919** je ohranjen le seznam števila otrok, ki so se prijavili na začetku šolskega leta. Po izjavi nekaterih šolskih vodstev pa je bilo predvideno, da bo kasneje to število naraslo. Vseh prijavljenih otrok je bilo 401. Računski zaključek za leto 1918 je pokazal, da je otrok stal na leto 226 K in na dan 0,76 K.³⁰

Število otrok 1918/1919 ³¹			
Cojzova cesta	85 dečkov	51 deklic	136 skupaj
Šiška	53	40	93
Florijanska ul.	37	93	130
Moste	21	21	42
SKUPAJ	196 dečkov	205 deklic	401 skupaj

V letu **1920** delujoča zavetišča so bila na Florijanski ulici, na Kodeljevem s šolsko kuhinjo v Mostah ter zavetišče v Spodnji Šiški. Za sprejem je prosilo 270 otrok, a vseh niso mogli sprejeti. Sprejeli so 91 dečkov in 102 deklic, tj. 193 otrok. Zavetišča so delovala 290 dni v letu. Razdelili so 55.000 porcij. Na dan so jih povprečno razdelili 190 otrokom. Na leto so na otroka porabili 899 K, na dan pa 3.10 K. Naslednje leto je obrok dobilo 190 otrok, na dan pa so porabili za otroka 3.50 K.³²

Tabela, ki je nastala leta 1920, je zanimiva zaradi podatkov o številu sirot, revnih in invalidnih otrok. Sedeminosemdeset otrok je bilo brez očeta, sedem brez obeh staršev, devetnajst brez matere, deset nezakonskih, štirje invalidi, šestinšestdeset revnih.

²⁷ *Slovenski učitelj*, XIX/2, 1918, str. 71 in ARS, AS 38, spis 5697/1918, t. e. 889. Blagajniško poročilo Upravnega odbora dnevnih zavetišč, Ljubljana, 3. 5. 1918.

²⁸ ARS, AS 38, IX/2, spis 11827/1918, t. e. 889. Poročilo o vzdrževanju dnevnih zavetišč za revno šolsko mladino v Ljubljani za 1917/18, ki mu je dodan proračun za leto 1918/1919, 19. 10. 1918. (Stanje v začetku šolskega leta 1918/1919).

²⁹ Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), LJU 182, mapa 1. Podatek velja le za Cojzovo za 1917/1918: v 292 prehranjevalnih dneh je bilo 35.370 razdeljenih porcij, na dan je prišlo povprečno 121 otrok; največ oktobra 162, najmanj avgusta 96 otrok.

³⁰ ARS, AS 38, IX/2, spis 11827/1918. Poročilo o vzdrževanju dnevnih zavetišč za revno šolsko mladino v Ljubljani za 1917/18, ki mu je dodan proračun za leto 1918/1919. (Stanje v začetku šolskega leta 1918/1919), 19. oktober 1918.

³¹ Prav tam.

³² ZAL, LJU 182, mapa 3. Poročilo, ki ga je sestavil Fran Lavtižar leta 1920 o Dnevnih zavetiščih za revno šolsko mladino v Ljubljani. ARS, AS 38, IX/2, spis 5697/1918. Poročilo o vzdrževanju zavetišč, 3. 5. 1918.

Število otrok s podatki o revščini, delnih sirotah, sirotah, invalidih ... ³³									
LOKACIJA	Oče	Starši	Mati	Nezak.	Invalid	Revni	Skupaj	Dečki	Deklice
Florijanska	22+18	4	8	4	3	14	73	29	44
S. Šiška	11+10		1	6		31	59	28	31
Kodeljevo	15+11	3	10		1	21	61	34	27

Leta 1917 so pri mestnem šolskem svetu za uspešno nadaljevanje vzgojnega dela ustanovili **poseben sklad**, ki je zbiral sredstva iz podpor mestne občine, dežele in države ter prispevke raznih zavodov, korporacij in dopolnjeval svoje finance še s prostovoljnimi prispevki, prireditvami in darovi.³⁴ Upravni odbor je imel shranjena svoja sredstva v **Ljudski posojilnici, Kmetiski posojilnici, Poštni hranilnici, Ljubljanski Kreditni banki, Mestni hranilnici, Kranjski hranilnici**. Za sklad se je do 31. 12. 1917 nabralo 18793. 63 K. Izkaz v tej vsoti po stanju 31. 12. 1917.³⁵

Št. knjižice	Denarni zavod	Stanje	Posojilo	Skupaj
44380	Ljudska posojilnica	2659 K 60 h	6000 K	8659 K 60 h
20880	Kmetiska posojilnica	3634 K 70 h		3634 K 60 h
111819	Poštna hranilnica	469 K 33 h		469 K 33 h
5293	Ljubljanska kredit. banka	530 K	2500 K	3030 K
109079	Mestna hranilnica	2000 K		2000 K
327115	Kranjska hranilnica	1000 K		1000 K
	SKUPAJ	10293 K 63 h	8500	18.793 K 63 h

Kako je bil pomemben denar, naložen pri skladu, kaže primer iz leta 1917, ko so si iz tega sklada izposodili 8500 K. Znesek so porabili za redne potrebščine. Tako so imeli na računu za leto 1917 primanjkljaj 8500 K. Podpore, ki so jih nakazovali za vzdrževanje dnevnih zavetišč, so za šolsko leto 1917/18 zastale. Dežela je izplačala prvi obrok 5000 K in sicer dne 6. 11. 1917. Mestna občina je izplačala prvi obrok dne 9. 1. 1918, drugi obrok 20. 2. 1918. Deželna vlada ni poravnala svoje obveznosti. Blagajnik je bil primoran poseči po denarju sklada za nakup najnujnejših potrebščin. Vsoto 8500 K je bilo treba skladu vrniti, ker so denar hranili za krizne čase. V omenjeni sklad so prispevali tudi posamezniki.³⁶ Mnogi niso prispevali v gotovini, ampak v naravi kot na primer Karel Pollak, ki je prispeval obutev za mladino v višini 1500 K. Župan Most je prispeval kisko zelje za zavetišča itd. Takih in podobnih dobrotnikov je bilo kar nekaj.

Podpore so dajali deželna vlada, deželni odbor, mestna občina, občina Moste, vojaška uprava, gospodarska zveza, Vincencijeva konferenca v Mostah in zasebniki.

³³ Prav tam.

³⁴ ARS, AS 38, IX/2, spis 15327/1916. Dopis deželnemu šolskemu svetu za Kranjsko (podpisan predsednik dr. Tavčar) s prošnjo za prispevek iz zbirke tedna Rdečega križa in podporo iz vojnega pomožnega sklada ministrstva za notranje zadeve. Ljubljana, 5. 10. 1916. Čisti dohodek »Tedna Rdečega križa« v Ljubljani je baje prekoračil vsoto 40.000 K.

³⁵ ARS, AS 38, IX/2, spis 12781/1916. Zapisnik seje 31. 7. 1916, ob 17h. Na seji je bilo sklenjeno, da se ustanovi poseben sklad. ARS, AS 38, spis 5697/1918. Upravni odbor dnevnih zavetišč za revno šolsko mladino v Ljubljani je prepis blagajniškega poročila in računski zaključek za koledarsko leto 1917 (sprejet na seji 20. 2. 1918) poslalo deželnemu odboru za Kranjsko 3. 5. 1918.

³⁶ ARS, AS 38, IX/2, spis 11827/1918. Poročilo o vzdrževanju dnevnih zavetišč za leto 1917/1918, 19. 10. 1918. Anton Freyberger – 4 K, Ivan Šešek – 10 K, R. Kollmann – 30 K, L. Hamann – 20 K, Kranjska hranilnica – 1000 K, Marija Kessler – 10 K, Delniška družba Union – 200 K, Ivan Ogrin, stavbenik – 10 K, Neimenovana gospa – 100 K. SKUPAJ – 1384 K.

Država, dežela in mestna občina so si stroške delile tripartitno. Vsaka je prispevala po eno tretjino predvidenega proračuna. Zavetišča pa so si pomagala tudi z darili, prispevki.

Mestna občina je vsako leto prispevala eno tretjino predvidenega proračuna za vzdrževanje zavetišč. Deželni odbor je poleg letne podpore, s katero je skrbel za plače učiteljev/učiteljic in nadzornikov, prispeval še draginjske doklade in hrano. Vojaška klavnica je prispevala mesnine, hrano gospodarska zveza po dr. Kreku, Vincencijeva konferenca pa je poleg denarne podpore prispevala začasno kuhinjsko posodo in stanovanje. Občina Moste je poleg gotovine vsa leta prispevala še za **kurjavo**:

3,50 m ³	drv	54,50 K
8,50 m ³	drv po 40 h	340 K
3500 kg	premog po 5 h	175 K
1916/1917 na razpolago 16.393 kg premoga in 30 m ³ drv;		
1917/1918 5 vagonov premoga in 50 m ³ drv;		
1918/1919 3500 kg premoga in 8, 50 m ³ drv. ³⁷		

Mestna občina je zadnja leta vojne zaradi pomanjkanja hrane prispevala hrano za zavetišča tudi iz aprovizacije (državna pomožna akcija), občasno je darovala jabolka in kostanj. Župan Tavčar in Karel Pollak sta že leta 1917 poskrbela za obutev otrok.³⁸

Ob vsakem zaključku šolskega leta so za dnevna zavetišča pripravili zaključni račun in hkrati tudi predračun za naslednje šolsko leto, seveda so bili stroški odvisni od števila otrok, ki so bili v zavetiščih, od delovnih dni, od razdeljenih kosil in malic. Stroški so se iz leta v leto razlikovali. Za delovanje zavetišč je od leta 1917 skrbel pri predsedstvu deželne vlade ustanovljen Upravni odbor Dnevni zavetišč za revno šolsko mladino v Ljubljani.³⁹

Vzdrževanje dnevni zavetišč. V šolskem letu 1916/1917 so za vzdrževanje porabili 72.932.94 K.⁴⁰

Proračun potrebščin za leto 1917/18 je bil sestavljen in odobren 28. 9. 1917. Izdatki naj bi za učno in nadzorno osebje, za živila, kurivo in razne druge stroške znašali 90.000 K. Kot vsa prejšnja leta je bila Mestna občina pripravljena prevzeti tretjino proračunskih stroškov dnevnih zavetišč za šolsko leto 1917/18 v višini 30.000 K⁴¹ pod pogojem, da bodo dnevna zavetišča pridobila ostali dve tretjini proračunskih sredstev, tj. 60.000 K, in sicer od države in dežele.

Upravni odbor dnevnih zavetišč je na svoji seji 12. 10. 1918 sestavil in odobril proračun za vzdrževanje dnevnih zavetišč za revno mladino in predvidel za šolsko leto 1918/1919 za 90.000 K finančnih sredstev in hkrati sklenil, da je vzdrževanje zavetišč primerno in da tudi v prihodnje oblastni organi – deželna vlada, deželni odbor in me-

³⁷ ARS, AS 38, IX/2, spis 7154/1918. Vzdrževalci dnevnih zavetišč v šolskem letu 1916/1917 in denarni promet v dobi od 16. 12. 19116 do 1. 9. 1917 in spis 5697/1918, upravni odbor zavetišč pošilja blagajniški izpis deželnemu odboru, 3. 5. 1918.

³⁸ *Slovenski učitelj*, XIX/11, 1918, str. 239. 1917 – 1047 parov čevljev v vrednosti 23.600K. 1918 – 1720 parov čevljev.

Slovenski učitelj, XVIII/3, 1917, str. 70. Tavčar nakazal denar za nakup vojnih čevljev za otroke. Karel Pollak je otrokom namenil 100 parov čevljev v rednosti 1500 K.

³⁹ *Slovenski učitelj* XVIII/1, 1917, str. 20. Zavetišča in skrb za mladino v Ljubljani.

Upravni odbor dnevnih zavetišč za revno šolsko mladino v Ljubljani – predsednik: dr. Mihael Opeka, podpredsednik: dr. Ernest Schoenberger, tajnik in blagajnik: Fran Lavtižar, odborniki: Jakob Dimnik, dr. Vinko Gregoric, dr. Demeter Bleiweis, Gustav Nebenfuehrer, Janko Nepomuk Jeglič, Božidar Valenta. Kasneje sta imenovana še Čadež katehet in Karel Dermastia ravnatelj slovenske trgovske šole.

⁴⁰ ARS, AS 38, IX/2, spis 7154/1918. Vzdrževalci dnevnih zavetišč v šolskem letu 1916/1917.

⁴¹ Prav tam. Proračun potrebščin za šolsko leto 1917/1918, 28. 9. 1917.

stna občina – prevzamejo kritje vzdrževanja teh zavetišč, kot so to storili vsa pretekla leta. Podpora mestne občine 30.000 K je bila zagotovljena in tudi ni bilo nikakršnega dvoma, da ne bi deželna vlada in deželni odbor prispevala znesek v višini 30.000 K.⁴²

Hrana v zavetiščih je bila dobra, kar lahko sklepamo po seznamih, ki sta ohranjena v arhivskem gradivu in po prispevkih, ki so jih v naravi prispevali deželni odbor, vojaška klavnica, občina Moste in drugi. Jedilnikov, ki so jih pripravljali v kuhinjah zavetišč, žal v arhivskem gradivu nismo našli. Ohranil pa se je jedilni list graškega zavetišča, ki sta ga obiskala okrajni šolski nadzornik Lavtižar in ravnatelj deške ljudske šole Jeglič še med pripravami organizacije prvih dveh dnevnih počitniških zavetišč v Ljubljani. V Gradcu so mladini za kosila pripravljali krompirjevo juho, zdrobove žgance s češpljami, zelje s fižolom, golaž s krompirjem, mlečni riž, zdrob, ričet, prežganko z žličniki, juho s krpicami, zabeljen fižol, turščne žgance z mlekom, cmoke z zeljem, govejo juho...⁴³ Vprašamo se lahko, kaj so jedli povprečni ljubljanski meščani v takratnih razmerah. Ali so bila kosila šolske mladine slabša? Pravega odgovora ne poznamo. Prevladovala so močnate jedi, makaroni, riž, zdrob, kaša, polenta, žganci, krompir, nekaj malega mesa, kisla repa in zelje, jabolka, kostanj. Kultura takratnega prehranjevanja prav gotovo vsaj v Ljubljani ni poznala tako pestre prehrane kot je današnja.

	16. 12. 1916 do 1. 9. 1917	1917/18 (izdatki za živila) ⁴⁴
Mesnina	8327 kg	Za 10.000 K
Krompir	3612.59	16200 kg
Mast, slanina, ocvirki, loj, margarina	375.63	798
Pšenična moka	414	3980
Ržena moka	100	
Ječmenova moka	598	3100
Koruzna moka	1166	950
Koruzni zdrob	692	3580
Fižol	1825	6108
Ješprenj/ričet	852	2190
Kaša	977	900
Koleraba	1800	200
	16. 12. 1916 do 1. 9. 1917	1917/18 (izdatki za živila) ⁴⁴
Kislo zelje	3606	5560
Kisla repa	2966	4560
Redilne drože*	21	
Mekine	152.50	
Marmelada	27	
Testenine	40	
Sol	683	640

⁴² ARS, AS 38, IX/2, spis 11821/1918. V Ljubljani, 16. 10. 1918.

⁴³ ARS, AS 38, IX/2, spis 12781/1916, t. e. 889. Zapisnik ravnateljske konference 31. 7. 1916, ob 17h, Gradec – jedilnik enega izmed zavetišč.

⁴⁴ ARS, AS 38, IX/2, spis 7154/1918. Vzdrževalci dnevnih zavetišč v šolskem letu 1916/1917 in denarni promet od 16.12. 1916 do 1. 9. 1917.

	16. 12. 1916 do 1. 9. 1917	1917/18 (izdatki za živila) ⁴⁴
Sladkor	178	
Čebula	75	
Česen	11	
Kondenzirano mleko	56 škatel	
Jajca	915 kosov	1000 kosov
Kis	154 litrov	300 litrov
Kruh	16.560 hlebčkov	23000 hlebčkov

- Nadomestek kvasa, mleto sadje, tropine ...

Ljubljanska dnevna zavetišča so bila, kot je videti iz dveh seznamov, zelo dobro preskrbljena s hrano. Tudi mesa jim ni primanjkovalo. Z mesom sta zavetišče preskrbovala deželni odbor in vojaška klavnica. Slednja z mesninami kot so gobci, parklji, repi in vampi. Deželni odbor pa je priskrbel slanino, goveje meso in drobovino. V šolskem letu 1916/1917 so poleg že omenjenih mesnin darovali ali prodali živila še Gospodarska zveza po dr. J. Kreku, in sicer testenine, marmelado, kondenzirano mleko, kislo repo. V šolskem letu 1918/1919 je mestna občina preskrbela 400 kg jabolk in 100 kg kostanja. Občina Moste pa 300 kg krompirja, po 100 kg zelja pa sta priskrbeli moščanski župan Oražem in gospod Krpan.⁴⁵ Mestna občina je poskrbela za hrano iz aprovizacije.

V letu 1920 je pocenila prehrano pomožna akcija ameriške misije, ki je podarila večjo količino moke, riža, sladkorja, kakava. Veletrgovec Elija Predović je dal zavetiščem brezplačno ali po znižani ceni zabelo in mesnine. Naslednje leto pa je izpad teh živil povzročil precejšnje povišanje cene prehrane.⁴⁶

Zaključek

Ljubljanska dnevna zavetišča so leta 1916 v življenje priklicale vojne razmere. Začetki so obrodili sadove. Zavetišča so z vzgojnoizobraževalnim programom nadaljevala vso vojno. Njihovo delo ni zamrlo tudi po koncu vojne v novoustanovljeni državi. Zavetišča so sledila svojemu cilju, tj. skrbeti za revne, zanemarjene in lačne otroke. Z vsakim dnem, tednom, letom, ko se je vojna podaljševala, so se razmere slabšale. Vedno več otrok je bilo brez očeta, matere – revnih. Družine niso imele dovolj hrane za vsa otroška usta. Vedno več je bilo otrok, ki so potrebovali pomoč in prav to so jim nudila zavetišča. V njih so imeli učiteljski nadzor, priskrbeli so jim dovolj hrane in obutve. Pri tem so jim pomagali tako občina, dežela, država, vojaške oblasti, posamezniki – dobrotniki, in sicer z denarjem, mnogokrat pa tudi z darili in dajatvami v naravi.

Po vojni se je delovanje zavetišč razširilo na Prule, Vič, Bežigrad, Tabor. Za dnevna zavetišča so leta 1925 pripravili pravila, ki so jih organizacijsko preoblikovali leta 1936.⁴⁷

⁴⁵ Prav tam in spis 5697/1918, upravni odbor zavetišč pošilja blagajniški izpis deželnemu odboru, 3. 5. 1918.

⁴⁶ ZAL, LJU 182, mapa 3. Poročilo, ki ga je sestavil Fran Lavtizar leta 1920 o Dnevni zavetiščih za revno šolsko mladino v Ljubljani.

⁴⁷ Prav tam, mapa 1. Z odlokom županstva so 31. 1. 1936 zavetišča postala samostojna, niso bila več pod upravo ljudskih šol. Vzdrževala jih je mestna občina.

Ob pisanju prispevka se poraja tudi ideja, da so bile morda v teh zavetiščih že zasnove današnjega osnovnošolskega podaljšanega bivanja. Zanimiv izraz POŠOLA namreč najdemo v arhivskem gradivu teh zavodov že leta 1939.

Literatura in viri

Viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS), Deželni zbor in odbor za Kranjsko AS 38, IX/2 – ubožne zadeve II., 1914–1918, t. e. 889.

Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), LJU 182, Dnevna zavetišča za revno šolsko mladino v Ljubljani, mapa 1–18, mapa 1 in mapa 3, t. e. 1.

Poročila Društva za otroško varstvo in mladinsko oskrbo v sodnem okraju Ljubljani. Ljubljana, 1908.

Časopisi

Slovenski učitelj, IX/17, Ljubljana, 1916, str. 173.

Slovenski učitelj, XVIII/1, Ljubljana, 1917, str. 20.

Slovenski učitelj, XVIII/3, Ljubljana, 1917, str. 70.

Slovenski učitelj, XIX/2, Ljubljana, 1918, str. 71.

Slovenski učitelj, XIX/11, Ljubljana, 1918, str. 239.

Literatura

Slokar, Ivan, Prvo otroško zavetišče v Ljubljani. *Kronika – časopis za slovensko krajevno zgodovino* 11/2, 1963, str. 118–120.

Dunja Dobaja

Gluhonemnica v Ljubljani 1919–1940

DOBAJA, Dunja, univ. dipl. zgodovinarica, asistentka, Inštitut za novejšo zgodovino Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, dunja.dobaja@inz.si

Gluhonemnica v Ljubljani 1919–1940

Avtorica predstavi šolo za gluhoneme otroke v obdobju med obema vojnama, ko se je omenjeni zavod spopadal s prostorsko stisko in pomanjkanjem finančnih sredstev, kar je vodstvu zavoda onemogočalo sprejetje vseh prijavljenih gluhonemih otrok. Sprejeti otroci pa so bili deležni pouka po vokalni metodi, izučitve poklica in s tem možnosti za kasnejše samostojno življenje. Prispevek se osredotoča predvsem na gluhoneme otroke na nižji stopnji in podrobneje opiše pouk v pripravljalnem razredu.

Gljučne besede: gluhonemnica, gluhonemi otrok, glasovni govor

DOBAJA, Dunja, B.A. in History, Assistant, Institute of Contemporary History Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, dunja.dobaja@inz.si

School for Deaf Children in Ljubljana, 1919–1940

Author presents a school for deaf children in the between the wars period, when this school had to deal with overcrowding and lack of financial resources, because of that the leadership of the institution was not in the position to accept all the deaf children that applied for it. Enrolled children got an education by vocal method, they were educated for a profession and with that they got an opportunity for independent life. The article focuses mainly on deaf children at a lower school level and describes teaching in the preparatory class.

Key words: school for deaf children, deaf children, voice speaking

Uvod

Leta 1930 je Zakon o narodnih šolah,¹ prvi za vso državo, postavil temelje za ureditev šol za nezadostno razvite in defektne otroke. Zakon je določal, da v omenjene šole hodijo tisti otroci, ki so nesposobni slediti pouku v narodnih šolah. Med otroke s posebnimi potrebami je prišteval slepe, gluhoneme ter telesno in duševno zaostale. Določal je, da se šole za nezadostno razvite in defektne otroke vzdržujejo od državnih, banovinskih ali skupnih stroškov. Program in način poučevanja v teh šolah je predpisal minister za prosveto s posebnim pravilnikom. Omenjene šole so bile urejene internatsko. Na podlagi zakona je minister za prosveto odobril in s proračunskimi sredstvi tudi podpiral tiste šole in ustanove za duševno zaostale in defektne otroke, ki so jih ustanovila samoupravna telesa z zasebno iniciativo ali humanitarna društva.²

Ministrstvo za prosveto je pooblastilo svetnika omenjenega ministrstva in vodjo oddelka za defektne otroke Antona Skalo, da organizira šolstvo za nezadostno razvite in defektne otroke v vsej državi. Njegova naloga je bila, da oskrbi pravilnike in učne načrte za gluhonemnice, zavode za slepe in pomožne šole, ki jih do tedaj še ni bilo. Dolgoletni ravnatelj ljubljanske gluhonemnice Franc Grm (1907–1939) in učiteljski

¹ Uradni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, 28. 1. 1930.

² Prav tam.

zbor gluhonemnice sta bila vira informacij in pomoči pri organiziranju šol za otroke s posebnimi potrebami.

Ustanovitev gluhonemnice v Ljubljani

Pred ustanovitvijo ljubljanske gluhonemnice so se gluhonemi otroci obeh spolov iz nekdanje Kranjske šolali v tujih zavodih, predvsem v Linzu in Gradcu v Avstriji. Stroški za njihovo šolanje so se krili z dohodki iz ustanov in volil za gluhoneme, ki so jih naklonili dobrotniki, med njimi najbolj poznan župnik in dekan v Ribnici Ignacij Holzapfel (1799–1868). Stroški so se lahko krili le za omejeno število otrok, ki so se v omenjenih zavodih vzgajali v nemškem učnem jeziku. Dne 28. 10. 1900 je bilo odprtje zavoda za gluhoneme ob današnji Zaloški cesti v Ljubljani (poleg Kliničnega centra). Celotni stroški za zemljišče, stavbo in inventar so se krili skoraj izključno iz Holzapflove ustanove.³ Za prvo šolsko leto 1900/1901 je bilo prijavljenih 32 gluhonemih otrok, sprejetih pa 22 dečkov in 4 deklice. Prvi ravnatelj je bil Štefan Primožič. Učiteljstvo je plačeval deželni odbor, doklade učiteljstvu za izredno težko delo pa deželna vlada. Zavod se je upravljal po statutu, ki ga je izdala deželna vlada. Uradni poslovni jezik je bila nemščina, pouk pa je potekal v slovenščini. Zavodno učiteljstvo se je izobraževalo in opravljalo strokovni izpit na zavodih za gluhoneme v Gradcu, Linzu in na Dunaju.

Delo v gluhonemnici je prekinila prva svetovna vojna v letih 1914–1918. V zavodu se je sprva nastanila vojska, kasneje pa vojaška bolnišnica. V zavodu se je takrat šolalo le 12–14 gojencev višjih razredov, vsi drugi pa so ostali vso vojno doma brez pouka.⁴

Ljubljanska gluhonemnica je po letu 1918 ostala brez sredstev. Sprva so dajale skromno dotacijo za vzdrževanje zavoda ustanovljene pokrajinske oblasti, in sicer poverjeništvu za socialno skrbstvo, nato nekaj časa šolska oblast, dokler ni zavod prevzelo ministrstvo za socialno skrbstvo v Beogradu.⁵ Le-to pa je neredno pošiljalo finančna sredstva in komaj za sproti. Konec dvajsetih let je prišla gluhonemnica pod upravo ljubljanske oblasti, ki je prevzela tudi vse stroške za njeno vzdrževanje.

Prizadevanje ljubljanske gluhonemnice po razširitvi in nujnosti strokovnega pouka za gluhoneme otroke

Gluhonemnica je bila zgrajena le za potrebe nekdanje Kranjske, to je za 50–60 otrok. Po prvi svetovni vojni se je začela soočati s prostorsko stisko. Bila je edina gluhonemnica na območju tedanje Slovenije. Vanjo so bili sprejeti tudi gluhonemi iz mariborske oblasti, ki so se do takrat šolali v nemških zavodih. Naval otrok na gluhonemnico in prošnje prizadetih staršev so se povečevale iz leta v leto, kar po eni strani priča o uspešnosti dela zavoda, njegovem pomenu in spoznanju staršev, da je gluhonemnica edini zavod, ki lahko nudi njihovim otrokom strokovno pomoč in jih usposobi za delazmožne člane družbe, po drugi strani pa je bil vzrok za porast v gluhonemnico prijavljenih otrok v porastu bolezni,

³ Kunst, *Naši gluhonemi*, str. 8–10.

⁴ Prav tam, str. 14–15.

⁵ Jakopič, *Gluhonemnica v Ljubljani*, str. 164.

ki so povzročale gluhotu (npr. vnetje srednjega ušesa, vnetje možganske mrene, ošpice, meningitis, španska gripa itd.).⁶ Ob povečanem navalu otrok sta ravnateljstvo zavoda in učiteljski zbor pokazala veliko razumevanja. V prizadevanjih, da bi gluhoznemnica v čim večjem obsegu vršila svojo kulturno in socialno nalogo, sta predlagala upravni oblasti sprejem leto za letom več novincev, s tem pa dejansko prispevala k prenatrpanosti zavoda.⁷ Zaradi prostorske stiske, ki je bila iz leta v leto večja, vsi prijavljeni otroci niso bili sprejeti. Na primer za šolsko leto 1938/1939 je bilo vloženih 79 prošenj za sprejem otrok v zavod. Od teh je bilo 6 otrok spoznanih za nesposobne, 5 za pomožno šolo, 23 sposobnih in sprejetih, kar 45 pa zavrnenih zaradi prostorske stiske.⁸ To pomeni, da je zadostovalo število odklonjenih otrok za naslednji dve šolski leti, saj so lahko, tako vir, sprejeli le 15–23 otrok, kar je bilo že tako preveč glede na kapacitete zavoda. S tem pa se je odprl nov problem. Kam namreč z otroki, ki se bodo še prijavili.⁹ Strokovni učitelj ljubljanske gluhoznemnice Metod Kumelj je podal približno oceno števila šoloobveznih gluhoznemih otrok v Sloveniji konec tridesetih let.¹⁰ Od dopolnjenega 8. do dopolnjenega 16. leta naj bi bilo okoli 320–360 otrok. Od leta 1937 so bili v gluhoznemnici uvedeni tudi pripravljalni razredi kot oddelki predšolske vzgoje, v katere so otroci vstopili tudi že s šestimi leti. Pred uvedbo pripravljalnih razredov pa je bila najnižja starost za vstop v gluhoznemnico 8 let, in sicer zato, ker so menili, da se otrok šele pri tej starosti toliko duševno in telesno razvije, da je sposoben vstopa v šolo. Kumelj v svoji oceni ni upošteval gluhoznemih otrok, starih 6 in 7 let, zato lahko sklepamo, da je bilo omenjeno število šoloobveznih gluhoznemih otrok še večje. Poleg tega je potrebno upoštevati dejstvo, da so bili v Sloveniji še vedno kraji, kjer ljudje niso bili seznanjeni z možnostjo pouka in izobrazbe gluhoznemih otrok. Za gluhozneme otroke iz oddaljenih krajev se včasih sploh ni izvedelo ali pa se je izvedelo prepozno.¹¹

Postopno naraščanje števila¹² gojencev nam prikazuje spodnja tabela. Kot vzorčni primer so v tabeli vzeta tri šolska leta, in sicer prvo ob ustanovitvi zavoda, prvo po koncu prve svetovne vojne in zadnje pred začetkom druge svetovne vojne.

Šolsko leto	Število razredov	Število otrok
1900/1901	2	26
1919/1920	5	73
1939/1940	8	136

Stalno letno naraščanje gojencev je prisililo upravo gluhoznemnice, da je začela razmišljati o razširitvi zavoda. Z dopisom z dne 13. junija 1929 je ravnateljstvo zavoda uradno opozorilo oblastni odbor in prosvetno upravo o nujnosti razširitve zavoda.¹³ Od leta 1929 dalje so potekala intenzivna prizadevanja vodstva gluhoznemnice, ob pomoči Podpornega društva za gluhoznemo mladino, za razširitev zavoda in opozarjanje uradne

⁶ ARS, AS 2032 ZGN Ljubljana, f. 1, mapa Razširjanje – povečanje zavoda, Dopis ravnateljstva gluhoznemnice banu z dne 7. 11. 1938.

⁷ Kumelj, *Odprite vrata v gluhoznemnico*, str. 88.

⁸ AS 2032 ZGN Ljubljana, f. 1, Dopis ravnateljstva gluhoznemnice banu z dne 7. 11. 1938.

⁹ Prav tam. O številu sprejetih novincev v posameznih šolskih letih glej *Štirideset let gluhoznemnice*, str. 169.

¹⁰ Kumelj, *Odprite vrata v gluhoznemnico*, str. 87.

¹¹ Prav tam, str. 87.

¹² Dermelj, *Gluhoznemi gojenci*, str. 154–168.

¹³ AS 2032 ZGN Ljubljana, f. 1, Kdaj so bile seje komisij za nadzidavo gluhoznemnice.

oblasti in širše javnosti o nujnosti vzgoje in izobraževanja gluhtonemih otrok, saj se jih s tem usposobi za samostojno življenje in preživljanje in prepreči, da so v breme družbe in družine. Gluhonemi so se usposobili predvsem za rokodelske poklice, kjer njihova gluhoti ni bila večja ovira.

V obdobju med obema vojnama ne ljubljanska oblast ne banovinska uprava, ki sta prevzeli gluhtonemnico v svojo upravo, zaradi nezadostnih finančnih sredstev nista rešili vprašanja razširitve šole za gluhtoneme otroke.

Gluhtonemnica – šola za gluhtoneme otroke

V obdobju med obema vojnama je ljubljanska gluhtonemnica ostajala v svojih nalogah in namenu zvesta prvotnemu organizacijskemu statutu,¹⁴ ki je določal, da se v zavodu otroci obeh spolov, s pomočjo strokovno usposobljenih učiteljev, npravstveno in versko vzgajajo in poučujejo ter se pripravljajo za različne obrti. Nov učni načrt ljubljanske gluhtonemnice je bil po vsej verjetnosti dokončno izoblikovan v letu 1931.¹⁵ Pričel se je s pregledom učnih predmetov, torej *predmetnikom*. Na osemrazredni gluhtonemnici so bili sledeči predmeti: jezikovni pouk (po strokah) – iz vsakdanjega življenja (doživetja v domu, v domovini, v svetu, v človeškem življenju in kulturi), prirodoepis, domoznanstvo – zemljepis, zgodovina, družboslovje, računstvo, pisanje, risanje, delovni pouk, telesna vzgoja. V prvem razredu ni bilo veroučnih ur. Število učnih ur je bilo v vseh osmih razredih fiksno, to je 32 ur.¹⁶ Po koncu prve svetovne vojne je vodstvo gluhtonemnice uvrstilo med učne predmete tudi učne sprehode, saj so ob sprehodih otroci videli in opazovali resnično življenje. Učitelj pa je zlasti sprehode izkoristil za vadbo govora. V gluhtonemnici se je namreč poučevalo po vokalni metodi, o tem nekoliko kasneje. Sam pouk je potekal v slovenskem jeziku. Veroučnega gradiva ni bilo v učnem načrtu. Verjetno je imel katehet svoj lastni učni načrt, potrjen od pristojne cerkvene oblasti.¹⁷ Predmetnik in učni načrt sta vsebovala dve osnovni smernici, to je pouk glasovnega govora, govornih osvojitvev pojmovnega sveta ter praktična usmeritev učencev v smeri izobrazbe, ki so jo potrebovali gluhtonemi v določenem poklicu.¹⁸

Ljubljanska gluhtonemnica je bila glede uporabe *učil in učnih pripomočkov* zaradi nenehne finančne stiske skromna. Imeli so enake učne pripomočke in učila kot v navadnih ljudskih šolah, le poudarek je bil bolj na vizualnih predstavah in dotiku. Niso sicer razpolagali z modernejšo opremo za gluhtoneme, je pa moč iz konferenčnih zapisnikov videti, da so bili učencem na voljo aparati »T. S. F.«,¹⁹ a iz vira ni razvidno, za kakšne aparate gre. Omenjeni aparati so bili učencem na voljo med učnimi urami v razredu in tudi zunaj pouka. Aparati so bili v dveh dvoranah za igre in v dveh dvoranah, namen-

¹⁴ Prav tam, Organizacijski statut Kranjskega ustanovnega zavoda za gluhtoneme.

¹⁵ Jakopič, *Zgodovina učnih načrtov*. Pred letom 1931 so na konferencah učiteljskega kolegija vsako leto predlagali nov učni načrt in program. Vsi ti pa so bili bolj ali manj internega značaja vse do leta 1931, ko je ministrstvo prosvete izdalo Začasni učni plan in program za osemrazredno šolo za gluhtonemo mladino z dne 28. marca 1931, pri katerem je sodelovalo več učiteljev iz Ljubljane na čelu s tedanjim referentom za specialne šole Antonom Skalo. V: Jakopič in Savič, *Pota do besede*, str. 65.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ AS 2032 ZGN Ljubljana, f. 2, Zapisnik redne mesečne konference učiteljskega zbora gluhtonemnice v Ljubljani z dne 22. 12. 1936.

jenih študiju akustike.²⁰ Ravnatelj Grm je na primer na učiteljski konferenci z dne 24. septembra 1920²¹ glede učnih pripomočkov učitelje opozoril, da je potrebno uporabljati predvsem staro zavodno zalogo. Česar pa ne bi bilo na zalogi, a je nujno potrebno, bi morali nabaviti. Potožil je, da komaj vzdržuje zavod pri obstoječi draginji z vsoto, ki mu je v ta namen nakazana. Bil je mnenja, da bi bilo moč razbremeniti zavodno blagajno, vsaj kar se tiče učnih pripomočkov. Predlagal je, da bi pozvali starše otrok, vsaj tiste premožnejše, da bi nekaj prispevali. Za otroke siromašnih staršev in sirote pa bi zavod še nadalje priskrbel učne pripomočke.²²

Ali je prišlo do konkretnih dogovorov v zvezi z ravnateljevim predlogom, v gradivu nisem zasledila. Skleпам pa, da so premožnejši starši in tudi zasebni dobrotniki pomagali pri nabavi učnih pripomočkov.

Gluhonemi učenci so imeli tako kot učenci ljudskih šol učne knjige. Leta 1921 je izšlo Berilo za osnovne šole, litografirana čitanka za prva dva razreda osnovne šole za gluhe. Leta 1923 je uredil Vilko Mazi Čitanko za izredne osnovne šole, ki so jo sestavili učitelji državne gluhonemnice v Ljubljani, izdala pa Pokrajinska uprava za Slovenijo z dne 1. 5. 1923. Bila je namenjena učencem višjih razredov.²³

Primanjkovalo je tudi učil, torej predmetov, ki so jih učitelji uporabljali pri poučevanju. Tudi glede učil je ravnatelj pozival učitelje, naj pazijo na njih in nenehno opozarjajo otroke, da jih ne smejo trgati ali umazati.²⁴

Pogoj za uspešno vzgojo in izobrazbo gluhonemih otrok je bil *strokovno usposobljen učiteljski kader*, s čimer se je ljubljanska gluhonemnica lahko pohvalila in primerjala z drugimi evropskimi gluhonemnicami. Veliko vlogo pri izobrazbi učiteljstva je imel ravnatelj Franc Grm, ki je po prvi svetovni vojni izvedel reformo pouka.²⁵ Velik poudarek je bil na rednem strokovnem izobraževanju in izpopolnjevanju učiteljskega kadra. Ravnatelj Grm je pošiljal strokovne učitelje na izpopolnjevanje v tujino. V letu 1921 sta na primer odšla v inozemstvo strokovna učitelja Karel Puhar in Vilko Mazi. Obiskala sta gluhonemnico na Dunaju, kjer je deloval priznani pedagog Baldrian. Obiskala sta tudi Döbling in Hitzing ter ugotovila, da smo imeli Slovenci že enako raven pedagoške usposobljenosti kot ti kraji.²⁶ Ljubljanska gluhonemnica je v obdobju med obema vojnama pridobivala na ugledu doma in v tujini ter veljala za najboljši tovrsten zavod v Jugoslaviji.

Grm je že ob nastopu svoje funkcije ravnatelja leta 1907 spoznal enostranskost teoretičnega in praktičnega pouka gluhonemih otrok, ki je v glavnem temeljil na nemški praksi. Želel je prekiniti izključno orientacijo na nemško strokovno literaturo, zato se je sam najprej naučil francosko in nizozemsko in bil tako sposoben spremljati tudi drugo strokovno literaturo in svoje znanje prenašati na mlajše kolege. Leta 1932 se je Grm na študijskem potovanju seznanil s francoskim fonetikom Marichelom in obiskal njegov laboratorij v Parizu, kjer se je dokončno odločil za fonetiko kot temelj za učenje govora.²⁷

²⁰ Prav tam.

²¹ Prav tam, Zapisnik učiteljske konference z dne 24. 9. 1920.

²² Prav tam.

²³ Jakopič in Savič, *Pota do besede*, str. 64.

²⁴ AS 2032 ZGN Ljubljana, f. 1, ovoj 1/3, Službene objave, na primer objava z dne 27. 11. 1927.

²⁵ AS 2032 ZGN Ljubljana, f. 3, Naš zavod v prvih petdesetih letih obstoja 1900–1950, Reforma in razvoj pouka po prvi svetovni vojni. Ob štiridesetletnici gluhonemnice je učiteljski zbor sestavljalo 18 učiteljev z opravljenim strokovnim izpitom in trije hospitanti. V: Dermelj, *Osebj e gluhonemnice*, str. 30, 34.

²⁶ Jakopič, *Gluhonemnica v Ljubljani*, str. 165.

²⁷ Jakopič in Savič, *Pota do besede*, str. 68.

Glasovno govorna metoda je bazirala na trditvi, da ima gluhonemi otrok zdrav govorni organ, ki ga predstavljajo pljuča, sapnik z jabolkom ter ustna in nosna votlina. Gluhonemi otrok prav tako joče, zakriči in se smeje kot vsak drug otrok. Glas gluhonemega otroka v vseh teh primerih ni čisto nič drugačen od glasu normalnega otroka. Iz tega spoznanja je postopoma zrastle prizadevanje, da bi glas gluhonemega uporabili tudi za govor. Za doseg tega cilja je bila prehojena dolga pot, kajti glasovi, ki se tvorijo ob joku, smehu, kriku itd. so naravne, podzavestne tvorbe, ki jih povzročajo različni organski dražljaji, medtem ko so glasovi govora zavestno izoblikovani ter se jih je treba šele priučiti s posnemanjem.²⁸

Glasovi človeškega govora ustvarjajo na govornem organu, zlasti na jabolku (grlu), otipljive sledove. Z »otipavanjem« učiteljevega in svojega grla oziroma s položitvijo roke pred usta je lahko gluhonemi otrok z večjo ali manjšo spretnostjo posnemal tvorbo vsakega fonema, ki sestavlja našo govorico. Z vezanjem fonemov v določene skupine so nastale besede, ki jih je učitelj preoblikoval v pojme in postopoma povezal v stavke. Težava je bila v tem, ker je gluhonememu otroku manjkala slušna kontrola in si je šele z vztrajno vajo utrdil pravilno ali vsaj kolikor toliko razumljivo izgovarjavo.²⁹ Velika večina glasov človeškega govora pa ima v svoji tvorbi tudi bolj ali manj izrazito vidno podobo, ki se kaže predvsem na ustnicah. Te optične podobe gluhonemi »ogledava« (bere z ust) in tako »posluša« z očmi. Ogledovanje je bil zato eden od najpomembnejših predmetov v gluhonemnici.³⁰

Gluhonemi otroci so bili sprejeti v gluhonemnico na podlagi *sprejemnega izpita*. Datum tovrstne preizkušnje ni bil fiksen.³¹ Tisti gojenci, ki so prestopili v ljubljansko gluhonemnico iz graškega zavoda, niso opravljali sprejemnega izpita, ampak so bili avtomatično sprejeti v prvi razred.³² Ravnateljstvo gluhonemnice je z okrožnico pozvalo vsa upravitelstva ljudskih šol v banovini, ki so vodila sezname otrok, zaradi telesnih ali duševnih hib nesposobnih za obisk ljudske šole, naj njihove starše obvestijo, da vsaj do konca meseca avgusta vložijo prošnje na ravnateljstvo za sprejem gluhonemih otrok v zavod.³³ Ko je ravnateljstvo prejelo vse prošnje, je pozvalo otroke k sprejemnemu izpitu. Namen tovrstne preizkušnje je bil, da so bili v zavod sprejeti le tisti otroci, ki razen gluhonemosti niso imeli nobene duševne ali telesne hibe. Le s takimi otroki je bilo mogoče doseči namen, ki ga je imela gluhonemnica. Le-ta v obravnavanem obdobju ni mogla sprejeti tudi otrok, ki so imeli poleg gluhonemosti tudi duševne in telesne hibe, saj zaradi prostorske stiske tudi vseh normalnih gluhonemih otrok ni mogla sprejeti. Vodstvo gluhonemnice se je zavedalo tega problema in si je postavilo za eno od svojih prihodnjih nalog, da s pomočjo posebnih metod vzgaja in pripravlja za življenje tudi take otroke, ki poleg sluha pogrešajo tudi telesno zdravje in duševne sposobnosti.³⁴ Uresničitev omenjene naloge bi bila mogoča le z razširitvijo gluhonemnice.

Sprejemni izpit je potekal pred komisijo strokovnih učiteljev gluhonemnice in pred zavodnim zdravnikom. Sestavljen je bil iz dveh delov: inteligenčnega izpita s pomočjo nemih testov, in iz zdravniškega pregleda, ki je pokazal otrokove telesne in

²⁸ Mazi, *Deset let Podpornega društva*, str. 5–6.

²⁹ Prav tam, str. 6.

³⁰ Prav tam.

³¹ AS 2032 ZGN Ljubljana, f. 2, Zapisnik učiteljske konference z dne 25. 6. 1919, nadaljeване dne 28. 6. 1919.

³² Prav tam.

³³ Zakovšek, *Šolska doba gluhonemega otroka*, str. 48.

³⁴ Prav tam, str. 48.

duševne sposobnosti.³⁵ Zlasti je bilo pomembno, da se sprejemna komisija prepriča, ali zna otrok razločevati barve, oblike, velikost, lego itd. Potrebno je bilo preizkusiti tudi motorične sposobnosti otrok, opazovati otrokovo pozornost, določiti, kolikor je bilo to mogoče, stopnjo gluhosti.³⁶

S sprejemnim izpitom je bilo moč v veliki meri ugotoviti otrokove sposobnosti za šolanje, a rezultati, ki so jih otroci dosegali pri šolskem pouku, niso bili vedno v skladu z mnenjem komisije. Nekateri otroci med šolanjem niso mogli slediti pouku, kljub temu, da so opravili sprejemni izpit.

Za gluhoneme predšolske otroke pri nas v obravnavanem obdobju ni bilo posebnih vrtcev. Gluhonemi otroci so bili pred vstopom v gluhonemnico v domači oskrbi. Strokovnjaki pa so opozarjali na prednosti predšolske vzgoje. Gluhonemi otroci izražajo svoje veselje in notranja občutja pri igri z neartikuliranimi glasovi. To je njihov govor. V letih pred vstopom v šolo je potrebno ustvariti pogoje za govorni razvoj gluhonemega otroka, pojme in predstave je potrebno narediti razumljive. Takšne vzgoje gluhonemi otroci v domačem okolju v glavnem niso bili deležni. Neartikulirani glasovi so bili največkrat zadušeni, ker jih starši niso razumeli ali pa so se jih celo sramovali. V svoji nevednosti niso bili pozorni na ogledovanje in so tako zanemarili najpomembnejši dejavnik za tvorbo človeškega govora. Posledica gluhoste je tudi zmanjšan duševni razvoj, ker si otrok ustvarja nepopolne predstave, predvsem tiste, ki jih spremljajo zvoki. Nepoznavanje otrokovega duševnega razvoja lahko privede starše gluhonemih otrok do usodnih vzgojnih napak, kar ima za posledico, da se otrokov značaj razvija v napačno smer.³⁷ Da bi se preprečile vse te pomanjkljivosti v razvoju gluhonemega otroka, je nujno potrebna predšolska vzgoja. Do leta 1937 v Dravski banovini ni bilo organizirane predšolske vzgoje. Na učiteljski konferenci z dne 16. junija 1937³⁸ je učiteljski zbor soglašal s tem, da se pri kraljevski banski upravi vloži prošnja za ustanovitev *pripravljalnega razreda*. Prošnja je bila pozitivno rešena. V šolskem letu 1937/38 je bil na ljubljanski gluhonemnici uveden pripravljalni razred, v katerem je bilo 17 otrok (10 dečkov in 7 deklic) med 6. in 10. letom starosti, razredničarka je postala strokovna učiteljica Zora Planecki.³⁹ Ljubljanska gluhonemnica je bila prva v Jugoslaviji, ki je odprla pripravljalni razred. Najnižja starost gluhonemih otrok v pripravljalnem razredu je bila 6 let. V njem pa so bili tudi tisti starejši gojenci, ki so bili duševno še tako nerazviti, da niso bili sposobni za pouk v 1. razredu.⁴⁰ Vsi ostali sprejeti otroci so bili porazdeljeni v 1. razred.

Celoten pouk v pripravljalnem razredu je temeljil na igri. Z njo so se otroci postopoma vključili v kolektiv, igra jim je dajala zavest lastne sposobnosti. Pri pouku se je učitelj posluževal v prvi vrsti govora. S tem so se otroci postopoma navadili na ogledovanje z ust in spoznali, da je govor sredstvo sporazumevanja. Zaradi lažjega kontakta in kontrole se je otrok posluževal naravnih kretenj, ki so bile otrokom na tej stopnji edino izrazno sredstvo. Ker je podlaga za lep in pravilen govor pravilna in racionalna poraba zraka v pljučih, so otroci, pod vodstvom učitelja, izvajali razne dihalne vaje (pihanje skozi cev v vodo, da je vzvalovila). Učitelj je posvečal veliko pozornost tudi ritmiki

³⁵ Prav tam, str. 48–49.

³⁶ Prav tam.

³⁷ Ravnikar, *Važnost predšolske vzgoje*, 96–97.

³⁸ AS 2032 ZGN Ljubljana, f. 2, Zapisnik klasifikacijske konference z dne 16. 6. 1937.

³⁹ Prav tam, Zapisnik klasifikacijske konference z dne 1. 6. 1938.

⁴⁰ Zakovšek, *Šolska doba gluhonemega otroka*, str. 50.

govora. Otroci so v ritmičnem redu ploskali z rokami, trkali na mizo, posnemali hojo raznih živali, korakali itd.⁴¹

Ker se gluhonemi otrok ne more vključiti v igro polnočutnih otrok, da bi se mu vzbudila in razvijala fantazija, je le-ta pri njem zelo skromna ali pa je sploh ni. Zato je učitelj v pripravljalnem razredu tudi temu posvečal pozornost. Velik pripomoček pri razvijanju fantazije so bile pravlјice v slikah, zlasti če so otroci konec pravlјice sami narisali. Učitelj je otroke v pripravljalnem razredu navajal tudi k natančnemu opazovanju in logičnemu razmišljanju. Svoje predstave in pojme so gluhonemi otroci radi nazorno prikazovali tudi z modeliranjem. Ročne spretnosti so vadili tudi z zgibanjem papirja, striženjem, lepljenjem itd. Hkrati so bile to tudi dobre vaje za pozornost, razumevanje dejanj, obvladovanje volje in vzbujanje čuta odgovornosti.⁴² Gluhota tudi telesno slabo vpliva na otroka. Ker se gluhonemi otroci v najnežnejšem obdobju malo gibajo, že zaradi negotovosti v hoji (drsajoči korak), je tudi njihov krvni obtok počasnejši in v povezavi s tem se lahko pojavijo zdravstvene težave. Zato so v pripravljalnem razredu veliko pozornost namenjali telesni vzgoji.⁴³

Opisani način poučevanja je bil pri večini učencev pripravljalnega razreda uspešen. Iz prve generacije otrok jih je od 17 otrok 15 prestopilo v 1. razred, dva učenca sta razred ponavljala, splošni učni uspeh je bil prav dober.⁴⁴ Zanimivo je, da je bil že naslednje šolsko leto splošni učni uspeh v pripravljalnem razredu slab in od 14 otrok so bili kar 4 predlagani za odpust.⁴⁵ Iz vira sicer niso razvidni razlogi, a sklepamo lahko, da nekateri učenci niso pokazali zadovoljivega napredka pri učenju, ker niso mogli slediti pouku.

Prvi in drugi razred sta bila nižja stopnja v vzgoji in pouku gluhonemih. Na tej stopnji so se otroci priučili glasovnega govora in ogledovanja. Naučili pa so se tudi brati, pisati in računati v obsegu do 20. Spoznali so svojo najbližjo okolico, in sicer tako, da so znali imenovati dele telesa, obleke, šolske potrebščine, opremo v razredu, v sobi in na hodnikih, naučili pa so se tudi imena svojih učiteljev in sošolcev.⁴⁶

Tako kot otroci v ljudskih šolah, so imeli tudi otroci v ljubljanski gluhonemnici točno začrtan *vsakdanjik*. Gluhonemnica je bila šola in hkrati internat za gluhoneme otroke. Njihov delovni dan se je pričel že ob 6. uri zjutraj. Po zajtrku je sledil pouk, ki se je pričel ob 8. uri. Šolske klopi so bile razporejene v polkrogu, v sredini pa je bil učitelj.⁴⁷ Prvi dve šolski uri sta trajali od 8.00 do 9.30, sledil je 30-minutni odmor, ki so ga otroci preživeli na vrtu ob spremstvu nadzornega učitelja. Večina otrok je prihajala z dežele in jim je stik z naravo veliko pomenil. Po koncu odmora sta sledili še dve šolski uri, ki sta trajali od 10.00 do 11.30. Sledilo je kosilo. Po kosilu je sledil opoldanski odmor. Ob lepem vremenu so ga otroci preživeli na vrtu. Ob 14.00 so se otroci vrnili v zavod in se pripravili za učni sprehod.⁴⁸ Popoldnevi so bili namenjeni utrjevanju snovi. Od 18.00 do 19.00 so imeli gojenci prosto za zabavo. Sledila je večerja, po večerji čiščenje obutve,

⁴¹ Ravnikar, *Predšolska vzgoja gluhonemih*, str. 36.

⁴² Prav tam in Ravnikar, *Važnost predšolske vzgoje*, str. 98.

⁴³ Ravnikar, *Važnost predšolske vzgoje*, str. 98.

⁴⁴ AS 2032 ZGN Ljubljana, f. 2, Zapisnik klasičificacijske konference z dne 1. 6. 1938.

⁴⁵ Prav tam, Zapisnik klasičificacijske konference z dne 16.–17. 6. 1939.

⁴⁶ Zakovšek, *Šolska doba gluhonemega otroka*, str. 51–52.

⁴⁷ Erbežnik, *En dan življenja v gluhonemnici*, str. 55–57 in AS 2032 ZGN Ljubljana, f. 1, ovoj 1/3, Okrožnica, 16. 9. 1926.

⁴⁸ Prav tam, str. 58–60 in AS 2032 ZGN Ljubljana, f. 1, ovoj 1/3, Službene objave 31. 8. 1937–30. 6. 1942.

umivanje in spanje. Pred spanjem so otroci še molili.⁴⁹ Tudi ob nedeljah, praznikih in šole prostih dnevih so otroci zgodaj začeli dan.

Vodstvo gluho-nemnice in strokovni učitelji so od gojencev zahtevali red, čistočo in vestno izpolnjevanje učnih obveznosti, a so hkrati v *odnosu do gojencev* zagovarjali pristen, materinski in očetovski odnos. Celoten zavod je deloval kot velika družina. Učitelji so bili gluho-nemnim otrokom oče, mati in učitelj v eni osebi in jim na ta način lajšali težak prehod v gluho-nemnico. Ta domačnost in družinskost je zlasti razvidna iz ravnateljevih navodil, ko pogosto uporablja namesto besede zavod »dom« (ko se otroci vrnejo »domov«...).⁵⁰ V virih pa se večkrat uporablja izraz »zavodna družina«.⁵¹ Glede na to, da so gojenci prihajali predvsem iz socialno šibkih okolij, kjer večkrat za njih ni bilo primerno poskrbljeno, so stopali v gluho-nemnico pogosto plašni, a so se v njej postopoma odprli in se počutili varne ter sprejete. Dobro počutje gojencev je bil namreč pomemben pogoj za učni uspeh.⁵²

Ob počitnicah in večjih praznikih, ko so se otroci vrnili na svoje domove (seveda tisti, ki so imeli starše oziroma pogoje za preživljanje počitnic doma; op. avtorice), so učitelji dali otrokom navodila, kako naj živijo doma. Svetovali so jim, naj bodo dostojni, vljudni, zmerni v hrani, pridni pri delu, nadalje so jih poučili o zdravju, o nalezljivih boleznih, o strupenih rastlinah in živalih itd. Ravnatelj je učiteljem svetoval, naj navodila napišejo na listek, ki ga dobi vsak otrok, in sicer zato, da so jim to brali tudi starši.⁵³

V kakšnem obsegu je vodstvo gluho-nemnice pričakovalo *angažiranost staršev* glede vadbe govora z otrokom, ko so bili ti doma, v razpoložljivih virih nisem našla. Sklepam pa, da je pri tem igrala veliko vlogo individualna osveščenost staršev in njihov interes. Je pa iz virov razvidno, da je gluho-nemnica pričakovala od staršev (tistih, ki so to zmogli; op. avtorice), da poskrbijo za otrokove osebne stvari, to je obleko in obutev.⁵⁴ Očitno je gluho-nemnica, zaradi vedno večjega števila svojih gojencev, vedno težje oskrbovala otroke z omenjenimi stvarmi. Strošek so predstavljali tudi šolski izleti. Ravnatelj je pozval učitelje, naj po otrocih pošljejo sporočilo staršem, da po svojih zmožnostih prispevajo za šolski izlet.⁵⁵

Seveda je gluho-nemnica pričakovala od staršev, da v času, ko je otrok pri njih, primerno poskrbijo zanj, mu nudijo varnost in ga ob koncu bivanja doma varno in točno določenega dne pripeljejo nazaj v gluho-nemnico. Za mnoge starše je bilo dejstvo, da je otrok v strokovni oskrbi v gluho-nemnici, olajšanje, hkrati pa skrb, saj so otroci večinoma prihajali iz oddaljenih krajev, in so bili stiki med otroki in starši omejeni le na počitnice. Kljub oddaljenosti pa so starši svoje otroke obiskovali tudi med letom, kolikor so za to seveda imeli možnosti.

Učenci višjih razredov ljubljanske gluho-nemnice so svoja *občutja o življenju v gluho-nemnici* v veliki meri zapisovali v šolskem glasilu Sonček (1937–1941). Zapisov, v katerih bi gluho-nemi otroci na nižji stopnji sami spregovorili o svojih občutkih v gluho-nemnici, v virih nisem zasledila. Zapisano je le to, da je zavodna mladina gojila tesne stike s starši, katerim so tudi pisali večkrat na mesec ter ob različnih praznikih.

⁴⁹ Erbežnik, *En dan življenja v gluho-nemnici*, str. 59–60.

⁵⁰ AS 2032 ZGN Ljubljana, f. 2, Zapisnik lokalne učiteljske konference z dne 30. 12. 1918.

⁵¹ AS 2052 Zveza društev gluhih in naglušnih Slovenije, t. e. 1, mapa 1.

⁵² Supančič, *Iz življenja naših gojencev*, str. 112.

⁵³ AS 2032 ZGN Ljubljana, f. 2, Zapisnik učiteljske konference z dne 28., 29. in 30. 4. 1922.

⁵⁴ Prav tam.

⁵⁵ Prav tam, f. 1, Službena objava, 14. 3. 1940.

V teh pismih so opisovali svoje življenje v zavodu, potek učenja itd. Pisati pisma so pričeli takoj, ko so se naučili nekaj besed, zato so bile dopisnice otrok na nižji stopnji polne kratkih stavkov, s katerimi so mnogo povedali in razveselili starše. Starši so otrokom odgovarjali ter v pisma prilagali znamke in dopisnice.⁵⁶ Tovrstnega gradiva v virih nisem zasledila.

Socialni položaj gojencev

Otroci ljubljanske gluhonemnice so po večini izhajali iz socialno šibkih družin, kjer so bile higienske in bivalne razmere ugodne za razvoj različnih bolezni, tudi takih, ki povzročajo gluhonemost. Seveda so bili tudi otroci, ki so bili gluhonemi že od rojstva, a večinoma je šlo za naknadno pridobljeno gluhotu. Marsikdaj bi se verjetno starši lahko izognili gluhonemosti otroka, če bi mu pravočasno nudili zdravniško pomoč, a si le-te niso mogli privoščiti. Ponekod je bila problem tudi prevelika oddaljenost zdravnika.⁵⁷

Zaradi urejenih higienskih in bivalnih razmer so bili primeri gluhot, ki bi nastala po boleznih, v boljše situiranih slojih redki. Kolikor se je tu pojavila gluhot, je bila po večini dednega značaja. Ti višji socialni sloji so lahko nudili svojim otrokom tudi zasebno vzgojo in pouk.⁵⁸

Gluhot zaradi bolezni pa ni bila vedno kriva revščina in pomanjkanje, temveč tudi malomarnost, brezbržnost in skopost. Po mnenju strokovnega učitelja Karla Puharja je bila živina marsikje več vredna kakor otrok. Brezsrčni pa so bili lahko tudi izobraženci.⁵⁹

Tabelarni prikaz socialne strukture staršev gojencev gluhonemnice v 40 letih⁶⁰

Poklic	Število
Obrtniki	62
Državni uslužbenci	52
Delavci	118
Razni poklici	332
SKUPAJ	564

Med obrtniki so prevladovali čevljarji, med državnimi uslužbenci železničarji in policijski uslužbenci, med delavci vsi, med drugimi poklici pa so bili najbolj številčno zastopani kmetje (249) in kočarji (41).⁶¹

⁵⁶ AS 2052 Zveza društev gluhih in naglušnih Slovenije, t. e. 1, mapa 1.

⁵⁷ Kumelj, *Odprite vrata v gluhonemnico*, str. 91.

⁵⁸ Prav tam.

⁵⁹ Puhar, *Socialni položaj*, str. 65.

⁶⁰ Prav tam, str. 62.

⁶¹ Prav tam.

Zaključek

V Dravski banovini je bilo le 40 % gluhtonemih otrok deležnih specialnega pouka v gluhtonemnici, 60 % pa jih je ostajalo nešolanih. V obdobju med obema vojnama tako ni bil rešen osnovni problem, to je uvedba obveznega pouka gluhtonemih otrok.

Zakon o narodnih šolah iz leta 1930 je postavil temelje ureditve šol za otroke s posebnimi potrebami, med katere je sodila tudi ljubljanska gluhtonemnica. Načelno so imeli vsi šoloobvezni gluhtonemi otroci pravico do šolanja, razen če se je izkazalo, da ima otrok tudi duševne težave in je bil bolj primeren za pomožno šolo. Dejansko pa je bil v obdobju med obema vojnama interes za vpis v gluhtonemnico tako velik, da zavod ni mogel sprejeti vseh otrok. Bil je namreč edini tovrsten zavod v Sloveniji. Polovica prijavljenih otrok je bila zavržena. Nekateri izmed njih, ki so na sprejemnem izpitu pokazali zadostne rezultate, so dobili možnost vpisa naslednje leto. Prostorska stiska je silila vodstvo gluhtonemnice v opozarjanje uradne oblasti, sprva ljubljanske nato bano-vinske, o nujnosti razširitve zavoda. Obe oblasti sta razumeli in uvideli nujnost razširitve, a do začetka gradbenih del v obravnavanem obdobju ni prišlo. Kljub prostorski stiski in pomanjkanju finančnih sredstev, ki so bila občutna zlasti med gospodarsko krizo, je vodstvu gluhtonemnice uspelo nuditi gojencem kakovosten pouk po glasovno govorni metodi, ki je od učenca in učitelja zahtevala veliko vztrajnosti. Nekateri gluhtonemi otroci niso bili sposobni slediti specialnemu pouku v gluhtonemnici in so bili predlagani za odpust. Tisti, ki so ostali, so si pridobili poklic in možnost za samostojno življenje.

Viri in literatura

Literatura

- Dermelj, Ljubo: Gluhtonemi gojenci v dobi štirideset let. *Štirideset let gluhtonemnice v Ljubljani 1900–1940*. Ljubljana, 1940, str. 154–168.
- Dermelj, Ljubo: Osebe gluhtonemnice od ustanovitve do danes. *Štirideset let gluhtonemnice v Ljubljani 1900–1940*. Ljubljana, 1940, str. 24–34.
- Dermelj, Mirko: Zgodovinski dogodki našega zavoda. *Jubilejni zbornik zavoda za gluho mladino v Ljubljani 1900–1950*. Ljubljana, 1950, str. 13–17.
- Erbežnik, Ivan: En dan življenja v gluhtonemnici. *Štirideset let gluhtonemnice v Ljubljani 1900–1940*. Ljubljana, 1940, str. 55–61.
- Jakopič, Bogo, Gluhtonemnica v Ljubljani (1900–1945). *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, letnik 20, št. 3, 1972, str. 163–168.
- Jakopič, Bogo, Zgodovina učnih načrtov in programov šol za gluhe na Slovenskem. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 27, 1979, str. 185–192.
- Jakopič, Bogo – Savič, Ljubomir, *Pota do besede: pregled vzgoje in izobraževanja slušno prizadetih na Slovenskem*. Ljubljana: Zavod za usposabljanje slušno in govorno prizadetih, 1986.
- Kunst, Ivan: Naši gluhtonemi v preteklem stoletju. *Štirideset let gluhtonemnice v Ljubljani 1900–1940*. Ljubljana, 1940, str. 8–11.
- Kumelj, Metod: Odprite vrata v gluhtonemnico na stežaj. *Štirideset let gluhtonemnice v Ljubljani 1900–1940*. Ljubljana, 1940, str. 86–95.
- Mazi, Vilko, *Deset let Podpornega društva za gluhtonemo mladino 1930–1940*. Ljubljana: Podporno društvo za gluhtonemo mladino, 1941.
- Puhar, Karel: Socialni položaj bivših in sedanjih gojencev. *Štirideset let gluhtonemnice v Ljubljani 1900–1940*. Ljubljana, 1940, str. 61–66.

Ravnikar, Marija: Važnost predšolske vzgoje za gluhaneme. *Štirideset let gluhanemnice v Ljubljani 1900–1940*. Ljubljana, 1940, str. 96–99.

Ravnikar, Marija: Predšolska vzgoja gluhanemih. *Jubilejni zbornik zavoda za gluho mladino v Ljubljani 1900–1950*. Ljubljana, 1950, str. 34–37.

Skala, Anton: Nekaj misli ob štiridesetletnici. *Štirideset let gluhanemnice v Ljubljani 1900–1940*. Ljubljana, 1940, str. 16–18.

Supančič, Drago: Iz življenja naših gojencev. *Štirideset let gluhanemnice v Ljubljani 1900–1940*. Ljubljana, 1940, str. 108–133.

Zakovšek, Jože: Šolska doba gluhanemega otroka. *Štirideset let gluhanemnice v Ljubljani 1900–1940*. Ljubljana, 1940, str. 47–54.

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS), AS 2032 Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana (ZGN Ljubljana).

ARS, AS 2052 Zveza društev gluhih in naglušnih Slovenije.

Uradni list

Uradni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, 28. 1. 1930.

Irena Rožman

Prolog v problematiko spolne vzgoje na Slovenskem v 20. stoletju

ROŽMAN, Irena, dr. etnologije in kulturne antropologije, docentka in znanstvena sodelavka,
SI-8000 Novo mesto, Breg 5, irena.rozman@guest.arnes.si

Prolog v problematiko spolne vzgoje na Slovenskem v 20. stoletju

Prispevek je kratek prolog v spolno problematiko na Slovenskem v 1. polovici 20. stoletja, ki se je razbohotila z nastopom gospodarske krize v 30. letih. V središču obravnav je bilo vprašanje »seksualizma«, zlasti med mladimi, ki je v prvi vrsti obravnavalo problem spolne vzgoje otrok v povezavi s takrat perečimi »spolnimi« problemi – kontracepcijo in splavom, predzakonskim spolnim življenjem in njegovimi nezaželenimi posledicami. Zato je bila problematika spolne vzgoje aktualna iz ekonomskih, političnih in demografsko-nacionalističnih vidikov.

Ključne besede: spolna vzgoja, spolnost, zgodovina otroštva, otroška spolnost

ROŽMAN, Irena, Ph.D. in Ethnology and Cultural Anthropology, SI-8000 Novo mesto, Breg 5,
irena.rozman@guest.arnes.si

Prologue to the Issue of Sex Education on the Slovenian Territory in the 20th Century

Article is a brief prologue to the sexual issues on the Slovenian territory in the first half of the 20th century, which took off with the economic crises in the thirties. The main area of discussions was dealing with the issue of »sexualism«, especially among young people. Primarily was dealing with the problem of sex education of children in connection with the then pressing »sex« issues – contraception and abortion, sex life before marriage and its unwanted consequences. Therefore, the issue of sex education was current because of economic, political and nationalistic-demographic aspects.

Key words: sex education, sex, history of childhood, child sexuality

Uvod – vznik spolnega pesimizma na Slovenskem

M. Foucault je postavil rojstvo viktorijanske spolnosti v 17. stoletje, to je v čas zgodnjega kapitalizma. Še pred Foucaultom je W. Reich, Freudov učenec, ki so ga navdihnili dela Engelsa, Marxa in Morgana, postavil teorijo, da je »*privatna lastnina sprožila proces vse večjega utesnjevanja in zatiranja spolne svobode*«. ¹ Po Foucaultu je to posledica nezdržljivosti spolnosti s splošnim in močnim uvajanjem v delo; spolni užitki so dovoljeni samo, kadar so povezani z razmnoževanjem. Spolnost je postala ekonomska kategorija, ki jo je bilo treba pravilno usmeriti – v reprodukcijo delovne sile. Doseči je bilo treba drugačno pojmovanje in doživljanje spolnosti. Zanja je značilno, da je bilo vse, kar ni bilo podrejeno potomstvu, preganjano, zanikano in omejeno na molk. Temu so stregli s posebnimi govori, ki so se neprestano množili in uzakonili so celotno novo retoriko namigov in prisposodob. ²

Da bi lahko začrtali mejo, ko se na Slovenskem postavijo nova pravila izražanja o spolnih rečeh, bo treba najprej temeljito preučiti vrsto različnih besedil – medicinskih,

¹ Reich, *Sexpol*, str. 60.

² Foucault, *Zgodovina seksualnosti 1*, str. 22.

pedagoških, časniških, družboslovnih in humanističnih, npr. v slovarjepisju, etnologiji oz. etnografiji, folkloristiki³ in verskem tisku – molitvenikih, ki so imeli elemente pedagoškega.

Če pa ugrabimo in v dozdam poznanem gradivu iščemo časovno mejo, lahko znova preberemo Valvasorjeve opise spolnih praks kmečke mladine. Na podlagi njegovega spolnega besednjaka domnevamo, da ta časovna ločnica velja tudi za ustvarjalce slovenskega etičnega ozemlja. S tega zornega kota je treba brati Valvasorjeve zapise; spolne odnose mladih opisuje že po novih pravilih; spolni besednjak nadomesti z duhovitimi prisposodobami. Ker pa je na kmečko kulturo gledal zviška, kar se vidi v dokaj blagih moralnih sodbah, ki jih je spretno vpletal med sočne opise ljudskih šeg, se mu ni bilo treba posebej truditi, da bi jo polepšal, kar je zavoljo verodostojnosti njegove podobe načina življenja slovenskega kmeta v 17. stoletju velikega pomena. To pa seveda le do tiste mere, ko s svojo pojavnostjo ni zadevala v obstoječi družbeni red in njegovo ideologijo.⁴ Tako lahko sklenemo, da je tudi na Slovenskem v 17. stoletju še veljala določena odkritost; šege in navade niso zahtevale posebnega skrivanja: *»ljudje so besede govorili brez pretiranega obotavljanja in stvari imenovali brez velikega pretvarjanja; z nedovoljenim so bili v strpni domačnosti. Predpisi o nedostojnem, nespodobnem, spotakljivem so bili povsem ohlapni, če jih primerjamo s tistimi iz 19. stoletja.«*⁵

Trdinovi zapisi že kažejo na vznik nove spolne morale, ki je začela svojo zmagovito pot v 2. polovici 19. stoletja in se nato razmahnila v začetku 20. stoletja. Njegovi pripovedovalci, rojeni v 1. polovici 19. stoletja, so bili mnenja, da se je pohujšljivost in razuzdanost mladine pojavila šele po marčni revoluciji, prej pa je veljal strog moralni red. Seveda je treba take in podobne izjave, ki so povezane z generacijskimi razlikami, jemati s pridržkom, saj vsaka naslednja generacija teži h kakovostnim spremembam, ki nihajo med prepovedjo in popuščanjem. Vseeno je treba poudariti, da je bila marčna revolucija mejnik v gospodarskem, demografskem in kulturnem življenju ljudi, le da so njene vplive čutili nekje prej, drugod pozneje. Z marčno revolucijo so kmetje postali dokončno svobodni, smeli so se prosto gibati in iskati zaposlitve drugje. Najbrž smemo zato zametke nove *»liberalne«* spolne morale postaviti v začetek 2. polovice 19. stoletja.⁶ Iz vrst odvečnih kmečkih otrok je začel v okviru najnižje družbene plasti nastajati nov socialni sloj – kmečki in delavski proletarijat; ti so bili znanilci nove spolne morale, novega rodnega in starševskega vedenja, nastalega skupaj z novimi gmotnimi, socialnimi, demografskimi in kulturnimi razmerami.

Spolni pesimizem, ki je začel svojo zmagovito pot v 17. stoletju, je dosegel vrhunec na prelomu stoletja. Kuretov komentar k izumiranju šege valjanja po strmini ob košnji to le potrdi: *»Šega, ki je bila še v začetku tega stoletja tako živa, da si človek prave košnje skoraj ni mogel misliti brez nje, je potem kmalu izginila. Načelo jo je zagrizeno strankarstvo – po 'klerikalnih' kmetijah so jo preganjali, po 'liberalnih' so jo nekaj časa še trpeli – dokončno pa je prenehala s prvo svetovno vojno.«*⁷

³ Primerjaj: Nežmah, *Kletvice*, 2000; Rožman, *Spolno življenje v ljudskem*, str. 141–150; Rožman, *Najlepši mesec je*, str. 43–44; Rožman, *Prispevki profesorja Ivana*, str. 239–248; Terseglav, *Klinček lesnikov*, 1981; Dolgan, *Hladnik, Fuk je Kranjcem*, 1993.

⁴ Kremenšek, *Družbeni temelji razvoja*, str. 13.

⁵ Foucault, *Zgodovina seksualnosti 1*, str. 7.

⁶ Remec, *K propadu morale*, str. 52–58.

⁷ Kuret, *Praznično leto*, str. 444. Vznik »seksualnega problema« se je podal na svojo zmagovito pot takoj po 1. svetovni vojni.

Oris spolnega problema

Kljub vsem prizadevanjem spolnega problema mladih niso mogli rešiti samo s številnimi diskusijami, znanstvenimi razpravami in raziskavami, vsaj ne v začrtani smeri. W. Reich je videl rešitev spolnega vprašanja mladine v spremembi družbene ureditve, menil je da meščanstvo ni sposobno rešiti »seksualnega vprašanja« v lastnem okviru. *»V liberalnih meščanskih krogih se pač veliko govori o stiski mladine, toda treba si je enkrat natanko ogledati, kako mislijo ali se delajo, in kako dejansko ravnaajo. So res pripravljeni dejansko priznati spolno občevarje mladine tam, kjer je to nujno in je njegovo opuščanje škodljivo zdravju? So pripravljeni prenehati s splošno nevarnimi prosvetljevalnimi filmi⁸ o vprašanju spolnih bolezni mladino tako zastraševati, da med takšnimi prikazovanji nekaj mladih ljudi vselej omedli? ... So pripravljeni in ali lahko uradno ukinejo dvojno moralo, tako da bo malomeščanska moška mladina spolno občevala z dekleti lastnih slojev in ne s prostitutkami? So pripravljeni, ali smejo glede na svoj celotni sistem mladini in mladinskim posvetovalnicam, ki bi jih bilo treba urediti, dati brezpogojno in zastoj na razpolago sredstva za zaščito pred nosečnostjo? Bo meščanstvo črtalo paragrafo splavu in, kadar odpove zaščitno sredstvo, opravljalo prekinitve nosečnosti tudi za mladostnike brezplačno na javnih klinikah? Lahko meščanstvo reši stanovanjsko vprašanje mladostnikov, da ne bodo več živeli popačenega spolnega življenja med vežnimi vrati in za plotovi tako, da bo vsak mladostnik dobil možnost, da je sam s svojim partnerjem?«⁹*

W. Reich je takratno družbo – tudi slovensko – s svojimi spisi zadel v bistvo problema (ni naključje, da so njegove knjige sežigali) in pokazal, da ga ni mogoče rešiti brez socialnega programa, brez novega svetovnega nazora. V nadaljevanju se bomo prepričali o pravilnosti Reichove trditve, da seksualnega problema ne morejo rešiti liberalni, napredno usmerjeni intelektualci, ker *»v kapitalistični družbi zaradi seksualnomoralno pristranske in s privatnogospodarskimi interesi prepojene znanosti sploh ne moremo misliti na teoretično razlago teh problemov«*.¹⁰

»Seksualni problem«

Po Reichu postane spolna vzgoja v razredni družbi orodje, s katerim se etablira ideologija vladajočega gospodarskega sistema ob pomoči Cerkve, tako da spreminja psihično strukturo množičnega individua s pomočjo vzgoje seksualnega strahu pred kaznijo, ki trajno zatre seksualni nagib tako, da ga potlači v podzavest, da bi se lahko nasprotno sile (norme družbene morale) mobilizirale proti njemu in jih trdno vgradile v osebnost. Oseba postane odklonilna do spolnosti, postane moralna.¹¹ Na Slovenskem postane spolna vzgoja središče žolčnih razprav od preloma stoletja, vrh pa so nedvomno dosegle v 30. letih 20. stoletja. Pa ne zato, ker bi jih resnično skrbelo za tegobe, s katerimi se med spolnim zorenjem spopadajo otroci in mladostniki. Vzrok leži v družbenem kaotičnem stanju, ki je nastopilo z gospodarsko krizo in povzročilo oziroma poglobilo t. i. spolno krizo. Vsa protislovja spolnega zatiranja so zato z vso silovitostjo

⁸ Polajnar, *Pfui!*, str. 155–160.

⁹ Reich, *Sexpol*, str. 79–80.

¹⁰ Reich, *Sexpol*, str. 66.

¹¹ Nav. po Reich, *Sexpol*, str. 70.

iskala izhod v raznih, prav tako protislovnih gibanjih za osebne pravice, npr. zahteve žensk za odpravo zakona o prepovedi splava, zavzemanje evgenikov za nadzor nad razmnoževanjem »manjvrednih«, boj za izenačitev pravic nezakonskih z zakonskimi otroki itd. V takšni krizi sta država in Cerkev okrepili seksualnoreakcionarni pritisk na množice po (poljudno) znanstvenih besedilih, ki so v prvi vrsti obravnavala spolno vzgojo otrok, problematiko kontracepcije in splava. Problematika spolne vzgoje je bila aktualna iz ekonomskih, političnih in demografsko-nacionalističnih vidikov. Narasčanje prostitucije, spolnih bolezni, nezakonskih rojstev in splavov, vse to je vodilo k najbolj kočljivemu problemu tistega časa, k problemu zniževanja stopnje rodnosti.¹² Prostitucija in spolne bolezni so ogrožale zdravje naraščaja in plodno sposobnost moških in žensk, nezakonska rojstva so slabila gospodarsko in нравno moč države, enako velja za splav in kontracepcijo. Z željo, da bi te pojave omejili na najmanjšo možno mero, so začeli intelektualci poudarjati pomen spolne vzgoje.

Liberalni in katoliški intelektualci, ki so se ukvarjali s »seksualnim problemom«, so svoje prizadevanje usmerili k iskanju načinov, kako zatreti spolni nagon do poroke. Nekateri so imeli občutek, da opravljajo Sifizovo delo, ker niso mogli najti učinkovitih sredstev v boju proti seksualizmu kot produktu dvojne morale. Prostitucija, spolne motnje, spolne bolezni, nezakonski otroci so bili posledica seksualizma, ki so ga opredelili kot »umetno draženje (lascivni pogovori in dovtipi, literatura, slike in plakati, gledališče, kino, zabavališča in veselice, obleka itd.) in prerano, pretirano nezakonsko udejstvovanje. Seksualizem je torej samo izrodek zdrave, normalne seksualnosti.«¹³ Tudi liberalni intelektualci so se strinjali, da reklame, gledališče, balet ipd. kvarno vplivajo na mladino. Videli so, da problem izvira iz razredno in privatnopravne ureditve družbe. »Da reklama dandanes veliko preveč operira z nagim ali (kar je še huje) napol oblečenim ženskim telesom, je brez dvoma res. Reklama je denar in s tem smo takoj na jako materialističnem polju, daleč od etike. Glavni moment za presojo dopustnosti kake reklame, pa bodisi za knjigo, za kino, za nogavice ali pa za modričke, se meni zdi, je neetični moment materialistične dobičkonosnosti.«¹⁴ Tako liberalni kot katoliški intelektualci so zagovarjali zatiranje spolnega nagona: »Za vsakega mladeniča, ki na svoj odnos do žene resno gleda, pa mora veljati, da se sam premaguj! Treba je trdne volje, treba je etičnih nazorov, treba je biti neizprosni do samega sebe! Vsak vesten zdravnik mu pove, da vzdržnost ne rodi slabih posledic. Ne bojte se vzdržnosti, tudi spolni nagon se da premagati, zlasti ako ga ne dražite, ako ni že zbujen.«¹⁵

Ti nasveti, ne glede na to ali so bili »liberalnega« ali »klerikalnega« izvora, so mladim vcepljali občutek krivde ob prebujajočem spolnem nagonu in potrebi njegove zadovoljitve. Posebno »verodostojni« so bili nasveti, ki so jih spisali zdravniki, npr. F. Derganc. Razlikoval je med zdravim in nezdravim spolnim nagonom in ljubeznijo: »Spolni nagon zdravega človeka je nepokvarjen, boječ, miren, zanj komajda ve in vsaka beseda o spolnosti v javni družbi se mu gnusi, spolna vzdržnost mu je zato lahka in naravna stvar, saj ga pri obvladovanju varuje ljubezen, ki je čuvaj zaročne zvestobe in se z gnusom obrača od spolne nevarnosti, ker čista, zvesta in goreča ljubezen ne pozna spolne bolezni, ki je lastna spohotnosti.«¹⁶

¹² Prim. Hočevar Knežević, *Idejno ozadje esencialističnih*, str. 29–46. Hočevar Knežević, *Medijska govorica*, str. 335–356.

¹³ Borko, *Boj seksualizmu*, str. 46.

¹⁴ Škerlj, *Ali je prostitucija*, str. 276.

¹⁵ Škerlj, *Ali je prostitucija*, str. 277.

¹⁶ Derganc, *Spolna nevarnost*, str. 11; Remec, »Kupida je spoznala, str. 96–117.

Spolna vzdržnost do poroke zanje tudi z »znanstvenega« stališča ni bila sporna; raziskave so potrjevale njeno neškodljivost, kateri ne smemo pripisati vzrokov za duševne motnje, nevroze in spolne motnje. Vendar v svojih argumentacijah niso bili prepričljivi niti liberalni intelektualci; njihove izjave so bile protislovne: »*Spolni nagon se zdi mladeniču nepremagljiv. To se da razumeti; saj ga spolno razdraži vsaka, tudi umetniška slika golega ženskega telesa. Sam je prepričan, da ni zdravo, ako se spolno vzdržuje. In preden bo stopil k zdravniku postane nevtrastetik, zapade onaniji, ali prostituciji in nesreča je gotova. S stališča družbe, splošnosti je gotovo prostitucija mnogo hujše zlo nego onanija in nevrastenija*«. ¹⁷ Spolni nagon pa je bil vendarle močnejši od prepovedi in je našel izhod v nedovoljenih spolnih praksah; mladeniči so še vedno hodili k prostitutkam, število nezakonskih rojstev je naraščalo, prav tako število splavov, detomori niso bili redkost, množile so se tudi spolno prenosljive bolezni. Pri vsem tem je zanimivo, da niso bili zmožni videti predzakonske spolnosti kot plod ljubezni, temveč le njene najbolj sprevržene oblike (mladeniči obiskujejo prostitutke, duhovno manjvredne mladenke se prostituerajo, bolj razgledane na debelo splavljajo, manj poučene in duhovno še manj pokvarjene rojevajo nezakonske otroke). V boju proti seksualizmu so spregledali, da so spolni odkloni posledica prav tega kodificiranega pojmovanja (predzakonske) spolnosti, s katerimi so proizvedli protislovja, ki jo uničujejo. Hkrati pa niso mogli najti učinkovitih sredstev za pobijanje pojavov, ki prebujajo spolni nagon in zagotavljajo njegovo moralno nedopustno in nezdravo zadovoljitev spolnih potreb, npr. v prostituciji in pornografiji, kjer »*iz seksualne pohote, ki jo proizvaja z zatiranjem naravnega spolnega življenja, kapitalizem kuje velik dobiček (luksuzna, filmska, pornografska industrija)*«. ¹⁸ Tako so bila njihova prizadevanja omejena samo na brezplodno besedno grmenje proti materializmu, ki v reklamah »*preveč operira z nagim ali (kar je še huje) napol oblečenim ženskim telesom ... katere glavni moment je neetičnost materialistične dobičkonosnosti*«. ¹⁹

Spolna vzgoja

Glede načinov spolne vzgoje so se liberalni intelektualci razšli s katoliškimi; niso bili soglasni, kdaj, kako in kdo naj jo izvaja. Katoliški intelektualci so zagovarjali stališče, da se mora o spolnosti povedati le najnujnejše, z izbranimi besedami ob primernem času; deklice je treba poučiti, ko se pojavi prva menstruacija, dečke, ko se pojavijo prve nočne polucije. Pri tem je treba paziti na takt, besede ipd. Po njihovem mnenju je otrok postal spolno bitje šele s spolno zrelostjo. V zgodnjem otroštvu naj bi bilo dovolj, da jih mati opozori, naj ne govorijo in delajo reči, zaradi katerih bi jih bilo pred Bogom ali poštenimi ljudmi sram. Liberalci so nasprotovali skrivnostim in lažem, ker so v nepoučenosti našli vzrok za spolne prestopke in anomalije. Menili so, da je spolnost lastna že majhnim otrokom, to pa je tudi čas, ko se jih mora primerno spolno vzgajati, ne tako kot doslej, ko je mati ob otrokovem »*nespodobnem*« dejanju vzrojila: »*Fuj, pusti to, to je grdo, nesramno!*« Iz teh dveh stališč je izhajala tudi spolna vzgoja: prvi so zagovarjali individualno spolno vzgojo, in sicer le v skrajnem primeru, ko je spolni nagon že prebujen in ga otrok ne more več obvladovati. Drugi so zagovarjali preventivno spolno

¹⁷ Škerlj, *Ali je prostitucija*, str. 277.

¹⁸ Reich *Sexpol*, str. 162.

¹⁹ Škerlj, *Ali je prostitucija*, str. 276.

vzgojo, po možnosti individualno, kadar gre za intimna vprašanja, na splošno pa morajo vsi otroci dobiti znanje o spolnosti v šoli.

Katoliški intelektualci so svoja prizadevanja namenili vprašanju, kako naj starši rahločutno uvedejo odrasčajočega otroka v skrivnosti narave, ne da bi pri tem skazili otrokovo sramežljivost, ki je najpristnejša, naravna varuhinja telesne čistosti. Na sploh so staršem priporočali, naj otroka zaupajo zdravniku, ki ga bo poučil namesto njih. Za učitelje, duhovnike in starše se ni spodobilo, da bi otroke spolno vzgajali.²⁰ Nasprotovali so spolni vzgoji do te mere, da je to odseval naslov priročnika za starše, ki ga je liberalni avtor F. Žgeč pomenljivo naslovil: *Ali spolna vzgoja res ni potrebna?* Medtem ko so bili katoliški intelektualci mnenja, da spolna vzgoja razvneja spolni nagon, so bili liberalni intelektualci prepričani, da lahko le dobra in predvsem pravočasna spolna vzgoja prepreči predzakonsko spolnost in s tem tudi njene družbene in moralne nesprejemljive posledice. Razlika med obojimi je bila v glavnem ta, da so prvi zagovarjali skrivnost v spolnih vprašanjih – »edino uspešno preprečevalno sredstvo seksualizma je molčeča profilaksa: pustiti ga na miru, ne ga umetno dražiti ali obujati ... Z biopsihološkega stališča je splošen seksualni pouk absolutno nedopusten; omejuj se zgolj na individualno potrebo, to se pravi, kjer opazi ali zasumi roditelj ali učitelj obujen spolni nagon in nevarnost nevednosti, tam naj nastopi starejša oseba in camera caritatis z dostojnim in previdnim pojasnilom in svarilom«,²¹ drugi pa so bili proti prikrivanju spolnih dejstev otrokom. B. Škerlj, ki je zagovarjal spolno vzgojo je »tibo profilakso« označil kot laž in produkt dvojne morale, ki še posebej cveti na Slovenskem, saj je »za nas pohujšanje še vedno pereče – svetoblinstvo v vseh taborih in slojih«. ²² Posledice »tihe profilakse« naj bi bile: »zaničevanje žensk s strani moških, omalovaževanje spolnih dejanj, lahko podleganje žensk, neodgovornost moških, prostitucija, zakonolomstvo, nezakonski otroci, spolne bolezni«. ²³

Medtem ko so katoliški intelektualci svarili pred pretiranim poukom biologije, ki je po njihovem mnenju otroke učil bolj premeteno grešiti kakor pa krepstno in čisto živeti, so liberalni ugotovili, da »slovenski človek po Poljančevem učbeniku somatologije za šesti razred srednjih šol sploh nima spolovil, da je spolni organ omejen na sečevod, povrhu vsega pa je v tem razredu spolni pouk že prepozna in nepotreben, ker je ne majhen odstotek dijakov že imelo spolne izkušnje«. ²⁴ Otroke bi morali o spolnosti poučiti že v nižjih razredih; »prirodoslovec bo pri tem s pridom uporabljal vzporednice iz živalstva in rastlinstva. Če je dosti spreten, more zamolčati človeka sploh in samo navajati ob zgledih iz živalstva«. ²⁵

Oboji so razvili tudi svoje vzorce govorov. ²⁶ Katoliški intelektualci so svarili pred neprimernimi načini posredovanja resnic o spolnem življenju; Horn je podal zgled, kako naj se otroka pouči o vprašanju odkod pride otrok: »To pa je materam najmučnejše, ker mislijo, da bo treba takoj razgaliti otrokom vso skritost življenja. Nikakor! Ne daj Bog, da bi kdo govoril karkoli o očetovstvu, ali kar je sicer v zvezi s spočetjem To vse bi bilo odveč, naravnost škodljivo in uničujoče in sem prepričan, da tega tudi nihče storil ne bo. (...) Pa jih

²⁰ Kljub temu so župniki zaročence pred poroke spraševali o spolnih rečeh, prav tako jim so nekateri dali nauk o spolnem življenju, nemalokrat pa so posredovali pri rešitvi zakonskih sporov zaradi spolnosti.

²¹ Borko, *Boj seksualizmu*, str. 46.

²² Škerlj, *K vprašanju spolne*, str. 338.

²³ Škerlj, *K vprašanju spolne*, str. 338–339.

²⁴ Škerlj, *K vprašanju spolne*, str. 338–339.

²⁵ Škerlj, *K vprašanju spolne*, str. 341.

²⁶ Pri zgodbi je zanimiv moment, ko oče otrokom razloži, da otroka prinese Jezušček, še posebej, ker je bilo med ljudstvom v navadi, da so v šali s prisposodobito opisali spolni odnos, v kateri Jezus ni več sveta oseba, ampak moški spolni ud (Si že dal Jezuščka v jaslice?).

hitro potolažim (otroke, op. I. R.). Mamica je šla v Ljubljano, kdaj bo nazaj prišla, še ne vem. V bolnišnici bo dobila otročička, pa ne bo mogla precej domov, več dni bo ostala v bolnišnici. Otročička ji da Jezušček, mamica ga pa porodi in povije v plenčke, saj jih je vzela s seboj. Uboga naša mamica, zato vas ima tako rada, ker toliko trpi za vas. Dajmo, otroci, molimo jutranjo molitev za mamico!«.²⁷ Nasprotno pa v priročniku za starše, ki ga je spisal F. Žgeč, ni skrivnosti – staršem svetuje, naj otrokom povedo, da je otrok plod ljubezni – spolne združitve matere in očeta, da ga mati nosi v maternici in da se rodi skozi žensko spolovilo. Šele potem bo otrok razumel, da mati pri porodu trpi, kar bo okrepilo njuno vez.²⁸

Cilj spolne vzgoje, ki sta ga zagovarjala oba kulturnopolitična tabora pa je bil navsezadnje isti: zatreti spolni nagon mladih in jih odvrniti od spolnega občevanja pred poroko: »Marsikateri fant, zlasti pa marsikatero dekle bi se ustrašilo pred labkomiselnim spolnim udejstvovanjem, če bi vedelo ne za spolne bolezni in njih pogubonosne posledice, temveč če bi se zgolj zavedalo, da je spolni stik resna, sveta zadeva, da je to akt, ki je posvečen potomstvu, in sicer posvečen zdravemu potomstvu (podčrtala I. R.)«.²⁹ Iz navedka je razvidno, da so tudi liberalno usmerjeni umi tistega časa zašli v svojih izvajanjih v protislovja.

Spolna zrelost

Poroka v severozahodni in srednji Evropi v nobenem pogledu ni bila odvisna od spolne zrelosti, temveč od pravnih in stvarnih okoliščin, predvsem od možnosti za preživljanje lastne družine. Odvisno od lokalnih navad je bil časovni razmik med spolno zrelostjo in starostjo ob prvi poroki, ko so mladi smeli imeti spolne odnose, dolg od osem do deset let.³⁰ Ves ta čas naj bi mladi nekako obvladovali spolni nagon; do poroke naj bi živeli spolno vzdržno, zato se pri spolni vzgoji ni smelo »zamolčati, da je danes radi splošnih in pridobitnih razmer težko misliti na ženitev v zgodnjih letih in da je sporedno tem prekomerna onanija ali nezakonski otrok človeku čisto največja ovira pri doseganju njegovih ciljev«.³¹ Učili so jih, da je človek spolno zrel šele sredi tretjega desetletja življenja, moški bližje tridesetemu letu, ženske bližje dvajsetemu letu. Po mnenju katoliško usmerjenega zdravnika A. Breclja »spolna zrelost nastopi s telesno doraslostjo, torej v tretjem desetletju«.³² Če se človek preda spolnemu življenju prej, je to »kvar njemu samemu in pa potomstvu«.³³ Priporočal je spolno vzdržnost in polagal mladostnikom na srce, da naj se odrečejo spolnim odnosom »že iz zdravstvenih ozirov, tembolj pa iz navedenih in narodnih razlogov«.³⁴ Čeprav se je zavedal, da mladi spolno vzdržnost težko prenašajo, je menil, »da je dolžnost zabičevati to mladim in starim, ki iščejo pri nas (zdravnikih) sveta o spolnih vprašanjih.«³⁵

²⁷ Horn, *Priprava žene*, str. 180–181.

²⁸ Žgeč, *Ali spolna vzgoja*, 1931.

²⁹ Škerlj, *K vprašanju spolne*, str. 340.

³⁰ M. Šircelj je v doktorski disertaciji objavila tabelarično predstavitev povprečne starosti ob poroki za slovensko etnično ozemlje. Za podrobnosti glej Šircelj, *Determinante rodosti*, str. 170–171.

³¹ Ciber, *O puberteti*, str. 369.

³² Breclj, *Seksualni problem*, str. 291.

³³ Breclj, *Seksualni problem*, str. 291.

³⁴ Breclj, *Seksualni problem*, str. 291.

³⁵ Breclj, *Seksualni problem*, str. 291.

Liberalni intelektualci so se očitno bolj zavedali sile spolnega nagona, ki jo je težko obvladati do 28 leta. Menili so, da ni človeško zahtevati od mladih, da svoj spolni nagon premagujejo deset let in več. V prisiljeni askezi niso videli etične vrednote. V evropskem prostoru, kjer je prevladoval zahodni vzorec poročanja, so bila materialna sredstva za preživljanje družine pogoj za sklenitev zakonske zveze. V letih med obema vojnoma, ko se je začela rodnost zniževati in je naraščalo število splavov med (ne)poročenimi ženskami, so se začeli zavedati, da materialna sredstva niso sprejemljivo merilo, po katerem se mora ravnati narava. Zato so začeli zahtevati, da se mladim omogoči poroko takrat, ko so za to godni, zagovarjali pa so tudi uporabo kontracepcijskih sredstev, s katerimi bi mladi zakonci lahko odložili rojstvo otrok, dokler zanje ne bi bili sposobni skrbeti. Za razloček od katoliških intelektualcev so se zavzemali za zgodnji zakon, z njimi pa so soglašali v tem, da so do poroke priporočali spolno vzdržnost. Zunajzakonska skupnost ne za prve ne za druge ni bila sprejemljiva. Kljub temu so liberalci pogosto poudarjali, da tudi neporočeni živijo srečno, lepo in moralno zgledno zakonsko življenje.³⁶

S tega zornega kota je poveden tudi fiziološki opis znakov spolne zrelosti pri dekletih, ki ga najdemo v babiškem učbeniku Jana Matošeka: *»Nashe deklize dobivajo svojo zhisbo okol 15 leta starosti, snamine je, de so srele. Osorej se jim veliko po shivotu spreminja: seszi jim poganjajo, zunajna porojila se kosmatijo, deklizh popusha jegrabze, ishe moshkim biti vsbez, samika jo spoj, po plemenu jo goni, zhissha se ji kashe in srela je spozhenjat in materiti«*.³⁷ Za Matošeka je bilo povsem normalno, da se spolno zrelo dekle želi družiti s fanti, da jim želi ugajati in imeti spolne odnose, vendar je treba takoj povedati, da pubertetno obnašanje ni bilo zaželeno in da je bila takratna vzgoja usmerjena v njegovo zatiranje. Vse do poroke so dekleta morala živeti spolno vzdržno, kar je bilo po pričevanju žensk iz Velikih Brusnic, kjer sem raziskovala rodnostno in spolno vedenje med letoma 1995 in 2008, *»včasih tudi težko«*, kot nazorno izpričuje navedek: *»Jozas, sam taku sma se pogovarjala, neč se nisma ... Se pravem zde, kaku smo mogel mi tu prebit, ne, ka zde se pa skep spravja, ne, punca pa fant, pa se pogovarjata, gresta kam, mi pa nikdar, na žegnaje sma šle, kadar je blu kakšno žegnaje, b' rekla u Gaberjab, pa u Brusnicah, pa na Gorjancah«*.³⁸

Raziskovalci starih demografskih režimov in njihovih mentalitet so, z nekaj izjemami, ugotovili pozitivno korelacijo med visoko starostjo ob prvi poroki in nizkim odstotkom nezakonskih otrok. Ugotovitev ne bi smela presenečati; treba se je le spomniti, da je katoliška morala devištvo povzdignila na sam vrh vrednostne lestvice krščanskih krepkosti.³⁹ Na tej morali je temeljil družbeni nadzor, ki je, podkrepjen z grožnjo hudih socialnih sankcij za nezakonske matere, uspešno omejeval spolne stike med mladimi oz. samskimi. Kjer je bil delež nezakonskih rojstev nizek, je podatek o povprečni oziroma srednji starosti nevest ob prvi poroki – ob predpostavki, da kontracepcije še niso množično uporabljali – dokaj zanesljiv kazalnik za ocenjevanje starosti pri prvem spolnem odnosu.

³⁶ Prim. denimo Tuma, *Spolni problem*, str. 273–278 in Tuma *Spolni problem*, str. 312–318.

³⁷ Matoshek, *Babishtvo ali porodnizbarski*, str. 34. O spolni zrelosti, gl. Škerlj, *Menarba pri Slovenkah*, str. 84–90; Škerlj, *Določitev spolne zrelosti*, str. 242–247.

³⁸ Rožman, *Terenski zapisi*.

³⁹ Prim. npr. Slomšek, *Krščansko devištvo*, 1894.

Primer župnije Velike Brusnice

Kako so se zahteve in prizadevanja, da ohranijo mladino do poroke spolno »neomadeževano«, uresničevale v realnosti vsakdanjega življenja? Sledi le opis, ki v grobih orisih, daje vpogled v reševanje »seksualnega problema«.

Na podlagi vitalnih podatkov iz matičnih knjig in statusov animarum je mogoče izračunati starostno sestavo nezakonskih mater ob rojstvu prvega otroka, srednjo starost ob prvi poroki in prvorodni interval (časovni razmik med poroko in rojstvom prvega otroka), ki omogoča, da sklepamo, kdaj so mladi začeli s spolnim življenjem.⁴⁰

V ta namen sem za župnijo Velike Brusnice analizirala podatke za obdobje med letoma 1853–1892 in 1911–1944.⁴¹ Med letoma 1853–1892 so bile nezakonske matere ob rojstvu prvega otroka v povprečju stare 28.9 let, v 1. polovici 20. stoletja se je starost znižala za eno leto, ob rojstvu prvega otroka so bile stare 27 let. V 2. polovici 19. stoletja je imelo 41 odstotkov nezakonskih mater spolne odnose v starosti 20–24 let, v 1. polovici 20. stoletja je bil ta delež z 38 odstotki žensk skorajda enak tistemu iz predhodnega obdobja. Odstotek ni bistveno drugačen v starostnem razredu 25–29 let; v 2. polovici 19. stoletja je nanj odpadlo 37 odstotkov nezakonskih privesnic, v 1. polovici 20. stoletja pa 38 odstotkov. Med letoma 1853–1944 sta samo dve rodili, preden sta dopolnili 20 let – ena v 18. letu starosti, druga v 19. V obeh obravnavanih obdobjih je bila srednja starost nezakonskih mater pri prvih spolnih odnosih znatno višja od srednje starosti brusniških nevest; v prvem obdobju je znašala 27.8 let, v drugem pa 26.7 let. Iz tega sledi, da so začele spolno živeti pozneje kot poročene župljanke, kar potrjujejo podatki o starosti ob prvi poroki.⁴² V župniji Velike Brusnice je v obdobju 1840–1945 starost nevest in ženinov pri prvi poroki bila bolj ali manj stalna; neveste so bile stare okoli 25, ženini okoli 27 let. Na prelomu iz 19. v 20. stoletje se kaže tendenca k zniževanju starosti nevest; pojav pripisujem »liberalizaciji« življenja in posledično povečanemu deležu predzakonskih spočetij. V 1. polovici 20. stoletja je bilo vedno več parov, ki so se poročili pri nižji starosti kot predhodne generacije. V desetletju 1873–1882 se je v starostni skupini 16–19 let poročilo 12 žensk, v desetletju 1903–1912 15 in v desetletju 1923–1932 11. V naslednji starostni skupini (20–24 let) so razlike med desetletji večje: v desetletju 1873–1882 se je v starosti 20–24 let poročilo 29 žensk, v desetletju 1903–1912 58 (največ v starosti 21 in 22 let) in v desetletju 1923–1932 69 žensk. Ti podatki samo potrjujejo pričevanja domačinov o strogih moralnih normah, saj izpričujejo, da nezakonske matere ob prvih spolnih odnosih niso bile več rosnio mlade. To dejstvo podkrepijo tudi primeri, ko so samske ženske prvič rodile med 30. in 39. letom. Ženske iz te starostne skupine so praviloma tudi po rojstvu otroka ostale samske. Spolnost so sublimirale z delom in skrbjo za svoje in gospodarjeve otroke. Iz strahu pred zanositvijo so imele spolne odnose le izjemoma, od tod tudi naključna rojstva med starejšimi devicami.

⁴⁰ Ti podatki veljajo za ženske, ker smo lahko le zanje, na podlagi posrednih podatkov, izračunali, kdaj so približno začele spolno živeti. Za moške, samoumevno, tovrstnih podatkov nimamo. To pa še ne pomeni, da ne bi mogli oceniti starosti, ko so vstopili v spolna razmerja – seveda s pomočjo drugačnih virov.

⁴¹ Analiza za čas med letoma 1853–1892 temelji na podlagi podatkov iz statusa animarum (1882), vzorec zajema 31% nezakonskih rojstev. Za čas med letoma 1911–1944 sem podatke črpala iz rojstne matične knjige V, analiza obravnava vsa nezakonska rojstva, ker so od leta 1911 župniki vpisovali tudi datum rojstva in poroke staršev.

⁴² *Poročna knjiga III, Poročna knjiga IV.*

Cerkveni zakonik je kot nezakonske obravnaval tudi tiste otroke, ki so bili spočeti pred poroko. Pri dvainštridesetih ženskah, ki so se poročile med letoma 1843 in 1852, je časovni razmik med poroko in prvim rojstvom v povprečju trajal 16.95 mesecev. Ker iz povprečja ne moremo sklepati, koliko žensk je spočelo pred poroko, sem jih razvrstila v tri skupine po trajanju prvorodnega intervala: od 0 do 8 mesecev, od 9 do 11 mesecev in več kot 12 mesecev. Le 12 žensk je spočelo prvega otroka takoj po poroki, časovni razmik med poroko in prvim rojstvom je trajal 9 do 11 mesecev, druge pa so spočele šele po enem letu zakonske zveze. Tako lahko trdimo, da je bilo v 19. stoletju število predzakonskih spočetij precej majhno oz. zanemarljivo, kar navsezadnje potrjujejo količniki starostno specifičnih stopenj za starostni skupini 15–19 let (4,31 promile, 1881–1884; 11,5 promile, 1909–1912) in 20–24 let (138,9 promile, 1881–1884; 158,1 promile, 1909–1912).⁴³

Iz navedenih podatkov sklepamo, da so brusniška dekleta imela prve spolne odnose med 20. in 25. letom, najpogostejše pri starosti 22 let in v povprečju v starosti 25 let. Slednje je ugodno vplivalo na višjo raven splošne in zakonske rodnosti; če predpostavimo, da se je rodna doba zaključila okoli 40. leta, da zakonske zveze ni prekinila smrt partnerja ali daljša odsotnost in so medporodni intervali trajali 2,5 let, je brusniška ženska v 18-letnem rodnem obdobju rodila 7 otrok. Če torej sodimo po v prispevku prikazanih statističnih podatkih, smemo zaključiti, da je bilo življenje brusniške mladine »moralno«, torej v skladu z duhom dobe.

Sklep

Prispevek je kratek prolog v spolno problematiko na Slovenskem v 1. polovici 19. stoletja. Zaznamovano je bilo s spolnim pesimizmom, ki je svojo pot začel že v 17. stoletju in vrhunec dosegel na prelomu stoletja. V središču obravnav je bilo reševanje t. i. spolnega problema, zlasti mladih. Kljub vsem prizadevanjem spolnega vprašanja mladih niso mogli rešiti samo s številnimi diskusijami, znanstvenimi razpravami in raziskavami, vsaj ne brez socialnega programa, brez novega svetovnega nazora, čemur pa niso bili kos niti liberalni, napredno usmerjeni intelektualci. Vzrok za reševanje seksualnega problema izhaja iz takratnega družbeno kaotičnega stanja, ki je nastopilo z gospodarsko krizo in povzročilo oziroma poglobilo tudi tako imenovano moralno krizo. V takšni krizi sta država in Cerkev okrepili seksualno-reakcionarni pritisk na množice po (poljudno) znanstvenih besedilih, ki so v prvi vrsti obravnavala problem spolne vzgoje otrok, kontracepcije in splava, predzakonskega življenja in njenih nezaželenih posledic. Zato je bila problematika spolne vzgoje aktualna iz ekonomskih, političnih in demografsko-nacionalističnih vidikov. Liberalni in katoliški intelektualci, ki so se ukvarjali s »seksualnim problemom«, so svoje prizadevanje usmerili predvsem k iskanju načinov, kako zatreti spolni nagon do poroke.

Časovni razmik med spolno zrelostjo in starostjo je bil pri prvi poroki dolg od 8 do 15 let. Spolna morala, ki je temeljila na zatiranju predzakonske spolnosti, je imela za cilj ohraniti predvsem urejenost družin, zakonske zveze in zavezanosti kapitalu. Iz tega vidika so bili nezakonski otroci moralno in ekonomsko breme. Cilj spolne vzgoje

⁴³ *Rojstna matična knjiga III, IV, V; Status animarum* (1882, 1990).

je bil omejevanje predzakonske spolnosti, ki je bila moralno ožigosana, ker je domnevno vodila v največji greh tistega časa – prostitucijo in splav. V realnosti vsakdanjega življenja so mladi dokaj uspešno, če sodimo po izsledkih raziskave za župnijo Velike Brusnice, zatirali potrebo po spolnem življenju do poroke. Brusniška dekleta so imela prve spolne odnose med 20. in 25. letom, najpogosteje pri starosti 22 let in v povprečju v starosti 25 let.

Viri in literatura

Arhivski viri

NAŠLJ – Nadškofijski arhiv Ljubljana. *Rojstna matična knjiga III, Velike Brusnice* (1840–1874).
 NAŠLJ – Nadškofijski arhiv Ljubljana. *Rojstna matična knjiga IV, Velike Brusnice* (1875–1901).
 UE NM – Upravna enota Novo mesto. *Rojstna matična knjiga V, Velike Brusnice* (1902–1945).
 ŽU VB – Župnijski urad Velike Brusnice. *Status animarum, Velike Brusnice* (1882).
 ŽU VB – Župnijski urad Velike Brusnice. *Status animarum, Velike Brusnice* (1900).
 UE NM – Upravna enota Novo mesto. *Poročna matična knjiga III, Velike Brusnice* (1848–1914).
 UE NM – Upravna enota Novo mesto. *Poročna matična knjiga IV, Velike Brusnice* (1915–1946).

Časopisni viri

Borko, Božidar, Boj seksualizmu. *Nova doba* 1 (1), 1930, str. 46–7.
 Brecelj, Anton, Seksualni problem in inteligenčni naraščaj. *Čas* 19 (9), 1924–25, str. 289–302.
 Ciber, Fran, O puberteti ali spolnem dozorevanju. *Življenje in svet* 9 (12), 1931, str. 369–370.
 Horn, Pero, Priprava žene na življenjsko pot. *Vigred* 8 (8), 1930, str. 180–183.
 Škerlj, Božo, Ali je prostitucija potrebna? *Nova doba* 1 (8), 1930, str. 273–282.
 Škerlj, Božo, K vprašanju spolne vzgoje. *Nova doba* 1 (10), 1930, str. 337–343.
 Škerlj, Božo, Menarha pri Slovenkah. *Zdravstveni vestnik*. 2 (3), 1930, str. 84–90.
 Škerlj, Božo, Določitev spolne zrelosti dekleta v biologiji in v kazenskem zakoniku. *Slovenski pravnik* 53 (9–10), 1939, str. 242–247.
 Tuma, Henrik, Spolni problem. *Svoboda* 5 (6–7, 8), 1933, 273–278, 312–318.

Ustni viri

Rožman, Irena, *Terenski zapisi in posnetki*. 1995–2008.

Literatura

Dolgan, Marjan in Hladnik, Miran, *Fuk je Kranjcem v kratek čas. Antologija slovenske pornografske poezije s pripovednim pristavkom*. Ljubljana: Mihelač, 1993.
 Foucault, Michel, *Zgodovina seksualnosti 1. Volja do znanja*. Ljubljana: ŠKUC, 2000 ([Šmarje-Sap]: Mišmaš), 2000.
 Knežević Hočevar, Duška, Idejno ozadje esencialističnih predstav o rodnosti v treh primerih presoj nacionalne populacije. *Družboslovne razprave* 19 (43), 2003, str. 29–46.
 Knežević Hočevar, Duška, Medijska govorica o nacionalni reprodukciji v postsocialistični Sloveniji. *Teorija in praksa* 40 (2), 2003, str. 335–356.
 Kremenšek, Slavko, Družbeni temelji razvoja slovenske etnološke misli. Baš, Angelos (ur.), Kremenšek, Slavko (ur.). *Pogledi na etnologijo*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1978, 9–65.
 Kuret, Niko, *Praznično leto Slovencev. Starosvetne šege in navade od pomladi do zime 2. zvezek*. Ljubljana: Družina, 1989.
 Makarovič, Gorazd, *Slovinci in čas. Odnos do časa kot okvir in sestavina vsakdanjega življenja*. Ljubljana: Krtina, 1995.
 Nežmah, Bernard, *Kletvice*. Ljubljana: Družba Piano, 1997.
 Polajnar, Janez, »Pfuji! To je gerdo!« *Kzgodovini morale na Slovenskem v dobi meščanstva*. Celje: Zgodovinsko društvo, 2008 ([Celje]: Gracer).

- Reich, Wilhelm, *Sexpol*, Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS : Univerzitetna konferenca ZSMS, 1984.
- Remec, Meta, »Kupida je spoznala preden je srečala matičarja«. Slovenski in italijanski avtorji o problemih spolnosti v dobi meščanstva. *Zgodovina za vse*, 16 (2), 2009, str. 96–117.
- Remec, Meta, K propadu morale po 1. sv. vojni in drugačnemu odnosu do spolnosti. Kores, Dolores, *Kratka krilca, alkohol in Charleston*. *Zgodovina za vse*, (1), 2001, str. 52–58.
- Rožman, Irena, Najlepši mesec je maj ... Kvantarske pesmi in zgodba o spolnem življenju iz Posavja. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 37 (1-2), 1997, str. 43–44.
- Rožman, Irena, Prispevki profesorja Ivana Koštišala v Anthropophytei. Bogataj, Janez (ur.), Slavec Gradišnik, Ingrid (ur.). *Kolesar s Filozofske. Zbornik v počastitev 90-letnice prof. dr. Vilka Novaka*. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta (Zbirka Županičeva knjižnica, št. 4), 2000, str. 239–248.
- Rožman, Irena, Spolno življenje v ljudskem jeziku. *Kozjanski park. Raziskovalna delavnica Podsreda '95 & Mednarodna raziskovalna delavnica Podsreda '96*. Zavod Spominski park Trebče – Kozjanski park: ZOTKS, 1996, str. 141–150.
- Terseglav, Marko, *Klinček lesnikov*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1981.
- Trdina, Janez, *Zbrano delo 10. Črtice in povesti iz narodovega življenja*. Ljubljana: Cankarjeva založba Slovenije, 1957.
- Derganc, Franc, *Spolna nevarnost*. Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1916.
- Žgeč, Franjo, *Ali spolna vzgoja res ni potrebna?* Maribor: Ljudska tiskarna, 193(?).
- Šircelj, Milivoja, *Determinante rodnosti v Sloveniji*. Ljubljana (Doktorsko delo.), 1991.
- Slomšek, Anton Martin, *Krščansko devišstvo. Nauki, vzgledi in molitve za dekleta*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1894.
- Matoshek, Janez, *Babishtvo ali porodnizharski vuk sa babize*. Ljubljana, 1818.

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Herwig Wolfram

Conversio Bagoariorum et Carantanorum

Das Weißbuch der Salzburger Kirche
über die erfolgreiche Mission
in Karantanien und Pannonien
mit Zusätzen und Ergänzungen

zbirka44
ZČ

Zvonka Zupanič Slavec

Pomen medicine za otroštvo v svetu in na Slovenskem

ZUPANIČ SLAVEC, Zvonka, dr., prof., Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Zaloška 7a, zvonka.slavec@gmail.com

Pomen medicine za otroštvo v svetu in na Slovenskem

Razvoj zdravstva in medicine ob prosvetljevanju ljudi in rasti blaginje so pomembno vplivali na izboljšanje kakovosti otroštva. Cepiva, številna zdravila (antibiotiki, insulin, vitamini, kortikosteroidi) in kirurški posegi so bistveno zmanjšali umrljivost in obolevnost, predvsem za nalezljivimi (davica, škrlatinka...), kroničnimi (diabetes, rahitis...) in prirojenimi boleznimi (srčne napake, izpah kolkov...). Vpeljava zdravstvenega zavarovanja in vstop države v javnozdravstveni sistem (otroški dispanzerji, bolnišnični oddelki, šolska medicina...) pa so vpeljali redno kurativno in preventivno zdravstveno skrb za otroke.

Ključne besede: zdravstvo, medicina, otroci, zgodovina

ZUPANIČ SLAVEC, Zvonka, Ph.D., Professor and Head, Institute for the History of Medicine, Medical faculty, University of Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Zaloška 7a, zvonka.slavec@gmail.com

The Importance of Medicine for the Childhood in the World and in Slovenia

Development of the medical care and medicine had made along with the human growth and prosperity a significant impact on improving the quality of the life of the child. Vaccine, a number of drugs (antibiotics, insulin, vitamins, corticosteroids) and surgical procedures have significantly reduced mortality and morbidity, especially contagious diseases (diphtheria, scarlet fever ...), chronic diseases (diabetes, rickets ...) and congenital diseases (heart defects, congenital hip dislocation ...). With the health insurance and the state's entry into the public health system (child outpatient clinics, hospital wards, school medicine ...) brought a regular curative and preventive health care for children.

Key words: medical care, medicine, children, history

Razvoj otroškega zdravstva v svetu

Prvi zapisi o zdravju in bolezni otrok izvirajo iz ljudske medicine in so ohranjeni že v najstarejših medicinskih virih: egipčanskih, starokitajskih, indijskih in židovskih. Tudi Biblija in grško-rimski zgodovinski in medicinski zapisi otrokom namenjajo veliko pozornosti, tako v delih Hipokrata (napisanih okoli leta 400 pr. n. št.) kot tudi Galena in Celsusa (2. stol.), ki obširno opisujejo otroške bolezni. Soran (2. stol.) nadalje popisuje predvsem nego novorojenca, Aretejo iz Kapadokije (2. stol.) pa akutne otroške bolezni. Iz zakonov teh kultur, predvsem iz Biblije, Salomonovih zakonov in zakonov antične kulture, je razviden pozitiven odnos do otrok in zato tudi skrb za njihovo zaščito. Srednjeveška medicina – podobno kot pri odraslih – ni prinesla bistvenih novosti na področju poznavanja otrokovega zdravja in bolezni. V zahodnoevropskem kulturnem prostoru so ob vzponu arabske kulture prek del njihovih avtorjev ponovno zaživela antična spoznanja o otroških boleznih in njihovem zdravljenju, novosti pa prinašajo

Razesov (850–932) zapis o ošpicah in noricah ter Avicennovi (980–1037) spisi o otroških nalezljivih boleznih. Najpomembnejša srednjeveška pridobitev za bolnega, zavrženega in osirotelega otroka je bil nastanek krščanskih dobrotelčnih ustanov: špitalov, sirotišnic, najdenišnic, ki so med drugim sprejemale osirotele in zavržene otroke, a zdravstvenega osebjja tam nasploh ni bilo, še posebej ne pred nastankom univerz, zato je bila umrljivost v njih visoka.

Šele renesansa prinese v zdravstvo novo luč: v 15. stoletju izidejo prva dela, posvečena samo otroškim boleznim, a gre še vedno za kompilacije antičnih in arabskih avtorjev, več znanja prinaša le Mercurialova (1530–1606) knjiga *De morbis puerorum* (O otroških boleznih) iz leta 1583.¹ Zdravniki so jo dolgo uporabljali kot prvi pediatrični priročnik in učbenik.

Kaj se je spremenilo v zdravstveni obravnavi otroka v 17., 18. in 19. stoletju? Sredi 17. stoletja je Francoz Francis Glisson (1597–1677) objavil klasični opis rahitisa, Anglež Thomas Sydenheim (1624–1689) pa je nazorno predstavil škrlatinko. Prva napredna in z znanstvenimi izkušnjami podkrepjena pediatrična knjiga je izšla šele leta 1764, njen avtor Šved Nils Rosén von Rosenstein (1706–1773) je prvič obširno popisal prehrano dojenčka. Njen prevod v pomembnejše evropske jezike je razširil novo znanje, zgledu pa so sledili drugi avtorji: leta 1784 je izšlo najtemeljitejše dotedanje pediatrično delo Michaela Underwooda (1737–1820) *A Treatise on the Diseases of Children* (Razprava o otroških boleznih). Z njim se je začela era moderne pediatrije. V delu je kot prvi opisal prirojene srčne napake otrok in niz drugih otroških bolezni. V 18. stoletju so avtorji vse pogostejše preučevali nalezljive bolezni: dobre monografije o škrlatinki so spisali zdravniki John Fothergill (1712–1780), William Withering (1741–1799) in Solkanec Marko Anton Plenčič (1705–1786). Slednji je sredi 18. stoletja zaslutil, da škrlatinko povzročajo specifični mikroorganizmi (saj je med prvimi v svetovni literaturi objavil spoznanje, da ima vsaka nalezljiva bolezen svojega specifičnega povzročitelja).² V letu 1767 je J. Fothergill ločil norice od črnih koz, številni avtorji pa so že pisali tudi o davici. Odkritje vakcinacije proti črnim kozam leta 1798 (Anglež Edward Jenner) je revolucionarno znižalo umrljivost otrok in odraslih. Prve otroške ambulate so v iztekajočem se 18. stoletju nastale v Londonu (1769) in na Dunaju (1787), prva otroška bolnišnica pa v Parizu (1802), in sicer *Hôpital des enfants malades* (Bolnišnica za bolne otroke). Tej so kmalu sledile nove na Dunaju (1828), v Berlinu (1830), Pešti (1830), Petersburgu (1834), Baslu (1846) in drugod. Bolnišnično obravnavanje otroka je prineslo veliko novih spoznanj in izkušenj ter bolj humano ravnanje z otroki. Ravno otroci so bili namreč v 19. stoletju zaradi hitre industrializacije družbe pogosto žrtev socialnih bolezni, npr. tuberkuloze, rahitisa, bolezni prebavil, zaradi slabe higiene pa tudi nalezljivih bolezni.

Ključna dogodka za ločitev pediatrije od interne medicine in njeno osamosvojitve sta bila uvedba rednih predavanj iz pediatrije na nemških medicinskih fakultetah v revolucionarnem letu 1848 in izid dotlej najsijajnejšega pediatričnega učbenika (1843), dela dveh pariških zdravnikov, Ernesta Barteza (1811–1891) in Frédérica Rillietta (1814–1864).³ V tem času je klasična formulacija, da otrok ni pomanjšana oblika odraslega, dobila stvarno veljavo.

¹ Uredništvo, *Pediatrija*, str. 643–645.

² Zupanič Slavec, Marko Anton Plenciz, str. 543–548; Kotnik, *Od miazme do bolezni*, str. 503–515.

³ Uredništvo, *Pediatrija*, str. 643–645.

Pedriatrija 19. stoletja si je zastavila za cilj znižati visoko umrljivost otrok, predvsem dojenčkov. Francoz Étienne Tarnier (1828–1897) je v pariški bolnišnici *Hôpital de la Charité* leta 1881 uvedel prvi inkubator za nedonošene otroke. V sedemdesetih letih 19. stoletja so znanstveniki ugotavljali razlike med materinim in kravjim mlekom ter spoznali prednosti dojenja in ga začeli zelo spodbujati. Franz von Soxhlet (1848–1926) pa je leta 1886 vpeljal sterilizacijo mleka. Črevesne bolezni so bile zaradi spremljajočih dehidracij deležne posebne pozornosti predvsem dunajskega pediatria Theodorja Eschericha (1857–1911), zdravo in fiziološko prehrano pa je preučevalo veliko zdravnikov in dietetikov, ki so spoznali tudi osnove metabolizma dojenčka, tako zdravega kakor tudi atrofičnega, ter se posvetili raziskavam o naravni in umetni prehrani otrok.

Tudi prvi opisi nekaterih klasičnih otroških bolezni so nastali šele v 19. stoletju: o davici (1826, Pierre Bretonneau), otroški paralizi (1840, Jakob Heine), katere epidemičnost je bila naknadno prepoznana (1887, Karl Oskar Medin), pa tudi o otroškem skorbutu (pomanjkanje vitamina C, 1859, Julius Möller), katerega vzrok je bil prav tako odkrit šele kasneje (1883, sir Thomas Barlow).⁴

Brez poznavanja fiziologije organskih sistemov je nemogoče razumeti patofiziologijo bolezni; s tem novim znanjem so znanstveniki začeli bolezni prepoznavati, jih uspešno zdraviti ali celo preprečevati. Prvi terapevtski koraki so bili storjeni, ko so leta 1841 začeli z ribjim oljem zdraviti rahitis, leta 1885 z endotrahealno intubacijo reševati obolele za davico (Joseph O'Dwyer), pet let za tem je Emil Boehringer odkril protidifterični serum in ga leta 1893 vpeljal v zdravljenje davice. V profilaktične namene so že leta 1884 pri novorojenčkih začeli uporabljati Credejeve kapljice (Carl Credé) za preprečevanje gonoroične infekcije novorojenčevih oči pri potovanju skozi porodni kanal. V 19. stoletju so nastala tudi morska kopališča za zdravljenje škrofuloznih otrok (tuberkuloza bezgavk), še posebej v Italiji (Rimini), Franciji (Berck-sur-Mer) in Nemčiji (Norderney). Slovenci smo svoje škrofulozne otroke najprej zdravili v Valdoltri.

V sedemdesetih letih 19. stoletja so v Franciji nastale prve zakonske uredbe o zaščiti dojenčkov, kmalu zatem pa tudi v Veliki Britaniji in po drugih evropskih državah. Vse večjo skrb so strokovnjaki posvečali socialno medicinski skrbi za otroke, propagirali so telovadbo med šoloobveznimi otroki in nasploh razvijali šolsko higieno. V različnih evropskih deželah so se pojavili pionirji socialne pediatrije, ki so podpirali izgradnjo protituberkuloznih ustanov za otroke, počitniških kolonij zanje in razvoj šolske higiene. Ob koncu 19. stoletja se je začela razvijati tudi psihologija otroka.

Moderna pediatrija je veda 20. stoletja. Mikrobiologija in bakteriologija sta z utemeljiteljema Louisom Pasteurjem (1822–1895) in Robertom Kochom (1843–1910) dobili krila. Njunim spoznanjem je sledil uspešen boj proti nalezljivim boleznim; tako smo leta 1924 dobili profilaktične serume proti škrlatinki (Paul Moser), 1933 proti ošpicam (Béla Schick), 1924 BCG cepivo proti tuberkulozi (Albert Calmette, Camille Guérin), Salkova oziroma Sabinova vakcina (Albert Sabin, Jonas Salk) pa sta napovedali resen boj otroški paralizi. Serumom in vakcinam ob bok so se postavljali predhodniki antibiotikov, in sicer salvarzan (1910) in neosalvarzan (1921), sulfonamidni preparati in po Flemingovem odkritju (1929) tudi prvi antibiotik penicilin, ki so organizem bolnega otroka terapevtsko podpirali oziroma vzročno zdravili. Odkritje vitaminov je pomenilo zdravlilo za marsikatero otroško bolezen, insulin – nenadomestljivo zdravlilo

⁴ Glesinger, *Povijest medicine*, str. 256–257.

za vse otroke s prirojeno sladkorno boleznijo –, pa je rešilo trpljenja in zgodne smrti premnoge otroke (Frederick Banting, 1921) ter je skupaj z antibiotiki prineslo pravo terapevtsko revolucijo.

Ob preučevanju tuberkuloze sta Clemens von Pirquet in Béla Schick leta 1903 uvedla pojem alergije, ki je pripeljal do razvoja imunologije in uvedbe novih diagnostičnih testov, kot na primer Calmettov (1907) in Pirquetov za tuberkulozo (1908), Schickov za davico (1908), Dickov za škrlatinko (1924) in druge.

Dojenčki so pogosto zbolevali za driskami in neredko zaradi teh (ter posledične dehidracije) tudi umirali, zato se je s tem problemom ukvarjalo vse več strokovnjakov. Rešil ga je Clemens von Pirquet, ki je zaslužen za vpeljavo novega sistema prehranjevanja dojenčkov, raziskovalno pa je k razjasnitvi problema prispeval predvsem Adalbert Czerny. Slednji je leta 1919 v Magdeburgu osnoval tudi prvi laktarij, prostor za spodbujanje dojenja pri otročnicah in materah. Med številnimi novimi zdravstvenimi pristopi k otroku je bilo revolucionarno zdravljenje rahitisa z UV žarki (1919, Kurt Huldshinsky), korak naprej pa je prinesla sinteza D vitamina (1928, Adolf Windaus) in njegovo peroralno uživanje.

Nove diagnostične metode so v sodobno pediatrijo prinesle nov razmah: laboratorijska tehnika, rentgenski žarki (1895), elektrokardiografija (EKG, 1901), terapija z radijem (1898) itd. Pediatrična kirurgija je v tridesetih letih 20. stoletja dosegla revolucionaren napredek, predvsem v zdravljenju prirojenih srčnih napak, s svojimi pionirji – ameriški srčnimi kirurgi Alfredom Blalockom in Robertom Grossom ter kardiologinjo Helen Taussig.

V dvajsetih letih 20. stoletja je pričel švicarski pediater Emil Feer preučevati otroške nevroze, z njimi pa se je začela ukvarjati tudi psihoanaliza. Razvile so se tudi druge metode približevanja duševnemu življenju otrok in preprečevanju ter zdravljenju njegovih motenj (medicinsko-pedagoške, medicinsko-higienske metode dela).

Vsa ta prizadevanja so imela pomembno socialno vlogo. Že pediater Meinhard Pfandler in Arthur Schlossmann sta v svojem velikem pediatričnem priročniku (1910/1912) poudarila potrebo, da se ob zdravljenju otrok zaščiti njihovo otroštvo. Zagrebški pediater Ernest Mayerhofer je leta 1938 poudaril, da je socialna pediatrija ob klinični pediatriji nujni sestavni del unitaristične pediatrije. Socialna pediatrija mora po Mayerhoferju obsegati splošno higieno otroškega obdobja, prehrano, nego, dednost, zaščito matere in otroka, medicinsko pedagogiko, šolsko higieno, splošne skupne ukrepe proti nalezljivim boleznim in sodobno puerikulturo.^{5,6} Tem ciljem služijo tudi zakonske uredbe o zaščiti otrok ter socialna skrb za zdrave in bolne otroke, skrb za duševno zaostale otroke, osnivanje posvetovalnic za starše, izgradnja otroških jasli, vrtcev, domov, okrevališč in bolnišnic, počitniških domov in podobno. V bivši Jugoslaviji je bil uveden ruski Semaškov model skrbi za mater in otroka. K zapisanim ciljem so pripomogle tudi nekatere mednarodne organizacije, kot npr. Rdeči križ, Svetovna zdravstvena organizacija, Mednarodni fond za pomoč otrokom – UNICEF in druge.

Vseh dosedanjih dosežkov v pediatriji, ki so vplivali na izboljševanje otroštva, ni mogoče niti omeniti, kaj šele natančneje popisati vse njihove razvojne korake. Nikakor pa ne moremo mimo otrokove nežne duševnosti in zdravstvene skrbi zanjo. Skrb za psihično zdravje otroka je del celostnega pojmovanja zdravja po antičnem načelu *Mens sana in corpore sano* (Zdrav duh v zdravem telesu). Tako pedopsihiatrija kot socialna

⁵ Mayerhofer, *Putevi i ciljevi pediatrije*, str. 187–192.

⁶ Puerikultura je strokovno pravilna nega in vzgoja otrok.

pediatrija skrbita za družbeno uravnovešeno otrok, za mentalno zaostale posameznike in njihovo vzgojo ter vključevanje v zdravo družbo.

Znanstvena problematika sodobne pediatrije je izjemno široka in njeno reševanje ne bi bilo mogoče brez sodelovanja celega niza različnih medicinskih disciplin. Pediatrija pa je tudi ozko povezana s porodništvom, z interno medicino, s kirurgijo, z dermatologijo, okulistiko, otorinolaringologijo, nevropsihiatrijo in drugimi medicinskimi področji.

Razvoj otroškega zdravstva pri Slovencih

Slovenski prostor ni bil nikoli medicinska provinca; zdravniki, ki so delovali med Slovenci, so bili pogosto tujci, a tudi domačini, ki so se šolali na bližnjih univerzah: na Dunaju, v Pragi, Padovi in Bologni, po letu 1863 tudi na graški in po letu 1869 še na innsbruški medicinski fakulteti. V domač prostor so prinašali aktualno znanje svojega časa, res pa je, da so se doma srečevali s težkimi gmotnimi razmerami. Do prosvetljenega absolutizma Jožefa II. (1741–1790) so bile razmere v zdravstvu na Slovenskem približno take kot po okoliških deželah.

Da so bili otroci tudi med slovanskim življenjem zaželeni, pričajo staroslovanska otroška grobišča, v katerih so skeleti otrok obdani tudi z dragocenimi predmeti ali pa so pokopani v objemu matere (v tem primeru sta najverjetneje oba umrla pri porodu). Taka grobišča so bila najdena v okolici Bleda, v Vipavski dolini in na Štajerskem. Tudi slovenski polihistor J. V. Valvasor v svoji *Slavi vojvodine Kranjske* (v poglavju *Šege in navade*) opisuje odnos do novorojenčkov in posebej poudarja pomen botrstva za uspeh in varnost otrok v njihovem življenju.⁷ Prvi evropski zdravstveni zakonik *Normativum sanitatis* iz leta 1770 poudarja vlogo babištva in porodništva, zato so tudi v tem času v večini avstro-ogrskih provinc ustanovili babiške šole.

Kakšen pomen so pripisovali rojevanju in strokovni pomoči porodnici in novorojencu, kaže dejstvo, da je bila prva zdravstvena šola med Slovenci prav babiška, ustanovljena v Ljubljani leta 1753. Visoko umrljivost pri otrocih in porodnicah so poskušali preprečiti z zdravstvenim prosvetljevanjem. Ni čudno torej, da je prva slovenska strokovna knjiga ravno babiška. Po nemški predlogi jo je napisal mag. porodništva Anton Makovic leta 1782. Jezik je razumljiv, čeprav je imel avtor nemalo težav s slovenjenjem porodniških izrazov. Zaradi takratnih jezikovnih reform pa je že po šestih letih (1788) knjiga ponovno izšla v jezikovno precej izboljšani obliki. Makovčevi knjigi so sledile nove izdaje babiških knjig, Matouškova *Babistvo ali Porodničarski Vuk za Babize* leta 1818, Pachnerjeva *Bukve za vzenke Porodničarstva* iz leta 1848, do danes 15 različnih knjig. Ljubljanska babiška šola je bila zaradi vključevanja njenega programa v zdravstvene šole leta 1981 ukinjena.

S prosvetljenstvom in zdravstvenimi reformami, ki jih je v avstro-ogrsko zdravstvo v času vladavine cesarice Marije Terezije (1717–1780) vnesel flamski zdravnik Gerhard van Swieten (1700–1772), so slovenske porodnice dobile boljše pogoje za uspešnejše porajanje. Ustanovljene so bile kar štiri babiške šole: v Ljubljani in Celovcu (1753), Gradcu (1759) in Trstu (1815). Ljubljanska šola je v času od 1857 (od takrat obstajajo zanesljivi podatki) do 1984 izobrazila 2.630 babic.⁸ Z nastankom babiških šol so kirurgi

⁷ Avčin, *Dediščina*, str. 12–18.

⁸ Kralj, *Ob 250-letnici Babiške šole*, str. 7–11.

izgubili možnost delovanja v porodništvu, razen če so opravili izpit tudi za porodničarja. Leta 1782 so bili v Ljubljani, Celovcu in Gradcu ustanovljeni t.i. mediko-kirurški liceji, v katerih so se izobraževali porodničarji. Ob licejih so bili tudi porodniški oddelki (v Ljubljani od leta 1786); v njih so potekale klinične vaje. Prvi učitelj porodništva v Ljubljani je bil Franc Klopstein, leta 1782 ga je nasledil Belsazar Hacquet (1739–1815). Tako so se tudi v slovenskem prostoru postopno šolale babice, sprva v nemškem, nato v slovenskem jeziku. Posebnega pomena je bila že omenjena leta 1782 izdana prva knjiga o babištvu v slovenščini, *Prašanja inu odgovori čez vsegarstvu* (porodništvo), ki je hkrati prvi medicinski učbenik v slovenskem jeziku. Njen avtor, magister porodništva Anton Makovic (1750–1802), jo je pripravil po predlogi dunajskega kirurga Raphaela Steideleja (1737–1821). Z njo je v slovenski prostor vpeljal slovensko babiško izrazoslovje, ki je bilo velikega pomena, saj številne babice niso obvladale nemškega jezika. Slovensko babiško izrazoslovje se je postopoma spreminjalo in bilo že leta 1788 v drugi knjižni izdaji istega dela bolj dorečeno.⁹ Makovčevemu učbeniku sta leta 1788 sledila *Podvuzhenje sa Babice* in *Ushegarske bukve za babice na desheli*.

Na Štajerskem je učenje temeljilo na Kömmovem (1799–1851) učbeniku *Bukve od porodne pomozhi za porodne pomozhnize na kmetih* (1840), v Trstu pa na Benellijevem učbeniku (1880). Leta 1818 je Valentin Vodnik prevedel v lepo slovenščino zelo razširjen babiški priročnik Jana Matouška *Porodnizbarski Vuk sa Babize*. Še več znanja so babice pridobile z reformo pouka na ljubljanskem mediko-kirurškem liceju leta 1833, ko je Anton Melzer (1781–1871) predaval porodništvo za babice in bodoče magistre porodništva. Po letu 1848, ko je bil ta mediko-kirurški licej ukinjen, na Slovenskem ni bilo več mogoče izobraževati ranocelnikov in magistrov porodništva, ampak le še babice. Zato je vloga babiških šol na Slovenskem ponovno postala pomembnejša. Sredi 19. stoletja je imela Kranjska skupno 340 aprobiranih (izprašanih) babic. V Ljubljani delujoči porodničar, po rodu z Moravske, Alojz Valenta (1830–1918) je v drugi polovici 19. stoletja poskrbel za nove babiške učbenike v slovenščini, in sicer *Porodoslovje za babice* (1860) in *Učna knjiga za babice* (1886).¹⁰ Sin Alojza Valente, prav tako porodničar in ginekolog, Alfred Valenta (1869–1926), je v ljubljanski porodnišnici nadaljeval očetovo delo in kot vodja babiške šole napisal nov babiški učbenik *Učna knjiga za babice* (1903) ter ga kasneje tudi dopolnil (1911).¹¹

Slovenski prostor je z babiškimi šolami dobival vse več šolanega osebja, pa tudi slovenskih učbenikov. Ne smemo pozabiti, da številne porodne pomočnice na deželi niso bile pismene, babic pa ni bilo dovolj. Zato je bila na obrobjih oskrba porodnic neredko neustrezna.

Leta 1782 so v Ljubljani ustanovili drugo zdravstveno šolo, Mediko-kirurški učni zavod (v licejski stavbi na Vodnikovem trgu), kjer so se šolali kirurgi, porodničarji in od leta 1795 naprej tudi živinozdravniki. Tukaj je Kranjska izobraževala svoje prve srednje medicinske kadre, zato je bilo v Ljubljano napotenih kar nekaj pomembnih učiteljev zdravnikov iz drugih delov monarhije. Leta 1786, štiri leta po ustanovitvi liceja, je dobila Ljubljana (in z njo vsa Kranjska) svojo prvo *Deželno civilno bolnico* (stala je na Ajdovščini, nasproti Figovca, v opuščeni stavbi samostana bosonogih avguštincev). Sprva je imela le 3 oddelke (medicinskega, kirurškega in dermatološkega) in 12 postelj.

⁹ Jesenšek, *Jezik v prvem*, str. 243–248.

¹⁰ Borisov, *Ginekologija na Slovenskem*, str. 107–123.

¹¹ Kralj, *Zgodovinski oris babištva*, str. 9–17.

Bolnišnica se je postopoma širila, dala streho tudi duševnim bolnikom, vanjo so preselili še sirotišnico iz nekdanjega Meščanskega špitala (bil je na mestu današnje Kresije na Adamič-Lundrovem nabrežju). Zametek slovenskega otroškega zdravstvenega varstva je prav tako iz časa Jožefa II.: takrat je bila ustanovljena ljubljanska najdenišnica, ki je bila na Florjanski ulici, blizu cerkve sv. Florjana v stari Ljubljani,¹² porodnišnica je stala na današnji Dalmatinovi ulici, a so bile razmere v njej vse prej kot rožnate. Dr. Janez Bleiweis – vitez Trsteniški (1808–1881), ki je leta 1861 postal njen ravnatelj, je poročal deželnemu zboru o nevzdržnem stanju v njej, o visoki umrljivosti porodnic – Semmelweisovega spoznanja o povzročiteljih poporodne mrzlice (1847) še niso poznali – ter silni prostorski stiski. Predlagal je, naj zgradbo nadzidajo še za eno nadstropje, s tem rešijo prostorsko vprašanje, predvsem pa zmanjšajo umrljivost novorojenčkov.¹³

Ljubljanska porodnišnica je leta 1890 imela 20 postelj in je v istem letu oskrbovala 186 mater ter 168 otrok. Povprečna oskrbna doba porodnic je bila 17 dni, povprečni oskrbovalni stroški so znašali 1 goldinar in 55 krajcarjev na dan, umrljivost porodnic je bila 0,55 %, otrok pa 6,55 %.¹⁴ Tedanje zdravstvo je skrbelo za porodnice, ne pa tudi za njihov naraščaj. Že leta 1843 se je dr. Bernhard Pachner, vitez Eggenstorf (1803–1881), učitelj porodništva na kirurškem liceju, zavzemal, da bi bolni otroci dobili svojo sobo v porodnišnici. Leto prej je dobil dovoljenje dunajske uprave, da sme na zavodu posebej predavati o otroških boleznih. Je pa imel na šoli številne težave in se ni mogel dogovoriti. Tudi v porodnišnici ni bilo prostora, tako da je moral iskati prostor drugje. Ljubljanski magistrat je 23. junija 1847 predlagal dunajskemu magistratu, da naj se v Ljubljani ustanovi otroška bolnišnica (podobno kot dunajska pri sv. Jožefu). Magistrat je soglašal, toda burni dogodki v letu 1848 so preprečili uresničitev zamisli: marčna revolucija je prekrizala račune marsikomu, tudi Pachnerju, še posebej pa liceju, saj so ga celo zaprli. Tako je vprašanje ostalo nerešeno vse do leta 1864, ko se ga je ponovno lotil ljubljanski mestni fizik in higienik dr. Viljem Kovač (1830–1888). Z javnim oklicem je septembra 1864 pozval ljubljansko prebivalstvo, naj s prostovoljnimi prispevki podpre prizadevanja za ustanovitev prepotrebne otroške bolnišnice v Ljubljani.¹⁵

Znan je članek, ki ga je dr. Kovač objavil v Bleiweisovih Novicah 3. maja 1865; v njem opisuje brezupno zdravstveno stanje revnih otrok na Kranjskem, izredno slabe socialne in materialne razmere med prebivalci ter poziva premožne meščane, da s prostovoljnimi prispevki podprejo ustanovitev otroške bolnišnice z desetimi posteljami. Za bolnišnično oskrbo otrok se je zavzemal tudi v članku, objavljenem v ljubljanskem časniku Triglav, v katerem je natančno navedel razloge za ustanovitev takšnega zavoda. Poziv je objavil tudi v glasilu *Laibacher Zeitung*, pomagati je želel tudi osebno, saj se je zavezal, da bo do konca življenja brezplačno delal za dobro otrok in za leto dni preskrbel brezplačna zdravila pri ljubljanskih lekarnarjih. S svojim predlogom je uspel, podprl ga je tudi takratni ljubljanski župan dr. Etbin Henrik Costa. Ustanovljen je bil t.i. damski komite, ki je z dvojezično pisanim sporočilom hodil po mestu in zbiral prostovoljne prispevke; že v kratkem času so gospe zbrale 4000 florintov, za tedanji čas veliko vsoto. Osnovano je bilo tudi Društvo za vzdrževanje otroške bolnišnice v Ljubljani, ki je imelo junija 1864 prvi občni zbor pod predsedstvom župana dr. Coste. V prvem

¹² Jeras, *Pedriatrija nekoč in danes*, str. 18–23.

¹³ Zupanič Slavec, *Dr. Janez Bleiweis*, str. 395–404.

¹⁴ Zupanc, *Krain und seine*, str. 146–148.

¹⁵ Rijavec, *Ljubljanske bolnišnice*, str. 29.

členu društvenega pravilnika je bilo zapisano, da je »namen otroške bolnice z zasebno dobrodušnostjo nuditi otrokom potrebno zdravniško pomoč brezplačno«. Na naslednjih sejah so se člani društva sporazumeli za nakup stare hiše na Poljanah 54 (pozneje Jožefišče, danes dom starejših občanov, na vogalu današnje Poljanske ceste in Ulice Janeza Pavla II., nekdanje Zrinskega ulice). Po ustrezni adaptaciji so 19. novembra 1865 otroško bolnišnico slovesno odprli.¹⁶ Zvečer je bila v reduti v režiji Luize Pesjakove velika *Bé-seda* v korist otroške bolnišnice; prinesla je 377 goldinarjev. To je bil eden najslavnejših trenutkov v razvoju slovenske pediatrije, hkrati pa je bila Ljubljana drugo mesto v avstro-ogrski državi, ki je dobilo otroško bolnišnico, četudi skoraj 40 let za Dunajem. V začetku je imela bolnišnica 12 postelj, od leta 1867 pa 17. Dr. Kovač je držal dano obljubo – vse do leta 1887 je brezplačno zdravil otroke, oskrbovale pa so jih usmiljene sestre. Zdravila zanje je prav tako brezplačno dajal lekarnar Albert Ramm. V prvem letu delovanja je bilo sprejetih 64 otrok. Na magistratni seji dne 26. februarja 1866 je bil dr. Kovač zaradi svojih prizadevanj za ustanovitev otroške bolnišnice izvoljen za častnega meščana Ljubljane, dobil pa je tudi pravico do dosmrtno brezplačne ordinacije v njej. Poročilo o delovanju bolnišnice v letu 1866 navaja, da je bilo vanjo sprejetih 64 otrok, 9 se jih je zdravilo v bolnišnici od prejšnjega leta, umrlo jih je 10, 51 je bilo poslanih domov, 12 pa jih je ostalo hospitaliziranih. Umrljivost je znašala 13,7 %, kar je bil uspeh v primerjavi s podatki iz otroških bolnišnic sv. Ane in sv. Jožefa na Dunaju, kjer so imeli 24 % oz. 19 % umrljivost.¹⁷

V začetku leta 1866 je dr. Kovač podal predlog o »ustanovitvenih posteljah« – bolniških posteljah, za katere naj bi premožnejši meščani darovali večjo vsoto denarja; ko je bil imenovan za častnega meščana, je tudi sam v ta namen prispeval 1.200 goldinarjev, kar je bila za tisti čas velikanska vsota. V naslednjih letih ni bilo velikih sprememb. Bolnišnica je za svoj obstoj potrebovala precej denarja; pomagala si je z dobrodelnimi prireditvami. Med letoma 1874 in 1877 ji je po začetnem elanu začelo primanjkovati sredstev, grozil ji je celo propad. Leta 1871 je prenehala delovati ljubljanska najdenišnica, zato je začela deželna bolnišnica pošiljati bolnike otroški bolnišnici. Njihovo zdravljenje je bilo plačljivo in s tem je bilo nadaljnje delovanje otroške bolnišnice zagotovljeno. Zaradi ukinitve najdenišnice se je na Kranjskem povečalo število detomorov, o čemer je dr. Alojz Valenta leta 1872 pisal v dunajskem strokovnem časopisu in apeliral na oblast za njeno ponovno ustanovitev.¹⁸ Ker pa si je otroška bolnišnica s plačanim zdravljenjem otrok opomogla, je njen odbor prodal staro hišo (Vincencijevi družbi za 13.000 goldinarjev) in z darilom Kranjske hranilnice (20.000 goldinarjev) zgradil novo bolnišnico na Streliški ulici. Solidno in po takratnih zdravstvenih predpisih jo je zgradil stavbni mojster Treo (za ogromno vsoto 32.800 goldinarjev).¹⁹ Novembra 1889 – 14 mesecev po smrti pionirja slovenske pediatrije in dobrotnika bolnih sirot ter drugih otrok dr. Viližema Kovača – so vanjo preselili prve male bolnike. Zavod je še naprej ostal zasebna dobrodelna ustanova, imel je 30 postelj, vodila pa sta jo sprva dr. J. Schuster, za njim pa dr. J. Staudacher. V prvem letu je bila zasedenost le polovična, v naslednjih letih je bilo več sprejemov. Če pogledamo zdravstveno poročilo za leto 1880, vidimo, da je bilo sprejetih 73 otrok, odpuščenih 53, umrlo jih je 17 (umrljivost je znašala 19,5 %). Leta

¹⁶ Pintar, *Kovač Viljem*, str. 539.

¹⁷ Logar, *Iz zgodovine otroške*, str. 176–179.

¹⁸ Borisov, *Ginekologija na Slovenskem*, str. 133–138.

¹⁹ SI AS 432 Otroška bolnica v Ljubljani, 1892 – 1925, 0,3 t. m./ 3 knjige.

1901 so sprejeli 234 bolnikov, 180 jih je ozdravelo, 32 umrlo; umrljivost je torej znašala 13 % in se je vidno izboljšala v primerjavi s prejšnjimi leti.²⁰ Bolnike so še vedno oskrbovale sestre usmiljenke. Otroci so boleli za različnimi boleznimi. Številne diagnoze je retrogradno težko potrditi, vseeno pa lahko iz ohranjenih poročil z zanesljivostjo sklepamo, da so bile najhujša nadloga tuberkuloza, prirojene bolezni, pljučne bolezni, koze, bolezni prebavil z driskami idr. Med otroškimi nalezljivimi boleznimi velja posebej omeniti davico, ošpice in škrlatinko. Davica je v 19. stoletju veljala za pravo otroško kugo. Še leta 1894 je med obolelimi v Ljubljani zahtevala kar 42 % smrtni davek. Prelomno v zdravljenju te bolezni je bilo leto 1895, ko so prvič uporabili cepivo. Epidemija se je do leta 1910 ponovila le še enkrat, leta 1900, in med 200 obolelimi terjala 20 žrtev. Za ošpice še niso poznali pravega zdravljenja, proti njim so se bojevali z raznimi preventivnimi ukrepi, predvsem z izolacijo obolelih in razkuževanjem. V epidemični obliki so razsajale v letih 1895/96 in 1906. O razsežnosti obeh epidemij najzgovorneje govorijo številke: v prvi je zbolelo 557 otrok in jih umrlo kar 50.²¹ Največji strah med starši pa je povzročala škrlatnika ne le zaradi visoke umrljivosti, ampak tudi zaradi posledic na srcu ali izgube sluha, težav pri govoru in hoji. V epidemični obliki jo zasledimo v letih 1895, 1900, 1901 in 1909. Iz šolskih zavodov so obolele prepeljali na infekcijski oddelek deželne bolnišnice, večinoma pa so jo otroci prebolevali doma. Čas ozdravitve je bil nekoliko daljši kot pri drugih nalezljivih boleznih, okoli šest tednov.

Med prvo svetovno vojno je otroško bolnišnico zasedla vojska in glavnica se je porabila za vojna posojila. Privatni dohodki so usahnil, delno jo je vzdrževala le še Kranjska hranilnica. Leta 1918 je zavod popolnoma obubožal in v upravo ga je prevzela tedanja Deželna vlada za Slovenijo, Društvo za vzdrževanje otroške bolnišnice pa je prišlo pod državno nadzorstvo. Društveno poročilo iz leta 1908 je navedlo kot društveno premoženje poleg vrednosti stavbe še 47.278 kron v obligacijah in gotovini. Vojna je prvo slovensko otroško bolnišnico zares hudo prizadela. Leta 1919 je vodenje bolnišnice prevzel dr. Bogdan Derč (1880–1958). Našel jo je v obupnem stanju: v njej je bilo 13 hiralcev, tri sestre usmiljenke, perica in hlapec. Delo ni bilo lahko: bolnišnica ni imela ne laboratorija ne lastne rentgenske naprave, zato je bilo treba s konjsko vprego voziti otroke na preiskave v Splošno bolnico na Zaloško cesto.²² Leta 1934 je uprava otroške bolnišnice prišla pod občo državno bolnišnico in je v njej ostala ves čas predvojne Jugoslavije. Sprejemali so otroke do 14. leta, vendar oboleli za škrlatinko, davico in podobnimi nalezljivimi boleznimi niso dobili mesta v njej.

Po drugi svetovni vojni je pediatrični oddelek postal tudi učna baza popolne Medicinske fakultete. Poleg matičnega pediatričnega oddelka je dobil sčasoma še tri oddelke, in sicer: oddelek za večje otroke v Ulici stare pravde 11, oddelek za otroke s tuberkulozo na Gruberjevem nabrežju 6 in pediatrično ambulantno v Streliški ulici 14. V letih 1954–1956 se je otroški oddelek bolnišnice preselil v stavbo na Vrazovem trgu 1, kjer je bila pozneje Univerzitetna pediatrična klinika, po zamenjavi stavb z novoustanovljeno Bolnico za dojenčke in Dečjim domom MLO (Mestne ljudske oblasti) Ljubljana.²³

V prvih desetletjih 20. stoletja sta bili otroška bolnišnična in občasna ambulantna dejavnost omejeni le na Ljubljano in sta zajemali skromno število bolnih otrok. Leta

²⁰ Logar, *Iz zgodovine otroške*, str. 176–179.

²¹ Šega, *O šolskem zdravstvu*, str. 120–129.

²² Jeras, *Pediatrija nekoč in danes*, str. 18–23.

²³ Avčin, *Problem otroške bolnice*, str. 89–96.

1909 je dobila Ljubljana tudi prva šolska zdravnika, dr. Mavricija Rusa (1879–1977) in dr. Jerneja Demšarja (1875–1961). Temeljito sta pregledovala predvsem prvošolce, skrbela za preprečevanje nalezljivih bolezni in higieno šolskih prostorov. Po prvi svetovni vojni je pediatrično ledino ponovno prvi oral dr. Derč; leta 1919 je objavil koristno brošuro *Dojenček. Njega negovanje in prehrana*.

Velik korak naprej je pediatrija v Sloveniji storila, ko ji je dr. Andrija Štampar (1888–1959) iz Beograda poslal slovenskega zdravnika prof. dr. Matijo Ambrožiča (1889–1966). Ta, za slovensko in jugoslovansko preventivno in socialno pediatrijo pomemben mož, je bil z odločbo Ministrstva za narodno zdravje junija 1923 imenovan za predstojnika Zavoda za zdravstveno higiensko zaščito mater in otrok. Na tem mestu je opravil pionirsko delo: ustanovil otroški dispanzer, dečji dom in posvetovalnico za matere dojenčkov. Leta 1926 ga je nasledil dr. Bogo Dragaš. Pri zavodu je leta 1924 začela delovati enoletna šola za dečje zaščitne sestre; ta pomeni začetek izobraževanja otroških negovalk v Sloveniji. Zaščitne sestre so v Sloveniji postale nosilke otroške nege, strokovne dejavnosti v otroških dispanzerjih in posvetovalnicah ter sodelavke pri socialno-pediatričnem in zdravstveno-prosvetnem delu. Zavod je leta 1926 prevzel v upravljanje tudi Dečji dispanzer v Mariboru, posvetovalnico za matere in oskrbovalnico za dojenčke v Trbovljah ter ustanovil Državni otroški dispanzer v Lukovici, kjer je bila leta 1927 ustanovljena prva otroška rejniška kolonija, istega leta pa so odprli posvetovalnico za matere tudi v Hrastniku. Kje vse so še bili ustanovljeni otroški dispanzerji pred drugo svetovno vojno? Leta 1928 v Šentvidu pri Ljubljani, leta 1936 na Viču (Glince) in v Zgornji Šiški. Poleg teh so med vojnami delovali še dispanzerji za dojenčke in otroke v Medvodah, Kranju, Trziču, Logatcu, na Rakeku, v Cerknici, Novem mestu, Cerkljah, Brežicah, Metliki, Celju, Dolnji Lendavi in drugod.²⁴

V začetku 20. stoletja so na Slovenskem nastale razne zaščitne ustanove, namenjene gluhozemnim in slepim otrokom, drugače prizadetim, sirotam in trpinčenim, prestopnikom in drugim. Med najvažnejše ustanove te vrste štejejo: Gluhozemnica v Ljubljani (1850, 70 gojencev),²⁵ Društvo za otroško varstvo in mladinsko skrbstvo (1908, okoli 500 otrok), Zdravstvena posvetovalnica v Ljubljani (1912 prostovoljno ordiniral dr. Derč), Kranjsko deželno vzgajališče za mladostne na današnji Povšetovi ulici v Ljubljani (t.i. prisilne delavnice), ki se je leta 1929 preselilo v grad Ponoviče pri Litiji. Druge ustanove so še bile: Društvo sv. Cirila in Metoda, ki je od leta 1886 vzdrževalo 22 vrtcev v Celju, Mariboru, Ormožu, Trstu in drugih mestih, Slovenska straža, ki je od leta 1910 vzdrževala vrtce na severni meji; banovinski dečji domovi so bili v Ljubljani, Mariboru (1922) in drugod, ustanovljen je bil Dečji in materinski dom kraljice Marije ter domovi za duševno prizadete (Zavetišče sv. Jožefa v Ljubljani na Vidovdanski ulici in v Mariboru idr.). Zavod za zdravstveno zaščito mater in otrok s posvetovalnico za matere z dojenčki in malimi otroki ter otroško polikliniko je bil ustanovljen leta 1923 in je leta 1935 opravil 124.000 pregledov. Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS) je leta 1921 ustanovila Narodni odbor za pomoč deci, leta 1935 pa je bil v Beogradu prvi kongres Jugoslovanske unije za zaščito otrok. Direktor novoustanovljene otroške klinike v Beogradu je postal prof. dr. Matija Ambrožič.²⁶

²⁴ Pintar, *Pediatrija*, str. 291–293.

²⁵ Zupanič Slavec, *Gluhozemnica*, str. 43–48.

²⁶ Avčin, *Dediščina*, str. 12–18.

Tudi šolska medicina ima svoje korenine v prvem desetletju 20. stoletja. Začela se je leta 1909 z ustanovitvijo Mestne šolske poliklinike v Mestnem domu v Ljubljani. Sprva so si šolsko medicino zamislili kot izrazito preventivno stroko in je zajela tedanjih 4.000 učencev. Delo začetnikov dr. Mavricija Rusa in dr. Jerneja Demšarja sta nasledili dr. Slava Lunaček in dr. Mira Kuralt. Leta 1924 je bila ustanovljena Državna šolska poliklinika. Cerkvena društva in mestne oblasti so ustanovljale številne otroške vzgojne, učne in počitniške ustanove, športna društva in klubi pa so skrbeli za telesno vzgojo in zdravje.²⁷

Med drugo svetovno vojno je na slovenskem osvobojenem ozemlju delovala partizanska saniteta; skrbeli so tudi za bolne otroke in njihovo cepljenje. V Kočevskem Rogu so v začetku leta 1944 ustanovili partizansko porodnišnico z oddelkom za novorojenčke in dojenčke. Vodila jo je dr. Božena Grosman.

Ustanovitev Univerze v Ljubljani leta 1919 je vplivala upanje, da bomo imeli Slovenci več zdravnikov; žal so takrat dobili le prve štiri semestre, tik pred drugo svetovno vojno leta 1940 pa še petega in šestega. Dne 31. julija 1945 je Medicinska fakulteta postala popolna 10-semesterška šola. Med predmete je bila umeščena tudi pediatrija, za prvega rednega profesorja pa imenovan zaslužni pediater dr. Bogdan Derč.²⁸ Slednji je bil gotovo edini, ki je bil vreden tega zaupanja, bil pa je tudi povsem kos težavni nalogi, ki mu je bila naložena;²⁹ to velja še posebej za organizacijo in kakovost pouka pediatrije. Predvsem pa je Derčeva zasluga, da je ob sebi zbral mlade in sposobne sodelavce, med njimi tudi svojega naslednika dr. Marija Avčina (1913–1995). Otroška bolnišnica se je preimenovala v Pediatrično kliniko.³⁰

Dr. Avčin je s strokovnim znanjem in organizacijsko sposobnostjo na otroški kliniki uveljavil sodobna načela kurativne, preventivne in socialne pediatrije. Poleg tega je za potrebe te klinike pridobil stavbo Duhovnih vaj na Ulici stare pravde, v kateri so po adaptaciji dobili prostor bolni predšolski in šolski otroci, tuberkuloznim bolnikom pa je bila namenjena Čečeva vila na Prulah. Plod Derčevega dela je bil tudi Centralni otroški dispanzer na Streliški ulici, ki je postal osrednji demonstracijski center za to dejavnost.

Ne smemo pozabiti tudi dela, ki ga je za bolne otroke opravila dr. Anča Konvalinka Tavčar (1901–1976) na področju splošne puerikulture in socialne pediatrije. Bila je predstojnica Dečjega doma, skromne stavbe v kompleksu ljubljanske splošne bolnišnice ob Zaloški cesti. Njena zasluga je, da je prišlo do gradnje velike stavbe za nov Dečji dom na Vrazovem trgu 1, v katero se je čez nekaj let vselila Otroška klinika.³¹

Premalo znano in upoštevano je tudi pionirsko delo za slovensko pediatrijo, ki ga je opravila dr. Božena Grosman. Rezultat njenega vztrajnega dela je bilo leta 1946 odprtje novega otroškega oddelka v Mariboru, kjer je postala njegova predstojnica. Leta 1947 je bila imenovana za načelnico oddelka za zaščito matere in otroka na Ministrstvu za ljudsko zdravje Slovenije. Na tem mestu je v letih 1947–1950 veliko prispevala k organizaciji celotnega otroškega zdravstvenega varstva v Sloveniji. V vseh večjih slovenskih mestih so nastali tudi otroški oddelki splošnih bolnišnic: v Mariboru, Celju, Kopru in na Ptuj, kasneje pa še v Novi Gorici, na Jesenicah, v Novem mestu, Murski Soboti,

²⁷ Zupanič Slavec, Slavec *Šolska medicina na Slovenskem*, str. 755–768.

²⁸ Derč, *Pomen in vzpon*, str. 215–232.

²⁹ Derč, Svetlič, Avčin, *Problem otroške bolnice*, str. 89–96.

³⁰ Zupanič Slavec, *Prvi učitelji*, 201–208.

³¹ Avčin, *Otroška klinika v Ljubljani*, str. 5–14.

Slovenj Gradcu in Trbovljah. Vzporedno z razvojem kurativnega otroškega zdravstva se je razvijalo tudi socialno-zdravstveno varstvo otrok.

Stavba Dečjega doma na Vrazovem trgu 1 v Ljubljani je bila leta 1953 dodeljena Pediatrični kliniki, ki je vanjo sprva namestila le bolne dojenčke. Za vodjo tega oddelka je dr. Avčin imenoval svojega najbolje usposobljenega sodelavca dr. Lea Matajca. Slednji je posodobil klinično obravnavanje bolnih dojenčkov; razen drugih izboljšav je prvi pri nas uvedel intravensko aplikacijo tekočin, elektrolitov in zdravil, in to brez prepariranja žile. Prvi pri nas je tudi pričel uvajati dirigirano rehidracijo in je s tem občutno zmanjšal umrljivost pri dehidriranih in elektrolitsko neuravnoteženih dojenčkih.

Pozneje sta se v novo stavbo na Vrazovem trgu 1 preselila še oddelka za predšolske in šolske otroke, Dečji dom pa je dobil na voljo prejšnji oddelek za bolne dojenčke Otroške klinike v stavbi na Ulici stare pravde. Klinična pediatrija je dobila v novi stavbi na Vrazovem trgu zelo ugodne delovne pogoje za uspešen strokovni razvoj. K temu pa so veliko prispevale Napredne ameriške Slovenke, ki so kliniki darovale inštalacijski material in številne dragocene diagnostične naprave, med drugim tudi rentgenski aparat in elektroencefalograf.

Profesorja Marij Avčin in Leo Matajc sta bila učitelja in mentorja svojim takratnim mlajšim sodelavcem – specialistom pediatrije. Prav slednji pa so menili, da bi bilo treba – glede na napredek in hiter razvoj klinične pediatrije – uvesti subspecialistične strokovne dejavnosti. Klinika je bila namreč v novi stavbi prva leta razdeljena na oddelke po starosti bolnikov (neonatalni oddelek in oddelki za dojenčke, predšolske in šolske otroke). Nekateri izmed mladih pediatrov so pričeli zavzeto poglobljati svoje znanje na posameznih področjih klinične pediatrije in tako so v naslednjih desetletjih razvili subspecialistične oddelke in poliklinično ambulantno dejavnost. Tako se je oblikoval »pediatrični klinični center«.³²

Od takrat se je na pediatrični kliniki zvrstilo nešteto dogodkov; vodstvo in njeni zdravniki so težili k sodobnemu znanju in opreми, zdravstvena dejavnost in oddelki za otroke so se razširili v pediatrični klinični center v malem in zgodovina se je ponovila. Prostorska stiska je terjala nove rešitve, silen razvoj stroke je zahteval več strokovnjakov in ne nazadnje je materialno pomanjkanje sililo ljubljanske pediatre v široko vseslovensko in celo mednarodno akcijo za izgradnjo nove pediatrične klinike. Stavba na Vrazovem trgu je pol stoletja služila svojemu namenu, nakar je po dolgoletnih borbah bila leta 2009 vseljena sodobna pediatrična klinika v Ljubljani na Bohoričevi ulici 28, ki bo najverjetneje zadoščala za nadaljnega pol stoletja.

Razvoj cepljenja in začetki tega pri črnih kozah

Cepiva za preprečevanje nalezljivih bolezni so bila največja zdravstvena dobrobit, sprva predvsem otrok, kasneje pa tudi odraslih. Drastično so zmanjšala obolevnost in umrljivost za kužnimi boleznimi. Prva bolezen, proti kateri so se v zdravstvu na tak način borili, so bile črne koze. Prvi znani zapisi o njih izvirajo iz Azije iz časa okoli leta 1500 pr. n. št. Črne koze so bile znane na Kitajskem že leta 1122 pr. n. št., v Evropi pa so se pojavile šele v 16. stoletju. Primitivna metoda zaščite pred črnimi kozami, popisana v staroindijskih in starokitajskih virih, ki pa se v Evropo ni razširila, je bila variolizacija.

³² Gregorič, *Nekaj misli o slovenski*, str. 9.

Pri tem so uporabili kužnino iz bolnikovega gnojnega mehurčka, ki so jo prenesli na zdravega človeka.³³ Pri Slovencih je o variolizaciji prvi pisal goriški zdravnik Anton Muznik leta 1781 v svoji knjigi *Clima Goritiense*, izpeljal jo je že leta 1775.³⁴ Boj proti črnim kozam je na Slovenskem predstavljal tudi zametke pediatrije, saj so bili cepljeni predvsem otroci, ki se sčasoma brez cepilnega potrdila niso mogli več vpisati v šolo. Spoznanje angleškega zdravnika Edwarda Jennerja (1749–1823), da kravje mlekarice, ki zbolijo za govejimi kozami, ne dobijo črnih koz, ga je pripeljalo na misel, da bi s kravjo vakcino imuniziral prebivalstvo proti črnim kozam. Leta 1798 je to odkritje objavil v temeljnem delu *An Inquiry into the Causes and Effects of Variolae Vaccinae* (Raziskava o vzrokih in posledicah cepiva proti kozam). Spoznanje se je bliskovito razširilo po vsej Evropi. Pri nas je tedanji magister kirurgije Vincenc Kern (1760–1829) že leta 1799 začel zaščitno variolizirati, leta 1801 pa je začel vakcinirati z vakcino iz kravjih osepnic – kot so koze takrat imenovali.³⁵ Z njo je izvajal zaščitno cepljenje. Redna uporaba kravje vakcine se je na Kranjskem začela leta 1803.³⁶

Dr. Kern je leta 1798, torej v istem letu kot dr. Edward Jenner, spisal knjižico o kozah *Erinnerungen ueber die Einfuehrung der Blättern-Einimpfung im Hertzogtum Krain von Vinzenz Kern*. V slovenščino jo je naslednje leto prevedel Valentin Vodnik z naslovom *Nauk od kose stavljenja*.³⁷ V obeh različicah so po zgodovinskem uvodu v sedmih točkah razloženi razlogi za variolizacijo.³⁸ Vakcinacija se je kmalu razširila po Dolenjski, Notranjski, Idriji, Gorenjski in drugod.³⁹ Ob tej priložnosti ne bi bilo odveč omeniti, da so koze leta 1801 samo na Postojnskem pokopale 300 ljudi, da je v istem letu v ljubljanski škofiji podleglo 1.200 otrok in da so bili na račun teh dramatičnih števil v času Ilirskih provinc izdani predpisi, kako pospeševati vakcinacijo. Leta 1812 je bilo na Kranjskem cepljenih že 7.202 otrok, 1814 pa so pri sprejemanju v državno službo že zahtevali potrdilo o cepljenju. V letu 1822 je bilo predpisano splošno in obvezno cepljenje, dve leti za tem pa so določili kazen za prikrivanje bolnika s kozami.⁴⁰

O črnih kozah je v slovenščini veliko pisal zdravnik in živinozdravnik dr. Janez Bleiweis-Trsteniški (1808–1881); kot urednik Kmetijskih in rokodelskih novic je imel možnost poučevati predvsem kmečke ljudi. Preprost slovenski človek je bil v 19. stoletju precej vraževeren (matere so na primer neredko verjele, da cepljenje izniči krst, zato so otroku takoj skrivoma izsesale cepivo in ga v prvem potoku ponovno krstile). Dr. Bleiweis je v svojih poučnih člankih moral na pomoč poklicati velike verske avtoritete, kot npr. škofa Antona Martina Slomška (1800–1862), ki je vernikom prigovarjal, naj vendar ne bodo vraževerni in si pomagajo z dobrobitjo, ki jo prinaša cepljenje proti kozam.⁴¹ Slomšek je v svoji knjigi *Blaže ino Nežica v nedeljski šoli* celo spisal poglavje o cepljenju – *Nastavljanje osepenc*.⁴²

³³ Vargazon, O cepljenju. Obzornik zdravstvene nege. Pridobljeno: http://www.obzornikzdravstvene-nege.si/Celoten_clanek.aspx?ID=ad5c5ad0-51f8-4c21-a06d-4c22be24c29b.

³⁴ Muznik, *Goriško podnebje*, str. 149–157.

³⁵ Beseda vakcinacija ali cepljenje ali inokulacija izvira iz besede vakcinija, ki pomeni kravje koze. *Vacca* v latinščini pomeni krava.

³⁶ Toplak, Zupanič Slavec, *Vincenc Kern*, str. 337–340.

³⁷ Kern, *Nauk od kose*, str. 1–16.

³⁸ Zupanič Slavec, Toplak, *Choose a lesser of two evils*, str. 501–506; Jurca, *Začetki zaščitnega cepljenja*, str. 101–120.

³⁹ Pintar, *Pediatrija*, str. 291–293.

⁴⁰ Borisov, *Zdravstvenovarstvene listine in epidemije*, str. 423–428, 466–470.

⁴¹ Zupanič Slavec, *Dr. Janez Bleiweis*, str. 395–404.

⁴² Slomšek, *Blaže ino Nežica*, str. 153–156.

V 20. stoletju ni na Slovenskem nihče več zbolel za črnimi kozami, ob grozeči epidemiji na Kosovem – zadnji epidemiji črnih koz v Evropi – leta 1972 pa je bilo cepljeno vse tedanje jugoslovansko prebivalstvo. Leta 1978 je bilo to cepljenje zakonsko ukinjeno, saj je 8. maja 1980 Svetovna zdravstvena organizacija razglasila, da so črne koze izkoreninjene.⁴³ To je bilo mogoče zato, ker virus črnih koz (*pox virus*) nima živalskega gostitelja.

Razvoj drugih cepiv in njihov pomen

Ko nadalje sledimo dobrobiti medicine zaboljšanje zdravstvenega stanja otrok, je izjemnega pomena pregled razvoja cepiv, saj večino izmed njih uporabljamo prav za otroke.

Minilo je stoletje, preden je po odkritju cepljenja proti črnim kozam francoski mikrobiolog in kemik Louis Pasteur dokazal, da se zaščita proti nalezljivim boleznim vzpostavi z vnosom oslavljenih mikroorganizmov. Prvo mrtvo cepivo proti tifusu je leta 1896 na ljudeh preizkusil Almroth Edward Wright, Robert Koch pa je leta 1884 odkril bakterijo *Vibrio cholerae*, kar je vodilo k izdelavi živega cepiva proti koleri. Sledila so odkritja uspešnih cepiv proti oslovskemu kašlju, davičnemu in tetanusnemu toksoidu ter manj uspešno Calmette-Guérinovo BCG cepivo proti tuberkulozi, ki ga v Sloveniji od leta 2005 ne uporabljamo več pri vsakem novorojenčku, ampak le pri rizičnih. Razvoj je nadalje prinesel cepivo proti influenci, rumeni mrzlici, otroški paralizi, ošpicam, rdečkam, mumpsu, noricam, hepatitisu B.

Nanizali bomo podatke o vpeljavi posameznih cepiv v uporabo v svetu in pri nas: 1796 – črne koze (Edward Jenner), 1883 – antraks (Louis Pasteur), 1885 – steklina (Louis Pasteur), 1908 – tuberkuloza (Albert Calmette in Camille Guérin), 1920 – antitoksin proti tetanusu (David Bruce), 1954 – mrtvo cepivo proti otroški paralizi – poliovakcina (Jonas Salk), 1955 – živa poliovakcina (Albert Sabin), 1964 – ošpice (John Enders), 1969 – rdečke (Stanley Plotkin), 1975 – hepatitis B (Maurice R. Hilleman), 1981 – hepatitis A (Maurice R. Hilleman), 1985 – rotavirus (T. Vesicari) in 1986 – brezcelično cepivo proti oslovskemu kašlju (M. Kimura).

Pomemben je tudi pregled vpeljave posameznih cepiv pri nas: 1937 – proti davici, 1947 – proti tuberkulozi, 1951 – proti tetanusu, 1957 – proti otroški paralizi, 1959 – proti oslovskemu kašlju, 1968 – proti ošpicam, 1972 (1990 tudi pri dečkih) – proti rdečkam, 1979 – proti mumpsu, 1998 – proti hepatitisu B, 2000 – proti bakteriji *Haemophilus influenzae* in 2009 – proti humanemu papiloma virusu (HPV). Za nekatere pomembne nalezljive bolezni, kot so malarija, shistosomioza, tuberkuloza, diaroične bolezni, aids, ošpice ... še ni na voljo ustreznega cepiva.⁴⁴ Trudijo se narediti tudi cepiva proti herpesu, citomegalovirusu, gonokokom, gobavosti ... V veliko pomoč pri proizvodnji le-teh je danes uporaba genetskega inženiringa.

Cepilni program sodi med najpomembnejše javnozdravstvene preventivne programe v razvitem svetu in je še posebej pomemben v otroštvu, saj preprečuje nastanek bolezni v otroški in/ali odrasli življenjski dobi. Dosedanje znanje o tem je pripeljalo do drastičnega upada nalezljivih bolezni, obolevnosti in umrljivosti zaradi njih. Dojenčke

⁴³ WHO. Declaration of global eradication of smallpox, str. 145–152.

⁴⁴ Kotnik, Zupanič Slavec, *Zgodovina cepljenja*, str. 44–47.

po določenem cepilnem koledarju cepimo proti davici, tetanusu, oslovskemu kašlju, bakteriji *Haemophilus influenzae* tipa b, otroški paralizi ter okoli enega leta še proti ošpicam, mumpsu in rdečkam. V Sloveniji cepimo po cepilnem programu, ki je pripravljen po zakonskih predpisih in usklajen z epidemiološkim gibanjem infekcijskih bolezni. Sodoben sopojav cepljenj je nasprotovanje posameznikov, ki se neredko ne zavedajo strokovnega pomena cepljenj.⁴⁵

Sklep

Razvoj medicine in številna odkritja, ki so se pojavljala na njenih različnih področjih, predvsem skozi zadnjih 150 let, so močno vplivali na zdravje dojenčkov, malih otrok in mladostnikov. Z razvojem babištva se je znatno zmanjšala umrljivost otrok in mater ob porodih, z odkritjem cepiv so otroške nalezljive bolezni (davica, škrlatinka, rdečke, otroška paraliza in druge), ki so pred tem v epidemičnih valih desetkale otroke in pogosto pred 20. stoletjem sočasno vzele več otrok v eni družini, postale obvladljive, predvsem pa se je drastično zmanjšala umrljivost otrok. Cepiva so postala blagoslov tudi za kopico tropskih bolezni, ki so bile sicer neobvladljive.

Z odkritjem različnih kemoterapevtikov je bilo postopoma možno zdraviti vse več bolezni, med najpomembnejšimi zdravili so bili antibiotiki, ki so postopoma obvladovali večino bakterijskih bolezni.

Tudi virusna obolenja so z razvojem naravoslovnih znanosti dobivala vse boljše izgleda za zdravljenje, predvsem pa obvladovanje s preventivnimi cepljenji.

Odkritje insulina in zmožnost zdravljenja juvenilnega diabetesa je predstavljalo odrešitev za otroke, ki bi bili sicer obsojeni na smrt. Podobno je odkritje hormonov in kortikosteroidov poseglo v patologijo te vrste in jo uspelo obvladovati. Pravo revolucijo so prinesli vitamini, po odkritju katerih je postal rahitis z vitaminom D obvladljiva bolezen, skorbut z uporabo C vitamina prav tako ozdravljiv, itd. Minerali, ki so esencialni za normalno delovanje človeškega organizma, so prav tako marsikateremu otroku ohranili življenje, preprečili umsko zaostalost (pomanjkanje joda) ali ohranili zdrave zobe (fluor). Med zdravili so se nadalje razvijali preparati za zdravljenje prebavil in presnove, bolezni krvi in krvotvornih organov, za zdravljenje srca in ožilja, dihal in čutil, kože in podkožnega tkiva, mišičnoskeletnega sistema ter za zdravljenje sečil in spolovil. Dandanes si ne znamo več predstavljati, da otrok z oslabljenim imunskim sistemom ali rakavimi boleznimi ne bi zdravili, a pot do tega je bila dolga in še danes ni vedno uspešna.

Otroci z različnimi prirojenimi boleznimi (gluhi, slepi, pohabljeni ...) pogosto niso bili deležni pomoči; otroci s prirojenimi srčnimi motnjami npr. so bili še pred 50 leti obsojeni na zgodnjo smrt. Prav tako so pred ero sodobne kirurgije umirali otroci zaradi danes banalnega vnetja slepiča ali različnih poškodb. Invalidni so ostajali otroci s prirojenim izpahom kolkov in drugimi ortopedskimi boleznimi, ker sta bili ortopedija in rehabilitacijska medicina še v povojih.

Veliko sprememb je doživela tudi obravnava otroške duševnosti in njenih motenj, kjer dandanes pedopsihiatri in psihologi vse pogosteje uspešno pomagajo.

Izboljšanje ekonomske in izobrazbene situacije je poseglo tudi v socialne bolezni, predvsem jetiko, oziroma otroško obliko obolenja bezgavk – škrofulozo. Spoznanja o bolj

⁴⁵ Macedoni Lukšič, *Znanstvena prevara*, str. 12.

zdravem načinu življenja, prehrani, telesnem gibanju in spodbudnem vpenjanju učenja in drugega izobraževalnega dela v otroštvo dolgoročno obetajo boljše perspektive za širšo družbo. Načrtovanje družine z uvedbo uspešnih kontracepcijskih metod je prav tako izboljšalo kakovost otroštva, saj so družine z manjšim številom otrok večinoma uspele le-tem nuditi bolj zdravo, spodbudno in psihofizično uravnoteženo otroštvo.

Vpeljava zdravstvenega zavarovanja in podpora države pri javnozdravstvenem sistemu z otroškimi in šolskimi dispanzerji ter bolnišničnimi otroškimi oddelki, razvojem šolske medicine (sistematskimi pregledi, šolsko telovadbo, mlečnimi kuhinjami, počitniškimi kolonijami ...) sta vpeljali redno kurativno in preventivno zdravstveno skrb za otroke. Vpliv vsega tega na zdravje otrok (posredno tudi vpliv na kakovostno, spodbudno in zadovoljno otroštvo) je neprecenljiv.

Razvita družba je z velikimi dosežki medicine in razvojem javnega zdravstva, predvsem v zadnjem stoletju, pridobila psihofizično vse bolj zdrave otroke in mladino, sposobno osvajanja znanja, bodočega produktivnega življenja in osebnega zadovoljstva. Žal ta privilegij velja le za razviti svet in otroci so marsikje še vedno le številke brez pravih možnosti za zdravo otroštvo. Tudi spreminjanje ekonomskega blagostanja in družbeno-politične stabilnosti slovenske družbe se bo slej ko prej odsevalo tudi na psihofizičnem zdravju in dobrem počutju otrok.

Viri in literatura

Viri

SI AS 432 Otroška bolnica v Ljubljani, 1892–1925 0.3 t. m./3 k.

Objavljeni viri

Okrožnica ces. kralj. ilirskega gubernija v Ljubljani. Laibacher Zeitung 1824: 42.

WHO. Declaration of global eradication of smallpox. Weekly Epidemiological Record 1980; 55, str. 145–152.

Literatura

Avčin, Marij, Dediščina. *Slovenska pediatrija* 1995; 2: str. 12–18.

Avčin, Marij, Otroška klinika v Ljubljani je dograjena. *Priroda, človek in zdravje* XI, str. 5–14.

Avčin, Marij; Svetlič, Marjan; Derč, Bogdan, Problem otroške bolnice v Ljubljani. *Zdravstveni vestnik* 1941; 13, str. 89–96.

Borisov, Peter, *Ginekologija na Slovenskem od začetkov do leta 1980*. Ljubljana: SAZU, 1995.

Borisov, Peter, Zdravstvenovarstvene listine in epidemije osepnic na nekdanjem Kranjskem. *Zdravstveni vestnik* 1968; 37 – 11: 423–428.

Derč, Bogdan, Pomen in vzpon pediatrije (Nastopno predavanje dr. Bogdana Derča). *Zdravstveni vestnik* 1946; 18, str. 215–232.

Derč, Bogdan; Svetlič, Marjan; Avčin, Marij, Problem otroške bolnice v Ljubljani. *Zdravstveni vestnik* 1941; 13, str. 89–96.

Glesinger Lavoslav, *Povijest medicine*. Zagreb: Školska knjiga, 1978.

Gregorič, Alojz, Nekaj misli o slovenski pediatriji. *Slovenska pediatrija*, 1996; 3 (1-3), str. 9–10.

Grosman, Božena, *Nekoč je bilo*. Ljubljana: Kurirčkova knjižnica, 1967.

Grosman, Božena, *Partizanska zdravnica*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1985.

Jeras, Jože, Pediatrija nekoč in danes. *Slovenija paralele* 70, str. 18–23.

Jesenšek, Marko, *Jezik v prvem slovenskem priročniku za babice*. V: Med medicino in literaturo. Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete Univerze v Ljubljani, 1995, str. 243–248.

- Jurca, Jože, Začetki zaščitnega cepljenja v humani in veterinarski medicini in imunizacija proti goveji kugi na Slovenskem, 1780. *Slovenian Veterinary Research* 2001; 38 (2), str. 101–120.
- Kern, Vincenc, *Nauk od kose stavljenja*. Ljubljana 1799: JF Eger, 1799.
- Kotnik, Vladimir, *Od miazme do bolezni norih krav*. V: Gubina M; Ihan A. (ur.) *Medicinska bakteriologija z imunologijo in mikologijo*. Ljubljana 2002, str. 503–516.
- Kotnik Vladimir; Zupanič Slavec, Zvonka, *Zgodovina cepljenja*. V: Ihan A. (ur.) *Cepiva in cepljenje : zbornik izročkov*. Ljubljana: Sekcija za klinično mikrobiologijo in bolnišnične okužbe Slovenskega zdravniškega društva, 2011, str. 11–22.
- Kraigher, Alenka, Cepljenje v Sloveniji. *Slovenska pediatrija* 2000; 7(Supl 1), str. 44–47.
- Kralj, Božo, Ob 250-letnici Babiške šole v Ljubljani – zgodovinski oris. *Obzornik zdravstvene nege*. 2004; 38 (1), str. 7–11.
- Kralj, Božo, *Zgodovinski oris babištva na Slovenskem*. V: Babištvo skozi čas. Zbornik ob 250-letnici babiške šole. Ljubljana: Visoka šola za zdravstvo, 2003, str. 9–17.
- Lipič, Fran Viljem, *Topografija c.-kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane z vidika naravoslovja in medicine, zdravstvene ureditve in biostatike*. Ljubljana: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2003.
- Logar, Ivan, Iz zgodovine otroške bolnišnice v Ljubljani. *Priroda, človek in zdravje* XI; 9–10, str. 176–179.
- Macedoni Lukšič, Marta, Znanstvena prevara: Cepljenje, slaba znanost in javni interes. *Delo, sobotna priloga*, 19. marec 2011, str. 12.
- Makovitz, Anton; Steidele, Raphael Joannes *Lehrbuch über die Geburtshilfe für Hebammen auf dem Lande: aus dem grossen Lehrbuche Raphael Johann Steidele's heraus gezogen, in das krainerische übersetzt, nun das zweytemal aufgelegt, und vermehret von Anton Makovitz ... Laibach*, 1788.
- Makovic, Anton, *Prashanje inu odgovori zhes Vshegarstvu*, po navkeh bukvh Rafaela Steidla od vshegarstva (Fragen und Antworten über die Geburtshilfe). Ljubljana: Promberger Michael, 1782.
- Makovic, Anton *Vshegarske bukve za babice na desheli*. Ljubljana: Eger, 1788.
- Matoušek, Jan, *Babishtvo ali Porodnizharski Vuk za Babice* (prev. Valentin Vodnik). Ljubljana, 1818.
- Mayerhofer, Ernest, *Putevi i ciljevi pediatrije u Jugoslaviji*. Liječnički vjestnik 1923; 45, str. 187–192.
- Muznik, Anton, *Goriško podnebeje*. Faks. izd. latinskega originala. Zupanič Slavec Z (ur). Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2000, str. 149–157.
- Pachner von Eggenstorf, Bernhard, *Bukve za uzhenke porodnizharstva*. Ljubljana: Rosalia Eger, 1848.
- Pintar, Ivan, *Mediko-kirurški učni zavod v Ljubljani, njegov nastanek, razmah in konec*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1939.
- Pintar, Ivan, Kovač Viljem. *Slovenski biografski leksikon* zv. 1-4. Ljubljana, Zadržna gospodarska banka, 1925–1932.
- Pintar, Luka, *Pediatrija*. V: Enciklopedija Slovenije, zv. 5. Ljubljana, Mladinska knjiga, 1994, str. 291–293.
- Radics, Peter, *Zgodovina deželne civilne bolnice v Ljubljani*. Ljubljana: DOK, 1887.
- Rijavec, Leopold. Ljubljanske bolnišnice. Ljubljana, Uprava kliničnih bolnic, 1960.
- Slomšek, Anton Martin, *Blaže ino Nežica v nedeljski šoli*. Celje, 1848.
- Šega, Judita, O šolskem zdravstvu v Ljubljani pred prvo svetovno vojno. *Šolska kronika* 1994; 3, str. 120–129.
- Šega, Judita *Zdravstvene in higienske razmere v Ljubljani (1895–1910)*. Gradivo in razprave 12, Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1993.
- Toplak, Cirila; Zupanič Slavec, Zvonka. Vincenc Kern in njegove zasluge pri uvajanju cepljenja proti črnim kozam v Slovenskih deželah Habsburške monarhije: ob dvestoletnici cepljenja proti črnim kozam (1798–1998). *Zdravniški vestnik* 1998; 67 (6), str. 337–340.
- Uredništvo, *Pediatrija*. *Medicinska enciklopedija* zv. 7. Zagreb, 1963, str. 643–645.
- Vargazon, Nevenka, O cepljenju. *Obzornik zdravstvene nege*. Pridobljeno: http://www.obzornikzdravstvene-nege.si/Celoten_clanek.aspx?ID=ad5c5ad0-51f8-4c21-a06d-4c22be24c29b.
- Zupanc, Franc, *Krain und seine öffentliche Gesundheit vom Jahre 1881 bis inclusive 1890*. Laibach, 1893.
- Zupanič Slavec, Zvonka; Toplak, Cirila. Choose a lesser of two evils« Vinzenz Kern (1760–1829) and the introduction of vaccination in the Slovenian territories of the Habsburg monarchy – on the 200th anniversary of Jenner's discovery of the small-pox vaccination. *Wiener Klinische Wochenschrift* 1998; 110 (13-14), str. 501–506.
- Zupanič Slavec, Zvonka, Dr. Janez Bleiweis – zdravstveni prosvetitelj. *Medicinski razgledi* 1995; 34 (3), str. 395–404.
- Zupanič Slavec, Zvonka, Marko Anton Plenciz (1705–1786) und die neue Theorie vom Contagium. *Wiener Klinische Wochenschrift*, 2001; 113 (13-14), str. 543–548.

Zupanič Slavec, Zvonka; Slavec, Ksenija, Šolska medicina na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno (1918–1941). Ob 100-letnici šolske medicine na Slovenskem (1909–2009). *Zdravniški vestnik* 2009; 78 (12), str. 755–768.

Zupanič Slavec, Zvonka, Gluhonemnica. *Isis* 2012; 21 (3), str. 43–48.

Zupanič Slavec, Zvonka. *Prvi učitelji popolne Medicinske fakultete v Ljubljani po letu 1945*. Ljubljana: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije: Društvo Mohorjeva družba, 2012.

Urška Železnik

Bolni otroci in starševske skrbi: odnos do otroškega zdravja na primeru preprečevanja koz v 19. stol.

ŽELEZNIK, Urška, dr. zgodovine, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Inštitut za zgodovinske študije, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1, urska.zeleznik@zrs.upr.si

Bolni otroci in starševske skrbi: odnos do otroškega zdravja na primeru preprečevanja koz v 19. stol.

V prispevku je podanih nekaj izhodišč za razmislek o odnosu do otroškega zdravja v kontekstu formiranja definicij materinstva 19. stoletja. Na eni strani se je starševska odgovornost za zdravje otrok še vedno utemeljevala skozi religijo, na drugi pa preko novih družbenih zahtev do mater. Eno od priložnosti za opazovanje koncipiranja materinskih dolžnosti do (bolnih) otrok ponuja problematika epidemij koz in njihovega preprečevanja. Splošno cepljenje otrok proti kozam se je uvajalo od konca 18. stoletja dalje in je z začetnim zbujanjem nezaupanja razdvojilo predstave o 'dobrih materah', v tem diskurzu pa je mogoče opazovati nihanja med podobami o pričakovanem vedenju mater v različnih družbeno-kulturnih zrcalnih.

Ključne besede: črne kozе, variolacija, vakcinacija, otroci, podoba matere, habsburška monarhija

ŽELEZNIK, Urška, Ph.D., University of Primorska, Science and Research Centre, Institute for Historical Studies, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1, urska.zeleznik@zrs.upr.si

Sick Children and Parental Care: Attitude Toward Child Health in the Case of Prevention of Smallpox in the 19th Century

Paper provides some starting points for reflection on the attitude toward children's health in the context of forming definitions of motherhood in the 19th century. On the one hand, the parental responsibility for children's health was still justified through religion, on the other, through the new social demands regarding mothers. One of the opportunities to observe the conceptions of maternal duties about the care of a (sick) child provides the issue of smallpox epidemics and its prevention. General vaccination of children against smallpox started at the end of 18th century and with the initial mistrusting separated the conceptions of 'good mothers' – in this discourse it is possible to observe the varying images of the expected maternal behaviour in different socio-cultural mirrors.

Key words: smallpox, variolation, vaccination, children, the image of the mother, the Habsburg Monarchy

V sklopu zanimanja za zgodovino otroštva je odnos starši-otroci na poseben način mogoče opazovati tudi skozi diskurz o telesnem zdravju otrok – le-to je opazovano predvsem skozi primer varirole (črnih koz) in njihovega preprečevanja od konca 18. do druge polovice 19. stoletja, saj so bili otroci tesno vpeti v to problematiko v okviru širše profilakse s splošnim cepljenjem na čelu. V tem kontekstu so zanimive prav polemike, ki se spletajo okrog tega zdravstvenega ukrepa, ki ponuja priložnost tudi za opazovanje različnih pomenov okrog materinske (starševske) ljubezni, skrbi in nege (bolnih) otrok. Ker so neposredna pričevanja o teh temah težje dosegljiva, so bili uporabljeni posrednejši viri, zlasti napotki, (propagandni) članki, lekcije, zgodbe in poučno čtivo, ter deloma redki osebni dokumenti, ki – čeprav zelo posredno in fragmentarno – pričajo o tej problematiki.

Otroci in epidemije koz

Koze¹ (na Kranjskem pogosto imenovane 'osepnice'; ponekod tudi 'runje') so nalezljiva bolezen, pri kateri se virusi *variole* iz (ustne, nosne ali žrelne) sluznice prenašajo zlasti ob kašljanju ali kihanju, širijo se tudi po neposrednem kontaktu s telesnimi tekočinami ali predmeti okuženih. Simptomi vključujejo visoko vročino, utrujenost, splošno slabo počutje, bruhanje ipd. Pozneje se razvijejo rdeči izpuščaji, najprej po obrazu in okončinah (a tudi na sluznici), kasneje tudi po trupu; v tem času je bolnik najbolj kužen. Po nekaj dneh vročina pade, izpuščaji preidejo v bunčice, nato pa v ugreznjene mehurčke z rdečim kolobarjem. Ko se izpuščaji ognijo, vročina ponovno naraste, po nekaj dneh pa nastanejo kraste, ki se počasi posušijo in odpadejo (za seboj običajno pustijo opazne brazgotine), bolnikovo splošno počutje pa se izboljša.² Seveda potek bolezni ni vselej vodil v ozdravitev; v mnogih primerih v 18. in 19. stoletju so bile koze namreč smrtno nevarne. Še zlasti je to veljalo za otroke, ki so med drugim množično podlegali tudi škrlatinki, davici in drugim boleznim. O usodnosti koz za otroke je bilo zato nekje zapisano: »[...] nadloga je med nami dolgo po svoji glavi kralovala, preveč otrok nam v' prvem cvetju pobrala«³. Dolga navzočnost te bolezni v evropskem prostoru je botrovala temu, da so koze sčasoma postale del kolektivne zavesti in strahu, posredno pa tudi širšega diskurza o varovanju otroškega zdravja. Koze srečamo v epidemični obliki v letih 1793, 1801, 1806, 1807,⁴ nato le sporadično, leta 1831 pa ponovno v obliki epidemije, njihovo širjenje je pogosto povezano z vojaškimi premiki.⁵ Večja epidemija koz, ki jo je sprožila francosko-pruska vojna, sledila v 70. letih 19. stoletja,⁶ najmočnejše pa naj bi prizadela Primorje, zlasti Trst (med letoma 1871 in 1875 je tu za kozami umrlo 1.116, v Istri pa 1.067 ljudi),⁷ ter tudi Kranjsko, kamor se je razširila leta 1874.⁸ Uradna statistika mesta Trst sicer navaja tudi podatke za pojavljanje koz v 80. in 90. letih 19. stoletja; v tržaško bolnišnico je bilo zaradi te bolezni leta 1885 sprejetih 423, med epidemičnim valom 1887–88 (ko je smrtnost med bolniki dosegla tudi 29 %) skupno 707, v letih 1893–94 pa kar 749 oseb (*Resoconto*, 1896). Gotovo je bilo kozavosti v tem obdobju še več, saj številke zajemajo le osebe, deležne bolnišnične oskrbe. Tu sicer ni namen podajanje statističnega pregleda epidemičnega pojavljanja koz v posameznih deželah (natančne razsežnosti le-tega so namreč večinoma še uganka), za ponazoritev pa velja omeniti le nekaj podatkov iz koprškega okraja.

Tu naj bi koze obsežnejše razsajale že med letoma 1822 in 1829 (predvsem na podeželju),⁹ huda epidemija pa je izbruhnila zlasti v letih 1872–73; podatki iz Kopra

¹ Gre za črne koze; ljubljanski zdravnik F. V. Lipič opozarja, da je med prebivalstvom razširjeno enotno poimenovanje tako za goveje, človeške kot nepravne koze (oz. varicello; pri slednji gre za norice) (Lipič, *Topografija*, str. 209).

² Prim. npr. Travner, *Kuga*, str. 10; Kiple, *Cambridge world history*, str. 1008–1012.

³ Kern, *Nauk*, str. 5.

⁴ Travner, *Kuga*, str. 134.

⁵ Lipič, *Topografija*, str. 209; Travner, *Kuga*, str. 134.

⁶ Kramar, *Epidemije*, str. 110.

⁷ Zlasti visoka (in primerljiva tudi z epidemijami kolere) je bila umrljivost v letih 1872 (Trst: 923 oseb, kar je predstavljalo 72,2 na 10.000 prebivalcev; Istra: 481 oz. 18,3 na 10.000 ljudi) in 1873 (Istra: 251 oseb) (Studen, *Huda epidemija*).

⁸ Studen, *Huda epidemija*.

⁹ Kramar, *Epidemije*, str. 110.

navajajo, da je za kozami tedaj zbolelo 314, umrlo pa 44 oseb.¹⁰ Črne koze sicer niso bile izključno otroška bolezen; če npr. opazujemo podatke iz omenjene koprške epidemije, vidimo, da je bilo med obolelimi (le) 41 otrok do 10. leta, največ pa tistih iz starostne skupine od 21. do 40. leta. Vendarle pa je mogoče sklepati, da je bila bolezen za najmlajše otroke (nekje do 5. leta starosti) najnevarnejša; dobra polovica teh je za kozami umrla, medtem ko pri ostalih skupinah delež umrljivosti ni presegel 13 %.¹¹ Koze so zato povzročale še toliko večjo zaskrbljenost, ko je šlo za zdravje otrok; ti so bili veliko pozornosti (seveda tudi v kontekstu populacijske politike, ki je spodbujala razvoj medicine¹² in profilakse) deležni zlasti ob preventivnih ukrepih proti tej bolezni, ki so vključevali predvsem cepljenje.

O cepljenju

Prva cepljenja proti kozam (inokulacija / variolacija) so se začela že ob koncu 18. stoletja; pri tem postopku se je virus človeške varirole običajno vneslo z iglo ali lanceto, namočeno v gnojni mehurček kozavega bolnika, s katero je bilo treba podrsati po koži cepljenca na obeh nadlahteh (možen je bil tudi vnos varirole z vtiranjem v prah zmlete kozave kraste v odrgnino v koži). Cepljenje je kot razsvetljenski medicinski dosežek na nek način predstavljalo zmagoslavje razuma in človekovega obvladovanja narave ter posledično tudi bolezni¹³ (Foucault prav v cepljenju koz vidi nov tip¹⁴ družbeno-političnega odziva na epidemije). Potek cepljenja so opisovali kot enostaven – zanj naj ne bi bilo potrebno imeti posebnega medicinskega znanja.¹⁵

Variolacija je bila za cepljene še relativno rizična, saj je obstajala možnost, da se bo pri njih manifestirala hujša ali celo smrtna oblika koz. Pri tem postopku so se kozavi izpuščaji razvili po vsem telesu (ne le na mestu cepljenja), čeprav so bili praviloma redkeje posejani, potek obolenja pa nekoliko blažji kot pri okuženju po 'naravni' poti. Cepljena oseba je bila med prebolevanjem reakcije sicer enako nevaren vir okužbe kot pri epidemiji.¹⁶

Na Kranjskem je variolacijo vpeljal Vincenc Kern leta 1799, na Goriškem pa je ta postopek že veliko prej izvajal Anton Muznik.¹⁷ Potem ko je leta 1798 angleški zdravnik Edward Jenner s pozornim opažanjem, da mlekarice za črnimi kozami ne obolevajo, (ponovno) odkril vakcinacijo (cepljenje z govejo vakcino), sta ob samem začetku 19. stoletja (1801) oba pričela uporabljati cepivo iz kravjih, ne več človeških koz.¹⁸

¹⁰ PAK-7, t. e. 110, a. e. 2122.

¹¹ PAK-7, t. e. 110, a. e. 2122.

¹² V okviru tega je treba razumeti tudi izoblikovanje in razvoj pediatrije; gl. npr. Borisov, *Zgodovina medicine*, str. 342 in 255.

¹³ Prim. Muznik, *Goriško podnebje*, str. 243; Schrom Dye, Smith, *Mother Love*.

¹⁴ Po Foucaultu za razliko od srednjeveške gobavosti, ki 'deli' in 'izloča' (izgon), kuga 'vključuje' in 'organizira' (karantena), medtem ko koze prinesejo 'izračunavanje' in 'interveniranje' (preventiva – cepljenje, poudarek na varnosti in javnem zdravju) (gl. npr. Thacker, *Shadows*).

¹⁵ Prim. Kern, *Nauk*, str. 10.

¹⁶ Gl. npr. Kiple, *Cambridge world history*, str. 1008–1012; Borisov, *Zgodovina medicine*, str. 245.

¹⁷ Muznik je prav z namenom, da se v državi uvede splošno cepljenje, svojo zdravniško in upravno prakso začel na Goriško-Gradiščanskem (Marušič, *Zdravnik*, str. 199). Žal pa do sedaj še ni podatka, kdo je s cepljenjem začel na območju kasnejšega istrskega okrožja.

¹⁸ Borisov, *Zgodovina medicine*, str. 246; Zupanič Slavec, *Goriški medicus*, str. 225. Jennerjeva metoda je pomenila ključen moment v preprečevanju koz, saj je bil ta način za cepljenega manj tvegan; reakcija je

Potem ko so leta 1809 obvezno cepljenje proti kozam za civilno prebivalstvo vpeljali Francozi, je bila uredba o cepljenju v slovenskih krajih pod Ilirskimi provincami uzakonjena leto kasneje. V Avstrijskem cesarstvu je bilo leta 1822 predpisano splošno in obvezno cepljenje z navodili, dve leti zatem pa je bila uvedena tudi kazen za prikrievanje kozavega bolnika.¹⁹ Predpis je bil objavljen tudi leta 1836, vendar naj bi cepljenje zgolj priporočal, ne pa zakonsko določal. Vsekakor je veljalo, da otroci brez dokazila o cepljenju niso imeli vstopa v šole oz. javne zavode, ravno tako je bilo cepljenje zahtevano za državne uslužbence.²⁰

Muzniku sta že septembra 1775 cepljenje svojih otrok, sina in dveh hčera, zaupala tudi Vincencij grof Strassoldo in njegova žena Amalija Valvason,²¹ ki sta tedaj živela v Šempasu. Zdravnik je potek cepljenja in prebolevanje cepljenih koz tudi precej natančno opisal,²² saj je ta postopek šele spoznaval.²³ Cepljenje otrok (z metodo variolacije, pri čemer je kužnino vzel od dečka z 'dobrimi kozami') je Muznik opravil z lanceto za puščanje krvi, s katero je trikrat zarezal v nadlaket. Otroke je nato spremljal in opazoval ves čas dvotedenskega prebolevanja varirole. 5-letna Terezija, 6-letna Jožefa in 4-letni Julij so prestali podobne reakcije na cepljenje; okrog vrezov se jim je pojavila rdečica, ki se je večala in otrdela; dobili so vročino, ustvarile so se pustule oziroma mehurčki, ki so se nato vneli; nastale so pege, kakor pred izbruhom koz; to so spremljale bolečine pod pazduho, 'gnilobni zadah', nihanje razpoloženja, tudi krči, glavobol, srbečica po telesu, naposled so se pustule začele gnojiti, nato sušiti, nazadnje pa so odpadle. Tudi Kern je v svoji razpravi 'Nauk od kože stavljena' iz leta 1799 (v slovenščino jo je prevedel Vodnik) zatrjeval: »Kože staviti je ena tako majhena lahka reč«. Opis reakcije otrok na cepljenje, ki ga podaja, pa je izredno podoben Muznikovim opažanjem.²⁴

Ponekod se je ohranila dokumentacija, nastala ob izvajanju cepljenja. Vestno so jo na primer zabeležili v koprskem okraju leta 1835,²⁵ ko je bilo z vakcino (skoraj 93 % s tekočo, ostali pa s suho vakcino) cepljenih 838 otrok, od tega 192 v mestu Koper,²⁶ ostali v njegovi širši okolici (v loku med Gročano, Loko in Sv. Antonom, ...). V zdravniški evidenci je zavedenih tudi 42 otrok, ki niso bili cepljeni; večinoma zato, ker so bili za poseg preslabotni ali bolehní, le 6 pa jih na cepljenje sploh ni prišlo.

izzvala kozav izpuščaj samo na mestu cepljenja in blago obliko obolenja. Cepljeni na ta način sicer ni pridobil trajne imunosti, zato je bila (največ po 10 letih) potrebna revakcinacija.

¹⁹ Zupanič Slavec, *Mlekarice*; prim. Globočnik, *Nauk*.

²⁰ Gl. npr. Zupanič Slavec, *Mlekarice*.

²¹ Plemiški starši so hitro sprejeli profilaktične 'inovacije'; avgusta 1776 je Muznik cepil tudi vse 4 otroke goriškega plemiča Jožefa Coroninija in Klementine Leiningen, stare med 3 in 9 let (Muznik, *Goriško podnebje*, str. 156).

²² Dogodek je bil očitno tako pomemben, da je zaslužil objavo v časopisu *Gazzetta Goriziana* (seveda ne gre izključiti možnosti, da je bil podan kot zgled prebivalstvu o koristnosti cepljenja, čeprav to še ni bilo formalno uvedeno), literarno pa ga je upodobil celo Pregelj v noveli »Runje«. Škoda le, ker nimamo pričevanj tudi z druge 'vpletene' strani.

²³ Muznik, *Goriško podnebje*, str. 149–157.

²⁴ Prim. Kern, *Nauk*, str. 11–12.

²⁵ PAK-304, a. e. 21. Zabeleženi so starost, stan, starši in bivališče cepljenih otrok, kar sicer ponuja tudi nekaj možnosti za nadaljnjo socialno-demografsko analizo, za katero pa na tem mestu ni prostora.

²⁶ 23 od v mestu cepljenih otrok je bilo starejših od 1 leta (do 5 let); 6 je bilo dojenčkov, starih le teden ali dva; 163 pa od 1 do 11 mesecev; na podeželju je bil najstarejši cepljeni otrok star 14 let, večina pa je bila mlajših od 1 leta.

Ambivalenten odnos do cepljenja

Čeprav je Slomšek v svojih 'nedeljskih' lekcijah zapisal, da je cepljenje »velika dobrota božja« in da se koze od odkritja vakcine »po vsih deželah nastavljajo, kjer so modi ljudje, starim ino mladim, beračam kakor cesarjam« (»Cesar plačuje zdravivce (padarje), de lehko vsak oče ino mati svoje otroke skoz vpeljovanje koz te strašne bolezni ovarva«²⁷), novega ukrepa niso vsi segmenti prebivalstva sprejeli z enako odprtimi rokami kot višji ali bolj izobraženi sloji,²⁸ kljub prizadevanjem države, ki je proglašala svojo skrb za splošno dobrobit prebivalstva.

Kljub temu, da je cepljenje kmalu postalo obvezno, zapovedi na ljudi niso imele vselej učinka, ki bi si ga želele oblasti, zato je prepričevanje (tudi v 19. stoletju, ko je bila praksa že dodobra utečena²⁹ in izpopolnjena) potekalo tudi po moralizirajoči retoriki v raznem dnevnem, zabavnem in vzgojno-didaktičnem čtivu,³⁰ priročnikih in napotkih. V časopisu Vrtec, namenjenemu otrokom in mladini, je bila denimo objavljena nazorna zgodba o treh otrocih, »za katere so se oče in mati od strahú tresli, ko so videli, kako ta strašna bolezen [koze] razsaja po vsej okolici. V malo tednih je pomrlo čez petdeset otrok [...], ki so še pred nekoliko tedni veseli po vasi skakali [...], vsi ti, pa še tudi drugih mnogo, bilo je vže pod črno zemljo pokopanih. Pokosile so jih strašne osepnice, vzela jih je iz naročja njih dobrih starišev nemila smrt, katera ne vpraša, si li mlad ali star, si li dober ali malopriden. [...]« Po izdaji zapovedi, da se morajo vsi otroci do 12. leta starosti cepiti, je mati otroke odpeljala na cepljenje, ki je tu prikazano kot povsem neboleče: »Franica in Ivanek sta pripovedovala, da niti čutila nista, ko ju je zdravnik pod kožo pičil, samó Katarinčica se je zajokala, pa se je sirota takój zopet umirila, ko so jo mati nekolikokrat poljubili in jo z materino ljubeznijo v njeni lepi modri očesci pogledali. Skrbnej materi se je zdelo, kakor bi jej težek kamen padel od srca; zdelo se jej je, kakor da ni mogoče, da bi zdaj kateri njenih otrok na osepnicah zbolel, ali pa še celó umrl.«³¹

Zgodba skuša seveda biti poučna; mati, ki se je poslušno 'uklonila' volji oblasti in znanosti, je predstavljena kot ljubeča in skrbna, zagotovitev cepljenja otrok pa se tu izrisuje kot materinska dolžnost in odgovornost. Tovrstno propagiranje cepljenja je tako subtilno vsebovano v poučnem mladinskem čtivu, katerega sporočilo je bilo v tem primeru seveda bolj namenjeno staršem kot otrokom samim. Ne gre zanemariti niti spretno rabe jezikovnih sredstev, s katerim je prikazana materinska nežnost, otroški lik pa je tu izrazito romantiziran, pri čemer v ospredje stopa emocionalna dimenzija starševskega odnosa.

Objave so pogosto tudi neposredno prigovarjale staršem, naj s cepljenjem ne odlašajo. Tak primer je Kernova knjižica, v kateri avtor navaja razloge cepljenju v prid; denimo, da le-to omogoča nadzorovano prebolevanje v najprimernejšem izbranem trenutku (ko je otrok dovolj krepak, ter spomladi ali jeseni, ko je lahko ob lepem vremenu

²⁷ Slomšek, *Blaže ino Nežica*, str. 168.

²⁸ Čeprav so bile koze (npr. v primerjavi s kolero) manj 'socialno zaznamovana' bolezen in je ta preventivni ukrep enako obravnaval revne in premožne (gl. Brunton, *Medicine transformed*, str. 204).

²⁹ V Trstu je denimo proti koncu stoletja deloval zaseben zavod za cepljenje koz, drugod, zlasti na podeželju, pa so večkrat izvajali javna cepljenja (prim. npr. Rutar, *Trst in Istra*, str. 147). Na Koprskem so leta 1872 poskrbeli za brezplačno množično cepljenje, ki ga je bilo menda deležnih skoraj 3.000 ljudi (*La Provincia*, a. VII, n. 1, 1. januar 1873).

³⁰ Gl. npr. *Kmetijske in rokodelske novice*, 7. januar 1874.

³¹ *Vrtec*: slovenski mladini, 1. junij 1886, l. 16, št. 6; Bog varuje otroke.

zunaj ipd.).³² Kern pa se ob tem posluži tudi krščanskega moraliziranja, ko odločno žuga staršem, sklicujoč se na vero: »*Vest zavezuje inu staršam zapove, de imajo otrokam koze staviti. Vera uči, de vsi oskerbniki so dolžni tiste pomoči na otroke obrniti, katere modri inu zastopni možje perporočajo za življenje otrokam ohraniti. [...]*»³³

Obenem apelira na kler, pedagoge, medicinske izvedence oziroma nosilce 'razumnosti',³⁴ naj prevzamejo del razglašanja potrebnosti cepljenja. Podobne pozive srečamo tudi v dnevnem časopisu,³⁵ ki se obrača predvsem na učitelje, katerih vloga naj bi bila že sicer vzgojno-izobraževalna v najširšem smislu. Tudi Slomšek³⁶ je med svoje učne lekcije (ki so vsebovale celo vrsto moralnih, zdravstvenih in drugih poučnih napotkov) vključil tedaj aktualni poduk o koristnosti cepljenja.

Skozi razne kanale se je tako poučevalo o širjenju koz³⁷ in prednostih cepljenja. V času, ko se je medicinska znanost le počasi prebijala proti boljšemu poznavanju epidemičnih bolezni, je bil preprost človek namreč nezaupljiv do medicinskih izvedencev,³⁸ ki so se – skupaj z oblastmi – soočali z velikim odporom, strahom, predsodki in govoricami,³⁹ razširjenimi med prebivalstvom. Tudi cepljenje proti kozam je sprva zbujalo veliko nelagodja in nezaupanja; »*žalostno je tedaj, »so tarnala javna občila, »da je še ljudi, ki se obotavljajo o tej koristni napravi. Zdravniki, ki cepijo kozé, tožijo, da je njih opravilo od leta do leta težavneje po kmetih, ker si kratkovidne matere ne dajo dopovedati, da cepljenje ne škoduje celó nič otrokom, temoč da jim koristi v vse prihodnje življenje njihovo.*«⁴⁰ (Kmetijske in rokodelske novice, 15. 9. 1855, l. 13, št. 74).

Z vprašanjem, ali otroka raje izpostavi dvomljivemu cepljenju (katerega rezultati niso bili vselej zanesljivi, še pogostejše pa ga je spremljal neutemeljen strah) na eni, ali bolezenski nevarnosti na drugi strani, je polemika o cepljenju na nek način razdvojila mnenje zbeganih staršev in širše skupnosti. Zgodovinarica N. Durbach, ki je opazovala antivakcinalijsko propagando v angleškem okolju, je med razlogi za odpor do cepljenja – kot 'nenaravne prakse' – zaznala problematičnost opozicije 'človeško/živalsko' in njenega razmejevanja (z vnosom vakcine živalskega izvora v človeško telo naj bi namreč prihajalo do njegovega simbolnega kontaminiranja, zlasti zaradi tesne povezave med

³² Kern, *Nauk*, str. 8–9.

³³ Kern, *Nauk*, str. 9.

³⁴ Kern, *Nauk*, str. 9. To naj bi vključevalo tudi predstavnike lokalnih oblasti, zlasti župane (prim. Globočnik, *Nauk*).

³⁵ Prim. *Kmetijske in rokodelske novice*, 14. 12. 1861, l. 19, št. 50.

³⁶ Slomšek, *Blaže ino Nežica*.

³⁷ Gl. npr. *Slovenski narod*, X, 204, 7. 9. 1877; *Slovenski narod*, X, 205, 8. 9. 1877; *Kmetijske in rokodelske novice*, 25. 2. 1854, XII, 16; 15. 9. 1855, XIII, 74; 14. 12. 1861, XIX, 50.

³⁸ Pogosto prav zaradi vpliva ljudskega prepričanja, da zdravniki zastrupljajo (revne) ljudi oz. eksperimentirajo z zdravili (gl. npr. *Edinost*, 28. julij 1886, št. 60; prim. Slomšek, *Blaže ino Nežica*, str. 169, ki govori o bojazni pred zastrupljanjem vode).

³⁹ Prim. npr. Brunton, *Medicine transformed*, str. 204. Takšno nezaupljivost do medicine lahko razberemo iz dogodka, opisanega v tržaški *Edinosti* (28. julij 1886, št. 60), ko naj bi v Rojanu nekemu otroku, ki je zbolel za kolero, zdravnik želel pomagati z lavdanumom (opijem). Vendar pa se je otrokov oče temu silovito uprl prav zaradi razširjenega strahu o zlonamernih zdravnikih (prim. npr. Sorcinelli, *Nuove epidemie*, str. 63–66; Preto, *Epidemia*, str. 127–128) in zdravstvene odprave ni spustil blizu – popustil je šele, ko je zdravnik sam vpričo njega spil zloglasno zdravilo.

⁴⁰ Matere naj bi se (z zaščitniškimi utemeljitvami »[...] *maj otročiček je preslab, je bolehen, ga ne dam terpinčiti*») upirale tudi temu, da bi njihovim otrokom vzeli kužnino, s katero bi nadaljevali cepljenje. Nekatere naj bi to vendarle izkoristile in v zameno izsilile denarno plačilo (*Kmetijske in rokodelske novice*, 15. 9. 1855, l. 13, št. 74).

telesnim in duševnim zdravjem).⁴¹ Te elemente ljudske mentalitete je s pridom izkoriščala tudi antivakcincijska propaganda, ki pa je v tu obravnavanem prostoru ni bilo zaznati. Kljub temu pa ne gre izključiti možnosti, da so bila tudi tovrstna pojmovanja podlaga za odklanjanje cepljenja.

Slomškova zgodbica o materi,⁴² ki je bila deležna obtožujočih pogledov zaradi cepljenja svojih otrok, govori o pravi stigmatizaciji tistih, ki so namesto kolektivnemu prepričanju svoje skupnosti verjeli znanstveni perspektivi in izobraženskim argumentom. Ravno tako njegov, najverjetneje na podlagi govoric zasnovan opis cepljenja na (gorenjskem) podeželju, priča, da so se ob 'nenavadnem' zdravniškem posegu združili predsodki in vraževerje ljudskega mentalitetnega sveta. Tudi tisti, ki so bili v cepljenje prisiljeni zaradi nadzora ali represije, so skušali njegov učinek izničiti na svoj način – nekatere matere naj bi otrokom takoj po cepljenju pogosto skušale izsesati kozavo tekočino:⁴³

»Preteklo nedelo so v' Slavini kose alj osepence nastavljal. Kar je bilo Polank, se niso te dobrote branile, Gorjanke so pa morli z' beričam goniti, de so svoje otroke prinesle. Posebno hude so bile Rakovske babe. Neki star rokomavzar, ki so ga za copernika imeli, je tisto solesko tako nadražil, rekoč: de po takim vpeljavanji sveti kerst ne veljá, ino matere svoje otroke zlodeju zapišejo. Gospod fajmošter so jih učili, prosili, jim žugali; pa zastonj. Vse zelene ino napihnene so svoje otroke deržale. Kakor hitro jim osepence nastavijo, so z' njim potegnile, kakor bi jih veter odnesil, ter jim za pervim voglam nastavlene osepence iz rokice izcizajo. Bilo je slišati, de so nektare na pervim potoki svoje otroke zopet kerstile.«⁴⁴

Sicer ni vselej povsem jasno, kaj je zares botrovalo takšnemu upiranju, ki so ga podpihovalе govorice, kakršne so se širile v (podeželskih) skupnostih; oziroma, ali so matere želele svoje otroke obvarovati pred nevarnostjo, ki naj bi grozila njihovemu zdravju, ali bolj 'prekletstvu' v duhovno-religioznem smislu. Kot kaže zaskrbljeno negodovanje nad neposlušnostjo v provakcincijskih objavah, so se matere v teh primerih na nek način znašle na razpotju med starševsko skrbnostjo na eni in nezaupanjem do medicine ali skrbjo za duhovno neoporečnost na drugi strani. Če so izbrale cepljenje, so bile zaradi močnega socialnega nadzora lahko tarča obsojanja svoje skupnosti in njej lastnega sistema vrednot, če so se cepljenju skušale izogniti, pa so jih obsojali vsaj kler, prosвета, oblasti in znanost.

Telesno zdravje otrok

Dojemanje in doživljanje epidemij koz in njihovega preprečevanja je mogoče umestiti v širši družbeni diskurz o skrbi za blagor in zdravje otrok. Slednja je bila v vsakem primeru usklajena s krščanskimi načeli, po katerih so starši tudi pred Bogom

⁴¹ Durbach, *Smallpox*, str. 207–209.

⁴² »Pravila sta tudi, kako so Rakovčanke za Korenkoj, ki je perva svojih dvoje otrok k' nastavljanju nesla, vpile: 'Oj ti nesrečna mati, de svoja lastna otroka budimu neseš!' Z' žalostnim sercam ju gospod kaplan potolažijo, rekoč: 'Le voljno to zasramvanje poterpita; Bog ga vama bo že gotovo povernil. Leško pride, de ne bo dolgo, v' Rakovec kuga osepenc. Vse krog vaj bo krastovo, krulovo ino odreno, tudi pomerlo jih bo, vidva bota pa zdrava ino vesela – za to srečo Boga hvalila'.« (Slomšek, *Blaže ino Nežica*, str. 166).

⁴³ O tem poročajo tudi v Novicah, temu početju (matere, ki »izpraskajo v neumni svojeglavnosti mozoljce, in tako uničijo stavljeno seme«) pa pripisujejo tudi neuspešnost cepljenja (*Kmetijske in rokodelske novice*, 14. december 1861).

⁴⁴ Slomšek, *Blaže ino Nežica*, str. 166.

odgovorni za svoje otroke. Srečamo na primer metaforo vrta, ki naj bi ga Bog zaupal staršem, da ga negujejo, in sicer na več nivojih: »*Pervimu se pravi truplo – drugimu pamet – tretjemu serce.*«⁴⁵ Sicer meja med temi ni bila vselej ostra; telesno zdravje je bilo denimo pogosto pogojeno z moralnim ('dušnim'). Po analogiji vrta so starši kot 'vrtarjari' (tudi v moralno-religioznem smislu) odgovorni za zdravje svojih otrok.⁴⁶ Ta odgovornost se začenja že celo pred njihovim rojstvom, torej med materino nosečnostjo.⁴⁷

N. Schrom Dye in D. B. Smith v tem prepoznavata krščansko doktrino podrejenosti višjim silam, kot eno pomembnejših kulturnih nocij, ki so oblikovale materinskost, pri čemer so bili otroci pravzaprav razumljeni kot 'začasni' božji dar staršem, ki jim ga je Bog lahko kadarkoli vzel⁴⁸ (zavedanje o krhkosti otroškega zdravja in življenja). Vloga matere oziroma sama kulturna definicija materinstva (kakor ugotavljajo nekateri zgodovinarji) se tekom 19. stoletja vidno spremeni; z ustvarjanjem zasebnosti oziroma jasnejšim ločevanjem med javno in zasebno sfero mati pridobiva vse bolj osrednjo vlogo v družini, njena tesna (čustvena) vez z otrokom pa se krepi oziroma postaja norma, s tem pa tudi njena odgovornost za otrokov blagor. Verjetje, da je zdravje otrok v veliki meri odvisno od skrbne materinske nege oz. da ta lahko zagotovi otrokovo preživetje, polagoma stopa na mesto zanašanja na Boga.⁴⁹ Le-ta ne predstavlja več osrednjega ali edinega zagotovitelja⁵⁰ otrokovega zdravja, temveč so to starši sami (zlasti mati), ki so zato tudi aktivnejši v svojem prizadevanju po obvarovanju njegovega zdravja.⁵¹ To naj bi se odražalo zlasti v medicinski in profesionalni literaturi, ki je pravzaprav pošiljala dvojno sporočilo; na eni strani, da je smrt v otroštvu pogosta, celo pričakovana, na drugi pa, da morajo 'dobre' matere verjeti, da pozorna nega lahko zagotovi zaščito njihovega potomstva.⁵²

Prenos težišča v skrbi za otrokovo zdravje na materinsko vlogo se kaže tudi pri cepljenju proti kozam, ki je bilo v (enostranskem) javnem diskurzu speljano predvsem na skrbnost pri materinjenju: »*Če pa nečimerne matere ne dajo zdravniku otroka več viditi, kdo je kriv, ako ob kozavi kugi njih otroci zbolé? Ali so kozé po tem nesrečne krive? Nikdar ne, le nemarnost materna.*«⁵³ Pri tem se je v očeh družbe neizogibno ustvarjala izrazita dihotomija med skrbnimi, ljubečimi, 'dobrimi' materami (ki so otroke peljale cepit) in 'malomarnimi', 'nеспametnimi', 'slabimi' materami (ki tega niso storile). Seveda je potrebno poudariti, da je tu prihajalo do neskladja med *različnimi* predstavami o dobrem materinjenju; eno je bila podoba, ki jo je vsiljevala politična, znanstvena in izobraženska sfera s propagiranjem cepljenja, drugo pa podoba, ki so jo o svoji vlogi imele tiste matere, ki v njim bližjem mentalnem svetu niso našle dovolj argumentov, da je cepljenje za njihove otroke dobro in varno.

⁴⁵ Košar, *Od telesne*.

⁴⁶ Prim. Košar, *Od telesne*.

⁴⁷ Košar, *Od telesne*.

⁴⁸ Sieder ta odnos, ki ga imenuje fatalističen, povezuje zlasti s kmečko družino (Sieder, *Socialna zgodovina*, str. 37).

⁴⁹ Prim. Schrom Dye, Smith, *Mother Love*, str. 343; 330 in 338.

⁵⁰ Še vedno pa je vloga božje volje v zadnji instanci močno navzoča, kar se denimo kaže v besedah matere v eni od zgodb: »*Otroci, res je, da so vam osepnice stavljene, ali boleznin smrti vas more le dobri oče nebeški obvarovati.*« (Vrtec: slovenski mladini, 1. junij 1886, l. 16, št. 6; Bog varuje otroke).

⁵¹ Schrom Dye, Smith, *Mother Love*, str. 338.

⁵² Schrom Dye, Smith, *Mother Love*, str. 345.

⁵³ *Kmetijske in rokodelske novice*, 14. december 1861.

O starševski (materinski) skrbi in negi bolnih otrok

Pereče vprašanje domnevne starševske 'neobčutljivosti' zaradi stalne navzočnosti visoke smrtnosti med otroci je v zadnjih desetletjih deležno ostrih kritik (dolgo uveljavljeno prepričanje o ravnodušnosti in brezčutnosti (kmečkih) mater 18. in 19. stoletja v malomarnem odnosu do otrok, je denimo zagovarjal E. Shorter). Zgodovinarica E. Badinter in nekateri drugi so sklepali, da materinstvo ni nadčasovna, 'naravna' lastnost žensk, temveč da je materinska ljubezen nastala kot družbena norma šele v 19. stoletju, ko je bila povzdignjena v družbeni ideal.⁵⁴ Seveda pri tem nenehno obstaja nevarnost, da bodo zgodovinarji sodobne standarde socialne in duševne nege otrok razumeli kot kulturno in časovno nezaznamovane (enako velja za čustva in emocije, ki so seveda družbeno in zgodovinsko spremenljivi), poudarja R. Sieder, ki močno dvomi v resničnost trditev, da človeški odnosi v teh družbah niso imeli nobene 'emocionalne' kvalitete⁵⁵ ali da matere do otrok niso gojile čustev. Njegova teza je, da je šlo le za njihovo drugačno zaznavanje in izražanje – ne z empatijo in govorom, temveč s simboli in ritualnimi vedenjskimi vzorci.⁵⁶

Mnogi sicer ugotavljajo (tako denimo Schrom Dye in Smith v svojem delu o materinski ljubezni in otroški smrti med 1750 in 1920),⁵⁷ kako je realnost vseprisotne otroške umrljivosti (ki se znatneje zmanjša šele na prelomu 19. in 20. stol. zlasti zaradi prispevka medicine, sprememb v prehrani in higienskih razmerah, ...) vplivala na matere in njihov odnos do otrok. Avtorja med viri pritegneta dnevnike, časopise, pisma (taki glasovi so ostali npr. le za (pismenimi) ženskami iz srednjega in višjega sloja). Ugotavljata, da se je – kljub stalni prisotnosti otroške umrljivosti – odnos mater do bolezni in smrti članov njihovih družin zelo spreminjal skozi čas, skupaj s kulturnimi razlagami otroške smrti in definicijo materinske vloge.⁵⁸

Pri prebiranju moralnih nauk, napotkov in zgodb (katerih retorika je del procesa preoblikovanja materinske ljubezni v kulturno normo) je opaziti sicer idealizirano⁵⁹ podobo odnosa staršev do otrok, v kateri za ravnodušnost in brezbriznost mater (in očetov) ni prostora. V že omenjeni zgodbi o družini iz kmečkega okolja na primer beremo o čustveni vezi med starši in otroci: »*Oče Matijan in njegova žena niti pomisliti nista smela, da bi jima kateri njiju otrok umrl. Kadar je bil govor o pomrlih vaških otrocih, vselej sta oba glasno zajokala in svoje otročiče k sebi na prsi pritisnila.*«⁶⁰

Če je ena od starševskih skrbi preprečevanje bolezni oziroma *zaščita* otrok pred njimi, je druga torej ustrezna nega bolnega otroka,⁶¹ ki naj bi se dogajala v domači sferi intimnosti⁶² – tu lahko iščemo Arièsovo tezo, da je zavest otroštva in družine nujno

⁵⁴ Sieder, *Socialna zgodovina*, str. 34.

⁵⁵ Ker pač individualni nagibi niso bili pomembni, kolikor je bil način, kako je posameznik izpolnjeval svoje mesto v sistemu podeželske družbe (Sieder, *Socialna zgodovina*, str. 34, prim. tudi Ariès, *Otrok*, str. 446).

⁵⁶ Sieder, *Socialna zgodovina*, str. 38. Npr.: otroci so sicer umirali zaradi pomanjkljive in neustrezne nege ipd., vendar so po drugi strani starši skrbno pazili, da je bil otrok čim prej krščen, mrtvorojenec pokopan s pravo ceremonijo, itd.

⁵⁷ Vendar gre za kontekst kolonialnega (ameriškega) okolja, zato so ugotovitve najbrž težko v celoti prenosljive v evropski (in kak drugi 'mikro') kontekst.

⁵⁸ Schrom Dye, Smith, *Mother Love*, str. 330.

⁵⁹ Vprašanje pa je, v kolikšni meri je le-ta živela v 'stvarnem' družinskem okolju.

⁶⁰ *Vrtec*: slovenski mladini, 1. junij 1886, l. 16, št. 6; Bog varuje otroke.

⁶¹ Prim. Dimnik, *Domača vzgoja*.

⁶² Gl. npr. Hermann, *Nauk*.

zahtevala predhodno oblikovanje telesne in moralne intimne.⁶³ Nega naj bi vključevala tako materialne okoliščine (postrežbo s hrano in pijačo, zdravlili, postiljanje ležišča, ...), kot tudi socialno-emocionalno dimenzijo (bedenje ob bolniku, kratkočasenje in tolaženje, ...) – tudi kozavi bolniki naj bi bili deležni posebne skrbnosti.⁶⁵

Odnos do otrok lahko iščemo tudi v večkrat izpričani zaskrbljenosti staršev ob bolnih otrocih, ki se je – vsaj na deklarativni ravni – razglašala v javnem diskurzu (ob tem gre poudariti, da je vloga staršev v mnogih primerih skorajda izenačena in ni omejena le na matere ...). Tudi Tavčarjeva objava v mladinskem časniku je v imenu staršev zatrjevala: »*Otroci imate očeta in mater [...] Kadar koli kdo izmed vas zboli, o koliko pretrpita takrat oče in mati! Dobra mati se nikoli ne odpočije, in dobri oče nikoli ne sede, oba čujeta po vse noči pri svojem bolnem detetu, strežeta mu in iščeta zdravil. Vsako zlo in vsaka bolezen, ki zadene otroka, boli starše še bolj nego li vas [...]*«. ⁶⁶

Če sledimo Arièsu,⁶⁷ otrok v procesu oblikovanja moderne družine (zlasti meščanskega modela) postane nenadomestljiv individuum. Odnos do otrok bi bilo seveda najlažje razbrati skozi osebna pričevanja, vendar so taki zapisi velika redkost. Ob prebiranju dnevnika Barbare Širca, ki ga je pisala med letoma 1849 in 1851 (v njem so otroci večinoma omenjeni prav v povezavi z boleznimi⁶⁸) denimo naletimo na prisotnost čustvene vezi, ki jo je gojila do svojih otrok. Bili so Barbarino »edino veselje« v družinskem (malo)meščanskem okolju, v katerem se ni počutila sprejeto, bala se je za njihovo zdravje, groza jo je bilo njihove morebitne smrti. Ob žalosti, zaskrbljenosti in strahu,⁶⁹ ki jih je prinesla večkratna bolezen otrok, se je zatekala k molitvi, veri in pogosto tudi resignaciji, v kateri se kaže (družbeno pričakovana) občutljivost meščanske ženske.⁷⁰

Seveda je treba upoštevati tudi samo socialno okolje, v katero je bila umeščena nega mladega bolnika; pri meščanskih družinah in višjih slojih so pri njej sodelovali pomočniki oziroma strežno osebje – ali je bila zato neposredna vez z otroki npr. v kmečkem okolju intimnejša, osebnejša, ali je bila še bolj oddaljena zaradi razpetosti staršev med delom in skrbjo za otroke? Na taka vprašanja težko odgovorimo, se je pa potrebno zavedati teh razlik, saj glasovi iz kmečkega, meščanskega, delavskega (...) sveta govorijo o zelo različnih podobah materinjenja.

⁶³ Ariès, *Otrok*, str. 481.

⁶⁴ Prim. npr. Brezovnik, *Bolno dete*.

⁶⁵ »*Bolnik v osepnicah mora imeti mnogo skrbne postrežbe, ter je posebno paziti na to, da se ne prehladi. V kolikih skrbeh so stariši takrat, kadar jim leži otrok bolan na osepnicah, tega vam, otroci ljubi, povedati ni mogoče.*« (*Virtec*, 1. junij 1886, 16, št. 6). Za razliko od njih pa naj cepljeni proti kozam ne bi potrebovali posebne nege (prim. Kern, ki odsvetuje čaj, priporoča juho ter vodo s kancem vina ali limone).

⁶⁶ Tavčar, *Roditeljca*.

⁶⁷ Ariès, *Otrok*, str. 485.

⁶⁸ Prim. Schrom Dye in Smith, ki opazata, da ženski dnevniki pogosto omenjajo otroke v povezavi z boleznimi in smrtjo, medtem ko je sicer v njih več poudarka na družabnem življenju zapisovalk (Schrom Dye, Smith, *Mother Love*, str. 335), verjetno zato, ker jim je slednje predstavljalo presek rutine v okviru zasebne sfere. Podobno posvečanje vprašanjem zdravja in higiene najde Ariès že v družinskih korespondencah 18. stol. (Ariès, *Otrok*, str. 484–5).

⁶⁹ Npr.: »*Moja dva otroka ležita s stalno vročino, zelo me je strah, o, Bog, ohrani mi ju*« (Širca, *Dnevniki*, str. 267).

⁷⁰ »*Doktor je dvignil roke, nisem smela več k njej [hčerki], o, ne bom pozabila bolečine, na začetku sem glasno jokala. Potem sem šla na vrt, molila k Bogu za otroka in ostala zelo dolgo v negotovosti, ali je še živa ali mrtva. Popoldne mi je tašča rekla, naj grem samo pogledat k njej, po vsem telesu sem se tresla, ko sem prišla v vežo, že od daleč sem slišala težko dihanje, srce se mi je stisnilo ...; [...] o, Bog, srce mi je hotelo raznesti, vdala sem se že v božjo voljo, samo da ubogi otrok ne bi toliko trpel ...*« (Širca, *Dnevniki*, str. 123).

Zaključek

Občutja do otrok v kontekstu porajajoče se moderne družine, oprte na intimnost, so bila na tem mestu opazovana v relaciji z otroškim zdravjem. Problematičnost večine pričevanj, vezanih na te topike, na eni strani izvira iz njihove odsotnosti ali posrednosti, še posebej pa iz idealizirajoče podobe, skozi katero se sicer deklarirajo družbeni ideali in pričakovanja, ne pa tudi polifone družbene stvarnosti. Ti viri pričajo sicer o močni emocionalni komponenti v odnosu do otrok ter nekakšni (pričakovani) občutljivosti mater (in očetov) ob bolezni in smrti otrok. Zanimivo je, da se (tako v občutenjih do otrok kot tudi pri negi) pogosto omenjata oba starša, čeprav gre za čas, ko prihaja do idealiziranja materinske vloge.

V času pojavljanja koz umrljivost otrok pravzaprav ni bila več tako samoumevna in neizogibna, temveč se je uveljavljalo prepričanje, da jo je mogoče (in zaželeno) aktivno preprečevati. V tem kontekstu je nadvse zanimiv diskurz okrog cepljenja, saj le-to predstavlja enega od kamnov spotike, ob katerem so se delila mnenja in predstave o dobrih materah. Te so s svojim ravnanjem verjetno vselej želele otroke zaščititi; bodisi pred nevarno okužbo (kozami), ali pa pred cepljenjem, ki so ga videle kot 'nen(a)ravni' poseg v človeško telo – odvisno od tega, kateremu socialnemu okolju so pripadale. Njihova odločitev (ki je bila lahko v diskrepanci z njihovo podobo v družbenem zrcalu) zato ni bila nujno razumljena kot odraz materinske skrbnosti.

Viri in literatura

Arhivski viri:

PAK-7 – Pokrajinski arhiv Koper, Občina Koper (f. 7), t. e. 110, a. e. 2122.

PAK-304 – Pokrajinski arhiv Koper, družinski fond Manzoni (f. 304), a. e. 21.

Objavljeni viri

Globočnik, Anton: *Nauk slovenskim županom, kakó jim je délati, kadar opravljajo domačega in izročenega podróčja dolžnosti*. Ljubljana, Klein in Kovač, 1893.

Hermann, Johann Ritter von: *Nauk o gospodinjstvu bodočim gospodinjam, ženskim učiteljščem, učiteljem in učiteljicam na višjih dekliških razredih ljudskih in meščanskih šol*, Trst, I. Lapajne, 1880.

Kern, Vincenc: *Nauk od kože stavlenja*. Ljubljana, J. F. Eger, 1799.

Košar, Franc: *Od telesne reje otrok. Drobtinice*, za novo leto 1852.

Lipič, Fran Vilijem: *Topografija c.-kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane z vidika naravoslovja in medicine, zdravstvene ureditve in biostatike* (1834). Ljubljana, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2003.

Muznik, Anton: *Goriško podnebje = Clima Goritiense*. Ljubljana, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete – Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2000.

Resoconto: *Resoconto sanitario dello spedale civico di Trieste per l'anno 1894: XXII annata*. Trieste, Municipio, 1896.

Slomšek, Anton Martin: *Blaže ino Nežica v nedelski šoli*. Gradec, Andreja Lajkama nasledniki, 1842.

Širca, Barbara: *Dnevnik Barbare Širca: 1849, 1850, 1851*. Žalec, ZKŠT – Zavod za kulturo, šport in turizem, 2009.

Časopisni viri

- Brezovnik, Tone: Bolno dete in angelček. *Vrtec*; l. 10, št. 3, 1. 3. 1880.
 Dimnik, Jakob: Domača vzgoja. *Učiteljski tovariš*, 15. 3. 1889, l. 29, št. 6.
 Dobrovoljen opomin starišem zavolj človeških koz ali osepinc, *Kmetijske in rokodelske novice*, 25. 2. 1854, l. 12, št. 16.
 Dobrovoljen opomin zastran cepljenja koz, *Kmetijske in rokodelske novice*, 15. 9. 1855, l. 13, št. 74.
 Dobrovoljen opomin, *Kmetijske in rokodelske novice*, 14.12.1861, l. 19, št. 50.
 Tavčar, Ivan: Roditelja in otroci. *Vrtec: slovenski mladini*, l. 15, št. 6, 1. 6. 1885.

Literatura:

- Ariès, Philippe: *Otrok in družinsko življenje v starem režimu*. Ljubljana, ŠKUC – Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1991.
 Borisov, Peter: *Zgodovina medicine: poskus sinteze medicinske misli*. Ljubljana, Cankarjeva založba, 1985.
 Brunton, Deborah (ur.): *Medicine transformed: health, disease and society in Europe, 1800–1930*. Manchester, Manchester University Press – Open University, 2004.
 Dolgan, Marjan: Zdravnik Anton Muznik v prozi Ivana Preglja. V: *Goriško podnebje*, 2000, str. 233–249.
 Durbach, Nadja: Smallpox, Vaccination and the Marked Body. V: Sappol, Michael; Rice, Stephen P. (ur.): *A Cultural History of the Human Body in the Age of Empire*. Oxford, Berg, 2010, str. 191–212.
 Kiple, Kenneth F.: *The Cambridge world history of human disease*. Cambridge – New York – Melbourne, Cambridge University Press, 1994.
 Kramar, Janez: Epidemije v Slovenski Istri. *Zgodovinski časopis*, št. 1, 1995, str. 99–111.
 Marušič, Branko: Zdravnik dr. Anton Muznik (1726–1803). V: *Goriško podnebje*, 2000, str. 193–204.
 Preto, Paolo: *Epidemia, paura e politica nell'Italia moderna*. Roma – Bari, Laterza, 1987.
 Rutar, Simon: Slovenska zemlja. II. del: *Trst in Istra*. Ljubljana, Matica Slovenska, 1896.
 Schrom Dye, Nancy; Smith, Daniel Blake: Mother Love and Infant Death, 1750–1920. *The Journal of American History*, vol. 73, n. 2, 1986, str. 329–353.
 Sieder, Reinhard: *Socialna zgodovina družine*. Ljubljana, Studia humanitatis – ZRC, 1998.
 Sorcinelli, Paolo: *Nuove epidemie, antiche paure. Uomini e colera nell'ottocento*. Milano, Franco Angeli, 1986.
 Studen, Andrej: Huda epidemija črnih koz. V: *Slovenska kronika XIX. stoletja*. Ljubljana, Nova revija, 2005.
 Thacker, Eugene: The Shadows of Atheology: Epidemics, Power and Life after Foucault. *Theory, Culture & Society*, 26, 2009, str. 134–152.
 Travner, Vladimir: *Kuga na Slovenskem*. Ljubljana, Življenje in svet, 1934.
 Zupanič Slavec, Zvonka: Goriški medicus Anton Muznik in medicina. V: *Goriško podnebje*, 2000, str. 207–231.
 Zupanič Slavec, Zvonka: Mlekarice ne obolevajo za črnimi kozami. V: *Slovenska kronika XIX. stoletja*. Ljubljana, Nova revija, 2005.

Katarina Keber

Socialno-zdravstveni položaj rudarskih otrok premogovnika Leše pri Prevaljah v 19. in v začetku 20. stoletja

KEBER, Katarina, dr. zgodovine, znanstvena sodelavka, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, katarina.keber@zrc-sazu.si

Socialno-zdravstveni položaj rudarskih otrok Premogovnika Leše pri Prevaljah v 19. in v začetku 20. stoletja

Prispevek v kontekstu gospodarskega in socialnega okolja Prevalj in Leš v koroški Mežiški dolini obravnava predvsem socialni in zdravstveni položaj otrok rudarskih družin premogovnika Leše v 19. in na začetku 20. stoletja. Vpliv gospodarskih razmer na socialno-zdravstveni položaj rudarskih otrok na začetku 20. stoletja je prikazan s pomočjo študije prevalskega učitelja Karla Doberška »Vpliv socialnih razmer na razvoj otroka na Prevaljah« iz leta 1929. Analiza podatkovne zbirke članov bratovske skladnice Leše razkriva strukturo rudarskih družin s poudarkom na številu otrok in njihovem preživetju do 14. leta starosti. Dopolnjujejo jo podatki iz mrliške knjige prevalske župnije Devica Marija na jezeru, ki kažejo vzroke otroške umrljivosti v rudarskih družinah.

Ključne besede: rudarski otroci, Karel Doberšek, vzroki smrti, premogovnik Leše, Koroška, 19. stoletje

KEBER, Katarina, Ph.D. in History, research fellow, Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, katarina.keber@zrc-sazu.si

Social and Health Situation of Miners' Children in Leše Coalmine near Prevalje in the 19th and Beginning of early 20th Century

The article discusses the social and health situation of miners' children in Leše coalmine near Prevalje in the 19th and early 20th century within the socio-economic context of Prevalje and Leše in the Mežica valley of Carinthia. The economic impact on the social and health situation of miners' children in the early 20th century is demonstrated through the 1929 study by a local teacher Karel Doberšek entitled »The role of social situation in child development in Prevalje«. Data analysis of Leše fraternal fund members reveals the structure of miners' families, in particular the number of children and their survival rate until 14 years of age. This data is supplemented by that from the death register of Devica Marija na jezeru parish in Prevalje which reveals the causes of child deaths in miners' families.

Key words: miners' children, Karel Doberšek, death causes, Leše coalmine, Carinthia, 19th century

Koroška Mežiška dolina je bila v primerjavi z osrednje-slovenskim prostorom hitreje industrializirana, pomembna obrata že v predmarčni dobi sta bila železarna na Prevaljah (1835–1899) in premogovnik na bližnjih Lešah. Železarna je izdelovala predvsem železniške tirnice in je zaradi inovacij v kurilni tehniki nekaj časa spadala med najnaprednejše koroške in tudi avstrijske železarne. Prevalska železarna je bila v štiridesetih letih 19. stoletja najmodernejše in po proizvodnji največje podjetje v slovenskih deželah.¹ V bližnjih Lešah je deloval premogovnik, ki je bil v vsem sto dvajsetletnem delovanju v štiridesetih letih 19. stoletja največji premogovnik na Slovenskem. Rjavi premog z Leš je bil namreč glavni energetski vir za delovanje železarne.² Jože Šorn pripiše

¹ Glej Krivograd, Železarna Prevalje; Gestrin, *Oris gospodarstva*, str. 69.

² Glej Krivograd, Železarna Prevalje.

leškemu premogovniku vodilno vlogo v slovenskem prostoru že z letom 1835 in potem še nadaljnjih dvajset let, vse do leta 1856, ko se je težišče premogovništva premaknilo v Zasavje.³ Z večanjem izkopa premoga je bilo na Lešah v letih 1855–1857 zaposlenih že čez 800 rudarjev,⁴ več sto ljudi pa je zaposlovala železarna. Ob teh glavnih obratih so se razvijale delavske kolonije, saj so se na Prevalje in Leše ljudje v 19. stoletju intenzivno priseljevali, predvsem iz sosednjih koroških in štajerskih okrajev (nekaj tudi iz Kranjske, Primorja, Hrvaške, Italije, Ogrske in Moravske).⁵

Študija Karla Doberška

»[...] to niso otroci, temveč stariki, ki imajo za seboj vso težo proletarskega življenja. Le njihova šibka telesa pričajo, da ne štejejo še mnogo let.«⁶

Skoraj »dickensovske« razmere, v katerih so živeli otroci delavskih, rudarskih družin v industrijskem okolju Prevalj in Leš konec 19. in v prvih desetletjih 20. stoletja, je nazorno prikazal prevaljski učitelj Karel Doberšek (1889–1964)⁷, tudi sam otrok leških rudarjev, v svojem delu *Vpliv socialnih razmer na razvoj otroka na Prevaljah* (1929). Na življenje njihovih družin je namreč konec 19. stoletja močno vplival »nagli dvig in propad industrije, kakor tudi splošna kriza, poostrena s svetovno vojno. [...] Sedanja prevaljska deca se razvija pod globokim vplivom propadle in propadajoče industrije, nazadovanja kmetijskega blagostanja in skoro neznosnih socialnih in ekonomskih razmer.«⁸ Prepričan je bil, da na razvoj otroka odločilno vpliva okolica: »[...] lahko trdimo, da so razmere, ki jih ustvarja okolica, otroku hrana v širokem smislu te besede. Hrane ne tvorijo samo redilne snovi, zrak, čistoča in počitek, temveč tudi vse, kar vpliva na duševni razvoj.«⁹

Doberškova študija vsebuje analizo vprašalnih pol dr. Franja Žgeča,¹⁰ ki so jo v šolskem letu 1925/1926 izpolnili učitelji šole na Prevaljah za 300 šoloobveznih otrok

³ Šorn, *Začetki industrije*, str. 231.

⁴ Keber, Rudarji premogovnika Leše, str. 286, graf 1.

⁵ Prav tam, str. 291, graf 3.

⁶ Hudales, *Topolšica*, str. 57; gl. Kosec, *Trbovlje: Socialni prerez*.

⁷ Karel Doberšek (Leše pri Prevaljah 18. 10. 1889 – Prevalje 14. 9. 1964) se je rodil v leški premogarski družini. Po osnovni šoli na Prevaljah je leta 1908 končal učiteljske v Celovcu. Poučeval je v Podgorju v Ložu (1908), v Ojstrici nad Dravogradom (1908–1910) in v Žvabeku na avstrijskem Koroškem (1910–1920). Med prvo svetovno vojno je bil mobiliziran v vojsko. Od plebiscita 1920 do upokojitve 1935 je poučeval v šolah na Lešah in Prevaljah, v slednji je bil tudi šolski upravitelj. Zanj je značilno, da je šolsko delo povezal s krajevnimi potrebami in socialnimi razmerami otrok. Bil je osrednja politična osebnost v socialdemokratski stranki na Prevaljah in v srezu ter bil viden levičar. V tem obdobju (leta 1929) je napisal pedagoško in sociološko delo *Vpliv socialnih razmer na razvoj otroka na Prevaljah*. Z razpravami, ki jih je objavljal v Popotniku, se je zapisal v zgodovino slovenske pedagoške literature. Leta 1941 je bil med nemško okupacijo skupaj z družino zaprt in izgnan v Srbijo. Po vrnitvi je spet poučeval na podružnični šoli na Lešah (1946–1953), posvečal se je tudi kmetijskemu zadružništvu v Mežiški dolini. Glej Suhodolčan Dolenc in Jukič, *Biografski leksikon*, str. 82–83; ES, 2, str. 273.

⁸ Doberšek, *Vpliv socialnih razmer*, str. 53.

⁹ Prav tam.

¹⁰ Franjo Žgeč (1896–1961) je leta 1923 doktoriral iz pedagogike z disertacijo *Problemi vzgoje najsiirših plasti našega naroda*. Izpopolnjeval se je v laboratoriju eksperimentalne pedagogike na Sorboni v Parizu in tu navezal stike z znanimi evropskimi pedagogi, nato še na inštitutu J. J. Rousseau v Ženevi. Je pionir pedagoške sociologije na Slovenskem. V svojih spisih je s pedagoškim in sociološkim poslušom odkrival in vzročno-posledično analiziral bedo slovenskih osnovnošolskih otrok ter bil oster kritik krivic, ki jih je v njegovem času doživljala šolska mladina. Bil je pedagoški teoretik in praktik, humanist z izjemno razvitim socialnim čutom, marksist, ki je bil sposoben napredne ideje prenašati med učiteljstvo. Objavljal je v Pedagoškem zborniku, Popotniku, Učiteljskem tovarišu, Ljubljanskem zvonu, Koledarju Cankarjeve založbe, Sodobnosti, Ženskem svetu, Roditeljskem listu in Obzorjih. V šolskem letu 1924/1925 je poučeval tudi na Prevaljah. Gl., ES, 15, str. 328–329.

(142 dečkov in 158 deklic). Doberšek je namreč sestavil pregled rasti otrok v višini in teži in ga primerjal s t. i. Stratzovo normalo.¹¹ Otroke je po stanu staršev uvrstil v dva sloja, in sicer so prvemu sloju pripadali otroci veleposestnikov, kmetov, obrtnikov, zasebnih nameščencev, uradnikov in zasebnikov, drugemu sloju pa otroci gospodarsko šibkih najemnikov, rudarjev, delavcev, upokojencev, delavcev na železnici (progovni delavci), mater brez stalnega zaslužka, poduradnikov in slug. Po njegovem mnenju je na preživetje otrok najbolj vplivalo pomanjkanje v vojnem času in nalezljive bolezni (griža, škrlatinka in španska gripa ob koncu prve svetovne vojne).¹²

Od 300 otrok jih je kar 201 sodilo v drugi sloj, od njih jih je 81 % zaostajalo v višini ter 69 % v teži za Stratzovo normalo. Istočasno je v teži in višini zaostajalo 67 % rudarskih otrok, 72 % drugih delavskih otrok, 80 % obrtniških otrok in 42 % kmečkih otrok.¹³ Podobno ugotavlja leta 1928 za trboveljske rudarske otroke tudi Ivan Kosec, ko jih naj bi kar 90 % zaostajalo tako v višini kot tudi v teži.¹⁴ Doberšek ugotavlja, da delavski dečki zaostajajo tako v višini kakor tudi v teži zlasti proti koncu šolanja, pri čemer pa se kmečki dečki v splošnem normalno razvijajo – odločilno vlogo naj bi imela predvsem gibanje na svežem zraku in mlečna hrana.¹⁵ Delavske deklice močno zaostajajo za normalo v višini in teži tako za kmečkimi deklicami kot tudi za delavskimi dečki v vseh šolskih letih: »*Zdi se, kakor bi se teža slabih gospodarskih razmer zvalila predvsem na ženski naraščaj [...]*«. Doberšek sklepa, da je vzrok v tem, da so dečki agresivnejši pri jedi, starejše deklice pa velikokrat svojo hrano prepustijo mlajšim bratcem. V splošnem delavski otrok najbolj zaostane v predšolski dobi, in sicer je v višino zaostanek za 2 leti, kar se pozna potem vso šolsko dobo in nikdar ne dosežejo normale. Delavske deklice zaostanejo v 13. in 14. letu še za eno leto in po izstopu iz šole v višino zaostajajo za tri leta. V teži zaostaja delavski deček tako ob začetku kot ob koncu šolske dobe za eno leto. Pri deklicah pa je razmerje še neugodnejše, saj je razlika ob vstopu v šolo dve leti, ob koncu pa celo tri.¹⁶

Za nenormalni razvoj otrok Doberšek krivi nezadostno prehrano, slabe stanovanjske razmere, bolezni, slabe higienske razmere in alkoholizem. Otroci naj bi se npr. zaradi alkoholizma že rojevali kot slabiči ali pa so v rasti zaostajali zaradi slabe higiene in neredne prehrane, ki sta bila pogosta pojava v družinah alkoholikov: »*V premnogih primerih, kjer gospodari v družinah alkohol, hodijo otroci skrajno zanemarjeni, nesnažni in nepočesani v šolo in součenci se pritožujejo o nalezljivih živalcah, ki jih taka deca prinaša z doma.*«¹⁷

¹¹ Carl Heinrich Stratz (1858–1924) je bil nemški ginekolog in eden prvih raziskovalcev rasti in razvoja človeškega telesa. Po letu 1900 se je ukvarjal z razvojem otrok od novorojenčka do adolescenta. Znale so njegove fotografije morfoloških sprememb otroškega telesa in prvih znakov pubertete. Med drugim je napisal delo »Der Körper des Kindes und seine Pflege« (Stuttgart, 1903).

Stratz loči štiri starostne dobe otroka: 1) Dobo dojenčka (do enega leta starosti s povprečno višino 75 cm in povprečno težo 9 kg), 2) Nevtralno otroško dobo v okviru katere a) prvo debelostno dobo (starost 2–4 leta, z višino 85–93–97 cm za posamezna leta, s težo 12,5–14–16 kg) in b) prvo dolgostno dobo (starost 5–7 let, z višino 103–111–121 cm, s težo 17,5–19–22 kg) 3) Biseksualno otroško dobo v okviru katere a) drugo debelostno dobo (starost 8–10 let, višina 125–128–130 cm, teža 24–26–26,5(–27,5) kg) in b) drugo dolgostno dobo (starost 11–15 let, višina dečki: 135–140–146–151–160 cm, deklice: 138, 143, 155, 158, 160 cm, teža dečki: 30,5–33–37–40–47 kg, deklice: 32,5–35,5–40–46–52 kg) in 4) Zrelostno dobo (starost 16–20 let, višina dečki: 162–165–170–175–180 cm, deklice: 162–163–165–168–170 cm, teža dečki: 55–60–64–67–69 kg, deklice: 53–55–56–57–57,5 kg).

¹² Doberšek, *Vpliv socialnih razmer*, str. 62.

¹³ Prav tam, str. 66.

¹⁴ Hudales, *Topolšica*, str. 57.

¹⁵ Doberšek, *Vpliv socialnih razmer*, str. 65–69.

¹⁶ Prav tam, str. 73.

¹⁷ Prav tam, str. 65.

»Gospod učitelj, lačen sem!«

*»Izrod delavskih plasti, o katerih se toliko piše, ni prirodni, temveč povsem umeten, vsiljen, ker ni dovolj znanja ne primerne zakonske zaščite in v glavnem, ker ni gospodarske osnove rednemu razvoju delavske dece«,*¹⁸ je zapisal Doberšek. Pri primerjavi jedilnih listov otrok iz meščanskih, kmečkih in delavskih družin ter staroupokojenskega otroka je ugotavljal, da so delavski (tudi staroupokojenski) otroci jedli najslabše in da je hrana le pri tem sloju ovirala otroški razvoj. Tem otrokom je v predšolski dobi manjkalo predvsem zadostne mlečne hrane in živalskih beljakovin, poleg tega pa Doberšek opozarja, da matere dojenčkov niso dojile dovolj dolgo, saj se je dogajalo, da so bili dojenčki dojeni le tri mesece ali še manj. Opozarja, da matere kasneje, ko otrok še ne zna sam jesti, napačno prehranjujejo otroke, ko jim hrano najprej same prežvečijo, preden mu jo dajo v usta. Prav tako ugotavlja, da sicer pet oz. šestčlanske delavske družine z dobro plačo dobivajo kvantitativno dovolj beljakovin, vendar pa so le-te večinoma rastlinskega izvora. Ker je bila prehrana delavskih družin v večji meri rastlinska, vegetarijanska, takšna hrana v absolutnem smislu otrokom ni zadoščala. V družinah, kjer je bilo denarja za hrano premalo, kot npr. v družinah staroupokojencev (upokojeni po predvojnih pokojninah oz. upokojeni še v Avstro-Ogrski) in v družinah samih mater brez stalnega zaslužka, otroci niso bili nikoli siti. Večinoma so takšni otroci v šoli zelo slabo napredovali: *»Nekega dečka sem opazoval, da je takoj, čim je mati izgubila stalno službo, pričel vidno nazadovati v šoli. Ni mogel več usrediti svojih misli na predmet in naj je bila tvarina še tako zanimiva; iz oči mu je sijal glad. Dostikrat je otrok odgovoril na vprašanje iz predmeta: 'Gospod učitelj, lačen sem!'«*¹⁹

»Samo smrt napravi v stanovanju nekaj prostora.«²⁰

Delavske družine so večinoma stanovale v manjših stanovanjih in sicer enosobnih, kjer so spali in kuhali v istem prostoru, stanovanjih s sobo in kuhinjo in v stanovanjih z dvema sobama in kuhinjo.²¹ Stanovanja so bila večinoma v kolonijskih hišah na Prevaljah, ena od njih je stala v večni senci. Hodniki so bili v teh hišah temni in strmi, stene hodnikov umazane, stranišča so bila skupna za več strank in se niso izpraznjevala redno, tako je blato sililo iz greznic. Poleti se je iz teh kolonij razširjal neznosen smrad. Vodnjakov niso čistili in so bili onesnaženi, tako da je voda smrdela. Od 80 stanovanj jih je bilo npr. 30 z dvema sobama in kuhinjo. Na Lešah je nekaj delavskih družin s 5–8 družinskih članov živelo v delavskih hišah s predsobo, kuhinjo in spalnico s skupno površino 24,8 m². Kopalnice ni imelo nobeno stanovanje. Več otrok je spalo v eni postelji ali skupaj s starši. Doberšek ugotavlja, da otroci iz takih družin pogosto kažejo znake tuberkuloze ali splošne telesne oslabelosti in slabokrvnosti.²² Tudi neprimerna ležišča naj bi poleg slabe hrane povzročala slabo telesno rast otrok in pogostost pljučnih bolezni; neprimerno se je Doberšku zdelo tudi spanje malih otrok skupaj s starši ali starimi starši.

¹⁸ Prav tam, str. 76.

¹⁹ Doberšek, *Vpliv socialnih razmer*, str. 81.

²⁰ Prav tam, str. 85.

²¹ Prav tam, str. 82–83.

²² Prav tam, str. 85.

Nekaj delavstva oz. rudarskih družin je stanovalo tudi na kmetijah v lasti premogovnika. V eni izmed njih so npr. stanovale štiri stranke, in sicer dve delavski družini in dva staroupokojenca. V prvem stanovanju je npr. bivala 7-članska delavska družina, ki je imela tri postelje. Vsi otroci so bili slabokrvni. Živel so na 38,3 m². V drugem, le 24,5 m² velikem stanovanju, je živela petčlanska družina.²³

Avtor ugotavlja, da so stanovanja pogosto še vlažna in mrzla, prava gnezda očesnih in ušesnih bolezni, kostne in pljučne tuberkuloze in drugih socialnih bolezni: »*Pogosto se spomnim brloga na Lešah, kjer so prebili moji starši mlada leta, tesnih prostorov, ki niso pripuščali spanja v posteljah, brlogov svojih součencev in pa onih, iz katerih prihaja sedanja mlada generacija in ne morem razumeti, da za odpravo teh tisočev glavnjač ni borcev [...]*«. ²⁴

»Oče malo zaslužijo«

Doberšek ugotavlja večplastne razlike med otroci, in sicer tako glede na poklic staršev (kmečki in uradniški otroci, delavski in obrtniški otroci) kot tudi na vrsto družine – otroci, ki so jih vzgojile matere, in otroci, ki so odraščali ob mačehah ali tujcih. Od 63 nezakonskih otrok jih je bilo 15, ki jim je mati umrla ali pa jih je zapustila. Razen treh so vsi živeli pri tujih ljudeh.²⁵ Sicer je do nezakonskih otrok vladala strpnost, ki je bila posledica težkih razmer, in tako med delavskimi otroci ni bilo razlikovanja, kar je predstavljalo posebnost med vsemi sloji otrok.²⁶

Doberšek ugotavlja odsotnost prave vzgoje v gospodarsko najšibkejših delavskih družinah, saj družinsko življenje popolnoma prežema boj za goli obstanek. Splošna značilnost delavske vzgoje je bila bistveno večja liberalnost in enakovredno obravnavanje otrok, zato je bil značaj delavskega otroka v primerjavi z drugimi svobodnejši, saj ga ni obremenjevala pretirana strogost: »*Pozna se, da skuša delavec izravnati krivico, ki se godi njegovemu otroku, ko mu ne more izpolniti najnujnejših življenjskih potreb, ko pada njegova avtoriteta kot gospodarja in rejnika, ker ne vzdržuje več svoje družine ali pa tudi, ker ji ne more nuditi niti najpotrebnejšega. To krivico izravnava na ta način, da upošteva otroka kot enakovrednega in ga vzgaja na svoj način in po svojih zmožnostih v prijaznem razgovoru*«. ²⁷

V anketi prvošolcev o njihovih domačih gmotnih razmerah so delavski otroci večinoma odgovarjali, da »*oče malo zasluži*«. Na vprašanje, česa si otroci želijo za najljubše darilo, so naštevati stvari kot so obleka, hlače, krilo, srajca, perilo, čevlji, nogavice oz. praktične stvari, niti eden od otrok si ni zaželel igrač. Avtor ugotavlja, da vsi ti otroci močno občutijo pomanjkanje, vse njihove želje pa so upravičene in skromne. »*Dolžnost staršev bi bila, da izpolnijo te želje deci, toda ne dajo se izpolniti ob splošnem pomanjkanju. Prezgodaj spozna ta deca težko dvojno mero v življenju, zato je zrelejša tudi v duševnem pogledu*«. ²⁸ Delavski otroci so namreč hodili v šolo skrajno pomanjkljivo oblečeni. Pozimi so bili praviloma brez tople zgornje obleke, pogosto tudi brez perila, zlasti spodnjih hlač. Dečki so imeli redko dvojne spodnjih hlač, deklice dvojne srajce. Ko se je perilo doma pralo, otroka ponavadi ni bilo v šolo ali pa je prišel brez perila »*moder od mraza in ves*

²³ Prav tam, str. 85–86.

²⁴ Prav tam, str. 87.

²⁵ Prav tam, str. 114.

²⁶ Prav tam, str. 50.

²⁷ Doberšek, *Vpliv socialnih razmer*, str. 111.

²⁸ Prav tam, str. 110–111.

trd«. Zelo redko so imeli otroci dobro obutev. Večinoma so nosili cikle bodisi v obliki copat bodisi v obliki čevljev s podplatom, okovanim z žebli. Zaradi pretežkih cikel je bilo gibanje otroka pogosto nenormalno. V splošnem so bila dekleta zaradi cenejšega ženskega blaga bolje oblečena.²⁹

Pomenljivo je Doberškovo opažanje o priporočeni vzgoji »socialnega duha« otrok v šolah, ki naj bi določala vplačevanje rednih prispevkov premožnejših otrok za revnejše sošolce: »*Za daljšo dobo se otrok nikakor ne zadovoljuje samo z notranjim zadovoljstvom, da je nekaj dobrega storil. Vedno bolj bo čutil, da deli milodare. Vsak duševno normalno razvit ubog otrok, ki se začanja zavedati svoje notranje vrednosti, pa se čuti ponižanega. Obema smo vzbudili medsebojni odpor. [...]*»³⁰ Po njegovem mnenju je nasprotovanje med delavskimi in meščanskimi otroci vzbudila prav šola, ker je razlikovala med bogatejšimi in reveži, ko vendar narava otroka takšnih razlik ne pozna.³¹

Doberšek zaključí svojo študijo s končno ugotovitvijo iz svoje šolske prakse, da temelji vsak napredek otroka, celo v posameznih predmetih, predvsem v socialno-ekonomskih razmerah njegove družine:³² »*Zdravo telo in zdrava duša se moreta razvijati samo v ugodnih socialnih prilikah. Treba je le ogledati primere najtežje bede in najugodnejšega blagostanja, pa se nam pojasnijo razmere tudi tam, kjer težje postavljamo merila za razvoji.*»³³

Otroci članov bratovske skladnice premogovnika Leše

V ohranjeni matriki bratovske skladnice premogovnika na Lešah (*Bruderlad-Matrikelbuch der Pensionsanspruchberechtigten ledigen und verehelichten Mitglieder beim Bergbau Liescha*),³⁴ ki jo je bratovska skladnica vodila kot evidenco vplačil članov in za izračun pokojninskih rent, so do neke mere razvidne tudi družinske razmere članov oz. delavcev v premogovniku. Med njimi so še posebej zanimive rubrike, ki vključujejo njihove otroke, in sicer o zakonskem stanu člana, saj so pri poročenih vpisani tudi njihovi zakonci in otroci. Od vpisanih 991. članov skladnice je bila dobra polovica poročenih in je imela otroke, pri čemer je bila ob vpisu v skladnico velika večina članov obeh spolov samskih, delavci so se namreč večinoma poročali po nekaj letih dela.³⁵ V matriki manjkajo podatki o otrocih poročenih članic skladnice, ki so bile »*v pristojnosti moža*«, in nezakonski otroci neporočenih delavk v premogovniku. Od 93. samskih delavk sta se namreč po vstopu v skladnico poročili le dve.³⁶

V že pripravljeno podatkovno zbirko je bilo pri 285. poročenih zavarovancih z otroki dodatno vnešenih 1108 otrok (525 deklic in 578 dečkov, 5 je bilo mrtvorojenih oz. vpisanih brez imena), ki so bili rojeni v obdobju 1821–1921 in zavarovani po očetu, članu bratovske skladnice.³⁷

Rudarji in njihove družine so bili tista družbena skupina, ki je imela med prvimi urejeno socialno zavarovanje. Državni rudarski zakon z dne 23. maja 1854 je določal,

²⁹ Prav tam, str. 93–95.

³⁰ Prav tam, str. 100–101.

³¹ Prav tam, str. 114.

³² Prav tam, str. 118.

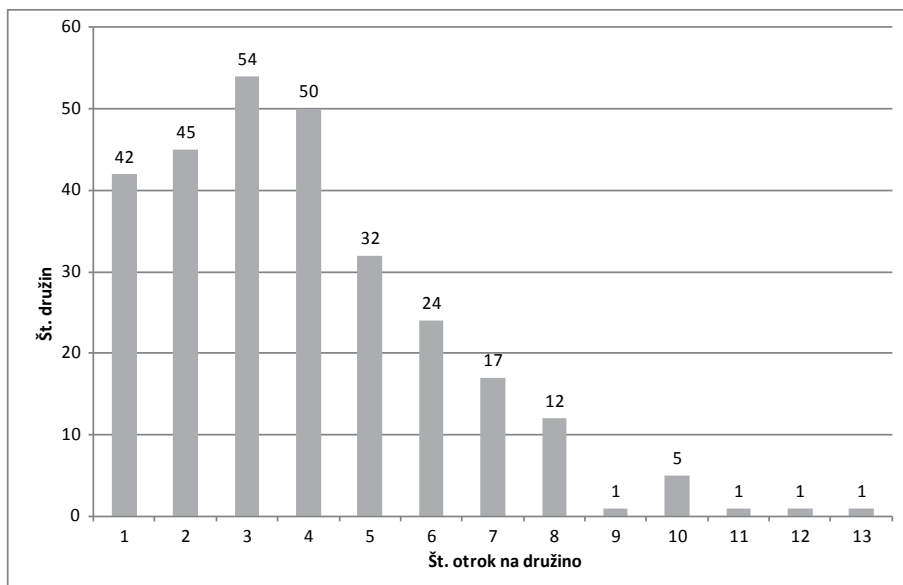
³³ Prav tam, str. 73.

³⁴ Matriko hrani Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje Ravne na Koroškem.

³⁵ Keber, Rudarji premogovnika Leše, str. 288.

³⁶ Prav tam, str. 289.

³⁷ Aplikacija programa Microsoft Access za vnos podatkov je izdelal in za ta članek dopolnil dr. Miha Seručnik.

Graf 1: Velikost družin. Vir: *Bruderlad-Matrikelbuch der Pensionsanspruchberechtigten ledigen und verehelichten Mitglieder beim Bergbau Liescha.*

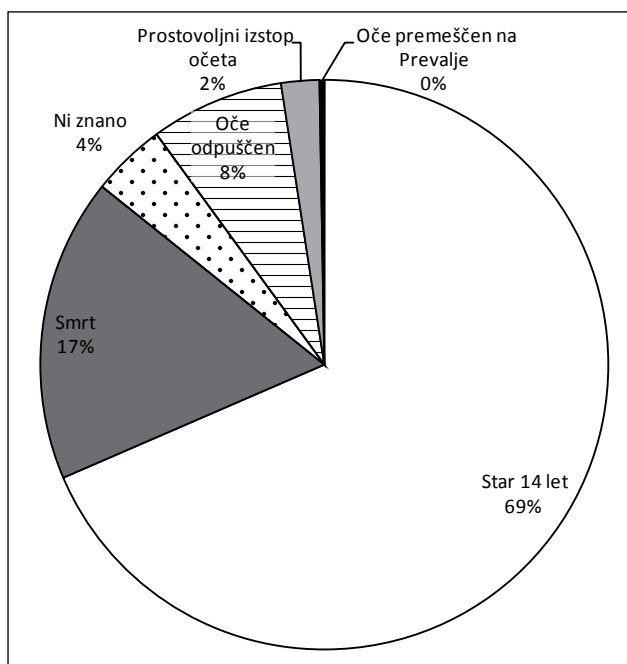
da so bratovske skladnice namenjene za podporo »pomoči potrebnim rudarjem, njihovim vdovam in sirotam«,³⁸ naslednji zakon o rudarskih bratovskih skladnicah z dne 28. julija 1889 pa je natančneje določal, da je t. i. preskrbninska blagajna dajala rente bodisi tistim, ki so »po bolezni ali starosti ali obratni nezgodi postali trajno nepridobitni« bodisi je po smrti delavca dajala podporo vdovi (najmanj tretjino rente, ki bi sicer šla možu) in zakonskim otrokom do 14. leta starosti – vsakemu otroku brez očeta najmanj šestino oz. vsakemu otroku brez očeta in matere najmanj tretjino preskrbnine, ki bi sicer šla očetu.³⁹ Leška bratovska skladnica je obstajala že pred rudarskim zakonom iz leta 1854, saj je prvi vpis v matriko iz leta 1834. Prvi član skladnice je bil predkopач Anton Vončina, ki se je leta 1805 rodil v Idriji in je kot samski devetindvajsetletnik vstopil v leško bratovsko skladnico. Kasneje se je poročil in imel štiri otroke – Jakoba, Alexa in Friderika ter hčer Elizabeto, ki so vsi preživeli starost 14 let. Po 25 letih dela se je kot vdovec upokojil in pokojnino 12 fl. 45 kr. užival še 12 let vse do smrti leta 1872.⁴⁰

Iz vzorca 285. premogovskiških družin je razvidna njihova velikost oz. število otrok na družino (graf 1). Največ, 54 in 50 jih je imelo po tri in štiri otroke, sledi 45 družin z dvema otrokoma in 42 družin z enim. Število družin z več otroci strmo upada, sedem otrok ima tako še 17 družin, osem otrok 12 družin. Le ena ima devet otrok, pet družin ima deset otrok ter po ena je družina z enajstimi, dvanajstimi in trinajstimi otroki. Največ družin je torej imelo tri, štiri, dva in enega otroka, kar postavlja pod vprašaj stereotipno velike rudarske družine. Marija Makarovič podobno ugotavlja za primerljivo bližnje rudarsko okolje Črne na Koroškem. Za čas od srede do konca 19. stoletja je v Črni

³⁸ RGB, 1854/146, člen 210.

³⁹ DZ, 1889/127, členi 1–5, str. 375.

⁴⁰ Bruderlad-Matrikelbuch der Pensionsanspruchberechtigten ledigen und verehelichten Mitglieder beim Bergbau Liescha.

Graf 2: Vzroki izstopa otrok iz bratovske skladnice. **Vir:** *Bruderlad-Matrikelbuch der Pensionsanspruchberechtigten ledigen und verehelichten Mitglieder beim Bergbau Liescha.*

očitno prevladovanje zakonskih parov brez otrok in prav tako veliko število zakoncev z enim ali dvema otrokoma. Dokaj številne so bile tudi družine s štirimi otroki.⁴¹ Sicer se je povprečna velikost družine v različnih zahodnoevropskih državah v 19. stoletju vrtela okoli pet članov, kar pomeni, da je bilo povprečno število otrok v družinah med dva in tri.⁴²

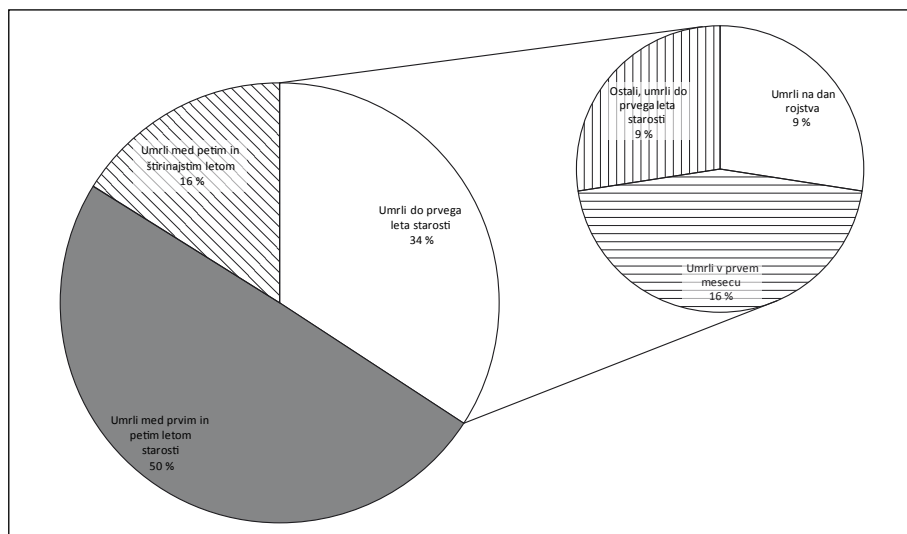
Analiza v matriko vpisanih imen otrok pokaže, da so delavci v premogovniku svojim otrokom dali 72 različnih ženskih in 108 različnih moških imen. Dokaj veliko število različnih moških imen je verjetno posledica intenzivnega priseljevanja v hitro se industrijsko razvijajoče okolje Prevalj. Jože Hudales namreč za Velenje ugotavlja, da so v prvi polovici 19. stoletja poznali le 52 moških in 36 ženskih imen, brez dvojnih in trojnih imen pa le po trideset za vsak spol.⁴³ Najpogostejše žensko ime na Lešah je bilo Marija, tako so poimenovali 134 deklic. Sledijo Elizabeta (28), Antonija, Terezija, Julijana, Ana, Jožefa, Helena, Franciška, Alojzija, Neža (Agnes), Ivana, Amalija, Angela in Rozalija. Najpogostejše moško ime je bilo Franc (72), sledijo Ivan (70), Jožef, Anton, Rudolf, Alojz, Ferdinand, Jakob in Karl.

Najpogostejši vzrok izstopa iz bratovske skladnice oz. izgube pravice do podpore v primeru smrti očeta (člana skladnice) pri otrocih je bilo dopolnjeno 14. leto starosti, kar je veljalo za dobri dve tretjini vpisanih otrok. S 14. leti naj bi bili namreč otroci že sposobni z delom poskrbeti zase. Drugi najpogostejši razlog izstopa iz skladnice pa je bila smrt otroka, saj jih 17 % ni doživelo 14. leta. 8 % otrok je iz skladnice izpadlo, ker je oče izgubil službo, pri 2 % otrok pa je oče službo prostovoljno zapustil (graf 2).

⁴¹ Makarovič, *Črna in Črnjani*, str. 262–264.

⁴² Hudales, *Od zibelj*, str. 134.

⁴³ Prav tam, str. 144.

Graf 3: Umrljivost rudarskih otrok pred 14. letom starosti. **Vir:** *Bruderlad-Matrikelbuch der Pensionsanspruchsberechtigten ledigen und verehelichten Mitglieder beim Bergbau Liescha.*

Od 17 % otrok, ki niso doživeli 14. leta starosti, jih je polovica umrla med prvim in petim letom starosti. V prvem letu je umrla dobra tretjina (34 %) otrok, pri čemer jih je v tej skupini 9 % umrlo na dan rojstva in skupaj z njimi kar 25 % v prvem mesecu življenja. Tistih, ki so umrli med 5. in 14. letom starosti, je bilo 16 % (graf 3).

Analiza 163-tih umrlih »*premogarskih*« otrok v prevaljski mrliški knjigi v obdobju 1834–1859 pa kaže, da je v prvem letu starosti umrlo 88 otrok oz. 54 % vseh (od tega 33 v prvem mesecu starosti), med prvim in petim letom 59 otrok oz. 36 % (od tega 33 otrok med prvim in drugim letom starosti) ter med 5. in 14. letom trinajst otrok oz. 8 %. Trije otroci so se rodili mrtvorojeni.⁴⁴

Visoko stopnjo umrljivosti v prvem letu življenja otrok v 19. stoletju ugotavljata tako Marija Makarovič za rudarsko Črno kot tudi Jože Hudales za župnijo Velenje in njeno okolico. Makarovičeva je na podlagi analize mrliških knjig župnije Črna za obdobje 1784–1940 ugotovila, da je v prvem letu življenja umrlo največ, in sicer 19,2 % vseh umrlih, med prvim in desetim letom še nadaljnjih 17,1 % in v starosti 11–20 let še 4,1 %. V vseh ostalih življenjskih desetletjih se je število umrlih gibalo okoli 7 %, le v obdobju med 50. in 70. letom starosti je porastlo na 11,2 % oz. 13,6 %.⁴⁵ Tako je velika umrljivost dojenčkov v prvem letu starosti in otrok od enega do desetih let starosti prevladujoče vplivala tudi na nizko starostno povprečje vseh umrlih Črnanov.⁴⁶ Podobno ugotavlja Hudales za velenjsko župnijo v obdobju 1850–1899, ko je bilo med vsemi umrlimi kar 20,4 % novorjencev in dojenčkov, 16 % otrok v starosti od enega do petih let in 5,3 % otrok, starih od pet do deset let. Pravi še, da kar vsak drugi prebivalec župnije ni dosegel dobe zrelosti in je umrl pred dopolnjenim petnajstim letom.⁴⁷

⁴⁴ ŽU Prevalje, mrliška knjiga župnije Devica Marija na jezeru (1812–1855); ŠAM, Mrliška knjiga župnije Devica Marija na jezeru (1856–1880).

⁴⁵ Makarovič, *Črna in Črnanji*, tabela 3, str. 22.

⁴⁶ Prav tam, str. 23.

⁴⁷ Hudales, *Od zibelj*, str. 112–113.

Analiza leške matrike, ki vsebuje 1108 rudarskih otrok v stoletnem obdobju, kaže, da so ti otroci najpogosteje umirali med prvim in petim letom starosti. Rezultati analize mrliške knjige petindvajsetletnega obdobja v tridesetih, štiridesetih in petdesetih letih 19. stoletja pa največjo umrljivost rudarskih otrok kažejo ravno v prvem letu življenja, ko je umrla več kot polovica rudarskih otrok, vpisanih v mrliško knjigo. Do razlike je lahko prišlo po eni strani zaradi možnih pomanjkljivih vpisov v samo matriko bratovske skladnice⁴⁸, po drugi strani pa so verjetna nihanja in razlike v umiranju otrok med posameznimi desetletji 19. stoletja. Obe analizi mrliških knjig črnjanske in velenjske župnije, ki vključujeta vse umrle otroke, ugotavljata, da so otroci tudi tu najpogosteje umirali v starosti do enega leta. Vsekakor pa tudi za leške otroke, ki so se v rudarskih družinah rojevali v 19. stoletju, drži Hudalesova ugotovitev, da je bilo najnevarnejše obdobje v njihovem življenju prav v prvih nekaj letih življenja.⁴⁹

Vzroki smrti otrok

Ker matrika bratovske skladnice o vzrokih smrti rudarskih otrok molči, ostaja edini vir zanje mrliška knjiga. Kot že rečeno, vsebuje mrliška knjiga župnije Prevalje v obravnavanem petindvajsetletnem obdobju (1834–1859) zapise 163-tih umrlih rudarskih otrok iz družin delavcev leškega premogovnika. Pred letom 1833 poklic pokojnih oz. staršev umrlih otrok namreč ni bil dosledno predmet vpisa v mrliški knjigi. Podobno kot sta ugotovila Milan Kirn za župnije na Kamniškem in Marija Makarovič za črnjansko župnijo, je tudi med leškimi otroci med vzroki smrti prevladoval t. i. fras (fraz) oz. »Freisen«.⁵⁰ Pogosto so za to boleznijo zboleli dojenčki zalivančki, ki so jih umetno hranili s kravjim ali kozjim mlekom. Sestava materinega mleka je namreč drugačna od kravjega v tem, da je manj mastno. Fras je pri dojenčkih nastopil zaradi draženja črevesja z maščobo polnomastnega kravjega mleka.⁵¹ O tem, koliko časa so matere dojenčke dojile in kdaj so jih začele hraniti s kravjim mlekom, je malo znanega. Zgovorna je izpoved matere z Leš iz začetka 20. stoletja: *«Otrok nisem dolgo dojila, ker sem morala delati. Potem sem jim nekaj mesecev dajala domače kravje mleko, ki sem ga mešala s kamiličnim čajem. Pri osmih mesecih sem jih že začela hraniti z mlečnim gresom in malo kasneje z juho in drugo hrano.»*⁵² Za fras je bilo značilno bruhanje, driska, telesni krči in fizično propadanje, čemur je sledila smrt. Najpogosteje so za to boleznijo umirali otroci do enega leta, redki tudi do četrtega leta starosti.⁵³ Na Lešah in Prevaljah jih je od 163-tih umrlih rudarskih otrok za frasom umrlo 30 (18,4 %), od tega kar 22 do enega leta starosti, 7 od enega do dveh let starosti ter 1 v starosti desetih let.⁵⁴ Podobno ugotavlja tudi Makarovičeva za Črno, ko je v obdobju 1851–1900 za frasom umrlo 16,2 % vseh umrlih otrok.⁵⁵ Čeprav so fras v ljudski medicini pogosto enačili z božjastjo, je Zvonka

⁴⁸ Mrliška knjiga naj bi veljala za točno.

⁴⁹ Hudales, *Od zibelj*, str. 115–116.

⁵⁰ Freisen, Freisten, Freiss, Fraist, Fraisen.

⁵¹ Kirn, *Iz zdravstva*, str. 52; Zupanič Slavec, opombe v delu Milana Dolenca, *Zagovori v slovenski ljudski medicini*.

⁵² Makarovič, *Podoba zdravstvene kulture*, str. 280.

⁵³ Kirn, *Iz zdravstva*, str. 52–53.

⁵⁴ ŽU Prevalje, mrliška knjiga župnije Devica Marija na jezeru (1812–1855); ŠAM, Mrliška knjiga župnije Devica Marija na jezeru (1856–1880).

⁵⁵ Makarovič, *Črna in Črnjani*, str. 26.

Zupanič Slavec mnenja, da je bila epilepsija zelo redka, pri frasu pa so nanjo spominjali predvsem hudi krči.

Štirinajst otrok je umrlo zaradi okužb oz. prisada (Brand), pri čemer je možno, da je šlo za tetanus novorojenčkov, saj so bili vsi razen enega stari od 25 minut do dveh mesecev, največ med njimi le nekaj ur ali dni.⁵⁶ Štirinajst jih je umrlo za splošno oslabeledostjo (slabotnostjo), ki je bila tudi med črnjanskimi otroci pogost vzrok smrti.⁵⁷

Sedemnajst otrok je umrlo za sušico oz. tuberkulozo⁵⁸, devet zaradi t. i. notranjega tura⁵⁹, po šest za vodenico in drisko, pet za oslovskim kašljem, kot na primer 10. in 14. julija 1855 otroka rudarja, živeča na naslovu Leše 9, enoletna Amalija in triletni Franc Laibacher. 5 jih je umrlo tudi za grižo. Štirje so umrli zaradi škrlatinke in t. i. *Wurmfieber*-ja, pri čemer je šlo verjetno za posledice glistavosti. Po trije so bili mrtvo-rojeni, imeli koze in modrikavost. Dva sta se ponesrečila (utopitev), ostali vzroki smrti so se pojavili enkrat, med njimi so bile pogoste različne bolezni pljuč. Razvidno je, da so dojenčki umirali predvsem zaradi neprimerne prehrane in pomanjkljive higiene.

Znatno delež k smrtnosti otrok so v *predvaksinacijskem*⁶⁰ 19. stoletju neposredno in posredno prispevale otroške in druge nalezljive bolezni. Znano je, da so bili dojenčki še odporni proti nalezljivim boleznim zaradi imunosti, pridobljeni po materi, in niso obolevali v taki meri kot starejši otroci, zato so med dojenčki smrti zaradi nalezljivih bolezni redke. Kirn za kamniško območje ugotavlja, da so nalezljive bolezni dojenčke prizadele le v manjši meri – v obdobju 1881–1900 je le 15,5 % umrlih dojenčkov umrlo za eno od nalezljivih bolezni.⁶¹

V mrliški knjigi prevaljske župnije najdemo ekstremne primere, ko so npr. v leški kmečki družini Höllmeyer za škrlatinko umrli med 5. in 17. februarjem leta 1830 kar štirje otroci – štiriletni Valentin, osemletna Marija, dveletna Katarina in šestletni Georg.⁶² Sicer so leški rudarski otroci v obravnavanem petindvajsetletnem obdobju (1834–1859) najpogosteje umirali za nalezljivimi boleznimi, kot so bile tuberkuloza, oslovski kašelj, griža, škrlatinka in črne koze. Za omenjenimi boleznimi je umrlo 20,9 % vseh v tem obdobju umrlih rudarskih otrok. Iz mrliške knjige pa je v splošnem razvidno, da so nalezljive bolezni dokaj enakomerno prizadele otroke iz vseh socialnih okolij.

Milan Kirn v svoji kamniški študiji ugotavlja, da so tisti, ki so nalezljive bolezni večkrat preboleli, imeli pogosto tudi zdravstvene posledice in zaradi tega krajšo življenjsko dobo.⁶³ Tudi Karel Doberšek opisuje, da je v prvih desetletjih 20. stoletja od 165 prevaljskih šoloobveznih otrok preživel težke bolezni s komplikacijami in posledicami 85 otrok, in sicer: 26 špansko gripo, 19 škrlatinko, 27 grižo in 13 koze. Zelo pogoste so bile pljučnice, nekaj otrok je imelo kostno tuberkulozo, hitro so se širile lažje nalezljive bolezni (npr. mumps). Osnovno šolo na Prevaljah so ponavadi zaprli med epidemijami ošpic, škrlatinke, davice, črnih koz, tifusa (legarja) in griže.⁶⁴

Na zdravstveno stanje otrok je gotovo vplivala tudi praksa njihovega hitrega zaposlovanja. Znano je, da so v leškem premogovniku delali tudi otroci, saj naj bi jih leta

⁵⁶ O tetanusu novorojenčkov gl. Urlep, Današnji pogled zdravnika, str. 39.

⁵⁷ Makarovič, *Črna in Črnjani*, str. 26.

⁵⁸ Zehrfieber, Auszehrung, Lungensucht.

⁵⁹ Apostem (Aposten).

⁶⁰ Z izjemo sistematičnega cepljenja proti črnim kozam.

⁶¹ Kirn, *Iz zdravstva*, str. 45, 76.

⁶² ŽU Prevalje, mrliška knjiga 1812–1855.

⁶³ Kirn, *Iz zdravstva*, str. 76.

⁶⁴ Doberšek, *Vpliv socialnih razmer*, str. 95.

1878 tam delalo 28.⁶⁵ Verjetno so skupaj z ženskami opravljali lažja dela (npr. prebiranje in pranje premoga). Marija Makarovič ugotavlja, da so se tudi v Črni otroci iz delavskih družin po osnovni šoli oz. dopolnjenem štirinajstem letu starosti zaposlili. Večinoma so šli za pastirje, močnejši pa tudi za hlapce na okoliške kmetije ali na delo v rudnik svinca.⁶⁶ Zelo verjetno je, da se je podobno dogajalo tudi na Lešah.

Problematika zdravljenja bolnih in poškodovanih otrok je v splošnem zelo slabo raziskana. Čeprav od srede 19. stoletja dalje v avstrijskih deželah že lahko opazujemo zametke javnega zdravstvenega sistema, pa je bilo do širše dostopnosti zdravniškega osebja še daleč. Poleg tega je šele v zadnjih dvajsetih letih 19. stoletja napočil čas razvoja bakteriologije in začetek velikih naravoslovnih oz. medicinskih odkritij, ki so neposredno vplivala na samo razumevanje bolezni in na uspešnost zdravniškega zdravljenja. Bolni otroci iz leških rudarskih družin so vsekakor imeli pravico do brezplačnega zdravljenja v bolnici bratovske skladnice, ki je na Lešah delovala vsaj od leta 1854. Vendar pa bolnica na Lešah svojega zdravnika ni imela in sta bolnike oskrbovala zdravnik s Prevalj in Črne.⁶⁷ Večine internih bolezni verjetno sploh niso zdravili bodisi zaradi nemoči takratne medicine bodisi zaradi nedostopnosti zdravnikov. Za tuberkulozne otroke, na primer, je bilo urejeno otroško okrevališče v dvajsetih letih 20. stoletja v Topolšici, kamor so otroke pošiljali protituberkulozni dispanzerji in šolske ambulante, pri čemer seveda ostaja vprašljiva sama dostopnost zdravljenja za otroke iz revnejših družin.⁶⁸ Domnevamo lahko, da je v 19. stoletju pomembno mesto v zdravljenju različnih bolezni tako odraslih kot otrok še vedno zasedala predvsem ljudska medicina.⁶⁹

Zaključek

Kot zelo neposredno kaže študija Karla Doberška, je bil v času kapitalizma socialnozdravstveni položaj rudarskih otrok na Lešah in v Prevaljah odvisen predvsem od gospodarske uspešnosti podjetij in njihovih lastnikov oz. od obdobja gospodarskih vzponov in kriz. Če so njihove družine že v dobrih časih živele na robu preživetja, so jih krizna obdobja, povezana z izgubo službe, pahnila čez ta rob. Doberškovi opisi življenja otrok tega koroškega industrijskega središča na začetku 20. stoletja veljajo (vsaj v glavnih obrisih) tudi za 19. stoletje, ko so v času industrijskega vzpona železarne na Prevaljah ljudi množično zaposlovali v železarni in premogovniku ter jih v obdobjih kriz spet odpuščali. Da so bile v leških rudarskih družinah slabe gnotne razmere prevladujoče, kaže tudi t. i. velikonočni punt rudarjev leta 1886, ko je komisija celovškega rudarskega glavarstva odredila povišanje rudarskih mezd, uvedbo osemurnega delovnika v treh izmenah in prepovedala žensko delo v jami.⁷⁰ Nizki zaslužki rudarjev so se odražali v pomanjkanju primerne hrane in obleke ter v slabih stanovanjskih in higienskih razmerah; vse to pa je pomembno vplivalo na psihofizično in zdravstveno stanje njihovih otrok. V primerjavi s kmečkimi, obrtniškimi in meščanskimi otroki so bili delavski – rudarski otroci v bistveno slabšem položaju.

⁶⁵ *Srečno!*, str. 18.

⁶⁶ Makarovič, *Črna in Črnjani*, str. 272.

⁶⁷ Keber, *Bolnice in upravno-zdravstvena*, str. 326.

⁶⁸ Hudales, *Topolšica*, str. 64–67.

⁶⁹ Gl. Makarovič, *Podoba zdravstvene kulture*.

⁷⁰ *Srečno!*, str. 18.

Viri in literatura

Viri

ŠAM (Škofjski arhiv Maribor)

Mrliška knjiga župnije Devica Marija na jezeru (1856–1880).

Zavod za pokojninsko in invalidsko zavarovanje Ravne na Koroškem.

Bruderlad-Matrikelbuch der Pensionsanspruchberechtigten ledigen und verehelichten Mitglieder beim Bergbau Liescha.

ŽU Prevalje (Župnijski urad Prevalje).

Mrliška knjiga župnije Devica Marija na jezeru (1812–1855).

Objavljeni viri

Doberšek, Karel: *Vpliv socialnih razmer na razvoj otroka na Prevaljah*. Ljubljana: Slovenska šolska matica, 1929.

DZ (Državni zakonik), 1889/127, Zakon o rudarskih bratovskih skladnicah z dne 28. julija 1889.

RGB (Reichsgesetzblatt), 1854/146, Rudarski državni zakon z dne 23. maja 1854.

Literatura

Enciklopedija Slovenije, 2. Ljubljana: Mladinska Knjiga, 1988, str. 273.

Enciklopedija Slovenije, 15. Ljubljana: Mladinska Knjiga, 2001, str. 328–329.

Gestrin, Ferdo: Oris gospodarstva na Slovenskem v obdobju agrarne revolucije in prevlade manufakturne proizvodnje. *Kronika*, 17, 1969, št. 2, str. 65–71.

Hudales, Jože: *Bolnišnica Topolšica: 90 let*. Topolšica: Bolnišnica Topolšica, 2009.

Hudales, Jože: *Od zibel do groba*. Ljubljana: Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije; Velenje: Kulturni center Ivana Napotnika, 1997.

Keber, Katarina: Bolnice in upravno-zdravstvena ureditev v Mežiški dolini na prelomu 19. stoletja. *Kronika*, 56, 2008, št. 2, str. 323–336.

Keber, Katarina: Rudarji premogovnika Leše pri Prevaljah v 19. stoletju. *Kronika*, 59, 2011, št. 2, str. 283–294.

Kirn, Milan: *Iz zdravstva na Kamniškem 1881–1940: spremljanje smrtnosti in rojevanja po matičnih knjigah*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, 1997.

Kosec, Ivan: *Trbovlje: Socialni prerez*. Mala biblioteka 8, Ljubljana, 1936.

Krivograd, Alojz: *Železarna Prevalje 1835–1899. Prispevki k zgodovini koroške krajine* (ur. Karla Oder in Maksimilijan Večko). Ravne na Koroškem: Koroški pokrajinski muzej, Enota Ravne na Koroškem, 2004.

Makarovič, Marija: *Črna in Črnjani: Narodopisna podoba koroškega delavskega naselja do druge svetovne vojne*. Črna na Koroškem: Krajevna skupnost Črna na Koroškem, 1986.

Makarovič, Marija: *Podoba zdravstvene kulture koroških Slovencev v kmečkem okolju od Zilje do Podjune v 19. in 20. stoletju*. Celovec: Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik; Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba, 2008.

Srečno! Srečanje rudarjev leškega rudnika (ur. Hedvika Gorenšek, Andrej Grošelj, Jože Pavlinec, Alojz Pikalo). Leše: Kulturno umetniško društvo Leše, 1984.

Suhodolčan Dolenc, Marija in Jukič, Margareta: *Biografski leksikon Občine Prevalje*. Prevalje: Občina, 2005.

Šorn, Jože: *Začetki industrije na Slovenskem*. Maribor: Založba Obzorja Maribor, 1984.

Urlep, France: Današnji pogled zdravnika splošne medicine na Lipičevo prakso in njegove bolnike. *Bolezni Ljubljančanov (Fran Viljem Lipič)*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.

Senta Jaunig

Delajmo za našo deco!

JAUNIG, Senta, dipl. etn. in kult. antr. (UN), Inštitut za zgodovino medicine MFUL, SI-1000 Ljubljana, Zaloška 7a, senta.jaunig@mf.uni-lj.si

Delajmo za našo deco!

Pogled na zdravstveno vzgojo otroka od 19. do srede 20. stoletja

Organizirano zdravstveno varstvo otrok se je v Sloveniji začelo razvijati razmeroma pozno. Konkretnije začnemo o njem govoriti na začetku 20. stoletja, ko so na Dunaju postavili smernice za organizacijo zaščite otrok po avstrijskih deželah. S tem zaščita otrok, ki je bila poprej odvisna od usmiljenja posameznikov, začne postopoma postajati dolžnost organizirane družbe. Ugotovitve, da sta zdravstveno skrbstvo otrok in mladine ter zdravniški nadzor nad njimi nujna, so pomenile mejnik v zdravniški vlogi pri zaščiti otrok. Zdravnik začne posegati na področje varstva otroka, kakor tudi v družino samo in predvsem matere uči vzgoje otrok, nege in higijene. Z razvojem znanstvene medicine in socialnih služb otrok kot osebnost postane tudi predmet znanstvene obravnave. Namen prispevka je analiza poljudnozdravstvenih objav o zdravstveni vzgoji otrok in pri tem izluščiti osrednje teme in na katera področja otrokove zaščite, vzgoje in življenja posežejo.

Ključne besede: zgodovina medicine, zdravstvena vzgoja, zdravstvena promocija, spolna vzgoja, Foucault

JAUNIG, Senta, B.A., Institute for the History of Medicine, Faculty of Medicine, University of Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Zaloška 7a, senta.jaunig@mf.uni-lj.si

Let's Work for our Children!

Review of Medical Child Education from 19th to 20th Century

Organized health care of children in Slovenia started to develop relatively late. More concretely we talk about it at the beginning of the 20th century, when in Vienna set the guidelines for the organization of child protection in Austrian provinces. Child protection, which was previously dependent on the mercy of individuals, gradually started as a duty of organized society. Findings that the health care of children and youth, and medical oversight are necessary, are a significant point in the medical role in child protection. Doctor began to intervene on the field of child care, as well as to the family. So, mother started to be taught about children's education, care and hygiene. With the development of the scientific medicine and social services the child became a subject of scientific inquiry as a person. The purpose of the paper is to analyze popular health publications on medical child education, to show its main topics and on which areas of child protection, education and life has it intervened.

Key words: history of medicine, health education, health promotion, sex education, Foucault

Vloga medicine v družbi

Da lahko razumemo vlogo medicine v zdravstveni vzgoji otrok in kakšne so njene razsežnosti in posledice, moramo poznati zgodovinski potek razvoja medicine in njeno povezanost z državo. Vloga medicine v družbi je že od nekdaj pomembna. Stari Grki so medicino priznavali za prakso družbene koristi in je bila priznana za visoko obliko kulture, ki je spadala ob bok retoriki in filozofiji. »Medicine niso razumeli le kot tehniko posega, ki v primeru bolezni seže po zdravilih in operaciji. Njena naloga je bila, da kot zbirka znanja in pravil določi način življenja, obliko preudarnega odnosa do samega sebe, do svojega telesa, do prehrane, do bedenja in spanja, do raznih dejavnosti do okolice.«¹

¹ Foucault, *Zgodovina seksualnosti*, str. 533–5.

Oblikovanje samega sebe in skrb za zdravje sta torej soodvisni dejavnosti, kakor so tudi telesne in duševne bolečine lahko med seboj v zvezi.² Za razumno življenje se je bilo dobro opremiti z medicinskim znanjem, kar je medicino v starogrški tradiciji postavljalo v okvir etike skrbi zase. Pravila, ki jih za življenje narekuje medicina, so sicer njena stalnica skozi zgodovino, vendar je šele z razvojem kapitalizma in posledičnimi spremembami v družbi nase privzela vlogo moči in reda. V 18. stoletju namreč država vzpostavi nove mehanizme oblasti, katerih jedro postane »aktivna populacija«. Za industrijski kapitalizem je postalo pomembno, da je njegova delovna sila zdrava, da je lahko produktivna. Zdravje ljudi postane pomembno za državo in polje medicine, kakor ga opredeli Foucault, se je razširilo od bolnika na družbo, medicina pa je dobila zadolžitev za določanje norm in odklonov od norm. S tem je bila dana nova vloga zdravniku, ki dobi svoj status – da artikulira govor o bolezni, pri čemer se od njega zahteva moč, da prepreči trpljenje in smrt.³ Tudi bolezen se začne obravnavati kot populacijski problem. Smrt ni več božja volja, temveč je posledica »napačnega življenja«. Ta dispozicija omogoči vzpostavitev medicine, katere glavna funkcija postane javna higiena z vsemi organi za koordinacijo medicinske nege, centralizacijo informiranja, medicine, ki prevzame skrb za zdravstveno izobraževanje prebivalstva in medikalizacijo prebivalstva.⁴ Naloga medicine se je tako razširila na ohranjanje življenja; nanj se osredotoča in mu omogoča varnost, s čimer naj bi zagotavljala globalno ravnovesje. Pravila o higieni so bila med prvimi standardi medicine, s katerimi bi zagotovila varnost in daljšo življenjsko dobo ljudi. Da pa je čistoča postala vsakdanja navada, je morala biti najprej vzgojna. Ni bila povezana le z odpornostjo telesa, temveč je tudi povečevala krepost. Čistoča je potemtakem imela psihološke posledice: bila je moralno učinkovita, torej se je vse bolj ukvarjala z zasebnim.⁵ Pri tem je vpetih kar nekaj relacij, ko vloga zdravnika postaja vse bolj avtonomna – relacija med vlogo zdravnika kot terapevta, njegovo pedagoško vlogo, njegovo vlogo posrednika v difuziji zdravniške vednosti ter njegovo vlogo odgovornega za javno zdravje v družbenem prostoru.⁶

Salus populi est suprema lex!

Z razvojem industrije in napredkom tehnologije se je definiral in redefiniral tudi koncept otroka. Prav tako je urbanizacija zahtevala spremembe v percepciji narave družine in družinske ekonomije.⁷ Osrednji vidik meščanskega družinskega modela postane uspešna vzgoja otrok, hkrati stopi v ospredje tudi zaščita otroka. Srednjeveško načelo, da je treba vzgajati le duha, telesa pa ne, zamenja načelo razsvetljenstva, da je vzgoja nujno oblikovanje telesa in duha. To pravilo v vzgojo uvede John Locke konec 17. stoletja in se postavi po robu takrat mehkužni meščanski vzgoji otrok. »*Zdrav duh v zdravem telesu je kratek, a popoln opis sreče na tem svetu*«⁸ Locke zapiše v začetku odmevne knjige, na katero so se idejno naslanjali tudi slovenski zdravniki. V njej Locke, ki je študiral tudi

² Foucault, *Zgodovina seksualnosti*, str. 486.

³ Foucault, *Arheologija vednosti*, str. 56.

⁴ Foucault, *Predavanje 17. Marca*, str. 152.

⁵ Vigarello, *Čisto in umazano*, str. 287.

⁶ Foucault, *Arheologija vednosti*, str. 58.

⁷ Illich, *Tools for conviviality*, str. 9–13.

⁸ Locke, *Nekaj misli o vzgoji*, str. 11.

medicino, podčrta, da razvajanje in pretirana nežnost zdravju otroka škodita, da je otroku potrebna dobra utrjenost, veliko gibanja na svežem zraku in spanja, preprosta prehrana, da ne sme uživati alkoholnih pijač in da nosi udobna oblačila. Bistvo Lockove vzgoje je krepost – »da se je posameznik sposoben odpovedovati svojim željam in sledi temu, za kar mu razum pravi, da je najboljše, čeprav ga njegovi apetiti ženejo povsem drugam.«⁹ Doseže pa se lahko le tako, da se vzgoja dosledno izvaja. Zato se otroke vzgaja od rojstva in je pomembno, da imajo starši avtoriteto. Vzgoja je za Locka sredstvo discipliniranja, s katero otrok lahko odrase v odgovornega posameznika. Obrnjena je v prihodnost in ni vezana na trenutno stanje in potrebe otroka. Rousseau je pri tem naredil korak naprej in bil prvi, ki se je povsem osredotočil na otroka in poudaril, da je treba upoštevati njegovo svojevrstnost.¹⁰ Oba sta si enotna v pomembnosti telesne vzgoje in nasprotujeta trdemu povezovanju otrok. Telesna kondicija je za oba enako pomembna kot duševna, saj šibko telo slabi tudi duha. Sicer pa Rousseau svari pred pretirano skrbjo za zdravje, ki je zanj uničujoča. Medicini na splošno ne pripisuje pozitivne vloge, zanj je protinaravna in poudari, da sta zmernost in delo prava človeška zdravnikova.¹¹

Na začetku 19. stoletja se je vse bolj širila ideja, da je otroštvo doba v življenju, ki potrebuje zaščito, s tem pa tudi medicina vstopa na področje postavljanja pravil o vzgoji otrok. Ključno pa se vanjo integrira, ko se država z obveznim šolanjem obveže, da poskrbi tako za zdravje kot za telesni razvoj otrok, saj jih le tako lahko vzgoji v dobre državljane. Skrb države za zaščito otrok pa je pomenila, da zahteva tudi večje obveznosti do družine. Ta postane v drugi polovici 19. stoletja žarišče novo razvitih poklicev socialnega skrbstva, med katere sodi tudi šolska higiena. Iz tega se razvije tesna povezava pedagogike s šolskim zdravstvom. Šolska higiena postane pedagoška panoga z znanstveno podlago, ki sloni na opravljenih raziskavah, na prelomu 19. v 20. stoletje pa se je odprlo tudi novo področje dela – šolski zdravnik. Šolsko zdravstvo postane sinonim za duhovno in telesno higieno. Z novo disciplino se postavijo nove smernice v zdravi telesni vzgoji otrok. Široko so bili sprejeti nazori zdravnice Marije Montessori, ki je opozarjala na napake pri telesni vzgoji, da so do tedaj zaslužnjevali in zapostavljali telo v korist duše. Poudarila je na pomembnost prostega gibanja otrok in škodljivost prisilnega mirovanja in iz šolskih učilnic umaknila pričvrščene klopi in uvedla premične.¹²

Pravica otrok je postala ena od zahtev sodobnega časa, ki vključuje zaščito otrokovega zdravja v javnih ustanovah.¹³ Z nastankom sodobne nuklearne družine pa se oblikuje politični pomen družine in potreba državnega nadzora nad njo. Teza reformatorjev družine je bila, da družina zavira otrokov osebnostni razvoj. Ti reformatorji so napadli maltretiranje otrok (trdo povijanje, pretepanje), vendar borba za t.i. otrokove pravice ne zadeva toliko otrokovih lastnih aktivnosti kot predvsem nadzor drugih nad njimi.¹⁴

⁹ Locke, *Nekaj misli o vzgoji*, str. 31.

¹⁰ Rousseau, *Emil*, str. 52.

¹¹ Rousseau, *Emil*, str. 54.

¹² Šavli, *Kako si zdravnica*, str. 175–9.

¹³ Burgerstein, *School Hygiene*, str. xvii.

¹⁴ Salecl, *Disciplina kot pogoj*, str. 107.

Udarci na glavo in zaušnice mnogokrat poškodujejo možgane

Zdravstveno stanje med Slovenci v 18. in 19. stoletju je bilo slabo, prevladovalo je nezaupanje v zdravnika, zdravstvena oskrba je bila dostopna tistim, ki so jo lahko plačali, zastoj so oskrbovali le reveže, ljudje so dajali prednost mazačem in starim vražam, prav tako je bil v ospredju katoliški princip dojemanja bolezni. Po njem mora biti skrb verujočega osredotočena na posmrtno zveličanje, zato mora biti v primeru bolezni potrpežljiv, ker je to božja volja, zato se ne sme bati umreti in prositi zdravja. »*Bolje je namreč iti v zveličanje skozi bolezen, kakor pa zdrav vekomaj pogubljen biti.*«¹⁵

Med slovenskimi zdravniki se v tem času prav tako pojavijo težnje po dvigu higienske kulture ljudi, ki je bila na precej nizki ravni, s katero je bila tudi povezana visoka umrljivost otrok.¹⁶ Iz takratnih zdravniških objav v zvezi z zdravjem lahko razberemo, da so prevzemali ideje, ki so bile značilne v evropskih zdravniških krogih. Prav tako ni naključje, da je Makovčeva knjiga *Praščanja inu odgovori czef Ušbegarštvu* (1782), prvo poljudno strokovno medicinsko besedilo v slovenskem jeziku, namenjeno izobraževanju babic. Makovic je sledil tokovom medicinske miselnosti takratnega časa in se zavedal potrebe prosvetljevanja širokega kroga prebivalstva, da bi dosegel višjo higieno nosečnic, poroda, otroške postelje in dojenja. Njegov učbenik ni bil namenjen le babicam, temveč vsem materam, ki so govorile slovenski jezik.¹⁷ Makovic in Jan Matoušek, ki je stoletje kasneje prav tako spisal knjigo za babice *Babishtvo ali Porodnizharski vuk sa babize* (1881), sta sledila tokovom reformatorjev otroške vzgoje. Poudarila sta zmoto trdega povijanja otrok, kakor tudi opozarjala na pomembnost dojenja.

Vsebina, ki je prevladovala v objavah zdravnikov, je opozarjala predvsem na najbolj pereče probleme, s katerimi so se soočali na terenu. Poleg poudarka na pomembnost higiene, so izpostavljali tudi problem cepljenja. Na kmetih namreč starši niso pustili cepiti otrok, saj so matere verjele, da cepljenje škoduje otroku.¹⁸ Zato so zdravniki apelirali na duhovnike, uradnike, učitelje in izobražence nasploh, da propagirajo cepljenje in opozarjajo na njegovo pomembnost.

Konec 19. stoletja je tudi v Avstro-Ogrski prodrlo spoznanje, da se mora država vključiti v zaščito otrok. S postavo iz leta 1868 je dobila najvišje vodstvo in nadzorstvo vsega pouka in vzgoje. Posledično je lahko (država) s higiennega stališča več ali manj ugodno vplivala na šolsko zdravstvo: glede starosti otrok ob vstopu v šolo, časa pouka in določenih predmetov, ali sploh učnih načrtov. Po tej postavi so sledili razni ukazi ministrstva, ki so se dotikali zdravja otrok: kratkovidnosti, šolskih poslopij, šolskega zdravstva... Šolska higiena se je opirala na znanstvene izsledke in o njih dajala smernice za pravilno branje, pisanje in risanje, o kakovost in barvi papirja, velikosti in obliki tiskanih črk, ki ne škodujejo vidu. Dajala je navodila za pravilno držo in sedenje pri knjigah, prepovedala črnila, ki vsebujejo strupene snovi, priporočala redno telovadbo in petje in poudarjala zmernost. Glede kaznovanja je za bolehe otroke odsvetovala predolgo stanje zunaj klopi ali zapor.¹⁹ Zdravniki svetujejo kako vzgajati otroke, da skrbijo za svoje zdravje, kako se varovati pred nalezljivimi boleznimi in problemi, ki

¹⁵ Pridiga za XX, str. 395–7.

¹⁶ Na Kranjskem je leta 1912 umrlo 11.405 ljudi, od teh je bilo 2581 otrok, starih do enega leta (22,6 %), 41,6 % od teh (1074) jih je umrlo v prvem mesecu življenja.

¹⁷ Jaunig, Zupanič Slavec, Anton Makovic, str. 62–3.

¹⁸ Dobrovoljen opomin, str. 294.

¹⁹ Mrcina, O šolskem zdravstvu, str. 381–2.

so najbolj pestili in morili otroke: tuberkulozo, seksualnimi mladostnimi blodnjami in alkoholizmu.²⁰ S tem se je prvotna povezava zdravnika z materjo razširila tudi na učitelja.

Skrb in zaščita otroka se je začela (počasi) razvijati tudi med Slovenci. Vse do začetka 20. stoletja v slovenskih deželah ni bilo organiziranega zdravstvenega varstva otrok, razvijala se je predvsem kurativa. Prakse socialnega skrbstva so bile do prve svetovne vojne usmerjene v najrevnejše sloje prebivalstva. Tudi otroška bolnica, ki je bila v Ljubljani odprta leta 1865, je bila namenjena zdravljenju najrevnejših otrok – premožnejše so zdravniki zdravili na domu, večina pa se je v primeru bolezni posluževala starih vrah in nasvetov padarjev in mazačev. Konkretnije začnemo o organiziranem varstvu govoriti na začetku 20. stoletja, ko je bil na Dunaju (1907) prvi kongres za varstvo otrok, kjer so postavili smernice za organizacijo zaščite otrok po avstrijskih deželah. Pri tem je bilo sklenjeno, da je nujno zdravstveno skrbstvo za dojenčke, najdenčke, redno zdravniško nadzorstvo mladine v skrbstveni vzgoji, šolske mladine sploh in vajencev.²¹ S tem zaščita otrok, ki je bila poprej odvisna od usmiljenja posameznikov, začne postopoma postajati dolžnost organizirane družbe. Ugotovitve, da sta zdravstveno skrbstvo otrok in mladine ter zdravniški nadzor nad njimi nujna, so bile mejnik v zdravniški vlogi pri zaščiti otrok. Zdravnik začne posegati na področje varstva otroka, kakor tudi v družino samo in predvsem matere uči vzgoje otrok, nege in higijene. Prav tako je rezultat zdravniškega varstva otrok uvedba šolskega zdravnika, ki je bil v Ljubljani vpeljan leta 1909. Njegova vloga je bila predvsem v nadzoru otrok, ni pa jih tudi zdravil.

Zdravniki v objavah, ki jih namenjajo zdravstveni vzgoji otrok, sledijo reformatorjem vzgoje po liberalnih načelih. Opozarjajo na telesne posledice kaznovanja in so proti vzgoji s palico. »Udarci na glavo in zaušnice mnogokrat poškodujejo možgane. Prav tako škodujejo sluhu.«²² Vse bolj je tudi prihajalo v ospredje, da je potrebno zdravniško nadzorovati dojenčka. Umrljivost otrok do prvega leta starosti je bila namreč zelo visoka. Kljub temu, da so se kazali mnogi trendi o zdravstveni zaščiti otrok, vse več je bilo tudi objavljenih člankov po časopisih, je bila realnost precej temačna in praksa vzgoje otrok kruta. Materialna zaščita je bila namreč šele v povojih in zelo skromna, saj država ni finančno vlagala v zaščito otroka in so se mesta in dežele organizirale po svojih močeh. Bila pa je organizirana in zato toliko večja moralna zaščita. Do prve svetovne vojne je v slovenskih deželah veljalo načelo, da se mora zdravstveno delo urediti po humanitarnih nazorih, ki so zahtevali, da naj zdravstvena skrb služi v prvi vrsti telesni blaginji posameznika.²³ Metode dela javnozdravstvene službe so slonele na dognanjih splošne higijene in jih lahko označimo za sanitetno-policijsko službo.

Deco je treba vzgajati k smislu za red in snago

Po prvi svetovni vojni se začne obdobje družinske politike oz. t.i. modernizacija družinskega življenja, ki naj bi poskrbela za socialno skrbstvo.²⁴ Koncept družinskega skrbstva je zamenjal predvojno tradicionalno skrbstvo za ubožne in posameznike. Začele

²⁰ Gärtner, *Kako naj učitelj*, str. 293–6.

²¹ Jarc, *Osnove sodobne zaščite*, str. 10.

²² J, *Zdravstvo v ljudski šoli*, str. 44.

²³ Zalokar, *Osnove zdravstvene politike*, str. 3.

²⁴ Sieder, *Socialna zgodovina družine*, str. 212.

so nastajati institucije, ki so bdele nad družinami (posvetovalnice za matere). Ta koncept je vseboval protekcionistične in disciplinirajoče poteze politike, ki jim velja pripisati posreden ali neposreden učinek na družinsko življenje. Med njimi je bila tudi zahteva po postavitvi ministrstva za narodno zdravje.²⁵ Uredba o organizaciji jugoslovanskega ministrstva za narodno zdravje iz leta 1920 je tako na prvem mestu navajala skrb za napredovanje prebivalstva po številu, za zdravo potomstvo in za njegov pravilni razvoj.²⁶ Tudi v Ustavo Kraljevine Jugoslavije so zapisali, da država skrbi za potrebno zaščito mater in male dece. Prav tako je izšel pravilnik o državni zaščiti otrok, ki je postavil skrb za otroke med splošno skrb naroda. Ustanavljati so začeli posvetovalnice za matere, kjer so opravljali zdravniške preglede in ženske izobraževali o negi in pravilni prehrani otroka, z letom 1920 so začeli ustanavljati domove za zaščito otrok. Med najpomembnejše slovenske tovrstne ustanove je sodil Zavod za zdravstveno zaščito mater in otrok v Ljubljani, ki je bil ustanovljen leta 1923. Z njim se je začelo prosvetno delo med ljudmi na deželi: pripravljali so tečaje o negi in prehrani malih otrok in dojenčev in prirejali higienske razstave.²⁷ Sestre so na terenu nadzorovale matere²⁸ po zdravnikovih predpisih.²⁹

Postavilo se je tudi načelo, da je glavna naloga zdravstva skrb za dojenčke, skrb za predšolske otroke pa vzgojeslovja. Staršem so morali vcepiti, da otroke vzgajajo za njihovo zdravje in skrb za življenje. Pri tem je poudarjena zlasti vloga matere, oče namreč otroke prehranjuje. »*Materina nežnost in njena pozornost, združena z inteligenco, sta veliki pomožni sredstvi pri opazovanju in negovanju otroka.*«³⁰

Iz določb ustave naj bi se izvajal pojem socializacije zdravstva, kamor spada tudi zdravnikovo prosvetljevanje ljudi. S sprejetjem prvega zakona o zaščiti otrok zdravstvena zaščita otrok postaja vse bolj institucionalizirana, med drugim se tudi konkretnje začne zdravstveno izobraževanje prebivalstva s sistematičnim razvijanjem higienskih navad. Država naj bi torej poskrbela za telesno zdravje ljudi in s tem ohranjala fizično moč naroda, delovno silo in zmožnost produkcije, kakor tudi vojaško silo. Značilnost državne medicine v tem obdobju je bila, da če že ni bila rasna, je bila vsaj nacionalna.³¹ Problem malih narodov je bila še toliko večja skrb za zdravstveno stanje ljudi in potreba po zmanjšanju umrljivosti, še posebej otrok. Medicina tako postane delo za narod in v Kraljevini Jugoslaviji stopi v ospredje predvsem Štamparjev model socializacija medicine. Ta naj bi zajel asanacije vasi, higienske akcije, ustanavljanje javnozdravstvenih ustanov (zdravstvenih domov z dispanzersko službo) in zdravstveno izobraževanje prebivalstva. Ideje socialne medicine so postale teoretično izhodišče za novo zakonodajo, izobraževanje zdravstvenega kadra in ustanavljanje različnih javnozdravstvenih institucij.³² Intenzivno so začeli z množičnim zdravstvenim izobraževanjem in reševali posebno higiensko in zdravstveno problematiko. Pri tem so zdravniki poudarili povezanost s šolami, ki je vodila do izboljšanja zdravstvenih razmer naroda. »*Šola mora biti centrala prosvetnega življenja, s katerim je neposredno v zvezi šolska in ljudska higiena.*«³³

²⁵ Sieder, *Socialna zgodovina družine*, str. 210.

²⁶ Zalokar, *Osnove zdravstvene politike*, str. 16.

²⁷ Do konca leta 1936 so ji pripravili 260.

²⁸ V Ljubljani so sestre v letih 1924–1936 opravile 21.717 obiskov na dom. Glej: Pirc, *Zdravje v Sloveniji*, str. 692.

²⁹ Dragaš, *Osnove sodobne zaštite*, str. 115–6.

³⁰ Dragaš, *Samopomoč materi*, str. 3.

³¹ Foucault, *The Crisis of Medicine*, str. 6.

³² Dugac, *New Public Health*, str. 279.

³³ Janežič, *Vprašanje naših šolskih*, str. 1, 16.

Slika 1: Zaradi visoke umrljivosti dojenčkov do prvega leta starosti so zdravniki matere nagovarjali k dojenju in opozarjali na škodljivost nadomestne hrane (iz knjižice Bogdana Dragaša, *Pomoč novorojenčku in dojenčku*, iz leta 1930).

Poznal se je vpliv sodobnih javnozdravstvenih načel, ki so takrat prevladovala v Evropi in Ameriki in so težila k internacionalizaciji javnega zdravja.³⁴ V okviru tega je nastala prva poljudno zdravstvena revija *Zdravje*, ki so jo urejali in pisali zdravniki, in naj bi zdravstveno izobraževala ljudi.³⁵ V njej je bilo veliko prostora namenjenega zdravstveni vzgoji otrok. Tudi nasploh so se začele izdajati publikacije, ki so se (zdravstveno) navezovala na otroka. Zdravstvena komunikacija je delovala kot oblika svetovanja oz. izobraževanja o osebni higieni, ki je primerna za laično bralstvo. V ospredju sta bila zdravje in preventiva.³⁶ Največ prispevkov je bilo s področja zaščite novorojenčka, ker je bila umrljivost otrok do prvega leta starosti še vedno zelo visoka.³⁷ Ta je bila posledica slabih gospodarskih razmer, ljudskih razvad in pomanjkanje znanja, zato je bila zdravstvena promocija usmerjena zlasti v opozarjanje na pravilno higieno, prehrano in nepravilno nego otrok.

Zdravniki so še posebej poudarjali, da je dojenje obvezno, saj je materino mleko za otroka najbolj zdravo. »Vsak, kdor odvraca matere od dojenja, je sokriv bolezni in smrti otrok, pogibeli naroda, sokriv umora!«³⁸ Prav tako so opozarjali na zastarele nazore, vraže

³⁴ Dugac, *New Public Health*, str. 281.

³⁵ V Angliji so npr. dobili prvi tak časopis šele po drugi svetovni vojni.

³⁶ Loughlin, *Networks of Mass Communication*, str. 306.

³⁷ V Dravski banovini je leta 1930 med vsemi umrlimi bilo 22,34 % (3910) otrok, starih do enega leta.

³⁸ Derč, *Dojenček, njega negovanje*, str. 42.

in razvade, ki so prevladovali v družinski tradiciji nege in vzgoje otrok in so bili za otroke škodljivi in nevarni: novorojence so popolnoma umikali pred soncem, imeli so jih zaprte v zatohlih prostorih, ki jih niso smeli prezračevati, plenice so prali na poseben način, novorojencev niso umivali, ker bi jim utegnilo škodovati. Prav tako so bili o prehrani, posebno o umetni, razširjeni smrtno nevarni nazori, na katere so v člankih opozarjali zdravniki. Še vedno so opozarjali na pretrdo povezovanje in dajanje otrok na 'povodec' v veri, da bi se čim prej razvili. Opozarjali so na nevarnost samoiniciativnega zdravljenja otrok mater, ki so zdravile otroke z zelišči, pogosto so izvajale klistiranje, tudi po večkrat, velikokrat na nepravilen način in za grgranje dajale otrokom ostra in jedka sredstva ...³⁹

Poleg telesne higiene in navodil, ki so konkretno vezana na medicino, se zdravniki dotikajo tudi same vzgoje otrok. Pri tem so v ospredju predvsem Lockova načela vzgoje in soodvisnost telesnega zdravja z duševnim. Zavzemajo se za takojšnjo vzgojo otrok v uživanju hrane, navajanju na čistočo in nepopustljivost, ko otrok želi kaj doseči z jokom. Pestovanje je slabo tako za hrbtenico kot otrokovega duha, prav tako ni dobro otrokom posvečati pretirane pozornosti. Otrok se mora v miru navaditi opazovati in spoznavati svojo okolico. Najboljše okolje za otroke sta tako red in mir. Prav tako nasprotujejo vpitju na otroka, ki je enako škodljivo kot razvajanje. Tudi telesna kazen v najzgodnejših letih otroka je nesmiselna in surova.⁴⁰ Lahko rečemo, da v vzgojnih pravilih izstopa razsvetljenska ideologija, za katero je spoštovanje pravil pogoj, da bo otrok kasneje spoštoval človeška pravila – moralne maksime. Kot pravi Saleclovea, zanjo velja: *»pogoj svobode je prisila, dril, pogoj svobodne, javne rabe razuma je ubogljivost na privatni ravni.«*⁴¹

Zaprta zaščita otrok (dečji domovi) je pravzaprav najbolj nazorno kazala smernice vzgoje, ki so jih svetovali zdravniki: racionalna telesna nega, red v jedi, pri obedih, spanju, otroku prilagojena in primerna prehrana, pravilna nega zob, vzgoja k čistoči, redu in redoljubnosti. Vsi zaposleni v zavodu se osredotočajo na otroka in njegovo vzgojo – je pod popolnim nadzorom. V tem so zdravniki videli dobro delo tovrstnih ustanov, a so hkrati opozarjali tudi na njihove slabe strani. Otrok namreč v njih ni imel osebne svobode, saj zaradi discipline ne prideta do veljave otroška fantazija in hrepenenje po otroških doživljajih. Prav tako ni imel dovolj ljubezni, zato so poudarjali, da je družina za otroka najbolj zadovoljujoča enota tako v čustvenem kot v vzgojnem oziru.⁴²

Naloga socializacije, ki se je med Slovenci začela konkretneje izvajati po prvi svetovni vojni, je, da spremeni človekovo naravo tako, da se ustrezno prilagodi prevladujočim normam.⁴³ Socializacija ima tako pozitivne kot negativne učinke in je bistvena za posameznikovo delovanje v družbi. Po Habermasu je namreč za socializacijo značilna temeljna dvojnost, ki nujno vsebuje tako pozitivno kot negativno razsežnost. *»Vsaka socializacija namreč nujno predpostavlja cel mehanizem nadzorovanja, discipliniranja, oblikovanja zavesti in dresiranja telesa. Vendar je na drugi strani njena pozitivna lastnost ta, da si s socializacijo posameznik šele zgradi zavest. S socializacijo se namreč posameznik lahko vpne v simbolno družbeno mrežo. Posameznik lahko reflektira družbeno stvarnost in se ji tudi upre potem, ko si je s socializacijo zgradil zavest.«*⁴⁴

³⁹ Meršol, *Mazaštvo v domači družini*, str. 111.

⁴⁰ Ambrožič, *Materinska pomoč zdravemu*, str. 30–1.

⁴¹ Ambrožič, *Materinska pomoč zdravemu*, str. 30–1.

⁴² Dragaš, *Osnove sodobne zaščite*, str. 118.

⁴³ Salecl, *Disciplina kot pogoj*, str. 139.

⁴⁴ Salecl, *Disciplina kot pogoj*, str. 139.

Spolno dejstvovanje služi vrsti in rodu, ne pa posamezni živi⁴⁵

Ena izmed bistvenih značilnosti za medicino 18. in 19. stoletja je tudi ta, da v njeno polje obravnave stopi spolnost. Predpostavka, da prezgodnja spolna zrelost kasneje v odrasli dobi povzroči razna bolezenska stanja (neplodnost, impotenco, frigidnost, apatičnost), je bila ena izmed dogem medicine,⁴⁶ s katero si je pridobila nadzor nad človekovo seksualnostjo. Medicina in pedagogika sta od 18. stoletja naprej negovali strahove glede seksualnih potreb, ki bi temeljile na užitku. Masturbacija in spolnost iz čistega užitka je po prepričanju medicine vodila v onemoglost, smrt, uničenje rodu in ne nazadnje škodo, ki prizadene celotno človeštvo. Foucault na tem mestu medicini pripisuje znanstven podaljšek krščanske tradicije, ki je užitek namestila v območje smrti in zla.⁴⁷ Pri tem gre v osnovi za pedagogizacijo seksa otroka. Izhodišče zanj je bila trditev, da se skoraj vsi otroci predajajo, ali so se sposobni predati seksualni dejavnosti. Ker pa je ta dejavnost neprimerna, saj nosi v sebi moralne in telesne nevarnosti, kolektivne in individualne, morajo starši, družine, zdravniki, učitelji nenehno bdeti nad to nevarnostjo.⁴⁸ To se je kazalo zlasti v vojni proti onaniji, ki je na zahodu trajala dve stoletji. Medicina je tako prevzela seksualnost, na katero je družine sama spodbujala, naj se ukvarjajo z njo kot z bistveno nalogo in poglavitno nevarnostjo.⁴⁹

V Ameriki je to vlogo poosebljal zdravnik John Harvey Kellogg (1852–1943), ki je masturbacijo smatral kot eno najhujših uničevalk človeštva (hujšo od največje kuge) in zanj priporočal zdravljenje s povezovanjem rok, kletkami za genitalije in z elektro šoki. Kot preventivno sredstvo proti tej nevarni nadlogi je spravil na tržišče še danes aktualni in popularni prehrabeni proizvod koruzne kosmiče (corn flakes), saj naj bi pusta, brezmesna hrana zadrževala spolne občutke.⁵⁰

Slovenski zdravniki so bili v promociji spolne vzgoje precej zadržani in so jo do prve svetovne vojne puščali povsem v domeni katoliške vzgoje. Ker pa je medicina v tem času že uveljavljala svoja stališča do nebrzdane spolnosti, so jo sicer omenjali med telesnimi hibami, a konkretno o njej niso pisali. Učitelja tako opozorijo na napake, ki jih pri učencih mora prepoznati. Te so lahko duševne in telesne. *»Med prve spadajo čustveni, spoznanski, poželnostni in pobožni pogrški, med druge pa kratkovidnost, škiljenje, jecljanje in samoskrumba.«*⁵¹ Če so v tem času slovenski zdravniki dosegli avtonomijo nad telesno higieno in njenimi pravili, se v polju spolnosti še scela obračajo na katoliško moralo. *»Dobra krščanska odgoja pospešuje tudi zdravje človekovo; strast je pa temu neprecenljivemu daru božjemu največja sovražnica. Veliko bolj krepkega zdravja je dobro vzgojen preprosti človek kot napačno vzgojen in brezverniki.«*⁵²

Po prvi svetovni vojni, ko postane zdravstveno izobraževanje pomembna naloga državne medicine, postane spolna vzgoja standardni del tudi v slovenskih učbenikih in

⁴⁵ V dvajsetih letih so slovenski zdravniki nasledili katoliško dikcijo; smoter spolnosti so videli v nadaljevanju vrste in zagovarjali, da je vzdržnost zdravju koristna. Kakršnakoli povezava spolnosti z užitkom je bila nemoralna in zdravju pa tudi za narod škodljiva. Glej: Breclj, *Seksualni problem in*, str. 3–16.

⁴⁶ Foucault, *Zgodovina seksualnosti*, str. 146.

⁴⁷ Foucault, *Zgodovina seksualnosti*, str. 173.

⁴⁸ Foucault, *Zgodovina seksualnosti*, str. 100.

⁴⁹ Foucault, *Zgodovina seksualnosti*, str. 107.

⁵⁰ Kellogg, *The Simple Life*.

⁵¹ Vigele, *Pedagogično zdravilstvo*, str. 290.

⁵² Rant, *O šolskem zdravstvu*, str. 248.

člankih o zdravstveni vzgoji otrok. Samozadovoljevanje uvrščajo med spolne bolezni, saj je namen spolnosti predvsem ta, da služi nadaljevanju roda.⁵³ Zdravniki, ki skrbijo za otroško zdravstvo, staršem, predvsem materam, in učiteljem svetujejo, da je pri tem bistvena vzgoja in je potrebno pri otrocih razvijati krepost in utrjevati spolni nagon. »Občutke v zvezi s seksualnostjo lahko pri otroku preprečimo oz. uničimo tako, da negujemo v otroku občutek sramu in da gradimo v njem čvrst značaj in negujemo vse njegove plemenite občutke.«⁵⁴ Tukaj ponovno izstopa razsvetljenska ideologija, da lahko otrok samo z vzgojo postane moralni subjekt. Občutek sramu, ki ga otroku privzgojimo, naj bi vodil k razumevanju ideje dolžnosti, s tem pa k oblikovanju subjekta.⁵⁵

Konkretno o spolnosti naj se učitelji in starši z otrokom ne pogovarjajo, treba pa ga je opozoriti na prezgodnjo in nemoralno spolnost in spolne bolezni. Pri tem se tudi izogibajo stvarnemu pojmovanju spolnih organov in njihovih funkcij, kar naj bi dodatno odvrčalo pozornost od spolnosti. »In tako imaš tudi ti vse te organe v svojem telesu. Iz ledvic se cedi po cevi v mehur tista voda, ki jo telo ne rabi in tista voda gre potem naprej po cevi, ki se nahaja med nogami, ki jo ima vsak človek in ki se imenuje spolovilo, ker ima še drugi namen. Vsi ti organi v človeškem telesu so odrejeni od stvarnika za razna delovanja.«⁵⁶ Vloga staršev je pri tem razdeljena po spolu; matere izobražujejo deklice, očetje sinove.

Po drugi svetovni vojni se z nastopom socializma zdravniki sicer oddaljijo od neposrednega navezovanja na katoliško moralo, vendar vztrajajo pri tem, da je samozadovoljevanje zdravju škodljivo. Nasprotujejo pa kaznovanju otroka, če ga opazijo, da masturbira. »Samozadovoljevanje je zla navada, ki postane bolezenska razvada. Iz te mladostne zablode je potrebno otroka spraviti na nežen način, z zaposlovanjem z raznimi stvarmi in ne vsiljivo s kaznovanjem.«⁵⁷ Spolno vzgojo prepuščajo staršem do otrokovega 10 do 12 leta. Potem naj bi se na tem področju vse bolj uveljavljali šola in družba. Minimalna spolna vzgoja staršev naj bi zajela vsaj najosnovnejše znanje o zgradbi in delovanju sečil, črevesa in spolovil, osnovno osebno higieno in otroke obvarovala pred škodljivim ravnanjem s spolovilom. Preprečiti je treba tudi prezgodnji razvoj spolnih občutkov (draženje kože, spolovila...). Otroku se mora privzgojiti tista vrlina, ki je v spolnem življenju tako odločilna, da se namreč zna bližnjemu in skupnosti v korist nečemu odreči.⁵⁸ Pri tem se še posebej apelira na vlogo matere in njenim bdenjem nad otrokovim početjem. Mati mora biti zgled reda in uravnovešenosti, snage in okusnosti, obenem pa tudi skromnosti in razumnosti. Spolnost in spolno življenje namreč zahtevata mnogo žrtev in morata sloneti na nesebičnosti, predvsem pa na čutu odgovornosti za vse, karkoli se dogaja na tem področju. Starši morajo bdeti nad odnosi med otroci in ne smejo spregledati nepravilnih neumnosti, ki lahko škodujejo dožemanju spolnosti.⁵⁹

Sicer pa slovenski zdravniki na področju spolne vzgoje ostajajo zadržani in jo jemljejo bolj kot potrebo, ki sodi v sklop zdravstvene skrbi za ljudi. »Nič ni bolj zoprno, kakor govoriti o spolnih zadevah. Tudi nam zdravnikom to ni posebno pri srcu in bi nam bilo mnogokrat ljubše, če bi ne bilo treba o vsem tem zgubljati niti ene same besede.«⁶⁰

⁵³ Breclj, *Seksualni problem in*, str. 5.

⁵⁴ Dragaš, *Otrok v šolski dobi*, str. 84.

⁵⁵ Salecl, *Disciplina kot pogoj*, str. 127.

⁵⁶ Dragaš, *Otrok v šolski dobi*, str. 99.

⁵⁷ Avčin, *Naš otrok*, str. 297.

⁵⁸ Pertl, *Spolna poučitev*, str. 16.

⁵⁹ Pertl, *Spolna poučitev*, str. 16.

⁶⁰ Pertl, *Spolna poučitev*, str. 16.

Če zdravstveno vzgajaš moškega, vzgojiš eno osebo. Če zdravstveno vzgajaš ženo, vzgojiš njo in vso družino⁶¹

Po Foucaultu se po drugi svetovni vojni za medicino zgodi bistven obrat. Princip pravice do življenja, ki je prevladoval pred tem, je zamenjal princip pravice do zdravja. Družba naj ne bi zagotavljala svojim članom le življenja, temveč tudi zdravo življenje. Zdravje se na ta način preoblikuje v objekt državne skrbi, vendar ne več le za njeno korist, temveč je vse bolj usmerjeno v dobro posameznika. Koncept zdravega posameznika v službi države se tako obrne v koncept službe države za zdravega posameznika.⁶²

Nov politični in gospodarski sistem je vodil tudi v novo organiziranost zdravstva. Prisotni so koncepti sodobne države blaginje,⁶³ za katero je značilno, da se država čuti dolžno, da subjektom zagotovi določeno stopnjo materialnih pogojev za vsebinsko enakost.⁶⁴ Socialistični model zdravstvenega varstva, ki ga je Jugoslavija prevzela po drugi svetovni vojni, je predvidel tudi več zdravstvenih pravic materam in otrokom ter delavcem. Zato so zdravstveni domovi razvili predvsem pediatrično in ginekološko službo ter medicino dela, prometa in športa.

Slika 2: Kult otroka, ki je bil značilen za socializem, je medicini na široko odprl vrata, da postavi oziroma uveljavi pravila in norme zdravstvenega varstva otrok (volilni plakat iz leta 1950, iz slikovne zbirke NUK-a).

Za socializem je bil značilen kult otroka in zazrtost v prihodnost: »Socializem omogoča boljše prihodnost, zato je za otroke, ki bodo živeli v prihodnosti, poskrbljena/zagotovljena varnost.«⁶⁵ Medicina je s tem dobila možnost, da konkretno izpelje socializacijo

⁶¹ Maksima, objavljena leta 1955 v zdravniškem poljudnem časopisu Priroda, človek in zdravje, str. 79.

⁶² Foucault, *The Crisis of Medicine*, str. 7.

⁶³ Sodobna država blaginje se je oblikovala z razvojem kapitalizma konec 19. stol. in temelji na sicer različnih konceptih enakosti, zanjo pa je nujna socialna politika.

⁶⁴ Salecl, *Disciplina kot pogoj*, str. 51.

⁶⁵ Salecl, *Disciplina kot pogoj*, str. 85.

Slika 3: *Disciplinatorna vzgoja se tudi s strani zdravnikov vse manj poudarja in se umika bolj odprtemu pristopu, ki daje prednost tako igri kot tudi uživanju z otrokom (iz knjige Marija Avčina, Naš Otrok, iz leta 1961).*

in na področju varstva otroka utrdi pravila in norme, ki jih je razvila že pred tem, a ni imela zadostne materialne opore v državi. Nastala je vrsta institucij, ki so varovale otroka in dajale nasvete materam o vzgoji otrok. Prav tako so tiskali več knjig in bilo je objavljenih več člankov o boleznih, higieni otrok in zdravstveni vzgoji otrok. Zdravstvena propaganda je bila v polnem pogonu. Poudarek je bil predvsem na tem, da je zdravstvena zaščita končno dostopna najširšemu krogu prebivalstva, da so higienske vzgoje deležni v vseh šolah, da se prirejajo šole za starše, ki vključujejo zdravstveno vzgojo. Vsebina zdravstvene vzgoje se pravzaprav bistveno ne razlikuje od preteklega nauka, spremeni se le prepojenost družbenega telesa z zdravstveno vzgojo, kar je imelo pozitivne učinke v zdravstveni statistiki⁶⁶, višji zdravstveni ozaveščenosti ljudi, hkrati pa medicina dobi tudi večji nadzor nad družino.

Med spremembami v promociji zdravstvene vzgoje otrok zasledimo, da je manj disciplinatorna, saj zdravniki predlagajo bolj odprt pristop v vzgoji vsaj do 5 leta (da se igra v otroški družbi, da mu odgovarjamo na to, kar ga zanima...).⁶⁷ Vse bolj se poudarja tudi pomen uživanja z otrokom.⁶⁸ Začenja se torej obdobje bolj reflektiranega, psihologiziranega in odgovornega starševstva.⁶⁹

Z razvojem znanstvene medicine in socialnih služb otrok kot osebnost postane tudi predmet znanstvene obravnave, kar je pripeljalo do razvoja novih vej znanosti:

⁶⁶ Na 100 živorojenih je leta 1954 umrlo 5,4 otroka; za primerjavo navajamo leto 1930, ko je od 100 živorojenih umrlo 12,2 otroka.

⁶⁷ Avčin, *Naš najmlajši*, str. 17.

⁶⁸ Avčin, *Naš najmlajši*, str. 27.

⁶⁹ Sieder, *Socialna zgodovina družine*, str. 279.

psihiatrije, psihologije, pediatrije, duševne higijene. Tudi v Sloveniji se začne izvajati pogled na otroka skozi prizmo teh novih specializiranih področij. Zanje je skupno načelo, da se normalen telesni in duševni razvoj otroka, zlasti do šestega leta, zgodi le v družini, pri čemer je najvažnejša simbioza mati-otrok.⁷⁰ Na podlagi tega strokovnjaki podajajo mnenja o vzgojnih načelih, vrednosti kazni, proučujejo vpliv slabih odnosov med starši na otrokovo duševnost, opozarjajo na potrebo ustanavljanja (psihiatričnih) posvetovalnic.⁷¹ Mentalna higiena se prav tako ukvarja s puberteto, kako ravnati z mladostno preobčutljivostjo in išče načine za posredovanje spolne vzgoje. Njen cilj pa je, da vodi otroka skupaj s starši in vzgojitelji do postopne osamosvojitve.⁷²

Na Svetovnem kongresu za zaščito otrok, ki je bil leta 1954 v Zagrebu, v ospredje mdr. stopijo tudi težnje oz. pobuda po načrtni družinski vzgoji, ker družina ni bila sposobna dati osnovne spolne vzgoje svojim otrokom. Ta naj bi predvsem pokazala perspektive srečnega odnosa med otroki in starši, učijo pa jo lahko le za to usposobljeni strokovnjaki, ki pretežno prihajajo iz zdravstvenih področij.⁷³ Vse bolj specializirana vzgoja otrok tako nakaže, da starši izgubijo popolno avtonomijo pri vzgoji otrok; vse bolj so namreč podvrženi nasvetom raznih specializiranih področij, ki jih usmerjajo v pravilno vzgojo in jih hkrati nadzorujejo.

Viri in literatura

- Ambrožič, Matija, *Materinska pomoč zdravemu in bolnemu dojenčku*. Ljubljana: Delniška tiskarna, 1921.
- Avčin, Marij, *Naš najmlajši*. Ljubljana, 1948.
- Avčin, Marij, *Naš otrok*. Ljubljana: DZS, 1961.
- Brecelj, Anton, *Seksualni problem in inteligenčni naraščaj*. Ljubljana, 1925.
- Burgerstein, Leo, *School Hygiene*. New York: 1915.
- Derč, Bogdan, *Dojenček, njega negovanje in prehrana*. Ljubljana, 1919.
- Dobrovoljen opomin zastran cepljenja koz. *Kmetijske in rokodelske novice* 13 (74), 1855, str. 294.
- Dragaš, Bogoljub, *Samopomoč materi*. Ljubljana: Državni zavod za zdravstveno zaščito mater in dece, 1928.
- Dragaš, Bogoljub, Osnove sodobne zaščite otrok v Sloveniji. *Kronika* 1936, 3 (2): 115–123.
- Dragaš, Bogoljub, *Otrok v šolski dobi*. Ljubljana: Zavod za zdravstveno zaščito mater in otrok, 1937.
- Dugac, Željko, *New Public Health for a New State: Interwar Public Health in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Kingdom of Yugoslavia) and the Rockefeller Foundation. Facing Illness in Troubled Times*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2005, str. 277–304.
- Einspieler, Andrej (ur.), Pridiga za XX. pobinkošno nedeljo. Od bolezni. *Slovenski prijatelj*, 32. tečaj, 1883, str. 393–7.
- Foucault, Michel, *Arheologija vednosti*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2001.
- Foucault, Michel, Predavanje 17. marca 1976. *Filoz Vestn* 24 (3), 2003, str. 151–169.
- Foucault, Michel, The Crisis of Medicine or the Crisis of Antimedicine? *Foucault Studies* 1, 2004, str. 5–19.
- Foucault, Michel, *Zgodovina seksualnosti*. Ljubljana: Založba Škuc, 2010.
- Gärtner, Fr, Kako naj učitelj skrbi za zdravje šolskih otrok z ozirom na zakonite določbe. *Učit Tov* 30 (19), 1890, str. 293–296.
- Illich, Ivan, *Tools for conviviality*. New York: Harper and Row, 1973.
- J, B, Zdravstvo v ljudski šoli. *Učit Tov* 29 (3), 1889, str. 42–45.
- Jaunig, Senta, Zupanič Slavec, Zvonka, Anton Makovic (1750–1803), prvi slovenski prosvetitelj babic. *Isis* 18 (3), str. 62–63.
- Janežič, J, Vprašanje naših šolskih stavb in šolske higijene. *Učit Tov* 71 (16), 1930, str. 1, 16.
- Jarc, Evgen, Osnove sodobne zaščite otrok v Sloveniji. *Kronika slovenskih mest* 3 (1), 1936, 1–17.

⁷⁰ Vendramin, *O sodobnem gledanju*, str. 46.

⁷¹ Milčinski, *Mentalna higiena*, str. 77.

⁷² Milčinski, *Mentalna higiena*, str. 78.

⁷³ *Svetovni kongres za zaščito otrok*, str. 37–8.

- Kellogg, John Harvey, *The Simple Life in a Nutshell* (»Biologic Living«). Dostopno na: <http://lifestylelaboratory.com/articles/simple-life-nutshell.html>. Datum stika: 3. 5. 2012.
- Locke, John, *Nekaj misli o vzgoji*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta, 2007.
- Loughlin, Kelly, Networks of Mass Communication: Reporting Science, Health and Medicine in the 1950s and '60s. Berridge, Virginia (ed.), *Making Health Policy: Networks in Research and Policy after 1945*. *Clio medica* 75, 2005, str. 295–332.
- Meršol, Valentin, Mazaštvo v domači družini. *Zdravje* 5 (7–8), 1929, str. 111.
- Milčinski, Lev, Mentalna higiena – njen namen in področje. *Priroda, človek in zdravje* 13 (5–6), 1955, str. 75–79.
- Mrcina, Franjo, O šolskem zdravstvu. *Učit Tov* 25 (24), 1885, str. 381–383.
- Pertl, Eman, Spolna poučitev in spolna vzgoja v družini. *Priroda, človek in zdravje* 14 (1–2), 1956, str. 13–18.
- Pertl, Eman, *Nepotrebno zlo. Poglavlja o spolnih boleznih in spolni vzgoji*. Ljubljana: Zdravstvena knjižnica, 1951.
- Pirc, Ivo, *Zdravje v Sloveniji*, 2 knjiga. Ljubljana: Higijenski zavod, 1938.
- Rant, M., O šolskem zdravstvu. *Kmetijske in rokodelske novice* 43 (31), 1885, str. 247–248.
- Rousseau, Jean Jacques, *Emil ali o vzgoji I*. Ljubljana: DZS, 1959.
- Salecl, Renata, *Disciplina kot pogoj svobode*. Ljubljana: Založba Krtina, 2010.
- Sieder, Reinhard, *Socialna zgodovina družine*. Ljubljana: Studia humanitatis, 1998.
- Svetovni kongres za zaščito otrok. *Medicinska sestra na terenu* 1, 1957, str. 37–39.
- Šavli, A, Kako si zdravnica dr. Marija Montessori zamišlja zdravo telesno vzgojo otrok v šoli? *Zdravje* 6 (10–11), 1930, str. 175–179.
- Vigarello, Georges, *Čisto in umazano. Telesna higiena od srednjega veka naprej*. Ljubljana: Založba cf*, 1999.
- Vendramin, Dragica, O sodobnem gledanju na zaščito socialno ogroženega otroka. *Medicinska sestra na terenu* 1, 1954, str. 45–47.
- Vigle, F, Pedagogično zdravilstvo. *Učit Tov* 3 (19), 1863, str. 290–291.
- Zalokar, Alojz, *O ljudskem zdravju. Zbirka političnih, gospodarskih in socialnih spisov*. Ljubljana: Narodna tiskarna, 1918.
- Zalokar, Alojz, *Osnove zdravstvene politike*. Ljubljana, 1937.
- Zdravstvena pravila za šolske otroke. *Zdravje* 6 (9), 1930, str. 155–159.

Oskar Habjanič

Življenjska doba otrok v 1. polovici 19. st. na Spodnjem Štajerskem: Analiza smrtnosti v Mariboru, Lovrencu na Pohorju in v Lobnici v letih 1833–1847

HABJANIČ, Oskar, univ. dipl. zgod., mag. filozofije, kustos, Pokrajinski muzej Maribor, SI-2000 Maribor, Grajska ulica 2, oskarhabjanic@gmail.com

Življenjska doba otrok v 1. polovici 19. st. na Spodnjem Štajerskem: Analiza smrtnosti v Mariboru, Lovrencu na Pohorju in v Lobnici v letih 1833–1847

Podoba življenja v Mariboru, Lovrencu na Pohorju ter v Lobnici kaže različne življenjske razmere, v katerih so živeli otroci v prvi polovici 19. st. Medtem ko se meščanom v Mariboru ni zdelo nič hudega, v kostanjevi senci na promenadi, ponuditi »smotko tobaka« svojemu desetletnemu sinu, so njihovi vrstniki na Pohorju že pri petih letih po hudih naporih v steklarski tovarni zboleli za steklarsko boleznijo tuberkulozo in umrli.

Ključne besede: zgodovina otroštva, 19. stoletje, Maribor, Pohorje

HABJANIČ, Oskar, B.A. in History, M.A. in Philosophy, curator, Regional museum Maribor, SI-2000 Maribor, Grajska ulica 2, oskarhabjanic@gmail.com

Life Expectancy of Children in the First Half of 19th Century in Lower Styria: The Analyses of Mortality in Maribor, Lovrenc na Pohorju and in Lobnica in Years 1833–1847

The picture of life in Maribor, Lovrenc na Pohorju and in Lobnica shows different living conditions and circumstances in which children lived in the first half of the 19th century. While it was an ordinary thing in Maribor for a townsman in auburn shade to offer a tobacco to his ten-year old son, children on Pohorje at the age of five were getting tuberculosis from working in glass factory and dying of it.

Key words: history of childhood, 19th century, Maribor, Pohorje

Razgibana pokrajina Spodnje Štajerske med Muro in Dravo, je ljudem nudila različne priložnosti za zaslužek in preživetje. Od srede 18. st., ko je Maribor postajal tako upravno kot gospodarsko središče regije, je naraslo tudi število prebivalstva. V začetku 19. st. je mesto Maribor imelo 246 hiš (od tega 218 meščanskih) in štelo 3424 prebivalcev, na jugovzhodu se je odpirala ravnica Podravskega polja, na severovzhodu vinogradniški predeli Slovenskih goric, na njegovem jugozahodu pa se je razprostiralo Pohorje, ki so ga prav v prvi polovici 19. st. pospešeno izkoriščali za gospodarski razvoj celotne regije oz. avstrijskega cesarstva.

V kolikor je bilo meščanu v Mariboru samoumevno, da bo svoje otroke vpisal v meščansko šolo s šestimi leti in mu s tem omogočil možnost izbire nadaljnje življenjske poti, je v manjši vasi na Pohorju bilo samoumevno, da je že s petimi leti stopil v steklarsko tovarno, nasproti svoji zapečateni usodi svojih staršev. Povedano drugače, v kolikor je bila v mestu Maribor, v župniji sv. Janeza Krstnika, verjetnost, da bo otrok dočakal vstop v izobraževalni proces 72 %, se možnosti otroka na Pohorju zmanjša na zgolj 58 %. Vonj po smrti je bil vsekakor bližje v »idiličnih« in odmaknjenih predelih Pohorja, kot v vse bolj urbaniziranem Mariboru.

Gospodarske razmere na širšem območju Maribora s Pohorjem

V prvi tretjini 19. st. se je Maribor postopoma izvijal iz srednjeveškega jedra. Mesto še vedno ni imelo urejenega kanalizacijskega sistema in tlakovanja, na pomembnejših točkah v mestu so sicer že gorele oljenke, ki so prebivalcem dajale občutek varnosti. Njegova lega in povezave proti hrvaško-madžarski meji, proti Trstu, proti Koroški in proti Dunaju, so mestu omogočale industrijski razvoj, ki doseže vrhunec prav sredi 19. st. s prihodom in povezavo na železniško progo med Dunajem in Trstom.

Kot središče Pohorja je v 19. st. veljal trg Lovrenc v Puščavi, ki je v prvi polovici 19. st. štel 1033 prebivalcev, ki so živeli v 120 hišah¹, torej 8,6 ljudi na gospodarsko poslopje, ki se v glavnem preživljajo s trgovanjem z lesom, ki ga preprodajajo na mariborskih trgih, od koder se trgovina nadaljuje do Novega Sada, Pančeva in Zemuna. Na mariborskih trgih so veljali za okorne trgovce, prepoznali pa so jih po sivem lodenu.² Tržani so bili liberalno usmerjeni, kar se je pripisovalo prav tesnim trgovskim stikom z mestom. Lastniki obsežne gozdne posesti so bili kmetje in falska graščina. Predvsem slednja izvaja na svojih območjih Hudega kota, Smolnika in Kumena obsežne golo-seke, s čimer se je gost bukov gozd nadomestil z iglavci, ali pa je gozdne površine proti odškodnini dajala v zakup fužinam in glažutam. Po drugi strani pa so kmetje žagali na lastnih venecijankah, zaslužek pa iskali v prodaji na Hrvaškem in v Banatu. Ob tem so pridelovali drobnozrnato pšenico, koruzo, fižol in buče. Na gozdnih posekah so sprva gojili krompir, nato žitarice, razširjena pa je bila predvsem živinoreja.³

Ob osnovni dejavnosti trgovanja z lesom se na Lovrenškem, ki je obsegala Smolnik, Hudi kot, Recenjaki, Rdeči Breg in trg Lovrenc z več kot 2000 dušami, razvije steklarska industrija. V začetku 19. st. najdemo na Recenjaku kar dve steklarni. Prva deluje v letih 1790–1804, v matičnih knjigah se omenja steklarski mojster Jože Bock, leta 1804 jo odkupi Anton Langer, ki jo že naslednje leto opusti ter zgradi novo steklaro Langerswald, le pol ure hoda stran od prvotne. Leta 1815 Anton Langer umre, steklaro pa naposled kupi l. 1827 Benedikt Vivat, ki jo vodi vse do leta 1864.⁴ Vivat je v Langerswaldu zaposlil 40 družin, ki so šteje najmanj 200 oseb.⁵ Ob Vivatovi steklarni na Recenjaku, je v sklopu župnije delovala še druga steklaro v dolini, v tako imenovanem Lovrenškem kotlu ob potoku Radoljine, ki jo leta 1833 zgradi Celjan Maksimilijan Andre, po poklicu sicer pravnik, in to na istem kraju, kot so do l. 1817 obratovali že fužine. Andre je še lastnik steklarne v Libojah pri Celju ter steklarne na Ojstrici za Taborom. Po sedmih letih obratovanja je steklaro, zaradi smrti lastnika, leta 1841 dobila novega lastnika, Andreja Tappenierja, ki je prodal pivovarno v Mariboru ter se odločil za steklarsko obrt, pohorski zrak pa bi naj zelo koristil tudi zdravju njegovih otrok.⁶ Puff poroča, da je imel zaposlenih 73 delavcev,⁷ z otroki vred pa med 100 in 110,⁸ torej je v steklarni delalo okoli 30 otrok.

¹ Puff, *Das Bacherengebirge*, str. 17.

² Puff, *Maribor: njegova okolica*, str. 154.

³ Bečan, *Iz zgodovine gospodarstva*, str. 136–141.

⁴ Minařik, *Pohorske steklarne*, str. 167–176.

⁵ Puff, *Maribor: njegova okolica*, str. 117.

⁶ Minařik, *Pohorske steklarne*, str. 203.

⁷ Puff, *Das Bacherengebirge*, str. 23.

⁸ Prav tam, str. 117.

Tappenier je bil zelo povezan z lokalno skupnostjo, zato ga ti l. 1850 izvolijo za župana. Prizadeva si za boljše povezave z Mariborom, saj se kot gospodarstvenik zaveda, da je dobra povezava na železnico (leta 1863 se Sv. Lovrenc v Puščavi preimenuje v Sv. Lovrenc ob Koroški železnici – An der Kärtner Bahn) pomembna pridobitev za razvoj kraja. Svoje izdelke iz steklarne je prodajal v Italijo, Turčijo ter na Balkan. Leta 1853 je prodal steklaro Janezu Wohaku, nakar se z družino preseli v Maribor. Wohak je ostal lastnik steklarne do l. 1873, ko jo po njegovi smrti prevzame njegov brat Ferdinand. Leta 1880 prevzame steklaro hčerka Ferdinandove žene, Marija, ki je poročena z Jožefom Kasalom, direktorjem tovarne vžigalic na Moravskem. Ravnatelj steklarne pa ostaja Karel Poliska.⁹ Steklarna preneha obratovati zaradi pomanjkanja gozdnih površin leta 1887.

Steklarji so veljali za proste umetnike – »ars liberalis«, kar jim je dajalo večjo svobodo. Gmotne razmere so jih navadno prisilile, da so otroci, namesto da bi bili v šoli, ki so jo bili dolžni še plačati, pomagali očetu v steklarni. Seidel govori o avtomatizaciji proizvodnje, kjer delo in proizvodi prehajajo iz rok v roke, zaposlene pa ne enači z ljudmi, ampak s stroji. Delavci se rekrutirajo iz njih samih, od mladosti do starosti je delovnik določen, zaposleni pa se s svojim delom poistovetijo in identificirajo.¹⁰ Podobno, a z že skorajda mitološkim glorificiranim romantičnih pridihom, opisuje delo v proizvodnji tudi Puff, ko opisuje ponos pohorskega steklarstva, steklaro Novi Benediktov dol v Rušah. »Velikanski zaboji, napolnjeni z zlomljivim blagom, so čakali na odvoz. Spretnne ženske roke so zavijale steklene predmete v slamo. Majhni, živahni dečki so tekali in nosili na dolgih vilah žarečo steklovino v hladilno peč. Bledi možje so obdelovali in dobro obvladali tekočo nevarno maso s popolno sigurnostjo. Vse je čudovito in občudovanja vredno.« Delo steklarja je torej bil častivreden poklic, o katerem je sanjal vsak otrok v steklarski družini. Za delo so tako poprijeli štiri in petletni otroci, ki so v nočnem času prenašali izdelke v peč za hlajenje stekla, pomagali so pri prenašanju izdelkov, navzoči so bili v kurilnici, pri embalaži, prevozi, delali so v nočnih in dnevnih izmenah.

Ob strugi Lobnice je ob steklarski industriji delovala tudi papirnica, ustanovljena l. 1833 in je zaposlovala 15 delavcev. Delali so med 4. uro zjutraj in 7. uro zvečer. Zjutraj je bilo pol ure prosto, za kosilo pa cela ura.¹¹ V kolikor so bili med njimi tudi otroci, je težko reči, a Slokar navaja, da je v letu 1841 v Spodnji Avstriji delalo v papirni industriji 92 otrok, 667 žensk in 436 moških.¹² Tudi tu gre za delo, v katero so bile vključene cele družine, razlike med deželami pa v izkoriščanju otrok v namene delovne sile ni bilo zaznati.

Fužinarstvo, mlinarstvo, gozdarstvo, steklarstvo, poljedelstvo in trgovanje z lesom so bile nosilne gospodarske panoge prebivalcev trga Sv. Lovrenc v Puščavi. Ostre zime, ponekod tudi slabše življenjske razmere, slabša zdravniška oskrba ter način življenja so vplivali na življenjsko dobo posameznikov na Lovrenškem, kjer je skrb za preživetje prevladovala nad šolskim in verskim motivom svojih otrok. Tako se Slomšek ob vizitaciji v Lovrencu razburja nad lastnikom lovrenške steklarne Janezom Wohakom in naroča lovrenškemu župniku, naj obvestijo pisno ali ustno lastnika steklarne, da bodo ob praznikih in nedeljah spoštovali gospodove dneve.¹³

⁹ Prav tam, str. 205.

¹⁰ Seidl, *Wanderungen durch Tirol*, str. 80.

¹¹ Puff, *Das Bacherengebirge*, str. 73; Slokar poroča, da je tovarna ustanovljena l. 1836, glej: Slokar, *Geschichte der österreichischen Industrie*, str. 436.

¹² Slokar, *Geschichte der österreichischen Industrie*, str. 436.

¹³ Ožinger, *Župnija Sv. Lovrenca*, str. 90.

Zdravstvene razmere na širšem območju Maribora s Pohorjem

V drugi polovici 19. st. se je recepta za dolgo in zdravo življenje lotil mariborski zdravnik Matija Prelog (1813–1869), ki je ob zenitu svojega kratkega življenja leta 1864 napisal delo *Makrobiotika*, s katerim je želel povezati zdrav način življenja, ki ga je povezoval z odgovornim, etičnim življenjem, v sozvočju z naravo in samolastnim človeškim življenjem. Za zdravo življenje sta potrebni »modra glava in veselo srce«¹⁴ V svojem delu se dotakne tudi otroške vzgoje vezane seveda na meščanski ideal. Otroško dobo je razdelil na dve različni obdobji: od rojstva do drugega leta ter od drugega do 12 oz. 14. leta.

Za prvo obdobje je v prvi vrsti pomemben čas rojstva. Največ energije in upanja, da se bo otrok razvil v krepkega fanta ali deklico je rojstvo pomladi in poleti, ki krepita poletno moč. K dolgemu življenju pa največ pripomore naravna in razumna vzgoja.¹⁵ Med pomembnejšimi organi zdravnik izpostavi želodec, ki ga moramo negovati z lahko prebavljivo hrano, pljuča naj si priskrbijo čist in svež zrak, zdravo kožo dobimo pri pogostem umivanju, močne žile pa si utrdimo v zmerni temperaturi, tu je še seveda srce ter organi, s katerimi čutimo.¹⁶ Otrok mora prvo leto piti materino mleko, škodljiva je kislja hrana, po kateri je otrokom slabo, še hujša je močna juha ali kaša. Neredka pa je bila očitno tudi navada, da so otroku dajali mesno hrano, zraven pa še vino in pivo, kar je seveda škodljivo.¹⁷ Veljalo je pravilo, da tisti otroci, ki so jedli meso, v odrasli dobi postanejo bolj strastni in agresivnejši. Po šestih mesecih je že dovoljena mesna juha ter pivo, a le v krajih, kjer ni čiste vode.¹⁸

Vina se je treba izogibati, popiti pa ga le takrat, če ga predpiše zdravnik, torej kot zdravilo. V primeru, da mati nima zadosti mleka, pa se le – to lahko nadomesti s kozjim ali oslovim mlekom, ki ga dojenček mora spiti še toplega. Najbolje pa je, če otrok »poziza kar sam«. Kravje mleko mora biti s polovico vode zmešano, mlačno ter večkrat na dan. Mleka se pri tem ne sme pogrevati, temveč samo vodo.¹⁹

Pri umetni hrani se naj držijo juhe in prepečenca, izogibati pa se potrebno krompirja. Po tretjem tednu je otroku koristen svež zrak na mestnih obronkih, na vrtovih, parkih, ali v gozdu. Zrak po mestnih ulicah namreč ni pretirano zdrav.²⁰ Otrok se mora vsak dan s čisto studenčno vodo po celem telesu umivati, s čimer se krepí koža in živci. Enkrat do dvakrat na teden pa se mora kopati v mlačni studenčni vodi, najbolje segreti na soncu med 24 in 26 stopinj, kar okrepi kri, živce, preprečuje staranje in podaljšuje življenje. Otroka se ne sme pretoplo oblačiti, škodljiva je kožuhošina, za najboljša oblačila pa velja volna, še posebno pozimi. Prepovedani so preozki čevlji s trdo vezavo. Glava se po šestem tednu ne sme pokrivati, če že, pa s tanko kapico.²¹

Dojenčkova srajca se mora menjavati dnevno, posteljica se mora preobleči enkrat mesečno, v prostoru z dojenčkom pa se naj ne zadržuje mnogo ljudi, kakor se tudi ne sme v istem prostoru perila sušiti. Čistoča velja za polovico otroškega življenja.²²

¹⁴ Prelog, *Makrobiotika: ali nauki*, str. 5.

¹⁵ Prav tam, str. 167.

¹⁶ Prav tam, str. 168.

¹⁷ Prav tam, str. 170.

¹⁸ Prav tam, str. 171.

¹⁹ Prav tam, str. 172.

²⁰ Prav tam, str. 173.

²¹ Prav tam, str. 174.

²² Prav tam, str. 175.

V drugem zrelostnem obdobju med drugim in 12 oz. 14 letom je potrebno biti pozoren na čistočo, mrzlo kopanje, lahka oblačila ter čist zrak, ki omogoča otroku hitri razvoj. Hrana je kombinacija mesa in zelenjave, izogibati se je potrebno začimb, pa tudi kave, čokolade in vina. Prehrana naj se omejuje na štiri obroke dnevno, za pijačo pa je najboljša čista voda, tam, kjer ni čiste vode, naj se daje pivo.²³

Učenje se ne priporoča pred sedmim letom. V kolikor otroci posedajo doma, postanejo šibkejši, dobijo slabo prebavo in mnoge bolezni, zato se priporoča redna gimnastika.²⁴ Otroško oz. mladostniško zaljubljenost je potrebno preprečiti s pravilno prehrano – otroku tako naj ne bi dajali preveč dražljive hrane, še posebno se ne priporoča meso za večerjo, vsak dan se morajo z mrzlo vodo umivati, zaužiti čistega zraka, obleka pa ne sme biti pretesna, spati ne smejo v pernatih posteljah, priporočljivo je celodnevno gibanje, saj je lenoba veljala za izvir prehitre bolezni. Pred 14. letom starosti se je potrebno izogibati pogovorov o ljubezni, o rojstvu, izogibati se gledališču, ki govori o ljubezni, nasploh pogubljivo je, če več otrok različnega spola spi v isti postelji.²⁵

Svež zrak, pogosti sprehodi, gibanje ter igra z otroci je prav tako glavna tematika dopisovanj med enim glavnih pobudnikov ustanovitve Čitalnice v Mariboru in narodnim buditeljem Jankom Sernecem in njegovo ženo Josipino med Jankovim službovanjem na Kozjem. Pisma nazorno kažejo in odkrivajo način vzgoje v začetku 2. polovice 19. st., ko je prva generacija narodnih buditeljev, doma vzgajanih v nemškem jeziku, imela sama otroke, ki so jih doma učili že od rojstva slovenskega jezika, pa čeprav so ga nekateri starši zgolj za silo obvladali. Tako Josipina: »Naši otroci so zdravi ino pridno slovenski govorijo, v naši hiši mo zdaj zmeram samo slovenski se menimo tudi Rezika se je že zdaj zopet navadila; otroki ne grejo vzaki dan k babici ko tam se samo nemško menijo; babica ne znajo, oče in brat pa nista doma.«²⁶ Slovenskega jezika se je Josipina učila predvsem v komunikaciji z možem Jankom, pisma pa odkrivajo njeno šibko znanje jezika, ki je bil popolnoma domač šele generaciji njunih otrok. Medtem ko je s svojimi starši, Jankovo sestro Ano komunicirala v nemškem jeziku, jeziku omike, si je s svojim bratom Gvidom²⁷ in s svojim možem dopisovala v slovenskem jeziku. Prav gotovo pa je s svojimi otroci govorila tako v nemškem kot v slovenskem jeziku.

Po drugi strani so bili otroci na Pohorju praviloma vključeni v dnevni ritem življenja odraslih, kar nam pričajo številni podatki o delu otrok v steklarnah. Hlubek poroča o delu otrok v steklarnah v Oberdorfu, kjer je v proizvodnji delalo 11 otrok, 26 moških in tri ženske, v Staritschu poroča kar o 80 otrocih, 24 moških in 4 ženskah, v Süssenheimu poroča o osmih otrocih ter v Smolniku o 160 moških, 40 ženskah in 52 otrocih. V obeh Vivatovih steklarnah, v Josipovem dolu in v Rušah je delalo 92 otrok, ki še niso dosegli starosti 14. let, v Langerswaldu pri delu ob 80 moških omenja 30 žensk in 40 otrok pred 14. letom.²⁸ Delalo se je dnevno 180 dni, 14 ur na dan. Iz tega se lahko sklepa, da so bili otroci del proizvodnega procesa v steklarnah. Otroci, ki so začeli kot prenašalci stekla, so navadno postali steklarski učenci. Učna doba je trajala tri leta. Znanje se je prenašalo iz roda v rod, v drugo in tretjo generacijo. Zaposleni v steklarnah

²³ Prav tam.

²⁴ Prav tam, str. 176.

²⁵ Prav tam, str. 177.

²⁶ Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), *fond Družina Sernec*, pismo 11. 12. 1868.

²⁷ Gvidon Srebre (1839–1926), narodni buditelj blizu Josipu Vošnjaku, Janku Sernecu, Radoslavo Razlagu, odvetnik v Brežicah, kjer je l. 1919 postal tudi prvi slovenski župan.

²⁸ Hlubek, *Ein treues Bild*, str. 363.

so imeli na razpolago bivališča z drvmi, vrtom ter nekaj zemlje za obdelovanje, travnik, v hlevu se redijo krave ter prašiči.²⁹ V primeru bolezni so si pomagali s skupnim fondom, v katerega so plačevali med delovno dobo.³⁰ Puff poroča, da je videval v tovarni štiri in petletne otroke, ki so bosonogi skakali v snegu ter se veselili edinih prostih dni okoli pusta.³¹ Janez Godina, župnik v Rušah, poroča o nenravnem obnašanju glažutarskih otrok, ki so bili pri vzgoji v glavnem prepuščeni samim sebi.³²

Smrtnost otrok na širšem območju Maribora s Pohorjem

Kot najpogostejši vzroki smrti na širšem področju Maribora so pri otrocih navedeni angina, griža, pljučnica, vročina, tudi podhranjenost, podvrženi so bili ošpicam, črnim kozam, redkeje tifusu, ki je bil prisoten samo pri odraslih, v vojaških bolnišnicah v okolici bojišč. Epidemija kolere izbruhne v Mariboru l. 1832 in 1855, vendar so jo omejili in nadzorovali. Dr. Macher poroča, da se kar nekaj otrok narodi gluhonemih, za katere se je v 19. st. oprijel naziv kreteni oz. idioti.³³

Po navajanju dr. Mathiasa Macherja je bilo v letih 1803–1855 v mariborski kresiji rojenih 34 653 otrok, od tega jih je 858 mrtvorojenih, torej 2,5 % oziroma vsak 40. otrok. Vsak 83. rojeni je bil dvojček, vsak 3850. pa trojček. Vsak tretji otrok se rodi zunaj zakonske zveze. V povprečju se rodi 5 % več dečkov kot deklic. V prvem mesecu življenja umre osmina vseh rojenih, četrtnina vseh, 26 % pa v prvem letu življenja. V prvem mesecu jih umre toliko, kot v naslednjih 11 mesecih skupaj ter v prvem letu toliko, kot v naslednjih 38 letih. Po petih letih jih umre že 37 %, najnižjo umrljivost pa je izpričana v starostnem obdobju med 5 do 50 let, znotraj tega med 10. in 15. letom. Do 5. leta starosti umre 23,5 % več moških kot deklic. Do 31. leta starosti jih umre že dobra polovica rojenih, do 62. leta jih umre 75 %, po 75 letu jih ostane zgolj še 8 %. Od 1000 rojenih jih samo 13 doživi čez 85 let, skoraj 4 živijo čez 90 let, ter 1,27 % čez 95 let, med 10.000 jih samo 2,3 doživi več kot 100 let. Najmanj jih umre v poletnih mesecih, med junijem in avgustom, okoli 20 %, največ na pomlad, med marcem in majem, okoli 30 %, od septembra do novembra 23 % ter med decembrom in februarjem 27 %.³⁴

V kolikor pogledamo župnijo Sv. Janez Krstnik v obdobju 25. let 1825–1848, kot nam prikazuje Tabela 1 ugotovimo, da je do dopolnjenega prvega leta starosti umrlo slabih 18 %, do šoloobveznega šestega leta 28 % otrok, do dopolnjenega 14. leta pa že dobra tretjina vseh otrok, 34 %, mrtvorojenih otrok pa je slabe 4 %. Iz Tabele 1 je moč razbrati tudi, v katerem življenjskem obdobju so bili ljudje najbližje smrti. V kolikor jih med rojstvom in do dopolnjenega prvega leta starosti umre 17,5 %, jih med dopolnjenim drugim in 14. letom umre 14,6 %, med 14. in dopolnjenim 50. letom pa že 32 %. Po 50. letu jih umre zgolj 36 % prebivalstva župnije sv. Janeza Krstnika.

²⁹ Schloser, *Die Glasindustrie des Bachernegebirgers*, str. 94.

³⁰ Hlubek, *Ein treues Bild*, str. 363.

³¹ Puff, *Das Bachernegebirge*, str. 42.

³² Minařik, *Pohorske steklarne*, str. 147.

³³ Hlubek, *Ein treues Bild*, str. 44.

³⁴ Hlubek, *Ein treues Bild*, str. 66–68.

Sv. Janez Krstnik: 1833–1847³⁵

Leto	Do dokončanega 1. leta	Med 2. in dokončanim 14. letom	Med 15. in dokončanim 50. letom	Na 50. letom	Skupaj
1833	14	14	7	26	61
1834	14	6	21	37	77
1835	17	14	20	31	82
1836	14	10	28	28	80
1837	14	6	26	32	78
1838	20	17	32	23	92
1839	14	18	22	20	74
1840	12	17	26	36	91
1841	12	11	27	35	85
1842	12	9	30	28	79
1843	17	10	15	32	74
1844	13	9	30	31	83
1845	17	16	39	29	101
1846	16	15	43	21	95
1847	13	10	38	36	97
Skupaj	219	182	404	444	1249

Po drugi strani se med vzroke bolezni pri otrocih na Pohorju najpogosteje omenja vročina, veliko otrok je prišlo na svet preslabotnih, mršavih, oslavljenih, bodisi so umrli za rumeno mrzlico, tudi grižo, angino, kozami, bronhitisom, petletniki so že imeli težave s pljuči in umrli za tuberkulozo. Tuberkuloza je tudi vzrok najpogostejše bolezni med steklarji, saj so steklarji, pepeljarji, talilci, tolkači in steklobrusači bili nenehoma izpostavljeni hudi vročini ob žarečem talilniku, drugi pa so vdihovali pri delu mineralni, stekleni ali lužni prah ali lužne hlapce. Bolezni dihal so pestile tako celotno kolonijo, saj so k talilni peči prihajali tako otroci, kot žene. Leta 1834 je izbruhnila v Lobnici griža, kateri je podleglo 8 otrok, l. 1836 je v ruški župniji izbruhnila epidemija kolere, za katero je umrlo 38 ljudi, med njimi tudi eden v Lobnici.

V obdobju delovanja steklarne je bilo v Lovrencu na Pohorju v letih 1833–1887 4,25 % mrtvorojenih, do dopolnjenega 1. leta starosti jih umre petina oz. 20,56 %, do dopolnjenega 6. leta dobra tretjina oz. 33 %, do dopolnjenega 14. leta pa že 39 %, do dopolnjenega 50. leta starosti pa dobrih 60 %. Medtem ko jih v obdobju med 2. in dopolnjenim 14. letom umre 18 %, med 15 in 50. letom starosti pa 28,37 %. Po 50. letu jih umre 39 % prebivalstva.

Tabela 2 nam prikazuje število umrlih v času, ko je v trgu Lovrenc pričela z delovanjem Andrejeva steklarne, leta 1833 ter končamo z obdobjem prenehanja steklarne, leta 1887. Pri tem smo se omejili zgolj na prebivalce trga in ne tudi okoliških krajev Recenjaka, Hudega kota, Smolnika in Rdečega Brega.

³⁵ Škofijski arhiv Maribor (ŠAM), *Maribor, sv. Janez Krstnik*, Knjiga umrlih: 1762–1857.

Lovrenc na Pohorju: 1833–1887 ³⁶

Leto	Do dokončanega 1. leta	Med 2. in dokončanim 14. letom	Med 15. in dokončanim 50. letom	Na 50. letom	Skupaj
1833	14	5	2	15	36
1834	2	3	5	7	17
1835	9	4	1	8	22
1836	5	6	11	27	49
1837	12	7	7	6	32
1838	7	1	3	6	17
1839	6	4	5	3	18
1840	11	7	7	10	35
1841	7	1	7	7	22
1842	7	2	3	5	17
1843	2	3	6	9	20
1844	5	3	3	9	20
1845	3	6	8	11	28
1846	5	15	4	10	34
1847	7	4	12	12	35
1848	4	1	4	13	22
1849	4	3	9	10	26
1850	6	4	5	11	26
1851	/	4	5	6	15
1852	1	2	4	6	13
1853	4	11	6	12	33
1854	6	4	5	11	26
1855	3	4	10	10	27
1856	3	5	8	8	24
1857	2	3	7	12	24
1858	8	3	6	9	26
1859	5	10	10	13	38
1860	4	2	6	8	20
1861	10	9	13	18	50
1862	3	7	8	14	32
1863	10	4	9	12	35
1864	4	2	5	9	20
1865	4	10	3	9	26
1866	7	7	9	9	32
1867	5	/	7	13	25
1868	6	3	7	8	24
1869	3	5	2	6	16
1870	3	5	5	4	17
1871	5	2	3	10	20
1872	6	4	4	10	24

³⁶ ŠAM, Sv. Lovrenc na Pohorju, Knjiga umrlih: 1826–1883, 1835–1896.

Leto	Do dokončanega 1. leta	Med 2. in dokončanim 14. letom	Med 15. in dokončanim 50. letom	Na 50. letom	Skupaj
1873	8	1	3	10	22
1874	1	13	7	13	34
1875	3	4	2	4	13
1876	3	2	1	9	15
1877	/	4	2	10	16
1878	6	8	3	6	23
1879	3	6	3	13	25
1880	6	1	3	6	16
1881	4	5	4	10	23
1882	3	1	7	10	21
1883	4	6	12	9	31
1884	8	/	3	9	20
1885	4	2	7	11	24
1886	5	6	2	17	30
1887	9	6	7	8	30
Skupaj	285	250	310	541	1386

Še hujšo sliko nam kaže Tabela 3, v kateri je prikazana analiza smrti v Lobnici, v glažuti nad Arehom v letih 1829 do 1889, kot nam kažejo podatki iz ruških matičnih knjig.

Lobnica: 1829–1889³⁷

Leto	Do dokončanega 1. leta	Med 2. in dokončanim 14. letom	Med 15. in dokončanim 50. letom	Na 50. letom	Skupaj
1829	1	2	3	6	12
1830	2	/	1	1	4
1831	2	1	4	1	8
1832	1	1	/	3	5
1833	3	5	1	2	11
1834	2	11	1	14	14
1835	5	6	1	2	14
1836	2	6	2	3	13
1837	1	/	3	2	6
1838	3	/	4	6	13
1839	3	2	3	/	8
1840	1	/	7	/	8
1841	4	2	2	/	8
1842	4	2	6	2	14
1843	1	/	2	/	3
1844	3	/	2	1	6
1845	4	3	3	1	11

³⁷ ŠAM, *Ruše*, Knjiga umrlih: 1828–1860, 1835–1936.

Leto	Do dokončanega 1. leta	Med 2. in dokončanim 14. letom	Med 15. in dokončanim 50. letom	Na 50. letom	Skupaj
1846	4	2	5	5	16
1847	3	3	4	2	12
1848	4	4	2	5	15
1849	5	3	1	1	10
1850	2	1	2	7	12
1851	1	2	3	1	7
1852	2	3	1	4	10
1853	2	2	2	3	9
1854	4	3	1	4	12
1855	2	/	3	1	/
1856	3	1	4	3	11
1857	/	4	3	4	11
1858	4	3	3	5	15
1859	1	2	4	4	11
1860	4	5	3	3	15
1861	5	9	3	6	23
1862	3	5	1	3	12
1863	4	3	/	4	11
1864	3	3	2	5	13
1865	3	/	3	3	9
1866	/	3	6	3	12
1867	2	/	3	6	11
1868	/	5	1	3	9
1869	1	/	2	/	3
1870	2	1	1	6	10
1871	2	4	/	2	8
1872	5	2	2	8	17
1873	2	1	1	2	6
1874	2	2	4	6	14
1875	1	1	1	3	6
1876	5	5	/	1	11
1877	2	3	2	1	8
1878	2	2	2	4	10
1879	2	/	2	3	7
1880	3	4	1	2	10
1881	5	8	10	6	29
1882	6	2	2	3	13
1883	1	3	6	5	15
1884	2	3	2	2	9
1885	5	5	2	2	14
1886	4	2	/	3	9
1887	4	4	1	2	11
1888	4	/	/	7	11
1889	4	4	3	4	15
Skupaj	167	163	148	188	666

Podatki kažejo, da je v letih 1829 do 1889 bilo 4,2 % mrtvorojenih otrok, do dopolnjenega 1. leta jih umre četrtina, 25 %, do dopolnjenega 6. leta že 42 %, do dopolnjenega 14. leta že grozljivih 49,5 %, do dopolnjenega 50. leta pa jih pokopljejo že 71,77 %. Med 2 in 14 letom jih tako umre 24,47 %, med 15. in 50. letom pa 22,22 %, po 50. letu starosti pa jih umre samo 28 %.

V primerjalnem obdobju petnajstih let: 1833–1847, torej v času, ko se na Spodnjem Štajerskem intenzivno gradi železniška proga Dunaj – Trst, ko v Lobnici steklarna obratuje že peto leto, v Lovrencu pa so s proizvodnjo steklarskih izdelkov pravkar začeli, lahko razberemo podobne podatke. V župniji Sv. Janeza Krstnika je v primerjalnem obdobju mrtvorojenih 4,56 % rojenih otrok, v Lovrencu na Pohorju, slabih 10 %, v Lobnici pa 3,8 %. V času do dopolnjenega prvega leta je v župniji Sv. Janeza Krstnika umrlo 17,5 dojenčkov v Lovrencu dobra četrtina ter v Lobnici že 27,4 %. Do večjih, drastičnih razlik pripelje analiza, ko vključimo stopnjo umrljivosti do 6. leta starosti, torej starosti, ko lahko predvidevamo, da so v Lobnici in Lovrencu otroci že vpeti v dnevno proizvodnjo izdelkov iz stekla. V Lobnici jih tako umre že 42 %, v Lovrencu slabih 40 % ter v župniji sv. Janeza Krstnika 27,5 %. Še očitnejša razlika pride v naslednjem življenjskem obdobju, stopnje umrljivosti do 14. let, torej let, ko je otrok tudi po tedanjih merilih zrel za delo. V Lobnici jih 15. leta ne dočaka kar 54 % otrok, v Lovrencu na Pohorju 43 %, v župniji sv. Janeza Krstnika pa 32 %.

Vendar razlogov za tako veliko razliko ni mogoče omejiti zgolj na ruralno in urbano okolje, marveč gre v tem primeru tudi za drugačne socializacijske procese. Na eni strani se otrok vključuje v šolski proces do svojega 14. leta, živi bodisi v najemniškem ali lastniškem stanovanju v relativno ugodnih klimatskih razmerah, medtem ko so višje ležeči kraji Pohorja ob hladnejši zimi podvrženi tudi slabši kvaliteti bivanja, vključevanju v dnevna opravila svojih staršev oz. dela v proizvodnji, zaposlenosti tako očetov kot mater, s čimer so bili otroci prepuščeni sami sebi. Potrebno je dodati še zdravstveno oskrbo. Medtem ko je otroke Janka Serneca in Josefine dnevno oskrboval zdravnik »in gospod Dr. Modrinjak pridejo v saki dan dvekrat nam gledat«³⁸, pa je bila navzočnost zdravnika v steklarskih naseljih redka. Na voljo so bili ranocelniki, podeželski strokovnjaki, ki so si izkušenj pridobivali od mojstra do mojstra. Lovrenški ranocelniki pa so bili povezani v združenje, ki je bilo v Mariboru. V kolikor je dostopnost do ranocelnikov omogočala vsaj osnovno zdravstveno oskrbo, pa v Lobnici, gorskem naselju, kjer je večina prebivalstva delala v steklarni, preostali pa se ukvarjali z gozdarstvom oz. delali v papirnici, le-te najverjetneje ni bilo, kar nam kaže tudi izjemno visoka smrtnost otrok do 14. leta, ko jih umre polovica vseh rojenih. Druga stran je bila seveda vpeljevanje otrok v dnevni ritem odraslih, otrok kot dodatna delovna sila, ki se je prilagajal in vključeval oz. nadomeščal matere v dnevnih oz. nočnih izmenah. Nekoliko boljša slika smrtnosti otrok v trgu Lovrenc – slabih 40 % že nakazuje na urbanizirano okolje, uvrščanje otrok v redni šolski proces, različno strukturo prebivalstva, v katerem ob kmetih najdemo trgovce, ki prinašajo zdravila in novice iz Maribora.

³⁸ PAM, fond družine Sernec, pismo 29. 1. 1869.

Šolska poslopja v glažutarskih naseljih

O samostojnih šolah znotraj glažutarskih naselij nas seznanja Paul Schlosser, ki govori o šoli v Lobnici v letih od 1843, ko je bil lastnik Vincencij Zinke, ki je za svoje otroke nastavljal hišnega učitelja. Zainteresirani delavci se obrnejo na Zinkeja, v kolikor bi lahko učil še njihove otroke. Zinke uredi majhno šolo, delavci pa so prispevali nekaj denarja za učitelja. Prvi učitelj se je pisal Fersch, stric nekdanjega ravnatelja na Magdalenski šoli v Mariboru. Otroci so se odlikovali predvsem v računanju, saj so računali lastne prihodke, ki so jih ustvarjali z lastnim delom. V začetku obiskujejo šolo tudi starejši. Učijo se branja, pisanja in računanja. V koloniji so zgradili tudi kapelo, kjer je vsakih 14 dni maševal kaplan iz Ruš, ob rojstvih pa tudi opravil sveti krst. Šolsko leto so zaključili s šolskim izpitom in slavljem ob koncu leta.³⁹

O šoli poročajo tudi v steklarni v Rakovcu, ki jo je sredi 19. st. zgradil lastnik steklarne Benedikt Vivat. Šolo je na svoje stroške financiral Vivat sam, saj je verjetno poskrbel še za izobrazbo svojih otrok. Šolo obiskuje 25 do 30 otrok, ki so v tem od sveta odrezanem okolju prav tako dobili dokončano izobrazbo.⁴⁰ V steklarni je bilo zaposlenih 79 delavcev, v koloniji pa je bilo skupaj z otroki 200 ljudi.⁴¹

Vivat ustanovi šolo tudi v Langersvaldu na Recenjaku, kjer šolo obiskuje 30 do 40 otrok. Na šoli je učil Jakob Meichenitsch, ki je umrl septembra 1852 za vodenico, star 74 let. V šoli so se učili brati, pisati in računati ter osnov nemškega jezika, saj so zaposleni prihajali iz različnih dežel, Italije, Češke, Nemčije, Pohorja, tako je bil sporazumevalni jezik nemški.⁴² Gostilna, mesarija in tudi šola je stala v steklarni Josip dol v Hudem kotu pri Ribnici, kjer je šolo obiskovalo 40 glažutarskih otrok. Šolo je Vivat ustanovil tudi na Smolniku pri Rušah, ponovno pa zaživi v letih 1880 do 1888, ko je šolo obiskovalo 15 otrok, ki so delali v steklarni.⁴³

Šolska poslopja v glažutarskem naselju tako niso redka. Lastniki steklarn so s šolami vzgajali svoje učence, naslednike, ki so prevzeli očetovo znanje. Očitno je, da se šole pojavijo v kolonijah odmaknjenih od trgov, kjer je že potekal šolski pouk. Steklarski učenci v Lovrencu so tako najverjetneje obiskovali šolo v istoimenskem trgu, medtem ko so v Lobnici, Smolniku, Recenjaku postavili lastne šole.

Sklepne misli

Meščanstvo se v 19. st. etablira kot vodilni sloj družbe, kot gonilna sila gospodarskega napredka, ki za ceno slednjega ne izbira sredstev in načinov. Izoblikuje se dvojna morala omikanega gospoda, ki na eni strani goji visoke ideale za sebe in svojo družino, po drugi strani pa je za lasten status pripravljen sprejeti merila in standarde, ki pripeljejo posameznika v podrejen položaj, na rob socialnega preživetja. V te namene je meščanski vzorec izobrazba, kulturni milje ter bivalne razmere nasprotoval razsvetljenskemu načelu enakosti. Glavni protagonisti meščanske kulture so vse od 17. st. naprej postavljali v

³⁹ Schlosser, *Die Glasindustrie des Bachergebirgers*, str. 93

⁴⁰ Mally, *Die Hochebene des Bachergebirges*, 33.

⁴¹ Puff, *Das Bachergebirge*, str. 92.

⁴² Minařik, *Pohorske steklarne*, str. 172.

⁴³ Prav tam, str. 257.

ospredje lastni ego, ki v triumfu nad naravo in človekom, ni izbiral sredstev. Neposredno so s tem trpeli in izgubljali bitko z življenjem prav najšibkejši, otroci, prepuščeni samovolji kapitala in gospodarskega napredka.

Podoba življenja v Mariboru, Lovrencu na Pohorju ter v Lobnici kaže različne življenjske razmere, v katerih so živeli otroci v prvi polovici 19. st. Medtem ko se meščanom v Mariboru ni zdelo nič hudega, na promenadi v kostanjevi senci, ponuditi tudi »smotko tobaka« svojemu desetletnemu sinu,⁴⁴ sta oče in mati Hirsch, oba zaposlena v lovrenški glažuti, v pohorskem pragozdu zaman iskala svojega sina, ki je izginil med igro otrok, 30. maja 1878. Našli so ga šele dober mesec pozneje, 10. julija v Bezjakovi grapi, celega obžrtega od lisic in drugih živali.⁴⁵ Povedano drugače, možnosti preživetja otrok v Lobnici, da dočakajo drugo leto življenja so bile 72,6 %, v trgu Sv. Lovrenc 75 %, v Mariboru pa že 82,5 %, medtem ko je za mariborsko kresijo bilo povprečje 74 %. Šolske obveznosti je v Lobnici dočakalo zgolj 58 %, v trgu Sv. Lovrenc 60 % ter v Mariboru 72,5 % otrok, medtem ko je v mariborski kresiji bilo povprečje 63 %. Odraslo dobo, dopolnjenih 14. let pa je v Lobnici dočakalo 46 %, v Sv. Lovrencu 57 % ter v Mariboru 68 % vseh rojenih otrok.

Viri in literatura

Viri

- Hiltl, Carl: *Das Bachergebirge: eine monographische Studie mit besonderer Berücksichtigung der Forst- und Jagdwirtschaft und Touristik*. Celovec, 1893.
- Hlubek, Franz Ksaver: *Ein treues Bild des Herzogthumes Steiermark als Denkmal dankbarer Erinnerung an Weiland Se kaiserliche Hohheit den durchlauchtigsten Erzherzog Johann*, Gradec, J. A. Kienreich, 1860.
- Mally, Georg: Die Hochebene des Bachergebirges und ihre Urwälder in Steiermark. *Steiermärkische Zeitschrift*, Graz: letnik IV, 1837, str. 20–47.
- Mally, Georg: Das Bachergebirge. *Steiermärkische Zeitschrift*, Graz: letnik IX, 1848, str. 78–140.
- Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Družina Sernec.
- Prelóg, Matija: *Makrobiotika: ali nauki, po katerih se more človeško življenje zdravo ohraniti in podoljšavati*, Samozaložba, Maribor, 1864.
- Puff, Rudolf Gustav: *Maribor: njegova okolica, prebivalci in zgodovina*. Maribor: Založba Obzorja, 1999.
- Puff, Rudolf Gustav: Bachergebirge in der unteren Steiermark. *Marburger Taschenbuch II*, Graz, 1854, str. 1–172.
- Seidl, Johann Gabriel: Die untersteierische Schweiz. *Steiermärkische Zeitschrift*, Dritter Jahrgang, Heft I., Graz 1836, str. 26–66.
- Seidl, Johann Gabriel: *Wanderungen durch Tirol und Steiermark*. Steiermark, Zweiter Band, Leipzig, 1840.
- Škofjski arhiv Maribor (ŠAM), Maribor, Sv. Janez Krstnik, Knjiga umrlih: 1762–1857.
- ŠAM, Sv. Lovrenc na Pohorju, Knjiga umrlih: 1826–1883, 1835–1896.
- ŠAM, Ruše, Knjiga umrlih: 1828–1860, 1835–1936.
- Slovenski gospodar, št. 39, 28.9. 1871.

⁴⁴ »Starši! Ne dopuštajte dečkom tobak kaditi. Med napake sodi, da mladi fantje med 10 in 12 let tobak začnejo kaditi. Mika jih v to izgled očetov ali starejših bratov in tovarišev: ali staršem veselje dela, če mladi po bič suši. Pisatelj teh vrstic videl je na cesti kaditi 5–6 letnega pobiča, lepo nalipšan po gornje Štajersko, v ustih mrzlo pipico. Namreč angleški zdravnik je pri 38 fantih v starosti 9–15 let opazil, da jih je bilo 27 ostrupljenih od tobakovega strupa, pri 22 se kri ni dobro stekala v želodec in se ni prekuhal, poželenje po močnih pijačah, dušna delavnost je pešala, pri treh je bilo srce oslabiljeno, pri osmih se je krv spridena kazala, pri 10 nespečnost, štirje imeli nebo otočeno. Nevarnost požara, slabosti. Starši, učitelji, braniti mladež, kaditi, če hočete krepak zarod imeti.«, Slovenski gospodar, št. 39, 28. 9. 1871, str. 167.

⁴⁵ Ožinger, *Zupnija Sv. Lovrenca*, str. 91.

Literatura

- Bečan, France: Iz zgodovine gospodarstva. *Lovrenc na Pohorju skozi stoletja: 1091–1991*. Maribor: 1991, str. 136–176.
- Curk, Jože: Dr. Rudolf Gustav Puff in njegov mariborski čas. Puff, Rudolf Gustav: *Maribor: njegova okolica, prebivalci in zgodovina*. Maribor: Založba Obzorja, 1999, str. 291–370.
- Leskovec, Antoša: Razvoj gospodarstva v Mariboru 1752–1941. *Maribor skozi stoletja. Razprave I*. Maribor: Založba Obzorja, 1991, str. 313–414.
- Minařik, Franc: *Pohorske steklarne*. Maribor: Založba Obzorja, 1966.
- Mlinarič, Jože: Maribor od začetkov do sredine 18. stoletja. *Maribor skozi stoletja. Razprave I.*, Maribor: Založba Obzorja, 1991, str. 147–194.
- Ožinger, Anton: Župnija Sv. Lovrenca od Jožefinskih reform do konca 1. svetovne vojne. *Lovrenc na Pohorju skozi stoletja: 1091–1991*. Maribor, 1991, str. 89–109.
- Schlosser, Paul: Die Glasindustrie des Bachernegebirgers. *Blätter für Heimatkunde*, Gradec, št. 9/10, 1925 str. 78–79.
- Schlosser, Paul: Die Glasindustrie des Bachernegebirgers. *Blätter für Heimatkunde*, Gradec, št. 9/10, 1925 str. 92–95.
- Slokar, Johann: *Geschichte der österreichischen Industrie und Ihrer Förderung unter Kaiser Franz I.*, Wien 1914.
- Vigarelo, Georges: *Čisto in umazano: Telesna higiena od srednjega veka naprej*. Ljubljana: cf, 1999.

Petra Kavrečič

Bolni otroci na okrevanju v zdraviliščih Avstrijskega primorja

KAVREČIČ, Petra, univ. dipl. zgod. in univ. dipl. etnol. in kult. antrop., Univerza na Primorskem Znanstveno-raziskovalno središče, SI-6000 Koper, Garibaldijska ulica 1, petra.kavrecic@zrs.upr.si

Bolni otroci na okrevanju v zdraviliščih Avstrijskega primorja

Industrijska doba je prinesla številne novosti in spremembe. Med njimi so bile tudi negativne, kakor pojav bolezni, ki so se širile po večjih industrijskih mestnih središčih. Nekatere, kakor tuberkuloza, skrofuloza in rahitis, so bile pogosto prisotne pri otrocih. Medicina je iskala primerne in učinkovite metode zdravljenja, ki jih je našla v morski vodi in zraku. Zdravniki so, v iskanju obmorskih lokacij, obiskovali morske kraje v želji, da bi tam lahko vzpostavili otroška zavetišča in okrevališča. Prispevek analizira nekatere primere in značilnosti otroških okrevališč Avstrijskega primorja.

Ključne besede: otroške bolezni, otroška obmorska okrevališča, 19. stoletje, Valdoltra, Gradež

KAVREČIČ, Petra, B.A. in History and Ethnology and Cultural Anthropology, University of Primorska, Science and Research Centre, SI-6000 Koper, Garibaldijska ulica 1, petra.kavrecic@zrs.upr.si

III Children at Recovery in the Austrian Littoral Convalescent Centres

Industrial age brought many innovations and changes. Among them there were also some negative, as diseases that were spreading through bigger industrial cities. Some, such as tuberculosis, scrofula and rickets were affecting children. Medical science was looking for suitable and effective methods of treating, which has found in sea water and air. Doctors were visiting places on the seaside in order to find locations for children shelters and convalescent centres. The paper analyses some cases and features of children's convalescent centres of Austrian Littoral.

Key words: children diseases, children's sea convalescent centres, 19th century, Valdoltra, Gradež

Uvod

Industrijsko dobo so zaznamovale številne bolezni. Med njimi so nekatere, kakor denimo tuberkuloza, skrofuloza in rahitis,¹ močno prizadele zlasti otroke novih industrializiranih središč. Za omenjene bolezni je medicina iskala in odkrivala nove učinkovite metode zdravljenja, med katerimi je na območju Avstrijskega primorja izstopala terapija z morskim zrakom, mivko, soncem ter kopanjem v topli morski vodi.

Posamezni zdravniki in organizacije, kakor denimo Društvo prijateljev otrok (*Società degli amici dell'infanzia*)² ali Društvo proti tuberkulozi iz Trsta (*Società contro la tubercolosi in Trieste*)³ so v nekaterih krajih ob morju (Trst, Gradež, Valdoltra, Rovinj) ustanavljali zavetišča in okrevališča ter bolne otroke pričeli zdraviti z novimi dognanimi terapijami. Do prve svetovne vojne so se posamezni obmorski kraji uveljavili kot zdraviliški kraji,

¹ Tuberkuloza je nalezljiva bolezen pljuč s krogličastimi tvorbami, jetika. Skrofuloza je oblika tuberkuloze, in sicer tuberkuloze vratnih bezgavk. Rahitis je bolezen z motnjami v rasti in razvoju kosti zaradi pomanjkanja vitamina D. V: SSKJ <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html>

² Društvo je bilo ustanovljeno leta 1884. Skrbelo je za revne in bolne otroke.

³ Društvo je bilo ustanovljeno leta 1898.

v prvi vrsti namenjeni otrokom. Tak primer lahko zasledimo v Valdoltri, ki še danes ohranja bolnišnično dejavnost. Drugi obmorski kraji, ki so svojo lokacijo ob morju v prvi fazi izkoristili v namene zdravljenja otrok iz revnih okolij, so le to postopoma opustili oziroma je prenehala biti prevladujoča dejavnost. Umikala se je namreč finančno in ekonomsko uspešnejšemu razvoju morskega kopališkega letoviškega turizma, ki je proti koncu 19. in na začetku 20. stoletja bila priljubljena praksa sprostitev in zabave bogatejšega družbenega sloja. Omenjeni razvoj se je realiziral v Gradežu.

Prispevek se osredotoči na začetke prakticiranja zdravljenja otroških bolezni v Valdoltri in Gradežu ter prikaže uspehe terapij.

Obmorsko okrevališče Valdoltra

Zdravljenje se je v Valdoltri razvijalo podobno kakor v drugih tovrstnih zdraviliščih. Kraj je imel ugodno klimo, mnogo sončnih dni, ležal je v zavetrju, morska voda pa je bila zelo čista,⁴ kar je predstavljalo ugodno podlago za zdravljenje tuberkuloze. Nezanemarljiva je bila lokacija kraja v bližini Trsta, velikega urbanega industrializiranega središča, kjer so se pogostejše pojavljale bolezni te dobe in kjer so ustanavljali tudi institucije, ki so skrbele za zdravljenje le teh.⁵ Za zdravljenje tuberkuloznih bolezni so v Valdoltri ustanovili otroško obmorsko okrevališče, v Ankaranu pa sanatorij za pljučno tuberkulozo.

Ustanovitelj okrevališča je bilo tržaško Društvo prijateljev otrok, ki je že pred tem bilo dejavno na področju zdravljenja otrok. Po zaprtju okrevališča v Sv. Andreju pri Trstu⁶ leta 1903, je društvo iskalo primerno obmorsko lokacijo za odprtje novega okrevališča za revne in bolne skrofulozne, tuberkulozne, rahitične in slabotne otroke. Leta 1904 so v Ankaranu, kjer je del posesti odstopilo Društvo za boj proti tuberkulozi, prvič pričeli s poskusnim zdravljenjem. Uspešnim rezultatom je sledil nakup zemljišča in urejanje okrevališča v Valdoltri. *Ospizio marino di Valdoltra* je svoja vrata odprlo 21. decembra 1909. Prvi bolniki, bilo jih je 28, so bili iz tržaške bolnišnice. V Valdoltro naj bi zahajali na zdravljenje zlasti otroci iz Trsta, njegove okolice in Istre, vendar so se tu zdravili tudi otroci iz preostalih delov nekdanji Avstro-Ogrske. Poleg omenjenih bolezni so v okrevališče prihajali tudi rekonvalescentni otroci v iskanju primerne morske klime.⁷ Otroci iz območja Trsta (Comune di Trieste) so bili za okrevanje v Valdoltri oproščeni plačila, saj je le to pokrilo Društvo prijateljev otrok, seveda glede na razpoložljiva sredstva. Sicer je tarifa v letu 1910 za penzion I. in II. kategorije eno ali dvoposteljne sobe znesla 8 oziroma 15 kron.⁸ V ceno sta bila vključena dva zdravniška⁹ pregleda na dan in kopanje po predpisu zdravnika. Za penzion III. kategorije splošne ambulate je pacient dnevno odštel 2,64 krone. Plačilo je moralo biti predhodno poravnano, in sicer dva meseca pred prihodom na zdravljenje. Po prenehanju zdravljenja, so morebitni

⁴ Il nuovo ospizio, str. 3.

⁵ Beltram, Od okrevališča do, str. 36.

⁶ O nejasni usodi okrevališča že konec 80-ih let piše tudi predsednik izvršnega odbora okrevališča, ki se v dokumentu poslanemu tržaškemu magistratu sprašuje o ponovnem odprtju okrevališča za bolne skrofulozne otroke v prihodnji sezoni. Po zaprtju 9.9.1888 ni več povsem jasno ali bo sedež okrevališča še naprej bil na trenutni lokaciji, saj je le to prevzel lastnik Navale Adriatica. V: Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagno), š. 519: Ospizio marino Trieste, 3. 12. 1888.

⁷ Beltram, Sto let dolga, str. 97; Il nuovo ospizio, str. 3.

⁸ Najverjetneje gre za ceno enega dne.

⁹ Dvajset let je bolnišnico vodil tržaški zdravnik Emilio Comisso. V: Beltram, Od okrevališča do, str. 38.

preostanek denarja vrnil. Bolni so prejeli pet dnevnih obrokov, v splošni ambulanti so bili lahko le otroci med tretjim in petnajstim letom starosti, v sobah I. in II. kategorije pa so sprejemali tudi odrasle in spremljevalce.¹⁰

Posebej velja omeniti še infrastrukturo okrevališča, ki je bila precej moderna. Poleg sodobno opremljenih zdraviliških paviljonov (kirurgija), je razpolagalo še z lastnim vodovodom, električno energijo, ogrevanjem na paro, telefonsko povezavo ter kanalizacijo. Dostop do kraja je bil mogoč po morju, z ladijskim parnikom¹¹ ali vlakom po kopnem.¹² Okrevališče je bilo odprto vso leto, pozimi so se lahko otroci kopali v bazenih z ogrevano morskovo vodo.¹³

V Valdoltri se je do pričetka prve svetovne vojne in tudi po njej, ko so obnovili dejavnost, ohranilo bolnišnično zdravljenje, postopoma pa se je spreminjala struktura bolnikov. Do prve svetovne vojne se je ustanova specializirala za zdravljenje kostne in sklepne tuberkuloze, ortopedskih bolezni in poškodb kostno-mišičnega sistema. Iz prvotnega okrevališča je dejavnost prerasla v pravo bolnišnico,¹⁴ ki še danes uspešno deluje kot ortopedska bolnišnica. Zdraviliška dejavnost v Valdoltri se je postopoma specializirala v bolnišnično in tak status tudi ohranila. Do preoblikovanja v turistično dejavnost ni prišlo. Ob njej se je turistično bolje razvijal Ankaran, ki je sprva dobil značaj priljubljene izletniške točke za prebivalce bližnjih mest (Koper, Trst).

Od otroškega morskega okrevališča do mondenega letovišča v Gradežu

Prvi viri, ki pričajo o postavitvi kopališča v Gradežu sodijo v sredino 19. stoletja. Domačini so na plaži postavili manjše objekte, kjer so se preoblačili za kopanje. Občina je od leta 1853 vodila morsko kopališče in leta 1868 na mesto prvih objektov postavila kopališki obrat. Leta 1883 so na istem kraju zgradili jez in zato kopališče premaknili na današnje mesto. Same komplekse so posodobili in povečali število kabin.¹⁵

Leta 1873 je na povabilo goriške administracije in zdravnikov na otok prišel pediater, dr. Giuseppe Barellai. Barellai naj bi v Gradežu preveril ustreznost lokacije, klime in pogojev za odprtje morskega okrevališča, ki bi bilo namenjeno revnim skrofuloznim in rahitičnim otrokom Goriško-Gradiške poknežene grofije ter drugim delom imperija. Pobudo za vzpostavitev okrevališča sta dala dva odbora, ustanovljena junija istega leta v Trstu in Gorici. Znani toskanski pediater, ki je v Italiji močno promoviral ustanavljanje morskih okrevališč za revne in bolne otroke, je pozitivno ocenil tamkajšnje klimatske razmere in terapevtske učinke obmorskega kraja za zdravljenje bolnih otrok v poletni sezoni. Že isto leto je ob podpori Gorice v Gradežu bilo odprto prvo morsko okrevališče monarhije za zdravljenje limfatičnih in rahitičnih otrok.¹⁶ Prvi štirje goriški otroci so

¹⁰ Il nuovo ospizio, str. 8.

¹¹ S parnikom je potnik iz Trsta do Kopra potoval $\frac{3}{4}$ ure, z vlakom 1 uro in $\frac{1}{4}$. Iz Kopra je parnik »Oltra« vozil do okrevališča 20 minut. V: Il nuovo ospizio, str. 8.

¹² Beltram, Sto let dolga, str. 97; Il nuovo ospizio, str. 3–8.

¹³ Il nuovo ospizio, str. 7.

¹⁴ Beltram, Sto let dolga, str. 97–98.

¹⁵ De Grassi, La rivoluzione innavertita, str. 11–12; Boemo, Ritorno a Grado, str. 61; Kavrečič, Biseri avstrijske riviere, str. 118.

¹⁶ Marin, Nell' 80 anniversario, str. 9.

na zdravljenje prispeli 17. julija 1873. Kmalu jim je sledilo še sedem otrok iz Trsta,¹⁷ ki jih je pripeljal sam Barellai pod pobudo tržaškega odbora ter še trije otroci iz Gorice. Načeloma je bilo zdravljenje v okrevališču brezplačno, eden izmed prvih obiskovalcev pa je bival na lastne stroške.¹⁸ Prihodnje poletje je na zdravljenje prišlo osemnajst otrok.¹⁹

Zdravljenje bolnih otrok je bilo uspešno in kraj je zaradi morskih zdravilnih učinkov postopoma začel privabljati tudi aristokrate in meščane.²⁰ V prvih letih delovanja pa v prvi vrsti beležimo otroške goste iz revnih okolij, ki so tja prihajali na zdravljenje bolezni, ki so se močno razširile v industrijski dobi. Zdravljenje je omogočala oziroma v veliki meri financirala goriška občina in posamezni donatorji.²¹ Obljube o finančni pomoči so prišle tudi s samega državnega vrha, ko je leta 1875 kraj obiskal cesar Franc Jožef. Tako se je postopoma večalo število otrok, ki so prihajali iz vseh delov monarhije. O uspehih zdravljenja so v svojih potopisih poročali tudi nekateri popotniki, pisatelji oziroma profesorji, ki so kraj obiskali z drugačnimi nameni, zlasti z zanimanjem za arheološke izkopanine. Filozof Heinrich Noé, ki se je zanimal za kulturno dediščino, je priporočal ne le obisk Ogleja, temveč tudi Gradeža. V svojem besedilu je omenil zdravilne metode, ki so jih prakticirali za zdravljenje revnih skrofuloznih otrok iz celotnega Primorja. Tamkajšnji zrak je po njegovih besedah poln joda, morje pa bogato z bromom, kar je predstavljalo zelo učinkovito zdravilo.²² Podobno razmere so opisane tudi v dunajskem časopisu *Neue Freie Presse* leta 1886, ki razmere v Gradežu sicer označi kot primitivne (zaradi težke dostopnosti, pomanjkanja pitne vode in infrastrukture), vendar obenem izpostavi zdravilnost morske vode.²³ Vesti o uspešnem zdravljenju so postopoma pritegnile tudi več zdravnikov.

V obdobju od pričetka delovanja morskega zdravilišča in okrevališča leta 1873 do leta 1887 je na podlagi spodnje tabele moč slediti uspehom zdravljenja otroških bolezni. Skupaj je bilo v obdobju petnajstih sezon pregledanih oziroma na zdravljenju 850 otrok. Od tega je ozdravelo 217 otrok, večini od pregledanih, 503, pa se je stanje občutno izboljšalo, 112-im izboljšalo, 18-im otrokom je stanje ostalo stacionarno. Zdravljenje se je izkazalo kot uspešno, saj se je veliki večini pacientov stanje občutno oziroma vsaj deloma izboljšalo, nobenemu se ni poslabšalo. Največji delež predstavljajo tisti otroci, ki se jim je stanje občutno izboljšalo. Uspešni rezultati zdravljenja so postopoma spodbudili večje zanimanje za obisk okrevališča ter tudi letovanja v kraju. V prvih letih od pričetka delovanja je število otrok, ki so prihajali na zdravljenje, postopoma a vztrajno naraščalo. Konec 70-ih in na začetku 80-ih let 19. stoletja je obisk stagniral oziroma celo deloma upadel, medtem ko je do leta 1887 zelo narastel (obisk se je v obdobju od leta 1873 do 1887 povečal za deset krat).²⁴

¹⁷ Tržaški odbor bolnih otrok v prihodnje ni več pošiljal v Gradež, saj je v Trstu Društvo prijateljev otrok leta 1884 ustanovilo morsko okrevališče za skrofulozne otroke: *Ospizio marino per i poveri scrofolosi*. Kasneje so to okrevališče zaprli, alternativno lokacijo so našli v Valdoltri.

¹⁸ Razza, *Storia dell'immagine*, str. 36.

¹⁹ Razza, *Storia dell'immagine*, str. 37.

²⁰ Bressan, *Im Seebad Grado*, str. 9–18; Marin, *Nell' 80 anniversario*, str. 10.

²¹ Boemo, *Ritorno a Grado*, str. 37.

²² Noe, *Peregrinando nella laguna*, str. 63–78; Kavrečič, *Biseri avstrijske riviere*, str. 122.

²³ Bressan, *Im Seebad Grado*, 11–12: »Per quanto primitive possano definirsi le condizioni di Grado, il gran merito va ascritto alla spiaggia stessa e all'acqua marina che ricca di bromo e iodio costituisce per i ragazzi scrofolosi un farmaco efficacissimo«.

²⁴ Poročil za prihodnja leta nismo zasledili. Razlog je lahko v tem, da se je okrevališka dejavnost postopoma umikala naraščajoči letoviški dejavnosti, saj je Gradež že pet let kasneje z zakonom uveljavljen kot zdraviliški kraj.

Leta 1885 je bilo poročilo o uspehih zdravljenja otrok v Gradežu poslano na tržaško namestništvo, v katerem je od začetka zdravljenja leta 1873 do leta 1884 večina otrok ozdravela oziroma se jim je zdravje izboljšalo. Le redkim se zdravstveno stanje ni spremenilo, umrlih ni bilo. Omenjeno poročilo vsebuje podatke o terapijah in ozdravitvah otrok do leta 1884 in podaja podobno sliko kakor poročilo iz leta 1887 prikazano v spodnji tabeli. Hkrati opiše začetke delovanja morskega kopališča (okrevališča) za revne skrofulozne in rahitične otroke.²⁵ Viri izpostavljajo tudi ugodno lego in klimo kraja ter že desetletja odsotnost bolezni, saj se kraj nahaja v bližini odprtega morja, daleč od izlivov rek in močvirij.²⁶

V prvih dvanajstih letih delovanja je večina otrok, ki so prihajali na zdravljenje, bila iz Goriško-Gradiškega območja (438 od 445).²⁷ V celotnem obdobju ni prišlo do nobenega smrtnega primera ali hudega poslabšanja zdravstvenega stanja. Zaradi omejenih finančnih sredstev je sezona zdravljenja bila omejena na 45 dni, v zadnjih dveh letih pa na podlagi izkazanih uspehov (in ko je vreme to dopuščalo) na 50 dni. Kljub intenzivnemu zdravljenju in pomanjkanju sredstev, pa odbor ni utrpel finančnih izgub. Okrevališče je razpolagalo z lastnimi sredstvi, parkom, pohištvo in opremo za skupaj 70 postelj (kapacitete naj bi lahko razširili celo na 300). Na podlagi potreb so za prihodnjo pomlad načrtovali tudi izgradnjo novega objekta oziroma krilo obstoječega, kjer bi uredili še 50 postelj.

Poročilo podaja tudi opis podnebja v Gradežu, ki je bilo zelo blago, poletja so bila suha in topla. Vročino je krotil morski veter, zaradi tega temperature v najbolj vročih dnevih niso presegale 23 °R.²⁸ Temperatura morske vode je bila med 18 in 22 °R, vreme večinoma jasno, z izjemo kakšne krajše padavine, ki jo je prinese jugozahodni veter. Kljub morebitnem dežju je dnevno omogočeno vsaj eno kopanje v morju.

V času zdravljenja v okrevališču ni prišlo do pojava hudih bolezni, z izjemo nekaterih redkih lažjih želodčno-revmatičnih obolenj, ki so bile posledica nepredvidnosti pri kopanju v morju.²⁹ Otroci so skozi cel dan, z izjemo časa obrokov in učenja (verouk, pouk in od leta 1883 tudi športna vzgoja), na prostem. V nobenem primeru se ni pojavilo malarično obolenje, temveč so tisti otroci, ki so na otok prišli s podobno boleznijo, hitro okrevali.

Odbor okrevališča so finančno podpirali cesar, deželni zbor in nekatere občine, kar je omogočalo vsakoletni brezplačni³⁰ sprejem okrog 30–40 otrok obeh spolov med šestim in štirinajstim letom starosti. Otroci so prihajali v Gradež iz domače in

²⁵ Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/12, Materia 6 Terme di S. Stefano e di Monfalcone, istituto eliopatico a Grado e altre fonti termali, §. 362: 3612/IV, Quadro generale statistico dell'Ospizio marino di Grado dalla fondazione all'anno 1884, 31. 1. 1885. To poročilo obsega tudi podatke kasnejšega iz leta 1887, vendar le do leta 1884.

²⁶ Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/12 Materia 6 Terme di S. Stefano e di Monfalcone, istituto eliopatico a Grado e altre fonti termali, §. 362: N. 44. Pismo je podestà poslal okrajnemu glavarju v Gradisco.

²⁷ Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/12, Materia 6 Terme di S. Stefano e di Monfalcone, istituto eliopatico a Grado e altre fonti termali, §. 362: 3612/IV, Osservazioni. Poročilo navaja, da z izjemo prvih sedmih otrok, ki so prišli na zdravljenje leta 1873, v prihodnjih letih tržaški odbor jih v Gradež ni več pošiljal.

²⁸ Gre za Réaumurjevo temperaturno lestvico. 1 stopinja Celzija je 1,25 °R.

²⁹ Točno je bila določena dnevna količina kopanja in nadzor nad tem. Lahko je v teh primerih prišlo do neupoštevanja navodil.

³⁰ Nismo zasledili podatkov o tarifah za zdravljenje za tiste, ki so prihajali iz drugih dežel ali v primeru, če je število otrok preseglo razpoložljiva finančna sredstva.

drugih provinc. Vsakemu je bilo zagotovljeno kritje stroškov v višini 50 forintov, kar je vključevalo vse stroške prevoza iz Gorice v Gradež, nego, bivanje, varstvo in zdravljenje za petdeset dni.³¹

Poročilu o zdravljenju je priložen tudi pravilnik oziroma uredba glede skrbi in nadzora nad skrofuloznimi otroki v okrevališču v času kopalne sezone. Za otroke, ki so prihajali na zdravljenje, je vodstvo okrevališča vodilo register, ki je vseboval naslednje podatke: *ime in priimek otroka, starost, kraj bivanja, težo ob prihodu, obliko bolezni ob prihodu, podatke o zdravljenju oziroma spremembah zdravstvenega stanja ter težo ob odhodu*. Otrokom je bila takoj po prihodu namenjena skrb za ustrezno higieno, v kolikor je bila le ta v domačem okolju zanemarjena. Izhodi otrok na plažo ali sprehode brez nadzora in spremstva zaposlenih niso bili dovoljeni. V okrevališču je bilo poskrbljeno za pouk in versko vzgojo (dnevno vsaj dve uri), in sicer zjutraj po kopanju in zvečer po kosilu. V dogovoru z upravo okrevališča, njegovim odborom in gradeškim mestnim zdravnikom, je bil usklajen natančen urnik oskrbovanja otrok, od kopanja, prehranjevanja in spanja.

Podrobno so bila določena pravila glede prehrane. Zjutraj so prejeli kavo z mlekom in kruh, po prvem jutranjem kopanju so za malico dobili sveže jajce in kruh, kosilo je bilo sestavljeno iz goveje juhe, riža, rezancev ali druge vrste testenin, kosa mesa s svežo zelenjavo ali pire krompirjem. Po drugem kopanju so za popoldansko malico na izbiri imeli pršut in kruh ali kavo in mleko s kruhom. Večerja je bila sestavljena iz goveje pečenke ali obare s kruhom, ponovno po izbiri. Tako ob kosilu kakor večerji so otroci prejeli kozarec (dobrega) črnega vina, količina je bila sicer prilagojena starosti otroka.

Za vse omenjene uredbe in skrbi, ki je bila posvečena higieni in umivanju, pranju perila in menjavi posteljnine sta uprava in odbor dogovorila denarni znesek, ki je bil dnevno namenjen za vsakega otroka. V nobenem primeru se ta določena tarifa ni smela presepati.³²

³¹ Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/12, Materia 6 Terme di S. Stefano e di Monfalcone, istituto eliopatico a Grado e altre fonti termali, š. 362: 3612/IV, Osservazioni. Glej tudi tabelo 1: Statistični pregled Zavoda za zdravljenje revnih skrofuloznih otrok v Gradežu od ustanovitve do leta 1887.

³² Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/12, Materia 6 Terme di S. Stefano e di Monfalcone, istituto eliopatico a Grado e altre fonti termali, š. 362: 3612/IV, Regolamento. Pravilnik je odbor okrevališča pripravil leta 1875. Zadnji člen pravilnika, ki je določal dnevne stroške namenjene skrbi za otroke, je prenehal veljati, ko je bila sicer še vedno pod nadzorom odbora, uprava zaupana usmiljenim sestrar. Podatka o tem kdaj je upravljanje okrevališča prišlo v roke sester v dokumentu ni. Glede na to, da je pravilnik priložen poročilu iz leta 1885, bi lahko sklepali, da gre za to leto.

Tabela 1: *Statistische Übersicht Der Anstalt zur Heilung armer scrophulöser Kinder in Grado von Der Errichtung bis zum Jahre 1887 / Statistični pregled Zavoda za zdravljenje revnih skrofuloznih otrok v Gradežu od ustanovitve do leta 1887.*³³

Jahr/ Leto	Ausgenommen/ Zdravljeni	Geheilt/ Ozdravljeni	Gebessert/ Izboljšanje Erheblich/ Občutno	Gebessert/ Izboljšanje Mittelmässig/ Srednja	Stationar /Stabilni	Gestorben/ Umrli	Bemerkungen /Opombe
1873	13 ³⁴	–	10	3	–	–	
1874	18	3	12	3	–	–	
1875	28	9	15	4	–	–	
1876	34	11	19	4	–	–	
1877	42	3	32	6	1	–	
1878	41	5	32	4	–	–	
1879	32	6	24	2	–	–	
1880	37	8	25	2	2	–	–
1881	39	16	22	1	–	–	
1882	40	22	6	12	–	–	
1883	54	27	20	7	–	–	
1884	67	28	27	10	2	–	
1885	124	23	74	24	3	–	
1886	149	30	103	10	6	–	
1887	132	26	82	20	4	–	
Zusammen/Skupaj	850	217	503	112	18	–	

Medicinska poročanja o izkazanih uspehih zdravljenja so naletela na plodna tla. Lokalna oblast je izkazala interes za vlaganje v novo v turistično

³³ Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 519.
³⁴ V literaturi je za prvo leto zdravljenja omenjenih 14 otrok, iz tabele je razvidno število 13.

infrastrukturo, ki je v kraj postopoma pričela privabljati tudi elitne goste. Leta 1880, ko so prišli prvi dunajski gosti,³⁵ je bil zgrajen hotel *Cervo d' Oro*.³⁶ Urejati so začeli okolico, oskrbo z vodo, kanalizacijo in posvetili skrb zabavi gostov.

Zdravljenje v Gradežu je bilo formalno potrjeno z zakonsko uredbo, ki je bila na območju Goriško–Gradiške urejena leta 1892. Zakon je urejal ustanovitev določb za urejanje zdravilstva in izdajo zdraviliškega reda.³⁷ Ta je določal zdraviliško sezono, ki je trajala od 1. aprila do 31. oktobra, kopalna pa od 15. maja do 30. septembra (18. člen). Ravno tako je bila v »*lečbenem redu za lečbeni okraj Grado*« uvedena zdraviliška taksa za tiste, ki so se v kraju zadržali dlje kot 48 ur.³⁸ Taksa do osem dni je znašala 1 goldinar, dlje pa 2. Otroci do starosti 10-ih let so plačevali polovično ceno lečbine. Takso je pobiral najemodajalec oziroma gostilničar, ki je gostil turiste. Zdraviliški okraj je obsegal ozemlje mesta Gradež.

Prvotno morsko okrevališče je zaradi širjenja novic o uspehih zdravljenja z morsko vodo pričelo privabljati tudi druge goste. Tako se je njihova struktura postopoma spremenila. V kraj je na zdravljenje in zabavo prihajalo čedalje več aristokratskih in meščanskih gostov. Kraj je preraščal v priljubljeno turistično destinacijo.

Podoba Gradeža se je od leta 1873 do 1892 izredno spremenila in vse do prve svetovne vojne je naraščalo število elitnih hotelov, vzpostavljene so bile boljše prometne povezave s kopnim,³⁹ poskrbljeno je bilo za infrastrukturo, ki je skrbela za zabavo gostov (predstave, glasba, igre, plesi, izleti z barko, športne dejavnosti), postopoma je bil vzpostavljen vodovod, urejene so bile promenade. Leta 1892 je bilo odprto novo kopališče. Tuji gosti so si želeli biti čedalje bolj oddaljeni od kopališča za bolne otroke. Zaradi tega so se na začetku 20. stoletja pojavljale pobude o selitvi otroškega kopališča iz vzhodne na zahodno stran otoka ali celo v iskanje drugih primernejših lokacij za otroško okrevališče.⁴⁰

Od odprtja novega kopališča in razglasitve zdraviliškega kraja, je v Gradežu pritek turistov večinoma naraščal (prisotni so tudi manjši vmesni padci) in do leta 1913 dosegel skoraj 18.000 obiskovalcev.⁴¹ Kraj, ki se je na podlagi medicinskih dognanj pričel razvijati kot otroško morsko okrevališče, je do prve svetovne vojne prerasel v elitno zdraviliško letovišče. Po podatkih poročil zdraviliške komisije so v Gradežu uspešno zdravili slabokrvnost in bledičnost, ginekološke probleme, tu so se zdravili bolniki z

³⁵ Elitni gosti so po izgubi beneškega Lida, ki je leta 1866 postal del Italije, v Gradežu našli novo morsko letovišče.

³⁶ Marin, Nell' 80 anniversario, str. 10.

³⁷ Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 601: Lečbinski red, oznanilo c.kr. primorskega namestništva 7. 7. 1892, št. 11532. Določbe z dne 25. 6. 1892, Lečbinski red oznanjen 7. 7. 1892, št. 11532; Kavrečič, Biseri avstrijske riviere, str. 118.

³⁸ Upravičeni plačevanja so bili občanarji in člani občine, ki imajo stalno bivališče v okraju in njihovi družinski člani ter tudi tisti, ki se v okraju ne zadržujejo iz zdravstvenih razlogov, zdravniki, njihove soproge, mladoletni sinovi in neoženjene v skupnem gospodinjstvu živeče hčere, posli, reveži, otroci, ki se zdravijo v morskih kopelih in osebe zavoda ter svojci otrok, ki se zdravijo v tem zavodu in so na obisku pri otrocih, s tem da ne koristijo zdravljenja in kopanja v morju.

³⁹ V 90-ih letih 19. stoletja so v Gradežu ustanovili tudi prvo navigacijsko družbo in uvedli parnik. V: Marin, Nell' 80 anniversario, 1972, str. 11.

V istem obdobju je bila vzpostavljena železniška linija Monfalcone (Tržič)–Cervignano. V: Luchitta, *Il ponte dell'arcobaleno*, str. 62–70.

Linija Cervignano–Belvedere–Grado (Gradež) s končno postajo v kraju Belvedere, kjer so tračnice pripeljale do pomola, od koder so se potniki vkrcali na parnik je bila uvedena leta 1910. V: Boemo, *Ritorno a Grado*, str. 48–49.

⁴⁰ Boemo, *Ritorno a Grado*, 1992, str. 53–54.

⁴¹ Österreichische Statistik: Band 14, Heft, 2, 1913, Neue Folge.

živčnim zlomom, histerijo, bolečinami v hrbtenici, celo s težavami z alkoholom. Posebej je še naprej izpostavljeno zdravljenje otroških bolezni (skrofuloza, tuberkuloza, sifilis).⁴² Vseskozi lahko tudi v promocijskem gradivu in vodnikih sledimo poudarku o primernosti kraja za kopanje otrok,⁴³ kar pomeni, da kljub spremembi socialne strukture gostov, prvotnega namena ni povsem izgubil. V ospredju pa ni bilo več zdravljenje revnih otrok v okrevališču, dejavnost se je preusmerila v zdraviliško-letoviški turizem.

Sklep

Na podlagi novih medicinskih dognanj o zdravilnih učinkih morske vode in zraka, so zdravniki in organizacije v krajih ob morju ustanavljali zavetišča in okrevališča za otroke, ki so trpeli za tuberkulozo in drugimi boleznimi industrijske dobe.

Do prve svetovne vojne so se nekateri obmorski kraji v Avstrijskem primorju zaradi ugodne klime in čiste vode uveljavili kot zdraviliški kraji, v prvi vrsti namenjeni otrokom. Terapije so izvajali z morskim zrakom, mivko, soncem ter kopanjem v topli morski vodi. Med tovrstnimi zdravilišči sta v prispevku predstavljeni okrevališči v Valdoltri in Gradežu, kjer se osredotočimo na začetke prakticiranja zdravljenja v krajih in prikažemo uspehe terapij, kar velja zlasti za Gradež, za katerega razpolagamo z več podatki in je v prispevku podrobneje obravnavan.

Zdravilišči sta bili ustanovljeni na pobudo lokalnih organizacij, uprav ali zdravnikov. V prvi fazi sta bili namenjeni predvsem zdravljenju otrok iz revnih območij bližnjih krajev. Celoletno zdravljenje v Valdoltri, ki je bilo brezplačno za otroke iz območja Trsta, je v glavnem financiralo društvo, ki je okrevališče ustanovilo. Financiranje poletnega okrevališča v Gradežu so omogočale oblasti (lokalne in državne) ter posamezni donatorji. Zdravljenje je bilo načeloma brezplačno.

V obeh krajih so se nove metode zdravljenja otroških bolezni industrijske dobe izkazale kot uspešne. Vendar sta se kraja proti koncu 19. in na začetku 20. stoletja razvijala v drugačni smeri. V Valdoltri se je do pričetka prve svetovne vojne in tudi po njej, ko so obnovili dejavnost, ohranilo bolnišnično zdravljenje. Turistično bolj zanimiv je postajal bližnji Ankaran. Postopoma se je spreminjala struktura gostov in oblike zdravljenja. Kraj ni prerasel v morsko letovišče, kakor se je to denimo pripetilo v Gradežu, ki je svojo lokacijo ob morju v prvi fazi izkoristil v namene zdravljenja otrok iz revnih okolij. Postopoma so to dejavnost opustili oziroma ni bila več izključna dejavnost, saj se je umikala finančno in ekonomsko uspešnejšemu razvoju morskega kopališkega letoviškega turizma, ki je proti koncu 19. in na začetku 20. stoletja postala priljubljena praksa sprostite in zabave bogatejšega družbenega sloja. Pravi turistični razvoj v Gradežu se je začel šele proti koncu stoletja, torej dvajset let po ustanovitvi otroškega okrevališča. Razlogi so bili v težkem in dolgotrajnem dostopu do otoka, neurejeni dobavi pitne vode in pomanjkanju namestitvenih objektov. Podobni začetki sta kraja v prihodnje peljala v drugo razvojno smer. Prvi se je specializiral za bolnišnično, drugi za turistično dejavnost, kar velja še danes.

⁴² Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 1219: 15787, Rapporto dei luoghi di Cura comprese le fonti minerali destinate solo per essere spedite. Grado, 29 ottobre 1901.

⁴³ Pozitivni učinki zdravljenja ter mirno morje in nizka gladina.

Viri in literatura

Arhivski viri

AST – Archivio di Stato di Trieste/Državni arhiv Trst.

Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume I, 1850–1885, Sezione II, Classifica 2/12, Materia 6 Terme di S. Stefano e di Monfalcone, istituto eliopatico a Grado e altre fonti termali, š. 362.

Luogotenenza del Litorale, Atti generali, volume II, 1886–1906, 39/25 Sanità, Fonti salutari (bagni), š. 519, 601, 1219.

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana.

Österreichische Statistik: Band 14, Heft, 2, 1913, Neue Folge.

Spletni viri

SSKJ <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html>

Literatura

Beltram, Vlasta, Od okrevališča do sodobne bolnišnice v Ankaranu: 90 let zdravstvene dejavnosti na ankaranskem območju. *Primorska srečanja* 24, 2000, str. 36–39.

Beltram, Vlasta, »90 let Ortopedske bolnišnice Valdoltra«. Valdoltra: Ortopedska bolnišnica, 1999.

Beltram, Vlasta, Sto let dolga pot od obmorskega okrevališča do moderne ortopedske bolnišnice. *Zdravniški vestnik* 78, suppl. 2, 2009, str. 96–101.

Boemo, Antonio, *Ritorno a Grado: un secolo di turismo*. Monfalcone: Edizioni della Laguna, 1992.

Bressan, Marina: Im Seebad Grado. *Impressioni di viaggio. Grado e Aquileia tra '800 e '900* (ur. Marina Bressan). Gorizia: Edizioni della Laguna, 2001, str. 9–18.

De Grassi, Marino: La rivoluzione inavvertita in un secolo di turismo la più grande trasformazione territoriale e sociale della storia di Grado. *Ritorno a Grado (Boemo Antonio)*. Monfalcone, 1992, 9–22.

Il nuovo ospizio marino in Valdoltra presso Capodistria. Trieste: Società degli amici d'infanzia, 1910.

Kavrečič, Petra, Biseri avstrijske riviere: Opatija, Gradež, Portorož. Začetki modernega turizma na severnem Jadranu. *Kronika* 57, 2009, str. 113–128.

Luchitta, Alberto: »Il ponte dell'arcobaleno« (la ferrovia Cervignano-Belvedere). *Come viaggiavamo, Treni e Turismo tra Ottocento e Novecento* (ur. Marina Bressan in Alberto Luchitta). Monfalcone: Edizioni della Laguna, 1995, str. 62–70.

Noe, Heinrich: Peregrinando nella laguna. *Impressioni di viaggio. Grado e Aquileia tra '800 e '900* (ur. Marina Bressan). Gorizia: Edizioni della Laguna, 2001, str. 63–78.

Marin, Biaggio, *Nell'80 anniversario della azieda di cura e soggiorno di Grado*. Grado: založba, 1972.

Razza, Cristina, *Storia dell'immagine di Grado attraverso le guide turistiche dalla metà dell'ottocento a oggi*. Università degli studi di Trieste: 2004/2005, diplomsko delo.

Mirjana Kontestabile Rovis

Posebna šola pri Ortopedski bolnišnici Valdoltra 1956–1994

KONTESTABILE ROVIS, Mirjana, prof. zgodovine, arhivska svetovalka, SI-6000 Koper, Kapodistriasov trg 1, mirjana.kontestabile@gmail.com

Posebna šola pri Ortopedski bolnišnici Valdoltra 1956–1994

Razvoj bolnišničnih šol je povezan z razvojem pedagogike, kulturno-socialnimi spremembami družbe in razvojem pediatrije kot samostojne medicinske discipline. Njihov namen je predvsem terapevtski. Nastale so na pobudo pediatrov in posameznikov, katerim niso bili pomembni le medicinski rezultati zdravljenja temveč tudi psihofizično stanje otrok. Posebno šolo pri Bolnici za kostna in sklepna obolenja Valdoltra so ustanovili 1. septembra 1956. V Valdoltra so jo preselili iz Zdravilišča za kostno TBC v Šempetru. Posebna šola pri Ortopedski bolnišnici Valdoltra je otrokom ohranjala delovne navade, vedrino in stik z zunanjim svetom, da bi se lažje vključevali v domače in šolsko okolje po zaključku zdravljenja. V okrevališču in kasneje bolnišnici Valdoltra so zdravili do 60. let 20. stoletja osteoartikularno tuberkulozo (OAT), v sedemdesetih letih in kasneje pa predvsem ortopedске bolezni. Ker se je v 90. letih hospitalizacijska doba otrok po operacijah skrajšala, so 31. avgusta 1994 šolo ukinili, šolanje otrok v Bolnišnici Valdoltra je prevzela OŠ Dekani.

Ključne besede: Posebna šola pri Ortopedski bolnišnici Valdoltra, bolnišnična šola, Ortopedska bolnica Valdoltra, osteoartikularna tuberkuloza (OAT)

KONTESTABILE ROVIS, Mirjana, B.A. in History, archive counsellor, SI-6000 Koper, Kapodistriasov trg 1, mirjana.kontestabile@gmail.com

Special School by Orthopaedic Hospital Valdoltra 1956–1994

Development of hospital schools is related to development of pedagogy, cultural-social changes in society and the development of paediatrics as an independent medical discipline. Their purpose was mostly in the nature of therapy. They were established on the initiative of paediatricians and those individuals who believed that psycho-physical state of children are as well important as medical results of medical treatment. Special school by Hospital for bone and joint illnesses Valdoltra was funded on the 1st of September 1956. It was moved from the Clinic for bone TBC in Šempeter. Special school by Orthopaedic Hospital Valdoltra maintained children's working habits, joy and a contact with the outside world, so they could easier get include into domestic or school environment after the therapy completion. In recovery centre and later hospital in Valdoltra until the sixties of 20th century they have been treating osteoarticular tuberculosis, in seventies and later they treated mostly orthopaedic diseases. In nineties the hospitalisation period after operation for children got shortened and on the 31st of August the School was abolished. Education for children from the hospital in Valdoltra got over by the Primary school Dekani.

Key words: Special school by Orthopaedic Hospital Valdoltra, hospital school, Orthopaedic Hospital Valdoltra, osteoarticular tuberculosis

Bolnišnične šole

Evropska pediatrija se je pričela razvijati v drugi polovici 19. stoletja po zaključku francosko pruske vojne, ko so v Franciji 8. januarja 1875 sprejeli Rousselov zakon. Vojne so poglobile pomanjkanje in revščino, zelo visok davek so terjale od najbolj ranljive skupine, katero so predstavljali otroci, ki so množično umirali. Theophile Roussel je dosegel, da je francoski parlament sprejel zakon, s katerim so zaščitili ranljivo dobo otroštva. Poleg bolnic

so se konec 18. stoletja začela razvijati obmorska zdravilišča za zdravljenje skrufozoznih otrok.¹ Prva obmorska okrevališča so se razvila v Franciji, namenjena so bila preventivnemu zdravljenju otrok, ki so ob dobri hrani, vodi ter morskem zraku uspešno okrevali. Richard Russel, angleški zdravnik, je v knjigi »De table glandulari sive de usu aquae marinae in morbis glandularum« opisal zdravilni učinek morja in obmorske klime. Avstro-Ogrska je leta 1875 odprla v Gradežu prvo avstrijsko okrevališče (*Primo Ospizio Austriaco*). Leta 1885 je Društvo prijateljev otrok iz Trsta na področju tržaške obale odprlo Zdravilišče ubogih skrufozoznih otrok pri Svetem Andreju (*L'Ospizio per i poveri scrofulosi in Trieste*).²

Razvoj bolnišničnih šol, namenjenih otrokom, ki so bili dlje časa hospitalizirani v okrevališčih ali bolnišnicah, se je okrepil šele po prvi svetovni vojni. Pred prvo svetovno vojno in po njej je bilo razširjeno veliko nalezljivih bolezni, med njimi je prednjačila tuberkuloza. Njeno zdravljenje je bilo dolgotrajno, zato so ob zdravljenju in dolgotrajnem okrevanju otrokom zagotovili šolanje. Bolnišnična šola za otroke, ki so zboleli za pljučno tuberkulozo, je delovala od 1927 do 1940 v okrevališču Topolšica. Imenovala se je Gozdna šola ali tudi Šola na prostem. Po drugi svetovni vojni se je pouk na otroški kliniki v Ljubljani pričel leta 1951 na pobudo dr. Maria Avčina.³ Na ortopedski kliniki so leta 1959 uvedli pouk za šoloobvezne otroke, ki so se zdravili dlje časa.⁴

Velik pomen na področju bolnišničnih šol ima Pediatrična sekcija Slovenskega zdravniškega društva. Po končani drugi svetovni vojni je Pediatrična sekcija Slovenskega zdravniškega društva utrjevala klinično medicino med pediatri ter oblikovala strokovne smernice za razvoj otroškega varstva.⁵ Na pobudo Pediatrične sekcije SZD in Pavleta Kornhauserja je bil v Ljubljani oktobra 1988 sklican 1. evropski simpozij o vzgoji in šolanju otrok v bolnišnici, ki je potekal pod pokroviteljstvom WHO in UNESCO, na katerem so se zbrali bolnišnični učitelji iz cele Evrope. Na drugem kongresu bolnišničnih učiteljev na Dunaju leta 1992 je bilo ustanovljeno združenje HOPE (Hospital Organisation of Pedagogues in Europe).⁶ Listina o pravicah otrok v bolnišnici ali *Magna charta* za pravice otrok v bolnišnici, je bila sprejeta leta 1988.⁷ Sedmi člen otrokom omogoča šolanje v skladu s svojo starostjo in zdravstvenim stanjem. V Barceloni je bila leta 2000 prejeta Evropska listina o pravicah bolnih otrok ter mladostnikov do učenja v bolnišnici in na domu.⁸

Tuberkuloza

Od ustanovitve prvega zdravilišča v Valdoltri leta 1909 in vse do leta 1961 so v Valdoltri zdravili predvsem kostno tuberkulozo – *osteoartikularno tuberkulozo* (OAT). Tuberkulozo povzroča Kochov bacil, odkrit leta 1882. Zelo se je razmahnila v obdobju industrializacije. Tesno je bila povezana z ekonomsko-socialno razvitostjo družbe.⁹

¹ Tuberkuloza vratnih bezgavk.

² SI PAK KP 360, *Pisot: Kratek oris zgodovine Ortopedske bolnice Valdoltra*, škatla 6.

³ Rodil se je v Ljubljani 9. 12. 1913. Študij medicine je pričel v Ljubljani in ga končal v Zagrebu leta 1938. Specializacijo iz pediatrije je opravil leta 1942. Bil je član Katedre za pediatrijo od 22. 8. 1946, samo katedro pa je vodil od leta 1947 do 30. 9. 1977. Prodekan Medicinske fakultete je postal 1. 1. 1965, od 1. 12. 1965 je bil eno mandatno obdobje dekan Medicinske fakultete. Umrli je leta 1995.

⁴ Slovenika, 1. del, A-O, geslo bolnišnična šola.

⁵ http://www.szdz.si/user_files/vsebine/Zdravniški_Vestnik/vestnik/st9/st9-498-500.htm

⁶ Interno glasilo UKC Ljubljana KC, Oktober 2011, št. 5, str. 9.

⁷ <http://www.zd-koper.si/index.php?page=aktualno&newsid=159&target=novosti>

⁸ <http://261.gvs.arnes.si/bsola.si/listina-o-pravicah-otrok>

⁹ Radošević, Pomor od tuberkuloze u Istri, str. 114.

V začetku lahko bolezen prizadene le pljuča, od tu se vnetje lahko širi v kostno in sklepno tkivo. Tuberkuloza kosti in sklepov se razvija kot počasno napredovanje bolečin v kosteh in sklepih.¹⁰ Najpogostejša oblika kostne tuberkuloze je bila tuberkuloza hrbtnih vretenc, povzročala je skoliozo (grbavost) in kolka. Manj pogosto je kostna tuberkuloza prizadela drobne kosti rok in stopal ter sklepe kolena.¹¹ Osteoartikularna tuberkuloza je povzročala največji delež invalidov z najvišjo stopnjo invalidnosti, prizadela je predvsem otroke stare do 10 let.¹²

Tuberkuloza je med vsemi takratnimi boleznimi povzročala najvišjo obolevnost, bolniško odsotnost in smrtnost.¹³ V Trstu je bila tuberkuloza zelo razširjena, saj je na 10 000 prebivalcev zbolelo 47 ljudi, v Benetkah in Milanu pa je zbolevalo 28 ljudi na 10 000 prebivalcev. Leta 1885 je v Trstu za tuberkulozo umrlo 814 ljudi. Da bi se soočili s tuberkulozo, so 1898 ustanovili Društvo za boj proti tuberkulozi (*Società per la lotta contro tubercolosi*).¹⁴

Bolezen je bila terapevtsko neobvladljiva vse do odkritja antibiotika streptomicina (1943). Večina bolnikov si zdravljenja ni mogla zagotoviti, saj še ni obstajalo zdravstveno zavarovanje, kot ga poznamo danes. Obstajale so bolniške blagajne in dobrodelne ustanove.¹⁵

Na Primorskem so tuberkulozi posvečali mnogo pozornosti, najprej Avstrija, Italija in po drugi svetovni vojni Jugoslavija. Na obalnem območju je umrljivost za pljučno tuberkulozo leta 1925 znašala 21,2 oseb na 10 000 prebivalcev, leta 1946 pa 11,9 oseb na 10 000 prebivalcev.¹⁶ Z razvojem cepiva, protituberkuloznih disperzerjev, ki so delovali preventivno, z uvedbo množičnega fluorografriranja, besežiranjem¹⁷ in z razvojem zdravstvenega zavarovanja, ki je v šestdesetih letih zajelo vse prebivalstvo, tudi kmečko, je število tuberkuloznih bolnikov po letu 1960 naglo upadalo. Bolnišnica Valdoltra se je preusmerila predvsem v ortopedsko dejavnost.

Okrevališče Valdoltra

Obmorsko okrevališče Valdoltra (*Ospizio marino di Valdoltra*) je pričelo delovati v obdobju Avstrije 21. decembra 1909. Bilo je ena najsodobnejših opremljenih zdravstvenih ustanov, namenjenim zdravljenju vseh oblik kostne in sklepne tuberkuloze in ortopedskih bolezni otrok. Okrevališče je od leta 1909 do 1929 vodil ortoped Emilio Comisso¹⁸, ki je opravljal dela strokovnega in upravnega direktorja. V okrevališču so otroke zdravili s talaso-, helio- in hidroterapijo. Pozimi so imeli kopanje v lesenih kadeh s toplo morsko vodo, kasneje pa so zgradili bazen.¹⁹

¹⁰ Iz pljuč se bacil lahko širil v bezgavke, od tod pa prodre po limfnih žilah v kri, kar povzroča kostno tuberkulozo.

¹¹ Travnik: Kostna tuberkuloza, str. 12.

¹² Rogoznica, Tuberkuloza na koprskem, str. 147.

¹³ Zupanič Slavec, *Tuberkuloza – kuga 19. in 20. stoletja*, str. 323.

¹⁴ Sema, Paolo, *Raziskava o zdravstvenih ustanovah v Valdoltri in Ankaranu*.

¹⁵ Okrajne bolniške blagajne v Avstriji so bile ustanovljene na podlagi zakona 30. marca 1888 in novele 4. april 1889 po vzoru Nemčije.

¹⁶ Rogoznica, Tuberkuloza na koprskem, str. 151.

¹⁷ Cepljenje z oslavljenim sojem bacila tuberkuloze.

¹⁸ Rojen 3. 10. 1875 v Trstu, družina izhaja iz Pirana. Gimnazijo obiskoval v Trstu, nato se je vpisal na študij medicine v Gradcu in ga 1899 zaključil. Prakso opravljal pri dr. Hoolu v Gradcu, dr. Gussenbauerju, dr. Salzerju, dr. Lorenzu na Dunaju. Umrli je v Trstu 15. 7. 1954.

¹⁹ Beltram, *Sto let dolga pot*, str. 32.

Tržaško Društvo prijateljev otrok (*Societa degli amici dell'infanzia*) je odprlo sezonsko okrevališče za slabotne in skrufolozne otroke v Ankaranu že leta 1904, saj so jim leta 1903 zaradi širitve tržaškega pristanišča zaprli okrevališče pri Sv. Andreju v Trstu. Po temeljitih raziskavah klimatskih in vodnih razmer je Društvo prijateljev otrok z dobrodelno zbranimi sredstvi kupilo 20 hektarjev veliko zemljišče v Valdoltri in zanj odštelo 74.976 kron.²⁰ Odločili so se za gradnjo glavnega paviljona s sedmimi drugimi paviljoni in nadstreški, v katere bi lahko pozimi sprejeli 120 in poleti 250 otrok. Okrevališče je imelo lastno električno energijo, lasten vodovod, telefonsko linijo s Trstom, ogrevanje s paro, urejen kanalizacijski sistem s čistilno napravo, urejene prometne povezave po morju s parniki iz Kopra in Trsta.²¹ Za oskrbovanje bolnišnice je bila ustanovljena kmetija z 28 ha obdelovalnih površin, ki so jo obdelovali koloni.²²

V začetku junija leta 1915 je okrevališče prenehalo delovati, zasedla ga je avstrijska vojska. Italijani so bolnišnico bombardirali iz zraka ter poškodovali objekte. Po končani prvi svetovni vojni je italijanska vojaška uprava obnovila okrevališče. Po prvi svetovni vojni se je struktura bolnikov spremenila. V zdravilišču niso več zdravili samo otrok, temveč tudi odrasle paciente, poškodovane v vojni ali drugače bolne.²³ Društvo prijateljev otrok je zaradi pomanjkanja sredstev bolnišnico 1. septembra 1920 predalo tržaškemu odboru italijanskega Rdečega križa. Pokroviteljstvo nad okrevališčem je prevzela kraljica vojvodinja Elena d'Aosta. V petletnem obdobju med letoma 1923 in 1927 so zdravili tuberkulozo kolka, hrbtnih vretenc, kolena, stopala, prstov, komolca, ramena, zapestja. Največji delež, kar 40 %, so predstavljali oboleli za tuberkulozo kosti in sklepov.²⁴ Leta 1923 je povprečna doba hospitalizacije znašala 163 dni. Največ časa so na zdravljenju ostali bolniki s tuberkulozo komolca, kar 589 dni, sledijo jim bolniki s tuberkulozo hrbtnih vretenc, ki so se zdravili povprečno 310 dni.²⁵ Delež šoloobveznih otrok je predstavljal približno polovico vseh bolnih.²⁶ Nekaj več kot polovica bolnikov je prihajala iz Trsta, le četrtina bolnikov je prihajala iz Istre. Za večino bolnikov so zdravljenje krile bolniške blagajne, razna zavarovanja in dobrodelna društva. Le okoli 30 % bolnikov je zdravljenje plačalo samo.²⁷

Na začetku 30. let so okrevališče preimenovali v bolnišnico. V obdobju od leta 1930 do 1939 so bolnišnico obnovili, preuredili ter zgradili paviljon B. Uvajali so napredne metode zdravljenja kostne in sklepne tuberkuloze.²⁸ Od 1. junija 1929 do septembra 1943 je bolnišnico vodil Antonio Mezzari.²⁹ Po kapitulaciji Italije so civilne bolnike in bolnišnično osebje preselili v Jesolo pri Benetkah. Bolnišnico je zasedla nemška vojska in celotno območje med Debelim rtičem in Ankaranom vključila v utrdbeno linijo, njen glavni namen je bil preprečiti izkrcanje zavezniške vojske. Po koncu druge svetovne vojne je jugoslovanska vlada vključila bolnišnico v svoj zdravstveni sistem. Usoda bolnice ni bila povsem jasna, pristojnost nad ozemljem bolnišnice je imela jugoslovanska vojska.

²⁰ Beltram, *Sto let dolga pot*, str. 22.

²¹ Beltram, *Sto let dolga pot*, str. 32.

²² SI PAK KP 360, *Pišot: Kratak oris zgodovine Ortopedske bolnice Valdoltra*, škatla 6.

²³ Beltram, *Sto let dolga pot*, str. 44.

²⁴ Comisso, *Ospizio marino*, str. 4.

²⁵ Comisso, *Ospizio marino*, tabella IV.

²⁶ Comisso, *Ospizio marino*, tabella VI.

²⁷ Comisso, *Ospizio marino*, tabella VII.

²⁸ Mezzari, *Ospedale Marino*, str. 46, 53.

²⁹ Rodil se je leta 1899 v Padovi, medicino je študiral v Bologni. Leta 1925 se je zaposlil v okrevališču Valdoltra in 1. junija 1929 postal njegov direktor. Umrli je v Trstu 1977 leta.

Slika 1: Učenci okrevališča Valdoltra pri pouku sredi 20. let 20. stoletja. (Hrani Pokrajinski muzej Koper)

Večinski lastnik je bil italijanski Rdeči križ, vodenje pa je začasno prevzela Komisija za upravo narodne imovine. Bolnišnica je postala prva ustanova v povojni Jugoslaviji, kjer so zdravili kostno in sklepno tuberkulozo (OAT), njeno vodenje je prevzel dr. Bogdan Breclj³⁰ iz Ortopedske klinike v Ljubljani. Leta 1947 se je preimenovala v Zvezni inštitut za proučevanje OAT. Z ustanovitvijo Svobodnega tržaškega ozemlja pod pokroviteljstvom Varnostnega sveta OZN leta 1947 se je bolnišnica znašla v povsem novih razmerah. Tri dni pred podpisom mirovne pogodbe med Italijo in Jugoslavijo, 7. februarja 1947, so inštitut, vso opremo in bolnike preselili v Rovinj. Januarja leta 1949 so v Stari gori pri Šempetru ustanovili novo bolnišnico in tja iz Rovinja preselili slovenske bolnike z osteoartikularno tuberkulozo. Zaradi uporabe prostorov v nezdravstvene namene je italijanski Rdeči križ po mednarodni diplomatski poti zahteval svojo lastnino nazaj. Slovenska vlada je julija 1950 sprejela sklep, da bolnišnico ponovno usposobi za zdravljenje bolnikov. Po obnovi je sprejela prve bolnike avgusta 1952, poimenovali so jo Bolnica za kostno tuberkulozo Valdoltra. Za upravitelja je bil imenovan Vladimir Zorzut, strokovni vodja je bil dr. Bogdan Breclj.³¹ Po podpisu Londonskega sporazuma oktobra leta 1954 je bila cona B Svobodnega tržaškega ozemlja in s tem Valdoltra priključena k Jugoslaviji.

³⁰ Rojen 6. maja 1906 v Gorici. Medicino je študiral v Innsbrucku, splošno kirurgijo je specializiral v Ljubljani, ortopedijo in travmatologijo v Pragi in na Dunaju. Študij je zaključil v Bologni leta 1939. Po vojni je v Ljubljani organiziral Ortopedsko kliniko, raziskoval je kostno in sklepno TBC, plastično rekonstrukcijo sklepov.

³¹ SI PAK KP 370 Posebna šola, Pišot: Kratek oris zgodovine Ortopedske bolnice Valdoltra, škatla 6.

Posebna šola pri Ortopedski bolnici Valdoltra

Šolanje otrok v Zdravilišču za kostno tuberkulozo Valdoltra so uredili že okrog leta 1920, verjetno pa tudi v obdobju pred prvo svetovno vojno. Negibni otroci so se šolali po sobah, pouk je potekal v šolski avli.³² Iz poročila zdravilišča za leto 1923 izve-
mo, da so bila spričevala te šole javno priznana. Vsak teden so imeli filmske predstave
ter orkester, sestavljen iz bolnikov.³³ Po drugi svetovni vojni je z bolnišnico upravljala
jugoslovanska oblast. Povečanje tuberkuloze med drugo svetovno vojno in v letih tik
po njej ni kazalo nič obetavnega. Med vojno in v letih takoj po vojni je umrljivost za tu-
berkulozo narastla za štiri krat.³⁴ Šola je delovala v prvem povojnem obdobju od marca
leta 1946 do februarja 1947, ko so zaradi ustanovitve STO osebje in opremo preselili
v Rovinj. Na šoli je poučevala Marija Resman.³⁵

Za slovenske bolnike s kostno tuberkulozo so 3. januarja 1949 ustanovili Zdravilišče
za kostno TBC v Šempetru. Na pobudo dr. Franca Derganca³⁶ je Osnovna šola Zdravilišča
za kostno TBC v Šempetru pri Gorici pričela delovati 7. septembra 1951.³⁷ Ker je bilo
zdravljenje kostne tuberkuloze dolgotrajno, trajalo je tudi več kot pol leta, so poskrbeli
za izobraževanje obolelih otrok. Ocene in spričevala šole so bila javno priznana. Prva
učiteljica na šoli je bila Regina Štular. V prvih petih razredih šole je bilo vpisano 15
dečkov in 20 deklic, skupaj je bilo na šoli 35 učencev. Pouk je bil prilagojen zdravstven-
nemu stanju učencev, učiteljica je sodelovala z zdravstvenim osebjem. Ker se učenci po
operacijah niso mogli takoj učiti, jih je učiteljica poučevala zunaj šolskega časa ter ob
sobotah in nedeljah.³⁸ Ker je bila učiteljica samo ena in so v šolskem letu 1952/53 šolo
obiskovali tudi učenci iz nižje gimnazije, je pouk v posameznem razredu potekal trikrat
tedensko, v ostalih dneh so imeli primerno zaposlitev. Oktobra leta 1952 je učiteljica
prevzela poučevanje otrok trikrat tedensko popoldne na oddelku bolnice v Stari gori. V
začetku šolskega leta 1953/54 sta bili na šoli nameščeni še dve novi učiteljici, Ema Štih
in Marija Koljenšić. Slednja je odšla septembra leta 1953 poučevat v Staro goro. Šolo
je prevzel v upravljanje 1. novembra 1953 Občinski ljudski odbor Nova Gorica, vendar
za šolo ni imel veliko posluha, saj so jo leta 1954 pozabili uvrstiti v proračun. Veliko več
posluha zanjo je imela bolnica. Ker so stalno primanjkovali učitelji in finančni viri, so
vse šoloobvezne otroke iz Stare gore preselili v Šempeter 8. marca 1954. V Stari gori
so ostali le predšolski otroci. Financiranje šole je prevzel leta 1956 Občinski ljudski
odbor Šempeter.³⁹

Po vrnitvi stavb v Valdoltri za bolnišnične namene so leta 1956 iz Šempetra preselili
vse bolnike, del osebja ter šolo v skoraj obnovljeno Bolnico za kostna in sklepna obolenja
Valdoltra. Šola se je preimenovala v Posebno šolo pri Bolnici za kostna in sklepna obo-

³² *L'ospizio marino permanente*, str. 17.

³³ SI PAK KP 360, *Pišot: Kratek oris zgodovine Ortopedske bolnice Valdoltra*, škatla 6.

³⁴ Čelhar, *Boj proti tuberkulozi*, str. 11.

³⁵ Beltram, *Ortopedska bolnišnica Valdoltra*, str. 78.

³⁶ Rojen 2. maja 1911 v Ljubljani. Medicino študiral v Ljubljani, Zagrebu, Pragi in v Beogradu, kjer
je leta 1935 diplomiral. Do leta 1942 je delal na kirurškem oddelku ljubljanske bolnišnice. Po osvoboditvi je
do leta 1947 delal na ortopediji v Ljubljani, do 1952 v bolnišnici v Šempetru in do leta 1962 na Stari gori
pri Novi Gorici. Od 1957–1968 je bil redni profesor na Medicinski fakulteti v Ljubljani. Umr! je 10. maja
1973 v Ljubljani.

³⁷ SI PAK KP 370 Posebna šola, Poročilo 7. 3. 1991, škatla 15.

³⁸ SI PAK KP 360, Šolska kronika, škatla 16.

³⁹ SI PAK KP 360, Šolska kronika I, škatla 16.

lenja Valdoltra. Ravnateljica je bila Regina Štular.⁴⁰ Šola je tesno sodelovala z zdravniki in vodstvom bolnice. Dr. Vaclav Pišot⁴¹, ki je bolnišnico vodil od leta 1958 do leta 1984 je bil večkrat vabljen na sestanke. Ustanoviteljica šole je z odločbo z dne 11. marca 1963 postala Občina Koper.⁴² Izvršni svet Socialistične Republike Slovenije je 13. septembra 1968 prevzel ustanoviteljstvo šole, saj so pod njegovo okrilje sodile vse posebne šole v Sloveniji. Za financiranje delovanja šole je skrbela Izobraževalna skupnost Slovenije, ker so šolo obiskovali otroci iz vse Slovenije. Šola je bila registrirana kot organizacija za usposabljanje otrok z motnjami v telesnem in (ali) duševnem razvoju. Šola je otrokom v bolnišnici omogočala boljše počutje. Šolanje je bolnim otrokom omogočilo lažje vključevanje v matične šole, ko so se ozdravljeni vračali v domače kraje.⁴³

Po uvedbi novega šolskega zakona je šola leta 1958 postala osemletna. Pouk je potekal po predmetniku in učnih načrtih, ki so veljali za vse osnovne šole. Za lažje duševno prizadete otroke so izvajali prilagojen program. Za predšolske otroke so imeli predšolski oddelek. Šola je dobila od bolnice v uporabo štiri improvizirane učilnice v kleti paviljonov A in C, ki so bile za vzgojnoizobraževalno delo neprimerne, saj so bile le predelane bolnišnične sobe, velike so bile od 40 do 50 kvadratnih metrov.⁴⁴ Učitelji niso imeli kabinetov, kjer bi lahko shranjevali učila, zaradi pomanjkanja prostora so kot učilnico uporabljali tudi zbornico. Razredni prostori in delo v razredu so bili drugačni kot v običajnih osnovnih šolah. Veliko učencev je pri pouku ležalo na posteljah, drugi učenci so bili v invalidskih vozičkih. Nekatere učence so morali k pouku nositi.⁴⁵ Iz fotografij je razvidno, da so spomladi, poleti in jeseni imeli pouk kar zunaj na prostrani terasi.

Konec petdesetih in v začetku šestdesetih let je pričelo število bolnikov s kostno tuberkulozo naglo upadati. Do velikega premika v zdravljenju tuberkuloze na Koprskem je prišlo v začetku petdesetih let, po sprejetju Odredbe o obvezni prijavi tuberkuloze in Odredbi o brezplačnem zdravljenju tuberkuloze (UL IOLO, št. 3/1952). Leta 1951 je bil ponovno odprt ankaranski sanatorij za pljučno tuberkulozo, ki je deloval kot centralni protituberkulozni dispanzer za celotno območje istrskega okrožja.⁴⁶ Leta 1960 je se je v Valdoltri za kostno tuberkulozo zdravilo 24 otrok, leta 1962 se je število prepolovilo na 10 otrok, leta 1964 pa jih je bilo le 6. Leta 1966 se je število obolelih spet dvignilo na 21 in do leta 1970 spet padlo na le 8 otrok.⁴⁷ Najpogostejše med boleznimi otrok so bile skifoze, kifoze, okvare kolkov, miopatija, distrofija in osteomyelitis. Šola se je v šolskem letu 1961/62 preimenovala v Posebno šolo pri Ortopedski bolnici Valdoltra.⁴⁸ S prvim decembrom 1966 je ravnateljstvo prevzel Janez Kleinbencetl, ki je šolo vodil do 1. septembra 1967. V septembru 1967 je postal ravnatelj Darko Opara, ki je vodil šolo

⁴⁰ SI PAK KP 360, Šolska kronika I, škatla 16.

⁴¹ Rodil se je v Ljubljani 6. aprila 1914. Leta 1939 je diplomiral na Medicinski fakulteti v Zagrebu. Po drugi svetovni vojni je leta 1948 specializiral kirurgijo v Vojni bolnici v Ljubljani. Od 1951. do 1953. je vodil kirurški oddelek vojaške bolnice v Portorožu, od 1953. do 1958. je bil v Armijski vojni bolnišnici v Skopju. Januarja leta 1958 je prišel v bolnišnico v Valdoltro in postal njen ravnatelj ter jo vodil do svoje smrti 23. novembra 1984.

⁴² SI PAK KP 360, Posebna šola, Obrazložitev z dne 26. 2. 92, škatla 15.

⁴³ SI PAK KP 370 Posebna šola, Poročilo 7. 3. 1991, škatla 15; glej Šolska kronika škatla 16.

⁴⁴ SI PAK KP 370 Posebna šola, Delovni program 1977/78, škatla 14; glej Minimalna metodologija za oceno perspektivnih potreb po investicijah 19. 9. 1984, škatla 14.

⁴⁵ SI PAK KP 370 Posebna šola, Poročilo o pregledu pouka, 17. 12. 1970, škatla 15.

⁴⁶ Rogoznica, Tuberkuloza na koprskem, str. 148.

⁴⁷ SI PAK KP 360, Pišot: *Kratek oris zgodovine Ortopedske bolnice Valdoltra*, škatla 6.

⁴⁸ SI PAK KP 370 Posebna šola, Kronika I, škatla 16.

Slika 2: Otroci petega razreda pri pouku zgodovine leta 1958. (Hrani Pokrajinski muzej Koper)

do 1. maja 1969, ko je ravnateljstvo prevzela Sonja Sardoč.⁴⁹ V sedemdesetih letih je imelo največ učencev-bolnikov okvare lokomotornega aparata, 70,5 % se jih je zdravilo za okvarami hrbtenice, 17,7 % se jih je zdravilo za distrofijo oziroma paralizo, 7,6 % jih je imelo okvare kolkov oziroma nog, 4,2 % pa ostale bolezni.⁵⁰ Ker se je število učencev vztrajno večalo in je učilnic primanjkovalo, so začeli razmišljati o gradnji nove šole, prvi idejni projekt nove šole je v šestdesetih letih izdelala ing. Rusanova s Fakultete za gradbeništvo.⁵¹ Drugi idejni načrt iste avtorice je bil izdelan leta 1974 zaradi spremenjene lokacije.⁵² Zaradi pomanjkanja denarja ni bil objekt nikoli zgrajen.

Po upokojitvi ravnateljice Sonje Sardoč je šolo vodila kot vršilka dolžnosti Marija Koljenšič, od 1. septembra 1977 do 1. septembra 1978, ko je postal ravnatelj Franc Koprivec.⁵³ Leta 1978 je pouk v posebni šoli obiskovalo 451 učencev, od teh je bilo v pouk vključenih 19 % več kot 4 mesece, 18 % od 2 do 4 mesece, 15 % mesec dni in 48 % manj kot mesec dni.⁵⁴ Iz statističnih podatkov je razbrati, da se je število učencev vztrajno večalo. Bolniki-učenci so na šolo prihajali iz vseh krajev Slovenije, 25 % jih je bilo iz Štajerske, 20 % iz Ljubljane in okolice, 20 % iz Primorske, 15 % iz Notranjske, 6,5 % iz Gorenjske 5 % iz Dolenjske, 5 % iz Koroške ter 3,5 % iz Prekmurja.⁵⁵ Ker je bilo število učencev zelo visoko, je pouk potekal deljeno, dopoldne in popoldne. Da so prostori skrajno neprimerni za pouk, je odločil tudi Zavod SR Slovenije za šolstvo,

⁴⁹ SI PAK KP 370 Posebna šola, Kronika I, škatla 16.

⁵⁰ SI PAK KP 370, Posebna šola, Delovni načrt leto 1976, škatla 14.

⁵¹ SI PAK KP 370 Posebna šola, Idejne zasnove z dne 9. 5. 1979, škatla 12.

⁵² Prosvetni delavec, junij 1979, Šola – del zdravstvene terapije.

⁵³ SI PAK KP 370 Posebna šola, Kronika II, škatla 16.

⁵⁴ SI PAK KP 370 Posebna šola, Poročilo o pregledu pouka, april 1978, škatla 15.

⁵⁵ SI PAK KP 370 Posebna šola, Kronika II, str. 128, škatla 16.

enota Koper, ob pedagoškem nadzoru šole.⁵⁶ Dopoldne je bil pouk med 7.10 in 11.50, popoldne pa med 12.45 in 17.00, prilagojen je bil bolnišničnemu režimu predpisanih terapij, kopanju v bazenu in obrokom.

Poseben pomen za učence je imela knjižnica, ki je delovala od ustanovitve šole, saj so učenci zaradi priklenjenosti na postelje veliko brali. Knjižnica je imela veliko strokovnih knjig, učbenikov in literarnih del, leta 1985 so imeli 6635 knjig.⁵⁷ Zelo dobro je bila založena s ploščami klasične in moderne glasbe, ki so jo otroci poslušali po operacijah, saj niso smeli iz sobe.

Leta 1980 se je v Valdoltri šolalo 673 otrok.⁵⁸ V osemdesetih letih je večina učencev ostajala na rehabilitaciji od 3 do 4 tedne, povprečna ležalna doba je znašala 24 dni. Operirani učenci so v bolnišnici ostali od 2 do 6 mesecev. Posebno šolo je še vedno pestilo pomanjkanje ustreznih prostorov. Stopnja mobilnosti učencev je bila odvisna od ortopedskega obolenja. Približno 60 % učencev je bilo pokretnih z različnimi ortopedskimi pripomočki. Približno 30 % je moralo k pouku voziti osebe bolnice na vozičkih ali posteljah. Okrog 10 % učencev je imelo predpisano strogo ležanje po operaciji, take so učitelji poučevali ob bolniških posteljah.

V devetdesetih letih po osamosvojitvi Slovenije je po 61. členu zakona o organizacijah vzgoje in izobraževanja postala ustanoviteljica šole Skupščina občine Koper.⁵⁹ Delovanje šole je financirala država, saj so prihajali učenci iz vse Slovenije.⁶⁰ V šolskem letu 1993/94 je pouk obiskovalo 470 učencev.⁶¹ Čas hospitalizacije se je v devetdesetih letih pričel krajšati, 44 % učencev je šolo obiskovalo od 10 do 20 dni, 28 % učencev je šolo obiskovalo 10 dni, 16 % učencev je šolo obiskovalo od 20 do 30 dni in le 11 % je šolo obiskovalo več kot mesec dni. Povprečna ležalna doba je znašala 11 dni. Ustanoviteljica šole Skupščina Občine Koper je na predlog Ministrstva za šolstvo in šport RS sprejela odlok z dne 5. aprila 1994 o prenehanju delovanja Osnovne šole pri Ortopedski bolnici Valdoltra 31. avgusta 1994, dne 15. julija 1994 je stopil v veljavo Sklep o likvidaciji šole, ki ga je izdalo sodišče v Kopru 14. julija 1994. Vzgojnoizobraževalno delo na šoli je septembra 1994 prevzela Osnovna šola Dekani in ga izvaja še danes. Učitelji, ki so do leta 1994 poučevali na šoli, so bili, prerazporejeni na druge osnovne šole, razen učiteljice Sonje Zavaloka.⁶²

Posebna osnovna šola je nudila svojim učencem razgibano šolsko življenje od začetkov v Šempetru, po preselitvi v Valdoltro in vse do njenega zaprtja. Vsako šolsko leto so s proslavami iz leta v leto obeležili vse pomembne praznike. Vsaka proslava je imela odgovorno komisijo, ki je poskrbela za programski in izvedbeni del, dekoracijo ter tehnično izvedbo.⁶³ Posebej slovesen je bil za prvošolčke dan pionirjev 29. septembra, ko so jih sprejeli v pionirsko organizacijo, imeli so svoj prapor in pionirski odred Sinjega galeba. Dan mrtvih, 1. november, so posvetili padlim partizanom in taboriščnikom. Na dan republike, 29. novembra, ki so ga praznovali v nekdanji Jugoslaviji, so učenci in učitelji prirejali proslave, kjer so nastopali s petjem in recitacijami pred pacienti,

⁵⁶ SI PAK KP 370 Posebna šola, Poročilo o pregledu pouka, april 1978, škatla 15.

⁵⁷ SI PAK KP 370 Posebna šola, Poročilo o delu 1985/86, škatla 16.

⁵⁸ Primorske novice, 18. 2. 1994, Slovo bolnišnične šole.

⁵⁹ UI RS št. 12/91.

⁶⁰ SI PAK KP 360, Obrazložitev z dne 26.2.92, škatla 15.

⁶¹ Primorske novice, 18. 2. 1994, Slovo bolnišnične šole.

⁶² SI PAK KP 370 Posebna šola, Kronika II, škatla 16.

⁶³ SI PAK KP 370 Posebna šola, Delovni načrt 1976, škatla 14.

učitelji in uslužbenci bolnice. Na dan Jugoslovanske ljudske armade, 22. decembra, so jih obiskali pripadniki vojske in jim predstavili svoje življenje in delovanje. Pogosto so na ta dan učence obiskali tudi vojaki iz bližnje karavle in jim razkazali orožje.⁶⁴ Najbolj veselo je bilo konec leta, ko je otroke obiskal dedek Mraz, po proslavi in predstavi je obdaril otroke z igračami, šolskimi potrebščinami, knjigami in obilo sladkarijami. Že v začetku decembra so pričeli izdelovati okraske, s katerimi so okrasili vse sobe in jelko. Otroci so vsako leto proslavili kulturni praznik 8. februarja, za 8. marec, dan žena, so izdelali čestitke. Ob novem letu je bil gotovo poseben dan tudi pust, ki je prinesel obilo veselja in razgibanosti. Na Titov rojstni dan, 25. maja, poimenovanem dan mladosti, so sprejeli učence 7. razreda v mladinsko organizacijo, šolsko leto so vedno zaključili s proslavo in razstavo ročnih del.

V petdesetih letih so učenci pogosto poslušali radijske oddaje, leta 1954 je Radio Ljubljana o šoli naredil reportažo. Dvakrat tedensko so v bolnišnični kinodvorani predvajali filme. Šola je sodelovala tudi s krajem, saj so se okoliški prebivalci udeleževali proslav in kinopredstav.⁶⁵ Med zunajšolskimi dejavnostmi so igrali šah in se na turnirjih pomerili s sosednjimi šolami, igrali so namizni tenis. Šolo so obiskovali slovenski pisatelji, umetniki ter mnoge dramske in lutkarske skupine. Ob praznikih so jim nastope priredili učenci sosednjih osnovnih šol iz Hrvatinov, Kopra in Dekanov.

Na šoli je bilo vseskozi veliko interesnih dejavnosti, kot so literarni, dopisniški, recitatorski, likovni, tehnični, fotografski, pravljичni, strelski krožek ter ročna dela. Vsako šolsko leto so organizirali izlete v bližnje kraje, obiskali so izvir Rižane, Piran, Portorož. Otroci so objavljali svoja pisna dela v glasilu Modri val. Udeleževali so se tekmovanj Vesele šole, Kurirčkove pošte, tekmovanja za bralno značko, tekmovanja mladih matematikov.

Učenci Posebne šole pri Ortopedski bolnici Valdoltra so se razlikovali od svojih vrstnikov. Že v otroštvu ali zgodnji mladosti jih je življenje postavilo pred zahtevno preizkušnjo, srečali so se tudi s smrtjo. Vse to je v njihovih osebnostih pustilo globoko sled. Navkljub nekaj mesecev trajajočemu zdravljenju, hudim bolečinam in velikokrat priklenjenosti na posteljo so ohranili vedrino. Učitelji so bili vpeti v pestro dogajanje na šoli, majhen kolektiv je bil svojemu delu zelo predan. Poleg specifičnega poučevanja so pripravljali proslave in delo v različnih krožkih. Pri poučevanju bolnih otrok so bili inovativni, razgibani, ustvarjalni in senzibilni. Njihovo glavno poslanstvo je bilo ohranjati kakovostno kontinuiteto v vzgojnoizobraževalnem delu z otroki, ki so bili hospitalizirani dlje časa. Tako so omogočili učencem, da so boleznim navkljub ostajali aktivni in spodbujali v njih vso nadarjenost. Pri svojem delu so sodelovali z bolnišničnim osebjem, zdravniki, matično šolo in s starši. Poleg poučevanja so se nekateri šolali ob delu na področju defektologije, redno so obiskovali predmetne aktivne Zavoda za šolstvo. Prva učiteljica na šoli, Regina Štular, je zapisala: »Dobro se zavedamo, da je naše delo tesno povezano z zdravljenjem. Učenje otroke prisili, da pozabijo na bolezen in tako zdravstveno bolje in hitreje napredujejo. Otroci v igri, zabavi in delu pozabijo na bolezen.«

Učitelji so zelo veliko uporabljali individualno metodo. Ker so se učenci pogosto menjavali, so se jim morali prilagajati, jih spoznati, ugotoviti njihovo predznanje ter uskladiti program posebne šole v Valdoltri s programom njihove matične šole. Pri nekaterih učencih so morali najprej zapolniti večje vrzeli v znanju. Zaradi odrezanosti od okolja

⁶⁴ SI PAK KP 370 Posebna šola, Poročilo za šolsko leto 1985/86 PB, škatla 14.

⁶⁵ Beltram, *Ortopedska bolnišnica Valdoltra*, str. 80.

so učitelji uporabljali veliko ponazoril in slik. Gibalno omejenim in telesno invalidnim so morali učitelji prilagajati učne načrte za telesno, likovno in tehnično vzgojo. Uporabljale so se vse sodobne metode dela ter avdiovizualna sredstva, kot so filmi, diafilmi in prosojnice. Redno so spremljali vse radijske in televizijske izobraževalne oddaje.⁶⁶ Z učenci po težkih operacijah so delali individualno ob bolniški postelji. Dopolnilni pouk je bil namenjen učencem, ki so imeli strogo ležanje, tistim, ki so imeli v znanju vrzeli ter učencem 8. razreda, ki so šolanje nadaljevali na srednjih šolah.⁶⁷ V letu 1978 je bilo uvedeno podaljšano bivanje in tu so namenili veliko časa utrjevanju znanja. Praviloma so učenci v posebni šoli dosegali boljši uspeh kot na matični šoli. Vse učence so skušali vključiti v obšolske dejavnosti. Veliko pozornosti so namenjali poklicnemu svetovanju za učence osmih ter sedmih razredov. V sodelovanju z zdravniki, koprskim zavodom za zaposlovanje in socialno službo so skušali učencem pomagati pri iskanju ustrezne izobraževalne poti in poklica. Poklicno usmerjanje so izvajali s pomočjo individualnih pogovorov, s sodelovanjem s starši, anketiranjem, testiranjem učencev, s predavanji in ogledi filmov o posameznih poklicih.⁶⁸

Če so bili učenci na matičnih šolah tihi in skriti zaradi velikega števila učencev, so tu dobili možnost za aktivno sodelovanje. Z ustvarjanjem so si krepili samozavest in dosegli sproščenost.⁶⁹ Nekateri učenci so se med šolanjem in zdravljenjem spremenili, postali so samozavestnejši in v šoli uspešnejši. Te pridobljene navade so nadaljevali na svojih osnovnih šolah, kamor so se vrnili po zaključku zdravljenja. Uspešno tradicijo ukinjene Šole pri Ortopedski bolnici Valdoltra od leta 1994 nadaljuje Osnovna šola Dekani.

Zaključek

Bolnica Valdoltra je bila zgrajena v obdobju Avstrije, ob svojem odprtju leta 1909 je bila namenjena okrevališču za skrufolezne otroke iz Trsta. V delovanje bolnišnice sta posegli prva in druga svetovna vojna. Po prvi svetovni vojni je okrevališče postopoma preraslo v bolnišnico za sklepno in kostno tuberkulozo, večkrat so jo obnovili in dogradili poslopja. Po prvi svetovni vojni je bolnišnica pripadla Italiji, v njej so zdravili tudi odrasle. Zaradi dolgotrajnega zdravljenja vseh kostnih oblik tuberkuloze so za šoloobvezne otroke uvedli pouk, ki je bil pravnojavno veljaven. Po drugi svetovni vojni je bolnišnica glede na takratne politične razmere, razmejitve in zaplete pri tržaškem vprašanju delovala s prekinitvami, ponovno je začela delovati zdržema po letu 1954. V Valdoltro so leta 1956 iz Bolnišnice za OAT Šempeter preselili vse paciente, osebe in Posebno osnovno šolo. Do konca petdesetih let so v bolnišnici zdravili predvsem kostno in sklepno tuberkulozo, hospitalizacijska doba otrok je bila dolga. Po letu 1960 je število otrok za kostno in sklepno tuberkulozo upadlo, kar je bila posledica načrtnega zdravljenja tuberkuloze, ustanovitev protituberkuloznega dispanzerja, uvedba zdravniškega zavarovanja za vse in brezplačno zdravljenje tuberkuloze. Vendar se število bolnih otrok v Valdoltri ni zmanjšalo. Tuberkulozo so izrinile druge ortopedske bolezni. Leta 1978 se je v Valdoltri

⁶⁶ SI PAK KP 370 Posebna šola, Poročilo o delu 1979/80, škatla 16.

⁶⁷ SI PAK KP 370 Posebna šola, Poročilo o pregledu pouka, april 1978, škatla 15.

⁶⁸ Prosvetni delavec junij 1979, Šola – del zdravstvene terapije.

⁶⁹ Otrok in družina, 1978, *Zadoščenje*, *Iz življenja otrok v Ortopedski bolnišnici Valdoltra*.

šolalo 451 otrok, leta 1980 673 otrok, leta 1993 pa 470 otrok. Od leta 1956 so Posebno šolo pri bolnici Valdoltra pestile prostorske in kadrovske stiske, fluktuacija otrok je bila velika. Pouk je potekal po javno veljavnih programih za osnovne šole, spričevala in ocene, pridobljene na šoli, so bile veljavne. Učitelji so se pri poučevanju posluževali predvsem individualne metode, nato so snov utrjevali pri dodatnem in dopolnilnem pouku med podaljšanim bivanjem. V šoli je potekalo veliko obšolskih dejavnosti, prirejali so proslave, predvajali filme in imeli veliko krožkov ter razstave. Učenci so na šoli v Valdoltri praviloma dosegali višje ocene kot v matičnih šolah. Ker se je v začetku devetdesetih letih doba hospitalizacije zelo skrajšala, so šolo 1994 ukinili, šolanje otrok v bolnišnici Valdoltra je prevzela Osnovna šola Dekani.

Viri in literatura

Arhivski viri

SI PAK KP 370 Posebna šola pri Ortopedski bolnišnici Valdoltra

SI PAK KP 927 Zavod za šolstvo RS Slovenije enota Koper

Časopisi

Primorske novice, 18. 2. 1994, Slovo bolnišnične šole.

Prosvetni delavec, junij 1979, Šola – del zdravstvene terapije.

Otrok in družina, 1978, Zadoščenje (Iz življenja otrok v Ortopedski bolnišnici Valdoltra), str. 6–7

Internetne strani

<http://261.gvs.arnes.si/bsola.si/listina-o-pravicah-otrok>, Evropska listina o pravicah bolnih otrok ter mladostnikov do učnega dela v bolnišnici in na domu, (3. 5. 2012)

<http://www.zd-koper.si/index.php?page=aktualno&newsid=159&target=novosti>, Listina o pravicah otrok v bolnišnici, (3. 5. 2012)

http://www.sz.d.si/user_files/vsebina/Zdravniški_Vestnik/vestnik/st9/st9-498-500.htm, Kornhauser, Pavle, Ob šestdesetletnici pediatrične sekcije, (3. 5. 2012)

Literatura

Bečan, Tanja, 60 let bolnišničnega šolskega dela v Ljubljani. *Interno glasilo UKC Ljubljana KC*. Ljubljana, Oktober 2011, št. 5, str. 9.

Beltram, Vlasta, *Ortopedska bolnišnica Valdoltra 1909–2009; Od obmorskega okrevališča do moderne ortopedske bolnišnice*. Valdoltra: Ortopedska bolnišnica Valdoltra, 2009.

Comisso, Emilio, *Ospizio Marino Duchessa Elena d'Aosta in Oltra; Rendiconto per gli anni 1923–1927*. Trieste: Croce rossa italiana Comitato di Trieste, 1928.

Čelhar, Mateja, *Boj proti tuberkulozi na Slovenskem v 20. stoletju*. Koper: diplomsko delo, 2011.

L'Ospizio Marino permanente »Elena Duchessa D'Aosta in Valdoltra-Trieste/IV Rendiconto statistico. Trieste: Croce rossa italiana, 1933.

Mezzari, *Ospedale Marino Duchessa Elena D'Aosta in Oltra 1928–1932*. Trieste, 1933.

Radošević, Milan, Pomor od tuberkuloze u Istri između 1918–1935. godine. *Epidemične bolezni v Istri v 19. in 20. stoletju*. Koper, 2011, str. 113–141.

Rogoznica, Deborah in Krmac, Dean, Tuberkuloza na koprskem območju po drugi svetovni vojni s posebnim poudarkom na migraciji prebivalstva. *Epidemične bolezni v Istri v 19. in 20. stoletj*. Koper, 2011, str. 141–167.

Travnik, Ludvik: *Kostna tuberkuloza. 13. redni letni posvet o obravnavi in spremljanju bolnikov s tuberkulozo (TB) v Sloveniji. Zbornik predavanj*. Ljubljana, 2008, str. 12–21.

Zupanič Slavec, Zvonka, *Tuberkuloza: kuga 19. in 20. stoletja na Slovenskem: na primeru sanatorija Golnik 1921–1998*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, 2009.

Sema, Paolo, *Raziskava o zdravstvenih ustanovah v Valdoltri in Ankaranu*. Kopijo hrani Pokrajinski muzej Koper.

Slovenika, *Slovenska nacionalna enciklopedija*, 1. del A-O, Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011.

Ul. RS št. 12/91

Egon Pelikan

Šola in otroštvo v Julijski krajini med obema vojnama

PELIKAN, Egon, dr., znanstveni svetnik, izr. prof., zaposlen na UP ZRS Koper, Inštitut za zgodovinske študije, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1, egon.pelikan@zrs.upr.si

Šola in otroštvo v Julijski krajini med obema vojnama

Avtor opisuje učinke šolske politike v Julijski krajini med obema vojnama. V razpravi opozarja na glavna dejstva in prelomnice, ki so vplivale na razvoj slovenskega šolstva pod Italijo do leta 1928, ko je bilo slednje popolnoma ukinjeno. Opisuje strukturo šolskih in obšolskih dejavnosti, ki so imele nalogo raznarodovanja in fašizacije slovenskih učencev v osnovnih šolah.

Ključne besede: Julijska krajina, Slovenci, šola, fašizem, raznarodovanje

PELIKAN, Egon, Ph.D., senior research fellow, Prof., University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, Institute of Historical Studies, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1, egon.pelikan@zrs.upr.si

School and Childhood in the Venezia Giulia region in the period between the two world wars

Author describes the effects of school policy in the Venezia Giulia region in the period between the two world wars. He draws attention to the facts and turning points, which have influenced the development of the Slovenian education system under the authority of Italy until 1928, when the Slovenian education system was actually completely abolished. The paper describes the structure of school and extracurricular activities that had the task of denationalization and fascisation of Slovenian pupils in primary schools.

Key words: Venezia Giulia, Slovenes, school, fascism, denationalization

Uvod

Med ključne definicije totalitarnosti štejemo ukinjanje avtonomije družbenih podsistemov ter vdor ideologije na področja zasebnega življenja posameznika. V totalitarnih režimih je posebna pozornost veljala indoktrinaciji mladine in s tem instrumentalizaciji šole ter drugih vzgojnih institucij, prek katerih se je najlažje izvajal ideološki vpliv na mladino.

V prispevku predstavljam koncepte, značilnosti in učinke šolske politike v Julijski krajini v času fašizma v luči ideoloških vplivov.

Problematika t. i. »obmejnega fašizma« se nam kaže v vsej specifičnosti prav ob analizi šolstva v Julijski krajini.¹ V kontekstu »obmejnega fašizma« lahko torej govorimo tudi o »obmejni šoli«. Ni slučajno, da se je leta 1924 ustanovljena revija šolske uprave za Julijsko krajino in Zadar imenovala »Šola na meji«. Ustanovil jo je Giuseppe Reina, ki je v Julijsko krajino prišel kmalu po sklenitvi premirja leta 1918 in je bil, kot ekspert za šolska vprašanja, dodeljen najprej vojaškemu guvernerju (Petitti di Roreto) in nato komisarju civilne uprave (Antonio Mosconi).²

¹ Glej o tem: Vinci, *Sentinelle della patria*.

² Andri/ Mellinato, *Scuola e confine*, str. 164.

Sicer lahko obdobje med obema vojnama, v luči šolstva v Julijski krajini ter odnosa režima do slovenske manjšine v tem kontekstu, razdelimo na tri ključna obdobja: obdobje šolske politike v času 1918–1923 (od okupacije in poznejše priključitve Kraljevini Italiji do leta 1923, ko je bila sprejeta Gentilejeva šolska reforma); obdobje od leta 1923 do 1928 (od šolske reforme do ukinitve pouka v slovenščini leta 1928); in obdobje 1928–1943 (tj. čas, ko slovenskega in hrvaškega šolstva v Julijski krajini ni bilo).

Raznarodovanje in ideologizacija slovenske mladine sta predstavljali konstanti v vsem času med obema vojnama, pri čemer pa se je režim posluževal predšolskih, šolskih in obšolskih dejavnosti ter verouka (tam, kjer so italijanski duhovniki delovali med slovensko in hrvaško populacijo). Naloga šole v Julijski krajini je bila v vsem času med vojnama v prvi vrsti v službi raznarodovanja.

Obdobje od leta 1918 do 1923

Novembra 1918 je general Petitti di Roreto kot vojaški guverner izdal razglas na slovensko prebivalstvo, ki so ga morali prebrati tudi v vseh cerkvah:

»Slovenci! Italija, velika država svobode, vam bo dala iste pravice kakor drugim svojim državljanom. Dala vam bo šole v vašem jeziku, še več kakor vam jih je dala Avstrija.«³

V resnici pa je bilo šolstvo v Julijski krajini takoj podvrženo radikalnim, politično motiviranim, raznarodovalnim postopkom. Leta 1913 je bilo v Julijski krajini 321 slovenskih in 167 hrvaških osnovnih šol, skupaj 488 šol, javnih in zasebnih, s skupno 942 razredi (od tega 677 slovenskih razredov). Slovenskih učencev je bilo 46.671, slovenskih učiteljev 1007. Že takoj po okupaciji je bilo zaprtih 44 šol v Istri. Do leta 1921 je bilo zaprtih ali v šole z italijanskim učnim jezikom spremenjenih že 149 šol. Slovenski poslanci so v parlamentu leta 1921 zaman protestirali.⁴

Leta 1922 pa je s prihodom fašizma na oblast dobilo vprašanje šole v Julijski krajini posebno prioriteto.⁵ Puljski fašistični sekretar je v poročilu sedežu stranke v Rim o učiteljih zapisal npr.:

»Na podežlju, v okolici urbanih naselij v notranjosti Istre, je prebivalstvo po večini slovensko in hrvaško; sicer ne kaže znamenj antifašističnega razpoloženja, vendar je tesno navezano na lokalne »tujerodne« učitelje in duhovnike. Ti ga vodijo in skrbijo, da se med prebivalstvom obranja slovenski in hrvaški jezik.«⁶

Ključen premik pa se je zgodil na vsedržavni ravni s šolsko reformo.

Obdobje od leta 1923 do 1928 – šolska »reforma Gentile« 1923

Zareza, ki podre vsa pričakovanja slovenske in hrvaške manjšine v Julijski krajini glede možnosti šolske avtonomije, je bila Gentilejeva šolska reforma, sprejeta leta 1923.

Idealistični filozof, novohegeljanec in minister za šolstvo v fašistični vladi v letih 1922 in 1924 ter »neuradni filozof fašizma« Giovanni Gentile je bil tvorec novega

³ Čermelj, *Slovenci in Hrvatje*, str. 25.

⁴ Prav tam, str. 47.

⁵ Prim. Šiškočič, *La snalizzazione tra le due guerre*, Bollettino, str. 25.

⁶ Navedeno po: Bon, *Il regime fascista*, str. 13.

koncepta poenotenja šolskih programov v Kraljevini Italiji, ki so prvič v njeni zgodovini uvajali unificiran šolski model za vso državo (kar ne nazadnje predstavlja institucionalni okvir politike na področju italijanskega šolstva vse do danes).

Leta 1923 sprejeta reforma italijanskega šolstva je zbrisala vse pokrajinske tradicije, vsako deželno avtonomijo ali deželni partikularizem. V Julijski krajini je Gentilejev model poenotenja italijanskega šolstva pomenil konec dvojezičnosti, konec avtonomije slovenskega in hrvaškega šolstva in nazadnje popolno italijanizacijo šolskega sistema. Reforma je uvajala postopno ukinjanje jezikov manjšin v šolskem sistemu tako, da se je, začenši z letom 1923, v vsakem naslednjem letu v šoli ukinil učni jezik manjšin v naslednjem letniku, kar je do leta 1928 pomenilo popolno odpravo manjšinskih jezikov v šolstvu na vsem ozemlju italijanske države.

Ideološko je reforma temeljila na organicističnem neohegeljanskem modelu prekrivanja med konceptom nacionalnosti in državljanske pripadnosti na eni ter konceptom univerzalističnega razumevanja relacije posameznik – država na drugi strani (koncept, kot ga je npr. tudi v Avstriji zastopal ideolog paravojaških enot Heimwehr ter profesor na dunajski univerzi Othmar Spann – v njegovi teoriji o t. i. *Ganzheitslehre*).⁷

Tako je namesto deželne avtonomije (kot skupka regionalnih, etničnih, administrativnih itd. tradicij in posebnosti) po uvedbi reforme znotraj pojmovnega polja in prakse »obmejnega fašizma« posledično nastal t. i. koncept »obmejne šole«, ki je imel dve ključni nalogi:

- italijanizacijo oziroma »kulturni etnocid manjšin«, kar naj bi dosegli v veliki meri prav s pomočjo šole;
- in »fašizacijo«, tj. fašistično mobilizacijo in ideološko penetracijo med prebivalstvo Julijske krajine, za kar so bile v prvi vrsti prav tako zadolžene šola ter (v primeru mladine) s šolo neločljivo povezane režimske obšolske organizacije za vzgojo mladine.

Na eni strani torej udejanjanje enačaja med državljansko in nacionalno pripadnostjo ter na drugi »fašistična mobilizacija« v smislu vsiljenega, z državno ideologijo in šolsko politiko stimuliranega vitalizma (ki je bil značilen za vsa fašistična gibanja v Evropi).⁸ V Julijski krajini se je zdaj začel neohegeljanski »*Gleichschaltung*«,⁹ ki je ideološki koncept enačaja med »italijanskim državljanom« in »Italijanom« ter idejo o totalni zavezanosti posameznika relaciji posameznik – država, tudi na šolskem področju skušal izvesti do popolnosti.¹⁰ Še več, reforma je v Julijski krajini v praktični izvedbi dejansko pomenila temeljni mehanizem za raznarodovanje.

Na drugi strani je šola prek različnih interpretacijskih modelov po predmetniku (od geografije do zgodovine ali npr. latinščine) predstavljala v prvi vrsti didaktično orodje za ideologizacijo mladine. Pri latinščini npr. njen poudarek ni bil na filologiji,

⁷ Glej o tem: Pelikan, *Akomodacija*, str. 69.

⁸ T. i. "elan vital" je bil značilen za sekularizirane radikalno-desne režime, kot sta bila fašizem in še bolj nacionalsocializem (pojav, ki ga je J. P. Sartre imenoval tudi »rušilni dinamizem« fašizma). Glej o tem: Talos/ Neugebauer, »Austrofascismus«.

⁹ Še leta 1927 je tržaški časopis *Edinost* na naslovni strani objavljal oglase brez komentarja, s katerimi se je rogal poskusom fašistične ideološke mobilizacije:

»Vedi, da fašist in zlasti še milicnik, ne sme verovati v večni mir; Dnevi zapora so vedno zasluženi; Domovini služiš tudi ako čuvaš kanto bencina; Mussolini ima vedno prav.« (itd.).

Osrednji časopis Slovencev v Julijski krajini je objavljal take in podobne zapovedi (v obliki nekakšne rubrike "rekel in ostal živ"), ki jih je v tistem času kar mrgolelo. (Glej npr. *Edinost*, 8. marec 1927).

¹⁰ Andri/Mellinato, *Scuola e confine*, str. 105.

slovnici ali literaturi – vključevala je v prvi vrsti mobilizacijo za ideale fašizma, ki je v zgodovinskem kontekstu (antičnega Rima) iskal surogat ideološkim vsebinam in konceptom ideologije fašizma. V antičnem Rimu in latinščini naj bi učenci prek didaktičnih vzvodov prepoznavali bistvo in cilje fašizma.¹¹ Enako ideološko-didaktično vlogo so prevzeli drugi učni predmeti v tridesetih letih, po »ustanovitvi imperija«, npr. v prvi vrsti geografija.¹² Enako italijanska slovnica:

Scrivi il nome del più grande italiano di oggi.

Ripeti più volte

Io *amo* Benito Mussolini
 Tu *ami* Benito Mussolini
 Egli *ama* Benito Mussolini
 Noi *amiamo* Benito Mussolini
 Voi *amate* Benito Mussolini
 Essi *amano* Benito Mussolini

Ogni bravo ragazzo *ama* Benito Mussolini
 Tutti i buoni italiani *amano* Benito Mussolini.

Benito Mussolini *ama* molto l'Italia.
 Anche noi *amiamo* l'Italia.
 Tutti gli italiani *amano* l'Italia.

Chi è Benito Mussolini?
 Che cosa è l'Italia?

Rispondi anche per iscritto e rifletti un pò sulla *Δ*. Spesso dimentichi di segnare l'accento.

Čas vzporednih svetov

Bistvo aplikacije Gentilejeve šolske reforme v Julijski krajini je brez ovinkov predstavil tržaški »Il Piccolo« dne 29. maja 1923:

»V odrešenih pokrajinah, ki ležijo na mejah domovine in gostijo tujerodno populacijo, mora osnovna šola predstavljati prvi in najbolj učinkovit instrument za asimilacijo tujerodcev in istočasno utrjevanja italijanskega značaja teh obmejnih pokrajin; posebej na področjih, ki so poseljena s tujerodci, je potrebno populacijo nujno imeti pod šolskim nadzorom čim dlje. Mladino je potrebno prežeti z duhom italijanstva in onemogočiti škodljivi vpliv njihovih nacionalnih političnih mešetarjev, da tako preprečimo vsak pojav iredentizma, ki sicer ne more predstavljati nevarnosti za našo državno enotnost, a ga je kljub temu najbolje zatreti v kali.«¹³

Raznarodovanje v Julijski krajini je postalo državni program in šola prvi instrument kulturnega genocida.

V prakso je program uvajal kraljev odlok z dne 1. oktobra 1923 (zakon št. 2185), ki je uvajal v vseh osnovnih šolah v Kraljevini Italiji italijanščino kot edini učni jezik. Spočetka je bil še dovoljen pouk slovenščine v t. i. »dodatnih urah«, ki je bil popolnoma

¹¹ O ideološki rabi zgodovine glej: Gentile, *Fašizem*, Ljubljana 2010.

¹² Babrielli/Montino, *La scuola fascista*, str. 29.

¹³ Cit po: Andri/ Mellinato, *Scuola e confine*, str. 131.

ukinjen s kraljevim dekretom 22. novembra 1925 (zakon št. 2191). V nekaj letih je bila tako prepovedana slovenščina v vsej Julijski krajini na osnovnih in srednjih šolah, prepovedane so bile tudi vse slovenske in hrvaške privatne šole. Zadnja privatna slovenska šola v Julijski krajini je bila zaprta v Trstu v začetku šolskega leta 1930/31.¹⁴

V rimskem parlamentu je slovenski poslanec Engelbert Besednjak vlagal proteste in resolucije,¹⁵ njegove interpelacije so ostajale brez učinka.¹⁶ Izmed številnih govorov in intervencij v poslanski zbornici morda omenimo le značilen krajši besedni spopad:

»BESEDNJAK: V našem interesu je, toda verjemite, tudi v interesu države je, da dopustite razvoj naše kulture in jezika ...

MINISTER FEDELE: in vaše politične propagande ...

BESEDNJAK: ... jezika, ki je končno jezik pol milijona vaših sodržavljanov ...

GRECO: Ali nimate vseh pravic?

BESEDNJAK: Ne, poslanec Greco! Ako imate vi pravico šolati vaše otroke v maternem jeziku, moram imeti tudi jaz pravico pošiljati svoje otroke v šolo, kjer se bodo učili v svojem jeziku.

GRECO: Vi ste bili vsiljenci in pritepenci celo v Avstriji.

LUNELLI: Vi si morate vbiti v glavo, da ste sedaj Italijani.

GRECO: Vi ste poražen narod!

PREDSEDNIK ZBORNICE: Poslanec Greco, nimate besede!

BESEDNJAK: Vi lahko zahtevate od Slovencev in Hrvatov Julijske Krajine, da so pošteni državljani, poslušni zakonom države in v tem boste uspeli.

Nikdar pa ne boste uspeli, da bi iztrebili naš jezik in slovansko zavest. Ko bodo šole vse odpravljene in učitelji odstavljeni, se bo vsaka družina spremenila v šolo, matere in očetje bodo postali učitelji, ki bodo iz roda v rod prenašali jezik in narodno zavest.«¹⁷

Razcep se je v resnici najprej pokazal pri primarni in sekundarni socializaciji, tj. pri otrokovem soočanju z bipolarnostjo na ravni družinskega življenja (oče, mati – slovenski jezik) in javnega življenja (šola, režimske mladinske organizacije – italijanski jezik).

Za slovenske otroke v Julijski krajini se je začel nedoumljivi, na različnih ravneh polariziran, shizofreni svet. Samo predstavljamo si lahko, kako je npr. zvenela slovenskim otrokom v šoli pogosto izražena misel, da »je mogoče ljubezen do domovine Italije primerjati samo z ljubeznijo do matere?«¹⁸

Zasebna in javna sfera (družinsko življenje in javnost)

Vsi totalitarni režimi v času med obema vojnama so družbo prepletki z organizacijami, ki naj bi človeka spremljale »od zibelke do groba«. Režim je preko teh državnih organizacij imel popoln nadzor nad populacijo. Ideologizirano otroštvo se je pod fašizmom začelo z vstopom v italijanske vrtce, kar je prinašalo vrsto ugodnosti (hrano, obleko, igrala). Državni vrtci so bili financirani iz občinskih proračunov, tako da so slovenske občine s tem financirale raznarodovanje lastnih otrok. Vpis v vrtec pa je bil povezan z

¹⁴ Prav tam, str. 133.

¹⁵ Kacin, *Narodnoobrambno gibanje*, str. 409.

¹⁶ Glej o tem: Pelikan: *Engelbert Besednjak v parlamentu*, str. 105–133.

¹⁷ Prav tam, str. 265–266.

¹⁸ Cit po: Andri/ Mellinato: *Scuola e confine*, str. 230.

vrsto formalnih pritiskov na starše (npr. pogojevanje obrtnih koncesij, uradniških služb, itd.) ter tistih neformalnih (»informativni pogovori« s predstavniki oblasti, itd.).¹⁹

Prvo, s čimer so se soočili dijaki v osnovni šoli, je bila jezikovna delitev, saj so kot »alloglotti« sicer bili italijanski državljani, a govorci tujega jezika in s tem državljani drugega reda, ki jim je bila namenjena posebna pozornost. Ta delitev je vključevala prepoved uporabe slovenščine, slovenskih učbenikov in knjig, slovenske literature ter prepoved rabe slovenskega jezika tudi v zasebni komunikaciji. V šoli so te ukrepe spremljale kazni, ki so za tovrstne prestopke segale od opomina, zagovora staršev ter javnih poniževanj, vse do telesnih kazni za spregovorjeno slovensko besedo. Nastala je travmatična dvojnost otroškega sveta, pri čemer je na eni obstajala pojmovna miselna in govorna praksa »domačega« družinskega okolja in na drugi strani »uradno otroštvo«, kjer so veljala povsem drugačna, stroga pravila, ki se jih je bilo treba zelo pazljivo držati.²⁰ Drastična kazen za »besedo« se je lahko zgodila kjerkoli – v razredu, uradu ali kar nepričakovano sredi ceste.²¹ Kakor o tem pripoveduje Ciril Zlobec:

»Bila sva še zmerom na *Via Carducci*, ko se je nenadoma nekako postavil pred naju in nama zaprl pot, da sva za trenutek obstala. Zmrazilo me je: bil je visok, postaven moški srednjih let v črni uniformi, fašistični uniformi. Pljunil mi je v obraz in mi rekel nekaj, česar nisem razumel, a sem čutil, da je grožnja. Pozneje, ko sva bila sama, mi je oče prevedel: 'Če še enkrat slišim ta svinjski jezik, ti razbijem gobec...'«²²

Naslednja dvojnost se je pojavila z odraščanjem na relaciji »italijanski državljan« – »po narodnosti Slovenec«, ki v italijanskem okolju ni bila brez rasističnih podtonov oziroma dimenzij. Tudi tukaj je bil otrok soočen z vrsto novih zunanjih vplivov. Otroci so spoznali, da so »allogeni« (tujerodci) – državljani Italije, vendar druge, »nižje« rase.

Italijanski rasizem je bil daleč od biologičnega rasizma nacionalsocializma. Prebivalci Apeninskega polotoka bi v najboljšem primeru ustrezali t. i. mediteranski rasi, tretji za nordijsko in alpsko po domnevni »kvaliteti« na rasno- biologični lestvici in ko je bil (že v dvajsetih letih) *Mein Kampf* preveden v italijanščino, je bila izbrisana skoraj polovica knjige, namreč vsa poglavja, ki govorijo o rasni teoriji, saj bi bil povprečen Italijan v nemški »arijski« Evropi – vsaj po definicijah knjige – videti kot rasna katastrofa. Kljub temu je bil italijanski rasizem dovolj artikuliran v odnosu do Arabcev (posebno po osvojitvi Etiopije),²³ neevropejcev nasploh in seveda – Slovanov.²⁴

Zanimivo pa je dejstvo, da v propagandnih plakatih, v osnovnošolskih učbenikih ter drugem didaktičnem materialu najdete podobe »rasnega tipa«, ki nikakor ni mediteranski, temveč pretežno »nordijski« ali celo »slovanski«.

Celo barvanke za otroke v vrtcu so vsebovale stripe, v katerih je otrok lahko barval »zamorčke« v belo in v »blond«. ²⁵

Tretja raven je bila raven ideološkega rasizma. Kot je leta 1930 npr. pisal poveljnik mladinskih fašijev Carlo Sforza:

¹⁹ Čermelj, *Slovenci in Hrvatje*, str. 67.

²⁰ O fizičnem kaznovanju za eno samo izgovorjeno slovensko besedo v slovenščini obstajajo številni ustni viri. Prim. tudi: Čermelj, *Slovenci in Hrvatje*, str. 62–63.

²¹ Prim. Verginella, *Meja drugih*, str. 63.

²² Prav tam.

²³ Gentiloni, *La storia e le memorie*, str. 85.

²⁴ Bosworth, *Mussolini's Italy*, str. 243.

²⁵ Babielli/Montino, *La scuola fascista*, str. 79.

ALBUM DA DISEGNO

NORME

Non premere mai eccessivamente la mano per fare le tinte di fondo.

Queste le otterrai ripassando leggermente e più volte col pastello sulle tinte precedenti.

Meglio ancora se farai tanti tratteggi sovrapposti.

I tratteggi ti permettono di fare le sfumature.

ISTRUZIONI

per comporre i colori mediante la sovrapposizione delle tinte:

bleu e giallo	=	verde
rosso e azzurro	=	viole
giallo e rosso	=	arancio
azzurro e rosa	=	viole chiaro
seppia e marron	=	grigio
violetta e rosso	=	amaranto
arancio e azzurro	=	marron chiaro

Per ben colorire questi disegni ti consigliamo i pastelli "PRESBITERO", N. 2017 e 2019 in astucci da 6 o da 12 colori.

»Novi Italijan, ki ga bo izoblikoval fašizem, ne sme imeti ničesar skupnega z Italijanom iz preteklosti. 'Razen skupnih slavnih izročil, navad in jezika, mora fašist – Italijan jutrišnjega dne – predstavljati najpopolnejše nasprotje demoliberalnega državljana, okuženega z vsemi dvomi in oslavljenega od vseh demagogij. Tudi fizično mora biti drugačen.«²⁶

²⁶ Cit po: Gentile, *Fašizem*, str. 241.

Un dovere: italianizzare i cognomi stranieri!

In questi giorni furono a Trieste alcune persone d'altre Regioni del Regno, le quali si dissero (e non per giuoco di cortesia) ammiratissime della nostra città e delle nostre provincie. Uno di essi ci disse:

— Si sente che l'italianità del paese è profonda e vigorosa «se ha potuto assorbire tanti stranieri».

Risponderemo che gli stranieri non sono molti a Trieste. Ci ribat-
tè che «dovevano anzi essere stati moltissimi», provarlo «il gran numero di cognomi stranieri portati da italiani». Spieghiamo che molti di questi italiani dal cognome straniero sono venuti «il tempo» a Trieste dalle contermini provincie e dalla Dalmazia, paesi soggetti da lunghi decenni all'opera slavizzatrice del clero slavo. Questa opera del clero straniero si esercitava nel falsificare i registri matrimoniali e battesimali. Secondo che i parroci erano crosti o sloveni il cognome Ambrosi — per citarne uno — diventava Ambrosich o Ambrosih. — In una località dell'Istria tutte le famiglie Argentin diventavano da un giorno all'altro Srebotnik, altrove i Vecchiet (cognome friulano) diventarono Starz, i Bevilacqua si trasformarono in Vodopivec, i Grisoni divennero Grisonic. Particolarmente in Dalmazia, nell'Alto Isonzo, nell'Istria orientale e insulare, i parroci slavi si esercitarono a mutare la grafia dei cognomi per modo da dare parvenza straniera alle loro parrocchie. Questa azione del clero slavo aveva un duplice scopo: preparare documenti dimostrativi che il villaggio o borgo era slavo, perchè la lingua della scuola venisse dichiarata slava; avere, con gli stessi documenti, un pretesto per introdurre nelle chiese la liturgia paleoslava.

Ora per tutti i paesi che circondano Trieste, la nostra città, per oltre un secolo e mezzo, fu il principale se non l'unico Comune d'immigrazione: qui venivano dalmati di terraferma e insulari, istriani delle isole e della contea, goriziani dell'Alto Isonzo e della valli prealpine.

Dicemmo già altra volta che anche nei paesi oggi prettamente sloveni (Carniola, Stiria meridionale e Carinzia orientale) esisteva un substrato di popolazioni venete e latine che l'invasione slava sommerso e assimilò. Figurarsi se anche in quei paesi non si esercitò la stessa trasfigurazione dei cognomi latini o veneti. Ma in Dalmazia e nell'Istria, non ostante quella falsificazione dei cognomi dovuta all'azione del clero straniero, la popolazione rimaneva italiana; per cui gli immigrati da quelle terre a Trieste, pur avendo il cognome slavizzato, erano fondamentalmente

vocali e consonanti che non sia della nostra lingua.

Le domande vengono sottoposte al parere della Commissione consultiva, che si raduna generalmente circa ogni due mesi. Subito dopo viene pubblicato sui giornali cittadini l'elenco delle domande che hanno ottenuto parere favorevole. In tal modo gli interessati vengono informati dell'esito della loro domanda. Quelle che non hanno ottenuto parere favorevole vengono pure indicate sui giornali e i richiedenti sono invitati a presentarsi in Prefettura per definire la forma del cognome in base alle proposte della Commissione consultiva. Dopo decisa la forma, le domande vengono pubblicate in elenco all'albo della Prefettura per il periodo di un mese. Trascorso questo e altri quindici giorni per le eventuali opposizioni, il decreto viene emesso o inviato all'Ufficio di Stato Civile del Comune, che ne provvede alla consegna al titolare e alla notifica a tutti gli Uffici interessati, compresi gli Uffici favorati.

Avviene talvolta che i richiedenti attendano per parecchio tempo la consegna del decreto e che del ritardo incolpino la Prefettura. Sarebbe opportuno invece che si facessero diligenti a fare richiesta all'Ufficio Anagrafico, i cui compiti per un solo decreto sono abbastanza numerosi e che, perciò, non può sempre provvedere alle consegne con la sollecitudine voluta dagli interessati.

Non vi è dunque scusa per gli inerti, per quelli che rimandano ad un altro momento il non faticoso gesto di recarsi all'Anagrafe o al Partito a chiedere il foglio da riempire, per potersi togliere di dosso la qualifica di straniero che loro deriva dal cognome non italiano.

Se non lo fanno vuol dire che sono tiepidi patrioti o che non sentono la necessità politica e morale (in questa terra di confine) che i cognomi italiani siano la schiacciante maggioranza. Uno o più nomi stranieri non hanno alcun significato nel cuore d'Italia, (a Milano, a Firenze, a Roma); ma rappresentano una pessima indicazione di spirito, in città di frontiera come Gorizia, Trieste, Fiume, Pola, ecc. ecc.

Triestini a Milano con la gita popolare

Moltissimi sono i triestini che hanno visitato Milano, pochissimi per altro sono coloro che conoscono i tesori di arte e di ricordi storici che sono custoditi nei grandi musei, pinacoteche, gipsoteche e biblioteche della grande capitale lombarda. La Pinacoteca di Bre-

»Antropološka revolucija« fašizma je, kot rečeno, delovala v smeri načela »država ustvarja nacijo« pri čemer je bila fašizacija njen ideološki temelj. Tudi znotraj tega koncepta so slovenski otroci Julijske krajine spadali v posebno, »nižjo raso«. Tako je italijanski državljani slovanskega rodu nastopal kot »nepopolni državljani«, saj mu je do »pravega državljanja« manjkala vrsta predpostavk. Biti bi moral:

- italijanski državljani;
- govorec italijanskega jezika;
- imeti italijansko »kulturno formo mentis«;
- izkazovati pristno pripadnost ideologiji fašizma;
- biti rasno »ustrezen«.

In razen prve točke so bili slovenski otroci v nasprotju z vsemi drugimi predpostavkami definicije. Režim se je namenil izvesti potrebne »korekture« oziroma transformacijo – šola pa je bila pri tem ključno orodje.

Konec dvajsetih let so tovrstne korekture lahko otroci doživljali npr. pri spreminjanju priimkov. Kampanja se je pričela s pritiskom v šoli – najprej na učitelje (tudi italijanske), naj svoja slovansko zveneča imena spremenijo. Tragikomičnost položaja je lepo vidna na primeru tržaškega pisatelja in profesorja Gianija Stuparicha, zaposlenega na tržaški gimnaziji Dante Alighieri, ki se svojemu slovansko zvenecu imenu ni nameraval odreči, saj je bilo, kot navaja v pismu ravnatelju, povezano z njegovim »*nosilstvom dveh zlatih medalj za zasluge za domovino (njegovo in tisto padlega brata Carla Stuparicha; s poimenovanjem dveh italijanskih šol z njegovim priimkom; enega vojaškega pokopališča (Asiago); vojaške kasarne v Rimu; ulice v Trstu ter knjižnih del, ki sta jih objavila on in njegov brat.*«²⁷

Da je bila ironija popolna, najdemo v isti mapi šolskega ministrstva tudi pismo direktorja osnovne šole Carlo Stuparich na Malem Lošinj, v katerem direktor sporoča, da na njihovi šoli končno »*ni več nobenega učitelja z ne-italijanskim priimkom.*«²⁸

Za tem so prišla na vrsto imena, najprej krstna, nato vsa slovenska, tudi otroška imena. To je določal zakon št. 383 z dne 8. marca 1928, ki je prepovedoval dajanje otrokom »smešna« ali »nemoralna imena«, ki bi lahko »žalila javno mnenje«. Na podlagi zakona je bilo mogoče tudi retroaktivno spreminjanje že obstoječih imen. Nazadnje so šolske oblasti pooblastile kar učitelje, da v šolskih seznamih, po lastni presoji, otrokom preprosto spreminjajo imena oziroma prepovedujejo uporabo slovanskih oblik.²⁹

Tako je bil pogost rezultat, da je otrok imel »domače ime« in ob tem še »šolsko ime«. Starši so uporabljali domače, in učitelj poitalijančeno, slovenski sošolci in prijatelji pa – odvisno od situacije. Pogosto pa je kompromis pomenil tudi »preživetveno strategijo« in s tem še tretjo obliko imena, ki je nazadnje »pokrivala« obe rabi.

Opera Nazionale »Balilla« per l'Assistenza e per l'Educazione fisica e morale della gioventu

Naslednje težave slovenskih otrok so z vstopom v osnovno šolo predstavljale obšolske dejavnosti, kjer so znotraj teh delovale organizacije za fašizacijo, a so imele v primeru Slovencev in Hrvatov istočasno in prvenstveno raznarodovalno nalogo.

²⁷ Cit po: Andri/Giulio, *Scuola e confine*, str. 131.

²⁸ Prav tam, str. 131.

²⁹ Čermelj, *Slovenci in Hrvatje*, str. 67.

Organizacije za mladino lahko strnemo v široko organizacijsko mrežo, ki jo poznamo pod kratico ONB (Opera nazionale Balilla per l'Assistenza e per l'Educazione fisica e morale della gioventù – Nacionalna institucija Balilla za pomoč in fizično ter moralno vzgojo mladine). Slovenske občine so s tem, ko so morale financirati gradnjo domov ali obnove dvoran za obšolske dejavnosti Balill (kakor v primeru vrtcev), financirale raznarodovanje slovenskih šoloobveznih otrok.³⁰

Organizacije, v katerih se je »nenehno napredovalo«, so bile razdeljene na deške: od 8 do 12 leta Balilla escursionisti, potem od 12 do 14 leta Balilla moschetieri, od 14 do 16 leta Avanguardisti moschetieri, od 16 do 18 leta Avanguardisti mitraglieri, dalje v Fasci giovanili in nazadnje v MVSN (Milizia volontaria per la sicurezza nazionale). Enako so organizacije pokrivalo žensko populacijo: od 8 do 14 let Piccole Italiane, od 14 do 18 let Giovani Italiane in nazadnje Giovani fasciste. Leta 1934 je bila za dečke dodana še organizacija najmlajših (Figli della Lupa).³¹

Pri ritualih fašistične ikonografije so imele posebne vloge zastave, rute in pokrivala, prav posebna pa je bila vloga uniforme, kar je pojav, ki je značilen za vse totalitarne družbe.³² Posebne uniforme članov zgoraj naštetih fašističnih organizacij, obvezne tudi za najmlajše, so poleg članarin oziroma izkaznic predstavljale tudi nemajhen strošek za starše. »Kroj Balilla« je v celoti stal 39 lir, obleka »mladih Italijank« pa je bila še dražja. Če je poklicni delavec zaslužil 200 lir mesečno, si lahko predstavljamo, kaj je pomenil tak izdatek v številčnejši družini. V Italiji je z uniformami posel cvetel. Za najmlajše je modele izdeloval tedaj priznani italijanski modni oblikovalec Mario Pompei.³³ Stiska in človeška iznajdljivost sta potem sicer našli svoja pota:

»Otrok nima obleke, vpišejo ga in v novi obleki »Balill« pasejo potem kraški otroci krave.«³⁴

Župnik Ivan Bidovec v Dolini pri Trstu npr. je bil na petletno konfinacijo obsojen zaradi svoje »nagajivosti«. Očitno je bil svojevrsten »original«, saj se niti tržaški prefekt Salvatore Introna v svojem poročilu v Rim (ob zahtevi po njegovi konfinaciji) ni mogel izogniti ironičnim tonom, ko je opisoval prekrške duhovnika. Poročilo je učinkovalo kot nekakšna zbirka protirežimskih šal:

»Otroke je na cerkvenih slovesnostih oblačil v belo, rdečo in modro ter jih razvrščal tako, da so predstavljali jugoslovansko zastavo«, ob pustu jih je v uniformah Balilla »opremiljal v dimnikarje, za kar da je ta uniforma najbolj primerna«. Komandant fašija Chittaro Carlo pa je poročal, da je njegovo fašistično mladino zmerjal z »zbirko bosanskih fesov, med katerimi je morda skrit tudi kakšen majhen Italijan« ter še vrsto podobnih anekdot, ki jih najdemo v njegovi osebni mapi na Notranjem ministrstvu v Rimu.³⁵

Tudi italijanska učiteljica Concettina Russo – Sassi je poročala prefektu:

»Takoj po prihodu sem se lotila svojega dela, da bi italijanizirala jezik in ideje med mladino in odraslimi. Ti so sprva sprejemali moje ideje, toda moje delo se je zrušilo v domovih

³⁰ Prim. Gradivo Goriškega muzeja o šolstvu pod fašizmom, fasc. št. I. Pismo predsednika ONB iz kraja Sonzio (Soča pri Bovcu), Emilia Cassanega, z dne 14. novembra 1928 v zahtevi predsedniku občine po financiranju doma za organizacijo Balilla.

³¹ Čermelj, *Slovenci in Hrvatje*, str. 72.

³² Zincone, *Lo stato Totalitario*, str. 158.

³³ Paroni, *Gli scolari del regime*, str. 31.

³⁴ Besednjakov arhiv, dok. št. 52.

³⁵ ACDS, CPC, mapa št. 638, Bidovec Giovanni. Poročilo tržaškega prefekta Salvatorja Introne Notranjemu ministrstvu z dne 12. januarja 1937.

Slovencev, kjer ga je s svojim tajnim delovanjem razdiral slovanski duhovnik, brat tistega obsojenca na ustrelitev, ki je metal bombe na sedež časopisa »Il popolo di Trieste.« Ta duhovnik se ima za brata slovenskega mučenca in dobro vem, da deli Slovincem knjige in časopise, nagovarja mladino in odrasle, naj ne govorijo italijansko, naj ne pozdravljajo z rimskim pozdravom ...»³⁶

Verouk v slovenščini – šola v italijanščini

V poročilu anonimnega avtorja, ki ga najdemo v Besednjakovem arhivu,³⁷ so oblasti do začetka tridesetih let odpustile ali prestavile že večino slovenskih in hrvaških učiteljev v Julijski krajini.³⁸ Vsa slovenska laična inteligenca naj bi se skrčila na okoli 50 odvetnikov, 15 zdravnikov in še majhno peščico javnih delavcev.

Vendar pa ima, kot pravi poročilo, slovenska manjšina »še 272 slovenskih duhovnikov, katerih izobrazba je enakovredna akademski.«³⁹ Slovenski duhovnik je edini ostal v stalnem neposrednem (»intimnem«) stiku s slovensko populacijo, edini, ki je v javnosti sploh še lahko govoril slovensko, in končno edini, ki je še lahko učil slovensko populacijo slovensko brati in pisati.

Verouk je pod fašizmom torej nenadoma (leta 1928) postal edini pouk v slovenščini v Julijski krajini. Do leta 1927 so slovenski duhovniki verouk v slovenskem jeziku še lahko izvajali v šoli (sicer skrčen na eno uro tedensko), leta 1928 pa je Prosветno ministrstvo odredilo, da se v vseh šolah tudi verouk poučuje izključno v italijanskem jeziku.⁴⁰ Na to so slovenski in hrvaški duhovniki odgovorili s predstavitvijo slovenskega verouka v cerkve.⁴¹ Kakšen je bil položaj, je razvidno že iz dejstva, da je dne 4. septembra 1931 goriški nadškof Francišek Borgija Sedej izdal navodila pod naslovom »Normae ad instructionem Cleri curati« (Navodila dušnim pastirjem), v katerih je med drugim zapisal:

1. »Za vse vernike, ne glede na starost, spol, stan in jezik, mora biti verouk v materinem jeziku ali v jeziku, ki ga rabijo v družinskem krogu /.../.
2. Če oče ali varuh otroka zahteva od dušnega pastirja, da se njegov otrok uči v drugem jeziku kakor v materinem, ima duhovnik pravico ugotoviti ali ima otrok zadostno jezikovno znanje, da z uspehom sledi takemu pouku. Vpraša naj očeta ali varuha, če je to zahteval iz lastnega nagiba ali pod pritiskom in iz strahu. Če se pokaže, da otrok ne obvlada tujega jezika ali da zahteva ni bila prostovoljna, jo mora duhovnik zavrniti. /.../ Verski pouk nikakor ne more biti podrejen učenju kakega tujega jezika ali kakemu nacionalnemu in političnemu namenu, kajti to bi bilo onečaščenje vere in njenih služabnikov...«⁴²

³⁶ Prav tam.

³⁷ Besednjakov arhiv, dok. št. 604.

³⁸ V drugem poročilu o položaju učiteljstva iz leta 1932 piše: »Kar se učiteljev tiče, jih je danes v Primorju 90 % italijanske narodnosti, drugo so Slovenci ali Hrvati, ki so prestopili na fašistične pozicije ali povsem prikrili svoje prepričanje. V Istri je ostal tako le en hrvaški učitelj in tri učiteljice. Ti so sicer zavedni Hrvati, a morajo to skrivati.«

Besednjakov arhiv, dok. št. 176.

³⁹ Besednjakov arhiv, dok. št. 604.

⁴⁰ Glej: Čermelj, *Slovenci in Hrvatje*, str. 57.

⁴¹ Prim. Juvančič, *Dr. Francišek B. Sedej*, str. 98.

⁴² Prim. Čermelj, *Slovenci in Hrvatje*, str. 208.

Sedejeve »Normae« so predstavljale glede rabe slovenščine formalnopravni temelj narodnoobrambnega dela primorske duhovščine med mladino vse do kapitulacije Italije septembra 1943. Paradoksalno režim s slovenskimi in hrvaškimi duhovniki ni mogel hitro in radikalno obračunati zato, ker je bil (na vsedrjavni ravni) režim s Cerkvijo v pretesnem zavezništvu.

Na drugi strani je režim v tridesetih letih pričel s kampanjo finančnega podpiranja italijanskih prorežimskih duhovnikov.⁴³ Z aktivnostmi, ki so služile italijanizaciji (in fašizaciji) slovenskih in hrvaških otrok s pomočjo Katoliške cerkve, so dobivali od oblasti posebno plačilo.⁴⁴ Nagrade »za širjenje italijanstva« so se gibale od 200 lir mesečno naprej.⁴⁵

Ko je leta 1931 nadškofa Frančiška Borgijo Sedeja zamenjal odkrito prorežimski apostolski administrator goriške nadškofije Giovanni Sirotti, so se otroci in starši spet znašli pred usklajenimi pritiski cerkvenih in posvetnih oblasti. Engelbert Besednjak je v enem od pisem v Beograd zapisal:

»V Tolminu pri Gorici, kjer je dekan vpeljal za otroke italijanskih uradnikov italijanski verouk, so učitelji poslali k italijanskemu veronauku tudi slovenske otroke. Dekan Vodopivec je sicer naše otroke poslal domov, toda 17. novembra so italijanski učitelji poslali zopet slovenske otroke k italijanskemu veronauku, in sicer je prinesel to pot vsak otrok s seboj izjavo staršev, v katerih zahtevajo izrecno, naj duhovnik podeljuje njihovim slovenskim otrokom, italijanski verski pouk. Fašisti so namreč med tem prisilili z grožnjami očete in matere, da podpišejo že pripravljeno izjavo.«⁴⁶

In tako se je igra med režimom, starši, cerkveno hierarhijo v Julijski krajini (zdaj italijansko) in slovensko duhovščino, ki je šolski otroci zagotovo niso mogli v celoti dojeti, nadaljevala.

Katolicizem in fašizem po konkordatu

Fašizem se je v svojih dimenzijah politične religije, z miti, obredi in simboli, usmerjal v ideologizacijo mladine, a se izogibal sporom s katolicizmom. Ob tem pa je bilo jasno, da mora biti fašizem vodilen v politiki in etiki fašistične države, ki je, kot zapiše Mussolini, »katoliška, vendar fašistična, zlasti in izključno fašistična«.⁴⁷

Po sklenitvi konkordata leta 1929 se je katolicizem spajal z ideologijo fašizma v specifične kontradiktorne oblike fašistične in religiozne etike in prav na primeru šolske populacije se je tak spoj kazal v vsej dimenziji.⁴⁸

Že naslovne strani šolskega učbenika za drugi razred osnovne šole je presenetil z ideološko bipolarnostjo (seveda je ta zadevala tudi učence italijanskega porekla). Rušilni vitalizem fašizma z geslom »Libro e moschetto fascista perfetto« (knjiga in puška – popoln fašist) ter religiozna vzgoja sta bili npr. stlačeni kar v eno in isto obvezno šolsko knjigo.

V učbeniku pa se je shizofreni svet ideologij potem nadaljeval in stopnjeval. Najprej se na eni od scen v učbeniku sveti Frančišek pogovarja s prički:

⁴³ Belci, *Chiesa*, str. 69.

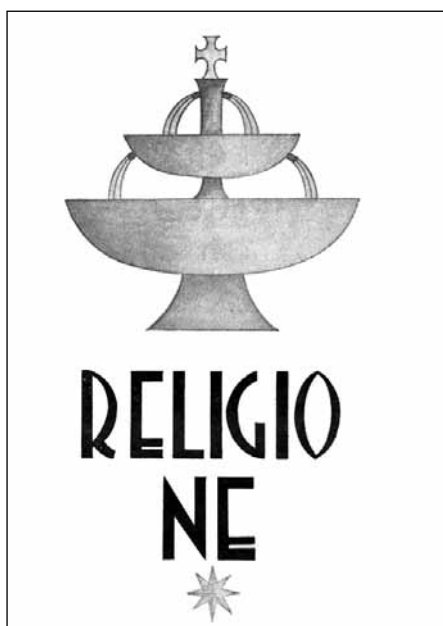
⁴⁴ Navedeno po: Belci, *Chiesa*, str. 70.

⁴⁵ O tem: Klen, *Neki dokumenti*, str. 62–69.

⁴⁶ Besednjakov Arhiv, dok. št. 340.

⁴⁷ Cit po: Gentile, *Fašizem*, str. 205.

⁴⁸ O tem: D'Ambrosio, *A scuola col Duce*, str. 163.

Na naslednjih straneh pa so sovražniki Italije, ki jih ponazarja žaba, prebodeni s sulico, ki štrli iz fašističnega snopa:

Na eni od strani najdemo motiv Marije z detetom:

Na drugi strani spet prizor, ko zamorca požre lev in od njega ostanejo samo še črna stopala:

Na eni strani navodila o molitvi:

LA MADONNA COL BAMBINO GESÙ

Geppino si sforzava di ritogliere le fila di mano ad Adriano, protestando che le sue marionette andavano in rovina.

Ma invano. Il palcoscenico si vide ben presto cosparso di vesti lacere, di gambe spezzate e di teste mozzate. Giustizia era fatta.

E la società, naturalmente, era già sciolta.

Na drugih straneh je lahko učenec občudoval tudi scene, kakor je ta, na kateri pripadnik italijanskega ekspedicijskega korpusa v Libiji z velikim batom potolče zamorca.

Shizofrenost je tičala že v samem poskusu iskanja skupnega imenovalca med katoliško moralko na eni ter »rušilnim dinamizmom« fašizma na drugi strani. Za najmlajše:

LA PREGHIERA

Fanciulli, lodate il Signore

Lodiamo il nome del Signore con la preghiera! Nella preghiera la nostra mente si innalza contenta e affettuosa verso il Signore, e lo adora, lo ringrazia, gli domanda le nuove grazie di cui ha bisogno.

Osserviamo che bella scena è mai questa: un fanciulletto piamente raccolto, ha piegato le ginocchia, ha giunto le mani, ha gli occhi rivolti al cielo.

RACCONTI DEL TEMPO NOSTRO

RAS DAMMELETÙ

Le marionette di Geppino erano più grandi: ma quelle di Adriano parlavano meglio. Parlavano, s'intende, per bocca di Adriano, il quale aveva fantasia da vendere. Esaurite le storie di *Guerin Meschino* e dei *Reali di Francia*, egli si sbizzariva a mettere

In še bi lahko prikazovali tragikomični spoj katolicizma in fašizma v priredbi za otroke.

Otroštvo kot miselno »minsko polje«

V opisanih večplastno shizofrenih situacijah so se nenadoma znašli slovenski (in hrvaški) šolarji v Julijski krajini.

Tako smo v obdobju 1918–1943 lahko pričala položaju, ko je režim s šolsko politiko na eni strani sicer vzgajal italijanske državljane, a na drugi strani istočasno po inerciji generaliziral subverzivno obnašanje.

Shizofrena situacija se je za otroka pojavljala že na ravni, kako govoriti (slovensko ali italijansko), potem kaj govoriti (nekje je bilo za otroka npr. koristno hvaliti fašistične mladinske organizacije ali italijansko državo, nekje je veljalo nasprotno), nato kje kaj govoriti (v cerkvi, pri verouku ali v družini so bile pogosto zaželeno diametralno nasprotno tematike od tistih v šoli, obšolskih dejavnostih ali v javnosti sploh), nadalje kaj s kom govoriti (z domačim župnikom slovenski nacionalni in katoliški diskurz, z učiteljem v šoli italijanski patriotski, fašistični diskurz, s prijateljem, ki je bil otrok staršev priseljencev iz notranjosti Italije, spet previdno izbirati tematike, v župnišču hvaliti slovensko domače branje, v šoli italijansko literaturo, s slovensko sošolko govoriti spet skrivaj v slovenščini, itd.).

Nastajal je svet, ki je spominjal na miselno »minsko polje«, ki je zahteval previdnost na vsakem koraku, položaj pa se je nenehno spreminjal ter generaliziral odločitve otroka od trenutka do trenutka, kakor hitro je fizično ali zgolj miselno otrok spremenil okolje ali pa se je to (npr. zgolj z nepričakovanim obiskom soseda) spreminjalo okoli njega.

Ti obrati so zahtevali različne otroške »strategije preživetja«.

In tako slovenski primorski osemdesetletniki še danes znajo na pamet številne fašistične himne, znajo zrecitirati večino pomembnejših parol režima, na drugi strani pa je najbrž bolje, da na tem mestu o njihovem latentnem antiitalijanstvu niti ne govorimo.

Rezultat politike režima bi lahko strnili v ugotovitev: če je za odpravo družbenih posledic napačnih političnih praks dovolj morda mandat vlade, je za spremembo ideoloških vzorcev potrebna že ena cela generacija. In to očitno velja enako za ideološke koncepte, ki so priučeni in privzgojeni, kakor tudi za tiste, ki so vsiljeni, – le da v tem zadnjem primeru poteka proces v nasprotni smeri: v duhovni ravnini se namreč vsaka vsiljena stvar zruši oziroma spremeni v lastno nasprotje in le spontano sprejete vrednote ostanejo.

Poznejša dogajanja na Primorskem med drugo svetovno vojno je potrebno videti tudi v tej luči.

Literatura in viri

Literatura

- Andri Adriano/Mellinato Giulio, *Scuola e confine*, Trst: Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli-Venezia Giulia (IRSML), 1994.
- Belci, Franco: Chiesa e fascismo a Trieste: storia di un vescovo solo, *Qualestoria*, Trst: Istituto regionale per la storia del movimento de liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, 1985, letn. 12, št. 3, str. 43–99.
- Bon, Silva, Gherardi: Il regime fascista in Istria (1925–1933), *Aspetti politici, sociali, organizzativi, Qualestoria*, Trst: Istituto regionale per la storia del movimento de liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, 1981, letn. 8, št. 3, str. 9–28.
- Bosworth, Richard. J. B., *Mussolinis Italy, Life under the Dictatorship*, London: Penguin Books, 2006.
- Čermelj, Lavo, *Slovenci in Hrvatje pod Italijo*, Ljubljana: Slovenska Matica, 1965.
- D'Ambrosio, Elena, *A scuola col Duce*, Como – Trento: Istituto di Storia Contemporanea di Como, 2001.
- Emmerich Talos/Neugebauer Wolfgang, »Austrofascismus«, Wien: Verlag für Gesellschaftskritik, 1985.
- Gabrielli Gianluca/Davide Montino, *La scuola fascista*, Verona: Ombre corte, 2009.
- Gentile, Emilio, *Fašizem: zgodovina in interpretacije*, Ljubljana: Založba Modrijan, 2010.
- Gentiloni, Umberto, *La storia e le memorie, v: Scuole, riforme, culture educative*, Milan: Istituto romano per la storia d'Italia dal Fascismo alla Resistenza, 2004, str. 81–86.
- Juvančič, Ivo: Dr. Frančišek B. Sedej in fašizem, *Goriški Letnik*, Gorica: Goriški muzej, 1974, let. 1, št. 1, str. 98–112.
- Kacin, Wohinz, Milica, *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921 – 1928*, Koper: Založba Lipa, 1978.
- Klen, Danilo, *Neki dokumenti o svečenstvu u Istri između dva rata*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1955.
- Paroni, Guglielmo, *Gli scolari del regime*, Udine: Kappa Vu, 2007.
- Pelikan, Egon: *Engelbert Besednjak v parlamentu*, Trst: Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, 1996.
- Pelikan, Egon: *Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem*, Maribor: Založba Obzorja, 1997.
- Šiškovič Karel, La snalizzazione tra le due guerre, *Bollettino*, Trst 1976, št. 2–3, str. 24–28.
- Verginella, Marta, *Meja drugih*, Ljubljana: Modrijan, 2009.
- Vinci, Annamaria, *Sentinelle della patria. Il fascismo al confine orientale 1918–1941*, Rim: Quadrante Laterza, 2011.
- Zincone, Vittorio, *Lo Stato totalitario*, Roma: Ideazione Editrice, 1999.

Viri

Časopis *Edinost*, Trst, dne 8. marec 1927, naslovnica.

Un dovere: italianizare i cognomi stranieri!, *Popolo di Trieste* z dne 1. junija 1932, naslovnica.

Gradivo Goriškega muzeja, *Šolstvu pod fašizmom*, fasc. št. I. Pismo predsednika ONB iz kraja Sonzio (Soča pri Bovcu), Emilia Cassanega, z dne 14. novembra 1928 v zahtevi predsedniku občine za financiranje doma za organizacijo Balilla.

ACDS, CPC, mapa št. 638, Bidovec Giovanni. *Poročilo tržaškega prefekta Salvatorja Introne Notranjemu ministrstvu z dne 12. januarja 1937.*

Arhiv Engelberta Besednjaka, dok. št. 52. *Pismo Poldi Kemperleta Engelbertu Besednjaku, dne 14. februarja 1931.*

Arhiv Engelberta Besednjaka, dok. št. 176. *Poročilo, namenjeno neidentificiranemu naslovniku, očitno pa vladnemu organu v Kraljevini Jugoslaviji z naslovom »O splošnem stanju narodne manjšine pod Italijo« 40 tipkanih strani, leto 1933. Nedatirano.*

Besednjakov Arhiv, dok. št. 340. *Pismo Engelberta Besednjaka nadškofu Anteju Bauerju z dne 4. decembra 1931.*

Besednjakov arhiv, dok. št. 604. *Poročilo o stanju duhovščine v letu 1928, nedatirano.*

Libro della seconda classe, Stabilimento tipografico di A. Vallecchi, Firenze, 1937.

Vida Deželak Barič

Nasilnost druge svetovne vojne in otroštvo

DEŽELAK BARIČ, Vida, dr., zgodovinarica, znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, vida.dezelak-baric@inz.si

Nasilnost druge svetovne vojne in otroštvo

Totalnost 2. svetovne vojne je otroke močno prizadela. Otroci so trpeli v izgnanstvu in okupatorjevih taboriščih, v maščevalnih akcijah nad civilnim prebivalstvom, bili so žrtve državljanske vojne in povojnega revolucionarnega obračuna. Okupator je na njih gradil politiko raznarodovanja in vsi vojni akterji so si jih prizadevali pridobiti za svoje cilje. Otroci so trpeli zlasti v primerih razbitja družin, smrti staršev ter ožjih svojcev, odtrganosti od doma, psihičnega in fizičnega nasilja. Več kot 5500 mladoletnih oseb je izgubilo življenje med vojno in neposredno po njej.

Ključne besede: okupacija, raznarodovanje, odpor, represalije, državljanska vojna, smrtne žrtve

DEŽELAK BARIČ, Vida, Ph.D. in History, research associate, Institute of Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, vida.dezelak-baric@inz.si

Violence of the Second World War and Childhood

Children were very much affected by the totality of the second world war. They suffered in exile and in occupation camps, in vengeful actions over civilians, they were victims of the civil war and afterwar revolutionary reprisal. Occupier built its policy of denationalisation on them and all war parties tried to use them for their purposes. Children suffered especially in cases of family destruction, when it came to death of their parents and close relatives, when they were kept away from their homes, because of mental and physical violence. More than 5500 minors lost their lives during the war and in the short time after the war.

Key words: occupation, denationalisation, resistance, reprisals, civil war, victims

I.

Drugo svetovno vojno na evropskih tleh je opredeljevalo vseobsegajoče nasilje, ki je prizadelo celotno prebivalstvo ne oziraje se na spol in starost posameznika, torej tudi otroke. Otroci so bili izpostavljeni podobnim nasilstvom oziroma skrajnim vojnim situacijam kakor odrasli, nekatere oblike nasilja, predvsem pa doživljanje vojne in njene posledice pa so bile specifične in lastne le otrokom. Vrste nasilstev in povzročitelji le-teh na Slovenskem so odraz mnogoterih in prepletenih procesov v zgodovinskem dogajanju, ki se je tu odvijalo med vojno. V tem dogajanju se je namreč nasilju nemškega, italijanskega in madžarskega okupatorja mdr. pridružilo še nasilje, ki so si ga povzročali Slovenci sami med seboj v okviru odpora, revolucije, kolaboracije in državljanskega spopada v času vojne in neposredno po njej.

Pri razčlenjevanju vrsti in globine prizadetosti, ki jo je vojna povzročila otrokom, je nujno opozoriti, da je raven prizadetosti mogoče »izmeriti« le do določene stopnje, da pa celotnega trpljenja, ki je niz nešteti osebni stisk, polno doumljivih le vsakemu posamezniku, ki je to stisko neposredno osebno doživljal in z njo pogosto živel tudi potem, ko je bila vojna že zdavnaj končana, seveda z zgodovinopisno metodo ni mogoče

»izmeriti«. Za razliko od odraslih je pri otrocih nujno opozoriti še na problem sposobnosti dojemanja okolja, ki ga je zaznamovalo vojno dogajanje, ter na dejstvo, da se je ta sposobnost postopoma ostrila, saj je vojna trajala več kot štiri leta, tako da so otroci, ki ob začetku vojne morda še niso polno ali sploh niso doželi zla vojne, lahko bili ob koncu vojne že povsem opredeljeni na podlagi stisk in gorja, ki so ga doživeli sami in njihovi svojci. Seveda so bili otroci predvsem objekt vojnega dogajanja in dosti manj njegovi aktivni soustvarjalci.

II.

Vojna je zelo hitro in kruto stopila v otroški svet. Že v aprilski vojni leta 1941 je izgubilo življenje vsaj 34 otrok in mladostnikov – govorimo o t. i. kolateralni škodi, ko so ljudje izgubljali življenja v raznih nesrečah in bombardiranjih. Takrat so prvi otroci tudi že ostali za stalno ali začasno brez očetov, ker so jim očetje padli kot vojaki jugoslovanske kraljeve vojske ali so prišli v vojno ujetništvo; zaradi aprilske vojne je umrlo več kot 330 moških, med katerimi je bilo najmanj 120 poročenih, ki so seveda imeli tudi družine. Že sredi leta 1941 je nemški okupator zagrešil hud zločin, ko je s Štajerske odvedel v avstrijski Hartheim okoli 600 hendikepiranih oseb in jih pomoril; med njimi je bilo vsaj 24 mladoletnikov.¹ Potem je spirala šla samo še navzgor.

Sredi leta 1941 je nemški okupator, s ciljem čim prejšnje ustvaritve nemškega značaja okupiranih območij, začel z izganjanjem številnih slovenskih družin s Štajerske, Mežiške doline, Gorenjske in severnega dela Dolenjske, od koder je v času vojne izgnal čez 63.000 oseb. Največ jih je izgnal v nemška taborišča (45.000), ostale pa na Hrvaško, v Bosno in Srbijo. Okoli 17.000 oseb je zaradi grozečega izгона pobegnilo na italijansko okupacijsko območje v Ljubljansko pokrajino.²

Med omenjenimi 80.000 osebami je bilo po nekaterih ocenah okoli 20.000 otrok.³ Otroci so v nemškem izgnanstvu trpeli podobno kot odrasli. Enako so bili izpostavljeni trpinčenju, lakoti, mrazu, slabim higienskimi razmeram, bili so grobo izkoriščani kot delovna sila v taboriščih, tovarnah in na kmetijah, pestilo jih je domotožje, zlasti proti koncu vojne so bili priča nenehnim alarmom ter zavezniškim bombnim napadom, bili so priče množici bolnih in mrtvih taboriščnikov, marsikateri so se morali soočiti s smrtjo lastnih staršev in drugih ožjih sorodnikov, ki so jih potem zakopali v tuji zemlji itd. Zloglasni medicinski poskusi, katerim so bili podvrženi taboriščniki, niso prizanesli niti otrokom. V tem trpljenju so tudi otroci obolevali in umirali v taboriščih ali po vrnitvi v domovino po že končani vojni. V Auschwitzu jih je npr. umrlo 89, v taborišču Dachau 21, v Ravesbrücku 11. Med tistimi, ki jih je nemški okupator izgnal v NDH, jih je v Jasenovcu umrlo 9.⁴ Zagotovo pa to ni dokončno število. Stiske, trpljenje, razčlovečenje otrok v nemških taboriščih in izgnanstvu je elementarno zaobjeto v številnih osebnih izpovedih, ki so po zaslugi Društva izgnancev Slovenije 1941–1945 objavljene v zajetnih zbornikih spominskih pričevanj. V njih poleg zgoraj naznačenih

¹ Smrtne žrtve druge svetovne vojne in neposredno po njej, stanje podatkov v bazi na dan 13. 4. 2012 (dalje: Baza INZ).

² Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 187–363.

³ Žnidaršič, V letih 1941–1945 je bilo izgnanih okrog 20.000 slovenskih otrok, str. 88.

⁴ Baza INZ.

situacij, v katerih so se znašli otroci, pogosto nastopa lik trpeče, vendar skrbne in praviloma nezlomljive matere.⁵

Posebej tragično skupino predstavljajo t. i. ukradeni otroci. Gre za otroke, med njimi so bili tudi dojenčki, ki jih je nemški okupator nasilno ločil od družin. Po tako krutem ukrepu je posegel v okviru prizadevanj za popolno uničenje odpornišтва, ta cilj pa naj bi dosegel mdr. z rigoroznim kaznovanjem vseh tistih, ki so bili kakorkoli povezani z odporništvom. Ukaz o ločevanju otrok od staršev je bil uresničen predvsem v dveh akcijah na Štajerskem, ki so ju spremljale množične aretacije številnih družin avgusta 1942; le-te so nato pripeljali v celjsko zbirno taborišče. Materam iz prvega vala aretacij so nasilno odvzeli otroke v noči na 10. avgust, njih pa poslali v uničevalno taborišče Auschwitz. Ista usoda je doletela aretirance iz sredine avgusta. Očete so postrelili kot talce ali pa prav tako poslali v uničevalno taborišče. V teh avgustovskih akcijah so nasilno odvzeli približno 600 otrok, ki so bili po rasnem pregledu poslani v prehodno taborišče Frohnleiten pri Gradcu. Mlajši so bili nato poslani v domove Lebensborna, starejši pa v posebna taborišča za prevzgojo. Preživeli ukradeni otroci so se po koncu vojne vrnili v domovino, vendar ne vsi. Nekatere so namreč posvojile nemške družine in se je za njimi izgubila vsaka sled. Taka usoda je doletela npr. Viljema Goručana, rojenega marca 1942 v Celju, ki ga je posvojil Himmlerjev bratranec.⁶

Leta 1942 je pričel z množičnimi internacijami tudi italijanski okupator v Ljubljanski pokrajini. Internirane družine je pošiljal predvsem na Rab, v Gonars in Treviso-Monigo. Množične internacije so bile sestavni del t. i. čiščenja pokrajine v času silovite italijanske ofenzive od julija donovembra 1942. V italijanskih taboriščih se je znašlo okoli 25.000 internirancev, med njimi številne družine z otroki. Veliko internirancev, torej tudi otroci, je prišlo v taborišča še dodatno prizadetih oziroma psihično popolnoma uničenih, saj jih ni doletela samo internacija oziroma izkoreninjenje iz domačega okolja, temveč so bili pred odhodom v taborišče tudi priče nepopisnemu nasilju italijanskega okupatorja, to je požiganju domov ter streljanju svojcev in znancev pred njihovimi očmi. Otroci v italijanskih taboriščih so prav tako živeli v pomanjkanju, pogosto v skrajno zaostrenih bivanjsko vremenskih razmerah in soočanju s smrtjo bližnjih.⁷ Smrt je kosila tudi med njimi; na Rabu jih je umrlo najmanj 58, v Gonarsu 46.⁸

Tudi tisti otroci, ki so ostali doma, so bili slej ko prej izpostavljeni trpljenju ter raznovrstnim pritiskom. Poleg okupatorjevega nasilja so marsikje trpeli tudi zaradi delitev, ki so se vzpostavile znotraj slovenskega naroda, kar je bilo še zlasti očitno v Ljubljanski pokrajini. V zapisu, ki zadeva doživljanje strahot 11-letnega partizanskega otroka Rafaela Barage v zvezi s krvavo, plenilsko in požigalsko italijanske ofenzive poleti 1942 ter nastajajočo notranjo diferenciacijo, je zgovorna naslednja jedrnata ugotovitev: *»Vse bolj smo se odevali v črnino. Strah smrti je bil naš najpogostejši spremljevalec.«*⁹ Otroci, katerih starši so se opredelili za partizansko stran, so tako pogosto trpeli zaradi pritiskov z dveh strani, tj. okupatorjeve in protikomunistične.

Zdenko Rot, domobranec, pa je otroški doživljajski svet še med vojno takole zabeležil v svoj dnevnik: *»Še z brezskrbnih otroških lic je izginil tisti nedolžni sij. Nič več*

⁵ Spomini in pričevanja; Spomini in pričevanja II; Spomini in pričevanja III.

⁶ Terčak, Ukradeni otroci, str. 53–110, 217–220.

⁷ Janež, Otroci v koncentracijskem taborišču, str. 90, 91; Gombač, Otroci v italijanskih koncentracijskih taboriščih, str. 390–394.

⁸ Baza INZ.

⁹ Slivniški bataljon, str. 11.

Izseljevanje partizanskih družin v vasi Koreno julija 1942 (Stane Terčak, Ukradeni otroci, str. 158)

*te ne pogleda v oči. Vselej jih povesi in skloni glavo, kako pa tudi ne. Ko pa je že tolikokrat moral gledati mrtva trupla, razmesarjena in razbita. Morda mu je nasprotnik ubil celo očeta ali brata – Bog ve?*¹⁰

Nasilje, še zlasti, kadar je le-to imelo za posledico smrt, je pogosto neizbrisno zaznamovalo nadaljnjo otrokovo oziroma mladostnikovo življenjsko pot z vsemi posledicami za njegov psihični in osebni razvoj, čeprav so bile posledice teh doživetij

¹⁰ Rot, Leta izgubljene mladosti, str. 66.

seveda različne, pa tudi kasnejše podoživljanje v posameznih življenjskih razdobjih različno intenzivno. Vsako soočenje z nasilno smrtjo je gotovo travmatično, še zlasti, če je otrok sam bil priča takšnemu nasilnemu dogodku. Eno izmed mnogih tovrstnih doživetij nazorno opisuje France Špelič, človek resnično zanimive življenjske poti, ki je izšel iz dna suhokrajinske vaške revščine in se kot štirinajstletnik spomladi 1942 pridružil partizanom, kasneje deloval v VOS-u in bil spremljevalec slovenske delegacije na drugo zasedanje AVNOJ, po vojni služboval kot miličnik in na zrela leta postal diakon katoliške Cerkve. Špelič je bil priča usmrtitvi petih fantov, obtoženih izdajstva; obtožbi je verjel je tudi on, saj je bil še premlad, da bi o krivdi lahko imel svoje mnenje. Usmrtitev je izvršil Zapadnodolenjski odred poleti 1942 v bližini Kompolj. Usmrtitvi je prisostvoval iz otroške radovednosti, ta radovednost pa se je sprevrgla v »grozno doživetje«; zlasti ga je presunilo bestialno pokončanje enega od fantov, ki po ustrelitvi ni bil takoj mrtev. Pravi, da je ta dogodek zapustil v njemu trajen »globok vtis in gnus do nasilja« ter vplival na oblikovanje njegovega značaja.¹¹

Sicer je Špeličeva neposredna pripoved dragocena tudi zaradi pojasnitve njegove odločitve, da se priključi partizanom; tja je namreč odšel zaradi elementarnega občutenja, da vse bolj nasilni italijanski okupator nima kaj početi na slovenski zemlji, pri čemer izrecno poudarja, da ob odhodu v partizane ni imel pojma o politiki, še manj o nevarnosti, v katero se podaja in je ob poslavljanju prav otroško jokalo.¹² Takšne ugotovitve je mogoče srečati v številnih spominskih zapisih. Nekaterim so bili prvi dnevi vojne celo zanimivi, a so hkrati na zaskrbljenih obrazih staršev kmalu razbrali, da so na obzorju težki časi. Za otroka, ki je bil sposoben že delnega dojemanja dejstva okupacije, je značilno, da le-to pogosto ocenjuje skozi prizmo izražanja čustev in skrbi staršev, njihovih znancev in sorodnikov. V tem krogu, ki je krajevno praviloma zelo omejen, se potem postopoma oblikuje mladostnikova predstava o kruti vojni realnosti. Značilno je še, da je delu otrok pojem »domovina« še precej ali povsem nejasen, saj se je le-ta nekako pokrival z njegovim spoznavnim svetom, tj. s krajem bivanja in bližnje okolice, središče vsega pa je bila praviloma njegova družina.¹³

Leta 1942 se je okupatorjevemu nasilju pridružilo še partizansko nasilje, predvsem v Ljubljanski pokrajini. V ta vrtnec so bili potegnjeni tudi otroci, saj so v številnih primerih ostali brez enega ali brez obeh staršev, v nekaterih primerih pa so bile pobite cele družine, torej tudi matere oziroma žene in otroci. Omenimo naj le enega zgodnejših pomorov, in sicer pomor družine Jakopin s Ponove vasi pri Grosupljem (štirje otroci v starosti od 9 do 18 let in noseča mati) aprila 1942.¹⁴ Eden najhujših zločinov pa se je dogodil decembra 1942, ko je Gubčeva brigada v Dobu pri Mirni zajela Mavsarjevo družino in jo po celodnevem mučenju živo pometala v ogenj. Poleg očeta in matere in polnoletnega sina Darka so v ognju zgoreli še 17-letni Ciril, 16-letna Marija, 14-letni Peter in 9-letni Stanko. Za sedmimi krstami je šel 12-letni sin Vilko sam, kajti sovaščani niso upali za pogrebom; marca naslednjega leta so partizani umorili še Vilka.¹⁵ Na Primorskem je bil med najbolj odmevnimi pobjo Brecljeve družine julija 1944 v Žapužah v pri Ajdovščini.¹⁶

¹¹ Špelič, Vrnil se bom k Očetu, str. 34, 35, 116.

¹² Isto, str. 20, 33, 34.

¹³ Zidar, Okupacija Javornika, str. 39–41; Dolžan, Pobičevi spomini, str. 10, 11.

¹⁴ V znamenju Osvobodilne fronte, str. 113–119.

¹⁵ Žajdela, Komunistični zločini, str. 44; Črne bukve, str. 122, 136, 137.

¹⁶ Podbersič, Revolucionarno nasilje na Primorskem, str. 52, 134, 151–153, 156–159.

Tudi protirevolucionarna stran je sama ali v sodelovanju z okupatorjem povzročala nasilje, ki se je zaostriло še zlasti po kapitulaciji Italije in formiranju domobranstva. Na podlagi znanih podatkov sicer ni znanih pobojev celih družin z otroki in mladoletniki v naznačenem obsegu, kakršni so se dogajali na partizanskem ozemlju leta 1942. Vendar je tudi protipartizanska stran zagrešila v nekaj primerih podobne zločine, ko je bila ob enem ali obeh starših ubita tudi mladoletna oseba. Med vidnejše tozadevne primere sodi umor družine Valantič iz Novega mesta 23. 12. 1943, ko so domobranci poleg očeta, matere in odrasle hčere umorili tudi 15-letno hčerko Alojzijo.¹⁷ Čeprav sta obe sprti strani druga drugi očitali zločine, ki sta jih povzročali, pa je v njuni propagandi opaziti določen skupni imenovalec – obe namreč ob naštevanju odraslih oseb, ki jih je pokončala ena ali druga stran, pogosto navajata, koliko otrok je po teh pobojih ostalo brez očeta, matere ali kar brez obeh staršev. Ne glede na to, da sta s tem želeli doseči tudi propagandni učinek, ostaja dejstvo, da sta odpirali pereče vprašanje vojnih sirot.

Med zločine domobranske strani, ki so bili večkrat izpostavljeni, sodi umor partizanke Notranjskega odreda Mulec Ane Ivanke, ki je bila tik pred porodom. Mulčeva je bila ranjena in zajeta 13. marca 1945 ob nenadnem domobranskem vdoru v Loško dolino; domobranci so jo po umoru zmasakrirali.¹⁸

Teror, ki ga je izvajal okupator sam ali v sodelovanju s kolaboracionističnimi enotami, je trajal seveda do konca vojne in se v posameznih razdobjih tudi zaostrił. Zlasti v t. i. očiščevalnih in maščevalnih akcijah, so množično trpeli tudi otroci, bodisi da so izgubili življenje, bili poslani v taborišča ali pa bili prepuščeni sami sebi brez doma in staršev. Spomnimo naj le na hudo maščevanje nad prebivalci Komna in okoliških naselij zaradi partizanskega napada na nemškofašistično kolono februarja 1944; okupator se je maščeval s požigi domov in množičnimi izgoni prebivalstva v Nemčijo.¹⁹ Maja 1944 se je okupator bestialno znesel nad brkinskimi vasmi s požigi vasi in krutim pobijanjem vaščanov, med katerimi so bili tudi otroci.²⁰ Istega meseca se je okupator znesel še nad Orehovico pri Zagorju, ko je zaradi partizanskega napada na nemški avtomobil postrelil 15 prebivalcev – med njimi 6 otrok –, ki so zgoreli v gorečih domovih.²¹

III.

Otroci so bili slej ko prej neizogibno vključeni v sistem indoktrinacije, kar je mogoče opredeliti tudi kot obliko nasilnosti. Z narodnostnega stališča so bili zelo nevarni tozadevni okupatorjevi poskusi, saj so imeli raznarodovalni cilj, ki so ga sistematično zastavili ravno pri mladini in s tem skušali načeti narodovo substanco v temeljih.

Italijanski okupator si je precej prizadeval, da bi čim več šolske mladine vključil v organizacijo italijanske liktorske mladine, ki jo je razširil na Ljubljansko pokrajino z imenom Italijanska liktorska mladina Ljubljane (Giuventù Italiana del Littorio di Lubiana – GILL) s ciljem postopnega raznarodovanja in fašizacije. Po zatrevanju fašističnih oblasti naj bi ta organizacija bila v korist mladini na telovadno-športnem,

¹⁷ Baza INZ.

¹⁸ Prim. Grgič, *Zločini okupatorjevih sodelavcev*, str. 152 in Guštin, *Premk Notranjski odredi*, str. 278–280.

¹⁹ Iz požganih domov v izgnanstvo.

²⁰ Zadnik, *Istrski odred*, str. 305–311.

²¹ Šnuderl, *Fašistično domobranski teror*, str. 107.

kulturnem in podporno-socialnem področju, z njo bi se naj pričenjalo tudi »prostovoljno, dejavno sodelovanje« z italijansko mladino, ki bo »znatno prispevalo k vzajemnemu spoznavanju in simpatiji!«²² Vpis je bil načeloma prostovoljen, dejansko pa so fašistične oblasti izvajale različne oblike pritiskov na šolske oblasti, mladino in starše, da bi se otroci vendarle vpisali v GILL. Fašistična prizadevanja so naletela na slab odziv. Do konca leta 1941 se je v organizacijo vključila le desetina učencev in dijakov, število pa tudi kasneje ni bistveno poraslo.²³ Množično zavračanje GILL-a je mogoče razložiti predvsem z močno narodno zavestjo tako staršev kot učiteljev in seveda z italijanskim okupacijskim sistemom, ki na začetku okupacije ni bil tako rigorozen kot nemški. V primerjavi z ostalimi pokrajinami lahko ugotovimo, da so se vsaj v začetnem obdobju zasedbe okupatorja najmanj bali prav otroci v Ljubljanski pokrajini, kar potrjuje mr. tudi norčevanje iz italijanskega okupatorja. Znana je npr. bodica na račun italijanskih makaronov, ki so jih otroci prejeli v GILL-ovih kuhinjah in za katere niso bili italijanskemu okupatorju prav nič »hvaležni«, saj so bili narejeni iz jugoslovanske moke in z nemškimi »mašinami«, tako da so bile v makaronih samo luknje italijanske. Tudi sicer so italijanske vojake posmehljivo imenovali makaronarji ali polentarji.²⁴

Drugače je bilo na nemškem okupacijskem območju, kjer je okupator s ciljem popolnega ponemčenja Gorenjske, Koroške in Štajerske takoj ukinil vse slovenske šole in vrtce, uvedel pouk izključno v nemškem jeziku in ustanavljal le nemške otroške vrtce, v katere naj bi vključili večino otrok od 2. do 6. leta starosti. Dosledno ponemčevanje naj bi se torej začelo že v vrtcih in šolah, kar bo garancija za hitro ponemčenje okupiranih območij. Nacisti so odkrito razglašali, da so otroški vrtci in šole temeljne postojanke za prevzgojo slovenskih otrok in mladine v nacističnem duhu in za njihovo ponemčenje ter da z nemškimi šolami stoji in pade germanizacija. Zato so strogo prepovedali uporabo slovenskega jezika tudi med odmori. Kršilce so učitelji, ki dostikrat niso imeli ustrezne izobrazbe, telesno kaznovali in zmerjali z grobimi izrazi. Ponemčevanju je bila prilagojena tudi vsebina pouka, saj so bili med glavnimi predmeti učenje nemščine, življenjepis Hitlerja, petje in eksercir. S šolo je bila tesno povezana mladinska organizacija Deutsche Jugend, saj so bili učitelji njeni glavni voditelji. Vanjo so vključevali moško in žensko mladino od 7. do 20. leta starosti. Na Gorenjskem so nacisti ustanovili Kärntner Volksbundjugend, tj. mladino Koroške ljudske zveze, ki so jo na Hitlerjev rojstni dan leta 1942 preimenovali v Hitler Jugend Anwärter-Einheiten, tj. v pripravniške enote Hitler Jugend, s čimer naj bi dali gorenjski mladini možnost, da se posebej izkaže in nato vključi v Hitler Jugend, kakor se je organizacija imenovala v rajhu. Slovenski mladini nacisti praviloma za bodočnost niso namenjali mesta med izobraženstvom, saj so se bali narodno zavedne inteligence.²⁵ Za marsikaterega otroka je nenadna sprememba glede poučevanja v tujem jeziku predstavljala ne samo ranjen nacionalni ponos, ampak je pomenila travmatično izkušnjo, ker je bilo težko slediti pouku. Upirala se jim je tudi militarizacija oziroma eksercir.²⁶

Tudi madžarski okupator je težišče raznarodovanja usmeril na otroke in mladino. Ustanavljal je šole enorazrednice v krajih, kjer šol prej ni bilo in s pomočjo madžarskih učiteljev udejanjal politiko spodrivanja prekmurskega narečja iz šol ter

²² La gioventù italiana del littorio di Lubiana, str. 4.

²³ Ferenc, Fašisti brez krinke, str. 65–67.

²⁴ Dular, Belokranjski pionirji, str. 40.

²⁵ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 789–793.

²⁶ Zidar, Okupacija Javornika, str. 93–97, 100, 101.

uvajanja madžarščine kot učnega jezika; to je izvedel na osnovi prefinjeno izvedenega neke vrste plebiscita, na katerem so se starši pod pritiskom oblasti in vplivom okupatorju lojalnih učiteljev izrekli za pouk v madžarskem jeziku. Mladinska organizacija Levente je poleg raznarodovalne funkcije opravljala tudi nalogo predvojaške vzgoje. Vanjo so vključevali mladino od 12. leta dalje in je bila tesno povezana s šolo, vodstveno vlogo v njej pa je imela vojaška oblast.²⁷

Tudi na partizanski strani so ustanavljali različne organizacije. Odraščajočo mladino so vključevali v Mladinsko Osvobodilno fronto, v Skoj, Zvezo delavske mladine in od 1943 leta dalje Zvezo slovenske mladine kot integralnega dela jugoslovanske USAOJ.²⁸ Mlajšo mladino oziroma otroke pa so vključevali v pionirske organizacije, ki so delovale v okviru mladinskih organizacij. Vse te organizacije so napovedovale intenzivno prizadevanje partijske oblasti za pridobivanje mladine v povojnem obdobju. Prve pionirske organizacije so nastale na partizanskem ozemlju proti sredini leta 1942. O njih je poročal celo Boris Kidrič na partijski konferenci julija 1942 in poudaril, da so organizacije pionirjev »vzgojne organizacije za vzgojo mladine v duhu osvobodilne borbe« in da je vojaška organizacija za mladino najbolj vabljiva organizacijska oblika. Vanje so vključevali otroke od 8. do 16. leta, s ciljem animirati jih za različna dela v podporo odporu, povezovali pa so jih v pionirske čete in kasneje odrede.²⁹

Vzgojni smotri partizanskega tabora so bili prisotni tudi v partizanskem šolstvu. Tozadevno je vodstvo OF maja 1942 zapisalo, da morata pouk in šolska vzgoja potekati »skladno z duhom narodnoosvobodilne borbe slovenskega naroda, ki uresničuje njegove najvišje narodne cilje: osvoboditev, združitev, popolno samoodločbo slovenskega naroda«, poleg tega pa tudi »popolno ljudsko demokracijo«. ³⁰ Agitacijsko propagandno vlogo je odigral tudi mladinski tisk, med katerim je bil list za najmlajše *Slovenski pionir*, ki je začel izhajati po mladinskem kongresu jeseni 1943. Če je v vojnih in povojnih pripovedih otrok izrazito prisotna osebna nota, praviloma izražena na preprost način, je v pionirskem listu, ki ga je formalno izdajala ZSM, močno opazen propagandno ideološki naboj. Skoraj ni bilo številke, v kateri se ne bi pisalo o Titu, ki ga pogosto imenujejo »naš očka«. Tako se je že pri najmlajših začel večje izgrajevati kult Tita.³¹

Otroke iz meščanskih okolij na protipartizanski strani v Ljubljanski pokrajini so vzgajali v tradicionalnem šolskem, cerkvenem in družinskem krogu v smislu poudarjenega antikomunizma. Tam se je o partizanih govorilo mnogo in zgojil slabo – »*Da ubijajo, kradejo, rušijo cerkve, celo da jedo majhne otroke in da so 'rdeči'*«. ³²

IV.

Usode in opredelitve otrok so neizogibno določali tudi starši. Tisti, ki so se pridružili odporu in revoluciji, so izpostavili okupatorjevemu nasilju ali vsaj negotovi usodi tudi lastne otroke. Simbolizira ga primer Šarhove družine, kjer se oče pridruži

²⁷ Ferenc, Madžari kot okupatorji, str. 49.

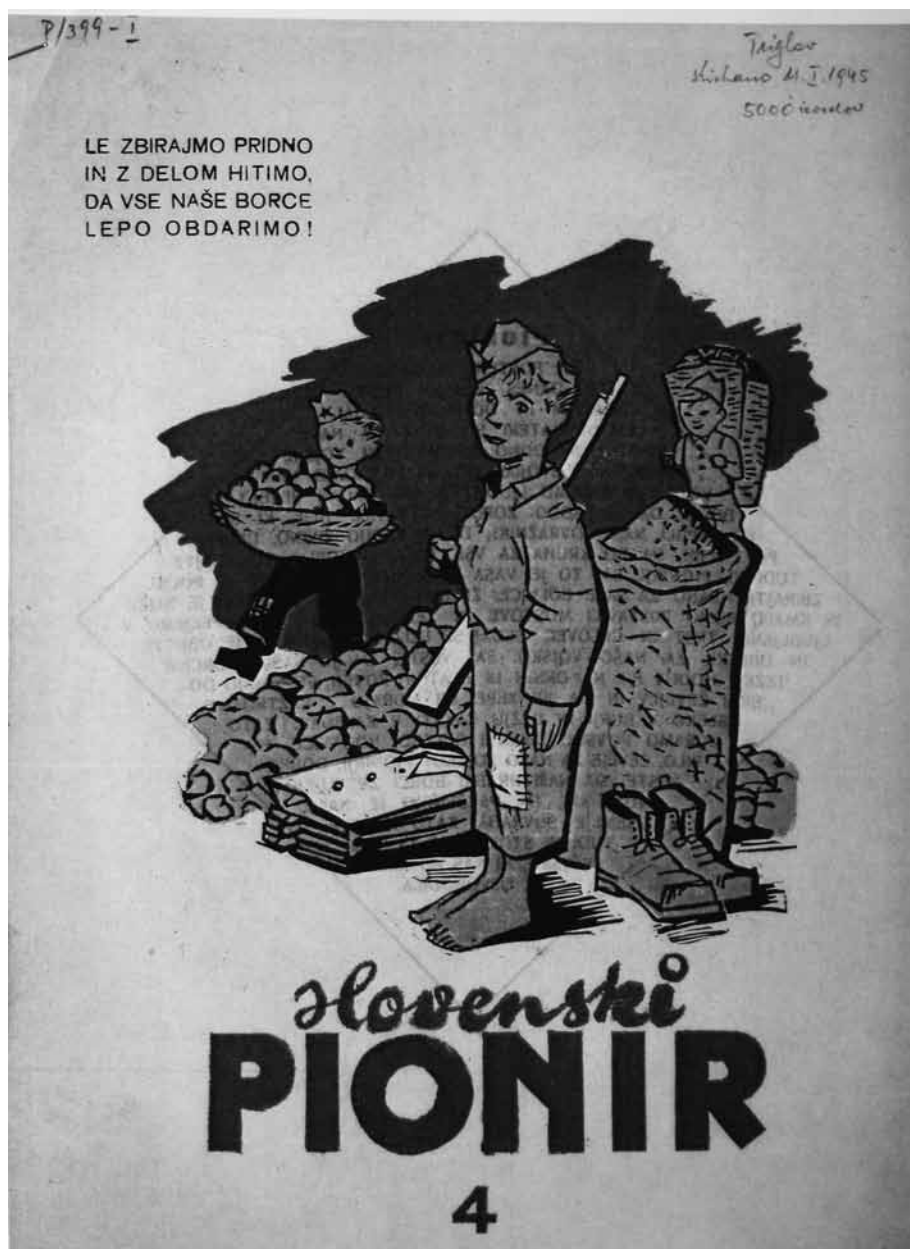
²⁸ Jeršek, Nedog, Kacin: Oris mladinskega gibanja, str. 28–63.

²⁹ Dokumenti ljudske revolucije, 2, dok. 98, str. 226, 227; Urbanc: Pionirska organizacija, str. 127–142.

³⁰ Dokumenti ljudske revolucije, 2, dok. 37, str. 81.

³¹ AS 1887 Zbirka NOB tisk, t.e. 69, Slovenski pionir, marec 1944, št. 3, Dragi tovariši pionirji!

³² Ott, Ukradeno otroštvo, str. 13.

Slovenski pionir, glasilo pionirske organizacije (IS AS 1778, Zbirka narodnoosvobodilnega tiska, t.e. 67)

partizanom, nato avgusta 1942 nemški okupator aretira njegovo ženo in otroke, ki jih v Celju ločijo od matere; mati umre v Auschwitzu, trije Šarhovi sinovi, ki pobegnejo iz taborišča Frohnleiten, se pridružijo očetu partizanu na Pohorju in skupaj z njim kot najmlajši partizani padejo v poslednjem boju Pohorskega bataljona.³³ V ta kontekst sodijo tudi ljubljanski ilegalčki, tj. otroci, katerih starši so se zapisali aktivističnemu delu,

³³ Filipič, Pohorski bataljon, str. 180–182, 638, 639.

se pridružili partizanskim borce, bili v zaporih, internaciji ali pa so bili ustreljeni kot talci. Skrb za te otroke je nato prevzela OF in je v prvi vrsti obsegala iskanje varnih zatočišč pri svojih zanesljivih privržencih.³⁴

Ugotoviti moremo, da se je precej mladoletnih oseb, med njimi so bili tudi šoloobvezni otroci, vključilo v partizanske enote. Krvni davek med mladoletno mladino, ki se je vključila v različne partizanske oborožene formacije, je bil visok in je znašal najmanj 1691 oseb.³⁵

Otroci so se vključevali tudi v druge odporne akcije, npr. sabotažne. Med večjimi, ki je imela tudi zelo tragične posledice, sodi sodelovanje pri namestitvi peklenškega stroja v meščanski šoli na Jesenicah 29. novembra 1944, ko je v eksploziji izgubilo življenje kar sedem šolark v starosti 9 in 10 let, 12 pa je bilo težko ranjenih. *Slovenski dom* je ob tem tragičnem dogodku zapisal, da to »strahotno dejanje nam bolj ko katero koli drugo odkriva satanizem komunizma, ki se loti tudi mladine in jo premišljeno vzgaja za morilce otrok«.³⁶

Vojna s svojimi nevarnostmi je bila stalni spremljevalec otrok in pogostokrat so se otroci znašli v ekstremnih situacijah, ko so se npr. znašli v navzkrižnem ognju bojujočih se strani. Spomnimo naj na tridnevne boje v Dražgošah, ko so družine, prepuščene same sebi, trepetale za svojo usodo in so na koncu bile prepuščene strahotni okupatorjevi maščevalnosti, ko je izgubilo življenje tudi 9 mladoletnih Dražgošanov.³⁷ Ali pa na neizmerno stisko šolarjev lokavške šole, ki so se udeležili kino predstave v Gračnici in so ob vračanju domov padli v srdit bojni spopad med 14. divizijo in nemškimi enotami v dolini Gračnice februarja 1944. Udeležba otrok v tem dogodku je različno interpretirana. V knjigi Staneta Terčaka je predstavljen kot zavestna odločitev okupatorja, da se obda z otroškim živim zidom in tako prepreči partizanski napad na nemško kolono. Večina šolarjev pa meni, da je do tega dogodka prišlo slučajno.³⁸

Na splošno je bila pri otrocih prisotna želja po miru in toplem domu skupaj s starši. Otroci so predvsem pogrešali starše, kadar so bili ločeni od njih. Tako je npr. učenka iz Osilnice, katere oče je bil partizan, zapisala: »Moj oče je partizan. Nosi puško in bombe. Bori se proti okupatorju. Ko je prišel na dopust, smo bili zelo veseli. Vsi komaj čakamo konec vojske in svobodo. Potem bo naš ata vedno doma.« Ali kakor je zapisal deček z Gorenjske: »Če bi imel milijon RM in če bi se dalo kupiti mir, bi dal takoj ves denar, ker bo ta vojna vzela še nešteto ljudi.«³⁹

S koncem vojne se trpljenje in stiske kot posledice doživetve vojne za številne otroke niso končale. Vojna je pri otrocih pustila dolgotrajne ali trajne posledice na zdravju, telesno invalidnost, psihosocialne motnje itd. Prizadeta je bila številčna skupina otrok, ki je ostala brez enega ali brez obeh staršev in mnogi od njih še danes iščejo resnico o njihovi smrti ali kraju zadnjega počitka. Bili pa so tudi otroci, ki so pravo trpljenje doživeli šele neposredno po končani vojni v okviru obračuna zmagovite strani nad premagano. Domobranskemu umiku na avstrijsko Koroško se je pridružilo tudi civilno prebivalstvo, torej družine z otroki. S civilisti, ki so jih zasedbene oblasti skupaj z domobranci vrnile jugoslovanskim, so se vračali tudi nekateri otroci. Znana je

³⁴ *Ilegalčki.*

³⁵ Baza INZ.

³⁶ Slovenski dom, IX, 9. 12. 1944, št. 49, str. 8, Boljševiški umor na Jesenicah.

³⁷ Jan, Dražgoška bitka, str. 214–216, 236–242, 248–251, 347, 348.

³⁸ Terčak, Živi zid, str. 39–50; Izjava E. Rajha.

³⁹ Mi otroci vojne, str. 9, 98.

usoda otrok v taborišču na Teharjah, kjer so partizani s silo odvzeli materam dojenčke in otroke (cinizem zgodovine!). Dojenčke so izpostavili žgočemu soncu in jih na ta način umorili.⁴⁰ Več deset otrok, katerih starši so bili umorjeni na Teharjah in bližnjih moriščih, so poslali v posebno taborišče v bližini Celja, kjer so več mesecev doživljali neizmerno trpinčenje zloglasne »črne vdove«.⁴¹ Otroci so trpeli tudi v drugih taboriščih; omenimo naj samo Strnišče pri Ptuj, kjer jih je umrlo vsaj 12.⁴² Tudi otroci, ki so vojno preživeli v izgnanstvu in taboriščih, so po vrnitvi v domovino živeli v težkih okoliščinah, saj so izgnanci pogosto našli povsem izropane domačije, zaradi česar so ob splošnem pomanjkanju, ki je vladalo v državi, otroci živeli še v posebej hudi revščini, mnogi tudi brez enega ali obeh staršev. Skratka, vojna je za sabo pustila polno sirot, ki so pripadali staršem iz partizanskega in protipartizanskega tabora, in otrok, ki jim je vojna ukradla ali vsaj skrajšala dobo brezskrbnega otroštva.

V.

Smrtne žrtve med otroki so nedvomno najbolj tragična in dokončno nepopravljiva posledica vojne. V raziskavi o smrtnih žrtvah druge svetovne vojne je trenutno evidentiranih 5528 mladoletnikov, tj. oseb, ki so bile v času smrti mlajše od 18 let. Če je prebivalstvo Slovenije med vojno in neposredno po njej utrpelo 97.500 smrtnih žrtev (6,5 % prebivalstva), so predstavljale smrti med mladoletniki 5,7 % delež med vsemi smrtmi.⁴³ Med omenjenimi 5528 mladostniki, ki so izgubili življenje zaradi nasilnih vojnih in povojnih razmer, je 1264 mlajših od 7 let (status »otrok«). In hkrati je 1238 takih, pri katerih socialni status ni znan, zato je število žrtev v skupini »otrok« dejansko nekoliko višje. Ostale, najbolj pogoste socialne statuse predstavljajo delavci različnih poklicev (680 vključno z okoli 200 kmečkimi in poljskimi delavci), kmečki in posestnikovi sinovi in hčere (494), učenci (472) in dijaki (373).

Enako kakor izstopa glede na splošno vseslovensko žrtvoslovno sliko v pogledu stopnje prizadetosti prebivalstva Ljubljanske pokrajine, le-ta izstopa tudi glede smrti otrok in mladostnikov (Tabela 1). Pri otrocih, rojenih v časovnem razponu 1930–1945, glede smrtnosti izstopajo otroci rojeni v letu 1930 (235 žrtev) in otroci rojeni v letu 1942 (201). Smrtnost je iz leta v leto naraščala in je dosegla vrh v letu 1944 (1801) – (Tabela 2). Največ žrtev je povzročil nemški okupator (2131), na drugem mestu je partizanski tabor (588), protipartizanska stran je neposredno povzročila več kot pol manj žrtev (274) od partizanske (Tabela 3); ob tem pa protipartizanska stran v posameznih primerih nosi tudi posredno odgovornost za smrt posameznih mladoletnikov (v bazi INZ sta npr. evidentirana dva mladoletnika, ki so ju aretirali domobranc, ju predali nemškemu okupatorju in sta umrla v nemškem taborišču). Med vzroki smrti zelo izstopajo vojne nesreče (822), kar je bilo dolgo spregledano; v oboroženih spopadih je padlo 1193 in za posledicami bojev je umrlo še nadaljnjih 92; zaradi taborišč jih je umrlo najmanj 430; v izgnanstvu vsaj 365; kot talcev jih je padlo 92; zaradi povojnih pobojev jih je umrlo 147 itd.

⁴⁰ Leljak, Teharje, str. 26.

⁴¹ Ott, Ukradeni otroštvo, str. 81–230.

⁴² Baza INZ.

⁴³ Baza INZ.

Tabela 1: *Umrle mladoletne osebe po pokrajinah.*

Pokrajine	Število
Ljubljanska	1737
Spodnja Štajerska	1608
Primorska	981
Reška pokrajina	187
Gorenjska	652
Koroška	83
Prekmurje	132
neznana	148
SKUPNO	5528

Tabela 2: *Smrtnost po posameznih letih vojne.*

Leto smrti	Število
1941	177
1942	553
1943	1080
1944	1801
1945	1735
1946	37
neugotovljeno	145
SKUPNO	5528

Tabela 3: *Povzročitelji smrti.*

Povzročitelj smrti	Število
Neznani	1019
Nemški okupator	2131
Partizanski tabor	588
Protipartizanski tabor	274
Italijanski okupator	238
Ustaši	74
Sam	545

Viri in literatura

Literatura

- Dolžan, Vili, *Pobičevi spomini 1941–1945*. Muzej narodne osvoboditve, Maribor 1995.
- Dular, Andrej, Belokranjski pionirji med osvobodilnim bojem in po vojni. V: *Po partizanski Beli krajini: Zbor pionirjev Jugoslavije, Črnomelj, 12. junij 1982*. Zveza prijateljev mladine Slovenije.
- Ferenc, Tone, *Fašisti brez krinke: Dokumenti 1941–1942*, Obzorja, Maribor 1987.
- Ferenc, Tone, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*, Obzorja, Maribor 1968.
- Ferenc, Tone, Madžari kot okupatorji. *Naša obramba*, leto 1, 1969, št. 2.
- Filipič, France, *Pohorski bataljon: poglavje iz zgodovine narodnoosvobodilne borbe v severovzhodni Sloveniji*. Državna založba Slovenije, Ljubljana 1979.
- Gombač, Metka, Otroci v italijanskih koncentracijskih taboriščih 1942–1943. *Arhivi*, 28, 2005, št. 2.

- Grgič, Silvo, *Zločini okupatorjevih sodelavcev, 1. knjiga: Izven boja pobiti in na druge načine umorjeni, ranjeni in ujeti slovenski partizani*. Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, Dolenjska založba, Novo mesto–Ljubljana 1995.
- Guštin, Damijan; Premk, Martin, *Notranjski odredi 1942–1945*. Skupnost borcev Notranjskega odreda, Ljubljana 2004.
- Ilegalčki : Vojna Ljubljana 1941–1945 : iz zapuščine Ade Krivic*. Društvo ZAK, Ljubljana 2004.
- Iz izgnanih domov v izgnanstvo : Divči, Jablanec, Komen, Mali Dol, Tomačevica*. Komen, Krajevna skupnost, 1994.
- Jan, Ivan, *Cankarjev bataljon in dražgoška bitka*. Partizanska knjiga, Ljubljana 1975.
- Herman, Janež, *Otroci v koncentracijskem taborišču*. *Borec*, št. 577–578.
- Jeršek, Dare; Kacin, Milica; Nedog, Alenka, *Oris mladinskega gibanja na Slovenskem v obdobju 1941–1945*. Centralni komite Zveze komunistov Slovenije, Ljubljana 1963.
- La gioventù italiana del littorio di Lubiana : Italijanska liktorska mladina v Ljubljani*, P. N. F., Ljubljana 1942.
- Leljak, Roman, *Teharje*. Založba za alternativno teorijo, Maribor 1990.
- Ott, Ivan, *Ukradeno otroštvo*. Založba za alternativno teorijo, Maribor 1991.
- Podbersič, Renato, *Revolucionarno nasilje na Primorskem : Goriška in Vipavska 1941–1945*. Študijski center za narodno spravo, Ljubljana 2011.
- Rot, Zdenko, *Leta izgubljene mladosti : dnevnik 1942–1948*. Modrijan, Ljubljana 2010.
- Slivniški bataljon*, Kovinoplastika, Lož 1973.
- Spomini in pričevanja*, (ur. Ivica Žnidaršič, Zdenka Kaplan), Društvo izgnancev Slovenije 1941–1945, Ljubljana 2003.
- Spomini in pričevanja, II*, (ur. Ivica Žnidaršič, Zdenka Kaplan), Društvo izgnancev Slovenije 1941–1945, Ljubljana 2006.
- Spomini in pričevanja, III*, (ur. Ivica Žnidaršič, Zdenka Kaplan), Društvo izgnancev Slovenije 1941–1945, Ljubljana 2012.
- Špelič, France, *Vrnili se bom k Očetu*. Mohorjeva družba, Celje 1990.
- Terčak, Stane, *Živi zid : Iz zapiskov šergerjevca na pohodu štirinajste udarne divizije na Štajersko, Savinjski vestnik*, Celje 1952.
- Terčak, Stane, *Ukradeni otroci*. *Borec*, Ljubljana 1973.
- Urbanc, Nataša, *Pionirska organizacija – otrokova samovzgoja in dejavnost. Otroštvo v senci vojnih dni*. Zveza prijateljev mladine Slovenije, Ljubljana 1980.
- Zadnik, Maks, *Istrski odred*, Partizanska knjiga, Nova Gorica 1975.
- Zidar, Pavle, *Okupacija Javornika*, Založba Borec, Ljubljana 1984.
- Žajdela, Ivo, *Komunistični zločini na Slovenskem*, 1. del, Novo Jutro, Ljubljana 1991.
- Žnidaršič, Ivica, *V letih 1941–1945 je bilo izgnanih okrog 20.000 slovenskih otrok*. *Borec*, št. 577–578.

Arhivski in ostali viri

- SI AS 1887, Zbirka narodnoosvobodilnega tiska, t.e. 67, Slovenski pionir.
- Baza podatkov: Smrtne žrtve druge svetovne vojne in neposredno po njej, Inštitut za novejšo zgodovino, stanje podatkov v bazi na dan 13. 4. 2012.
- Črne bukve: o delu komunistične Osvobodilne fronte proti slovenskemu narodu*, Ljubljana 1944 (ponatis 1990).
- Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji*, knjiga 2, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1964.
- Mi otroci vojne* (ur. Ferdo Godina), Borec, Ljubljana 1962.
- Slovenski dom, 1944.
- Šnuderl, Makso: *Fašistično domobranski teror nad Slovenci*. 1944.
- V znamenju Osvobodilne fronte : dokazila o grozodejstvih komunizma v Ljubljanski pokrajini*, Ljubljana 1943.
- Živi zid*, pisna izjava Edvarda Rajha in sošolcev, 19. 8. 2004.

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

54 Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Tone Kregar

»Reich računa na vas«: Organizacija Nemška mladina (Deutsche Jugend) v Celju 1941–1945

KREGAR, Tone, dr. zgodovinskih znanosti, muzejski svetovalec, Muzej novejšje zgodovine Celje, SI-3000 Celje, Prešernova 17, tone.kregar@mnzc.si

»Reich računa na vas«: Organizacija Nemška mladina (Deutsche Jugend) v Celju 1941–1945

Prispevek govori o otroštvu v Celju v obdobju med letoma 1941 in 1945, pri čemer so, nekaterim specifikam navkljub, najpomembnejši pojavi in procesi značilni za celotno območje okupirane Štajerske ter primerljivi tudi z drugimi deli Slovenije. Na podlagi strokovne literature, nemških arhivskih in časopisnih virov ter zbranih pričevanj je podrobneje osvetljena raznarodovalna in ideološka (pre)vzgoja slovenskih otrok in mladine, zlasti v organizaciji Nemška mladina (Deutsche Jugend).

Ključne besede: Nemška mladina, okupacija, raznarodovanje, šolstvo, vzgoja

KREGAR, Tone, Ph.D., Museum of Recent History Celje, SI-3000 Celje, Prešernova ulica 17, tone.kregar@mnzc.si

»Reich is Counting on You«: The German Youth Organization (Deutsche Jugend) in Celje 1941–1945

Author is talking about childhood in Celje in the 2nd world war period, and despite all the specifics, the most important phenomena and processes are typical for the whole territory of occupied Štajerska and comparable with other parts of Slovenia. Denationalizing and ideological (re)education of Slovene children and youth, especially in the German Youth organization is presented on the basis of professional literature, German archival and journalistic sources and collected testimonies.

Key words: German Youth, military occupation, denationalism, shools, education

Ko razmišljamo o otrocih in otroštvu med vojno, praviloma pomislimo na najhujše oblike vojnega nasilja, ki so mu otroci izpostavljeni skupaj s svojimi starši in družinami ali pa neposredno, bodisi kot posamezniki bodisi kot ena najranljivejših skupin prebivalstva. Slednje velja tudi za obravnavo otroštva med drugo svetovno vojno na slovenskih tleh in še posebej, kadar pod drobnogled vzamemo takratno dogajanje v Celju, ki glede vojnih dogodkov, v katerih so bili otroci še posebej prizadeti, med slovenskimi kraji najverjetneje zavzema žalostni primat. Prav s Celjem namreč povezuje »ukradene otroke« ter »otroke s Petrička«, dve znani in v zgodovinskem spominu ohranjeni skupini otrok, žrtev vojnega in povojnega nasilja. Ki pa nista edini, saj že malce podrobnejši vpogled v medvojno dogajanje v Celju in na Celjskem odkriva še mnoge tragične zgodbe otrok, vse od žrtev nacistične »evtanazije« poleti 1941 do žrtev zavezniških bombardiranj pomladi 1945. Čeprav si tudi slednje zaslužijo natančnejšo raziskavo, se jim na tem mestu podrobneje ne bomo posvečali, pač pa bo nadaljnje pisanje namenjeno prikazu nacistične (pre)vzgoje otrok in mladine kot enemu izmed temeljev nemške okupacijske raznarodovalne politike, pri čemer konkretni celjski vzorec omogoča razumevanje dogajanja na celotnem slovenskem Štajerskem, ob upoštevanju nekaterih specifik pa tudi na ostalih območjih Slovenije, ki jih je med drugo svetovno vojno zasedel nemški okupator.

* * *

»Vsi se zavedamo, da je usoda ljudstva odvisna od njegove mladine. Kakor se fante in dekleta vzgoji, takšni so potem v življenju kot možje in žene v izpolnjevanju svojih dolžnosti napram svojemu narodu. Zato je bila tudi organizaciji SH (Steirischer Heimatbund oz. Štajerska domovinska zveza – ŠDZ, op. a.) najvažnejša naloga, da je v domovini vrnjeni Spodnji Štajerski, ki se je 23 let uklanjala tujemu gospodarstvu, takoj prevzela, počenši pri zibelkah, varstvo in vzgojo mladine v svoje roke. Zato stoji vrsta službenih mest organizacije SH že od prvega dne, spodnještajerskim materam in otrokom z nasveti in dejanji ob strani ter se pri tem trudi, da se začne nacionalsocialistična vzgoja že pri malem otroku. To delo, ki ga opravljajo že nad dve leti žene in Jugendführerji obojega spola je rodilo že prve uspehe. Kakor znano, zajamejo otroški vrtci otroke od treh do šestih let, desetletne pa prevzame mladinska organizacija Deutsche Jugend. In kaj delajo malčki med šestim letom? Ali ni tukaj vrzel v vzgoji? Ne, še dolgo ne! Fante in dekleta teh let združuje Amt Frauen v otroške skupine, kjer uživajo nadaljnjo vzgojo, pripravljajoč jih za službo v Deutsche Jugend. Mladina prebija ta leta v veselih igrah, šolah, telovadbi in veselem petju. To so ure prave otroške dobe, ki jih nikdar ne pozabi in ki bi jih doma v družinskem ognjišču radi prevelike zaposlenosti staršev nikdar ne mogla v taki meri uživati.«¹

V skladu z nacističnimi raznarodovalnimi smernicami in načrti je bila ob okupaciji slovenske Štajerske organizaciji šolstva in vzgoje namenjena vodilna vloga v procesu ponemčevanja oz., kot so smatrali nacisti, »regermanizacije« spodnještajerskega prostora in prebivalstva. Zato je pri razumevanju okupacijske politike na področju šolstva in vzgoje nujno upoštevati njen raznarodovalno-ideološki temelj, pomembnejši od vseh ostalih vzgojno-prosvetnih motivov. Podrobno izdelanemu konceptu je hitro sledila njegova praktična izpeljava. Neposredno po okupaciji so bile ukinjene vse slovenske vzgojno-izobraževalne institucije, namesto njih pa so bile vzpostavljene izključno nemške ustanove in zavodi, vse od vrtcev preko osnovnega do srednjega (v takratni nemški terminologiji višjega) šolstva. Preobrazba naj bi bila totalna in vseobsegajoča, zato ne preseneča, da se je začela že od malih nog in, kot poudarja zgornji citat, tako rekoč v zibelkah, tako da otroci slovenskih staršev sploh ne bi imeli druge možnosti kot zrasti v Nemce. Prav s tem namenom je okupacijska oblast intenzivno začela ustanavljati otroške vrtce, ta naloga pa je pripadla Uradu za ljudsko blaginjo ŠDZ (Amt Volkswohlfahrt). Če je bilo v času socialno zanemarjene jugoslovanske kraljevine na Štajerskem samo šestnajst vrtcev, so si Nemci zadali načrt izgradnje in vzpostavitve približno 150 vrtcev, s katerimi bi prepredli deželo (po enega v vsaki krajevni skupini ŠDZ) in zajeli večino otrok med 2. in 6. letom starosti ter se temu številu zelo približali že leta 1942.² Odpiranje novih vrtcev v celjskem okrožju je kot politično vprašanje poudarjal sam okrožni vodja Dorfmeister, tako da je poleti 1942 v okrožju delovalo že 44 vrtcev z več kot 2500 otroki.³ V samem Celju je bilo konec julija oz. v začetku avgusta 1943, ko je ob prvem Dnevu krajevnih skupin ŠDZ (Ortsgruppentag) na Spodnjem Štajerskem mesto ob Savinji prvič po dveh letih spet obiskal šef civilne uprave Uiberreither, v štirih otroških vrtcih 220 otrok. Otroški vrtec v krajevni skupini Hudinja (Ortsgruppe Kötnigg) pa je

¹ Srečna in vesela vzgoja spodnještajerskih otrok. Dopis veselega poldneva v krogu malih Edlingerjev, Štajerski gospodar (dalje ŠG), 6. 11. 1943.

² Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 790.

³ Den Gläubigen gehört die Zukunft, Marburger Zeitung (dalje MZ), 10. 2. 1943; Žizek, *Še nikoli*, str. 101.

bil tudi prvi nemški vrtec, ustanovljen v celjskem okrožju, in je po besedah Štajerskega gospodarja služil za vzor. Časnik slednje pripisuje dejstvu, da gre za krajevno skupino z največjim odstotkom nemško govorečih v Celju, ob navedbi števila otrok v vrtcih pa dodaja, da je največja skrb namenjena otroškim skupinam (Kindergruppe), v katerih nadzirajo 380 malčkov. Slednji so med potekom omenjenega zborovanja imeli posebno vlogo, saj se je »popoldan na dvorišču stare grajske razvaline zbralo mlado življenje. Na stotine in stotine otrok Kindergrupp je prišlo na veselico med to zgodovinsko zidovje. Tri ure je trajal otroški dirindaj. Videli so tudi lutke. Igre, plesi in petje je prineslo veliko razvedrila. Nekaj časa je bil tudi Gauleiter pri otroški prireditvi.«⁴ T. i. otroške skupine, ki so sodile pod pristojnost Urada za ženske pri ŠDZ (Amt Frauen), so bile oblika neprofesionalnega otroškega varstva za otroke med šestim in desetim letom starosti, se pravi med zaključkom vrtca in sprejemom v organizacijo Nemška mladina (Deutsche Jugend). V Celju so leta 1941 oblikovali štiri skupine, v katerih so laične, a strokovno deloma usposobljene varuške nadomeščale zaposlene matere ter obenem skrbele za »pravilno« vzgojo njihovih otrok.⁵ Zlasti ker je pouk v edini delujoči nemški osnovni šoli v Celju potekal precej neredno.

Slika 1: Nacistični funkcionarji (tretji, četrti in peti z leve Uiberreither, Dorfmeister in Steindl) med obiskom otroškega vrtca v Celju, 31. 7. 1943, foto Pelikan, MNZC.

Organizaciji in izvedbi nemškega šolstva na okupiranem Štajerskem oz. v Celju se na tem mestu ne bomo podrobneje posvečali, saj mu je slovensko zgodovinopisje že doslej namenjalo precejšnjo pozornost.⁶ Ponovno pa velja poudariti pomen, ki so mu ga v svojih raznarodovalnih načrtih in ciljih pripisovali Nemci. Priprave na uvedbo okupatorskega šolstva so se zato pričele že tri leta pred okupacijo, zanje pa sta bila, tako kot tudi za ostale raznarodovalne ukrepe, zadolžena Inštitut za jugovzhodno nemštvo

⁴ Sijajen potek prve prireditve Ortsgruppentagov na Spodnjem Štajerskem, ŠG, 7. 8. 1943, str. 4–5.

⁵ Žižek, *Še nikoli*, str. 101, 104–105.

⁶ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 789–798; Žnidarič, *Okupatorjevo šolstvo*, str. 443–450; Ferenc, *Nemška okupacija Celja*, str. 27–28; Roš, *Celjsko šolstvo*, str. 135–146; Kregar, *Gimnazija*, str. 94–110.

Slika 2: Otroška skupina v celjskem mestnem parku, 1943, foto Pelikan, MNZC.

ter Pokrajinski obmejni urad v Gradcu. Izhodišča, cilji in struktura okupacijskega šolstva na Spodnjem Štajerskem so bili temeljito in podrobno razdelani, tako da jih je leta 1941 šolski urad pri Zveznem vodstvu Štajerske domovinske zveze v Gradcu izdal celo v posebni brošuri z naslovom *Der Aufbau des Schulwesens in der Untersteiermark*. Vodja omenjenega urada Strobl je že na samem začetku predgovora k brošuri poudaril, da je »*Firer naročil okrožnemu vodji in državnemu namestniku dr. Siegfriedu Uiberreitherju, naj domov vrnjeno Spodnjo Štajersko naredi tako nemško, kot je ostala Štajerska*«, bistveni del te naloge pa morajo opraviti prav šola ter nemški vzgojitelji.⁷ Prav tako je že na uvodnih straneh brošure poudarjeno pet temeljnih načel oz. izhodišč, na katerih naj se izgradi nova struktura šolstva: »*Na Spodnjem Štajerskem bodo vzpostavljene samo nemške šole. Učni jezik v šolah bo zatorej samo nemški jezik; Ne bo niti dvojezičnega pouka, niti manjšinskih šol; Delo v šoli in delo »Nemške mladine« v Štajerski domovinski zvezi bosta najtesneje povezana in postavljena na enotne temelje; Nemški vzgojitelji bodo vodili jezikovne tečaje v okviru urada za ljudsko izobrazbo v Štajerski domovinski zvezi; Šola predstavlja središče celotnega ponemčevalnega procesa (pouk, jezikovni tečaji, ljudske knjižnice).*«⁸ Slednje je okupator dejansko začel izvajati takoj po svojem prihodu ter že v začetku maja pričel s poukom. In ko je sredi junija 1941 celjsko mestno osnovno šolo obiskal eden najvišjih nacističnih funkcionarjev (Reichsleiter) Philipp Bouhler, sicer eden vodilnih organizatorjev že omenjene »*evtanazije*«, je Marburger Zeitung že navdušeno poročal o nemških pesmih, ki odmevajo s šolskega dvorišča, in o prvih uspehih nemških vzgojiteljev, ki otroke, ki še pred mesecem dni niso spregovorili nemške besede, oblikujejo v nemške ljudi.⁹

Omenjeni članek seveda ni pozabil poudariti nešteto krat ponavljane slogana oz. parole »*Kdor vodi mladino, obvladuje prihodnost*« (Wer die Jugend führt, gestaltet die Zukunft) in pohvaliti sodelovanje nemških vzgojiteljev in mladinskih voditeljev,

⁷ *Der Aufbau*, str. 5.

⁸ Prav tam, str. 7.

⁹ Ein junges Volk steht auf, MZ, 17. 6. 1941.

ki »v najtesnejšem tovarištvu orjejo ledino«.¹⁰ Pri tem so mišljeni mladinski voditelji organizacije Nemška mladina (NM), katere dejavnost je bila tesno povezana s šolo in učitelji, ki so praviloma tudi sestavljali njen vodstveni in voditeljski kader.¹¹ Namen in cilje organizacije, kot spodnještajerske inačice Hitlerjugenda, dobro povzema članek v Štajerskem gospodarju, časopisu, namenjenemu v prvi vrsti podeželskemu, nemščine neukemu prebivalstvu, katerega avtor je najverjetneje gimnazijski ravnatelj dr. Wilhelm Herzog. V njem preberemo naslednje: *»Naš Führer Adolf Hitler hoče strumno mladino. On hoče fante in dekleta, iz katerih bodo nekoč sposobni in značajni Nemci. Po zmagovito končanem svetovnem boju moramo imeti jeklen rod za obnovitvena dela miru. Iz nemškega ljudstva morajo takrat priti najsposobnejši delavci in kmetje, najboljši tehniki in inženjerji, najhrabrejši vojaki ter najboljša matere sveta. Dolžnost mladine je, da si po želji Führerja pridobi vse lastnosti, znanja in zmožnosti, ki jih bo v poznejšem življenju potrebovala. Pri vožnjah po naši lepi domovini, pri sportu in igrah v velikih taboriščih ter pri domačih večerih se morajo vsi telesno in duševno izobraziti in krepiti. Ne sme več biti fantov in deklet, ki bi brez dela po cestah telebanili. Ker šteje v Nemčiji Hitlerjugend milijone članov in predstavlja najmočnejšo mladinsko organizacijo na svetu, je tudi pri nas na Spodnjem Štajerskem z veseljem in navdušenjem vsa mladina v odredih Deutsche Jugend organizacije Steirischer Heimatbund.«*¹²

Razmeroma zapleteno organizacijsko shemo in notranjo strukturo ter način delovanja NM na zvezni in okrožni ravni kot tudi v mestu Celje oz. štirih celjskih krajevnih skupinah je podrobno predstavil že Aleksander Žižek v svoji razpravi o Štajerski domovinski zvezi, zato bomo na tem mestu povzeli zgolj njene glavne značilnosti.¹³ Najvišja formacija NM je bilo območje oz. nadobmočje (Bann oz. Grossbann). Ker so sovpadala z okrožji, jih je bilo na Spodnjem Štajerskem skupaj sedem, med drugim tudi nadobmočje Celje, ki je vključevalo še tri podobmočja. Celjsko nadobmočje je bilo razdeljeno na trinajst rodov (Stamm), ti pa naprej na t.i. spremstva (Gefolgschaften) kot enote NM na določenem območju ali delu mesta. Tako so denimo spremstva vseh štirih krajevnih skupin mesta Celje tvorila en rod. Spremstva so sestavljale po spolu in starosti organizirane najosnovnejše enote NM, in sicer fantovske »čete« (Fähnlein) ter dekliske skupine (Jungmädel-, Mäd- in Mädelerwerkgruppe). Spomladi 1942 je na Spodnjem Štajerskem obstajalo skupaj 46 rodov in 159 spremstev, v katerih je »služilo« 68.000 mladih.¹⁴ NM naj bi vključevala vse spodnještajerske fante med 10. in 18. ter dekleta med 10. in 21. letom starosti. Dečki med desetim in štirinajstim letom, t.i. Pimpfi so tvorili Jungvolk, fantje od 14. do 18. leta pa nemško mladino v ožjem smislu besede. Dekleta med 10. in 14. letom so se imenovala Jungmädel, med 14. in 18. letom Mäd-er, med 18. in 21. letom starosti pa združena v t.i. Mädelerwerk. Sprejem desetletnikov v organizacijo je potekal vsako leto marca, ali kot je marca 1942, ko so bili v organizacijo sprejeti fantje in dekleta letnika 1932 zapisal mariborski nemški dnevnik: *»Ta mladina opravlja sedaj poskusno službo in bo na predvečer rojstnega dne Führerja, to je dne 19. aprila končno veljavno sprejeta v odrede Deutsche Jugend. Odslej se bo vsako leto ta poziv desetletnih ponovil in z veseljem pričakujemo čas, ko bodo današnji pimpfi ali fantiči ter mladi deklički dorastli.*

¹⁰ Prav tam.

¹¹ Prim: Renc, *Raznarodovalna politika*, str. 792.

¹² Mladina Adolfa Hitlerja. Služba nemške mladine v organizaciji Steirischer Heimatbund (avtor W. H.), ŠG, 28. 2. 1942.

¹³ Žižek, *Še nikoli*, str. 119–125.

¹⁴ Aufbau und Organisation der Deutschen Jugend, MZ, 10. 3. 1942.

*Ko pride ta čas, bodo vsi ločljivi vplivi preteklosti za vedno odstranjeni. Tedaj bomo imeli samo eno: Nemško Spodnjo Štajersko v Velikem Nemškem Reichu!*¹⁵ Okupacijske oblasti so dogodku namenjale veliko pozornost. Vanj so v čim večji meri poskušale vključiti starše, s katerimi so bili opravljeni posebni pogovori, s pomenom in delovanjem organizacije pa seznaniti in navdušiti tudi ostalo prebivalstvo. Predvsem v ta namen je v začetku marca 1942 potekal teden Nemške mladine, ki se je v Mariboru pričel s starševskim večerom za starše Pimpfov in Jungmädel ter Steindlovim nagovorom mladinskih voditeljev.¹⁶ Neposredno po zaključku uspešno izvedenega tedna pa je Steindl tudi v Marburger Zeitung objavil svoje razmišljanje o delu z mladino na Spodnjem Štajerskem. V svojem uvodu je poudaril, da je bila aprila 1941 organizaciji Nemška mladina zastavljena naloga »evidentiranja in organiziranja vseh spodnještajerskih fantov in deklet od 10. do 18. oz. 21. leta starosti, njihova vzgoja in oblikovanje s ciljem iz njih narediti polnovredne Nemce.« Zvezni vodja ŠDZ je še dodal, da so bila izhodišča za to »totalno nalogo« težka, saj so razpolagali zgolj z majhnim odredom najboljših štajerskih voditeljev Hitlerjugend (HJ) ter relativno majhno skupino mladinskih voditeljev iz vrst Kulturbunda, medtem ko je »desettisoče ostalih spodnještajerskih fantov in deklet čakalo neorganiziranih, deloma celo obubožanih, zraslih v tuji ideologiji, okuženih od slovensko-nacionalnih ali klerikalnih mladinskih društev ter ločenih z jezikovno pregrado.«¹⁷

Ob omembi voditeljev oz. vodstvene strukture Nemške mladine dodajmo, da jo je na zvezni ravni vodil HJ-Oberstammführer Rudolf Schilcher, ki je bil obenem tudi vodja Urada za mladino pri zveznem vodstvu ŠDZ, ter bil na ta način odgovoren in pristojen za »telesno, duševno in osebnostno vzgojo ter osveščanje vse spodnještajerske mladine v smislu nacionalsocializma.«¹⁸ Tudi ostali vodstveni in voditeljski kader NM so, kot rečeno, sestavljali v glavnem že izkušeni člani HJ, ki so v ta namen prispeli iz rajha (v Celju sta kot organizatorja delovala Trude Nitsche in pa Bannführer dr. Julius Zetter) ali pa so, zlasti na nižjih ravneh, izhajali iz vrst tukajšnjih nemških mladinskih aktivistov Kulturbunda. Vodja celjskega »rodu« NM, ki je povezoval vse štiri mestne krajevne skupine v Celju (Hauptstammführer), je tako postal Sepp Jellenz, predvojni vodja HJ v Celju, član ene najbolj zagrizenih nemških družin v Celju. Tudi njegova šestnajstletna sestra Martha Jellenz je bila že novembra 1941, po nekaj opravljenih tečajih, imenovana za eno izmed voditeljic dekliskih skupin, pa tudi mnogi drugi so prihajali iz znanih, že pred vojno »organiziranih« nemških družin.¹⁹ Vzgoji in izobraževanju novih mladinskih voditeljev je bila ves čas vojne namenjena posebna pozornost. V ta namen se je v Celju že septembra 1941 začelo redno šolanje voditeljev NM, ki je potekalo v obliki nekajdnevni tečajev v različnih učnih centrih, za celjsko okrožje v Celju in Rogaški Slatini (na zvezni ravni pa zlasti na Pohorju), kasneje pa tudi taborjenj v različnih krajih, ki so jih vodili kadri zveznega vodstva NM.²⁰ Tečaji so se praviloma zaključili s slovesno podelitvijo voditeljskih nazivov, imenovanj oz. povišanj, ki jih je spremljal tudi kulturni program, precejšnjo pozornost vzgoji mladinskih voditeljev NM

¹⁵ Spodnještajerska mladina služi Führerju, ŠG, 21. 3. 1942. (avtor W. H.)

¹⁶ MZ, 9. 3. 1942.

¹⁷ Franz Steindl, Die Untersteirische Jugend gehört dem Führer, MZ, 14./15. 3. 1942.

¹⁸ Untersteirischer Kalender 1942, str. 66.

¹⁹ Arhiv MNZC. Medtem ko sta se Sepp Jellenz in njegov brat Hans, prav tako funkcionar ŠDZ v Celju, ob koncu vojne še pravočasno umaknila iz Celja, pa naj bi bila sestra Martha skupaj s staršema maja 1945 usmrčena v celjskem zaporu. Totengedekbuch, str. 7.

²⁰ MZ, 1. 10. 1941; Žižek, Še nikoli, str. 122.

pa je namenjal tudi spodnještajerski tisk, zlasti Marburger Zeitung.²¹ Iz slednjega npr. izvemo, da so februarja 1942 voditeljice deklishe veje Nemške mladine v Celju gostile svoje kolegice s celjskega območja. Zanje so pripravile kulturni program, na koncu pa so o svojem delu poročale še na apelu v Hiši nemške mladine (Das Haus der Deutschen Jugend).²² Le-ta je bila v nekdanjem salezijanskem domu, pred tem nemškim dijaškim domu, v celjskem delavsko-industrijskem predmestju Gaberje.²³

Delovanje spodnještajerske Nemške mladine so spremljali tudi iz berlinske centrale. V začetku leta 1942 je Spodnjo Štajersko obiskal namestnik državnega mladinskega vodje (Reichsjugendführerja) Arturja Axmana, štabni vodja Möckel, ki se je med svojim inšpekcijskim potovanjem ustavil tudi v Celju, kjer sta ga sprejela Dorfmeister, ki je še v Avstriji dosegel stopnjo Oberbannführerja HJ, ter Bannführer Zetter, in si po postroju enot celjske NM, pozdravih in programu ogledal še razvaline starega celjskega gradu.²⁴ Decembra 1942 pa je Spodnjo Štajersko obiskal tudi sam Axmann in se ustavil tudi v Celju. Tam so mu pred okrožno hišo postrojeni pripadniki NM priredili svečan sprejem. Nato je nadaljeval svojo pot proti Krškemu in se v Celju ustavil še ob vrnitvi. Tokrat je v Steindlovem in Schilcherjevem spremstvu obiskal Hišo Nemške mladine, se srečal s celjskimi mladinskimi voditelji, ob tej priložnosti pa so mu slednji predstavili tudi nekega 15-letnega fanta iz Trbovelj, »ki je svojim staršem rešil življenje pred banditi.«²⁵ Že omenjeni Stabsführer Möckel se je v Celju mudil tudi oktobra 1943, ob postroju več kot sto odredov NM s Spodnje Štajerske. S svečano »posvetitvijo« zastav jih je na simbolni ravni izenačil z ostalimi najboljšimi enotami HJ v rajhu ter to podkrepil z besedami »Reich računa na vas.« Svoje je dodal še Gauleither Uiberreither, ki jim je z besedami »Mislite na to, da gleda Führer na vas« prenesel Hitlerjeve pozdrave.²⁶

Program organizacije je temeljil na nacionalsocialističnem svetovnem nazoru ter vojaško obarvanem telovadnem drilu. Medtem ko so najmlajše člane zaposlili z igrimi in petjem, je bila starejša mladina izpostavljena povsem načrtno zastavljeni telesni in svetovnonazorski vzgoji. Z ustvarjanjem kulta uniformirane moči, zdravja in discipline, s spodbujanjem bojevitosti in tekmovalnosti ter obenem tovarištva in sodelovanja kot tudi z navduševanjem nad tehniko in tehnično vzgojo (modelarstvom, radioamaterstvom, motoroznanstvom ...) so fante želeli navdušiti za odhod v vojsko ter jih sedemnajstletne že pošiljali na urjenje v učne centre oz. tabore za predvojaško vzgojo, kakršen je bil denimo tisti v Bukovžlaku pri Celju, ki je kasneje služil kot podlaga za t.i. teharsko taborišče. Ideološko-vojaški eksercir ni obšel niti deklet, le da so slednja, zlasti v najstarejši kategoriji, seznanjali tudi z gospodinjstvom ter nego in vzgojo otrok, da bi jih na ta način čim bolje pripravili na njihovo bodočo »vlogo, poklic in poslanstvo« mater in žena. NM je predstavljala pomemben in dejaven člen v strukturi ŠDZ oz. v njenih krajevnih skupinah. Množično je bila vključena v različne zbiralne akcije, med katerimi so bile najbolj odmevne nabirke za Zimsko pomoč (Winterhilfswerk) vojakom na fronti, za katere se je zbiralo vse od finančnih prispevkov do smuči, toplih oblačil, cigaret in drugih priboljškov. Pomembno vlogo pa je imela tudi pri številnih

²¹ Prim: MZ, 13. 11. 1941, 13. 2. 1942.

²² MZ, 26. 2. 1942.

²³ Savodnik, *Moja vojna*, str. 22; Četina, 2007.

²⁴ MZ, 13. 02. 1942; Žižek, *Še nikoli*, str. 122.

²⁵ Reichsjugendführer na Spodnjem Štajerskem, ŠG, 5. 12. 1942; Lob und Anerkennung des Reichsjugendführers, MZ, 1. 12. 1942.

²⁶ Slavnostni dan spodnještajerske mladinske organizacije Deutsche Jugend, ŠG, 16. 10. 1943.

Slika 3: *Nemška mladina na celjskih ulicah, 1941, foto Pelikan, MNZC.*

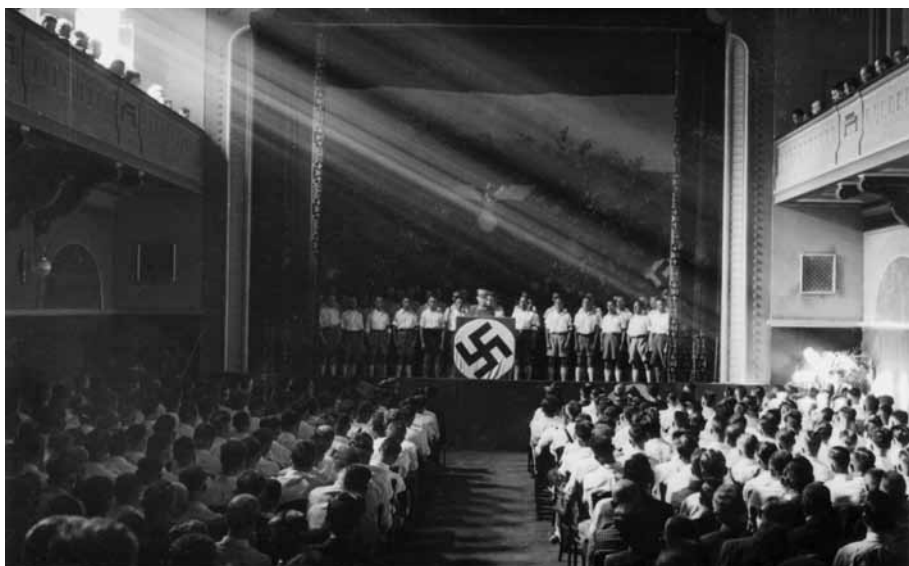
Slika 4: *Postroj enot Nemške Mladine v Celju, oktober 1943, foto Pelikan, MNZC.*

političnih zborovanjih in prireditvah ŠDZ, znotraj katerih so se mladi predstavljali zlasti s kulturnim programom ter organiziranimi športnimi tekmovanji, nastopi in drugimi predstavitvami svojega delovanja. Eno največjih športnih dogajanj je potekalo konec maja 1942 v sklopu večjega političnega zborovanja, katerega razlog je bila (proti osvobodilnemu gibanju usmerjena) proklamacija ŠDZ o političnem položaju v deželi.²⁷ Takrat so v celotnem celjskem okrožju potekala športna tekmovanja NM. Na njih je sodelovalo 16.000 mladih, od tega samo v Celju čez 2000.²⁸ Program NM je bil tudi

²⁷ ŠG, 6. 6. 1942.

²⁸ Ob tej priložnosti je Westnovo podjetje svečano odprlo prvo tovarniško športno igrišče na Spodnjem Štajerskem, pri čemer je zbrano množico nagovoril okrožni vodja Dorfmeister, ki je v družbi industrialca in lastnika Maxa Adolfa Westna nato spremljal športne igre. V njih so se pomerili delavci tovarne, za zaključek

sestavni del proslavljanja okrožnih dni oziroma dni krajevnih skupin, na katerih se je mladina, zlasti na t.i. »jutranjih svečanostih« (Morgenfeier), na katere je tudi sicer vabila svoje someščane,²⁹ predstavila s telovadnimi, glasbenimi in pevskimi točkami. Še posebej odmevno in propagandno poudarjeno je bilo dogajanje na dnevu, natančneje dnevih celjskega okrožja 29. in 30. avgusta 1942 v Celju. Na dvodnevni svečanosti, prosvetnih, kulturnih in športnih dogodkov so se drugi dan, v nedeljo, člani Nemške mladine na »Morgenfeierju« zbrali kar med razvalinami Starega gradu ter z bobni in fanfarami napovedali začetek množično obiskanega zaključnega dogodka, na katerem naj bi se zbralo kar 22.000 ljudi, seveda pa so sodelovali tudi na športnih prireditvah, ki so istega dne zaključile »Kreistag«.³⁰ Prav najrazličnejša športna tekmovanja so se vrstila drugo za drugim, saj so vsako leto organizirali tudi zimske in poletne športne igre Nemške mladine na zvezni ravni. Zimske igre je Celje organiziralo januarja 1942 na Celjski koči, konec junija 1943 pa so v Celju potekale poletne igre, na katerih se je v najrazličnejših vojaških, tehničnih in atletskih disciplinah, pa tudi v nogometu in rokometu, pomerilo več kot 1200 tekmovalcev. Ob tej priložnosti so bila podeljene tudi častne značke HJ, ki jih je prejelo več kot sto mladih, za utrjevanje nemštva in za vzgojo mladine še posebej zaslužnih Spodnještajercer in Kočevjarjev, katerih večina pa je takrat, kot prostovoljcev v nemško vojsko ali SS, že bila na fronti.³¹

Slika 5: »Morgenfeier« Nemške mladine v Nemški hiši v Celju, 1941, foto Pelikan, MNZC.

Znotraj organizacije NM je posebna pozornost veljala kulturi, za katero je skrbel njen III. oddelek ter usmerjal in povezoval mladinske voditelje, zadolžene za kulturno delo. Le-ti so bili deležni še posebnega izobraževanja ter ogleda in obiska kulturnih

pa je bila na sporedu še nogometna tekma med celjskim in graškim nogometnim klubom, ki so ga kar z 8 proti 1 dobili domačini. Cilli hatte einen grossen Tag, MZ, 5. 6. 1942.

²⁹ Prim: MZ, 16. 8. 1941.

³⁰ 22 000 Untersteirer bei der Grosskundgebung des Kreistages, MZ, 31. 8. 1942; Velika smotra spodnještajerske obnove, ŠG, 5. 9. 1942.

³¹ Deutschland braucht starke Herzen, MZ, 28. 6. 1943.

Slika 6: »Morgenfeier« Nemške mladine na celjskem gradu, 30. 8. 1942, foto Pelikan, MNZC.

ustanov in prireditvev, zlasti v deželni prestolnici Gradcu.³² V smislu krepitev tekmovalnega duha so, podobno kot športna, prirejali tudi mladinska kulturna tekmovanja. Junija 1944 je tako na Ptuj več dni potekalo tovrstno tekmovanje odredov NM. Kot navaja Štajerski gospodar, so se moštva pomerila v kategoriji fanfar, godb, igralnih vodov, orkestra, petja mešanih zborov, laiških igralnih skupin, ljudskoplesnih skupin, ljudske glasbe, lutkovnih in pravljičnih igrar, medtem ko so posamezniki tekmovali izključno na glasbenem področju. Med pevci, violinisti, pianisti, čelisti, klarinetisti, trobentači, citrarji in flautisti so se Celjani najbolje odrezali pri harmoniki, saj je tekmovalka iz Celja v tem instrumentu dobila prvo oceno.³³

Članstvo v Nemški mladini je bilo obvezno, saj so v primeru kakršnegakoli izmikanja staršem grozile hude sankcije, kot smo že poudarili, pa je bilo zaželeno tudi njihovo aktivno sodelovanje. V ta namen so člani NM pripravljali večere za starše (Elternabend), na katerih so otroci oz. mladina staršem predstavljali svojo dejavnost in zanje pripravljali kulturni in družabni program, praviloma sestavljen iz pevskih, dramskih, plesnih in gimnastičnih točk. Eden od njih je recimo potekal že omenjenega marca 1942 v veliki dvorani Nemške hiše. Večer je bil po pisanju Marburger Zeitung množično obiskan in kmalu se je razvilo veselo razpoloženje, nastopajoči so presenečali in navduševali, tako da so »*vsí obiskovalci, zlasti številni starši, komaj krotili svoje veselje nad ustvarjalnostjo svojih fantov in deklet*«, s čemer so starševski večeri tudi v Celju postali »*najlepša prireditvev skupnosti*«. ³⁴ V kolikšni meri je bilo navdušenje staršev nad udeležbo in obveznostmi njihovih otrok v NM res iskreno, je težko reči, gotovo je bilo odvisno predvsem od njihovega siceršnjega odnosa do okupacije in Nemcev nasploh. Večina ljudi je na to obliko vzgoje svojih otrok vendarle gledala kot na nujno zlo, o čemer priča tudi Alma

³² MZ, 13. 2. 1942.

³³ Mladinske kulturne tekme, ŠG, 17. 6. 1944.

³⁴ Jugend – Träger der kommenden Taten, Marburger Zeitung, 16. 3. 1942.

Slika 7: Starševski večer, marec 1942, foto Pelikan, MNZC.

Karlin, ki je večino vojne in okupacije preživela v Celju. »Če otrok niso poslali k Hitlerjevi mladini, so nanje že skočili človeški paglavci, zmerjali starše, grozili s preselitvijo in se delali večvredne. Denarne kazni niso bile redke. In kaj so se otroci učili pri tej Hitlerjevi mladini? Korakati in peti. Dekleta so se na večno razmočenem igrišču v Žabji vasi (predelu Celja pod Jožefovim hribom, op.a.) drenjala v krogu in pela »Und wir wollen doch marschieren, wenn wir auch den Kopf verlieren...« in podobne bistroumne pesmice. Otroci so se morali v bližnjem gozdu igrati skrivalnice, da so se domov vračali z raztrganimi oblekami, medtem pa so njihovi starši doma garali, ne da bi jim kdorkoli pomagal. Za uničena oblačila niso dobili nakaznic, obolele otroke pa so morali včasih odpeljati celo v bolnišnico. Ponoči in v slabem vremenu so morala kmečka dekleta, ki so imela že doma dovolj telesne vadbe, v pretankih uniformah telovaditi in korakati. Starši so jih počakali, da se jim ponoči na poti domov ne bi kaj pripetilo. Kolovodje so bila dekleta brez trohice razumevanja ali objestni fantje, ki so si želeli le ukazovati. Namesto da bi se od njih učili, so jih le globoko sovražili.«³⁵

Prezir Karlinove, znane nasprotnice tako nacizma kot vsakršnega izničenja individualnosti v imenu kolektiva, je razumljiv in pričakovan, medtem ko so bili občutki in odnos samih otrok in mladostnikov, četudi so prihajali iz slovenskih, okupatorju v osnovi nenaklonjenih družin, najbrž malce manj premočrtni. Tako je vsaj mogoče razbrati iz objavljenih ali v ta namen zbranih pričevanj, pri čemer velja poudariti, da se je izkušnja v okviru NM (v glavnem se uporablja kar izraz Hitlerjugend) preživete mladosti večini vtisnila globoko v spomin. Nekateri so se pozivu v organizacijo odzvali takoj, večina pa šele potem, ko so jih pod grožnjo sankcij k temu primorali starši.³⁶ Pisatelj Miloš Mikeln se spominja, da je že jeseni leta 1941, takrat je bil star 11 let, kmalu po začetku šole dobil poziv, da se določenega dne in ure zgleda pred Nemško hišo (Deutsches Haus). Zbrane fante so postrojili pred t.i. fahneinführerjem, približno štirinajstletnim fantom v pravi

³⁵ Karlin, *Moji zgubljeni topoli*, str. 86–87.

³⁶ Savodnik, *Moja vojna*, str. 21; Četina, 2007.

Slika 8: Strelsko tekmovanje na Poletnih igrah NM v Celju, 25.–27. 6. 1943, foto Pelikan, MNZC.

uniformi, »z rjavo srajco s pasico s kljukastim križem na rokavu in v črnih kratkih hlačah, s pravim opasačem in naramnim jermenom, za pasom pa nož hitlerjugenda.«³⁷ Podobno kot Mikeln tudi nekateri drugi pričevalci omenjajo mladostno fascinacijo nad uniformirano in tako rekoč vojaško podobo organizacije. Upokojeni novinar in publicist Bert Savodnik se spominja navdušenja fantov, ko jim je voditelj NM jeseni 1943 v učilnici na Gosposki ulici obljubil zimske uniforme. »Fantje so ob teh besedah veselo zatulili, saj je bilo znano, da so uniforme Hitlerjugend odlične in marsikdo je hodil v njej iz dneva v dan, saj sicer ljudje niso imeli možnosti, da bi si kupovali draga oblačila. Poletno uniformo je sestavljala rumena srajca in kratke rebraste žametne hlače, opasane s pravim vojaškim pasom in spete z veliko zaponko. Okoli ovratnika je bila ovita črna rutka, speta z vozlom (Knoten), spletenim iz tankih usnjenih paskov rumene barve. Pas je čez desno ramo povezoval naramnik. Obvezne so bile bele dokolenke in črni nizki čevlji. Čepica je morala biti s prednjim robom poravnana kakšne tri centimetre nad nosnim korenem. Zimsko uniformo je sestavljala bluza in dolge oblapne hlače, vse iz trpežnega debelega kamgarna. Pod blužo je ostala srajca, ruta in vozel od poletne uniforme, na glavi pa čepica s ščitnikom.« Tako uniformirani so nato odhajali na teren oz. na pohod v neznano, na gozdne jase in travnike, nekaj kilometrov iz Celja. »Naši vodje in vaditelji so si izmišljali raznovrstne telesne vaje, vse pa so imele namen, da nas utrdijo, ojunajo in v nas prebudijo slo po bojevanju.«³⁸ Če na tem mestu zanemarimo ideološki okvir, je takšno igranje vojakov nekatere otroke, zlasti fante, v določeni meri gotovo privlačilo, vsaj dokler dril ni prestopil meje fizičnega maltretiranja. Verjetno je marsikateri mladeč, podobno kot je to veljalo za njihove vrstnike v Nemčiji, včlanitev v takšno organizacijo razumel tudi kot neke vrste iniciacijo v svet odraslih, statusni dvig in osebno afirmacijo.³⁹ Ne nazadnje je med mladimi Celjani še iz Jugoslavije obstajala

³⁷ Mikeln, *Mesto ob reki*, str. 64–65.

³⁸ Savodnik, *Moja vojna*, str. 22.

³⁹ Sieder, *Socialna zgodovina družine*, str. 219.

tradicija skavtskih, pa tudi sokolskih in drugih organizacij, ki so med drugim gojile pozitivni odnos do narave ter avanturistični in športno-tekmovalni duh. Slednjega je militantna naravnost NM sicer prignala do skrajnosti, omogočeno in spodbujano pa je bilo tudi ukvarjanje na drugih področjih, predvsem takratni mladini zelo atraktivnem tehničnem in seveda glasbenem. Pri NM se je bilo mogoče brezplačno učiti katerega od instrumentov, pa tudi sicer je bilo sodelovanje pri glasbenih zasedbah NM, npr. igranje trobente v t.i. »fanfarenzugu«, precej zaželeno, saj so bili godbeniki v veliki meri oproščeni napornejših »vojaških« obveznosti.⁴⁰ Morda je tudi to dejstvo malce prispevalo k temu, da so ostali tovariši na bolj »aktivne« vrstnike gledali postrani, »*kajti članstvo v rednih vrstah DJ je bilo še nekako razumljivo, tisti, ki so v okviru te organizacije silili v specializirane oddelke (tehniške, godbene, plesne in podobno), pa smo šteli, da se uklanjajo nemškemu pritisku.*«⁴¹ Kakorkoli, še vrsta primerov priča o tem, da angažiranost kot tudi pripadnost posameznikov Nemški mladini nikakor ni bila enoznačna, temveč odvisna od številnih dejavnikov, ne nazadnje tudi od spreminjajočih se splošnih vojaških in političnih razmer in od njih odvisnega ozračja na Spodnjem Štajerskem.

Organizacija Nemška mladina je, podobno kot ostale ustanove in oblike okupacijskega aparata, delovala tako rekoč do konca vojne, pri čemer je svojo dejavnost z ideološkega in militarističnega vidika še radikalizirala. Zlasti v smislu učenja vojaških veščin ter pozivanja na odrekanje in žrtvovanje, če bo treba tudi lastnih življenj, za obrambo domovine in končno zmago nemškega orožja. Slovenskim mladeničem so za vzgled dajali člane Hitlerjugend iz Reicha, odlikovane za svoje vojaške podvige, zlasti uničevanje tankov. Fante letnikov 1925–1929 so tako končno vpoklicali v Volkssturm, ki je bil konec oktobra 1944 ustanovljen tudi na Spodnjem Štajerskem, a zaradi prehitrega notranjega razsula tu dejansko nikoli ni predstavljal resne vojaške moči.⁴² Zadnja generacija mladih Celjanov je bila v NM sprejeta zgolj mesec in pol pred koncem vojne, natančneje v nedeljo, 25. marca. Takrat so v Hiši nemške mladine ob navzočnosti staršev in političnih veljakov ter ob pozivu, naj za zmago prispevajo še več, kot jim velevala dolžnost, svečano zaprisegli štirinajstletni dečki in deklice, na kar je »*najmlajšim članom NM celjskega območja s pesmijo, ob veseli igri in dobri malici minil razgiban dan.*«⁴³

Omenjeni zapis, kot da ne bi nastal na predvečer končnega nemškega poraza, ki je pomenil konec štiri leta trajajočega nasilnega raznarodovanja in (pre)vzgoje slovenske mladine in otrok v nemškem nacionalsocialističnem duhu. Kljub sistematični organiziranosti in velikim prizadevanjem, ki jih je vanju vlagal okupator, germanizacija in nacifikacija nista dosegli želenih in zastavljenih ciljev. Kot ostalo celjsko in spodnještajersko slovensko prebivalstvo so tudi otroci in mladina, v kolikor se le ta ni že pred tem aktivno vključila v odporiško gibanje, z olajšanjem dočakali konec nemške okupacije in pozdravili osvoboditelje ter novo, slovensko oblast. Ki je, kot to velja za vse oblasti, še posebej pa za totalitarne in avtoritarne režime, ravno odraščajočim državljanke in državljanom namenjala posebno pozornost ter z njihovo družbeno mobilizacijo, ideološko indoktrinacijo in politično organizacijo nadaljevala tudi v povojnih letih in desetletjih.

⁴⁰ Četina, 2007.

⁴¹ Savodnik, *Moja vojna*, str. 23.

⁴² Unsere Jugend in Deutschen Volkssturm, MZ, 9. 2. 1945; Žižek, *Še nikoli nismo*, str. 116, 124.

⁴³ Verpflichtungsfeier in Cilli, MZ, 39. 3. 1945.

Viri in literatura

Seznam kratic in okrajšav

HJ – Hitlerjugend
 MZ – Marburger Zeitung
 NM/DJ – Nemška mladina/Deutsche Jugend
 ŠDZ/ SH – Štajerska domovinska zveza/Steirischer Heimatbund
 ŠG – Štajerski gospodar

Arhivski viri

Arhiv Muzeja novejšje zgodovine Celje, fascikel 18, mapa 2.

Objavljeni vir

Totengedekbuch der Deutsch-Untersteirer, Landsmannschaft der Deutsch-Untersteirer in Österreich, Graz 1970.

Ustni vir

Pričevanje dr. Jožeta Četine, MNZC, 6. 7. 2007.

Časopisni viri

Štajerski gospodar 1941–1945
 Marburger Zeitung 1941–1945

Literatura

- Der Aufbau des Schulwesens in der Untersteiermark*, Graz 1941.
- Ferenc, Tone, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor: Založba Obzorja, 1968.
- Ferenc, Tone: Nemška okupacija Celja in okolice. *Iz zgodovine Celja 1941–1945. Odsevi preteklosti* 4, Celje 2004, str. 5–81.
- Karlin, M. Alma, *Moji zgubljeni topoli. Spomini na drugo svetovno vojno*. Celje/Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine / Mladinska knjiga, 2007.
- Kregar, Tone: Gimnazija pod nemško okupacijo (1941–1945). *200 let I. gimnazije v Celju*, Celje, 2010, str. 92–110.
- Mikeln, Miloš, *Mesto ob reki*. Celje: Mohorjeva družba, 2008.
- Roš, Fran: Celjsko šolstvo med okupacijo. *Celjski zbornik 1961*, Celje, str. 135–146.
- Savodnik, Bert, *Moja vojna z Nemci*. Mozirje: tipkopis, 2012.
- Sieder, Reinhard, *Socialna zgodovina družine*. Ljubljana: ZRC, 1998.
- Untersteirischer Kalender 1942*, Bundesführung des Steirischen Heimatbundes, Führungsamt II, Maribor 1942.
- Žižek, Aleksander: »Še nikoli nismo bili tako mladi, močni, verni in fanatični, kakor smo danes!« *Iz zgodovine Celja 1941–1945, Odsevi preteklosti* 4. Celje, 2004, str. 83–133.
- Žnidarič, Marjan, Okupatorjevo šolstvo na slovenskem Štajerskem. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 2005/3-4, str. 443–450.

Metka Gombač

Otroci v italijanskih koncentracijskih taboriščih 1942–1943

GOMBAČ, Metka, mag. zgodovine, višja svetovalka – arhivistka, Arhiv RS, Sektor za varstvo arhivskega gradiva druge svetovne vojne, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, metka.gombac@gov.si

Otroci v italijanskih koncentracijskih taboriščih 1942–1943

Prispevek govori o interniranju otrok v italijanska koncentracijska taborišča v letih 1942–1943. Problematika je obravnavana skozi pričevanja otrok, spisov in risb, ki so jih otroci napisali junija 1944 v partizanskih šolah, pol leta po tem, ko so se vrnili iz koncentracijskih taborišč Rab, Gonars in Treviso. Leta 2011 so bili opravljeni razgovori s preživelimi interniranci in tako smo se z avtorji spisov še enkrat pogovorili o interniranju ter pričevanja raztegnili tudi v čas po drugi svetovni vojni.

Ključne besede: otroci v italijanskih koncentracijskih taboriščih, spisi otrok, risbe otrok, druga svetovna vojna

GOMBAČ, Metka, M.A. in History, senior counsellor – archivist, Archives of the Republic of Slovenia, Sector for the Protection of World War II Records, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, metka.gombac@gov.si

Children in Italian Concentration Camps 1942–1943

The paper is dealing with issues of taking children into Italian concentration camps in years 1942–1943. This issue is presented through children's testimonies, papers and drawings they made in partisan schools in 1944, 6 months after they returned from concentration camps in Rab, Gonars and Treviso. In 2011 interviews with now grown up victims of Italian concentration camps were made about their time in camps and about the time after the war.

Key words: children in concentration camps, children papers, children drawings, Second World War

Prvi del

Predstavila bom nekaj spisov, ki so jih junija 1944 v partizanskih šolah na Kočevskem napisali otroci, povratniki iz italijanskih koncentracijskih taborišč. Ko sem nekatere pričevalce skoraj sedemdeset let po udeležbi na šolskem tekmovanju, kjer so jih napisali, srečala na odprtju razstave »Ko je umrl moj oče«¹, sem pomislila, da bi lahko isti avtor po sedmih desetletjih drugič pričal o istem travmatičnem dogodku. In tako sem se z nekaterimi res srečala na enkratnih delovnih intervjujih, v katerih sem jim dala priložnost, da ponovno spregovorijo o konkretnem dogodku in o njihovem življenju od internacije do današnjih dni.

Vprašanja, ki sem jim jih zastavila, sem združila v tri sklope.

1. Kako ocenjujejo lastna pričevanja iz daljnega leta 1944 z današnjim vedenjem o takratnem nasilju in internaciji in kako gledajo na svoje takratne spise, ali kot na terapijo, ali kot normalen pouk, ki so ga v šoli učiteljice vodile zelo dobro in z veliko mero posluha za pretekle dogodke.

¹ Razstava je bila odprta od 8. do 29. 4. 2010 v Atriju Znanstveno raziskovalnega centra SAZU v Ljubljani.

2. Česa se še dobro spominjajo in kaj je šlo v pozabo. Ali sta lika matere in učiteljic v partizanskih šolah, ki tako močno nastopata v vseh njihovih spominih, res tako usodna, bodisi za odpravo travme bodisi za zgraditev novega človeka, kar naj bi jim pomagalo v nadaljnjem življenju (izseljevanje iz pasivnih hribov v aktivne doline, njihov življenjski uspeh, napredovanje po družbeni lestvici itd).
3. Kaj so od vsega tega prenesli na naslednje generacije.

Njihova pričevanja leta 1944:

Vera Cimprič (letnik 1933), Pred internacijo

»Ko so nam zločinski italijanski fašisti požgali drage domove, so nas začeli iskati po gozdovih, kjer smo bili skriti že tri dni preje pod skalovjem. Bili smo brez vsake hrane in mnogo strahu smo preživeli posebno tedaj, ko smo začuli v naši bližini streljanje in so krogle kakor ptice švigale po zraku, a tedaj nas še nišo dobili. Vsa živina pa se nam je zgubila, le ena kravica nam je ostala. Tretji dan zjutraj se je napotila naša mama skrivno proti domu, kjer je bila vsa naša ljuba rojstna vas uničena. Ta dan proti večeru so nas italijanske čete našle v našem skrivališču in nas odpeljale v Drago in nato naprej v internacijo«.

Ludvik Pantar (letnik 1934), Umrl mi je ata

»Res je bilo hudo na Rabu, ko nas je voda zalivala in ko sem bil takrat hudo lačen. Ali še bolj sem bil žalosten za sestrico Danico in za ata, ko sta oba od lakote umrla na Rabu. Ko sem zvedel sem milo jokal. Tako sem še majhen, pa nimam več ata. Zapustil je našo ubogo mamo in 6 revčkov. Naj lepo počiva v tuji rabski zemlji. Kadar bo mir pojdem na njegov grob.«

Milan Cimprič (letnik 1935), Spomini na Gonars

»V Gonarsu je bila taka lakota, da ni za pomisliti. Vse olupke smo pojedli, katere so kuharji metali v jamo. Nekoč smo vsi padli v to jamo. Jaz sem bil spodaj. Drugi so padli na mene. Vse kosti so me bolele. Dobil sem malo olupkov. Tako žalostno je bilo v Gonarsu«.

Alojziji Ješelnik, (letnik 1936), Kaj smo jedli na Rabu

»Na Rabu je tako pihalo, da je pesek kar v kotle nosilo. In smo jedli pesek v tisti nezabeljeni vodi. Včasih je plavala notri kost ali košček buče. Pa bi se za to kmalu stepili. Zato smo bili zmeraj hudo lačni. Jokali smo in od jada špotali Taljane »butero« in »mački«.

Nada Cimprič, (letnik 1931), Lakota v Trevizu

»Novi kot, moja rojstna vas, je bil tudi požgan, a mi smo morali v internacijo v Trevizo, naše novo bivališče z gosto žico obdano. Kako lačni smo bili tu. Mi otroci smo

5-
 Lila žuge - Podpraska
Podpraska.
Umrl mi je ata...
 Res je bilo hudo na Raku, ko mas je voda nahivala in ko
 sem bil tako hudo sočen! Tle se bolj sem bil mlo =
 sten na rebrico Janica in na ata, ki sta oči lahkele u =
 mrla na Raku. Ko sem vvedel, sem mlo jokal. Tako sem
 re najhen, pa nimam več ata. Šafurček je mlo udor, ma =
 mo in b svetkov. Naj lepo počiva v taji nat ki nemlje.
 Radar bo mir, pojdem na njegov grob.
 Pantar Ludvik
 Prejembde: Pantar Ludvik, 26. VII. 1934 v Lenu kotu;
 učesnik, št. 1502 b. - sinovi, oče umrl od gladi
 v internaciji - čini na Logu - obm. poogan -
 Vena: Sinovini, učesnik - št. 1502 b. - sinovi - št. 1502 b. - sinovi
 prijatelji in stari.

Slika 1: Umrl mi je oče, Pantar Ludvik, AS 1769 Zbirka okupatorjevi zapori in taborišča, šk. 9.

Spomini na Gonars.

V Gonarsu je bila taka la-
kota, da ni za pomisliti. Vse
olupke smo pojedli, katere so
kuharji metali v jamo.

Rekoč smo vsi padli v to ja-
mo. Jas sem bil spodaj. Drugi so
padli na mene. Vse kosti so mi
bolele. Dobil sem malo olupkov.

Tako žalostno je bilo v Go-
narsu!

Smrt fašizmu – svobodo
narodov!

Draga, 25. - 6. - 1944.

Cimprič Milan

Priloga: Spomini Milana Cimpriča, roj. 24. 5. 25
1. 1. 1935 na območju območja območja
območja območja območja območja območja
območja območja območja območja območja
območja območja območja območja območja
območja območja območja območja območja

roj. 24. 5. 25 na območju območja območja
območja območja območja območja območja
območja območja območja območja območja
območja območja območja območja območja
območja območja območja območja območja

tako jokali, da nas je bilo kar strašno poslušati. Poleg nas je bila kuhinja, kjer se je kuhalo v velikih kotlih. Zjutraj smo dobili grenko, črno kavo, opoldne in zvečer pa zajemalko redke menaže. Mnogi so propadali od slabosti in vsak dan nas je bilo manj, ker je umrlo dnevno tudi po 10 ljudi od lakote. Tega trpljenja v internaciji ne bom nikoli pozabila.²

Odgovori na zastavljena in druga vprašanja, ki sem jih intervjuvancem postavila med letoma 2011 in 2012, so si na nek način zelo podobni. Zanimivo je, da so nekateri bivši internirani otroci želeli spregovoriti, drugi ne, in to zaradi bolečine, ki jim jo to obujanje spominov še vedno povzroča. Odločila sem se, da bom odgovore teh »ponovnih« intervjujev predstavila kot enotno pripoved o njih in ne kot posamezno pričanje, nekatere posamezne izjave pa bom navedla v opombah. Vsi intervjuvanci so avtorji spisov in risb izpred sedemdesetih let. Vsi pisci so bili rojeni med letoma 1931 in 1937. Pričevalci so danes normalno situirani, poročeni, imajo otroke in vnuke, njihova izobrazba je osnovna, višja ali visoka. Danes so vsi v zasluženem pokoju. Po letu 1996 imajo priznan status žrtve vojnega nasilja. Zdravje je pri nekaterih odlično, pri drugih povprečno, kot pravijo, 'letom primerno'. Navzven so vedre narave, a obžalujejo, kar se jim je zgodilo v mladosti. Zaradi zle usode danes ne krivijo bivših okupatorjev, obžalujejo pa njihovo takratno krutost, predvsem pa brezbržnost do trpljenja in umiranja otrok v taboriščih. Vsi mislijo, da so jih na Rabu, v Gonarsu, Monigu pri Trevisu, resnično nameravali fizično uničiti z lakoto, žejo, ne higieno, in boleznimi, včasih tudi z izpostavljanjem vremenskim neprilikam. O vzrokih njihove internacije in čiščenja terena s požigi in streljanjem talcev so eni navajali strateške, drugi politične, tretji pa kolonialne vzroke (italijanski kolonializem naj bi načrtoval izselitev domačega prebivalstva in naselitev italijanskih kolonov za izkoriščanje gozdnega bogastva).³ Večina nekdanjih internirancev je organiziranih v Društvu Rab – Gonars pri Zvezi združenj borcev za ohranjanje tradicij narodnoosvobodilnega boja in se (ali so se) kot člani udeležujejo proslav doma in v bivših taboriščih, vidijo se na proslavah in razstavah in žal tudi na pogrebih. Vendar članstvo v društvu ni njihova glavna skrb. Širša družina postaja kraj spomina. Včasih bratje in sestre in njihove družine o preteklosti niso govorile, ker je bilo aktualnih problemov več kot preveč. Danes se na družinskih obletnicah pogovarjajo odprto in sproščeno, tudi o taboriščih.

Nekateri med njimi se udeležujejo na različnih področjih. Eni se zanimajo za javno zdravstvo, drugi za sindikalne zadeve, tretji za kulturo (risanje, pevski zbori, kolekcionizem), četrti pa ne morejo zaradi posledic travme držati križem rok in ustvarjajo lesene figurice.⁴ Življenje jih je razteplo po celi Sloveniji, ker so na študij in na delo hodili v dolino. Doma v njihovih hribih, v Novem in Starem Kotu, Dragi, Podpreski, Lazcu, Travi itd., so ostali le redki. Nekateri imajo tam drugo hišo, ker jih vlečejo nazaj spomini. Sami pravijo, da se ljudem zdijo sproščeni, a jih znotraj razžira nemir, ker misli večkrat ne morejo urediti. Z leti postaja to vse hujše, saj so spomini vse glasnejši.⁵ Do ljudi, ki jih intervjuvajo, ne gojijo nezaupanja, niso pa radi predmet manipulacije. Najraje vidijo, če jih o obisku zgodovinarjev ali novinarjev-izpraševalcev obvestijo člani Društva Rab – Gonars, ali tisti izpraševalci, s katerimi imajo dobre odnose. Nimajo radi, da se kdo kar pojavi pred vrati in zahteva intervju. Pravijo, da se morajo prej

² AS 1769, šk. 9 (stara št. 1). Pričevanja otrok.

³ AS 1775, šk. 661/II. Nova politična orientacija ... G. Puppini.

⁴ Minigutti, Izza žice.

⁵ Minigutti, Izza žice.

mentalno pripraviti, pa tudi urejeni želijo biti pred obiskovalci. Kot smo rekli, nekateri sploh nočejo več govoriti o tistih časih ali dajati intervjujev, ker je to za njih že preveč obremenjujoče. Vsi se strinjajo, da se mora med izpraševalcem in izprašanim splesti zaupanje, saj navsezadnje izpraševalcu odprejo skrinjo najbolj zasebnih spominov in nihče nima rad, da ga vidijo na »emocionalnih kolenih«.

Na prvi sklop vprašanj je večina odgovorila, da so bili njihovi spisi sad časa, v katerem so nastali, in šoka preživetja koncentracijskih taborišč. Takrat so vedeli bolj malo, čutili so le to, da jih je nekaj hudo prizadelo, saj so povsem spremenili svoje življenje. Ostali so brez strehe nad glavo, večkrat brez enega ali obeh staršev, brez bratov in sester, brez hrane in pod kontrolo oboroženih vojakov, ki so pred njihovimi očmi postrelili mnogo ljudi. Občutili so le strah in negotovost. Bili so nemi opazovalci tragedije, ki se je naenkrat zgrnila nadnje. Razumeli so, da vojna nikdar ne izbira svojih žrtev. Nekaterim je uspelo to tudi zapisati ali narisati. Vendar vse to ni moglo preprečiti, da jih ti dogodki pozneje ne bi več bremenili.

Danes gledajo na nekdanje dogodke dosti bolj kompleksno. Odgovori avtorjev so si podobni. Vsi ocenjujejo, da so bili leta 1944 vsekakor premladi (stari so bili namreč od 8 do 13 let), da bi lahko razumeli širši pomen dogajanja v katerega so bili vpleteni, a le kot žrtve. Napisali so tiste spise in nekaj jih je tudi narisalo prizore iz taborišč, ker so jih bodrile učiteljice, ki so želele, da bi bili njihovi izdelki čim boljši. Za kaj več niso imeli možnosti, nesreča jih je zadela kot bolezen ali smrt, na kar nikakor niso bili pripravljeni. Spise so pisali v šoli, po spominu. Nekateri so opisali požig domače hiše, drugi izgubo domačih živali, tretji streljanje moških za vasjo, ostali pa so pisali o travmatičnih dogodkih v taborišču, na primer o povodnji na Rabu, o jami z olupki v Gonarsu, o obupu ob pretrpljeni lakoti v Trevisu, o smrti najbližjih ali sovrstnikov, ki so jim dekleta pela žalostinke in še bi lahko naštevali. Njihovi zapisi so otroško pristni, zato so še posebej ganljivi, danes morda še bolj kot nekoč.

Na drugo vprašanje je večina odgovorila, da je del njihovih spominov že zameglila koprena časa, iz nje pa še vedno štrlijo, kot izklesani, posamični najbolj travmatični prizori iz taborišč. Ti so ostali zapisani v spominu kot neizbrisne slike, ki jih tudi čas ni mogel načeti. Predstavila bom le tiste dogodke, ki so jih najmočneje zaznamovali: skrivanje pred italijanskimi vojaki v gozdu, strah, da bi živina ušla, streljanje talcev, požig domov, smrt najbližjih, poti v neznano, stran od domačih krajev, kolektivni strah pred vkrcanjem na ladjo do Raba, otroški sram ob goloti staršev in starih staršev na taboriščni dezinsekciji, negotovost pred neskončnimi vrstami šotorov, obup nad vsakodnevno smrtjo bratov, sester, starih mam in mam, ogorčenost nad trpinčenjem z žejo, lakoto, ušivostjo, garjavostjo in grižavostjo, kar so vojaki brezbrizno opazovali, strah pred vremenskimi ujmani (nepozabna je bila poplava na Rabu, ki je otroke in stare kar odnašala), groza pred ponovnim vkrcanjem na ladjo, razočaranje nad posameznimi interniranci, ki hrane iz paketov niso delili z njimi »ušivimi Čabranci«, jama s kuhinjskimi odpadki, sramotilni steber kamor so prekrškarje zavezali z rokami za hrbtom, zloba vojakov in končno tudi spomin na kapitulacijo Italije leta 1943, ko so se odprla taboriščna vrata in so se lahko vrnili domov. Tudi na nevarno pot do doma niso pozabili. Nemci bi jih lahko poslali v Dachau, lahko bi jih v ofenzivi postrelili, lahko bi se tudi znašli v bojih med partizani in domobranci na Cerknškem. Dom pa je bil le metafora, saj je v opustelih vaseh stal tu pa tam kak dimnik na pogorišču. Otroci so živeli v zdesetkanih družinah in tistega, ki je ni imel, so prevzeli drugi, ki so si zatočišče našli v kočevarskih hišah. Nikjer ni bilo

ne hrane ne lonca. Ženske so si oprtale bisage in šle prosit, do 30 km daleč v snegu in dežju, v vročini in žgočem soncu. Če je bila vojna za te otroke neverjetno kruta, tudi v povojnem času ni bilo lahko preživeti. Zelo so jim pomagale partizanske učiteljice, a ne le zato, ker so risali in pisali spise o taborišču in tekmovali, učiteljice Matilda Kordiš Pejnovič, Nada Vreček, Vera Špirič, Antica Bajić in mnoge druge, so jim dale ne le veliko srčne topline, ampak tudi znanje, da so lahko šli naprej v šole. Tja pa niso mogli vsi. Veliko jih je moralo zgrabiti za delo, še posebej tisti, ki so ostali brez enega ali obeh staršev. Solze otroškega trpljenja so zamenjale solze kljubovalnosti. Razumeli so, da življenje ni vedno dobro, zlo usodo so skušali premagali na različne načine, s spominom na skrbne matere ali pa na učiteljice, ki so jih imele rade. Prirojena ali pridobljena upornost, ki jim je pomagala preživeti taborišča, je spet zaživela tudi doma, ko so morali poprijeti za vsakršno delo.

Iz njihovih zgodb lahko razberemo, da se mnogi niso ustavili v rojstnem kraju. Razvoj je bil v dolini in v šolah v mestu. Zato so šli v svet, tokrat za boljšim kosom kruha. Postali so enakopravni člani družbe, a to ni bilo vedno lahko. Bili so nekakšni »zakasneli otroci« (kot je v knjigi »Človek z zamudo« zapisal Marko Strle), a so sproti brisali razlike družbenega zaostanka, ki so ga povzročile posledice internacije. Vsak se je znašel po svoje, saj po vojni posebne pomoči tej prizadeti skupini, niso organizirali.

Na tretje vprašanje je velika večina odgovorila, da se v prvih desetletjih o preteklosti niso pogovarjali, preveč je bilo vsakodnevnih skrbi. Pretekle težave so dale mesto današnjim. Sčasoma so začeli govoriti tudi o taboriščih najprej z ožjimi sorodniki, potem na širših družinskih srečanjih, posebej zgovorni pa so bili, ko so se srečali z drugimi taboriščniki. Svoje izkušnje so prenesli tudi na potomce. Vnuki so pisali šolske naloge o tem, kar so jim dedki in babice povedali o internaciji. Sinovom in hčeram so zgodbo povedali tudi v vzgojne namene, da bi bolje živeli, v boljših razmerah.

Ko govorimo o posledicah druge svetovne vojne, nikakor ne smemo pozabiti otroške žrtve. Otroci so bili tista posebna družbena skupina prizadetih, ki je bila najmanj obravnavana. V Sloveniji poznamo ilegalčke, ukradene otroke, otroke, internirane v nemška, madžarska in italijanska koncentracijska taborišča, otroke – izgnance, otroke – sirote in verjetno še kakšne skupine prizadetih otrok. Vsaka od teh skupin ima svojo zgodbo pozna svoje trpljenje. Otrok je vedno usodno povezan s svetom odraslih, še posebej v ekstremnih, vojnih razmerah. Krutost vojne so delili z družino, nekateri so ostali sami. Vsi pa so bili oropani otroštva in potisnjeni v svet, ki so ga skrojili odrasli. Otroci se različno odzivajo na vojne dogodke. Njihove reakcije so odvisne od starosti, razvojne faze, čustvenih odzivnosti, razlike se pokažejo po spolu, na njihovo doživljanje vplivajo razni tipi vojnih izkušenj: begunstvo, internacija, izgon in požig doma, streljanje staršev itd. Otroci so se na stres, ki so ga doživljali med vojno, odzivali z različnimi oblikami obnašanja. Nasilje, ki so mu bili izpostavljeni v obdobju vojne, se jim je vtisnilo v spomin kot neizbrisen pečat za vse življenje.

Drugi del

V Arhivu Republike Slovenije hranimo zbirko spisov in risb otrok, ki govore o njihovih hudih izkušnjah iz obdobja, ki so ga preživeli v italijanskih koncentracijskih taboriščih na Rabu, v Gonarsu in Trevisu. Ti spisi predstavljajo podlago našega proučevanja.

Nastali so pomladi leta 1944, v partizanskih šolah na Kočevskem in Ribniškem, le šest mesecev po tem, ko so se otroci vrnili iz taborišč.

Dogodki, ki so bili podlaga za internacijo, so potekali predvsem v letih 1942–1943. Takrat so italijanski okupatorji, da bi omejili odpor, sprožili ofenzivo, ki so jo imenovali »Primavera«, v kateri je sodelovalo cca 60. 000 vojakov. Italijanska okupacijska politika se je v prvih mesecih leta 1941 nekoliko razlikovala od nemške. Nemški okupator je namreč takoj pričel z množičnim preseljevanjem prebivalstva, že od konca aprila leta 1941. Vendar so se tudi v Ljubljanski pokrajini, potem ko so se razmere pričele ostriti (od konca leta 1941 dalje), italijanske zasedbene oblasti začele obnašati podobno kot nemške. Ljubljano so februarja 1942 obdali z bodečo žico, sledile so množične racije. Pregarjanje je doseglo višek med italijansko ofenzivo junija, julija, avgusta, septembra 1942, ko so načrtovalci ofenzive uresničevali sklepe političnih in vojaških vrhov, da bodo streljali podpornike narodnoosvobodilnega gibanja, požigali domove in vasi ter izvajali nasilje nad prebivalstvom z množičnimi aretacijami in interniranjem prebivalstva. To se je v manjši meri nadaljevalo še v leto 1943. Po dostopnih podatkih slovenskih in italijanskih arhivov, naj bi bilo konec oktobra 1942 v italijanskih koncentracijskih taboriščih med 25 in 30 tisoč internirancev.⁶

Izkušnje koncentracijskih taborišč, ki so jih Italijani prinesli iz Afrike, so po okupaciji s pridom uporabili tudi v Sloveniji in na Hrvaškem.

V letih 1939–1941 je Italija po dogovoru z Nemci nadaljevala z vojaškimi pohodi v Grčijo, Albanijo in Kraljevino Jugoslavijo. Italija je osvojene dežele obravnavala po vnaprej pripravljenem načrtu: najprej je nastopila vojska in zatrla odpor, nato so prišli uradniki vojaške in civilne uprave, karabinjerji, policija, gospodarstveniki, trgovci itd. Sledila je tudi postavitve koncentracijskih taborišč, kjer so z lakoto in neprimernimi bivalnimi razmerami morili civilno prebivalstvo, nato pa je sledilo še izseljevanje domačega in doseljevanje italijanskega prebivalstva.

Čeprav so Nemci Italijanom v Sloveniji dodelili gospodarsko manj pomembna ozemlja, saj so sami zasedli rudarske revirje na Štajerskem, pa je Italija v Sloveniji pridobila bogate kočevske gozdove, ki so z bogastvom Gorskega Kotarja pomenili važno surovinsko bazo za italijansko industrijo celuloze, razvite v Furlaniji in Venetu. Pomembno vlogo sta pri tem odigrali družbi Emona, zavod za kmetijstvo in nepremičnine, in Foresta, družba za eksploatacijo gozdov, ki je imela sedež v Genovi, podružnico pa prav v Kočevju.⁷

V šolski in kulturni politiki so Italijani uzakonili italijanski jezik. Raznarodovanje manjvredne slovansko-slovenske rase, je tudi sodilo v projekt italijanskih okupacijskih oblasti. Da lahko spoznamo širino ukrepov italijanskih okupacijskih oblasti, moramo vedeti, da je v Rimu, v 30-ih letih 20. stoletja deloval Inštitut za raso, ki je sestavil normative o tem, kdo je pravi Italijan. To je bilo mogoče postati tudi v okupiranih pokrajinah. Za Slovenijo, Istro in Dalmacijo so utemeljili termin »aloglotska pertinenčnost« (dvojezična pripadnost), in kriterije po katerih bi prebivalci osvojenih pokrajin postali pravi Italijani. Iz Rima so poslali 35 kvalificiranih uradnikov, ki so v Ljubljanski pokrajini, Reški pokrajini in v Dalmaciji sestavljali sezname potencialnih Italijanov. Nicola Pende,

⁶ Jezernik, Internacije civilnega prebivalstva v Ljubljanski pokrajini, str. 25–28.

M. Gombač, B. M. Gombač, Mattiussi, Katalog Ko je umrl moj oče, Riske in pričevanja iz koncentracijskih taborišč na italijanski vzhodni meji (1942–1943).

⁷ AS 1793 Emona in AS 1794 Foresta.

eden vodilnih predstavnikov Inštituta za rase, je s pomočjo strokovnjakov s področja demografije, antropologije, genetike, sestavil pogoje za začasni pregled, ki bi prebivalce okupiranih ozemelj postopno preoblikoval v Italijane. Sodobni italijanski profesor Michele Sarfatti, ki proučuje problematiko rasne politike v času fašizma ugotavlja, da zakon o rasni čistosti iz leta 1938 ni le posnemanje nemške rasne politike, ampak premišljeno načrtovan in sestavljen model raznarodovanja prebivalstva v osvojenih pokrajinah. Ta načrt je bil sestavni del italijanskega okupacijskega programa fašistične Italije z zakoni, strategijami in cilji. Program raznarodovanja je zajemal štiri faze:

1. ugotovitev pripadnosti prebivalstva na podlagi etničnega in rasnega pregleda,
2. izbris narodne identitete s pomočjo interniranja, preselitev in izgonov avtohtonega prebivalstva,
3. fašizacija prebivalstva, posebej mlajših generacij s pomočjo društev, strank (Partito nazionale fascista, Gioventù italiana del Littorio),
4. kolonizacija osvojenega ozemlja z italijanskim prebivalstvom.⁸

V dokumentu »Nova politična orientacija z ozirom na Slovenijo in nje posledice za gospodarsko delovanje družbe Emona, 7. 8. 1942«, ki ga je sestavil ravnatelj družbe Emona Giuseppe Puppini, je bil v smislu zgornjega načrta, prav za Kočevsko pripravljen poseben načrt o ponovni naselitvi tega ozemlja. Pri tem se je Puppini skliceval na Mussolinijev govor 31. 7. 1942, ki ga je imel v Gorici, kjer je med drugim dejal, da je konec usmiljenja: »nisem nasproten preselitvi Slovencev ter ustvaritvi poleg politično-teritorialne meje še rasne meje s preselitvijo italijanskih državljanov v Slovenijo«. Zapisal je tudi, da gre za »predele Kočevske ravnine do Loži in Črnega potoka,« kar naj bi bil »skrajni južni odrastek italijanske kolonije, ki se bo polastila Slovenije.«⁹ Po okupaciji Slovenije so se Italijani namreč odločili za trajno zasedbo, za izničenje identitete slovenskega prebivalstva, za izseljevanje, izgon in internacije, in za naseljevanje italijanskega prebivalstva z juga Italije, kar naj bi pripomoglo tudi k temu, da bi postopno prišlo do zamenjave jezika, vrednot, načina življenja, zamenjave uprave in političnega mišljenja.

Februarja 1942 je Poveljstvo 2. armade italijanske vojske izdalo navodila za izvajanje Mussolinijevega ukaza z dne 19. 1. 1942 tudi v Ljubljanski pokrajini.¹⁰ Razmejile so se pristojnosti med vojaško in civilno upravo, skrb za obrambo javne varnosti in reda je pripadla tudi vojski. Z okrožnico št. 3 (Circolare no. 3), ki jo je podpisal general Mario Roatta, komandant 2. armade, pa so komande bataljonov dobile navodila o zatiranju odporniškega gibanja na Balkanu in načinih ravnanja s civilnim prebivalstvom. Velika italijanska ofenziva, ki je potekala od 16. 7. do 4. 11. 1942, je z ukrepom interniranja civilnega prebivalstva, sorodnikov partizanov in zaplenbo premoženja, tragično posegla v življenje prebivalstva v Ljubljanski pokrajini.

Koncentracijska taborišča so bila v italijanski državi v pristojnosti notranjega ministrstva, od marca 1942 pa je Mussolini v priključenih pokrajinah te pristojnosti prenesel na vojsko, ki je imela za to celo vrsto uradov. To so bila taborišča na Rabu, v Gonarsu, Trevisu, Renicciu in Padovi.

Okrožnico št. 3 so dopolnjevala navodila o organiziranju in delovanju koncentracijskih taborišč. Položaj interniranih je bil po različnih koncentracijskih taboriščih različen. Najhuje je bilo na Rabu, kjer je taborišče delovalo pod vodstvom karabinjerskega

⁸ Rodogno, *Il nuovo ordine mediterraneo*, (1940–1943), Torino 2002.

⁹ AS 1775, šk. 661/II/«. Nova politična orientacija ... G. Puppini.

¹⁰ Ferenc, *Fašisti brez krinke*, Dokumenti 1941–1942, str. 256.

podpolkovnika Vincenza Cuiulia, ki je ostal v spominih internirancev kot izredno krut in nasilen.

Glavni vzrok umrljivosti na Rabu so bili lakota in slabe bivalne razmere. Interniranci so bili nameščeni v starih vojaških šotorih, primanjkovalo je obleke, obutve, izredno slabe so bile higienske razmere, stalno prisotno je bilo telesno in duševno maltretiranje. Tudi otroci, noseče in doječe matere so bili izpostavljeni istemu režimu kot drugi interniranci. Pomanjkanje hrane, lakota, žeja, strah, vse to je zapustilo tragične sledi. Umrljivost je prav med najmlajšimi na Rabu naraščala iz dneva v dan, in se je nadaljevala tudi potem, ko so jih preselili v Gonars. »Tam smo bili nameščeni v barake in ko je zunaj deževalo, nam po dolgih tednih ni kapljalo za vrat«, se bivanja v Gonarsu, potem ko so bili tja premeščeni z Raba spominja nekdanji interniranec Herman Janež.¹¹ V vseh italijanskih koncentracijskih taboriščih, kjer so bili interniranci iz Ljubljanske pokrajine, je veljalo načelo, da se deli revne obroke hrane. To je bilo nedvomno premalo, da bi z njimi interniranci preživeli dolge mesece internacije. Kraji, iz katerih je bilo interniranih največ otrok (ribniško, kočevsko), pa so bili med ofenzivo skoraj izpraznjeni in pomoči oz. paketov od doma ni bilo. Solidarnost drugih internirancev, ki so pakete dobili, je v takih primerih mnogokrat opovedala.¹²

Točnega števila interniranih otrok prav zaradi površne italijanske evidence še nimamo. Med arhivskim gradivom italijanskih okupacijskih oblasti, ki se večinoma hrani v Arhivu Republike Slovenije, je ohranjenih veliko seznamov in poročil o interniranih, vendar ne za vsa področja Ljubljanske pokrajine enako. Dragocene podatke o umrlih otrocih na Rabu in v Gonarsu je zbral g. Herman Janež. Tako izvemo, da je v koncentracijskih taboriščih Rab, Gonars in Treviso umrlo najmanj 59 otrok, ki so bili rojeni v internaciji na Rabu, v Gonarsu in v Trevisu. V Gonarsu je v letih 1942–1943 umrlo 133 otrok, starih do 15 let, na Rabu pa je leta 1942 umrlo najmanj 165 otrok starih do 15 let.¹³

V tem okviru torej ne preseneča dejstvo, da je bila smrtnost na Rabu zaradi mraza, lakote in obupnih bivalnih razmer, tako visoka. Tu sicer ni bilo sistematičnega ubijanja, ni bilo krematorijev, zamenjale so jih nevzdržne življenjske razmere, ki niso nastale slučajno, zaradi prenapolnjenih taborišč, epidemij in podobno, bili so rezultat odločitev, kot je bila na primer motena preskrba z živili. Niso obsojali na smrt, a so puščali umirati.

Bogato arhivsko gradivo iz druge svetovne vojne, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije, je bilo za raziskovanje zelo kompleksne in raznovrstne problematike štiriletnega vojnega obdobja vedno neizčrpen vir tako za slovenske kot za italijanske raziskovalce. Poseben arhivski vir o bivanju otrok v koncentracijskih taboriščih na Rabu, v Gonarsu in Trevisu pa predstavljajo spisi in risbe otrok, ki so bili v letih 1942–1943 internirani v ta taborišča. Pregledovanje teh arhivskih virov, spisov in risb, nastalih v partizanskih šolah junija 1944, le nekaj mesecev po tem, ko so se otroci vrnili iz koncentracijskih taborišč, nam je omogočilo spoznanje s to problematiko s posebnega zornega kota. Življenju v koncentracijskih taboriščih v letih 1942–1943, vidimo skozi oči in doživljanje otrok. Ti drobni spisi, ki so jih otroci napisali na krušnih pečeh na skopo odmerjenih lističih in s še bolj dragocenimi barvicami govorijo v jeziku, ki je avtentičen, poveden in

¹¹ Janež, intervju AS.

¹² Ferenc, Rab- Arbe- Arbissima, str. 9–17. Mattiussi, Pretresljiv dogodek za hišnim dvoriščem. Deportacije v italijanska koncentracijska taborišča na vzhodni meji (1942–1943), Katalog Ko je umrl moj oče, str. 55–66.

¹³ Herman Janež, seznam umrlih otrok na Rabu, v Gonarsu in Trevisu.

razumljiv. Trideset originalnih risb in spisov otrok, ki so preživeli italijanska taborišča, so prvinska pripoved o doživljanju taborišč, gradivo, ki lahko predstavi tudi vse razsežnosti italijanske okupacije. Govorica otroškega trpljenja je večna, saj izraža občutke vseh otrok, ki so kdaj koli gledali na svet izza rešetk ali visokih ograj, mnogim tudi še danes omejujejo svobodo gibanja in celostno življenje. Teh občutkov ni mogoče pozabiti, kar nam potrjujejo razgovori s še živečimi interniranci.

Če se vrnemo k spisu, ugotovimo, da so se otroci spominjali dogodkov pred odhodom v internacijo, o čemer pišejo Vera Cimprič, Marjan Grajš, Alojzij Lavrič, Fanika Malnar, Julka Poje. Smrti očeta, matere, sestre ali brata so opisali Ivanka Poje, Jožko Miklič, Ludvik Pantar, Drago Kalčič, Slavka Mrle, Ferdinand Troha, Mirko Pantar, Marica Štimec, Ivanka Brežec. O lakoti govore zapisi Alojza Ješelnika, Milana Cimpriča, Nade Cimprič, o poplavi na Rabu sta pisala Antica Troha in Ivan Štimec. Poseben je spis Vere Cimprič z naslovom Naša živina. V spisu Razočaranje Vladimir Miklič opiše premestitev iz Raba v Gonars. Vrnitev na dom sta opisala Nada Cimprič in Marica Malnar.¹⁴

V uradnem poročilu italijanskega generala Giuseppea Giannia je zapisano, da so od julija do novembra 1942 na Rabu umrli 104 otroci¹⁵, kar pomeni, da je usodo enega spominskega zapisa delilo nekaj sto otrok (točnega števila interniranih otrok prav zaradi površne italijanske evidence še nimamo).

Kot smo že zapisali, so se otroci vrnili domov v glavnem po kapitulaciji Italije, septembra 1943. Mnogi med njimi sirote brez enega ali obeh staršev, njihovi domovi pa so bili med italijansko ofenzivo požgani. Poti domov se intervjuvani spominjajo zelo dobro, zlasti strahu pred tem, da jih bodo zajeli Nemci, pa pomoči, hrane in obleke, ki so jim jo dodelili na poti domov predstavniki Rdečega križa in dobri ljudje.

Nekaj družin, med njimi tudi Cimpričevo družino, mamo, staro mamo, teto in štiri otroke, so po prizadevanjih škofa dr. Rožmana, izpustili iz Trevisa že aprila 1943. V Ljubljani na kolodvoru so jih pričakale ženske s čajem in piškoti in kljub temu, da so jih italijanski vojaki odrivali s puškinimi kopiti, so bili interniranci lepo sprejeti. V Ljubljani so ostali 14 dni v Marijanišču. Tam so mami predlagali, naj otroke pusti pri njih, a mama tega ni hotela, se spominja Vera Cimprič.¹⁶

Doma so se povratniki, ki so jim bili domovi požgani, naselili pri sorodnikih in v izpraznjenih kočevarskih hišah.

Po nemški ofenzivi, ki se je odvijala oktobra in novembra 1943, se je v teh krajih ob slovensko-hrvaški meji ustanovilo osvobodeno ozemlje. Ob drugih institucijah civilne družbe je bil v sklopu Slovenske narodne pomoči že leta 1942 organiziran otroški sektor, ki je leto kasneje (1943) svojo skrb posvetil tudi otrokom, ki so se vrnili iz italijanskih koncentracijskih taborišč. V sodelovanju s krajevnimi organizacijami Osvobodilne fronte, Antifašistične fronte žena in mladinske organizacije so jih naselili pri sorodnikih in znancih. Obnavljalo se je tudi partizansko šolstvo na Kočevskem, saj so bili otroci že več kot leto in pol brez pouka. Razumljivo je, da so morali zaradi vojnih razmer, bližine spopadov in stalne grožnje okupatorjev pouk prilagajati, se seliti iz kraja v kraj,

¹⁴ AS 1769 šk. 9 (stara šk. 1). Pričevanja otrok.

¹⁵ Ferenc, Rab – Arbe – Arbisima, str. 33.

M. Gombač, *Otroci v italijanskih koncentracijskih taboriščih 1942–1943*, Katalog Ko je umrl moj oče, str. 15.

¹⁶ Ješelnik, intervju, AS. V. Cimprič, intervju, AS. M. Cimprič, intervju, AS.

Lola bragi

16

x

Naša živina.

V internaciji sem bila 9 mesecev.
Večkrat sem se spomnila našega izgubljenega doma. Najtežje pa mi je bilo na našo izgubljeno živino.

Najraje sem imela krave, ker so nam dajale dosti mleka. Ime jim je bilo Ruška in Breza. Doma sem mislila, kako je težko krave pasti, pa v internaciji, kjer nismo imeli ne dela, ne krave, sem mislila, kako je lepo sit biti in delati.

Bog daj, da bi se kdaj prišli do kake naše živine!

Smrt fašizmu - svobodo narodu!

Draga, 23. - 6. - 1944.

Cimprič Vera,

roj. 16. VII. 1933 - rojstni št. (3. odd.)

Večkrat sem se spomnila našega izgubljenega doma.

Večkrat sem se spomnila:

Cimprič Vera, roj. 16. VII. 1933, rojstni št. (3. odd.), doma v Dravici, v Dravici. V Dravici v Dravici, v Dravici v Dravici.

Slika 3: Naša živina, Vera Cimprič, AS 1769 Zbirka okupatorjevi zapori in taborišča, šk. 9.

iz hiše v hišo, organiziranje šolstva in potek pouka je bil torej odvisen od iznajdljivosti učiteljev in pomoči posameznikov. Ena od oblik šolskega dela je bilo tudi sodelovanje otrok–šolarjev pri najrazličnejših tekmovanjih. Učenci so tekmovali med šolami (katera bo pripravila najboljšo proslavo, katera bo najlepše uredila šolski vrt), sodelovali so pri nabiranju zdravilnih zelišč, poljskih pridelkov, sadja, obleke, zbirali so staro železo, steklenice in podobno. Šole so se masovno odzvale tudi na prvi razpis za dvomesečno tekmovanje, ki je potekalo ob tretji obletnici ustanovitve Osvobodilne fronte, od 27. aprila do 27. junija 1944.

Program tega tekmovanja je zajemal naslednje točke:

- »1. Proslava 27. aprila – triletnica osvobodilnega gibanja.
2. Uspeh in doseg minimalnega cilja na šoli, kljub vsem oviram.
3. Spisne naloge iz našega osvobodilnega boja.
4. Učna enota iz snovi naše osvobodilne borbe.
5. Zbiranje zdravilnih rastlin.¹⁷

Šolski nadzornik Ribniškega okrožja Bogomil Gerlanc je skupaj z učitelji pripravil navodila, kako naj to nalogo (Spisne naloge iz našega osvobodilnega boja) izpeljejo, »da bi opis dogodkov ohranil izraz otroške duše brez šolske in druge navlake in vpliva, ker samo takšen, neposreden opis more biti otroški dokument tistih dni.«¹⁸

Otroci, ki so se jeseni 1943 vrnili iz italijanskih koncentracijskih taborišč, so v veliki večini hodili v partizanske šole v Podpreski, Dragi, Trati, Osilnici, Loškem Potoku, Bosljivi Loki. Za te šole je Oddelek za prosveto pri Predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, na predlog učiteljev iz Drage in drugih vasi, vključil tudi dve spominski vsebini, vezani na internacijo otrok, in sicer »Naš otrok v internaciji« in »Otroci nam govorijo«. Šlo je za načrtovano šolsko akcijo takratnih partizanski učiteljev in učiteljic na Kočevskem, da bi prizadetim otrokom, ki so tudi kot sirote preživeli italijanska taborišča, ob hrani in obleki nudili še pomoč pri reševanju stisk, ki so jih doživeli v taborišču. Učitelji in otroci omenjenih šol so se naloge lotili z veliko odgovornostjo. Na poziv učiteljev, da popišejo dogodke, so se otroci po partizanskih šolah množično odzvali. Učiteljice Nada Vreček, Matilda Kordiš Pejnović, Antica Bajić, Vera Špirič in druge, so otrokom razložile naslove in naročile, da lahko pripravijo tudi več zapisov o internaciji. Kot se spominjajo danes, so zapise sestavili sami in jih predali učiteljicam. Iz gradiva, ki se je nabralo, so izbrali »najznačilnejše in najpomembnejše« ter jih opremili s pripombami učiteljev. In tako so nastali spisi in risbe otrok, ki jih obravnavamo. Spisi so ostali takšni, kot so jih otroci napisali, s slovničnimi in pravopisnimi napakami. Dodani so jim le podatki o otroku, ki je spis napisal in mnenje učitelja, ki je moral upoštevati, da so bili otroci leto ali več brez šolanja.

Šolski nadzornik Bogomil Gerlanc je v svojem poročilu takole komentiral izdelke učencev:

- »naj bodo ti zbrani spisi izdelek naše mladine, dokument njenega trpljenja in žrtev,
- naj bodo temelj naše obtožbe,
- naj služijo mladinoslovcu in dušeslovcu, vzgojitelju in politiku pri njegovem delu kot izraz mladega rodu v svojem edinstvenem trpljenju,

¹⁷ Slovenski šolski muzej. Fotografsko gradivo in dokumenti, f. 239. Bogomil Gerlanc, Poročilo. Pavlič, Partizansko šolstvo na Slovenskem, str. 32–126.

¹⁸ Gerlanc, Naši otroci so o Rabu zapisali.

- naj ostanejo dokument katerega je učiteljstvo rešilo pozabe, ki bi jo prinesel čas in rast mladine.«¹⁹

To Gerlančevo poročilo in izdelke otrok lahko jemljemo danes kot eno vrsto pomoči učiteljev otrokom, da so po obupnih izkušnjah o tem spregovorili, oziroma so to zapisali. Njihova govorica ne prenese manipulacije in je globoko človeška, resnost obtožb nad vsesplošnim nasiljem, ki ga prinašajo vojne pa prihaja tokrat iz otroških ust. Njihova sporočilnost je univerzalna.

Ocenjevalna komisija je zbirko otroških spisov nagradila kot celoto, nagradili so tudi posamezne šole in učence. Zaradi takrat dokaj natančnega vodenja upravnega poslovanja, so se otroški spisi ohranili v množici arhivskega gradiva, ki je obravnavalo partizansko šolstvo.

Po o skoraj sedmih desetletjih, nam je bila dana možnost, da se z nekaterimi preživelimi avtorji spisov pogovorimo. To je izredna izkušnja, ki je dragocena tudi za samo metodo dela, ovrednotenja spominov, ki jih zbiramo za zanamce.

Viri in literatura

Literatura

Ferenc, Tone. *Rab- Arbe- Arbissima, Konfinacije, racije in internacije v Ljubljanski pokrajini 1941–1943, Dokumenti*, Ljubljana 2000.

Ferenc, Tone. *Fašisti brez krinke, Dokumenti 1941–1942*, Založba Obzorja, Maribor 1987.

Gombač, Metka, Gombač, M. Boris, Mattiussi, Dario. *Katalog Ko je umrl moj oče, Risbe in pričevanja iz koncentracijskih taborišč na italijanski vzhodni meji (1942–1943)*, Centro Isontino di Ricerca e Documentazione Storica e sociale »Leopoldo Gasparini«, Gorica 2005.

Gerlanc, Bogomil. *Naši otroci so o Rabu zapisali*, Rabski zbornik, Ljubljana 1953.

Jezernik, Božidar. *Internacije civilnega prebivalstva v Ljubljanski pokrajini, Deportacije slovenskih in hrvaških civilistov v italijanska taborišča 1942–1943*, Sklad Dorče Sardoč, Centro Isontino »Leopoldo Gasparini«, Gradisca d'Isonzo 2008.

Pavlič, Slavica, Smolej, Viktor. *Partizansko šolstvo na Slovenskem*, Založba Borec, Ljubljana 1981.

Rodogno, Davide. *Il nuovo ordine mediterraneo*, (1940–1943), Torino, 2002.

ARHIVSKI VIRI: Uporabljeno je bilo arhivsko gradivo fondov in zbirk Arhiva Republike Slovenije: AS 1775 Poveljstvo XI. armadnega zbora, AS 1769 Zbirka okupatorjevi zapori in taborišča, AS 1793 Emona, Zavod za kmetijstvo in nepremičnine v Ljubljani, AS 1794 Foresta, družba za eksploatacijo gozdov, podružnica Kočevje.

Fotografsko gradivo in dokumenti Slovenskega šolskega muzeja.

Publicistični viri

Minigutti, Dorino. *Izza žice* (film), Agherose 2012.

Intervjuji

Metka Gombač, Boris M. Gombač intervjuji z Alojzem Ješelnikom, Vero Cimprič, Milanom Cimpričem, Ferdinandom Troho, Mirkom Panterjem, Hermanom Janežem. Intervjuji so pri avtorjih.

¹⁹ AS 1769, šk. 9 (stara šk. 1). Poročilo B. Gerlanc.

Marjan Toš

Otroci med holokavstom

TOŠ, Marjan, dr. zgodovinskih znanosti, višji kustos in direktor Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, SI-2000 Maribor, Židovska ulica 4, uprava@sinagogamaribor.si

Otroci med holokavstom

Od šestih milijonov Judov, umorjenih med holokavstom, je bilo okoli milijon in pol otrok. Število preživelih otrok je ocenjeno na le nekaj tisoč. Judovski otroci so prihajali iz različnih okolij in holokavst je nasilno končal njihovo otroštvo. Med njimi so bili tudi otroci slovenskih Judov, še zlasti iz Prekmurja, ki so po množičnih deportacijah aprila 1944 večinoma končali mlada življenja v taborišču smrti – Auschwitzu. Možnosti za preživetja otrok so bile majhne, čeprav so se mnogi skrivali, da bi preživeli. Po vojni so poskušali preživeli Judi zaživeti na novo. Med njimi je bilo tudi na tisoče sirot.

Ključne besede: holokavst, Judje, koncentracijska taborišča, genocid, otroci.

TOŠ, Marjan, Ph.D. in History, Senior Curator and director of Center of Jewish Cultural Heritage Synagogue Maribor, SI-2000 Maribor, Židovska ulica 4, uprava@sinagogamaribor.si

Children in the Holocaust

Among six million Jews killed in the holocaust, there were a million and a half children. Only a few thousand children survived. Jewish children came from different environments and the holocaust violently ended their childhood. Amongst them were also children of Slovenian Jews, especially those from the Prekmurje region, who lost their young lives in the camp of death – Auschwitz after numerous deportations in April 1944. Children's chances of survival were small, despite the fact that many of them were hiding to survive. After the war the surviving Jews tried to restart their lives again. And among them were thousands of orphans.

Key words: holocaust, Jews, concentration camps, genocide, children

S holokavstom se že več kot pol stoletja ukvarjajo pravniki in zgodovinarji. Prvi v brezupnem in vendarle potrebnem prizadevanju za posvetno pravičnost, kaznovanje zločincev (kolikor jih je še ostalo). Drugi pri težavnem iskanju celotne resnice v posameznostih. Zgodovinarjem ostaja – kljub številnim študijam in dokumentom, ki so sprva služili ohranjanju sledi in nato prikazovanju dogajanja – naloga, da nam pojasnijo vzroke in namen zločina: je bil holokavst logičen in torej vračunan cilj ideologije antisemitizma in večvrednosti germanstva; je bil sestavina politike moči, premišljeni račun s vštetim premeščanjem prebivalstva, uničenjem določenih populacij kot delom strategije; je bil to od samega začetka Hitlerjev namen ali je bil pomor Judov posledica radikalizacije nacističnega gospodstva ali kratko malo rezultat ponujenih možnosti? O dejstvih holokavsta ni mogoče dvomiti, še vedno pa traja iskanje razlage s stališča človeške morale in razuma.¹

¹ Benz, *Holokavst*, str. 107–108. Spremnjo besedo k slovenski izdaji je napisala dr. Marta Verginella, uvodne misli pa dr. Lev Kreft. Dr. Marta Verginella je v izvrstni študiji opozorila tudi na termina »holokavst« in »šoa« (sho'ah). Besedo »holokavst« smo povzeli po latinski obliki *holocaustum*, ki je prevod grškega izraza *holocaustos* (v pridevniški obliki pomeni »v celoti požgano«). Proti temu poimenovanju in na njegovem mestu judovski zgodovinarji uveljavljajo večpomenski biblijski izraz *śo'ab* (uničenje, katastrofa), po katerem vse bolj posega vsa mednarodna znanstvena publicistika.

Holokavst pomeni najradikalnejšo obliko antisemitizma² in se v bistvu začel s prihodom nacistov na oblast v Nemčiji leta 1933 in konča z zlomom tretjega rajha maja 1945. Z začetkom nacistične oblasti se je položaj Judov zelo poslabšal. Mnogo judovskih družin se je odločilo zapustiti deželo, vendar jih večina držav zaradi naraščajočega antisemitizma ni želela sprejeti. Nekateri so poslali v tujino vsaj svoje otroke v želji, da jim zagotovijo preživetje. Večina izseljenih otrok ni nikoli več videla staršev. Judovski otroci so prihajali iz različnih okolij in holokavst je nasilno končal njihovo otroštvo. Številni so prevzeli dodatna bremena in pomagali preživljati družine, staršem pa so dajali pogum in upanje v boj za preživetje. Kadar so se otroci lahko igrali, so bili takšni kot vrstniki; igrali so se in ustvarjali, izražali strahove in upanje.³ Poleg umorjenih judovskih otrok je treba omeniti še na sto tisoče drugih otrok, med njimi so bile tako osebe s posebnimi potrebami kot tudi Romi in Sinti. Vsi so bili žrtve ideologije, polne sovraštva, ki jih je označila za »manjvredne«.⁴ Dejansko število otrok, ki so umrli med holokavstom, ne bo nikoli natančno znano. Ocene se gibljejo okoli 1,5 milijona otrok, od tega več kot 1,2 milijona judovskih otrok.⁵

Čeprav je svet vedel za težek položaj nemških Judov, so jim ponudili malo zatočišč. Svet je samo opazoval, medtem ko je Nemčija postajala poligon vse intenzivnejšega pregona – pregona, ki je na koncu postal epitaf za šest milijonov Judov in med njimi za več kot 1,2 milijona judovskih otrok. V tem genocidu so bile velike žrtve tudi med otroci. Dejanskega števila umorjenih judovskih otrok ne bomo nikoli poznali, saj niso bili umorjeni zato, ker so bili otroci, pač pa zato, ker so bili Judje. Pregarjali in morili so jih običajno skupaj z njihovimi starši oz. družinami iz rasnih ali tudi versko-političnih razlogov. Najmanj možnosti za preživetje so imeli dojenčki in majhni otroci do 6. leta starosti, pa tudi otroci v starosti od 7 do 12 let. Poznani so primeri, da so starši zlasti mladostnike »naredili starejše«, samo da so bili lahko odbrani za delovno silo, saj so jim s tem »povečali možnosti« za preživetje. Sovražnosti do otrok so se začele stopnjevati po letu 1935, ko je sovražno ozračje zoper Jude zajelo predvsem nemške judovske otroke.⁶

Nacistične oblasti so bile do množične smrti otrok v getih ali koncentracijskih taboriščih povsem brezbrizne. Otroci so bili zanje veliko »breme« in neproduktivni oz. »neuporabni jedci«. Ker tudi niso bili uporabni za delo, so jih skupaj z ženskami, bolnimi, slabotnimi in starimi pošiljali v taborišča smrti, plinske celice in krematorije. Seveda nacisti niso prizanašali niti nejudovskim otrokom, zlasti Romom in Slovanom. V koncentracijskem taborišču Auschwitz, ki je veljal za »pekel na zemlji«, je bilo registriranih okoli 234.000 otrok in mladostnikov, od tega 200.000 Judov in 11.000 Romov, pa tudi nekaj otrok iz Poljske, Belorusije, Ukrajine... Njihova usoda je bila tragična, večino od njih so skupaj s starejšimi, hendikepiranimi in z vsemi drugimi, nesposobnimi za delo, ubili takoj po prihodu v taborišče. Otroci, ki so ostali pri življenju, so umrli kasneje zaradi lakote, pomanjkanja in bolezni. V Auschwitzu je bilo registriranih tudi 680 novorojenčkov.

² Antisemitizem je izraz poznega 19. stoletja, ki označuje protijudovska stališča in dejavnosti. Danes zajema predsodke proti Judom od starih predkrščanskih časov do sodobnih političnih pregonov.

³ *To ni otroška igra, Otroci med holokavstom – ustvarjalnost in igra*, katalog razstave Spominskega centra Yad Vashem, ur. Monika Kokalj Kočever, Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Ljubljana in Sinagoga Maribor, Maribor, 2008–2009.

⁴ Sporočilo ob mednarodnem dnevu spomina na žrtve holokavsta, Informacijska služba ZN na Dunaju, 25. 1. 2012. Mednarodni dan spomina na žrtve holokavsta obeležujemo 27. januarja v spomin na osvoboditev koncentracijskega taborišča Auschwitz na Poljskem. Letošnji mednarodni dan spomina na žrtve holokavsta je bil posvečen otrokom, ki so se soočili s čistim zlom in terorjem.

⁵ <http://www.humanitas-international.org/holocaust/children.htm> [9. 2. 2012]

⁶ Ibid.

Do sredine leta 1943 so jih večinoma takoj pobili, pozneje so jih sicer pustili pri življenju, izjema so bili otroci Judinj, ki so jih ubili takoj. Če pa so kateri od njih nekaj dni preživel in so umrli zaradi pomanjkanja ali usmrtitve mater, so jih nacisti vpisali v seznane »novih prihodov«. Po nekaterih podatkih med letoma 1940 in 1943 v tem taborišču ni bilo otrok, mlajših od 14 let.⁷ Pred osvoboditvijo taborišča so večino otrok uplinili ali jih poslali v druga taborišča, osvoboditev Auschwitzta je 27. januarja 1945 dočakalo manj kot 600 otrok. Preživel so bili vse življenje zaznamovani z boleznimi in psihičnimi travmami.

Brutalnost, krutost brez milosti in hladen, industrijski značaj množičnih pobojev v času holokavsta so neverjetni. Ne le v Nemčiji, tudi na ozemljih vzhodne in jugovzhodne Evrope, ki jih je zasedla nemška armada. Po istem vzorcu se je na primer odvijal holokavst tudi na območju nekdanje Kraljevine Jugoslavije, ki je bila okupirana in razkosana (Hrvaška je postala *de iure* samostojna fašistična država, Srbija pa je bila pod nemško vojaško upravo) aprila 1941. V Srbiji je leta 1941 živelo 17 tisoč Judov; pod nemškim gospostvom so morali pretrpeti vse stopnje diskriminiranja, brezpravnosti in izropanja, vendar s to razliko, da je vse skupaj potekalo veliko hitreje kot na drugih ozemljih. Samo leto dni po nemški zasedbi je bila Srbija že »razjudena«.⁸

Fašistično-nacistični režim je izvajal radikalno antisemitsko politiko tudi na območju *Nezavisne države Hrvatske* (NDH), kjer so bili Judje izpostavljeni neusmiljenemu preganjanju in pobijanju s strani ustaškega režima. Največ Judov so ustaši pomorili v taborišču Jasenovac. Prevladujoče mnenje je bilo tako: »*Ta država, naša zemlja, je samo za Hrvate in za nikogar drugega. Ni načina niti sredstev, ki jih mi, Hrvati, ne bomo uporabili, da svojo državo naredimo zares našo in jo očistimo vseh Judov in pravoslavnih Srbov. Izgniti morajo vsi tisti, ki so v našo državo prišli pred 300 leti. Te svoje namere ne skrivamo.*«⁹ Kljub hudemu terorju v NDH pa so znani primeri reševanja Judov oz. judovskih otrok med vojno. Najbolj karakterističen je primer reševanja 42 mladoletnih oseb in otrok, ki jih je rešil Joseph Indig (njegov oče je bil judovski kantor v Osijeku, kjer je tudi sam odraščal). Ta je skupino sirot, ki so jim nacisti umorili starše, preko Zagreba odpeljal v Slovenijo na dvorec Lesno Brdo pri Vrhniki. Od tam so odšli v italijansko mesto Nonantola pri Modeni. O reševanju te skupine otrok je Indig leta 1965 objavil spomine.¹⁰

⁷ Haramija, *Holokavst skozi otroške*, str. 27.

⁸ Benz, *Holokavst*, 64. V Srbiji so preskočili fazo getoizacije, pri iztrebljanju Judov pa je imela aktivnejšo vlogo kot na drugih okupiranih delih vzhodne Evrope *vermaht*. Skupaj z Judi so v Srbiji pomorili tudi številne Rome. Ženske in otroke so internirali v taborišču *Sajmište* in jih tam v glavnem pomorili s plinom v vozovih, ki so jih za akcijo uničenja srbskih (beograjskih) Judov pripeljali iz Berlina. Po končani akciji so vozila odpeljali nazaj v Berlin, jih tam pregledali in poslali v novo akcijo – v Belorusijo.

⁹ Milovan Žanić, pravosodni minister NDH, pano 20 iz razstave *Pogum, da se spominjamo (Holokavst 1933–1945)*, Sinagoga Maribor, Maribor 2004–2005. Žal tudi za območje nekdanje NDH oz. zdajšnje Republike Hrvaške nimamo na voljo uradnih seznamov deportiranih otrok v zbirna oz. koncentracijska taborišča. Za otroke in mladoletne osebe (torej mlajše od 18 let) je na voljo samo en uradni popis in to za taborišče Loborgrad pri Varaždinu. Leta 1942 je bilo v tem taborišču 200 mladoletnih oseb (iz območja Jugoslavije in držav srednje Evrope). Vsi so bili med 13. in 30. avgustom 1942 deportirani v taborišča na Poljskem in domnevamo, da so bili v taboriščih umorjeni. Pismo Anne Marie Gruenfelder z dne 14. 2. 2012, arhiv Sinagoge Maribor: avtorica navaja, da je bilo veliko otrok zaprtih tudi v taboriščih Džakovo in Stara Gradiška. Žal za njih ni ločenih popisov. Veliko slovenskih nejudovskih otrok je bilo zaprtih tudi v italijanskem taborišču Gonars. Tam jih je v 18 mesecih umrlo 71.

¹⁰ Anna Maria Gruenfelder, *Nepoželjni gosti, Bijeg Židova iz srednje Evrope pred nacističkim pogromom (s posebnim osvrtom na bijeg u Jugoslaviju i Italiju)*, rokopis, arhiv Sinagoge Maribor, Maribor 2011. Z reševanjem judovskih otrok so tesno povezani »pravičniki med narodi«. Gre za ljudi, ki so tvegali življenja in menili, da je treba preganjanje Jude obvarovati in rešiti. Še zlasti pomembna je bila vloga pravičnikov pri reševanju tistih otrok, katere so starši zavestno zapustili, da bi jih rešili smrti oz. da bi povečali možnosti za

Na območju današnje Slovenije je pred aprilsko okupacijo največ Judov živelo v Prekmurju, ki je bilo po kratkotrajni nemški okupaciji sredi aprila 1941 priključeno k Madžarski. Prekmurški Judje so bili s tem prva tri vojna leta v primerjavi z ostalimi slovenskimi Judi na boljšem, a so bili nato skoraj v celoti uničeni v okviru *Ungarnaktion*, ko so Madžari po nacističnem prevzemu oblasti od konca aprila do začetka julija 1944 deportirali okoli 430.000 Judov v Auschwitz.¹¹ Med prvimi so bili deportirani prav prekmurški Judje iz območja Lendave in Murske Sobote. Zbrali so jih 26. aprila 1944 v sinagogah v Lendavi in Murski Soboti, jih odpeljali v Čakovec, od tam pa v Nagykanyizso, od koder so jih ves teden v vagonih vozili do Birkenaua, kjer je bilo zbirno mesto za največje taborišče smrti – Auschwitz. Konec aprila in v začetku maja (2. maja 1944) so jih tam že prevzeli. Prvi in hkrati največji transport prekmurskih Judov je štel 367 ljudi. Večina je končala življenjsko pot 21. in 22. maja 1944 v Auschwitzu. Med njimi so bili tudi otroci oz. mladoletne osebe do 18. leta starosti (46). Drugi, veliko manjši transport v taborišča smrti, se je zgodil jeseni 1944. Tudi večina teh Judov je bila umorjena, od nekdanje močne in vplivne judovske skupnosti v pokrajini ob Muri je ostala le peščica preživelih – ostanki ostankov.¹² Skupaj je bilo v tragediji holokavsta umorjenih 558 slovenskih Judov, od tega 481 v koncentracijskih taboriščih. Med njimi je bilo 69 mladoletnih oseb do 18. leta starosti (od tega jih je bilo vsaj 56 umorjenih v taboriščih, 5 jih je umrlo v taborišču zaradi drugih razlogov – verjetno zaradi bolezni in izčrpanosti, pri 3 osebah pa vzroka smrti ni bilo mogoče ugotoviti). Med 69 umrlimi mladoletnimi osebami je bilo 35 otrok, to je oseb do sedmega leta starosti.¹³ Daleč največji delež med slovenskimi žrtvami holokavsta predstavljajo prekmurški Judi, bilo jih je 392. Preživeli se neradi spominjajo, »da je krematorij gorel dan in noč. Dobesedno gorelo je iz dimnika. Prihajali so vedno novi in novi transporti ...«¹⁴

Zgodbe preživelih, zlasti otrok, so presunljive. »Neka mati je na poti v taborišče smrti vrgla iz vlaka svojega majhnega otroka, omotanega v vrečo in kričala: poberite ga, notri je tudi nekaj denarja. Esesovec je pritekel, odvil vrečo in zdobil otrokovo glavo ob kolesu vagona. To je storil pred očmi matere, ki je tulila od bolečin.«¹⁵ Mnogi preživeli se

njihovo preživetje. Med pravičniki najdemo tudi Slovence; do sedaj so znani: Uroš Žun, Andrej Tumpej, Zora Pičulin, Ivan Breskvar, Ljubica in Ivan Župančič, Olga Rajšek Neuman in Martina Levec Marković (Miriam Steiner Aviezer, Pravičniki med narodi – Slovenci, v: *Zgodovina v šoli, Pouk zgodovine o holokavstu*, Zavod RS za šolstvo, Ljubljana 2010, 5–15). Omeniti je treba še novega slovenskega pravičnika Franja Pančuka (pismo Miriam Steiner Aviezer Marjanu Tošu z dne 30. 5. 2012, arhiv Sinagoge Maribor in tudi *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations, Supplementariz. volumes 2000–2005, Volume II*), sprožen pa je že tudi predlog, da bi za pravičnika razglasili Aleksandra Žilavca, ki je pomagal reševati in skrivati prekmurske Jude pred aprilskimi deportacijami 1944.

¹¹ Brvar, *Nemško raznarodovanje*.

¹² Arhiv Sinagoge Maribor, Marjan Toš, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, rokopis referata za tednik 7D, arhiv Sinagoge Maribor, 2010. Med obema svetovnima vojnima v minulem stoletju je po podatkih ljudskega štetja iz leta 1931 živelo na območju Dravske banovine 820 Judov, od tega največ v Murski Soboti (269) in Lendavi (207), nekaj pa še v preostalih delih Prekmurja. Murska Sobota je bila od leta 1929 tudi sedež izraelske verske skupnosti oz. občine za območje današnje Slovenije.

¹³ Podatke je posredovala dr. Vida Deželak Barič iz Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, ki tudi vodi bazo podatkov o žrtvah vojne 1941–1945 in zaradi nje. Uporabil sem tudi njihovo kategorizacijo žrtev, ki jo imajo uveljavljeno v računalniški bazi podatkov, pri čemer je dr. Deželakova opozorila, da se zavedajo, da je pojem »otrok« odvisen od njegove opredelitve. Za posredovane podatke se dr. Deželakovi najlepše zahvaljujem.

¹⁴ Arhiv Sinagoge Maribor, Marjan Toš, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, rokopis doktorske disertacije 2007. Gre za pričevanje preživelega soboškega Juda J. Nadava, ki je bilo objavljeno tudi v lokalnem časopisu Vestnik iz Murske Sobote 15. avgusta 1985. leta.

¹⁵ Mirkovič, *Holokaust – najgusniji zločin*, str. 81.

spominjajo razmer med transportom v taborišča smrti: »Mučili sta nas strašna vročina in smrad. To je bil pekel. Po nekaj dnevih in nočeh so odprli vrata. Nekega dojenčka so strgali iz materinega naročja in zmečkali na stropu vagona. Mati je tulila od groze – esesovec pa jo je s kopitom udaril po glavi, da ji je kri zalila prekrasne lase. Nato jo je ubil s strelom v glavo.«¹⁶ Ideologi nacizma so namenili Poljakom, Čehom, Rusom in ostalim Slovanom vlogo manjvrednih ljudi – hlapcev, suženjskih delavcev v Hitlerjevi »novi ureditvi«. Edino »Jude je bilo treba izbrisati iz obličja zemlje, vsakega Juda, vsako žensko, otroka je bilo treba uničiti. Proti 8 milijonom Judov, kolikor jih je v Evropi živelo leta 1939, je bil usmerjen ves ustroj Tretjega rajha.«¹⁷ Po končani vojni so preživeli judovski otroci poskušali zaživeti na novo. Med njimi je bilo na tisoče sirot, ki so ostali brez staršev, brez bratov in sester. Sami. Pogosto so se spraševali, kako je bilo mogoče, da so ljudje postali hujši od živali. Enostavno niso mogli doumeti, zakaj so se strašni zločini zgodili. »Očeta in tri brate so odpeljali v taborišče Jasenovac¹⁸, nisem vedela, kaj je to koncentracijsko taborišče. Nato so odpeljali še nas, v tovornih in živinskih vagonih. Izkrkali so nas pri nekem mlinu v Džakovu. Otroci smo se igrali zunaj, nismo imeli stranišča, le deska je bila položena čez jamo in bali smo se, da ne bi padli vanjo.«¹⁹ Preživelim judovskim otrokom so ostali v spominu najstrašnejši prizori – nasilno odvajanje otrok od mater. »To strašno dejanje so spremljali kriki groze, jok, ki je paral srca. Jokali smo vsi. V taborišču Bergen – Belsen so bili v barakah otroci v velikih skupinah po 50, stari od 2.–12. let. Otroci so ves čas jokali. Poskušali smo jih umiriti, a nam ni uspelo. Otroci so bili večinoma iz Amsterdama, od premožnih staršev.«²⁰

Vojnih grozot in trpljenja pa se ne spominjajo tisti, ki so bili odpeljani v taborišča kot dojenčki ali rosno mladi otroci. Med njimi je bil tudi Aleksander Kerenji: »Novembra 1942 so ubili moje starše, trupla so odvrgli v zaledenelo Donavo. Ostal sem živ, star sem bil leto in pol. Preživel je tudi moj bratranec star dve leti in pol. Našli so naju madžarski vojaki, v mokrih plenica, na pol gola in naju odpeljali v mestno upravo Novi Sad. Tam so naju prepoznali prijatelji najinih ubitih staršev. V Novem Sadu se je najina skupna usoda ločila, mene so dali družini Kerenji, bratranca pa so odpeljali v Budimpešto. Ko so Madžari spomladi 1944 začeli izvajati ostre protijudovske ukrepe in množične deportacije, je bila internirana tudi družina Kerenji. A smo nekako uspeli preživeti.«²¹ Pekel taborišča smrti je preživela

¹⁶ Ibid., str. 86.

¹⁷ Ibid., str. 87. Nacistična ideologija je surovo obračunala tudi z jugoslovanskimi Judi. Na območju nekdanje Jugoslavije je bilo med letoma 1941–1945 ubitih kar 83 % judovskega prebivalstva (po podatkih o številu Judov iz leta 1941, kot navaja Reuven Dafni v poročilih z dne 17. 5. in 28. 11. 1994), kar pomeni, da je bil odločno izpolnjen Hitlerjev ukaz o »dokončni rešitvi«.

¹⁸ Po rezultatih uradnih raziskav je bilo v času NDH ubitih 60.234 otrok. Mnoge ženske, pogosto skupaj z otroci, so bile odpeljane v Jasenovac. Tam so najprej pobili srbske otroke, najprej običajno dojenčke. Med aprilom 1941 in majem 1945 je bilo v NDH (zgodovinarji jo pogosto še vedno označujejo za »ustaško državo«) ubitih več kot 73.316 otrok. Najmlajši še niso shodili, najstarejši so bili stari 14 let. Prav Hrvaška (NDH) je bila med drugo svetovno vojno ena redkih držav, v kateri so imeli posebna taborišča za otroke. Od decembra 1941 do aprila 1942 so ustaši v taborišču Jasenovac pobili 19.544 dečkov in deklic, večinoma srbske narodnosti, katerih identiteta je bila potrjena mnogo kasneje. Ubiti so bili na najstrašnejše načine – med drugim so jih odmetavali zvezane skupaj v reko Savo. 400 otrok je bilo v tem taborišču dobesedno »poklanih«, večja skupina pa jeseni 1942 tudi sežgana v tamkajšnji opekarni (prim. *Leksikon Sova*, Ljubljana 2006, http://www.jasenovac-info.com/cd/jasenovac/index_/htm/ z dne 6. 6. 2012).

¹⁹ Pinto, *Setni pogled majke*, str. 229–239. V spominih navaja, da so v taborišče prihajali tudi kmetje, ki so prodajali hrano, za katero so Judje dajali vse, tudi zlatino, samo da bi preživeli. Imela je 6 let, tri sestre so odpeljali v Osijek, kjer jih je vzel k sebi Vladimir Ebenšpanger. A s tem njihovega preganjanja še ni bilo konec, bežali so v Split, pa v hribe, na Vis in v italijansko pristanišče Bari. Od tam je bila s prvim transportom po osvoboditvi pripeljana nazaj v Jugoslavijo preko Zagreba v Osijek.

²⁰ Vajnman, *Do pekla*, str. 291.

²¹ Kerenji, *Opsesija*, str. 310–311.

tudi mlada soboška judinja Šarika Horvat Hahn. Takole je povedala: »*Ko smo maja 1944 s transportom prispeli v Auschwitz in čakali v vrstah, da nas razporedijo, smo najprej ugledali visokega esesovskega oficirja. Bil je Mengele.*²² *Stal je in z rokami usmerjal: levo in desno. Z mamo in bratom smo stali skupaj. Krčevito sem se je držala. Kot da bi slutila ... Res je mamo in brata poslal na levo, mene pa na desno. Ko sem hotela k njima, me ni pustil. Nikoli več ju nisem videla niti izvedela, kam so ju odpeljali. Pozneje so me druge zapornice hotele prepričati, da so matere in otroci na 'dobrem mestu'. Toda kaj hitro smo uvideli, kakšna je resnica, saj je krematorij gorel noč in dan. Dobesedno gorelo je iz dimnika. Če bi se takrat pridružila materi in bratu, bi šla v gotovo smrt.*«²³ Elizabeta Fürst, roj. Deutsch, ena od preživelih mladih taboriščnic iz Lendave, se spominja, da so bile razmere v taborišču grozljive. Šest tednov je bila v karanteni, v tem času ji ni bilo treba delati. Spominja se, »*da so jih slekli, ostrigli in jim po dezinfekciji razdelili zaporniška oblačila*«. Potem pa: »*Šest tednov, vsak dan ob štirih zjutraj so nas gnali pred barake, kjer smo morali stati ves dan do večera. Zjutraj in zvečer je bilo zelo mrzlo, opoldne pa smo komaj vzdržali, ker je sonce zelo močno pripekalo. Zjutraj ob štirih smo dobili zajtrk in sicer skodelico »črne vode«, ki naj bi bila kava in rezino kruha, tankega kot papir, včasih pa so dodali še košček margarine in košček salame. Podnevi smo dobili še en obrok hrane, to je krožnik juhe, ki so jo skuhali iz repe in krompirjevih olupkov.*«²⁴ Kot trinajstletno dekletce je bila med prekmurskimi Judi v Auschwitz spomladi 1944 deportirana tudi Erika Fürst. V taborišču so jo ločili od družine in ji umorili očeta. 26. aprila so jih aretirali v Murski Soboti, zbrali v tamkajšnji sinagogi in nato odpeljali v Nagykanizso. Od tam je 21. maja 1944 prispela v Auschwitz. Z veliko iznajdljivosti in poguma ji je uspelo preživeti v nepredstavljivih okoliščinah ob celodnevni garanjih in samo kančku hrane dnevno. Erika je videla v smrt izginiti svojo babico, tete, sestrično in mnoge druge. Ostali sta ji le sestra in mama. Od takrat, ko so ji z iglami vtetovirali številko na levo roko, ni imela več imena, bila je številka A-15981. Vodje v taborišču so bili kruti, njihove pomočnike je označila kot prave pošasti. Glavni proizvod brutalnega sistema v taboriščih je bila – smrt. Erika Fürst se spominja, da je tiste, ki so bili dovolj močni za delo, doletela zla usoda prisilnega dela, ki je bilo sredstvo ubijanja. Dnevni cikel v taborišču je bil delo, lakota in bolečina, vedno v senci sadističnega nasilja čuvajev in takojšnje usmrtitve za najmanjši prekršek. Pravi: »*Bila sem brez ciljev in brez želja, želela sem si le, da ne bi bila lačna in tepena. V skromni, pusti hrani smo dobivali brom, da smo ostali mirni, povsem brez moči in energije. Večkrat sem med enoletnim bivanjem v taborišču za las ušla selekciji, ki bi me namenila za krematorij. Kupi popolnoma izstradanih človeških trupel so bili nekaj povsem vsakdanjega. Povsod je bil prisoten vonj po smrti.*« V taborišču je morala delati. »*Na rokah sem prenašala zloženo opeko kar nekaj kilometrov daleč. Če mi je katera padla na tla, sem bila za kazen tepena z gumijevko. Prav tako smo bili kaznovani, če smo se med delom pogovarjali.*«²⁵ A

²² Josef Mengele, nacistični vojni zločinec, zdravnik v taborišču Auschwitz, ki je odločal o življenju in smrti. Leta 1943 je postal celo glavni zdravnik in je izvajal grozovite medicinske poskuse na Judih, tudi na otrocih, še zlasti dvojčkih.

²³ *Vestnik*, 34/85 z dne 29. 8. 1985 (prim. Oto Luthar – Martin Pogačar, *Dežela senc, Spomin na izgon in izginotje judovske skupnosti v Prekmurju*, vzorčni primer učenika, ZRC SAZU, Ljubljana 2012).

²⁴ Arhiv Sinagoge Maribor, Marjan Toš, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, rokopis doktorske disertacije 2007, str. 60.

²⁵ Zadravec, *Božja volja*, str. 25. Erika Fürst je bila leta 1944 skupaj z družino (očetom, materjo in sestro) deportirana v koncentracijsko taborišče Auschwitz. Oče Edvard taborišča ni preživel, mama Terezija, roj. Hirschl, je umrla leta 1973, sestra Šarika pa že leta 1948 v tragični nesreči. Erika Fürst je danes ena redkih preživelih holokavsta in živi v Murski Soboti. Leta 1996 je podala detaljno pričevanje Yad Vashemu in ga

je kljub vsem tegobam, trpljenju in razčlovečenju, ki mu je bila priča, ohranila voljo do življenja. Čeprav ločena od družine, kljub številnim tegobam in mukam, se je borila za svoj obstoj in bila na koncu združena s svojo materjo in sestro, ki sta bili prav tako v taborišču. 27. januarja 1945 so v Auschwitzu skupaj dočakale osvoboditev.²⁶

Preživele holokavsta (tudi nekaj redkih še živečih slovenskih Judov, ki so kot otroci in mladostniki preživeli to tragedijo) zaznamuje vseživljenjska travma, zaradi katere mnogi o svoji izkušnji sploh niso pripravljeni govoriti ali pa to storijo v redkih primerih. Travma preživelih holokavsta je specifična zato, ker izkušnje razosebljanja, preganjanja in brutalnega morjenja ljudi zgolj zato, ker je posamezniku pripisana biološka in kulturna drugačnost, niso vezane na nikakršno zavestno delovanje, osebno krivdo ali odgovornost, zaradi česar so preživeli podvrženi še posebej brutalni izkušnji totalnega razčlovečenja in njenim trajnim osebnim in transgeneracijskim posledicam.²⁷

Holokavst je evropska zgodovinska epizoda, ki je zaradi svojih neprimerljivih okoliščin in razsežnosti posledic radikalno spremenila ne le historiografske in družboslovne poglede ter teoretizacije o človeštvu, temveč tudi preoblikovala vse protokole zgodovinskega spominjanja in pomen ohranjanja zgodovinskega spomina za živeče in bodoče generacije. Metodologija tega spominjanja posebej poudarja nenadomestljivo vrednost pričevanj preživelih, ki so primarni vir kontekstualizacij in humanizacij razumevanja holokavsta in fenomena genocida tako, da o tovrstnih strahotah sploh lahko kakorkoli mislimo in pojmujeemo. Noben nabor arhivskih, faktografskih in drugih dejstev namreč ne more podati žive, kontekstualizirane, individualne človeške perspektive na izkušnjo totalne dehumanizacije, ki je bistvo in nauk holokavsta za sedanjost in prihodnost vsega človeštva.²⁸ Na otroke – žrtve holokavsta – najbolj karakteristično opozarja impozantni spomenik Yad I'vedey Israel v Yad Vashemu. Sredi spominskega parka je zgrajena spominska zgradba, ki opozarja na to zlo 20. stoletja in izpostavlja milijon in pol judovskih otrok, umrlih v največjem genocidu doslej. Spomenik je poln simbolike, a vendarle izjemno prepričljivo opozorilo in trajen spomin na vse, ki jim je nasilje pretrgalo nit življenja v otroških letih. Nekaterim še komaj rojenim. Krajši granitni predor nas pripelje do težkih železnih vrat. Ko jih odpremo, se soočimo s portreti otrok. Lepo nasmejani obrazi, običajni otroci, katerih fotografije bi lahko našli v kateremkoli družinskem albumu. Deklice in dečki z velikimi radovednimi očmi gledajo v svet. Med njimi je *»deček s kapico na glavi in kodri, ki se mu spuščajo okoli ušes; pa navihani nasmeh dečka z baretko, ki v roki drži fračo in išče primeren cilj; pa sramežljiva plavolasa deklica, ki se najbrž ni želela fotografirati; resna črnolaska, ki boža svoje kite, zamišljeno gleda predse in ugiba, ali bo lepa, ko odraste ...«*²⁹ Vsi ti anonimni portreti otrok vas bodo nenehno spremljali, ko boste

dala na voljo tudi vsem zainteresiranim raziskovalcem tragedije holokavsta, pa tudi učiteljem in profesorjem zgodovine.

²⁶ Ketiš, Erika Fürst.

²⁷ Irena Šumi, Franc Kuzmič, Oto Luthar, Hannah Starman in Marjan Toš, Obrazložitev predloga za podelitev zlatega reda za zasluge Eriki Fürst, arhiv Sinagoge Maribor, Maribor 2012. Odlikovanje je bilo Eriki Fürst podeljeno 27. 1. 2012 na sprejemu pri predsedniku republike dr. Danilu Türku v predsedniški palači v Ljubljani.

²⁸ Ibid.

²⁹ Miriam Steiner Aviezer, Jeruzalem, pismo Marjanu Tošu, arhiv Sinagoge Maribor, Maribor 2012. Miriam Steiner Aviezer je avtorica znanega književnega dela *Vojak z zlatimi gumbi* (Zagreb, 1979), ki govori o holokavstu iz otroške perspektive in je uvrščena v izraelske, ameriške in kanadske srednješolske programe. Je tudi avtorica obsežnega dela *Hrvaški pravičniki* iz leta 2008, v katerem so predstavljeni vsi pravičniki med narodi iz sosednje države Hrvaške. Podprla je pobudo Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor za pripravo in izdajo takšne knjige tudi za Slovenijo. Skupaj z dr. Marjanom Tošem bo njena sourednica.

vstopili v temen prostor. Ta spominja na brezno, na veselje, ker nad vami in okoli vas utripa brez števila majhnih luči: »Vsaka luč – otrok. Milijon in pol malih luči, milijon in pol dečkov in deklic. Milijon in pol! Iz mraka se iztrga glas, ki tem lučkam daje imena: Hana Barakovska, Varšava, 12 let; Jichak Baruh, Solun, 8 let; Hana Vajl, Budimpešta, 4 leta; Sara Papo, Sarajevo, 3 leta ...«³⁰ V temi, ki vas obkroža, postanete del tega sveta, gledali boste v te majhne lučke in ugibali, katera od njih je Esti, Ivica, Mira ... Morali se boste opreti, ker boste po eni strani občutili slabost, po drugi pa potrebo, da zakričite v svet: »O, bog, mar je toliko otrok umrlo od človeške roke!« Težko se vam bo ločiti od tega prostora in stopiti ven na svetlobo dneva. Tam vas bo obsijalo toplo sonce. Opazovali boste gručo glasnih otrok, ki pravkar prihaja na ogled muzeja, in za trenutek boste verjeli, da tisti otroci niso tam, da »niso le spomenik«, temveč da tako kot ptič feniks, ki se dviga iz pepela, oživljajo pred vami. Oni so z nami in mi smo z njimi.

Tudi ko govorimo o otrocih kot žrtvah holokavsta smo v novejšem času v Sloveniji soočeni z mnogimi pomotami pri vključevanju slovenskih nejudovskih žrtev med žrtve holokavsta. To se najbolj pojavlja v revijalnem tisku in publicističnih zapisih, v katerih je vse več tako imenovane popularne interpretacije druge svetovne vojne v Sloveniji. Domače žrtve, predvsem taboriščnike, pogosto prištevajo med žrtve holokavsta, kar je napačno. Gre za neke vrste simbolno združevanje z Judi (»za nacizem smo bili vsi Judje, holokavst ni bil izvršen samo nad Judi, ampak tudi nad nami. Tudi Slovence so obravnavali enako kot Jude ...«). Takšno poenostavljanje in enačenje je najmanj neko-rektno in seveda znanstveno zelo sporno. Povsem po nepotrebnem vnaša terminološko zmedo, kar vpliva zlasti na mlajše, ki se za to temno poglavje 20. stoletja tudi v Sloveniji vse bolj zanimajo. Lahko se celo strinjamo, da gre za orodje zlorabljanja ali občasnega obračunavanja znotraj politike.³¹

Viri in literatura

Časopisni viri

Vestnik, Murska sobota, 1985

Literatura

Benz, Wolfgang, *Holokavst*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2000.

Brvar, Klemen, Nemško raznarodovanje na Slovenskem Štajerskem med drugo svetovno vojno. *Vsako leto eno ime, Preganjanje Judov na območju okupirane Jugoslavije 1941–1945 (Slovenija, Srbija) in slovenski pravičnik Andrej Tumpej*. Maribor: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, 2012.

Haramija Dragica, *Holokavst skozi otroške oči*. Murska sobota: Franc-Franc, 1991.

Kerenji Aleksandar, Opsesija. *Mi smo preživeli* 3. Beograd: Jevrejski Istorijski Muzej, 2005, str. 308–312.

Ketiš Milan, Erika Fürst – preživela Auschwitz, zapis na spletni strani Prve gimnazije Maribor, Maribor 2010. <http://www.pgmb.si/160-let-prve/160-v-2010/erika-furst-prezivila-iz-auschwitza>

Leksikon Sova. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2006.

Mirković Mirko, Holokaust – najgnusniji zločin u povijesti svijeta. *Antisemitizam, Holokaust, Antifašizam* (ur. Ognjen Kraus). Zagreb, 1996, str. 80–90,

³⁰ Ibid. Spomenik je delo znanega izraelskega arhitekta Mosheja Safdieja. *Spomenik otrokom* (The Children Memorial) je dar Abrahama in Edite Spiegel iz Beverly Hillsa v Kaliforniji, in sicer v spomin na njunega dvoletnega sina Uziela, ki je bil usmrčen v taborišču Auschwitz.

³¹ Na robu spomina, *Antisemitizem in uničenje prekmurske judovske skupnosti*, rokopisno gradivo, ZRC SAZU, Ljubljana 2012.

Na robu spomina, Antisemitizem in uničenje prekmurske judovske skupnosti, rokopisno gradivo, ZRC SAZU, Ljubljana 2012.

Pinto, Klara, Setni pogled majke. *Mi smo preživeli* 3. Beograd, 2005, str. 229–241.

Toš, Marjan, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, rokopis referata za tednik 7D, arhiv Sinagoge Maribor, 2010.

Toš, Marjan, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, rokopis doktorske disertacije 2007, arhiv Sinagoge Maribor.

Vajnman Irena, Do pekla in nazaj. *Mi smo preživeli* 3. Beograd, 2005, str. 286–294.

To ni otroška igra, Otroci med holokavstom – ustvarjalnost in igra, katalog razstave Spominskega centra Yad Vashem, ur. Monika Kokalj Kočevar, Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Ljubljana in Sinagoga Maribor, Maribor, 2008–2009.

Zadravec Bojan, To je bila božja volja. *Družina* 20, Ljubljana 2010, str. 25.

Podatki spletnih strani

<http://www.humanitas-international.org./holocaust/children.htm> (9. 2. 2012)

http://www.jasenovac-info.com/cd/jasenovac/index_/htm/ (6. 6. 2012).

Sporočilo ob mednarodnem dnevu spomina na žrtve holokavsta, United Nations Service Vienna.

(<http://www.unis.univiena.org/unis/sl/pressrels/2012>), 25. 1. 2012.

Renato Podbersič

Jud in Slovenec, združena pri reševanju judovskih otrok

PODBERSIČ, Renato, magister zgodovine, Študijski center za narodno spravo, SI-1000 Ljubljana, Tivolska 42, renato.podbersic@guest.arnes.si

Jud in Slovenec, združena pri reševanju judovskih otrok

Prispevek obravnava zgodbo reševanja dveh skupin judovskih beguncev, otrok in mladostnikov, ki so iz srednje Evrope in Balkana bežali pred holokavstom. Prvo skupino je pot vodila preko Zagreba in Lesnega Brda pri Vrhniki do Nonantole pri Modeni, kamor so prišli sredi julija 1942. Vodil jih je Josef Indig, Jud iz Virovitice. V Nonantoli se jim je druga skupina pridružila aprila 1943. Njihova pot se je tam srečala s slovensko družino Vendramin iz Solkana, ki je zaradi fašističnega pregona očeta-učitelja, živela v tem severnoitalijanskem kraju. Andrej Vendramin je dejavno pomagal pri reševanju omenjene skupine judovskih otrok, pri čemer je sodeloval s krajevnim duhovnikom in zdravnikom, ki sta po vojni dobila priznanje za svoje nesebično početje, saj ju je država Izrael že počastila z nazivom »pravičnik med narodi«. Po koncu druge svetovne vojne se je družina Vendramin vrnila na Primorsko, zato je ostala vloga učitelja Andreja Vendramina do danes precej neznana. Trenutno potekajo priprave na proces priznanja njegovih zaslug pri reševanju Judov med holokavstom.

Ključne besede: Pravičnik med narodi, otroci med holokavstom, judovski begunci, Villa Emma, Nonantola

PODBERSIČ, Renato, M.A. in History, Study Centre for National Reconciliation, SI-1000 Ljubljana, Tivolska 42, renato.podbersic@guest.arnes.si

Jew and Slovenian, United in Rescuing Jewish Children

Paper presents the story about rescuing two groups of Jewish refugees, children and youth that had been running away from the Holocaust in Central Europe and the Balkans. First group was passing Zagreb and Lesno Brdo near Vrhnika and in July 1942 ended up coming to Nonatola near Modena. They were lead by Josef Indig, a Jew from Virovitica. In Nonatola another group joined them in April 1943. There they met a Slovenian family Vendramin which run away from Solkan, because of fascist prosecution of the father – teacher. Andrej was very active in helping rescue a group of Jewish children, together with the local priest and doctor, who were after the war recognized as Righteous among the Nations. After the war Vandramin family returned home and the role of teacher Andrej Vandramin was unknown till today. The process of recognition his merit in rescuing Jews during the Holocaust is in process.

Key words: Righteous among the Nations, children during the Holocaust, Jewish refugees, Villa Emma, Nonatola

Pravičniki med narodi (ang. Righteous Among the Nations) je izraz, ki označuje nejudje, ki so med holokavstom pomagali reševati Jude. Pri tem so tvegali svoje življenje, ne da bi za svoje početje zahtevali plačilo. Izraz je v tesni povezavi z ustanovo *Yad Vashem* iz Jeruzalema, katere ime bi lahko dobesedno prevedli v *Spomenik in ime*.¹ Gre za spominski, muzejski in dokumentacijski center, ki ohranja spomin na okrog šest milijonov Judov, pobitih med holokavstom. Pobuda za nastanek take ustanove je prišla že na zasedanju Sionističnega generalnega sveta v Londonu sredi avgusta 1945, od

¹ S poimenovanjem so Judje želeli pokazati na simbolni grob številnih žrtev holokavsta, za katere še danes ne vemo, kje ležijo. Hkrati z njihovimi imeni vzdržujejo ohranjanje spomina.

februarja 1946 je njen sedež v Jeruzalemu. Delovanje Yad Vashema sicer uradno sloni na zakonu, ki ga je sprejel *kneset*, izraelski parlament, avgusta 1953.²

Trenutno je status pravičnika priznan 24.355 osebam iz 44 držav, verjetno je najbolj poznan med njimi Oskar Schindler.³ Postopek za priznanje *pravičnika* se vodi na pobudo in ob pisnem pričevanju rešenca ali prič. Odlok o priznanju izda posebna komisija pri ustanovi Yad Vashem, ki jo sestavljajo pravniki, nekdanji diplomati, zgodovinarji in druge pomembne osebnosti iz družbenega življenja v Izraelu, predseduje pa ji sodnik izraelskega vrhovnega sodišča.

Na tem seznamu najdemo sedem Slovencev (Ivan Breskvar, Martina Levec Marković, Zora Piculin, Andrej Tumpej, Uroš Žun ter Ivan in Ljubica Župančič).⁴ Na seznamu pa je tudi 524 Italijanov, kar je pomemben podatek pri branju tega prispevka.⁵

Izraelska država pravičnike počasti na dva načina. Še živeče povabi na podelitev naziva in jim v Aleji pravičnikov v Yad Vashemu posadi drevo. Spomin na ostale pa ohranja z napisom na stene leta 1996 postavljenega Vrta pravičnikov med narodi.⁶

Pomembno vlogo v zgodbi o reševanju judovskih otrok in mladostnikov ima Joseph Ithai Indig. Rodil se je leta 1917 v Osijeku, njegov oče je bil kantor v tamkajšnji sinagogi, v družini so govorili nemško. V domačem mestu je odrasčal in obiskoval judovsko osnovno šolo, maturiral pa je na državni gimnaziji. Že v mladosti se je priključil judovski sekularni organizaciji *Ha-Shomer Hatzair* (Mlada straža), v tridesetih letih zelo popularni med judovsko mladino v vzhodni Evropi, kjer se je navzel revolucionarnih idealov in sionizma. Njegov življenjski moto sta predstavljala študij in delo. Po maturi se ni želel vpisati na univerzo, čeprav je bil zelo dober dijak. Raje se je izučil za mehanika, saj je kot prepričan sionist smatral ta poklic za pomembnejšega ob pričakovani selitvi v Palestino. V prostem času se je sam izobraževal. Njegove sposobnosti in jasni življenjski cilji so mu očitno namenili pomembno vlogo rešitelja, ki jo je odigral med holokavstom. Po koncu druge svetovne vojne se je Josef Indig preselil v Palestino. Poročil se je z Berlinčanko in sionistko Lilli Bernhard. Prevzel je tudi novo, judovsko ime Ithai, kar v ohlapnem prevodu pomeni »ljubezniv«. Naselil se je v kibucu Gat⁷, kjer se je najprej posvetil kmetovanju in se obenem izobraževal. Postal je ravnatelj šole v omenjenem kibucu, kjer je umrl leta 1998.⁸

Indigova zgodba je sicer precej značilna za obdobje holokavsta. V tem primeru je povezana s skupino judovskih otrok in mladostnikov, ki so tako kot številni drugi Judje bežali z območja Tretjega rajha. Njihove poti so se stekale iz Berlina, Hamburga, Frankfurt, Leipziga in številnih drugih nemških krajev, večkrat so lahko računali na usklajeno pomoč, kjer se je še posebej izkazala berlinska sionistka Recha Freier. Zaradi

² Spletni vir: <http://www.yadvashem.org/>, stanje 25. april 2012.

³ Oskar Schindler (1908–1974), nemški podjetnik, ki je med drugo svetovno vojno reševal Jude na Poljskem. O njem je režiser Steven Spielberg leta 1993 posnel pretresljiv film, ki je prejel kar sedem oskarjev.

⁴ Spletni vir: http://www1.yadvashem.org/yv/en/righteous/pdf/virtual_wall/slovenia.pdf, stanje 25. april 2012.

⁵ Steiner Aviezer, Pravičniki med narodi, str. 2–4; Gilbert, I Giusti, str. 344–365; spletni vir: http://www1.yadvashem.org/yv/en/righteous/pdf/virtual_wall/italy.pdf, stanje 25. april 2012.

⁶ Steiner Aviezer, Pravičniki med narodi – Slovenci, str. 5–15.

⁷ Kibuc Gat je bil ustanovljen leta 1934 dobrih 50 kilometrov južno od Tel Aviva. Ustanovili so ga judovski priseljenci iz Poljske, Jugoslavije in Avstrije. Kibuc Gat se je specializiral za pridelavo in predelavo agrumov.

⁸ Indig Ithai, Anni in fuga, str. 14–18; Zimmerman, Jews in Italy under Fascist and Nazi rule, str. 184; glej tudi spletni vir: <http://www.wertheimer.info/family/GRAMPS/Haapalah/pp15/d/bcc78cfe94a6f0825d5.html>, stanje 25. april 2012.

grožnje pred gestapovsko aretacijo se je poleti 1940 skupaj s hčerko Marian preselila v Zagreb, ki je tako postal pomembna točka na poti za umik. Cilj številnih tedanjih judovskih beguncev je bila Palestina, kjer so lahko računali na pomoč zagnanih sionistov, ki so skrbeli za ilegalno priseljevanje Judov v okviru *Aliyah Bet*.⁹ Pot do tja je velikokrat vodila preko Jugoslavije in Bolgarije do Istanbula in naprej preko Libanona v zanje obljubljeno deželo. Med leti 1939 do 1941 je to pot uporabilo že precej Judov iz srednje Evrope, ki so bežali pred preganjanjem. Oktobra 1940 je tako prišla v Zagreb prva skupina judovskih otrok na poti v Palestino. Beg proti vzhodu je otežila vojna in jugoslovanska kapitulacija aprila 1941, še posebej po vzpostavi Neodvisne države Hrvaške (NDH), kjer ustaški režim ni nikoli skrival svojih zlih namenov pri preganjanju Judov. Recha Freier se je z 90 judovskimi otroki še uspela umakniti v Palestino.¹⁰

Spomladi 1941 se je mladi sionist Josef Indig, skupaj z okrog štiridesetimi judovskimi sirotami z območja Tretjega rajha, znašel v Zagrebu v tedanji NDH, kjer so jih aretirali. Italijanski uradnik mu je tedaj svetoval, naj jih odpelje v italijansko okupacijsko cono, češ da so Italijani sicer Hitlerjevi zavezniki, ki pa ne preganjajo Judov. Omenjeni uradnik je Indigu tudi uredil, da je te judovske begunske otroke lahko odpeljal v takratno Ljubljansko pokrajino (Provincia di Lubiana) pod italijansko okupacijo. Organizacija DELASEM¹¹ mu je tam priskrbela denar, iz Italije je prejel vsoto 30.000 lir, ki je zagotavljala plačilo najemnine za šest mesecev.¹² V začetku julija 1941 je lahko najel stari dvorec Lesno Brdo¹³ pri Vrhniki in pripeljal skupino otrok iz Zagreba. Z vlakom so potovali preko Ljubljane do majhne postaje Drenov Grič pri Vrhniki, od koder so se peš odpravili do dvorca Lesno Brdo. Pri posredovanju za begunske otroke je pomagal tudi tedanji ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman.¹⁴ Skupina je tu ostala eno leto. Vlogo skrbnikov je najprej prevzelo šest odraslih, kasneje so se pridružili še trije. Vodja skupine je bil omenjeni Joseg Indig, ki mu je pri ekonomskih zadevah pomagal Markus Schoky (Marek Silberschatz) iz Lodza. Kmalu po prihodu na Lesno Brdo se je za otroke začel tudi pravi pouk. Šolski urnik je poleg drugega sestavljalo poučevanje o življenju v Palestini, učenje (moderne) hebrejščine (*ivrit*), judovske zgodovine, literature in glasbe. Poučevanje slednje je prevzel Bories Georg (Boris Jochvedson), znani berlinski pianist. Indig je namreč želel v skladu s svojimi sionističnimi ideali Lesno Brdo spremeniti v pravo *akhsharà*.¹⁵ Za njihovo vzdrževanje je skrbela predvsem DELASEM. Koordinacijo

⁹ Palestina je bila tedaj mandatno ozemlje pod kontrolo Velike Britanije, ki je zaradi arabskih protestov onemogočala judovsko priseljevanje. Aliyah Bet, trajala je med 1934–1948, je pomenila kodno ime za ilegalno priseljevanje Judov v Palestino, ki so iz Evrope bežali pred preganjanjem.

¹⁰ Zimmerman, *Jews in Italy under Fascist and Nazi rule*, str. 182–184; Voigt, *Villa Emma*, str. 33–39.

¹¹ DELASEM je akronim za organizacijo Delegazione per l'Assistenza degli Emigranti Ebrei, s sedežem v Genovi. Ustanovljena je bila decembra 1939, delovala je do leta 1947. Skrbela je predvsem za judovske begunce, ki so prihajali v Italijo iz vse Evrope in poskrbela za njihov varen prehod v države, ki so še sprejemale judovske begunce. DELASEM je vodil odvetnik Lelio Vittorio Valobra (1900–1976) iz Genove, viden član Zveze judovskih občin Italije. Po kapitulaciji Italije je organizacija svoje delovanje prenesla v Švico.

¹² Indig Ithai, *Anni in fuga*, str. 76.

¹³ Nekdanji dvorec Lesno Brdo, zgrajen v prvi polovici 17. stoletja, je dal postaviti vitez Kristof pl. Troppenau. Sredi 19. stoletja ga je kupila družina Golob. Ko so dvorec leta 1941 Judje vzeli v najem, je tam živela tedanja lastnica Malvina Golob, skupaj s sestro svojega pokojnega moža. Zase sta uporabljali nekaj sob v prvem nadstropju. Partizani so ga požgali sredi avgusta 1942. Na njegovih temeljih so po drugi svetovni vojni pozidali novo hišo.

¹⁴ Archivio Centrale dello Stato, Ministero dell'Interno, Direzione generale pubblica sicurezza, divisione affari generali e riservati, A 16 – Stranieri ed ebrei stranieri (1930–1956), busta 1, fascicolo A3.

¹⁵ Vzgojni centri judovskih organizacij, namenjeni otrokom za pripravo na življenje v Palestini.

je v imenu omenjene organizacije prevzel Eugenio Bolaffio, predstavnik DELASEM v Gorici, ki je bil v stalnem stiku z Lesnim Brdom in italijanskimi oblastmi. V začetku so mesečno prejeli 1000 lir, kar je moralo zadoščati za skoraj petdeset oseb. Kasneje se je na Indigove prošnje ta vsota nekoliko povečala.¹⁶ Prihajale so občasne informacije o sorodnikih, ki so ostali na ozemlju pod nemško kontrolo, vendar so s časom tudi te zamrle. Spomladi 1942 so se spopadi preselili tudi v dokaj mirno okolje okoli Lesnega Brda. Razplamtel se je partizanski boj, prihodi italijanskih patrolj so bili vedno pogostejši. Situacija za mlade in začasne judovske begunce je postajala nevarna. Zato so se odločili za njihovo preselitev v Italijo, pobudo je dal omenjeni Bolaffio in z argumenti prepričal Lelia Valobra, vodjo DELASEM. Organizacijo tamkajšnje namestitve je prevzel Gino Friedmann (1876–1964) iz ugledne italijanske judovske družine in nekdanji župan kraja Nonantola pri Modeni.¹⁷ Najeli so impozantno podeželsko Villo Emma¹⁸ s 46 sobami, ki je bila tedaj prazna in v zelo slabem stanju. Akcija reševanja mladih judovskih beguncev velja za enega pomembnejših uspehov organizacije DELASEM.¹⁹

Vprašanje preselitve mladih judovskih beguncev je očitno zanimalo tudi Emilia Graziolija, Visokega komisarja Ljubljanske pokrajine. S telegramom se je 23. junija 1942 obrnil na italijansko notranje ministrstvo in jih spraševal za napotke glede prevoza beguncev v Nonantolo. Torej so predstavniki državnih oblasti v Ljubljani že vedeli za nameravani cilj beguncev iz Lesnega Brda. Pravzaprav je Graziolija zanimalo, ali je cilj že dokončno določen in naj potemtakem dovoli odhod.²⁰

S preselitvijo otrok se je kljub italijanski protijudovski zakonodaji strinjalo tudi italijansko notranje ministrstvo, pravzaprav je šlo za usklajeno akcijo med omenjenim ministrstvom, Visokim komisarjem v Ljubljanski pokrajini in prefektom v Modeni. Sredi julija 1942 se je Josef Indig skupaj z judovskimi otroki in mladostniki, ki jih je spremljal, vkrcal na vlak v Italijo. Niso imeli pojma, kje se bodo nastanili. Naročeno mu je bilo, naj se enostavno odpeljejo do Trsta. Šele tam so mu povedali, da so za njih našli nastanitev v mestecu Nonantola, približno deset kilometrov od Modene, ki je tedaj štelo skoraj deset tisoč prebivalcev. Potovali so preko Trsta, Benetk in Bologne do

¹⁶ Indig Ithai, Anni in fuga, str. 85–119; Voigt, Villa Emma, str. 87–109.

¹⁷ Kraj Nonantola pri Modeni se je razvil ob svetovno znani benediktinski opatiji, ustanovljeni že leta 752, kjer hranijo relikvije sv. Silvestra, sicer krajevnega zavetnika. Prav opatija, kjer je pokopan tudi papež Hadrijan III., je zelo vplivala na razvoj kraja. Opatija je v začetku 16. stoletja prišla v roke cistercijanov, ki so jo upravljali do konca 18. stoletja. Gospodarski razvoj z razmahom industrije se je začel relativno pozno, ob koncu 19. stoletja, ko je zamenjal dotlej večinoma zastarelo kmetijsko proizvodnjo. Kraj je veljal za pravo »rdečo trdnjavo«, saj so do nastopa fašizma z občino upravljali socialisti, ki so na volitvah leta 1915 prejeli kar 80% glasov. Pred drugo svetovno vojno je v Modeni in okolici živelo kar nekaj vplivnih judovskih družin (Donati, Levi, Crema, Nacmani, Namias, Modena, Formiggini, Friedman, Kaufmann, Usiglio, Teglio, Sacerdoti). Danes je Nonantola občina v Pokrajini Modena.

¹⁸ Villa Emma je bila zgrajena leta 1898, postavil jo je Carlo Sacerdoti, lokalni zemljiški posestnik judovskega rodu, sorodnik Friedmanna, nekdanjega župana Nonantole. Nahajala se je na robu naselja Nonantola, obkrožena z okrog 7 ha rodovitne zemlje, večino je zavzemal park. Lasnik jo je poimenoval po svoji ženi Emmi, namenil pa jo je za družinsko podeželsko letno rezidenco. Že leta 1913 jo je bil Sacerdoti prisiljen prodati. V času, ko je DELASEM najel vilo, je bila ta v lastništvu nepremičninske agencije Agellus iz Milana.

¹⁹ Zimmerman, *Jews in Italy under Fascist and Nazi rule*, str. 184–187; Pagnotti, *I ragazzi dell'Orsa Maggiore*, str. 104–111; Zuccotti, *The Italians and the Holocaust*, str. 67–68.

O judovskih otrocih na Lesnem Brdu govori tudi dokumentarni film Pravičnik, ki ga je leta 2001 pripravil Edvard Žitnik, novinar RTV Slovenija.

²⁰ Archivio Centrale dello Stato, Ministero dell' Interno, Direzione generale pubblica sicurezza, Divisione affari generali e riservati, A 16 – Stranieri ed ebrei stranieri (1930–1956), busta 11, fascicolo 1, sottofascicolo 2, telegram 23. junij 1942.

Modene in prispeli v Nonantolo 17. julija 1942. O usklajenosti državnih oblasti priča tudi komunikacija med njenimi različnimi predstavniki. Tako je dr. Giorgio Boltraffio, tedanji prefekt v Modeni, 20. julija 1942 poročal Visokemu komisarju v Ljubljani, da je v Villo Emma v Nonantoli pri Modeni prispel konvoj štiridesetih judovskih sirot iz Nemčije (v viru: *orfani ebrei germanici*), ki so potovali s »*potrebnim spremstvom*«. Skrb zanje in namestitev je prevzela judovska skupnost iz Modene.²¹

Za prihod otrok so vilo obnovili in vanjo postavili celo pianino. Ponovno se je pričel šolski pouk, ki so ga popestrili s hišnimi deli in praktičnim delom na polju. Poljedelstvo je namreč predstavljalo pomembno sestavino sionističnega programa. Za navodila pri kmetovanju je skrbel lokalni kmet Ernesto Leonardi. Sčasoma so na posestvu uredili tudi krojačnico in mizarско delavnico, slednjo je vodil judovski begunec Hersz Naftali Schuldenfrei. Krajevne oblasti si niso zatiskale oči pri pomoči mladim beguncem, med drugim so trinajstletnega Jakoba Goldberga cepili proti steklini, ker ga je ugriznil potepuški pes.

Novembra 1942 se je skladišče organizacije DELASEM preselilo iz Genove v Nonantolo, kjer je zavzelo celotno podstrešje Ville Emma. Tam so zbirali in pošiljali pakete za več kot šest tisoč interniranih Judov po vsej Italiji. Za razliko od Lesnega Brda, kjer je vsa organizacija slonela na Josefu Indigu, je v Nonantoli DELASEM prevzel skrb pri organizaciji vsakodnevnega življenja otrok in mladostnikov. Za odgovorno osebo so tako postavili mladega profesorja književnosti Umberta Jacchia, ki mu je bil Indig podrejen. Hkrati so uvedli pouk po vzoru italijanskega šolskega sistema, zasnovanem na izrazito birokratskem pristopu. Njihov urnik je bil točno določen, vstajanje ob 6.25 in potem organizirane dejavnosti čez ves dan do spanja ob 22.30. Takšen urnik je veljal vsak dan, razen petka popoldne in sobote (*Sabbath*). Velik poudarek so dajali verskemu pouku, ki je praktično izostal na Lesnem Brdu. Znotraj vile so uredili sobo za obrede, kjer so tudi hranili zvitek Tore (*Torah*). Ob sobotah in judovskih verskih praznikih je veljala obvezna prisotnost pri obredju. Tudi prehranjevanje so organizirali v skladu z judovsko tradicijo *Kosher*. Zaradi pristopa, ki ga je uvedel DELASEM, se je Indig počutil odrinjenega, saj je videl, da izginja njegov demokratičen in sionističen pristop do otrok. Zato se je sčasoma odpovedal vsem dolžnostim, zadržal je le poučevanje (moderne) hebrejščine. Kljub temu je ohranil velik vpliv na mlade prebivalce Ville Emma.²²

Spomladi 1943 je dozorela ideja, da bi v Villi Emma pridružili še drugih 33 judovskih otrok, večinoma sirot z območja nekdanje Kraljevine Jugoslavije, ki so prihajali iz Splita. V Nonantolo so prispeli 14. aprila 1943 zvečer z dvema spremljevalcema. Tako je skupno število v Villi Emma nameščenih mladih judovskih beguncev naraslo na več kot sedemdeset, s čimer so se poslabšale tudi nastanitvene zmožnosti. Drugo težavo je predstavljalo integriranje obeh tako različnih skupin, vsake s svojimi navadami, običaji in jezikom. Poleg tega so bili otroci iz t.i. splitske skupine mlajši od predhodnikov. Napetost med obema skupinama je naraščala, zato so zaplete skušali rešiti z oblikovanjem vodstvenega kolegija, ki so ga sestavljali Josef Indig, Georg Bories, Markus Schoky in Armand Moreno.²³

²¹ Prav tam, poročilo prefekta Boltraffia.

²² Indig Ithai, Anni in fuga, str. 195–212; Voigt, Villa Emma, str. 152–171.

²³ Indig Ithai, Anni in fuga, str. 221–224; Voigt, Villa Emma, str. 172–178; spletni vir: http://www.fondazionevillaemma.org/?page_id=16

Življenje beguncev je skoraj nemoteno potekalo do kapitulacije Italije. Ob njeni objavi, 8. septembra 1943, so se prestrašeni judovski begunci v Nonantoli ob pričakovanju prihoda Nemcev obrnili na svojega zdravnika. Krajevni zdravnik Giuseppe Moreali (1895–1980), prepričan antifašist, je bil judovskim beguncem že dolgo zelo naklonjen. Povezal se je z duhovnikom in prijateljem don Arrigom Beccarijem (1909–2005), profesorjem in ekonomom v semenišču ter župnikom pri Sv. Petru v Nonantoli. Skupaj sta sklenila pomagati. Hitro je stekla reševalna akcija, v katero se je povežalo še nekaj krajevnih duhovnikov (don Pelati, don Tardini). Skrivališče za večino judovskih beguncev so pripravili v stavbi semenišča pri opatiji, ki je bilo zaradi šolskih počitnic praktično prazno. Besedo zanje je zastavil don Beccari, rektor semenišča don Ottaviano Pelati pa temu ni nasprotoval. V semenišču se je skrilo celo nekaj judovskih deklet, kar je bilo seveda v nasprotju s tradicijo in stoletno prakso. Ko so 9. septembra 1943 nemške enote vkorakale v Nonantolo, se je približno trideset mlajših judovskih beguncev že skrivalo v semeniški stavbi, kjer si je svoj »štab« uredil tudi Indig. Preostale pa so skrivale zanesljive krajevnne družine. Hkrati so se povezali z občinskim uslužbencem Brunom Lazzarijem, ki je mladim judovskim beguncem priskrbel originalne prazne obrazce, s katerimi so zgoraj omenjeni pripravljali ponarejene osebne dokumente. Za potrjevanje so uporabili kar žig občine Larino v pokrajini Campobasso v južni Italiji.²⁴

Medtem je stekla akcija odhoda mladih beguncev na varno. Izbirali so med možnostjo prehoda preko nemško-zavezniške frontne črte na jug Italije in odhodom v Švico. Zaradi boljših možnosti in upočasnjenege zavezniškega napredovanja proti severu Italije so se odločili za slednjo. Razdelili so jih na manjše skupine in jih v razmahu dveh dni poslali proti švicarski meji. Švicarske oblasti so v skladu s takratno zakonodajo vstop dovolile samo mlajšim od šestnajst let, starejši so se morali vrniti v Nonantolo. Akcija je potekala v dogovoru z organizacijo DELASEM, koordiniral pa jo je Goffredo Pacifici. Njega so kasneje na švicarski meji ujeli Nemci in ga prepeljali v Auschwitz, kjer je izginil. Po tem samo delnem uspehu se je Joseg Indig odpravil proti mestu Chiasso v kantonu Ticino, kjer se je povezal s sionističnimi organizacijami, ki so delovale v Švici. Te so se zavzele za mlade begunce iz Nonantole in jih v treh skupinah med 6. in 17. oktobrom 1943 spravile v Švico, hodili so ponoči in prebredli naraslo reko Tresa. Tako so bili končno na varnem v nevtralni državi. Švica se v njihovem primeru ni odločila za vrnitev v Italijo in posledično v skoraj gotovo smrt. Najprej so jih sicer internirali v različna zbirna taborišča, toda ponovno je na sceno stopil Indig in si prizadeval za združitev mladih beguncev iz Nonantole. V začetku leta 1944 mu jih je s pomočjo Združenja švicarskih sionistov uspelo naseliti v veliki hiši v kraju Bex-les-bains v dolini reke Rone, kjer so dočakali konec vojne. Tudi v Švici so se pripravljali v duhu sionističnih idealov, se izobraževali in se ukvarjali s kmetovanjem na bližnjih poljih. Toda njihov končni cilj je bila Palestina. Prva skupina pod vodstvom Indiga, ki jo je sestavljalo 46 beguncev iz Nonantole, je proti cilju odpotovala že 29. maja 1945, najprej z vlakom iz Ženeve do Barcelone, od koder so nadaljevali z ladjo »Plus ultra« do Haife. Kmalu jim je sledilo še nekaj posameznikov. Večina se je za krajše ali daljše obdobje naselila po raznih kibucih v Izraelu. Nekaj nekdanjih judovskih begunskih otrok in mladostnikov iz Ville Emma se je razseleno po vsem svetu, večinoma v Združene države Amerike in

²⁴ De Felice, *Storia degli Ebrei italiani*, str. 481; Indig Ithai, *Anni in fuga*, str. 241–250; Voigt, *Villa Emma*, str. 190–206; Pagnotti, *I ragazzi dell'Orsa Maggiore*, str. 148; Zuccotti, *The Italians and the Holocaust*, str. 68–70.

Veliko Britanijo. Posamezniki so se vrnili k preživelim sorodnikom v Jugoslavijo, trije pa so ostali v Švici.²⁵

Vsi mladi begunci iz Nonantole so si rešili življenje z izjemo Salomona Papo iz Sarajeva, ki je prispel s skupino iz Splita. Po krajšem obdobju v Villi Emma je zbolel, zato so ga prepeljali v sanatorij za tuberkulozne bolnike Galato di Pavullo v Apeninih. Ginu Friedmannu se je zadnjič oglasil s pismom z dne 3. novembra 1943. Aprila 1944 se je znašel na konvoju, ki je odpeljal Jude iz zbirnega taborišča Fossoli pri Modeni proti uničevalnemu taborišču Auschwitz. Za njim je potem izginila vsaka sled.²⁶

V celotno operacijo skrivanja Judov je bilo vpletenih več kot sto domačinov iz Nonantole. Zaradi svojega ilegalnega dela sta bila don Beccari in don Tardini sredi septembra 1944 aretirana in odpeljana v zapor v Bologno. Kljub ostremu zasliševanju nista nikoli priznala svoje vpletenosti pri reševanju Judov. Don Beccarija so obsodili na smrt, justifikacije ga je rešil konec vojne aprila 1945.²⁷

Do leta 1947 je Villa Emma nudila zatočišče približno sto judovskim beguncem v različnih obdobjih, ki so se po koncu druge svetovne vojne znašli na italijanskem ozemlju v želji, da odidejo v obljubljeni deželo – Palestino. Zato sta se v Nonantolo vračala izkušena in že omenjena Markus Schoky in Georg Bories, člana tajne sionistične organizacije *Brichah*²⁸, ki sta prevzela vlogo vodičev proti Palestini.²⁹

Leta 2004 je več pravnih oseb (Občina Nonantola, Občina Modena, Pokrajina Modena, Župnija Nonantola, Judovska skupnost Modena in Reggio Emilia, Zgodovinski inštitut iz Modene) ustanovilo fundacijo *Fondazione Villa Emma*, ki neguje spomin na reševanje več kot sedemdeset judovskih otrok in mladostnikov med holokavstom. V okviru fundacije deluje tudi »Dokumentacijski center (*Centro di documentazione*) Josef Indig«, ki se ukvarja z audio-vizualnimi zapisi dogajanja v Villi Emma med drugo svetovno vojno in zbiranjem pričevanj.³⁰

Objavljam seznam judovskih otrok in mladostnikov, v originalu »Seznam sirot« (*Elenco dei orfani*), ki so julija 1942 prišli v Nonantolo iz Zagreba z enoletnim postankom na Lesnem Brdu pri Vrhniku. Na seznamu je 44 otrok in mladostnikov ter osem njihovih spremljevalcev. Sledi seznam 33 otrok in mladostnikov, ki so aprila 1943 prišli v Nonantolo iz Splita.³¹

²⁵ Indig Ithai, Anni in fuga, str. 251–258; Voigt, Villa Emma, str. 207–230; Zimmerman, Jews in Italy under Fascist and Nazi rule, str. 191–194.

²⁶ Voigt, Villa Emma, str. 227–228; Zimmerman, Jews in Italy under Fascist and Nazi rule, str. 194.

²⁷ Villa Emma, str. 28; Indig Ithai, Anni in fuga, str. 307.

²⁸ Tajna judovska organizacija Brichah, ustanovljena proti koncu druge svetovne vojne, je skrbela predvsem za varno izseljevanje preživelih žrtev holokavsta iz Evrope proti Palestini, kjer jim je Velika Britanija omejevala naseljevanje. Njeno poslanstvo je prenehalo leta 1948 ob nastanku države Izrael.

²⁹ Voigt, Villa Emma, str. 269–271.

³⁰ Več o tem na spletnem naslovu: www.fondazionevillaemma.org/, stanje 25. april 2012. O medvojnih dogodkih v Villi Emma je bil v okviru omenjene fundacije posnet tudi dokumentarni film »I Ragazzi di Villa Emma«, režiral ga je Aldo Zappalà. Prvič so ga na državni ravni predvajali 12. novembra 2008 na tretjem programu (Raitre) v okviru uveljavljene oddaje »La Storia Siamo Noi«.

³¹ Yad Vashem, Documents archive, Dr. Abraham Silberschein archive, file number 172, document number 168–169, List of children.

Seznam otrok in mladostnikov, ki so prišli v Nonantolo z Lesnega Brda (1942)

Priimek in ime	Letnica rojstva	Kraj rojstva	Ime očeta	Ime matere
Ascher Edgar	1921	Dunaj	Josef	Teresia Springer
Ascher Lizzi	1923	Dunaj	Josef	Teresia Springer
Awin Fritz	1927	Dunaj	Mauricy	Else Cohn
Borus Sala	1927	Berlin	Abraham	Berta Braun
Braun Mala	1921	Krynicy	Wolf	Feige Sprei
Drucker Ruth	1925	Berlin	Ascher	Esther Wolf
Elster Susanne	1923	Dunaj	Israel	Rosa Distenfeld
Edn Zweig Betty	1926	Berlin	Moses	Ruchla Westreich
Edn Zweig Frieda	1928	Berlin	Moses	Ruchla Westreich
Hahn Kurt	1923	Dunaj	Emanuel	Ernestine Roubicek
Federmann Max	1923	Frankfurt	?	?
Goldberg Jakob	1929	Wiesbaden	Moses	Ella Bransdorfer
Issler Emanuel	1925	Gelsenkirchen	Josef	Lea Franzbau
Karger Ursula	1927	Berlin	Arthur	Gertrude Hiller
Kirschenbaum Joachim	1927	Berlin	Paul	Jenny Gemnitz
Kirschenbaum Siegfried	1925	Berlin	Paul	Jenny Gemnitz
Korenstein Manfred	1928	Frankfurt	Ignaz	Toni Goldberg
Koffler Leo	1925	Teplitz	Jakob	Manczi Semmel
Lewin Lilli	1925	Berlin	Hirsch	Rodla Papisch
Liebling Otto	1925	Dunaj	Erwin	Fanny Wonsch
Mohler Herbert	1923	Dunaj	Gedälje	Regina Brotba
Majerowitz Salli	1927	Frankfurt	Szija	Rosa Schlanger
Nagler Taube	1923	Tulukow	Salamon	Czarke Waller
Reich Berta	1927	Berlin	Abraham	Pessla Reich
Reich Eva	1927	Berlin	Godel	Nechume Schindelheim
Rosenbaum Eva	1923	Budimpešta	Moses	Anna Praeger
Schiffmann Josef	1923	Dunaj	Siegfried	Taube Gutherz
Schindelheim Lola	1929	Berlin	Moses	Sabine Hanfling
Schneider Kurt Heinz	1925	Dunaj	Max	Josefine Bruckmann
Senft Feige Gitel	1924	Stettin	Hersch	Louise Blumenkranz
Sibermann Hans	1927	Dunaj	Max	Maria Sulzer
Steinhardt Hildegard	1925	Eberswalde	Sacharias	Chawa Schaechter
Sussmann Hans	1922	Graz	Max	Paula Steiermann
Teitelbaum Paula	1924	Berlin	Mendel	Chaja Neugewuerz
Teplitzky Leo	1922	Frankfurt	Hermann	Helene Herzog
Török Laszlo	1924	Budimpešta	Samuel	Teresia Weinstock
Tuchner Gerda	1929	Berlin	Tobias	Channa Wang
Weininger Arnold	1926	Leipzig	Salomon	Rachel Ucker
Weiss Robert	1923	Dunaj	Richard	Josefine Knoepfmacher
Wiesner Gisela	1924	Kiel	Hermann	Cilly Heller
Zamojre Josef Joel	1921	Greiz	Markus	Ellinor Gefner
Zwick Blueme	1926	Leipzig	Jakob	Fanny Blumenkranz
Zurkowsky Siegfried	1930	Frankfurt	Nathan	Gitla Immeglueck
Zurkowsky Rudolf	1926	Zwickau i. S.	Nathan	Gitla Immeglueck

Seznam spremljevalcev (1942)

Priimek in ime	Letnica rojstva	Kraj rojstva	Ime očeta	Ime matere
Baldinester Klara	1894	Suceava	Moses	Josefine Koenig
Dr. Barkic Helena	1914	Bogdanovka	Josef	Rosa Bauer
Indig Josef	1917	Virovitica	David	Gisela Spitzer
Dr. Bories Georg	1900	Schneidemuehl	Karlo	Maria Reisenfeld
Awin Maurizy	1895	Lvov	Leon	Ernestine Wittling
Neumann Lilli	1922	Sarajevo	Josef	Maria Hirschel
Schoky Markus	1909	Lodz	Ignaz	Tolla Rosee
Hirsch Feibisch	1899	Rosulna	Fischel	Gitel Scheiner

Seznam skupine iz Splita (1943)

Priimek in ime	Letnica rojstva	Kraj rojstva
Altaras Elieser (Lezo)	1928	Sarajevo
Altaras Bunika	1926	Sarajevo
Altaras Ella	1931	Tuzla
Altaras Lea	1934	Tuzla
Albahari Albert	1927	Sarajevo
Atias Moric	1931	Bugojno
Atias Sarina	1930	Bugojno
Brodski Sarina	1927	Sarajevo
Danon Josef	1925	Sarajevo
Danon Moric	1925	Sarajevo
Gaon Reli	1931	Sarajevo
Gaon Zlata	1927	Sarajevo
Gaon Tina	1928	Sarajevo
Grof Bela	1928	Bugojno
Halpern Velimir	1927	Zagreb
Hoffmann Marcel	1922	Banja Luka
Israel Lotica	1925	Sarajevo
Israel Sida	1936	Sarajevo
Israel Albert (Albi)	1932	Sarajevo
Kaweson Lezo (Eliezer)	1929	Sarajevo
Kajon Flora	1928	Sarajevo
Kajon Leon	1925	Sarajevo
Koen Aron	1936	Sarajevo
Levi Rikica	1932	Sarajevo
Levi Leon	1932	Sarajevo
Levi Sida	1932	Sarajevo
Markus Charlotte	1929	Sarajevo
Maestro Israel	1924	Sarajevo
Papo Josef	1926	Sarajevo
Papo Salomon	1927	Sarajevo
Sternberg (Danko) Daniel	1930	Osijek
Schmidt Zdenko	1924	Osijek
Schlesinger Nelly	1928	Subotica

Spremljevalca skupine iz Splita (1943)

Priimek in ime	Letnica rojstva	Kraj rojstva
Maestro Jakob	1919	Sarajevo
Romano Maurizio	1913	Sarajevo

Tukaj se naša zgodba pravzaprav šele začne. Vanjo namreč vstopi učitelj Andrej Vendramin iz Solkana. Kot je bilo že omenjeno, sta za reševanje judovskih otrok in mladostnikov v Nonantoli pri Modeni zasluženno priznana predvsem dva domačina, duhovnik don Beccari in zdravnik Moreali, ki sta organizirala in vodila akcijo reševanja. Zasluge jima je priznal tudi Izrael, že leta 1964 sta bila za svoje nesebično delo nagrajena z vpisom med *pravičnike med narodi*. Don Baccari si je sam posadil drevo v Aleji pravičnikov v Yad Vashemu.³² Leta 1998, ob petdeseti obletnici nastanka države Izrael, so nekateri preživeli iz medvojnega obdobja Ville Emma posadili sto dreves v parku, posvečenem italijanskemu judovstvu. Leta 2003 pa je župan pristaniškega mesta Haifa poimenoval mestni park z imenom *Gan Nonantola* (Park Nonantola). Predlog je predložila meščanka Haife, nekdanja varovanka Ville Emma.

Do danes pa je ostala skoraj neznana vloga njunega prijatelja in sodelavca pri akciji reševanja, našega slovenskega rojaka Andreja Vendramina. Rojen je bil 17. maja 1891 v Štmavru, majhni vasi na obronkih Brd, ki je bila nekdaj zelo povezana s Solkanom pri Gorici. Mladi Andrej je kazal nadarjenost, zato so ga starši poslali v šole. Maturiral je v Gorici tik pred začetkom prve svetovne vojne, 9. julija 1914. Ni bil vpoklican v avstro-ogrsko armado, ampak je opravljal svoj učiteljski poklic po primorskih vaseh v zaledju soške fronte (Šmarje, Spodnja Branica, Srednji Lokovec). Državni učiteljski izpit je opravil novembra 1916 pred goriško komisijo v Ljubljani.³³ Po prvi svetovni vojni je poučeval na osnovnih šolah na Goriškem (Grgar, Gorenje Polje), v času fašizma pa je bil kot številni drugi slovenski učitelji prestavljen v notranjost italijanske države.³⁴ Z dekretom št. 12277 z dne 28. avgusta 1929 je bil »*Andrea Vendramin, Insegnante Elementare*« od šolskih oblasti poslan v Nonantolo pri Modeni, novo službo je moral nastopiti 1. septembra 1929. Sicer suhoparen dekret mu je v birokratskem jeziku nadalje naročal, da se mora čim prej javiti didaktičnemu ravnatelju v Nonantoli v pokrajini Emilia Romagna, ki mu bo dal nadaljnja navodila.³⁵ Z učiteljem je potovala tudi njegova družina, žena in trije otroci (Cvetko/Florijan, Stanislav in Marija). Oče Andrej je takoj prevzel odkazano službeno mesto v Nonantoli, kjer je dokaj mirno kot osnovnošolski učitelj (*Scuola elementare*) poučeval do izbruha druge svetovne vojne. Zaradi sumničenja in lažnih obtožb fašističnih oblasti so ga leta 1941 kot učitelja za leto dni prestavili v manjši kraj Prignano sul Secchio na obronkih Apeninov, približno šestdeset kilometrov južno od Nonantole. Tam je živel sam, družina ga je samo občasno

³² Gutman, Rivlin, Picciotto, I giusti d'Italia, str. 40–43.

³³ Pahor Lavrenčič, Primorski učitelji, str. 433.

³⁴ Po vojaški zasedbi leta 1918 si je Primorsko leta 1920 z rapalsko pogodbo dokončno priključila Italija. Po letu 1923 so bile zaradi fašističnega pritiska slovenske šole počasi ukinjene. Slovenski učitelji so imeli na izbiro sprejeti poučevanje v italijansčini, največkrat globoko v notranjosti italijanske države ali pa emigrirati v tedanjo Kraljevino SHS oz. Jugoslavijo. V času fašizma je bilo na Primorskem predčasno upokojenih več kot 200 slovenskih učiteljev, več kot 400 pa jih je bilo premeščenih v notranjost Italije. Skoraj sto pa jih je emigriralo. Po koncu druge svetovne vojne je Prosvedni oddelek Zavezniške vojaške uprave povabil učitelje po Italiji, naj se vrnejo. Nazaj jih je prišlo okrog 350. Več o tem glej: Pahor Lavrenčič, Primorski učitelji, str. 32–59.

³⁵ Osební arhiv Florijana Vendramina iz Solkana, dekret št. 12277.

obiskovala. Zdi se, da je kapljo čez rob pri Vendraminovi kazenski predstavitvi pomenilo njegovo zavračanje vpisa hčerke Marije med fašistični podmladek *Piccole Italiane*. Leta 1942 se je smel vrniti k družini v Nonantolo. Temu je botrovalo predvsem zavzemanje domačinov iz Nonantole, ki so svojega učitelja zelo cenili. Dogodkov se še danes odlično spomni učiteljev najstarejši sin Cvetko Vendramin, tedaj dijak državne šole za geometre v Modeni (*Istituto per Geometri*). Bili so neposredni sosedje zdravnika Morealija, ki se ga Cvetko spominja kot gorečega antifašista. Na dom Vendraminovih je spomladi 1943 prišla ad hoc sestavljena občinska komisija, iskali so očeta. Povprašali so jih, kateri je njihov »tako čudno zveneč« jeziki, ki ga govorijo med sabo doma. Šlo je za slovenščino, seveda v primorski različici. »*Proximo, pridite vsi tja, tisti otroci vas potrebujejo.*« Tako so Vendraminovi postali prevajalci za begunske otroke in mladostnike iz t.i. splitske skupine, ki so se sredi aprila 1943 znašli v Villi Emma, večina med njimi jih je govorilo srbsko-hrvaški jezik, niso pa razumeli italijanščine. Dogodki so si sledili relativno mirno, kajti vojna se še ni neposredno dotaknila njihovega prebivališča.

Stvari pa so se spremenile po italijanski kapitulaciji septembra 1943 in posledično nemški zasedbi. V Nonantoli se je nastanila lokalna nemška komanda (*Ortskommandantur*), ki ji je poveljeval nemški višji častnik, po Cvetkovem spominu naj bi šlo za majorja Wehrmachta. Ta se je slučajno spoprijateljil z učiteljem Andrejem Vendraminom. Ni bilo za pričakovati, da bi sredi Padske nižine prav veliko ljudi govorilo nemški jezik, lokalni učitelj pa ga je popolnoma obvladal, poleg slovenščine in italijanščine. Saj se je šolal v izobraževalnih inštitucijah nekdanje Avstro-Ogrske. Tako sta z nemškim častnikom navezala stike, ki so se poglobili, ko je učitelj Vendramin povedal, da je doma iz Solkana. Takrat je nemški major zastrigel z ušesi, kajti iz pripovedovanja je dobro poznal ta kraj. Na soški fronti, na krvavem hribu Sabotin nad Solkanom, so se namreč kot avstro-ogrske vojske borili tudi njegovi bližnji sorodniki. Od takrat so imeli Vendraminovi mir, ob morebitnih težavah jih je zaščitil nemški častnik. Ob že opisanem reševanju Judov v Nonantoli septembra in oktobra 1943 se je temu priključila cela družina Vendramin, kot tudi številni sokrajani. Pomagali so pri skrivanju judovskih beguncev in ponarejanju dokumentov zanje. Pri tem sta se izkazala učitelj Andrej in njegov najstarejši sin Cvetko, ki se še dobro spominja svoje vloge pri ponarejanju dokumentov. Mladi judovski begunci so se skrivali v najvišjem nadstropju semenišča, v spodnjih prostorih pa je imelo sedež krajevno nemško poveljstvo. Omenjeni nemški častnik je učitelju Andreju naročil, naj pošlje svojega najstarejšega sina Cvetka, ki naj mladim judovskim skrivajem sporoči: »*Zakaj ste zbežali in sedaj živite kot cigani. Dokler sem jaz tukajšnji poveljnik, se vam ne bo skrivil niti las na glavi. Vrnite se v svoja bivališča. Svetovni spopad za časa cesarja Franca Jožefa je bil vojna, današnji spopad pa to ni!*« Večkrat je v pogovoru z učiteljem Vendraminom dal tudi vedeti, da dobro ve, kje se skrivajo judovski otroci.³⁶ Kot avtorja tega prispevka me je še posebej presenetila iskrevost in navdušenje, s katerim je Cvetko Vendramin govoril o reševanju Judov v Nonantoli. Spominja se, da so skoraj vsak dan poslušali sicer prepovedani radio London. Kot dijak šole za geometre je Cvetko na zemljevide risal položaje na frontah, ki so označevali nemški umik. Pogosto je te zemljevide nosil v Villo Emma. »*Lahko rečem, da je bil tam moj drugi dom. Sprejete begunci sem se lahko brez težav sporazumeval, tako po domače, oni srbsko-hrvaško, jaz slovensko. Saj gre vendar za slovanske jezike!*« Hkrati me je presenetilo, da se je skorajda sedemdeset let

³⁶ Izjava Cvetka/Florijana Vendramina, rojenega 27. aprila 1927 v Solkanu. Solkan, 19. december 2011, pričevanje hrani avtor prispevka.

po teh dogodkih še spominjal nekaterih imen mladih judovskih beguncev, konec koncev je šlo za njegove takratne vrstnike. V njih je videl tujce, potrebne pomoči. Posebno presenečenje je sledilo, ko sem mu pokazal poimenski seznam iz transporta judovskih beguncev, ki sem ga pridobil v arhivu.³⁷

Družina Vendramin se je po končni vojni leta 1945 vrnila v Solkan, živeli so v podnajemniškem stanovanju. Primorska se je rešila fašističnega pritiska, kraji okrog Gorice so tedaj spadali v cono A pod kontrolo Zavezniške vojaške uprave. Učitelj Andrej Vendramin je takoj prevzel pedagoško delo na šoli v Podgori pri Gorici, leta 1946 je prišel v Solkan, kjer je ostal do upokojitve leta 1960. Znaenkrat še nepriznani *pravičnik med narodi* Andrej Vendramin je umrl 30. maja 1978 v Solkanu, kjer je tudi pokopan. Trenutno potekajo priprave na proces priznanja njegovega statusa reševalca Judov med holokavstom. S tem bi se nekdanja »triperesna deteljica« iz Nonantole pri Modeni, ki je iz človekoljubnih razlogov rešila 73 preganjanih mladih Judov, ponovno združila: duhovnik don Beccari, zdravnik Moreali in učitelj Vendramin, rojak iz Solkana. Z njihovo pomočjo je skupina mladih beguncev iz Nonantole ušla kruti usodi, ki je sicer doletela skoraj milijon in pol judovskih otrok med holokavstom.

Cvetko Vendramin je po vojni prvič in do danes zadnjič obiskal Nonantolo leta 2001 skupaj s svojo družino, ko so tamkajšnje občinske oblasti pripravile veliko fotografsko razstavo, posvečeno dogodkom v Villi Emma. Takrat so se zbrali tudi še živeči nekdanji sokrajani, ki so pomagali judovskim otrokom. Posebej je Cvetka ganilo ponovno srečanje s tedaj že precej onemoglim don Beccarijem. V dar je dobil precej knjig, ki govorijo o dogodkih, ki jih je tudi sam sooblikoval. Večinoma so to knjige s posvetili, ki potrjujejo njegovo pričevanje.³⁸

Ostaja tudi spomin na dogodke v Villi Emma, ki ga negujejo preživeli judovski begunci, danes raztreseni po svetu, največ v Izraelu in Združenih državah Amerike. Najmlajši iz te skupine, Aron Koen, rojen 1936 živi v Zürichu. Verz iz talmuda, ki je tudi vodilo pri imenovanju *pravičnikov med narodi* pravi: »*Kdor reši eno življenje, reši cel svet.*«

Viri in literatura

Viri

Centralni državni arhiv v Rimu (Archivio Centrale dello Stato, Roma), Ministero dell' Interno.

Osební arhiv Florijana Vendramina iz Solkana, razni dokumenti.

Yad Vashem, spominski in dokumentacijski center v Jeruzalemu, Documents archive.

Spletni viri

<http://www.yadvashem.org/>, stanje 25. april 2012

<http://www.fondazionevillaemma.org/>, stanje 25. april 2012

<http://www.wertheimer.info/family/GRAMPS/Haapalah/ppl/5/d/bcc78cfe94a6f0825d5.html>, stanje 25. april 2012

http://www1.yadvashem.org/yv/en/righteous/pdf/virtual_wall/slovenia.pdf, stanje 25. april 2012

http://www1.yadvashem.org/yv/en/righteous/pdf/virtual_wall/italy.pdf, stanje 25. april 2012

³⁷ Isti vir.

³⁸ Zanimiv je spominski zapis v knjigi *I ragazzi dell'Orsa Maggiore*, ki je izšla leta 1995: »Al caro maestro Andrea Vendramin – al figlio Floriano e Maria che con noi vissero questa vicenda storica in prima persona come protagonisti.« Podpisani: Amici di Nonantola. Hrani Cvetko Vendramin iz Solkana.

Ustni vir

Cvetko/Florijan Vendramin iz Solkana, rojen 1927.

Literatura

- De Felice, Renzo, *Storia degli Ebrei italiani sotto il fascismo*, Torino : Založba Einaudi, 1993.
- Indig Ithai, Joseph, *Anni in fuga. I ragazzi di Villa Emma a Nonantola*, uredil Klaus Voigt, Firenze : Založba Giunti, 2004.
- Gilbert, Martin, *I Giusti – gli eroi sconosciuti dell'Olocausto*, Roma/Rim : Citta Nuova, 2007.
- Gutman, Israel, Rivlin, Bracha, Picciotto, Liliana, *I giusti d'Italia – non ebrei che salvarono gli ebrei, 1943–45*, Milano : Mondadori, 2006.
- Pahor Lavrenčič, Minka, *Primorski učitelji : 1914–1941 – prispevek k proučevanju zgodovine slovenskega šolstva na Primorskem*, Trieste/Trst : Narodna in študijska knjižnica, 1994.
- Pagnotti, Simonetta, *I ragazzi dell'Orsa Maggiore*, Milano : Založba Paoline, 1995.
- Pederali, Giuseppe, *I ragazzi di Villa Emma*, Vicenza : Edizione Scolastiche Bruno Mondadori, 1989.
- Steiner Aviezer, Miriam, Pravičniki med narodi. *Zgodovina v šoli*, letnik 19, št. 1–2, Ljubljana 2010.
- Steiner Aviezer, Miriam, Pravičniki med narodi – Slovenci. *Zgodovina v šoli*, letnik 19, št. 1–2, Ljubljana 2010.
- Villa Emma. I luoghi e le persone*, Nonantola : Amministrazione Comunale di Nonantola e del Comitato per le Celebrazioni del 50. della guerra di Liberazione, 1993.
- Voigt, Klaus, *Villa Emma – Ragazzi ebrei in fuga 1940–1945*, Firenze : La Nuova Italia, 2002.
- Zimmerman, Joshua D, *Jews in Italy under Fascist and Nazi rule, 1922–1945*, Cambridge : Cambridge University Press, 2005.
- Zuccotti, Susan, *The Italians and the Holocaust. Persecution, Rescue, Survival*, New York : Basic Books, 1987.

Marta Milena Keršič, Majda Pučnik Rudl

Otroštvo, ki ga ni bilo

KERŠIČ, Marta Milena, prof. zgodovine, univ. dipl. sociologinja kulture, asist., Študijski center za narodno spravo, SI-1000 Ljubljana, Tivolska 42, marta.kersic@scnr.si

PUČNIK RUDL, Majda, univ. dipl. soc. del., Ministrstvo za pravosodje, SI-1000 Ljubljana, Župančičeva 3, majda.pucnik-rudl@scnr.si

Otroštvo, ki ga ni bilo

Razprava je razmislek o potrebi po prekinitvi molka o življenju otrok žrtev komunističnega sistema, o strašni izkušnji vojne, izgubah, taboriščih, zaporih, šikaniranju in preganjanju. Osebnе travme so se večale z odvzemom možnosti za nadaljnje izobraževanje in zaposlitev, z negativnim javnim mnenjem, s pritiski na ožjo in širšo družino. Otroštvo pričevalcev je bilo nasilno pretrgano. O preživelih dogodkih, doživljanju in čustvovanju se ni smelo govoriti. Posledice travm in izbrisa spomina segajo vse do danes.

Ključne besede: otroštvo, komunizem, zločini, travme, izbris spomina

KERŠIČ, Marta Milena, B.A. in History and Soc. Cult. Study Centre for National Reconciliation, SI-1000 Ljubljana, Tivolska 42, marta.kersic@scnr.si

PUČNIK RUDL, Majda, M.Sc., Study Centre for National Reconciliation, SI-1000 Ljubljana, Župančičeva 3, majda.pucnik-rudl@scnr.si

Childhood That did not Exist

Discussion is a consideration of the need to break the silence about the life of child victims of the communist system, the terrible experience of war, loss, camps, prisons, harassment and persecution. Personal traumas grew with taking opportunities for further education and employment, with a negative public opinion, the pressure on the close and wider family. Childhood of witnesses was violently interrupted. They were not allowed to speak about the events they survived, about their experiences and emotions. The consequences of trauma and memories are still present today.

Key words: childhood, communism, crime, trauma, erasure of memory

»Še danes se pogovarjamo, ma to nisi smel nič! Da boš ti vprašal, kje ste mi pa pokopali očeta? Ni govora! On je bil zločinec, on je bil baraba, izdajalec, to se ne da povedat! A je to zdaj tisti strah, ki nas je zapečatil v sebi? To se ne da povedat. To vam lahko povem, ker sem sam to doživljal ...«¹

Uvod

Prispevek je nastal na podlagi analize pričevanj, ki smo jih posneli na Študijskem centru za narodno spravo.² Pričevalci so v pripovedih predstavili svojo življenjsko zgodbo, izkušnjo z vojno ter bolečino, zapostavljenost in ponižanje, ki so jih doživljali v obdobju komunističnega režima. Iz zgodb sva izluščili čas otroštva in mladosti, ki je s trpljenjem in z zaznamovanostjo najostreje zarezal v človekovo osebo. V prispevku

¹ Študijski center za narodno spravo (dalje SCNR), pričevanje B. in V. S.

² Pričevanja na SCNR snemamo od leta 2009 in smo jih do zdaj posneli blizu dvesto. Arhiviramo jih v fizični in digitalni obliki v Multimediji SCNR.

želiva prikazati posledice vojnega in povojnega časa na območju Slovenije, ki so jih druga svetovna vojna, komunistično nasilje in totalitarna oblast pustili na otrokovem življenju. Gre za opis življenja pričevalcev in ne za opis političnih dogodkov ter sistema, ki je krtil človekove pravice. Revolucija in povojni sistem sta dolgoročno vplivala tudi na današnji čas. Pričevanja in sinteza ugotovitev izhajajo iz pričevanj tiste skupine Slovencev, ki med vojno ni priznavala Osvobodilne fronte kot edine predstavnice v boju proti okupatorju in je bila na protikomunistični strani. Pričevalce bi lahko razdelili v dve skupini, in sicer na tiste, ki so o svojih doživetjih kljub grožnjam in morebitnim posledicam odprto govorili že do zdaj, in na tiste, ki so se zaprli v svet molka. Slednjih je precej več. Ta prispevek govori o njih.

Literature, vezane na temo otroštva v slovenskem prostoru v obdobju druge svetovne vojne in po njej, je malo in je v glavnem nastala v zadnjih letih.³ Očitna je skromna prisotnost raziskav. V zadnjih desetletjih se je precej namnožila spominska literatura na temo med in povojnih časov. V njej avtorji obujajo spomine na čase in kraje, v katerih so odrasčali, ter pišejo o družinskih, šolskih in širših družbenih okoliščinah v obdobju otroštva in mladosti. Prav tako ne moremo mimo zgodovinskih zapisov, spominov in literarnih zgodb, ki so že takoj po vojni nastajali med Slovenci po svetu. Vendar je bila ta literatura za slovenske bralce večinoma nedostopna. Pomemben korak k večji dostopnosti omenjenega gradiva je omogočila ustanova *Studia slovenica*,⁴ prav tako je gradivo dostopno v Narodni in univerzitetni knjižnici, in sicer v *Zbirki tiskov Slovencev zunaj Republike Slovenije*.⁵

Eno pomembnejših vlog pri zbiranju zgodb travmatiziranega otroštva ima revija *Zaveza*, ki jo izdaja društvo Nova Slovenska zaveza in izhaja od leta 1991. Obravnava problematiko komunistične revolucije na Slovenskem ter njene posledice, ki segajo iz vojne dobe v naš čas.⁶ Izhaja štirikrat letno v tiskani obliki in v vsaki številki prinaša pričevanja žrtev in njihovih potomcev, ki jim je tako omogočeno spregovoriti o svojem trpljenju in preživetem nasilju pod totalitarnim komunističnim režimom.

Pri Ministrstvu za pravosodje in javno upravo RS deluje Sektor za popravilo krivic in za narodno spravo, znotraj katerega je bila leta 1997 imenovana Komisija Vlade RS za izvajanje Zakona o popravilu krivic⁷ s temeljno nalogo izvajati Zakon o popravilu krivic.

³ Ob vpisu v Cobiss sva dne 14. 3. 2012 pod ključno besedo »otroštvo, druga svetovna vojna« prejeli 14 zadetkov, pod besedo »otroštvo, vojna« 20 zadetkov, z Mrežnikom Slovenske bibliografije pa sva našli 21 zadetkov, <http://www.nuk.uni-lj.si/nuk/vir>.

⁴ Katoliški inštitut, <http://www.katoliski-institut.si/sl/kki/studia-slovenica>, 21. 3. 2012. Zbirka trenutno obsega več kot 60.000 enot gradiva in več kakor 700 naslovov serijskih publikacij. Posebna dragocenost knjižnice Studia slovenica je edinstvena zbirka arhivskega in knjižničnega gradiva, ki je nastalo v zvezi z delovanjem Slovencev v izseljenstvu in v zamejstvu.

⁵ Narodna in univerzitetna knjižnica, Zbirka tiskov Slovencev zunaj Republike Slovenije, <http://www.nuk.uni-lj.si/nuk1.asp?id=160677736>, 21. 3. 2012. Zbirka je naslednica t. i. D-fonda – depozitarnega fonda, ki je obsegal politično in moralno prepovedano literaturo. Zbirka obsega monografije in periodične publikacije izseljencev. Vsebina zbirke je zelo raznolika: izseljensko leposlovje (zlasti avtorjev, ki so pripadali slovenski politični emigraciji), politično informativno gradivo, zgodovinsko gradivo (spomini, pričevanja in arhivski viri) ter verski tisk.

⁶ Društvo Nova slovenska zaveza, <http://www.zaveza.si/index.php/revija-zaveza>, 21. 3. 2012.

⁷ Komisija odloča o priznanju statusa nekdanjega političnega zapornika osebam, ki so bile od 15. 5. 1945 do 2. 7. 1990 na današnjem ozemlju Republike Slovenije neupravičeno ter v nasprotju z načeli in s pravili pravne države zaradi razrednih, političnih ali ideoloških razlogov obsojene v sodnem, upravno-kazenskem postopku ali pa jim je bila prostost odvzeta na podlagi drugih predpisov, kadar so bili ti zlorabljeni http://www.mp.gov.si/si/delovna_podrocja/poprava_krivic_in_narodna_sprava/komisija_vlade_rs_za_izvajanje_zpkri/, 21. 3. 2012.

Na podlagi prispelih vlog žrtev in njihovih svojcev nastaja obsežen arhiv pričevanj, ki je podlaga za nadaljnje raziskovanje. V okviru imenovanega sektorja je izšlo nekaj publikacij, v katerih so objavljeni tudi dokumenti in pričevanja nekdanjih taboriščnikov iz delovnih ali koncentracijskih taborišč ter izgnanih po vojni.⁸ Zastavljeni projekt izdajanja publikacij s pričevanji nadaljuje Študijski center za narodno spravo, ki je izdal serijo z naslovom *Revolucionarno nasilje*, v kateri prav tako objavlja pričevanja.

Od leta 2010 je na upravnih enotah mogoče uveljavljati status žrtve vojnega nasilja, ki ga lahko uveljavi državljani Republike Slovenije, ki je bil kot civilna oseba izpostavljen nasilnim dejanjem ali prisilnim ukrepom Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije ter enot zaveznikov protifašistične oziroma protinacistične koalicije.⁹ Tako pri upravnih organih nastajajo zbirke prispelih pričevanj, ki bodo v prihodnosti namenjene raziskovanju revolucionarnega nasilja med vojno.

Zgodovinar Jože Dežman je k študijskemu krožku Moč preživetja povabil sirote, ki so jim partizani med drugo svetovno vojno pobili starše. Prvi sestanek z njimi je bil 23. oktobra 2003.¹⁰ Posebno odmevnost v slovenski javnosti je prav na podlagi povedanih zgodb doživel dokumentarni film Jožeta Možine *Zamolčani – moč preživetja*.

Na Radiu Ognjišče se od leta 2005 tedensko predvaja oddaja *Moja zgodba*, v kateri so predstavljeni zvočni zapisi pripovedi žrtev in njihovih svojcev. Pri oblikovanju oddaje sodelujejo sodelavci Muzeja za novejšo zgodovino, Študijskega centra za narodno spravo in zaposleni na Radiu Ognjišče. Nekateri časopisi in revije občasno objavljajo zgodbe trpinčenih, preganjanih in zasramovanih vojnih otrok. Posnetih je bilo nekaj dokumentarnih filmov na temo trpljenja otrok med in po drugi svetovni vojni. Vsi medijski odzivi ustvarjajo pozitivno klimo in podpirajo preživele, da si upajo in želijo spregovoriti.

Obravnavana tematika v prispevku je podlaga za nadaljnje raziskave in razmišljanje ter je namenjena odpiranju poti za nova spoznanja in ugotovitve za obdobje, ki se nas močno dotika, bodisi po krvni bodisi po socialni ali družbeni povezavi. Skoraj vsak Slovenec v sebi nosi vez z drugo svetovno vojno in njenimi posledicami.

Pri proučevanju polpreteklih dogodkov v Sloveniji, ki so povezani z vojno, njenimi posledicami, s travmami, z ranjenostjo, s prizadetostjo, lahko izhajamo iz doživetij ljudi, ki so med nami, ki so dogodke občutili na svoji koži in predstavljajo primarni vir. Ti preživeli prispevajo k jasnejši, zanimivejši in hkrati popolnejši sliki zgodovinskih dogodkov skozi oči in doživljanje človeka, ki ni imel oblasti, ki je bil brez možnosti in vzvodov, s katerimi bi upravljal ali spreminjal družbena pravila, ki ni imel veljave ne v družbenih, političnih ali gospodarskih skupinah odločanja. Velikokrat ni bil cenjen ne v javnosti in ne na delovnem mestu. Dušila sta ga prepoved svobode izražanja, svobode

⁸ Ministrstvo za pravosodje, http://www.mp.gov.si/si/delovna_podrocja/poprava_krivic_in_narodna_sprava/publikacije/, 21. 3. 2012. Mikola, Dokumenti in pričevanja o povojnih delovnih taboriščih v Sloveniji; Mikola, Dokumenti in pričevanja o povojnih koncentracijskih taboriščih v Sloveniji.

⁹ Državni portal Republike Slovenije, <http://e-uprava.gov.si/e-uprava/dogodkiPrebivalci>, 21. 3. 2012.

¹⁰ Ob prvem srečanju je Dežman povabljenim poslal naslednje besedilo: »V letu 2002/2003 sem prijavil krožek z delovnim naslovom *Moč preživetja*. Zanj sem se odločil po srečanjih z vami, ki ste v vojnih in revolucijskih letih izgubili svoje najbližje. Te tragedije so vam trajno zaznamovale življenje. Zato predlagam, da organiziramo uvodni sestanek, na katerem bi se dogovorili o načinu pogovora. Sam bi želel, da odpremo taka vprašanja, povezana z okoliščinami in zgodovinskimi razmerami, v katerih je prišlo do nasilja in zločinov, pa tudi dogajanja, ki so potem sledila: od premoženjskih škod do diskriminacije in marginalizacije, ki ste je bili z vašimi bližnjimi deležni. V kontekstu preseganja zgodovinskih travm pa bi bilo predvsem pomembno, da spregovorimo o preživetvenih strategijah, ki ste jih izbrali« (Zajdela, Družina).

združevanja in nadzor, zanj ni bilo možnosti udejstvovanja v političnih strankah. Težkega bremena preteklih dogodkov in travm ni mogel deliti z nikomer. Zakopal ga je globoko v sebi in ga je bil sposoben dolga leta povsem izriniti iz svojega vsakdanjika.

Kontekst nastajanja intervjujev

V prispevku nas bo spremljalo pričevanje moža in žene, ki sta vsak zase doživela kruto zgodbo vojne, o njej nista govorila nikomur, niti drug drugemu. To pričevanje v sebi združuje bistvene poudarke tudi drugih pričevalcev in jasno kaže na spekter travm, ki so jih preživljali otroci staršev z »napačne strani«. Zgodbe govorijo o njihovem otroštvu in življenju v družinah. Nekateri bolj poudarjajo opis konkretnih dejstev in dogodkov, ki so se jim zgodili, drugi bolj opisujejo strah, izgubo, zapostavljenost, iščejo vzroke, zakaj se jim je zgodila krivica, zakaj so morali toliko trpeti. Osredinili sva se na tiste dele pričevanj, ki poudarjajo otroško izkušnjo srečanja z vojno in njenimi posledicami. Seveda pričevalci danes ta občutja opisujejo kot odrasli, vendar v spominskem vračanju v preteklost izražajo občutja, stiske in nemoč otroka, ki ni bil dorasel danim razmeram. O tem še vedno težko govorijo, saj si morajo v spomin ponovno priklicati slike groze, tragike in bolečine, ki so jo doživeli.

Zgodbe pričevalcev žrtev komunističnega terorja odkrivajo trpljenje, ki je bilo skrito javnosti in večkrat tudi najbližjim domačim iz različnih razlogov. Pričevalci so potomci protikomunistov, domobrancev, kmetov, obrtnikov, industrialcev, intelektualcev, skratka tistih, ki se jih je hotela revolucija in nato povojna oblast znebiti. Vsebina pričevanj nam odstira pogled na obdobje med vojno in po njej, ki ga dokumenti in prikazi vojne, politične in gospodarske zgodovine večinoma ne prikazujejo. Osebnostne zgodbe, čustva ljudi in njihova občutja nam omogočajo globlje doumeti človeške stiske, strah, boj za preživetje in izgubo dostojanstva, ki je bilo skozi preživete travme ranjeno in prizadeto. Kot ugotavlja Luisa Passerini, se je z zgodovinskim problemom terorizma pomembno soočati na ravni, ki ni vezana zgolj na realno.¹¹

Pri snemanju ali zapisovanju zgodb je pomembno opazovati telesno govorico, s katero pričevalec izraža svoja občutja. V določenih trenutkih, običajno na začetku in ob opisu težjih situacij, se pojavijo nemir, tresenje celega telesa ali rok, nervoza, pospešen govor, tresenje glasu, jok, molk. Predvsem molk in tišina sta zelo zgovorna. Tudi obrazna mimika je izrazita. Ko se pripovedovalec vživi v zgodbo, se čuti njegova vpetost v dogajanje, proti koncu običajno nastopi sprostitev, umiritev, v nekaterih primerih »odrešujoč« jok in olajšanje. Hvaležen je poslušalcu, da mu je prisluhnil. Pričevalec večinoma potrebuje čas, da zgradi most zaupanja. Obsodba komunističnega režima in njegovih zločinov bi spodbudila zaupanje v pravno državo in tako osmislila potrebo po pričevanjih in dopolnjevanju zgodovine. Tudi pri poslušalcu sta nujni precejšnja koncentracija ter zmožnost empatije, spoštovanja in sočutnega spremljanja zgodbe. Naloga izpraševalca je, da nevsiljivo, brez poseganja spremlja in vodi tok pripovedi. Predvsem mora poslušati, in ne govoriti.

¹¹ Passerini, *Ustna zgodovina*, str. 129.

Teža molka

Otrok se na stresne in travmatične dogodke odziva še posebej občutljivo, saj ima manj moči, orodij in izkušenj za njihovo reševanje. Mnogi otroci so leta in desetletja v sebi zatirali in tlačili misel na težke okoliščine, v katerih so odrasčali. Danes se njihov odgovor na vprašanje, zakaj o travmah niso spregovorili glasi: ... *ker v sebi še vedno nosimo sram, ki nam ga vzbujaajo očitki, da so bili naši starši na napačni strani ...*, *ker nas je strah ...*, *ker smo hoteli vse hudo prihraniti svojim otrokom ...*, *ker smo želeli, da naši otroci v miru dokončajo izobraževanje in se zaposlijo ...*, *ker smo se bali, da bo v službi kaj narobe ...* Skratka, v vseh odgovorih je navzoč strah pred maščevanjem in pritiski nanje ali na njihove otroke. Zastaviti si moramo vprašanje, koliko je naša družba, država storila, da bi nudila zaščito in varnost tem prizadetim. Koliko sočutja je bila zmožna izraziti do trpečih, koliko jim je znala prisluhniti in ponuditi pomoč za izhod iz travm?

Živeti s težo neizpovedanih preživetih duševnih travm je breme, ki se ga prizadeji v vsakem trenutku mogoče niti ne zavedajo, kot ovira pa je prisotno v odnosih in čustvovanju ter se skozi vzorce vedenja prenaša iz generacije v generacijo. Šele izpovedovanje in razkrivanje omogočata začetek zdravljenja in osvobajanja preživelih dogodkov. Kot navajata družinska terapevta Katarina Kompan Erzar in Tomaž Erzar, »*zdravljenje spomina namreč ni odvisno od let, ki so pretekla od travme, ampak od količine solz, ki so bile pozneje lahko izjokane v varno naročje, ter od novih izkušenj povezanosti in medsebojnega zaupanja, ki ga lahko v svojem sedanjem svetu razvijejo in vzpostavijo potomci žrtev*«. ¹² Ti trenutki so dani le nekaterim, mnogi pa so zamolčane zgodbe odnesli s seboj v grob.

Mnogi pravijo, da jih v poznem življenjskem obdobju vedno bolj žene neka sila, ki jim pomaga, da spregovorijo in to čutijo tudi kot dolžnost. Razbremenili so se mnogih skrbi za preživetje družine in imajo več časa za razmišljanje. V olajšanje sta jim tudi večja časovna oddaljenost dogodkov in demokratizacija družbe po osamosvojitvi Slovenije. Velika spodbuda za posameznike so oddaje, članki, knjige, razprave, v katerih so objavljena pričevanja, podobna njihovim. Prav tako pa se utišajo, kadar zaznajo, da jim družbena klima ni naklonjena in se njihove pripovedi označujejo kot »drugorazredne«, ali če jih namerno napadajo z zmerljivkami ter z žaljivimi in neprimernimi opazkami.

Pričujoča razprava prinaša razmislek o potrebnosti spominjanja in soočanja slovenske družbe z lastno preteklostjo in se trudi prekiniti molk o strašni izkušnji vojne, komunističnih taborišč, zaporov, šikaniranja in preganjanja. Zgodbe pričevalcev so sicer samo osebne – individualni spomin, a hkrati vpete v prostor in čas nekega zgodovinskega trenutka in kot take tudi del širšega kolektivnega spomina. Ena od pričevalk je v telefonskem pogovoru povedala: »... *ja veste, se držim bolj doma, nič ne zaupam ljudem. Se nikoli ne ve, kdaj bodo spet prišli!*« ¹³ Iz tega in podobnih sporočil razberemo, kako globoko so pognale korenine strahu in nezaupanja v ljudeh, ki so več desetletij živeli v molku in prikitem ali celo izbrisanem spominu. Družine so se naučile molčati o svoji preteklosti. V Sloveniji, podobno kot v Sovjetski zvezi, je zapuščina komunistične vladavine tiho in podrejeno prebivalstvo. ¹⁴ Prav tako je zgovoren in poveden tudi molk. Kot pravi Luisa Passerini, je molk pomemben, bistven, ker nas spominja, da spomin ni zgolj beseda. ¹⁵

¹² Erzar, *Izvor odpuščanja*, str. 68.

¹³ Telefonski pogovor avtorice z J. R., 16. 3. 2011.

¹⁴ Figes, *Šepetaleci*, str. 12.

¹⁵ Passerini, *Ustna zgodovina*, str. 249.

Totalitarni komunistični sistem je spomin na revolucionarno in komunistično preganjanje prebivalstva poskušal izbrisati tudi iz arhivov, zgodovinske literature in javnega mnenja v slovenskem prostoru. Za tak izbris so si prizadevali vsi totalitarni in tudi nekateri demokratični sistemi, ki pa so želeli nasilno izbrisati spomin nadomestiti z novim nizom spomina.¹⁶ O šikaniranju, pritiskih v šoli, zasmehovanju, žaljenju in nenakih možnostih otrok, katerih starši med vojno niso bili na »pravi strani«, se v javnosti ni govorilo. O tem ni poročal noben medij, o tem se ni poučevalo v šoli, ni se govorilo na javnih srečanjih, te teme se ni dotikala znanost, ne nazadnje je o tem molčala tudi umetnost. Kot ugotavlja zgodovinarica Andreja Valič Zver, so se generacije, ki so bile rojene po letu 1945, v šolah učile o nasilju fašizma in nacizma, ki sta na Slovenskem povzročila ogromno gorja, o nasilju komunističnih zločinov pa se v javnosti ni govorilo, saj je bilo varneje molčati.¹⁷ Tudi otroci so morali v javnosti paziti, kdaj in s kom, predvsem pa, o čem govorijo. Prisoten je bil utemeljen strah, da jih bo slišal kdo, ki bi jim lahko škodoval. Živel so v dvojnem svetu, v zavetju svojega doma, kjer so se svobodno pogovarjali, nekateri niti tam ne, in v družbenem okolju, kjer je bila pod nadzorom vsaka njihova beseda. Kot navaja Silvija Kavčič, so bili pričevalci zaradi popolne tabuizacije določenih tem potisnjeni na rob družbe oziroma se vanjo niso mogli vključiti.¹⁸

Travme in njihove posledice

Pričevalci, danes odrasli ljudje, so travmatske izkušnje doživeli kot otroci. Te so bile neposredna posledica vojne ali pa so se nanje prenašale s strahom in trpljenjem staršev, bližnjih sorodnikov ali prijateljev. Najhujše travme, o katerih pripovedujejo pričevalci, so bile predvsem posledica izgube družinskih članov med vojno ali po njej. Še danes mnogim ni znano, zakaj so jim umorili očeta, mamo, zakaj so bili obsojeni na zaporno kazen in jim je bilo nepravilno sojeno, izgnani od doma, zaprti v koncentracijskih in delovnih taboriščih, zakaj so morali bežati. Veliko je bilo fizičnega ali psihičnega nasilja neposredno nad pričevalci ali nad njihovimi svojci. Travme so doživljali mnogi kmetje in njihove družine, ki so se po izpeljani agrarni reformi, nacionalizaciji in obveznem odkupu znašli v težkih življenjskih razmerah. Otroci so bili deležni šikaniranja in žaljenja v šoli ter okolju, v katerem so živeli. Ovirana je bila njihova pot pri nadaljnjem izobraževanju, zaposlovanju in napredovanju v službi. Tudi ko so si začeli ustvarjati družine, so imeli težave pri pridobivanju stanovanj in kreditov ter so bili v mnogo slabšem položaju kot privilegirani sloj in tisti, ki so bili »na pravi strani«. Pečat t. i. narodnih izdajalcev jih je z različnimi karakteristikami lokalnih oblasti spremljal na vsakem koraku. Mnogo prikrite ali odkrite diskriminacije so doživeli tudi kot verniki.

Travmatske okoliščine so prizadete pogosto spremljale vse življenje. Stigmatizacija žrtev se je pokazala v obdobju otroštva najpogosteje v šoli in v okolju, v katerem so otroci živeli. Nanje so pogosto letele žaljivke, da so *ta beli, domobrančki, potomci izdajalcev*,

¹⁶ Passerini, *Ustna zgodovina*. Passerinijeva kot primer izbrisa in nove proizvodnje spomina navaja pretvorbo Hirošime, ki naj bi po obnovi postala kraj užitka in urbane zabave, v uradni spominski kartografiji pa ni bilo več prostora za smrt, bes in bolečino (str. 236, 237). Prav tako se sprašuje o spominjanju in pozabljanju pri Judih in Romih.

¹⁷ Valič, *Totalitarizmi na Slovenskem*, str. 220.

¹⁸ Kavčič, *Preživele smo*, str. 176.

kulakov ...¹⁹ Ivan Ott pravi, da so bili to otroci »napačnih staršev«, otroci sovražnikov ljudstva in jugoslovanske države.²⁰ Njihova samopodoba se je oblikovala in ustvarjala v razmerah, ki so bile daleč stran od naklonjenosti, spodbud, varnosti in zaupanja. Družba jim tega ni nudila, od nje so bili deležni napadov, odrinjenosti, zmerjanja, šikaniranja. Označili so jih za drugorazredne, manjvredne ... Obstajalo je veliko neskladje med domom in šolo, predvsem glede vrednot, ki so jih otroci prinesli od doma, in dejanskim funkcioniranjem komunističnega režima, ki je prevzel oblast po vojni. V šoli so se otroci delili na pionirje in nepionirje.²¹ Otroci t. i. razrednih sovražnikov so bili prikrajšani tudi pri malici. Travme so se nadaljevale med izobraževanjem v srednjih in visokih šolah. Čeprav so bili učenci odličnjaki in so izhajali iz socialno šibkih družin, niso prejeli štipendije, ki bi jim omogočila nadaljnje izobraževanje. Da bi preživel, so morali mnogi preživljati družino tudi z otroškim delom zunaj doma (hlapci in dekle), skrbeti za mlajše brate in sestre, za onemogle starše, namesto da bi se posvetili izobraževanju. Zaposliti so se morali na težjih in manj plačanih delovnih mestih, ki niso ustrezala njihovi nadarjenosti, sposobnostim in življenjskim ciljem. Če so formalno izobrazbo že dosegli, pa brez »moralno-politične neoporečnosti« niso mogli enakovredno napredovati. Jasno je bilo, da sta pri napredovanju in graditvi kariere odločilno vlogo igrali politična preteklost in družbena usmeritev posameznika oziroma njegove družine. Vrata do pomembnejših mest so bila na široko odprta le članom partije.

Tudi angažiranost v javnem življenju je bila omejena in nadzorovana. Otroci protikomunistov so bili izločeni iz družbenega življenja in javnega odločanja tako na lokalni ravni kot tudi na višjih ravneh. Niso imeli možnosti sodelovanja v organih krajevnih odborov, niso smeli sodelovati v organih športnih, kulturnih in drugih društev ter predvsem prevzemati vodilnih funkcij. Tudi sicer jim je bila onemogočena svoboda mišljenja, saj se v javnosti ni smelo prosto govoriti, niti zbirati. Že najmanjše prijateljsko druženje so označili za začetek revolucije.²²

Strah, ki so ga pričevalci doživeli ob travmatičnem dejanju v preteklosti, je pri njih še vedno prisoten. Podoživljajo ga v situacijah, ki so podobne travmatskim izkušnjam iz preteklosti. Strah in nezaupanje se pokažeta ob stiku z uradnimi osebami (ko je npr. treba navesti datum očetove smrti, njegov poklic in druge osebne podatke), ko se na javnem mestu razpravlja o polpretekli zgodovini na način, ki je do žrtve sovražen, ob vlaganju prošelj za vrnitev odvzete nacionalizirane zemlje, ob iskanju podatkov za umrlimi svojci v uradnih institucijah ali v arhivih, ob obnavljanju sodnih procesov, ki naj bi žrtvam in njihovim svojcem vrnili dobro ime.

¹⁹ Izraz »ta beli, belčki, belogardisti« je izhajal iz imenovanja pripadnikov vaških straž oziroma skupin, nasprotnih komunistom, ki jih je komunistična partija poimenovala z izrazom bela garda, po ruski beli gardi, ki se je borila proti boljševikom na strani carja med rusko državljansko vojno. Ta izraz je v izražanju prisoten še danes in je še vedno žaljivka. Oznaka »narodni izdajalec« se je pojavila leta 1941, ko je bil vpeljan pojem narodnega izdajalca, in se je nadaljevala s povojno delitvijo ljudi na »naše in vaše«. Beseda »kulak« izhaja iz ruske besede, prvotno so z njo označevali izkoriščevalske elemente, ki niso živeli od dela, v primerjavi s kmeti, ki so živeli od obdelovanja zemlje. Boljševiki pa so z njo označevali vse bogate kmete. »Kulaka« so enačili s »kapitalistom«. Med kolektivizacijo so za »kulaka« razglasili slehernega kmeta, ki se je upiral vstopu v kolhoz, ne glede na to, ali je bil bogat ali reven (Figes, Šepetalc, str. 88).

²⁰ Ott, *Otroci, žrtve vojne*, str. 271.

²¹ Zveza pionirjev Slovenije je bila ustanovljena leta 1947 kot del Zveze pionirjev Jugoslavije, http://sl.wikipedia.org/wiki/Zveza_pionirjev_Slovenije, 21. 3. 2012. Čeprav je bil sprejem med pionirje del šolskega programa, in zato pravzaprav obvezen, je članstvo v zvezi pionirjev pomenilo čast in je otrokom dajalo občutek vključenosti v družbo. Otroci, ki so jih izključili iz pionirske organizacije, so se zaradi tega sramovali in se počutili manjvredne.

²² Keršič, *Le vkup*, str. 421.

Travme, doživete med odraščanjem, otrokov razvoj globoko zaznamujejo in vplivajo zlasti na čustvovanje, zaupanje, medsebojno komuniciranje ter doživljanje sebe.²³ Ivan Ott govori o otrocih vojne, ki jih vojna spet dohiti, ko stopijo v pokoj. To je »tiha generacija«, ki o sebi običajno ni govorila, je pa prenašala breme, ki ji ga ni nihče odvzel ali se zanj zanimal. Travmatska doživljanja so se z vzorci vedenja in čustvovanja z njih prenašala na otroke in otroke otrok. Ti ljudje imajo zaradi vplivov vojne trajne psihične in fizične posledice, lahko več let, tudi na nezavedni ravni, in se lahko kažejo v zapletenih duševnih in psihosomatskih problemih.²⁴ Erzarjeva vidita v družini najpomembnejši prostor za razvoj vsakega posameznika, v njej pa se hkrati tudi najočitneje ohranjajo in prenašajo nepredelane travme. Otroci za varen in stabilen razvoj potrebujejo sočutne in zadovoljne starše, ki jim lahko nudijo varnost in srečo. Bolečine travmatiziranih staršev se selijo tudi na otroke, ki razvijejo občutek, da so za nesrečo staršev krivi oni. Zato v starše usmerijo pretirano skrb in odgovornost, svoje razvojne potrebe in želje pa potiskajo na stran. To je začaran krog zatrtga čustvovanja in nerazrešenih travm.²⁵

Izpovedovanje čustev in lajšanje travm potrebuje varen prostor, v katerem bodo travme glasno izgovorjene, v katerem bo slišana bolečina žrtev in v katerem bo določena odgovornost komunistične totalitarne oblasti. Vse vrste nasilja je treba priznati in poimenovati s pravimi izrazi. To pa je za prvo povojno generacijo najtežja naloga. Naslednji korak je pridobivanje zaupanja in oblikovanje prostora, ki bo onemogočalo nadaljnje zlorabe in travme.²⁶ Dežman ugotavlja, da žrtev ne more kar priti na cesto in vpiti o svoji bolečini, ampak mora najprej v krogu ljudi s podobno usodo poiskati zavetje in se v medsebojnem dialogu soočiti z dolgoletnimi posledicami, ki jih je utrpela. Zato se je odločil, da bo zbral sirote, ki so jim partizani umorili starše, saj je nekdanji sistem tako zbiranje in medsebojno poznavanje onemogočal.²⁷ Prav z ozaveščanjem in s spoznavanjem problema se strah izgublja, zato je treba ozvesti situacijo, v kateri je nastal.

Otroci v primežu totalitarnega sistema

V nadaljevanju analizirana primera pričevanja o preživetih travmah sta vzorec, ki se ponavlja tudi v drugih zbranih primerih pričevanja. Združujeta oblike travm, ki so jih na podoben način doživljali otroci »druge strani«, obravnavani v tem prispevku.²⁸

Boris je bil rojen leta 1932, njegov oče je bil kurir in zidar, mama perica, v družini so bili še trije fantje, najmlajši rojen leta 1942. Bili so narodno zavedni in krščansko vzgojeni. Oče je bil med vojno pri vaški straži, ponoči je stražil, podnevi pa skrbel za družino. Ob koncu vojne, maja 1945, so se odpravili od doma, da bi se pridružili domobrancem in civilistom, ki so se umikali na Koroško. Prišli so do Hrušice. Tam jih je mamin brat prepričal, naj ne gredo naprej. Tako so se tudi odločili, a z očetom so se razšli. Takrat so ga zadnjič videli. Brez njega so se vrnili domov. Kam je oče šel, takrat niso vedeli. Šele pozneje so izvedeli, da se je napotil k svojemu bratu, ki pa je bil naklonjen komunistom.²⁹

²³ Erzar, *Izvor odpuščanja*, str. 68.

²⁴ Ott, *Otroci, žrtve vojne*, str. 20–22.

²⁵ Erzar, *Izvor odpuščanja*, str. 68–70.

²⁶ Prav tam, str. 71–74.

²⁷ Dežman, *S pravno ljubeznijo*, str. 34.

²⁸ Arhiv pričevanj SCNR.

²⁹ Prav tam, pričevanje B. in V. S.

»V vaški gostilni so se začela hujskanja proti nam. Vsak večer smo na vrata dajali desko, iznenada se je začelo butanje na vrata. Dokler nismo vedeli, smo odprli, prišli so domačini: 'Odprite, bomo pregledali hišo!' Večkrat so prišli. Vse so premetali, pa nič odnesli. Ko so drugi prišli, če smo jih zasledili, je mama šla iz kuhinje v vežo, vrata zaklenila, mi pa pod mizo. In to se je ponavljalo dan za dnem, popoldne, zvečer, kadarkoli je bilo.«

Kot pripoveduje Boris, so jim takrat vcepili strah, ki ga prej niso poznali. Tisti, s katerimi so bili še prijatelji, se niso več upali družiti z njimi, čeprav so bili na njihovi strani. Ob belem dnevu so bili zabarikadirani v hiši in so čakali, kdaj bo začelo butati na vrata. Pozneje so izvedeli, da so, medtem ko so njih maltretirali doma, očeta vozili iz prisilne delavnice na sojenje na Urh.³⁰ Eno od sojenj je kot otrok spremljal tudi Boris.

»Ko je bil on 1946. spomladi na sojenju ..., mama ni smela noter v dvorano, jaz sem bil pa bolj 'svoh', še sedaj se spomnim, kot da je sedajle. Mama me je porinila pod komolci ljudi na balkon. Dvorana je bila pod mano. V dvorani je 18 ljudi sedelo v polkrogu, grupa obsojencev. Oče je bil v svetlo zeleni obleki ... Očeta je sodnik zasliševal. Potem pa je oče vstal in rekel: 'Priče ne poznam, to, kar je priča govorila, ni res. Mene sploh tam ni bilo!' Oče je bil takrat itak že zapečaten. Bil je edini na smrt z obešanjem obsojen.«

Od takrat dalje je Borisova mama le še enkrat prosila za obisk v zaporu. Prišli so ona in vsi štirje otroci, a do očeta niso več mogli. Sodba nad njim je bila izvršena. Družina je bila v težkem položaju, soočili so se z lakoto, žalostjo, molkom, obsojanjem in s popolno izolacijo.

»Ostali smo sami, štirje otroci z mamo, brez vsega denarja. Koliko lakote smo dali skoz. Danes se spomnim. Iz kuhanega fižola je mama spekla kruh, potem ga je zaklenila v špajzo, da ga bo delila ... Mi smo našli ključ, zvečer ... od lakote nismo mogli zaspat. Smo se zmenili, šli smo v špajzo po kruh. Na postelji smo pustili drobtine, potem je bilo seveda hudo.«

Mama se je od očetove smrti dalje zaprla vase in se z otroki ni več pogovarjala o očetu. V kotlu za perilo je zažgala vsa očetova pisma, v strahu, da jih kdo ne bi našel. Očeta so morali izriniti iz svojih občutij in spomina. Boris danes to vidi kot napako, vendar je bilo tveganje za spomin na očeta preveliko, da bi ga mama dopustila.

»V hiši je bila ena sama žalost, en sam jok, kar naprej, to se ne da povedat ... O očetu nobene besede, ne mama, ne nobeden, nismo nič vedeli, nismo dobili nobenega obvestila ... V vasi je bil eden, ki je prek peric raznesel vest 'Svetka obešamo!' To je cela vas vedela takoj. To sem jaz slišal, mama pa nič, samo jok, nobene besede, kaj je bilo, z nobenim se nismo pogovarjali.«

Od sodišča niso dobili nikakršne uradne informacije, kaj se je zgodilo z očetom. Živel so v negotovosti. Proti njim se je postavilo tudi vaško okolje. Ljudje so se jih začeli vedno bolj izogibati, nekateri iz strahu, drugi zaradi odkritega sovraštva. Niso bili deležni niti pomoči, ki jo je poslala mednarodna organizacija Unrra.³¹

»Mama ni vedela več nikamor ... Ko si se zunaj pojavil, si bil delček od zločinca. Cela vas, cela vas, tisti, ki bi se z njim lahko pogovarjal, je sklonil glavo, drugi pa so bili zelo agresivni ... Vmes je prišla Unrrina pomoč. Na vasi se je vse šušljalo, paketi ... Se spomnim, da smo dobili en paket, ki je bil že odprt, na tleh je bilo minimalno nekaj stvari. Na tisto smo otroci planili. To je bilo vse!«

Mama je v sebi nosila tisoč vprašanj, vendar ni imela nikogar, s komer bi se lahko pogovorila in izlila svojo žalost. Strah je bil prevelik, molčala je celo pred otroki. Družina ni vedela, kje je oče pokopan. Mama je iskala sled za njim. Enkrat je šla na

³⁰ Ložar, *Zaveza*, št. 66, str. 52–62.

³¹ Družinam nekomunistov so odtegovali pomoč v hrani in obleki, ki jo je pošiljala organizacija UNRRA (Uprava združenih narodov za pomoč in obnovo), ki je pomagala pri prehrani s paketi hrane, z mehanizacijo, zdravstveno opremo, deloma pa tudi z lastnimi močmi.

Žale. Tam ji je cerkovnik pokazal grob, v katerem naj bi bilo več zakopanih, med njimi tudi njen mož. Od takrat je tja hodila prižigat svečko. Vedno ko se je vrnila domov, je povedala, da je bilo na grobu vse razmetano. Otrok, iz strahu, da ne bi kaj govorili, nikoli ni vzela na grob.

»Ko je šla mama na grob, nas ni nikoli vzela s seboj. Peljala je le najmlajšega na kolesu, samo njega, mi smo imeli pa prepovedano, ker se je bala, da ne bi kdo zvedel, da ona ve za grob.«

Ko je mama pozneje, leta 1985, umrla, si je želela, da bi bila pokopana na Žalah, pri očetu. Ko so kopali jamo za grob, so ugotovili, da je grob popolnoma prazen in da tam ni očetovih posmrtnih ostankov. Še danes ostaja odprto vprašanje, ali so očeta odkopali oziroma ali so ga tam sploh pokopali, zato njegov grob še vedno iščejo. Življenje po očetovi smrti je bilo težko, otroci so bili zaznamovani kot potomci izdajalca. Te posledice so občutili na vsakem koraku.

Boris je posledice čutil kot dijak že pred očetovo smrtjo. Leta 1945 je obiskoval realno gimnazijo, ki je bila na Rakovniku. Njegov razrednik je bil Tonin. Ob izključitvi ni bilo nikogar, ki bi se potegnil zanj, kot otrok pa se tudi ni znal boriti.

»Nekdo je maja 1945 prišel na vrata, se pogovarjal. Poklicali so me in rekli 'Svetek, odhajaš, izključen!' S tem se je končala moja šola. Nisem izvedel, kaj je vzrok. Vem samo to, da nismo bili nič, enostavno so nas dali na nulo. Denarja ni bilo, preživljali smo se pošastno.«

Mama si v stiski ni znala pomagati, zato je poskrbela, da je šel najstarejši sin Boris pri štirinajstih letih služiti za hlapca, da je poskrbel vsaj za svoje preživetje. Šel je daleč od doma, brez možnosti, da bi z domačimi vzdrževal kak stik.

»Bila je velika kmetija, pa tri punce, brez moškega. Šel sem predvsem za hrano. Gor sem toliko prejel, prvič v življenju od doma, čisto sam, eno uro peš od železnice. Nisem mogel nikamor.«

Boris je želel študij nadaljevati, vendar to ni bilo mogoče. Materialna stiska družine je bila prevelika, zato je moral začeti služiti kruh. In to z delom, za katero ni bil primeren niti telesno niti mu ni ustrezalo po stroki.

»Avgusta 1947 so me pa dali učiti za livarja. Jaz sem bil zelo šibek. Tak kot sem bil, bi bil kvečjemu za smeti pobirat. Ampak so vedeli, da imajo livarji in rudarji 'težko karto' za hrano, da si lahko dobil za jest. Meni je bilo stalno slabo, tista vročina, teža. Ampak sem preživel.«

Potreba po preživetju je bila velika, zato se je dela lotil z vso predanostjo. A prizaneseno mu ni bilo niti na delovnem mestu niti ob iskanju stanovanja. Kot livar je prišel do visoke kvalifikacije, ob premestitvi pa mu je niso več priznali. Sodelavci so ga »spremljali« tudi v službi. Le popolna posvetitev družini in delu ga je rešila pred tem, da bi se zapletel v njihove mreže.

»Leta 1956 sem bil tako oslabelel, da sem prosil, če me lahko dajo kam drugam, ker tukaj ne morem več biti. In so me dali za polkvalificiranega na elektroinstalacije. Zopet sem prišel do visoke kvalifikacije. Manjkala pa mi je osnova, jasno, šola ... Leta 1960 pa je bil problem s stanovanjem. Imel sem možnost, da grem na IMP ali pa v Tegrat, kjer pa so imeli možnost, da si dobijo stanovanje. In sem šel, ampak so me izigrali in sem ostal brez stanovanja ... Danes vem, kdo so bili špijoni v firmi in me vabili, da smo se pogovarjali. Ampak me je rešilo, da sem bil predan le firmi in družini.«

Leta 1958 se je Boris poročil z Vido. Tudi ona je prihajala iz družine s podobno usodo. V družini so bili štirje otroci, oče je bil zidar, mama perica. Bili so revni. Vidin oče je bil zaveden Slovenec, razgledan in proti komunizmu. Prva ustrahovanja proti njihovi družini so se pojavila že zelo zgodaj. Med vojno, od pomladi 1942, so posamezni vaščani, aktivisti ponoči hodili trkat na njihova vrata. Živel so v strahu, da se jim bo

kaj zgodilo, zato so hodili spat k sorodnikom. Oče se je pridružil vaškim stražarjem.³² Vida pripoveduje:

»Eno noč leta 1942 je prišel nekdo na okno, da moramo odpret. To je bilo že eno tako vzdušje, da če je prišel nekdo ponoči k nam, da nekaj ni v redu ... Od takrat naprej smo mi vsak večer hodili spat na očetov dom, zato, da nas je bilo več. Počutili smo se bolj varne ... Skozi smo živeli v enem takem strahu.«

Leta 1943 je oče odšel z vaškimi stražarji na Turjak. Od tam je z motorjem peljal pošto v Ljubljano, na Škofljici pa jih je ujela partizanska zaseda in očeta so zaprli. Družina ni vedela, kje je zaprt. Nazadnje je pristal na Kočevskem procesu, kjer je bil obsojen na smrt, sodba je bila tudi izvršena.³³ Za očetovo smrt niso prejeli nobene uradne informacije; da je bil umorjen, so izvedeli le iz časopisa. Vida o dogodkih leta 1943 pripoveduje:

»Tam je bil obsojen na smrt 11. oktobra, 12. oktobra je bil pa že usmrčen. To smo izvedeli iz časopisa, da so očeta sploh ubili. Potem je bilo hudo.«

Oče je bil obsojen na smrt z izgubo vseh državljskih pravic in zaplembo vsega premoženja. Mama je do leta 1945 po njem dobivala družinsko pokojnino, ki so ji jo nato odvzeli. Razmere so bile neznosne. Živeli so v skromni hiši, ki so jo po očetovi obsodbi razdelili na pol, pol je bilo mamine, pol očetove. Očetovo polovico bi lahko kdorkoli vzel oziroma kupil, s čimer so vseskozi ustrahovali tudi družino.

»Skozi so nas strašili, da bodo očetovo polovico prodali. Pošiljali so raznorazne ljudi, ali so bili kupci ali ne. So nas ustrahovali, zmerom smo bili v strahu, kdaj bo nekdo kupil polovico hiše, kam bomo potem šli. S tem so nas maltretirali.«

Kot otrok je Vida doživljala podobno usodo kot Boris. Zaradi hudega pomanjkanja in materialnega stanja družine ni mogla v šolo, ampak se je morala zaposliti.

»Oče je bil star 36 let, ko je bil ubit, mama pa 33, ko so mi ubili očeta. Od otrok pri kruhu ni bil še nobeden. Mama nas je preživljala s pranjem perila. Ko smo bili dovolj stari, smo morali pa iti v službo delat, je bilo treba preživeti.«

Skrb zase in po možnosti za druge nepreskrbljene člane družine je bila takrat edina možna pot za mlade, kot sta bila Boris in Vida. Ko sta se poročila, nista imela ničesar svojega, niti prostora, kjer bi skupaj živela, zato sta šla živet vsak na svoje. Ko je šla Vidina sestra od doma, sta tam dobila sobo, dokler nista šla v svoje stanovanje. Zgodb družin in otroštva si nista pripovedovala. Izkušnjo, da je treba molčati, da je nevarno govoriti, sta prinesla vsak iz svojega okolja. Danes se sprašujeta in iščeta odgovore na vprašanja, kje je bil vzrok njunega strahu in dolgoletnega molka.

»Govoriti o očetu je bila pri nas prepovedana tema, ampak ne samo takrat, še dolgo potem. Spomnim se, ko smo hodili ven, ko sva bila že poročena, nismo govorili o očetu. Nobeden. Ne ona o svojem, ne jaz o svojem.«

Vida doda: *»... sedaj se sprašujem, kaj je bilo v nas, taka blokada, enostavna prepoved!«* Boris nadaljuje: *»Ali lahko kdo to danes razume?! Jaz bi zelo rad slišal nekoga, da bi to lahko pojasnil ... Mama ni vedela drugega, kot da smo stalno klečali, stalno molili rožni venec. Vidim pa v tem napako, da nas je mama, da ne bi kaj 'sčvekali', po svoje držala v distanci in nam ni nič povedala ... Zakaj se nismo nič pogovarjali? To je bilo kot utečeno. To je to vodenje, kot je povedal tale general Dolničar: 'Mi smo želeli preobraziti ljudi.' In to so uspeli!«*

³² Arhiv pričevanj SCNR, pričevanje B. in V. S.

³³ AS 1851 Glavni štab narodno osvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije, 1941–1945. Kočevski proces.

Molk pa ni bil samo med njima, ampak se je prenesel na naslednjo generacijo. Prenesla sta ga na svoje otroke. Dolgo nista spregovorila zato, da bi lahko otroci v miru dokončali šolo, da ne bi doživeli kakšnih neprijetnih situacij in da ju ne bi obremenjevala z vsem, kar sta morala sama težkega preživeti. Danes ugotavljata, da je bila to napaka, in skušata zamujeno nadomestiti.

»Svojim hčerkam pa nisva povedala, zato sta mirno doštudirale ..., in to iz razloga, da so otroci neobremenjeni. Mogoče je to napaka, je bila, misliva, da je bila napaka, ampak zdaj se je ne da popraviti za nazaj, ampak zdaj pa vse poveva, vse pokaževa ...«

Boris je očeta za dolgo let izbrisal iz spomina. Zatekel se je v delo, v skrb za družino in njeno preživetje. Zgodbo o očetu je zakopal globoko v sebi. K iskanju njegove preteklosti ga je spodbudil članek iz Teleksa, ki je pisal o Slovencih v Argentini. Takrat se je v njem obrnilo. Na zunaj še nihče ni vedel, da išče podatke o očetu, a iz njega je vrelo hotenje, ki ga je na nezavedni ravni desetletja zadrževal v sebi. Prav to pa mu je pustilo trajne posledice, saj je v njem še danes prisoten strah in ni zmožen soočenja z očetovo preteklostjo. Strah ga ovira do tolikšne mere, da ga popolnoma blokira in ni zmožen nadaljnega iskanja.

»Zbiral sem same take članke ali pa bral in me je to tako vleklo. Pa nobeden ni vedel, me niso sploh pogruntali. Kot da sem jaz pozabil na očeta. Ampak meni je tisto notranje začelo bruhat ven ... Šel sem v arhiv, in ker se ne da vse fotokopirati, so mi rekli, da naj pridem s fotoaparatom, da bomo to poslikali. Vendar, ko jaz v to zagrizem, se začnem trest in ne morem več!«

Borisa strah spremlja še vedno. Ne more se osvoboditi bremena, da ga nekdo nadzoruje. Sprašuje se, zakaj je tak, zakaj se ne more umiriti, in pravi, da je doživel preveč hudih sprememb, da bi o vsem doživetem lahko mirno razmišljal.

»Zanimivo, ona (Vida, op. avtoric) se korajžno dela, jaz bom pa samo primer povedal. Ko sem prišel po 90. letu na obisk k prijatelju, sem jaz za sabo vhodna vrata zaklenil. Pazite, njegova vrata! Jaz še danes gledam, kdo je za mano, a me vi sploh razumete? To je tisto, kar vi nikoli ne boste mogli razumeti, ne morete razumeti in to je ta strah ... Zakaj sem jaz tak? Zato mogoče, ker je bilo toliko enih sprememb, res drastičnih sprememb, nikoli pa ni bilo enega v miru vodenja ..., me marsikdo ne razume, tudi ne žena ...«

Še vedno ga spremlja velika bolečina, ker ne ve, kje je očetov grob. O tem razmišlja tako podnevi kot ponoči in mu ne da miru. Zaveda se, da očetove smrti niso nikoli izžalovali.

»Ali bi jaz kdaj izvedel, kje je pokopan? Ko pridem na grob, pa ko imamo to napisano gor, pa se zamislim. Mene tako znervira, ne veste, kako me znervira. Ne samo, ko grem od tam, ampak imam za zvečer, pa za sanje material v glavi. Ker to je neizpovedana stvar. In pa še nekaj je, in to drži. Mi nismo žalovali, žalovali za starši, za očetom ...«

Tudi Vida še ni našla očetovega groba. Več let si je vztrajno prizadevala, da je končno dobila vsaj uradni dokument, da je bil njen oče ustrelen v Mozlju. Nihče pa ji ne zna povedati, kje je mesto očetovega groba. Zato ostaja v njej globoka odprta rana, saj očeta ne more obiskati, se mu pokloniti in mu prižgati svečke. Spomin nanj je kot poezija, molitev:

»O Bog, pred tabo klečim, ibtim in te ponižno prosim: Kje je moj oče? Koliko korakov naj storim naprej oziroma koliko nazaj? Kam naj se obrnem – v levo ali desno? Ti mi povej, moj Gospod. Tu ni nikogar več, ki bi se karkoli spominjal; nikogar ni, ki bi mi pogledal v oči in mi povedal resnico. Tu so vsi nedolžni; ne le to, tu so vsi zaslužni za napredek v tem novem svetu. Ti, moj dragi oče, pa ostajaš tam, kjer si. Morda zelo blizu, morda zelo daleč. Morda sem kdaj stala nad teboj, in je vsaj moja solza našla pot do tebe.«

V redkih spominih, ki jih ima Boris na stike z očetom, je nanj ponosen, kot je bil oče ponosen na svoje štiri sinove. Boris ima za danes in za prihodnost skromne želje. Želi vedeti, kje je oče pokopan, in ga želi oprati krivic, ki so mu bile storjene. Njegova pravica je osnovna človeška pravica vedeti in imeti možnost govoriti o resnici.

»Kaj bi jaz danes rad izvedel? Kje je oče pokopan in pa opral bi ga krivic, ki so se mu naredile. Imam toliko napisanega in zbranega ... Mi smo bili ponosni na svojega očeta, on na nas. Vedno, ko smo bili vsi štirje, je eno palico dal, da je videl, kako smo lepo postrojeni po velikosti.«

Biti otrok »razrednih sovražnikov«

Posledica prestanega trpljenja je bila pot v prehitro odraslost. Otroci so se s smrtjo srečevali od blizu, o njej pa niso smeli govoriti. Za žalovanje ni bilo prostora. Niso imeli nikogar, da bi se nanj oprli, se mu potožili, koga prosili za nasvet. Morali so delati, misliti in živeti kot odrasli. Za brezskrbno igro ni bilo prostora. Da so preživeli, so se morali odreči tudi izobraževanju. Skrbeli so za svoje starše, mlajše brate in sestre, onemogle, ostarele in jim stali ob strani. Ob tem so pogosto pozabili na svoje potrebe, zato si mnogi niso ustvarili svojih družin. Počutili so se manjvredne, diskriminirane, niso bili enakopravni državljani, saj niso imeli enakih pravic niti do izobraževanja in zaposlitve. Otroštvo jim je bilo nasilno odvzeto.

V prikazanem obdobju so bile grobo kršene temeljne otrokove pravice – spoštovanje, varnost, sprejetje, pravica do izobraževanja, izbire poklica, zaposlitve in svobodnega izražanja. Tako opevana ljudska demokracija povojne oblasti ni premogla enakosti ter varstva in skrbi za vse državljane, prav tako ni nudila enakih možnosti za razvoj otrok in mladine. Tisti, ki niso bili »na pravi strani«, so morali desetletja molčati in trpeti pod tnalom nedemokratskega režima.

Zahteve pričevalcev so skromne, a jasne. V sebi ne nosijo želje po maščevanju, hočejo pa, da se zločin prizna in poimenuje s pravo besedo in da se pravna država opredeli do zločinskega sistema in do storjenih zločinov. Želijo, da bi njihove starše, brate in sestre rehabilitirali, da bi imeli pravico do imena, pokopa in groba, kamor bi jim šli prižgat svečko. Borijo se za temeljne pravice vsakega človeka v civiliziranemu svetu.

Viri in literatura

Arhivski viri

AS 1851 Glavni štab narodno osvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije, 1941–1945. Kočevski proces (9.–11. 10. 1943) – zasliševanje 21 obtožencev: Strniša, Marjan; Vošnar, Pavel; Milovanović, Mladen; Not, Stanko; Šinkar, Anton; Malovrh, Franc; Mavec, Jakob; Marinčič, Rudolf; Lisac, Ivan; Konečnik, Ljubomir; Končan, Marjan; Tomažič, Drago; Kien, Vladimir; Štepec, Jože; Murn, Franc; Mihelič, Franc; Capuder, Gabrijel; Habič, Viktor; Jesenovec, Gabrijel; Jerman, Marjan; Bačnik, Marjan.

Ustni viri

Študijski center za narodno spravo, Arhiv pričevanj SCNR/Prič/04/2009, video pričevanje v Multimediji SCNR, Arhiv pričevanj 4/20/09, Pričevanje Borisa in Vide Svetek, roj. Habič, posneto 11. 11. 2009. Arhiv pisnih pričevanj Študijskega centra za narodno spravo. Arhiv video pričevanj v Multimediji Študijskega centra za narodno spravo.

Elektronski viri

- <http://www.nuk.uni-lj.si/nuk/vir>, 14. 3. 2012
<http://www.nuk.uni-lj.si/nuk1.asp?id=160677736>, 21. 3. 2012
<http://www.katoliski-institut.si/sl/kki/studia-slovenica>, 21. 3. 2012
<http://www.zaveza.si/index.php/revija-zaveza>, 21. 3. 2012
http://www.mp.gov.si/si/delovna_podrocja/poprava_krivic_in_narodna_sprava/komisija_vlade_rs_zajvajanje_zpkri/, 21. 3. 2012
http://www.mp.gov.si/si/delovna_podrocja/poprava_krivic_in_narodna_sprava/publikacije/, 21. 3. 2012.
<http://e-uprava.gov.si/e-uprava/dogodkiPrebivalci>, 21. 3. 2012
http://sl.wikipedia.org/wiki/Zveza_pionirjev_Slovenije, 21. 3. 2012

Literatura

- Abrams, Lynn, *Oral history theory*. London and New York, 2010, Routledge.
- Dežman, Jože, *Spravno ljubeznijo iz rdeče ledene dobe*. Celovec–Ljubljana–Dunaj, Mohorjeva založba v Celovcu, 2005.
- Dežman, Jože (ur.), *Resnica in sočutje: prispevki k črni knjigi titoizma – poročilo 3*. Poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2009–2011. Ljubljana, Družina 2011.
- Erzar Kompan, Katarina, Erzar, Tomaž, Vojna se je končala, bitka za čustveno preživetje pa se komaj začena: Medgeneracijski prenos travme. *Izvor odpuščanja in sprave: človek ali Bog?: pravni procesi in Slovenci*, (ur. Juhant ...), Zbirka Znanstvena knjižnica/Teološka fakulteta 26. Ljubljana, Družina 2011. str. 67–74.
- Keršič, Marta Milena, Šentjošt nad Horjulom. *Le vkup, le vkup, uboga gmajna: preganjanje kmetov in kmečki upor v Sloveniji 1945–1955 (ur. Dežman)*. Celovec–Ljubljana–Dunaj, Mohorjeva družba v Celovcu, 2011, str. 421–446.
- Figes, Orlando, *Šepetalci, zasebno življenje v Stalinovi Rusiji*. Modrijan založba, d. o. o., 2009.
- Kavčič, Silvija, *Preživele smo in spominjamo se, Slovenske jetnice v ženskem koncentracijskem taborišču Ravensbrück*. Ljubljana, Publicistično društvo ZAK, 2008.
- Kokalj Kočevar, Monika, Pričevalci druge svetovne vojne. *Totalitarizmi – vprašanja in izzivi: ob dvajsetletnici padca železne zaves v Evropi: zbornik prispevkov z mednarodnega znanstvenega posveta*, 9. novembra 2009 v Ljubljani. Študijski center za narodno spravo, str. 154–163.
- Ložar, France, Kozlevčar, Ivanka, Spominski utrinki iz medvojne Bizovika, *Zaveza*, št. 66, Letnik XVII, Ljubljana, september 2007, str. 52–62.
- Ott, Ivan, *Otroci, žrtve vojne: trpljenje otrok v Jugoslaviji od 1942 do 1948*. Celje, Celjska Mohorjeva družba, 2009.
- Passerini, Luisa, *Ustna zgodovina, spol in utopija*, Izbrani spisi, Studia Humanitatis. Ljubljana, 2008.
- Puhar, Alenka, *Prvotno besedilo življenja, Oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stoletju*. Zagreb, 1982.
- Rožac Darovec, Vida, Afirmacija ustne zgodovine v kontekstu pripovednega zgodovinopisja. *Zgodovina za vse* XV (2008), št. 1, str. 151–163.
- Rožac Darovec, Vida, Metodološki in teoretični problemi ustne zgodovine. *Acta histriae* 14, 2006, št. 2, str. 447–467.
- Toplak, Kristina, Arhivirana ustna zgodovina. Pomen zbiranja in ohranjanja ustnih pričevanj za zgodovino migracij. *Arhivi* 31, 2008, št. 2, str. 263–271.
- Valič, Andreja, Ali je modro govoriti o stvareh, ki bolijo. *Totalitarizmi na Slovenskem v 20. stoletju: zbornik slovenskih prispevkov z javne tribune z naslovom Zločini totalitarnih režimov*, ki je potekal v Bruslju, v prostorih Evropske komisije, 8. aprila 2008 (ur. Hančič). Ljubljana, Študijski center za narodno spravo 2010, str. 217–224.
- Verginella, Marta, Nevzdržna krhkost zgodovine. *Acta histriae* 14, 2006, št. 2, str. 335–338.
- Žajdela, Ivo, *Moč preživetja – odmevna knjiga zgodovinarja Jožeta Dežmana*. Družina, slovenski katoliški tednik, letnik 2004, št. 43 (24. 10. 2004).

Mateja Jeraj

Otroci socializma (Skrb za otroke v Sloveniji po drugi svetovni vojni)

JERAJ, Mateja, dr., arhivistka, višja svetovalka, Arhiv Republike Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Zvezdarska 1, mateja.jeraj@gov.si

Otroci socializma

Socialistična država je otrokom in mladini posvečala posebno pozornost. Poskrbeti je hotela tako za »telo« kot za »dušo«. Po obdobju pomanjkanja v prvih povojnih letih je počasi vzpostavila sistem, ki je večini otrok zagotovil brezplačno zdravljenje, šolanje in precejšnjo stopnjo socialne varnosti. Vzporedno je potekal vzgojni proces s končnim ciljem »zgraditi novega človeka«. Vzgoja v »duhu socializma« se je začela v otroškem vrtcu, nadaljevala predvsem v šoli in pionirski organizaciji, potekala pa je tudi v vseh drugih organizacijah, namenjenih izobraževanju in razvedrilu otrok.

Ključne besede: Otroci, socializem, pionirji, socialna varnost, vzgoja

JERAJ, Mateja, Ph.D., archivist, senior counsellor, Archives of the Republic of Slovenia, SI-1000 Ljubljana, Zvezdarska 1, mateja.jeraj@gov.si

Children of Socialism

The socialist state was paying special attention to children and youngsters. It wanted to take care of both, their "bodies" and "souls". After the period of deprivation in the first postwar years authorities put in place a system that ensured free medical treatment, free education and a substantial degree of social security for the majority of children. Parallel was an educational process with the final goal to "build a new man". Education in "the spirit of socialism" has started in kindergarten, then continued mainly in schools and pioneer organisations, but was also present in other organisations dedicated to education and entertainment of children.

Key words: children, socialism, pioneers, social security, education

Ko govorimo o otrocih socializma v Sloveniji, najprej pomislimo na tiste, ki so živeli v letih 1945–1990 v drugi jugoslovanski državi, kamor je sodil tudi večji del slovenskega ozemlja. V širšem smislu pa so to vsaj deloma tudi vsi tisti, na katere je ta družbeni sistem kakorkoli vplival. To velja zlasti za otroke staršev, ki so svoje izkušnje iz socialistične dobe v večji ali manjši meri prenesli tudi na svoje potomce.

Kot v vseh drugih dobah so se usode otrok tudi v socialističnem obdobju razlikovale glede na to, kje so živeli in kateremu socialnemu sloju so pripadali. Po drugi svetovni vojni pa je bilo pomembno tudi, ali so bili njihovi družinski člani na strani zmagovalcev ali premagancev. Poleg tega je bilo otroštvo po končani vojni, v letih negotovosti in splošnega pomanjkanja, bistveno drugačno kot pozneje, ko so se politične razmere umirile, oblast utrdila, ekonomsko stanje pa izboljšalo.

Vse raznolike palete življenjskih poti, ki so jih v socialističnem obdobju prehodili slovenski otroci, ni mogoče predstaviti, še posebej ne na enem mestu. Zato se bom omejila predvsem na idejno zasnovo, ki se je, vsaj v bistvenih obrisih, izoblikovala že v prvih letih po 2. svetovni vojni.

Za vzpostavitev socialističnega družbenega reda ni zadoščala niti zmaga revolucije niti nova zakonodaja. »Ustvariti« je bilo treba »novega človeka«, ki bi – vsaj v javnem

življenju – upošteval nove vrednote in drugačne običaje od tistih, značilnih za prejšnja obdobja. Utrditev in dolgoročni obstoj socializma pa sta bila še posebej odvisna od mladih rodov. Že Lenin je opozarjal, »da čaka ravno mladino resnična naloga, zgraditi komunistično družbo« in misel takole obrazložil: »Jasno je namreč, da pokolenje delavcev, ki je bilo vzgojeno v kapitalistični družbi, lahko v najboljšem primeru samo razbije temelje starega kapitalističnega reda, zgrajenega na izkoriščanju. V najboljšem primeru lahko zgradi tako družbeno ureditev, ki bo pomagala proletariatu in delovnim razredom obdržati oblast v svojih rokah in postaviti trden temelj, na katerem bo moglo graditi šele pokolenje, ki bo prišlo za delo že ob novih pogojih, v takih razmerah, ko ne bo več izkoriščevalskih odnosov med ljudmi.«¹

Socialistična jugoslovanska država je z ambicioznim načrtom celovitega sistema zdravstvenega in socialnega varstva prevzela odgovornost za preživetje svojih državljanov »od zibelke do groba«², otrokom in mladini pa je posvečala še posebno pozornost. Poskrbeti je hotela tako za njihovo »telo« kot za »dušo«. Posebna skrb je bila namenjena tudi ženskam, kot materam in bodočim materam prihodnjih »graditeljev socialistične družbe«. Ta koncept se je odražal tako v zvezni kot v republiških ustavah in v celi množici zakonskih predpisov, izdanih na njihovi podlagi. Predstavljeni bodo le nekateri.

Osnovne smernice za tako imenovano zaščito matere in otroka je postavila Ustava Federativne ljudske republike Jugoslavije (FLRJ) z dne 31. januarja 1946³. Določala je ustanavljanje porodnišnic, ustanov otroškega varstva in plačan porodniški dopust materam pred in po porodu (čl. 24). Zakon in družina sta bila pod zaščito države, starši so imeli do nezakonskih otrok enake dolžnosti kot do zakonskih, mladoletniki so bili pod posebnim varstvom države (čl. 26). Z ustavo je bila zagotovljena tudi posebna skrb države za otroke padlih borcev in žrtev vojne (čl. 35). Država je bila zadolžena tudi za »telesno vzgojo ljudstva, zlasti mladine, zaradi povzdige zdravja in delovne sposobnosti ljudstva in za krepitev obrambne moči države« (čl. 36), posebno pozornost pa naj bi posvečala mladini in ščitila njeno vzgojo (čl. 38).⁴

Skrb za »telo«

je vključevala skrb za zdravje in socialno varnost, ki sta bila večkrat neločljivo povezani.

Socialna politika socialistične Jugoslavije je glede varstva otrok in mladine temeljila na dveh načelih: »prvič, da je fizični in moralni razvoj mladega človeka najboljše zavarovan, če ta preživi svojo mladost v notranje skladni in materialno oskrbljeni družini, iz česar izhaja, da se mora skrb za mladino pričeti s tem, da se pravno uredijo družinska razmerja in da se družini zagotovi materialna osnova; drugič, da je skrb za družino, za vzrast in vzgojo naraščaja stvar celotne družbe, da morajo v njej razen pristojnih državnih organov sodelovati široki družbeni sloji, družbene organizacije in posamezni državljani.«⁵

¹ Lenin, *Naloge mladinskih zvez*, str. 439.

² Zorn, *Socialno skrbstvo*, str. 67.

³ *Uradni list FLRJ*, št. 10/1946.

⁴ Ta ustavna določila so veljala vse do konca obravnavanega obdobja in še dlje, saj je poglavje o pravicah in dolžnostih državljanov ostalo v veljavi tudi po sprejemu ustavnega zakona leta 1953 (115. člen ustavnega zakona, *Uradni list FLRJ*, št. 3/1953).

⁵ Kržišnik, *Varstvo družine*, str. 180.

Zdravstvene in socialne ustanove za matere in otroke

V skladu s 24. členom ustave iz leta 1946 je bila država dolžna poleg drugih zdravstvenih in socialnih ustanov ustanoviti tudi takšne, ki so bile namenjene le materam in otrokom. Med zdravstvenimi ustanovami so bile to porodnišnice, materinski domovi (namenjeni socialno nepreskrbljenim in zdravstveno ogroženim nosečnicam v zadnjih mesecih nosečnosti in socialno nepreskrbljenim materam po porodu), posvetovalnice za ženske, otroški dispanzerji in poliklinike ter ambulate (za otroke od 4 do 14 let).⁶

Ne glede na zdravstveno zavarovanje matere⁷ naj bi bilo omogočeno brezplačno zdravljenje porodicam, otrokom do treh let in materam, ki so spremljale bolnega otroka, če so ga dojile, ne glede na premoženjsko stanje in ne glede na to, če so za njih veljale določbe zakona o socialnem zavarovanju.⁸

Zdravju otrok so bile namenjene tudi počitniške kolonije (za zdrave in bolne otroke), šolske kuhinje itd.⁹

V sistemu, ki je še posebej podpiral zaposlovanje žensk, je zelo naraslo število varstvenih ustanov za otroke, katerih matere so bile zaposlene. Najmlajšim so bile namenjene tako imenovane dečje¹⁰ jasli, zdravstveno-socialne ustanove za preskrbo zdravih otrok v starosti od šestih tednov do treh let, njihove naloge pa so bile: »zagotoviti otrokom pravičen duševni in telesni razvoj, materam pa omogočiti sodelovanje v gospodarsko-kulturnem in političnem življenju; zatirati z nego in vzgojo otrok obolenosti in umrljivost otrok ter v družini širiti zdravstveno-kulturne navade.«¹¹ Zavetišča, ustanove za varstvo predšolskih otrok, starejših od treh let naj bi zaposlenim materam omogočila aktivno udeležbo »v gospodarskem, kulturnem, državnem in družbenopolitičnem življenju naroda in da istočasno vzgoji fizično zdrave in duhovno močne otroke, polne življenjske radosti in ustvarjalnih teženj.«¹²

Drugi načini pomoči otrokom in materam

Že v letu 1945 so izšli prvi predpisi o podeljevanju denarne pomoči družinam z otroki¹³, z Uredbo o gmotni pomoči za otroke delavcev (nameščencev) in uslužbencev z dne 1. decembra 1949¹⁴ pa je bila prvič v enem zakonskem aktu zajeta pomoč za otroke

⁶ Uradni list FLRJ, št. 48/1948.

⁷ Že v prvih povojnih letih je bilo v obvezno zdravstveno in socialno zavarovanje vključenih precejšnje število državljanov in njihovih družin, ne pa vsi (kmetje šele v prvi polovici šestdesetih let).

⁸ Kržišnik, *Varstvo družine*, str. 184.

⁹ Kržišnik, *Varstvo družine*, str. 184.

¹⁰ Pridevnik »dečji« se je v prvih povojnih letih uporabljal na dva načina: lahko je pomenil posebno ustanovo ali pa je zgolj nadomeščal besedo otroški. Dečji dom je na primer lahko pomenil ustanovo za otroke do treh let starosti ali pa otroški dom na splošno.

¹¹ Uradni list FLRJ, št. 48/1948 (Navodilo o organizaciji zaščite in povzdige ljudskega zdravja z dne 20. maja 1948, točka C; pod pojmom »zaščite in povzdige ljudskega zdravja« so bili mišljeni ukrepi za izboljšanje higienskih življenjskih pogojev in zdravstvenega varstva državljanov, zagotovitev in izvajanje tako zdravljenja kot tudi preventivnih ukrepov za preprečevanje bolezni, zatiranje in preprečevanje širjenja nalezljivih bolezni, zmanjševanje obolenosti in umrljivosti, preskrba z zdravili itd., znanstveno-raziskovalno delo za dvig zdravstvene službe na višjo stopnjo in vzgojno-prosvetno delo za zvišanje zdravstvene zavesti državljanov).

¹² Uradni list DFJ, št. 52/1945 (Navodilo za organizacijo socialno-zdravstvenega dela zavetišč za otroke v predšolski dobi v mestih in industrijskih krajih z dne 15. julija 1945).

¹³ Več o tem: Jeraj, *Slovenke na preobodu*, str. 163–164.

¹⁴ Uradni list FLRJ, št. 101/1949.

vseh zavarovancev – delavcev, nameščencev in uslužbencev (člen 1). Ta uredba je poleg stalnega otroškega dodatka predvidevala tudi pomoč za nakup opreme novorojenčka, enkratne podpore družinam z večjim številom otrok in »podporo za močnejšo prehrano matere in novorojenčka« (člen 1). Višina otroškega dodatka se je z leti spreminjala in je bila enkrat ugodnejša za velike družine (na primer leta 1949 z Uredbo o gmotni pomoči za otroke delavcev /nameščencev/ in uslužbencev z dne 1. decembra 1949), enkrat za manjše (na primer leta 1953 z uredbo o spremembah in dopolnitvah uredbe o dodatkih za otroke z dne 20. julija 1953¹⁵).

V prvem povojnem obdobju je bila pomoč države pri prehrani in preskrbi otrok zelo pomembna. Za najmlajše so bile ustanovljene mlečne kuhinje, »zdravstveno-gospodarske ustanove«, ki naj bi zagotovile »otrokom do treh let, zlasti umetno hranjenim, zadostno količino kravjega mleka, mlečnih zmesi itd.«¹⁶ Z odločbo o dodatni preskrbi novorojenčkov, nosečnic in porodnic z dne 28. januarja 1950¹⁷ so nosečnice in matere, ki so bile uvrščene v sistem zagotovljene preskrbe,¹⁸ dobile pravico na dopolnilne potrošniške karte za opremo novorojenčka in za potrebe dojenčkov (plenice, oblačila, milo, dude itd.) do šestega meseca starosti in za svojo prehrano itd.

Zakonska zveza je bila pod zaščito države

Čeprav so bili nezakonski otroci pravno izenačeni z zakonskimi in je imela komunistična partija v vojnih razmerah zelo razumevajoč odnos do zunajzakonske skupnosti, pa je pozneje prevladalo mnenje, da obstoječi moralni zakoni in materialni pogoji, vsaj v prvem obdobju socializma, narekujejo obstoj formalne zakonske skupnosti.¹⁹ Varstvo nad družino je prevzela država, ki je bila dolžna s pravnimi predpisi zavarovati njen obstoj, urediti medsebojna družinska razmerja in posredovati, če se le-ta niso razvijala v skladu z interesom, »ki ga ima družbena skupnost na dobrem družinskem okolju mladega naraščaja«.²⁰ Mož in žena sta imela do otrok enake dolžnosti in pravice ter sta jih bila dolžna skupaj negovati in vzgajati. V primeru razveze sta se lahko sporazumela o varstvu, vzgoji in preskrbi otrok, sicer je o tem odločilo sodišče. Višino prispevka za vzdrževanje in vzgojo otrok je določilo pristojno sodišče v sorazmerju s sredstvi vsakega izmed staršev.²¹ Neplačevanje preživnine je bilo kaznovano z denarno kaznijo ali z zaporom do enega leta.²² Razmerja staršev do otrok in otrok do staršev so bila postavljena pod nadzorstvo skrbniških organov. Ti so bili dolžni intervenirati, če starši niso izpolnjevali dolžnosti do otrok ali če so zlorabljali svoje pravice. V skrajnem primeru, če so zanemarili skrb za otrokovo življenje, zdravje ali ustrezno vzgojo, je bil dovoljen odvzem roditeljske pravice in tudi kazenske sankcije.²³

¹⁵ Uradni list FLRJ, št. 29/1953.

¹⁶ Navodilo o organizaciji zaščite in povzdige ljudskega zdravja z dne 20. maja 1948, točka C.

¹⁷ Uradni list FLRJ, št. 7/1950.

¹⁸ Do leta 1952 je zaradi splošnega pomanjkanja prehrabnih in industrijskih proizvodov veljal v vsej državi zelo kompliciran način preskrbe, ki je določenim osebam zagotavljal del teh proizvodov po nižjih cenah na osnovi potrošniških kart, nakaznic ali bonov, medtem ko so bile cene na prostem trgu bistveno višje. Več o tem: Jeraj, *Slovenski sindikati*, str. 117–145.

¹⁹ Mladenović, *Porodica*, str. 168.

²⁰ Kržišnik, *Varstvo družine*, str. 181.

²¹ Uradni list FLRJ, št. 29/1946 (Osnovni zakon o zakonski zvezi z dne 3. aprila 1946, členi 6, 68, 69).

²² Uradni list FLRJ, št. 13/1951 (197. člen kazenskega zakonika z dne 2. marca 1951).

²³ Kržišnik, *Varstvo družine*, str. 182.

Skrb za otroke brez staršev in za tiste, za katere starši niso skrbeli

Država je bila dolžna poskrbeti tudi za otroke brez staršev in za tiste, za katere starši iz kakršnega koli razloga niso skrbeli. S temeljnim zakonom o skrbništvu z dne 1. aprila 1947²⁴ so bili določeni državni organi, ki so v imenu države opravljali »varstvene funkcije« nad osebami, ki so bile pod skrbništvom. Če varovanec ni imel zadostnih materialnih sredstev, jih je bil skrbniški organ dolžan preskrbeti iz »družbenih skladov« ali pa poskrbeti za to, da je bil otrok sprejet v enega od vzgojnih zavodov.²⁵

V prvih letih po vojni je ogromno število otrok ostalo brez staršev, zato je bilo treba »prav na hitro« ustanoviti veliko število različnih »domov«, kjer so našli zatočišče. Sprva so se delili na »dečje«, otroške in mladinske domove. »Dečji« domovi naj bi nudili nastanitev in oskrbo socialno nepreskrbljenim in zdravstveno ogroženim otrokom do 3 let starosti, potem pa naj bi jih oddali »družinam oziroma v domove za predšolske otroke«. ²⁶ Otrokom od 3. do 7. leta so bili namenjeni otroški domovi, tistim od 7. do 18. leta pa mladinski. ²⁷ Poleg naštetih pa so obstajali še posebni domovi za vzgojno zanemarjene otroke, domovi za slepo, gluho, invalidno in umsko zaostalo mladino, domovi za vajence, dijaški domovi, internati pri različnih šolah ipd. ²⁸ Te ustanove pa so bile pogosto prevelike, nameščene v starih, neprimernih stavbah, poleg tega pa je primanjkovalo »strokovnega vzgojnega kadra«. ²⁹

Kot bolj primerna oblika skrbi za otroke se je izkazalo rejništvo, ki je bilo prisotno že pred vojno, v socialističnem obdobju pa se je razširilo šele po letu 1953. Takrat so razpustili skoraj vse zavode, ki so skrbeli za sirote, otroke pa oddali v rejniške družine. V tistem času je bilo med rejenčki največ nezakonskih otrok, za katere matere niso mogle ali niso hotele skrbeti. V rejništvo so morali tudi otroci staršev, ki niso imeli stanovanj in včasih tudi otroci zaposlenih mater, ki niso našle mesta v ustanovah otroškega varstva. Prvi zakon o rejništvu je bil sprejet leta 1960, od 1976 pa je bilo rejništvo mogoče opravljati kot poklicno dejavnost. ³⁰

Marsikatera vojna sirota pa je lahko našla nove starše v posvojiteljih. ³¹ Prvi povojni zakon o posvojitvi je izšel leta 1947. ³² »Da bi bile posvojitve pod stalnim in učinkovitim državnim nadzorstvom, zakon o posvojitvi ni dal posvojitenih zadev v pristojnost sodiščem«, ki naj bi »praviloma« izdajali »ukrepe le po predlogu prizadetih oseb, temveč posebnim upravnim organom (skrbniškim)«, ki so morali »po uradni dolžnosti izdajati potrebne ukrepe«, kadar je to terjalo »varstvo otroka«. Ti organi so morali pred posvojitvijo preiskati, če posvojitelj izpolnjuje vse zakonske pogoje, pa tudi po posvojitvi so bili dolžni »zasledovati, v kakšnih razmerah živi posvojenec in kako izpolnjuje posvojitelj svoje dolžnosti do posvojenca«. ³³

²⁴ Uradni list FLRJ, št. 30/1947.

²⁵ Kržišnik, *Varstvo družine*, str. 182.

²⁶ Navodilo o organizaciji zaščite in povzdige ljudskega zdravja z dne 20. maja 1948, točka C.

²⁷ Gombač, *Urejanje socialnega skrbstva*, str. 102.

²⁸ Kržišnik, *Varstvo družine*, str. 184.

²⁹ Arko, *O problemih skrbništva*, str. 127.

³⁰ *Enciklopedija Slovenije* 9, Cigale, *Rejništvo*, str. 157.

³¹ Geč-Korošec, *Družinsko pravo SFRJ*, str. 119.

³² Uradni list FLRJ, št. 30/1947.

³³ Kržišnik, *Varstvo družine*, str. 182.

Še vedno pa je ostalo veliko nepreskrbljenih otrok, ki niso našli mesta niti v domu niti pri rejnikih niti niso bili posvojeni. Tem je skušala država pomagati z najrazličnejšimi podporami, ki pa so bile v prvih letih po vojni večinoma »skrajno nizke in nezadostne«.³⁴

Posebna skrb za otroke padlih borcev in žrtev vojne

Že pred koncem vojne je izšel zakonski predpis o podeljevanju denarne podpore nepreskrbljenim družinam borcev, padlih borcev in invalidov Narodno osvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije ter družinam žrtev fašizma.³⁵ Po vojni je izšla cela vrsta predpisov, ki so določali podeljevanje stalnih denarnih podpor nepreskrbljenim družinam tistih, ki so zaradi fašističnega nasilja izgubili življenje ali delovno sposobnost.³⁶ Zakon o vojaških vojnih invalidih z dne 25. maja 1946³⁷ je poskrbel za družine tistih, ki so pri opravljanju vojne dolžnosti izgubili življenje ali sposobnost za delo. Po uredbi o spremembah in dopolnitvah uredbe o dodatkih za otroke (3. člen) z dne 20. julija 1953³⁸ so »otroci padlih borcev iz narodnoosvobodilne vojne in otroci, ki so bili osebno žrtve fašističnega nasilja ali pa so bili to njihovi skrbniki« lahko ves čas rednega šolanja prejeli stipendije, ki so presegale vrednost najvišjega stalnega otroškega dodatka, ne glede na gmotno stanje družine. Enake pravice so imeli tudi tisti, ki so študirali na fakultetah, višjih in visokih šolah zunaj kraja stalnega prebivališča, dokler so dosegali zadovoljiv učni uspeh. Otroci padlih partizanov in žrtev fašističnega nasilja vojne so imeli tudi prednost pri sprejemu v ustanove otroškega varstva itd.³⁹

Zaradi medrepubliške solidarnosti je bila posebna skrb namenjena tudi otrokom iz drugih jugoslovanskih republik.

Otroci političnih nasprotnikov

Josip Broz Tito naj bi sicer večkrat poudaril, da »otroci izdajalcev ne morejo biti žrtve zločinov svojih staršev«, saj je otrok »vendar nedolžno bitje«, ki mu ne bi smeli »vtisniti pečat manjvrednosti že v mladih letih«.⁴⁰ Kljub temu pa je Ministrstvo za finance FLRJ 8. 2. 1946 sprejelo odločitev, da pravice do pokojnine ne smejo dobiti družinski člani »oseb, ki so padle v borbi proti narodnoosvobodilni vojski ali ki so bile ustreljene zaradi sodelovanja z okupatorjem«.⁴¹ Drugačnega mnenja pa je bilo vodstvo slovenskih sindikatov, ki je menilo, da bi bilo odklanjanje pomoči otrokom »v nasprotju s principi narodno-osvobodilne borbe« pa še politično nespametno dejanje.⁴² Ministrstvo za delo LRS je zato sklicalo posebno konferenco s predstavniki drugih

³⁴ Gombač, *Urejanje socialnega skrbstva*, str. 106.

³⁵ *Uradni list DFJ*, št. 3/1945.

³⁶ Kržišnik, *Varstvo družine*, str. 183.

³⁷ *Uradni list FLRJ*, št. 44/1946.

³⁸ *Uradni list FLRJ*, št. 29/1953.

³⁹ Na primer: Splošno navodilo o sprejemanju in oskrbi otrok v ustanovah za varstvo in vzgojo otrok in mladine z dne 23. februarja 1949 (*Uradni list FLRJ*, št. 39/1949).

⁴⁰ AS 540, škatla 57, mapa 5, Dopis Glavnega odbora (GO) Enotnih strokovnih zvez delavcev in nameščencev (ESZDN) Slovenije Centralnemu odboru ESZDN Jugoslavije, 17. 8. 1946; Dopis GO ESZDN Slovenije Ministrstvu za delo LRS, 9. 10. 1946.

⁴¹ *Uradni list FLRJ*, št. 15/1946.

⁴² AS 540, škatla 57, mapa 5, Dopis GO ESZDN Slovenije Glavnemu odboru ESZDN Jugoslavije,

slovenskih ministrstev in množičnih organizacij in sprejelo sklep, da »imajo svojci tistih, ki so sodelovali z okupatorjem pravico do pokojnine«, s tem, da se morajo njihove žene »izkazati s potrdilom, da niso sodelovale z okupatorjem«. ⁴³ Toda zvezni organi niso hoteli spoštovati tega sklepa in so še naprej upoštevali navodila finančnega ministrstva. ⁴⁴ Kriterij dodeljevanja socialne pomoči glede na politično prepričanje se je ohranil še najmanj desetletje po koncu vojne. ⁴⁵

Skrb za »dušo«

Jugoslovanski in slovenski komunisti so hoteli vzgojiti »novega človeka«, ki »bo rešen vseh predsodkov in stare miselnosti preteklih dob«, »prežet s socialistično moralo, z novimi odnosi do domovine, do ljudi in do dela, do imovine in do samega sebe, ki bo znal čuvati in razvijati pridobitve NOB«, ki bo ljubil partijo in njeno vodstvo, ⁴⁶ ki bo znal »vršiti oblast«, »upravljati svojo državo«, bolj in uspešneje delati, živeti kulturnejše življenje. ⁴⁷ In v tem procesu »spreminjanja«, je imela vzgoja otrok in mladine še zlasti pomembno vlogo. Povojno politično vodstvo je prav vzgojo proglasilo za tisto področje, na katerem naj bi potekala »odločila bitka v vojni z reakcijo«. ⁴⁸ Vzgoja v »duhu socializma« naj bi potekala prav povsod, v javnem in zasebnem življenju: v družini, v vseh ustanovah za varstvo otrok, na šolah, v vseh organizacijah in društvih, na otroških igriščih in ulicah.

Družinska vzgoja

Družina je bila pojmovana kot osnovna ustanova za socialistično vzgojo ljudi. ⁴⁹ Poleg bioloških (rojevanje otrok) in moralnih ciljev (medsebojna ljubezen in pomoč zakoncem) naj bi izpolnjevala tudi splošne družbene cilje – otroke naj bi vzgojila v telesno in duševno zdrave ter družbeno koristne državljane. ⁵⁰

V prvih povojnih letih je bila posebej poudarjena vzgojna naloga matere kot prve vzgojiteljice: »Šola lahko napravi samo en del. Največ opravi mati. Kar je mati vsadila v svojega otroka, to težko izruješ.« ⁵¹ Zato je bilo sodelovanje žensk pri novi vzgoji še posebej pomembno. Politični voditelji so jih skušali prepričati na različne načine. Takoj po vojni so bili še dokaj previdni. Junija 1945, na primer, Josip Broz Tito še ni hotel povsem razkriti značaja vzgojnih nalog v novi državi. Zavrnil je tako želje tistih, »ki bi

17. 8. 1946 in dopis GO ESZDN Slovenije Ministrstvu za delo LRS, 9. 10. 1946.

⁴³ AS 540, škatla 57, mapa 5, Zapisnik konference o ustavitvi rent in pokojnin sodelavcem okupatorja, 8. 11. 1946.

⁴⁴ AS 540, škatla 57, mapa 5, dopis Ministrstva za delo LRS Ministrstvu za delo FLRJ, 12. 11. 1946; dopis Ministrstva za delo FLRJ Glavnemu odboru Enotnih sindikatov Slovenije, 18. 12. 1946. Več o tem: Jeraj, *Slovenski sindikati*, str. 70.

⁴⁵ Zorn, *Socialno skrbstvo*, str. 75.

⁴⁶ AS 1800, fasc. 6, mapa 3, Zapisnik 1. oblastne konference AFŽ Mariborske oblasti, 30. 7. 1949.

⁴⁷ Govor ministrice za prosvetno politiko Lidije Šentjunc, 1947. Cit po: Krajnc, *Razvoj andrargoške misli*, str. 8.

⁴⁸ AS 1800, fasc. 13, spis št. 69/48, Usmerjevalni plan dela organizacije AFŽ za leto 1949.

⁴⁹ Bakić, *Porodično pravo*, str. 39.

⁵⁰ Mladenović, *Porodica*, str. 184–185.

⁵¹ AS 1800, fasc. 11, spis št. 291/48, Referat Vide Tomšič, 8. 2. 1948, str. 12.

hoteli, da se naši otroci v šolah vzgajajo po starem sistemu«, kot tudi zahteve drugih, ki so mislili, »da je treba vse obrniti na glavo in da je treba prenehati s staro vzgojo«. Glede nečesa pa ni dopuščal nobenega dvoma: »Toda do tedaj, do dokončne rešitve tega vprašanja, kako se bodo otroci vzgajali, ali bo verouk v šoli obvezen predmet ali ne, to bo rešeno kasneje, toda do tedaj imajo matere in sestre nalogo, da naše otroke že od mladega vzgajajo v novem duhu, v ljubezni do naše domovine, do naše Jugoslavije, v ljubezni do te velike pridobitve bratstva in enotnosti, v ljubezni do nove oblasti itd.«⁵² Leta 1948 je bil že bolj odločen: »Ni dovolj, če so otroci oblečeni, nahranjeni, za nas je tudi važno, da bodo ti otroci vzgojeni v duhu nove Jugoslavije. Ne dovolite, da bi nam sovražniki nove Jugoslavije zastupljali in odtujevali nove otroke.«⁵³ Vida Tomšič pa je opozorila tudi na to, da ima »neustrezna« vzgoja lahko usodne posledice: »Ali mislite, da bodo srečni otroci, ki jih vzgajate v sovraštvu do nove Jugoslavije? Ali mislite, da ne bo imel tak otrok, ko bo dorasel velike težave sam s seboj, ali je potrebno, da bomo imeli kot država z njim oprava, ko pa lahko zraste v poštenega dobrega človeka, ko pa vsaka mati danes lahko ve, da naša država ni proti njej, ni proti otrokom, ampak je za družino, za mater, za otroka?«⁵⁴ Svarilo je podkrepila s konkretnim primerom: »Poglejte še danes je na Slovenskem precej mater, ki objokujejo svoje sinove bodisi padle kot belogardiste bodisi sedaj raztepane po vsem svetu na Koroškem, v Italiji in drugod, s katerimi se igračkajo ameriški imperialisti in jih ne puste nazaj, bodisi, da se boje vrniti, ker imajo okrvavljene roke. Doma je njihova zemlja prazna, čeprav potrebujemo delovnih rok. Te matere so vredne obžalovanja, toda mogoče je njihova vzgoja vsadila v te otroke nepravilne odnose do skupnosti. Ne vselej, toda v veliki meri so te matere napačno gledale na življenje. Verjele so tistim strahovom, s katerimi so jih reakcionarji napajali dan za dnem. Verjele so in pustile svoje otroke, danes pa jim je težko...«⁵⁵

Sčasoma pa je postajalo vedno bolj očitno, da sta pri domači vzgoji otroka pomembna tako mati kot oče, zato se je vedno več govorilo o družinski vzgoji, o vzgoji staršev ipd. Vida Tomšič je ob osmem marcu 1952 takole razmišljala: »Vzgoja otrok je seveda važen del materinstva, a je obenem veliko širši problem, ki ga mati sama ne more reševati. Socialistična družba mora iz svojih najglobljih osnov vzgojo otrok postaviti v prvi vrsti kot družbeno nalogo in jo kot tako reševati. Nemogoče si je zamišljati vzgojo otrok brez tesnega sodelovanja obeh roditeljev, družine kot celote, šole, vrste družbenih organizacij, Partije in ljudske oblasti.«⁵⁶ Domača vzgoja naj bi vplivala na čustveni razvoj otroka⁵⁷ in njenega pomena bi se nikakor ne smelo podcenjevati: »Na vsak način je treba odpraviti pri ljudeh in predvsem pri stariših predsodek, da nova Jugoslavija omalovažuje družinsko vzgojo. Nasprotno, mi se dobro zavedamo, da samo šolska vzgoja ali vzgoja v organizacijah brez pravilne vzgoje doma pri stariših ne bo vzgojila otroka v pravega človeka ampak licemerca.«⁵⁸

⁵² *Naša žena* 4, št. 4-5, str. 45-46 (Maršal Tito ženama Jugoslavije).

⁵³ *Delavska enotnost*, št. 26, 25. junij 1948, str. 1 (Teden matere in otroka).

⁵⁴ AS 1800, fasc. 11, 291/48, Referat Vide Tomšič, 8. 2. 1948, str. 13.

⁵⁵ AS 1800, fasc. 11, 291/48, Referat Vide Tomšič, 8. 2. 1948, str. 12-13.

⁵⁶ AS 1413, škatla 73, Govor Vide Tomšič za ljubljanski radio, 7. 3. 1952.

⁵⁷ »V družini naj najde otrok njemu toliko potrebno individualno ljubezen in skrb, obenem pa naj v njej dobi tudi že osnovne črte svojega značaja.« (AS 1413, Osebni fond Vida Tomšič, škatla 73, Govor Vide Tomšič za ljubljanski radio, 7. 3. 1952.)

⁵⁸ AS 1413, škatla 73, Govor Vide Tomšič za ljubljanski radio, 7. 3. 1952.

Vzgoja v ustanovah za varstvo otrok

Vzgoja je bila že od leta 1946 dalje najpomembnejša naloga vseh ustanov za varstvo zdravih otrok, starejših od treh let. V navodilu za organizacijo socialno-zdravstvenega dela zavetišč⁵⁹ za otroke v predšolski dobi v mestih in industrijskih krajih z dne 15. julija 1945⁶⁰ so bila le-ta še opredeljena kot socialne ustanove za otroke od treh do sedmih let, ki naj bi omogočile zaposlenim materam aktivno udeležbo »v gospodarskem, kulturnem, državnem in družbenopolitičnem življenju«, v naslednjem letu, z odredbo vlade Ljudske republike Slovenije o prevzemu socialnovzgojnih ustanov po ministrstvu za prosveto z dne 4. septembra 1946⁶¹ pa je večina tovrstnih ustanov (vrtci, otroški in mladinski domovi) prešla iz pristojnosti ministrstva za socialno politiko v pristojnost prosvetnega ministrstva. S tem je bilo težišče dela v »mladinskih socialnovzgojnih ustanovah« (z izjemo tistih za otroke s posebnimi potrebami) nedvomno »na vzgoji«.

V letu 1947 se je začelo intenzivno preoblikovanje otroških vrtcev v domove igre in dela (DID).⁶² Vzrok za to spremembo je bil ideološki, saj so bile v vrtcih, ki so delovali že v prvi Jugoslaviji, večinoma zaposlene iste vzgojiteljice kot pred vojno. Te pa naj bi otroke večkrat vzgajale po »starih načelih«, tako da v teh ustanovah »še ni bilo čutiti spremenjenega ljudskega življenja, njegove oblasti, narodnoosvobodilne borbe, partizanstva, udarnišтва, tekmovalnega poleta, delovnih akcij itd.«⁶³ Naziv DID se ni uveljavil, saj je že leta 1950 (6. septembra) izšel pravilnik o ureditvi in delu vrtcev,⁶⁴ »vzgojnih ustanov, namenjenih zdravim otrokom predšolske dobe od dopolnjenega tretjega leta starosti do vstopa v šolo«. Cilj vrtca je bil, »da otroka vsestransko telesno in duševno razvija, vzgaja v duhu socializma ter ga pripravlja za uspešen nadaljnji razvoj«.

Vzgoja otrok brez staršev ali tistih, za katere starši niso skrbeli

Tudi posvojitelji naj bi imeli takšne moralne in intelektualne kvalitete, da bi bili sposobni vzgojiti »posvojenca za zdravega, dobrega in koristnega državljana«. Takšne kvalitete so bile seveda zahtevane tudi od osebja v otroških in mladinskih domovih pa tudi od zaposlenih pri organih socialnega skrbstva. Slednji so morali upoštevati naslednje: »Varstvo, ki ga daje država mladoletnikom, se mora izvajati ne le z gledišča koristi mladoletnika, ampak še bolj z gledišča družbene koristi. Skrbniški organi morajo v prvi vrsti skrbeti za to, da se varovanci vzgoje v zavedne državljane, zveste ljudstvu in državi, se usposobijo za aktivno udeležbo pri družbenem delu.«⁶⁵ Družbena korist je bila pomembnejša od osebne!

Prav posebne vzgoje pa so bili deležni otroci umrlih političnih nasprotnikov, posebej otroci s Koroške vrnjenih domobrancev in drugih beguncev, ki so svojo življenjsko pot končali v Teharjah, Kočevskem rogu in drugod. Vida Tomšič je o njih takole razpravljala:

⁵⁹ Sprva je bil otroški vrtec (zabavišče) del zavetišča za predšolske otroke (pojavlja se tudi naziv dnevno zavetišče), sčasoma pa ni več govora o zavetiščih, ampak le o vrtcih.

⁶⁰ Uradni list DFJ, št. 82/1945.

⁶¹ Uradni list LRS, št. 61/1946.

⁶² AS 540, knjiga 18, Pregled dela Glavnega odbora Zveze sindikatov Slovenije od ustanovitve do 2. kongresa.

⁶³ Vrtačnik, *Domovi igre in dela*, str. 32.

⁶⁴ Uradni list FLRJ, št. 31/1950.

⁶⁵ Vrtačnik, *Domovi igre in dela*, str. 32.

»Tu so še otroci narodnih izdajalcev, otroci tistih, ki so sami zapustili Jugoslavijo, ali pa jih je dosegla roka narodne pravice. ... Treba je iz teh otrok s pravilnim vzgajanjem napraviti poštene državljane naše Jugoslavije. To bo malo težje delo. Važno pa je zato, da bomo ravno na tej mladini, ki je najbolj okužena z okupatorjevim duhom, izkoreninili posledice okupacije. S pravilnim delom med to mladino nam mora to uspeti.«⁶⁶ Kakšno pa naj bi bilo »pravilno delo«? Mnenja so bila usodno različna. O tem priča presunljiva pripoved Ivana Otta, ki je izgubil starše v Teharjah in se znašel na Petričku, posestvu nad Savinjo blizu Celja, kjer je bil skupaj s skupino drugih, sebi podobnih otrok, več mesecev na milost in nemilost prepuščen nečloveško sadističnim »vzgojiteljem«. Potem pa je bil premeščen v Celje, kjer so bili vsi, otroci »Teharčanov« in partizanov, »samo otroci brez staršev, sirote, izgubljene v času in prostoru, le »otroci, žrtve vojne«.⁶⁷

Pionirska organizacija

Poleg družine, ustanov za varstvo otrok in šole naj bi pri vzgoji otrok sodelovale tudi vse otrokom (ali tudi otrokom) namenjene organizacije: Zveza prijateljev mladine, Rdeči križ, Zveza tabornikov, Počitniška zveza, Glasbena mladina, Ljudska tehnika, Partizan, Pionirski dom in še cela vrst organizacij in društev, ki so skrbela za vzgojo, izobraževanje, šport in zabavo otrok in mladih.

Za vzgojo otrok v »duhu socializma« pa je bila v največji meri zadolžena pionirska organizacija, ki je združevala otroke, stare od 7 do 14 let. Od ustanovitve v letu 1942 do začetka petdesetih let jo je vodila mladinska organizacija, ena od množičnih organizacij,⁶⁸ s pomočjo katerih je komunistična partija vodila boj proti okupatorju, izvedla revolucijo in gradila nov družbeni red.⁶⁹

Naloge in dejavnosti pionirske organizacije po končani vojni so se prilagajale trenutnim političnim, gospodarskim in kulturnim razmeram, skupaj z njimi pa sta se spreminjali tudi vsebina in oblika vzgoje. V prvih povojnih letih so bile zahteve velike. Prisega, ki so jo dali slovenski pionirji Titu ob njegovem rojstnem dnevu maja 1945 pred ljubljansko univerzo, ni imela le simbolnega pomena, bila je »moralni zakonik«, ki naj bi ga pionirji tudi dejansko uresničevali. Takole se je glasila: »Pri časti in naporih naših narodov se vam, ljubljeni voditelj maršal Tito zaobljubljam: Da bom nadvse ljubil svojo domovino, za katero je dalo življenje toliko najboljših sinov in hčera. Da ne bom nikdar pozabil na prelito kri in žrtve, na katerih je zgrajena moja domovina. Da bom ljubil, spoštoval in ubogal svoje starše. Da bom spoštoval in ubogal svoje učitelje, predstojnike in bom discipliniran in se bom pokoraval svojim pionirskim voditeljem. Da se bom pridno učil. Da bo moje obnašanje in delo vredno člana naše srečne domovine, federativne demokratične Jugoslavije. Da bom čuval in utrjeval bratstvo in enotnost vseh jugoslovanskih narodov. Da bom ljubil vse narode Jugoslavije. Da bom s svojimi šibkimi močmi pomagal pri obnovi in izgradnji naše izmučene in porušene domovine. Da bom ljubil svoje tovariše in bom svojemu bližnjemu vedno v pomoč. Da bom v

⁶⁶ *Uradni list FLRJ*, št. 31/1950.

⁶⁷ Ott, *Otroci s Petrička*, str. 404.

⁶⁸ Pozneje se je zanje uveljavil naziv družbenopolitične organizacije. Vsaka od njih je bila zadolžena za določene skupine prebivalstva: mladinska organizacija za starejše otroke in mlade, sindikati za zaposlene, ženska organizacija za ženske, Osvobodilna fronta oziroma Socialistična zveza delovnega ljudstva pa za vse.

⁶⁹ Čosić, *Partija in mladina*, str. 2.

pomoč in podporo starim in nemočnim ter slabotnim ljudem. Da bom za obrambo domovine vedno pripravljen darovati tudi svoje mlado življenje.«⁷⁰ Med vsemi naštetimi dolžnostmi sta se najbolj poudarjali učenje in delo, še posebej delo. Sodelovanje pionirjev na najrazličnejših delovnih akcijah ni bilo pomembno le zaradi njihovega prispevka k obnovi države, še bolj pomemben je bil vzgojni razlog – ob delu in druženju z mladinci in odraslimi je bilo pionirje (posebej tiste, katerih družine so podpirale Osvobodilno fronto ali pa ji vsaj niso nasprotovale) najlažje navdušiti za socialistične vrednote. Večkrat so delali več, kot so jim dopuščale telesne zmogljivosti.⁷¹

Že vse od konca vojne pa so se pojavljali tudi drugačni pogledi na vlogo otroka v družbi. Vedno bolj se je uveljavljala težnja, da se pionirje razbremeni večjih delovnih nalog, njihovo »delovno področje« naj bi bila predvsem šola, njihova naloga pa »boj za boljše učne uspehe«. ⁷² Da bo takšna usmeritev prevladala, je bilo mogoče razbrati že iz Titovega nagovora dubrovniškim pionirjem v juliju 1946: »Pionirji se morajo razvijati, rasti, živeti kot otroci; imeti morajo svoje otroštvo. Vsak človek mora imeti svoje otroštvo, dokler je otrok. Zato od pionirjev ne zahtevamo fizičnega dela. Pričakujemo pa od njih, da bodo spoštovali delo in da z lahkimi, drobnimi opravili pomagajo, kolikor pač morejo. Vedno morate imeti pred očmi, da je za pionirje najpomembnejše to, da se učijo, da hodijo v šolo, da tekmujejo v znanju in pridnosti ...«⁷³ Leta 1947 je bilo »vztrajno in marljivo učenje« opredeljeno kot »največji doprinos«, ki ga pionirji lahko prispevajo k uresničevanju takrat sprejetega petletnega gospodarskega načrta.⁷⁴

Sčasoma pa se je vedno več govorilo tudi o prostem času otrok, ki ga je bilo treba smiselno zapolniti. Razlogov je bilo več. Eden je bil najverjetneje politični. Odtegotanje otrok od vere in cerkve je bila takrat prioriteta vzgojna naloga. Borba proti duhovnikom naj bi potekala vsak dan in v vsaki vasi. Partijski voditelji so menili, da so katoliški duhovniki zelo spretni pri privabljanju otrok k verouku, zato bi morale tudi pionirske organizacije postati bolj »žive«, »prirejati izlete, igre, nuditi šport itd.«⁷⁵ Vse več odraslih pa se je tudi zavedalo, da otroci, ki so prestali strahote vojne in naporna leta obnove, potrebujejo tudi razvedrilo in zabavo. Proslavam, obiskom grobov in spominskih krajev so se tako pridružile najrazličnejše zunajšolske dejavnosti.⁷⁶ Pionir ni bil več pojmovan le kot učenec, temveč »kot raznovrstnih aktivnosti željno psihofizično bitje«. ⁷⁷ V Pravilniku Zveze pionirjev Slovenije iz leta 1951 je bila le-ta opredeljena kot »vzgojno-zabavna, patriotska, izvenšolska organizacija« s ciljem »vzgajati mladino ob sodelovanju odraslih na tradicijah narodnoosvobodilne borbe v zavedne državljane socialistične FLR Jugoslavije.«⁷⁸ Pravilnik je vseboval tudi načela, po katerih naj bi živeli pionirji. Na prvih mestih so bile naslednje lastnosti: iskrenost in resnicoljubnost, vztrajnost in marljivost (»kajti brez dela ni jela«), vljudnost in spoštljivost do staršev in starejših ljudi. Pionir naj bi bil tudi dober tovariš, pripravljen pomagati drugim, cenil naj bi delo (»svojih in drugih rok«), bil naj bi skromen in varčen, skrbel naj bi za svoje zdravje, zato naj ne bi

⁷⁰ Urbanc, *Pionirji v obnovi*, str. 53–54.

⁷¹ Urbanc, *Pionirji v obnovi*, str. 54–58.

⁷² Vidmar, *Razvoj Zveze pionirjev*, str. 72.

⁷³ Urbanc, *Pionirji v obnovi*, str. 51.

⁷⁴ Urbanc, *Pionirji v obnovi*, str. 63.

⁷⁵ AS 1800, fasc. 6, mapa 1, Referat Ade Krivic o planskem delu AFŽ v letu 1949.

⁷⁶ Vidmar, *Razvoj Zveze pionirjev*, str. 73.

⁷⁷ Vidmar, *Razvoj Zveze pionirjev*, str. 75.

⁷⁸ Pravilnik Zveze pionirjev Slovenije, str. 5.

kadil in pil opojnih pijač, rad naj bi imel naravo, jo varoval in spoznaval. Pionir bi moral biti dober učenec, njegovo življenje naj bi bilo »nenehna šola in stremljenje po napredku in spoznavanju tehnike, znanosti, umetnosti itd.«. Znal naj bi ubogati in se podrediti volji večine, a hkrati izraziti lastno mnenje in »voditi svoje tovariše«. »Nadvse« naj bi ljubil svojo »svobodno socialistično domovino in njene graditelje«, spoštoval pa naj bi tudi vse druge narode sveta in podpiral »njihova resnično svobodoljubna in demokratična stremljenja«. Pionir naj bi bil »mož beseda« in naj bi izpolnjeval svoje obljube. In končno, čuval naj bi svojo čast, čast svojega odreda in svoje domovine.⁷⁹ V primerjavi s prvim povojnim obdobjem (prisega Titu iz leta 1945) je mogoče opaziti, da so nekatere naloge odpadle, predvsem težko fizično delo, pojavile pa so se nekatere nove vrednote kot zdravje, varstvo narave. Starejših ni bilo treba več »slepo« ubogati niti se brez razmisleka podrežati volji večine, zdaj je bilo treba znati misliti tudi z lastno glavo. Ljubezen do domovine je bila pomembna, a zanjo otrokom ni bilo

več treba žrtvovati življenja. Pionirska organizacija je imela še vedno vzgojno vlogo, le da se je ta zdaj odvijala prek najrazličnejših interesnih dejavnosti – vseh vrst športnih aktivnosti, taborjenja in planinarjenja, glasbe, petja in baleta, lutkarstva in dramatike, radioamaterstva, fotografiranja, modelarstva in brodarstva, pa tudi mizarstva, reje malih živali, izdelave igrač, nabiranja gozdnih sadežev, sadjarstva, čebelarstva, vrtnarstva ipd.⁸⁰

Mladinci niso mogli poskrbeti za širok krog pionirskih dejavnosti in v delo s pionirji se je počasi začel vvrščati širši krog odraslih ljudi, ki so imeli smisel in nagnjenje za delo z otroki. Leta 1953 je mentorstvo nad pionirsko organizacijo prevzela takrat ustanovljena Zveza prijateljev mladine.⁸¹

Z uvedbo samoupravnega sistema v petdesetih letih je tudi Zveza pionirjev postala nekakšna šola samoupravljanja. Pionirji naj bi se učili samoupravljanja ne le v šoli (razprave o učnih uspehih in medsebojni pomoči, o organizaciji iger in tekmovanj), ampak tudi v krajevni skupnosti, bloku, na ulici (pionirski klubi in hišni sveti, pionirske zadruge, banke ipd.).⁸²

⁷⁹ Pravilnik Zveze pionirjev Slovenije, str. 6.

⁸⁰ Pravilnik Zveze pionirjev Slovenije, str. 34–38.

⁸¹ Vidmar, *Razvoj Zveze pionirjev*, str. 74–79.

⁸² Vidmar, *Razvoj Zveze pionirjev*, str. 84.

V drugi polovici šestdesetih let je prišlo do zastoja v delovanju pionirske organizacije. Upadlo je število skupin, družin in krožkov, primanjkovalo je mentorjev, šole so pritiskale na Zvezo pionirjev, da naj »se bolj angažira za izpolnjevanje učnih obveznosti in dvig učnih uspehov«. ⁸³ Na voljo je bilo vedno več drugih oblik za preživetje prostega časa, na vzgojo otrok je vplivalo vedno več dejavnikov, tudi takšnih iz »nesocialističnega« okolja, iz zahodnih držav. V sedemdesetih letih je bilo zato več poskusov »posodobitve« delovanja pionirske organizacije, kar naj bi preprečilo zamiranje nekdanjih vrednot. V letu 1972 je bil na seji predsedstva Zveze prijateljev mladine Slovenije in Republiške konference Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije sprejet dokument Zveza pionirjev danes in jutri, v katerem so med drugim zapisali: »Ime pionir, svetel lik in vzor otroka naše socialistične samoupravne domovine ne more zamenjati karkoli. To zahteva ohranjanje in razvijanje tradicij NOB, ki je naša, kot je naša Zveza pionirjev, ki se je pred štiridesetimi leti v njej porodila. Kdor bi se namenil to zanikati, bo zanikal tudi del resničnosti naše NOB in nadaljnje socialistične preobrazbe.« Zveza pionirjev naj bi tudi prihodnje ostala »vzgojna, domoljubna, družbena organizacija«, pionirji pa »spreminjevalci družbenega življenja in odnosov na sprejetih in s krvjo ter znojem potrjenih načelih.« ⁸⁴ Slovenski pionirji so še vedno hodili na pohode spominov in tovarštva v maju in proslavljali dan mladosti, še zmeraj so vsako leto ob dnevu republike, 29. novembru, sprejemali cicibane v pionirsko organizacijo in ti so izrekli prisego, ki se je s časom spreminjala in se dokončno ustalila v takšni obliki: »Danes, ko postajam pionir, dajem častno pionirsko besedo: da se bom pridno učil in delal, da bom spoštoval starše in starejše ljudi, da bom zvest in iskren tovariš, ki izpolnjuje dano besedo. Da bom hodil po poti najboljših pionirjev, cenil slavno delo partizanov in napredne ljudi sveta, ki želijo svobodo in mir. Da bom ljubil svojo domovino, vse njene bratske narode, da bom gradil novo življenje, polno radosti in sreče.« ⁸⁵

Oblike so se sicer ohranile, a »rezultati« niso bili zadovoljivi, saj so se prizadevanja za nadaljnje spremembe v delu pionirske organizacije nadaljevala še v osemdesetih letih. V brošuri Vloga Zveze pionirjev v političnem sistemu socialističnega samoupravljanja, ki jo je maja 1982 izdalo vodstvo slovenske mladinske organizacije, ni manjkalo kritičnih misli. Marsikdo si ni mogel več zatiskati oči pred dejstvom, da »lik pionirja, ki je socialistično opredeljen, human, pripravljen sprejemati in razvijati vse vrednote jugoslovanskih narodov in narodnosti, sili vse bolj v ozadje« in da se vse bolj uveljavlja »lik učenca z odličnimi ocenami, vrhunskimi športnimi rezultati itd.«, kar »ob zane-marjanju otrokove osebnosti vodi do razvoja otroške miselnosti, pehanja za uspehi brez moralnih obveznosti.« ⁸⁶ Delo s pionirji naj ne bi bilo cenjeno, zato je mentorjev primanjkovalo ali pa so bili »nekvalitetni, neusposobljeni...« ⁸⁷ Predmet samoupravljanja s temelji marksizma naj bi bil v šolah »predstavljen neživljenjsko«, zato ga mladi učitelji velikokrat niso znali v primerni obliki posredovati svojim učencem. Ob vzpostavljanju samoupravnega sistema se ni gradilo tudi »samoupravne socialistične zavesti« in zato naj bi počasi postajali »malomeščani, potrošniška družba, naša vrednota pa vse bolj denar«. Rešitve so nekateri videli v celodnevni osnovni šoli, »ki zaradi manj natrpanega urnika

⁸³ Vidmar, *Razvoj Zveze pionirjev*, str. 97.

⁸⁴ Vidmar, *Razvoj Zveze pionirjev*, str. 101.

⁸⁵ Vidmar, *Razvoj Zveze pionirjev*, str. 84.

⁸⁶ Klinar, *Moralni lik pionirja*, str. 24.

⁸⁷ Klinar, *Moralni lik pionirja*, str. 24.

nudi več možnosti za vzgojno delo«, »v intenzivnejšem delu s pionirji v krajevni skupnosti«, v večjem zavedanju družbenopolitičnih organizacij o pomenu dela z mladimi, zagotoviti bi bilo treba »kontinuirani vzgojni proces že od malih nog« itd.⁸⁸

Otroški tisk

Že junija 1945 je bila ustanovljena založba Mladinska knjiga, ki je začela z izdajanjem leposlovnih in znanstvenih del, pesmaric in slikanic, političnih in poučnih brošur pa tudi revij. Tako sta že v prvem povojnem letu začela izhajati dva otroška mesečnika: *Ciciban*⁸⁹, namenjen mlajšim pionirjem, in *Pionir*⁹⁰ s poljudnoznanstveno vsebino, za starejše pionirje. V letu 1948 je pri isti založbi izšla prva številka tednika *Pionirski list*⁹¹, glasila pionirske organizacije, namenjenega šolarjem od 10. do 14. leta. Leta 1961 pa je na pobudo Zveze borcev začel izhajati še *Kurirček*, literarna revija za učence osnovnih šol.

Tudi otroški tisk je bilo mogoče zelo dobro izkoristiti za opravljanje vzgojnih nalog – seznanjanje otrok s socialističnimi vrednotami, vzbujanje ljubezni do domovine in njenih voditeljev, še posebej Josipa Broza Tita, populariziranje življenja v novi državi ipd. Še zlasti primerni so bili časopisi in revije, ki pa so kaj kmalu presegle okvire »politične« vzgoje. Objavljali so literarna dela priznanih slovenskih književnikov, opremljena s kvalitetnimi ilustracijami, *Ciciban* in *Pionirski list* sta svojo vsebino vedno bolj dopolnjevala s slikanicami in stripi, ugankami, križankami ipd., najrazličnejšimi izobraževalnimi rubrikami, ustvarjalnost otrok naj bi še dodatno spodbujale razne nagradne akcije in natečaji; *Pionir* pa je skušal mlade navdušiti za raziskovalno dejavnost z razpisi nalog, organiziranjem strokovnih ekskurzij in poletnimi raziskovalnimi tabori.⁹²

Spoznali smo, v grobih obrisih seveda, kakšna je bila idejna zasnova, na kateri je temeljila socialna in zdravstvena zaščita ter vzgoja otrok na Slovenskem v socialistični dobi. Praksa je bolj ali manj odstopala od načrtov, včasih je šla celo povsem svojo pot.

Morda pa bi se lahko ob koncu vprašali: Kaj se je po ustanovitvi samostojne Slovenije in ukinitvi socialističnega družbenega reda zgodilo z otroki socializma? So opazne kakšne posledice socialistične vzgoje? Ali današnja socialna in zdravstvena zaščita otrok temeljita na osnovah, oblikovanih v obdobju 1945–1990? Vse to še ni predmet zgodovine, odgovore lahko iščemo le v sedanjosti. Tisti, katerih otroci so konec otroštva preživeli v obdobju socializma, so danes stari več kot sedemdeset let, tisti, ki so bili kot zadnja generacija sprejeti v pionirsko organizacijo, praznujejo letos trideseti rojstni dan.

⁸⁸ Balčina, *Skrb za mlade*, str. 29–30.

⁸⁹ *Ciciban* izhaja še danes.

⁹⁰ *Pionir* je izhajal do 1990, ko ga je nadomestila *Gea*.

⁹¹ *Pionirski list* je pod tem nazivom izhajal do 1985, ko se je preimenoval v *PIL* s podnaslovom *Pionirski list*, od 1990 pa izhaja kot *PIL* s podnaslovom *Pisani list*.

⁹² Longyka, *Pionir*, str. 340. Durjava, *Pionirski list*, str. 341; Kobe, *Ciciban*, str. 65; Kajzer, *Kurirček*, str. 79–90.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije, fond Republiški svet Zveze sindikatov Slovenije (AS 540).

Arhiv Republike Slovenije, osebni fond Vida Tomšič (AS 1413).

Arhiv Republike Slovenije, Glavni odbor »Antifastične« fronte žensk (AS 1800).

Objavljeni viri

Pravilnik Zveze pionirjev Slovenije. Ljubljana: Svet Zveze pionirjev Slovenije, 1951.

Uradni list Demokratične federativne republike Jugoslavije, 1945.

Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije, 1946–1950, 1951, 1953.

Uradni list Ljudske republike Slovenije, 1946.

Časopisni viri

Naša žena, Ljubljana, 1945.

Delavska enotnost, Ljubljana.

Literatura

Arko, Nika, O problemih skrbništva in mladinske zaštite. *Mladi svet* 5, 1955, str. 127–129.

Bakić, Vojislav S., *Porodično pravo*. Beograd: Savremena administracija, 1974.

Balčina, Nataša, Skrb za mlade – deveta skrb? *Vloga pionirjev v političnem sistemu socialističnega samoupravljanja*. ABC 16, brošura RK ZSMS. Ljubljana, 1982, str. 29–30.

Čosić, Dobrica, *Partija in mladina*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1948.

Geč-Korošec, Miroslava, *Družinsko pravo SFRJ*. Ljubljana: Center za samoupravno normativno dejavnost, 1984.

Durjava, Vladka, Pionirski list, *Enciklopedija Slovenije* 8. Ljubljana, 1994, str. 341.

Enciklopedija Slovenije. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988 (2), 1992 (6), 1994 (8), 1996 (10), 2001 (15).

Gombač, Jure, Novo urejanje socialnega skrbstva v Sloveniji 1944–1947. *Zgodovinski časopis, letnik* 54, 2000, str. 89–109.

Jeraj, Mateja, *Slovenke na prehodu v socializem*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2005.

Jeraj, Mateja, *Slovenski sindikati in socialna politika*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1995.

Klinar, Danilo, Moralni lik pionirja. *Vloga pionirjev v političnem sistemu socialističnega samoupravljanja*. ABC 16, brošura RK ZSMS. Ljubljana, 1982, str. 23–24.

Krajnc, Ana, Razvoj andragoške misli in teorije 1945–1990. *Zbirka Zgodovina izobraževanja odraslih, zvezek* 5. Kranj, 1998, str. 2–19.

Kržišnik, Anton, Varstvo družine, matere in otroka v naši zakonodaji in družbeni praksi. *Pravnik* 9, št. 7–9, 1954, str. 180–187.

Lenin, Vladimir, Iljič, Naloge mladinskih zvez. *Izbrana dela*, 4. zvezek, 1950, str. 439–457.

Mladenović, Marko, *Porodica i porodični odnosi*. Beograd: Rad, 1963.

Ott, Ivan, *Otroci s Petrička – Ukradeno otroštvo*. Celje: Celjska Mohorjeva družba: Društvo Mohorjeva družba, 2008.

Tomšič, Vida, Socialno skrbstvo kot najvažnejša naloga AFŽ. *Naša žena* 4, 1945, str. 94–99.

Urbanc, Nataša, Pionirji v obnovi in izgradnji domovine 1945–1950. *Pionirska organizacija v Sloveniji 1942–1982. Zbornik prispevkov*. Ljubljana, 1983, str. 51–70.

Vidmar, Milojko, Značilnosti razvoja Zveze pionirjev v povojnem obdobju. *Pionirska organizacija v Sloveniji 1942–1982. Zbornik prispevkov*. Ljubljana, 1983, str. 71–102.

Vrtačnik, Milan, Zakaj namesto otroškega vrtca in dnevnega zavetišča – Domovi igre in dela? *Prosvetni delavec, priloga Popotnika* 64, 1947, str. 31–34.

Zorn, Jelka, Socialno skrbstvo po drugi svetovni vojni. *Zgodovina socialnega dela v Sloveniji, (ur. Darja Zaviršek in Vesna Leskošek). Zbornik referatov*. Ljubljana, 2006, str. 61–82.

Ivanka Zajc Cizelj

Pionirska organizacija – otroštvo med igro in dolžnostjo

ZAJC CIZELJ, Ivanka, dr., arhivistka svetnica, SI-8283 Blanca, Kališovec 7, ivanka.cizelj@guest.arnes.si

Pionirska organizacija – otroštvo med igro in dolžnostjo

Zveza pionirjev je bila množična, vzgojno zabavna, patriotska, obšolska organizacija osnovnošolske mladine. Bila je pomembna sooblikovalka otroškega osebnostnega razvoja. Navajala je mladega človeka, da po svojih močeh pomaga pri izgradnji socialistične družbe. Delo za skupnost je bilo močno povezano z ljubeznijo do domovine, občudovanjem političnega vodstva in prepričanjem o pravi poti. Pionirji so delovali na športnem, kulturnem in humanitarnem področju, opravljali družbeno koristna dela in ustanavljali svoje organizacije združenega dela (zadruge in hranilnice).

Ključne besede: Pionir, ciciban, organizacija, odred, konferenca.

ZAJC CIZELJ, Ivanka, Ph.D., archivist counsellor, SI-8283 Blanca, Kališovec 7, ivanka.cizelj@guest.arnes.si

Pioneer Organisation – Childhood between a Game and a Duty

Association of Pioneers was a mass, educational and fun, patriotic, extracurricular organization of elementary youth. It was an important co-creator of child's personal development. It was training a young person to make every effort in building a socialistic society. Work for the community was strongly connected with the love for the country, admiring the political leadership and the belief of the right path. Pioneers were active on sport, cultural and humanitarian field they have been doing socially useful work and establishing their organisations of associated labour (unions and saving banks).

Key words: Pioneer, Ciciban, Organisation, Troup, Conference.

*»Skrbno smo si umili lica in se počesali,
danes je poseben dan, pionirji smo postali.
In čestitke domovini, ki svoj rojstni dan slavi,
to so naše srčne želje: mnogo srečnih, sončnih dni:«¹*

Zveza pionirjev Jugoslavije je bila ustanovljena leta 1942 v Bihaću, Zveza pionirjev Slovenije pa je kot njen sestavni del začela delovati leta 1947. Vključevala je vso mladino od prvega do sedmega razreda osnovne šole. Čeprav je šlo za neke vrste avtomatizem, so otroci sprejeli članstvo kot posebno čast. Pionirji so morali biti dobri učenci, spoštovati svoje starše, borce in voditelje, redno hoditi v šolo, ljubiti in spoštovati delo, pomagati pomoči potrebnim, biti pravični, iskreni, skromni, vljudni... Delo za skupnost je bilo močno povezano z ljubeznijo do domovine, občudovanjem političnega vodstva in trdnim prepričanjem v pravo pot. Pionirji so morali kmalu prijeti za delo, da bi lahko pozneje prevzeli breme izgradnje socialistične domovine.²

¹ SI_ZAC/1297, Kronika šole 1988/89.

² Arifi, Ščokovt, *raziskovalna naloga*, str. 14.

Pionirska organizacija je bila aktivna že takoj po vojni. Na Osnovni šoli v Trbovljah leta 1946 ugotavljajo, da je prav pionirska organizacija zaslužna za boljšo disciplino.³

Pionirji ene šole so bili vključeni v pionirski odred (PO), ki se je do leta 1950 delil na čete. Na višjem nivoju so pionirje povezovale skupne aktivnosti. Glede na zanimanja so se vključevali v krožke in opravljali dejavnosti, ki so jih vodili mentorji (šolski delavci ali zunanji sodelavci). PO je vodil štab. Člane so volili na razrednih sestankih na začetku šolskega leta. Štab je iz svoje srede izvolil načelnika, namestnika in zastavonošo. Po reorganizaciji organizacije je PO vodil odbor, ki je imel predsednika, podpredsednika, tajnika, blagajnika, zastavonošo, gospodarja in člane. O pionirski organizaciji poroča kronist leta 1960: *»Zveza pionirjev je tovariška skupnost mladih ljudi, ki hočejo na čim lepši način preživeti svoj prosti čas. Če le morejo pobitijo v naravo in uživajo njene lepote ter razjasnjujejo njene skrivnosti. Postati hočejo sposobni graditelji naše socialistične domovine, pravi patrioti in njeni branitelji v nevarnosti. Izgraditi si želijo značaj, da bodo povsod kot ljudje cenjeni, skušajo se obogatiti z novimi spoznanji, zato bistro opazujejo, veliko razmišljajo in se poglobljajo v vse zanimivosti življenja...«*⁴

Pionirsko organizacijo so kot svobodno aktivnost vključili v vzgojno izobraževalni proces po načelih prostovoljnosti, samostojnosti in samoupravne organiziranosti. Omogočala je sodelovanje učencev pri proizvodnem in družbeno koristnem delu. S povezovanjem teorije in prakse je pomagala k širitvi in poglobitvi znanja, navad in spretnosti.

Po šolskih pravilih iz leta 1961 so bile dolžnosti učencev: redno obiskovanje pouka in drugih dejavnosti šole, učenje, delo, spoštovanje pravil šole in organizacij v katere so bili včlanjeni, skrb za zdravje, telesno čistočo in čistočo šolskih prostorov, dostojno obnašanje, skrb za lasten ugled in ugled šole, sodelovanje pri proslavah, prireditvah in delovnih akcijah.

Za družbeno in kulturno življenje, tehnično izobraževanje, telesno in zdravstveno vzgojo ter medsebojno pomoč so ustanavljali učenci svoje organizacije ali podmladke družbenih organizacij. Ustanovitev teh je potrjeval šolski odbor po posvetovanju z učiteljskim zborom. Izjema so bile organizacije ustanovljene na podlagi posebnih predpisov in pravil družbenih organizacij. Organizacije učencev so bile samostojne in so temeljile na načelih samoupravljanja, pri delu so jim pomagali organi šole, učitelji in ustrezne družbene organizacije.⁵

V drugi polovici osemdesetih let so na šolah začeli ustanavljati šolske skupnosti (SŠ) kot organe samoupravljanja. Te so skrbele za usklajevanje dela razrednih skupnosti, obravnavale tekoče probleme v razredih in na šoli, analizirale učne in vzgojne rezultate, organizirale delovne akcije na šoli in v kraju, spremljale delo sveta šole in staršev, sodelovale s krajevno skupnostjo in delovnimi organizacijami, skrbele za red in čistočo na šoli.⁶

Zveza pionirjev je kot frontna organizacija najmlajših predstavljala kadrovsko bazo za Zvezo mladine. Prave povezave med njima ni bilo vse do 9. kongresa Zveze socialistične mladine Slovenije (ZSMS), ko so pri občinskih in republiških konferencah začele delovati komisije za delo s pionirji.

³ SI_ZAC/1297, Kronika šole 1945/46.

⁴ SI_ZAC/1297, Pionirska kronika 1959/60.

⁵ SI_ZAC/0889, Pravila šole 1961.

⁶ SI_ZAC/1087, Kronika šole 1979–1982.

V devetdesetih letih so se pojavile zahteve po spremembah, ki so jih pogojevale družbene razmere ter telesni in duševni razvoj otrok. Programi dela PO niso bili prilagojeni posameznim starostnim stopnjam. Družbeno politične in družbene organizacije so posvečale premalo pozornosti delu z otroki. Delo bi morali usklajevati sveti PO in Svet za delo s pionirji pri Zvezi prijateljev mladine Slovenije (ZPMS). Glavna naloga teh svetov je bila, da poskrbijo za delovne pogoje in ščitijo interese pionirjev. Najbolj uspešno so pionirji sodelovali z Zvezo borcev v okviru ohranjanja tradicij narodnoosvobodilne borbe (NOB). Program pionirske organizacije so pretežno financirale izobraževalne skupnosti. Delo pionirjev pa je posegalo tudi na področja drugih samoupravnih skupnosti, zato bi naj tudi le-te pokrile del stroškov. Z novim zakonom in uvajanjem šolske samoupravne skupnosti – učenci so bili tako člani ene kot druge organizacijske oblike – se je dogajalo, da so se odgovornosti in dolžnosti podvajale. Povezanost s krajevno skupnostjo je bila slaba in pionir se je počutil pionirja samo v šoli.⁷

Na konferenci z naslovom *Pionirska organizacija – moja organizacija* leta 1989 v Trbovljah so razpravljali o delovanju organizacije in sprejeli smernice: posodobitev programa, zaobljube, pozdrava in simbolov, več športa, plesov in srečanj, traso kurirčkove pošte speljati po *skrivnih poteh*, uvesti več samostojnosti, sprejem v organizacijo speljati v tretjem razredu, aktivirati mlade mentorje, jasno opredeliti naloge PO in ŠS ...⁸

Pionirska organizacija je bila na konferenci ZPMS 24. aprila 1990 ukinjena. Oddelčna in šolska skupnost pa sta dobili primarno vlogo pri organiziranju učencev: *»Učenci ... se neposredno vključujejo v reševanje aktualnih vprašanj življenja v svojem kolektivu. Navajajo se na izvrševanje dogovorjenih in sprejetih obveznosti in nalog ter obravnavanje posledic, sprejetih odločitev. Ob izvrševanju obveznosti razvijajo osebno in kolektivno odgovornost, sposobnost za kritiko in samokritiko. Negujejo in razvijajo kolektivno življenje, tovarišstvo, medsebojno razumevanje in pomoč. Spodbujajo ustvarjalnost posameznika in skupnosti. Usklajujejo osebne želje in potrebe z interesi skupnosti. Skrbijo za izboljšanje pogojev dela v oddelku, ter za boljši učni uspeh posameznih učencev in celotnega oddelka. Sodelujejo pri pripravljanju in razvijanju oddelčnih konferenc. Prav tako pri oblikovanju in izvedbi različnih oddelčnih, razrednih ter šolskih prireditev, tekmovanj, akcij, izletov in ekskurzij.«⁹*

Letni delovni plan PO

Pionirska konferenca je bila običajno vsako leto 29. septembra (dan pionirjev). Na njej so sprejeli obširen plan dela in izvolili odbor, ki se je sestajal mesečno in obravnaval delo razrednih skupnosti, učne uspehe, red in disciplino, težave pri učenju, delo krožkov, pozneje tudi potek jugoslovanskih pionirskih iger (JPI). Nekatere aktivnosti so se izvajale že pred konferenco – zlasti prva leta po vojni aktualno zbiranje sadja (jabolka, slive) poljskih pridelkov (krompir, zelje, fižol) in gozdnih sadežev (šipek, bezeg, gobe) za šolsko mlečno kuhinjo. Višek nabranega so podeželske šole poslale mestnim, te pa so jim v zameno dale oblačila in obutev za revne šolarje. Delali so v nasadih pri šoli, pomagali kmetom in starejšim občanom, čistili okolico šole in sodelovali pri krajevnih prireditvah in pohodih. Pred 1. novembrom so očistili in okrasili partizanske grobove in

⁷ SI_ZAC/1283, Javna razprava 1985.

⁸ SI_ZAC/1297, Kronika šole 1988/89.

⁹ SI_ZAC/0874, Plan dela 1991.

spominska obeležja ter pripravil žalne svečanosti. Sledile so priprave na svečan sprejem cicibanov v pionirje, ki je bil 29. novembra. Literarni in dopisniški krožki so poskrbeli za prispevke, ki so izhajali v šolskih in ostalih glasilih in časopisih. 22. december – dan Jugoslovanske ljudske armade (JLA) so proslavili v sodelovanju z vojnim odsekom, zvezo borcev, krajevno skupnostjo. Podmladek Rdečega križa (PRK) je zbiral obleko, obutev, pomagal ostarelim in onemoglim. Prireditve ob novem letu so bile namenjene obdaritvam otrok in čestitkam kolektivom. Zimske počitnice so pionirji izkoristili za igre na snegu (sankanje, smučanje). Februarja so pripravili proslavo za Prešernov dan, zaključevale pa so se tudi *bralne značke*. 8. marca so matere in učiteljice pogostili in počastili s kulturnim programom. Spomnili so se tudi partizanskih mater, jih obiskali in jim nesli cvetje. Sledilo je tekmovanje za najboljši učni uspeh. Organizirali so medsebojno pomoč, čistilne akcije, urejali igrišča, delali na šolskem vrtu, tekmovali v prometnih veščinah, sodelovali pri proslavi dneva osvobodilne fronte (OF). Maja je večina aktivnosti potekala v naravi. Na pot se je odpravila kurirčkova torba, sledili so pohodi, športna srečanja, mitingi, razstave in končno 25. maja sprejem sedmošolcev v mladinsko organizacijo.

Med letom so potekale redne solidarnostne akcije ob mednarodnih dnevih in tednih ter občasne za otroke v nerazvitih državah, za žrtve vojn in naravnih nesreč. Zbiralne akcije odpadnih surovin (papirja, stekla, kovin, kosti, blaga) in čistilne akcije. Pionirji so sodelovali pri kulturnih in športnih prireditvah ter priskočili na pomoč kmetom in ostarelim. Poprijeli so tudi za delo v proizvodnih obratih.¹⁰ Seznanili so se tudi z osnovami prve pomoči in vojaškimi veščinami – o tem poročajo pionirji osnovne šole v Koprivnici: *»V drugem polletju 7. razreda smo začeli s tečajem prve pomoči. V začetku smo gledali z velikimi očmi, kaj bo, a smo kmalu spoznali, da ni nič težkega. Vadili smo dvakrat tedensko. Nekaterim je šlo bolje, drugim slabše. Vsi pa smo se trudili, da bi čim prej in čim bolje obvladali znanje, saj vemo koliko je nesreč, to bi nam koristilo tudi v morebitni vojni. Po končanem tečaju smo znanje preverili teoretično in praktično in za opravljeni izpit prejeli izkaznice.*

Med šolskim letom smo imeli tudi obrambni krožek. Tu smo se seznanili z različnimi nevarnostmi v slučaju vojne, spoznali nekaj orožja, vadili v metu ročne bombe in trenirali v postavljanju šotora. Nekaj preglavic nam je delal kompas... Imeli smo tudi vaje v streljanju. Ko smo imeli že dovolj prakse..., smo organizirali orientacijski pohod na katerem smo razdeljeni v skupine opravili razne naloge. Vsaka je štela pet članov. Na startu smo streljali z zračno puško. Na drugi orientacijski postaji so nas čakale naloge prve pomoči. Na naslednji postaji je bilo potrebno opisati puško M-48 in se meriti v znanju iz NOB...«¹¹

Pionirji za čistejše in bolj zdravo okolje

V akciji *Okolje – to smo mi* so konjiški pionirji leta 1987 poskrbeli za čistejše okolje in javno opozorili na nevarne posledice onesnaževanja. O svojem delu in opažanjih so napisali: *»Človek s svojimi posegi vse bolj spreminja naravo v onesnaženo, za življenje*

¹⁰ SI_ZAC/1087, Poročilo PO 1969; Kronika šole 1983/84; SI_ZAC/0874, Letni plan 1981. Učenci (101) višjih razredov so v šolskem letu 1983/84 v OZD Kovinar, Unior, Lesno industrijsko podjetje, Gozdno gospodarstvo opravili 829 ur.

¹¹ SI_ZAC/1432, Zapisnik konference 1979.

nezdruvo okolje. Malo pozno, a upamo, da ne prepozno, smo spoznali, da so posledice takega odnosa do narave zelo hude in da nam ne sme biti vseeno, v kakšnem okolju živimo sedaj in kaj se bo z naravo dogajalo v bodoče ...

1. Še naprej bodo zelene straže čistile okolico šole, še bolj prizadevno bomo zbirali odpadni papir, pazili bomo na okolje na izletih in športnih dnevih. Dvakrat letno bomo imeli čistilno akcijo desnega brega Konjic.
2. V središču mesta sta zelo onesnažena avtobusna postaja in Titov trg. Otroci in odrasli mečejo smeti na tla poleg posode za smeti. Odrasli, kakšen zgled nam dajete? Včasih so posode prepolne. Pristojni za to, izpraznite jih pravočasno!
3. Okolica stanovanjskega bloka na Titovem trgu je zelo zanemarjena. Papir leži okoli zabojnikov za smeti, koši za košarko so odtrgani, mivke ni v peskovniku. Hišni svet, zbudi se in organiziraj akcijo! Zgledujte se po urejenem okolju pri novih blokkih v Kajuhovi ulici ...
4. Krajevna skupnost in Turistično društvo se trudita za lepše okolje. Po pogovoru z vrtnarko smo ugotovili, da jo jezi, da ljudje kradejo nasajene rože iz korit. Prosimo, ne mečite papirčkov v korita za rože, ker tega tudi doma ne počenjate! V starem delu mesta ni posod za smeti. Motijo nas tudi cvetlična korita, narejena iz različnih materialov. Napisi na njih niso v okras.
5. Našli smo divje smetišče na poti proti skakalnici in v Konjiški vasi na cesti proti Žičam. Pionirska delovna brigada bo to očistila in na ta mesta postavila tablice z napisi GOZD NI SMETIŠČE!
6. Ob sprehodu ob Dravinji smo ugotovili, da ljudje mečejo najrazličnejše odpadke v vodo, pa tudi strupene kemikalije. Po upadu vode je ostalo na vejah polno polivinila. Nas ni sram? Že od daleč zagledaš ob gozdu veliko smetišče. Zelo je naraslo. Ali se ne da kakorkoli uničiti teh odpadkov in zakriti grd videz?
7. V pogovoru z gozdarjem smo ugotovili, da pri nas propadajo predvsem iglasta drevesa, ker dolgo ne zamenjajo iglic. Zanje je strupen ogljikov dioksid, plin avtomobilskih izpuhov, v katerem je mnogo svinca. Gozdarji lahko pomagajo tako, da sadijo bolj odporna drevesa, drugače pa industrija s čistilnimi napravami ...¹²

Za čistejšje okolje so se borili tudi trboveljski pionirji, ki so svoje nestrinjanje z onesnaževanjem izrazili v posebni številki šolskega glasila *Hura*, na ekološkem shodu pred Delavskim domom in z letakom:

»Na pomoč. To ni gasilski pozdrav, ampak KLIC V SILI.

Smo otroci željni igre, sonca in svežega zraka. Ni važno kako nam je ime, kako se pišemo, v katero šolo hodimo. Druži nas žalostna resnica, da moramo biti zaprti med štiri stene, narava, ki nas je včasih vabila, nam danes grozi. Žalostni smo, enako tudi naši starši in tovarišice. Ali nam lahko kdo pomaga? Prepričani smo, da je odgovor pritrdilen, samo – NE ODLAŠAJTE PREVEČ!

Dimniki usmilit se nas! Ali bomo doživeli starost v takem ozračju? Preživljamo mladost kot zaporniki! Bomo res živeli le med štirimi stenami? Kam naj se skrijemo pred onesnaženim zrakom? POČASI PROPADAMO!¹³

¹² SI_ZAC/1319, Pionirska kronika 1987.

¹³ SI_ZAC/1297, Kronika šole 1988/89.

Jugoslovanske pionirske igre (JPI)

Prve so bile razpisane leta 1959. Spodbujale so ustvarjalnost in krepile občutek pripadnosti skupni državi. K sodelovanju so pritegnili družbeno politične organizacije, kulturne ustanove in gospodarska podjetja. Tak primer vpetosti celotnega okolja v JPI je opisan v glasilu kolektiva rudnika lignita Velenje. Akcija je potekala od 29. novembra 1962 do 25. maja 1964 pod geslom *Leto tehnične vzgoje mladih*. Program za boljšo materialno osnovo in vsebino tehnične vzgoje sta izdelali Zveza prijateljev mladine in Ljudska tehnika. Prvo leto so zbirali sredstva, odpirali nove delavnice, nabavljali orodje in material. Šole so se tesneje povezale predvsem s podjetji, ki so imela patronat nad PO. Organizirali so ekskurzije v podjetja in učence seznanjali s proizvodnimi procesi. Drugo leto je bilo namenjeno množičnemu udejstvovanju učencev v tehničnih krožkih. Osnovni namen teh JPI je bil: »*Spoznati ljudi pri delu in njihov trud, da bi korakali s časom. Pri vsem tem naj bi pionirji začutili, da bodo oni nadomestili te ljudi in da bodo morali tedaj znati še več in še bolje delati*«¹⁴

Na velenjskem področju je delovalo 16 PO. Okrajni odbor JPI je razpisal nagradni natečaj s temami: *Najbolje spoznana, opisana in proučena proizvodnja v svojem kraju ali v komuni, Najbolje proučena in prikazana komunalna dejavnost v kraju, dobro poznavanje urbanističnih načrtov občine, Najboljši fotografski izdelki na temo: Zakaj se življenje v mojem kraju in komuni spreminja, Dejavnosti s področja vzgoje in varnosti prometa na cestah, Estetsko oblikovanje tehničnih izdelkov in likovne upodobitve iz tehničnih tematik*. Pionirji so obiskali industrijske objekte, kmetijska posestva, rudniške separacije, obrtne delavnice ... Pridobili so si podatke o organiziranju proizvodnje, delovnih sredstvih, organizaciji dela in delavskem samoupravljanju. Zbrane podatke so obdelali, napisali prispevke in jih objavili v posebnih številkah šolskih glasil in tudi poslali v druge časopise. Pripravili so oddajo *Kaj veš o podjetju*. Z likovnimi in tehničnimi izdelki so sodelovali na občinski razstavi. Pomerili pa so se tudi v znanju matematike in v modelarstvu.

Naslednje JPI so bile vključene v praznovanje 20-letnice osvoboditve; začele so se 29. septembra 1964 in zaključile 29. novembra 1965. Temi primeren je bil tudi moto iger: »*Seznanjanje mladine z narodnoosvobodilno borbo je eden bistvenih sestavnih delov prihodnjih iger, saj je to najpomembnejši in največičastnejši del revolucije. Predvsem pa je poznavanje tega obdobja velika vzgojna vrednota za pionirje, saj sta se prav v tem času kalila bratstvo in enotnost naših narodov, ena največjih pridobitev revolucije, ki pa jo je treba čuvati in razvijati, ter zato vzgajati pionirje, kjerkoli je to mogoče v duhu bratstva in enotnosti. Po osvoboditvi se je revolucija nadaljevala, čeprav na drugačnih osnovah – pričel se je boj za čim hitrejšo in čim večje delovne uspehe. Treba je bilo obnoviti domovino in nato zgraditi temelje novega, boljšega življenja delovnih ljudi. Takšen razvoj revolucije bodo pionirji v letu spoznali kot nepretrgan tek, kot čvrsto celoto, seznanjajoč se najprej z njenimi sestavnimi obdobji. To bo najlažje, če jih bomo naslonili na domačo okolico, ki je otroku blizu, dostop do nje pa lahek in enostaven. Nekdanji borci in aktivisti, mladinci, vsi ti bodo pionirjem lahko prikazali zgodovino iz domačega kraja iz NOB z živim pripovedovanjem priči na krajih dogodkov. Že samo s tem bodo pionirji bogato čustveno doživljali našo revolucionarno zgodovino, kar pa bomo poglobljali še na pohodih po partizanskih poteh na oddaljenejša mesta borb. Pionirji bodo obiskali grobove padlih, mesta mučenj in morišč, partizanske bolnišnice,*

¹⁴ Ambrož, Rudar, str. 3.

tiskarne, muzeje...¹⁵ Načrtovali so, da bodo v končni fazi dobili pregled nad rezultati preteklih JPI in vpogled v razvoj pionirske organizacije, ki se je rodila v viharju druge svetovne vojne: »Mnogo mladih, drobnih, na videz neznatnih borcev, kurirjev, ilegalčkov se je herojsko borilo ob starejših tovariših, vzdržali so strahotna mučenja, da ne bi izdali bojnih skrivnosti, darovali so življenja. Drugi so zbirali hrano in zdravila, pomagali obdelovati zapuščena polja in obnavljati uničene domove ... Tajno delovali na okupiranem ozemlju in verovali, kot njihovi odrasli vrstniki v zmago, ki bo prinesla svobodo. Tudi za obnovo domovine so pionirji prispevali svoj delež ...«¹⁶

Osrednje teme teh JPI so bile: *Poznavanje krajev in njihove vloge v revoluciji* (pohodi po partizanskih poteh, srečanja PO in pogovori z borci, povezava z Zvezo borcev, kurirčkova pošta), *Pridobitve in prizadevanja delovnih ljudi v socialistični izgradnji in Poglobljanje in utrjevanje pionirske organizacije*.¹⁷

Enajste JPI z naslovom *Narava, zdravje, lepota*, so potekale od 5. septembra 1978 do 5. junija 1980. Zvezni odbor JPI je sklenil, da bodo namenjene zaščiti in varstvu človekovega življenjskega okolja.

Program JPI na OŠ Koprivnica je obsegal: skrb za urejenost kraja in širše okolice (čistilne akcije, urejanje spominskih obeležij in krajev, izdelovanje ptičjih krmilnic, košev za smeti in napisov za varovanje okolja), organiziranje manifestacij, razstav, natečajev, zborov na temo ekologije (razstava likovnih del, maket, okraskov iz odpadnega materiala, natečaj za najlepšo ptičjo krmilnico, zbiranje ljudskega izročila o naravi in naravnih pojavih, zbiranje odpadnih surovin, pogozdovanje, tekmovanje v čiščenju žepov, šolskih torb, klopi, učilnic, dvorišč, hiš, ulic, naselij, izmenjava razglednic...), osveščanje o pomenu osebne higijene in zdrave prehrane (predavanja o škodljivosti alkohola in kajenja, o zdravi in pravilni prehrani), zbiranje sredstev za dom pionirjev v Dolenjskih toplicah (obiranje sadja, vstopnine, pogozdovanje).¹⁸

Družbeno koristno (prostovoljno) delo pionirjev

Mnogi se spominjamo mladinskih delovnih brigad, le redki pa se spomnimo, da so tudi pionirji imeli svoje delovne brigade, ki so le občasno sodelovale na mladinskih delovnih akcijah. Praksa je bila, da so jih ustanovili na posameznih šolah za opravljanje bolj lokalnih akcij – kot: čiščenje kraja in okolice šole, urejanje parka, pa tudi za vrtnarska dela in urejanje šolskih prostorov.

Ena najbolj organiziranih Pionirskih delovnih brigad (PDB) je delovala na Osnovni šoli Šmartno ob Paki. Ustanovljena je bila 1. aprila 1963 z namenom, da pomaga pri urejanju šolskega okolja in športnih objektov, da travnik ob šoli spremeni v zelenjavni in cvetlični vrt in ga obdeluje. Brigada je delala po pravilniku, ki je bil sprejet na konferenci kolektiva 10. aprila 1964. Delila se je na desetine (osem do dvanajst pionirjev) in čete (tri do pet desetin), v katere so bili vključeni učenci istih oddelkov (razredov). Četo je vodil štab (komandir z namestnikom, tajnik s pomočnikom, orodjar, vodje desetin). Brigado je vodil glavni štab (komandant z namestnikom, sekretar in mentor, ki ga je

¹⁵ Rudar, str. 23, 24.

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto.

¹⁸ SI_ZAC/1432, Zapisnik konference 1979.

izbral učiteljski kolektiv iz svojih vrst, komandirji čet in pet članov). Članstvo je bilo prostovoljno. Z delom je brigada začela 1. aprila in končala 29. novembra. Evidenco opravljenih ur so vodili v dnevniku dela na upravi šole in v *spisku* pri komandirju čete. Brigadirji so dobili izkaznice, v katere so vpisovali število opravljenih ur, oceno dela, pohvale in priznanja. Delovne ure, ki so jih opravili med poletnimi počitnicami, so se štele dvojno. Glede na število delovnih ur so brigadirji lahko dobili ustne in pismene pohvale, pravico do kolektivnega izleta, praktične nagrade (sadike, cvetlice, fotografije vrta, strokovno literaturo). Za najbolj pridne so predvideli tudi brezplačno letovanje. Priznanja za nad 50 ur naj bi se vpisala v matični list in vplivala na oceno iz vedenja. Brigadirja so izključili, če ni redno opravljal prevzetih dolžnosti, če je petkrat neopravičeno izostal na delovnih akcijah, če je imel ob redovalni konferenci tri ali več negativnih ocen in če je imel vedenje ocenjeno manj kot prav dobro.¹⁹

Brigada je načrtovala ta dela: urejanje okolice šole (čiščenje in vzdrževanje ceste do šole, planiranje in urejanje dvorišča, planiranje materiala, ki je ostal po kopanju glavnih odvodnih jarkov, priključitev vrtno meteorne vode na glavno kanalizacijo, oblaganje jarkov z rušo), obdelovanje vrta in pridelovanje zelenjave (priprava zemlje, setev in skrb za sadike, urejanje gredic in potk, spravlanje in konzerviranje zelenjave, priprava vrta na zimo), ureditev parka (priprava zemljišča, zasaditev parkovnih površin, zelenice in cvetličnih nasadov), čiščenje in negovanje sadnega drevja, obdelovanje cvetlične grede (priprava zemlje, setev, vzdrževanje cvetic in grmovnic), urejanje športnih objektov (planiranje in priprava zemljišča za odbojko in lahko atletiko).

V poročilu enega od brigadirjev je zapisano: *»Brigada ni bila ustanovljena samo zaradi ureditve šole, ampak tudi z namenom, da se brigadirji seznanijo z delom na vrtu in znajo vrednotiti fizično delo. Strokovno znanje, ki smo si ga do sedaj že pridobili, bomo lahko koristno uporabili v življenju. Vsak brigadir se zaveda svojih dolžnosti in se s svojim delom vključuje v delovno skupnost. Ker le veliko mladih rok lahko dosega uspehe.«*²⁰

Pionirji osnovne šole v Koprivnici so po zaključku šolskega leta 1973/74 sodelovali pri pripravah in ureditvi nove šolske zgradbe ter njene okolice za svečano otvoritev. Pomagali so delavcem pri nameščanju pohištva, kopali jarke za vodovod, urejali okolico in se pripravljali za proslavo. Kronist je napisal: *»Res jih je bilo veselje pogledati, tako pridne in prizadevne. Pravi brigadirji! Zaslužijo največjo pohvalo.«*²¹

Na nekaterih šolah so kot družbeno koristno delo obravnavali skoraj vse aktivnosti pionirjev – tako je v tej kategoriji v planu za šolsko leto 1986/87 na Osnovni šoli Tabor zajeto: urejanje in vzdrževanje šolskih prostorov in opreme, urejanje šolske okolice, urejanje in vzdrževanje spomenikov NOB in kulturnih objektov v kraju, delovne akcije (obiranje jabolk), humanitarne akcije (pomoč ostarelim), nabiranje sadežev in plodov (kostanja, zdravilnih zelišč), varstvo živali in narave (krmljenje ptic), urejanje oglasne deske in šolskega glasila, priprava dekoracij za prireditve in razstave, zbiranje sekundarnih surovin (papirja, steklenic).²²

¹⁹ Rudar, str. 19.

²⁰ Rudar, str. 20.

²¹ SI_ZAC/0891, Plan dela 1986.

²² SI_ZAC/0891, Plan dela 1986.

Pionirske zadruge (PZ) in organizacije združenega dela (OZD)

Najbolj znane in razširjene pionirske OZD so bile Pionirske hranilnice (PH), ki so jih začeli ustanavljati v sedemdesetih letih 20. stoletja in so v osemdesetih letih prešle na brezgotovinsko poslovanje. Po ukinitvi pionirske organizacije so PH delovale kot šolske hranilnice vse do leta 2010, ko so bile zaradi neskladja z novo davčno zakonodajo, ukinjene. Varčevalci so bili vsi, bančniki pa so le učenci višjih razredov. Ti so vodili vse poslovanje PH (vplačila in izplačila), mentor je samo preverjal točnost poslovanja. Vodja oziroma tajnik PH je vsak mesec, na osnovi naloga, ki ga je sestavil razrednik, razknjižil stroške na individualnih karticah, preverjal saldo in plačeval obveznosti. PH je vodil direktor (običajno učenec 8. razreda), ki ga je izvolil zbor varčevalcev, v katerem sta bila po dva delegata iz vsake razredne skupnosti.²³

Šolske zadruge, imenovane tudi pionirske, so začele nastajati koncem petdesetih let preteklega stoletja. Delo je vodil odbor (svet), ki so ga izvolili zadržniki. Odborniki so vodili enostavno knjigovodstvo o delu, delovnih urah, vrednosti ur in opravljenega dela, o proizvodnih stroških in o dobičku.

Na Osnovni šoli Vojnik je bila PZ ustanovljena 17. marca 1959. Štela je 126 članov, vodil jo je združni svet, v katerem je bilo enajst pionirjev in sedem odraslih. Združne knjige so vodili pionirji pod vodstvom mentorja in poverjenice za pionirsko organizacijo. Glavni namen je bil vključevanje mladine v kmetijsko proizvodnjo in spoznavanje različnih kulturnih rastlin. Člani so delali v skupinah (šest do deset) pod vodstvom strokovnjaka pred in po pouku, največ uro in najmanj pol. Sodelovali so s kmetijsko zadrugo v Vojniku, ki je poskrbela za odkup ribeza, zelenjavo pa je odkupila šolska kuhinja. Podprla jih je tudi Združna hranilnica iz Celja s 20.000 dinarji. Gojili so zelenjavo, grozdje, jagodičje, hruške ob opori, pritlikave jabolane in okrasne rastline. Živali niso imeli. Za obdelovanje so uporabljali vrtno orodje in škropilnico. O PZ Vojnik so posneli radijsko oddajo, ki je bila na sporedu 22. maja 1960 v rubriki *Za našo vas*.²⁴

Osnovna šola v Vojniku je že pred vojno imela vrt in sadovnjak v izmeri 16,63 arov, ki je bil med vojno opuščen, vrtno orodje pa uničeno. Na vrtu je bil star čebelnjak, ki je bil potreben obnove.²⁵

V Vojniku so pionirji leta 1950 dobili v upravljanje 2 ha mešanega gozda, v katerem so prevladovali iglavci in ar drevesnice, kjer so vzgajali sadike smreke, bora, jelke, hrasta, bukve, jesena in sadnega drevja.²⁶

O delovanju PZ v Vojniku se je ohranilo bolj malo podatkov – je pa ta dejavnost z leti zgubila svojo širino. Leta 1983 sta delovala le še PH in čebelarski krožek, ki je štel 13 rednih članov. Ti so delali po priročniku za čebelarje začetnike.²⁷

Šolska zadruga na osnovni šoli Vitanje je delovala do leta 1962. Imela je svoje zemljišče, na katerem so pionirji leta 1961 pridelali 568 kg krompirja. Pridelke so prodali in zaslužili denar, s katerim so sami razpolagali. Ob delu so se seznanili z modernimi agrotehničnimi pripomočki.²⁸ PZ so v Vitanju s pomočjo kmetijske zadruge Slovenske

²³ SI_ZAC/1087, Kronika šole 1982/83.

²⁴ SI_ZAC/0889, Pionirji združniki 1960.

²⁵ SI_ZAC/0889, Šolski vrtovi 1945.

²⁶ SI_ZAC/0889, Poročilo logarja 1950.

²⁷ SI_ZAC/0889, Pionirska zadruga 1983.

²⁸ SI_ZAC/1087, Pionirska kronika 1961–1963.

Konjice ponovno vpeljali leta 1983. Učenci višjih razredov so obdelovali nasad ribeza, pridelovali krompir, skrbeli za okrasne grmovnice in cvetje. Učenci nižjih razredov so obdelovali gredice z zelenjavo. Delali so tudi med poletnimi počitnicami. Pridelke so porabili v šolski kuhinji. V okviru zadruga je deloval čebelarški krožek. Montažni čebelnjak s štirimi panji jim je odstopila občinska čebelarska zveza.²⁹

Posebej resno so pristopili k organiziranju PZ na Osnovni šoli Griže – na ustanovnem občnem zboru so izvolili odbor in osnovali odseke, ki so takoj začeli delati. Upravni odbor je naredil razpored dežurstev za delo na vrtu. Delali so vsak dan. Bili pa so tudi iznajdljivi – mlade divjake, ki so rasli v vrtu, so zamenjali za hlevski gnoj. Zemljo so preorali in posadili krompir, čebulo, paradižnik, papriko in drugo zelenjavo. Pionirji iz prvega razreda so na stranskih gredah nasadili rože in jih negovali. Uredili so tudi skladišče za orodje in toplo gredo. Odsek rejcev malih živali je izdelal zajčnik. Člani so prinesli zajčke in pripravili krmo. Odsek čebelarjev je postavil čebelnjak in ga uredil. Pozimi so obiskovali predavanja in se pripravljali na pomlad, ko so dobili čebele. Jeseni so povrtnine pobrali in prodali. Del denarja so porabili za ekskurzijo na velesesem v Zagreb. Spomladi leta 1961 so obdelali vrt, posadili njivo krompirja, okopali in obrezali njivo hmelja. Na posestvu Mirozan so pomagali saditi ribez in čistiti sadno drevje. Na jesen so skopali krompir in obrali hmelj, ki so ga pridelali kot kooperanti. S pridelki na vrtu so bili zelo zadovoljni. Na njivi pa so bili pridelki slabši. Rejo malih živali so kmalu opustili in zajčke prodali, ker je bilo krmljenje živali prezahtevno. Delovanje PZ se je tako omejilo na čebelarsko in vrtnarsko sekcijo. V oskrbi so imeli panj čebel in načrtovali povečanje čebeljih družin. Vrtnarji so jeseni uredili cvetlične grede (sadike so vzgojili doma, 20 grmičastih vrtnic so kupili), pozimi očistili in uredili orodje, spomladi pa v toplo gredo posejali paradižnik za lastno uporabo in prodajo.³⁰

Leta 1970 so v Grižah osnovali PZ *Brezov gaj*. V manjši stavbi ob šoli so uredili trgovino s šolskimi potrebščinami, točilnico brezalkoholnih pijač in šolsko hranilnico. Zadrugo je vodil predsednik z upravnim odborom, v katerem so bili predstavniki PO, staršev in učiteljev ter člani pododborov delovnih enot: samopostrežne, banke, bifeja. Kronist poroča: *»Jeseni, kmalu po ustanovitvi PZ smo imeli še precej težav, ker nismo bili vajeni takšnega dela, zdaj je zadruga postala naša delovna organizacija. V njej smo se prvič srečali s samoupravljanjem. Vsa delovna mesta smo razpisali kot v kakem podjetju. Potem so pionirji napisali prošnje za zaposlitev v delovnih enotah, ki so jih zanimale. Sprejeli smo takšne, ki so najbolj ustrezali pogojem v razpisu. V zadrugi jih dela 32, ravnamo se po natančnem delovnem razporedu – to velja predvsem za pionirje, ki delajo v trgovini in v banki – ti pa sta odprti vsak delavnik od 7.00 do 7.30 in 12.00 do 12.45. V vsaki izmeni delajo trije pionirji. Bife, ki je v prostoru poleg trgovine, pa odpremo samo za praznike in med raznimi prireditvami na šoli. V njem prodajajo sokove in oranžado. Vsi pionirji imajo posebne zadrugne izkaznice, ki so tudi dokaz, da so na začetku šolskega leta plačali 10 dinarjev članarine. PH deluje ob pomoči Ljubljanske banke. Za reklamo skrbi bišni radio »Glas mladega rodu« pri katerem delajo trije pionirji, trikrat tedensko oddajajo novice in reklame – obveščajo pionirje o novicah na šoli in zadrugi.«³¹*

Ena najbolj pestrih PZ je delovala na Osnovni šoli Vransko – kot OZD je vključevala kar osem temeljnih organizacij združenega dela (TOZD): pionirsko hranilnico, papirnico,

²⁹ SI_ZAC/1087, Kronika šole 1983/84, letno poročilo 1984.

³⁰ SI_ZAC/0896, Pionirska kronika 1960–1963.

³¹ SI_ZAC/0896, Kronika šole 1970/71.

vrtnarstvo-cvetličarstvo, sadjarstvo, čebelarstvo, turizem, šiviljstvo, modelarstvo. Vsaka TOZD je bila samostojna enota s svojimi organi upravljanja in finančnim poslovanjem. Delo so vodili učenci pod mentorstvom učiteljev.³² Učenci so spoznali pomen človekovega okolja, značilnosti kmetijske proizvodnje in njeno odvisnost od podnebnih ter talnih razmer, pomen gnojenja in sodobne tehnologije pridelovanja. Seznanili so se s vrstami sadja, njegovo uporabo, shranjevanjem in konzerviranjem.³³

Papirnica je bila odprta pred poukom ali v glavnem odmoru. Pri delu v njej je redno sodelovalo šest pionirjev. Ob koncu šolskega leta so sodelavcem podarili knjige. V papirnici so spoznali delo z ljudmi, naučili so se svetovati, pridobili so občutek za natančnost, poštenost in odgovornost. Opravljali so delo blagajnika, prodajalca in uslužbenca, kar jim je pozneje pomagalo pri izbiri poklica. Navajali so se na samostojno, zanesljivo in odgovorno ravnanje z denarjem. Soodločali so pri porabi sredstev, pridobljenih z rabatom. Običajno so dobiček porabili za ogled predstav in nakup učnih pripomočkov revnim učencem. Skrbeli so za urejenost in estetski zgled prodajalne. Točnost pri odpiralnem času pa naj bi bila osnova za rednost in točnost v bodočem poklicu.

Vrtnarji-cvetličarji so uredili in ponovno zasadili park tovariša Tita ter pripravili potaknjence črnega ribeza. V krožku je bilo 33 učencev, bolj aktivnih je bilo 12. Občasno so sodelovali celi razredi.

V modelarskem krožku je bilo pet stalnih članov in nekaj občasnih. Izdelovali so modele iz lesa in papirja (ladje, mline na veter in uporabne predmete). Material so nabavili z izkupičkom od starega papirja. Izdelali so 1200 voščilnic za prodajo in 70 škatel za vžigalice, ki so jih namenili za darila.

Učenke od drugega do četrtega razreda so se učile pletenja in šivanja gobelinov.

V novinarskem krožku je sodelovalo 14 učencev, ki so načrtovali izdajo glasila Stezice: »*Ker ni bilo matric, ni bilo Stezic (na žalost)*«.

PH poslovala 2 krat tedensko. Leta 1982 so uvedli brezgotovinsko poslovanje, ki so ga predstavili na regijskem posvetu. Za aktivno delo je PZ Vransko prejela republiško priznanje.³⁴

Viri in literatura

Viri

Ambrož Pavel, Leto tehnične vzgoje mladih v občini Velenje, *Rudar, glasilo delovnega kolektiva rudnika lignita Velenje*, 5/12, 1964, str. 2–4.

Delovna brigada na Osnovni šoli Jožeta Letonje – Kmeta v Šmartnem v Rožni dolini, *Rudar, glasilo delovnega kolektiva rudnika lignita Velenje*, 5/12, 1964, str. 19–21.

Kako bodo pionirji proslavili 20. obletnico osvoboditve Jugoslavije, *Rudar, glasilo delovnega kolektiva rudnika lignita Velenje*, 5/12, 1964, str. 23, 24.

SI_ZAC/1283, Občinski komite Zveze socialistične mladine Slovenije Šentjur, fasc. 22.

SI_ZAC/1297, Osnovna šola Alojz Hohkraut Trbovlje, fasc. 2.

SI_ZAC/0874, Osnovna šola Griže, fasc. 36, 42.

SI_ZAC/1432, Osnovna šola Koprivnica, fasc. 10.

SI_ZAC/1319, Osnovna šola Slovenske Konjice, fasc. 2.

SI_ZAC/1087, Osnovna šola Vitanje, fasc. 5, 36, 38.

³² SI_ZAC/0891, Plan dela 1986.

³³ SI_ZAC/0891, Plan dela 1988.

³⁴ SI_ZAC/0891, Poročilo 1983

SI_ZAC/0889, Osnovna šola Vojnik, fasc. 98.

SI_ZAC/0891, Osnovna šola Vransko, fasc. 24.

Literatura

Arifi Ariana, Ščokovt Nina, *Ruta – več kot zgolj pokrivalo*, Ajdovščina, Osnovna šola Danila Lokarja, 2009.

Čerin Ančka, *Pionirska organizacija v Sloveniji 1942–1982*, Ljubljana, Zveza prijateljev mladine, 1983.

Fabčič Natalija, *Osebnosti v Pionirju 1945–1953*, Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, 2006.

Jože Dežman

Otroštva diskriminiranih otrok žrtev titoističnega terorja in tabujev

DEŽMAN, Jože, dipl. zgodovinar in filozof, muzejski svetnik, Arhiv RS, SI-1000 Ljubljana, Zvezdarska 1, jdmemores@gmail.com

Otroštva diskriminiranih otrok žrtev titoističnega terorja in tabujev

V titoizmu niso popisali otroških žrtev vojne in revolucije, otroškim travmam niso posvečali pozornosti. Tako kot ostale žrtve in prebivalstvo so tudi otroke delili po rasističnih ključih, ki so temeljile na vlogah njihovih sorodnikov v državljanski in razredni vojni, pa tudi na drugih totalitarnih označevalcih, po katerih so v titoizmu delili ljudi na ideološko primerne in neprimerne, privilegirane in segregirane. V arhivu Komisije za izvajanje zakona o popravilu krivic so tisoči pričevanj in drugih virov za preučevanje otroštev sirot tabuiziranih žrtev titoizma.

Ključne besede: Titoizem, otroštvo, sirote, tabuizirane žrtve in travme, travmatska stresna motnja

DEŽMAN, Jože, B.A. in History and Philosophy, Museum counsellor, The Archives of the Republic of Slovenia, SI-1000 Ljubljana, Zvezdarska 1, jdmemores@gmail.com

Childhood of Discriminated Child Victims of Titoist Terror and Taboos

In Titoism, there was no census of the number of child victims of war and revolution. No attention was paid to childhood traumas. Like other victims and the population, children were also classified discriminatorily, based on the role their relatives played in the civil and class war, as well as on other totalitarian markers used in Titoism to divide people into ideologically appropriate and inappropriate, privileged and segregated. In the archives of the Commission for the Implementation of the Redress of Injustices Act there are thousands of testimonies and other resources for the study of the childhood of orphans of the tabooed victims of Titoism.

Key words: Titoism, childhood, orphans, tabooed victims and trauma, traumatic stress disorder

Spola in generacije

Razmerja med spoloma in rodovi so temeljna medčloveška razmerja. V času kolektivizirane, ideologizirane in tabuizirane cenzure in represije nad zgodovinskim spominom je bilo prav tem temeljnim razmerjem posvečeno malo pozornosti. So pa prav partnerska in medgeneracijska razmerja tista, na katera izredno vplivajo vojne in totalitarne agresije 20. stoletja.

Travmatski udarci totalitarizmov (zločini proti človečnosti, različne oblike državnega terorizma, kršenje temeljnih človekovih pravic, rasistična diskriminacija itd.) so prizadeli večino ljudi, npr. izguba življenja, zdravja, razpad družine, izguba premoženja, nižji družbeni položaj, diskriminacija in segregacija zaradi vojnih vlog, razrednega položaja, svetovnonazorske izbire, političnega prepričanja. Takih najhujših udarcev je bilo po vojni več kot med vojno.

Ne mnogi storilci ne žrtve svoje zgodovinske preizkušnje niso zaupale niti najbližjim. Zato se nepredelano travmatsko breme preliva tudi na nove generacije.¹ Če kot najbolj travmatsko napet čas vzamemo vojna leta in najhujšo stalinistično fazo titoizma do leta 1955, potem vidimo, da je bilo npr. leta 1996 med prebivalstvom Slovenije do leta 1958 rojenih več kot 45 odstotkov prebivalstva, leta 2006 pa še vedno okoli tretjina. Torej je ta zgodovina še vedno zelo živa.

Moški

Dvajseto stoletje je z vojnim in revolucijskim uničevanjem prizadelo predvsem moške.

Da vojna moške iztrga iz družinskega okolja, nam nazorno kažejo podatki o skoraj polovičnem upadu rojstev v letih 1916–1919.²

Demografska statistika³ nam pove, da je med prebivalci Slovenije, ki so bili rojeni do konca 2. svetovne vojne, bistveno več žensk. Manko moških gre na račun hudih izgub v letih 1941–1945. Od trenutno popisanih okoli 97.000 smrtnih žrtev je več kot 90 odstotkov moških. Če tem moškim prištejemo še padle vojake v prvi svetovni vojni (okoli 35.000), potem lahko smrt več kot 130.000 moških ocenimo kot najhujšo katastrofo 20. stoletja.

Večina mobiliziranih v obeh vojnah je bila rojenih v obdobju 1870–1926. Mobilizacijska slika v drugi svetovni vojni je veliko bolj zapletena kot v prvi, saj je bilo v partizanski vojski manj kot 30.000 smrtnih žrtev, nekako prav toliko pa jih je bilo tudi med žrtvami iz protikomunističnih enot (večinoma žrtve izvensodnih pobojev po 2. svetovni vojni) in mobiliziranci v nemško, italijansko in madžarsko vojsko.⁴

Za naše spraševanje pa je pomembno, da se zavedamo, da je veliko otrok očetov, ki so jih oblasti obravnavale kot sovražne, manjvredne, imelo zaradi tega težave pri vstopu v življenje (šolanje, kariere). Omenimo en primer. Večina od 550 invalidov iz Celja in okolice, ki so bili ranjeni v nemški vojski, je (verjetno večina po vojni) uspela ustvariti družino. Po popisu jih je bilo okoli 360 poročenih. Skupno so imeli 629 otrok.

Če so padli v nemški vojski v drugi Jugoslaviji doživeli pozabo, so bili njihovi svojci ter invalidi in njihovi otroci tako moralno kot materialno oškodovani. To, da so vse te tisoče ljudi prikrajšali za rente in podpore, ki bi jim pripadale, je bila ena hujših komunističnih kršitev človekovih pravic. V luči medgeneracijske perspektive so zaradi tega mnogi starši preživljali zagrenjeno in bolj revno starost kot bi jo lahko, če bi bili podpirani, prav tako pa so materialne in socialne posledice trpeli tudi invalidi in njihovi otroci. Invalidom je bilo socialno napredovanje ovirano. Zaradi te njihove odrinjenosti in prikrajšanosti pri denarnih pomočeh, ki bi jih morala izplačevati naslednica nacistične Nemčije, so bili seveda prikrajšani tudi njihovi otroci, tako zaradi stigmatiziranosti svojih očetov kot tudi zaradi slabših socialnih razmer, v katerih so odrasčali.⁵ Za vse sto tisoče slovenskih veteranov (med njimi je bilo verjetno krepko več kot 60.000 voj-

¹ Dežman. *Titofili za demokratični primanjkljaj*.

² Dežman. *Gorenjci v nemški vojski*, str. 10.

³ Ilič in druge. *Prebivalstvo Slovenije 2006*, str. 68.

⁴ Dežman. *Titofili za demokratični primanjkljaj*.

⁵ Dežman. *Na križevem potu*.

nih invalidov) obeh svetovnih vojn pa je bilo značilno, da jih niso preučevali in zdravili zaradi posttravmatske stresne motnje.

Vprašamo se lahko, ali je tudi v Sloveniji odhod večine moških v najlepših letih sprožil revolucijo v partnerskih razmerjih, ki jo nekateri v problemskem okviru odsotni oče – močna mati, nekateri kot razpad patriarhata, vsekakor pa je del procesa, ki tako moštvo kot ženstvo usodno zaposluje.

Mladoletni bojevniki

Čeprav se zborovanje ukvarja z otroštvom do 14. leta starosti, pa naj omenim, da so bili med vojaki tudi tisoči mlajši od 18 let. In ekstremne izkušnje so jih trajno zaznamovale.

Mrtvih otrok niti prešteli niso

Katarino Koprivnik so izgnali s sedem tednov starim otrokom, ki mu je tri tedne po rojstvu umrla mama, Katarinina hčerka. Otrok je po nekaj mesecih umrl v taborišču.

Marijo Kravcar so izselili nosečo. Otrok, ki ga je septembra 1942 rodila v taborišču, je po šestih mesecih umrl.

Leta 1943 sta v izgnanstvu umrla dveletni Franci Rovtar in devetdesetletni Franc Jagodic. Jagodic je zapisan med žrtvami, Franci Rovtar in umrla dojenčka pa ne.⁶

V eksploziji peklenskega stroja v meščanski šoli na Jesenicah so bile 29. novembra 1944 poleg učiteljice ubite učenke Alojzija Verdi⁷, roj. 6. junija 1934 v Novem mestu, Franciška Bregant, roj. 30. novembra 1935 v Ljubljani, Marta Noč, roj. 1. aprila 1935 na Jesenicah, Margareta Genusi, roj. 29. junija 1934 v Ljubljani, Viktorija Repe, roj. 7. avgusta 1935 na Jesenicah, Helena Žagar, roj. 10. aprila 1934 na Jesenicah, Vera Kutnik, roj. 1934 na Jesenicah. Nemške okupacijske oblasti so z več plakati za ta zločin obtožile partizansko gibanje. Partizan Vincenc Hvastja – Vinko je predal članom Zveze komunistične mladine eksplozivno telo: *»Ti 12–13 letni morilci, še otroci, okuženi po krvavi, komunistični propagandi, so prevzeli naročilo, da bodo dne 29. nov. 1944 pred pričetkom pouka vtihotapili v omaro 4. razreda meščanske šole peklenski stroj 'Elastic'.*«⁸

Povojne komunistične oblasti so ta zločin zamolčale. Nobena od žrtev ni bila popisana med tistimi žrtvami, ki jih je partizanska veteranska organizacija štela med svoje. Valentina Slamnika, enega od udeleženi pri razstrelitvi, slovenska javnost pozna kot pisatelja Pavla Zidarja. Ta je vse življenje predeloval travmo, ki mu jo je pustil ta tragičen dogodek.⁹ Leta 1960 je pesniško zbirko Kaplje krvave posvetil Spominu žrtvam ponesrečenega atentata na gestapo (čeprav se ob tem lahko vprašamo, kako

⁶ Dežman. *Partizansko gibanje*, str. 101.

⁷ Dejansko gre za Stanislavo Twerdy, za podatek se zahvaljujem Vidi Dežalak Barič.

⁸ Arhiv Gorenjskega muzeja.

⁹ V Wikipedii piše: *»Kot trinajstletni deček je bil skupaj s partizani udeležen pri miniranju šole. Zaradi ponesrečene akcije je bil zaprt v Begunjah, od koder so ga aprila 1945 rešili partizani Kokrškega odreda ter z njimi odšel v partizane. Dogodek ga je močno zaznamoval, saj ga je pogosto vključeval v svoja dela. Sprva je bil Osvobodilni fronti naklonjen, toda kasneje je do nje zavzel kritično stališče.*« http://sl.wikipedia.org/wiki/Pavle_Zidar

naj bo miniranje šole napad na gestapo).¹⁰ Še enkrat je o tem dogodku pisal leta 1962 v knjižici z zgovornim naslovom *Soba z oltarja domovine*.¹¹ Še čez dve desetletji se je spraševal: »Pa tudi, po vojski nas ni nihče poklical skupaj s starši, da bi nam razložil bistvo zmote. Ogibali so se nas in nas nekako zavrgli, izvrgli iz svoje srede na rob, kjer se je pač tudi še živelo. ... A molk, ki se je nad vse zgnil, sem na koncu razvozljaj kot potrdilo za svoj sum, da so si nas sposodili na posodo od Nemcev sami v svojo korist.«¹²

Leta 2006 je občina Jesenice žrtvam postavila spominsko ploščo, iz katere pa se ne da razbrati, kaj je povzročilo eksplozijo: »V spomin na tragično umrle učenke in učiteljico ob eksploziji v meščanski šoli 29. 11. 1944.«

Med pozabljene smrtno žrtve s strani partizanskih veteranov lahko štejemo še neznano število otrok, ki so jih pobili po 2. svetovni vojni (npr. v koncentracijskem taborišču Teharje), oz. ki so umrli za posledicami trpljenja, revščine. Prav tako ne poznamo števila še nerojenih otrok umorjenih nosečih mater.

5.528 popisanih mladoletnih smrtnih žrtev vojne in revolucije predstavlja okoli 5,5 odstotka slovenskih žrtev.¹³ Te usode bomo lahko primerjali v mednarodnih, zlasti jugoslovanskih razmerjih. Tudi drugod bo treba opraviti še veliko raziskav. Tri desetletja so npr. potrebovali, da so popisali 11.194 otrok s Kozare, ki so jih nemške in hrvaške enote ubile v drugi svetovni vojni; njihova povprečna starost je bila šest let in pol.¹⁴ Tudi nemška manjšina še nima popisanih vseh ubitih otrok, ocenjujejo pa, da jih je v taboriščih po 2. svetovni vojni umrlo okoli šest tisoč.¹⁵

Razbite družine

Mnoge družine so bile v vojnih in revolucijskih pretresih izredno oškodovane. Delitve na partizanski oz. revolucionarni in protipartizanski oz. protirevolucionarni tabor so potekale tudi preko številnih družin. V marsikateri so se njeni člani – predvsem moški – znašli v nasprotnih vojskujočih se taborih (partizani, okupatorske armade, protikomunisti). Prav tako je mnogo družin izgubilo po več družinskih članov (v Kamniku¹⁶ je npr. 633 družin izgubilo 945 družinskih članov). Mnogo domov je bilo uničenih, marsikatera družina je izumrla, ker ni bilo naslednikov, člani marsikatero družino pa so se raztepli po svetu, ker jim je bilo imetje uničeno, zaplenjeno. V begunstvo so šle tudi družine z otroki, npr. konec maja 1945 je bilo v begunskem taborišču v Vetrinju 868 otrok do 15. leta starosti, 26 nosečih, 29 doječih in 406 drugih mater.

Železna zavesa razcepila številne družine, saj jih je del ostal v tujini, del pa doma. Nekaj se jih je združevalo z ilegalnimi prebegi, večina pa z oblastno dovoljenim odhodom preostalih družinskih članov v tujino z letom 1954 – takih primerov je bilo v Jugoslaviji 38.000.¹⁷ Stotisoče predvsem zelo mladih ljudi je v emigracije prisilila

¹⁰ Zidar. *Kaplje ognjene*.

¹¹ Zidar. *Soba z oltarja domovine*.

¹² Zidar. *Okupacija Javornika*, str. 153.

¹³ Zahvaljujem se Vidi Deželak Barič za podatek.

¹⁴ *Rat i djeca sa Kozare*.

¹⁵ Podatki s posveta Vom »Verschwinden« der deutschsprachigen Minderheiten – ein schwieriges Kapitel in der Geschichte Jugoslawiens 1941–1955, Bad Radkersburg 21.–23. marca 2012.

¹⁶ Dežman. *Čas terorizmov*, str. 164–165.

¹⁷ Cvetković. *Između srpa i čekića*, str. 398.

nasilna industrializacija in revščina.¹⁸ Zaradi razredne in verske vojne so se bili mnogi prisiljeni odreči svojim socialnim, kulturnim, nazorskim identitetam oz. se umakniti v zunanjo ali notranjo emigracijo.

Vsi ti procesi pa so silovito spreminjali medčloveška razmerja, številna otroštva so bila silovito in mnogovrstno prizadeta tako, da so mnogim posledice ostale vse življenje.

Vdove in sirote

Ne poznamo niti števila vojnih vdov in sirot. Navajam le nekaj usmerjevalnih podatkov. Po eni navedbi je bilo po 1. svetovni vojni v Sloveniji v mejah Dravske banovine 8.000 vojnih vdov in 17.000 vojnih sirot¹⁹, po drugi iz leta 1921 pa 31.049 vojnih vdov z 49.182 nepreskrbljenimi družinskimi člani.²⁰

Po drugi svetovni vojni so pod okriljem partizanske veteranske organizacije skrbeli za »12.228 sirot do 15. starosti, od teh 7.769 otrok padlih borcev in 4.533 otrok žrtev fašističnega nasilja pod 15 let starosti in 950 otrok brez staršev«.²¹ Že če seštevamo te podatke, vidimo, da se ne skladajo in jih bo treba natančno preučiti, lahko pa sklepamo, da je bilo mladoletnih sirot na partizanski strani precej več kot 13.000. Vendar poleg pa je bilo verjetno še več sirot, ki so ostale za tabuiziranimi mrtvimi.²²

Že po teh podatkih lahko sklepamo, da je bilo po 2. svetovni vojni več kot 20.000 vojnih sirot, in verjetno več vojnih vdov kot po 1. svetovni vojni. Domnevamo torej lahko, da je bilo po obeh svetovnih vojnah v Sloveniji ob nekaj sto tisoč travmatiziranih odraslih moških verjetno več kot 20.000 vdov z več kot 40.000 sirotami. Ne o vdovah ne o sirotah, razen statistično obrobni populacij t. i. ukradenih otrok in ilegalčkov, nimamo raziskovalnih poročil. Koliko družinskih in režimskih podpor in zlorab jih doletelo! Tema, ki na široko odpira vrata k temeljnim raziskavam odnosov v družinah in posebej medgeneracijskih odnosov – npr. koliko travme je nepredelane (nepresežene) nezavedno prešlo v nove generacije.

Tako mrtvi kot preživeli otroci niso bili deležni posebne raziskovalne, spominske, javnomnenjske pozornosti.

Ukradeni otroci in ilegalčki

Nekaj več je bilo napisanega le o t. i. ukradenih otrocih in ilegalčkih. Gre le za okoli 800 sirot oz. otrok, ki so bili v reji zaradi udeležbe staršev v partizanskem gibanju oz. so bili poslani v taborišča. Vendar pa se z dolgoročnimi psihosomatskimi posledicami trpljenja in osirotelosti niso ukvarjali.

¹⁸ Engelke. *Jeder Flüchtling ist eine Schwächung.*

¹⁹ Svoljšak: *Poizkus ocene*, str. 232.

²⁰ France Kresal. *Državna zaščita invalidov*, str. 111.

²¹ *50 let delovanja*, str. 28.

²² Arhivske vire o sirotah bo treba še poiskati. Naj omenim le dve poročili. Poročilo o »otrocih borcev JA in žrtev fašističnega terorja« z dne 20. decembra 1946 navaja 13.511 sirot, od tega jih je bilo 1.351 brez obeh staršev, 12.047 brez očeta in 113 brez matere. O diskriminaciji sirot pobitih s strani titoizma pa nazorno govori naslov poročila: »Podatki o sirotah kompromitiranih staršev« z dne 31. januarja 1947, ki navaja 2.652 sirot.

O statusu t. i. ukradenih otrok so začeli razpravljati šele dolga desetletja po vojni. Aprila 1980 so bili rezultati ankete o njih predstavljeni na jugoslovanskem posvetu o izročilih narodnoosvobodilne borbe o družbeni skrbi za otroke. Prispevek, ki opisuje travmatične posledice vojne v povojnem času, je bil objavljen v jugoslovanskem zborniku, niso pa ga uvrstili v zbornik slovenskih prispevkov s tega posveta, ki je izšel avgusta 1980 v Ljubljani.

Prvo srečanje t. i. ukradenih otrok je bilo leta 1972 v Celju. Ustanovili so odbor, katerega naloga je bila dodeliti tem otrokom pravice, ki jim pripadajo kot »udeležencem NOV²³«. Sestavili so seznam preživelih. Ugotovili so, da jih je med vojno veliko osirotelo, da so se po vojni na opustošene domove vrnili telesno in duševno izčrpani in da so se v večini primerov morali znajti sami.

Januarja 1978 je odbor prizadetih oddal Republiškem komiteju za vprašanja borcev NOV in vojaških invalidov anketo, ki je zajela 388 oseb (vseh je bilo med vojno okoli 600). Kar 316 ali 81 odstotkov jih je bilo bolnih, od tega zaradi posledic iz taborišč 246. Vsak otrok je v povprečju izgubil po dva najozja družinska člana (očeta, mater, brata ali sestro).

Leta 1978 je bila 32 ukradenim otrokom priznana posebna delovna v dvojnem trajanju in v enojnem trajanju 73 (šlo je predvsem za letnike 1924–1928). »*Dalje pripominjamo, da je bila adoptacija odnosno prilagoditev vrnjenih otrok na porušene, izropane in prazne domove silno težavna, zaradi česar je mnogo otrok kasneje obupalo v življenju. Nekateri so tragično končali ali pa prerano umrli. Po evidenci je le-teh nad 30.*« Status žrtve je tem otrokom podelila šele demokratična Republika Slovenija.

Omenimo naj še licitiranje z otroštvom. V svojih prizadevanjih za družbeno priznanje so prav »ukradeni otroci« hoteli postaviti novo mejo. Tako so v eni svojih izjav zapisali: »*Enačiti otroke, ki so bili ukradeni, z otroci, ki jih je črvala npr. tudi Ziherlova mama, nima niti moralne, še manj pa materialno osnovo.*«²⁴

Vendar pa so nekatere usode ilegalčkov postale znane šele leta 2004 po zaslugi Milene Štrajner.²⁵ Predstavljene so bile usode otrok vodilnih predstavnikov partizanskega gibanja, ki so jih skrivali po Ljubljani. V uvodu je Tanja Velagič postavila tezo, zakaj so otroci in ženske zapostavljeni v partizanskem zgodovinopisju: »*Tematika otroci v vojni ni bila obdelana podrobneje ne monografsko, pogled otroka na vojno je bil ne glede na poudarjanje pomena in vloge otroka za prihodnost vsakega naroda vselej marginaliziran, njihova usoda je bila ob izpostavljanju boja potisnjena v le del zapisov o vojnih žrtvah. Tudi vloga skrbniških družin in vrednost pomoči vseh oseb, ki so sodelovale v tej humanitarni dejavnosti, sta bili pogosto zapostavljeni, v drugem planu, mnoge osebe brezimne, tudi v zgodovinopisju. Razlog za tako (ne)obravnavo pa je bil verjetno povsem banalen, tista neznosna samoumevnost ženske skrbi za otroke.*«²⁶

²³ Narodnoosvobodilne vojne.

²⁴ Dežman. *Otroci! Odrešimo se*, str. 77–79.

²⁵ Štrajnar in druge. *Ilegalčki*.

²⁶ Velagič. *Uredniška beseda*.

Otroci s Petrička

Ivan Ott je bil leta 1991 prvi od t. i. otrok s Petrička, ki je vstopil v javnost s svojimi spomini.²⁷

Ko je bilo leta 1998 v Borcu objavljeno besedilo Monike Kokalj Kočevar o mla-doletni begunki na Koroško in t. i. otrocih s Petrička,²⁸ sem na uredniški koži občutil nenavadno veliko zunanjsega pritiska.

Otroci s Petrička (predvsem sirote, ki so ostale za pobitimi nemškimi starši) so se organizirali s pomočjo Janeza Črneja oz. celjskega Demosa: »*Osební razgovori z Darinkom Juričem, Lotko Pirc, Petrom in Ditrichom Janičem, ki mi je prinesel knjigo Ivana Otta 'Ukradeno otroštvo', so me spodbudili, da sem kot predsednik komisije Demos iz Celja dal v časopise oglas, naj se javijo tisti, ki so kot otroci bili zaprti v taborišču Petriček. Na naslov komisije se jih je javilo 22. Prvo srečanje teh otrok je bilo 27. novembra 1993, v gostilni Majolka v Celju.*«²⁹ Predstavniki Civilne družbe Celje so 14. junija 1994 pisali Državnemu zboru: »*Zahteve pozabljenih otrok – žrtev vojnih in povojnih pobojev so sledeče:*

1. *Vsakdo ima pravico vedeti, zakaj, kdaj in kje so starši bili pobiti in kje so pokopani, kar naj sodni organi po hitrem postopku ugotovijo.*
2. *Usmrtitve brez sodnih procesov so po mednarodnih konvencijah bile neupravičene, zato je treba žrtve sodno rehabilitirati ali izvesti redne sodne postopke. Ta zahteva se nanaša tako na povsem nedolžne, kakor tudi na tiste slučaje, ko so bile smrtne kazni nesorazmerne krivdi.*
3. *Država Slovenija, kot civilizirana evropska država z demokratičnim redom je dolžna povrniti premoženje, ki ga je totalitarna oblast ob pobojih zaplenila.*
4. *Potomce in svoje (otroke in zakonce) žrtev je treba odškodovati za moralno in psihično trpljenje ter zdravstvene posledice.*

Civilizirani svet je obsodil nasilja vseh treh totalitarnih režimov, ob tem pa se v naši državi samo žrtvam enega izmed njih krivice niso popravile. Posebno relevantno je dejstvo, da kot otroci – po vseh civilizacijskih kriterijih – niso bili ničesar krivi.«³⁰

Dne 21. junija 1994 so se sestali s predsednikom Državnega zbora Hermanom Rigelnikom, predsednikom Preiskovalne komisije o raziskovanju množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih nepravilnosti Jožetom Pučnikom in predsednikom Odbora za zdravstvo, delo, družino in socialno politiko Štefanom Kociprom.

Otroci s Petrička pa so nadaljevali svoj vstop v javnost. Nekateri so nastopili v odmevnem dokumentarcu Marka Čadeža.³¹ Največji odmev pa je imel njihov nastop v dokumentarcu Mirana Zupaniča *Otroci s Petrička*, ki je bil razglašen za film leta 2007.³²

Otroci pobitih staršev nemške manjšine so nastopili tudi v odmevnem dokumen-tarcu Jožeta Možine *Zločin, ki ne zastara*.³³ Čeprav večinoma otroci nemških staršev, so v filmu govorili slovensko. Tako sodijo med tistih 18–20 tisoč nemških otrok, ki so jih komunistične oblasti po umoru staršev razdelile po sirotišnicah po Jugoslaviji in jih denacionalizirale.³⁴

²⁷ Ott. *Ukradeno otroštvo*.

²⁸ Kočevar. *Mama, kam gremo?*

²⁹ Zajdela. *Pretrsljive zgodbe otrok*.

³⁰ Arhiv Preiskovalne komisije.

³¹ Čadež. *Dosje Pogrešani*.

³² Zupanič. *Otroci s Petrička*.

³³ Možina. *Zločin, ki ne zastara*.

³⁴ *Weisbuch der Deutschen*, na platnici.

Sirote, ki so ostale za materami, očeti, obema staršema, skrbniki, ki jih je partizansko gibanje pobilo med drugo svetovno vojno, pa so pretresljivo nagovorile javnost leta 2004 v dokumentarcu Jožeta Možine *Zamolčani – moč preživetja*.³⁵ Sam sem pri tem filmu sodeloval kot strokovni sodelavec in mentor študijskega krožka Moč preživetja, ki je deloval od leta 2003. Člani krožka so septembra 2004 vložili ustavno pobudo za spremembo Zakona o žrtvah vojnega nasilja in Zakona o popravi krivic.³⁶ Tej pobudi se je pridružilo še več kot sto isto mislečih.³⁷ Ustavno sodišče je novembra 2009 pritrdilo dokazom, da so tudi partizanske enote lahko zagrešile vojna nasilja in da so svojci žrtev tega nasilja upravičeni do odškodnin.³⁸ To je bilo uzakonjeno s spremembo Zakona o žrtvah vojnega nasilja 2009: »*Žrtev vojnega nasilja je tudi državljani Republike Slovenije, ki je bil kot civilna oseba izpostavljen nasilnim dejanjem ali prisilnim ukrepom drugih oboroženih sil. Kot druge oborožene sile se pri tem štejejo enote Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije ter enote zaveznikov protifašistične oziroma protinacistične koalicije.*«³⁹

V ustavni pobudi so bile s primeri so opisane povojne posledice medvojnih partijskih zločinov v nekaj kategorijah:

1. Nepokopani starši in žalovanjska motnja
2. Materialna oškodovanost
3. Poslabšan socialni položaj
4. Kratene pravice do šolanja in službenega napredovanja
5. Brezupen boj za pravico, za človekovo dostojanstvo in čast
6. Žalitve in zasramovanja.

Tudi Komisija za izvajanje Zakona o popravi krivic otrokom priznava posledice uničenega otroštva. Njihove izjave v arhivu Komisije za izvajanje Zakona o popravi krivic so najpomembnejša zbirka pričevanj o otroštvu.⁴⁰

Iz vlog, vloženih do konca leta 2011, sem izpisal podatke o prizadetih družinah. V 1.950 družinah je ostalo 6.114 sirot. Število sirot je verjetno še nekaj višje, ker pri vseh družinah vlagatelji niso navedli vseh otrok v družini. Vendar pa nam že iz tega izhajajoče dejstvo, da so v vsaki družini ostale povprečno tri sirote, nakazuje pretresljivo sliko.

Podatki iz vlog v marsičem niso popolni, vendar nam omogočajo nekatere napovedi. Med ubitimi je bilo največ moških v mobilizacijskih letnikih 1900–1915. Je pa razlika v starostih tistih, pobitih med vojno, in tistih po njej. Med vojno je pobitih več tistih, rojenih pred letom 1900. Gre predvsem za starejše moške, ki jih je revolucionarno partizansko gibanje videlo kot svoje politične oz. razredne nasprotnike.

Po podatkih Nove slovenske zaveze je bilo od 12.284 popisanih zamolčanih žrtev, ki jih je pobil titoizem, 10.032 takih, ki so bili stari med 20 in 50 let, od tega pa 6.004, ki so bili stari od 25–50 let. Med slednjimi lahko domnevamo, da je bilo nekaj tisoč družinskih očetov. Če pa dodamo verjetno še več kot 8.000 žrtev med- in povojnega titoističnega nasilja, potem lahko sklepamo, da bomo sedanje število popisanih sirot vsaj podvojili. Tudi podatek, da je Komisija za izvajanje Zakona o popravi krivic doslej priznala samo 6.875 statusov žrtve povojnega protipravnega odvzema življenja (od več kot 14.500 ubitih), nas napoti na tak sklep.⁴¹

³⁵ Možina. *Zamolčani – moč preživetja*.

³⁶ Dežman, Šturm, Ivanc. *Pobuda za začetek. Sorodniki zahtevajo pravico*.

³⁷ Dežman. *Moč preživetja*. Dežman. *S pravno ljubeznijo*.

³⁸ Ustavno sodišče.

³⁹ *Zakon o spremembah*.

⁴⁰ Arhiv Komisije za izvajanje.

⁴¹ Puc. *Žrtve naj pretrgajo molk*, str. 8.

Med vojno je bilo v posameznih družinah ubitih od 1 do 18 otrok, po vojni pa 1 do 12 otrok.

Poimensko imamo popisanih veliko manj otrok, saj mnogi zaradi smrti ali drugih razlogov niso vložili vlog na Komisijo za izvajanje zakona o popravi krivic. Znale datume rojstva imamo za 4.312 otrok. Pri družinah s številnimi otroki jih je bilo nekaj tudi polnoletnih, skoraj 2.400 jih je bilo rojenih v letih 1931–1940, več kot 1.400 v letih 1941–1945. Velika večina sirot je ostala za 1.743 ubitimi očeti, v sto primerih sta bila ubita oba starša in v 77 primerih matere. Nekaj primerov je bilo, ko so bili ubiti posvojitelji, očimi, bratje skrbniki družine. Številne družine so izgubile še druge družinske člane, mnoge so bile po umorih razbite. Nekateri člani so emigrirali, nekateri so bili oddani v rejo, mnogi so zboleli, nekateri prezgodaj umrli.

Nadaljnje raziskave bodo lahko v tem arhivu odkrивale temeljna dejstva, travmatske posledice in preživetveno moč žrtev titoizma. Bogastvo teh pripovedi je bilo slišano že v številnih zgodbah v seriji *Moja zgodba na Radiu Ognjišče*.⁴²

Sam sem kot temeljni izziv, ki zadeva tako žrtve kot raziskovalce, kot slehernika, ki želi razumeti titoizem, opredelil: *»Tako je vsak od nas postavljen pred izbiro, ali braniti tabu, živeti v 'sanjah' (morda tudi v morah) in lažeh' ali priznati, da nas je sram, ker smo morali lagati drug drugemu, živeti v laži, pristajati na zločin, skrivati svoje bolečine drug pred drugim, hoditi mimo žrtev, morišč in morilcev, kot da jih ne vidimo.«* Da je bila tovrstna »slepota« oz. »nevidnost« posledica tabuizacije, nam pričajo številne izjave tedaj otroških pričevalcev, ki vsebinsko bogato rušijo tabuje.⁴³

Seveda pa bo v nadaljevanju raziskave zgodovina teh otroštev lahko doživela še mnogo različnih spraševanj in odgovorjanj.

Proces sočutja in resnice

Kljub številnim ukrepom tranzicijske pravičnosti ostajajo pred nami še številne možnosti, da bi z žrtvami sočustvovali in jim pomagali, da bi zaščita žrtev imela prednost pred varovanjem storilcev.

Na posvetu o otroštvu je Ilica Žnidaršič zapisala pobudo, ki je še neuresničena in še danes veljavna: *»Predlagam, da bi z današnjega posveta poslali Ministrstvu za zdravstvo pobudo, da bi tudi v Sloveniji ustanovili vsaj posebno strokovno skupino, ki bi spremljala in proučevala psihosocialne posledice in posttravmatske stresne motnje zaradi vojnih dogodkov. Ta strokovna skupina bi se tudi sproti seznanjala z najnovejšimi dognanji medicinske znanosti na tem področju v svetu in te ugotovitve posredovala tudi našim splošnim zdravnikom in raznim zdravniškim komisijam.«*⁴⁴

Prav tako smo vsi, ki nas je presunilo trpljenje žrtev totalitarnega nasilja, občudovali njihovo preživetveno moč, življenjsko modrost in spravno odliko odpušcanja. Brez te veličine slovenska pot v demokracijo in osamosvojitve ne bi bila možna. S svojim zgledom žrtve – nekdanje sirote, ponujajo roko svojim partizanskim vrstnikom, jih vabijo, naj povedo svoje zgodbe. *»Ko bomo prislubnili enim in drugim, potem bo morda čas, da bo pregnojeno trpljenje omogočilo razcvet novega življenja. Da bo prišel čas, v katerem ne bodo*

⁴² *Moja zgodba.*

⁴³ Dežman. *Tranzicijska pravičnost.*

⁴⁴ Žnidaršič. *V letih 1941–1945*, str. 90.

*vladali ljudje, ki bi bili prepričani, da se nasilje spleča. Sirote, vdove in žalujoči starši nam pripovedujejo, da se nasilje nikomur ne spleča. Da več veljajo ljubezen, zvestoba in resnica.*⁴⁵

Pavel Jamnik je na pogovorih v knjigarni Mohorjeve⁴⁶ ponudil zanimivo pravno perspektivo. Ko bodo naši otroci različnost družinskih usod sprejeli, vedeli zanje in potem v medsebojnem spoznavanju v tej različnosti in konfliktnosti videli priložnost za vljudno radovednost in popestritveno zanimivost, potem bomo bliže spravi. Prav v tej logiki pa je menjava izkušenj o različnosti zgodovinskih otroštev dragocena priložnost oz. če sklenemo z Jamnikom, »se bo sovražstvo med ideološkimi nasprotniki, ki so ga 'negovali' naši starši in stari starši ter naša negotovost na kateri strani naših staršev je resnica, spremenila zgolj v zanimanje za različnost pogledov nekje v bližnji preteklosti. V tej preteklosti pa ne bodo več prepoznavali dolžnosti slediti ideološkim prepričanjem svojih dedov in pradedov, temveč bodo o pravih ali napačnih odločitvah svojih prednikov presojali sami.«⁴⁷

Vsi, ki nas je presunilo trpljenje žrtev totalitarnega nasilja, občudujemo preživetveno moč, življenjsko modrost in odliko odpuščanja mnogih med njimi. Brez te pravne veličine slovenska pot v demokracijo in osamosvojitve ne bi bila možna. S svojim zgledom te žrtve, nekdanje sirote, ponujajo roko svojim partizanskim vrstnikom, jih vabijo, naj tudi oni povedo svoje zgodbe.

Sočutje in pozornost do žrtev je dragocen prispevek k negovanju kulture sočutja, solidarnosti in nenasilja.

Viri in literatura

Viri

Arhiv Gorenjskega muzeja Kranj, zbirka plakatov.

Arhiv Komisije Vlade RS za izvajanje Zakona o popravni krivici. Ministrstvo za pravosodje.

Arhiv Preiskovalne komisije o raziskovanju množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih nepravilnosti v Državnem zboru RS.

Literatura

Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića – represija u Srbiji 1944–1953*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.

Čadež, Marko, *Dosje Pogrešani*. TV SLO 1996.

Dežman, Jože, *Partizansko gibanje v občini Tržič 1941–1942*. <http://memores.si/2011/10/16/partizansko-gibanje-trzic-1941-1942/>

Dežman, Jože: Otroci! Odrešimo (se) grešnega kozla. *Borec – revija za zgodovino, literaturo in antropologijo*, št. 575/576 (1999), str. 73–85.

Dežman, Jože. Na križevem potu. V: Jože Dežman, Ludvik Puklavec, Marjan Žnidarič.

Nemška mobilizacija Slovencev v drugi svetovni vojni. Celje: Zveza društev mobiliziranih Slovencev v nemško vojsko 1941–1945, 2001.

Dežman, Jože. Meje revolucije. *Zgodovina v šoli*, št. 3/4 (2003 [i. e. 2002]).

Dežman, Jože. Čas terorizmov in čas spraševanja vesti. V Milan Šuštar, ur. *Zbornik žrtev 2. svetovne vojne v občini Kamnik*. Kamnik: Občina Kamnik, 2004.

Dežman, Jože, Šturm, Lovro, Ivanc, Blaž. *Pobuda za začetek postopka za oceno ustavnosti Zakona o žrtvah vojnega nasilja (ZZVN-UPB1) in Zakona o popravni krivici (ZPKri-UPB1)*. Vlagatelj Betka Dolenc, Marija Logar in drugi. Kranj, 8. septembra 2004.

⁴⁵ Dežman. *Čas terorizmov*.

⁴⁶ *Greh neobčutljivosti: slovenska družba v ogledalu odnosa do množičnih pobojev*, sredo, 18. aprila 2012. Vodil Bojan Žalec, sogovornika Pavel Jamnik, Jože Dežman.

⁴⁷ Jamnik. *Elektronska pošta*.

- Dežman, Jože, *Moč preživetja – sprava z umorjenimi starši*. Celovec–Ljubljana–Dunaj 2004: Mohorjeva, septembra 2004.
- Dežman, Jože, *Spravno ljubeznijo iz rdeče ledene dobe*. Celovec–Ljubljana–Dunaj: Mohorjeva, septembra 2005.
- Dežman, Jože. Tranzicijska pravičnost. *Poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2005–2008* (ur. Jože Dežman). Ljubljana: Družina, 2010.
- Dežman, Jože. Titofili za demokratični primanjkljaj. *Dignitas – revija za človekove pravice*, št. 53–53, maj 2012.
- Engelke Edda, »Jeder Flüchtling ist eine Schwächung der Volksdemokratie« – *Die illegalen Überschreitungen am jugoslawisch-steirischen Grenzabschnitt in den Fünfzigerjahren*. Dunaj–Berlin: LIT Verlag, 2011.
- Ilič, Milena, Kalin, Katja, Povhe, Janja, Šter, Darja, Žnidaršič, Tina. *Prebivalstvo Slovenije 2006. Rezultati raziskovanj*, št. 831. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2008.
- Jamnik, Pavel. *Elektronska pošta 11. maja 2012*.
- Kastelic, Ignacij. »Moj kratki življenjepiš«. *Le vkup le vkup uboga gmajna – preganjanje kmetov in kmečki upori v Sloveniji 1945–1995* (ur. Jože Dežman). Celovec–Ljubljana–Dunaj: Mohorjeva Celovec, 2011.
- Kokalj Kočevar, Monika. Mama, kam gremo? *Borec – revija za zgodovino, literaturo in antropologijo*, št. 567–568–569, 1998.
- Kresal, France. Državna zaščita invalidov prve svetovne vojne v Jugoslaviji (1918–1941). V *Vojni invalidi* (ur. Božo Repe). Ljubljana 2005.
- Moja zgodba*. http://audio.ognjisce.si/index.php?p=Moja_zgodba
- Možina, Jože. *Zločin, ki ne zastara*. TV SLO 2001.
- Možina, Jože. *Zamolčani – moč preživetja*. TV SLO 2004.
- Ott Ivan, *Ukradeno otroštvo*. Maribor: Založba za alternativno teorijo, 1991.
- 50 let delovanja Zveze združenj borcev in udeležencev narodnoosvobodilnega boja Slovenije*. Ljubljana, 1998.
- Puc, Ivan. Žrtve naj pretrgajo molk. *Reporter*, 30. aprila 2012.
- Sorodniki zahtevajo pravico. *Demokracija*, 11. in 18. novembra 2004.
- Svoljšak, Petra. Poizkus ocene vojaških in civilnih izgub (žrtev) med 1. svetovno vojno. V *Množične smrti na Slovenskem, zbornik referatov 29. zborovanja slovenskih zgodovinarjev* (ur. Stane Granda, Barbara Šatej). Izola, 1998.
- Rat i djeca sa Kozare*. http://www.google.si/#hl=sl&q=deca+kozara&aq=f&aqi=&aql=f&oq=&bav=on.2,or.r_gc.r_pw.&fp=eaddc83792ad1ad5
- Štrajnar, Milena in druge, ur. *Ilegalčki. Vojna Ljubljana 1941–1945 – iz zapuščine Ade Krivic*. Ljubljana: Knjižnica ZAK, knjiga 1 in 2. 2004.
- Ustavno sodišče, številka*. U-I-266/04-105, 9. 11. 2006. <http://www.us-rs.si/media/u-i-266-04.pdf>
- Velagič, Tanja. Uredniška beseda. *Ilegalčki. Vojna Ljubljana 1941–1945 – iz zapuščine Ade Krivic* (ur. Milena Štrajnar). Ljubljana: Knjižnica ZAK, knjiga 1, 2004.
- Weisbuch der Deutschen aus Jugoslawien – Ortsberichte 1944–1948*. Donauschwabische Kulturstiftung, Munchen 1992.
- Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o žrtvah vojnega nasilja*. 8. september 2009. <http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlid=200972&stevilka=3184>
- Zidar, Pavle. *Kaplje ognjene*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1960.
- Zidar, Pavle. *Soha z oltarja domovine*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1962.
- Zidar, Pavel. *Okupacija Javornika*. Ljubljana: Založba Borec, 1984.
- Zorman, Ivo. *V znamenju tehnice*. Ljubljana: Založba Borec, 1989.
- Zupanič, Miran. *Otroci s Petrička*. Arsmidia in TV SLO 2007.
- Žajdela, Ivo. *Pretresljive zgodbe otrok s Petrička*. 4. novembra 2007. <http://www.druzina.si/icd/spletnastran.nsf/all/BA3E4F5C5D6B5815C12573840038B857?OpenDocument>
- Žnidaršič, Ivica. V letih 1941–1945 je bilo izgnanih okrog 20. 000 slovenskih otrok. *Borec – revija za zgodovino, literaturo in antropologijo*, št. 577–578, 1999.

Uredništvo portala Slstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Marjan Drnovšek

Otroci in izseljenstvo v prvi Jugoslaviji

*Kam hodiš, uboga, osamljena mati?
Sleherno noč hodim svoje otroke po – svetu iskat.
Za prvim in tretjim se misel čez morje podi.
Nemirna se vrne od tam
in kje za Francom v holandsko zemljo vzdrhti.
Moj zlati otrok, tako strašno je sam!
Zanj me v srcu prečudno boli (...)*¹

DRNOVŠEK, Marjan, dr. zgodovine in arhivist, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, marjandr@zrc-sazu.si

Otroci in izseljenstvo v prvi Jugoslaviji

Otroci in mladina so sestavljali del selitvene populacije, ki je običajno ostala v senci odraslih. V medvojnem obdobju spremljamo odnos Cerkve in države do njihovega življenja v tujini. Poudarek je na otrocih in mladini slovenskih izseljencev v Franciji, Nemčiji, Belgiji in v Nizozemski. Z njimi so se ukvarjali maloštevilni izseljenski duhovniki in učitelji, ki so poučevali v tečajih slovenskega jezika. Izseljenska mladina je odhajala na počitnice v Jugoslavijo, živahno je bilo tudi dopisovanje med njimi na relaciji domovina – priseljske države. Kljub naporom za ohranjanje njihove narodne identitete se je poglobljajal proces asimilacije, zlasti zaradi obveznega šolanja otrok v priseljskih državah.

Ključne besede: mladina in otroci, izseljenski duhovniki in učitelji, pisemski stiki, počitnice v domovini

DRNOVŠEK, Marjan, Ph.D. in History, archivist, Slovenian Migration Institute at the Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, marjandr@zrc-sazu.si

Children and the Emigration in the First Yugoslavia

Children and youth were part of the migratory population, they usually remained in the shadow of adults. In the between wars period we are observing the attitude of church and state towards their lives abroad. The focus is on children and young people of Slovenian immigrants in France, Germany, Belgium and the Netherlands. Few emigrant priests and teachers who taught Slovene in the language courses were also occupied with those children. Emigrant youngsters spent their vacation in Yugoslavia. There was also a lively correspondence on the relation home – immigrant country. Despite efforts to preserve their national identity the process of assimilation has increased, particularly because of the compulsory schooling of children in immigrant countries.

Key words: youth and children, emigrant priests and teachers, letter contacts, holidays at home

Uvod

Izseljenski otroci in mladina so del selitvene populacije, ki je običajno rasla v senci odraslih. Bili so bolj neviden kot viden del selitvenih procesov. Ne smemo jih izločevati iz družinskega in tudi širšega življenjskega okolja, vključujoč tako domače kraje kot nova okolja. Kje je pravzaprav meja med otroštvom in odraslostjo? Različna v različnih

¹ Mati v domovini toži (odlomek). M.A. Nizozemska. Glej: Premrov, *Izseljenska čitanka*, str. 147–148.

zgodovinskih obdobjih! Otroštvo je zato dokaj neoprijemljiv pojav. Zlasti v tujini je bilo njihovo življenje, odraščanje in integriranje v nova okolja bolj ali manj težko, saj so imeli na poti številne prepreke, od neznanja jezika priseljskega okolja do novih prehrabnih navad, vključevanja v različne šolske sisteme in podobno. Prevečkrat se izseljevanje označuje v negativni luči, pri tem je bila zlasti Cerkev odklonilna, vendar je ravno v obdobju prve Jugoslavije bolj prisluhnila realnemu stanju, da ljudje pač odhajajo za boljšim življenjem, zato je posvetila večjo pozornost nasvetom s poudarjanjem na ohranjanju vernosti in moralnosti in predvsem na skrbi za otroke. Ohranjanje vernosti in slovenskega jezika sta bili temeljni zahtevi v izseljenstvu. Ni bilo vse negativno, zato je treba poudariti tudi pozitivne strani njihovega življenja v priseljskih okoljih, to je na primer priučitev različnih jezikov v novem okolju, življenja v modernejših razmerah, svobodnejšem ravnanju ipd. Otroci in mladina so vsrkavali novosti in se jim prilagajali, kar staršem mnogokrat ni bilo po volji. Obstajale so tudi številne travme. Za otroke in mladostnike je bila težava, ko se je družina razbila in se razpršila po raznih delih sveta. Ločenost, zlasti v rosnih letih, ko se otroci niso mogli skriti za hrbti svojih staršev, je marsikomu vtisnila pečat odvečnosti, drugačnosti, mnogo otrok pa so si odrasli podajali kar iz rok v roke; najhujša je bila razdeljenost otrok med sorodniki doma in v tujini (»raztrganost družin«). V obravnavanem obdobju se je bolj ali manj ohranila podoba izseljske družine: oče je bil rudar ali delavec, mati gospodinja, dekleta pa so postale služkinje, kliše, ki ni bil daleč od resnice. Če odmislimo sezonske delavce v Franciji, Nemčiji in Jugoslaviji, je večina izseljencev v razvitih evropskih državah živel v rudarskih »kolonijah«, v hišah z vrtom, na Nizozemskem tudi v namenskih stanovanjih. Otroci in mladostniki so bili bolj ali manj prepuščeni ulici, razen obveznosti obiskovanja redne šole v priseljski državi. Mnogi mladi so zgodaj odhajali v rudnike, kar je pomenilo okrnitev njihovega otroškega in mladostniškega življenja. Pri starših je ves čas visela v zraku želja po vrnitvi domov, zlasti v obdobju velike gospodarske krize, ko so se življenjske razmere poslabšale. Rojeni in odraščajoči v novem okolju so se drugače obnašali kot prihajajoči vanj. Proces je bil odvisen od globine integracije in asimilacije. Tudi samo v dvajsetletnem obdobju so bili močni integracijski in asimilacijski procesi, ki so bili marsikdaj močnejši in bolj uspešni ravno pri otrocih in mladostnikih. Vrednote staršev iz domovine so pogosto zamenjale vrednote novega okolja. Znanje slovenskega jezika je upadalo, s tem pa ni rečeno, da se je potapljala ladja slovenstva v tujini. Govorimo lahko o piramidi, katere vrh gleda iz oblakov (izseljska društva in druge oblike delovanja na polju slovenstva), ostalo pa so zagrinjali temni oblaki. Še najbolj dolgoročni na ohranjanju jezika pri mladini so bili tečaji slovenskega jezika, če gledamo z evropskega vidika, so segali še v čas pred prvo svetovno vojno (Združene države Amerike) do izbruha druge svetovne vojne, nadaljujejo pa se še danes.²

Slovenski izseljski duhovniki in učitelji

»Brez izseljskih duhovnikov in izseljskih učiteljev so naši izseljenci ubiti za vero in dom,« je zapisal pater Kazimir Zakrajšek, glavni idejni in duhovni vodja katoliških izseljencev, ki se je po prvi svetovni vojni vrnil iz Amerike v Slovenijo. Jože Premrov je leta 1941 v publikaciji *Izseljska čitanka* (1940) naštel štirinštirideset slovenskih

² Drnovšek & Toplak, *Otroci in migracije*, str. 13–14.

župnij, šestindvajset slovenskih župnijskih šol, osemnajst glasil, tri koledarje in enajst podpornih organizacij. In kdo je bil za to zaslužen? Ameriški izseljenski duhovniki in sestre učiteljice, je še zapisal Zakrajšek. Opozoril je na nad šestdeset slovenskih duhovnikov in številne izobražence. In kako je bilo v Evropi? S prstom je celo pokazal na »brezverno« francosko vlado, ki je k svojim ljudem pošiljala na tuje najboljše in najagilnejše duhovnike in učitelje. Zavedali so se, koliko je pomenil dober učitelj in dober duhovnik, ne samo za izseljence, temveč tudi za državo, za njeno dobro ime in za njen vpliv med tujimi narodi. Realnost je bila kruta, saj nekaj duhovnikov in učiteljev ni moglo odtehtati potreb učenja slovenskega jezika v evropskem prostoru. Zanimariti ni bilo tudi razpoloženja Beograda proti ideji pošiljanja izseljenskih duhovnikov in učiteljev. Pokazale so se tudi »praske« med katolištvom in pravoslavljem v jugoslovanskem izseljenskem prostoru. Nastajali so problemi pomanjkljive zakonodaje, kar je zahtevalo več birokratskih postopkov na banovinski in državni ravni. Še najboljše so jo odnesli duhovniki, ki so bili tudi izseljenski dopisniki in so bili honorirani iz Izseljenskega fonda v Beogradu. Po Zakrajšku so jo še slabše odnesli izseljenski učitelji. Leta 1936 je banska uprava Dravske banovine prejela od Družbe sv. Rafaela za varstvo izseljencev v Ljubljani prošnjo, da bi se v večjih naselbinah slovenskih izseljencev nastanili učitelji na državne stroške. Pobude so imele že dolgo brado. Njihovo število v Franciji, Nemčiji, Belgiji in na Nizozemskem leta 1937 lahko preštejemo na dobrih pet prstov ene roke. V Liévinu v Pas-de-Calaisu v Franciji je od leta 1926 deloval duhovnik Valentin Zupančič, ki je bil hkrati izseljenski dopisnik, kar mu je prinašalo določen prihodek od Ministrstva za socialno politiko in narodno zdravje v Beogradu. Leta 1928 je prišel v Aumetz (Moselle) duhovnik Josip (Jože) Kastelic, ki se je leta 1933 odločil za odhod v Argentino. Nasledil ga je Anton Švelc, ki leta 1937 ni dobival plače od države. Leta 1928 je v Merlebach v Franciji prišel kurat Anton Hafner, ki ga je nasledil Stanko Grims. V Belgiji in na Nizozemskem je po letu 1929 deloval Drago Oberžan, ki ga je nasledil pater Hugolin Prah. Prah je imel funkcijo izseljenskega dopisnika in s tem je dobil določena finančna sredstva od Beograda. V Parizu je deloval Ferdinand Kolednik, ki se je junija 1937 vrnil v domovino. Tik pred izbruhom vojne je prišel v Francijo Ivan Camplin. Posebna zgodba se je dogajala v Gladbecku v Nemčiji, kjer so že v avstrijskem obdobju opravljali dušno pastirstvo nemški duhovniki, med katerimi je izstopal Božidar Tensundern. To nalogo je opravljal do nastopa nacizma v Nemčiji leta 1933, ko so morali nemški izseljenski duhovniki vstopiti v zasebnost. Zveza jugoslovanskih katoliških in narodnih društev sv. Barbare v Moers-Meerbecku je pridobila patra Dominika Barača, dominikanca iz Walerburga pri Kölnu, ki ni živel v obsegu kolonij izseljencev in je bil težje dosegljiv. Skratka, slovenskih duhovnikov je bilo malo. Kot učitelja sta delovala duhovnika Valentin Zupančič in Anton Švelc, kot laični učitelji so bili Janko Jankovič (Merlebach, Francija), Svatopluk Stoviček (Eysden, Francija), Anton Šlibar (Gladbeck, Moers-Meerbeck, Nemčija) in Marija Ažman, edina ženska med moškimi.

Deloma drugačna slika je bila pri Poljaki. Imeli so tradicijo izseljenstva, ki je segala v 19. stoletje. Poljaki v Franciji med obema vojnama so se zavzemali za ohranitev jezika in običajev in odklanjali učenje francoščine. Med njimi je bilo kar nekaj analfabetov. Podobno kot slovenski otroci so se tudi poljski hitreje naučili jezika novega okolja, starši, zlasti matere, pa so obvladale le kakih petdeset besed in s tem dosegle jezikovno samozadostnost. Podobno je bilo tudi pri očetih, ki so v rudnikih in tovarnah bolj ali manj uporabljali samo strokovne izraze pri svojem delu. Tradicionalna zaveza-

nost Poljski in poljskemu jeziku je zahtevala govorjenje v domačem jeziku. V poljskem primeru je prihajalo do identifikacije narodnega in verskega čutenja tako pri Poljaki kot Slovenci. Zlasti v poljski cerkvi je bil močan duh rezistence, kar pri Slovenci ni bilo enako. Versko občutljivost najdemo tako pri poljskih kot slovenskih vernikih, npr. v Franciji. Podobnost najdemo tudi pri vestfalskih Poljaki in vestfalskih Slovenci, ki so nekako odstopali od priseljencev, ki so po prvi svetovni vojni prihajali iz nove Poljske in Jugoslavije. Vsaj v določenem smislu so bili tujek med svojimi. In če ostanemo pri Franciji, Slovenci in Poljaki so delovali v tesni povezavi s katoliškimi misijami. Veliko je bilo vzporednic med obojimi, hkrati pa razlik, kot največji z ozirom na številčnost obojih.

Otroci, mladina, politika

Leta 1929 je Društvo sv. Barbare v Eysdnu (Belgija) izdalo pravila o namenu društva. Že na začetku so poudarili pomen združevanja in zbiranja Slovencev ter gojitev njihove edinosti in prijateljstva med njimi. V četrtem členu so zapisali, da morajo člani poskrbeti, da bodo otroci znali slovensko govoriti in brati, po petem členu naj bi skrbeli za lepo krščansko družinsko življenje, brez pijančevanja, nemira in nereda v družini. Otroke bi vzgajali v strogo krščanskem duhu in izogibali bi se »slabe družbe«. Redni člani so lahko postali fantje, ki so izpolnili šestnajst let starosti. Praznovanja v društvih so bila pogosta, npr. ob materinskem dnevu. Na materinski dan 25. maja 1939 v Gladbecku v Nemčiji, je rožnovenska (ženska) bratovščina obhajala ta dan, ki so se ga udeležile številne mamice. V dvorani so pripravile oltarček s kipom Matere Božje, okrašenim z zelenjem, in v čast majniški Kraljici so gorele sveče. Po pozdravnem govoru predsednice so se vrstile pesem za pesmijo. Pripravile so nastop malčkov. Cilj jim je bil, da ostanejo zveste veri in rodni deželi, »materi Sloveniji«. Spomnile so se tudi pokojnic. *»Slovenska mati naj bo zgled vsem drugim materam, ker je močna, stanovitna in vztrajna, ker je verna, zvesta Bogu in narodu,«* so zapisali. *»Zatorej bodimo ponosne na svoje dobre mamice, ki so nas vzgojile v dobre, zavedne državljanke,«* je zapisala Ana Kostanjevec in dodala, da so deklice recitirale pesem materam, ki so jo same zložile. Sledila sta še dva igrana prizora. Prvi je izražal bolečino otroka, ki je prezgodaj izgubil mater, drugi prikazoval srečo otroka v maternem okrilju, kako se igra, raja in prepeva. Prizora sta bila delo dekliskega krožka. Ni bilo praznovanja, da ne bi bili navzoči najmlajši.

Zanimiva bi bila primerjava življenjskega okolja doma in tujini. Vsaj proti dvajsetim letom 20. stoletja so v Franciji in na Nizozemskem rasle ob rudnikih rudarske hiše, ki so nudile solidno namestitev za družine. Tako Cerkev kot oblasti Dravske banovine so posvečale pozornost otrokom in mladini. Izseljenški duhovniki iz Francije, Nizozemske, Nemčije in Belgije so se 23. junija 1932 zbrali v Luksemburgu, kjer so razpravljali o vzgoji otrok, izseljenških učiteljih in usmerjenosti izseljenških društev. Političnost je bila prisotna tudi na tem področju. Duhovnik Anton Merkun, ki je imel za seboj že argentinsko izkušnjo, je orisal številne negativnosti izseljenstva in med njimi razbitje družin, saj matere niso mogle vzgajati svojih otrok. Kjer ni bilo očeta, je manjkala glava družine. Družba sv. Rafaela v Ljubljani je podpirala programske smernice glede odnosa do otrok in mladine. Težnja je bila, da gredo dekleta za fanti in žene za možmi. Fantom naj bi se omogočile poroke s Slovenkami in da bi se jim olajšala vrnitev v domovino.

Na prvem slovenskem izseljenskem kongresu v Ljubljani prvega julija 1935 je bila sprejeta resolucija Narodna vzgoja izseljenske mladine, ki je opredeljevala program v osmih točkah. Ohranitev izseljenske mladine je bilo v interesu države in naroda, če že ne po jeziku vsaj po duhu. Otroke prvega rodu izseljencev se je zakonsko štelo za jugoslovanske državljane, od tod dolžnost države, da skrbi za pouk teh otrok v materinem jeziku povsod tam, kjer izseljenci sami niso mogli poskrbeti zanje. Posledično so zahtevali, da beograjska vlada in banska uprava Dravske banovine dvigneta finančno postavko za materialno podporo duhovnikom in učiteljem med izseljenci. Poskrbljeno naj bi bilo tudi za potrebna učna sredstva. Prosvedno ministrstvo bi moralo doseči dogovor z Ministrstvom za socialno politiko in narodno zdravje za sestavo pravilnika in učnega načrta za učitelje. Vzdrževala naj bi se povezava med izseljenskim učiteljem in duhovnikom. Marsikje naj bi bil pouk v narodnem jeziku dovoljen samo na podlagi verouka, zato naj bi prihajali mednje samo verni učitelji. Za pouk slovenščine in domoznanstva so zaprosili za učbenike (Abecednik, Katekizem, Zgodovino in zemljepis Jugoslavije v slikah). Vsi učni pripomočki naj bi izšli v dveh jezikih, v slovenščini in v jezikih narodov, katere so otroci obvladovali, tj. angleščino (verjetno so mislili na Slovence v Združenih državah Amerike), nemščino, nizozemščino, francoščino, španščino in portugalsščino.³ Mimogrede, srbohrvaščina je predstavljala večjo oviro pri sporazumevanju, zlasti vestfalskim izseljencem, ki so komaj razumeli nemščino, kaj šele srbohrvaščino. Slovenski izseljenci, zlasti iz vrst Primorcev, so primerjali razmere z italijanskimi izseljenskimi otroci in mladino glede vzdrževanja šol, država je nudila potrebščine, obleke, knjige, hrano in celo prevoze in jim omogočala počitniške kolonije. Skratka, da naj bi se dosegla podpora izseljencem ob rojstvu otroka, kakor so jo imeli Italijani in Poljaki in tudi drugi narodi.

Ljubljanski župan Juro Adlešič se je vračal s kongresa Kristusa Kralja v Poznanju in se na vlaku domov srečal z otroki italijanskih državljanov, ki so bivali na Poljskem in so odhajali v Italijo. V pogovoru z vodjo skupine je ugotovil, da vsi otroci italijanskih državljanov – kjerkoli po Evropi in zunaj nje – gredo vsako leto na državne stroške na dvomesečno letovanje v Italijo, v tamkajšnje počitniške kolonije, kjer so se navzeli »duha sodobne Italije«. Pozdravil je to skrb države za mlade v Italiji.⁴ V primerjavi z otroki ameriških izseljencev ni videl možnosti za organiziranje njihovih počitnic zaradi dolge poti, bolj realna mu je bilo organiziranje počitnic za slovenske otroke v Franciji in Nemčiji. Adlešič je nekako zaobšel predhodna prizadevanja posameznikov, ki so organizirali počitnikovanje otrok v domovini. Sramotno se mu je zdelo dejstvo, da izseljenski otroci niso videli domovine in da so maloštevilne slovenske izseljenske šole v tujini pokrile le majhen del te problematike, saj naj bi imeli malo priložnosti za učenje maternega jezika. Na drugi strani pa so bile velike možnosti za počitnikovanje zaradi jadranske obale in planinskih krajev, kar so poslušalci Izseljenske zbornice pozdravili z aplavzom. Pri tem je opozoril na realnost, saj se je pogosto vse zaustavilo zaradi denarja, pri čemer je ošvrknil javnost, ki naj bi bila pasivna pri pridobivanju potrebnih financ. Adlešičevo prizadevanje ni bilo naključno ali samo v županski funkciji, saj se je skozi svoje življenje pogosto ukvarjal z izseljensko problematiko.

³ Prvi slovenski izseljenski kongres; Družba sv. Rafaela, str. 33–34.

⁴ Na pohodu je bila »romanizacija« in »etnična bonifikacija« Julijske krajine, poitalijančevanje krajevnih imen in priimkov. Glej: Slovensko-italijanski odnosi, str. 39.

Učiteljica Julijana Šušteršič

Redke so bile ženske, ki so se angažirale v pretežno izseljenskem moškem svetu. Strokovna učiteljica na meščanski šoli v Ljutomeru je opisala svoje izkušnje v Franciji. Tja je odšla na pregled stanja izseljenskih otrok, ki sta jih poučevala učitelj Janko Jankovič in duhovnik Anton Švelc. Poudarila je potrebo po slovenski učiteljici, ki bi poleg šolskih ur skrbela tudi za izobrazbo slovenskih deklet in mater kot tudi hrvaških otrok (!). Skrb za dekleta in matere je povezala s potrebo vcepitve globoke vere in moralnega čuta, da se ne bi izgubile, preden bi dekleta postale matere ter jih obvarovati raznih »zablod in težkih udarcev« v katere jih je zavajala tujina. Jankovič je v Aumetzu (Pas-de-Calais) imel pomočnico, ki je poučevala dekleta v gospodinjstvu in šivanju, pri tečajih mu je pomagala pomožna učiteljica Zupanova. Njen končni sklep je bil, da so bile redke družine, katerih otroci ne bi obiskovali tečaje, hkrati pa ugotavljala, da je bila prihodnost izseljenskih otrok temna: fantje so gledali, da bi čim prej prišli v rudnik, dekleta pa so težje dobile dela. Do petnajstega ali šestnajstega leta so mladi ostali v družini. Nekatera dekleta so ostala doma, druge so odšle služiti v večja francoska mesta kot služkinje ali so si poiskale delo na francoskih kmetijah. Vračale so se, ko so bile zrele za poroko. Marija Rožé je zapisala pesem, ki odraža ból izseljenke (*»Oj, kako je hiša prazna,/ če jo mati zapusti./Joj, kako je cesta težka,/ ko na tuje se zgubi! /Pa kako je v srcu tema,/ če ljubezni v njem več ni./ To, vse to smo izgubili – oj, nesrečni trikrat mi!«*).⁵ Obiskala je kar nekaj kolonij (Metz, La Marine, Crusnes, Villerupt, Tucquegnieux-Village, Tucquegnieux-Gare, Giraumont, Mancieulles, Freyming-Merlebach,). Ocenila je, da bi država morala zagotoviti vsaj tri učne moči, da bi bilo izseljensko šolstvo na področju jugoslovanskega konzulata v Metzu nekako pokrito. Leta 1938 je bila ustanovljena Izseljenska zbornica kot eden od poskusov urejanja izseljenske problematike. Šolski odsek je vodila Julijana Šušteršič. Za temeljno nalogo si je zastavila cilj, da bi pritegnila mladino v domovini k delu za izseljensko mladino. Povečal se je interes za medsebojne stike. Iz Združenih držav Amerike so se oglasile ameriške Slovenke z Marie Prisland na čelu (Slovenska ženska zveza). Prosile so za podporo iz domovine, da bi omogočila slovensko-ameriški mladini prihod na obisk »v stari kraj,« in hkrati naj bi mladina iz Slovenije odhajala v Združene države Amerike. Pobuda je ostala bolj črka na papirju.⁶ Kot učiteljica je Šušteršičeva predstavila svojih dvanajst smernic prihodnjega dela:

(1) Mladina po šolah doma naj se organizira v izseljenskih odsekih; pravilnik je bil izdelan, ni pa še bil potrjen od oblasti. (2) V vsakem odseku se določi izseljenska kolonija, v kateri je bilo največ rojakov iz okraja šole; s kolonijo bi imeli dopisne stike, pošiljali slike in poročali o zanimivostih iz domačega kraja. (3) Vsaka izseljenska kolonija in izseljenska šola je morala imeti stik z domovino. (4) Izseljenski mladini se mora omogočiti obiskovanje slovenskega pouka, zato naj se poveča število učiteljev med izseljenci; tem je potrebno urediti finančni položaj in redno prejemanje plač. (5) Vsako leto bi moralo priti v domovino vsaj nekaj otrok na počitnice, jim nuditi brezplačno pot, vso oskrbo in pouk materinščine; za počitniško kolonijo naj bi se odbralo po nekaj otrok iz vsake izseljenske naselbine (kolonije), ki bi se vračali kot mladi prosvetni delavci na delo med tovariše na tujem. (6) V naselbinah, iz katerih otroci ne bi mogli obiskati domovino, bi priredili počitniške tečaje za pouk slovenskega jezika in domoznanstva;

⁵ Premrov, Izseljenska čitanka, str. 152.

⁶ Zakrajšek, Izseljenski zbornik, str. 23–24, 30–31.

v te tečaje bi se pritegnilo otroke iz vseh bližnjih naselbin. (7) Za voditelje teh tečajev naj bi se izbrale najboljše učne moči, s popolno predanostjo delu z otroki; potreben bi bil določen tečaj v domovini, kjer bi skupaj pregledali učno snov in določili obliko predavanja te snovi, ki bi bila za izseljensko mladino najlažja. (8) Vsaki naselbini bi skušali poslati vsaj nekaj mladinskih knjig in revij; po možnosti bi organizirali za mladino potujoče knjižnice pod vodstvom izseljenskih učiteljev. (9) Za pouk izseljenske mladine bi se izdelala učna knjiga slovenščine in domoznanstva za nižjo in višjo stopnjo. (10) Sposobne izseljenske otroke bi morali šolati v domovini, da bi se pripravili v njej za delo med izseljenskimi rojaki. (11) Mladino v domovini naj bi seznanili z vsemi vprašanji t. i. izseljenskega problema in z vsemi težavami izseljencev; v izseljenski reviji (mišljen je Izseljenski vestnik) se morajo stalno objavljati poročila o delu in življenju izseljenske mladine, kar velja tudi za dnevno časopisje v Sloveniji in nuditi možnost objavljanja o delu mladine, tako doma kot po svetu. (12) V Mladinskem skladu bi se zbirali denarni prispevki med mladino, zlasti med Izseljenskim tednom, da bi omogočili otrokom pot v domovino. Resolucija učiteljice Šušteršičeve je bila sprejeta.⁷

Duhovnik Anton Merkun je v izseljenskem programu leta 1932 navajal, kaj mora narediti domovina za večjo razpoznavnost slovenskega izseljenstva. In kaj je naštel? Potrebo po šolskih čitankah s sestavki o izseljencih, pri zemljepisu naj bi omenjali glavne kolonije in prostorsko zaposlenost priseljencev, pri zgodovini opredelili oznako časa izseljevanja / priseljevanja, življenjepise, npr. Friderika Barage, in to na osnovnih, srednjih in trgovskih šolah v banovini.

Za univerzo je bilo predvideno znanstveno proučevanje slovenskega izseljenstva (Merkun 1932). Poudarek je bil na osveščanju mladine doma. Naloge so bile: spodbujanje otrok k pisanju pism z zgodbami o njihovem življenju v novih okoljih na eni, in pisanju otrok iz domovine v priseljenška okolja na drugi strani. Pisma otrok iz tujine so bila različna po kvaliteti vsebine in jezika, marsikdaj otroško naivna, pod vplivom vnašanja vzhičenih besed o domovini. Vendar je iz njih možno izluščiti, kaj so otroške misli in kaj je pripisala odrasla roka. Otroci so pošiljali svoje dnevnike in spomine na obiske domovine. Poleg zahtev po učnih knjigah za otroke in tudi odrasle so v sklopu Izseljenskega dneva ali nedelje poudarjeno praznovali ta dan.⁸

Učiteljica Julijana Šušteršič, ki je bila tudi na obisku otrok v Franciji, si je zamislila, kako bo zainteresirala otroke v domovini za izseljensko tematiko. Zavedala se je suhoparnosti v primerih samo številčnega opisovanja izseljenstva. Otroci so ji predlagali – bolj verjetno učiteljica sama –, da bi zbrali knjige, zbirke znamk, školjke, prgišče domače zemlje, da napišejo nekaj pism o domačih razmerah, o trpljenju in bedi, in da vse skupaj pošljejo Družbi sv. Rafaela, da bi zbrano poslala v tujino. Del otroških izdelkov so res poslali v Gladbeck (Nemčija), drugi del v Tucquegnieux (Francija). Od prejemnikov so dobili tudi odgovor.⁹

Urednik rubrike je želel, da bi mu pisali iz celega sveta. Dopisnik Alojz Ocepek je videl v tej rubriki obrambo mladine pred »padcem v valove tujega življenja«. Kritiziral je upadanje skrbi za mladino in suhoparnost pisanja o njej v slovenskih glasilih. Obračal se je na izobražence, ki bi morali posvetiti večjo skrb otrokom v tujini. Kritiziral je nedejavnost oblasti in kulturno-prosvetnih društev v domovini (Ocepek 1936). Jožef

⁷ Ibid, str. 34.

⁸ AS 74, a.e. 271, š. 3. Knjige za vzgojo naših izseljencev.

⁹ Šušteršič, Proslava Izseljenskega dneva.

Grašič je napisal za Kotiček izseljenske mladine prispevek »Poživimo dopisovanje z našimi izseljenci«. Poudaril je potrebo, da se morajo bolj nasloniti na domačo mladino, ki naj bi spodbujala dopisovanje med vrstniki in vrstnicami. Naslednji korak bi bil, da jih povabijo v domovino, vsaj za krajši čas (Grašič 1937). Jože Podslivniški je napovedal izseljenski mladini »narodno smrt«.¹⁰ Ko se je ustanovila Izseljenska zbornica (1938) sta se v njenem sklopu oblikovala šolski odsek in mladinski sklad. Namen prvega je bila skrb za mladino v tujini, in drugega, približevanje domovine izseljenskim otrokom, npr. z organiziranjem počitnic. Vendar se je čas miru iztekal in s tem so propadli načrti in programi na področju skrbi za izseljenske otroke in mladino.

Počitniške kolonije

Nedvomno so bili obiski izseljenskih otrok in mladine v domovino med najbolj priljubljenimi dogodki skozi prizmo otroških doživetij. Njihov namen je bilo oživljanje in ohranjanje stikov z domovino. Relativna bližina evropskih priseljenskih držav je omogočala izvedbo teh povezav po zgledu Italije in Nemčije s poudarkom na ohranjanju državljske in narodne zavesti, v slovenskem primeru tudi s poudarkom na krepitvi verskih in moralnih vrednot. Zakrajšek je v slovenskem primeru dvomil o koristnosti počitniških kolonij, ker »otroci niso tu dobili one nege, varstva, in skrbi, kakor bi bilo potrebno, da se moralno ne pokvarijo, da jim počitnice v domovini ne bi bile samo v moralno škodo, obenem pa jih je podčrtal kot problem, ki je zahteval posebno preučitev.¹¹ Nedvomno je bilo potovanje privlačno za otroke in mladino, za odkrivanje lepote pokrajin in dežel, skozi katere jih je peljal vlak, ne nazadnje radovednost, kakšna je dežela staršev. Določen magnet je bilo Jadransko morje, čeprav je večina počitnikarjev preživela počitnice v slovenskih okoljih. Cerkev je bila pri organiziranju močno navzoča, saj je imela številne zavode in s tem možnosti za nastanitev otrok. Žal ne poznamo odzivov počitnikarjev, vsaj nekateri dogodki pa so kazali na razlike, npr. boljše prehrane otrok iz Nemčije. Namen je bil dvojen, prvič, da so se otroci pogovarjali v slovenskem jeziku in so za ta primer organizirali stike z otroci v Sloveniji, in drugič, da se je okrepila verska vzgoja, saj so mnogi iz cerkvenih vrst jadikovali nad pomanjkanjem oziroma zmanjševanjem vere med otroci. Pozabili pa niso tudi na utrjevanje državotvornih vrednot. (Nikakor ne smemo pozabiti na dejstvo, da je bilo neopredeljeno število Slovencev v izseljenstvu bliže laičnosti kot vernosti oziroma so bili indiferentni do vere).

Pod pokroviteljstvom duhovnikov in učiteljev so se vrstile manifestacije in praznovanja, v katerih so bili otroci in mladina sestavni del dogajanja. Materinski dan so označevali za »naš narodni praznik«. Kult Matere božje je bil tako kot v domovini (Brezje) močno navzoč v Nemčiji (Kevelaer). Čas okrog božiča je bil še toliko bolj naravnani na otroke, saj so se vrstile božične igrice, npr. Povodni mož in Sestrin varuh, veliko so peli in deklamirali, organizirali so otroške zborčke. Miklavž je bil priljubljen zaradi daril. V Eysdnu so imeli navado, da so slovenska društva v sodelovanju z izseljenskimi tečaji

¹⁰ Če vzamemo v roke Spominski zbornik Slovenije (1939) z ugotovitvami dr. Alojzija Kuharja, dobrega poznavalca izseljenske problematike, se pri njem tudi pojavljajo oznake o izumrtju Slovencev v ZDA, bližnji smrti Slovencev v Kanadi, o naselbinah v Franciji, zapisanih smrti, za čuda nič o usodi Slovencev v Nemčiji, o izginotju Slovencev v Belgiji in le naselbine na Nizozemskem označil za najboljše slovenske naselbine v Evropi in čezmorskih državah (Kuhar 1939: 524–536).

¹¹ I. slovenski izseljenski kongres (1935), str. 93–94.

pripravila božične večere. Izselski učitelj Svatopluk Stoviček je bil med angažiranimi z delom med otroki. Svoje poslanstvo je primerjal z misijonskim poslanstvom. Vodil je družinske sestanke in se po njegovem »razdajal za otroke«. Prevozil je kilometre s kolesom od kolonije do kolonije. Trdil je, da je bilo zanimanje otrok za »slovensko šolo« veliko, celo naj bi jo zahtevali, da bi se naučili materni jezik, kar je nekoliko pretirana trditev. Stovičku je bila blizu slovenska pesem, npr. Naprej zastave, Lepa naša domovina, Kje so moje rožice, Bog daj srečo in Sveta noč. Pripravljala je tečaj za mlade violiniste in igro Podvodni mož. Predvideval je izlet v Antwerpen iz čistega dohodka nastopajočih. Nekateri starši so razumeli pomen slovenskih tečajev za otroke, pri drugih je več pričakoval. Težavo je videl v raztresenosti otrok po kolonijah. Vesel je bil, da so mu Flamci govorili, da je Kinderfreund, še bolj pa je bil vesel, če so se otroci podili za njim in ga klicali »stric, stric«, ali še bolje »Onkel, Onkel, počakajte«! Stoviček je bil podoba slovenskega izselskega učitelja, ki se je razdajal in pri tem ohranil ljubezen do vzgoje otrok s čim manj ideološkimi primesmi.¹²

Viri in literatura

Literatura

- Drnovšek, Marjan: Educational Care for Slovene Emigrant Youth before the Second World War. *Dve domovini/Two Homelands*, 32, 2010, str. 81–92.
- Drnovšek, Marjan: Slovenski izseljenci in domovina v tridesetih letih. *Slovenska trideseta leta*. Ljubljana: Slovenska matica, 1997.
- Kološa, Vladimir. *Banski svet Dravske banovine*. Ljubljana: Arhiv SR Slovenije, 1980.
- Kuhar, Alojzij. Naše izseljensko vprašanje. *Spominski zbornik Slovenije*. Ljubljana: Založba jubilej, 1939.
- Premrov, Jože. *Izseljenska čitanka*. Slovenski mladini priredil Jože Premrov. Ljubljana: Mladinska založba, 1941.
- Tensundern, Božidar. *Vestfalski Slovenci*. Celovec: družba sv. Mohorja v Celovcu, 1973.
- Žitnik Serafin, Janja. Childhood, Homesickness and the Generation Gap in the Literature of Slovenian Emigrants. *Dve domovini/Two Homelands*, 23, str. 51–66, 2010.

Arhivski viri

Uporabljeno je bilo arhivsko gradivo Arhiva Republike Slovenije, AS 74, Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Oddelek za socialno politiko in narodno zdravje, Izseljeniški fond.

Časopisni in publicistični viri

- Anon. (1929). Mati vzgojiteljica. Vodilne misli krščanskega vzgojeslovja. Ljubljana: Založila uprava dekleškega lista Vigred.
- Anon. (1933). Izven šolski tečaji po naselbinah. *Izseljenski vestnik*, III/4: 3.
- Anon. (1935). I. slovenski izseljenski kongres v Ljubljani, 1. julija 1935. Ljubljana 1936: 93–94.
- Anon. (1933). Jugoslovanska izseljeniška katoliška akcija, *Izseljenski vestnik*, III/2: 5.
- Anon. (1936). I. slovenski izseljenski kongres v Ljubljani, 1. julija 1935. Ljubljana: Družba Sv. Rafaela.
- Anon. (1938a). Izseljenska akademija: Mladina v domovini za izseljensko mladino, *Izseljenski vestnik*, VIII/4: 26–27.
- Anon. (1938b). Kotiček izseljenske mladine. *Izseljenski vestnik*, VIII/5: 43.
- Jankovič, Janko (1932). Šolska skrb za našo izseljeniško mladino. *Izseljeniški vestnik. Glasilo slovenskih izseljencev celega sveta*. II/3.

¹² Drnovšek, Izseljenski učitelj Svatopluk Stoviček, str. 79–83.

- Jankovič, Janko (1937). Šolsko vprašanje naše mladine v Franciji. *Izseljenski vestnik Rafael*, VII/8: 65–66.
- Jankovič, Janko (1935). Slovenske šole v Franciji. *Izseljenski vestnik Rafael*, V/4.
- Jankovič, Janko (1935). Kako preprečiti, da bi se otroci naših izseljencev ne potujčili? *Izseljenski vestnik Rafael*, V/4.
- Jankovič, Tonček (1933). Pismo, *Izseljenski vestnik*, III/5.
- Grašič, Jožef (1937). Poživimo dopisovanje z našimi izseljenci, *Izseljenski vestnik*, VII/10: 107.
- Merkun, Anton (1932). Naš narodni izseljeniški program, *Izseljeniški vestnik*, II/3.
- Mikuš, Drago (1937). Kotiček izseljenske mladine, *Izseljenski vestnik Rafael*, VII/4: 29.
- Ocepek, Alojz (1936). Kotiček malih izseljenčkov, *Izseljenski vestnik*, VI/7: 76.
- Podlišček, Jože. Naša izseljenska mladina in domovina, *Izseljenski vestnik*, VIII/7: 66–67.
- Šlibar, Tone (1937). Organizirajte mladino. *Izseljenski vestnik Rafael*, VII/10: 109.
- Šlibar, Tone (1937). Učne knjige za izseljenske šole, *Izseljenski vestnik*, VII/6: 41.
- Šušteršič, Julijana (1937). Proslava izseljenskega dneva po naših šolah, *Izseljenski vestnik Rafael*, VII/6: 47.
- Zupančič, Ana (1939). Počitnice izseljenskih otrok v domovini, *Izseljenski vestnik*, IX/8–9: 155.

Jure Gombač

Deca begalci v Sloveniji 1948–1952

GOMBAČ, Jure, dr. znanosti, docent, višji znanstveni sodelavec, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU, Univerza v Novi Gorici, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, jure.gombac@zrc-sazu.si.

Deca begalci v Sloveniji 1948–1952

Prispevek raziskuje problematiko otrok – beguncev iz Grčije, natančneje Egejske Makedonije, ki so med letoma 1948 in 1952 zatočišče pred »monarhofašističnim nasiljem« oziroma državljansko vojno v Grčiji s pomočjo jugoslovanskega Rdečega križa iskali in našli v Sloveniji. Črpa iz virov, ki jih hrani Arhiv Republike Slovenije (Rdeči križ Slovenije), dokumentarnih filmov, diskusij po spletnih straneh ter forumih in pa maloštevilne literature. Za konec se članek posveti tudi današnjemu svetu in položaju t. i. »mladih brez spremstva« v Sloveniji ter išče nekatere primerjave med nekoč in danes.

Ključne besede: otroci, begunci, humanitarnost, Grčija, Rdeči križ Slovenije

GOMBAČ, Jure, Ph.D., Associate Professor, Senior Research fellow, Slovenian Migration Institute ZRC SAZU. University of Nova Gorica, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, jure.gombac@zrc-sazu.si.

Deca begalci (Children Refugees from Greece) in Slovenia 1948–1950

This contribution explores the events, concerning children-refugees from Greece, mainly from Aegean Macedonia, who between 1948 and 1952 found sanctuary from »monarchofascist violence« or civil war in Greece in Slovenia with the help of the Yugoslav Red Cross. It draws on the resources held by the Archives of the Republic of Slovenia (Slovenian Red Cross), documentary movies on Youtube, discussions on web pages and forums as literature about those events is still rare. In conclusion, the article turns to the world of today and the situation of the »unaccompanied youth« in Slovenia and is looking for some comparisons between past and present.

Key words: children, refugees, humanitarian work, Greece, Slovenian Red Cross

Uvod

V mesecu juliju leta 1948 so v Slovenijo začeli prihajati tako imenovani »deca begalci«, otroci – begunci, ki so jih zaradi državljanske vojne iz Grčije, predvsem Egejske Makedonije, evakuirale nekatere socialistične države, med njimi tudi Jugoslavija. Zanje so poskrbele humanitarne organizacije pod taktirko države in republike, precej akcij je slonelo tudi na frontnih organizacijah in pa na prostovoljnem delu posameznikov. Kompleksno organizirana humanitarna akcija je trajala vse do leta 1953. Lahko bi sicer rekli, da se je uspešno končala, da so se otroci vrnili domov, vendar pa položaj žal ni bil tako preprost in bi bilo primerneje govoriti o dejstvu, da so se v bistvu lahko raztepli po vsem svetu, le domov ne. In grška meja za nekdanje begunce iz Egejske Makedonije, ki ostajajo zvesti svoji kulturi, tradiciji in koreninam, ostaja še naprej zaprta.

V primeru te epizode bi si rad poleg o samem zgodovinskem dogajanju odgovoril še na nekaj drugih vprašanj, ki bi lahko pomagali pri dodatni problematizaciji dogajanja. Recimo, kakšne posledice pri otrocih lahko pustijo vojni dogodki, izguba doma, ločitev od staršev, sorodnikov, prijateljev in begunstvo samo? In kot dodatno vprašanje: kako

je bil organiziran tak humanitarni podvig, ki se je moral soočiti s celo vrsto izzivov: najprej s fizičnim in psihičnim okrevanjem po travmatičnih dogodkih, z organiziranjem domače oskrbe, s prehrano, šolanjem, popoldanskimi dejavnostmi, z zdravstveno oskrbo, iskanjem stikov s starši in sorodniki, s politizacijo evakuacije med Informbirojem ter nato še z repatriacijo. Vendar ne z repatriacijo kot vrnitvijo v domovino, saj se veliko otrok – beguncev zaradi političnih stališč grške države tja ni moglo več vrniti, temveč je šlo za »repatriacijo« k staršem ali sorodnikom v države, ki so pomagale pri evakuaciji, a so bile zaradi Informbiroja sovražno nastrojene do Jugoslavije, ali pa v zahodne države (Avstralijo, Kanado, ZDA).¹ Veliko pa jih je svoj novi dom našlo v Republiki Makedoniji.

Večina virov o oskrbi otrok – beguncev v Sloveniji se nahaja v fondu Rdečega križa v Arhivu Republike Slovenije, precej gradiva je na voljo tudi na internetu, še zlasti v obliki filmov in posnetih pričevanj. Nekaj zanimivih in pomembnih informacij pa je bilo mogoče izluščiti tudi iz intervjuja z enim od otrok – beguncev, ki danes živi v Sloveniji.²

Otroci, izkušnja vojne in begunstva

Po ugotovitvah psihologov in sociologov otroci, ki kot begunci iz vojnih razmer prihajajo v državo gostiteljico, lahko trpijo zaradi različnih travm, stresa in stisk. To vpliva na njihovo delo ter razvoj in pa na njihovo vključevanje v družbo. Vendar pa naj bi literatura in klinične izkušnje hkrati dokazovale, da otroci, ki so prestali vojno izkušnjo, izkazujejo veliko mero vzdržljivosti.³

Otroci in adolescenti na vojne dogodke reagirajo različno, njihove reakcije pa so odvisne od njihove vzgoje, razvojne faze, v kateri se nahajajo, in emotivnih ter kognitivnih sposobnosti; od spola, celovitosti družine oziroma osebe, na katero so navezani; od tega, ali je otrok utrpel resne fizične poškodbe, od bližine vojnih dogajanj in tipa vojne izkušnje; od možnosti za okrevanje po samem dogajanju. Poleg tega otroci in adolescenti na vojni stres reagirajo tudi z različnimi oblikami obnašanja, motnjami in psihološkimi težavami, oziroma na vojno travmo ne reagirajo samo s simptomi posttravmatske stresne motnje. Gre za vrsto motenj, bolezni, povezanih z vojno, kot so motnja posttravmatskega stresa, depresija, anksioznost, somatske motnje, nespečnost, vedenjske motnje.

Izkušnja vojne različno vpliva tudi na posamezne starostne skupine otrok. Dojenčki naj bi bili glede svojega preživetja in varnosti popolnoma odvisni od svojih skrbnikov in so še zlasti v nevarnosti, kadar vojna te odnose in rutino prekine. Malčki, ki še ne govorijo, imajo premalo izkušenj, da bi prepoznali in razumeli strašne dogodke, in prav ta nevednost naj bi jih ščitila vsaj pred manj in srednje travmatičnimi vojnimi dogodki.

¹ AS fond 616, fasc. 3, dopis 622/51.

² Na tem mestu se zahvaljujem P. V. za zanimiv in izčrpen intervju, ki mi je še dodatno razsvetlil to obdobje in mi pomagal vsaj deloma razumeti, kaj vse so doživljali otroci na svoji begunski poti. Ta je za nekatere trajala tudi do deset let, zaznamovala pa jih je za vse življenje. Intervju se nahaja pri avtorju prispevka.

³ Resilience & Recovery After War: Refugee children and families in the United States, <http://www.apa.org/pubs/info/reports/refugees-full-report.pdf>, 2010. Raziskavo je pripravilo Ameriško društvo psihologov za namene učinkovitejše integracije otrok – beguncev in njihovih družin, ki so jim ZDA odobrile status begunca. Cilja na vladne in nevladne organizacije, ki naj bi čim bolj celovito obravnavale to problematiko in na ta način pripomogle k učinkovitejši integraciji (op. avtorja).

Otroci med tremi in petimi leti so v številnih kulturah že vključeni v razvojne naloge učenja reguliranja čustev in telesnih funkcij, tako da se lahko za nekaj časa ločijo od svojih skrbnikov in razlikujejo med fantazijo in resničnostjo. Nasilno, nepredvidljivo okolje in preselitev pomeni izziv za otroke, ki se teh razvojnih nalog še učijo. Pri majhnih otrocih iz vojnih con je možnost enureze (močenja postelje), ločitvene anksioznosti in uničevanja stvari precej večja. Predvideva se tudi, da začasna ločitev od skrbnikov v tej razvojni fazi lahko pomeni velik stres za otroke, vse dokler ne razvijejo kognitivnih zmožnosti za razumevanje, da se bodo njihovi starši vrnili.

Razvojne naloge otrok med šestim in desetim letom se v številnih kulturah osredotočajo na rastočo pomembnost medsebojnih odnosov in šolsko okolje. Vojna, razseljevanje in priseljevanje lahko ovirajo te procese tako v državi, od koder otrok izhaja, saj ga iztrgajo iz temeljnih odnosov in aktivnosti, kot tudi pri procesu priseljevanja, kjer se srečajo z drugačno kulturo in razmerami. Šoloobvezni otroci so lahko tudi bolj občutljivi na nasilje v šoli – tako fizično kot verbalno – kar je posledica z vojno povezanega nasilja, ki so mu bili priča.

Starejši otroci in adolescenti naj bi bili zaradi izpostavljenosti travmatičnim vojnim izkušnjam še bolj ogroženi. Ker so pogosto vpleteni v razvojno nalogo oblikovanja bolj intenzivnih in trajnih odnosov, je lahko njihov občutek varnosti in zaupanja do drugih ljudi oslavljen zaradi nasilja, ki so mu bili priča ali pa so ga izkusili med vojno. Negotovost, ki jo adolescenti izkusijo, in sprememba njihovega okolja med vojno lahko spodneseta normativne naloge individualizacije in razvoj avtonomije, ki v mnogih kulturah karakterizirajo adolescenco. Dodatno lahko izpostavljenost grozodejstvu in nasilju, ki prevladujejo v številnih vojnih conah, izkrivijo adolescentovo razvijajočo se zmožnost, da razmišljajo abstraktno in razvijajo tako svoj pogled na svet kot tudi občutek za etiko. Po drugi strani pa so starejši otroci lahko bolj zaščiteni pred negativnimi psihološkimi rezultati zaradi svoje povečane sposobnosti kognitivnega razumevanja in zmožnosti, da se vključujejo v širše območje odgovarjajočih rešitev.⁴

Pomemben faktor je tudi spol. Študije spola so pri tistih, ki so preživeli vojne grozote, beguncih in priseljenskih otrocih ter adolescentih ugotovile kar nekaj razlik v doživljanju vojnih travm med deklicami in dečki. Pri dekletih in ženskah je več možnosti, da bodo žrtve ali priče spolnih napadov, seksualnega suženjstva, masovnih in ponavljajočih se posilstev in s tem povezanih travm. Dečki naj bi bili bolj izpostavljeni drugačnim oblikam nasilja, kot recimo eksekucij, streljanja ali celo sodelovanja v vojni kot otroci – vojaki.

Na psiho otrok lahko še dodatno vpliva izguba družinskega člana. Ta prizadene njihov občutek varnosti in povzroči razvoj globokega občutka ranljivosti.

Še zlasti se vse opisano potencira z begunstvom, saj položaj še naprej ostaja negotov, morebitno okrevanje pa se prestavlja v negotovo prihodnost.⁵

⁴ Resilience & Recovery After War: Refugee children and families in the United States, <http://www.apa.org/pubs/info/reports/refugees-full-report.pdf>, 2010.

⁵ Psihosocialne posledice rata, <http://www.psih.org/2000b.pdf>. 8. 8. 2000.

Državljska vojna v Grčiji

Državljska vojna med vladnimi enotami in Grško demokratično vojsko, ki jo je organizirala komunistična partija Grčije, je imela svoje korenine v drugi svetovni vojni. Po njej se je položaj med levimi in desnimi strankami kljub stalnim trenjem nekoliko umiril, konflikt pa je izbruhnil marca 1946 z napadom veteranov ELAS (Grške ljudske osvobodilne vojske) na vladno policijsko postajo v mestu Litochoro. Spopadi so se razširili na celotno grško ozemlje in trajali vse do leta 1949, ko se je vojna z porazom Grške demokratične vojske končala.⁶ Ena od epizod te vojne je bila tudi evakuacija otrok z vojnih območij, ki sta jo organizirala tako vladna stran s pomočjo »otroških mest« grške kraljice Frederike kot tudi komunistična stran z evakuacijo otrok v prijateljske socialistične države. Številke so v tem primeru precej nezanesljive, okvirno pa naj bi bilo v otroška mesta odpeljanih okoli 30.000 otrok, iz severne Grčije pa naj bi jih v prijateljske socialistične države evakuirali okoli 28.000. Seveda brez medsebojnih očitanj o namenih te evakuacije ni šlo. Vladna stran je komunistom očitala, da zato starše lažje rekrutirajo v komunistične vojaške enote, otroke v tujini pa urijo v janičarje ter jih nato vrnejo v boj. Na drugi strani so komunisti kraljici Frederiki očitali, da po njenih »otroških mestih« otroke indoktrinirajo, manjšinske otroke pa spreminjajo v Grke. Nekaj otrok naj bi na skrivaj posvojile tudi družine iz ZDA.⁷

Evakuacija otrok iz Grčije, predvsem iz Severne Makedonije, v prijateljske socialistične države je bila izredno nevarna, naporna in dolga. Pričevanja otrok govorijo o lakoti, mrazu, stalnem strahu pred letalskimi in topniškimi napadi vladnih enot, s snegom prekritih prelazih, temnih nočeh ter večdnevni pohodih.⁸ Po prihodu v Jugoslavijo so otroke zbrali v bližini Bitole in Bogomile, kjer so pripravljali kompozicije za odhod v druge kraje Jugoslavije, na Češko, Poljsko, Romunijo, Bolgarijo in Madžarsko.

Deca begalci v Sloveniji

Priprava terena za prihod otrok iz Grčije je v Sloveniji stekla že v maju 1948, ko je Glavni odbor Rdečega križa Slovenije (GO RKS) Rdečemu križu na Svobodnem ozemlju Demokratične Grčije poslal poslanico, v kateri je ostro obsodil zločine »narodnih izdajalcev in tujcev nad ženami, otroki in starci svobodoljubnega grškega ljudstva«. Ponujena je bila tudi pomoč »otrokom, bolnikom in vsem žrtvam nasilja domačih izdajalcev in okupatorjev« z vsemi sredstvi.⁹

Kmalu po tej poslanici se je izkazalo, kako Centralni odbor Rdečega križa Jugoslavije od Rdečega križa Slovenije (RKS) pričakuje, da bo poskrbel za določeno število beguncev iz Grčije, predvsem otrok. Ti naj bi v Jugoslavijo pribežali »bosi, goli in popolnoma izčrpani ter oslabeledi«¹⁰ oziroma »napol blazni od strahu, izčrpani in onemogli«.¹¹

⁶ Popovski, *General Markos, zašto me Stalin nije streljao*.

⁷ Greek Civil War, http://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Greek_Civil_War&oldid=502665537.

⁸ Cvetanovski, *The Drama of the Aegean Macedonians*. Utrinski vjesnik 20. 6. 2008, <http://umdia-spora.org/content/view/353/1/>.

⁹ AS fond 616, Rdeči križ Slovenije, fasc. 1.

¹⁰ AS fond 616, fasc. 1, Poročilo o stanju beguncev iz Egejske Makedonije, ki so se nahajali v domovih RK od junija 1948 do 24. 4. 1952.

¹¹ AS fond 616, Vprašanje grških begunčkov pred Generalno skupščino OZN leta 1950.

RKS je imel na tem področju kar nekaj izkušenj, ki si jih je pridobil z medvojn timer in s povojnim humanitarnim delom. Takoj po vojni je skupaj z Ministrstvom za socialno skrbstvo LRS in s frontnimi organizacijami oblikoval in realiziral pomoč za slovenske vojne sirote. Po nekaterih podatkih je bilo takrat v Sloveniji kar 13.800 otrok, ki so potrebovali domsko varstvo.¹² Prav tako je jeseni 1945 sodeloval pri namestitvi in oskrbi okoli 4.332 bosanskih sirot v mladinskih okrevališčih Gozd Martuljek in Preddvor, bolnišnici za bosanske otroke (najverjetneje v Kamniku) ter družinskem varstvu pri rejnikih.¹³

Prva skupina otrok – beguncev, 136 otrok v starosti od šest mesecev do osem let, in sedem spremljevalk,¹⁴ je iz Egejske Makedonije prispela v mesecu juliju 1948; začasno so jih namestili v prehodni bazi Ljubljana-Šiška. V tem času je prva komisija, ki jo je ustanovil GO RKS, kot primeren kraj za naselitev otrok – beguncev priporočila grad Borl. Konec oktobra je tam že bivalo okoli 300 otrok s spremljevalci. Predsednik in tajnica GO RKS sta po ogledu gradu ugotovila, da je zgradba kljub manjšim obnovitvenim posegom v slabem stanju in za otroke popolnoma neprimerna.

Otroke so sicer oblekli in nahranili, vendar pa niso mogli mimo dejstva, da so »razmeroma šibki in slabe telesne konstitucije ter podvrženi različnim otroškim boleznim«. Za zdravje otrok je sicer skrbela tudi sanitarna inšpekcija Ministrstva za ljudsko zdravje LRS, ki se je prav tako pritoževala nad neustreznimi prostori. Na gradu Borl se je jeseni 1948 sestala nova komisija, sestavljena iz zastopnikov ministrstev za zdravstvo, socialno skrbstvo in prosveto, Kontrolne komisije LRS in GO RKS. Komisija je ugotovila, da je grad za otroke neprimeren in je začela iskati primernejše prostore. Izbrala je poslopji v Stari gori pri Gorici in v Dutovljah. Začeli so opremljati prostore in obnavljati zgradbi, čeprav niso imeli veliko časa.¹⁵

Selitev je brez večjih težav potekala v obliki transportov po 75 otrok. Konec leta 1948 sta v obeh domovih že bivala 302 otroka.

V mesecu januarju 1949 so prispeli novi transporti otrok. RKS jih je namestil v bazo v Mekinjah pri Kamniku. Transporti so se nadaljevali tudi v februarju, ko so otroke iz Mekinj preselili v na novo ustanovljeni dom v Št. Vidu pri Stični. V tem času je bilo ustanovljeno tudi okrevališče Okroglo pri Kranju, ki naj bi skrbelo za hitrejše okrevanje otrok – beguncev po bolezni in kjer so lahko sprejeli 26 otrok.

V mesecu juniju 1949 je imel GO RKS v svoji oskrbi 527 otrok – beguncev in 47 grških žensk, kar je bilo največje število otrok – beguncev iz Grčije na območju Slovenije. Transporte iz Jugoslavije so zaustavili, nekaj otrok pa so poslali nazaj v druge domove po bratskih republikah.¹⁶

V domu v Stari gori je spomladi 1949 bivalo 149 otrok, 75 deklic in 74 dečkov, od tega je bilo 113 šoloobveznih. Za njih je skrbelo 12 žensk – »Makedonk« in dva makedonska učitelja. V začetku so bile težave z obleko in s prehrano, vendar pa se je stanje po zamenjavi upravnika, knjigovodje, domske gospodinje, kuharice in skladiščnika izboljšalo. Za nemoteno delo in življenje v domu je skrbelo 20 zaposlenih.

¹² Gombač, *Nova ideja socialnega skrbstva v Sloveniji med leti 1944 in 1950*.

¹³ Kikelj, *Bosanski otroci v Sloveniji (1945–1951)*.

¹⁴ Spremljevalke so bile večinoma mladinke, ki so skrbele za manjšo skupino otrok od formiranja skupine v Grčiji do prihoda v dom. Lahko so bile tudi matere enega od otrok (op. avtorja).

¹⁵ AS fond 616, fasc. 1, Poročilo Rdečega križa Slovenije v letu 1948.

¹⁶ AS fond 616, fasc. 1, Poročilo o stanju beguncev iz Egejske Makedonije, ki so se nahajali v domovih RK od junija 1948 do 24. 4. 1952.

Tudi v domu v Dutovljah je bilo precej živahno, saj so najprej izselili 128 otrok in pet Makedonk, in jih poslali v Crikvenico. V aprilu 1949 je v dom v Dutovlje prišlo 63 otrok iz Crikvenice, Rovinja in Malinske, nato so vanj drugi domovi začeli pošiljati predšolske otroke: junija 33 predšolskih otrok iz Stare gore, in sicer zato, da bi tam naredili prostor za nove otroke, ki so prihajali iz Prilepa, in 29 predšolskih otrok iz Št. Vida pri Stični. V izpraznjeni šentviški dom se je vselilo 145 otrok (75 deklic in 88 dečkov, 116 šoloobveznih in 29 predšolskih) in devet spremljevalk iz doma v Kovilju (Vojvodina). Tam je namreč po resoluciji Informbiroja prišlo do raznih protestov (recimo trganja Titovih slik, poškodovanj inventarja, uničevanja novih oblačil, metanja novih čevljev v stranišča ...) in so dom razselili.¹⁷

S tem so močno presegli kapacitete doma, predvidenega za 80 otrok. V vsaki postelji sta spala po dva otroka, jedilnica je bila premajhna, ker pa je bila večina otrok starejših, jim predpisana kartica racionirane preskrbe S II ni zadostovala. Poleg tega je v domu začelo prihajati do disciplinskih in drugih težav, saj so bili skupaj otroci od drugega do osemnajstega leta. Po mnenju RKS namreč v tem domu ni bila uporabljena prava vzgojna metoda. Skrbelo se je predvsem za to, »da so bili gojenci siti in oblečeni, ni pa se mladine usposobilo za življenje«.¹⁸

Med domovi je stalno prihajalo do selitev, otroci pa so prihajali in odhajali tudi iz drugih domov po Jugoslaviji. Nekatere so vrnili staršem.

Konec leta 1950 se je stanje še nekoliko bolj stabiliziralo. V Stari gori je bivalo 171 otrok (85 dečkov in 86 deklic), med njimi je bilo 156 šoloobveznih in 15 predšolskih. Z njimi je bilo 12 žensk – Makedonk ter trije makedonski učitelji. Zanje je skrbelo 22 zaposlenih. V otroških okrevališčih je bivalo sedem otrok, deset pa jih odšlo v Beograd, kjer so jih izročili njihovim staršem. V Mladinskem domu Dutovlje je živelo 112 predšolskih otrok, deset žensk in mladink – Makedonk, za njih pa je skrbelo 25 zaposlenih. V Št. Vidu pri Stični je bivalo 146 otrok, z njimi je bilo devet žensk – Makedonk, zanje pa je skrbelo 24 zaposlenih. V mladinskem okrevališču Okroglo je bilo 26 otrok, za katere je skrbelo deset zaposlenih. Ena deklica je živela v domu invalidne mladine v Kamniku, ena pa v domu slepih v Ljubljani.

Leta 1951 je zaradi repatriacije večjega števila otrok v Makedonijo tudi iz Slovenije odšlo precej otrok. Veliko jih je odšlo tudi v Srbijo in Hrvaško, predvsem v Belo Goro ter Crikvenico.¹⁹ Kar nekaj se jih je vrnilo tudi k staršem. Konec septembra 1951 je bil tako ukinjen mladinski dom v Dutovljah, otroci pa so se preselili v Staro goro. V letu 1952 so zaprli še domova na Okroglem in v Stari gori.²⁰ V Št. Vidu pri Stični je tako ostalo še 69 otrok in štiri spremljevalke. Njihovo število je še naprej upadalo.

Pouk in izobraževanje po domovih

Takoj ko so otroke – begunce iz Grčije razporedili po domovih, se je začel redni šolski pouk v makedonskem jeziku. Ta naj bi potekal po programu za šole v Ljudski

¹⁷ AS fond 616, fasc. 1, Mesečno poročilo za mesec februar 1950.

¹⁸ AS fond 616, fasc. 1, Poročilo o stanju v mladinskih domovih za begunce iz Egejske Makedonije.

¹⁹ AS fond 616, fasc. 3, dopis iz Stare gore na GO RKS 1. 10. 1951.

²⁰ AS fond 616, fasc. 3, dopis Centralnega odbora Jugoslovanskega Rdečega križa na GO RKS dne 4. 3. 1952.

republiki Makedoniji. V domove so prišli makedonski učitelji in učiteljice. Tja jih je po priporočilu Ministrstva za prosveto LR Makedonije ter Sveta za prosveto in kulturo LR Makedonije napotil Centralni odbor Jugoslovanskega rdečega križa. Plačevala naj bi jih tajništvo za prosveto Goriške oblasti (za Dutovlje in Staro goro) ter tajništvo za prosveto Ljubljanske oblasti (Št. Vid pri Stični). Nadzor je izvajal okrajni šolski nadzornik, ki je obiskoval domove, pregledoval delo šole ter dajal navodila o šolskem pouku.

Prve učiteljice so v domove prispele novembra 1948, naslednji kontingent pa je prispel po slabem letu, konec septembra 1949. Izmenjava je potekala vse do avgusta 1951, ko se je začelo resno govoriti o repatriaciji, zato iz Makedonije učiteljice in učitelji niso več prihajali.²¹ V Stari gori je ostal le še eden, pa tudi ta je moral k vojakom, zato je uprava doma od Sveta za prosveto in kulturo Narodne republike Makedonije zahtevala »vsaj štiri učitelje in štiri vzgojiteljice«, da bi lahko »zadovoljivo rešili važno in odgovorno nalogo pravilne vzgoje makedonskih otrok«, ki bi kljub napovedani repatriaciji lahko še nekaj mesecev ostali v slovenskih domovih.²²

Tudi učbenike so učitelji naročali iz Makedonije, da so prispeli, pa je bilo potrebnega kar nekaj časa in tudi dopisov na Ministrstvo za prosveto Ljudske republike (LR) Makedonije.

Na vratih doma so morale viseti table z napisom »Detski dom na deca begalci od Egejska Makedonija«, v razredih pa viseti slike maršala Tita in Lazarja Koliševskega.²³ Parole so morale biti izdelane po vzoru LR Makedonije in so morale govoriti o: »naši borbi, o borbi grškega in makedonskega naroda, o naši borbi za izgradnjo socializma«.²⁴

V Dutovljah je vzgoja predšolskih otrok obsegala seznanjanje z naravo in letnimi časi ter risanje in modeliranje. Material za ročna dela so jim podarili razni obiskovalci, med drugim pionirji s Svobodnega tržaškega ozemlja.²⁵

V Mladinskem domu Okroglo ni bilo posebnega učnega načrta, to pa zato, da oskrbovancev ne bi še dodatno utrudili. Otroke so vzgajali v lepem vedenju, redno so telovadili, predvsem pa so jim nudili več razvedrila in zabave. Učili so jih deklamirati lažje pesmice, risanja, organizirali pa so tudi različne priložnostne zabave, kot recimo ob pustu. Otroke so tudi s konkretnim delom seznanjali z naravo. Imeli so lastno »malo ekonomijo«, otroci so sami sadili, obdelovali vrt in pospravljali pridelke.

Ker so v Št. Vidu pri Stični leta 1950 sprejeli 145 grških otrok, so tam organizirali štiri razrede šole v grščini, poučevali so jih grški učitelji – laiki.²⁶

Otroci so imeli tudi redne pionirske sestanke, na katerih so razpravljali o različnih zadevah, ki so se jim zdele pomembne, na primer o učenju v šoli, popoldanskem delu in političnih razmerah v Grčiji ter stanju v Jugoslaviji.

Z različnimi akcijami so skrbeli tudi za vzgojo otrok po šolskem pouku. Organizirali so razne izlete, ekskurzije, kulturno-prosvetno delo, otroci so pripravili številne interne in zunanje nastope. Za boljšo in realnejšo izvedbo kulturnega in prosvetnega dela med otroki so v dveh domovih v eni od učilnic uredili manjši igralski oder. Parke okoli domov so uredili, postavili primerne mize in klopi, uredili več ograj in poti.

²¹ AS fond 616, fasc. 2, dopis Svetu za prosveto in kulturo Narodne republike Makedonije 470/51.

²² AS fond 616, fasc. 2, dopis 7719/7609.

²³ Lazar Koliševski je bil sekretar Centralnega komiteja Komunističke partije Makedonije med letoma 1943–1963 (op. avtorja).

²⁴ AS fond 616, fasc. 1, Mladinskim domovom RKS Stara gora, Dutovlje, Št. Vid, Okroglo, tema razno.

²⁵ AS fond 616, fasc. 1, dopis 9630.

²⁶ AS fond 616, fasc. 2, Splošno poročilo o stanju v mlad. domovih, dopis 5591/5.

Po vzoru drugih mladinskih domov²⁷ v Sloveniji so se v delo vključile tudi nekatere organizacije Osvobodilne fronte ter različne kulturne skupine.

Antifašistična zveza žensk (AFŽ) je organizirala gospodinjke tečaje ter pouk o šivanju, zraven pa so se pripravila tudi politična predavanja in predavanja o higieni. Enotni sindikati so svoje člane pošiljali opravljati različna nujna popravila ter dobavljali opremo. Člani Ljudske mladine Slovenije in pionirji so otroke – begunce obiskovali, prinašali različna darila ter prirejali različne prireditve in igre. Razne kulturno-umetniške skupine so prav tako po domovih priredile marsikatero prijetno uro: »S pomočjo kulturno prosvetnega društva Sv. Vid je bila v domu prirejena tudi igra *Ženitev*.«

Otroci so lahko sprejemali tudi obiske, česar so se po večini zelo veselili, vendar je bil postopek precej zapleten, saj se je bilo treba za obisk doma pisno obrniti na Centralni odbor Rdečega križa Jugoslavije (RKJ) v Beogradu, pa tudi preverjanje oseb je bilo precej natančno: »15. februarja je tako recimo iz Skopja obiskal z dovoljenjem Centralnega odbora (RKJ, opomba avtorja) iz Beograda stric varovanke T. P. Imenovani se je zadržal dva dni. Poznala ga je ena od spremljevalk, saj sta bila iz iste vasi.«

Seveda izobraževanje v domovih ni potekalo brez napak in spodrslijav. Komisija, v kateri so bili predstavniki Ministrstva za prosveto, Ministrstva za socialno skrbstvo in RKS, član Centralnega komiteja (CK) Komunistične partije Slovenije (KPS) pa je bil odsoten, je marca 1951 o šolanju ugotovila naslednje pomanjkljivosti: v Stari gori je bila šola slabo opremljena z učili. V Št. Vidu pri Stični so bili šolski prostori slabi, popolnoma so manjkala učila, pa tudi »vzgojil otroci v zimskem času niso mogli uporabljati in so bili največ vezani na spalnice«.

Prihajalo je tudi do trenj med učitelji oziroma »pedagoškim kadrom« na eni ter upravniki in osebjem na drugi strani. Učitelji so menili, da upravniki niso kos situaciji ter da ne razumejo pomembnosti svojega dela. V svojem poročilu RKJ je eden od poročevalcev kritično ocenil, da se upravniki vse preveč zanimajo le za ekonomijo in zase, manj pa za pedagoško delo po domovih. Eden od njegovih argumentov je bil, da »hleb nije pedagog«. Namesto pedagogov naj bi RKS po teh domovih zaposlil »bivšega kuharja, bivšega žandarja, bivšega natakara in bivšo dvorno damo, učitelji pa so se sami ukvarjali z izobraževanjem in vzgojo otrok, ki so sovražili Tita in Jugoslavijo zaradi Informbiroja«. ²⁸

Zdravstveno stanje

Glede na poročila je bilo zdravstveno stanje otrok – beguncev iz Grčije ob prihodu v Slovenijo slabo. Zdravniki so jih pregledali in pri njih našli nekatere nevarne in nalezljive bolezni. Kar nekaj jih je imelo davico, škrlatinko in tuberkulozo. Zaradi zanemarjenosti je imelo več otrok garje. Manjkale niso niti ošpice in norice. Najbolj ogrožene so poslali v bolnišnice in razna okrevališča, kot recimo Gozd Martuljek, vendar so zaradi podhranjenosti in slabokrvnosti le počasi okrevali.

²⁷ Gombač, *Novo urejanje socialnega skrbstva v Sloveniji*.

²⁸ AS fond 616, fasc. 2, Centralnom odboru Jugoslovenskog Crvenog krsta, Sekciji za zaščito djece.

V domovih so morali takoj začeti preventivne dejavnosti. Tja so bile poslano zdravstvene ekipe, med njimi »fluorografske,²⁹ rentgenološke,³⁰ zobne«. Poleg tega je okrajni zdravnik enkrat mesečno vse otroke pregledal in po potrebi ukrepal.

Med bivanjem otrok – beguncev Sloveniji sta umrla en dojenček (zaradi prirojene srčne napake) in ena spremljevalka.

Kljub vsemu trudu pa vseh bolezni in okužb po domovih niso mogli izkoreniniti. Šlo je pač za relativno velike skupine otrok, ki so živele v prilagojenih in neredko nepriemernih prostorih ter specifičnih razmerah. Hrana naj bi bila sicer kvalitetna in na voljo v zadostnih količinah, vprašanje pa je, če so z njo uspeli odpraviti slabokrvnost, ki je pri otrocih v begunskih ustanovah in taboriščih posledica stresa in slabe prehrane.³¹ Zdravstveno stanje se je iz meseca v mesec spreminjalo in bilo na trenutke prav alarmantno. Tako je bilo recimo v mesecu februarju 1950 po domovih naslednje stanje:

V Stari gori je za impetigom³² zbolelo 13 otrok, 11 se jih je pozdravilo. Vnetje srednjega ušesa je prebolelo šest otrok, za garjami pa se je zdravilo pet otrok. Diarejo sta prebolela dva otroka, angino pa trije. 21 otrok je dobilo gripo, tri pa je napadel furunkel.³³ Enemu otroku se je vnel slepič in so ga operirali, pri šestih otrocih pa so po slikanju pljuč ugotovili začetek tuberkuloze in so jih morali poslati v zdravilišče Novo Celje.³⁴ Dva otroka sta se vrnila z očesnega oddelka klinike v Ljubljani, kjer sta se najverjetneje zdravila zaradi trahome.³⁵

V Dutovljah so v domači izolirnici za impetigom zdravili 20 otrok, nato pa je 47 otrok zbolelo za gripo. Vse navedene otroke je najprej pregledal zdravnik, nato pa še zdravnica iz Sežane, in ugotovila, da stanje ni kritično.

V Št. Vidu pri Stični se je v domski ambulanti v tem mesecu zdravilo 35 otrok. Od tega sta bila dva primera vnetja srednjega ušesa, 18 primerov impetiga, štirje primeri gripe. Enajst otrok, ki so zboleli za garjami, so izolirali.³⁶

Prihajalo je tudi do raznih epidemij. V začetku februarja 1951 je nekaj otrok v Stari gori začelo kašljati in zdravnik je pri štirinajstih ugotovil izbruh oslovskega kašlja. Bolne otroke so takoj izolirali in jim dali dodatek k prehrani. Vse otroke so cepili, zdrave trikrat, bolne pa vsak tretji dan. Poleg tega so se ubadali tudi z gnojnimi cista-

²⁹ Fluorografija je le eno od imen za rentgensko slikanje pljuč, s katero se je ugotavljalo tuberkulozo (op. avtorja).

³⁰ Verjetno gre za še eno poimenovanje ekipe, ki je s pomočjo rentgena iskala tuberkulozo na pljučih otrok (op. avtorja).

³¹ Centers for Disease Control and Prevention, <http://www.cdc.gov/immigrantrefugeehealth/guidelines/general-guidelines.html>. 9. 5. 2012.

³² Impetigo (tudi *impetigo contagiosa*, poljudno 'krastavost') je površinska okužba kože, ki jo povzročajo bakterije stafilokoki, streptokoki (*Streptococcus pyogenes*) ali oboji. Kaže se z mehurčki in s krastami in se lahko hitro prenaša z enega mesta kože na drugega ter na druge ljudi. Spremembe se pojavljajo na obrazu, vratu, rokah, podlakteh in lasišču. Pogostejše zbole vajo otroci. Splošni dejavniki tveganja so vlažno okolje, slabša higiena in kronična prisotnost stafilokokov v nosu (kronično bacilonostvo) (op. avtorja).

³³ Tvor, tur ali furunkel je neke vrste kožni ognjok (absces), ki nastane zaradi okužbe lasnega mešička in njegove okolice z bakterijami. Tvor je manjši in leži v bolj povrhnjih plasteh kože v primerjavi s kožnim abscesom. Pogostejše prizadene moške kot ženske. Turavost ali furunkuloza je pogosto pojavljanje tvorov in je pogostejša pri bolnikih s sideropenično anemijo, sladkorno boleznijo ali imunsko oslabelostjo in pri podhranjenih ljudeh (op. avtorja).

³⁴ AS fond 616, fasc. 2, Zdravstveno poročilo o stanju Makedonskih otrok v Mladinskem domu RKS Stara gora, dopis 157/51.

³⁵ Očesna bakterijska bolezen, ki se pogosto širi med otroki, še zlasti, če so slabotni, podhranjeni. Bolezen se naglo širi predvsem v velikih skupinah. Če se ne zdravi, povzroča slepoto (op. avtorja).

³⁶ AS. fond 616, fasc. 2, Zdravstveno poročilo za mesec februar.

mi, glavoboli, ozeblinami, ranami, s furunkulozo, z impetigom, reakcijo po cepljenju, abscesom in gripo.³⁷

Vsi otroci, ki so bili bolni na pljučih (TBC) in so bili anemični (slabokrvni), so imeli dodatke k hrani in boljše malice. Pomaranče, ki so jih upravniki dobivali na nakazilo, so razdelili med otroke, med bolne dvakrat tedensko. Limone so dobivali le slabotni in bolni otroci. Otroke so kopali enkrat tedensko, vsakih 14 dni pa so jim umili lase.

Psihičnim težavam grških otrok – beguncev RKS in medicinska stroka nista posvečala večje pozornosti, kar je razumljivo, saj so bile po drugi svetovni vojni takšne raziskave vsaj pri otrocih in mladostnikih še v povojih.³⁸ Posledice doživetih vojnih travm in begunstva so zdravniki večinoma obravnavali kot fizične težave, kot slabotnost, anemičnost, nespečnost, počasno okrevanje, močenje postelje, nasilnost. V domove tako niso poslali psihiatrov, primerov niso ne iskali ne zdravili, niso jih omenjali v poročilih, z izjemo primera, ko so eno od spremljevalk hospitalizirali v bolnici v Polju.

Tako lahko o razširjenosti psihičnih težav, travm in posttravmatskega stresa le ugibamo ali pa jih lahko deloma razberemo iz medicinskih in drugih poročil ter pričevanj. Precej jasno pa je tudi dejstvo, da je slovenski sistem domske oskrbe otrok – beguncev iz Grčije v nekaterih točkah deloval. Skupaj je namreč zbral otroke in mladostnike s podobnimi izkušnjami ter z neke vrste »skupinske terapije« dosegal pozitivne rezultate.

Informbiro ali »Titova izdaja«

Konec junija 1948 je Kominform³⁹ sprejel resolucijo, v kateri je Komunistično partijo Jugoslavije obtožil oddaljevanja od marksistične linije ter sovražnega odnosa do mednarodnega socializma in Sovjetske zveze in jo izključil iz organizacije. Eden od vzrokov za razkol med Stalinom in Titom je bila tudi angažiranost Jugoslavije v grški državljanski vojni.

Grški komunisti so se torej sredi vojne morali spopasti tudi z vprašanjem, ali bodo ostali zvesti mednarodnemu socializmu in Sovjetski zvezi ali pa Jugoslaviji kot glavnemu podporniku njihovega boja. Po kratkem internem konfliktu se je večina s sekretarjem Nikosom Zahariadesom na čelu odločila podpreti resolucijo in Jugoslaviji obrniti hrbet. Jugoslovanski komunisti jim niso ostali dolžni in so julija 1949 zaprli mejo z Grčijo ter razpustili taborišča Grške demokratične vojske. Brez podpore Jugoslavije so bili grškim komunistom dnevi šteti še zlasti zato, ker je z vojaško pomočjo ni nadomestila Sovjetska zveza. Ko je 16. oktobra istega leta Zahariades razglasil »začasno premirje«, je to v bistvu pomenilo poraz komunistov in konec vojne v Grčiji.

Grški otroci – begunci v Jugoslaviji so na te novice reagirali zelo čustveno, in po slovenskih domovih ni bilo nič drugače. S pismi, z obiski in novicami so do njih prihajala sporočila o »Titovi izdaji«. Nato so bile nekaj časa prekinjene vse zveze med njimi in njihovimi starši in sorodniki po drugih socialističnih državah. Starejši otroci, ki so razumeli, kaj se dogaja, so mobilizirali mlajše in organizirali najrazličnejše proteste,

³⁷ AS fond 616, fasc. 2, Mesečno poročilo Doma v Stari gori na GO RKS, dopis 159/51.

³⁸ Resilience & Recovery After War: Refugee children and families in the United States, <http://www.apa.org/pubs/info/reports/refugees-full-report.pdf>, 2010.

³⁹ Kominform je okrajšava za Komunistično informacijsko pisarno, ki je do leta 1948 združevala socialistične države v Vzhodni Evropi.

sabotaže, upore. Tudi grške mladinke in matere so ponekod organizirale akcije otrok proti upravam domov: po tleh so metali hrano, trgali obleke, kopali oči na Titovih slikah in poštnih znamkah, kričali na učitelje, da lažejo, da so vohuni, pretepali pa so se tudi z lokalnimi mladinskimi organizacijami.⁴⁰

Odgovorni so vse omenjene dejavnosti budno spremljali. Ker je šlo za inform-birojevsko dejavnost, jo je bilo treba »odkriti, nadzorovati in zatreti«. Glavno delo so prevzeli učitelji, ki so »sistematično delali na tem, da otroci sami uvidijo, kako države Informbiroja lažejo«. Njihova naloga je bila tudi kontrola in zadrževanje pisem iz drugih socialističnih držav.

Poseben vzgojno-politični problem so bili doraščajoči mladinci in mladinke iz doma v Št. Vidu, ki so bili nasilni, niso hoteli obiskovati šole, fizično delati, ter so odločno zahtevali kolektivno preselitev na Česko, ne pa v Grčijo.

Te izredne razmere pa so trajale le kratek čas. Stanje se je, predvsem po zaslugi učiteljev, postopoma umirilo. Težavne mladince so razselili po drugih domovih ali pa so jih vrnili staršem. Otroci so bili pri pouku, na pionirskih sestankih in pri zunajšolskih dejavnostih deležni propagande, kot je bil recimo govor enega od učiteljev ob družanju s slovenskimi pionirji: »Vi, tovarišice in tovariši ste tisti, ki boste, ko boste odšli k svojim staršem povedali, da ni res, da jih Jugoslavija in Tito pretepata, jim ne dasta niti oblek niti hrane. Sami vidite, kako oni lažejo, ker kot ste slišali, kar pravita Madžarska in Česka o vas, da to vse ni res, da živite svobodno, da se učite v grščini, da imate svoj lep dom in živite v najlepši naravi Jugoslavije.«⁴¹

Zaključek

S koncem leta 1952 se poročila RKS o domovih otrok – beguncev iz Grčije v Sloveniji končajo. Domovi so bili bodisi razpuščeni ali pa tik pred tem. Otroci in mladostniki so se vračali k staršem, sorodnikom ali pa se je njihovo potovanje ponovno začinjalo. O njihovi nadaljnji usodi lahko le ugibamo. Prav tako lahko ugibamo tudi o posledicah, ki jih je na njih pustila opisana izkušnja. Različne publikacije ter spletne strani begunskih organizacij, kot je recimo Association of Child refugees of Aegean Macedonia⁴² in United Macedonians Organization⁴³ kažejo, da so se otroci – begunci iz Grčije raztepli po celem svetu, se pa še vedno srečujejo tako v virtualnem svetu kot tudi na srečanjih v Torontu, Skopju ... Njihovo združevanje ima precej močan politični naboj, saj preko svojih organizacij pritiskajo na Grčijo, da bi jim vrnila po njihovem mnenju nezakonito odvzete nepremičnine ter drugo premoženje. Aktualne so tudi odškodnine za preživeto trpljenje. Za zdaj to posredovanje še ni obrodilo sadov.

Ko pa razmišljamo o organizaciji domov za otroke – begunce iz Grčije v Sloveniji med letoma 1948 in 1953, lahko pravzaprav spremljamo zapleteno in uspešno izpeljano akcijo Rdečega križa Slovenije in preostalih vpletenih ustanov in organizacij, ki so vojni iztrgali več kot 500 otrok in jim vrnili otroštvo, mladost in prihodnost. Take

⁴⁰ AS fond 616, fasc. 3, pismo Jugoslovanski Rdeči križ, Centralni odbor, Beograd.

⁴¹ AS. fond 616, fasc. 3, pismo Dragi drugovi, 22. 8. 1950.

⁴² Association of Child refugees of Aegean Macedonia, <http://www.facebook.com/pages/Association-of-Child-refugees-of-Aegean-Macedonia/149220371770526>.

⁴³ United Macedonians Organization <http://umdiaspora.org>.

humanitarne akcije lahko svoje pozitivno sporočilo prenesejo tudi v sedanost. V svetu namreč v zadnjih letih število mladostnikov brez spremstva⁴⁴ narašča, in Slovenija pri tem ni nobena izjema. Če je število mladostnikov brez spremstva, ki so pri nas zaprosili za mednarodno zaščito, do leta 2008 upadalo, zdaj številke spet rastejo. V letu 2011 je tako na Ministrstvo za notranje zadeve prispelo 459 prošenj za mednarodno zaščito, med njimi 54 tudi od mladostnikov brez spremstva. Vseh skupaj je status begunca pridobilo 24 prosilcev. Drugi pa ...

Viri in literatura

Viri

- AS fond 616, fasc. 3, dopis 622/51.
 AS fond 616, fasc. 1, Rdeči križ Slovenije o svojih aktivnostih, poročilo.
 AS fond 616, fasc. 1, Poročilo o stanju beguncev iz Egejske Makedonije, ki so se nahajali v domovih RK od junija 1948 do 24. 4. 1952.
 AS fond 616, fasc. 1, Vprašanje grških begunčkov pred Generalno skupščino OZN leta 1950.
 AS fond 616, fasc. 1, Poročilo Rdečega križa Slovenije v letu 1948.
 AS fond 616, fasc. 1, Poročilo o stanju beguncev iz Egejske Makedonije, ki so se nahajali v domovih RK od junija 1948 do 24. 4. 1952.
 AS fond 616, fasc. 1, Mesečno poročilo za mesec februar 1950.
 AS fond 616, fasc. 1, Poročilo o stanju v mladinskih domovih za begunce iz Egejske Makedonije.
 AS fond 616, fasc. 3, dopis iz Stare gore na GO RKS 1. 10. 1951.
 AS fond 616, fasc. 3, dopis Centralnega odbora Jugoslovanskega Rdečega križa na GO RKS dne 4. 3. 1952.
 AS fond 616, fasc. 2, dopis Svetu za prosveto in kulturo Narodne republike Makedonije 470/51.
 AS fond 616, fasc. 2, dopis 7719/7609.
 AS fond 616, fasc. 1, Mladinskim domovom RKS Stara gora, Dutovlje, Št. Vid, Okroglo, tema razno.
 AS fond 616, fasc. 1, dopis 9630.
 AS fond 616, fasc. 2, Splošno poročilo o stanju v mlad. domovih, dopis 5591/5.
 AS fond 616, fasc. 2, Centralnom odboru Jugoslovenskog Crvenog krsta, Sekciji za zaščito djece.
 AS fond 616, fasc. 2, Zdravstveno poročilo o stanju Makedonskih otrok v Mladinskem domu RKS Stara gora, dopis 157/51.
 AS fond 616, fasc. 2, Zdravstveno poročilo za mesec februar.
 AS fond 616, fasc. 2, Mesečno poročilo Doma v Stari gori na GO RKS, dopis 159/51.
 AS fond 616, fasc. 3, pismo Jugoslovanski Rdeči križ, Centralni odbor, Beograd.
 AS fond 616, fasc. 3, pismo Dragi drugovi, 22. 8. 1950.
 Association of Child refugees of Aegean Macedonia, <http://www.facebook.com/pages/Association-of-Child-refugees-of-Aegean-Macedonia/149220371770526>. 5. 6. 2012.
 Centers for Disease Control and Prevention, *Emigrant and Refugee Health*. <http://www.cdc.gov/immigrant-refugeehealth/guidelines/general-guidelines.html>. 9. 5. 2012.
 United Macedonians Organization, <http://umdiaspora.org>. 7. 5. 2012.

Literatura

- Cvetanovski, Viktor, The Drama of the Aegean Macedonians. *Utrinski vjesnik*, 20. 6. 2008, <http://umdiaspora.org/content/view/353/1/>. 22. 5. 2012.
 Gombač, Jure, Novo urejanje socialnega skrbstva v Sloveniji: 1944–1947. *Zgodovinski časopis*, 54, št. 1, 2000, str. 89–109.
 Gombač, Jure, *Nova ideja socialnega skrbstva v Sloveniji med leti 1944 in 1950*. Diplomatska naloga, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 1998.

⁴⁴ Tako se trenutno imenujejo mladoletniki, ki iz vojnih con brez staršev ali sorodnikov pribežijo v Slovenijo in zaprosijo za mednarodno zaščito.

- Kikelj, Tone, Bosanski otroci v Sloveniji (1945–1951). *Socialno delo*, l. 25, št. 4, 1986, str. 99–109.
- Popovski, Jovan, »General Markos, zašto me Stalin nije streljao.« Ljubljana: Partizanska knjiga, OOUR izdavačko-publicistička delatnost Beograd, 1982.
- Porterfield, Katherine et al., *Resilience & Recovery After War: Refugee children and families in the United states*. <http://www.apa.org/pubs/info/reports/refugees-full-report.pdf>. 2010. 1. 6. 2012.

Maja Nikolova

Detinjstvo u drugom mestu – Slovenačka osnovna škola *Ivan Cankar* u Beogradu 1945–1965

NIKOLOVA, Maja, mag. pedagogike, muzejska svetovalka, Pedagoški muzej, Beograd, RS-11000 Beograd, Uzun Mirkova 14, ngomusketar@hotmail.com

Otroštvo v drugem kraju – Slovenska osnovna škola *Ivan Cankar* v Beogradu 1945–1965

Za otroke nasilno preseljenih oseb iz Slovenije kot tudi za otroke slovenskih vojaških starešin in intelektualcev v Beogradu je bila na početku leta 1945 ustanovljena Slovenska štirirazredna osnovna škola. Pouk se je izvajal po učnem načrtu in program republike Slovenije, in sicer s to razliko da se je od drugega razreda dalje poučeval srbohrvaški jezik, pri pouku spoznavanja družbe pa se je uporabljal učbenik za srbske osnovne šole. Primarni cilj šole, ki je bila odraz družbeno-političnih okoliščin poveljne Srbije, je bil ta, da omogoči nemoteno vključevanje skupine otrok, ki je svoje otroštvo preživela daleč stran od svoje domovine.

Gljučne besede: otroštvo, Slovenska škola *Ivan Cankar*, slovenski jezik, srbohrvaški jezik.

NIKOLOVA, Maja, M.A. in Pedagogy, Museum counselor, Pedagogic Museum, Belgrade, RS-11000 Beograd, Uzun Mirkova 14, ngomusketar@hotmail.com

Childhood in Another Town – Slovenian Primary School *Ivan Cankar* Belgrade 1945–1965

For children of forcibly resettled persons from Slovenia and for children of Slovenian military persons and intellectuals in the beginning of 1945 it was established a Slovenian fouryear primary school. Teaching was performed according to the teaching plan and program of the republic of Slovenia, with a small difference of lessons of srbo-croatian language that started in the second grade. Also in teaching social studies it was used a textbook, which was in use in Serbian primary schools. The primary goal of the school, which was a reflection of the socio-political situation in afterwar Serbia was to enable an easy integration of a group of children, who spent their childhood far away from their homeland.

Key words: Childhood, Slovenian School *Ivan Cankar*, Slovenian Language, Srbo-Croatian Language.

Skoro u svim kulturama dete je posmatrano kao nezrelo biće ili kao umanjena kopija odraslog čoveka, a detinjstvo kao vreme preobraženja, odrastanja i stvaranja zrelog društvenog bića. Pojam detinjstva uslovljen je socio-kulturnim faktorima tako da, kroz istoriju, razvoj ličnosti deteta nije bio uvek isti. Svest o tome po čemu se dete razlikuje od odraslog čoveka razvijala se postepeno pa su neka detinjstva bila kraća, druga duža, neka sretnija a druga napornija. Najranije detinjstvo vezano je za porodicu i vaspitanje, a nešto kasnije škola i obrazovanje predstavljaju dominantan faktor u odrastanju. Razvoj dece u njima poznatoj i bliskoj socio-kulturnoj sredini omogućava bolje uklapanje u život odraslih, ali u istoriji društva postoje momenti kada je odrastanje vezano za drugu sredinu, jezik i običaje. Takvo detinjstvo podrazumeva dvostepenu asimilaciju – prihvatanje novog i onog tradicionalnog koje predstavlja vezu sa porodicom i nacijom. Jedan takva primer bila je i grupa slovenačke dece koja se neposredno posle Drugog svetskog rata a i dve decenije kasnije našla, sa svojim roditeljima, u Beogradu. Za njihovo

odrastanje i obrazovanje od presudnog značaja bila je Slovenačka osnovna škola koja je pored znanja na slovenačkom jeziku njima omogućavala, kroz nastavne i vannastavne sadržaje, i vezu sa poreklom svojih roditelja. Tako je detinjstvo u drugom gradu bilo u nečemu slično a u nečemu različito od onog što su njihovi vršnjaci doživljavali u ne tako dalekoj Sloveniji.

Karakteristike posleratnog školskog sistema u Srbiji

Za vreme Drugog svetskog rata škole u Beogradu, kao i u drugim mestima u Srbiji, radile su sa prekidima i na različitim lokacijama. Školske zgrade bile su uglavnom pretvorene u kasarne pa je veći broj dece prestao da pohađa osnovnu školu te je broj nepismenih i među školskom omladinom, posle rata, bio dosta veliki. Osim regularnog oblika vaspitanja i obrazovanja, koga su pod nadzorom okupatora organizovale srpske političke vlasti, u Srbiji je postojao i vid neformalnog prosvetnog rada. To su bile partizanske škole čiji je cilj bio da, uz nastavu u duhu Narodnooslobodilačke borbe, ideološki, stručno i pedagoški uzdiže najmlađe i buduće narodne učitelje.

Odmah posle oslobođenja, posle oktobra 1944, gradske vlasti su počele da ulažu velike napore u obnovu grada i normalizaciju životnih uslova građana. Prosveta i školstvo bile su jedne od prvih briga novog režima pa je Izvršni Narodnooslobodilački odbor grada Beograda zadužio Prosvetni odsek da ispita stanje školskih zgrada, da sakupi podatke o broju dece prispele za školu kao i o broju nepismenih lica. Uz zalaganje nove vlasti prve škole su počele da rade već novembra 1944, a većina njih je bila otovrena tokom 1945. godine.

Sa izgrađivanjem sistema vaspitanja i obrazovanja u novim uslovima počelo se neposredno posle oslobođenja. Cilj prosvetne politike bio je obrazovanje širokih narodnih masa koje su trebale da uzmu učešće u podizanju i upravljanju novo formirane države. Proklamovanje socijalističkog principa obrazovanja i vaspitanja oslanjalo se na demokratičnost nastave koja je podrazumevala ukidanje svih privilegija u obrazovanju, odnosno ukidanje privatnih i crkvenih škola, odvajanje škole od crkve, obavezno osnovno sedmogodišnje obrazovanje i jedinstvenost školskog sistema zasnovanog na istim vaspitno-obrazovnim ciljevima. Tako se već školske 1944/45, stvara jedinstven sistem koji je obuhvatao tri stupnja: I stupanj – četvororazredne osnovne škole, sedmogodišnje škole, polugimnazije i niže gimnazije, škole učenika u privredi, II stupanj – srednje opšte obrazovne škole odnosno gimnazije, srednje stručne škole i umetničke škole i III stupanj – više i visoke škole, fakulteti i umetničke akademije. Pored toga sistem su činile i škole i ustanove za obrazovanje odraslih i specijlane škole za decu sa smetnjama u razvoju.

Pored nedostatka prostora i učitelja teškoće u radu predstavljali su i udžbenici koji svojom sadržinom nisu odgovarali novim vaspitno-obrazovnim zadacima. Zbog toga je Komisija za pregled udžbenika, početkom 1945, donela odluku o zabrani upotrebe svih udžbenika štampanih za vreme okupacije kao i bukvara, čitanki, istorije i zemljopisa koji su pisani prema potrebama stare Jugoslavije. Bilo je potrebno da se u vaspitno-obrazovni sadržaj unesu tekovine Narodnooslobodilačke borbe kao i sam njen istorijat. Predratne udžbenike istorije, koji ni po sadržaju ni po metodama nisu odgovarali društveno-političkim zbivanjima, trebalo je zameniti novim u kojima je bila obrađena oslobodilačka borba i njen uticaj na politička, kulturna i ekonomska zbivanja u zemlji.

Svaka federalna jedinica u Jugoslaviji imala je mogućnost da piše svoje udžbenike, a proučavanje metoda, naučnosti i idejnosti u nastavi pripalo je Pedagoškom institutu u Beogradu koji je osnovan kao odeljenje Ministarstva prosvete 1948. godine.

U organizaciji rada osnovnih i srednjih škola poseban problem predstavljao je nedostatak nastavnickog kadra kao i rad onih koji nisu imali adekvatnu stručnu spremu. Učitelji koji nisu imali položeni učiteljski ispit ili privremeni učitelji bili su u obavezi da, na osnovu Urebe iz 1948, svoje znanje upotpune na šestomesečnim kursovima nakon čega su polagali obavezni završni ispit. Pored toga karakteristika prvih posleratnih godina bila je i česta fluktuacija prosvetnih radnika među kojima su bile i izbeglice na teritoriji Srbije koje su želele da se vrate u svoje oslobođene krajeve.

Prvi zakon u prosveti posle oslobođenja donet je krajem 1945/46. godine. To je bio »Zakon o uvođenju obaveznog sedmogodišnjeg osnovnog školovanja u Srbiji« na osnovu koga se osnovno školovanje za oba pola izvodilo u okviru dva stupnja – nižeg stupanj u četvorogodišnjoj osnovnoj školi i višeg stupnja u okviru trogodišnjih progimnazije ili u nižoj gimnaziji. U mestima gde su postojale gimnazije ili polugimnazije učenici su bili dužni da pohađu nižu gimnaziju, a u mestima gde nije bilo tih škola osnivane su progimnazije. Svršeni učenici progimnazija, koje su u stvari zamenile građanske škole, imali su mogućnost da nastave školovanje u svim srednjim i stručnim školama u Srbiji.

Nove promene u sistemu obrazovanja bile su realizovane na osnovu zaključka donetih na III plenumu CK KPJ održanog krajem 1949. kada je usvojena Rezolucija o obaveznom osmogodišnjem osnovnom obrazovanju. Ovo je u praksi bilo realizovano postepenim prerastanjem ili mehaničkim spajanjem dotadašnjih osnovnih škola sa nižim rezredima gimnazije. Proces transformacije bio je završen školske 1957/58. kada je obavezna osmogodišnja škola postala jedinstvena.

*

Period posle oslobođenja bio je označen borbom za kvalitetno osnovno obrazovanje i vaspitanje, za stručni nastavni kadar i sprovođenje redovnog pohađanja dece dorasle za školu. Vaspitno-obrazovni proces zasnovan na marksističkim osnovama, uz negovanje bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda i narodnosti, podrazumevalo je dostupnost svih oblika i nivoa obrazovanja bez obzira na pol, socijalnu ili nacionalnu pripadnost.

U atmosferi punoj poleta i entuzijazma, sa minimalnim sredstvima i maksimalnim očekivanjima počela je sa radom i Osnovna škola broj. 34 ili kao je kasnije dobila naziv Slovenačka četvororazredna osnovna škola *Ivan Cankar*. U srpskoj istoriji školstva skoro da nije zabeleženo postojanje ove škole. Osnovni podaci se nalaze u »Vodiču Istorijskog arhiva Beograda« koga su sačinile, 1991, Emilija Bader i Olivera Taušanović. Arhivska građa, godišnji izveštaji, dopisi Povereništva, matični listovi učenika, uverenja o postavljenju učiteljica, upisnice i drugo, nije sređena što je uticalo da istraživanje ove teme bude nešto kompleksnije. Čini nam se da je slovenačka stručna javnost bolje upoznata i više zainteresovana za rad ove Škole što potvrđuje i činjenica da nam je na ovu temu skrenuo pažnju kolega dr Branko Šuštar muzejski savetnik iz Školskog muzeja u Ljubljani.

Bez obzira na teškoće u radu smatramo da je potrebno stručnu i širu javnost upoznati sa dvadesetogodišnjim postojanjem ove Škole koja je svojim učenicima davala solidno osnovno obrazovanje i omogućavala nastavak školovanja kako u srpskim tako i u slovenačkim školama. Treba napomenuti da u posleratnoj Srbiji, ovo nije bio usamljen slučaj škola na stranom jeziku jer je pri Osnovnoj školi Kralj Petar I, odnosno Osnovnoj

školi broj 1, školske 1949/50. i 1950/51. radilo jedno kombinovano odeljenje za decu nemačkih stručnjaka angažovanih u to vreme u Beogradu. Pored toga u Beogradu je nastavila sa radom i Čehoslovačka osnovna škola *Jan Žižka* osnovana neposredno posle Prvog svetskog rata.

Osnivanje i rad Slovenačke osnovne škole *Ivan Cankar*

Za vreme Drugog svetskog rata u Srbiji, pa i u Beogradu, živio je veliki broj Slovenaca koji su posle nemačkog proterivanja dobili status nasilno preseljenih lica.¹ Po nemačkom planu bilo je predviđeno da se u Srbiju preseli oko 250.000 Slovenaca ali, od ukupnog broja naselilo se svega oko 10.000 Slovanaca. Najviše ih je bilo u Beogradu kao i u drugim manjim i većim gradovima Srbije kao što su Jagodina, Paraćin, Smederevo, Čačak, Valjevo i td. Na selu su živeli u kući domaćina i zajedno sa celom prodicom obrađivali zemlju i čuvali stoku. Pored fizičkog rada bavili su se i drugim poslovima – bili su učitelji i profesori. Na osnovu usmenog sećanja Dragomira Putnikovića iz Beograda saznajemo da su za vreme rata u Gimnaziji u Smederevu predavali gospodin Grunter, profesor nemačkog jezika i gospodin Rupnik, profesor matematike. Kolonije slovenačkih doseljenika sporadično su primali i materijlnu pomoć od Srpskog odbora za zbrinjavanje izbeglica.

Njihov dolazka i boravak u Srbiji za vreme Drugog svetskog rata sporadično je zabeležen i u udžbenicima za nastavu istorije kao što je »Istorija za VIII razred osnovne škole«, autora Đorđa Grubača iz sedmadesetih godina XX veka. U okviru odeljka o Drugom svetskom ratu štampana je fotografija uz kraći tekst: »Na slici je jedna porodica koju nemački vojnici iseljavaju iz rodnog doma. Stanovništvo je iseljavano u Srbiju i Hrvatsku.«² Nekoliko decenija kasnije, početkom XXI veka, u »Radnoj svesci iz istorije za IV razred gimnazije« autora Mire Radojević i Ljubodraga Dimića, lekcija o Drugom svetskom ratu, između ostalog, ilustrovana je pismenim zadatkom iz srpskog jezika rađen na popravnom ispitu pod nazivom »Jedno moje putovanje«. Joška Mrevlje, učenik VI razreda osnovne škole, opisano je iseljavanje iz Slovenije i dolazak u Srbiju. Po njegovim beleškama, u julu 1941, iz mariborskog kraja mnoge slovenačke porodice, kaminima i vozom bile su prebačene u Slavonski Brod, a odatle brodom preko Save u Bosanski Brod i Srbiju. »Tamo smo prenoćili a drugi dan poslepodne smo vozom otišli za Srbiju. U Zagreb smo došli noću u 12 sati. Tamo smo od Crvenog krsta dobili svaki po špolju čaja. Pošto je bila tama nisam, osim ustaša, koji su pazili stanicu, ništa drugo video. U Slavonskom Brodu su nas brodom prepeljali preko Save.«³

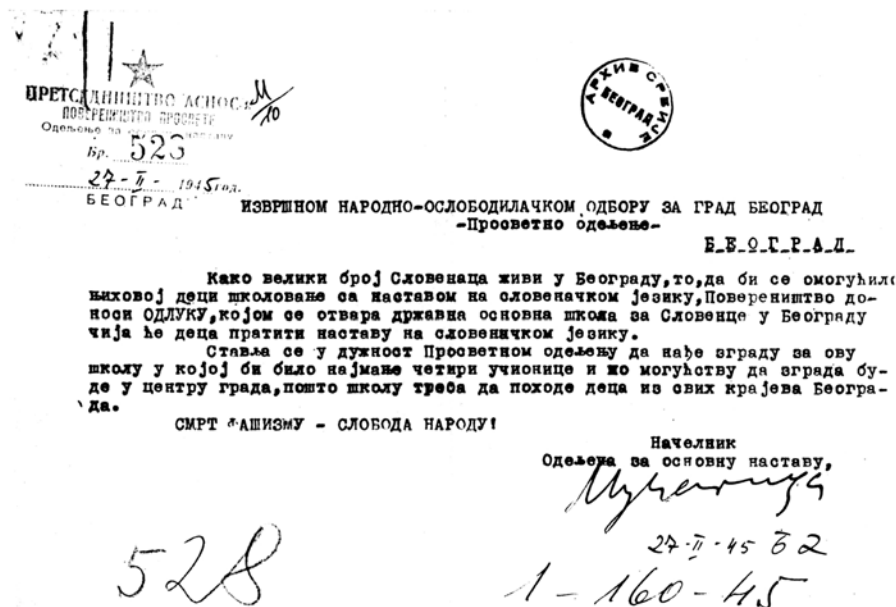
Za decu nasilno preseljenih slovenaca, a kasnije i za decu slovenačkih vojnih starešina i intelektualaca, u Beogradu je početkom 1945. otvorena Slovenačka četvororazredna osnovna škola. Na inicijativu Slovenačkog kulturno-prosvetnog društva »Franc Rozman«,

¹ Neka usmena sećanja navode na zaključak da ih je najviše bilo iz Maribora i okoline gde je posle Prvog svetskog rata živio veći broj Srba čija je pravoslavna crkva bila porušena na početku Drugog svetskog rata. Po navodima dr Dušice Bojić u društvenom smislu bili su dobro organizovani, a neki do njih prešli su u pravoslavnu veru i osnovali Družinu pravoslavnih slovenaca »Sveti Ćirilo i Metodije«.

² Đ. Grubač, *Istorija za VIII razred osnovne škole*, Beograd, 1974, 76.

³ M. Radojević i Lj. Dimić, *Priče iz XX veka*, Beograd, 2002, 142.

a sa odobrenjem novih vlasti, Škola je počela sa radom u jednoj učionici beogradske osnovne škole *Petar Petrović Njegoš*.⁴

Naime u dopisu slovenačkog Kulturno-prosvetnog društva, upućenog 20. februara 1945. Povereništvu za prosvetu pri ASNOS-a, bilo je navedeno da je, zbog velikog broja slovenačke dece dorasle za školu, potrebno da se u Beogradu otvori četvororazredna Slovenačka osnovna škola.⁵ Kao učitelji trebali su da budu postavljeni Roš Fran i Ingolić Adela. Uz dopis, uz predlog o otvaranju Škole, bio je upućen i nastavni plan i program na slovenačkom jeziku u kome je bilo pored tačno određenog broja časova po razredima dat i kratak sadržaj predmeta. U okviru nastavnog plana bilo je naglašeno da je potrebno nastavu prilagoditi novim vaspitno-obrazovanim ciljevima i da svaki učitelj, na osnovu socijalnih i kulturnih različitosti, prilagodi svoja predavanja sredini. Princip rada trebao je da se zasniva na unutrašnjoj koheziji svih nastavnih predmeta zbog čega je učiteljima bilo preporučeno da prate stručnu, aktuelnu, literaturu.

⁴ Postoji podatak da je i nekoliko godina pre okupacije postojala Slovenačka škola u Beogradu ali nije sačuvana arhivska građa. IAB, O.Š. *Ivan Cankar*, inv. br. kutija 1: izveštaj o desetogodišnjem radu Osnovne škole *Ivan Cankar* u Beogradu, 20. jun 1955.

⁵ AS, MPS, kutija 1, 160/45: dopis slovenačkog Kulturno-prosvetnog društva »Franc Rozman« u vezi otvaranja Slovenačke osnovne škole, 20. februar 1945.

Nastavni plan i program za niže razrede osnovne škole

Predmet	I razred	II razred	III razred	IV razred
Veronauka	2	2	2	2
Slovenački jezik	5	4	4	4
Srpskohrvatski jezik	1	2	2	2
Istorija	2	2	2	2
Poznavanje prirode	2	2	2	2
Račun	4	4	4	4
Crtanje	2	2	2	2
Lepo pisanje	1	0	0	0
Ručni rad	2	2	2	2
Pevanje	1	1	1	1
Gimnastika	2	2	2	2
Ukupno	20	21	26	27

Nastavni plan i program za više razrede osnovne škole

Predmet	I razred	II razred	III razred	IV razred
Veronauka	2	2	2	2
Slovenački jezik	5	4	4	4
Srpskohrvatski jezik	1	2	2	2
Istorija	2	2	2	2
Zemljopis	2	2	2	2
Poznavanje prirode	2	2	2	2
Privreda	2	2	2	2
Higijena	2	2	2	2
Račun	4	4	4	4
Crtanje	2	2	2	2
Lepo pisanje	1	0	0	0
Ručni rad	2	2	2	2
Pevanje	1	1	1	1
Gimnastika	2	2	2	2
Ukupno	30	30	30	30

Očigledno zbog velikog interesovanja za ovu školu Povereništvo je već 27. februara iste godine donelo odluku o otvaranju državne osnovne škole u kojoj se nastava izvodila na slovenačkom jeziku. Škola je na osnovu Rešenja Povereništva za prosvetu Narodnog odbora grada Beograda otpočela sa radom 3. aprila 1945. godine. Nastava se izvodila na slovenačkom jeziku po nastavnom planu i programu SR Slovenije, s tim što se u drugom i trećem razredu učio po tri časa, a u četvrtom po četiri časa nedeljno srpskohrvatski jezik. U početku, kao Osnovna škola broj 34, bila je smeštena u dve učionice u Osnovnoj školi *Petar Petrović Njegoš* u ulici General Ždanovoj broj 61.

ŠTEVILO UR ZA POSAMEZNA ŠOLSKA LETA ZA VIŠJE RAZREDE OSNOVNE ŠOLE

Predmet	I.	II.	III.	IV.
Verouk	2	2	2	2
Slovenski jezik	5	4	4	4
Srbohrvatski jezik	1	2	2	2
Zgodovina	2	2	2	2
Zemljepis	2	2	2	2
Prirodopoznavstvo	2	2	2	2
Gospodarstvo	2	2	2	2
Zdravstvo	2	2	2	2
Računstvo	4	4	4	4
Risanje	2	2	2	2
Lepopisje	1	-	-	-
Ročno delo	2	2	2	2
Petje	1	1	1	1
Telovadba	2	2	2	2
Tedenskih ur	30	30	30	30

ŠTEVILO OBVEZNIH MESEČNIH ŠOLSKIH NALOG.

Razred	Računske	Slovenske	Srbohrvatske	Opomba
II.	1	2	-	Pisati je
I.	-	-	-	samo vaje
III.	1	2	-	
IV.	2	2	-	

VIŠJA OSNOVNA ŠOLA

I	1	1	1
II.	1	1	1
III.	1	1	1
IV.	1	1	1

SPOZNAVANJE OTROKOVEGA OKOLJA IN OPAZOVANJE NJEGOVE DUŠEVNOSTI.

Spoznavanje otrokovega okolja in opazovanje njegove duševnosti je potrebno iz dveh vzrokov:

- 1./ Omogoča učitelju pravilno šolsko delo,
- 2./ Olajša spoznavanje otroka in razumevanje njegovih značilnosti vsem tistim, ki vplivajo na otrokovo življensko pot, ki je zapustil osnovno šolo / poklicani svetovalec, učitelj na višji šoli, mladinski sodnik i.t.d. /. Obenem bomo dobili na tak način slovenski mladinoslovni material.

Učitelju za vzpodbudo k delu samo to: Otrok v šolski, predpubertetni dobi večjoma ne pozna prikrivanja svoje notrajnosti, pozneje, po štirinajstem letu pa postane zaprt vase in opazovanju manj dostopen. Zato ne more nihče več nadomestiti, kar je učitelj zamodil.

Spoznavanje otrokovega okolja: poklic in socialni položaj njegovih staršev, število otrok, koliki je učenec po vrstnem redu otrok, odnos staršev do šole, kako skrbijo za otroke in njihovo vzgojo, domače kazni otroka, odnos staršev med seboj, otrokovo spanje, prehrana, domače delo, oddaljenost doma od šole, število in velikost stanovanjskih prostorov, število postelj, zdravstvene razmere doma, alkohol v rodbini, eventualna

Prvih godina, dok se doseljeni Slovenci nisu vratili svojim kućama, broj učenika je bio dosta veliki pa je za nastavu bilo angažovano tri učiteljice. Do 1952. Škola je imala samostalni budžet ali zbog opadanja broja đaka, na osnovu odluke Izvršnog odbora Narodnog odbora grada Beograda, Slovenačka škola je budžetski bila potpuno pripojena Osnovnoj školi *Petar Petrović Njegoš*, dok je u administrativnom smislu i dalje ostala samostalna. Iste godine janura meseca Savet za prosvetu Narodnog odbora grada

Beograd promenio naziv škole u Slovenačka osnovan škola *Ivan Cankar*. U periodu od 1953. do 1960. u školi su radile dve učiteljice, ali već školske 1961/62. radilo je samo jedno odeljenje pa se već tada pomišljalo na zatvaranje Škole. Tri godine kasnije Rešenjem Izvršnog veća Srbije od 28. februara 1964. nepotpuna Osnovan škola *Ivan Cankar*, ukinuta je kao samostalna škola, a produžila je rad kao slovenačko odeljenje pri osnovnoj školi *Petar Petrović Njegoš*.

Kao što je veće rečeno nastava se izvodila po nastavom planu za osnovu škole u SR Sloveniji s tim što su učenici bili u obavezi da uče srpskohrvatski jezik. Na osnovu Izveštaja za školsku 1955/56. saznajemo da se nastava izvodila po novom, slovenačkom, Nastavnom planu za osnovne škole od 1. januara 1954, s tim što su učenici od drugog polugođa drugog razreda učili čitanje i pisanje ćiriličnog pisma, a u trećem i četvrtom razredu srpski jezik predavao se po četiri časa nedeljno. U nastavi istorije, koja je bila organizovana na osnovu Nastavnog plana za osnovne škole u SR Srbiji, bilo je uvedeno više podataka iz srpske istorije.⁶ Tokom četvorogodišnjeg školovanja učenici su učili: slovenački jezik, srpski jezik, zemljopis, istoriju, poznavanje prirode, račun, crtanje, pisanje, ručni rad, pevanje i fiskulturu. U nastavi su se koristili slovenački udžbenici kao i srpski – srpska gramatika, zemljopis i istorija.

Velika pažnja se poklanjala idejnosti i naučnosti nastave kao i vaspitanju u duhu bratstva i jedinstva. Značajna pažnja je posvećena govornim vežbama, izražajnom čitanju, osposobljavanju za samoučenje, stvaranjem rečnika i pravopisa i svim oblicima pismenih vežbi. U jednom od školskih izveštaja bilo je zabeleženo: »Kroz sve predmete a naročito kroz predmet poznavanje društva, protkana je idejnost, izraženo rodoljublje i vaspitanje«.⁷

Promene u nastavnom planu iz 1959. nisu se mnogo odrazile na rad Slovenačke škole. I dalje se u drugom polugođu drugog razreda učila ćirilica; u trećem razredu srpskohrvatski jezik predavao se tri časa nedeljno i koristila se »Čitanka za treći razred«, a u okviru predmeta poznavanje prirode i društva u prvom polugođu učilo se o Beograd i njegovoj okolini a u drugom slovenačka istorija. U četvrtom razredu srpskohrvatski jezi učio se tri, a slovenački pet časova nedeljno. U nastavi matematike i geometrije, radi lakšeg razumevanja i učenja u starijim razredima, upotrebljavali su se i slovenački i srpskohrvatski termini, a nastava poznavanja društva izvodila se po programu za srpske osnovne škole. U četvrtom razredu likovno vaspitanje predavale su srpske nastavnice koje su bile stručno osposobljene za taj predmet.⁸ Pored redovne lektire učenici su, šezdesetih godina dvadesetog veka, primali i slovenačke dečje časopise kao što su »Cibican«, »Pionir«, »Pionorski list«, itd.

Tokom dvadeset godina postojanja Slovenačke osnovne škole »Ivan Cankar« nastavu je držao jedan učitelj i sedam učiteljica. Zbog nastave na slovenačkom jeziku svi su bili slovenački građani. Pošto je bilo dosta đaka doseljenih iz Slovenije radi lakšeg uklapanja u novu sredinu na početku godine često se koristio individualni rad sa učenicima kao i u trenutcima kada je jedna učiteljica držala nastavu za više razreda. Ovaj specifični kombinovani program na srpskom i slovenačkom jeziku omogućavao je učenicima da

⁶ IAB, O.Š. *Ivan Cankar*, inv. br. kutija 1: izveštaj o radu Slovenačke četvororazredne osnovne škole *Ivan Cankar* za školsku 1955/56.

⁷ IAB, O.Š. *Ivan Cankar*, inv. br. kutija 1: izveštaj o radu Slovenačke četvororazredne osnovne škole *Ivan Cankar* za školsku 1961/62.

⁸ IAB, O.Š. *Ivan Cankar*, inv. br. kutija 1: izveštaj o radu Slovenačke četvororazredne osnovne škole *Ivan Cankar* za školsku 1961/62.

nastave školovanje u Sloveniji i u Srbiji jer im je stečeno znanje, po nastavnim planovima SR Slovenije i SR Srbije, bilo dovoljno za sve gimnazije kao i za druge stručne škole.

Prvih godina rada učenici su bila deca nasilno preseljenih Slovenaca, a kasnije ovu Školu su pohađali đaci čiji su roditelji bili oficiri ili neki drugi službenici. U Izveštaju za 1956/55. bilo je zabeleženo: »Socijalni sastav dece je izuzetno povoljan, što utiče i na uspeh dece. Deca su uglavnom iz porodice intelektualaca, koji posvećuju potrebnu pažnju uspehu i vaspitanju dece«. ⁹ Odmah po osnivanju u Školi je bilo oko 70 učenika i učenica, međutim pošto su izbegle porodice počele da se vraćaju u Sloveniju broj je pedesetih godina dvadesetog veka naglo opao. Škola je ponovo postala popularna 1955, kada je broj učenika bio oko 55, da bi školske 1962/63. u njoj bilo samo 10 đaka. ¹⁰

Uglavno svaki učenik koji je dolazio iz Slovenije imao je svoj matični list u kome su bili upisani podaci koji su se odnosili na đacke roditelje, na mesto i godinu rođenja, ocene iz svih predmeta, kratak opis učenikove ličnosti – karakteristike njegovog telesnog i duhovnog razvoja, njegov odnos prema pionirskoj organizaciji i td. ¹¹ Škola je bila tokom cele godine otvorena za prijem đaka – za decu iz Slovenije, inostranstva ili decu diplomatskih službenika. ¹² Među arhivskom građom sačuvano je pismo dr Jože Benigera, majora koji je Ministarstvu prosvete NR Srbije, Odeljenju za osnovnu nastavu uputio molbu, 29. septembra 1947, za prijem ćerke Apolonije Beniger koja je do tada živela u Sloveniji pa nije znala drugi jezik. ¹³

Kao što je već rečeno Slovenačka osnovna škola »Ivan Cankar«, bila je smeštana u jednoj ili dve učionice u Osnovnoj školi *Petar Petrović Njegoš*, u Beogradu. U zavisnosti od braja đaka radila je u prvoj ili među smeni, a kada se školske 1958/59. škola *Njegoš*, renovirala nastava se obavljala u jednoj učionici u Čehoslovačkoj osnovnoj školi *Jan Žižka*.

U nastavi Slovenačke osnovne škole korišćena su nastavna sredstva koja su pripadala Osnovnoj školi *Petar Petrović Njegoš*. U učionicima i hodnicima ove Škole, kao uostalom i u drugim toga vremena, bili su istaknute parole koje su bile preporučene od strane Prosvetnog odeljenja Narodnog odbora. Tako se na primer na zidovima učionica nalazile parole »Mi smo Titovi Tito je naš«, »Pionir znači mnogo: biti najbolji u učenju, na radu i svuda«, a u hodniku je stajalo »Prosveta i kultura treba da bude svojina širokih narodnih masa«, »Pioniri volite sve narode naše domovine« i td. U dopisu Prosvetnog odeljenja bilo je navedeno da parole prate učeničke radove: »Dovoljno bi bilo da u učionicama, gde rade naizmenično mlađi i stariji razredi bude po jedna za svaki razred i to tako raspoređeni da parole mlađih razreda budu na zidovima gde su njihovi radovi«. ¹⁴

Slovenačka škola imala je pionirsku organizaciju »Tone Tomšić«, koja je u okviru svojih redovnih sastanaka, pod nazivom »Novosti«, organizovala čitanje interesantnih događaja iz zemlje ili inostranstva i razgovarala o uspesima pionira iz cele zemlje. Sa omladinkama iz Vaspitačke škole pioniri su vežbali fiskulturu ili su išli u šetnju. ¹⁵

⁹ IAB, O.Š. *Ivan Cankar*, inv. br. kutija 1: izveštaj o radu Slovenačke četvororazredne osnovne škole *Ivan Cankar* za školsku 1956/57.

¹⁰ Broj učenika po razredima dat je u Prilogu broj 2.

¹¹ IAB, O.Š. *Ivan Cankar*, inv. br. kutija 1: matični list Stanka Plevnika, 1953/54.

¹² IAB, O.Š. *Ivan Cankar*, inv. br. kutija 1: izveštaj o radu Slovenačke četvororazredne osnovne škole *Ivan Cankar* za školsku 1962/63.

¹³ IAB, O.Š. *Ivan Cankar*, inv. br. kutija 1: molba dr Jože Benigera za upis njegove ćerke Apolonije Beniger u Slovenačku školu u Beogradu, Beograd, 29. septembra 1947.

¹⁴ IAB, O.Š. *Ivan Cankar*, inv. br. kutija 1: spisak parola za učionice i hodnike u osnovnim i srednjim školama, Beograd, 1. januar 1948.

¹⁵ IAB, O.Š. *Ivan Cankar*, inv. br. kutija 1: izveštaj o radu Pionirske organizacije *Tone Tomšić* za školsku 1951/52.

Sola: Glasovna jola Ruše ^{Prepis!} okraj: Charibor - okolica
 Sola: Ljubljana - Grad. žiška okraj: Ljubljana 15/56
 Sola: BT 7 okraj: _____
 Sola: _____ okraj: _____
 Začetno šolsko leto: 1953/54 25. XI. 1953 okraj: _____
 Matična številka: 11

MATIČNI LIST

Plevnik Stanek

R o j e n				Materin jezik
dan, mesec, leto	kraj	okraj	ljudska republika	
22. 9. 1946	Ljubljana	Ljubljana - mesto	Slovenija	slovenski

Priimek, ime, stan in bivališče				Naslov varstvene oblasti
očeta	matere	njih namestnikov	zakonitega varuha	
Dr. Plevnik Stanek vojaški svetnik v Beogradu	Ing. Plevnik Stanka voj. ljudnik Ljubljana Libertova 7	Plevnik Bogomir in Angela: mohojmer Ruše 53		

Bivališče učenca	Dan, mesec, leto in kraj prvega vstopa v šolo	Potek šolskega obiskovanja			Čas, kraj in način izstopa iz šole. St. zadevnega odloka
		kraj	prihod	odhod	
Ruše 53 Libertova 7	10. sept. 1953 v Rušah	Ljublj. - Grad. žiška Ruše Beograd	1. 9. 1954 7. 9. 1955	1. 9. 1955 13. 11. 1955	1. 9. 1955

Učenci su učestvovali u školskim priredbama i dačkim izložbama zajedno sa učenicim škole *Njegoš*, odlazili su u Pionirski grad i pozorište »Boško Buha«, a od 1959. bili su i članovi literarne i likovne sekcije. Školske 1953/54. bio je organizovan izlet na Avalu, a 1954/55. i priredba u Domu kulture Opštine Zapadni Vračar u Beogradu.¹⁶

¹⁶ IAB, O.Š. *Ivan Cankar*, inv. br. kutija 1: izveštaj o radu Slovenačke četvororazredne osnovne škole *Ivan Cankar* za školsku 1954/55.

Sa društvenim promenama koje su usledine šezdestih godina dvadesetog veka došlo je do smanjenja broja učenika i do zatvaranja Slovenačke škole u Beogradu. Tako je ova obrazovana ustanova, koja je imala značajnu ulogu u vaspitno-obrazovnom procesu jednog broja školske omladine sa trenutnim boravištem u Beogradu, postala deo istorije školstva i prosvete u Srbiji.

Rezime

Detinjstvo u drugom mestu – Slovenačka osnovna škola *Ivan Cankar* u Beogradu 1945-1965

Maja Nikolova

Prvih posleratnih godina u Srbiji se poklanjala velika pažnja idejnosti i naučnosti nastave i vaspitno-obrazovnom procesu koji je bio u skladu sa tekovinama Narodnooslobodilačke borbe. Ciljevi prosvetne politike su bili vaspitanje i obrazovanje širokih narodnih masa zasnovano na marksističkim osnovama i na negovanju bratstva i jedinstva svih naroda Jugoslavije. U skladu sa društvenim potrebama, zbog velikog broja dece nasilno preseljenih Slovenaca doraslih za školu, u Beogradu je 1945. osnovana Slovenačka četvororazredna osnovna škola »Ivan Cankar«. Kao i sve druge *strane škole* nastava je izvođena na maternjem, slovenačkom, jeziku po nastavnom planu za osnovne škole u SR Sloveniji. Pored toga učenici su učili i srpskohrvatski jezik i poznavanje društva po nastavnom planu za osnovne škole u SR Srbiji, a matematika se u četvrtom razredu, radi lakšeg razumevanja tremina i nastavka školovanja, predavala dvojezično – i na srpskom i na slovenačkom jeziku. Ovakav kombinovani metod rada omogućavao je učenicima nastavak školovanja u svim gimnazijama i srednjim školama i u Srbiji i u Sloveniji. Društveni život i vannastavne aktivnosti, školske priredbe i izleti doprinosili su jačanju kolektivnog duha među učenicima. Škola je i posle proklamovanja jedinstvenog sedmogodišnjeg osnovnog školovanja ostala i dalje četvorogodišnja što nije smetalo da bude deo školskog sistema pa samim tim i deo istorije školstva u Srbiji.

Slovenačka osnovna škola, kao eksponent državne politike, bila je mesto gde su se preklapali različiti uticaji – i kulturni i jezički. Kao prostor događanja detinjstva i sazrevanja jedne grupe dece koja su u stvari bila daleko od svojih rodnih kuća imala je dvojak zadatak – da obezbedi potrebno osnovno obrazovanje i vaspitanje u duhu bratstva i jedinstva i tolerancije prema različitosti. To je bilo postignuto dvojezičnim, kombinovanim nastavnim programom i vannastavnim aktivnostima koje su učenicima omogućavali nesmetano uklapanje u novu, za njih nepoznatu sredinu. Jezičke i kulturne barijere bile su prevaziđen vaspitno-obrazovnim sistemom koji je odgovarao i slovenačkim i srpskim društvenim zbivanjima.

Prilog broj 1

Upraviteljice Slovenačke osnovne škole *Ivan Cankar*
Kutin Jelka – od 1947/48. do 1949/50. školske godine
Krac Metka – od 1950/51. do kraja 1952. školske godine
Martinović Ida – od 1953/54. do 1963/64. školske godine

Učitelj i učiteljice u Slovenačkoj osnovnoj školi *Ivan Cankar*

Roš Fran – 1. mart 1945.

Mencej Ljudmila – 1946/47. i 1947/48. školske godine

Debevec Angela – 1946/47. i 1947/48. školske godine

Kutin Jelka – 1946/47, 1947/48. i 1948/49. školske godine

Bola Marija – 1948/49, 1949/50. i 1950/51. školske godine

Kranjec Metka – 1950/51, 1951/52. i 1952/53. školske godine

Martinović Ida – od 1952/53. do 1963/64. školske godine

Magdovec Dragica – od 1954/55. do 1959/60. školske godine

Prilog broj 2

Broj učenika po razredima

Godina	I razred	II razred	III razred	IV razred	Ukupno
1945/46.	Nije utvrđen broj	Nije utvrđen broj	Nije utvrđen broj	Nije utvrđen broj	68
1946/47.	14	9	14	13	50
1947/48.	11	12	11	6	40
1948/49.	13	17	11	11	52
1949/50.	13	13	12	8	46
1950/51.	6	4	9	10	29
1952/53.	7	8	2	4	21
1953/54.	16	9	8	2	35
1954/55.	14	14	8	7	43
1955/56.	11	16	15	9	51
1956/57.	14	10	17	16	57
1957/58.	15	13	11	15	54
1958/59.	6	15	14	7	42
1959/60.	7	7	13	12	39
1960/61.	4	8	7	10	29
1961/62.	2	6	5	8	21
1962/63.	5	2	3	5	15
1963/64.	2	4	2	2	10
Ukupno	160	167	162	145	702

Izvori i literatura

Neobjavljena arhivska građa.

Istorijskih arhiv Beograda – Fond Osnovna škola *Ivan Cankar*.

Bader Emilija i Taušanović Olivera, *Vodič istorijskog arhiva Beograda*, Beograd, 1991.

Bojić, Dušica, Slovenci pravoslavne vere u Beogradu med drugo svetovno vojno: poročilo o njihovoj dejavnosti od 1. julyia 1942 do 30. julyia 1943. *Prispevki za novejšo zgodovino*, Ljubljana, 2009, str. 223–234.

Grubač Đorđe, *Istorija za VIII razred osnovne škole*, Beograd, 1974.

Nikolova Maja, *Čehoslovačka osnovna škola Masarikova u Beogradu*, Beograd, 2002.

Radojević Mira i Dimić Ljubodrag, *Priče iz XX veka*, Beograd, 2002.

Edin Omerčić

Djetinjstvo uz *Modru lastu*, od Maršala do Bana (1989–1992)¹

OMERČIĆ, Edin, profesor zgodovine, strokovni sodelavec za moderno zgodovino na Inštitutu za zgodovino v Sarajevu, BA-71000 Sarajevo, Alipašina 9, Bosna in Hercegovina, edinomercic23@net.hr

Otroštvo ob *Modri lasti*, od Maršala do Bana (1989–1992)

Prispevek z analizo revije za izobrazbo in zabavo ter samostojno ustvarjalno delo učencev osnovne šole "Modra Lasta" ter *Kraševoga* albuma s sličicami *Cro Army* daje vpogled v spremembe, do katerih je prišlo v osnovnošolskem sistemu izobraževanja na Hrvaškem ob razpadu Jugoslavije. Postavlja se vprašanje moralno-izobraževalnih vrednot, ki so bile posredovane otrokom preko sistema izobraževanja v obdobju od konca 80-ih do srede 90-ih let 20. stoletja. Prav tako se postavlja vprašanje, ali z zamenjavo vladajoče elite in sprememb v državnem sistemu prihaja do sprememb v vzgojno izobraževalnem sistemu Hrvaške.

Glavne besede: Modra lasta, otroštvo, uredniška politika, vojska, Kraš

OMERČIĆ, Edin, B.A. in History, prof., professional associate for modern history at the Institut for History in Sarajevo, BA-71000 Sarajevo, Alipašina 9, Bosnia and Herzegovina, edinomercic23@net.hr

Childhood with *Modra Lasta*, From Marshall to Ban (1989–1992)

Paper presents the analyses of the magazine for education and entertainment and independent creative work of pupils of primary school "Modra Lasta" and the Kraš *Cro Army* images album and the view of changes in the primary school education system in Croatia, which have happened with the collapse of Yugoslavia. The author deals with the issue on moral-educational values that children had been receiving through the educational system in the period from the late 80's to the middle of 90's of 20th century. The author is also pointing out the issue, if changes of ruling elite and changes in the system cause the changes in educational system in Croatia.

Key words: Modra Lasta, Childhood, Editorial Policy, Military, Kraš

Sretno dijete

"Bilo je tamno novembarsko poslijepodne kada smo stigli u tu ustanovu. Popili smo čaj sa direktorom, sa kojim je moja mati s lakoćom razgovarala. Bio sam zaokupljen strahom da ne prolijem svoju šoljicu i da time sve loše započnem. Bio sam očajan pri pomisli da ću sam ostati među strancima u ovom velikom, divljem, zastrašujućem mjestu. Naposljetku, bilo mi je sedam, i bio sam tako sretan u obdaništu sa svojim igračkama. Imao sam tako divne igračke: pravu parnu lokomotivu, čarobnu svjetiljku, a kolekcija vojnika skoro je dosegla hiljadu [...] Kada je zamro i posljednji zvuk odlazećih kola moje majke, direktor me pozvao sebi kako bih predao novac koji sam imao kod sebe."

Ovim je riječima Winston Churchill u svojoj autobiografiji *My Early Life* prema sjećanju opisao svoj prvi dan u školi koju su za svog sina izabrali roditelji.² Iz rečenog

¹ Ovaj rad je nastao u sklopu autorova projekta na Institutu za istoriju u Sarajevu pod naslovom *Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova u periodu 1991–1996*.

² Winston Churchill, 1874–1965, britanski dužnosnik, premijer vlade tokom Drugog svjetskog rata.

u Churchillovu sjećanju nisu izbljedjeli strahovi, zvukovi, boje, a vjerujemo ni mirisi i okusi. Generacija rođena u Jugoslaviji, stotinjak godina nakon Winstona je odrastala *uz ratne filmove u boji, uz česte tučnjave u školi, uz narodne pjesme pune boli, uz predivne vojne parade, uz studentske demonstracije*.³ Djetinjstvo ove generacije nije prekinuto ratnim zbivanjima koja u Jugoslaviji nastupaju početkom devedesetih godina 20. stoljeća, kada ove djevojke i mladići postaju ljudsko meso, *ljudetina* koju će kroz čitavo desetljeće mljeti podivljala nacionalistička mašinerija. Ova je generacija odrastala u “zlatnom dobu” jugoslavenskog socijalizma, u *pronađenom blagostanju*.⁴ Okusi i mirisi, strahovi i boje u kojima je ova generacija imala priliku odrastati ostali su zapakovani u malim teglicama *Fructalove* dječje hrane, tetrapak pakovanjima sokova istog proizvođača, omotima čokoladica, kutijama keksa, vrećicama bombona i ostalih slatkih proizvoda raznih jugoslovenskih proizvođača koji su bili dostupni na tržištu.

Kroz brojeve revije za pouku i zabavu *Modra lasta*,⁵ u izdanju zagrebačke *Školske knjige* namjenjenu osnovnoškolcima, jasno se ocrtavaju nagle i duboke promjene koje su se odvijale u jugoslavenskom društvu, promjena s jugoslavenskog koncepta *bratstva i jedinstva* na užu, uslovno rečeno, jednonacionalni je bila brza. Pitanje koje se postavlja jeste da li je uredništvo ovog lista dacima pored rečenog, usadivalo neke nove, drugačije vrijednosti ili je došlo do jednostavne smjene simbola, *vrlih muževa*, pisaca za djecu, junaka, legendi i mitova iz prošlosti, odnosno – promjena je samo kOzmentička? Koje su sličnosti i razlike *Modre laste* štampane neposredno prije i nakon političkog loma s početka devedesetih godina? Kakve je promjene doživjela uređivačka koncepcija u svojoj odgojno obrazovnoj misiji lista i kakav je njen doprinos: prvo u odgoju i zajedništvu mladih Jugoslavije, a nakon raspada Federacije, u odgoju djece u Hrvatskoj?

Koncept lista, kroz čitavo promatrano razdoblje od 1989 – 1992 je gotovo jednak, rubrike su stalne a tokom razdoblja promjenjen im je sadržaj.⁶ Naslovne stranice su posebno zanimljive, politički su aktivne, žive. Uredništvo kroz naslovnice ukazuje na događaje iz zajedničke prošlosti o kojima je učenik osnovne škole slušao kroz nastavni plan i program, ali iskazuje i reflektira promjene sistema vrijednosti i trenutna politička kretanja u zemlji.⁷

Kroz školsku 1989/1990 godinu na stranicama *Modre laste* pratimo likovne i literalne natječaje *Lijepa si, zemljo moja, Svijet oko mene, “Rudo 1941”, Činimo glazbu;*

³ Dio teksta pjesme *Sretno dijete*, zagrebačkog punk sastava *Prljavo kazalište*, sa debitantnog albuma *Prljavo kazalište* (Suzy, 1979. godine.)

⁴ Aluziramo na knjigu Igora Dude, *Pronađeno blagostanje, Svakodnevn život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih* u kojoj je autor predstavio jugoslavensku potrošačku kulturu.

⁵ List je osnovao Josip Sabolović sa svojim učenicima, sredinom 50-ih godina 20. stoljeća kada je u teškim radim uslovima izlazio pod imenom *Djeca za djecu*. U razdoblju koje analiziramo savjet lista čine Josip Bratulić, Dragutin Brigljević (do 1992. godine), Arsen Dedić, Vladimir Devide, Dragutin Tadijanović i drugi.

⁶ Upravo ćemo kroz sadržaj rubrika lista ukazati na određene promjene i pokušati dati odgovor na postavljena pitanja. Stalne rubrike su uvodna riječ urednika, stalan je i koncept praćenja godišnje raspisanih literarnih i likovnih nagradnih natječaja, prate se godišnjice događaja, rođenja i smrti znamenitih osoba iz prošlosti, običaji naroda, zanimljivosti iz svijeta, kulturno umjetnički festivali za djecu i omladinu, potom su tu rubrike *Čitatelji suradnici*, *Literarna (m)učionica*, *Exspres pošta*, *Čaku(čoko)lade*, *Među nama-sastanak s Lastanom*, *Glazbena čitaonica*, *Odjeća (ne)čini čovjeka*, enigmatski kutak, strip serije od kojih je jedna s historijskom tematikom, jedna s odgojno-obrazovnom, a raspad države je preživjela i *Žlatka*, strip serija Krešimira Zimonica. Stalna koncepcija lista je zbog rata u Hrvatskoj neznatno poremećena od zimskih mjeseci 1991. godine pa do aprila 1993. godine kada se ponovno uspostavlja prepoznatljiv koncept lista.

⁷ O pojedinim će naslovnice biti nešto više rečeno u daljnjem tekstu.

Marinko Marinović nas kroz nekoliko brojeva vodi *Tragom staroslavenske mitologije*; Zekira i Ahmet Muminović kroz strip seriju crtaju i pišu o starim zanatima; Željko Lordanić kroz strip priča *Gričku vješticu* Marije Jurić Zagorke; strip junakinja *Zlatka* Krešimira Zimonića se družila sa Andersenom, Cortom Malteseom, s malim Nemom, Dorianom Greyem, Balzacom, nakratko je bila sama na svijetu, ukrala je Beskrajnu priču Michaela Endea, letjela s Petrom Panom, Batmanom, gospodarila svemirom sa He-Manom; pažnju nam je plijenio delfin Joca; čitamo izvještaje iz Šibenika, sa 29. jugoslavenskog festivala djeteta, potom 22. po redu PIF-a, Međunarodnog festivala kazališta lutaka; obilježena je 30. godišnjica *Deklaracije o pravima djeteta* te Dan planete Zemlje; Glazbena čitaonica nam preporuča *Rolling Stones*e, Tinu Turner, *Plavi orkestar*, *Leb i sol*, *Vještice*, *Zabranjeno pušenje*. Obilježena je 250. obljetnica rođenja Dositeja Obradovića, potom 175. godišnjica rođenja i 85. godišnjica smrti Josipa Jurja Strossmayera, novembarski broj iz 1989. godine je posvećen uspomeni na Oskara Daviča, a iskazana je pošta preminulom pjesniku Jurju Kaštelenu.

Obilježavanje 600-godišnjice Bitke na Kosovu polju je našlo mjesto i u *Modroj lasti*, o čemu su u listu pisali Milovan Vitezović i Sima Ćirković, a uredništvo je članak obogatilo Predićevom *Kosovkom djevojkom*, Meštrovićevim *Milošem Obilićem* te prijevodima izvornih tekstova. Serija srednjovjekovne tematike nastavljena je reportažom o *Aleji glagoljaša* i *Glagoljskim lapidarijem*.

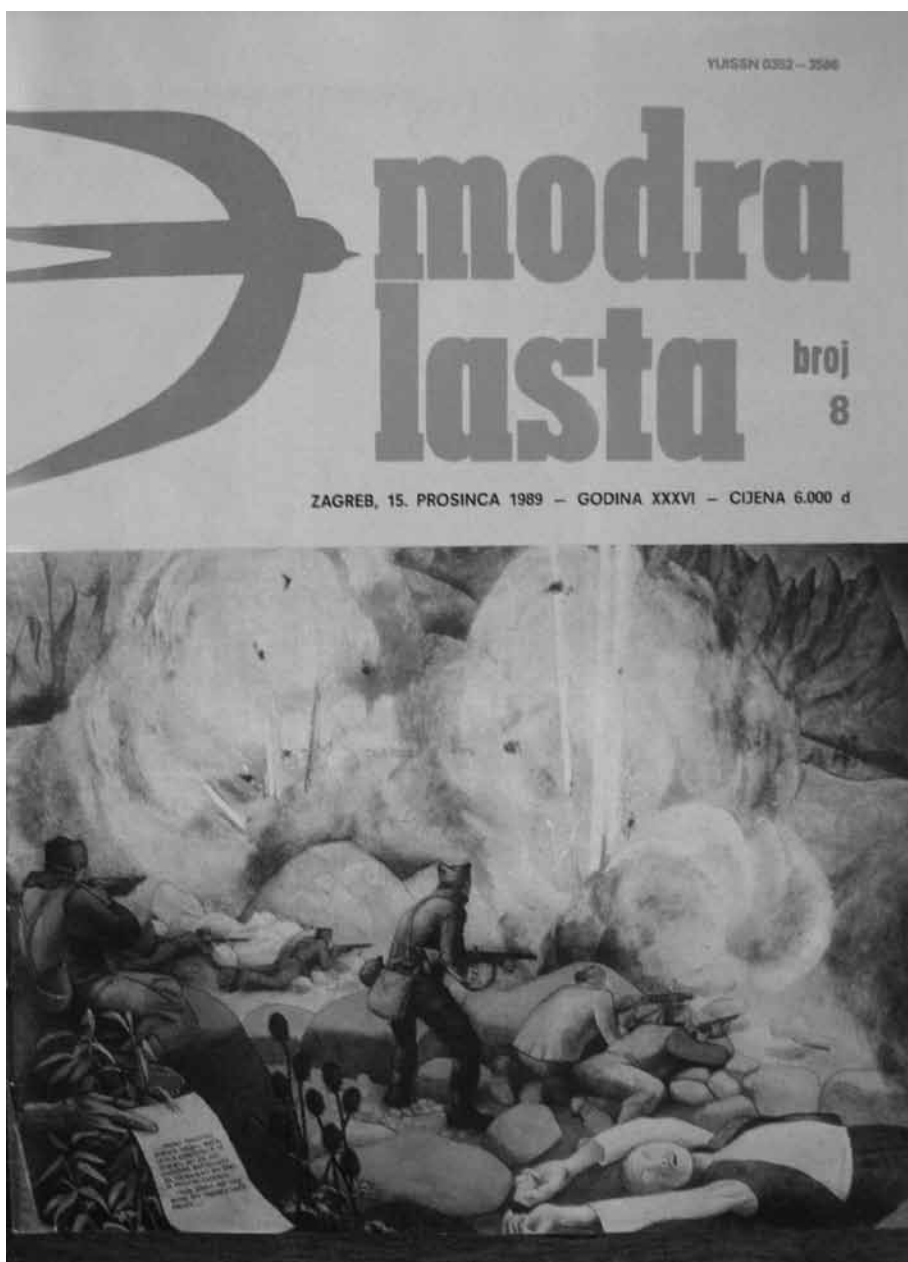
Uredništvo je obilježavanju Dana Republike, 29. novembra, posvetilo dva broja *Modre laste*. Broj od 15. novembra 1989. godine donosi fotografije Sokolskog doma u kojem je održano Drugo zasjedanje AVNOJ-a 1943. godine, fotografije Josipa Broza pri čitanju referata i pisanju izvještaja, predsjednika AVNOJ-a Ivana Ribara, te fotografija hora pri izvođenju himne *Hej Slaveni!*, a popraćeno tekstom iz dnevnika "Svjedočanstvo" Edvarda Kocbeka, ispovješću Jirya Hodila, koji je bio u sastavu čehoslovačkog partizanskog bataljona, koji je potom narastao na veličinu brigade. Posebno je interesantna naslovnica *Modre laste* od 15. decembra 1989. godine na kojoj je freska Krste Hegedušića *Nijemci neće proći* iz ciklusa "Bitka na Sutjesci" u Spomen kući na Tjentištu. Broj je posvećen *vojniku* i djetetu koje će vojnikom postati.⁸ U rubrici *Čitatelji suradnici* između ostalih čitamo i radove domoljubne te ratne tematike. U jednome od radova razgovaraju djed i unuk:

"Djede, koliko ste se dugo borili? – Dvanaest dana. – Koliko je pionira bilo u četi? – Pedesetak. [...] – Djede, nekidan sam gledao dječju emisiju, a gost je bio književnik Josip Barković. Ličanin. Pričao je da je u ratu kao novinar obišao ovo područje. Čudio se i divio vama dječacima. – Da sinko. Kad zatreba ni djeci ništa nije teško!"⁹

Naslovnica od 15. maja 1990. godine koja prikazuje portret *Drug Tito*, rad Omera Mujadžića iz 1948. godine, nam svojim primjerom pokazuje da su vrijednosti koje su djeci usađivane kroz obrazovni sistem bile usklađene sa normama ponašanja do kojih je držao politički vrh. Kroz foto-priču ukratko je ispričana zvanična biografija druga Tita. Fotografije koje prikazuju Josipa Broza u partizanskoj uniformi, kao "vođu narodnooslobodilačke borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika", potom fotografije

⁸ Na ovo ukazuju objavljeni učenički radovi koji veličaju vojnički poziv "Vojnik", "Vojnikovo pismo", "Komandant uči vojnike", na 2. i 3. stranici broja, isječki iz knjige Veljka Kovačevića *Dani koji ne zalaze*, potom na narednim stranicama objavljena priča Branka Čopića, *Poznanstvo s Nikoletinom*.

⁹ Nikola Pavlica, 6. razred, Lički Osik, "Pionirska četa". u: *Modra lasta*, Zagreb, 15. decembar 1989., br. 8., god. XXXVI, 24.

snimljene na zasjedanju AVNOJ-a kada su “naši narodi i narodnosti ostvarili povijesnu težnju – pravo na vlastitost i ravnopravnost u zajedničkoj državi”, te na V. kongresu Komunističke partije i naroda Jugoslavije iz 1948. godine, potom Josipa Broza u društvu s osnivačima pokreta nesvrstanih i naposljetku fotografija sa pogreba na koji su “došli svi čelnici čovječanstva”. Ovi praznički brojevi, međutim, najavljuju i određene promijene, kraj onog mukom *pronađenog blagostanja*. Učenički radovi na svoj način govore o teškoj situaciji u jugoslovenskoj privredi:

"Još jučer vjerovala sam da smo mi najsretnija generacija. Od rođenja smo rasli u ljubavi, miru, slozi, veselju i bezbrižnosti, a imali smo sve što smo zaželjeli. Sve su nam to omogućili naši roditelji. Ali, dogodilo se nešto što ja ne mogu objasniti. Roditelji se vraćaju s posla ljuti, nezadovoljni osobnim dohocima, cijenama, strašnim poskupljenjima. U kuću se uvukao nekakav nemir, neizvjesnost, strah. Ali to nije samo u nas, to je svuda, a i s televizije čujem o međunacionalnim sukobima, neslaganjima, nadmudrivanjima. Često se pitam- zašto?[...] Tko je upropastio ljubav, veselje, radost, bezbrižnost?"¹⁰

¹⁰ Martina Udovičić, 7. razred, I. G. Kovačić, Slavonski Brod, "Poruka". u: *Modra lasta*, Zagreb, 15. decembar 1989., br. 8., god. XXXVI, 24.

Modra lasta i čokolada u obrani domovine

Nova školska 1990/1991 godina biti će svojevrsni zaokret u uređivačkoj politici *Modre laste*. Primjetna je "demilitarizacija" lista, o vojsci se mnogo manje piše, nego je to bio slučaj s prethodnim godištim, a rubrika *Čitatelji suradnici* nam nudi jako mali broj radova na vojnu tematiku, što će nažalost ubrzo biti prekinuto ratnim zbivanjima koja su uslijedila.¹¹ Političke prilike su se ogledale kroz dječje radove na stranicama namjenjenim čitateljima lista, osnovnoškolcima. Prijašnja su godišta kroz brojne prigode, sistemski, kroz nastavni plan i program, njegovala jedan vojnički diskurs o zajedničkoj partizanskoj borbi, pobjedi nad okupatorom i tsl. što je izražavano kroz likovno i literarno stvaralaštvo. Ova je školska godina bila svojevrsno zatišje pred novim impresivnim valom sličnog izražavanja najmlađih, koje sadržajno nije promijenjeno. Međutim, surova realnost i blizina ratnih zbivanja, užasi stradanja, neizvjesnost i proživljene traume, bilo izravne ili posredne, su uticale na svojevrsni emotivniji i bliži odnos autora (učenika) i djela, literarnog ili likovnog rada. U radovima osnovnoškolaca kroz ratnu '91/'92 školsku godinu dominiraju patriotski motivi, motiv oca-vojnika, (simboli) pobjede, (simboli) slobode, stradanja djece i civila, izbjeglih i prognanih, stradanja gradova, srušenih civilnih i vjerskih objekata. Od XXXVII godišta lista napušten je zajednički jugoslovenski uređivački obrazac. Napušten je koncept revije koji je bio u skladu s *bratstvom i jedinstvom*.¹² Ovaj je koncept jednostavno ustupio mjesto – *nacionalnom*, s velikim uplivom vjerskog, katoličkog usmjerenja kod uređivanja revije što je primjetno kroz pisanje o tradicionalnom načinu obilježavanja svakog velikog katoličkog blagdana. Piše se o nacionalnim parkovima Hrvatske, hrvatskim srednjovjekovnim narodnim vladarima, kraljevskim gradovima i stolnim mjestima, prati se „izložba koja se na smije propustiti“ pod nazivom *Tisuću godina hrvatske skulpture*, obilježena je stota godišnjica smrti Ivana Mažuranića. Slično se nastavlja i u narednom godištu revije. Obilježena je 120. godišnjica rođenja "velikana hrvatske povijesti" Stjepana Radića, piše se o *seobi Hrvata na more*, o "začetniku hrvatskog športa" Franji Bučaru, "najboljem hrvatskom nogometnom vrataru" Franji Glaseru i tsl.

Broj od 15. decembra 1990. godine prenosi svečanu atmosferu koja je vladala Zagrebom kod "povratka Bana",¹³ da bi na naslovnici narednog, januarskog broja *Zlatka* dobila propagandno-politički angažman. Neposredno nakon toga uredništvo je u listu predstavilo nova državna obilježja: Ustav Republike Hrvatske kao "temeljniji zakon boljeg života", grb i himnu, a po povratku s ljetnog odmora u prvom broju za školsku godinu 1991/1992 uredništvo donosi vijesti o proglašenju samostalne i suverene Republike Hrvatske. Predstavljeni su i u Saboru usvojeni akti,¹⁴ a uredništvo je o ovome činu pisalo u uvodniku lista:

"Proglašena samostalnost, s obzirom na unutrašnje i međunarodne okolnosti, ne može biti odmah provedena na svim područjima života, ali odluka hrvatskog Sabora trajne je, nepromjenjene vrijednosti. Nikakve trenutne, pa ni najveće teškoće i zapreke ne mogu vratiti

¹¹ Pisano je o pedesetoj godišnjici antifašističkog ustanka i osnivanju Prvog partizanskog odreda u Sisku.

¹² -yu-, "Jedinstvo i bratstvo". u: *Modra lasta*, Zagreb, 15. 11. 1990., br. 6., god. XXXVII, 3.

¹³ Riječ je o ponovnom postavljanju spomenika bana Josipa Jelačića na glavni zagrebački trg.

¹⁴ Hrvatski Sabor je 25. juna 1991. godine usvojio *Ustavnu odluku o razdruživanju od drugih republika i SFRJ, Ustavni zakon kojim se aktiviraju mirujuće odluke Ustava Republike Hrvatske te Deklaraciju o proglašenju suverene i samostalne Hrvatske*.

*kotač povijesti natrag. U jučerašnjicu koja nije osiguravala sve mogućnosti za puni, pravi napredak društva – za bolji život svih građana Hrvatske.*¹⁵

Tokom ljeta 1991. godine je došlo do promjene na poziciji glavnog urednika revije budući je dotadašnji urednik Dragutin Brigljević tragično preminuo. Uredništvo će kroz ratnu '91/'92 školsku godinu nastaviti njegovati kult hrvatskih narodnih vladara, hrvatsku narodnu tradiciju, piše se o nacionalnim institucijama poput Matice Hrvatske i Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. *Revija* svjedoči o velikom angažmanu kulturnih

¹⁵ -yu-, "Republika Hrvatska samostalna i suverena država". u: *Modra lasta*, Zagreb, 1. 9. 1989., br. 8., god. XXXVIII, 3.

radnika, glumaca, muzičara, strip crtača, pisaca u borbi za mir u Hrvatskoj od kojih su mnogi na ovaj način dobili priliku za vlastitu promociju u javnosti i naročitu medijsku pažnju koju inače, u "normalnim okolnostima" ne bi imali. O širokom spektru ove vrste djelovanja svjedoči i sljedeće. Urednik rubrike *Glazbena čitaonica*, Neven Kepeski je u *Modroj lasti* obavljao posao muzičkog kritičara, a krajem 1991. godine se i ova rubrika na svoj način priključuje širokom frontu *anti-ratnog* angažmana izvještavajući o tokovima na muzičkoj sceni u Hrvatskoj:

"U ovo naše vrijeme, koje teče samo između radijskih i televizijskih vijesti, svjedoci smo prave bujice pjesama u kojima njihovi autori (svaki, dakako, na svoj način i u skladu sa svojim mogućnostima) dižu glas protiv rata, pjevaju slobodi, pjevaju domovini i tako dokazuju da ona stara izreka, prema kojoj za rata muze šute, nije točna. Pjesma Zrinka Tutića i Rajka Dujmića Moja domovina, [...]okupila je sto četrdeset izvođača svih dobi i glazbenih pravaca[...]" koji su stisli "svoje prekrasne glasove u jedan, prkosno i ponosno pokazujući svima da imaju samo jednu domovinu na svijetu. [...] Svoju častnu ulogu ima i pjesma Hrvatine Đuke Čaića, rađena kao koračnica jednostavne melodije i još jednostavnijih stihova, koji zasigurno ponajviše vole naši gardisti. Kažu da uz nju lakše podnose ono što im ratište iz dana u dan nameće. A kad se umore napominju, srce im najlakše ugriju pjesme Sretan je onaj tko Hrvatsku ima Zdravka Škendera i Bože, čuvaj Hrvatsku Đanija Maršana."

"Odnedavno se sve te pjesme, sva ta energija i neugasiva želja za slobodom i pravdom mogu čuti na dva albuma koji su, sasvim prirodno, nazvani ROCK ZA HRVATSKU. O kupila se doista elita domaćeg roka [...] ali i veterani [...] te najmlađi sastavi [...] koji tek traže svoje mjesto pod estradnim suncem i koji su svoje prve snimljene radove, na žalost, morali posvetiti – ratu."

Na ovom albumu našle su se pjesme različitih izvođača poput *Psihomodo popa* (Hrvatska mora pobjediti), Jure Stublića (Bili cvitak, E, moj druže beogradski), *Drugog načina* (Mir za Hrvatsku), *Boe* (Zemlja), Dine Dvornika i *Plavog Splita* (Moj dom). Posebno je za naš rad zanimljiva jedna strofa, ujedno refren pjesme *Moj dom*:

"[...] Odmah čim ga ugleda, komšija bi susjeda, malo bi ga smirio, pa bi se proširio, komšija bi susjeda volio da ujeda, al' ga susjed ugriza, čim mu dođe izbliza [...]"

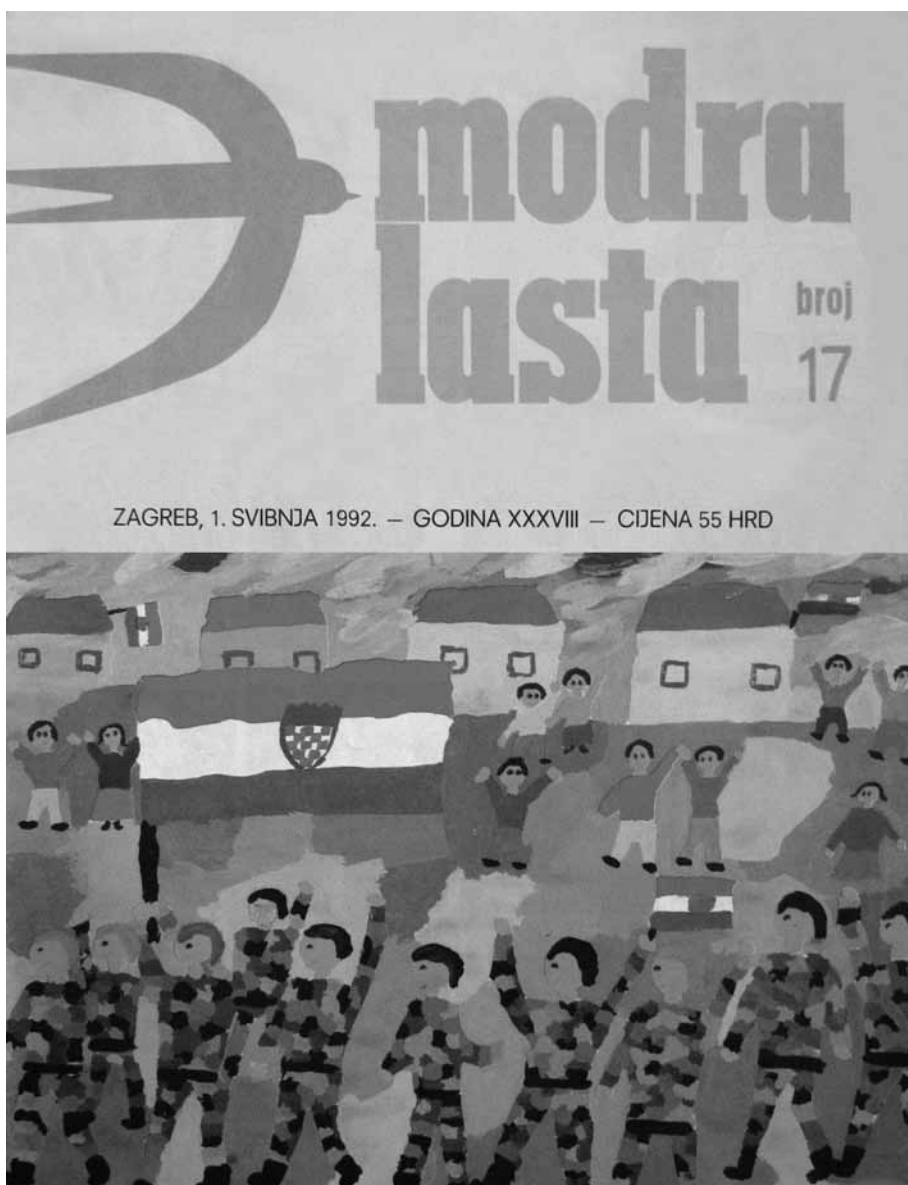
U sličnu su svrhu, bile oformljene i *Croatian Art Forces*, organizacija koja je okupljala dramske umjetnike, slikare, muzičare "koji žele svojim programima pomoći ratnim stradalnicima i hrvatskim vojnicima da bar na trenutak zaborave teška iskušenja kroz koja prolaze", a koje su u svome radu imali i punu podršku Ministarstva kulture i prosvjete Republike Hrvatske. Dramski su umjetnici predložili i osnivanje Kriznog štaba ove organizacije koji je organizirao programe za borbe na frontu, ranjene vojnike, za djecu i odrasle prognanike. Organizacija je proširila djelatnost na pomaganje u prikupljanju hrane, novca i lijekova za one kojima je to potrebno.

Naslovnice su i kroz ovo godište interesantne, a čast da dospiju na to mjesto između ostalog imaju i fotografija zagrebačkog spomenika kralja Tomislava i Radovanov portal trogirске katedrale. Na naslovnici je ponovno i *Zlatka*, koja u božićnom broju predstavlja djevicu Mariju sa djetetom u naručju. Prvomajski broj na naslovnoj stranici prikazuje likovni učenički rad. Tehnikom tempere, pod naslovom *Pobjeda*, prikazana je kolona hrvatskih vojnika u maskirnim uniformama, koji svečano prolaze zastavama okićenim gradom. Potrebno je ukazati na naslovnicu novembarskog broja iz 1993. godine koja ilustracijom evropskog kontinenta na karikaturalan stereotipski način prikazuje znamenitosti, države i stanovnike Europe.

Na kraju, ponovno na početak – na sjećanja, mirise i okuse, boje, sreću, smjeh. Ukusna *Kraševa* mliječna čokoladica sa sličicama "CRO ARMY" nastala je u želji da vam popularnim crtežom dočaramo početak stvaranja hrvatske vojske, koja se izuzetnom hrabrošću uspješno suprostavila znatno nadmoćnijem agresoru. Popunite li album otkrit ćete pet interesantnih borbenih situacija kao i simpatičnu maskotu GARDY u raznim ulogama. [...] Popunjeni album ostaje vam za igru te kao uspomena na slavne i povijesne trenutke kroz koje su prošli hrabri hrvatski borci."¹⁶

¹⁶ Autor crteža Kraševog albuma sa samoljepivim sličicama (koje su dolazile uz mliječnu čokoladicu od 15 grama), je Julio Radilović-Jules, autor maskote *Gardy* je Zvonimir Delač. (album u posjedu autora)

A kada i sjećanja i trag tinte na papiru izblijede, sigurno ostaju – mirisi, okusi i zvukovi djetinjstva: nekome veselo “tataratira” voditelja dječje emisije obrazovnog programa Branka Kockice, a nekome ratničko *ta-ta, rat, ira!*

Zaključna riječ

U radu je autor nastojao prikazati kako je i na koji način uredništvo *Modre laste* dalo doprinos i sudjelovalo u *izgradnji hrvatske države* (koja je imala svoje nacionalne

kroz čitavo sagledano razdoblje od 1989. do 1992. godine, ali je činjenica da se ovim vrlinama pridavala velika pažnja i nakon ratnih zbivanja u Hrvatskoj.¹⁷

¹⁷ U majskom broju *Modre laste*, iz 1997. godine, pukovnik HV Marinko Marinović u članku pod naslovom *Budite hrvatskim vojnikom* upoznaje osnovnoškolce sa služenjem vojnog roka i vojnim pozivom: "Čim hrvatski mladac navrší sedamnaest godina, eto mu iz općinskog ureda za obranu poziv za novačenje, što će reći da je momče pripravno za reguliranjevojne obveze, da je zadobilo pravo i dužnost štititi i braniti neovisnost i teritorijalnu cjelovitost Lijepe naše. To je, dakako, velika čast i obveza za svakog muškarca, a i za djevojke, koje u vojniku često 'prepoznaju' budućega, 'pravog' supruga...".

Gašper Šmid, Žarko Štrumbl

Begunski otroci iz Bosne in Hercegovine v šolah v Republiki Sloveniji

ŠMID, Gašper, mag. zgodovine, univ. dipl. arheolog in univ. dipl. zgodovinar, arhivist. Republika Slovenija, Ministrstvo za izobraževanje, znanost, kulturo in šport, Arhiv Republike Slovenije, SI-1127 Ljubljana, Zvezdarska 1, p. p. 21, gasper.smid@gov.si

ŠTRUMBL, Žarko, profesor zgodovine in sociologije, arhivist. Republika Slovenija, Ministrstvo za izobraževanje, znanost, kulturo in šport, Arhiv Republike Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, zarko.strumbl@gov.si

Begunski otroci iz Bosne in Hercegovine v šolah v Republiki Sloveniji

Jeseni leta 1992 je v Sloveniji začelo delovati 54 šol s programom osnovne šole za begunce. Vanje se je vključevalo 9000 otrok začasnih beguncev, poučevalo pa je 450 učiteljev beguncev iz BiH. Osnovne šole so delovale v centrih za begunce ali v popoldanskem času v slovenskih osnovnih šolah ali drugih improviziranih prostorih. Poleg improvizacije in neugodnih materialnih okoliščin so bili posebnost šole njeni učitelji. Polovica jih ni imela pedagoške izobrazbe, pred vojno so bili zaposleni kot ekonomisti, inženirji, zdravniki, uradniki ali pa so bili študenti, tu pa tam celo dijaki srednjih šol. Prispevek predstavi problematiko šolanja begunskih otrok v Sloveniji in z njim v zvezi arhivsko gradivo.

Ključne besede: begunci iz Bosne in Hercegovine, Republika Slovenija, begunske osnovne šole, izobraževanje beguncev, arhivsko gradivo begunskih osnovnih šol

ŠMID, Gašper, M.A. in History, B.A. in Archeology and History, Archivist, Republic of Slovenia, Ministry of Education, Science, Culture and Sport, Archives of the Republic of Slovenia, SI-1127 Ljubljana, Zvezdarska 1, p. p. 21, gasper.smid@gov.si

ŠTRUMBL, Žarko, Professor of History and Sociology, Archivist, Republic of Slovenia, Ministry of Education, Science, Culture and Sport, Archives of the Republic of Slovenia, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, zarko.strumbl@gov.si

Refugee Children from Bosnia and Herzegovina in Schools in Slovenia

In the autumn of 1992 54 elementary schools with the special program for refugees from Bosnia and Herzegovina opened their doors in the Republic of Slovenia. 9.000 refugee children were included in this programme, classes were taught by 450 teachers, also refugees from Bosnia and Herzegovina. These elementary schools were either in refugee centres, in Slovenian elementary schools (in the afternoon) or other improvised rooms. Beside the improvisation there were also problems with teachers. Half of them did not have adequate pedagogical education. Before the war they were employed as economists, engineers, doctors, officials, students, sometimes even high school students. The paper represents the issue of the schooling of Bosnian refugee children and correlated archival records.

Key words: refugees from Bosnia and Herzegovina, Republic of Slovenia, refugee primary schools, schooling of refugees, archives of refugee primary schools

Uvod

Ob razpadu t. i. druge Jugoslavije je zaradi osamosvojitvenih vojn prvi val beguncev v Republiko Slovenijo (RS) pljusnil leta 1991 iz Republike Hrvaške. Z vojno na ozemlju Republike Bosne in Hercegovine (BiH) pa smo se v letu 1992 nenadoma

soočili z znatno večjim prihodom beguncev, zlasti z velikim številom šoloobveznih otrok in mladine. Po mednarodnih sporazumih je vsaka država podpisnica dolžna zagotoviti begunskim otrokom osnovnošolsko izobraževanje.¹ V referatu prikazujeva njihovo izobraževanje v osnovnih, srednjih in visokih šolah ter problematiko, ki je povezana s tem.

Osnovne šole

Vlada RS je v zvezi z navalom beguncev in z njim tudi otrok iz BiH ustanovila Urad za priseljevanje in begunce.² Ta je spremljal priseljsko begunsko problematiko, pripravljaj predloge in pobude za njeno reševanje, organiziral zbirne centre in druge oblike nastanitve, zdravstveni nadzor začasnih in političnih beguncev ter drugih priseljencev, pripravljaj predloge za ravnanje s priseljenimi begunci, predloge standardov storitev v Prehodnem domu za tujce, domovih za begunce in zbirnih centrih, predloge politike v zvezi s pridobivanjem viz, organiziral informacijsko službo za azilante, začasne begunce in priseljence, izdajal publikacije in druga informativna gradiva, organiziral usposabljanje za delo z begunci, azilanti itd.³ V šolskem letu 1993/1994 so bile ustanovljene šole za začasne begunce, ki so delovale po bosansko-hercegovskem učnem programu. Po podatkih Sektorja za priseljevanje in begunce – Direktorata za migracije pri Ministrstvu za notranje zadeve RS je bilo vključenih 4585 otrok, starih od 7 do 15 let, od katerih jih je bilo 2195 v zbirnih centrih.⁴

Po mednarodnih sporazumih je vsaka država dolžna zagotoviti begunskim otrokom osnovnošolsko izobraževanje.⁵ Osnovnošolsko izobraževanje begunskih otrok iz BiH je urejalo Ministrstvo za šolstvo in šport RS.⁶ Skupščina RS je na seji družbenopolitičnega zbora 27. maja 1992, 11. junija 1992 pa tudi na seji zbora občin in zbora združenega dela, sprejela zakon o posebnem prispevku solidarnosti za pomoč beguncem, ki so v letu 1992 zaradi vojnih razmer na območju Republike Hrvaške in Republike BiH pribežali v RS.⁷ Vendar pa to ni zadoščalo tudi za izpeljavo programa osnovnošolskega izobraževanja in Republika Slovenija je v ta namen dobila še dodatna sredstva, tudi iz tujine.⁸ Ministrstvi obeh držav (Ministrstvo za šolstvo in šport RS in Ministrstvo za šolstvo, znanost, kulturo in šport Republike BiH) sta se v avgustu leta

¹ Mednarodna deklaracija Education for all. http://www.unesco.org/education/pdf/JOMTIE_E.PDF, [² Uradni list RS, št. 27, 5. 6. 1992, str. 2024.](https://www.google.si/#hl=sl&gs_nf=1&cp=43&gs_id=pm&cxhr=t&q=education+for+all+international+declaration&pf=p&scient=psy-ab&oq=education+for+all+international+declaration&gs_l=&pbx=1&bav=on.2,or_r_gc_r_pw_r_qf,cf.osb&fp=3d7cea9db29e33be&biw=1680&bih=904, 13. 7. 2012</p>
</div>
<div data-bbox=)

³ Uradni list RS, št. 27, 5. 6. 1992, str. 2024, 2. člen.

⁴ Ministrstvo za notranje zadeve Republike Slovenije, Direktorat za migracije, Sektor za priseljevanje in begunce.

⁵ V skladu s »Svetovno deklaracijo o izobraževanju za vse« (World Declaration of Education for All) je država dolžna zadovoljiti osnovne učne potrebe (Framework for Action to Meet the Basic Learning Needs, paragraf 3.3–45f) vsem šoloobveznim otrokom.

⁶ Ministrstvo za šolstvo in šport RS – Poročilo o porabi finančnih sredstev, ki jih je UNHCR (The UN Refugee Agency) namenil za program izobraževanja začasnih beguncev iz Republike BiH v Republiki Sloveniji v letu 1994. Arhiv Republike Slovenije, fond SI AS 2026 Ministrstva za šolstvo in šport RS – serija: Šolanje begunskih otrok, šklatla 100.

⁷ Uradni list RS, št. 30, 15. 6. 1992, str. 2094.

⁸ Gradivo Ministrstva za notranje zadeve Republike Slovenije, Direktorat za migracije, Sektor za priseljevanje in begunce. Podrobnejši podatki so navedeni v: Šmid, Štrumbelj, *Otroci iz Bosne in Hercegovine*, str. 247–258.

1992 začeli dogovarjati o najprimernejši obliki izobraževanja begunske populacije, o evidentiranju osnovnošolcev in učiteljev, tudi začasnih beguncev iz BiH v RS. Sprejet je bil protokol o šolanju državljanov, beguncev Republike BiH v RS, ki sta ga 1. 10. 1992 na osnovi dogovora med državnim sekretarjem dr. Pavlom Zgago in veleposlanikom BiH v Sloveniji Uglješo Uzelcem potrdila minister Nikola Kovač iz Ministrstva za šolstvo, znanost, kulturo in šport Republike BiH in minister Slavko Gaber iz Ministrstva za šolstvo in šport RS. 7. junija 1993 sta se obe vladi ob posredovanju Ministrstva za šolstvo in šport RS in Veleposlaništva Republike BiH v Sloveniji sporazumeli, da bo RS omogočila šolanje državljanov Republike BiH.⁹ Sporazum je v tretjem členu predvidel izobraževanje državljanov Republike BiH, ki so bili kot začasni begunci na ozemlju RS.¹⁰ Med drugim je določal tudi, da se pouk izvaja v uradnem jeziku BiH (po Uredbi predsedstva Republike BiH z dne 29. 8. 1993, ki govori o bosanskem, hrvaškem in srbskem jeziku). Dopolnilni pouk naj bi obsegal še bosanski, srbski in hrvaški jezik s književnostjo ter zgodovino in zemljepis. Ob koncu šolskega leta naj bi učenci dobili potrdila. Izdalo naj bi jih Ministrstvo za šolstvo in šport RS oziroma vzgojno-izobraževalni zavodi, ki bi jih omenjeni otroci obiskovali. Spričevala pa naj bi na podlagi potrdil, ki bi jih dobili v Republiki Sloveniji, izdali vzgojno-izobraževalni zavodi v Republiki BiH, za kar jih je pooblastilo Ministrstvo za izobraževanje, znanost, kulturo in šport Republike BiH (sezname osnovnošolskih otrok, ki so se izobraževali v Sloveniji, hrani Arhiv Republike Slovenije).¹¹

Pouk je bil najprej organiziran v krajih z veliko begunskimi osnovnošolskimi otroki in je potekal v bosanskem jeziku, vzgojne ustanove pa so otrokom pomagale tudi pri reševanju psihičnih problemov. Ščasoma je na slovenskem ozemlju delovalo 54 osnovnih šol s programom za begunce.¹² Začelo pa se je postopoma. Na podlagi 271. člena Zakona o sistemu državne uprave in Izvršnem svetu skupščine SR Slovenije ter republiških upravnih organih¹³ je Vlada RS na 26. seji 15. oktobra 1992 sprejela sklep o uvedbi skrajšanega učnega programa za vzgojno izobraževalno delo s šoloobveznimi begunskimi učenci iz BiH v RS.¹⁴ Izoblikovan je bil poseben izobraževalni program, ki je upošteval stališče, da omenjenih begunskih otrok ni mogoče vključiti v slovenske osnovne šole. Med obema državama je bil tudi na vladnih ravneh sklenjen dogovor o posebni obliki osnovnošolskega izobraževanja beguncev do šolskega leta 1994/1995 v materinem jeziku. Poučevali so učitelji begunci – državljani BiH, pouk pa je potekal po skrčenih bosansko-hercegovskih učnih programih, vendar brez prizvoka reliktov – religije. V drugem letu izobraževanja se je začel tudi pouk slovenskega jezika, kar je bilo sprejemljivo tudi za Vlado Republike BiH, ki je predvidevala kratkotrajnost vojne, ohra-

⁹ Gradivo Ministrstva za notranje zadeve RS, Direktorat za migracije, Sektor za priseljevanje in begunce.

¹⁰ Uradni list RS, št. 10/1995. Uredba o ratifikaciji sporazuma o izobraževanju državljanov Republike Bosne in Hercegovine, ki so kot začasni begunci na ozemlju Republike Slovenije (3. člen).

¹¹ SI AS 2026 Ministrstvo za šolstvo in šport RS – serija Šolanje begunskih otrok, arhivske enote od 1 do 99.

¹² V besedilu sicer uporablja različne termine (begunci, začasni begunci, osnovne šole za začasne begunce iz BiH ipd.), a zakon o začasnem zatočišču, ki velja za osebe, ki so bile na ozemlju RS zaradi vojne na ozemlju BiH, uvaja termin »osebe z začasnim zatočiščem«.

¹³ Uradni list Socialistične republike Slovenije (SRS), št. 24/79, 12/82, 39/85, 37/87 in 18/88.

¹⁴ Uradni list RS, št. 52, 30. 10. 1992, str. 2985; omenjeni sklep je predvideval, da bodo sredstva za plačilo stroškov za najem prostorov za izvedbo skrajšanega učnega programa izven zbirnih centrov in plačilo stroškov za prevoz otrok in učiteljev, ki se bodo udeleževali skrajšanega učnega programa, zagotovljena v okviru sredstev, ki naj bi jih vlada RS namenila za začasne begunce.

njanje materinega jezika, kulture in s tem tudi nacionalne identitete begunskih šolarjev.

Izobraževanje osnovnošolskih otrok je v letu 1993/94 potekalo samo v popoldanskem času na 39 različnih lokacijah, v 35 slovenskih občinah, in sicer v osnovnih šolah, po zbirnih centrih, na delavskih univerzah in celo v bivših vojašnicah, odvisno od prostorske rešitve. Otroke je poučevalo 338 učiteljev, med njimi je bilo 95% začasnih beguncev. Le polovica jih je imela ustrezno izobrazbo, drugi so bili zdravniki, novinarji, strojni inženirji, ekonomisti ...

160 začasnih beguncev¹⁵ pa je že od vsega začetka obiskovalo pouk v slovenskih osnovnih šolah. To so bili predvsem otroci intelektualcev in pa tisti, ki so bili nastanjeni v krajih z manj begunci, v katerih bi bila organizacija posebnega programa z ekonomskega in pedagoškega stališča nesprejemljiva (vendar je bil tudi za te otroke predviden dopolnilni pouk materinega jezika, zgodovine in zemljepisa). Samo osnovnošolsko izobraževanje begunskih otrok pa je bilo usklajeno s priporočili UNESCO¹⁶, ki zagovarja stališče, da mora biti pouk v prvem letu bivanja v drugojezičnem okolju v materinščini, sicer učenec ne pridobiva znanja. Tudi UNCHR poudarja, da se otroci najbolje in najhitreje učijo v materinem jeziku, zlasti v prvih razredih. Za vključitev v novo okolje pa je bilo upravičeno tudi učenje jezika okolja.¹⁷

Mreža t. i. bosanskih osnovnih šol v RS, na katerih se je šolalo okrog 9000 otrok in poučevalo približno 450 učiteljev, je delovala do leta 1995. Takrat so se begunski otroci začeli vpisovati v slovenske šole, ohranile pa so se fotografije, dokumenti in spomini, v katerih so opisali svoje občutke.¹⁸

Učenci begunske šole na šolskem hodniku v zbirnem centru na Roški v Ljubljani (fototeka SŠM)

¹⁵ Gradivo Ministrstva za notranje zadeve RS, Direktorat za migracije, Sektor za priseljevanje in begunce.

¹⁶ UNESCO – United Nations Education Scientific and Cultural Organisation.

¹⁷ Mikuš Kos, *Begunci v Sloveniji*, str. 35–50.

¹⁸ Več o izobraževanju otrok iz BiH v osnovnih šolah (vključno s številnimi statističnimi podatki) je mogoče prebrati v: Šmid, Štrumb, *Otroci iz Bosne in Hercegovine*, str. 247–258.

Srednje šole

Po podatkih Urada za priseljevanje in begunce RS¹⁹ je bilo 24.1.1993 v Sloveniji 5229 oseb z začasnim zatočiščem v starosti med 15. in 18. letom, to je populacija, ki se v tem času običajno izobražuje na srednješolskem nivoju. V zbirnih centrih je živelo 2100 mladostnikov, to je 40 % populacije, izven centrov pa 3192 ali 60 %. Ob vključevanju v srednje šole so begunci naleteli na številne ovire (npr. pomanjkanje prostih mest na srednjih šolah), velika večina beguncev je bila brez ustrezne šolske dokumentacije, ni bilo sklenjenih meddržavnih dogovorov o šolanju srednješolcev, ni bilo predvidenih finančnih sredstev za izobraževanje beguncev, šolanje v njihovi domovini ni bilo programsko usklajeno s slovenskimi srednješolskimi programi. Interesi in želje, tako staršev kot mladostnikov, za vključitev v slovenske srednje šole pa so bili zelo veliki, saj se je večina beguncev že sama neposredno obračala na srednje šole. Na tistih, kjer so bile razpoložljive prostorske kapacitete, je že zelo zgodaj prišlo do njihove vključitve. Z okrožnico Ministrstva za šolstvo RS²⁰ so bile srednje šole informirane, da naj si prizadevajo pridobiti dodatna finančna sredstva, ki bodo omogočila vključevanje beguncev. Istočasno jim je bilo priporočeno, da v primeru, če imajo še kakšno prosto mesto, dovolijo začasnim beguncem, da kot hospitanti prisostvujejo pouku in opravljajo skupaj z drugimi dijaki obveznosti po določenem programu, ob koncu šolskega leta pa naj bi jim šola izdala potrdilo o opravljenih obveznostih. V novi okrožnici z dne 6. 9. 1993²¹ je Ministrstvo za šolstvo RS zaprosilo šole, da kot hospitante vključijo tudi tiste začasne begunce, ki so prišli v Slovenijo po datumu, ko je država prenehala podeljevati status begunca. Tako so begunci sicer dobili formalno možnost vpisa, ki pa je bila seveda odvisna od finančne pomoči donatorjev, npr. Programa Phare,²² Visokega komisariata za begunce pri Organizaciji združenih narodov (OZN), Sorosevi fundaciji itd.²³

Pravno formalno je vključevanje v slovenski šolski sistem urejal Sporazum o izobraževanju državljanov Republike Bosne in Hercegovine, ki se kot začasni begunci nahajajo na ozemlju Republike Slovenije²⁴; podpisan je bil v juniju leta 1995. V 6. odstavku 4. člena je določal: *»Ob koncu šolskega leta bodo srednješolci iz prvega odstavka tega člena, dobili potrdila o opravljenih obveznostih. Potrdila bodo izdali vzgojno-izobraževalni zavodi, v katerih se izobražujejo srednješolci-begunci. Po opravljenem zaključnem izpitu ali*

¹⁹ Urad za priseljevanje in begunce Republike Slovenije, Poročilo z dne 24.1.1993.

²⁰ Okrožnica Ministrstva za šolstvo RS z dne 2. 9. 1993.

²¹ Okrožnica Ministrstva za šolstvo z dne 6. 9. 1993.

²² Program Phare je predvideval nudenje 2-letne finančne pomoči tistim srednješolcem, ki se vključili v vzgojno-izobraževalni program Zdravstvo, za šolski leti 1995/96 in 1996/97.

²³ Pomoč beguncem v Sloveniji je nudilo tudi veliko prostovoljcev in nevladnih organizacij, ki so olajševali bivanje v zbirnih centrih. Pomagali so jim tudi na kulturnem in duhovnem področju, v obliki organiziranja raznih delavnic, taborov, gledaliških in lutkovnih predstav, koncertov, jezikovnih šol in svetovanj. Najbolj dejavni so bili: Center za psihosocialno pomoč beguncem, Slovenska filantropija, Društvo Mozaik, Društvo Most, KUD Franceta Prešerna, Vodnikova domačija, Ljiljan – društvo slovensko-bosanskega prijateljstva, Društvo zaveznikov mehkega pristanka iz Krškega, Jezuitska služba za begunce, Karitas, Rdeči križ, Amnesty International, Zavod za odprto družbo – Slovenija, Organizacija za pomoč beguncem Avister – Svet ptic, društva iz tujine (iz Belgije, Velike Britanije, Španije itd.), Društvo za razvijanje prostovoljnega dela Novo mesto itd., pomagale pa so tudi številne slovenske družine.

²⁴ Uradni list RS, št. 10/1995. Uredba o ratifikaciji sporazuma o izobraževanju državljanov Republike Bosne in Hercegovine, ki so kot začasni begunci na ozemlju Republike Slovenije. Besedilo sporazuma v bosanskem, srbskem oziroma hrvaškem jeziku je na vpogled v Službi za mednarodnopravne zadeve na Ministrstvu za zunanje zadeve Republike Slovenije.

maturi pa hospitantki begunci prejmejo spričevala o končani srednji šoli in lahko, če izpolnjujejo pogoje, nadaljujejo izobraževanje na postsekundarnem nivoju».

V šolskem letu 1995/96 se je povečal vpis hospitantov z začasnim zatočiščem iz Republike BiH v slovenske srednje šole. Na 117 slovenskih šol (torej kar na 80 % srednjih šol v Sloveniji!) in na 4 ljudske univerze se je vključilo 1129 hospitantov, pri čemer so bili večinoma upoštevani njihovi interesi. Ponekod so bili organizirani celo posebni oddelki zanje, npr. na Srednji šoli v Postojni (oddelek za trgovce), Srednji zdravstveni šoli in gimnaziji v Ljubljani (oddelek za zdravstvene tehnike in bolničarje) itd.

Pobudo in pomoč za sodelovanje pri izobraževanju beguncev iz BiH v vzgojno-izobraževalnem programu za zdravstvo je dala delegacija Evropske Komisije, ko je leta 1995 obiskala Ministrstvo za šolstvo in šport RS in se seznanila s poklicnimi željami beguncev.²⁵ Največ zanimanja je bilo za poklic medicinske sestre, a so bile prostorske kapacitete slovenskih zdravstvenih šol žal premajhne, da bi lahko zadostile vsem željam. Zato je priskočil na pomoč Program Phare, ki je prispeval sredstva za odprtje dodatnega oddelka na Srednji zdravstveni šoli v Ljubljani. Sicer pa so bile zdravstvene šole, ki so v šolskem letu 1996/97 izobraževale hospitante tudi v Rakičanu, Mariboru, Celju, Novem mestu, Piranu in na Jesenicah. Vsega skupaj je bilo na teh šolah 96 hospitantov, od tega 80 v Ljubljani. Učni uspeh v zdravstvenih programih je bil v primerjavi z ostalimi (v letu 1996/1997 je bil npr. 75%) visok, saj so bili kar 95 % uspešni. Leta 1995/1996 je npr. zaključilo vzgojno-izobraževalne programe (imenovane tudi VIP programe), 928 hospitantov. Težave so imeli predvsem pri slovenskem in tujem jeziku ter matematiki, pa tudi pri vključevanju v oddelčne skupnosti.

V letu 1997 je Ministrstvo za šolstvo in šport RS sprejelo odločitev, da naj se begunci v šolskem letu 1997/1998 vpisujejo v srednje šole pod enakimi vpisnimi pogoji kot slovenski dijaki. 31. 7. 1997 je bil sprejet Zakon o začasnem zatočišču,²⁶ ki je določal pravice in dolžnosti oseb, ki so v RS pridobile začasno zatočišče (državljeni države v vojnih razmerah, tisti, ki imajo poslabšano zdravstveno stanje, otroci brez spremstva ipd.). Te osebe so imele pravico do bivanja v zbirnem centru, šoloobvezni otroci so bili dolžni obiskovati šolo, šolanje na sekundarni in post sekundarni stopnji pa je bilo odvisno od finančnih, prostorskih in drugih možnosti šol. Izdana je bila tudi Uredba o pridobitvi začasnega zatočišča za državljane Republike BiH,²⁷ ki je med drugim določala, da so pri vpisu dolžni predložiti begunski kartonček ali potni list, v katerem je označen njihov status (osebe z začasnim zatočiščem ali s statusom tujca).

V naslednjem šolskem letu se je na osnovnih in srednjih šolah pojavil problem, povezan s spremenjenim statusom dijakov beguncev. Avgusta se je veliko beguncev, ki so izgubili status, vrnilo domov. Kljub temu je na osnovnih šolah ostala zelo pisana struktura učencev, in sicer šolajočih se s statusom začasnega zatočišča, s statusom tujca, začasnega bivanja in s statusom začasnega bivanja iz humanitarnih razlogov. Na predlog Visokega komisariata za begunce, Slovenske fundacije in še nekaterih nevladnih organizacij je v Sloveniji ostala skupina srednješolcev (25), ki so izgubili status in bi se morali vrniti v domovino, ker pa so bili to uspešni dijaki in tik pred zaključkom šolanja (predvsem

²⁵ Izraz begunec se je uporabljal kot *terminus tehnicus*, v Sloveniji se je uporabljal pojem začasni begunec (zato tudi tako poimenovanje šol), ta zakon pa je potem spremenil omenjeni termin v »osebo z začasnim zatočiščem«.

²⁶ Uradni list RS, št. 20/1997; Spremembe: Uradni list, RS št. 94/2000 Odl. US: U-I200/00-6, 67/2002, 2/2004-ZPNNVSM. 65/2005. Zakon o začasnem zatočišču (ZZZat).

²⁷ Uradni list RS, št. 41/1997, spremembe: Uradni list, RS, št. 31/1998, 94/2000 Odl. US: U-I-200/00-6.

dijaki tretjih in četrth letnikov), je bil z Ministrstvom za notranje zadeve RS dosežen sporazum, da se jim dodeli status za začasno bivanje iz humanitarnih razlogov. Stroške bivanja je pokrival Visoki komisariat Združenih narodov za begunce, organizacijsko pa je njihovo šolanje spremljalo Ministrstvo za šolstvo in šport RS. Ker se je finančna pomoč donatorjev sčasoma občutno zmanjševala, so dodatne oddelke preusmerjali v redne oddelke. Vsekakor so bila pri šolanju begunske populacije v srednjih šolah sredstva donatorjev odločilna.

Ministrstvo za šolstvo in šport RS je na področju izobraževanja beguncev iz BiH razvilo lastni projekt izobraževanja, ki je omogočil, da se je visok delež begunske populacije vključil v izobraževanje. Šola je bila in je eden redkih sistemskih dejavnikov, ki mladino varujejo pred različnimi psihosocialnimi motnjami in odkloni. Številni mladoletniki so se uspešno vključili v okolje, pridobivali so si nova znanja in prijatelje. Zato lahko zaključimo, da je Ministrstvo za šolstvo in šport RS s pomočjo zunanjih donatorjev, predvsem Visokega komisariata za begunce pri OZN, s predstavniki nekaterih strokovnih organizacij in civilnih organizacij v Sloveniji uspešno izvajalo izobraževanje begunske populacije. Program Phare je omogočil 13 odstotkom begunske populacije, da so se lahko izobraževali za poklic, ki jih je zanimal. Zaradi velikega števila beguncev pa je bilo natančno spremljanje programov oteženo, ker so bili razporejeni po vsej državi, premalo je bilo stikov med Programom Phare in Ministrstvom za šolstvo in šport RS pa še finančna sredstva so pogosto zamujala. Je pa Ministrstvo za šolstvo in šport RS pridobilo izkušnje, kako organizirati delo z begunci, in prišlo do ugotovitve, da so bili uspešnejši tisti srednješolci, ki so se vključili v oddelke skupaj s slovenskimi dijaki.²⁸

Visoko šolstvo

Sporazum o izobraževanju državljanov Republike BiH, ki so kot začasni begunci na ozemlju Republike Slovenije je v 5. členu²⁹ določal, da izobraževanje študentov, začasnih beguncev iz Republike BiH, poteka v skladu z veljavno zakonodajo RS in v soglasju z avtonomijo visokošolskih zavodov. Slovenska država je bila naklonjena tem študentom, saj so bili oproščeni plačevanja šolnine. Njihovo število se je gibalo od 83 v študijskem letu 1993/1994 do 115 v letu 1999/2000. Ministrstvo za ekonomske odnose in razvoj RS je v sklopu aktivnosti pomoči BiH za študijsko leto 1998/1999 namenilo 54.000.000,00 SIT³⁰ za študijsko pomoč študentom, ki so študirali na obeh slovenskih univerzah in na samostojnih visokošolskih zavodih. Projekt o razdelitvi finančnih sredstev za študijsko pomoč je izdelalo Ministrstvo za šolstvo in šport RS s pomočjo Službe za vpis pri Univerzah v Ljubljani in Mariboru, ki je pridobila naslove šolajočih študentov iz BiH in jih pisno obveščala o možnostih pridobitve študijske pomoči. Razpis je bil

²⁸ Na Ministrstvu za šolstvo in šport RS je vprašanje šolanja otrok beguncev v Sloveniji urejala gospa Majda Urank.

²⁹ Uradni list RS, št. 10/1995. Uredba o ratifikaciji sporazuma o izobraževanju državljanov Republike Bosne in Hercegovine, ki so kot začasni begunci na ozemlju Republike Slovenije, člen 5, ki pravi: »*Izobraževanje študentov – začasnih beguncev iz Republike Bosne in Hercegovine bo potekalo v skladu z veljavno zakonodajo Republike Slovenije in v skladu z avtonomijo visokošolskih zavodov*«.

³⁰ Ministrstvo za šolstvo in šport RS, Študenti državljani R BiH, ki so prejemniki študijske pomoči v študijskem letu 1998/99. December 1998. Majda Urank in Andreja Hočvar. Arhiv Republike Slovenije, fond SI AS 2026 Ministrstva za šolstvo in šport RS – serija: Šolanje begunskih otrok, škatla 100.

objavljen v časopisu,³¹ prijavilo pa se je 150 kandidatov, ki so bili redni oziroma izredni študenti. Do 28. 10. 1998 je oddalo dokumentacijo 140 študentov, 131 jih je izpolnjevalo kriterije, 9 pa jih je že prejelo štipendijo Zavoda za odprto družbo, ki je nudil študijsko pomoč 25 študentom četrtnih letnikov in absolventom.

Študentje iz Republike BiH so se vključevali v različne študijske smeri. V višje strokovne šole elektro smeri so bili vpisani 3 študentje, v drugih višjih šolah (upravni, poslovni, za hotelirstvo, zdravstveni, za socialno in pedagoško delo, za pomorstvo) pa je bilo vpisanih 32 študentov. 93 učencev je bilo vpisanih na fakultete (metalurški, strojni, medicinski, veterinarski, za družbene vede, naravoslovno matematični, lesarski, elektro, filozofski, tekstilni, ekonomski, pravni, gradbeni, za farmacijo, stomatologijo, računalništvo, gozdarstvo, geodezijo, kemijo), 3 študentje pa so se vpisali na likovno in glasbeno akademijo.

Projekt študijske pomoči je študentom iz Republike BiH omogočil, da so lažje opravljali študijske obveznosti. Dobra polovica jih do takrat ni prejela nobene pomoči ali pa so prejeli le enkratno pomoč v višini 40.000 SIT, študentske bone za prehrano in plačano zdravstveno zavarovanje. Dodeljevanje pomoči je bilo selektivno, poudarek je bil na povprečni študijski oceni, z namenom da bi bili študentje bolj motivirani za redno opravljanje študijskih obveznosti. To se vidi tudi po tem, da jih je samo 18 ponavljalo prvi letnik, drugi letnik 6, višjih letnikov pa niso ponavljali. Večina študentov iz BiH je bila z izračunom študijske pomoči zadovoljna, saj jih do tedaj več kot 50 % ni prejelo nobene pomoči.³²

Na visokošolskih študijah v Ljubljani, Kranju in Portorožu jih je bilo v šolskem letu 1998/99 v prvem letniku vpisanih 38, v drugem 21, v tretjem 17, v četrtem 4, absolventov pa je bilo 11, v Mariboru in Velenju pa 15 v prvem letniku 15, 9 v drugem, 4 v tretjem, 3 v četrtem, absolventov pa je bilo 8.³³ Vsi so prejeli štipendije (ohranjen je seznam omenjenih študentov in višina štipendije).

Arhivsko gradivo o šolanju begunskih otrok iz Bosne in Hercegovine v Republiki Sloveniji

Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport RS je izdalo posebno navodilo,³⁴ da se mu mora dostaviti vsa dokumentacija o begunskem osnovnem šolstvu: dnevniki, redovalnice, matični listi itd. Kljub temu je nekaj gradiva prišlo na pristojne upravne enote, nekaj ga je ostalo v matičnih šolah, nekaj pa so ga prevzeli krajevno pristojni regionalni in pokrajinski arhivi. Popolna dokumentacija o izobraževanju begunskih otrok verjetno nikoli ne bo zbrana na enem mestu in nekdanji učenci, bodoči uporabniki arhivskega gradiva, bodo morali kopije spričeval in druge podatke iskati v različnih ustanovah. Zato sva poiz-

³¹ Izjegličke vjesti II, junij 1998.

³² Ministrstvo za šolstvo in šport RS, Študenti državljani R BiH, ki so prejemniki študijske pomoči v študijskem letu 1998/99. December 1998. Majda Urank in Andreja Hočevar. Arhiv Republike Slovenije, fond SI AS 2026 Ministrstva za šolstvo in šport RS – serija: Šolanje begunskih otrok, škatla 100.

³³ Arhiv Republike Slovenije, fond SI AS 2026 Ministrstva za šolstvo in šport RS – serija: Šolanje begunskih otrok.

³⁴ Navodilo Ministrstva za šolstvo in šport RS, da vso dokumentacijo v zvezi s šolanjem begunskih otrok (redovalnice, dnevnik, matične liste itd.) dostavijo na Ministrstvo za šolstvo in šport.

kušala sestaviti seznam institucij, ki hranijo omenjeno gradivo, da nekdanjim učencem begunskih osnovnih šol sporočiva, kje lahko najdejo podatke o svojem izobraževanju.

Arhiv Republike Slovenije je od Ministrstva za šolstvo in šport RS prevzel gradivo, ki ga je le-to zbralo v skladu z zgoraj omenjenim navodilom. Gradivo je vključeno v fond SI AS 2026 Ministrstvo za šolstvo in šport RS – serija Šolanje begunskih otrok. Tako Arhiv Republike Slovenije za obdobje 1992–1995 danes hrani 101 arhivsko škatlo (oziroma 11,2 tekoča metra gradiva),³⁵ ki vsebuje *matične liste učencev, dnevnike in pripadajoče redovalnice*. Učence so vpisovali v Excelove tabele po posameznih šolskih letih in po abecednem redu krajev, kjer je bil sedež šole. Vpisani so vsi ključni podatki, ki so bili na razpolago za posamezne učence in skupaj sestavljajo tabelo, ki je smiselna podlaga za nadaljnje tehnično shranjevanje dokumentov. Nekateri vpisi so pomanjkljivi, v glavnem zaradi manjkajočih matičnih listov učencev na posameznih šolah, nečitljivosti rokopisov, nedoslednosti pri rabi črk kot so Đ, DŽ, Č, Ć, datumov rojstev, manjkajočih podatkov o predhodnem bivanju, ker je isti učenec v enem letu lahko bil v več begunskih centrih. Zaradi tega je treba pri iskanju podatkov o določenem učencu smiselno uporabiti širši spekter iskalnih parametrov, ki izrišejo celovitejšo podobo njegovega begunskega šolanja.

V Pokrajinskem arhivu v Mariboru hranijo gradivo v fondu SI PAM 1684, Begunska šola v Mariboru (5 arhivskih škatel). Tu so popisane evidence učiteljev in učencev, poročila, zapisniki učiteljskih zborov, evidenca uspeha, programi in sezname poletnih šol ter šol plavanja in plesa, glasilo Cvrčak, vabila, dovolilnice, opravičila, vpisnice, plakati, fotografije, dnevniki in redovalnice. Vse gradivo izhaja iz obdobja med letoma 1992 in 1995. V fondu SI PAM 2147 pa je gradivo o beguncih v Mariboru (1 arhivska škatla) iz leta 1992.³⁶

Zgodovinski arhiv Celje hrani gradivo o osnovni šoli begunskega centra Sevnica (SI ZAC 884). Šola je bila ustanovljena za izobraževanje otrok beguncev iz republik nekdanje Jugoslavije.³⁷

Največji regionalni arhiv, Zgodovinski arhiv Ljubljana, na svojem sedežu ne hrani arhivskega gradiva, ki bi govorilo o šolanju bosanskih otrok v RS v času vojne v BiH od 1990 leta dalje.³⁸ Po izjavah kolegov je to gradivo še premlado za prevzem. V Enoti za Gorenjsko sicer imajo nekaj gradiva (SI-ZAL-KRA-12, Okrajni ljudski odbor Kranj) o t. i. bosanskih sirotah iz druge svetovne vojne, ki so bivale v Prehodnem mladinskem domu v Predvoru, ne hranijo pa nikakršnega gradiva o beguncih iz obdobja po letu 1990.³⁹ Tudi v Enoti v Idriji ni gradiva, ker tam ni bilo organiziranega nobenega zbirnega centra in šole, čeprav je bilo kar nekaj beguncev, nastanjenih pri svojcih.⁴⁰ Ravno tako nimajo še nič gradiva v Enoti v Škofji Loki kljub temu, da je obstajal zbirni center v vojašnici v Škofji Loki⁴¹ in tudi ne v Enoti za Dolenjsko in Belo krajino, kjer računajo, da se ga nekaj še nahaja na osnovnih šolah v Črnomlju in Šmihelu pri Novem mestu, ki sta gostili begunske šole.⁴²

³⁵ Zapisnik o prevzemu Ministrstva za šolstvo in šport RS, št. Spisa 024-65/2007 / 7 z dne 25.4.2008; Arhiv Republike Slovenije št. spisa 62510-150/2007/4.

³⁶ Podatki so bili sporočeni po elektronski pošti z 2.6.2008, Gordana Šovegeš.

³⁷ Podatki so bili sporočeni po elektronski pošti z 2.6.2008, mag. Bojan Cvelfar.

³⁸ Podatki so bili sporočeni po elektronski pošti z 3.6.2008, Janez Bregar.

³⁹ Podatki so bili sporočeni po elektronski pošti z 11.5.2008, Mija Mravljja.

⁴⁰ Telefonski razgovor 18.6.2008.

⁴¹ Judita Šega, telefonski razgovor 18.6.2008.

⁴² Marjan Penca, telefonski razgovor 18.6.2008.

V Zgodovinskem arhivu na Ptuju predvidevajo, da je nekaj gradiva še na Osnovni šoli Breg pri Ptuju, kjer je domovala Osnovna šola za začasne begunce iz BiH⁴³ Pokrajinski arhiv v Novi Gorici bo dobil nekaj tozadevnega gradiva ob prevzemu gradiva Zavoda Republike Slovenije za šolstvo – Območne enote v Novi Gorici⁴⁴, Pokrajinski arhiv Koper pa računa na gradivo, ki ga hranijo osnovne šole v Postojni, Divači in Kozini.⁴⁵

Vsebinsko najpopolnejšo zbirko o šolanju begunskih otrok iz BiH v Sloveniji pa hrani Slovenski šolski muzej (SŠM).⁴⁶ Dragocena je fotodokumentacija dveh begunskih šol (nastala v letu 1993), ki sta delovali v Ljubljani: ena v zbirnem centru Roška in druga na osnovni šoli Jože Moškrič. Muzej hrani med drugim tudi poročila šolanju oseb z začasnim zatočiščem v RS, o študijski pomoči študentom iz BiH, učne načrte, učbenike, gradivo o begunskih vrtcih, o poletnih šolah, mladinskih srečanjih in festivalih.⁴⁷

Viri in literatura

Arhivsko gradivo

SI AS 2026 Ministrstvo za šolstvo in šport RS – serija: Šolanje begunskih otrok, a. e. od 1 do 99, t. e. 100.

Objavljeni viri

Uradni list SRS, št. 24/1979.

Uradni list SRS, št. 12/1982.

Uradni list SRS, št. 39/1985.

Uradni list SRS št. 37/1987.

Uradni list SRS, št. 18/1988.

Uradni list RS, št. 30/1992.

Uradni list RS, št. 27/1992.

Uradni list RS, št. 52/1992.

Uradni list RS, št. 10/1995.

Uradni list RS, št. 20/1997.

Uradni list RS, št. 41/1997.

Uradni list RS, št. 31/1998.

Uradni list RS, št. 94/2000.

Uradni list RS, št. 65/2005.

Mednarodna deklaracija Education for all. http://www.unesco.org/education/pdf/JOMTIE_E.PDF, https://www.google.si/#hl=sl&gs_nf=1&cp=43&gs_id=pm&xhr=t&q=education+for+all+international+declaration&pf=p&scient=psy-ab&oq=education+for+all+international+declaration&gs_l=&pbx=1&bav=on.2,or_gc_r_pw_r_qf,cf.osb&fp=3d7cea9db29e33be&biw=1680&bih=904, 13. 7. 2012.

⁴³ Ivan Fras, telefonski razgovor 18. 6. 2008.

⁴⁴ Metka Nusdorfer Vuksanovič, telefonski razgovor 18. 6. 2008.

⁴⁵ Podatki so bili sporočeni po elektronski pošti 16. 6. 2008, Albina Rožac – PAK.

⁴⁶ Informacije je posredovala Mira Ribarič, kustosinja, Slovenski šolski muzej Ljubljana. Na tem mestu se ji avtorja najlepše zahvaljujema za dane podatke, ki jih je posredovala po elektronski pošti, z dne 19. 6. 2008.

⁴⁷ Del tega gradiva je bil v letu 2002 predstavljen tudi na razstavi Slovenskega šolskega muzeja z naslovom »Begunsko šolstvo v 20. stoletju – naše in pri nas«. Avtorica razstave in urednica razstavnega kataloga je bila kustosinja Mateja Ribarič, šolanje beguncev iz BiH pa je predstavila Majda Urank, ki je bila na takratnem Ministrstvu za šolstvo in šport RS pristojna za to področje (glej: Majda Urank, Begunsko šolstvo v letih 1995–2002, Razstavni katalog Slovenskega šolskega muzeja, Ljubljana 2002, str. 89–95).

Literatura

- Zapisnik o prevzemu Ministrstva za šolstvo in šport RS, št. Spisa 024-65/2007/7 z dne 25. 4. 2008; Arhiv Republike Slovenije št. spisa 62510-150/2007/4.
- Šmid, Gašper, Štrumbl, Žarko: Otroci iz Bosne in Hercegovine v begunskih šolah v Republiki Sloveniji. *Arhivi, Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije, letnik 27, št. 2, Ljubljana, 2004, str. 247–258.*
- Miku Kos, Anica: Begunci v Sloveniji: pregled dosedanjih aktivnosti. *Visoka policijsko-varnostna šola, Ljubljana, 1998, str. 35–50.*
- Ribarič, Mateja: Begunsko šolstvo v 20. stoletju – naše in pri nas. Avtorica razstave in urednica razstavnega kataloga. *Razstavni katalog Slovenskega šolskega muzeja, Ljubljana 2002, str. 1–162.*
- Ribarič, Mateja: Begunsko šolstvo v 20. stoletju – naše in pri nas. *Šolska kronika, Glasilo slovenskega šolskega muzeja, Ljubljana 2004, str. 373–377.*
- Uranc, Majda: Begunsko šolstvo v letih 1995–2002, *Razstavni katalog Slovenskega šolskega muzeja, Ljubljana 2002, str. 89–95.*

Kazalo osebnih imen

- Adlešič Juro, 683
 Agazzi, 672
 Agnesi Maria Gaetana, 412
 Agnesi Pietro, 412
 Ahačič Kozma, 56, 68
 Ainsworth, 19, 25
 Akvinski Tomaž, 339
 Alešovec Jakob, 318
 Allan David, 78, 79
 Alma Karlin, 321, 323, 570, 573
 Amaliotti Marijan, 99
 Ambrožič Matija, 270, 273, 276, 280, 282,
 288, 429, 470, 475
 Amerling Friedrich von, 77
 Ammon Friedrich August von, 363, 370
 Ampère André-Marie, 409, 416
 Andersen Hans Christian, 63, 729
 Anderson Benedict, 140
 Andolšek Marta, 375
 Andre Maksimilijan, 478
 Aretej iz Kapadokije, 420
 Ariès Philippe, 8, 12, 14–19, 20, 21, 24, 25, 43,
 48, 68, 75, 79, 134, 138, 144, 147, 181, 191,
 218, 228, 251, 254, 301, 309, 312, 322, 323,
 446, 447, 449
 Aristotel, 339–341, 364, 411
 Arndt P., 23, 25
 Arnold Đuro, 364, 370
 Avčin Marij, 430, 431, 435, 472, 474, 475,
 503
 Avicenna (Ibn Sina), 409, 410, 421
 Axman Artur, 566
 Ažman Aleksander, 95
 Ažman Marija, 694
 Bader Emilija, 704, 713
 Badinter Élisabeth, 446
 Bajić Antica, 580, 586
 Balkovec Bojan, 120, 123, 132
 Balkovec Debevec Marjetka, 10, 103, 116,
 117, 320, 323
 Balzac, 716
 Banting Frederick, 423
 Barač Dominik, 681
 Baraga Irenej Friderik, 685
 Baraga Rafael, 534
 Barakovska Hana, 595
 Barbariga Gregoro, 411
 Barellai Giuseppe, 493, 494
 Barlow Thomas, 422
 Barrier James, 136
 Barry H., 23
 Bartež Ernest, 421
 Barthes Roland, 149, 161, 175, 191
 Bartol Vladimir, 315, 321, 322
 Baruh Jichak, 595
 Baseggio Giorgio de, 214
 Batič Jožefa, 233
 Beccari Arrigo, 602, 603, 606, 608
 Bello Pietro del, 214
 Ben Amos Illana, 9
 Benedeto Filip, 233
 Benedikt XIV., 412
 Beniger Apolonija in Jože, 710
 Benjamin Walter, 185
 Berglez (Bergles) Avgust (Abguštin), 375,
 376
 Bernardi Jacopo, 212, 215
 Bernhard Lilli, 598
 Bernoulli, 409, 414, 417
 Bertok Biba, 85, 95
 Besednjak Engelbert, 519, 524, 525, 526, 530,
 531
 Bevk France, 59
 Bezljaj France, 53
 Bezljaj Josip, 374
 Bezrogov Vitalij, 9, 146
 Bežek Kunc Matija, 105
 Bežek Viktor, 322, 363, 370
 Bidovec Ivan, 524, 531
 Bizilj Nace, 190, 192
 Blalock Alfred, 423
 Blažič Štefan, 112
 Blažič Milena Mileva, 10, 53, 66–68
 Bleiweis Janez – vitez Trsteniški, 426, 432,
 436
 Bock Jože, 478
 Boehring Emil, 422
 Bohorič Adam, 48, 55, 57
 Bolaffio Eugenio, 600
 Bole Jožef, 252
 Boltraffio Giorgio, 601
 Bonin Zdenka, 11, 204, 207, 208, 215, 216
 Bories Georg (Boris Jochvedson), 599, 601,
 603, 605
 Bouguer Pierre, 412
 Bouhler Philipp, 563
 Bowlby J., 19, 25
 Bratti Andrea, 214
 Bratti Pietro, 209
 Braunschweig Karl Wilhelm von, 416
 Breclj Bogdan, 506
 Breclj Anton, 403, 407, 471, 472, 475

- Bregant Frančiška, 653
 Breskvar Ivan, 591, 598
 Bretonneau Pierre, 422
 Brežec Ivanka, 584
 Brigljević Dragutin, 715, 720
 Brouardel Paul, 306
 Brougham Henry Peter, 413
 Broz Josip Tito, 511, 539, 629, 630, 634, 637, 695, 698, 699, 710, 716, 717
 Bruce David, 433
 Brücke Ernest, 363
 Brumen Borut, 169
 Brunfels Otto, 48
 Bučar Franjo, 719
 Buda Ana, 375, 376
 Bulič Ana, 233
 Bulychev Kir, 158
 Burcar Lilijana, 135
 Buzawa, 302
 Caetana Bassi Laura Maria, 412
 Caffey John, 308
 Calafati Angelo, 209
 Calmette Albert, 422, 423, 433
 Camplin Ivan, 681
 Cankar Ivan, 65, 107
 Capuder Josip, 375
 Carnevale E., 259
 Cassani Pietro, 547
 Cauchy, 415, 416
 Celestina Ljudmila, 374, 375
 Celsus, 420
 Cepudr Josip, 374
 Cerar France, 184
 Cerar Ivana, 375, 376
 Cerar Marija, 375, 376
 Cergol Paradiž Ana, 11, 266
 Champollion Jean-François, 413, 414
 Chick Garry, 171, 172
 Chittaro Carlo, 524
 Christiansen, 19, 25
 Churchill Winston, 714, 715
 Ciglič Marjan, 186, 187, 188, 189, 190
 Cimprič Milan, 575, 584
 Cimprič Nada, 575, 584
 Cimprič Vera, 575, 584
 Coler, 46
 Collings S. J., 305, 307, 309
 Coloni Tatjana, 91
 Comisso Emilio, 504
 Connerton Paul, 142
 Conrad škof, 206
 Cornaro (Corner) Elena Lucrezia Piscopia, 409, 411
 Cornaro-Piscopia Giovanni Battista, 411
 Cosimo III. Medičejski, 411
 Costa Etbin Henrik, 426
 Cotič, 245
 Credé Carl, 422
 Crobath Evgen, 75, 76
 Crobath Luiza, 76
 Crosby Ernest Howard, 363
 Cuiulia Vincenza, 583
 Cukala Mateja, 95
 Cukjaty Wincenc, 115
 Cunningham, 301, 303
 Czerny Adalbert, 423
 Čadež Marko, 657
 Čaić Đuka, 721
 Čebašek Andrej, 338
 Čeč Dragica, 10, 205, 215, 217, 218, 219, 222, 225, 229
 Čermak Ljudmila, 374, 375
 Černe Josipina, 374, 375
 Čirković Sima, 716
 Čopić Andrej, 234
 Črne Janez, 657
 Dalmazio Simone, 207
 Damiani Riccardo, 11, 545
 D'Andri Cristina, 214
 Danhauser Josef, 77
 Darwin Charles, 63, 414
 Dase (Dahse) Johann Martin Zacharias, 415
 Davičo Oskar, 716
 Davy Humphry, 413
 De Mause Lloyd, 9, 12, 14, 299, 300, 301, 309, 312
 Debevec Angela, 713
 Dekleva Milan, 64
 Demšar Jernej, 429, 430
 Derč Bogdan, 428–430
 Derganca Franca, 400, 507
 Descartes, 410, 412
 Deu Matjaž, 96
 Deželak Barič Vida, 12, 532, 591, 654
 Dežman Jože, 12, 185, 192, 612, 617, 623, 651–654, 656, 658, 659–661
 Dietrich Marija, 350
 Dimič Ljubodrag, 705
 Dobaja Dunja, 11, 268, 269, 276, 385
 Doberšek Karel, 450, 451–455, 460–462
 Dobrina Jože, 95
 Dolenc Metod, 202, 203, 246, 254, 260, 264, 265
 Dolenc Ervin, 321, 323
 Dolgan Marjeta (Margareta), 119
 Domicelj Tomaž, 65
 Domiter Protner Ksenija, 9, 299
 Dorfmeister Vincenc, 71

- Dorfmeister, 562, 566
 Dragaš Bogo(mir), 268, 269, 276, 429, 468,
 469, 470, 472, 475
 Drglin Zalka, 135
 Drnovšek Marjan, 320, 679, 680, 687
 Drtina František, 363
 Dujmić Rajko, 721
 Dunn P.P., 17, 25
 Durante Mojzes, 235
 Durbach N., 443
 Dvornik Dino, 721
 Dylan Bob, 65
 Edington Arthur, 413
 Edvige Lucrenti, 214
 Eger Rozalija, 57
 Eibl Eibesfeldt Irenäus, 14
 Einsiedler W., 23, 25
 Elena d'Aosta, 505
 Elias, 9, 224
 Ellen Mary, 304
 Endea Michaela, 716
 Enders John, 433
 Engels Friderich, 236, 397
 Engelshaus Franc Žiga grof, 85
 Erberg, 414, 417
 Ercegović Lado, 91
 Erzar Tomaž, 614, 617
 Escherich Theodor, 422
 Euler Leonhard, 409, 417
 Evans, 308
 Evklid, 410
 Eybl Franz, 77
 Fabinc Fran, 275
 Fath Markus, 9, 11, 290, 292, 293, 298
 Fedele, 519
 Feer Emil, 423
 Ferguson, 305
 Ferjančič Katarina, 232
 Fersch, 488
 Fettich Oton, 274, 267
 Figl Jakob, 248
 Fink Franc, 363
 Finžgar Fran Saleški, 107, 108
 Fischel, 84
 Fleiss, 307
 Fleming, 422
 Flisar Evald, 64
 Flora Ludvik, 232, 234
 Fothergill John, 421
 Foucault Michel, 397, 440, 471, 473
 Fourneyron, 231
 Fournier A., 306
 Franc Jožef, 494, 607
 Frederika kraljica, 692
 Freier Recha, 598, 599
 Fresnel, 413, 414, 416
 Freud Sigmund, 307, 397
 Friedmann Gino, 600, 603
 Frischlin Nikodem, 47, 48, 55
 Fröbl Friederich, 212, 350, 353, 354, 356
 Fuchs (Fuks) Ana, 374, 375
 Fürst Danilo, 100
 Fürst Elizabeta, roj. Deutsch, 593
 Fürst Erika, 593
 Gaber Slavko, 728
 Galen, 420
 Galton Francis, 414
 Galtung Johan, 292
 Gaspari Oton, 98
 Gašperšič Marjan, 89, 91, 95
 Gauss Carl Friedrich, 409, 414, 416
 Gayer Edmund, 332
 Gelles R. J., 300
 Gentile Giovanni, 364, 516
 Genusi Margareta, 653
 Gerlanc Bogomil, 586, 587
 Giannia Giuseppe, 584
 Gianola Ida, 360
 Gianola Marija por. Tuma, 359
 Gianola Marija, 360
 Gignani Carla, 77
 Gillham B., 303–305, 308, 309
 Gioconde Elia, 210
 Glaser Franjo, 719
 Glisson Francis, 421
 Godina Janez, 482
 Goldberg Jakob, 601
 Gombač Jure 12, 628, 629, 638, 689, 693,
 696, 700
 Gombač Metka, 12, 321, 323, 534, 543, 574,
 581, 584, 587
 Gomiršek Tanja, 10, 11, 225, 243, 253, 255
 Goody Jack, 8, 246, 250, 251, 255, 302, 309
 Goretsky Vseslav, 148, 152, 156
 Goršič France, 268
 Goručan Viljem, 534
 Gošnik Godec Ančka, 60
 Grajš Marjan, 584
 Grassi Pietro, 214
 Grašič Jožef, 686
 Graunar Agnes, 252
 Graunar Ivan, 250
 Grazioli Emilio, 546, 547, 557, 600
 Gressel Amalija, 75
 Grimm J. in W., 63
 Grims Stanko, 681
 Griog Giorgio, 211
 Grisoni Francesco, 212, 213

- Grisoni Francesco, 668
 Grisoni Marianna de, 212, 213
 Grm Franc, 385, 389
 Grosman Božena, 430
 Gross Robert, 423
 Grubač Đorđe, 705
 Gruber Anton, 417
 Gruber Gabrijel, 414–417
 Gruber Tobija, 417
 Grupe G., 19, 20, 25
 Guérin Camille, 422, 433
 Gullestad Marianne, 140
 Habjanič Oskar, 11, 477
 Hacquet Belsazar, 425
 Hafner Anton, 681
 Halbwachs Maurice, 141, 142
 Hanawald Barbara, 9
 Harrington Joel, 51, 52
 Hauser Vilina, 90
 Hegedušič Krste, 716
 Heine Jakob, 422
 Helwig Katarina, 350
 Herder Johann Gottfried von, 363, 371
 Herrlein Andrej Janez, 71
 Herzog Wilhelm, 564
 Higonnet Anne, 146
 Hilleman Maurice R., 433
 Hine Lewis, 182
 Hipokrat, 420
 Hitler Adolf, 564, 588
 Hladnik Miran, 66
 Hlubek Franz Ksaver, 481, 482, 489
 Hočevar Josipina, 316
 Hodil Jiry, 716
 Hohn Adam Heinrich, 74, 77
 Holzapfel Ignacij, 386
 Horn Pero, 402, 403, 407
 Horvat Hahn Šarika, 593
 Hribar Ivan, 109
 Hribar Zlatica, 92
 Hribernik Franciška, 374, 375
 Hudaes Jože, 457–459
 Huldchinsky Kurt, 423
 Humek Štefanija, 93
 Humml Karl ml., 69, 71, 73, 74, 76
 Hvastja Vincenc – Vinko, 653
 Iezzi Luigi, 557
 Indig Josef, 598–602
 Indig Joseph Ithai, 598
 Indig Joseph, 590
 Ingolić Adela, 706
 Inkret Andrej, 133
 Introna Salvatore, 524
 Ipavic Marijana, 232, 233, 235
 Jacchia Umberto, 601
 Jagodic Franc, 653
 Jagodič Vojko, 275
 Jakac Božidar, 180, 184, 185
 Jaki Barbara, 69, 70, 71, 75, 76, 78, 79
 Jakopič Rihard, 185
 Jamnik Pavel, 660
 Jamšek Marija, 88, 91, 95
 Jančer Anton, 228
 Jančič Jožef, 252
 Janež Herman, 583
 Janežič Matija, 374
 Janič Ditrich, 657
 Janič Peter, 657
 Jankovič Janko, 681, 684
 Jaunig Senta, 11, 463, 466, 475
 Jeglič Anton Bonaventura, 106, 364, 382
 Jeglič Janko Nepomuk, 373, 374, 375
 Jeglič Marija, 375
 Jelka Kutin, 712, 713
 Jellenz Martha, 565
 Jellenz Sepp, 565
 Jenner Edward, 421, 432, 433, 440
 Jeraj Mateja, 12, 624, 626, 627, 630, 638, 663, 677
 Jereb Oton, 83
 Jerman Frane, 340, 347
 Jesenjin Sergej, 66
 Ješelnik Alojz, 584
 Ješelnik Alojzija, 575
 Jordan Dejan, 90
 Jožef II., 125, 206, 240, 257, 415, 424, 426
 Jug Agnes, 247
 Jung Carl Gustav, 58, 59, 417
 Jurič Darinko, 657
 Jurjavčič Katarina, 10, 174, 185, 192
 Južnič Stanislav, 11, 409
 Kalan Andrej, 346
 Kalčič Drago, 584
 Kalin Katarina, 232
 Calvin, 45
 Kambič Marko, 10, 11, 193, 194, 199, 201, 203
 Karadžordžević Petar, 179
 Karadordevič Marija, 284
 Karadordevič Aleksander I, 281
 Karlin Alma M., 321, 323, 570, 573
 Kasal Jožef, 479
 Kastelic Josip (Jože), 681
 Katarina Velika, 17
 Kavčič Silvija, 615
 Kavrečič Petra, 11, 491, 493, 494, 498, 500
 Keber Katarina, 11, 127, 132, 450, 451, 455, 461, 462

- Kellogg John Harvey, 471
 Kempe, 300, 308
 Kepeski Neven, 721
 Kerenji Aleksander, 592
 Kern Vincenc, 432, 436, 439, 440, 441, 442, 443, 447, 448
 Keršič Irena, 84, 101
 Keršič Marta Milena, 12, 610, 616, 623
 Kertzer David, 8, 52, 229, 249, 251, 254, 255, 303
 Key Ellen, 273
 Kidrič Boris, 539
 Kimura M., 433
 Kirn Milan, 459, 460
 Kleinbencetl Janez, 508
 Klopstein Franc, 425
 Knez Olga, 374
 Kobal Darinka, 64
 Kocbek Edvard, 716
 Koch Robert, 422, 433, 503
 Kociper Štefan, 657
 Kocjančič Peter, 183, 186
 Koen Aron, 608
 Kokalj Kočevar Monika, 589, 596, 623, 657, 661
 Kolednik Ferdinand, 681
 Kolenc Petra, 362, 366
 Koliševski Lazar, 695
 Koljenšič Marija, 507, 509
 Koloni Tatjana, 95
 Kološa Jože, 187
 Komenski Jan, 97
 Komjanc Luka, 250
 Kompan Erzar Katarina, 614
 Kontestabile Rovi Mirjana, 11, 502
 Koprivec Franc, 509
 Koprivnik Katarina, 653
 Kordiš Pejnović Matilda, 580, 586
 Kornhauser Pavle, 503
 Korošec Anton, 268
 Korun Franc, 217, 223, 228
 Kos Alfred, 184
 Kosec Ivan, 452
 Koselj Nataša, 88
 Kosovel Srečko, 54, 58, 59, 60, 68
 Kostanjevec Ana, 682
 Kostić Aleksandar, 273, 274
 Košca Ana, 375, 376
 Kovač Viljem, 426, 427
 Kovač Nikola, 728
 Kozler Peter, 74, 77
 Krac Metka, 712
 Krakar Angela, 375
 Kralj Niko, 88, 89, 95, 96, 99
 Kranjec Metka, 713
 Krapš Ana, 374, 375
 Kravcar Marija, 653
 Krebs Uwe, 9, 14, 20, 22, 25
 Kregar Tone, 11, 560, 562, 573
 Krejči Viljem, 274
 Kriehuber Josef, 77
 Kroflič Robi, 343, 344, 346, 348
 Kumar Marijana, 247
 Kumar Martina, 248
 Kumelj Metod, 387
 Kump Leopoldina, 374, 375
 Kunc Matija, 104, 105, 115, 116
 Künl Pavel, 71
 Künl Viljem, 71
 Kuralt Mira, 430
 Kuret Niko, 82, 83, 101, 169, 172, 398, 407
 Kutnik Vera, 653
 Labbe J., 305, 306
 Labernik Ignacij, 375, 376
 Lacan Jacques, 136
 Lacour, 302
 Laibacher Franc, 460
 Lamberg, 84, 86, 88
 Lambertini Prospero glej Benedikt XIV.
 Lampe Evgen, 346
 Lampe Frančišek, 4, 337–348
 Lampič Peter, 176
 Lampič Primož, 177
 Lange Dorothea, 182
 Langer Anton, 478
 Langus Henrika, 71, 78
 Langus Matevž, 69–78
 Laslett Peter, 8, 10, 12, 244, 245, 255
 Lavrič Alojzij, 584
 Lavtižar Franc, 373, 377, 382
 Lazarini Hanibal Ignac, 73
 Lazzari Bruno, 602
 Lebar Ana, 374
 Lenardič Anton, 247, 248
 Lenardič Ivan, 248
 Lenardič Štefan, 248
 Leon XIII., 339
 Leonardi Ernesto, 601
 Leskovec Pavla, 375, 376
 Levec Marković Martina, 598
 Levičnik Albert, 267
 Levičnik Valentin, 261
 Levstik Fran, 54, 58
 Linton Ralph, 22
 Locke John, 364, 464, 465, 470
 Lombroso C., 259
 Lomonossow Michail Wassiljewitsch, 17
 Lončar Fran, 375, 376

- Lordanič Željko, 716
 Lozar Štamcar Maja, 10, 12, 80, 83, 84, 89, 101, 102
 Luke Carmen, 43
 Lunaček Slava, 99, 430
 Luter Martin, 45, 46, 48, 49
 Luther Elizabete, 49
 Luther Margarete, 49
 MacFarlane Alain, 9
 Mach Ernst, 417
 Macher Mathias, 482
 Madonizza Antonio de, 212
 Madonna, 65
 Magdovec Dragica, 713
 Mahnič Anton, 339, 340, 342, 346, 350
 Maier Marta, 374, 375
 Makarovič Marija, 456, 458, 459, 461
 Makarovič Svetlana, 62, 63, 65
 Maklecov Aleksander, 264, 265
 Makovic Anton, 424, 425, 466
 Makuc Andrej, 65
 Mal Vitan, 66
 Malnar Fanika, 584
 Malnar Herman, 183
 Malnar Marica, 584
 Malteseo Corto, 716
 Manzoni Giovanni Andrea de, 206, 209
 Maraž Sebastijan, 248
 Marija Bola, 713
 Marija Terezija, 97, 125, 206, 210, 312, 424
 Marinović Marinko, 716
 Markočič Lovrenc, 249
 Maršan Dani, 721
 Martin Benjamin, 413
 Martinič Florijan, 248
 Martinović Ida, 712, 713
 Marx Karl, 397
 Matajc Leo, 431
 Matošeka Jana, 404, 424, 425, 466
 Mavrič Jožef, 233
 Mayerhofer Ernest, 423
 Mazi Vilko, 389
 Mažuranič Ivan, 719
 McMahon P., 308, 309
 Mead Margaret, 136, 138
 Medin Karl Oskar, 422
 Meichenitsch Jakob, 488
 Melik Jelka, 11, 256, 257, 265
 Melzer Anton, 425
 Mencej Ljudmila, 713
 Merkun Anton, 682, 685
 Mersenn Marin, 410
 Mezzari Antonio, 505
 Mihelič Darja, 9–13, 27, 199, 201–203, 250, 255
 Mikeln Miloš, 570, 571
 Miklič Jožko, 584
 Miklič Vladimir, 584
 Milčinski Fran, 59, 261–264, 267
 Mirabelli Margaritta, 210
 Mitterauer Michael, 138
 Močnik Teja, 10, 12, 163, 171, 172
 Möller Julius, 422
 Montessori Marija, 96, 98, 101, 356, 465
 Mordeaux Henri, 415
 Moreali Giuseppe, 602, 606, 607, 608
 Moreno Armand, 601
 Mosconi Antonio, 515
 Moser Paul, 422
 Možina Jože, 612, 657, 658
 Mrevlje Joško, 705
 Mrle Slavka, 584
 Muiesana Francesca, 672
 Mujadžić Omer, 716
 Mulec Ana Ivanka, 537
 Muminović Ahmet, 716
 Muminović Zekira, 716
 Mussolini Benito, 526, 558, 582
 Mušič Vladimir Braco, 177
 Mutnjaković Andrija, 95
 Muznik Anton, 432, 440, 441
 Nadaluti Janez Krstnik, 250
 Nahberger Ivan, 90
 Naldini Paolo, 206, 207, 216
 Navinšek Emil, 99
 Navratil Ivan, 57
 Nikolajeva Maria, 58
 Nikolova Maja, 11, 702, 713
 Nitsche Trude, 565
 Noč Marta, 653
 Noé Heinrich, 494
 Novak Boris A., 60
 Novak Božidar, 175
 Novak Fran, 270
 Novak Marija, 375, 376
 Novak Vida, 270, 274, 282
 O'Dwyer Joseph, 422
 O'Dell Felicity Ann, 147
 Oberžan Drago, 681
 Obradović Dositej, 716
 Očepek Alojz, 685
 Omerčič Edin, 714
 Opara Darko, 508
 Orehek Agato, 414
 Ott Ivan, 616, 617, 633, 657
 Ottaviano Pelati, 602
 Owen Robert, 350
 Ozment Steven, 9, 12, 43–46, 49, 52, 229, 301
 Ozvald Karel, 341, 363, 364, 367

- Pacher Adolf, 115
 Pachner Bernhard, vitez Eggenstorf, 426
 Pacifici Goffredo, 602
 Pančuk Helena, 223
 Pantar Ludvik, 575, 584
 Pantar Mirko, 584
 Papathanassiou Maria, 11, 325
 Papo Salomon, 603
 Papo Sara, 595
 Pascal Blaise, 410, 412, 417
 Passerini Luisa, 613
 Pasteur Louis, 422, 433
 Patin Carla Gabriella, 411
 Pauli Wolfgang, 417
 Paulič Anja, 10, 11, 42
 Pavček Tone, 59, 60, 109
 Pavlič Slavica, 350
 Pavlin Jožef, 316
 Pečar Izток, 95
 Pečar Miha, 414, 415
 Pečjak Vid, 341, 342, 348
 Pelikan Egon, 11, 515, 517, 519, 530
 Pende Nicolo, 581
 Pesjak Luiza, 427
 Peterka Jakob, 415
 Petković Leposava, 270, 281
 Petric Fran, 375
 Pfandler Meinhard, 423
 Pfeifer Marjan, 185, 187, 189
 Pianecchi Zora, 391
 Pibovec Lea, 363
 Piculin Zora, 598
 Pintar Maruša, 108
 Pirc Avgust, 374, 375
 Pirc Bojan, 274
 Pirc Lotko, 657
 Pirnat Franc, 227
 Pirnat Zlata, 267, 270
 Pirquet Clemens von, 423
 Pišlar Berta, 375, 376
 Pišot Vaclav, 508
 Planer Matija, 82
 Planišček Katarina, 250
 Platon, 339
 Plemelj Josip, 416
 Plenčič Marko Anton, 421
 Plotkin Stanley, 433
 Podbersič Renato, 12, 536, 544, 597
 Podslivniški Jože, 686
 Pohlin Johann Chrysostomus, 350
 Pohlin Marko, 56, 57, 68
 Poisson Denis, 416
 Poje Julka, 584
 Poliska Karel, 479
 Pollak Karel, 380, 381
 Pollock Linda, 9, 43
 Pompei Mario, 524
 Ponte Bonifacio da, 209
 Popović Miloš Đ., 278, 283, 288
 Potočnik Janez, 71, 73
 Prah Hugolin, 681
 Predin Andrej, 65
 Predović Elija, 383
 Pregl Anton, 234
 Pregl Slavko, 190
 Preininger Kristina, 10, 69, 70, 72, 75, 79
 Prelog Matija, 480
 Premrov Jože, 680
 Preyer Wilhelm, 364
 Pribila Dragotin, 363
 Priestley Joseph, 413
 Primic Julija, 75
 Primožič Jakob, 247
 Primožič Štefan, 386
 Prislant Marie, 684
 Protner Domiter, 9
 Pučnik Jože, 657
 Pučnik Rudl Majda, 12, 610
 Puff Rudolf Gustav, 478, 479, 482, 488, 489, 490
 Puhar Alenka, 9, 133, 143, 144, 164, 252, 253, 312
 Puhar Karel, 389, 394
 Puppini Giuseppe, 582
 Putniković Dragomir, 705
 Radics Peter, 218, 225, 351, 352, 357, 436
 Radulović Petar, 364, 371
 Ramm Albert, 427
 Ramovš Mirko, 171
 Ramsland K., 306
 Ramšak Mojca, 164
 Ranftl Johann Matthias, 77
 Rasmussen K., 22, 25
 Raum O. F., 23, 25
 Ravnikar Edvard, 99
 Redi Francisc, 411
 Reich Wilhelm, 397, 399, 401, 408
 Reina Giuseppe, 515
 Rems Elizabeta, 225
 Repe Viktorija, 653
 Repše Ignac, 91
 Resman Marija, 507
 Ribar Ivan, 716
 Rigelnik Herman, 657
 Riis Jacob, 182
 Rilliet Frédéric, 421
 Rinaldini (Renaldini) Carlo, 411
 Rinaldini Giovanni, 411

- Roatta Mario, 582
 Roberval Gilles Personne de, 410
 Robespierre Maximilien de, 205, 416
 Rodger George, 182
 Rogoznica Deborah, 12, 504, 508, 513, 662, 663, 671, 674, 678
 Romšek Elizabeta, 228
 Roreto Petitti di, 515, 516
 Rose Jacqueline, 136
 Rosén von Rosenstein Nils, 421
 Rösslin Eucharius, 46
 Roš Fran, 706, 713
 Rot Zdenko, 534
 Rousseau Jean Jacques, 416, 451, 465
 Roussel Theophile, 502
 Rovtar Franci, 653
 Rozman Ksenija, 77, 79
 Rožé Marija, 684
 Rožman Gregorij, 584, 599
 Rožman Irena, 12, 132, 164, 168, 173, 397, 398, 404, 407, 408
 Rudež Anton, 77
 Rupnik Leon, 182, 185, 705
 Rus Mavricij, 429, 430
 Rusanov Olga, 100, 509
 Russel Richard, 503
 Russell Bertrand, 413
 Russo – Sassi Concettina, 524
 Sabin Albert, 422, 433
 Salecl Renata, 465, 470, 472, 473, 475
 Salk Jonas, 422, 433
 Sam Anej, 67
 Santorio Santorio, 410, 418
 Sardoč Sonja, 509
 Sarfatti Michele, 582
 Sastrow Bartholomäus, 48
 Savodnik Bert, 571
 Schebesta Paul, 22
 Scheiner Christoph, 413
 Scher Antonio, 209
 Schick Béla, 422, 423
 Schindler Oskar, 598
 Schlegel Alice, 23, 25
 Schlosser Paul, 488
 Schlossmann Arthur, 423
 Schmidburg Magdalena baronica, 350
 Schmidt Christoph von, 57
 Schmidt Vlado, 9, 13, 42, 47, 48, 52, 312, 313, 324,
 Schneider Herbert, 93
 Schoky Markus (Marek Silberschatz), 599, 601, 603
 Schrelnier Henrik, 364
 Schrom Dye N., 445
 Schuldenfrei Hersz Naftali, 601
 Schuwalow Iwan, 17
 Sedej Borgija Frančišek, 525, 526
 Selišnik Irena, 11, 349,
 Sernec Janko, 481, 487
 Serše Aleksandra, 11, 372
 Sforza Carlo, 520
 Shorter Edvard, 8, 134, 145, 251, 255, 446
 Sieder Reinhard, 10, 13, 225, 332, 3636, 445, 446, 449, 467, 468, 474, 476, 571, 573
 Silverman F. N., 308, 309,
 Simić Milan, 99
 Simončič Vlastja, 184, 188, 189, 192
 Sincich Pietro, 214
 Sirotti Giovanni, 526
 Skala Anton, 270, 274, 385
 Slamnik Valentin, 653
 Slanovec Ljudmila, 374, 375
 Slejko Janez, 233
 Slokar Ivan, 350, 357, 373, 384
 Slomšek Anton Martin, 54, 58, 67, 236, 312, 432, 442–444, 479
 Smerdelj Anton, 374, 375
 Smith D. B., 445
 Smolej Slavko, 187
 Smrekar Janez, 375
 Snoj Marko, 53
 Snoj Vladimir, 272
 Sonnenfels Joseph von, 219
 Soran, 420
 Sottler Alenka, 63
 Soxhlet Franz von, 422
 Spann Othmar, 517
 Spasić Naka, 270, 281
 Spencer Herbert, 363
 Stadler Augusta, 363
 Stankov Ljiljana, 11, 268, 269–271, 276, 278
 Stariha Gorazd, 12, 222, 227, 230, 231
 Steidele Raphael, 425, 436
 Steindl Franz, 562, 565, 566
 Stergar Jožef, 247
 Stojko Tone, 190
 Stone Lawrence, 8, 253
 Stopar Janez, 225
 Stoviček Svatopluk, 681
 Strachovsko Josef, 316
 Stradi Elio Nazario, 214
 Strassnitzki Schulz pl., 415
 Strassoldo Vincencij grof, 441
 Stratz Carl Heinrich, 452
 Strauss Gerald, 42, 43, 50
 Stritar Josip, 54, 58
 Strle Barbara, 119
 Strle Marko, 580

- Strohl Jane E., 48
 Stroj Mihael, 71
 Strossmayer Josip Juraj, 716
 Stublić Jure, 721
 Stuparich Carlo, 523
 Stuparich Giani, 523
 Suhodolčan Leopold, 64
 Suvajdžić Niko, 182, 185
 Swieten Gerhard van, 424
 Sydnheim Thomas, 421
 Šantlovi, 85, 92, 93, 100, 311, 321, 323
 Šelhaus Edi, 181, 183–185, 190
 Šifrer Antonija, 274
 Šilović Josip, 270, 281, 288
 Širca Barbara, 447
 Škender Zdravko, 721
 Škerlj Božo, 400–404, 407
 Škodlar Čoro, 184
 Škrabec Milan, 113
 Škrlić Počkaj Sonja, 11, 118
 Šlibar Anton, 681
 Šmid Gašper, 726, 727, 729, 736
 Šorn Jože, 450
 Špelić France, 536
 Špirić Vera, 580, 586
 Špolar Ivan, 94
 Štampar Andrej, 280, 429, 468
 Štampe Žmavc Bina, 67
 Štefan Anja, 59, 60
 Štekar Ana, 247
 Štekar Ana, 248
 Štekar Štefan, 247, 248
 Štih Ema, 507
 Štimec Ivan, 584
 Štimec Marica, 584
 Štok Milan, 184
 Štreklj Karl, 28, 39
 Štrumbl Žarko, 726, 727, 729, 736
 Štular Regina, 507, 508, 511
 Šturm Milica, 64
 Šuštar Branko, 11, 311, 317, 319, 324, 556, 704
 Šuštersič Julijana, 684, 685
 Švelc Anton, 681, 684
 Tacco Giuseppe del, 212
 Tacconi Gaetano, 412
 Tagliaferro Bonomo, 209
 Talbot Fox, 175
 Tancig Branka, 91, 94
 Tappenierja Andreja, 478, 479
 Tardieu Ambrosio, 305–308
 Tarnier Étienne, 422
 Taussig Helen, 423
 Taušanović Olivera, 704
 Tavčar Anča Konvalinka, 430
 Tavčar Feliks, 376, 377, 381, 447
 Tavčar Ivan, 59
 Tavčar Mitja I., 94
 Tensundern Božidar, 681
 Terčak Stane, 541
 Terpinc Fidelis, 77
 Terrarosa (Terrarubea) Vitalis, 411
 Testen Petra, 10, 12, 358, 369, 371
 Thaler Marija, 237
 Tlusty Ann, 299, 302, 310
 Tomažič Ivan, 252
 Tominc Jožef, 71
 Tominšek Perovšek Mateja, 11, 324, 337, 339, 340, 341, 347, 348
 Tomšič Ivan, 57
 Tomšič Vida, 631, 632, 663
 Toš Marjan, 12, 588, 591, 593, 594, 596
 Totto Giovanni, 209
 Trdina Janz, 315, 323, 398, 408
 Troha Antica, 584
 Troha Ferdinand, 584
 Trstenjak Anton, 341
 Trubar Primož sin, 50
 Trubar Primož, 42, 43–47, 49, 50, 52, 55–57, 68, 312
 Tuma Ana Marija 361
 Tuma Anka, 370
 Tuma Boris Avgust 361
 Tuma Branimir Jožef 361
 Tuma Henrik, 358–364, 370
 Tuma Ivan Marija 361
 Tuma Jaroslav 361
 Tuma Ljubomir Anton 361
 Tuma Marija, 358, 359, 363, 364
 Tuma Marko, 361
 Tuma Ostoj Alojzij 361
 Tuma Stanislava, 361
 Tuma Zoran Matija, 361, 369
 Tumpej Andrej, 598
 Turk Niskač Barbara, 10, 12, 163
 Turnbull Colin, 22
 Turn-Valsassina, 83
 Tutić Zrinko, 721
 Uiberreither Siegfried, 561, 562, 563, 566
 Underwood Michael, 421
 Ure Andrew, 236
 Uršič Branko, 95
 Utel Antonia, 213
 Uzelac Uglješa, 728
 Vajl Hana, 595
 Valenčič Jožef, 364
 Valenta Alfred, 425
 Valenta Alojz, 425, 427

- Valič Zver Andreja, 615, 623
 Valier Agostino, 207
 Valli Clara, 213
 Valobra Lelia, 600
 Valvason Amalija, 441
 Valvasor Janez Vajkard, 398, 413, 424
 Vega Jurij (Veha), 409, 413, 414, 416
 Vegri Saša, 61, 62
 Velagič Tanja, 656
 Vencajz Milena, 375, 376
 Vendramin Andrej, 606, 608
 Vendramin Cvetko, 607
 Veratti Giuseppe, 412
 Verdi Alojzij, 653
 Verhov Maria, 223
 Vernic Elizabeta, 228
 Verzier Benedetto, 211
 Verzier Giovanna, 211
 Vesel Ivan, 364, 365
 Vicentini Giovanna, 213
 Vidaković Slobodan Ž., 283
 Vidmar Ivan, 228
 Vidmar Štefan, 228
 Vigarello Georges, 305, 308, 310, 464, 476, 490
 Vincenc Kern, 432, 440
 Viršek Stane, 184
 Vitellig Francesco, 210
 Vitezovič Milovan, 716
 Vivaldi Antonio, 208
 Vivat Benedikt, 478, 488
 Vodnik Valentin, 425, 432, 441
 Vodopivec Nina, 9, 133, 142, 145
 Vodopivec Peter, 180, 192, 319, 324
 Volta Jože, 223
 Vončina Anton, 456
 Vreček Nada, 580, 586
 Vrišer Andreja, 75, 79
 Wagner Josip, 375, 376
 Waldmüller Ferdinand Georg, 77
 Weixl Ivan, 98
 Wheaton Robert, 244
 Windaus Adolf, 423
 Withering William, 421
 Wittgenstein Ludwig, 413
 Wohak Janez, 479
 Wolfring Lydia v., 325–335
 Wright Almroth Edward, 433
 Young Thomas, 412, 413, 416
 Zahariades Nikos, 698
 Zajc Adela, 375, 376
 Zajc Anton, 233
 Zajc Cizelj Ivanka, 12, 639,
 Zakrajšek Kazimir, 680, 681
 Zavaloka Sonja, 510
 Zelenc Anastazij, 84
 Zetter Julius, 565, 566
 Zgaga Pavle, 728
 Zidar Pavle, 653
 Zimmermann, 19
 Zimonič Zlatko Krešimir, 716
 Zinke Vincencij, 488
 Zlobec Ciril, 520
 Zorman Ivan, 69
 Zorzut Vladimir, 506
 Zoubin Andrea, 211
 Zoubin Maria, 211
 Zudich Domenico, 211
 Zudich Maria, 211
 Zupančič Valentin, 681
 Zupanič Slavec Zvonka, 11, 420, 421, 426, 429, 430, 432, 436, 437, 440, 441, 449, 459, 460, 466, 475, 504, 514
 Zupaniča Mirana, 657
 Žabota Ivan, 88
 Žagar Helena, 653
 Železnik Urška, 11, 438
 Žgeč Franjo, 364, 402, 403, 451
 Žižek Aleksander, 564
 Žnidaršič Ivica, 659
 Žun Uroš, 598
 Župančič Ivan, 598
 Župančič Ljubica, 598
 Župančič Oton, 54, 58–60, 68